К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС
1

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри

1

АЗӘРНӘШР

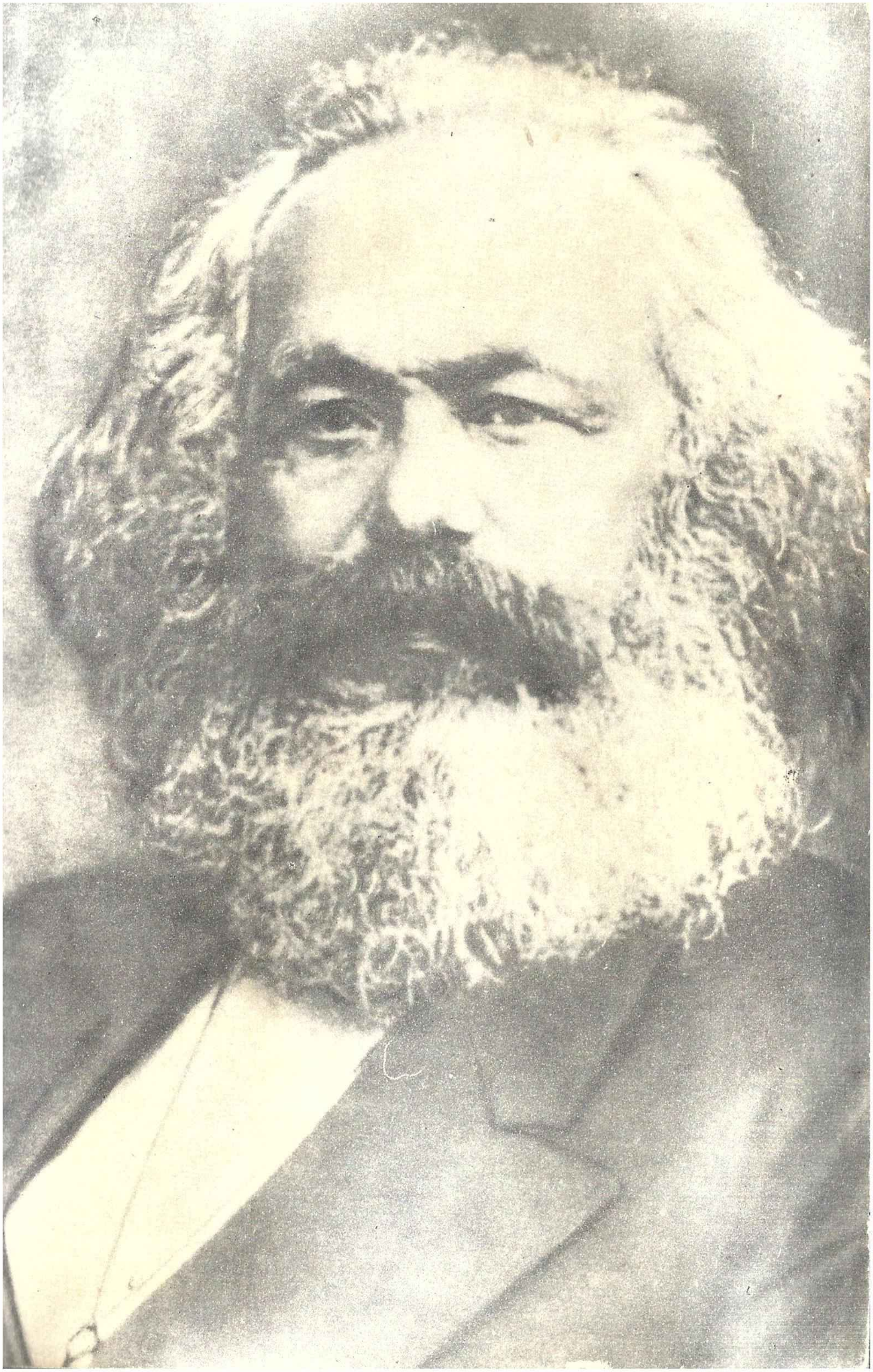

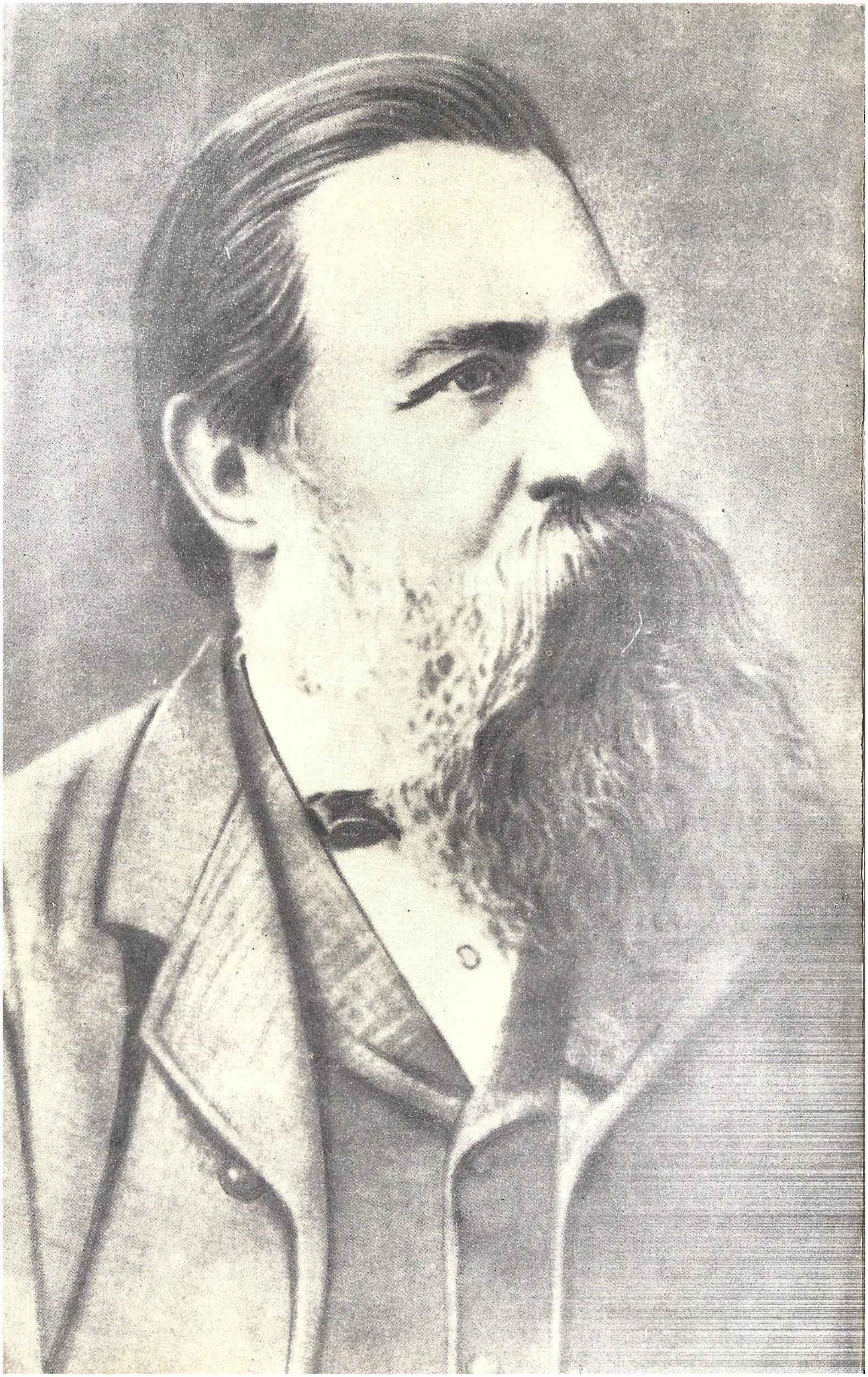

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ПАРТИИ
при ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА—
ФИЛИАЛ ИНСТИТУТА
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
и
Ф. ЭНГЕЛЬС

•

Избранные произведения в трех томах

•

Том
1

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Баку — 1978

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов. ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри үч чилддә

Чилд 1

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1978

M $\frac{10101-29}{M-651-77}$ 1—77

© Политиздат, 1970

© Азәрбајчан дилинә тәрчүмә,
Азәрнәшр, 1978.

МҮГӘДДИМӘ

Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин «Сечилмиш әсәрләри»нин бу үччилдлији онларын әсәрләри күллијјатынын икинчи нәшринә әсасланыр ки, бу да марксизм классикләринин әдәби ирсинин дәгигләшдирилмиш јени тәрчүмәсинин ән мүкәммәл елми нәшридир.

«Сечилмиш әсәрләри»н үччилдлијиндә Маркс вә Енкелсин бөјүк ингилаби тә'лиминин үч тәркиб һиссәсинин һәр үчүнү: марксизм фәлсәфәсини, сијаси игтисады вә елми коммунизм нәзәријјәсини шәрһ едән чох мүһүм әсәрләр верилмишдир. Бә'зи әсаслы әсәрләрин, әлбәттә, јалныз ајры-ајры бөлмә вә фәсилләри үччилдлијә дахил едилә биләрди. Мәсәлән, К. Марксын «Капитал»ындан биринчи чилдин XXIV фәсли, бу әсәрин алманча биринчи нәшринә Марксын јаздығы мүгәддимә илә алманча икинчи нәшринә јаздығы сөзарды вә икинчи чилдә Енкелсин јаздығы мүгәддимәдән бир парча верилир. Ф. Енкелсин «Тәбиәтин диалектикасы» әсәриндән «Кириш», «[Анти]-Дүринг»ин көһнә мүгәддимәси. Диалектика һаггында», «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» дахил едилмишдир; Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» китабчасы бүтөвлүклә нәшр едилир ки, бу да онун «Анти-Дүринг» китабынын тәкрар ишләнмиш үч фәслиндән ибарәтдир.

Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин Институт тәрәфиндән 1948—1955-чи илләрдә бурахылмыш икичилдлик «Сечилмиш әсәрләри»ндә дәрч олунан бүтүн әсәрләр үччилдлијә дахилдир. Лакин үччилдлик икичилдлијә нисбәтән хејли кенишләндирилмишдир. Маркс вә Енкелсин «Алман идеолокијасы»нын биринчи фәсли — «Фејербах. Материализм вә идеализм бахыш-

ларынын әкслији» фәсли үччилдлијә әлавә олараг, дахил едилмишдир, бу фәсилдә тарихин материалист анлајышынын мүфәссәл шәрһи верилмишдир. Бир сыра башга әсәрләр, о чүмләдән Марксын «Мүвәггәти Мәркәзи Шура нүмајәндәләринә ајры-ајры мәсәләләр барәсиндә тә'лимат», «Мәхфи мә'лумат», «Һаага конгреси һаггында», «Торпағын миллиләшдирилмәси» әсәрләри, В. И. Засуличин мәктубуна Марксын чавабынын илк гарасы, һабелә Енкелсин: «Коммунизмин принсипләри», «Алманијада ингилаб вә әксингилаб» әсәрләри, ««Русијада ичтимаи мәсәлә һаггында» әсәринә сөзарды», «Тарихдә зоракылығын ролу», «1891-чи ил сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир» әсәрләри үччилдлијә јени дахил едилмишдир. Һабелә Маркс вә Енкелсин бирликдә јаздыглары «Интернасионалда гондарма тәфригәләр» адлы әсәр үччилдликдә верилмишдир. Маркс вә Енкелсин мәктублары бөлмәси дә зәнкинләшдирилмишдир.

Үччилдликдә материал, әсасән, хроноложи гајдада дүзүлмүшдүр. Мүәллифләрин јаздығы мүгәддимәләр вә сөзардылар истисна тәшкил едир; бунлар јазылдығы вахтдан асылы олмајараг, аид олдуғу әсәрлә бирликдә дәрч едилир. Маркс вә Енкелсин мәктублары һәр чилдин сонунда, һәмин чилдин әһатә етдији дөврә ујғун олараг чап едилир.

Үччилдлијин мә'лумат апараты вардыр. Һәр чилдин сонунда гејдләр, адлар көстәричиси вә мөвзу көстәричиси верилмишдир.

Үччилдлији *Н. У. Белоусова* вә *К. И. Коннова* чапа һазырламышлар, мөвзу көстәричиләрини *Л. Р. Мискевич* һазырламышдыр.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

К. МАРКС

ФЕЈЕРБАХ ҺАГГЫНДА ТЕЗИСЛӘР[1]

1

Бүтүн бундан әввәлки материализмин — Фејербах материализминин дә — башлыча нөгсаны ондан ибарәтдир ки, предмет, керчәклик, һиссијјат јалныз *објект* формасында вә ја *сејр* формасында көтүрүләрәк, *инсанын һисси фәалијјәти, тәчрүбәси* кими көтүрүлмүр, субјектив шәкилдә көтүрүлмүр. Буна көрә дә белә олмушду ки, *фәалијјәт* чәһәти материализмин әксинә олараг, идеализм тәрәфиндән, һәм дә анчаг абстракт шәкилдә инкишаф етдирилмишди, зира ајдындыр ки, идеализм, һисси, керчәк фәалијјәти олдуғу кими билмир. Фејербах, фикри објектләрдән һәгигәтән фәргли олан һисси објектләрлә мәшғул олмаг истәјир, лакин о, инсан фәалијјәтинин өзүнү *предмет* фәалијјәти кими көтүрмүр. Буна көрә дә «Христианлығын маһијјәти»ндә Фејербах, анчаг нәзәри фәалијјәти һәгиги инсан фәалијјәти һесаб едир, һалбуки тәчрүбә анчаг, онун чиркин-чәрчи тәзаһүр формасында көтүрүлүб гејд олунур. Буна көрә дә Фејербах, «ингилаби» фәалијјәтин, «әмәли-тәнгиди» фәалијјәтин әһәмијјәтини баша дүшмүр.

2

Инсан тәфәккүрүнүн предмет һәгигилијинә малик олуб-олмадығы мәсәләси һеч дә нәзәријјә мәсәләси олмајыб *әмәли* мәсәләдир. Инсан өз тәфәккүрүнүн һәгигилијини, јә'ни керчәклијини вә гүдрәтини, бу дүнјаја мәхсус олдуғуну тәчрүбәдә сүбут етмәлидир. Тәчрүбәдән тәчрид олунан тәфәккүрүн керчәк олуб-олмадығы һаггындакы мүбаһисә, халис *схоластик* мәсәләдир.

3

Инсанларын шәраит вә тәрбијәнин мәһсулу олдуғу вә демәли, дәјишилмиш инсанларын башга шәраит вә дәјишмиш тәрбијәнин мәһсулу олдуғу һаггындакы материалист нәзәријјә, — бу нәзәријјә јаддан чыхарыр ки, шәраити дәјишдирән мәһз инсанлардыр вә тәрбијә верәнин өзүнә дә тәрбијә вермәк лазымдыр. Буна көрә һәмин нәзәријјә лабүд олараг беләбир нәтичәјә кәлир ки, чәмијјәти ики һиссәјә бөлүр вә бу һиссәләрдән бири чәмијјәтин үстүндә дурур (мәсәлән, Роберт Оуен етдији кими).

Шәраитин дәјишилмәси илә инсан фәалијјәти арасындакы мүтабиглик анчаг *ингилаби тәчрүбә* олараг гаврапылыб ағыллы баша дүшүлә биләр.

4

Фејербах динин өзүнү өзүндән кәнар етмәси фактыны, дүнјаны икиләјиб хәјала кәтирилән дини дүнја илә керчәк дүнјаја ајырмағы әсас тутур. Буна көрә дә о, дини дүнјаны онун јер үзүндәки әсасына мүнчәр етмәклә мәшғул олур. О көрмүр ки, бу иш јеринә јетирилдикдән сонра әсас иш һәлә көрүлмәмиш галыр, јә'ни јер үзүндәки әсасын өзүнү өзүндән ајырмасы вә булудлар арасында өзү үчүн мүстәгил бир аләм јаратмасы анчаг, һәмин јер үзүндәки әсасын өзүнүн парчаланмыш олмасы илә вә өз зиддијјәти илә изаһ едилә биләр. Демәли, јер үзүндәки әсас, әввәлән, өз зиддијјәти дахилиндә дәрк едилмәли, сонра да, бу зиддијјәти арадан галдырмаг јолу илә әмәли сурәтдә ингилабиләшдирилмәлидир. Демәли, мисал үчүн, мүгәддәс аиләнин сирри јер үзүндәки аиләдә ачылдыгдан сонра, јер үзүндәки аиләнин өзү нәзәри тәнгиддән кечирилмәли вә әмәли ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәлидир.

5

Абстракт тәфәккүрдән разы галмајан Фејербах *һисси сејри* ирәли сүрүр; лакин о, һиссијјата *әмәли*, инсан-һисси фәалијјәти кими бахмыр.

6

Фејербах динин маһијјәтини *инсан* маһијјәтинә мүнчәр едир. Лакин инсанын маһијјәти, ајрыча бир фәрдә хас олан абстракт бир шеј дејилдир. Инсан маһијјәти өз керчәклијиндә ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур.

Фејербах бу керчәк маһијјәтин тәнгиди илә мәшғул олмур, буна көрә дә мәчбур олуб:

1) тарихин кедишини нәзәрә алмыр, дини һисси [Gemüt] ајрылыгда көтүрәрәк тәдгиг едир вә абстракт — *тәчрид олунмуш* — инсан фәрди олдуғуну фәрз едир;

2) буна көрә Фејербахда инсан маһијјәти анчаг «нәсил» кими, бир чох фәрдләри бир-биринә анчаг *тәбии* бағларла бағлајан дахили, сезилмәз бир үмумилик кими анлашыла биләр.

7

Буна көрә Фејербах көрмүр ки, «дини һиссин» өзү *ичтимаи мәһсулдур* вә онун тәһлил етдији абстракт фәрд һәгигәтдә мүәјјән бир ичтимаи формаја мәнсубдур.

8

Ичтимаи һәјат, маһијјәт е’тибары илә *әмәли* һәјатдыр. Нәзәријјәни мистисизмә апарыб чыхаран бүтүн дини ајинләр өз расионал һәллини бәшәр практикасында вә бу практиканын анлашылмасында тапыр.

9

Сејрчи материализмин, јә’ни һиссијјаты әмәли фәалијјәт кими дәрк етмәјән материализмин наил ола билдији ән бөјүк шеј — «вәтәндаш чәмијјәтиндә» ајры-ајры фәрдләри онун сејр етмәсидир.

10

Көһнә материализмин нөгтеји-нәзәри *«вәтәндаш»* чәмијјәтидир; јени материализмин нөгтеји-нәзәри — *инсан* чәмијјәтидир вә ја ичтимаиләшмиш бәшәријјәтдир.

11

Философлар дүнјаны анчаг мүхтәлиф шәкилдә *изаһ етмишләр,* мәтләб исә ону *дәјишдирмәкдән* ибарәтдир.

К. Маркс тәрәфиндән 1845-чи илин јазында јазылмышдыр.
Илк дәфә 1888-чи илдә Ф. Енкелсин «Лудвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәринин ајрыча нәшринә әлавәдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшриндән, 3-чү чилдин мәтниндән чап олунур, сәһ. 1—4.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

ФЕЈЕРБАХ. МАТЕРИАЛИСТ БАХЫШЫ ИЛӘ ИДЕАЛИСТ БАХЫШЫН ӘКСЛИЈИ

(«АЛМАН ИДЕОЛОКИЈАСЫ»НЫН I ФӘСЛИ)[2]

[I]

[в. 1] Алман идеологларынын хәбәр вердикләринә көрә, сон илләрдә Алманијада мисилсиз чеврилиш әмәлә кәлмишдир. Һекел системинин Штраусдан башланан дағылмасы просеси[3], бүтүн «кечмиш гүввәләрини» әһатә едән чаһаншүмул һәјәчана чеврилмишдир. Үмуми гарма-гарышыглыг ичиндә күчлү дөвләтләр әмәлә кәлиб дәрһал јенидән јох олмуш, бир ан үчүн мејдана чыхан гәһрәманлары даһа чәсарәтли вә даһа күчлү рәгибләр јыхыб јенә дә зүлмәтә көндәрмишләр. Бу, елә бир ингилаб иди ки, Франса ингилабы бунун јанында анчаг ушаг ојуну иди; бу, елә чаһаншүмул бир мүбаризә иди ки, онун јанында диадохларын[4] мүбаризәси адама һеч бир шеј кими көрүнүр. Бә'зи принсипләр башга принсипләри мисли көрүнмәмиш сүр'әтлә сыхышдырыб арадан галдырырды, бә'зи фикир гәһрәманлары башгаларыны јыхыб девирирди; одур ки, үч ил әрзиндә — 1842-дән 1845-дәк Алманијада кечирилән тәмизләмә ондан әввәл үч әсрдә кечирилмиш тәмизләмәдән даһа әсаслы олду.

Бунларын һамысы да халис фикир саһәсиндә баш верибмиш.

Һәр һалда гаршымызда мараглы бир һадисә: мүтләг руһун позулуб дағылмасы просеси дурур. Мүтләг руһда сон һәјат гығылчымы сөнүб кедәндә бу caput mortuum*-ун мүхтәлиф тәркиб һиссәләри дағылды, јени бирләшмәләрә дахил олуб јени маддәләр әмәлә кәтирди. Фәлсәфә илә мәшғул олуб о вахтадәк мүтләг руһдан истифадә етмәклә јашајанлар, инди бу јени бирләшмәләрин үстүнә дүшдүләр. Онлардан һәр бири

* Һәрфән: чансыз баш, бурадакы мә'насы: чансыз галыглар. *Ред.*

өзүнә дүшән пајы чох бөјүк сә'јлә сатмагла мәшғул олмаға башлады. Иш рәгабәтсиз кечә билмәзди. Әввәлчә рәгабәт чох абырлы, бүркерчәсинә әдәбли характер дашыјырды. Лакин алман сатыш базары ағзынадәк доландан, дүнја базарында исә едилән бүтүн сә'јләрә бахмајараг, әмтәә тәләб едилмәјәндән сонра бүтүн иш ади алмансајағы кедиб, фабрикләрдә истеһсалын шиширдилмәси, кејфијјәтин писләшмәси, хаммалын вә етикетин сахталашдырылмасы, јаланчы алышлар, вексел кәләкбазлығы вә һәгиги зәмини олмајан кредит системи үзүндән корланды. Рәгабәт дөнүб шиддәтли мүбаризәјә чеврилди; инди бу мүбаризәни тә'рифләјиб бүтүн дүнјада тарихи әһәмијјәти олан бир чеврилиш кими, чох бөјүк нәтичә вә наилијјәтләр верән бир амил кими тәсвир едирләр.

Һәтта һөрмәтли алман бүркеринин гәлбиндә онун үчүн чох хош милли һиссләр ојадан бүтүн бу фәлсәфә фырылдагчылығыны лајигинчә гијмәтләндирмәк үчүн, бүтүн бу кәнч һекелчиләр һәрәкатынын хырдачылығыны, әјаләт мәһдудлуғуну әјани шәкилдә көстәрмәк үчүн, хүсусән исә бу гәһрәманларын һәгиги әмәлләри илә бу әмәлләрин доғурдуғу хәјаллар арасындакы фачиәли комик зиддијјәти ашкара чыхармаг үчүн бүтүн бу һај-күјә Алманијадан харичдә олан бир мөвгедән нәзәр салмаг лазымдыр*.

---

* Үзү ағардылмыш әлјазмасынын биринчи вариантында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилиб позулмуш белә бир парча кәлирди:

«[с.2] Буна көрә дә биз бу һәрәкатын ајры-ајры нүмајәндәләринин хүсуси тәнгидиндән әввәл бә'зи үмуми гејдләри кириш шәклиндә веририк, зира бу гејдләр онларын һамысы үчүн үмуми олан идеоложи мүгәддәм шәртләри ајдынлашдырыр. Бу гејдләр, тәнгидимизин нөгтеји-нәзәрини характеризә етмәк, һәм дә сонракы ајры-ајры тәнгиди очеркләри баша дүшмәк вә әсасландырмаг үчүн кифајәт едәчәкдир. Биз бу гејдләри [с.3] мәһз *Фејербаха* гаршы јөнәлдирик, чүнки о јеканә адамдыр ки, ирәлијә доғру, һеч олмаса, бә'зи аддымлар атмышдыр вә әсәрләри de bonne foi [чидди сурәтдә] тәһлил едилә биләр.

1. Үмумијјәтлә идеолокија, хүсусилә алман фәлсәфәси.

А. Бизим билдијимиз јеканә бир елм, тарих елмидир. Тарих ики чәһәтдән нәзәрдән кечирилә биләр, ону тәбиәт тарихи илә инсанлар тарихинә бөлмәк олар. Лакин бу ики чәһәт бир-бири илә гырылмаз шәкилдә бағлыдыр: нә гәдәр ки, инсанлар мөвчуддур, тәбиәт тарихи илә инсанлар тарихи бир-бириндән гаршылыглы шәкилдә асылыдыр. Тәбиәтшүнаслыг адланан тәбиәт тарихинин бурада бизә дәхли јохдур, биз инсанларын тарихи илә мәшғул олачағыг, чүнки, демәк олар, бүтүн идеолокија ја бу тарихи јанлыш баша дүшмәкдән, ја да ондан тамамилә ајрылыб тәчрид олунмагдан ибарәтдир. Идеолокијанын өзү бу тарихин анчаг бир чәһәтидир».

Үзү ағардылмыш әлјазмасынын биринчи вариантында даһа сонра тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын мүгәддәм шәртләри һаггында үстүндән гәләм чәкилмәмиш бир парча кәлир. Һәмин нәшрдә бу парча ашағыда үзү ағардылмыш әлјазмасынын әсас (икинчи) вариантынын мәтниндә § 2 шәклиндә верилмишдир (бах: сәһ. 7—8). *Ред.*

[1.] Үмумиjjәтлә идеолокиjа, хүсусән алман идеолокиjасы

[л. 2] Алман тәнгиди өзүнүн сон күчәнмәсинәдәк фәлсәфә зәмининдән аjрылмырды. Өзүнүн үмумфәлсәфи мүгәддәм шәртләрини тәдгиг етмәкдән чох узаг олан бу тәнгидин бүтүн проблемләри мүәjjән фәлсәфә системи зәмининдә, мәһз Һекел системи зәмининдә әмәлә кәлиб бөjүмүшдүр. Бу системин jалныз чавабларында дејил, суалларынын өзүндә дә уjдурма вар иди. Меjдана тәзәчә чыхмыш бу тәнгидчиләрдән һәр бири Һекел фәлсәфәсиндән кәнара чыхдығыны иддиа етсә дә, бунлардан һеч бири Һекел системини һәртәрәфли тәнгидә киришмәjә, һәтта тәшәббүс дә етмәмишдир, бунун да сәбәби Һекелдән бу чүр асылы олмагдыр. Онларын Һекелә гаршы вә бир-биринә гаршы мүбаһисәси бунунла мәһдудлашыр ки, онлардан һәр бири Һекел системинин бирчә чәһәтиндән јапышыб ону һәм бүтөвлүкдә көтүрүлән системә гаршы, һәм дә башгаларынын тутуб јапышдығы чәһәтләрә гаршы јөнәлдир. Әввәлчә онлар Һекел категоријаларындан, мәсәлән, «субстансија» вә «мәнлик шүуру»* категоријаларындан халис шәкилдә, әслиндә олдуғу кими јапышырдылар; сонра бу категоријалары чамаата даһа јахын адла, мәсәлән, «чинс», «ваһид», «инсан»** вә и. а. адландырыб тәһриф етдиләр.

Штраусдан Штирнерәдәк бүтүн алман фәлсәфи тәнгиди *дини* тәсәввүрләрин тәнгиди илә мәһдудлашыр***. Һәгиги дин вә сөзүн әсил мә'насында илаһијјат бурада чыхыш нөгтәси вәзифәсини көрүрдү. Дини шүур вә дини тәсәввүрүн нә демәк олдуғуна сонралар мүхтәлиф шәкилдә тә'риф верилирди. Бүтүн тәрәгги ондан ибарәт иди ки, заһирән һаким олан метафизик, сијаси, һүгуги, әхлаги вә башга тәсәввүрләр дә дини тәсәввүрләр вә ја илаһијјат тәсәввүрләри саһәсинә кәтирилиб чыхардылырды, бир дә ондан ибарәт иди ки, сијаси, һүгуги вә әхлаги шүур дини шүур вә ја илаһијјат шүуру е'лан едилирди, мүәјјән сијаси, һүгуги, әхлаги кејфијјәтләрә малик инсан исә — нәтичә е'тибары илә «үмумијјәтлә инсан» — диндар инсан кими гәләмә верилирди. Динин һөкмранлығы әввәлчәдән фәрз едилирди. Һөкмран олан һәр бир мүнасибәт јаваш-јаваш дини мүнасибәт кими е'лан едилмәјә башланыр вә пәрәстишә чеврилирди, — һүгуга пәрәстиш, дөвләтә пәрәстиш

---

* Ф. Штраусун вә Б. Бауерин әсас категоријалары. *Ред.*

** Л. Фејербахын вә М. Штирнерин әсас категоријалары. *Ред.*

*** Әлјазмасында даһа сонра ашағыдакы парчанын үстүндән гәләм чәкилиб позулмушдур: «Бу тәнгид дүнјаны һәр чүр бәладан хилас едән мүтләг хиласкар ролуну ојнадығыны иддиа едирди. Һәмишә дин бу философларын хошуна кәлмәјән мүнасибәтләрин сон сәбәби кими, башлыча дүшмән кими көздән кечирилир вә тәфсир едилирди». *Ред.*

вә и. а. шәклини алырды. Һәр јердә јалныз еһкам вә еһкама инам вар иди. Дүнја кетдикҹә даһа бөјүк һәчмдә дини ганунлара табе едилирди, о гәдәр ки, нәһајәт, чох мөһтәрәм мүгәддәс Макс* ону en bloc** мүгәддәс е'лан едә билди вә беләликлә, онун ишини һәмишәлик битирмиш олду.

Көһнә һекелчиләр белә һесаб едирдиләр ки, онлар һәр шеји Һекелин бу вә ја башга бир мәнтиги категоријасына кәтириб чыхармышларса, *баша дүшмүшләр*. Кәнч һекелчиләр һәр шеји *тәнгид едәрәк,* һәр јерә дини тәсәввүр кәтирир вә ја һәр шеји илаһи е'лан едирдиләр. Кәнч һекелчиләр көһнә һекелчиләрин белә бир инамына шәрикдирләр ки, мөвҹуд дүнјада дин, анлајышлар, ән үмуми олан шеј һөкмрандыр. Лакин бә'-зиләри бу һөкмранлығы гәсбкарлыг сајыб она гаршы үсјан едирләр, башгалары исә бу һөкмранлығы ганунн бир шеј кими мәдһ едиб тә'рифләјирләр.

Бу кәнч һекелчиләрин нәзәриндә тәсәввүрләр, фикирләр вә анлајышлар, онларын мүстәгил бир шејә чевирдикләри үмумијјәтлә шүур мәһсуллары инсанларын әсил бухову һесаб олундуғуна көрә, — ејни илә көһнә һекелчиләрдә олдуғу кими бунлар инсан ҹәмијјәтинин һәгиги бәндләри е'лан едилдијинә көрә, — ајдындыр ки, кәнч һекелчиләр анҹаг шүурун бу иллүзијаларына гаршы мүбаризә етмәлидирләр. Кәнч һекелчиләрин фантазијасына көрә инсанларын мүнасибәтләри, бүтүн һәрәкәтләри вә бүтүн рәфтары, онларын бухов вә һәдләри өз шүурларынын мәһсулу олдуғуна көрә, кәнч һекелчиләр там ардычыллыгла инсанларын гаршысына белә бир мә'нәви тәләб гојурлар ки, индики шүурларыны инсани, тәнгиди вә ја егоист шүурла*** әвәз етсинләр вә беләликлә, онлары сыхышдыран һәдләри арадан галдырсынлар. Шүуру дәјишдирмәк һаггында ирәли сүрүлән бу тәләб, мөвҹуд шеји башга ҹүр тәфсир етмәк тәләбиндән ибарәтдир ки, бу да мөвҹуд оланы тәсдиг едиб башга шәкилдә тәфсир етмәк демәкдир. Кәнч һекелчи идеологлар, онларын куја «дүнјаны сарсыдан» ибарәләринә[5] әксоларағ, чох бөјүк мүһафизәкардырлар. Кәнч һекелчиләрин ән кәнҹләри өз фәалијјәтләри үчүн ән дәгиг бир ифадә тапыб билдирмишләр ки, онлар анҹаг *«ибарәләрә»* гаршы мүбаризә едирләр. Анҹаг онлар унудурлар ки, өзләри бу ибарәләрин гаршысына ибарәдән башга бир шеј гојмурлар вә мөвҹуд олан һәгиги дүнјанын јалныз ибарәләринә гаршы мүбаризә едирләрсә, һеч дә бу дүнјаја гаршы мүбаризә етмирләр. Бу фәлсәфи тәнгидин әлдә едә билдији јеканә нәтиҹә христиан-

* —Макс Штирнер. *Ред.*

** —Тамамилә, башдан ајаға. *Ред.*

*** Л. Фејербах, Б. Бауер вә М. Штирнер нәзәрдә тутулур. *Ред.*

лыг һаггында бир нечә изаһатдан, өзү дә динин тарихи һаггында биртәрәфли изаһатдан ибарәтдир; онларын бүтүн башга иддиалары исә, бу әһәмијјәтсиз изаһатла куја дүнја мигјасында тарихи әһәмијјәтли кәшфләр етдикләри һаггындакы иддиалара верилән бәзәк-дүзәкдән башга бир шеј дејилдир.

Бу философлардан һеч биринин ағлына белә кәлмәмишдир ки, алман фәлсәфәсинин һәгиги алман керчәклији илә әлагәси олдуғуна, онларын тәнгиди фикирләри илә өз јашадыглары мадди мүһит арасында әлагә олдуғуна даир өзләринә бир суал версин*.

[2. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын әсас тутдуғу мүгәддәм шәртләр]**

[с. 3] О мүгәддәм шәртләр ки, биз онлардан башлајырыг, әсассыз дејилдир, онлар еһкам дејилдир, еләә һәгиги мүгәддәм шәртләрдир ки, бунлардан анчаг хәјалән сәрфнәзәр етмәк олар. Бунлар — һәгиги фәрдләрдир, онларын фәалијјәтидир, онларын һәјатынын һәм һазыр шәкилдә тапыб әлдә етдикләри, һәм дә өз фәалијјәтләри илә јаратдыглары мадди шәраитидир. Беләликлә, бу мүгәддәм шәртләр халис емпирик јолла мүәјјән едилә биләр [с. 4].

Һәр бир бәшәр тарихинин биринчи мүгәддәм шәрти, әлбәттә, чанлы инсан фәрдләринин мөвчуд олмасыдыр***. Буна көрә дә мүәјјән шәкилдә тәсдиг едилмәси лазым кәлән биринчи конкрет факт бу фәрдләрин бәдән гурулушу вә бундан асылы олараг, јердә галан тәбиәтә фәрдләрин мүнасибәтидир. Ајдындыр ки, биз бурада нә инсанларын өзүнүн чисмани хассәләрини өјрәнмәкдә, нә дә онларын раст кәлдикләри тәбии шәраити, јә’ни кеоложи, орографик-һидрографик мүнасибәтләри, иглим мүнасибәтләрини вә башга мүнасибәтләри өјрәнмәкдә дәринликләрә әл ата билмәрик****. Һәр бир тарихшү-

---

* Әлјазмасынын үзү ағардылмыш әсас вариантында сонра сәһифәнин галан һиссәсиндә мәтн јохдур. Сонра јени сәһифәдән башлајан мәтн индики нәшрдә § 3 шәклиндә верилир. *Ред.*

** Һәмин параграфын мәтни үзү ағардылмыш әлјазмасынын биринчи вариантындан көтүрүлмүшдүр. *Ред.*

*** Әлјазмасында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилиб позулан белә бир парча кәлир: «Бу фәрдләри һејванлардан фәргләндирән биринчи *тарихи* иш ондан ибарәт дејилдир ки, фәрдләр дүшүнүрләр, ондан ибарәтдир ки, фәрдләр *өзләри үчүн зәрури олан һәјат васитәләрини истеһсал етмәјә* башлајырлар». *Ред.*

**** Әлјазмасында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилмиш белә бир парча кәлир: «Лакин бу мүнасибәтләр инсанларын јалныз тәбии сурәтдә әмәлә кәлән илк бәдән гурулушу вә хүсусән онларын арасындакы ирг фәргләри үчүн шәрт олмаг дејил, бу күнәдәк давам едән бүтүн сонракы инкишафы вә ја инкишафын јохлуғу үчүн дә шәрт олмушдур». *Ред.*

наслыг бу тәбии әсаслары вә тарихин кедишиндә инсанларын фәалијјәти нәтичәсиндә бу әсасларын уғрадығы дәјишикликләри рәһбәр тутмалыдыр.

Инсанлары һејванлардан шүура көрә, динә көрә — үмумијјәтлә истәнилән һәр шејә көрә, — фәргләндирмәк олар. Онларын өзләри бәдәнләринин гурулушундан асылы олан аддымы атараг, өзләри үчүн зәрури һәјат васитәләрини *истеһсал етмәјә* башлајан кими өзләрини һејванлардан фәргләндирмәјә башламыш олурлар. Инсанлар өзләри үчүн зәрури олан һәјат васитәләрини истеһсал етмәклә өз мадди һәјатларынын өзүнү дә долајы јолла истеһсал едирләр.

Инсанлар өзләри үчүн зәрури олан һәјат васитәләрини истеһсал едиркән ишләтдикләри үсул һәр шејдән әввәл онларын һазыр шәкилдә тапдыглары вә јенидән һасил едилмәси лазым кәлән һәјат васитәләринин өзүнүн хассәләриндән асылыдыр.

[с. 5] Бу истеһсал үсулуну онун, јалныз фәрдләрин чисмани мөвчудлуғунун тәкрар истеһсалы олмасы чәһәтдән тәһлил етмәк олмаз. Бу истеһсал үсулу даһа артыг дәрәчәдә һәмин фәрдләрин мүәјјән фәалијјәт үсулудур, онларын һәјат фәалијјәтинин мүәјјән нөвүдүр, онларын мүәјјән *һәјат тәрзидир.* Фәрдләрин һәјат фәалијјәти нечәдирсә, онларын өзләри дә еләдир. Демәли, онлар нәдирләрсә, бу онларын истеһсалына ујғундур, һәм онларын *нә* истеһсал етдикләринә, һәм дә *нечә* истеһсал етдикләринә ујғундур. Демәли, фәрдләрин нә олдуглары онларын истеһсалынын мадди шәраитиндән асылыдыр.

Бу истеһсал илк дәфә *әһалинин артмасы* илә башланыр. Бунун өзү јенә дә фәрдләрин өз араларында *үнсијјәт* [Verkehr] олмасыны тәләб едир[6]. Бу үнсијјәт формасы да истеһсалдан асылыдыр*.

[3. Истеһсал вә үнсијјәт. Әмәк бөлкүсү вә мүлкијјәт формалары: тајфа мүлкијјәти, антик мүлкијјәт, феодал мүлкијјәти]

[в. 3] Мүхтәлиф милләтләр арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләр бунлардан һәр биринин өз мәһсулдар гүввәләрини, әмәк бөлкүсүнү вә дахилдәки үнсијјәтини нә дәрәчәдә инкишаф етдирмиш олмасындан асылыдыр. Бу мүддәа үмумијјәтлә гәбул олунмуш мүддәадыр. Лакин бир милләтин башга милләтләрлә јалныз әлагәси дејил, милләтин өзүнүн дахили

* Үзү ағардылмыш әлјазмасынын биринчи варианты бурада гуртарыр. Индики нәшрдә даһа сонра јенә дә үзү ағардылмыш әлјазмасынын әсас вариантынын мәтни кәлир. *Ред.*

гурулушу да онун истеһсалынын, дахили вә харичи әлагәләринин инкишафы дәрәчәсиндән асылыдыр. Милләтин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф сәвијјәси бу милләтдә әмәк бөлкүсүнүн нә дәрәчәдә инкишаф етдијиндә ајдын ашкара чыхыр. Һәр бир јени мәһсулдар гүввә, — о вахтадәк мә'лум олан мәһсулдар гүввәләрин садәчә кәмијјәт чәһәтдән кенишләнмәсиндән ибарәт олмадығы үчүн (мәсәлән, јени торпагларын әкилиб бечәрилмәси),—әмәк бөлкүсүнүн даһа да инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Бу вә ја башга бир милләт дахилиндә әмәк бөлкүсү һәр шејдән әввәл сәнаје вә тичарәт әмәјинин әкинчилик әмәјиндән ајрылмасы илә нәтичәләнир, беләликлә дә *шәһәрин кәнддән* ајрылмасына вә бунларын мәнафејинин бир-биринә әкс олмасына кәтириб чыхарыр. Әмәк бөлкүсүнүн даһа да инкишаф етмәси тичарәт әмәјинин сәнаје әмәјиндән ајрылыб хүсусиләшмәси илә нәтичәләнир. Ејни заманда бу мүхтәлиф саһәләр дахилиндә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә бу вә ја башга бир әмәк саһәсиндә әмәкдашлыг едән фәрдләрин мүхтәлиф бөлмәләри дә, өз нөвбәсиндә инкишаф едир. Бу мүхтәлиф бөлмәләрин бир-биринә нисбәтлә вәзијјәти әкинчилик, сәнаје вә тичарәт әмәјинин тәтбиг олунмасы үсулундан (патриархаллыг, көләлик, силкләр, синифләр) асылыдыр. Үнсијјәт даһа чох инкишаф едәндә һәмин мүнасибәтләр мүхтәлиф милләтләр арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә дә ашкара чыхыр:

Әмәк бөлкүсүнүн мүхтәлиф инкишаф пилләләри ејни заманда мүхтәлиф мүлкијјәт формаларыдыр, јә'ни әмәк бөлкүсүнүн һәр пилләси фәрдләрин материала, аләтләрә вә әмәк мәһсулларына мүнасибәтләринә ујғун олараг, онларын бирбири илә мүнасибәтләрини дә мүәјјән едир.

Биринчи мүлкијјәт формасы тајфа мүлкијјәтидир[7]. Бу мүлкијјәт истеһсалын инкишаф етмәмиш мәрһәләсинә ујғундур, бу заман инсанлар овчулуг вә балыгчылыгла, малдарлыгла вә ја, ән чоху, әкинчиликлә мәшғул олуб јашајырлар. Сон һалда, инсанлар әкинчиликлә мәшғул оланда мүлкијјәт формасы тәләб едир ки, һәлә мәнимсәнилмәмиш торпаглар хејли чох олсун. Бу мәрһәләдә әмәк бөлкүсү һәлә чох зәиф инкишаф етмишдир вә аиләдә тәбии шәкилдә әмәлә кәләрәк мөвчуд олан әмәк бөлкүсүнүн даһа да кенишләнмәси илә мәһдудлашыр. Буна көрә дә ичтимаи гурулуш аиләнин јалныз кенишләнмәси илә мәһдуд олур: тајфанын патриархал башчысы, она табе едилән тајфа үзвләри, нәһајәт, гуллар. Аиләдә кизли шәкилдә мөвчуд олан көләлик анчаг тәдричлә, әһалинин вә тәләбатын артмасы вә харичлә үнсијјәтин — һәм мүһарибәләр шәклиндә, һәм дә мүбадилә тичарәти шәклиндә — кенишләнмәси илә бирликдә инкишаф едир.

Икинчи мүлкијјәт формасы антик ичма вә дөвләт мүлкијјәтидир ки, башлыча олараг, бир нечә тајфанын мүгавилә бағламаг вә ја истилачылыг јолу илә бир *шәһәрдә* бирләшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлир вә бурада көләлик мүһафизә олунуб галыр. Ичма мүлкијјәти илә јанашы дашынан, сонралар исә һабелә дашынмајан хүсуси мүлкијјәт дә инкишаф едир, лакин бу хүсуси мүлкијјәт формасы нормадан кәнара чыхыб ичма мүлкијјәтинә табе вәзијјәтдә олур. Дөвләтин вәтәндашлары өзләринин ишләјән гулларына јалныз бирликдә саһиблик едирләр вә буна көрә дә ичма мүлкијјәти формасы илә әлагәдардырлар. Бу, дөвләтин фәал вәтәндашларынын биркә хүсуси мүлкијјәтидир вә бу вәтәндашлар тәбии шәкилдә әмәлә кәлмиш бу бирлик формасыны гулларын гаршысында мүһафизә едиб сахламаға мәчбурдурлар. Буна көрә дә чәмијјәтин һәмин бүнөврәјә әсасланан бүтүн гурулушу вә онунла бирликдә халг һакимијјәти тәнәззүл едир, һәм дә хүсуси мүлкијјәт, хүсусилә дә дашынмајан хүсуси мүлкијјәт нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, бу да ејни дәрәчәдә тәнәззүл едир. Әмәк бөлкүсү даһа артыг инкишаф етмиш характердә олур. Биз артыг шәһәр илә кәнд арасында, сонралар исә дөвләтләр арасында әксликләрә тәсадүф едирик, бу дөвләтләрдән бә'зиләри шәһәрләрин, бә'зиләри дә кәндләрин мәнафејини тәмсил едир; шәһәрләрин дахилиндә исә әкслик сәнаје илә дәниз тичарәти арасында олур. Вәтәндашлар илә гуллар арасында синфи мүнасибәтләр артыг өзүнүн там инкишаф етмиш дәрәчәсинә чатмышдыр.

Бурада хүсуси мүлкијјәт инкишаф едәндән сонра илк дәфә елә мүнасибәтләр мејдана кәлир ки, биз бу мүнасибәтләрә — анчаг даһа ири мигјасда — мүасир хүсуси мүлкијјәти көздән кечирәндә јенә дә тәсадүф едәчәјик. Бир тәрәфдән, Ромада хүсуси мүлкијјәтин чох тез башланан тәмәркүзүдүр (Литсининин аграр гануну[8] бунун сүбутудур), бу, вәтәндаш мүһарибәләри заманындан е'тибарән вә хүсусилә императорлар заманында чох сүр'әтлә инкишаф етмишди; дикәр тәрәфдән исә, бунунла әлагәдар олараг, плебеј хырда кәндлиләр пролетариата чеврилмишди; лакин бу пролетариат варлы вәтәндашлар илә гуллар арасында орта вәзијјәтдә олдуғуна көрә мүстәгил сурәтдә инкишаф етмәди.

Үчүнчү форма, феодал вә ја силк мүлкијјәти формасыдыр. Антик дөвр үчүн *шәһәр* вә онун кичик әтрафы чыхыш нөгтәси вәзифәсини көрмүшдүсә, орта әсрләр үчүн *кәнд* чыхыш нөгтәси вәзифәсини көрдү. Чыхыш нөгтәсиндә әмәлә кәлән бу дәјишиклик илк әһалинин сејрәклијиндән вә кениш саһәдә јајылмыш олмасындан асылы иди вә истилачыларын ахыны

әһалинин сајыны о гәдәр дә артырмырды. Буна көрә дә Јунаныстан вә Ромаја әкс олараг, феодализмин инкишафы, Рома истилаларынын вә бунларла әлагәдар олараг, әввәлчә әкинчилијин јајылмасынын һазырладығы даһа кениш әразидә башланды. Тәнәззүл едән Рома империјасынын сон әсрләри вә Романын барбарлар тәрәфиндән истила едилмәси күлли мигдарда мәһсулдар гүввәләри дағытды; әкинчилик тәнәззүл етди, сәнаје сатышын кетмәмәси үзүндән зәифләди, тичарәт өлкүн һала дүшдү вә ја зоракылыгла дајандырылды, кәнд вә шәһәр әһалиси азалды. Истилачыларын гаршылашдығы бүтүн бу шәраит вә бу шәраитдән асылы олараг, һәјата кечирилән истила үсулу керманларын һәрби гурулушунун тә'сири илә феодал мүлкијјәтини инкишаф етдирди. Тајфа вә ичма мүлкијјәтләри кими феодал мүлкијјәти дә мүәјјән чәмлијә [Gemeinwesen] әсасланыр, лакин билаваситә истеһсал едән синиф олмаг е'тибары илә һәмин чәмлијә әкс олараг антик дүнјадакы кими гуллар дејил, хырда тәһкимли кәндлиләрдир. Феодализмин там инкишафы илә бирликдә шәһәрләрә гаршы антагонизм дә мејдана чыхыр. Торпаг саһиблијинин пилләли табелик (ијерархија) гурулушу вә бунунла әлагәдар олан силаһлы дружиналар системи задәканлара тәһкимлиләр үзәриндә ағалыг етмәк имканы верирди. Антик ичма мүлкијјәти кими бу феодализм гурулушу да гул һалына салынмыш истеһсал едән синфә гаршы јөнәлдилән бирлик иди; јалныз бирлик формалары вә билаваситә истеһсалчылара гаршы мүнасибәт бир-бириндән фәргли иди, чүнки мүхтәлиф истеһсал шәраити мөвчуд иди.

Торпаг саһиблијинин бу феодализм гурулушуна *шәһәрләрдә* корпорасија мүлкијјәти, сәнәтин феодал тәшкили ујғун иди. Бурада мүлкијјәт башлыча олараг һәр бир ајрыча фәрдин әмәјиндән ибарәт иди [в. 4]. Бирләшмиш гулдур задәканлара гаршы бирләшмәк зәрурәти, сәнајечи ејни заманда тачир олдуғу дөврдә базар биналарына һисс едилән еһтијач, о заман чичәкләниб тәрәгги едән шәһәрләрә ахынла кәлән гачгын тәһкимлиләр рәгабәтинин артмасы, бүтүн өлкәнин феодализм гурулушу — бүтүн бунлар сехләри төрәтди; әһали артдығы һалда сајы һеч дәјишмәјиб олдуғу кими галан сәнәткарлар ичәрисиндә ајры-ајры шәхсләрин гәнаәт едиб јаваш-јаваш кичик капитал јығмалары нәтичәсиндә уста көмәкчиләри вә шакирдләри системи инкишаф етди вә бу систем кәндләрдә олан пилләли табелик кими шәһәрләрдә дә пилләли табелик јаратды,

Беләликлә, феодализм дөврүндә башлыча мүлкијјәт формасы, бир тәрәфдән торпаг мүлкијјәтинә зәнчирләниб бағла-

нан тәһкимлиләрин әмәји илә бирликдә бу мүлкијјәтин өзү, дикәр тәрәфдән исә уста көмәкчиләринин әмәји үзәриндә һаким олан хырда капиталын мөвҹуд олмасы илә сәнәткарын өз әмәји иди. Бу ики мүлкијјәт нөвүнүн гурулушу истеһсалын мәһдуд мүнасибәтләриндән — торпағын зәиф вә ибтидаи шәкилдә экилиб беҹәрилмәсиндән вә сәнаjенин сәнәт типиндә олмасындан асылы иди. Феодализмин чичәкләниб инкишаф етдији дөврдә әмәк бөлкүсү аз иди. Һәр өлкәдә шәһәр илә кәнд арасында экслик вар иди; силк гурулушу, һәгигәтән кәскин ифадә олунмуш характердә иди, лакин кәндләрдә кнјазлар, задәканлар, руһаниләр вә кәндлиләр бөлкүсүндән, шәһәрләрдә исә усталар, уста көмәкчиләри вә шакирдләр, бир аз сонра һабелә күнәмуздчу плебејләр бөлкүсүндән башга аз-чох әһәмијјәтли әмәк бөлкүсү јох иди. Әкинчиликдә торпағын парсел шәклиндә беҹәрилмәси бу бөлкүнү чәтинләшдирирди, бунунла јанашы кәндлиләрин өзүнүн ев сәнајеси мејдана кәлмишди; сәнаjедә исә ајры-ајры сәнәтләр дахилиндә әмәк бөлкүсү әсла јох иди, ајры-ајры сәнәтләр арасында исә әмәк бөлкүсү чох аз иди. Даһа көһнә шәһәрләрдә сәнаје илә тиҹарәт арасында әмәк бөлкүсү даһа әввәлдән вар иди; јени шәһәрләрдә бу бөлкү анҹаг даһа сонралар, јә'ни шәһәрләр бир-бири илә гаршылыглы мүнасибәтә киришдији заман инкишаф етмишди.

Даһа кениш әразиләрин феодал краллыгларында бирләшмәси һәм торпаг задәканлары, һәм дә шәһәрләр үчүн бир тәләбат иди. Буна көрә дә һаким синиф олан задәканларын тәшкилатына һәр јердә һөкмдар башчылыг едирди*.

[4. Тарихин материалистҹәсинә анлашылмасынын маһијјәти. Иҹтимаи варлыг вә иҹтимаи шүур]

[в. 5] Беләликлә, иш бу вәзијјәтдәдир: мүәјјән тәрздә истеһсал фәалијјәти илә мәшғул олан мүәјјән фәрдләр**, мүәјјән иҹтимаи вә сијаси мүнасибәтләрә кирирләр. Емпирик мүшаһидә иҹтимаи вә сијаси гурулушун истеһсал илә әлагәсини ајрылыгда көтүрүлән һәр бир һалда тәҹрүбәдә вә һеч бир кәләкбазлыға вә спекулјасијаја јол вермәдән ашкара чыхармалыдыр. Иҹтимаи гурулуш вә дөвләт даим мүәјјән фәрдлә-

* Әлјазмасында бундан сонра сәһифәнин галан һиссәсиндә мәтн јазылмамышдыр. Даһа сонра јени сәһифәдән тарихин материалистҹәсинә анлашылмасынын маһијјәти һаггындакы хүласә башланыр. Мүлкијјәтин дөрдүнҹү, буржуа формасы ашағыда, фәслин IV һиссәсиндә көздән кечирилир, §§ 2—4. *Ред.*

** Илк варианты: «мүәјјән фәрдләр мүәјјән истеһсал мүнасибәтләриндә». *Ред.*

рин һәјат просесиндән мејдана кәлир, — һәм дә өз тәсәввүрүндә вә ја өзкәсинин тәсәввүрүндә белә көрүнә биләчәк фәрдләрин дејил, *һәгигәтдә* олдуғу кими көтүрүлән фәрдләрин, јә'ни нечә һәрәкәт едирләрсә, мадди истеһсал илә мәшғул олурларса вә демәли, онларын өзбашыналығындан асылы олмајан мүәјјән мадди һәдләрин, мүгәддәм шәртләрин вә шәраитин мөвчудлуғунда өзләрини тә'сирли шәкилдә нечә бүрузә верирләрсә, о шәкилдә көтүрүлән фәрдләрин һәјат просесиндән мејдана кәлир*.

Идејаларын, тәсәввүрләрин вә шүурун һасил едилмәси әввәлчә билаваситә инсанларын мадди фәалијјәтинә вә мадди үнсијјәтинә, реал һәјат дилинә бағлыдыр. Тәсәввүрләрин әмәлә кәлмәси, тәфәккүр, инсанларын мә'нәви үнсијјәти бурада онларын мадди фәалијјәтинин һәлә билаваситә мәһсулудур. Ејни һал, бу вә ја башга халгын сијасәти, ганунлары, әхлагы, дини метафизикасы вә и. а. дилиндә тәзаһүр едән мә'нәви истеһсала да аиддир. Инсанлар өз тәсәввүрләрини, идејаларыны вә саирәни өзләри һасил едирләр, лакин бурада һәрәкәтдә олан елә һәгиги инсанлардан бәһс едилир ки, онларын истеһсал гүввәләринин мүәјјән инкишаф дәрәчәсиндә олмасы вә үнсијјәтинин ән узаг кечмишдәки формалары да дахил олмагла буна ујғун шәкилдә инкишаф етмәси шәрт гојулур**. Шүур [das Bewuβtesein] heч вахт дәрк едилмиш варлыгдан [das bewuβte Sein] башга бир шеј ола билмәз, инсанларын варлығы исә онларын һәјатынын реал просесидир. Бүтүн идеолокијада инсанлар вә онларын мүнасибәтләри гаранлыг камерада олдуғу кими баш-ајаг гојулмуш олурларса, бу һадисә дә ејни илә

---

* Әлјазмасында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилән белә бир парча кәлир: «Бу фәрдләрин өзләри үчүн јаратдығы тәсәввүрләр ја онларын тәбиәтә мүнасибәтләри һаггындакы тәсәввүрләрдир, јахуд өз араларындакы мүнасибәтләр һаггындакы тәсәввүрләр, ја да онларын өзүнүн нә олдугларь һаггындакы тәсәввүрләрдир. Ајдындыр ки, бүтүн бу һалларда һәмин тәсәввүрләр онларын һәгиги мүнасибәтләри вә фәалијјәтләринин, онларын истеһсалларынын, онларын үнсијјәтләринин, онларын ичтимаи вә сијаси тәшкилатларынын—һәгиги вә ја хәјали—шүурлу ифадәсидир. Бунун әкси олан еһтимал јалныз о һалда мүмкүн сајыла биләр ки, мадди чәһәтдән шәртләшдирилмиш һәгиги фәрдләрин руһундан башга нә исә хүсуси бир руһун да мөвчуд олдуғу күман едилсин. Әкәр бу фәрдләрин һәгиги мүнасибәтләринин шүурлу ифадәси хәјалидирсә, әкәр онлар өз керчәклијини өз тәсәввүрләриндә баш-ајаг гојурларса, бу јенә дә онларын мадди фәалијјәтинин мәһдуд үсулда олмасынын нәтичәсидир вә онларын бурадан ирәли кәлән мәһдуд ичтимаи мүнасибәтләринин нәтичәсидир». *Ред.*

** Илк варианты: «Инсанлар өз тәсәввүрләрини, идејаларыны вә и. а. өзләри һасил едирләр вә мәһз о инсанлар ки, өз мадди һәјатларынын, өз мадди үнсијјәтләринин истеһсал үсулундан, ичтимаи вә сијаси гурулушда онун сонракы инкишафындан асылыдырлар». *Ред.*

онларын һәјатынын тарихи просесиндән ирәли кәлир; нечә ки, көзүн тор гишасында шејләрин тәрс шәкли онларын һәјатынын билаваситә физики просесиндән ирәли кәлмәкдәдир.

Көјдән јерә енән алман фәлсәфәсинин тамам әксинә олараг, бурада биз јердән көјә галхырыг, јә'ни инсанларын дедикләрини, хәјал етдикләрини, тәсәввүр етдикләрини әсас тутмуруг, — һәмчинин биз јалныз сөздә мөвчуд олан, дүшүнүлән, хәјал олунан, тәсәввүр едилән инсанлары әсас тутмуруг ки, онлардан һәгиги инсанлара кечәк; бизим әсас тутдуғумуз чыхыш нөгтәси фәалијјәт көстәрән һәгиги инсанлардыр, һабелә биз инсанларын һәгиги һәјат просесинин идеоложи ин'икасларынын вә әкс-сәдаларынын инкишафыны да бу һәјат просесиндән бир нәтичә кими чыхардырыг. Һәтта инсанларын бејниндә әмәлә кәлән думанлы төрәмәләр дә онларын мадди һәјат просесинин зәрури мәһсулудур, бир нөв бухарыдыр ки, мадди мүгәддәм шәртләрлә әлагәдар олан бу просес емпирик шәкилдә мүәјјән едилә биләр. Беләликлә, әхлаг, дин, метафизика вә идеолокијанын башга нөвләри вә бунлара ујғун олан шүур формалары заһири мүстәгиллијини итирир. Онларын тарихи јохдур, онларын инкишафы јохдур: өз мадди истеһсалларыны вә өз мадди үнсијјәтини инкишаф етдирән инсанлар өзләринин бу керчәклији илә бирликдә өз тәфәккүрләрини вә өз тәфәккүр мәһсулларыны да дәјишдирирләр. Шүур һәјаты мүәјјән етмир, һәјат шүуру мүәјјән едир. Биринчи бахыш үсулунда чанлы бир фәрд олмаг шәрти илә шүуру әсас тутурлар; керчәк һәјата ујғун олан икинчи бахыш тәрзиндә исә һәгиги чанлы фәрдләрин өзүнү әсас тутурлар вә шүура анчаг *бу фәрдләрин* шүуру кими бахырлар.

Бу бахыш үсулу мүгәддәм шәртләрдән мәһрум дејилдир. Бу үсул һәгиги мүгәддәм шәртләри әсас тутур, бир ан белә бунлардан ајрылмыр. Бу үсулун мүгәддәм шәртләри хәјали гапалылыг вә мүчәррәдлик һалында көтүрүлмүш инсанлар дејил, мүәјјән шәраитдә чәрәјан едиб һәгигәтдә, емпирик шәкилдә мүшаһидә олунан инкишаф просесиндә көтүрүлмүш инсанлардыр. Бу чанлы һәјат просеси тәсвир едиләндә тарих, өзләри һәлә абстракт олан емпирикләрдә олдуғу кими, чансыз фактлар јығыны олмаг вәзијјәтиндән, јахуд да идеалистләрдә олдуғу кими, хәјали субјектләрин хәјали фәалијјәти олмаг вәзијјәтиндән хилас едилир.

Һәгиги һәјат гаршысында спекулјатив тәфәккүрүн гуртардығы јердә, мәһз бурада һәгиги мүсбәт елм башланыр, инсанларын әмәли фәалијјәти, әмәли инкишаф просеси тәсвир едилмәјә башланыр. Шүур һаггында ибарәләрин арасы кәсилир, зира бунларын јерини һәгиги билик тутмалыдыр. Керчәклијин

тәсвири мүстәгил фәлсәфәни өз һәјати мүһитиндән мәһрум едир. Ән јахшы һалда бу мүһити инсанларын тарихи инкишафынын тәдгиг олунмасындан тәчрид едилән ән үмуми нәтичәләрин бир јерә топланмасы әвәз едә биләр. Һәгиги тарихдән гопарылыб ајрылан вә өзлүјүндә көтүрүлән бу мүчәррәдликләрин һеч бир гијмәти јохдур. Бунлар јалныз тарихи материалын гајдаја салынмасыны асанлашдырмаг үчүн, онун ајры-ајры тәбәгәләринин ардычыллығыны нәзәрдә тутмаг үчүн јараја биләр. Лакин фәлсәфәдән фәргли олараг, бу мүчәррәдликләр һеч дә елә ресепт вә ја схемләр вермир ки, тарихи дөврләри бунлара ујғунлашдырмаг мүмкүн олсун. Әксинә, чәтинлик анчаг о заман башланыр ки, инсанлар ја кечмиш дөврләрдән биринә, ја да мүасир дөврә аид материалы тәдгиг едиб гајдаја салмаға, ону һәгиги шәкилдә тәсвир етмәјә кириширләр. Бу чәтинликләрин арадан галдырылмасы елә мүгәддәм шәртләрдән асылыдыр ки, бунлар бурада әсла верилә билмәз, чүнки бу мүгәддәм шәртләр анчаг ајрылыгда көтүрүлән һәр дөврдәки фәрдләрин һәгиги һәјат просесинин вә фәалијјәтинин тәдгигинин кедишиндә јараныр. Биз идеолокијаја экс олараг истифадә етдијимиз бу мүчәррәдликләрдән бә'зиләрини бурада ајырыб тарихи мисаллар кәтирмәклә изаһ едәчәјик*.

[II]

[1. Инсанлары һәгигәтдә азад етмәјин шәртләри]

[1] Әлбәттә, биз өзүмүзү зәһмәтә салыб мүдрик философларымыза өјрәтмәјәчәјик ки, әкәр онлар фәлсәфәни, илаһијјаты, субстансијаны вә бүтүн башга зир-зибили «мәнлик шүурунда» әридиб һәлл етмишләрсә, әкәр онлар «инсаны» һеч бир заман гулу олмадығы бу ибарәләрин һөкмранлығындан азад етмишләрсә, «инсанын» «азад едилмәси» һәлә бир аддым да ирәлиләмәмишдир**; һәгиги азадлығы анчаг һәгиги дүнјада вә һәгиги васитәләрлә һәјата кечирмәк мүмкүндүр вә башга чүр мүмкүн дејилдир; бухар машыны вә мүл-ченни олмадан көләлији арадан галдырмаг олмаз вә әкинчилик јахшылашдырылмадан тәһкимчилик ләғв едилә билмәз; үмумијјәтлә

---

* Үзү ағардылмыш әлјазмасынын әсас (икинчи) варианты бурада гуртарыр. Индики нәшрдә даһа сонра илк әлјазмасынын үч һиссәси кәлир. *Ред.*

** Марксын кәнарда белә бир гејди вар: «Фәлсәфи вә һәгиги азадлыг». «*Үмумијјәтлә* инсан. *Тәк. Фәрд*». «Кеоложи, һидрографик вә и. а. шәраит. Инсан бәдәни. Тәләбат вә әмәк». *Ред.*

нә гәдәр ки, инсанлар өзләрини јемәк, ичмәк, мәнзил вә кејим чәһәтдән кејфијјәт вә кәмијјәтчә тамамилә тә'мин едә билмирләр, онлары азад етмәк олмаз. «Азадлыг» фикир иши дејил, тарихи ишдир вә тарихи мүнасибәтләр, сәнајенин, тичарәтин, әкинчилијин, үнсијјәтин вәзијјәти онунла нәтичәләнәчәкдир...* [2] сонра, һабелә онларын мүхтәлиф инкишаф пилләләринә ујғун олараг, субстансија, субјект, мәнлик шүуру вә халис тәнгид чәфәнкијатыны, ејни илә дә дин вә илаһијјат чәфәнкијатыны, бундан сонра исә онлар өз инкишафында кифајәт гәдәр ирәли кетмиш олсалар, ону тәкрар арадан галдырарлар**. Әлбәттә, тарихи инкишафын ән ачыначаглы шәкилдә әмәлә кәлдији Алманија кими бир өлкәдә халис фикир саһәсиндәки бу һәрәкәтләр, көјләрә галдырылан бу һәрәкәтсиз јохсуллуг тарихи һәрәкәтләрин чатышмазлығынын јерини долдурур, көк атыр, одур ки, буна гаршы мүбаризә етмәк лазымдыр. Лакин бу мүбаризә јерли әһәмијјәти олан мүбаризәдир***.

[2. Фејербах материализминин сејрчилији вә ардычылсызлығынын тәнгиди]

...**** [8] доғрудан да *әмәли* материалист үчүн, јә'ни *коммунист* үчүн дә бүтүн мәсәлә мөвчуд дүнјаны ингилабиләшдирмәкдән, мөвчуд вәзијјәтә гаршы әмәли сурәтдә чыхыш етмәкдән вә бу вәзијјәти дәјишдирмәкдән ибарәтдир. Фејербахда буна бәнзәр бахышлара арабир тәсадүф едилирсә дә, бу бахышлар һеч вахт дағыныг күманлар чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр вә онун үмуми дүнјабахышына чох чүз'и тә'сир көстәрир, һәм дә о гәдәр чүз'и тә'сир көстәрир ки, бу бахышларда анчаг инкишаф едә биләчәк рүшејмләрдән башга бир шеј көрмәк мүмкүн дејилдир. Фејербахын һисс олунан дүнјаны «анламасы» бир тәрәфдән бу дүнјаны јалныз сејр етмәклә, дикәр тәрәфдән исә анчаг дујғу илә мәһдуддур. Фејербах «һәгиги, тарихи инсандан» дејил, «инсан олмаг е'тибары илә инсандан» бәһс едир. «Инсан олмаг е'тибары илә инсан» әслиндә «алмандыр». Фејербах биринчи һалда, һисс олунан дүнјаны *сејр едәндә* лабүддән елә шејләрә раст кәлир ки, бунлар онун

---

* Әлјазмасы корланмышдыр: вәрәгин ашағы кәнары чырылмышдыр вә мәтнин бир сәтри јохдур. *Ред.*

** Марксын кәнарда белә бир гејди вар: «Ибарәләр вә һәгиги һәрәкәт. Ибарәнин Алманија үчүн әһәмијјәти». *Ред.*

*** Марксын кәнарда белә бир гејди вар: «Дил керчәклијин дилидир». *Ред.*

**** Бурада әлјазмасынын беш сәһифәси чатышмыр. *Ред.*

шүуруна вә һиссинә зиддир, һисс олунан дүнјанын бүтүн һиссәләри үчүн онун күман етдији аһәнки, хүсусилә дә инсан илә тәбиәтин аһәнкини позур*. Фејербах бу әнкәли арадан галдырмаг үчүн мәчбур олур ки, хилас јолуну јалныз «бурнунун учунда оланы» көрән ади сејретмә илә шејләрин «һәгиги маһијјәтини» сезиб көрән даһа јүксәк фәлсәфи сејретмә арасында орта вәзијјәтдә олан бир нөв икили сејретмәдә ахтарсын. Фејербах көрә билмир ки, ону әһатә едән һисси дүнја һеч дә билаваситә әзәлдән верилән вә һәмишә өзүнә бәрабәр олан бир шеј дејилдир, сәнајенин вә ичтимаи вәзијјәтин мәһсулудур, һәм дә о мә'нада ки, тарихи мәһсулдур, там бир сыра нәсилләрин көстәрдији фәалијјәтин нәтичәсидир вә бу нәсилләрдән һәр бири өзүндән әввәлки нәслин чијинләриндә дуруб онун сәнајесини вә онун үнсијјәт үсулуну инкишаф етдирмәји давам етдирмишдир вә онун ичтимаи гурулушуну, дәјишмиш тәләбата ујғун олараг дәјишдирмишдир. Һәтта ән садә «һисси јәгинлик» шејләри она јалныз ичтимаи инкишаф нәтичәсиндә, сәнаје вә тичарәт әлагәләри сајәсиндә чатыб мә'лум олмушдур. Мә'лум олдуғу үзрә, демәк олар, бүтүн мејвә ағачлары кими албалы ағачы да бизим гуршагда анчаг бир нечә әср бундан әввәл *тичарәт* сајәсиндә мејдана кәлмиш вә беләликлә, Фејербахын «һисси јәгинлијинә» јалныз [9] мүәјјән чәмијјәтин мүәјјән замандакы бу һәрәкәти *сајәсиндә* чатыб мә'лум олмушдур.

Бурасыны да гејд едәк ки, шејләр бу чүр баша дүшүләндә, јә'ни һәгигәтдә олдуғу вә мејдана кәлдији кими көтүрүләндә һәр бир дәрин мә'налы фәлсәфи проблем садәчә бир нөв емпирик фактдан ибарәт олур ки, ирәлидә бу фикир даһа ајдын көстәриләчәкдир. Мәсәлән, инсанын тәбиәтә мүнасибәти кими мүһүм мәсәлә (вә ја һәтта Бруно демишкән (сәһ. 110)[9] «тәбиәт илә тарихин әксликләри» мәсәләси, санки бунлар бирбириндән ајрылмыш ики «шејдир», санки инсан тарихин тәбиәтини вә тәбиәтин тарихини һәмишә өз гаршысында тутмур) — «субстансија» вә «мәнлик шүуру» һаггында «һәдсиз дәрәчәдә бөјүк јарадычылыг мәһсулу»** төрәдән бу мәсәлә—беләдир. «Инсанын тәбиәтлә бирлијинин», пис чәһәтдән шөһрәт газанмыш бу бирлијин һәмишә сәнаједә мөвчуд олуб һәр бир дөврдә сәнајенин чох вә ја аз инкишаф етмәсиндән асылы олараг

---

* NB. Фејербахын сәһви онда дејилдир ки, о, бурнунун учунда јерләшән һисси *заһирилији* һисси фактларын даһа дәгиг сурәтдә тәдгиги јолу илә мүәјјән едилмиш һисси керчәклијә табе едир, ондадыр ки, нәтичәдә Фејербах һиссијјатын өһдәсиндән кәлә билмир, она јалныз «көзләри» илә, јә'ни *философун* «чешмәји» илә бахмалы олур.

** *Көте.* «Фауст», «Көјләрдә пролог». *Ред.*

дәјишдији, ејни илә дә инсанын тәбиәтлә «мүбаризәси» вә бу мүбаризәнин мүвафиг әсас үзәриндә онун мәһсулдар гүввәләринин инкишафы илә нәтичәләндији нәзәрә алынарса, бу мәсәлә өзлүјүндә ортадан галхыб јох олур. Сәнаје вә тичарәт, һәјат үчүн зәрури олан васитәләрин истеһсалы вә мүбадиләси өз тәрәфиндән мүхтәлиф ичтимаи синифләрин ајрылыб бөлүнмәси, араларына һәдд гојулмасы үчүн шәрт олур вә өз нөвбәсиндә өз һәрәкәти формаларында ондан асылы олур. Белә чыхыр ки, Фејербах, мәсәлән, Манчестердә јалныз фабрик вә машынлар көрүр, һалбуки јүз ил бундан әввәл орада анчаг ајаг чәһрәси вә әллә ишләдилән тохума дәзкаһлары көрмәк оларды; јахуд да Рома Кампанјесиндә анчаг отлаг вә батаглыглар көрүр, һалбуки Августун заманында орада јалныз баштан-баша үзүмлүкләр вә Рома капиталистләринин көшкләрини көрә биләрди. Фејербах хүсусилә тәбиәтшүнаслығын тәбиәти сејр етдијиндән бәһс едир, физикшүнас вә кимјакәрин анчаг көзүнә көрүнән сирләри гејд едир, лакин сәнаје вә тичарәт олмасајды, тәбиәтшүнаслыг нә ола биләрди? Һәтта бу «халис» тәбиәтшүнаслыг өз мәгсәдини, һәмчинин өз материалыны јалныз тичарәт вә сәнаје сајәсиндә, инсанларын һисс олунан фәалијјәти нәтичәсиндә әлдә едир. Бу фәалијјәт, бу арасы кәсилмәдән һисс олунан әмәк вә јарадычылыг, бу истеһсал, инди мөвчуд олуб һисс олунан дүнјанын о гәдәр дәрин әсасыны тәшкил едир ки, һеч олмазса бир иллијә бу истеһсалын арасы кәсилмиш оларса, Фејербах нәинки тәкчә тәбиәт аләминдә чох бөјүк дәјишикликләр көрәрди, һәтта чох тез бир заманда бүтүн бәшәр дүнјасы олмазды, Фејербахын өзүнүн сејретмә габилијјәти вә һәтта онун өз варлығы олмазды. Әлбәттә, бу шәраитдә харичи тәбиәт биринчилијини мүһафизә едир вә бүтүн бунлар generatio aequivoca* јолу илә мејдана кәлән илкин инсанлара, әлбәттә, тәтбиг едилә билмәз. Лакин бу фәргләндирмәнин анчаг о дәрәчәдә мә'насы вардыр ки, инсана тәбиәтдән фәргли бир шеј кими бахылыр. Бурасы да вардыр ки, бәшәр тарихиндән даһа әввәл мөвчуд олан тәбиәт Фејербахын јашајыб көрдүјү тәбиәтин ејни дејилдир; Австралијанын ән јени мәншә'ли ајры-ајры мәрчан адалары, бәлкә дә, мүстәсна олмагла, бу тәбиәт, инди даһа һеч бир јердә мөвчуд дејилдир, демәли, Фејербах үчүн дә мөвчуд дејилдир.

Доғрудур, «халис» материалистләр гаршысында Фејербахын [10] чох бөјүк үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, Фејербах инсаны да «һисси предмет» кими гәбул едир; лакин Фејербахын инсана «һисси фәалијјәт» кими дејил, јалныз «һисси пред-

* — өзбашына төрәмә. *Ред.*

мет» кими бахмасы һәлә бир тәрәфә дурсун, — чүнки о, бурада да нәзәријјә даирәсиндә галыб инсанлара мүәјјән ичтимаи әлагәләриндә вә онлары әһатә едән һәјат шәраитиндә, һәгигәтдә нәдирләрсә, онлары о һала салан һәјат шәраитиндә бахмыр, — бу һәлә бир тәрәфә дурсун, Фејербах реал шәкилдә мөвчуд олан чанлы инсанлара һеч вахт әл чатдырмајыб абстракт «инсан» үзәриндә илишиб галыр вә јалныз бунунла кифајәтләнир ки, «һәгиги, фәрди, чисмани инсаны» һисс саһәсиндә гәбул едир, јә'ни мәһәббәт вә достлугдан, һәм дә идеализә едилмиш мәһәббәт вә достлугдан башга һеч бир «бәшәри мүнасибәт», «инсанын инсана мүнасибәтини» танымыр. Фејербах индики һәјат мүнасибәтләринин тәнгидини вермир. Беләликлә, Фејербах һисси дүнјанын, ону тәшкил едән фәрдләрин мәчмусу, чанлы вә һисси фәалијјәти олдуғуну баша дүшмәк дәрәчәсинә чатмыр вә буна көрә дә мәсәлән, сағлам адамлар әвәзинә сырача хәстәлијинә тутулмуш, ишләјиб үзүлмүш адамлары вә вәрәмли јохсуллары көрәндә мәчбур олур ки, «даһа јүксәк сејрә» вә идеал «нәсил бәрабәрләшмәсинә» әл атсын, јә'ни мәһз коммунист материалистин һәм сәнајени, һәм дә ичтимаи гурулушу көкүндән дәјишдирмәјин зәрурәт вә шәраитини кордүјү јердә јенидән идеализмә јуварлансын.

Нә гәдәр ки, Фејербах материалистдир, тарих онун көрүш даирәсиндән кәнарда галыр, еләки, о, тарихи көздән кечириб тәдгиг едир, һеч дә материалист дејилдир. Фејербахда материализм вә тарих бир-бириндән тамамилә ајрылмышдыр ки, бу да јухарыда дејиләнләрдән ајдындыр*.

[3. Илкин тарихи мүнасибәтләр вә ја ичтимаи фәалијјәтин әсас чәһәтләри: һәјат васитәләринин истеһсалы, јени тәләбатын төрәнмәси, инсанлар истеһсалы (аилә), үнсијјәт, шуур]

[11]** Ишимиз, һәр чүр мүгәддәм шәртдән азад олан алманларла олдуғуна көрә, һәр шејдән әввәл, һәр чүр инсан мөвчудлуғунун, демәли, һәр бир тарихин илкин мүгәддәм шәртини мүәјјәнләшдириб гејд етмәлијик; мәһз о мүгәддәм шәрти гејд етмәлијик ки, инсанлар «тарихи јаратмаг»*** габилијјәтиндә

* Әлјазмасында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилиб позулан белә бир парча вар: «Буна бахмајараг, биз бурада тарих үзәриндә даһа әтрафлы дајанырыгса, бу анчаг она көрәдир ки, алманлар «тарих» вә «тарихи» сөзләрини ешидәндә анчаг керчәклији дејил, истәдијиниз һәр шеји тәсәввүр етмәјә адәт етмишләр; «шириндилли ријакар јалтаг» мүгәддәс Бруно бунун парлаг мисалыдыр». *Ред.*

** Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: *«Тарих»*. *Ред.*

*** Бах, һәмин чилд, сәһ. 38. *Ред.*

олмаг үчүн онларын јашамаға имканы олмалыдыр. Лакин һәјат үчүн һәр шејдән әввәл јемәк, ичмәк, мәскән, палтар вә бә'зи башга шејләр лазымдыр*. Беләликлә, биринчи тарихи иш, бу тәләбаты өдәмәк үчүн лазым оланваситәләрин истеһсалыдыр, мадди һәјатын өзүнүн истеһсалыдыр. Һәм дә бу, елә тарихи бир ишдир, һәр бир тарихин елә әсас шәртидир ки, инсанларын анчаг јашаја билмәси үчүн (минләрчә ил бундан әввәл олдуғу кими инди дә) һәр күн, һәр саат јеринә јетирилмәлидир. Һәтта һиссијјат, мүгәддәс Брунода олдуғу кими, дәјәнәк[11] кими минимумдан ибарәтдирсә, бу дәјәнәјин истеһсалына јөнәлдилән фәалијјәтин көстәрилмәсини тәләб едир. Буна көрә дә һәр бир тарихи керчәклик ајдынлашдырыланда ән әввәл бу әсас факты бүтүн әһәмијјәти вә һәчминдә нәзәрә алмаг вә лајиг олдуғу јери она вермәк лазымдыр. Мә'лум олдуғу кими, алманлар һеч вахт буну етмәмишләр, буна көрә дә онларын тарих үчүн һеч вахт *дүнјәви* әсасы олмамышдыр, бу сәбәблә дә һеч вахт һеч бир тарихчиләри олмамышдыр. Франсыз вә инкилисләр бу фактын тарих дејилән шејлә әлагәсини сон дәрәчә биртәрәфли анламыш олсалар да,—хүсусилә сијаси идеолокијанын әсири олсалар да, — тарихшүнаслығы мадди әсас үзәринә кечирмәјә илк тәшәббүс көстәрмиш, вәтәндаш чәмијјәтинин, тичарәт вә сәнајенин тарихини биринчи дәфә јазмышлар.

Икинчи факт ондан ибарәтдир ки, [12] өдәнилмиш илк тәләбатын өзү, өдәмә фәалијјәти вә әлдә едилән өдәмә аләти јени тәләбатын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур вә бу јени тәләбатын төрәмәси биринчи тарихи ишдир. Бурадан дәрһал ајдын олур ки, алманлар мүсбәт материалын өзләринә чатышмадығы вә илаһијјат чәфәнкијатындан, сијаси вә ја әдәби чәфәнкијатдан бәһс едилмәдији јердә һеч бир тарихин олмадығыны, јалныз «тарихдән әввәлки заманын» олдуғуну зәнн едирләрсә, онларын бу бөјүк тарихи мүдриклији кимин мә'нәви төрәмәсидир; һәм дә бу мә'насыз «тарихдән әввәлки замандан» әсил тарихә кечидин нечә әмәлә кәлдији һаггында бизә һеч бир изаһат верилмир. Бурасы да гејд едилмәлидир ки, дикәр тәрәфдән онларын тарихи спекулјасијасы бу «тарихдән әввәлки замана» хүсуси һәвәслә һүчум едир, чүнки онлар бурада өзләрини «кобуд фактын» сохулмасындан тә'мин олунмуш һесаб едирләр вә бунунла бирликдә өзләринин спекулјатив һәвәсләринә там сәрбәстлик вериб минләрлә фәрзијјә јарадыр вә дағыдырлар.

Тарихи инкишафын кедишинә ән әввәлдән гошулан үчүнчү

---

* Кәнарда Марксын белә гејди вар: «Һекел[10]. Кеолокија, һидрографик вә и. а. шәраит. Инсанларын бәдәни. Тәләбат, әмәк». *Ред.*

мүнасибәт ондан ибарәтдир ки, өз һәјатларыны һәр күн јенидән истеһсал едән инсанлар башга инсанлары да истеһсал етмәјә башлајыб чохалырлар: бу мүнасибәт әр илә арвад арасындакы, ата-ана илә ушаглар арасындакы мүнасибәтләрдир, *аиләдир*. Башланғычда јеканә ичтимаи мүнасибәт олан бу аилә, сонралар чохалмыш тәләбат јени ичтимаи мүнасибәтләр төрәтдији, чохалмыш әһали исә јени тәләбат әмәлә кәтирдији заман (Алманија мүстәсна олмагла) табе едилмиш мүнасибәт олур вә онда адәтән Алманијада едилдији кими «аилә анлајышы» әсасында дејил, мөвҹуд емпирик мә'лумат әсасында көздән кечирилиб тәдгиг едилмәлидир.

Бурасы да гејд едилмәлидир ки, ичтимаи фәалијјәтин бу үч ҹәһәтини үч мүхтәлиф пилләкими дејил, мәһз јалныз үч ҹәһәт кими вә ја — алманлар үчүн ајдын олмагдан өтрү — тарихин лап башланғычындан, илк инсанлар заманындан бирликдә мөвҹуд олуб тарихдә инди дә гүввәдә олан үч «ан» кими көздән кечирмәк лазымдыр.

Инсанын һәм өз һәјатыны әмәк васитәси илә, һәм дә башгасынын һәјатыны ушаг төрәтмәк васитәси илә истеһсал етмәси өзүнү бирдән икитәрәфли [13] мүнасибәт кими көстәрир: бир тәрәфдән тәбии мүнасибәт кими, дикәр тәрәфдән исә ичтимаи мүнасибәт кими ашкара чыхыр; һәм дә о мә'нада ичтимаи мүнасибәт ки, бурада бир чох фәрдләрин һансы шәраитдә, нечә вә һансы мәгсәдлә олурса-олсун, һеч фәрги јохдур, бирликдә көстәрдији фәалијјәт нәзәрдә тутулур. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, мүәјјән истеһсал үсулу вә ја мүәјјән сәнаје пилләси һәмишә мүәјјән биркә фәалијјәт үсулу илә, мүәјјән ичтимаи пиллә илә мөһкәм әлагәдардыр, бу биркә фәалијјәт үсулунун өзү «мәһсулдар гүввәдир», инсанларын әл чатдырдығы мәһсулдар гүввәләрин мәҹмусу ичтимаи вәзијјәтин шәртидир вә демәли, «бәшәријјәтин тарихини» һәмишә сәнаје вә мүбадилә тарихи илә әлагәдар шәкилдә тәдгиг вә тәһлил етмәк лазымдыр. Лакин бу ҹәһәт дә ајдындыр ки, белә бир тарих Алманијада јазыла билмәз, чүнки бунун үчүн алманларын нәинки анламаг габилијјәти вә материалы, һәмчинин «һисси јәгинлији» чатышмыр; Рејн чајынын о тајында исә бу барәдә һеч бир тәҹрүбә әлдә етмәк олмаз, чүнки орада даһа һеч бир тарих олмур. Беләликлә, инсанлар арасында лап башланғычдан мадди әлагәләр ашкар олур, бу әлагә тәләбат вә истеһсал үсулундан асылыдыр вә инсанларын өзү гәдәр көһнәдир, — бу әлагә даим јени формалара кирир вә демәли, «тарихдән» ибарәт олараг, инсанлары бундан әлавә бирләшдирә биләҹәк һәр һансы бир сијаси вә ја дини ҹәфәнкијатын мөвҹуд олмасына һеч дә мөһтаҹ дејилдир.

Јалныз инди, биз илкин тарихи мүнасибәтләрин дөрд чәһәтини, дөрд тәрәфини көздән кечирәндән сонра көрүрүк ки, инсанын «шүуру» да вардыр*. Лакин бу шүур да лап әввәлдән «халис» шүур олмамышдыр. «Руһун» үзәриндә та әзәлдән [14] лә'нәт — материјанын «ағыр јүк» етдији лә'нәт дурур, бурада материја һаванын һәрәкәт тәбәгәләри шәклиндә, сәсләр шәклиндә, — бир сөзлә дил шәклиндә мејдана чыхыр. Шүур кими дил дә гәдимдир; дил башга инсанлар үчүн дә мөвчуд олан вә јалныз бунунла мәним өзүм үчүн дә мөвчуд олан әмәли, һәгиги шүурдур вә шүур кими дил дә анчаг тәләбатдан, дикәр инсанларла үнсијјәт сахламаг кими дөнмәз зәрурәтдән әмәлә кәлир**. О јердә ки, бир мүнасибәт мөвчуддур, о мәним үчүн мөвчуддур. Һејванын һеч бир шејә *«мүнасибәти»* јохдур вә үмумијјәтлә «мүнасибәт көстәрмир», һејван үчүн онун башгаларына мүнасибәти мүнасибәт кими мөвчуд дејилдир. Демәли, шүур лап әввәлдән ичтимаи мәһсулдур вә үмумијјәтлә инсанлар мөвчуд олдугча ичтимаи мәһсул олараг галыр. Әлбәттә, шүур әввәлчә јалныз һисс илә гавранылан *ән јахын* мүһитин дәрк едилмәсидир вә өзүнү дәрк етмәјә башлајан фәрддән кәнарда галан дикәр шәхс вә шејләрлә мәһдуд әлагәнин дәрк едилмәсидир; ејни заманда шүур тәбиәтин дәрк едилмәсидир ки, әввәлчә тамамилә јабанчы, һәр шејә гадир вә әл чатмаз бир гүввә кими инсанларын гаршысында дуран бу тәбиәтә онлар тамамилә һејван кими мүнасибәт бәсләјир вә онун һөкмүнә јенә дә һејван кими табе олурлар; демәли, бу — тәбиәтин сырф һејванчасына дәрк едилмәсидир (тәбиәтин илаһиләшдирилмәсидир).

Бурада дәрһал көрүнүр ки, тәбиәтин бу илаһиләшдирилмәси вә ја тәбиәтә көстәрилән бу мүәјјән мүнасибәт чәмијјәтин формасындан асылыдыр вә тәрсинә. Һәр јердә олдуғу кими бурада да тәбиәт илә инсанын ејнилији бунунла да ашкара чыхыр ки, инсанларын тәбиәтә мәһдуд мүнасибәти онларын бир-биринә мәһдуд мүнасибәти үчүн шәрт олур, онларын бир-биринә мәһдуд мүнасибәти исә тәбиәтә мәһдуд мүнасибәтидир вә мәһз она көрә ки, тәбиәт тарихин кедиши илә, һәлә демәк олар, дәјишдирилмәмишдир; лакин дикәр тәрәфдән инсанын өз әтрафындакы фәрдләрлә мүнасибәтә киришмәк зәрурәтини дәрк етмәси инсанын үмумијјәтлә чәмиј-

* Кәнарда Марксын белә гејди вар: «Инсанларын тарихи вар, она көрә ки, онлар өз һәјатларыны *истеһсал* етмәлидирләр, һәм дә *мүәјјән* шәкилдә истеһсал етмәлидирләр. Инсанларын шүуру кими бу да онларын чисмани гурулушундан асылыдыр». *Ред.*

** Әлјазмасында даһа сонра үстүндән гәләм чәкилиб позулан белә бир чүмлә вар: «Мәним мүһитимә мәним мүнасибәтим мәним шүурумдур». *Ред.*

јәтдә јашадығыны дәрк етмәсинин башланғычыдыр. Бу пилләдә ичтимаи һәјатын өзү кими һәмин башланғыч да ејни дәрәчәдә һејвани характердәдир; бу—халис сүрү шүурудур вә бурада инсан гојундан јалныз онунла фәргләнир ки, онда һејванын инстинктини шүур әвәз едир вә ја онун инстинкти дәрк едилмиш инстинктдир. Бу гојун вә ја тајфа шүуру мәһсулдарлығын артмасы, тәләбатын артмасы вә бунларын һәр икисинин әсасында [15] әһалинин артмасы нәтичәсиндә даһа да инкишаф едир. Ејни заманда әввәлчә јалныз чинси әлагәдәки әмәк бөлкүсүндән ибарәт олан, сонра исә өзлүјүндә баш верән вә ја инсанларын тәбии тәмајүлү (мәсәлән, физики гүввәси), тәләбат, тәсадүф вә и. а. нәтичәсиндә «тәбии сурәтдә мејдана кәлән» әмәк бөлкүсү дә инкишаф едир. Әмәк бөлкүсү јалныз о замандан һәгиги бөлкү олур ки, мадди вә мә'нәви әмәк бөлүнүб бир-бириндән ајрылыр*. Бу андан е'тибарән шүур һәгигәтән хәјала *кәтирә биләр* ки, о, мөвчуд олан практиканы дәрк етмәкдән нә исә башга бир шејдир, һәгиги олан бир шеји тәмсил етмәдән нә исә башга бир шеји *һәгигәтән* тәмсил едә биләр, — бу андан е'тибарән шүур дүнјадан азад олуб «халис» нәзәријјә, илаһијјат, фәлсәфә, әхлаг вә и. а. әмәлә кәтирмәк һалына кечә биләр. Лакин бу нәзәријјә, илаһијјат, фәлсәфә, әхлаг вә и. а. һәтта мөвчуд мүнасибәтләрлә зидд кәлдикдә белә, бу јалныз онун нәтичәсиндә ола биләр ки, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр мөвчуд мәһсулдар гүввәләрә зидд кәлмиш олсун. Бурасы да гејд едилмәли ки, мүәјјән милләтин мүнасибәтләри дахилиндә бу јалныз онун нәтичәсиндә ола биләр ки, зиддијјәт мә'лум милли чәрчивәдә дејил, мә'лум милли шүур илә дикәр милләтләрин практикасы арасында**, јә'ни бу вә ја башга милләтин милли шүуру вә үмуми шүуру арасында ашкара чыхсын (нечә ки, инди Алманијада вәзијјәт беләдир); бу зиддијјәт јалныз милли шүур дахилиндә мөвчуд олан зиддијјәт кими көрүндүјүнә көрә, бу милләтә белә кәлир ки, мүбаризә дә бу милли зир-зибилллә мәһдуддур.

[16] Бурасы да гејд едилмәли ки, шүурун өзлүјүндә нә тәшәббүс көстәрәчәјинин һеч фәрги јохдур; бүтүн бу зир-зибилдән биз јалныз бир нәтичә, мәһз бу нәтичәни әлдә едирик ки, бу үч чәһәт — мәһсулдар гүввә, ичтимаи вәзијјәт вә шүур — бир-биринә зидд кәлә биләр вә кәлмәлидир, чүнки *әмәк бөлкүсү* нәтичәсиндә мүмкүн олан — бундан әлавә: керчәк олан

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «Идеологларын биринчи формасы, *руһанләр* буна ујғундур». *Ред.*

** Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: *«Дин.* Алманлар вә *идеолокија* олмаг е'тибары илә идеолокија». *Ред.*

һал бундан ибарәтдир ки, мә’нәви вә мадди фәалијјәт*, зөвг вә әмәк, истеһсал вә истеһлак мүхтәлиф фәрдләрин пајына дүшүр, бунларын бир-бири илә зидд вәзијјәт алмамасына анчаг әмәк бөлкүсүнү јох етмәк јолу илә наил олмаг олар. Өзлүјүндә ајдындыр ки, «кабуслар», «әлагә бағлары», «али вүчуд», «анлајыш», «шүбһә» јалныз хәјалән тәчрид олунмуш фәрдин идеалист, мә’нәви ифадәсидир, онун тәсәввүрүдүр, чох емпирик бухов вә һәдләр һаггында, бунларын дахилиндә һәрәкәт едән һәјатын истеһсал үсулу вә онунла әлагәдар олан үнсијјәт формасы һаггындакы тәсәввүрдүр.

[4. Ичтимаи әмәк бөлкүсү вә онун нәтичәләри: хүсуси мүлкијјәт, дөвләт, ичтимаи фәалијјәтин «өзкәләшмәси»]

Көстәрилән зиддијјәтләрин һамысыны өзүндә бирләшдириб, өз нөвбәсиндә аиләдә тәбии шәкилдә мејдана кәлмиш әмәк бөлкүсүнә вә чәмијјәтин бир-биринә гаршы дуран ајры-ајры аиләләрә парчаланмасына архаланан әмәк бөлкүсү, — бу әмәк бөлкүсү илә бирликдә *бөлүшдүрмә дә* мөвчуддур ки, бу да һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт чәһәтдән әмәјин вә онун мәһсулларынын *бәрабәр олмајан* шәкилдә бөлүшдүрүлмәсидир; демәли, мүлкијјәт дә [17] мөвчуддур, мүлкијјәтин рүшејми вә илкин формасы аиләдә вардыр, зира аиләдә арвад вә ушаглар кишинин гулудурлар. Аиләдә көләлик — доғрудур, һәлә чох ибтидаи вә кизли шәкилдә олан көләлик — илк мүлкијјәтдир; һәлә илк формасында олан бу мүлкијјәт мүасир игтисадчыларын вердији тә’рифә тамамилә ујғундур; һәмин тә’рифә көрә мүлкијјәт өзкәсинин иш гүввәсини өз сәрәнчамында сахламагдыр. Бурасыны да гејд етмәлидир ки, әмәк бөлкүсү вә хүсуси мүлкијјәт бир-биринин ејни олан ифадәләрдир: бир һалда фәалијјәт барәсиндә нә дејилирсә, башга бир һалда ејни шеј фәалијјәтин мәһсулу барәсиндә дејилир.

Даһа сонра, әмәк бөлкүсү илә бирликдә ајры-ајры фәрдин вә ја ајрыча аиләнин мәнафеји илә, бир-бири илә әлагәдә олан бүтүн фәрдләрин үмуми мәнафеји арасында зиддијјәт дә мөвчуддур; һәм дә бу үмуми мәнафе нәинки тәкчә тәсәввүрдә «ән үмуми» бир шеј кими, һабелә һәр шејдән әввәл реал керчәкликдә, әмәк бөлкүсү тәтбиг едән фәрдләрин бир-бириндән гаршылыглы асылы олмасы шәклиндә дә мөвчуддур.

---

* Кәнарда Марксын үстүнә гәләм чәкиб поздуғу белә бир гејд вар: «фәалијјәт вә тәфәккүр, ја’ни фикирдән мәһрум олан фәалијјәт вә фәалијјәтсиз тәфәккүр». *Ред.*

Мәһз хүсуси мәнафе илә үмуми мәнафе арасындакы бу зиддијјәт нәтичәсиндә үмуми мәнафе *дөвләт* шәклиндә мүстәгил форма алыр вә бу форма һәгиги мәнафедән — һәм ајрыча, һәм дә биркә—мәнафедән гопарылыб ајрылмыш олур; ејни заманда бу үмуми мәнафе хәјали үмумилик формасына кирир. Лакин бу һал һәмишә нәслә вә гана көрә, дилә көрә, әмәк бөлкүсүнә көрә вә даһа кениш мигјасда дикәр мәнафејә көрә һәр бир аилә вә ја тајфада мөвчуд әлагәләр јығыны әсасында баш верир вә хүсусилә — ирәлидә көстәрәчәјимиз кими — синифләрин мәнафеји әсасында олур ки, бунлар да әмәк бөлкүсүндән асылы олараг, һәр бир белә инсан мәчмусунда бир-бириндән ајрылыб хүсусиләшир вә бунлардан бири бүтүн башгалары үзәриндә һөкмранлыг едир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, дөвләт дахилиндә һәр бир мүбаризә — демократија, аристократија вә монархија арасында мүбаризә, сечки һүгугу уғрунда мүбаризә вә и. а. вә саирә — мүхтәлиф синифләрин бир-бири илә етдији һәгиги мүбаризәнин хәјали формаларындан башга бир шеј дејилдир («Deutsch-Französische Jahrbücher»[12]дә вә «Мүгәддәс аилә»*дә алман нәзәријјәчиләринә бу барәдә кифајәт гәдәр ајдын мә'лумат верилдијинә бахмајараг, онлар буну зәррә гәдәр дә олсун баша дүшмүрләр). Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, һөкмран олмаға чәһд едән һәр бир синиф, — һәтта онун һөкмранлығы, мәсәлән, пролетариатын һөкмранлығында олдуғу кими, бүтүн көһнә ичтимаи гурулушун вә үмумијјәтлә һөкмранлығын јох едилмәсини шәртләндирсә дә,—һәр шејдән әввәл сијаси һакимијјәти әлә алмалыдыр ки, бу синиф өз мәнафејини үмуми мәнафе кими көстәрә билсин вә илк анда нә етмәјә мәчбур олдуғуну билсин.

Фәрдләр мәһз *анчаг* өз хүсуси мәнафеләрини күддүкләринә вә онлар үчүн бу мәнафе фәрдләрин үмуми мәнафејинә мүвафиг олмадығына көрә, ән үмуми исә бүтөвлүкдә үмумилијин хәјали формасы олдуғуна көрә—бу ән үмуми олан шеј онлара «јабанчы» [18], онлардан «асылы олмајан», јә'ни јенә дә элаһиддә вә орижинал «ән үмуми» мәнафе кими мејдана чыхыр, јахуд да онларын өзү демократијада олдуғу кими бу ајрылыг шәраитиндә һәрәкәт етмәјә мәчбур олурлар. Дикәр тәрәфдән исә *һәгигәтән* һәмишә үмуми вә хәјалән үмуми мәнафејә гаршы чыхан бу элаһиддә мәнафеләрин *әмәли* мүбаризәси *әмәли* мүдахиләни вә элаһиддә мәнафејин дөвләт шәклиндә һәрәкәт едән хәјалән «ән үмуми» мәнафе васитәси илә чиловланмасыны зәрури едир**.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ 3—230. *Ред.*

** Бу ики абзас кәнарда Енкелсин әли илә јазылмышдыр. *Ред.*

[17] Нәһајәт, әмәк бөлкүсү дәрһал бизә елә бир вәзијјәтин биринчи мисалыны верир ки, инсанлар өзбашына әмәлә кәлмиш чәмијјәтдә олдугча, демәли, хүсуси мәнафе илә үмуми мәнафе арасында ујғунсузлуг мөвчуд олдугча, демәли, фәалијјәт бөлкүсү көнүллү сурәтдә дејил, кортәбии шәкилдә әмәлә кәлдикчә,—инсанын өз әмәли онун үчүн јабанчы олур, онун гаршысында елә бир гүввә олур ки, инсан бу гүввәјә һаким олмаг әвәзинә һәмин гүввә ону сыхыб әзир. Иш бурасындадыр ки, әмәк бөлкүсү башланан кими һәр бир инсанда она зорла гәбул етдирилән елә мүәјјән вә мүстәсна фәалијјәт даирәси мејдана кәлир ки, инсан бу даирәнин ичиндән чыха билмир: о— истәр овчу, балыгчы вә ја чобан олсун, истәрсә дә тәнгиди тәнгидчи олсун, әкәр һәјат васитәләриндән мәһрум олмаг истәмирсә өз вәзијјәтиндә олдуғу кими галмалыдыр, — һалбуки коммунизм чәмијјәтиндә һеч кәс һеч бир мүстәсна фәалијјәт даирәси илә мәһдуд едилмәдијинә вә һәр кәс истәдији саһәдә тәкмилләшә биләчәјинә көрә, чәмијјәт бүтүн истеһсалы низама салыр вә мәһз буна көрә дә мәнә имкан верир бу күн бир иш көрүм, сабаһ исә башга бир иш, сәһәр овчулуг едим, күнортадан сонра балыг тутум, ахшам малдарлыгла, шамдан сонра тәнгидлә мәшғул олум, — үрәјим истәдијини едим, — буна көрә дә мәни нә овчу едир, нә дә балыгчы, чобан вә ја тәнгидчи.

[18] Ичтимаи фәалијјәтин бу чүр мөһкәмләнмәси вә өз әмәјимизин мәһсулунун бизим үзәримиздә һаким олан, нәзарәтимиз алтындан чыхан, умуб көзләдијимизин әксинә кедән вә һесабларымызы вуруб һечә чыхардан шеј шәклиндәки гүввәдә бирләшдирилмәси бүтүн бундан әввәлки тарихи инкишафын башлыча чәһәтләриндән биридир. Ичтимаи гүввә, јә'ни мүхтәлиф фәрдләрин биркә фәалијјәтиндән асылы олан әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәлә кәлән чохалдылмыш мәһсулдар гүввә,—бу ичтимаи гүввә, биркә фәалијјәтин өзү көнүллү шәкилдә дејил, кортәбии шәкилдә мејдана кәлдији үчүн һәмин фәрдләрә онларын өзләринин бирләшмиш гүввәси кими көрүнмәк дејил, нә исә јабанчы вә онлардан кәнарда дуран бир һакимијјәт кими көрүнүр ки, онлар да бу һакимијјәтин мәншәји вә инкишаф мејли һаггында һеч бир шеј билмирләр; демәли, онлар бу гүввә үзәриндә һөкмранлыг едә билмирләр, — әксинә, бу гүввә инди бир сыра өзүнә мәхсус инкишаф мәрһәләси вә пилләләриндән кечир ки, бунлар да инсанларын ирадә вә рәфтарындан нәинки асылы дејилдир, һәтта, тәрсинә, бу ирадә вә рәфтара истигамәт верир*. Әкс һалда нечә ола

* Әлјазмасынын бу јеринә Марксын кәнарда јаздығы мәтн һәмин нәшрдә билаваситә бу абзасдан сонра кәлән параграфын илк ики абзасы шәклиндә верилир. *Ред.*

биләрди ки, мәсәлән, мүлкиjjәтин үмумиjjәтлә өзүнә мәхсус тарихи олсун вә мүлкиjjәт мүхтәлиф формалара кирсин; нечә ола биләрди ки, мәсәлән, торпаг мүлкиjjәти ортада мөвчуд олан мүхтәлиф мүгәддәм шәртләрдән асылы олараг, Франсада парсел формасындан бир нечә фәрдин әлиндә мәркәзләшмәjә доғру, Инкилтәрәдә исә — бир нечә фәрдин әлиндә мәркәзләшмәкдән һазырда олдуғу кими парсел формасына доғру инкишаф етсин? Jахуд да, нечә олур ки, мүхтәлиф фәрд вә өлкәләр арасында мәһсул мүбадиләсиндән башга бир шеj олмаjан тичарәт бүтүн дүнjада тәләб вә тәклиф мүнасибәти нәтичәсиндә һөкмранлыг едир; һәм дә о тәләб вә тәклиф мүнасибәти ки, бир инкилис игтисадчысы демишкән гәдим фәләк кими jер үзүндә учараг, көзә көрүнмәз әли илә инсанлара хошбәхтлик вә бәдбәхтлик паjлаjыр, падшаһлыглар [19] jарадыб бунлары дағыдыр, халглары jашадыр вә jох олмаға мәчбур едир, — һалбуки базис, хүсуси мүлкиjjәт jох едиләндән сонра, истеһсал коммунистчәсинә низама салындыгда инсанларда өз әмәjи мәһсулларындан өзкәләшмәк мүнасибәти арадан галдырыландан сонра, — тәләб вә тәклиф мүнасибәтләринин һөкмранлығы да jох олур вә инсанлар мүбадиләни, истеһсалы, өзләринин гаршылыглы мүнасибәтләри үсулуну jенә дә өз һакимиjjәтләринә табе едирләр?

[5. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдирилмәси коммунизмин мадди мүгәддәм шәртидир]

[18] Бу *«өзкәләшмә»*, философлар үчүн анлашылан дилдә десәк, әлбәттә, анчаг ики *әмәли* мүгәддәм шәрт мөвчуд оланда jох едилә биләр. Бу өзкәләшмәнин «дөзүлмәз» бир гүввә, jә'ни ингилаба сәбәб олан бир гүввә олмасы үчүн лазымдыр ки, бу өзкәләшмә бәшәриjjәтин әсас күтләсини тамамилә «мүлкиjjәтдән мәһрум едилән» вә еjни заманда мөвчуд сәрвәт вә маариф дүнjасына гаршы дуран инсанлар һалына салсын, бу һәр ики шәрт исә мәһсулдар гүввәнин чох артмасыны вә jүксәк инкишаф сәвиjjәсинә чатмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән мәһсулдар гүввәләрин бу инкишафы (бу инкишафла бирликдә инсанларын дар мәһәлли чәрчивәдә деjил, *үмумдүнjа-тарихи* варлығынын емпирик шәкилдә һәjата кечирилмәси верилир) бир дә она көрә мүтләг зәрури әмәли мүгәддәм шәртдир ки, бунсуз jалныз *jохсуллуг* үмуми шәкилдә jаjылмыш олур; *сон дәрәчә еһтиjач* шәраитиндә исә зәрури шеjләр уғрунда мүбаризә дә jенидән башламалы вә демәли, бүтүн көһнә иjрәнчлик

јенидән төрәмәли оларды. Даһа сонра, мәһсулдар гүввәләрин бу инкишафы она көрә зәрури мүгәддәм шәртдир ки, инсанларын *универсал* әлагәләри јалныз мәһсулдар гүввәләрин универсал инкишафы илә бирликдә әмәлә кәлир вә бунун нәтичәсиндә, бир тәрәфдән «мүлкијјәтдән мәһрум едилән» күтләнин мөвчуд олмасы факты ејни заманда бүтүн халгларда өзүнү ашкара чыхардыр (үмуми рәгабәт), — бу халглардан һәр бири дикәр халглардакы чеврилишләрдән асылы олур, — вә нәһајәт, мәһәлли-мәһдуд фәрдләри *үмумдүнја-тарихи маһијјәтли фәрдләр,* емпирик шәкилдә универсал фәрдләр әвәз едир. Бунсуз 1) коммунизм анчаг мәһәлли бир шеј кими мөвчуд ола биләрди, 2) үнсијјәт *гүввәләринин* өзү *универсал* гүввә кими, буна көрә дә дөзүлмәз гүввә кими инкишаф едә билмәзди: бу гүввәләр ев «шәраити» вә мөвһуматла әһатә олунмуш «шәраит» мәрһәләсиндә галарды вә 3) үнсијјәтләрин һәр бир шәкилдә кенишләнмәси мәһәлли коммунизми ләғв едәрди. Коммунизм емпирик чәһәтдән јалныз һаким халгларын «бирдән», ејни заманда[13] едилән һәрәкәти кими мүмкүндүр ки, бу да мәһсулдар гүввәләрин вә бунунла әлагәдар олараг дүнја үнсијјәтләринин универсал шәкилдә инкишаф етдирилмәсини тәләб едир*.

[19] Гејд етмәк лазымдыр ки, *анчаг* өз әмәји илә јашајыб доланан инсан күтләсинин — капиталдан вә ја өз тәләбатыны, һеч олмазса, мәһдуд өлчүдә өдәмәк имканындан мәһрум олан вә буна көрә дә тә'мин едилмиш һәјат мәнбәји олмаг е'тибары илә өз ишини нәинки мүвәггәти итирән, һәтта үмумијјәтлә вәзијјәти һеч дә мөһкәм олмајан ишчи гүввәси күтләсинин мөвчуд олмасы рәгабәт үзүндән *дүнја базарынын* мөвчуд олмасыны тәләб едир. Демәли, пролетариатын әмәли олан коммунизм үмумијјәтлә јалныз *«үмумдүнја-тарихи»* мөвчудлуг мә'насында мүмкүн олдуғу кими, пролетариат да анчаг үмумдүнја-тарихи мә'нада мөвчуд ола биләр; фәрдләрин үмумдүнја-тарихи мөвчудлуғу исә онларын елә мөвчудлуғудур ки, билаваситә үмумдүнја тарихи илә әлагәдардыр.

[18] Коммунизм бизим үчүн елә бир *һал* дејилдир ки, тә'сис олунмалыдыр, елә бир *идеал* дејилдир ки, керчәклик она ујғунлашдырылмалыдыр. Биз индики һалы мәһв едән *керчәк* һәрәкәти коммунизм адландырырыг. Бу һәрәкәтин шәраитини инди мөвчуд олан мүгәддәм шәрт төрәтмишдир**.

---

* Әлјазмасынын бундан сонракы сәһифәсиндә башлајан бу мәтнин давамы үзәриндә Марксын белә бир гејди вар: *«Коммунизм». Ред.*

** Әлјазмасында Маркс бу абзасы һәмин параграфын биринчи абзасынын үстүндә јазмышдыр. *Ред.*

* * *

[19] Индијәдәк мөвчуд олан тарихи пилләләрин һамысында үнсијјәт формасы мәһсулдар гүввәләрлә шәртләнән вә өз нөвбәсиндә бу гүввәләри шәртләндирән үнсијјәт формасы *вәтәндаш чәмијјәтидир* вә бурајадәк дејиләнләрдән белә чыхыр ки, бу чәмијјәтин мүгәддәм шәртини вә әсасыны ади аилә вә тајфа гурулушу адланан мүрәккәб аилә тәшкил етмишдир; вәтәндаш чәмијјәтинин даһа әтрафлы тә'рифи јухарыда дејиләнләрдә верилмишдир. Бурада көрүнүр ки, бу вәтәндаш чәмијјәти бүтүн тарихин әсил очағы вә әсил мејданыдыр, көрүнүр ки, тарихи анламагда һәгиги мүнасибәтләрә е'тина етмәјән әввәлки анлајыш мә'насыз иди, зира курултулу вә дәбдәбәли әмәлләри көздән кечирмәклә кифајәтләнирди.

Индијәдәк биз инсан фәалијјәтинин башлыча олараг бир тәрәфини — инсанларын *тәбиәти ишләјиб дүзәлтмәсини* көздән кечирирдик. Бу фәалијјәтин дикәр тәрәфи — *инсанларын инсанлары ишләјиб дүзәлтмәсидир*...*

Дөвләтин мәншәји вә дөвләтин вәтәндаш чәмијјәтинә мүнасибәти**.

[6. Тарихин материалист анлајышынын нәтичәләри: тарихи просесин варислији, тарихин үмумдүнја тарихинә чеврилмәси, коммунист ингилабынын зәрурилији]

[20] Тарих ајры-ајры нәсилләрин бир-бирини ардычыл сурәтдә әвәз етмәсиндән башга бир шеј дејилдир, бу нәсилләрдән һәр бири әввәлки бүтүн нәсилләрин гојуб кетдији материалдан, капитал вә мәһсулдар гүввәләрдән истифадә едир; буна көрә дә мүәјјән бир нәсил, бир тәрәфдән, ирс алдығы фәалијјәти тамамилә дәјишилмиш шәраитдә давам етдирир, дикәр тәрәфдән исә көһнә шәраити тамамилә дәјишилмиш фәалијјәт васитәси илә дәјишдирир. Лакин тәһриф едилмиш спекулјатив тәсәввүрдә ишә елә бир шәкил верилир ки, куја сонракы тарих әввәлки тарихин мәгсәди имиш, мәсәлән, Американын кәшф едилмәсинин әсас мәгсәди куја Франса ингилабынын баш вермәсинә көмәк етмәк имиш.. Бунун нәтичәсиндә тарих өзү үчүн хүсуси мәгсәдләр әлдә едир вә «дикәр

---

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «Үнсијјәт вә мәһсулдар гүввә». *Ред.*

** Әлјазмасында бу сәһифәнин сону бош галмышдыр. Сонра јени сәһифәдән башлајан мәтндә тарихин материалистчәсинә анлашылмасындан чыхан нәтичәләр шәрһ едилир. *Ред.*

шәхсијјәтләрлә јанашы» дөнүб бир нөв «шәхсијјәт» олур (мәсәлән: «Мәнлик шүуру», «Тәнгид», «Јеканә» вә и. а.). Һәгигәтдә исә әввәлки тарихин «вәзифәси», «мәгсәди», «рүшејми», «идејасы» сөзләри илә ифадә едилән шеј сонракы тарихдән сәрф-нәзәр етмәкдән, әввәлки тарихин сонракы тарихә фәал тә'сириндән сәрф-нәзәр етмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Бир-биринә тә'сир көстәрән даирәләр бу инкишафын кедишиндә кенишләндикчә, тәкмилләшдирилмиш истеһсал үсулу вә инкишаф едән үнсијјәт нәтичәсиндә, һәмчинин буна көрә мүхтәлиф милләтләр арасында кортәбии сурәтдә әмәлә кәлән әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә ајры-ајры милләтләрин илк гапалылығы кет-кедә јох олдугча, тарих даһа бөјүк өлчүдә дөнүб үмумдүнја тарихи олур. Мәсәлән, Инкилтәрәдә ихтира едилән бир машын Һиндистан вә Чиндә сајсыз-һесабсыз фәһләни бир тикә чөрәкдән мәһрум едиб бу дөвләтләрин бүтүн јашајыш формасында чеврилиш әмәлә кәтирирсә, бу ихтира үмумдүнја мигјасында тарихи бир факт олур; ејни илә XIX әсрдә шәкәр вә гәһвә өзүнүн үмумдүнја-тарихи-әһәмијјәтини онунла ашкара чыхартды ки, Наполеонун континентал системинин[14] сәбәб олдуғу шәкәр вә гәһвә гытлығы алманлары [21] Наполеона гаршы үсјана сөвг етди вә беләликлә, 1813-чү илдәки шанлы азадлыг мүһарибәләринин реал әсасы олду. Бурадан белә чыхыр ки, тарихин дөнүб үмумдүнја тарихинә чеврилмәси «мәнлик шүурунун», чаһаншүмул руһун вә ја башга бир метафизик кабусун бир нөв абстракт әмәли дејилдир, тамамилә мадди, емпирик шәкилдә мүәјјән олунан ишдир, елә бир ишдир ки, һәр бир фәрд, һәјатда нечә вардырса, нечә јејир, ичир вә кејинирсә, олдуғу кими көтүрүлән һәр бир фәрд бунун сүбутудур.

Бундан әввәлки тарихдә емпирик олан бир факт да, шүбһәсиз, будур ки, ајры-ајры фәрдләрин фәалијјәти кенишләнәрәк үмумдүнја-тарихи фәалијјәт дәрәчәсинә чатдыгча, өзләринә јабанчы олан гүввәнин һакимијјәти алтына кетдикчә даһа чох дүшүрдүләр (онлар дүнја руһу дејилән гүввәнин фитнә-фәсадыны бу һакимијјәтин зүлмүндә көрүрдүләр), — елә бир гүввәнин ки, кетдикчә даһа чох күтләви олур вә ән нәһајәт, *дүнја базары* шәклиндә тәзаһүр едир. Лакин ејни дәрәчәдә емпирик шәкилдә әсасландырылмышдыр ки, алман нәзәријјәчиләри үчүн бу гәдәр әсрарәнкиз олан бу гүввә коммунист ингилабынын мөвчуд ичтимаи гурулушу девирмәси нәтичәсиндә (бу барәдә ашағыда бәһс едиләчәк), һәмчинин бу ингилабын ејни олараг, хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәси нәтичәсиндә јох олачагдыр; һәм дә тарих нә дәрәчәдә дөнүб тамамилә үмумдүнја тарихинә чевриләчәксә, ајрыча һәр бир

фәрд дә ејни дәрәчәдә азадлыға чатачагдыр*. Јухарыда дејиләндән ајдындыр ки, фәрдин һәгиги мә'нәви сәрвәти тамамилә онун һәгиги мүнасибәтләринин сәрвәтиндән асылыдыр. Анчаг буна көрә ајры-ајры фәрдләр мүхтәлиф милли вә мәһәлли чәрчивәләрдән азад олуб бүтүн дүнја истеһсалы (һабелә мә'нәви истеһсалы) илә әмәли әлагәјә кириширләр вә бүтүн јер үзүнүн бу һәртәрәфли истеһсалындан (инсанларын јаратдығы һәр шејдән) истифадә етмәк габилијјәтини әлдә етмәк вәзијјәтиндә олурлар. *Һәртәрәфли* асылылыг, фәрдләрин *үмумдүнја мигјасында тарихи* биркә фәалијјәтинин кортәбии әмәлә кәлән бу формасы коммунист ингилабы нәтичәсиндә [22] дөнүб о гүввәләр үзәриндә нәзарәт вә шүурлу һөкмранлыға чеврилир ки, бунлар индијәдәк инсанларын бир-биринә тә'сир көстәрмәсиндән төрәјиб онлара тамамилә јабанчы гүввә кими көрүнүрдү вә белә бир гүввә олмаг е'тибары илә инсанлар үзәриндә һөкмранлыг едирди. Бу бахышы јенә дә спекулјатив-идеалистчәсинә, јә'ни фантастик шәкилдә, «нәслин өзүнү төрәтмәси» кими («чәмијјәти субјект кими») тәфсир етмәк, бир-биринин ардынча кәлиб бир-бири илә әлагәдар олан бүтүн фәрдләр сырасыны өзү-өзүнү төрәтмәк кими әсрарәнкиз мәрасими ичра едән јеканә бир фәрд кими тәсәввүр етмәк олар. Бурада ашкар олур ки, фәрдләр һәм физики, һәм дә мә'нәви чәһәтдән *бир-бирләрини* јарадырларса да, лакин өзләрини нә мүгәддәс Брунонун чәфәнкијаты руһунда, нә дә «јарадылмыш» «Јеканә» инсан мә'насында јаратмырлар.

Нәһајәт, биз тарихи анламаг барәсиндә инкишаф етдирдијимиз фикирдән ашағыдакы нәтичәләри дә әлдә едирик: 1) мәһсулдар гүввәләр өз инкишафында елә бир пилләјә чатыр ки, бурада мејдана кәлән мәһсулдар гүввәләр вә үнсијјәт васитәләри мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә өзү илә бирликдә анчаг фәлакәт кәтирир вә даһа мәһсулдар дејил, дағыдычы гүввә (машынлар вә пул) олур; бунунла бирликдә елә бир синиф мејдана кәлир ки, чәмијјәтин не'мәтләриндән истифадә етмәдији һалда онун бүтүн ағыр јүкүнү өз үзәриндә дашымаға мәчбур олур, чәмијјәтдән сыхышдырылыб чыхарылдығына көрә бүтүн дикәр синифләрлә [23] лабүддән ән гәти зиддијјәт һалына кәлир; бу синиф бүтүн чәмијјәт үзвләринин әксәријјәтини тәшкил едир вә әсаслы ингилабын зәрури олдуғу шүуру, коммунист шүуру бу синифдә әмәлә кәлир, бу шүур, әлбәттә, һәмин синфин вәзијјәтини баша дүшмәк нәтичәсиндә башга синифләрдә дә әмәлә кәлә биләр; 2) мүәјјән мәһсулдар гүв-

---

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: *«Шүурун истеһсалы һаггында». Ред.*

вәләрин тәтбиг едилә биләчәји шәраит, чәмијјәтин мүәјјән синфинин һөкмранлығынын шәраитидир вә бу синфин әмлак вәзијјәтиндән ирәли кәлән ичтимаи һакимијјәти һәр дәфә өз *әмәли*-идеалист ифадәсини мүвафиг дөвләт формасында тапыр вә буна көрә дә һәр бир ингилаби мүбаризә о вахтадәк һөкмранлыг етмиш синфә гаршы јөнәлдилир*; 3) бүтүн кечмиш ингилабларда фәалијјәтин характери һәмишә тохунулмамыш һалда галырды, — һәмишә мәтләб анчаг бу фәалијјәти башга шәкилдә бөлүшдүрмәкдән, әмәји башга шәхсләр арасында јени шәкилдә бөлүшдүрмәкдән ибарәт олурду, һалбуки коммунист ингилабы фәалијјәтин индијәдәк мөвчуд олан *характеринә* гаршы чыхыр, *әмәји* арадан галдырыр** вә һәр һансы бир синфин һөкмранлығыны бу синифләрин өзләри илә бирликдә јох едир, чүнки бу ингилабы едән синиф елә бир синифдир ки, чәмијјәтдә даһа синиф сајылмыр, синиф кими гәбул едилмир вә индики чәмијјәтдә бүтүн синифләрин, милләтләрин вә и. а. позулуб дағылмасынын артыг бир нөв ифадәси олур; вә 4) һәм бу коммунист шүуруну күтләви сурәтдә јаратмаг үчүн, һәм дә мәгсәдин өзүнә чатмаг үчүн инсанлары күтләви сурәтдә дәјишдирмәк лазымдыр ки, бу да анчаг әмәли һәрәкәтдә, *ингилабда* мүмкүндүр; демәли, ингилабын зәрури олмасы јалныз онун үчүн дејилдир ки, *һаким* синфи һеч бир башга јолла девирмәк мүмкүн дејилдир; ингилаб она көрә дә зәруридир ки, *девирән* синиф бүтүн көһнә ијрәнчлији јалныз ингилаб етмәклә өз үзәриндән ата биләр вә чәмијјәтин јени әсасыны јаратмаға гадир ола биләр***.

---

* Ҝәнарда Марксын белә бир гејди вар: «Бу инсанларын мәнафеји тәләб едир ки, истеһсалын индики һалы мүһафизә едилиб галсын». *Ред.*

** Әлјазмасында даһа сонра үстүнә гәләм чәкилиб позулан белә бир парча вар: «фәалијјәтин о формасыны ки, бу форма шәраитиндә һөкмранлыг...». *ред.*

*** Әлјазмасында сонра үстүнә гәләм чәкилиб позулан белә бир парча вардыр: «Һалбуки ингилабын зәрурилији барәсиндә һәм Франсада, һәм дә Инкилтәрә вә Алманијада бүтүн коммунистләр арасында чохдан разылыг олдуғу һалда мүгәддәс Бруно сакит-сакит хәјала далмагдадыр вә белә күман едир ки, «реал һуманизм», јә'ни коммунизм јалныз пәрәстиш објекти олмаг үчүн «спиритуализмин јеринә» («спиритуализм» исә һеч бир јер тутмур) гојулур. О, хәјала далмагда давам едәрәк дејир ки, онда «нәһајәт, ничат кәләчәк, јер көј олачаг, көј исә јер». (Илаһијјатчы көј мәсәләсини һеч унуда билмир). «Онда севинч вә бәхтәвәрлик көј аһәнки илә әсрдән-әсрә сәсләнәчәк» (сәһ. 140)[9]. Мүгәддәс килсә башчысы һеч көзләмәдији һалда гијамәт күнү кәлиб чатанда, од тутуб јанан шәһәрләрин аловлары сүбһ шәфәги кими гызаран күндә, бу «көј аһәнкләри» арасында «Марселјеза» вә «Ҝарманјола» мелодијалары вә бу һалларда лабүд олан топ курултусу гопанда, килјотин исә бу курултунун вәзнини тутанда, алчаг «күтлә» ça ira, ça ira дејә бағыранда вә «мәнлик шүуруну» фәнәр дирәји[15] илә ләғв едәндә хејли һејрәт едәчәк. «Әсрдән-әсрә давам едән севинч вә бәхтәвәр-

[7. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын хүласәси]

[24] Беләликлә, тарихин бу чүр анлашылмасы ондан ибарәтдир ки, билаваситә һәјатын мәһз мадди истеһсалы әсас тутулараг, һәгиги истеһсал просеси көздән кечирилсин вә мүәјјән истеһсал үсулу илә әлагәдар олараг онун доғурдуғу үнсијјәт формасы—јә'ни мүхтәлиф пилләләрә малик олан вәтәндаш чәмијјәти—бүтүн тарихин әсасы кими баша дүшүлсүн; сонра вәтәндаш чәмијјәтинин дөвләт һәјаты саһәсиндәки фәалијјәтини тәсвир етмәк, һәмчинин бунун әсасында шүурун бүтүн мүхтәлиф нәзәри төрәмәләри вә формаларыны, дини, фәлсәфәни, әхлагы вә и. а. вә саирәни изаһ етмәк вә бу әсас үзәриндә онларын мејдана кәлмәси просесини изләмәк лазымдыр, бүтөвлүкдә көтүрүлән бүтүн просес (буна көрә дә һәмчинин онун мүхтәлиф чәһәтләри арасындакы гаршылыглы тә'сир), әлбәттә, бунун сајәсиндә тәсвир едилә биләр. Тарихин бу чүр анлашылмасы онун идеалистчәсинә анлашылмасындан фәргли олараг һәр бир дөврдә бу вә ја башга бир категорија ахтармајыб һәмишә һәгиги тарих *зәмини* үзәриндә галыр, практиканы идејалар зәмининдә изаһ етмәк дејил, идеја гурулушларыны мадди практика зәмининдә изаһ едир вә буна көрә јенә дә о нәтичәјә кәлир ки, шүурун бүтүн форма вә мәһсуллары мә'нәви тәнгидлә, бунлары «мәнлик шүурунда» әридиб һәлл етмәклә вә ја «хәјала», «кабуса», «гәрибәлијә»[16] вә и. а. чевирмәклә јох едилә билмәз, јалныз бүтүн бу идеалист чәфәнкијатыны төрәдиб әмәлә кәтирән реал ичтимаи мүнасибәтләри әмәли шәкилдә девирмәклә јох едилә биләр,—о нәтичәјә кәлир ки, тарихин, һәмчинин динин, фәлсәфәнин вә дикәр нәзәријјәнин һәрәкәтверичи гүввәси тәнгид дејил, ингилабдыр. Бу консепсија көстәрир ки, тарих «руһу руһдан»* доғуран «мәнлик шүурунда» әријиб һәлл олмур, лакин һәр бир пилләси мүәјјән мадди нәтичәни, мүәјјән мигдарда мәһсулдар гүввәни, инсанларын тәбиәтә вә бир-биринә тарихән әмәлә кәлмиш мүнасибәтини мөвчуд һалда көрүб тапыр, әввәлки нәслин өзүндән сонракы һәр нәслә вердији күлли мигдарда мәһсулдар гүввәни, капитал вә шәраити көрүб тапыр вә јени нәсил бун-

---

лик» кими тәсәлливеричи бир мәнзәрә тәсвир етмәк үчүн мүгәддәс Брунонун әлиндә һеч бир әсас јохдур. Биз мүгәддәс Брунонун гијамәт күнүндә өзүнү нечә апарачағыны априор шәкилдә тәсвир етмәк зөвгүнү алмагдан чәкинирик. Һәмчинин ингилаб едән пролетарлары «субстансија» кими, тәнгиди девирмәк истәјән «күтлә» кими вә ја Бауерин фикирләрини һәзм етмәк үчүн лазым олан консистенсијасы һәлә чатышмајан руһун шуаланмасы кими баша дүшмәјин лазым кәлиб-кәлмәдијини һәлл етмәк дә чәтиндир». *Ред.*

* Б. Бауерин ифадәсидир. *Ред.*

лары, бир тәрәфдән дәјишдирмиш олса да, дикәр тәрәфдән, бунлар јени нәслин өзүнүн һәјат шәраитини она көстәриб, она мүәјјән инкишаф вә хүсуси характер верир. Демәли, бу консепсија көстәрир ки, инсанлар шәраити нә дәрәчәдә јарадырларса, шәраит дә инсанлары ејни дәрәчәдә [25] јарадыр.

Һәр бир фәрдин вә һәр бир нәслин мөвчуд бир шеј кими көрүб тапдығы мәһсулдар гүввәләрин, капиталын вә ичтимаи үнсијјәт формаларынын мәчмусу, философларын «субстансија» вә «инсанын маһијјәти» шәклиндә тәсәввүр етдикләри, илаһиләшдирдикләри вә она гаршы мүбаризә етдикләри шејин реал әсасыдыр, — елә реал әсасыдыр ки, бу философлар «мәнлик шүуру» вә «Јеканәләр» илә бу әсасын әлејһинә чыхсалар да, бу һал инсанларын инкишафына онун тә'сир көстәрмәсинә һеч дә мане олмур. Мүхтәлиф нәсилләрин мөвчуд һалда көрүб тапдығы һәјат шәраити бу мәсәләни дә һәлл едир ки, тарих боју вахташыры тәкрарланан ингилаби сарсынтылар мөвчуд олан һәр шејин әсасыны девириб јыхмаг үчүн кифајәт гәдәр күчлү олачаг ја јох; әкәр үмуми чеврилишин бу мадди үнсүрләри мөвчуд дејилсә, јә'ни: бир тәрәфдән, мүәјјән мәһсулдар гүввәләр, дикәр тәрәфдән исә, әввәлки чәмијјәтин јалныз ајры-ајры шәраитинә гаршы дејил, ејни заманда әввәлки «һәјат истеһсалынын» өзүнә гаршы, бу чәмијјәтин әсасландығы «биркә фәалијјәтә» гаршы үсјан едән ингилаби күтләнин тәшәккүлү — бүтүн бу мадди үнсүрләр мөвчуд дејилсә, онда коммунизм тарихи сүбут едир ки, бу чеврилиш идејасынын јүз дәфәләрлә ирәли сүрүлмәсинин әмәли инкишаф үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур.

[8. Тарихи идеалистчәсинә анлајан бүтүн әввәлки фәлсәфәнин, хүсусилә Һекелдән сонракы алман фәлсәфәсинин әсассызлығы]

Тарихин анлашылмасынын бүтүн әввәлки тә'лимләри ја тарихин бу һәгиги әсасыны нәзәрә алмајыб она е'тинасызлыг көстәрирди, ја да бу әсасы тарихи просеслә һәр һансы бир әлагәдән мәһрум олан јалныз кәнар бир амил кими көздән кечирирди. Мәсәләјә бу чүр јанашыланда тарих һәмишә ондан кәнарда галан бир мигјас әсас тутулараг јазылмалы иди; һәгиги һәјат истеһсалынын нә исә тарихдән әввәлки бир шеј кими, тарихи истеһсал исә нә исә ади һәјатдан гопардылыб ајрылмыш, дүнјадан кәнарда вә онун үстүндә дуран бир шеј кими тәсәввүр едилирди. Бунунла, инсанларын тәбиәтә мүнасибәти тарихдән кәнар едилир вә бунун нәтичәсиндә тәбиәт илә тарих арасында экслик јарадылыр. Буна көрә дә бу кон-

сепсија тарихдә анчаг курултулу сијаси әмәлләр вә дини, үмумијјәтлә нәзәри мүбаризә көрә билирди вә һәр дәфә бу вә ја башга бир дөврү тәсвир едәндә *бу дөврүн хәјалларына шәрик олмаға* мәчбур олурду. Мәсәлән, һәр һансы бир дөвр халис «сијаси» вә ја «дини» сәбәбләрлә мүәјјән олундуғуну күман едирсә, — һәрчәнд ки, «дин» вә «сијасәт» онун һәгиги сәбәбләринин јалныз формасыдыр,—бу дөврүн тарихчиси һәмин фикри мәнимсәјир. Бу мүәјјән инсанларын өз һәгиги практикалары һаггындакы бу «хәјал» вә «тәсәввүрләри» јеканә мүәјјәнедичи вә фәал гүввәјә чеврилир вә бу гүввә һәмин инсанларын практикалары үзәриндә һаким олуб ону тә'јин едир. Әкәр һиндуларда вә мисирлиләрдә мөвчуд олан әмәк бөлкүсүнүн ибтидаи шәкли дөвләтдә вә һәмин халгларын дининдә силк гурулушу доғурурса, онда тарихчи белә күман едир ки, силк гурулушу [26] бу ибтидаи ичтимаи форманы доғуран гүввәнин өзүдүр.

Франсызлар вә инкилисләр һәгигәтә һәр һалда ән јахын олан, һеч олмазса, сијаси хәјал үзәриндә дајандыглары һалда, алманлар «халис руһ» даирәсиндә дөвр едир вә дини хәјалы тарихин һәрәкәтверичи гүввәси дәрәчәсинә галдырырлар. Һекелин тарих фәлсәфәси бүтүн бу алман тарихшүнаслығынын сон вә өзүнүн «ән халис ифадәси» шәклинә јүксәлмиш сәмәрәсидир; бу тарихшүнаслыг бахымындан бүтүн мәтләб һәгиги вә һәтта сијаси мәнафедә дејил, халис фикирдәдир. Бу тарих фәлсәфәси сонра бир зәрурәт олараг, мүгәддәс Бруноја да бир сыра «фикирләр» шәклиндә көрүнүр вә бу сырада бир фикир башга бир фикри удуб јејир вә нәһајәт, «мәнлик шүурунда» итиб кедир*. Мүгәддәс Макс Штирнер даһа ардычылдыр; о, һәгиги тарих һаггында гәтијјән бир шеј билмәјиб тарихи просесә анчаг «чәнкавәрләрин», гулдурларын вә кабусларын тарихи нәзәри илә бахыр вә белә күман едир ки, өзүнү бу тарихин хәјалларындан, әлбәттә, анчаг «аллаһсызлыгла» хилас едә биләр. Бу консепсија һәгигәтдә динидир: зира диндар адамы бүтүн тарихин әсасыны тәшкил едән илкин инсан кими еһтимал едир, һәјат васитәләринин вә һәјатын өзүнүн һәгиги истеһсалыны исә өз хәјалында дини хәјаллар истеһсалы илә әвәз едир.

Тарихин бүтүн бу чүр анлашылмасы, онун дағылыб ајрылмасы вә бурадан доған шүбһә вә тәрәддүдләри илә бирликдә, — алманларын *милли* ишиндән башга бир шеј дејилдир вә Алманија үчүн бунун анчаг *мәһәлли* марағы вардыр;

---

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «*Објектив* адланан тарихшүнаслыг мәһз тарихи мүнасибәтләри фәалијјәтдән гопардыб ајрылмыш һалда көздән кечирмәкдән ибарәт иди. Мүртәче характер». *Ред.*

мәсәлән, сон заманларда дәфәләрлә мүзакирә едилән мүһүм бир мәсәлә будур; бу мәсәлә исә әслиндә белә бир суалдан ибарәтдир ки, «аллаһын евиндән инсанлар аләминә» нечә кәлиб чыхмаг олар? санки «аллаһын еви» нә заман исә хәјал аләминдән башга бир јердә, һарада исә вармыш, чох алим сималар исә — өзләри дә бундан хәбәрдар олмадыглары һалда — инди јолуну ахтарыб тапмаг истәдикләри «инсанлар аләминдә» даим јашамајыблармыш; санки көјләрин үстүндәки бу нәзәри аләмләрин әмәлә кәлмәсинин әчајиблијини изаһ етмәк мәгсәдини күдән елми әјләнчәнин вәзифәси — чүнки бу, әјләнчәдән башга бир шеј дејилдир, — әксинә, мәһз һәмин аләмләрин јер үзүндәки һәгиги мүнасибәтләрдән әмәлә кәлдијини көстәрмәкдән ибарәт дејилмиш. Үмумијјәтлә бу алманлар һәмишә онун фикрини чәкмишләр ки, артыг мөвчуд олан һәр чүр чәфәнкијаты [27] башга бир чәфәнкијата мүнчәр етсинләр, јә'ни онлар белә күман едирләр ки, бүтүн бу чәфәнкијатын, нә исә, хүсуси бир *мә'насы* вардыр вә бу мә'наны *ачмаг* лазымдыр, һалбуки бүтүн мәтләб анчаг бу нәзәри ибарәләри мөвчуд һәгиги мүнасибәтләр әсасында изаһ етмәкдән ибарәтдир. Јухарыда дејилдији кими, бу ибарәләр һәгигәтдә нәзәри дедуксијаларла дејил, шәраити дәјишдирмәклә әмәли шәкилдә јох едилә биләр, бу тәсәввүрләр дә инсанларын шүурундан јенә дә ејни јолла силиниб атыла биләр. Инсанларын әсас күтләсиндә, јә'ни пролетариатда бу нәзәри тәсәввүрләр јохдур вә демәли, һәмин күтләдә бу тәсәввүрләри мәһв етмәк дә лазым дејилдир, әкәр бир заманлар бу күтләнин бә'зи нәзәри тәсәввүрү, мәсәлән, дини олмушса, шәраит бу тәсәввүрләри чохдан јох етмишдир.

Гејд едилән мәсәләләрин вә бунларын һәллинин халис милли характери бир дә онда ашкара чыхыр ки, бу нәзәријјәчиләр тамамилә чидди шәкилдә белә дүшүнүрләр ки, куја «илаһи инсан», «Инсан» вә и. а. кими мүхтәлиф ујдурмалар тарихин ајры-ајры дөврләринә рәһбәрлик етмишләр; мүгәддәс Бруно о гәдәр узаглара кедиб чыхыр ки, һәтта јалныз «тәнгид вә тәнгидчиләрин тарихи јаратдығыны»[17] иддиа едир. Бу «нәзәријјәчиләрин өзләри тарихи гурулушлара әл атдыглары заман исә чох тәләсиб бүтүн кечмишин үстүндән тулланыр вә бирдән «монголлугдан»[18] әсил «мә'налы» тарихә, мәһз «Hallische Jahrbücher» вә «Deutsche Jahrbücher»[19] тарихинә вә Һекел мәктәбинин позулуб үмуми долашыглыг шәклини алдығынын тарихинә кечирләр. Бүтүн башга милләтләр вә бүтүн һәгиги һадисәләр унудулур, theatrum mundi* Лејпсиг китаб

* — дүнја мејданы. *Ред.*

јармаркасы илә вә «Тәнгидин», «Инсанын» вә «Јеканәнин»* гаршылыглы һөчәтләшмәси илә мәһдудлашыр. Бизим нәзәријјәчиләр күнләрин бириндә һәгигәтән тарихи мөвзуја, мәсәлән, XVIII әсрин тарихинә әл атдыгда белә, јалныз тәсәввүрләрин тарихини, һәм дә тәсәввүрләрин әсасыны тәшкил едән фактлардан вә әмәли просесләрдән гопарылыб ајрылмыш фикирләрин тарихини тәсвир едирләр, бу тарихин өзүнү дә анчаг о мәгсәдлә изаһ едирләр ки, көздән кечирдикләри дөврү мүкәммәл олмајан ибтидаи бир пилла кими, һәгигәтән тарихи олан дөврүн, јә'ни 1840—1844-чү илләрдәки алман фәлсәфи мүбаризә дөврүнүн һәлә мәһдуд бир сәләфи кими көстәрсинләр. Онлар өз гаршыларына гојдуглары мәгсәдә — тарихи олмајан бир шәхсијјәтин шәрәфини вә онун хәјалларыны хүсусилә парлаг шәкилдә көстәрмәк үчүн кечмишин тарихини јазмаг мәгсәдинә мүвафиг олараг, һәгигәтән тарихи һадисәләрдән, һәтта тарихин кедишинә сијасәтин һәгигәтән тарихи мүдахиләси һалларындан һеч бәһс етмирләр, бунун әвәзиндә исә тәдгигата әсасланмајыб өзбашына едилән мүһакимәјә вә әдәби дедигодуја әсасланан рәвајәтләрдән данышырлар, нечә ки, мүгәддәс Бруно инди өзүнүн унудулмуш XVIII әср тарихиндә[20] белә етмишдир. Бу тәмтәраглы вә ловға фикир алверчиләри һәр чүр милли тәәссүбдән сонсуз дәрәчә јүксәкдә олдугларыны күман етдикләри һалда һәгигәтдә Алманијаны бирләшдирмәк хәјалы илә пивәханаларда вахт кечирән филистерләрдән даһа чох милли мәһдудијјәтә маликдирләр. Онлар дикәр халгларын көрдүјү ишин тарихи иш олдуғуну гәбул етмирләр. Онлар Алманијада, Алманија илә [28] вә Алманија үчүн јашајырлар. Онлар Рејн маһнысыны[21] мә'нәви кантатаја чевириб Елзас вә Лотаринкијаны истила едирләр, франсыз дөвләтини дејил, франсыз фәлсәфәсини оғурлајырлар, франсыз әјаләтләрини дејил, франсыз фикирләрини алманлашдырырлар. Ч-б Венедеј нәзәријјәнин чаһаншүмул һөкмранлығы бајрағы алтында Алманијанын чаһаншүмул һөкмранлығындан хәбәр верән мүгәддәс Бруноја вә Макса нисбәтән космополитдир.

[9. Фејербахын әлавә тәнгиди, онун тарихи идеалистчәсинә анламасынын тәнгиди]

Бүтүн бу тәһлилдән һәмчинин көрүнүр ки, Фејербах «ичтимаи инсан» тә'рифинин көмәји илә өзүнү коммунист е'лан етмәклә[22] («Wigand's Vierteljahrsschrift», 1845, ч. 2), бу тә'рифи «Инсанын» предикатына чевирмәклә вә беләликлә, мөвчуд

* — јә'ни Б. Бауерин, Л. Фејербахын вә М. Штирнерин. *Ред.*

дүнјада мүәјјән ингилаби партијанын ардычылы мә'насында олан «коммунист» сөзүнү јенә дә чылпаг категоријаја чевирмәји мүмкүн һесаб етмәклә нә дәрәчәдә сәһв едир. Инсанларын бир-биринә мүнасибәти мәсәләсиндә Фејербахын бүтүн дедуксијасындан мәгсәд инсанларын *һәмишә* бир-биринә *мөһтач олдугларыны* вә бу еһтијачын инди дә дујулдуғуну сүбут етмәкдир. Фејербах бу фактын дәрк едилмәсини мөһкәмләндирмәк истәјир, демәли, башга нәзәријјәчиләр кими о да истәјир ки, бә'зи *мөвчуд* фактын анҹаг дүзкүн дәрк едилмәсинә наил олсун, һалбуки һәгиги коммунистин вәзифәси бу мөвчуд оланы девирмәкдир. Биз тамамилә гәбул едирик ки, Фејербах мәһз *бу* фактын дәрк едилмәсинә наил олмаға чалышаркән о гәдәр узаглара кедиб чыхыр ки, үмумијјәтлә бу гәдәр узаглара бир нәзәријјәчи вә философ олмагда давам едән нәзәријјәчи кедә биләр. Лакин характерик ҹәһәт бурасыдыр ки, мүгәддәс Бруно вә Макс коммунист һаггында Фејербахын тәсәввүрүнү дәрһал һәгиги коммунистин јеринә гојурлар, бу исә гисмән она көрә едилир ки, онлар коммунизмлә дә «руһдан руһла» мүбаризә етдикләри кими мүбаризә едә билсинләр, фәлсәфи категорија вә бәрабәр әлејһдар кими мүбаризә едә билсинләр, мүгәддәс Бруно исә буну бир дә прагматизм мәнафејини нәзәрдә тутараг едир.

Мөвчуд оланын гәбул едилдијини вә ејни заманда анлашылмадығыны, — бу гәбул етмәк вә анламамаг мәсәләсиндә исә Фејербах һәлә јенә дә бизим әлејһдарларымызын фикринә шәрикдир, — нүмајиш етдирән бир мисал олараг, «Кәләчәјин фәлсәфәсиндән» о јери хатырладаг ки, орада Фејербах сүбут едир ки, һәр һансы бир шејин вә ја һәр һансы бир инсанын варлығы ејни заманда онун маһијјәтидир[23], һәр һансы бир һејванын вә ја инсан фәрдинин мөвчуд олмасынын мүәјјән шәраити, һәјат тәрзи вә фәалијјәти онун «маһијјәтинә» мәмнунлуг һисси верән шејдир. Бурада һәр бир истисна мүәјјән шәкилдә бәдбәхт бир һадисә кими, дәјишдирилмәси мүмкүн олмајан гејри-нормал бир шеј һесаб едилир. Демәли, милјонларла пролетар өзүнүн һәјат шәраитиндән һеч дә разы дејилсә, онларын «варлығы» [29] онларын «маһијјәтинә» һәтта ән узаг дәрәчәдә мүвафиг дејилсә, онда,—јухарыда көстәрилән јердә јазылдығына көрә, — бу һал лабүд бәдбәхтликдир вә буна куја сакит-сакит дөзмәк лазымдыр. Лакин бу милјонларла пролетар вә ја коммунистләр тамамилә башга ҹүр дүшүнүрләр вә вахты кәләндә, өз «варлыгларыны» өз «маһијјәтләринә» әмәли сурәтдә, ингилаб јолу илә мүвафиг шәклә саланда буну сүбут едәҹәкләр. Буна көрә дә бу кими һалларда Фејербах һеч вахт инсан аләминдән бәһс етмир, лакин һәр дәфә харичи

тәбиәт саһәсинә гачмагла өзүнү хилас едир, һәм дә *елә* харичи тәбиәт саһәсинә гачыр ки, һәлә о, инсанларын һөкмранлығына табе едилмәмишдир. Лакин һәр бир јени ихтира, сәнајенин ирәлијә атдығы һәр бир јени аддым бу саһәнин јени бир парчасынын үстүнү ачыр, одур ки, Фејербахын бу кими мүддәаларына аид мисалларын чүчәриб битдији зәмин кетдикчә азалыр. Бир мүддәа илә кифајәтләнәк: балығын «маһијјәти» онун «варлығыдыр», судур. Чај балығынын «маһијјәти» чајын сујудур. Лакин елә ки, бу чај сәнајеjә табе едилди, бојаг маддәләри вә башга тулланты чајы зибилләјиб сујуну корлады, чајда кәмиләр ишләмәјә башлады, чајын сују каналла ахыдылды, чајда даһа су галмады вә беләликлә, балыг өз варлығы үчүн зәрури олан мүһитдән мәһрум едилди, — бу су даһа балығын «маһијјәти» олмур, чүнки онун варлығы үчүн әлверишли мүһит олмагдан чыхыр. Бу кими зиддијјәтләрин һамысыны лабүд гејри-нормаллыг дејә е'лан етмәк маһијјәт е'тибары илә мүгәддәс Макс Штирнерин наразы оланлара вердији тәсәллидән фәргләнмир, зира мүгәддәс Макс наразы оланлара дејир ки, бу зиддијјәт онларын өз зиддијјәтидир, бу пис вәзијјәт онларын өзләринин пис вәзијјәтидир, онлар ја буна дөзүб нараһат олмамалыдырлар, ја өз наразылыгларыны өзләриндә сахламалыдырлар, ја да бу вәзијјәтә гаршы хәјалән гијам етмәлидирләр. Фејербахын бу консепсијасы мүгәддәс Бруно-нун бир тә'нәсиндән дә ејни дәрәчәдә аз фәргләнир: Брунонун дедијинә көрә, бу бәдбәхтликләрин сәбәби куја бу имиш ки, бәдбәхтлијә дүчар оланлар «субстансијалар»ын чиркабына илишиб галмышлар, «мүтләг мәнлик шүуруна» кәлиб чатмамышлар вә бу пис мүнасибәтләри өз руһундан руһ кими дәрк етмәмишләр.

[III]

[1. Һаким синиф вә һаким шүур. Тарихдә руһун һөкмранлығы һаггында Һекелин тәсәввүрү нечә әмәлә кәлмишдир]

[30] Һаким синфин фикирләри һәр бир дөврдә һаким фикирләрдир. Бу о демәкдир ки, чәмијјәтин һаким *мадди* гүввәсини тәмсил едән синиф, ејни заманда чәмијјәтин һаким *мә'нәви* гүввәсидир. Мадди истеһсал васитәләрини өз ихтијарында сахлајан синиф ејни заманда мә'нәви истеһсал васитәләрини дә өз ихтијарында сахлајыр, буна көрә дә мә'нәви истеһсал үчүн вәсаити олмајанларын фикирләри үмумијјәтлә

һаким синфә табе вәзијјәтдә олур. Һаким фикирләр һаким мадди мүнасибәтләрин ән мүкәммәл ифадәсиндән, фикир шәклиндә ифадә едилмиш һаким мадди мүнасибәтләрдән башга бир шеј дејилдир; демәли, бу фикирләр мәһз тәк бу синфи һаким едән мүнасибәтләрин ифадәсидир; демәли, бу фикирләр һәмин синфин һакимијјәт фикирләридир. Јери кәлмишкән дејәк ки, һаким синфи тәшкил едән фәрдләрин дә шүуру вардыр вә демәли, онлар да дүшүнүрләр; онлар мәһз бир синиф кими һөкмран олуб мүәјјән тарихи дөврү бүтүн һәчминдә тә'јин етдикләринә көрә, өзлүјүндә ајдындыр ки, онлар һәмин дөврүн бүтүн саһәләриндә белә едирләр, демәли, дүшүнән инсанлар кими, фикир истеһсалчылары кими дә һөкмранлыг едирләр; онлар өз заманәләриндә фикирләрин истеһсалы вә бөлүшдүрүлмәсини низама салырлар; бу исә о демәкдир ки, онларын фикирләри дөврүн һаким фикирләридир. Мәсәлән, һазырда крал һакимијјәти илә аристократија вә буржуазијанын һөкмранлыг үстүндә мүбаризә етдикләри бир өлкәдә, демәли, һакимијјәтин бөлүшдүрүлмүш олдуғу бир өлкәдә һаким фикир һакимијјәтин бөлүнмәси нәзәријјәсидир ки, бу да «әбәди ганун» е'лан едилир.

Биз јухарыда (сәһ. [15—18]) * тапмышдыг ки, әмәк бөлкүсү бундан әввәлки тарихин башлыча гүввәләриндән биридир; инди бу әмәк бөлкүсү һаким синиф сыраларында да өзүнү мә'нәви вә [31] мадди әмәк бөлкүсү шәклиндә бүрузә верир, белә ки, бу синиф дахилиндә онун бир һиссәси бүтүн синфин мүтәфәккирләри кими фәалијјәт көстәрир (бунлар һәмин синфин үмумиләшдирмә габилијјәти олан фәал идеологларыдыр, онларын башлыча рузи мәнбәји бу синфин өзү һаггындакы хәјалларыны һазырламагдыр), һалбуки дикәрләри бу фикир вә хәјаллара даһа пассив јанашыр вә бунлары гавраjыб мәнимсәмәјә һазырдырлар, чүнки һәгигәтдә мөвчуд синфин бу нүмајәндәләри мәһз онун фәал үзвләридир вә өзләри һаггында фикир јеритмәк вә хәјала далмаг үчүн онларын даһа аз вахты вар. Бу синиф дахилиндә һәмин парчаланма артыб синфин һәр ики һиссәси арасында һәтта мүәјјән әкслик вә дүшмәнчилик дәрәчәсинә чата биләр, лакин һәр бир әмәли тоггушма шәраитиндә, синфин өз гаршысында тәһлүкә дуранда, куја һаким фикирләрин һаким синфин фикри олмадығынын вә әлләриндәки һакимијјәтин һәмин синфин һакимијјәтиндән фәргли олдуғунун һәтта заһири көрүнүшү итиб кедәндә бу дүшмәнчилик өз-өзлүјүндә јох олур. Мүәјјән дөврдә ингилаби фикирләрин мөвчуд олмасы ингилаби синфин мөвчуд олмасыны тәләб едир

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 24—29. *Ред.*

ки, бунун мүгәддәм шәртләри һаггында лазым олан шеј јухарыда дејилмишдир (сәһ. [18—19, 22—23])*.

Лакин тарихин кедиши көздән кечириләркән һаким синфин фикирләри бу синфин өзүндән ајрыланда, бу фикирләрә мүстәгиллик вериләндә, нә бу фикирләрин истеһсал шәраити вә нә дә бунларын истеһсалчыларынын истеһсал шәраити нәзәрә алынмајыб мүәјјән бир дөврдә филан вә филан фикирләрин һөкмран олдуғу иддиа едиләрәк, јалныз бунунла кифајәтләнилдикдә, демәли, бу фикирләрин әсасыны тәшкил едән фәрдләр вә тарихи шәраит тамамилә бир тәрәфдә бурахыланда, — мәсәлән, демәк олар ки, аристократијанын һөкмранлығы дөврүндә «намус», «сәдагәт» вә и. а. анлајышлары, буржуазијанын һөкмранлығы дөврүндә исә «азадлыг», «бәрабәрлик» вә и. а. анлајышлары һөкмран иди. Үмумијјәтлә, һаким синфин өзү бу кими хәјаллары өзү үчүн јарадыр. Тарихин бу чүр анлашылмасы, — башлыча олараг, XVIII әсрдән е'тибарән бүтүн тарихчиләрә хас олан бу анлама беләә бир зәрурәтлә үз-үзә кәлир [32] ки, кетдикчә даһа абстракт фикирләр, јә'ни кет-кедә даһа артыг ән үмуми шәклә кирән фикирләр һаким фикир олур. Иш бурасындадыр ки, һәр бир јени синиф өзүндән әввәл һөкмран олан синфин јеринә кечәндә, өз мәгсәдинә чата билмәк үчүн өз мәнафејини бүтүн чәмијјәт үзвләринин үмуми мәнафеји кими көстәрмәјә, јә'ни абстракт шәкилдә десәк, өз фикирләринә ән үмумилик формасы вермәјә, бунлары јеканә ағлабатан вә һамы үчүн әһәмијјәтли олан фикирләр кими тәсвир етмәјә мәчбурдур. Ингилаб едән синиф тәкчә башга бир *синфин* гаршысында дурдуғу үчүн ишин әввәлиндән бир синиф кими дејил, бүтүн чәмијјәтин нүмајәндәси кими һәрәкәт едир; бу синиф јеканә һөкмран синфә әкс олараг, чәмијјәтин бүтүн күтләси шәклиндә мөвчуд олур**. Бу она көрә белә олур ки, илк вахтлар бу синфин мәнафеји һаким олмајан бүтүн башга синифләрин үмуми мәнафеји илә һәгигәтән аз-чох әлагәдар олур, о вахтадәк мөвчуд олан мүнасибәтләрин тәзјиги алтында галыб хүсуси синфин хүсуси мәнафеји шәклиндә инкишаф етмәјә һәлә мачал тапмыр. Буна көрә дә бу синфин гәләбә газанмасы һакимијјәтә чатмајан дикәр синифләрә мәнсуб бир чох фәрдләр үчүн дә фајдалы олур,

---

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 29—30, 33—34. *Ред.*

** Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «(Ән үмумилик мүвафигдир: 1) силкә contra (әкс олан) синфә, 2) рәгабәтә, дүнја әлагәләринә вә и. а., 3) һөкмран синфин чох сајына, 4) *үмуми* мәнафе барәсиндәки хәјала, әввәлчә бу хәјал доғрудур, 5) идеологларын өзләрини алдатмасына вә әмәк бөлкүсүнә)». *Ред.*

лакин јалныз о чәһәтдән ки, бу гәләбә һәмин фәрдләрә һаким синиф сыраларына јүксәлмәк имканы верир. Франса ингилабы аристократијанын һөкмранлығыны девирдији заман бир чох пролетар бунун нәтичәсиндә пролетариатын фөвгүнә галха билди, лакин бу анчаг һәмин пролетарларын дөнүб буржуа олмасы нәтичәсиндә мүмкүн олду. Беләликлә, һәр бир јени синфин өз һөкмранлығыны гураркән истифадә етдији әсас, бу синифдән әввәлки синфин һаким оланда архаландығы әсасдан даһа кенишдир; бунун мүгабилиндә сонралар, һөкмран олмајан синиф илә һөкмранлыға чатмыш синиф арасындакы әкслик даһа кәскин вә даһа дәриндән инкишаф едир. Бу һәр ики шәраит онунла нәтичәләнир ки, һөкмран олмајан синфин јени һаким синфә гаршы апармалы олдуғу мүбаризә, өз нөвбәсиндә, өзүндән әввәлки ичтимаи гурулушун даһа гәти, даһа әсаслы шәкилдә инкар едилмәсинә доғру јөнәлдилир вә һакимијјәтә чатмыш бүтүн әввәлки синифләрин бу јолдакы мүбаризәсиндән даһа [33] шиддәтли олур.

Синифләрин һөкмранлығы үмумијјәтлә ичтимаи гурулушун формасы олмагдан чыхар-чыхмаз, демәли, хүсуси мәнафеји ән үмуми мәнафе кими вә ја «ән үмумини» һаким олан кими тәмсил етмәк зәрурәти јох олуб итәр-итмәз, мүәјјән синфин һөкмранлығы куја јалныз мүәјјән фикирләрин һөкмранлығы имиш шәклиндә ифадә едилән бүтүн бу заһири көрүнүш дә, әлбәттә, өзлүјүндә јох олуб итәчәкдир.

Һаким фикирләр һаким фәрдләрдән, башлычасы исә, истеһсал үсулунун мөвчуд пилләсинин доғурдуғу мүнасибәтләрдән ајрыландан вә беләликлә, тарихдә һәмишә фикирләрин һаким олдуғу нәтичәси чыхарыландан сонра, — бундан сонра бу мүхтәлиф фикирләрдән «үмуми фикир», идеја вә с. кими абстраксијалар јаратмаг, еләчә дә тарихдә онун һөкмранлығыны күман етмәк вә бунунла да бүтүн ајры-ајры фикир вә анлајышлары тарихдә инкишаф едән Анлајышын «өзүнү тә'јин етмәси» кими тәсәввүр етмәк чох асандыр. Бу һалда тамамилә тәбиидир ки, инсанларын бүтүн мүнасибәтләри инсан анлајышындан, хәјали инсандан, инсанын маһијјәтиндән, «Инсандан» бир нәтичә кими чыхарыла биләр. Спекулјатив фәлсәфә дә елә бу чүр едирди. Һекелин өзү «Тарих фәлсәфәси»нин сонунда е'тираф едир ки, о, «јалныз *анлајышын* јүксәлән һәрәкәтини тәдгиг етмиш» вә тарихдә «һәгиги *теодисеја»* (сәһ. 446) олдуғуну тәсвир етмишдир. Бах бундан сонра «анлајыш» истеһсалчылары, нәзәријјәчиләр, идеологлар вә философлар үзәринә јенә дә гајыдыб белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, философ вә мүтәфәккир олмаг е'тибары илә философлар вә мүтәфәккирләр тарихдә лап әзәлдән һөкмран олублар-

мыш, — биз јухарыда көрдүк ки, бу нәтичә Һекел[24] тәрәфиндән ифадә едилмишдир.

Беләликлә, руһун али һөкмранлығыны (Штирнердә ијерархијаны) тарихи материал әсасында сүбут етмәк үчүн ишә салынан бүтүн һоггабазлыг ашағыдакы үч үсула мүнчәр едилир:

[34] № 1. Һөкмранлыг едән фәрдләрин,—емпирик сәбәбләр нәтичәсиндә, емпирик шәраитдә вә мадди фәрдләр олмаг е'тибары илә һөкмранлыг едән фәрдләрин, — фикирләрини һөкмранлыг едән бу фәрдләрин өзләриндән ајырмаг вә беләликлә, тарихдә фикирләрин вә ја хәјалларын һөкмранлығыны гәбул етмәк лазымдыр.

№ 2. Фикирләрин бу һөкмранлығыны бир нөв гајдаја салмаг лазымдыр, бир-биринин ардынча кәлиб һөкмранлыг едән фикирләр арасында бир нөв мистик әлагә олдуғуну сүбут етмәк лазымдыр. Буна наил олмаг үчүн һәмин фикирләр «анлајышын өзү-өзүнү тә'јин етмәси» кими нәзәрдән кечирилир (бу она көрә мүмкүндүр ки, бу фикирләр өз емпирик әсасы васитәси илә бир-биринә һәгигәтән бағлыдыр, бир дә она көрә ки, бу фикирләр *анчаг* бир фикир кими көтүрүләндә тәфәккүрүн етдији өз-өзүнү фәргләндирмә вә фәргләр олур).

№ 3. «Өзү-өзүнү тә'јин едән анлајышын» мистик шәклини ортадан галдырмаг үчүн ону чевириб бир нөв шәхсијјәт — «Мәнлик шүуру» — шәклинә салырлар, јахуд да өзләрини әсил материалист кими көстәрмәк үчүн ону дөндәриб тарихдә «анлајышын» нүмајәндәси олан бир сыра шәхс: «дүшүнәнләр», «философлар» вә идеологлар шәклинә салыб бунлары да, өз сырасы илә тарихин јарадычылары, «кешикчиләри шурасы» вә һөкмранлыг едәнләр кими тә'јин едирләр*. Беләликлә, бүтүн материализм үнсүрләри тарихдән чыхарылыб атылыр, одур ки, инди чилову архајын бурахмаг вә өзүнүн спекулјатив атына сәрбәстлик вермәк олар.

Алманијада һөкмранлыг етмиш бу тарихи методу, һәмчинин һәмин методун нә үчүн әсасән орада һөкмранлыг етмәси сәбәбини изаһ етмәк үчүн онун үмумијјәтлә идеологларын хәјаллары илә,—мәсәлән, һүгугчуларын, сијасәтчиләрин (әмәли дөвләт хадимләри дә дахил олмагла) хәјаллары илә әлагәсини әсас тутмаг, — бу субјектләрин еһкамчы хүлјаларыны вә тәһриф олунмуш тәсәввүрләрини әсас тутмаг лазымдыр. Бу хәјаллар, хүлјалар вә тәһриф олунмуш тәсәввүрләр исә

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «Инсан олмаг е'тибары илә инсан = «дүшүнән инсан руһуна»». *Ред.*

онларын һәјатдакы әмәли вәзијјәтләри, онларын сәнәтләри вә мөвчуд әмәк бөлкүсү илә чох садә изаһ едилир.

[35] Ади һәјатда һәр бир shopkeeper* бу вә ја башга адамын өзүнү нечә бир инсан кими көстәрмәк истәдији илә һәгигәтдә нә олдуғу арасындакы фәрги сечмәји чох јахшы бачардығы һалда, бизим тарихшүнаслыг һәлә бу бајағы идрак сәвијјәсинә чатмамышдыр. Һәр бир дөвр өзү һаггында нә дејирсә десин, нә хәјал едирсә етсин, бизим тарихшүнаслыг анчаг бу гуру сөзә инаныр.

[IV]

[1. Истеһсал аләтләри вә мүлкијјәт формалары]

...** [40] Инкишаф етмиш әмәк бөлкүсүнүн вә кениш тичарәтин мүгәддәм шәрти — биринчисиндән, мәһәлли мәһдудијјәт исә икинчисиндән ирәли кәлир. Биринчи һалда фәрдләр бир јерә јығылмалыдырлар, икинчи һалда — онларын өзләри мөвчуд истеһсал аләтләри илә јанашы истеһсал аләтләри вәзијјәтиндә олурлар.

Беләликлә, тәбии шәкилдә мејдана кәлмиш истеһсал аләтләри илә мәдәнијјәтин јаратдығы истеһсал аләтләри арасындакы фәрг бурада өзүнү көстәрмиш олур. Әкин јеринә (суја вә и. а.) тәбии шәкилдә мејдана кәлмиш истеһсал аләти кими бахыла биләр. Биринчи һалда, јә'ни тәбии шәкилдә мејдана кәлмиш истеһсал аләтләри шәраитиндә фәрдләр тәбиәтә табе олурлар; икинчи һалда исә онлар бә'зи әмәк мәһсулуна табедирләр. Буна көрә дә биринчи һалда мүлкијјәт дә (торпаг мүлкијјәти) тәбии шәкилдә мејдана кәлмиш билаваситә һөкмранлыг кими, икинчи һалда исә әмәјин, хүсусән топланмыш әмәјин, капиталын һөкмранлығы кими өзүнү көстәрир. Биринчи һалда тәләб олунур ки, фәрдләр өз араларында бир әлагә илә — аилә әлагәси, тајфа әлагәси вә ја, һеч олмазса, әрази әлагәси вә и. а. илә—бирләшдирилмиш олсунлар; икинчи һалда тәләб олунур ки, фәрдләр мүстәгил олуб бир-бири илә јалныз мүбадилә васитәси илә әлагәдар олсунлар. Биринчи һалда мүбадилә башлыча олараг, инсан илә тәбиәт арасында мүбадиләдир, чүнки бурада инсанын әмәји тәбиәт мәһсуллары илә мүбадилә олунур; икинчи һалда мүбадилә исә әсас е'тибары илә инсанларын өз арасындакы мүбадиләдир. Биринчи һалда ади сағлам дүшүнчә кифајәтдир, физики вә әгли фәалијјәт һәлә бир-бириндән гәтијјән ајрылмамышдыр; икинчи һалда

* — дүканчы. *Ред.*

** Бурада әлјазмасынын дөрд сәһифәси чатышмыр. *Ред.*

исә физики вә әгли әмәк арасында әмәли сурәтдә бөлкү әмәлә кәлмәлидир. Биринчи һалда мүлкијјәтчинин мүлкијјәтчи олмајанлар үзәриндәки һөкмранлығы шәхси мүнасибәтләрә, бу вә ја башга нөв бирлијә [Gemeinwesen] архалана биләр; икинчи һалда исә бу һөкмранлыг бир шеј формасыны алараг, үчүнчү шејдә, пулда ифадә олунмалыдыр. Биринчи һалда хырда сәнаје мөвчуддур, лакин тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш истеһсал аләтиндән истифадә етмәјә табе олдуғуна көрә бурада мүхтәлиф фәрдләр арасында әмәк бөлкүсү јохдур; икинчи һалда исә сәнаје әмәк бөлкүсүнә әсасланыр вә јалныз бу бөлкү сајәсиндә мөвчуд олур.

[41] Индијәдәк биз истеһсал аләтләрини әсас тутурдуг вә бурада ашкар олду ки, сәнаје инкишафынын мүәјјән пилләләриндә хүсуси мүлкијјәт зәруридир. Industrie extractive*дә хүсуси мүлкијјәт әмәјә һәлә тамамилә мүвафигдир; хырда сәнаједә вә һәлә индијәдәк әкинчиликдә һәр јердә мүлкијјәт мөвчуд истеһсал аләтләринин зәрури нәтичәсидир; ири сәнаједә истеһсал аләти илә хүсуси мүлкијјәт арасындакы зиддијјәт илк дәфә олараг, бу сәнајенин өз мәһсулу кими ортаја чыхыр ки, ири сәнаје бу мәһсулу төрәтмәк үчүн јүксәк инкишаф пилләсинә чатмыш олмалыдыр. Беләликлә, хүсуси мүлкијјәтин јох едилмәси анчаг ири сәнаје инкишаф етдикдән сонра мүмкүн олур.

[2. Мадди вә мә'нәви әмәјин бөлкүсү. Шәһәрин кәнддән ајрылмасы. Сех гурулушу]

Ән бөјүк мадди вә мә'нәви әмәк бөлкүсү шәһәрин кәнддән ајрылмасыдыр. Шәһәр илә кәнд арасындакы әкслик барбарлыгдан мәдәнијјәтә, тајфа гурулушундан дөвләтә, мәһәлли мәһдудлугдан милләтә кечмәклә бирликдә башланыб јашадығымыз заманадәк бүтүн мәдәнијјәт тарихиндән кечир (Тахыл ганунлары әлејһинә ҹәмијјәт[25]).

Шәһәрлә бирликдә идарә, полис, верки вә и. а. — бир сөзлә ичма сијаси гурулушу [des Gemeindewesens] зәрурәти вә беләликлә, үмумијјәтлә сијасәт зәрурәти ортаја чыхыр. Бурада илк дәфә ашкар олду ки, әһали ики бөјүк синфә бөлүнмүшдүр вә бу бөлкү билаваситә әмәк бөлкүсүнә вә истеһсал аләтләринә әсасланыр. Шәһәр әһалинин, истеһсал аләтләринин, капиталын, зөвгләрин вә тәләбатын бир јерә топланмасы фактыны ифадә етдији һалда, кәнддә бунун там әкси олан әлагәсизлик

* — һасилат мә'дәнләри. *Ред.*

вә ајрылыг факты мүшаһидә олунур. Шәһәр илә кәнд арасында әкслик анҹаг хүсуси мүлкијјәт чәрчивәсиндә мөвчуд ола биләр. Бу әкслик фәрдин әмәк бөлкүсүнә вә она зорла гәбул етдирилмиш мүәјјән фәалијјәтә табе олдуғуну ән кәскин шәкилдә ифадә едир; бу табелик исә бә'зиләрини мәһдуд шәһәр һејваны, бә'зиләрини дә мәһдуд кәнд һејваны һалына салыр вә бунларын мәнафеләри арасында һәр күн јенидән әкслик доғурур. Бурада әмәк јенә дә ән башлыча амилдир, фәрдләрин *үстүндә* дуран гүввәдир; нә гәдәр ки, бу гүввә мөвчуддур, хүсуси мүлкијјәт дә мөвчуд олмалыдыр. Шәһәр илә кәнд арасындакы әкслијин јох едилмәси ичтимаи бирлијин илк шәртләриндән [42] биридир, бу, бир чох мадди мүгәддәм шәртләрдән асылы олан елә бир шәртдир ки, илк бахышдан көрүндүјү кими тәкчә ирадә илә һәјата кечирилә билмәз. (Бу шәртләр һәлә әтрафлы өјрәнилмәлидир.) Шәһәрин кәнддән ајрылмасына капиталын торпаг мүлкијјәтиндән ајрылмасы кими, капиталын торпаг мүлкијјәтиндән асылы олмадан, јә'ни јалныз әмәјә вә мүбадиләјә әсасланан мүлкијјәт шәклиндә мөвчуд олмаға вә инкишаф етмәјә башламасы кими бахмаг олар.

Орта әсрләрин кечмиш тарихдән һазыр шәкилдә әлдә етмәдији вә азад олмуш тәһкимлиләрин јенидән салдыглары шәһәрләрдә, — бу шәһәрләрдә һәр бир фәрдин јеканә мүлкијјәти, онун өзү илә кәтирдији вә, демәк олар ки, һамысы ән зәрури сәнәт аләтләриндән ибарәт олан кичик капитал нәзәрә алынмаса, һәмин фәрдин әмәјинин хүсуси нөвү иди. Даим шәһәрә кәлән гачгын тәһкимлиләрин рәгабәти; кәндин шәһәрләрә гаршы фасиләсиз мүһарибәси, демәли, шәһәр һәрби гүввәсини тәшкил етмәк зәрурәти, мүәјјән ихтисас үзәриндә үмуми мүлкијјәт әлагәләри; өз малыны сатмаг үчүн үмуми биналарын зәрурәти — о заман сәнәткарлар ејни заманда алверчи идиләр — вә бунунла әлагәдар олараг, кәнар адамларын бу бинәлара бурахылмамасы; ајры-ајры сәнәтләрин мәнафеји арасындакы әкслик; чох бөјүк чәтинликлә өјрәнилмиш сәнәти горумаг зәрурәти; бүтүн өлкәнин феодалчасына тәшкили — бүтүн бунлар ајрыча һәр бир сәнәт ишчиләринин сехләрдә бирләшмәсинин сәбәбләри иди. Сонракы тарихи инкишаф нәтиҹәсиндә сех гурулушунда әмәлә кәлмиш бир чох дәјишикликләр үзәриндә бурада әтрафлы дајанмағымыза еһтијач јохдур. Бүтүн орта әсрләр әрзиндә тәһкимлиләрин шәһәрләрә гачмасы фасиләсиз давам етмишдир. Кәндләрдә өз ағалары тәрәфиндән тә'гиб олунан бу тәһкимлиләр тәк-тәк кәлдикләри шәһәрләрдә мүтәшәккил иҹма илә үз-үзә кәлирдиләр вә бунларын габағында аҹиз олдугларына көрә бу иҹма чәрчивәсиндә онларын әмәјинә олан тәләбатла вә онларын шәһәрләрдәки мүтәшәккил рә-

гибләринин мәнафеји илә мүәјјән олунан вәзијјәтә итаәт етмәјә мәчбур олурдулар. Шәһәрә тәк-тәк кәлән бу ишчиләр һеч вахт бир гүввә ола билмәмишдиләр, чүнки онларын әмәји сех характери дашыјыб ишин өјрәнилмәсини тәләб етдији һалларда сех усталары һәмин ишчиләри өзләринә табе едир, өзләринин хүсуси мәнафеләринә ујғун шәкилдә тәшкил едирдиләр; бу әмәк ишин өјрәнилмәсини тәләб етмәјәндә вә буна көрә дә сех характери дашымајыб күндәлик характердә оланда исә, ишчиләр тәшкил олуна билмирдиләр вә һәмишәлик гејри-мүтәшәккил плебеј һалында галырдылар. Шәһәрләрин күндәлик ишә олан еһтијачы плебејләри јаратды.

Бу шәһәрләр әсил «иттифаглар»[26] иди вә бу иттифаглары билаваситә [43] тәләбат, мүлкијјәти горумаг гајғысы вә ајры-ајры үзвләрин ихтијарында олан истеһсал васитәләрини вә мүдафиә васитәләрини чохалтмаг чәһди доғурмушду. Бу шәһәрләрдәки плебејләр тамамилә ачиз иди, чүнки бир-биринә јад олуб шәһәрә тәк-тәк кәлән фәрдләрдән ибарәт иди вә бу гејри-мүтәшәккил фәрдләр һәрби гајдада силаһланыб плебејләри чох сә'јлә күдән мүтәшәккил гүввә илә гаршы-гаршыја дурурдулар. Уста көмәкчиләри вә шакирдләр һәр бир сәнәтдә елә тәшкил олунмушдулар ки, бу тәшкилат усталарын мәнафејинә ән чох ујғун иди; бунлар илә усталар арасындакы патриархал мүнасибәтләр усталарын гүввәсини ики гат артырырды: биринчиси, она көрә ки, усталар өз көмәкчиләринин бүтүн һәјатына билаваситә тә'сир көстәрирдиләр, икинчиси исә она көрә ки, уста көмәкчиләринин ејни бир устанын јанында ишләмәси, онлары дикәр усталарын көмәкчиләринә гаршы бирләшдирән вә онлардан ајыран һәгиги әлагә иди; нәһајәт, уста көмәкчиләринин өзләри уста олмагда мараглы олдугларына көрә мөвчуд гурулуша мөһкәм бағланмышдылар. Буна көрә дә плебејләр бүтүн бу шәһәр гурулушуна гаршы һәрдәнбир гијам галдырсалар да, — јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, бу гијамлар плебејләрин ачизлији үзүндән һеч бир нәтичә вермирди, — уста көмәкчиләри ајры-ајры сехләр чәрчивәсиндә сех гурулушунун варлығы илә гырылмаз сурәтдә әлагәдар олан хырда тоггушмалардан даһа узаға кетмирдиләр. Орта әсрләрдәки бүтүн ири үсјанлар кәндләрдә баш верирди, лакин бунлар да дағыныг шәкилдә олдуғу үчүн вә кәндлиләрин сон дәрәчә керидә галмыш олмалары үзүндән тамамилә нәтичәсиз галырды.—

Бу шәһәрләрдәки капитал тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш капитал иди; бу капитал мәнзилләрдән, сәнәт аләтләриндән вә тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш ирси мүштәриләрдән ибарәт иди; әлагәләр инкишаф етмәдијинә вә тәдавүл чатышмазлыг

көстәрдијинә көрә капитал реаллашмаг имканындан мәһрум олуб ирсән атадан оғула кечирди. Мүасир капиталдан фәргли олараг, бу капиталын гијмәти пулла ифадә едилмирди, — бу гијмәт пулла ифадә едиләндә исә капиталын мәһз һансы шејдән ибарәт олдуғу фәргсиздир, — өз саһибинин тамамилә мүәјјән әмәји илә билавааситә әлагәдар олуб бу нөв әмәкдән гәтијјән ајрылмаз олдуғуна көрә бу мә'нада *силк* капиталы иди.—

Шәһәрләрдә ајры-ајры сехләр арасында әмәк бөлкүсү [44] һәлә [тамамилә примитив]* иди, сехләрин өз дахилиндә ајры-ајры ишчиләр арасында исә һеч тәтбиг едилмирди. Һәр бир ишчи там бир сыра иш билмәли иди, өз аләтләри илә көрүлә биләҹәк һәр иши баҹармалы иди; әлагәләрин мәһдуд олмасы вә ајры-ајры шәһәрләр арасында рабитәнин зәифлији, әһалинин азлығы вә тәләбатын мәһдудлуғу әмәк бөлкүсүнүн даһа да кенишләнмәсинә мане олурду, буна көрә дә уста олмаг истәјән һәр бир адам өз сәнәтинә там өлчүдә саһиб олмалы иди. Елә буна көрәдир ки, орта әср сәнәткарларында өз хүсуси ишинә вә ону баҹарыгла јеринә јетирмәјә һәлә мараг варды вә бу мараг бир нөв мәһдуд бәдии зөвг дәрәҹәсинә јүксәлә билирди. Лакин јенә дә ејни сәбәбә көрә һәр бир орта әср сәнәткарынын башы бүтүнлүклә өз ишинә гарышмыш олурду, сәнәткар өз ишинә гул кими сәдагәт көзү илә бахырды вә өз ишинә е'тинасыз јанашан мүасир фәһләјә нисбәтән өз ишинә даһа чох табе иди.—

[3. Сонракы әмәк бөлкүсү. Тиҹарәтин сәнаједән ајрылмасы. Мүхтәлиф шәһәрләр арасында әмәк бөлкүсү. Мануфактура]

Әмәк бөлкүсүнүн сонракы кенишләнмәси ондан ибарәт олду ки, үнсијјәт истеһсалдан ајрылды вә хүсуси таҹир синфи әмәлә кәлди, — бу ајрылма тарихи кечмишдән сахланыб галан шәһәрләрдә (әзҹүмлә јәһуди әһалиси олан шәһәрләрдә) ирсән һәјата кечди вә чох кечмәдән јени салынмыш шәһәрләрдә дә әмәлә кәлди. Беләликлә, ән јахын маһал һүдудундан хариҹә чыхан тиҹарәт әлагәләри дүзәлтмәк имканы јаранырды, — бу имканын һәјата кечирилмәси исә мөвҹуд үнсијјәт васитәләриндән, јолларда иҹтимаи тәһлүкәсизлијин сијаси мүнасибәтләрлә әлагәдар олан вәзијјәтиндән (мә'лум олдуғу кими бүтүн орта әсрләрдә таҹирләр силаһлы карванла сәфәрә чыхыб һәрәкәт едирдиләр) вә үнсијјәтин шамил олдуғу әразинин тәлә-

* Әлјазмасы зәдәләниб корланмышдыр. *Ред.*

батынын мүвафиг мәдәнијјәт дәрәчәси илә әлагәдар олараг даһа чох вә ја даһа аз инкишаф етмиш олмасындан асылы иди.

Үнсијјәтин хүсуси бир синфин әлиндә топланмасы илә вә тичарәтин — тачирләр сајәсиндә — шәһәрләрин ән јахын әтрафындан кәнара чыхыб кенишләнмәси илә бирликдә истеһсал вә үнсијјәт арасында дәрһал гаршылыглы тә'сир әмәлә кәлир. Шәһәрләр *бир-бири* илә әлагәјә кирир, бир шәһәрдән башгасына јени әмәк аләтләри кәтирилир, истеһсал илә үнсијјәт арасындакы бөлкү исә чох кечмәдән истеһсалын ајры-ајры шәһәрләр арасында [45] јени бөлкүсүнә сәбәб олур вә аз сонра бу шәһәрләрдән һәр бириндә хүсуси бир сәнаје саһәси үстүн олмаға башлајыр. Әввәлки мәһәлли мәһдудијјәт јаваш-јаваш јох олмаға башлајыр.—

Бу вә ја башга бир јердә јарадылмыш мәһсулдар гүввәләрин, хүсусән ихтираларын сонракы инкишаф үчүн итиб-итмәмәси анчаг үнсијјәтин кенишләнмәсиндән асылыдыр. Нә гәдәр ки, үнсијјәт билаваситә гоншулугла мәһдудлашыр, һәр бир ихтиданы ајрыча һәр бир јердә јенидән јаратмаг лазым кәлир; мәһсулдар гүввәләри вә тәләбаты инкишаф етмиш һәр һансы бир өлкәни һәр шејә јенидән башламаг зәрурәти нөгтәсинә чатдырмаг үчүн барбар халгларын һүчуму вә ја һәтта ади мүһарибәләр кими садә тәсадүфи һадисәләрин баш вермәси кифајәт иди. Тарихи инкишафын илк пилләләриндә һәр бир ихтираны һәр күн јенидән, һәм дә һәр бир јердә башга јерләрдән асылы олмадан јаратмаг лазым кәлирди. Инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләрин һәтта нисбәтән чох кениш тичарәт шәраитиндә дә тамамилә мәһв олмагдан нә гәдәр аз тә'мин едилмиш олдуғуну финикијалыларын* тимсалы көстәрир, чүнки онларын етдикләри ихтираларын чоху бу милләтин тичарәтдән сыхышдырылыб чыхарылмасы, Искәндәрин истиласы вә бундан ирәли кәлән тәнәззүл нәтичәсиндә узун заман үчүн итиб кетмишди. Бир башга мисал да орта әсрләрдә шүшә үзәриндә рәссамлығын талејидир. Јарадылмыш мәһсулдар гүввәләрин сахланыб мүһафизә едилмәси јалныз о заман тә'мин едилир ки, үнсијјәт чаһаншүмул характер алыб ири сәнајејә архаланыр вә бүтүн милләтләр рәгабәт мүбаризәсинә чәлб едилмиш олурлар.

Мүхтәлиф шәһәрләр арасында әмәк бөлкүсүнүн ән јахын нәтичәси бу олду ки, мануфактуралар, сех гурулушу һүдудундан кәнара чыхан истеһсал саһәләри мејдана кәлди. Ману-

---

* Қәнарда Марксын беләә гејди вар: «Һәмчинин орта әсрләрдә шүшә үзәриндә рәссамлыг». *Ред.*

фактураларын илк тәрәгги вә чичәкләнмәсинин — Италијада, сонра исә Фландријада — тарихи мүгәддәм шәрти харичи милләтләрлә үнсијјәт олду. Дикәр өлкәләрдә, — мәсәлән, Инкилтәрә вә Франсада — мануфактуралар әввәлчә дахили базарла кифајәтләнирди. Мануфактураларын мејдана кәлмәси јухарыда көстәрилән мүгәддәм шәртләрдән башга әһалинин, хүсусилә кәнд әһалисинин, һәмчинин ајры-ајры әлләрдә—сех ганунлары хилафына олараг, гисмән сехләрин, гисмән дә тачирләрин әлләриндә—топлашмаға башлајан капиталын артан тәмәркүзләшмәсиндән асылы иди.

[46] Ән ибтидаи машын олса да, лап әввәлдән машынла әлагәдар олан әмәк нөвү арадан чох кечмәдән ашкар етди ки, бу нөв әмәјин инкишаф етмәк габилијјәти ән чохдур. О заманадәк кәндлиләрин өзләринә лазым олан палтары һазырламаг үчүн кәндләрдә өтәри мәшғул олдуглары тохучулуг, үнсијјәтин кенишләнмәси сајәсиндә даһа да инкишаф етмәјә тәкан алан илк әмәк нөвү иди. Тохучулуг мануфактураларын биринчиси олуб башлыча мануфактура кими галырды. Әһалинин артмасы илә бирликдә артан палтарлыг парча тәләбаты; тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш капиталын тәдавүлдәки сүр'әтләнмә нәтичәсиндә бир јерә јығышыб сәфәрбәр һалына кәлмәјә башламасы; бу вәзијјәтин доғурдуғу вә үмумијјәтлә үнсијјәтин тәдричән кенишләнмәси илә ширникиб артан бәзәк шејләринә тәләбат, — бүтүн бунлар тохучулуғун кәмијјәт вә кејфијјәтчә инкишафына тәкан верди, ону әввәлки истеһсал формасы чәрчивәсиндән чыхарды. Өз тәләбатыны өдәмәк үчүн тохучулугла мәшғул олан вә индијәдәк мәшғул олмагда давам едән кәндлиләрлә јанашы шәһәрләрдә елә јени тохучулар синфи әмәлә кәлди ки, бунларын парчасы бүтүн дахили базара, һәмчинин чох һиссәси харичи базарлара чыхарылмаг үчүн тохунурду.

Әксәријјәтлә бөјүк мәһарәт тәләб етмәјән вә тезликлә парчаланыб сајсыз-һесабсыз саһәләрә бөлүнән тохучулуг елә әмәк нөвүдүр ки, өзүнүн дахили тәбиәтинә көрә сех буховларына гаршы чыхырды. Буна көрә дә тохучулугла ән чох сех тәшкилаты чәрчивәсиндән кәнарда, кәнд вә гәсәбәләрдә мәшғул олурдулар; бу кәнд вә гәсәбәләр исә тәдричән шәһәрләрә чеврилмиш, һәм дә чох кечмәдән һәр бир өлкәнин ән чох тәрәгги едиб чичәкләнән шәһәрләри олмушдур.

Сех буховларындан азад олан мануфактура мејдана кәләндән сонра мүлкијјәт мүнасибәтләри дә дәрһал дәјишди. Тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш силк капиталындан ирәлијә доғру атылан илк аддым тачирләрин мејдана кәлмәсиндән асылы иди, зира тачирләрин капиталы лап әввәлдән дашынар капитал иди, јә'ни сөзүн мүасир мә'насында, о заманкы мүна-

сибәтләрә тәтбиг едилә биләҹәк мә'насында капитал иди. Ирәлијә доғру атылан икинҹи аддым мануфактуранын мејдана кәлмәсиндән ибарәт олду ки, бу да, өз нөвбәсиндә, тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш капиталын күтләсини сәфәрбәр һала кәтирди вә үмумијјәтлә дашынар капиталын мигдарыны тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш капиталын мигдарына нисбәтән артырды.

Әввәлләрдә сех шәһәрләри кәндлиләрин [онлары сыхышдыран задәканлардан]* горундуғу сығынаг [47] олдуғу кими, мануфактура да кәндлиләрин онлары өз сыраларына гәбул етмәјән јахуд да онлара пис һагг верән сехләрдән горундуғу сығынаг олду.—

Мануфактураларын мејдана кәлмәси илә ејни заманда сәфиллик дөврү дә башланды ки, бунун да сәбәби феодал силаһлы дәстәләринин, һабелә һәр ҹүр төр-төкүнтүдән әмәлә кәтирилиб вассаллара гаршы мүбаризәдә краллара гуллуг едән гошунларын дағыдылмасы, әкинчилијин јахшылашмасы вә чох бөјүк әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси иди. Елә бурадан ајдындыр ки, сәфиллик феодализмин позулуб дағылмасы илә әлагәдар иди. Һәлә XIII әсрдә бу кими сәфиллијин ајры-ајры дөврләри олмушду, лакин сәфиллик анҹаг XV әсрин сонунда вә XVI әсрин әввәлләриндә үмуми вә узун чәкән бир һадисә олду. Бу сәфилләр о гәдәр чох иди ки, тәкҹә Инкилтәрәнин VIII Һенрихи онлардан 72000 нәфәринин асылмасыны әмр етмишди, онлары сон дәрәҹә бөјүк чәтинликлә ишләтмәк олурду; онлар һәтта ән сон еһтијаҹ нөгтәсинә чатдырылдыгда белә ән шиддәтли мүгавимәт көстәрирдиләр. Сүр'әтлә тәрәгги едиб чичәкләнән мануфактуралар, хүсусән Инкилтәрәдә сәфилләри тәдриҹән өзүнә ҹәлб едиб удду.

Мануфактура мејдана кәләндән сонра мүхтәлиф милләтләр өз араларында рәгабәтә башлајыр, тиҹарәт мүбаризәсинә киришир ләр, бу мүбаризә мүһарибә, һимајәчилик көмрүјү вә гадаған системләри васитәси илә апарылыр, һалбуки әввәлләр халглар бир-бирләри илә мүнасибәтләрә кирдикдә өз араларында динҹ мүбадилә едирдиләр. Тиҹарәт бундан сонра сијаси әһәмијјәт кәсб едир.

Мануфактура мејдана кәләндән сонра фәһләнин иш верән саһибкара мүнасибәти дә дәјишилди. Сехләрдә уста көмәкчиләри илә уста арасында патриархал мүнасибәтләр варды; мануфактурада исә бу мүнасибәтләри фәһлә илә капиталист арасындакы пул мүнасибәтләри әвәз етди; кәндләрдә вә кичик шәһәрләрдә бу мүнасибәтдә патриархаллыг чалары давам ет-

---

* Әлјазмасы зәдәләниб корланмышдыр. *Ред*

миш олса да, ири мануфактура шәһәрләриндә бу чалардан һәлә илк дөврдә, демәк олар ки, һеч из дә галмамышды.

Американын вә Ост-Һиндә кедән дәниз јолунун кәшфи сајәсиндә үнсијјәтләрин кенишләнмәси мануфактураны вә үмумијјәтлә истеһсалын бүтүн инкишафыны чох јүксәк сәвијјәјә галдырды. Орадан кәтирилән јени мәһсулдар вә хүсусән тәдавүлә дахил олуб синифләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини көкүндән дәјишдирән вә феодал торпаг мүлкијјәтинә вә зәһмәткешләрә ағыр зәрбә вуран күлли мигдарда гызыл вә күмүш, маҹәралы һәрби сәфәрләр, мүстәмләкәчилик вә һәр шејдән әввәл базарларын инди мүмкүн олан кенишләнмәси, күндән-күнә даһа чох кенишләниб дүнја базары сәвијјәсинә чатмасы, — бүтүн бунлар тарихи инкишафын јени мәрһәләсини [48] доғурмушдур ки, бу мәрһәләнин үмуми характеристикасы үзәриндә даһа артыг дајанмағымыза бурада еһтијач јохдур. Јени кәшф едилән торпагларын мүстәмләкәләшдирилмәси нәтиҹәсиндә милләтләрин тиҹарәт мүбаризәси үчүн јени шәраит јаранды вә бу мүбаризә даһа кениш мигјас вә даһа шиддәтли характер алды.

Тиҹарәтин вә мануфактуранын кенишләнмәси дашынар капиталын јығымыны сүр'әтләндирди, һалбуки истеһсалы кенишләндирмәк үчүн һеч бир ширникдиричи тәкан олмајан сехләрдә тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш капитал олдуғу кими галыб дәјишмирди вә ја һәтта азалырды. Тиҹарәт вә мануфактура ири буржуазијаны јаратды, сехләрдә исә хырда буржуазија бир јерә топланырды; бу хырда буржуазија әввәлкиндән фәргли олараг, инди шәһәрләрдә һөкмранлыг етмирди вә ири таҹирләр илә мануфактура саһибләринин* һөкмранлығы гаршысында бојун әјмәјә мәҹбур олмушду. Буна көрәдир ки, сехләр мануфактура илә тәмас едиб гаршы-гаршыја кәлән кими тәнәззүл етди.

Бәһс етдијимиз дөврдә милләтләрин әлагәләриндә онларын арасында әмәлә кәлән мүнасибәтләр ики мүхтәлиф форма алыр. Әввәлҹә тәдавүлдә олан гызыл вә күмүшүн ҹүз'и мигдарда олмасы бу металлары хариҹә чыхармағын гадаған едилмәсинә сәбәб олду; дикәр тәрәфдән, артан шәһәр әһалисинә бир мәшғулијјәт вермәк үчүн лазым олуб чох һиссәси хариҹдән идхал едилән сәнаје имтијазсыз кечинә билмәзди вә бу имтијазлар, әлбәттә, јалныз дахили рәгабәтә гаршы дејил, башлыча олараг, хариҹи рәгабәтә гаршы јөнәлдиләрди. Мәһәлли сех имтијазлары бу илк гадағанлар васитәси илә

* Кәнарда Марксын белә гејди вар: «Хырда буржуазија, орта сили, ири буржуазија». *Ред*

бүтүн милләтә шамил едилди. Көмрүк феодалларын торпагларындан кәлиб кечән тачирләрин гарәт олунмагдан јаха гуртармаг үчүн феодаллара вердији төјчүдән әмәлә кәлмишдир, — сонралар шәһәрләр дә төјчү алмаға башламышдылар, беләликлә, мүасир дөвләтләр мејдана кәләндә төјчү онларын хәзинәси үчүн чох мүнасиб пул мәнбәји олду.

Америка гызыл вә күмүшүнүн Аврола базарларында мејдана чыхмасы, сәнајенин тәдричән инкишаф етмәси, тичарәтин сүр'әтлә јүксәлмәси вә бунун нәтичәсиндә сехдән кәнар буржуазијанын тәрәгги едиб чичәкләнмәси вә пулун јајылмасы — бүтүн бунлар јухарыда көстәрилән тәдбирләрә башга бир әһәмијјәт газандырды. Күндән-күнә пула еһтијачы артан дөвләт, хәзинә мүлаһизәләрини нәзәрдә тутараг, гызыл вә күмүшүн харичә чыхарылмасынын гадаған едилмәсини инди дә гүввәдә сахлајырды; индичә базара чыхарылан пул күтләсинә башлыча еһтикар објекти нәзәри илә бахан буржуалар бундан тамамилә разы идиләр; әввәлки имтијазлар һөкумәт үчүн кәлир мәнбәји олдуғуна көрә пула сатылырды; көмрүк ганунвеличилијиндә ихрачат рүсуматы мејдана кәлди, бу рүсумат исә сәнајенин инкишафына [49] јалныз мане олурду вә халис хәзинә мәгсәди дашыјырды.—

Икинчи дөвр XVII әсрин ортасындан башлајыб XVIII әсрин, демәк олар, сонунадәк давам етди. Тичарәт вә кәмичилик икинчи дәрәчәли рол ојнајан мануфактураја нисбәтән даһа сүр'әтлә кенишләнирди; мүстәмләкәләр бөјүк истеһлакчы әһәмијјәтини газанмаға башлады; ајры-ајры милләтләр кәшф олунан дүнја базарыны өз араларында узун вурушмаларда бөлүшдүрүрдүләр. Бу дөвр кәмичилик ганунлары вә мүстәмләкә инһисарлары илә башланыр. Милләтләр арасындакы рәгабәт, мүмкүн олдугча, тарифләр, гадағанлар вә мүгавиләләр васитәси илә арадан галдырылырды; ән ахырда рәгибләрин мүбаризәси мүһарибәләрин (хүсусән дәниз мүһарибәләринин) көмәји илә апарылыр вә һәлл олунурду. Ән гүдрәтли дәниз дөвләти олан Инкилтәрә тичарәт вә мануфактурада үстүнлүк әлдә етди. Артыг бурада тичарәт вә мануфактура бир өлкәдә тәмәркүзләшдирилмишди.

Мануфактура даим һәр васитә илә горунурду — дахили базарда һимајәчилик рүсуматы илә, мүстәмләкә базарында инһисарларла вә харичи базарда диференсиал рүсуматла горунурду. Мүәјјән өлкәдә истеһсал едилән хаммалын (Инкилтәрәдә јун вә кәтанын, Франсада ипәјин) ишләниб е'мал олунмасы һәвәсләндирилирди, өлкәдә истеһсал олунмуш хаммалын (Инкилтәрәдә јунун) харичә чыхарылмасы гадаған едилирди вә харичдән идхал едилән хаммалын (Инкилтәрәдә памбы-

гын) өлкәдән чыхарылмасы е'тинасыз бурахылыр вә бә'зән бунун тамамилә габағы алынырды. Дәниз тичарәтиндә һөкмранлыг едиб ән бөјүк мүстәмләкә гүдрәтинә малик олан милләт, әлбәттә, өзүндә мануфактуранын һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт чәһәтдән ән јүксәк инкишафыны тә'мин едирди. Мануфактура, үмумијјәтлә десәк, мүдафиәсиз өтүшә билмәзди, чүнки онун өз базарындан мәһрум олмасы вә дағылмасы үчүн дикәр өлкәләрдә ән чүз'и дәјишиклијин әмәлә кәлмәси кифајәт иди; мануфактура аз-чох әлверишли шәраитдә бу вә ја башга бир өлкәдә асанлыгла тәтбиг олуна биләрди, лакин мәһз бунун үчүн ону дағытмаг да асан иди. Бунунла бирликдә онун хүсусилә XVIII әсрдә кәндләрдә кечирилмәси методлары нәтичәсиндә мануфактура чох бөјүк инсан күтләсинин һәјат тәрзи илә елә говушур ки, һеч бир өлкә чүр'әт едиб азад рәгабәтә ичазә вермәклә мануфактуранын варлығыны тәһлүкә алтына алмыр. Буна көрә дә мануфактура өз мәһсулуну харичә чыхарда билдији дәрәчәдә тичарәтин кенишләнмәсиндән вә ја мәһдудлашмасындан асылы олуб, өз тәрәфиндән тичарәтә нисбәтән чүз'и әкс тә'сир көстәрир. Онун икинчи дәрәчәли әһәмијјәти, һәмчинин XVIII әсрдә тачирләрин нүфузу бундан асылыдыр. [50] Мәһз тачирләр вә хүсусән кәми саһибләри дөвләтин мүдафиәси вә инһисарлар үзәриндә һамыдан чох тә'кид едирдиләр; доғрудур, мануфактура саһибләри дә мүдафиә тәләб едир вә буна наил олмаға сә'ј көстәрирдиләр, лакин сијаси әһәмијјәт мә'насында онлар тачирләрдән һәмишә кери галырдылар. Тичарәт шәһәрләри, хүсусән дәниз саһилләриндәки шәһәрләр бә'зи мәдәнијјәтә наил олмуш вә ири буржуа характери алмышдылар, һалбуки фабрик шәһәрләриндә хырда буржуа стихијасы һөкм сүрмәкдә давам едирди. Мугајисә ет: Ејкин вә и. а.[27] XVIII әср тичарәт әсри иди. Пинто бу барәдә тамамилә мүәјјән шәкилдә бәһс едир: «Тичарәт әсримизин дилинин әзбәридир», башга бир јердә: «бир мүддәт вар ки, анчаг тичарәтдән, дәнизчиликдән, донанмадан данышырлар»[28].—

Капиталын һәрәкәти хејли сүр'әтләнмиш олса да, һәлә јенә дә нисбәтән јаваш иди. Дүнја базарынын ајры-ајры һиссәләрә парчаланараг, бу һиссәләрдән һәр биринин ајрыча милләт тәрәфиндән истисмар олунмасы, милләтләр арасында рәгабәтин арадан галдырылмасы, истеһсалын өзүнүн ағыр һәрәкәт етмәси вә һәлә илк инкишаф пилләләриндән кечән пул системинин инкишаф етмиш олмамасы, — бүтүн бунлар тәдавүлә чох әнкәл олурду. Бунун нәтичәсиндә хырда вә чиркин чәрчилик руһу төрәмишди ки, бу да о заманкы тачирләрин вә бүтүн тичарәт методларынын һамысына хас олмушду. Онлар

мануфактура саһибләринә, хүсусән сәнәткарлара нисбәтән, әлбәттә, ири бүркер—буржуа олдуглары һалда, сонракы дөврүн тачирләри вә сәнаjечиләринә нисбәтән хырда бүркер олараг галырдылар. Мүгаjисә ет: А. Смит[29].—

Бу дөвр харичә гызыл вә күмүш чыхармаг гадағанынын ләғв едилмәси илә, пул тичарәтинин, банкларын, дөвләт борчларынын, кағыз пулун меjдана кәлмәси илә, сәһмләр вә гиjмәтли дөвләт кағызлары еһтикарынын вә бүтүн шеjләрә шамил олан биржа оjунунун әмәлә кәлмәси илә дә сәчиjjәләнир; бу дөвр үмумиjjәтлә пул системинин инкишаф етмәси илә сәчиjjәләнир. Капитал өзүнә һәлә бир дәрәчәдә хас олан илкин натурал характеринин хеjли һиссәсини jенә дә итирмишди.

[4. Ән кениш әмәк бөлкүсү. Ири сәнаjе]

XVII әсрдә тичарәт вә мануфактуранын бир өлкәдә — Инкилтәрәдә дурмадан инкишаф едиб тәмәркүзләшмәси jаваш-jаваш бу өлкә үчүн нисби дүнjа базары jаратды вә бунунла да һәмин өлкәнин мануфактура мәһсулларына елә тәләб әмәлә кәтирди ки, бу тәләб сәнаjенин әввәлки мәһсулдар гүввәләри илә тә'мин едилә билмәзди. Мәһсулдар гүввәләри ашыб кечән бу тәләб мәһз елә һәрәкәтверичи гүввә олду ки, орта әсрләрдән башлаjараг, хүсуси мүлкиjjәтин инкишафында үчүнчү дөврү [51] әмәлә кәтирди, ири сәнаjе доғурду — тәбиәт гүввәләриндән сәнаjе үчүн истифадә едән, машын истеһсалы вә ән кениш әмәк бөлкүсү тәтбиг едән ири сәнаjе төрәтди. Бу jени мәрһәләнин галан шәраити — өлкә чәрчивәси дахилиндә рәгабәт азадлығы, нәзәри механиканын jарадылмасы (Нүтонун тәкмилләшдириб баша чатдырдығы механика, үмумиjjәтлә XVIII әсрдә Франса вә Инкилтәрәдә ән чох jаjылмыш елм иди) вә и. а. — Инкилтәрәдә мөвчуд иди. (Өлкә дахилиндә рәгабәт азадлығыны һәр jердә ингилаб васитәси илә — Инкилтәрәдә 1640 вә 1688-чи илләр вә Франсада 1789-чу ил ингилаблары васитәси илә — әлдә етмәк лазым кәлирди.)

Арадан чох кечмәдән рәгабәт өз тарихи ролуну итирмәк истәмәjән һәр бир өлкәни мәчбур етди ки, өз мануфактураларыны горумаг үчүн jени көмрүк тәдбирләринә әл атсын (ири сәнаjе илә мүбаризә үчүн әввәлки көмрүк рүсуматы даһа jарамырды) вә бундан сонра һимаjәчилик рүсуматлары илә горунан ири сәнаjе тәтбиг етсин. Бу горунма тәдбирләринә бахмаjараг, ири сәнаjе рәгабәти универсал етди (рәгабәт әмәли тичарәт азадлығыдыр; рәгабәтдә һимаjәчилик рүсуматы jарым тәдбирдән, тичарәт азадлығы *чәрчивәси дахилиндә* горунма силаһындан башга бир шеj деjилдир), әлагә васитәләри вә

мүасир дүнја базарыны јаратды, тичарәти өзүнә табе етди, бүтүн капиталы сәнаје капиталына чевирди вә бунунла капиталын сүр'әтли тәдавүлү (инкишаф етмиш пул системи) вә мәркәзләшмәсини төрәтди. Ири сәнаје универсал рәгабәт васитәси илә бүтүн фәрдләри вар гүввәсини сон дәрәчә кәркинләшдирмәк зрурәти гаршысында гојду. Ири сәнаје бачардығы һәр јердә идеолокијаны, дини, әхлагы вә саирәни јох етди, бачармадығы јерләрдә исә бунлары ашкар јалана чевирди. Ири сәнаје илк дәфә үмумдүнја тарихини јаратды, чүнки һәр бир мәдәни өлкәнин вә һәр бир фәрдин тәләбатынын тә'мин олунмасыны бүтүн дүнјадан асылы етди вә ајры-ајры өлкәләрин тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш кечмиш әлаһиддәлијини јох етди. Ири сәнаје тәбиәтшүнаслығы капитала табе етди вә әмәк бөлкүсүнү онун тәбии характеринин сон изләриндән мәһрум етди. Ири сәнаје үмумијјәтлә тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш мүнасибәтләрин һамысыны јох етди—әмәк чәрчивәси дахилиндә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә—вә бунлары пул мүнасибәтләринә чевирди. Ири сәнаје тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш әввәлки шәһәрләрин әвәзиндә илдырым сүр'әти илә артыб бөјүјән мүасир ири сәнаје шәһәрләри јаратды. Ири сәнаје сохулдуғу һәр јердә сәнәти вә үмумијјәтлә сәнајенин бүтүн әввәлки пилләләрини дағыдырды. Ири сәнаје тичарәт шәһәринин кәнд үзәриндә гәләбәсини баша чатдырды. Онун [фәргләндиричи әламәти]* автоматик системдир. [Онун инкишафы]* күлли мигдарда мәһсулдар гүввә төрәтди; сех гурулушу мануфактура үчүн, хырда кәнд сәнајеси исә инкишаф едән сәнәт үчүн бухов олдуғу кими [52] хүсуси мүлкијјәт дә бу мәһсулдар гүввәләр үчүн бухов олду. Хүсуси мүлкијјәтин һөкм сүрдүјү шәраитдә бу мәһсулдар гүввәләр јалныз биртәрәфли инкишаф едәрәк, инсанларын әксәријјәти үчүн дағыдычы гүввә олур, күлли мигдарда мәһсулдар гүввә исә хүсуси мүлкијјәт шәраитиндә һеч тәтбиг олуна билмир. Ири сәнаје һәр јердә чәмијјәтин синифләри арасында үмумијјәтлә бир-биринин ејни олан мүнасибәтләр јаратмагла ајры-ајры милләтләрин хүсусијјәтләрини јох етди. Нәһајәт, һәр бир милләтин буржуазијасы өз хүсуси милли мәнафејини һәлә мүһафизә етдији һалда, ири сәнаје елә бир синиф јаратмышдыр ки, бүтүн милләтләрә мәнсуб олан бу синфин ејни мәнафеји вардыр вә милли әлаһиддәлији јох едилмишдир,—бүтүн бу көһнә дүнјадан һәгигәтән гопуб ајрылан бу синиф ејни заманда һәмин көһнә дүнјаја гаршы дурур. Ири сәнаје фәһләнин јалныз капиталистә мүнасибәтини дејил, әмәјин өзүнү дә фәһлә үчүн дөзүлмәз едир.

---

* Әлјазмасы зәдәләниб корланмышдыр. *Ред.*

Ајдындыр ки, ири сәнаје мүәјјән бир өлкәнин һәр јериндә ејни инкишаф сәвијјәсинә чатмыр. Лакин бу вәзијјәт пролетариатын синфи һәрәкатыны ләнкитмир: ири сәнајенин төрәтдији пролетарлар тәбәгәси бу һәрәкатын башына кечир вә бүтүн јердә галан күтләни өз далынча апарыр, ири сәнајејә чәлб олунмајан фәһләләр исә бу сәнајенин тәгсири үзүндән, һәмин сәнајенин өзүндә мәшғул олан фәһләләрдән даһа пис һәјат вәзијјәтинә дүшүрләр. Ејнилә ири сәнајеси инкишаф етмиш өлкәләр сәнајеси олмајан өлкәләрә plus ou moins* тә'сир көстәрир, чүнки сәнајеси олмајан өлкәләр дүнја тичарәти нәтичәсиндә үмуми рәгабәт мүбаризәсинә чәлб едилмиш олур.

* * *

Бу мүхтәлиф [истеһсал] формалары, һәмчинин әмәјин тәшкили формаларыдыр, бунунла да мүлкијјәт формаларыдыр. Һәр бир дөврдә мөвчуд мәһсулдар гүввәләр бу вә ја башга шәкилдә бирләшдирилмиш олурду, чүнки бу бирләшмәни еһтијач зәрури едирди.

[5. Мәһсулдар гүввәләр илә үнсијјәт формасы арасындакы зиддијјәт ичтимаи ингилабын әсасыдыр]

Јухарыда көрдүјүмүз кими, бундан әввәлки тарихдә мәһсулдар гүввәләр илә үнсијјәт формасы арасында дәфәләрлә баш вермиш зиддијјәт онун әсасларыны тәһдид етмәдән һәр дәфә ингилаб шәклиндә пыртлајыб ашкара чыхмалы иди, бунунла белә һәмин зиддијјәт икинчи дәрәчәли мүхтәлиф шәкилләр алырды, — бүтүн тоггушмаларын мәчмусу, мүхтәлиф синифләр арасындакы тоггушмалар, шүур зиддијјәтләри, идеја мүбаризәси, сијаси мүбаризә вә и. а. шәклиндә олурду. Мәһдуд бир нөгтеји-нәзәр үзәриндә дурсаг, бу икинчи дәрәчәли формалардан бирини орадан гопардыб бу ингилабларын базиси кими гијмәтләндирә биләрик; буну етмәк хүсусилә она көрә асандыр ки, бу ингилаблары һәрәкәтә кәтирән фәрдләр өзләринин мәдәни сәвијјәләриндән вә тарихи инкишаф пилләсиндән асылы олараг, өз фәалијјәтләри барәсиндә һәр чүр хәјала гапылырдылар.

Беләликлә, бизим анладығымыза көрә, бүтүн тарихи тоггушмаларын көкү мәһсулдар гүввәләр илә үнсијјәт [53] фор-

* — аз-чох. *Ред.*

масы арасындакы зиддијјәтдәдир. Демәк лазымдыр ки, һәр һансы бир өлкәдә тоггушмалар баш вермәси үчүн һеч дә вачиб дејилдир ки, бу зиддијјәт мәһз һәмин өлкәдә сон һәддинә чатдырылмыш олсун. Сәнаје чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрлә бејнәлхалг әлагәләрин кенишләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән рәгабәт, даһа аз инкишаф етмиш сәнајеси олан өлкәләрдә дә буна бәнзәр зиддијјәт төрәтмәк үчүн кифајәт едәчәк сәбәб ола биләр (мәсәлән, инкилис сәнајесинин рәгабәти Алманијада кизли пролетариат олдуғуну ашкара чыхармышды).

[6. Фәрдләрин рәгабәти вә синифләрин формалашмасы. Фәрдләр илә онларын һәјат фәалијјәтинин шәраити арасындакы әкслијин инкишафы. Буржуа чәмијјәти шәраитиндә фәрдләрин сахта коллективлији вә коммунизм шәраитиндә фәрдләрин һәгиги бирләшмәси. Чәмијјәтин һәјат фәалијјәти шәраитинин бирләшмиш фәрдләр һакимијјәтинә табе едилмәси]

Рәгабәт фәрдләри бир-бириндән ајырыб тәчрид едир, о, фәрдләри бир јерә јығмасына бахмајараг, јалныз буржуалары дејил, онлардан даһа чох пролетарлары да бир-бириндән тәчрид едир. Буна көрә дә һәмин фәрдләр бирләшә биләнәдәк арадан аз вахт кечмир; бурада биз һәлә ону демирик ки, бу бирләшмә үчүн — әкәр бу бирләшмәнин јалныз мәһәлли бирләшмә олараг галмасы габагчадан тә'јин олунмуш дејилсә, — әввәлчә ири сәнаје зәрури васитәләри јаратмалы, јә'ни ири сәнаје шәһәрләри салмалы, учуз вә сүр'әтли әлагә васитәләри дүзәлтмәлидир. Буна көрә дә бу тәчрид олунмуш фәрдләрин гаршысында дуран һәр чүр мүтәшәккил гүввәјә јалныз узун мүбаризәдән сонра галиб кәлмәк олар, зира һәмин фәрдләр бу ајрылығы һәр күн јенидән мејдана кәтирән шәраитдә јашајырлар. Бунун әксини тәләб етмәк о демәк олар ки, бу мүәјјән тарихи дөврдә рәгабәтин олмамасы тәләб едилсин вә ја фәрдләрдән тәләб олунсун ки, онлар тәчрид едилмиш вәзијјәтдә олдугларына көрә һеч бир нәзарәт алтына ала билмәдикләри мүнасибәтләри өз башларындан чыхардыб атсынлар.

Мәнзил иншааты. Өзлүјүндә ајдындыр ки, вәһшиләрдә һәр бир аиләнин мағарасы вә ја комасы олдуғу кими, көчәриләрдә дә һәр аиләнин ајры чадыры вардыр. Бир-бириндән ајры

олан бу ев тәсәррүфаты хүсуси мүлкијјәтин инкишафы нәтичәсиндә зәрурилијини даһа да артырыр. Әкинлә мәшғул олан халгларда үмуми әкинчилик мүмкүн олмадығы кими, үмуми ев тәсәррүфаты да мүмкүн дејилдир. Шәһәрләр тикилмәси ирәлијә доғру бөјүк аддым олду. Лакин бүтүн әввәлки дөврдә ајры-ајры тәсәррүфатын јох едилмәси хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсиндән ајрылмаз олдуғу үчүн мүмкүн дејилди, чүнки бунун үчүн лазыми мадди шәраит һәлә јох иди. Үмуми ев тәсәррүфатынын тәшкил олунмасы мүхтәлиф машынларын инкишаф етмәсини, тәбиәт гүввәләриндән вә бир чох дикәр мәһсулдар гүввәләрдән, мәсәлән, су кәмәриндән, [54] газ ишығындан, бухарла гыздырма васитәләриндән вә саирәдән истифадә едилмәсини, шәһәр илә кәнд [арасындакы әкслијин] арадан галдырылмасыны тәләб едир. Бу шәраит олмаса, үмуми тәсәррүфат өзлүјүндә јени мәһсулдар гүввә олмаз, һәр чүр мадди базисдән мәһрум олар, халис нәзәри әсаса әсасланар, јә'ни садәчә бир әчајиб олар вә јалныз монастыр тәсәррүфатына кәтириб чыхарар. — Һәләлик мүмкүн олан шеј мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн лазым олан үмуми биналарын (һәбсханалар, гышлалар вә и. а.) шәһәрләрдә тикилиб тәмәркүзләшмәсидир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, ајрыча тәсәррүфатын ләғв едилмәси аиләнин ләғв едилмәсиндән [Aufhebung] ајрылмаздыр.

(Мүгәддәс Максда тез-тез тәсадүф едилән бир мүддәаја көрә, һәр кәс нә исә, дөвләтин сајәсиндә бүтүнлүклә јенә о олур, — бу мүддәа әслиндә ејнилә она бәрабәрдир ки, дејәсән буржуа өз чинсинин јалныз бир нүмунәсидир; бурада беләзәнн едилир ки, буржуазија *синфи* ону тәшкил едән фәрдләрдән әввәл мөвчуд иди*.)

Орта әсрләрдә һәр бир шәһәрин әһалиси өз һәјатыны мүдафиә етмәк үчүн кәнд задәканларына гаршы бирләшмәјә мәчбур олурду; тичарәтин кенишләнмәси вә нәглијјат јолларынын јарадылмасы ајры-ајры шәһәрләрә имкан верди ки, ејни дүшмәнә гаршы мүбаризәдә ејни мәнафеји мүдафиә едән дикәр шәһәрләрдән хәбәр тутсун. Ајры-ајры шәһәрләрин әһалисинин бир чох мәһәлли бирләшмәсиндән анчаг чох бөјүк гәдричлә шәһәрлиләр *синфи* мејдана кәлди. Ајры-ајры шәһәрлиләрин һәјат шәраити, онларын мөвчуд мүнасибәтләрә әкслији вә бунунла шәртләнән әмәк үсулу үзүндән онларын һамысы үчүн үмуми шәраитә, ајрылыгда һеч бириндән асылы

---

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: «философларда синфин *әввәлчәдән мөвчудијјәти*». *Ред.*

олмајан шәраитә чеврилди. Шәһәрлиләр бу шәраити јаратдылар, чүнки онлар феодал әлагәләри системиндән хилас олмушдулар вә өз нөвбәсиндә бу шәраитдән јаранмышдылар, чүнки шәһәрлиләр өзләринин әкслијиндән, јә'ни мөвчуд феодализмдән асылы идиләр. Ајры-ајры шәһәрләр арасында әлагә әмәлә кәләндән сонра онларын һамысы үчүн үмуми олан бу шәраит инкишаф едиб синфи шәраитә чеврилди. Ејни шәраит, ејни әкслик, ејни мәнафе үмумијјәтлә һәр јердә ејни хасијјәт дә јаратмалы иди. Буржуазијанын өзү өз варлығынын шәраити илә бирликдә јалныз тәдричән инкишаф едир вә өз нөвбәсиндә әмәк бөлкүсүндән асылы олараг, мүхтәлиф груплара парчаланыр вә ән нәһајәт, өзүндән әввәл мөвчуд олмуш варлы синифләрин һамысыны, бүтүн мөвчуд мүлкијјәтин сәнаје вә ја тичарәт капиталына чеврилмәси кедишиндән вә сәвијјәсиндән асылы олараг, өзүнә табе едиб удур* (ејни заманда буржуазија о вахтадәк мөвчуд олан јохсул синифләрин чохуну вә әввәлләр варлы олан синифләрин бир һиссәсини јени синфә — пролетариата чевирир).

Ајры-ајры фәрдләр јалныз она көрә [55] синиф тәшкил едирләр ки, онлар башга бир синфә гаршы үмуми мүбаризә етмәли олурлар; башга чәһәтләрдә исә онлар өзләри бир-бирләри илә рәгабәт апаран дүшмән кими гаршы-гаршыја дурурлар. Дикәр тәрәфдән, синиф дә өз нөвбәсиндә фәрдләрә гаршы мүнасибәт чәһәтдән бир нөв мүстәгил олур, белә ки, фәрдләр өз һәјат шәраитини әввәлчәдән мүәјјән едилмиш шәкилдә тапырлар: синиф фәрдләрин һәјатдакы вәзијјәтини вә бунунла бирликдә онларын шәхси талејини мүәјјән едиб онлары өзүнә табе едир. Бу һадисә дә ајры-ајры фәрдләрин әмәк бөлкүсүнә табе олмасы гәбилиндән бир һадисәдир вә јалныз хүсуси мүлкијјәти вә әмәјин өзүнү јох етмәклә** арадан галдырыла биләр. Фәрдләрин синфә табе олмасынын нечә инкишаф едиб һәр нөв тәсәввүрләрә вә и. а. табе олмаг шәклини алдығындан биз дәфәләрлә бәһс етмишик.

Фәрдләрин бу инкишафыны, тарихән бир-биринин ардынча кәлән силк вә синифләрин мөвчудијјәтинин үмуми шәраити чәрчивәсиндә, һәмчинин онлара гәбул етдирилиб бејинләринә јеридилмиш үмуми тәсәввүрләр чәрчивәсиндә әмәлә кәлән бу инкишафы *фәлсәфи* чәһәтдән көздән кечирсәк, асанлыгла тәсәввүрә кәтирмәк олар ки, бу фәрдләрин варлығында

---

* Қәнарда Марксын белә гејди вар: «Буржуазија әввәлчә билаваситә дөвләтә мәхсус олан әмәк саһәләрини, сонра исә — бүтүн ± [аз-чох] идеоложи силкләри өзүнә табе едәрәк удур». *Ред.*

** Бурада «әмәјин ләғв едилмәси» (Aufhebung der Arbeit) ифадәсинин нә демәк олдуғу һаггында бах: һәмин чилд, сәһ. 33—34, 64—65. *Ред.*

Нәсил вә ја Бәшәр инкишаф етмишдир, ја да онлар Бәшәри инкишаф етдирмишләр, јә'ни елә бир шеј тәсәввүрә кәтириләбиләр ки, бу да тарихә гаршы бир нөв истеһза олар. Бундан сонра мүхтәлиф силк вә синифләр үмуми ифадәнин дәгиг мүәјјән едилмәси кими, Нәслин јарым нөвләри кими, Бәшәрин инкишаф мәрһәләләри кими көздән кечириләбиләр.

Нә гәдәр ки, өзүнүн хүсуси синфи мәнафејини һаким бир синиф гаршысында даһа мүдафиә етмәли олмајан синиф әмәлә кәлмәмишдир, фәрдләрин мүәјјән синифләр сырасына кечирилмәси ләғв едилә билмәз.

Шәхси гүввәләрин (мүнасибәтләрин) әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мадди гүввәјә чеврилдији һаггындакы үмуми тәсәввүрү инсанларын бејинләриндән чыхарыб атмалары илә бу чеврилмә ләғв едилә билмәз, анчаг о заман ләғв едилә биләр ки, фәрдләр бу мадди гүввәләри јенидән өзләринә табе етсинләр вә әмәк бөлкүсүнү јох етсинләр*. Бу исә коллективлик олмадан һәјата кечирилә билмәз. Өз истe'дадыны һәртәрәфли инкишаф етдирмәк имканыны һәр бир фәрдә верән [56] васитәләр анчаг коллективдә мөвчуддур, демәли, шәхси азадлыг анчаг коллективдә мүмкүндүр. Индијәдәк мөвчуд олмуш сахта коллективләрдә — дөвләтдә вә и. а. — шәхси азадлыг јалныз һаким синиф чәрчивәси дахилиндә инкишаф етмиш фәрдләр үчүн вә јалныз онлар һәмин синфин фәрдләри олдугларына көрә мөвчуд олмушдур. Индијәдәк фәрдләри бирләшдирән бу сахта коллективлик һәмишә мүстәгил бир шеј кими өзүнү онлара гаршы гојмушдур; лакин бу коллективлик бир синфин башга бир синфә гаршы бирләшмәсиндән ибарәт олдуғуна көрә табе синиф үчүн јалныз тамамилә хәјали коллективлик олмаг дејил, һабелә јени бухов олмушдур. Һәгиги коллективлик шәраитиндә исә фәрдләр бирләшәрәк бу бирлик васитәси илә ејни заманда азадлыг да әлдә едирләр.

Фәрдләр үчүн әсас чыхыш нөгтәси һәмишә онларын өзү олмушдур, — әлбәттә, идеологларын баша дүшдүкләри кими «халис» фәрд дејил, мүәјјән тарихи шәраит вә мүнасибәтләр чәрчивәсиндә көтүрүлән фәрдләр олмушдур. Лакин тарихи инкишафын кедишиндә, — вә мәһз әмәк бөлкүсү шәраитиндә ичтимаи мүнасибәтләр лабүддән бир нөв мүстәгил бир шејә чеврилдијинә көрә — һәр бир фәрдин һәјатында, онун шәхси һәјаты илә бу вә ја башга әмәк саһәсинә вә онунла әлагәдар олан шәраитә табе едилән һәјаты арасында фәрг әмәлә кәлир. (Буну о мә'нада баша дүшмәк лазым дејил ки, мәсәлән, куја

* Кәнарда Енкелсин белә гејди вар: «(Фејербах: Варлыг вә маһијјәт)». Мүгајисә ет: һәмин чилд, сәһ. 39—41. *Ред.*

рантје, капиталист вә и. а. даһа шәхсијјәт олмурлар, о мә'нада баша дүшмәк лазымдыр ки, онларын шәхсијјәти тамамилә конкрет синфи мүнасибәтләрлә шәртләнмиш вә мүәјјән олунмушдур вә јухарыда көстәрилән фәрг јалныз онларын дикәр синфә гаршы экслијиндә өзүнү көстәрир, онларын өзләри үчүн исә анҹаг ифлас етдикләри заман ашкара чыхыр.) Бу вәзијјәт силкдә (даһа чох тајфада) һәлә өртүлү һалдадыр: мәсәлән, задәкан һәмишә задәканлығында галдығы кими, разночин [roturier] дә разночинлијиндә галыр вә онларын һәјатынын башга шәраитиндән асылы олмадан бу һал онларын фәрдлијиндән ајрылмаз бир кејфијјәтдир. Бир шәхсијјәт олан фәрдин синфи фәрддән фәрги, фәрдин һәјат шәраитинин онун үчүн тәсадүфи характердә олмасы өзүнү јалныз о заман көстәрир ки, буржуазијанын мәһсулу олан синиф дә онунла бирликдә мејдана чыхыр. Анҹаг фәрдләрин бир-бири илә рәгабәт вә мүбаризәси бу тәсадүфи характери олдуғу кими төрәдиб инкишаф [57] етдирир. Буна көрә дә буржуазијанын һөкмранлығы шәраитиндә фәрдләр әввәлкиндән даһа азад кими көрүнүрләр, чүнки онларын һәјат шәраити онлар үчүн тәсадүфидир; һәгигәтдә исә онлар, әлбәттә, даһа аз азаддырлар, чүнки мадди гүввәјә даһа чох табедирләр. Силкдән олан фәрг буржуазијанын пролетариата экслијиндә хүсусилә ајдын шәкилдә ашкара чыхыр. Шәһәрлиләр силки, корпорасијалар вә и. а. мүлкәдар задәканлара гаршы ајаға галханда онларын јашајыш шәраити — һәлә онлар феодализм системиндән гопуб ајрылмаздан әввәл кизли шәкилдә мөвҹуд олан дашынан әмлак вә сәнәт әмәји, — бир нөв мүсбәт бир шеј кими феодал торпаг мүлкијјәтинә гаршы гојулурду, буна көрә дә илк заманлар, өз сырасында, бир нөв феодал формасы алмышды. Әлбәттә, гачгын тәһкимлиләр өзләринин әввәлки тәһкимли һалларына өз шәхсијјәтләри үчүн бир нөв тәсадүфи шеј кими бахырдылар. Лакин бу ҹәһәтдән онлар өз буховларындан азад олан һәр бир синиф кими һәрәкәт едирдиләр, бундан башга онлар бир синиф кими дејил, тәк-тәк азад олурдулар. Даһа сонра, онлар силк гурулушу чәрчивәсиндән кәнара чыхмадылар, анҹаг јени бир силк тәшкил етдиләр, өзләринин әввәлки әмәк үсулуну јени шәраитдә мүһафизә едиб сахладылар вә ону, әввәлки буховларындан, онларын чатмыш олдуглары инкишаф пилләсинә даһа ујғун кәлмәјән буховлардан гуртарыб даһа да инкишаф етдирдиләр.

Әксинә, пролетарларын өз хүсуси һәјат шәраити, онларын әмәји вә бунунла бирликдә бүтүн индики ҹәмијјәтин мөвҹуд олмасы шәраити онлар үчүн бир нөв тәсадүфи олмушдур, ајры-ајры пролетарларын бунун үзәриндә һеч бир нәзарәти јох-

дур вә һеч бир ичтимаи тәшкилат бу нәзарәти онлара верә билмәз. Ајрыҹа бир пролетарын шәхсијјәти илә онун әмәји, она зорла гәбул етдирилән бу һәјат шәраити арасындакы зиддијјәт инди онун өзү үчүн дә ајдын олур, — хүсусилә она көрә ки, бу пролетар һәлә еркән јашларындан гурбан верилмишдир вә өз синфи дахилиндә онун елә бир үмид јери јохдур ки, башга бир синфә чеврилмәсинә имкан верән шәраити өзү үчүн јаратмаға наил олсун. —

[58] NB. Унутмамаг лазымдыр ки, тәһкимлиләри јашатмаг зәрурәти вә allotments*-ин тәһкимлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси илә нәтиҹәләнәҹәк ири тәсәррүфат дүзәлтмәјин мүмкүн олмамасы арадан чох кечмәдән тәһкимлиләрин феодаллар гаршысындакы мүкәлләфијјәтләрини төјҹү вә бијарын елә орта сәвијјәсинә кәтириб чыхартды ки, бу сәвијјә тәһкимлинин дашынан әмлак јығмасына имкан верирди; бу вәзијјәт исә тәһкимлинин өз саһибинин јанындан гачыб кетмәсини асанлашдырырды вә она шәһәрли олуб өз ишини дүзәлтмәк имканы верирди, һәмчинин тәһкимлиләр арасында тәбәгәләшмә әмәлә кәтирирди; беләликлә, гачгын тәһкимлиләр артыг јарым буржуа идиләр. Бир ҹәһәт дә ајдындыр ки, бир сәнәт саһиби олан тәһкимли кәндлинин өзү үчүн дашынан әмлак әлдә етмәк үмиди даһа чох иди. —

Беләликлә, гачгын тәһкимлиләр өзләринин мөвҹуд јашајыш шәраитини анҹаг азад инкишаф етдирмәјә вә мөһкәмләндирмәјә ҹәһд етдикләри вә буна көрә дә нәтиҹә е'тибары илә анҹаг азад әмәјә наил олдуглары һалда, пролетарлар өзләрини бир шәхсијјәт кими горуја билмәк үчүн өз варлыгларынын индијәдәк мөвҹуд олан шәраитини јох етмәлидирләр ки, бу шәраит дә ејни заманда бүтүн бундан әввәлки ҹәмијјәтин варлығынын шәраитидир, јә'ни онлар әмәји ләғв етмәлидирләр. Мәһз буна көрәдир ки, онлар ҹәмијјәти тәшкил едән фәрдләрин индијәдәк өзләрини бир нөв бүтөв кими ифадә етдикләри формаја, јә'ни дөвләтә гаршы доғрудан-доғруја әкс вәзијјәтдәдирләр вә өзләрини бир шәхсијјәт кими бәргәрар етмәк үчүн дөвләти девириб јыхмалыдырлар.

Јухарыда шәрһ едиләнләрин һамысындан белә чыхыр ки, һәр һансы бир синфин фәрдләринин киришдији вә онларын башга бир синфә гаршы үмуми мәнафеләриндән асылы олан ичтимаи мүнасибәтләр һәмишә елә коллективлик тәшкил едирди ки, бу фәрдләр һәмин коллективлијә анҹаг орта фәрдләр

---

* — хырда торпаг саһәләри. *Ред.*

кими мәнсуб олурдулар вә јалныз о дәрәчәдә ки, өз синифләринин мөвчудлуғу шәраитиндә јашајырдылар; онлар бир фәрд кими дејил, бир синиф үзвү кими бу ичтимаи мүнасибәтләрдә олурдулар. Һәм өз мөвчудлуғунун шәраитини [59], һәм дә бүтүн чәмијјәт үзвләринин мөвчудлуғу шәраитини өз нәзарәти алтына алан ингилаби пролетарларын коллективлијиндә исә бунун тамамилә әкси олур: фәрдләр бу коллективликдә бир фәрд кими иштирак едирләр. Бу коллективлик фәрдләрин елә бирләшмәсидир ки, (ајдындыр ки, о заманадәк инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләр әсасында гурулан бирләшмә) фәрдләрин азад инкишафы вә һәрәкәти шәраитини онларын нәзарәти алтына гојур; һалбуки индијәдәк бу шәраит тәсадүфүн һөкмү алтында олуб бир нөв мүстәгил бир шеј кими ајры-ајры фәрдләрә гаршы дурурду, мәһз она көрә ки, фәрдләр бир фәрд кими бир-бириндән ајрылмыш вәзијјәтдә олурдулар, һәмчинин она көрә ки, әмәк бөлкүсүндән асылы олуб фәрдләрин ајрылығы нәтичәсиндә онлар үчүн јабанчы рабитә олан бирләшмәләри лабүд иди. Әввәлки бирләшмә јалныз елә шәраит барәсиндә сазиш (һеч дә, мәсәлән, «Ичтимаи мүгавилә»дә[30] тәсвир олундуғу кими өзбашына дејил, зәрури сазиш) иди ки, (мәсәлән, Шимали Америка дөвләти вә Чәнуби Америка республикаларынын тәшкил олунмасыны мүгајисә ет) фәрдләр бу шәраит чәрчивәсиндә сонралар тәсадүфдән өз мәнафеји хејринә истифадә етмәк имканы әлдә едирдиләр. Бу һүгуг, мүәјјән чәрчивә дахилиндә тәсадүфдән манеәсиз истифадә етмәк һүгугу, индијәдәк шәхси азадлыг адланырды. — Әлбәттә, јалныз мөвчуд олан мәһсулдар гүввәләр вә үнсијјәт формалары бу кими мөвчудлуг шәраитидир.

Коммунизм бүтүн әввәлки һәрәкатлардан онунла фәргләнир ки, бүтүн әввәлки истеһсал мүнасибәтләринин вә үнсијјәтин лап әсасында чеврилиш әмәлә кәтирир вә кортәбии сурәтдә мејдана кәлмиш мүгәддәм шәртләрин һамысыны әввәлки нәсилләрин јаратдығы шәраит олмаг е'тибары илә илк дәфә шүурлу сурәтдә нәзәрдән кечирир, бу мүгәддәм шәртләри кортәбиликдән мәһрум едиб бирләшмиш фәрдләрин һакимијјәтинә табе едир. Буна көрә дә коммунизмин гурулмасы әслиндә игтисади характер дашыјыр: бу һәмин бирләшмәнин мадди шәраитини јаратмагдан ибарәтдир; бу, мөвчуд шәраити чевириб бирләшмә шәраити едир. Коммунизмин јаратдығы гурулуш мәһз елә һәгиги бир базисдир ки, фәрдләрдән асылы олмадан мөвчуд олан һәр шеји гејри-мүмкүн едир, чүнки бүтүн бунлар фәрдләрин өзләри арасында индијәдәк мөвчуд олмуш

үнсијјәтин мәһсулундан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, коммунистләр әввәлки истеһсал вә үнсијјәтин доғурдуғу шәраитлә әмәли сурәтдә бир нөв гејри-үзви бир шеј кими рәфтар едирләр, лакин онлар һеч дә белә күман етмирләр ки, куја кечмиш нәсилләрин нијјәти вә ја вәзифәси коммунистләр үчүн материал вермәк имиш вә белә һесаб етмирләр ки, һәмин шәраит ону јарадан фәрдләр үчүн бир нөв гејри-үзви бир шеј иди.

[7. Фәрдләрлә онларын һәјат фәалијјәтинин шәраити арасындакы зиддијјәт мәһсулдар гүввәләрлә үнсијјәт формасы арасындакы зиддијјәтдир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә үнсијјәт формаларынын бир-бирини әвәз етмәси]

[60] Шәхсијјәт олан фәрд илә тәсадүфи фәрд арасындакы фәрг садәҹә мәнтиги фәрг олмајыб тарихи фактдыр. Бу фәргин мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф мә'насы олур; мәсәлән, силк, һәмчинин plus ou moins* аилә дә XVIII әсрдә фәрд үчүн бир нөв тәсадүфи бир шејдир. Бу елә бир фәргләндирмәдир ки, буну һәр бир дөврә биз тәтбиг етмәмәлијик, бу фәргләндирмәни һәр бир дөвр һазыр шәкилдә тапдығы мүхтәлиф үнсүрләр үзәриндә өзү едир, һәм дә мадди һәјат тоггушмалары анлајышына көрә дејил, бу тоггушмаларын тәзјиги алтында едир.

Әввәлки дөврүн әксинә олараг, даһа сонракы дөврә тәсадүфи көрүнән шеј, — демәли, бу дөврүн кечмиш дөврдән ирс алдығы үнсүрләр арасында тәсадүфи олан шеј, — мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф пилләсинә ујғун олан үнсијјәт формасыдыр. Мәһсулдар гүввәләр илә үнсијјәт формасы арасындакы мүнасибәт, үнсијјәт формасы илә фәрдләрин һәрәкәтләри вә ја фәалијјәти арасындакы мүнасибәтдир. (Бу фәалијјәтин әсас формасы — әлбәттә, мадди фәалијјәтдир вә бүтүн башга фәалијјәт формалары: әгли, сијаси, дини вә и. а. фәалијјәт мадди фәалијјәтдән асылыдыр. Мадди һәјатын бу вә ја башга шәкилдә тәшкили, әлбәттә, һәр дәфә инкишаф етмиш тәләбатдан асылыдыр, бу тәләбатын төрәмәси, һәмчинин тә'мин олунмасы өзлүјүндә елә тарихи просесдир ки, бу, гојунларда вә ја итләрдә јохдур (Штирнерин *adversus* hominem** тә'кидлә ирәли сүрдүјү башлыча дәлил[31]), һәрчәнд гојунлар да, итләр дә, индики шәклиндә, доғрудур, malgré eux***, шүбһәсиз

* — аз-чох. *Ред.*

** — инсан *әлејһинә*. *Ред.*

*** — онларын ирадәсиндән кәнарда. *Ред.*

тарихи просесин мәһсулудур.) Фәрдләрин үнсијјәт тапдыглары шәраит — орада [бу шәраит илә фәрдләр арасында] һәлә зиддијјәт әмәлә кәлмәмишдир — онларын фәрдијјәтинә аид шәраитдир вә онлар үчүн нә исә харичи бир шеј дејилдир; бу елә шәраитдир ки, мүәјјән мүнасибәтдә мөвчуд олан бу мүәјјән фәрдләр өз мадди һәјатларыны вә онунла әлагәдар олан шејләри анчаг һәмин шәраитдә истеһсал едә биләрләр; демәли, бу шәраит һәмин фәрдләрин өзфәалијјәтләринин шәраитидир вә онларын бу өзфәалијјәти илә јарадылыр*. Беләликлә, инсанларын истеһсал илә мәшғул олдуглары мүәјјән шәраит,— нә гәдәр ки [61] һәлә [көстәрилән] зиддијјәт мејдана кәлмәмишдир, — онларын һәгигәтән асылы олмаларына, онларын биртәрәфли варлығына мүвафигдир; бу варлығын биртәрәфли олмасы исә јалныз зиддијјәт әмәлә кәләндә ашкара чыхыр вә демәли, анчаг сонракы нәсилләр үчүн мөвчуд олур. Бу шәраит о заман тәсадүфи бухов кими көрүнүр, буна көрә дә һәмин шәраитә бухов нәзәри илә бахылмасы кечмиш замана да иснад верилир.

Әввәлчә өзфәалијјәтин шәраити олуб сонралар онун бухову һалына кәлән бу мүхтәлиф шәраит бүтүн тарихи инкишаф әрзиндә рабитәли үнсијјәт формалары сырасыны тәшкил едир; бу формалар сырасынын рабитәси ондан ибарәтдир ки, даһа чох инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләрә, демәли, фәрдләрин өзфәалијјәтинин даһа мүтәрәгги шәклинә мүвафиг олан јени үнсијјәт формасы бухов һалына кәлмиш әввәлки үнсијјәт формасынын јерини тутур вә бу форма да à son tour** чеврилиб бухов олур вә башга бир форма ону әвәз едир. Һәр бир тарихи инкишаф пилләсиндә бу шәраит мәһсулдар гүввәләрин ејни замандакы инкишафына мүвафиг олдуғуна көрә, бу шәраитин тарихи ејни заманда инкишаф едән вә һәр бир јени нәслин әхз едиб мәнимсәдији мәһсулдар гүввәләрин тарихидир, беләликлә, һәмчинин фәрдләрин өз гүввәсинин инкишафы тарихидир.

Бу инкишаф кортәбии олдуғуна көрә, јә'ни азад сурәтдә бирләшмиш фәрдләрин үмуми планына табе олмадығына көрә мүхтәлиф јерләрдә, тајфаларда, милләтләрдә, әмәк саһәләриндә вә и. а. баш верир ки, бунлардан һәр бири әввәлчә дикәрләриндән асылы олмадан инкишаф едир вә онларла јалныз јаваш-јаваш рабитәјә кирир. Даһа сонра, бу инкишаф јалныз чох јаваш олур; мүхтәлиф пиллә вә мәнафеләр һеч вахт тамамилә арадан галдырылмыр, јалныз галиб кәлән мәнафејә табе олуб әсрләр боју онунла јанашы сүрүнмәкдә давам едир.

---

* Кәнарда Марксын беlә гејди вар: «Үнсијјәтин өз формасынын истеһсалы». *Ред.*

** — өз нөвбәсиндә. *Ред.*

Бурадан белә чыхыр ки, һәтта еjни бир милләт чәрчивәсиндә фәрдләр, — әкәр биз һәтта онларын әмлак мүнасибәтләриндән сәрф-нәзәр етсәк дә,—тамамилә мүхтәлиф шәкилдә инкишаф едирләр вә даһа әввәлки мәнафе, өзүнә мүвафиг кәлән үнсиjjәт формасы даһа сонракы мәнафеjә мүвафиг кәлән үнсиjjәт формасы тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылдығы заман, фәрдләрдән аjрылыб хүсусиләшмиш хәјали үмумилиjин (дөвләт, һүгуг) шәхсиндә һәлә узун мүддәт ән'әнә шәклиндә һөкм сүрмәкдә давам едир, бу һакимиjjәт исә ән нәһаjәт, анчаг ингилаб васитәси илә јыхыла биләр. Даһа үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә олунмаға јол верән бә'зи мәсәләләрдә [62] шүурун өз мүасири олан емпирик мүнасибәтләри бә'зән өтүб кечмиш олмасы да бунунла изаһ едилир, белә ки, сонракы һәр һансы бир дөврүн вурушмаларында кечмишдәки нәзәриjjәчиләрин авторитетинә архаланмаг олар.

Әксинә, өз инкишафыны Шимали Америка кими артыг инкишаф етмиш тарихи дөврдә башламыш өлкәләрдә бу инкишаф чох сүр'әтли олур. Бу өлкәләрин орада мәскән салан вә өз тәләбаты илә көһнә өлкәләрдә мөвчуд үнсиjjәт формалары арасындакы уjғунсузлуг үзүндән мәскән салмаға мәчбур олан фәрдләрдән башга кортәбии сурәтдә меjдана кәлмиш һеч бир мүгәддәм шәрти јохдур. Буна көрә дә һәмин өлкәләр инкишафа, көһнә өлкәләрдәки ән мүтәрәгги фәрдләрә вә демәли, бу фәрдләрә уjғун олан ән чох инкишаф етмиш үнсиjjәт формасына малик олараг башлаjырлар, һәм дә бу үнсиjjәт формасы көһнә өлкәләрдә һәлә мөһкәмләниб бәргәрар олмадан башлаjырлар. Бу һал, бүтүн мүстәмләкәләрә аиддир, бир һалда ки, онлар јалныз һәрби вә ја тичарәт кәмиләри даjаначағы деjилдир. Қарфакен, јунан мүстәмләкәләри вә XI, XII әсрләрдә Исландиjа буна мисал ола биләр. Бу просес истила һадисәси баш верәндә дә мүшаһидә едилир, бу шәртлә ки, башга бир зәминдә инкишаф етмиш үнсиjjәт формасы истила олунан өлкәjә һазыр шәкилдә кәтирилсин. Бу үнсиjjәт формасы өз вәтәниндә һәлә кечмиш дөврләрдән ирс олараг алынмыш мәнафе вә мүнасибәтләр јүкү алтында галдығы һалда, јени јердә, һеч олмазса, истилачылара узун мүддәтли һөкмранлыг тә'мин етмәк үчүн тамамилә вә манеәсиз бәргәрар ола биләр вә олмалыдыр. (Инкилтәрә вә Неапол норманлар тәрәфиндән истила едиләндән[32] сонра бурада феодал тәшкилаты ән мүкәммәл форма кәсб етди.)

———

[8. Тарихдә зоракылығын (истиланын) ролу]

Тарихин бүтүн бу чүр анлашылмасына истила факты санки зидд кәлир. Индијәдәк зоракылыг, мүһарибә, гарәт, гулдурлуг вә и. а. тарихин һәрәкәтверичи гүввәси е'лан едилирди. Биз бурада јалныз башлыча чәһәтләр үзәриндә дајана биләрик, буна көрә дә ән ашкар мисал сечирик ки, бу да барбар бир халгын көһнә мәдәнијјәти дағытмасы вә бунун ардынча чәмијјәтин башга гурулушунун јенидән тәшкил олунмасыдыр (Рома вә барбарлар, феодализм вә Галлија, Шәрги Рома империјасы вә түркләр[33]).

[63] Јухарыда гејд едилдији кими истилачы барбар халг үчүн мүһарибәнин өзү мүнтәзәм үнсијјәт формасыдыр вә әһалинин ән'әнәви вә өзү үчүн јеканә мүмкүн олан ибтидаи истеһсал үсулунда әһалинин артмасы јени истеһсал васитәләринә тәләбат јаратдыгча бу үнсијјәт формасындан кетдикчә даһа кениш истифадә едилир. Италијада, әксинә, торпаг мүлкијјәтинин тәмәркүзләшмәси (бунун сәбәби јалныз торпағын сатын алынмасы вә борч дејил, һәмчинин варислик әсасында бириндән башгасына кечмәсидир, зира о заман һөкм сүрән әхлагсызлыг вә евләнмәләрин чох аз олмасы үзүндән гәдим нәсилләр тәдричән түкәниб кедирди вә онларын әмлакы сајча аз адамларын ихтијарына кечирди) нәтичәсиндә, һабелә әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси нәтичәсиндә (бу вәзијјәт јалныз индијәдәк гүввәдә олан ади игтисади сәбәбләрдән дејил, һәмчинин гарәт едилән вә хәрач кими әлә кечирилән тахылын өлкәјә кәтирилмәсиндән вә бунунла әлагәдар олараг Италија тахылы үчүн истеһлакчыларын чатышмазлығындан ирәли кәлирди), — бүтүн бунларын нәтичәсиндә азад әһали, демәк олар, јоха чыхмышды; һәтта гуллар да арасы кәсилмәдән гырылыб түкәнирди вә буна көрә онлары даим јенилләри илә әвәз етмәк лазым кәлирди. Көләлик бүтүн истеһсалын әсасы олараг галырды. Азадлар илә гуллар арасында јер тутан плебејләр һеч вахт лүмпен-пролетариат сәвијјәсиндән јухары галхмырдылар. Үмумијјәтлә Рома һәмишә јалныз бир шәһәр олараг галырды вә онун әјаләтләрлә әлагәси, демәк олар, јалныз сијаси әлагә иди, буна көрә дә, әлбәттә, сијаси һадисәләр нәтичәсиндә позула биләрди.

Индијәдәк тарихдә куја һәр шејин *ишғалчылығдан* ибарәт олдуғу тәсәввүрүндән даһа ади бир тәсәввүр јохдур. Барбарлар Рома империјасыны *ишғал етмишдиләр,* одур ки, антик дүнјадан феодализмә кечилмәси бир гајда олараг бу ишғалчы-

лыг факты илә изаһ едилир. Лакин барбарлар тәрәфиндән ишғал едиләндә һәр шеј бундан асылыдыр ки, истила олунан халг о вахтадәк сәнаје мәһсулдар гүввәләрини, мүасир халгларда олдуғу кими, инкишаф етдирмишдими, јохса онун мәһсулдар гүввәләри башлыча олараг јалныз онун бирләшмәсинә вә мөвҹуд үмуми бирлијә [Gemeinwesen] әсасланыр. Даһа сонра, ишғалчылығын характери ишғалчылыг објектиндән асылыдыр. Әкәр ишғалчы ишғал олунан өлкәдәки истеһсал вә үнсијјәт шәраитинә табе олмазса, бир банкирин гијмәтли кағызлардан ибарәт олан сәрвәти гәтијјән гәсб едилә билмәз. Бу вәзијјәт, мүасир бир сәнаје өлкәсинин бүтүн сәнаје капиталына да аиддир. Нәһајәт, ишғалчылығын һәр јердә тез бир заманда сону кәлиб чатыр вә ишғалчылыг үчүн даһа һеч бир шеј галмајанда истеһсала башламаг лазым кәлир. Чох тез кәлиб чатан бу истеһсал зәрурәтиндән белә чыхыр ки, [64] јерләшиб мәскән салан истилачыларын гәбул етдији үмуми бирлик [Gemeinwesen] формасы, онларын кәлиб көрдүкләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф пилләсинә ујғун олмалыдыр, бу ујғунлуг әввәлчә јохдурса, онда бу бирлик формасы мөвҹуд мәһсулдар гүввәләрә мүвафиг шәкилдә дәјишилмәлидир. Халгларын мәскән дәјишмәсиндән сонракы дөврдә һәр јердә гејд олунан факт, јә'ни гулун аға олмасы вә чох кечмәдән истилачыларын истила етдикләри халгларын дилини, тәһсилини вә адәтләрини гәбул етдикләри факты да бунунла изаһ едилир. Феодализм Алманијадан һеч дә һазыр шәкилдә кәтирилмәди; феодализмин көкү истила заманы истилачыларда һәрби ишин тәшкилинә архаланыр вә бу тәшкилат иши јалныз истиладан сонра истила олунмуш өлкәләрдә мөвҹуд мәһсулдар гүввәләрин тә'сири сајәсиндә инкишаф едиб әсил феодализм олмушдур. Бу форманын мәһсулдар гүввәләрдән нә гәдәр асылы олдуғуну, Гәдим Рома галыгларына әсасланан дикәр формалар гурмаг тәшәббүсләринин мүвәффәгијјәтсизлији (Бөјүк Карл вә и. а.) көстәрир.

Давам етдирмәли.

[9. Ири сәнаје вә азад рәгабәт шәраитиндә мәһсулдар гүввәләр илә үнсијјәт формасы арасындакы зиддијјәтин инкишафы. Әмәклә капитал арасындакы экслик]

Ири сәнаједә вә рәгабәтдә фәрдләрин бүтүн мөвҹудлуг шәраити, бүтүн асылылыглары, бүтүн биртәрәфлиликләри ики чох садә формада — хүсуси мүлкијјәт вә әмәкдә бирләшмиш-

дир. Пул һәр бир үнсијјәт формасыны вә үнсијјәтин өзүнү фәрдләр үчүн бир нөв тәсадүфи бир шеј едир. Беләликлә, индијәдәк һеч бир үнсијјәт фәрд олмаг е'тибары илә фәрдләрин үнсијјәти дејил, јалныз мүәјјән шәраитдә фәрдләрин үнсијјәти олмушса, бу һадисәнин көкү кедиб пула дајаныр. Бу шәраит ики шејдән ибарәтдир: јығылмыш әмәкдән вә ја хүсуси мүлкијјәтдән вә һәгиги әмәкдән. Бунлардан бири даһа мөвчуд олмадыгда, үнсијјәт дә дајанмыш олур. Мүасир игтисадчылар, — мәсәлән, Сисмонди, Шербүлје вә и. а. өзләри association des individus илә association des capitaux*-у гаршы-гаршыја гојурлар. Дикәр тәрәфдән фәрдләрин өзләри тамамилә әмәк бөлкүсүнә табе едилмишләр, буна көрә дә бир-бириндән тамамилә асылы вәзијјәтә гојулмушлар. Хүсуси мүлкијјәт, әмәк чәрчивәси дахилиндә әмәјә гаршы дурдуғу үчүн, јығым зәрурәтиндән инкишаф едир. Әввәлчә бу мүлкијјәт үмумилик [Gemeinwesen] формасыны әксәријјәтлә һәлә мүһафизә едир, сонракы инкишафында исә хүсуси мүлкијјәтин мүасир формасына кетдикчә даһа чох јахынлашыр. Әмәк бөлкүсү лап әввәлдән әмәк *шәраити* — әмәк аләтләри вә материалы — бөлкүсүнү, бунунла јығылмыш капиталын мүхтәлиф мүлкијјәтчиләр арасында хырдаланмасыны вә демәли, капитал илә әмәк арасында парчаланмасыны, һәмчинин мүлкијјәтин өзүнүн мүхтәлиф формаларыны әһатә едир. Әмәк бөлкүсү даһа чох инкишаф етдикчә [65] вә јығым даһа чох артдыгча бу парчаланма да бир о гәдәр күчләнир. Әмәјин өзү јалныз бу парчаланма шәрти илә мөвчуд ола биләр.

(Ајры-ајры милләтләрә мәнсуб фәрдләрин шәхси енержиси — алманлар вә американлар — артыг иргләрин чарпазлашмасынын нәтичәси олан енержидир, буна көрә дә алманлар бир нөв кретиндирләр; Франсада, Инкилтәрәдә вә и. а. јаделлиләр артыг инкишаф етмиш зәминдә, Америкада тамамилә јени торпагда мәскән салмышдылар, Алманијада исә әввәлки әһали јериндән тәрпәнмәмишдир.)

Беләликлә, бурада ики факт ашкара чыхыр**. Биринчиси, мәһсулдар гүввәләр бир нөв тамамилә мүстәгил вә фәрдләрдән ајрылмыш бир шеј кими, фәрдләрлә јанашы хүсуси бир аләм кими өзүнү көстәрир; бунун сәбәби одур ки, бу гүввәләри

* — фәрдләрин бирлији илә капиталларын бирлијини. *Ред.*
** Кәнарда Енкелсин белә гејди вар: «Сисмонди». *Ред.*

өзүндә сахлајан фәрдләр парчаланмыш олуб бир-биринә гаршы дурурлар, һалбуки һәмин гүвәләр өз тәрәфиндән, јалныз һәмин фәрдләрин үнсијјәтиндә вә гаршылыглы әлагәсиндә һәгиги гүввә олур. Беләликлә, бир тәрәфдә мәһсулдар гүвәләрин мәчмусу дурур ки, бунлар да санки шеј формасына кириб фәрдләрин өзләри үчүн даһа онларын гүввәси дејил, хүсуси мүлкијјәтин гүввәсидир, демәли, јалныз фәрдләр хүсуси мүлкијјәтчиләри тәмсил етдикләри дәрәчәдә фәрдләрин гүввәсидир. Әввәлки дөврләрин һеч бириндә мәһсулдар гүввәләр фәрдләрин бир *фәрд олараг* үнсијјәтинә лагејд олан бу формаја кирмәмишди, чүнки онларын үнсијјәтинин өзү һәлә мәһдуд иди. Дикәр тәрәфдә исә бу мәһсулдар гүввәләрә гаршы дуран фәрдләрин әксәријјәти олур ки, бу гүввәләр онлардан гопарылыб ајрылмышдыр, нәтичәдә һәр чүр һәгиги һәјат мәзмунундан мәһрум едилән бу фәрдләр абстракт фәрдләр олмушдур, лакин јалныз буна көрә онлар инди бир-бирләри илә *бир фәрд кими* әлагә јаратмаг имканы әлдә едирләр.

Онлары һәлә мәһсулдар гүввәләрә вә өзләринин мөвчудлуғуна бағлајан јеканә әлагә әмәкдир ки, бу да онларда һәр чүр өзфәалијјәт шәклини итирмишдир вә онларын [66] һәјатыны јалныз шикәст етмәклә сахлајыр. Әввәлки дөврләрдә өзфәалијјәт вә мадди һәјат истеһсалы мүхтәлиф шәхсләрин гисмәти олдуғу үчүн бир-бириндән ајрылдығы вә фәрдләрин өзләринин мәһдуд көрүшлү олмалары үзүндән һәлә өзфәалијјәтин икинчи дәрәчәли нөвү һесаб едилдији һалда, инди онлар бир-бириндән о гәдәр ајрылмышдыр ки, үмумијјәтлә мадди һәјат бир мәгсәд кими, һәмин мадди һәјатын истеһсалы олан әмәк исә (инди әмәк өзфәалијјәтин јеканә мүмкүн олан формасыдыр, лакин көрдүјүмүз кими мәнфи формасыдыр) васитә кими, араја чыхыр.

[10. Хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсинин зәрурилији, шәраити вә нәтичәләри]

Беләликлә, инди иш кәлиб о јерә чатыбдыр ки, фәрдләр јалныз өзфәалијјәтә наил олмаг үчүн дејил, үмумијјәтлә өз варлығыны тә'мин етмәк үчүн дә мөвчуд мәһсулдар гүввәләр мәчмусуну мәнимсәмәлидирләр.

Бу мәнимсәмә һәр шејдән әввәл мәнимсәниләси објектдән, мүәјјән мәчму шәклиндә инкишаф едиб јалныз универсал үнсијјәт чәрчивәсиндә мөвчуд олан мәһсулдар гүввәләрдән асылыдыр. Елә тәкчә буна көрә һәмин мәнимсәмә мәһсулдар гүввәләрә вә үнсијјәтә ујғун олан универсал характер дашымалыдыр. Бу гүввәләрин мәнимсәнилмәсинин өзү мадди истеһсал

аләтләринә ујғун фәрди габилијјәтләрин инкишафындан башга бир шеј дејилдир. Тәкчә буна көрә мүәјјән истеһсал аләтләри мәчмусунун мәнимсәнилмәси, фәрдләрин өзүндә мүәјјән габилијјәт мәчмусунун инкишафына бәрабәрдир.

Даһа сонра бу мәнимсәмә мәнимсәјән фәрдләрдән асылыдыр. Анчаг һәр чүр өзфәалијјәтдән мәһрум олан мүасир пролетарлар, өзләри үчүн артыг мәһдуд дејил, там өзфәалијјәтә наил олмаг игтидарындадыр ки, бу там өзфәалијјәт дә бүтүн мәһсулдар гүввәләр мәчмусунун мәнимсәнилмәсиндән вә бурадан чыхан бир нәтичә олараг, бүтүн габилијјәтләр мәчмусунун инкишафындан ибарәтдир. Бүтүн әввәлки ингилаби мәнимсәмәләр мәһдуд олмушдур: өзфәалијјәти мәһдуд истеһсал аләти вә мәһдуд үнсијјәтлә буховланан фәрдләр бу мәһдуд истеһсал аләтини [67] мәнимсәдикләринә көрә анчаг јени бир мәһдудијјәтә кәлиб чыхырдылар. Онларын истеһсал аләти онларын мүлкијјәти олурду, лакин онларын өзләри әмәк бөлкүсүнә вә өз истеһсал аләтләринә табе вәзијјәтдә галырдылар. Бүтүн әввәлки мәнимсәмәләрдә фәрдләр күтләси һәр һансы бир јеканә истеһсал аләтинә табе вәзијјәтдә галырды; пролетар мәнимсәмәсиндә истеһсал аләтләри күтләси һәр бир фәрдә, мүлкијјәт исә бүтүн фәрдләрә табе едилмәлидир. Мүасир универсал үнсијјәт фәрдләрә анчаг онларын һамысына бирликдә табе едилә биләр, башга һеч чүр табе едилә билмәз.

Даһа сонра, мәнимсәмә һәјата кечирилмәли олдуғу үсулдан да асылыдыр. Мәнимсәмә анчаг елә бир бирләшмә васитәси илә һәјата кечирилә биләр ки, пролетариатын өзүнә хас олан хассәләрә көрә јенә дә анчаг универсал ола биләр; елә бир ингилаб васитәси илә һәјата кечирилә биләр ки, бу ингилабда, бир тәрәфдән, әввәлки истеһсал үсулу вә үнсијјәтин, һәмчинин әввәлки чәмијјәт гурулушунун һакимијјәти деврилир, дикәр тәрәфдән исә, пролетариатын универсал характери вә бу мәнимсәмәни һәјата кечирмәк үчүн она лазым олан енержи инкишаф етдирилир, һәм дә пролетариат өзүнүн әввәлки ичтимаи вәзијјәтиндән нә галмышса, һамысыны өз үзәриндән силкиб атыр.

Анчаг бу пилләдә өзфәалијјәт мадди һәјата ујғун кәлир ки, бу да фәрдләрин бүтөв фәрд кими инкишафына вә һәр чүр гејри-мүтәшәккиллијин арадан галдырылмасына мүвафигдир. Ејнилә әмәјин өзфәалијјәтә чеврилмәси, һәмчинин әввәлки мәһдуд үнсијјәтин фәрдләрин бир фәрд кими иштирак етдикләри үнсијјәтә чеврилмәси бир-биринә мүвафигдир. Бирләшмиш фәрдләрин мәһсулдар гүввәләр мәчмусуну мәнимсәмәси хүсуси мүлкијјәти ләғв едир. Индијәдәк тарихдә бу вә ја башга бир хүсуси шәрт һәмишә тәсадүфи бир шеј кими араја чых-

дығы һалда, инди фәрдләрин ајрылмасы өзү, бу вә ја башга бир фәрдин ајрыча, хүсуси сәнәти тәсадүфи олур.

Философлар артыг әмәк бөлкүсүнә табе едилмәјән [68] фәрдләрдә бир идеал көрүб она «Инсан» ады вермишдиләр вә тәсвир етдијимиз бүтүн инкишаф просесини «Инсан»ын инкишафы просеси кими тәсәввүр едирдиләр, һәм дә индијәдәк һәр бир тарихи дөврдә мөвчуд олан фәрдләрин јеринә бу «Инсан»ы гојуб ону тарихин һәрәкәтверичи гүввәси кими тәсвир едирдиләр. Беләликлә, бүтүн тарихи просесә «Инсан»ын өзүнүн өзкәләшмәси* кими бахылырды; әслиндә бу һал онунла изаһ едилир ки, онлар сонракы пилләдәки орта фәрди һәмишә кечмиш пилләдәки фәрдин јеринә гојур вә әввәлки фәрдләрә сонракы шүуру верирдиләр. Бу чевирмә вә һәгиги шәраитдән билә-билә сәрф-нәзәр етмәк нәтичәсиндә бүтүн тарихи, шүурун инкишафы просесинә чевирмәк мүмкүн олмушдур.

* * *

Вәтәндаш чәмијјәти мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф пилләси чәрчивәсиндә фәрдләрин бүтүн мадди үнсијјәтини әһатә едир. Бу чәмијјәт мүәјјән пилләнин бүтүн тичарәт вә сәнаје һәјатыны әһатә едир вә буна көрә дә дөвләт вә милләт чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, һәрчәнд дикәр тәрәфдән, кәнарда јенә дә милләт шәклиндә араја чыхмалы вә дахилдә дөвләт шәклиндә гурулмалыдыр. «Вәтәндаш чәмијјәти»** ифадәси XVIII әсрдә, мүлкијјәт мүнасибәтләри антик вә орта әср үмумилијиндән [Gemeinwesen] азад олуб гуртулдуғу заман әмәлә кәлмишдир. Вәтәндаш чәмијјәти белә бир чәмијјәт олараг, анчаг буржуазија илә бирликдә инкишаф едир; лакин билаваситә истеһсалдан вә үнсијјәтдән инкишаф едән вә бүтүн заманларда дөвләтин вә саир идеалист*** үстгурумун базисини тәшкил едән ичтимаи тәшкилат да һәмишә ејни адла көстәрилмишдир.

[11.] Дөвләтин вә һүгугун мүлкијјәтә мүнасибәти

Һәм антик дүнјада, һәм дә орта әсрләрдә мүлкијјәтин биринчи формасы тајфа мүлкијјәтиндән ибарәтдир ки, ромалыларда башлыча олараг, мүһарибәдән, керманларда [69] мал-

* Кәнарда Марксын белә гејди вар: «Өзүнү өзкәләшдирмә». *Ред.*

** «Bürgerliche Gesellschaft» термини «вәтәндаш чәмијјәти», һәм дә «буржуа чәмијјәти» демәкдир. *Ред.*

*** — јә'ни идеал, идеоложи. *Ред.*

дарлыгдан асылы иди. Антик халгларда, бир нечә тајфа бир шәһәрдә бирликдә јашадығына көрә тајфа мүлкијјәти дөвләт мүлкијјәти формасында иди, ајры-ајры фәрдләрин бу мүлкијјәтлә әлагәдар олан һүгугу ади саһибликлә [possessio] мәһдуд иди, лакин үмумијјәтлә тајфа мүлкијјәти кими бу саһиблик дә јалныз торпаг мүлкијјәтинә шамил иди. Сөзүн әсил мә'насында хүсуси мүлкијјәт мүасир халгларда олдуғу кими гәдим халгларда да јалныз дашынар әмлакла бирликдә әмәлә кәлир. (Көләлик вә үмумилик [Gemeinwesen]) (dominium ex jure Quiritum*).—Мәншәји орта әсрләрдән башланан халгларда тајфа мүлкијјәти јалныз бир сыра мүхтәлиф пилләләрдән — феодал торпаг мүлкијјәтиндән, дашынар корпоратив мүлкијјәтиндән, мануфактура капиталындан, — кечәндән сонра дөнүб ири сәнајенин вә үмуми рәгабәтин доғурдуғу капитала чеврилир, һәр чүр үмумилик [Gemeinwesen] әламәтини бир тәрәфә атан вә мүлкијјәтин инкишафы үзәриндә дөвләтин һәр чүр тә'сирини арадан галдыран халис хүсуси мүлкијјәт олур. Бу мүасир хүсуси мүлкијјәтә мүасир дөвләт ујғундур ки, хүсуси мүлкијјәтчиләр бу дөвләти верки васитәси илә тәдричән илтизама көтүрдүләр вә дөвләт борчлары сајәсиндә тамамилә өз һакимијјәтләри алтына алдылар; бу дөвләтин мөвчудлуғунун өзү дөвләтин гијмәтли кағызлары мәзәннәсинин биржада галхмасы вә ашағы дүшмәси илә низама салынараг, бүтүнлүклә хүсуси мүлкијјәтчиләрин, буржуаларын она вердији тичарәт кредитиндән асылыдыр. Буржуазија даһа *силк* олмајыб, *синиф* олдуғуна көрә јерли мигјасда дејил, милли мигјасда тәшкил олунмалы вә өзүнүн ади мәнафејинә үмуми форма вермәлидир. Хүсуси мүлкијјәтин үмумиликдән [Gemeinwesen] азад олуб ајрылмасы нәтичәсиндә вәтәндаш чәмијјәти илә јанашы олараг вә онун харичиндә дөвләт мүстәгил мөвчудлуг кәсб етди; һәгигәтдә дөвләт анчаг елә бир тәшкилат формасыдыр ки, буржуалар—истәр өлкәнин харичиндә, истәрсә дә дахилиндә—өз мүлкијјәти вә мәнафејини гаршылыглы олараг, тә'минат алтына алмаг үчүн бу форманы лабүддән гәбул етмәлидирләр. Бизим заманымызда дөвләтин мүстәгиллији јалныз о өлкәләрдә мөвчуддур ки, орада силкләр һәләлик ахырадәк инкишаф едиб синиф сәвијјәсинә чатмамышдыр, габагчыл өлкәләрдә артыг ләғв едилмиш силкләр бурада һәлә мүәјјән рол ојнамагда давам едиб бир нөв гарышыг тәшкил едир, буна көрә дә әһалинин һеч бир һиссәси онун дикәр һиссәләри үзәриндә һөкмранлыға наил ола билмир. Хүсусән Алманијада вәзијјәт беләдир. Мүасир дөвләтин ән мү-

* — Рома вәтәндашларынын һүгугу әсасында саһиб олмаг. *Ред.*

кәммәл тимсалы Шимали [70] Америкадыр. Ән јени франсыз, инкилис вә Америка мүәллифләри јекдилликлә бу фикри ирәли сүрүрләр ки, дөвләт анҹаг хүсуси мүлкијјәт хатиринә мөвҹуддур, беләки, бу фикир ади шүура да кечмишдир.

Дөвләт, һаким синфә мәнсуб олан фәрдләрин өз үмуми мәнафеләрини һәјата кечирдикләри вә мүәјјән дөврдәки бүтүн вәтәндаш ҹәмијјәтинин ҹәмләшмиш ифадәсини верән бир форма олдуғуна көрә, бурадан беләчыхыр ки, үмуми тә'сисатын һамысы дөвләт васитәси илә ифадә олунур, сијаси форма алыр. Куја ганунун ирадәјә, һәм дә өз реал әсасындан гопардылыб ајрылмыш *азад* ирадәјә әсасланмасы хәјалы да бурадан әмәлә кәлир. Јенилә һүгуг да, өз нөвбәсиндә, сонрадан гануна мүнҹәр едилир.

Хүсуси һүгуг хүсуси мүлкијјәтлә ејни заманда тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш үмумилик [Gemeinwesen] формасынын парчаланыб дағылмасындан инкишаф едир. Ромалыларда хүсуси мүлкијјәтин вә хүсуси һүгугун инкишафы даһа сонракы сәнаје вә тиҹарәт нәтиҹәләринә кәтириб чыхармамышды, чүнки онларын бүтүн истеһсал үсулу дәјишмәз* галырды. Мүасир халгларда сәнаје вә тиҹарәт феодал үмумилик [Gemeinwesen] формасыны парчалајыб дағытдығына көрә, хүсуси мүлкијјәт вә хүсуси һүгуг мејдана кәләндән сонра даһа да инкишаф етмәјә гадир олан јени мәрһәлә башланды. Орта әсрләрдә кениш дәниз тиҹарәтини инкишаф етдирән илк шәһәр Амалфи шәһәридир ки, дәниз һүгугуну тәртиб етмишдир[34]. Сәнаје вә тиҹарәт хүсуси мүлкијјәти — әввәлҹә Италијада, сонра исә дикәр өлкәләрдә дә — даһа да инкишаф етдирән кими диггәтлә тәртиб едилмиш Рома хүсуси һүгугу јенидән гәбул олунду вә е'тибар газанды. Сонралар буржуазија о дәрәҹәдә күҹләнди ки, падшаһлар, феодал әсилзадәләри буржуазијанын көмәји илә јыхмаг үчүн буржуазијанын мәнафејини мүдафиә етмәјә башладылар, онда бүтүн өлкәләрдә — Франсада XVI әсрдә — һүгугун әсил инкишафы башланды вә бу инкишаф, Инкилтәрә мүстәсна олмагла, һәр јердә [71] Рома мәҹәлләси әсасында олурду. Лакин Инкилтәрәдә дә хүсуси һүгугу даһа да ишләјиб һазырламаг үчүн (хүсусән онун дашынар әмлака аид һиссәсини) Рома һүгугу принсипләринә мүраҹиәт етмәк лазым кәлди. (Унутмамалыдыр ки, дин кими һүгугун да өз хүсуси тарихи јохдур.)

Хүсуси һүгугда мөвҹуд мүлкијјәт мүнасибәтләри үмуми ирадәнин нәтиҹәси кими ифадә едилир. Тәкҹә jus utendi et abu-

---

* Кәнарда Енкелсин белә гејди вар: «(Сәләмчилик!)». *Ред.*

tendi*, бир тәрәфдән көстәрир ки, хүсуси мүлкијјәт үмумилијә [Gemeinwesen] нисбәтән тамамилә мүстәгил олмушдур, дикәр тәрәфдән дә көстәрир ки, бу хүсуси мүлкијјәтин өзүнүн күја анчаг хүсуси ирадәјә, шејин ирадәјә табелијинә әсасланмасы хәјалдыр. Тәчрүбәдә хүсуси мүлкијјәтчи өз мүлкијјәтинин, демәли, ондан jus abutendi**-нин башга бир әлә кечмәсини истәмирсә, abuti*** анлајышынын онун үчүн чох мүәјјән игтисади һәдди вардыр; зира үмумијјәтлә јалныз хүсуси мүлкијјәтчијә мүнасибәт чәһәтдән көздән кечирилән шеј, һеч дә шеј дејилдир; о јалныз үнсијјәт просесиндә вә һүгугдан асылы олмадан (*мүнасибәт* о шејдир ки, философлар ону идеја адландырырлар****) шеј олур. Һүгугу халис ирадәјә мүнчәр едән бу јуридик хәјал лабүддән кәтириб о јерә чыхарыр ки,— мүлкијјәт мүнасибәтләри даһа да инкишаф едәндә — бу вә ја башга бир шәхс бир шејә фе'лән саһиб олмадан она саһиб олмаг һүгугуна малик ола биләр. Мәсәлән, һәр һансы бир торпаг саһәси рәгабәт нәтичәсиндә даһа рента вермирсә, бу саһәнин мүлкијјәтчиси jus utendi et abutendi илә бирликдә һәмин саһәләрә малик олмаг һүгугуну јуридик сурәтдә давам етдирир. Лакин саһәнин мүлкијјәтчиси бу һүгугу илә бир шеј едә билмәз: чүнки о бундан әлавә өз торпағыны бечәрмәк үчүн кифајәт гәдәр капитал саһиби дејилдирсә, демәли, торпаг саһиби кими бир шеји јохдур. Фәрдләрин бир-бири илә мүнасибәтә киришдикләри, мәсәлән, мүгавилә бағладыглары һүгугчулар үчүн вә һәр һансы бир кодекс үчүн, үмумијјәтлә ади бир тәсадүфдүр ки, бу да һүгугчуларын ејни хәјалы илә изаһ едилир; онлара көрә бу мүнасибәтләр елә мүнасибәтләрдир ки, фәрдләрин арзусуна көрә бу мүнасибәтләрә киришмәк дә олар, киришмәмәк дә [72] вә бунларын мәзмуну мүгавилә бағлајан тәрәфләрин тамамилә фәрди ирадәсиндән асылыдыр.

Һәр бир сәнаје вә тичарәтин инкишафы јени үнсијјәт формалары, мәсәлән, сығорта ширкәтләри вә и. а. јараданда һүгуг бунлары мүлкијјәтин јени наилијјәт нөвләри кими тәсдиг етмәјә мәчбур олурду*****.

---

* — истифадә вә суи-истифадә һүгугу, јә'ни шејдән истәнилән кими истифадә етмәк һүгугу. *Ред.*

** — суи-истифадә һүгугу. *Ред.*

*** — суи-истифадә етмәк. *Ред.*

**** Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: *«Философлар үчүн мүнасибәт идеја илә ејни мә'нададыр.* Онлар јалныз «Инсан»ын өзүнүн-өзүнә мүнасибәтини билирләр, буна көрә дә бүтүн реал мүнасибәтләр онларын нәзәриндә идеја олур». *Ред.*

***** Әлјазмасынын ахырында сонра Марксын јенә дә ишләнмәк үчүн өз әли илә јаздығы гејдләр кәлир. *Ред.*

[12. Ичтимаи шүур формалары]

Әмәк бөлкүсүнүн елмә тә'сири.

Дөвләтдә, һүгугда, әхлагда вә и. а. *чәза тәдбирләринин* ролу.

Ганунда буржуалар өзләринин үмуми ифадәсини вермәлидирләр, мәһз она көрә ки, бир синиф олараг һөкмранлыг едирләр.

Тәбиәтшүнаслыг вә тарих.

Сијасәт, һүгуг, елм вә и. а. тарихи, инчәсәнәт, дин вә саирә тарихи мөвчуд дејилдир*.

Нә үчүн идеологлар һәр шеји чевириб башы үстүндә гојурлар.

Дин тәблиғчиләри, һүгугчулар, сијасәтчиләр.

Һүгугчулар, сијасәтчиләр (үмумијјәтлә дөвләт хадимләри), әхлагчылар, дин тәблиғчиләри.

Бир синиф дахилиндә бу идеоложи бөлкү барәсиндә: 1) *Әмәк бөлкүсү үзүндән пешәләрин бир-бириндән ајрылмасы.* Бунлардан һәр бири өз пешәсини һәгиги пешә һесаб едир. Онлар өз пешәләринин керчәкликлә әлагәси барәсиндә лабүддән белә хәјал едирләр ки, бу һәмин пешәнин тәбиәтиндән асылыдыр. Мүнасибәтләр һүгугшүнаслыгда, сијасәтдә вә и. а. — шүурда — анлајыш олур; чүнки онлар бу мүнасибәтләрдән јухары галхмадыгларына көрә бу мүнасибәтләр һаггындакы анлајышлар да онларын башында дөнүб донмуш анлајышлар олур; мәсәлән, һаким мәчәлләни тәтбиг едир, буна көрә дә белә һесаб едир ки, ганунлар һәгиги фәал мүһәррикдир. Өз әмтәәсинә һөрмәт — чүнки, онларын пешәси ән үмуми илә әлагәдардыр.

Һүгуг идејасы. Дөвләт идејасы. *Ади* шүурда иш тәрсинә чеврилиб башы үстүндә гојулмушдур.

Лап әввәлдән дин *һәгиги* асылылыгдан мејдана кәлмиш *транссендентлик* шүурудур.

Буну даһа популјар шәкилдә ифадә етмәли.

Ән'әнә — һүгуг, дин вә и. а. саһәсиндә.

* Кәнарда Марксын белә бир гејди вар: ««Антик дөвләтдә, феодализм гурулушунда, мүтләг монархијада өзүнү бүрузә вердији шәкилдәки «Үмумилијә» [dem «Geweinwesen]—бу әлагәјә хүсусилә дини тәсәввүрләр ујғундур». *Ред.*

* * *

[73]* Фәрдләр һәмишә өзләрини әсас тутмушлар, һәмишә өзләрини әсас тутурлар. Онларын мүнасибәтләри өз һәјатларынын һәгиги просесинин мүнасибәтләридир. Сәбәб нәдир ки, онларын мүнасибәтләри онлара гаршы дуран мүстәгил мөвчудлуг кәсб едир? сәбәб нәдир ки, онларын өз һәјат гүввәләри олара һаким бир гүввә олур?

Бир сөзлә чаваб версәк: *әмәк бөлкүсү*, бунун да дәрәчәси һазырда әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәнин инкишафындан асылыдыр.

Торпаг мүлкијјәти. Ичма мүлкијјәти. Феодал мүлкијјәти. Мүасир мүлкијјәт.

Силк мүлкијјәти. Мануфактура мүлкијјәти. Сәнаје капиталы.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1845-чи илин нојабр ајы илә 1846-чы илин август ајы арасында Брүсселдә јазылмышдыр.
Рус дилиндә илк дәфә «К. Маркс вә Ф. Енкелсин архиви»ндә нәшр едилмишдир: 1-чи китаб, 1924-чү ил.

Ашағыдакы ајрыча китабчанын мәтниндән чап олунур:
К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Фејербах. Материалист вә идеалист бахышларын әкслији» («Алман идеолокијасы»нын биринчи фәслинин јени нәшри). М., 1966.

---

* Әлјазмасында бу сон сәһифә нөмрәләнмәмишдир. Бу сәһифәдә тарихин материалистчәсинә анлашылмасы илә әлагәдар изаһатын башланғычына аид гејдләр вар. Бурада нәзәрдә тутулан фикирләр сонра фәслин биринчи һиссәсиндәки § 3-дә инкишаф етдирилмишдир. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ҚОММУНИЗМИН ПРИНСИПЛӘРИ[35]

1-чи суал: Қоммунизм нәдир?

Чаваб: Қоммунизм пролетариатын азадлыға чыхмасы шәртләри һаггында нәзәријјәдир.

2-чи суал: Пролетариат нәдир?

Чаваб: Пролетариат о ичтимаи синфә дејилир ки, һәјат васитәләрини анчаг өз әмәјини сатмаг јолу илә әлдә едир, мүәјјән бир капиталдан мәнфәәт көтүрмәк һесабына јашамыр; о елә бир синифдир ки, онун хошбәхтлик вә бәдбәхтлији, һәјаты вә өлүмү, бүтүн варлығы әмәјә олан тәләбдән, јә'ни ишләрин јахшы вә ја пис кетмәсиндән, гаршысы һеч бир шејлә алынмајан рәгабәтин артыб-азалмасындан асылыдыр. Бир сөзлә, пролетариат, јахуд пролетарлар синфи XIX әсрин зәһмәткеш синфидир.

3-чү суал: Демәли, пролетарлар һәмишә олмамышдыр?

Чаваб: Јох, һәмишә олмамышдыр. Јохсул вә зәһмәткеш синифләр һәмишә олмушдур, өзү дә зәһмәткеш синифләр адәтән јохсул јашамышдыр. Лакин рәгабәт һәмишә там азад вә гејри-мәһдуд олмадығы кими, индичә көстәрдијимиз шәраитдә јашајан јохсуллар, бу шәраитдә јашајан фәһләләр, јә'ни пролетарлар да һәмишә мөвчуд олмамышдыр.

4-чү суал: Пролетариат нечә мејдана кәлмишдир?

Чаваб: Пролетариат, кечән әсрин икинчи јарысында Инкилтәрәдә баш вериб сонра дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләриндә тәкрар едилән сәнаје ингилабы нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Бу сәнаје ингилабына бухар машынынын, мүхтәлиф әјирмә машынларынын, механики тохучулуг дәзкаһынын вә бир сыра башга механики гурғуларын ихтира едилмәси

сәбәб олмушду. Чох баһа олдуғу үчүн јалныз ири капиталистләрин ала билдији бу машынлар о вахтадәк мөвчуд олан бүтүн истеһсал үсулуну дәјишдирди вә әввәлки фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхартды, чүнки машынла һазырланан маллар фәһләләрин өз гејри-мүкәммәл чәһрәләриндә вә тохучулуг дәзкаһларында һазырлаја билдији маллардан даһа учуз вә даһа јахшы олурду. Белә бир јолла бу машынлар сәнајени бүтүнлүклә ири капиталистләрин ихтијарына верди вә фәһләләрә мәхсус олан чүз'и мүлкијјәти (аләтләри, тохучу дәзкаһларыны вә и. а.) тамамилә гијмәтдән салды, белә ки, капиталистләр тезликлә һәр шеји өз әлләринә кечиртдиләр, фәһләләрин исә һеч нәји галмады. Беләликлә, парча тохумаг саһәсиндә фабрик системи тәтбиг едилди. — Машынларын вә фабрик системинин тәтбигинә тәкан верилән кими, фабрик системи сәнајенин бүтүн башга саһәләриндә, хүсусән парчаја нахыш вурмаг саһәсиндә, китаб чапында, дулусчулугда вә метал мә'мулат истеһсалында да сүр'әтлә јајылды. Ајры-ајры фәһләләр арасында әмәк кетдикчә даһа артыг бөлүнмәјә башлады, белә ки, әвәлләр бүтөв бир иши тамамилә көрән фәһлә инди һәмин ишин анчаг бир гисмини көрмәли олурду. Бу әмәк бөлкүсү мәһсуллары даһа тез, буна көрә дә даһа учуз һазырламаға имкан верди. Әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә һәр бир фәһләнин фәалијјәти чох садә, даим тәкрар едилән тәкчә бир механики әмәлијјатдан ибарәт олду, елә бир әмәлијјатдан ки, ону машын ејни мүвәффәгијјәтлә, бәлкә дә хејли јахшы ичра едә биләрди. Белә бир јолла бүтүн бу сәнаје саһәләри дә бирбиринин ардынча ејни илә әјиричилик вә тохучулуг истеһсалында олдуғу кими бухарын, машынларын вә фабрик системинин һакимијјәти алтына дүшдү. Лакин беләликлә онлар тамамилә ири капиталистләрин әлинә кечирди вә фәһләләр бурада да өзләринин олан-галан мүстәгиллијиндән мәһрум олурдулар. Фабрик системи тәдричән өз һөкмранлығыны нәинки сөзүн әсил мә'насында мануфактураја шамил етди, һабелә кет-кедә сәнәтә дә һаким олмаға башлады, чүнки бу саһәдә дә ири капиталистләр бөјүк е'малатханалар дүзәлдәрәк, хырда усталары кетдикчә сыхышдырыб арадан чыхарырдылар, чүнки һәмин е'малатханаларда гәнаәт едиб бир чох хәрчи азалтмаг, һабелә һәртәрәфли әмәк бөлкүсү тәтбиг етмәк мүмкүн иди. Нәтичәдә, биз инди она кәлиб чатмышыг ки, мәдәни өлкәләрдә аз гала бүтүн әмәк саһәләриндә фабрик истеһсалы бәргәрар олмуш вә бу саһәләрин аз гала һамысында ири сәнаје сәнәт вә мануфактураны сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. — Бунун нәтичәсиндәдир ки, әввәлки орта силк, хүсусилә

хырда сәнәткарлар кетдикчә вар-јохдан чыхырлар, ишчинин әввәлки вәзијјәти тамамилә дәјишилир вә бүтүн башга синифләри тәдричән өз ичәрисиндә әридән ики јени синиф, јә'ни мәһз ашағыдакы синифләр јараныр:

I. Артыг инди мәдәни өлкәләрин һамысында бүтүн һәјат васитәләринин, һабелә бунлары истеһсал етмәк үчүн лазым олан хаммалын вә аләтләрин (машынларын, фабрикләрин вә и. а.) аз гала јеканә саһиби олан ири капиталистләр синфи. Бу синиф буржуалар синфи вә ја буржуазијадыр.

II. Тамамилә јохсул олдугларына көрә өз әмәкләрини буржуалара сатыб бунун әвәзиндә јашамаг үчүн лазыми һәјат васитәләри алмаға мәчбур оланлар синфи. Бу синиф пролетарлар синфи вә ја пролетариат адланыр.

5-чи суал: Пролетарлар өз әмәјини буржуалара һансы шәраитдә сатырлар?

Чаваб: Һәр чүр башга әмтәә кими әмәк дә әмтәәдир, буна көрә онун гијмәти дә һәр чүр башга әмтәәнин гијмәтини мүәјјән едән ејни ганунларла мүәјјән олунур. Ири сәнајенин вә ја азад рәгабәтин, — биз ирәлидә көрәчәјик ки, бунларын һәр икиси ејни шејдир, — һөкмранлығы шәраитиндә әмтәәнин гијмәти орта һесабла һәмишә онун истеһсал хәрчинә бәрабәрдир. Демәли, әмәјин дә гијмәти онун истеһсал хәрчинә бәрабәрдир, әмәјин истеһсал хәрчи исә фәһләнин өз әмәк габилијјәтини сахлаја билмәси үчүн вә фәһлә синфинин өлүб кетмәмәси үчүн лазым олдуғу гәдәр һәјат васитәләриндән ибарәтдир. Фәһлә өз әмәји мүгабилиндә, бу мәгсәд үчүн лазым олдуғундан чох алмајачагдыр; демәли, әмәјин гијмәти вә ја әмәк һаггы ән ашағы олачаг, һәјаты давам етдирмәк үчүн зәрури олан бир минимум тәшкил едәчәкдир. Лакин иш каһ јахшы, каһ пис кетдијинә көрә фабрикчинин өз әмтәәси мүгабилиндә алдығы каһ чох, каһ аз олдуғу кими, фәһләнин алдығы да каһ чох олачаг, каһ аз. Лакин һәм јахшы, һәм пис вахтлары көтүрсәк, сон нәтичәдә фабрикчи өз әмтәәси мүгабилиндә, орта һесабла, истеһсал хәрчиндән нә чох, нә дә аз алмадығы кими, фәһлә дә, орта һесабла, бу минимумдан нә чох алмајачаг, нә дә аз. Ири сәнаје бүтүн әмәк саһәләринә нә гәдәр чох һаким оларса, әмәк һаггынын бу игтисади гануну бир о гәдәр чидди шәкилдә һәјата кечәчәкдир.

6-чы суал: Сәнаје ингилабындан әввәл һансы зәһмәткеш синифләр олмушдур?

Чаваб: Зәһмәткеш синифләр ичтимаи инкишафын мүхтәлиф пилләләриндән асылы олараг, мүхтәлиф шәраитдә јашамыш, варлы вә һөкмран синифләрлә мүхтәлиф мүнасибәтдә олмушлар. Гәдим заманларда зәһмәткешләр өз ағаларынын

гулу идиләр, нечә ки, кери галмыш бир чох өлкәдә вә һәтта Бирләшмиш Штатларын чәнуб һиссәсиндә онлар инди дә гул вәзиjjәтиндәдирләр. Зәһмәткешләр орта әсрләрдә задәкан торпаг саһибләринин *тәһкимлиси* идиләр вә Мачарыстанда, Полшада, Русиjада һәлә бу күнәдәк тәһкимли олараг галырлар. Бундан әлавә, орта әсрләрдә, та сәнаjе ингилабынадәк шәһәрләрдә хырда буржуа усталарын jанында ишләjән уста көмәкчиләри вар иди, мануфактура инкишаф етдикдә исә тәдричлә мануфактура фәһләләри меjдана кәлмәjә башлады; бу фәһләләри даһа ири капиталистләр ишә көтүрүрдүләр.

7-чи суал: Пролетарын гулдан фәрги нәдәдир?

Чаваб: Гул һәмишәлик сатылмышдыр, пролетар өзү-өзүнү һәр күн, һәр саат сатмалыдыр. Аjрылыгда һәр бир гул *мүәjjән* бир ағанын мүлкиjjәтидир вә ағанын мәнафеjи тәләб етдиjинә көрә, гулун jашамасы, нә гәдәр ачыначаглы олса да, тә'мин едилмишдир. Аjрылыгда һәр бир пролетар исә, нечә деjәрләр, бүтүн буржуазиjа *синфинин* мүлкиjjәтидир. Пролетарын әмәjи анчаг киминсә буна еһтиjачы оланда сатын алыныр, буна көрә дә пролетарын jашамасы тә'мин олунмамышдыр. Анчаг бүтүнлүкдә пролетарлар *синфинин* jашамасы тә'мин олунмушдур. Гул рәгабәт харичиндәдир, пролетар исә рәгабәт шәраити дахилиндәдир вә бу рәгабәтдә баш верән бүтүн дәjишмәләри өз үзәриндә дуjур. Гул вәтәндашлар чәмиjjәтинин үзвү һесаб олунмаг деjил, шеj һесаб олунур. Пролетар шәхсиjjәт, вәтәндашлар чәмиjjәтинин үзвү һесаб едилир. Демәли, гул пролетардан бабат jашаjа биләр, лакин пролетар даһа jүксәк инкишаф пилләсиндә дуран чәмиjjәтә мәнсубдур вә өзү гулдан jүксәк пилләдә дурур. Гул өзүнү бунунла азад едир ки, бүтүн хүсуси мүлкиjjәт мүнасибәтләриндән анчаг бир мүнасибәти, көләлик мүнасибәтини мәһв едир вә бунун саjәсиндә анчаг о заман дөнүб пролетар олур; пролетар исә анчаг хүсуси мүлкиjjәти jерли-дибли мәһв етмәклә өзүнү азад едә биләр.

8-чи суал: Пролетарын тәһкимлидән фәрги нәдәдир?

Чаваб: Тәһкимлинин ихтиjарында вә истифадәсиндә истеһсал аләти, бир парча торпаг вардыр вә бунун мүгабилиндә о өз кәлиринин бир һиссәсини верир, jахуд бир сыра иш көрүр. Пролетар исә башгасына мәхсус олан истеһсал аләтләри илә ишләjир вә бу башгасынын хеjринә иш көрәрәк әвәзиндә кәлирдән бир һиссә алыр. Тәһкимлидән алыр, пролетара исә верирләр. Тәһкимлинин jашамасы тә'мин олунмушдур, пролетарын исә jашамасы тә'мин олунмамышдыр. Тәһкимли рәгабәт харичиндәдир, пролетар исә рәгабәт шәраити дахилиндәдир. Тәһкимли өзүнү бунунла азад едир ки, jа шәһәрә гачыб орада сәнәткар олур, jа өз мүлкәдарына иш, jахуд мәһсул әвәзинә

пул вериб азад ичарәдар олур, ја да өз феодалыны говуб мүлкијјәтчи олур. Бир сөзлә, о өзүнү бунунла азад едир ки, һәр нечә олурса-олсун, мүлкијјәт саһиби олан синфин сыраларына дахил олур вә рәгабәт даирәсинә кирир. Пролетар исә өзүнү онунла азад едир ки, рәгабәти, хүсуси мүлкијјәти вә бүтүн синфи фәргләри мәһв едир.

9-чу суал: Пролетарын сәнәткардан фәрги нәдәдир?*

10-чу суал: Пролетарын мануфактура фәһләсиндән фәрги нәдәдир?

Чаваб: XVI—XVIII әсрләрдә аз гала һәр јердә мануфактура фәһләсинин һәлә өз истеһсал аләтләри: өз тохучу дәзкаһы, өз аилә чәһрәси вә кичик торпаг саһәси вар иди ки, бу саһәни дә ишдән асудә олдуғу саатларда бечәрирди. Пролетарда бунларын һеч бири јохдур. Мануфактура фәһләси демәк олар һәмишә кәнддә јашајыр вә өз мүлкәдары, јахуд иш верәни илә аз-чох патриархал мүнасибәтдә олур. Пролетар әксәрән бөјүк шәһәрләрдә јашајыр вә иш верәнлә онун мүнасибәтләри халис пул мүнасибәтләридир. Ири сәнаје мануфактура фәһләсини онун патриархал шәраитиндән гопарыр; мануфактура фәһләси һәлә малик олдуғу ахырынчы әмлакыны итирир вә јалныз о заман бунун нәтичәсиндә дөнүб пролетар олур.

11-чи суал: Сәнаје ингилабы вә чәмијјәтин буржуаларла пролетарлара бөлүнмәси билаваситә нә кими нәтичәләр вермишдир?

Чаваб: Биринчиси, машын әмәји сәнаје мә'мулатынын гијмәтини кетдикчә ашағы салдығына көрә дүнјанын һәр јериндә әввәлки мануфактура системи вә ја әл әмәјинә әсасланан сәнаје системи тамамилә позулмушду. Индијәдәк тарихи инкишафдан аз-чох кәнарда галан вә сәнајеси мануфактураја әсасланан бүтүн јарымбарбар өлкәләр беләликлә өз гапалы вәзијјәтиндән зорла чыхарылды. Онлар инкилисләрдән даһа учуз әмтәә алмаға башладылар вә өз мануфактура фәһләләрини мәһв олмаға мәһкум етдиләр. Беләликлә, мин илләр боју тәрәггидән хәбәри олмајан өлкәләр, мәсәлән, Һиндистан там ингилаба мә'руз галды, одур ки, инди һәтта Чинин өзү дә ингилаба доғру кедир. Иш о мәгама чатмышдыр ки, бу күн Инкилтәрәдә ихтира едилән јени машын бир илдә Чинин милјонларла фәһләсини чөрәксиз гојур. Беләликлә, ири сәнаје бүтүн јер үзүнүн халгларыны бир-бири илә әлагәләндирмиш, кичик мәһәлли базарларын һамысыны бирләшдириб үмумдүнја базары јаратмыш, һәр јердә мәдәнијјәт вә тәрәгги үчүн

---

* Бундан сонра Енкелс әлјазмасында 9-чу суалын чавабы үчүн бош јер гојмушдур. *Ред.*

зәмин һазырламыш вә она кәтириб чыхартмышдыр ки, мәдәни өлкәләрдә нә олурса һамысы бүтүн дикәр өлкәләрә тә'сир көстәрмәлидир; белә ки, әкәр инди Инкилтәрә вә ја Франсада фәһләләр өзләрини азад етсәләр, бу бүтүн башга өлкәләрдә дә ингилаблар доғурмалы вә һәмин ингилаблар орада да кеч-тез фәһләләрин азад олмасы илә нәтичәләнмәлидир.

Икинчиси, ири сәнајенин мануфактураны әвәз етдији һәр јердә сәнаје ингилабы буржуазијанын сәрвәт вә гүдрәтини сон дәрәчә артырыб ону өлкәдә биринчи синфә чевирмишдир. Бунун нәтичәси ондан ибарәт олмушдур ки, белә бир просесин баш вердији һәр јердә буржуазија сијаси һакимијјәти өз әлинә алараг, әввәлки һөкмран синифләри — аристократијаны, сех бүркерләрини вә бунларын һәр икисинин нүмајәндәси олан мүтләг монархијаны сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. Буржуазија мајоратлары вә ја торпаг маликанәләринин өзкәнинкиләшдирилмәзлијини, бүтүн задәкан имтијазларыны ләғв едиб аристократијаны, задәканлары гүдрәтдән салмышдыр. Буржуазија бүтүн сәнәткар сехләрини вә сәнәткарларын бүтүн имтијазларыны ләғв едәрәк, сех бүркерләринин гүдрәтини сарсытмышдыр. Буржуазија бунларын һәр икисинин јеринә азад рәгабәти гојмушдур, јә'ни чәмијјәтин елә бир вәзијјәтини гојмушдур ки, бу вәзијјәтдә һәр кәс сәнаје фәалијјәтинин истәдији саһәси илә мәшғул олмаг һүгугуна маликдир вә бунун үчүн лазыми капиталын јохлуғундан башга һеч нә бу ишдә она манечилик төрәдә билмәз. Беләликлә, азад рәгабәтә кечмәк ачыг-ашкар билдирмәк демәкдир ки, бундан сонра чәмијјәт үзвләри анчаг өз капиталлары бәрабәр олмадығы дәрәчәдә бәрабәр дејилдирләр, капитал һәлледичи гүввәјә чеврилир, беләликлә, капиталистләр, буржуалар чәмијјәтдә биринчи синиф олурлар. Лакин ири сәнајенин илк инкишаф дөврү үчүн азад рәгабәт зәруридир, чүнки азад рәгабәт чәмијјәтин елә бир вәзијјәтидир ки, ири сәнаје јалныз белә бир вәзијјәт мејданда олдугда јараныб бөјүјә биләр.—Буржуазија бу јолла задәканларын вә сех бүркерләринин ичтимаи гүдрәтини арадан галдыраraг онларын сијаси һакимијјәтини дә јох етмишдир. Буржуазија чәмијјәтдә биринчи синиф олandан сонра өзүнү сијаси һәјатда да биринчи синиф е'лан етмишдир. Буржуазија буну, ганун гаршысында буржуасајағы бәрабәрлијә, азад рәгабәтин ганунла рәсмиләшдирилмәсинә әсасланан нүмајәндәли систем тәтбиг етмәк јолу илә етмишдир. Авропа өлкәләриндә бу систем конститусијалы монархија шәклиндә тәтбиг олунмушдур. Конститусијалы монархијаларда анчаг мүәјјән капиталы оланларын, јә'ни анчаг буржуаларын сечмәк һүгугу вардыр. Һәмин буржуа сечичиләри депутатлар сечир-

ләр, һәмин буржуа депутатлары исә веркиләри рәдд етмәк һүгугундан истифадә едәрәк, буржуа һөкумәтини сечирләр.

Үчүнчүсү, сәнаје ингилабы һәр јердә буржуазијанын инкишафына јардым көстәрдији дәрәчәдә пролетариатын да инкишафына јардым көстәрмишдир. Буржуазија варландыгча пролетарларын сајы чохалырды. Пролетарлара иши јалныз капитал верә билдијинә көрә, — капитал исә јалныз әмәк тәтбиг етдији заман артыр, — пролетариатын артмасы капиталын артмасына тамамилә ујғун кәлир. Ејни заманда сәнаје ингилабы буржуа вә пролетарлары ири шәһәрләрә топлајыр, чүнки ири шәһәрләр сәнајени инкишаф етдирмәк үчүн һәр шејдән сәрфәлидир; беләликлә, сәнаје ингилабы чохлу күтләни *бир* јерә јығмагла пролетарларын гүввәсини онлара дәрк етдирир. Сонра, сәнаје ингилабы инкишаф етдикчә, әл әмәјини сыхышдырыб арадан чыхаран јени машынлар ихтира олундугча, ири сәнаје әмәк һаггына даһа артыг тәзјиг көстәрир вә ону, јухарыда дедијимиз кими, минимума ендирир вә бунун нәтичәсиндә пролетариатын вәзијјәти кетдикчә даһа дөзүлмәз олур. Беләликлә, пролетариатын бир тәрәфдән наразылығынын, дикәр тәрәфдән исә күчүнүн артмасы нәтичәсиндә сәнаје ингилабы ичтимаи ингилаб һазырлајыр ки, буну да пролетариат едәчәкдир.

12-чи суал: Сәнаје ингилабынын сонракы нәтичәләри нә иди?

Чаваб: Ири сәнаје, бухар машыны вә дикәр машынлар јарадараг сәнаје истеһсалыны гыса мүддәтдә вә чүз'и хәрчлә сонсуз дәрәчәдә артырмаға имкан верән васитәләр мејдана кәтирди. Истеһсалын бу чүр асанлыгла кенишләнмәси нәтичәсиндәдир ки, һәмин ири сәнајенин зәрури нәтичәси олан азад рәгабәт тезликлә сон дәрәчә кәскин характер алды; чохлу капиталист сәнајејә ахышды вә арадан чох кечмәдән истеһсал едилән мәһсул истеһлак олуна биләчәјиндән хејли артыг олду. Бунун нәтичәсиндәдир ки, истеһсал едилмиш маллары сатмаг мүмкүн олмады вә тичарәт бөһраны дејилән бөһран башланды. Фабрикләр дајанмалы олду, фабрикчиләр ифласа уғрадылар вә фәһләләр чөрәксиз галдылар. Һәр јердә дәһшәтли јохсуллуг башланды. Арадан бир мүддәт кечәндән сонра артыг мәһсул сатылды, фабрикләр јенидән ишә башлады, әмәк һаггы јүксәлди вә ишләр тәдричән јолуна дүшүб һәр заманкындан јахшы кетди. Лакин бу һал узун сүрмәди, зира чох кечмәдән јенидән һәддән артыг мал истеһсал едилди вә ејнән әввәлки бөһран кими чәрәјан едән јени бир бөһран башланды. Беләликлә, бу әсрин әввәлиндән сәнајенин вәзијјәтиндә тәрәгги дөврләри илә бөһран дөврләри даим бир-бирини әвәз едирди

вә аз гала мүнтәзәм олараг һәр беш-једди илдән сонра бу чүр бөһран башланырды, өзү дә һәр дәфә бу бөһран фәһләләр арасында чох бөјүк фәлакәтләр доғуруб, үмуми ингилаби ојанышa сәбәб олур вә бүтүн мөвчуд гурулуш үчүн чох бөјүк тәһлүкә төрәдирди.

13-чү суал: Мүнтәзәм олараг баш верән бу тичарәт бөһранларындан нә нәтичә чыхыр?

Чаваб: Биринчиси, о нәтичә чыхыр ки, ири сәнаје өз инкишафынын илк дөврүндә азад рәгабәти өзү јаратмыш олса да, инди, азад рәгабәт чәрчивәсинә сығмыр; рәгабәт вә үмумијјәтлә сәнаје истеһсалыны ајры-ајры шәхсләрин идарә етмәси ири сәнаје үчүн бухова чеврилмишдир, ири сәнаје һәмин буховлары гырмалыдыр вә гырачагдыр; нә гәдәр ки, ири сәнаје индики гајда илә идарә олунур, једди илдән једди илә тәкрар едилән үмуми позғунлуг төрәтмәдән мөвчуд ола билмәз, һәр дәфә бүтүн мәдәнијјәт үчүн тәһлүкә јарадан бу позғунлуг исә јалныз пролетариаты јохсуллуг кирдабына атмаг дејил, һабелә бир чох буржуаны да вар-јохдан чыхарыр; демәли, ја ири сәнаједән әл чәкмәк лазымдыр, — бу исә әсла мүмкүн дејилдир, — ја да е'тираф етмәк кәрәкдир ки, ири сәнаје чәмијјәтин тамамилә јени гајдада тәшкил олунмасыны сөзсүз зәрури едир; чәмијјәтин бу јени гајдада тәшкили шәраитиндә сәнаје истеһсалына һеч дә бир-бири илә рәгабәт едән ајры-ајры фабрикчиләр дејил, сабит план әсасында вә бүтүн чәмијјәт үзвләринин тәләбатына ујғун олараг бүтүн чәмијјәт рәһбәрлик едир.

Икинчиси, ири сәнаје вә онунла әлагәдар олараг истеһсалы сонсуз дәрәчәдә кенишләндирмәк имканы елә бир ичтимаи гурулуш јаратмаға јол верир ки, орада һәјат үчүн зәрури олан бүтүн шејләр чох — бол истеһсал едиләчәјинә көрә чәмијјәтин һәр бир үзвү өз гүввә вә габилијјәтини тамамилә сәрбәст инкишаф етдириб тәтбиг едә биләчәкдир. Демәли, ири сәнајенин мүасир чәмијјәтдә мәһз бүтүн јохсуллуғу вә тичарәт бөһранларыны доғурмаг хассәси чәмијјәтин башга чүр тәшкили шәраитиндә мәһз елә бир хассәјә чевриләчәкдир ки, һәмин јохсуллуғу вә фәлакәтләр доғуран сарсынтылары мәһв едәчәкдир.

Беләликлә, там инандырычы шәкилдә сүбут едилмишдир ки:

1) һазырда бүтүн бу фәлакәтләрин јеканә сәбәби даһа заманын шәраитинә ујғун кәлмәјән ичтимаи гурулушдур;

2) јени ичтимаи гурулуш јаратмаг јолу илә бу фәлакәтләри арадан галдырмаг үчүн лазыми васитәләр индидән вардыр.

14-чү суал: Бу јени ичтимаи гурулуш нечә гурулуш олмалыдыр?

Чаваб: Һәр шејдән әввәл, сәнајенин вә үмумијјәтлә бүтүн истеһсал саһәләринин идарә олунмасы бир-бири илә рәгабәт едән ајры-ајры фәрдләрин әлиндән алыначагдыр. Бунун әвәзинә бүтүн истеһсал саһәләри бүтүн чәмијјәтин ихтијарында олачаг, jә'ни ичтимаи мәнафе нөгтеји-нәзәриндән, ичтимаи план әсасында вә бүтүн чәмијјәт үзвләринин иштиракы илә идарә едиләчәкдир. Беләликлә, бу јени ичтимаи гурулуш рәгабәти арадан галдырыб онун јеринә бирлик кәтирәчәкдир. Сәнајенин ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән идарә едилмәсинин зәрури нәтичәси хүсуси мүлкијјәт олдуғу үчүн вә рәгабәт сәнајенин ајры-ајры хүсуси мүлкијјәтчиләр тәрәфиндән идарә едилмәси үсулундан башга бир шеј олмадығы үчүн, хүсуси мүлкијјәт сәнајенин фәрди шәкилдә идарә олунмасындан, рәгабәтдән ајрылмаздыр. Демәли, хүсуси мүлкијјәт дә ләғв едилмәлидир, онун јерини исә бүтүн истеһсал аләтләриндән һамынын елликлә истифадә етмәси вә мәһсулларын үмуми сазишлә бөлүшдүрүлмәси әсасы, јахуд нечә дејәрләр, шәрикли әмлак тутачагдыр. Хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәси сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә бүтүн ичтимаи гурулушу дәјишдирмәк лүзумунун һәтта ән гыса вә ән үмумиләшдирилмиш ифадәсидир. Буна көрә дә коммунистләр хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәсини тамамилә дүзкүн олараг, өзләринин башлыча тәләби кими ирәли сүрүрләр.

15-чи суал: Демәли, әввәлләр хүсуси мүлкијјәти мәһв етмәк мүмкүн дејилди?

Чаваб: Јох, мүмкүн дејилди. Ичтимаи гурулушда баш верән һәр бир дәјишиклик, мүлкијјәт мүнасибәтләриндә әмәлә кәлән һәр бир чеврилиш көһнә мүлкијјәт мүнасибәтләринә даһа ујғун кәлмәјән јени мәһсулдар гүввәләр јарадылмасынын зәрури нәтичәси иди. Хүсуси мүлкијјәт өзү дә белә мејдана кәлмишдир. Иш бурасындадыр ки, хүсуси мүлкијјәт һәмишә олмамышдыр; орта әсрләрин сонунда, о заманкы феодал вә сех мүлкијјәти чәрчивәсинә сығмајан јени истеһсал үсулу мануфактура шәклиндә мејдана кәләндә көһнә мүлкијјәт мүнасибәтләриндән јүксәкдә дуран бу мануфактура өзү үчүн јени мүлкијјәт формасы — хүсуси мүлкијјәт јаратды. Мануфактура үчүн вә ири сәнајенин илк инкишаф мәрһәләси үчүн хүсуси мүлкијјәтдән башга һеч бир мүлкијјәт формасы, хүсуси мүлкијјәтә әсасланан гурулушдан башга һеч бир ичтимаи гурулуш мүмкүн дејилди. Нә гәдәр ки, јалныз һамыја чатачаг мигдарда дејил, һабелә ичтимаи капиталы чохалтмаг вә мәһсулдар гүввәләри даһа да инкишаф етдирмәк үчүн артыг галачаг мигдарда мәһсул истеһсал етмәк мүмкүн дејилдир, чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини идарә едән һөкмран синиф

дә һәмишә галмалыдыр, јохсул вә мәзлум синиф дә. Бу синифләрин һансы синифләр олдуғу истеһсалын инкишаф пилләсиндән асылыдыр. Әкинчиликдән асылы олан орта әсрләрдә биз мүлкәдара вә тәһкимлијә раст кәлирик; орта әсрләрин ахырларына мәхсус шәһәрләрдә сех устасына, уста көмәкчисинә вә күнәмуздчуја раст кәлирик; XVII әсрдә мануфактура саһибинә вә мануфактура фәһләсинә раст кәлирик; XIX әсрдә ири фабрикчијә вә пролетара раст кәлирик. Тамамилә ајдын олдуғу кими, мәһсулдар гүввәләр һәлә о дәрәчәдә инкишаф етмәмишди ки, һамы үчүн кифајәт гәдәр мәһсул истеһсал етмәк мүмкүн олсун вә хүсуси мүлкијјәт бу мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн бухова, манеәјә чеврилсин. Лакин инди ири сәнајенин инкишафы сајәсиндә, *биринчиси,* кечмишдә мисли көрүнмәмиш мигдарда капитал вә мәһсулдар гүввәләр јарадылмышдыр вә гыса мүддәт әрзиндә бу мәһсулдар гүввәләри сонсуз дәрәчәдә артырмаг васитәләри вардыр. *Икинчиси,* бу мәһсулдар гүввәләр сајча чох олмајан буржуаларын әлиндә топланмышдыр, һалбуки кениш халг күтләләри кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә пролетарлара чеврилирләр, һәм дә буржуаларын сәрвәти артдыгча, бу күтләләр даһа да јохсуллашырлар вә онларын вәзијјәти даһа да дөзүлмәз олур. *Үчүнчүсү,* асанлыгла артырыла билән бу күчлү мәһсулдар гүввәләр хүсуси мүлкијјәтдән вә буржуалардан о дәрәчәдә јүксәјә галхмышдыр ки, ичтимаи гурулушда даим чох күчлү сарсынтылар әмәлә кәтирир. Буна көрәдир ки, хүсуси мүлкијјәти мәһв етмәк јалныз инди нәинки мүмкүн, һәтта тамамилә зәрури олмушдур.

16-чы суал: Хүсуси мүлкијјәти динч јолла мәһв етмәк мүмкүндүрмү?

Чаваб: Арзу етмәк оларды ки, бу белә олајды вә буна е'тираз едән олсајды, коммунистләр, әлбәттә, ахырынчы олардылар. Коммунистләр чох јахшы билирләр ки, һәр чүр гәсд нәинки фајдасыз, һәтта зәрәрлидир. Онлар чох јахшы билирләр ки, гәсдән вә өзбашына ингилаб етмәк олмаз вә һәмишә, һәр јердә ингилаблар ајры-ајры партијаларын вә бүтөв синифләрин ирадәси вә рәһбәрлијиндән гәтијјән асылы олмајан шәраитин зәрури нәтичәси олмушдур. Лакин бунунла бәрабәр онлар көрүрләр ки, пролетариатын инкишафы демәк олар бүтүн мәдәни өлкәләрдә зоракылыг јолу илә јатырылыр вә бунунла да коммунистләрин әлејһдарлары вар гүввә илә ингилабын хејринә ишләјирләр. Әкәр бунларын һамысы, ән нәһајәт, мәзлум пролетариаты ингилаба сөвг едәрсә, биз коммунистләр пролетариатын ишини инди сөзлә нечә мүдафиә едириксә, о заман ишлә дә бундан пис мүдафиә етмәјәчәјик.

17-чи суал: Хүсуси мүлкиіјәти бирдән-бирә мәһв етмәк мүмкүндүрмү?

Чаваб: Јох, мөвчуд мәһсулдар гүввәләри *бирдән-бирә* артырыб ичтимаи тәсәррүфат јарадылмасы үчүн зәрури олан һәддә чатдырмаг мүмкүн олмадығы кими, хүсуси мүлкијјәти бирдән-бирә мәһв етмәк дә мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә пролетариатын, бүтүн әламәтләрдән көрүндүјү кими, јахынлашмагда олан ингилабы һазыркы чәмијјәти јалныз тәдричлә дәјишдирә биләчәк вә хүсуси мүлкијјәти јалныз о заман мәһв едәчәкдир ки, бунун үчүн зәрури олан истеһсал васитәләри күтләси јарадылмыш олсун.

18-чи суал: Бу ингилабын кедиши нечә олачагдыр?

Чаваб: Бу ингилаб, һәр шејдән әввәл, *демократик гурулуш* вә бунунла да билавасита вә ја долајы јолла пролетариатын сијаси һөкмранлығыны јарадачагдыр. Инкилтәрәдә билаваситә јарадачагдыр, чүнки еләэ индидән орада пролетарлар халгын әксәријјәтини тәшкил едирләр; Франсада вә Алманијада долајы јолла јарадачагдыр, чүнки орада халгын әксәријјәти нәинки пролетарлардан, һабелә хырда кәндлиләрдән вә шәһәр хырда буржуаларындан ибарәтдир, бунлар исә һәлә анчаг пролетариата кечид мәрһәләсиндәдирләр, өзләринин бүтүн сијаси мәнафеләрини һәјата кечирмәкдә пролетариатдан кетдикчә даһа чох асылы олурлар вә буна көрә дә тезликлә пролетариатын тәләбләринә гошулмалы олачаглар. Бунун үчүн бәлкә дә һәлә јени мүбаризә лазым кәләчәкдир, лакин бу мүбаризә һөкмән пролетариатын гәләбәси илә гуртарачагдыр.

Әкәр хүсуси мүлкијјәтә билавасита гәсд едән вә пролетариатын јашамасыны тә'мин едән кениш тәдбирләр көрмәк үчүн демократијадан дәрһал бир васитә кими истифадә едилмәзсә, бу демократија пролетариат үчүн тамамилә фајдасыз оларды. Индики мөвчуд шәраитдән зәрури сурәтдә ирәли кәлән һәмин башлыча тәдбирләр бунлардыр:

1) Хүсуси мүлкијјәти мәһдуд етмәк: мүтәрәгги веркu, ирсләрә јүксәк верки гојмаг, јан хәтләр вәрәсәлијини (гардашларын, гардаш оғланларынын вә и. а. вәрәсәлијини) ләғв етмәк, ичбари истигразлар вә и. а.

2) Гисмән дөвләт сәнајесинин рәгабәти јолу илә, гисмән дә кағыз пулла билавасита сатын алмаг јолу илә торпаг мүлкијјәтчиләрини, фабрикчиләри, дәмирјол саһибләрини вә кәми саһибләрини тәдричлә әмлакдан мәһрум етмәк.

3) Бүтүн мүһачирләрин әмлакыны вә халгын әксәријјәтинә гаршы үсјан едән гијамчыларын әмлакыны мүсадирә етмәк.

4) Милли маликанәләрдә, фабрикләрдә вә е'малатханаларда әмәји тәшкил етмәк вә ја пролетарлара иш вермәк; бунун

сајәсиндә фәһләләрин өз арасындакы рәгабәт арадан галдырылачаг вә фабрикчиләр һәлә галачагларына көрә онлар да дөвләт кими јүксәк әмәк һаггы вермәјә мәчбур олачаглар.

5) Хүсуси мүлкијјәт тамамилә мәһв едиләнәдәк әмәк чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн ејни дәрәчәдә мәчбури олмалыдыр. Хүсусилә кәнд тәсәррүфаты үчүн сәнаје ордулары јаратмаг.

6) Дөвләт капиталына малик олан милли банк васитәси илә кредит системини вә пул алверини дөвләтин әлиндә мәркәзләшдирмәк. Һәр чүр хүсуси банклары вә банкир конторларыны бағламаг.

7) Милләтин сәрәнчамында олан капиталын артмасына вә фәһләләрин сајынын чохалмасына ујғун олараг, милли фабрикләрин, е'малатханаларын, дәмирјолларын, кәмиләрин сајыны артырмаг, әкин үчүн истифадә олунмајыб галан бүтүн торпаглары бечәрмәк вә әкин үчүн истифадә едилән торпагларын бечәрилмәсини јахшылашдырмаг.

8) Аналары бахмадан кечинә биләчәкләри замандан бүтүн ушаглары дөвләт мүәссисәләриндә вә дөвләт һесабына тәрбијәләндирмәк. Тәрбијәни фабрик әмәји илә бирләшдирмәк.

9) Сәнаје илә, кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олачаг вәтәндаш коммуналары үчүн үмуми мәнзилләр јаратмаг мәгсәди илә милли маликанәләрдә бөјүк сарајлар тикдирмәк, шәһәр вә кәнд һәјат тәрзинин биртәрәфлилијиндән вә нөгсанларындан әзијјәт чәкмәмәк үчүн бунларын үстүнлүкләрини бирләшдирмәк.

10) Шәһәрләрдә сағламлыг үчүн јарамајан вә пис тикилмиш бүтүн мәнзил вә мәһәлләләри сөкмәк.

11) Никаһлы вә никаһсыз доғулан ушаглар үчүн ејни вәрәсәлик һүгугу вермәк.

12) Бүтүн нәглијјат ишини милләтин әлиндә тәмәркүзләшдирмәк.

Әлбәттә, бүтүн бу тәдбирләри бирдән һәјата кечирмәк олмаз, лакин бунларын бири өз ардынча о бирини чәкиб кәтирәчәкдир. Хүсуси мүлкијјәт үзәринә илк гәти һәмлә едилән кими пролетариат даһа да ирәли кетмәјә, бүтүн капиталы, бүтүн кәнд тәсәррүфатыны, бүтүн сәнајени, бүтүн нәглијјаты вә бүтүн мүбадиләни дөвләтин әлиндә даһа артыг тәмәркүзләшдирмәјә мәчбур олачагдыр. Садаланан тәдбирләрин һамысы буна доғру апарыр. Өлкәнин мәһсулдар гүввәләри пролетариатын әмәји илә нә дәрәчәдә артачагса, бу тәдбирләри һәјата кечирмәк имканы вә онларын доғурдуғу мәркәзләшмә дә тамамилә ејни дәрәчәдә артачагдыр. Нәһајәт, бүтүн капитал, бүтүн истеһсал, бүтүн мүбадилә дөвләтин әлиндә топлашанда, хүсуси

мүлкијјәт өз-өзүнә арадан галхачаг, пул кәрәксиз олачаг вә истеһсал о дәрәчәдә артачаг, адамлар исә о гәдәр дәјишиләчәкләр ки, көһнә чәмијјәтин сон мүнасибәт формалары да арадан галха биләчәкдир.

19-чу суал: Бу ингилаб ајрылыгда һәр һансы бир өлкәдә баш верә биләрми?

Чаваб: Јох. Ири сәнаје дүнја базарыны јаратмыш олмагла јер күрәсинин бүтүн халгларыны, хүсусилә мәдәни халглары бир-биринә елә бағламышдыр ки, бунлардан һәр бири дикәринин һәјатында нәләр баш вердијиндән асылыдыр. Сонра ири сәнаје бүтүн мәдәни өлкәләрдә ичтимаи инкишафы елә тәнләшдирмишдир ки, һәр јердә буржуазија вә пролетариат чәмијјәтин ики һәлледичи синфи, онларын арасындакы мүбаризә исә зәманәмизин башлыча мүбаризәси олмушдур. Буна көрә дә коммунист ингилабы јалныз милли ингилаб олмајачагдыр, мәдәни өлкәләрин һамысында, јә'ни, һеч олмаса, Инкилтәрә, Америка, Франса вә Алманијада бир вахтда баш верәчәкдир[13]. Бу өлкәләрдән һансында сәнаје даһа чох инкишаф етмишсә, даһа чох сәрвәт топланмышса вә даһа чох мәһсулдар гүввәләр варса, бундан асылы олараг онларын һәр бириндә коммунист ингилабы даһа сүр'әтлә, јахуд даһа јаваш инкишаф едәчәкдир. Буна көрә дә коммунист ингилабы Алманијада даһа јаваш вә даһа чәтин, Инкилтәрәдә даһа сүр'әтлә вә даһа асан олачагдыр. Бу ингилаб дүнјанын галан өлкәләринә дә хејли тә'сир көстәрәчәк, онларын инкишафынын әввәлки кедишини тамамилә дәјишдириб сон дәрәчә сүр'әтләндирәчәкдир. Коммунист ингилабы дүнја ингилабыдыр, буна көрә дә онун мејданы дүнја олачагдыр.

20-чи суал: Хүсуси мүлкијјәтин тамамилә арадан галдырылмасы нә кими нәтичәләр верәчәкдир?

Чаваб: Чәмијјәт бүтүн мәһсулдар гүввәләрдән вә үнсијјәт васитәләриндән истифадә олунмасыны, һабелә мәһсул мүбадиләси вә бөлкүсүнү хүсуси капиталистләрин әлиндән алачаг, бүтүн бунлары бүтөв чәмијјәтин мөвчуд еһтијатлары вә тәләбатындан ирәли кәлән план әсасында идарә едәчәкдир, бунунла, һәр шејдән әввәл, ири сәнајенин һазыркы идарәетмә системи илә әлагәдар олан бүтүн фәлакәтли нәтичәләр арадан галдырылачагдыр. Бөһранлар кәсиләчәк, кениш истеһсал мөвчуд ичтимаи гурулуш шәраитиндә ифрат истеһсал доғурдуғу вә јохсуллуғун чох күчлү сәбәби олдуғу һалда, о заман әсла кифајәт етмәјәчәк вә индикиндән хејли кениш бир мигјас алмалы олачагдыр. Чәмијјәтин билаваситә тәләбатындан артыг мәһсул истеһсал едилмәси јохсуллуг доғурмаг әвәзинә, бүтүн чәмијјәт үзвләринин тәләбатыны өдәмәји тә'мин едәчәк, јени

тәләбат доғурачаг вә ејни заманда бу тәләбатын өдәнилмәси үчүн васитәләр јарадачагдыр. Бу артыг истеһсал кәләчәк тәрәгги үчүн шәрт вә стимул олачаг, һәмин тәрәггини һәјата кечирәчәк, анчаг бүтүн ичтимаи гајданын, әввәлләр олдуғу кими, вахташыры позулмасына сәбәб олмајачагдыр. Хүсуси мүлкијјәт буховларындан азад олмуш ири сәнаје елә бир өлчүдә инкишаф едәчәкдир ки, дөврүмүзүн ири сәнајеси илә мүгајисәдә мануфактура бизә нечә чох чүз'и көрүнүрсә, о заманкы ири сәнаје илә мүгајисәдә индики ири сәнаје дә ејни илә о чүр чох чүз'и көрүнәчәкдир. Сәнајенин бу инкишафы чәмијјәтә бүтүн өз үзвләринин тәләбатыны өдәмәк үчүн кифајәт гәдәр мәһсул верәчәкдир. Ејни илә әкинчилик дә хүсуси мүлкијјәтин тәзјиги вә торпаг саһәләринин хырдаланмыш олмасы үзүндән мөвчуд јениликләри вә елмин наилијјәтләрини чәтинликлә тәтбиг етдији һалда, сәнаје кими тамамилә јени тәрәгги дөврүнә гәдәм гојачаг вә чәмијјәтин сәрәнчамына кифајәт гәдәр мәһсул верәчәкдир. Беләликлә, чәмијјәт бүтүн өз үзвләринин тәләбатыны өдәмәји нәзәрдә тутан бир бөлкү тәшкил етмәк үчүн кифајәт гәдәр мәһсул истеһсал едәчәкдир. Бунунла да чәмијјәтин бир-биринә дүшмән олан мүхтәлиф синифләрә бөлүнмәси лүзумсуз олачагдыр. Бу бөлүнмә нәинки лүзумсуз олачаг, һәтта јени ичтимаи гурулушла бир араја сыға билмәјәчәкдир. Синифләрин мөвчуд олмасы әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлмишдир, индики шәкилдә әмәк бөлкүсү исә тамамилә јох олуб кедәчәкдир, чүнки сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны јүксәлдиб көстәрилән сәвијјәјә галдырмаг үчүн тәкчә механики вә кимјәви јардымчы васитәләр кифајәт дејилдир. Бу васитәләри һәрәкәтә кәтирән адамларын габилијјәтини дә мүвафиг сурәтдә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Кечән әсрдә кәндлиләр вә мануфактура фәһләләри ири сәнајејә чәлб едиләндән сонра өзләринин бүтүн һәјат тәрзини дәјишдирдикләри вә өзләри дә дөнүб тамамилә башга бир адам олдуглары кими, истеһсалын бирликдә бүтүн чәмијјәтин гүввәси илә идарә едилмәси вә бурадан ирәли кәлән јени инкишафы да тамамилә јени адамлара мөһтач олачаг вә онлары јарадачагдыр. Индики кими адамлар истеһсалы ичтимаи гајдада идарә едә билмәзләр, чүнки индики адамларын һәр бири истеһсалын мүәјјән бир саһәсинә табедир, буна бағлыдыр, бунун тәрәфиндән истисмар олунур, өз габилијјәтинин бүтүн башга чәһәтләри һесабына анчаг *бир* чәһәтини инкишаф етдирир вә бүтүн истеһсалын анчаг *бир* саһәсини вә ја һәр һансы бир саһәсинин анчаг бир һиссәсини билир. Елә индики сәнаје бу чүр адамлардан кетдикчә даһа аз истифадә едә билир. Бүтүн чәмијјәтин бирликдә вә планаујғун идарә етдији сәнаје исә, һәртәрәфли инки-

шаф етмиш габилиjjәтә малик адамлар, бүтүн истеһсал системинә бәләд олан габил адамлар олмасыны хүсусилә чох тәләб едир. Демәли, машынын артыг инди сарсытмыш олдуғу әмәк бөлкүсү, бирисини дөндәриб кәндли, башгасыны чәкмәчи, үчүнчүсүнү фабрик фәһләси, дөрдүнчүсүнү биржа мөһтәкири едән бу әмәк бөлкүсү тамамилә јох олуб кедәчәкдир. Тәрбијә кәнчләрә имкан верәчәкдир ки, онлар бүтүн истеһсал системини әмәли сурәтдә тез өјрәнсинләр, чәмијјәтин тәләбатындан вә ја өз һәвәсләриндән асылы олараг нөвбә илә бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечсинләр. Демәли, тәрбијә онлары мүасир әмәк бөлкүсүнүн ајрылыгда һәр бир адамы дүчар етдији бир тәрәфли олмагдан азад едәчәкдир. Беләликлә, коммунизм әсаслары үзәриндә тәшкил олунан чәмијјәт өз үзвләринә имкан верәчәкдир ки, онлар һәртәрәфли инкишаф етмиш габилијјәтләрини һәртәрәфли тәтбиг етсинләр. Лакин бунунла бирликдә мүхтәлиф синифләр дә һөкмән јох олуб кедәчәкдир. Демәли, бир тәрәфдән, коммунизм әсаслары үзәриндә тәшкил едилән чәмијјәт синифләрин мөвчуд олуб галмасы илә бир араја сығмыр, дикәр тәрәфдән исә белә бир чәмијјәт гурулмасынын өзү синфи фәргләри мәһв етмәк үчүн васитәләр верир.

Бурадан о нәтичә чыхыр ки, шәһәрлә кәнд арасында әкслик дә јох олуб кедәчәкдир. Әкинчиликлә вә сәнаје әмәји илә һеч дә ики мүхтәлиф синиф дејил, ејни адамлар мәшғул олачаглар. Коммунизм бирлији үчүн бунун зәрури шәрт олмасынын тамамилә мадди сәбәбләри дә вардыр. Сәнаје әһалиси бөјүк шәһәрләрә јығышдығы һалда әкинчиликлә мәшғул олан әһалинин кәндләрә сәпәләнмәси јалныз әкинчилик вә сәнајенин һәлә кифајәт гәдәр јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмиш олмадығына ујғундур, һәр чүр кәләчәк инкишафа манеәдир ки, бу да инди өзүнү чох күчлү һисс етдирир.

Мәһсулдар гүввәләрдән бирликдә вә планаујғун шәкилдә истифадә етмәк мәгсәди илә чәмијјәтин бүтүн үзвләринин үмуми бирлијинин јаранмасы; истеһсалын инкишаф едиб һамынын тәләбатыны өдәјәчәк сәвијјәјә чатмасы; адамларын бир гисми һесабына дикәр гисминин тәләбатыны өдәмәк кими бир вәзијјәтә сон гојулмасы; синифләрин вә синифләр арасындакы әксликләрин тамамилә мәһв едилмәси; әввәлки әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг јолу илә, истеһсал тәрбијәси, фәалијјәт нөвләрини дәјишдирмәк, һамылыгла истеһсал олунан не'мәтләрдән һамылыгла истифадә етмәк јолу илә, нәһајәт, шәһәри кәндлә бирләшдирмәк јолу илә бүтүн чәмијјәт үзвләринин габилијјәтинин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси—хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәјин ән әсас нәтичәләри бунлардыр.

21-чи суал: Коммунизм ичтимаи гурулушу аиләјә нечә тә’сир едәчәкдир?

Чаваб: Чинсләрин мүнасибәтләри анчаг шәхси иш олачаг; бу ишин јалныз аид олдуғу шәхсләрә дәхли олачағына көрә чәмијјәтин она гарышмасы лазым кәлмәјәчәкдир. Бу исә хүсуси мүлкијјәтин арадан галдырылмасы вә ушагларын ичтимаи тәрбијәси сајәсиндә мүмкүндүр, чүнки бунун нәтичәсиндә мүасир никаһын хүсуси мүлкијјәтлә әлагәдар олан һәр ики әсасы, јә’ни арвадын әрдән вә ушагларын ата-анадан асылы олмалары арадан галхыр. Коммунизмдә арвадларын шәрикли олачағы барәсиндә јүксәк әхлаглы мешшанларын фәрјадларына чаваб да мәһз бундан ибарәтдир. Арвадларын шәрикли олмасы бүтүнлүклә буржуа чәмијјәтинә аид бир һалдыр вә инди бу һал фаһишәлик шәклиндә там мөвчуддур. Лакин фаһишәлик хүсуси мүлкијјәтә әсасланыр вә онунла бирликдә јох олуб кедәчәкдир. Демәли, коммунизм тәшкилаты арвадлары шәрикли етмәк дејил, онларын шәрикли олмасыны арадан галдырачагдыр.

22-чи суал: Коммунизм тәшкилатынын мөвчуд милләтләрә мүнасибәти нечә олачагдыр?

— Галыр[36].

23-чү суал: Онун мөвчуд динләрә мүнасибәти нечә олачагдыр?

— Галыр.

24-чү суал: Коммунистләрин сосиалистләрдән фәрги нәдир?

Чаваб: Сосиалист адлананлар үч категоријаја бөлүнүрләр.

Биринчи категорија феодал вә патриархал чәмијјәтин тәрәфдарларындан ибарәтдир, јә’ни о чәмијјәтин ки, ири сәнаје, дүнја тичарәти вә бунларын јаратдығы буржуа чәмијјәти һәмин чәмијјәти күндән-күнә мәһв едирди вә едир. Бу категорија мүасир чәмијјәтин фәлакәтләриндән белә бир нәтичә чыхарыр ки, феодал вә патриархал чәмијјәти бәрпа етмәк лазымдыр, чүнки феодал вә патриархал чәмијјәтдә бу фәлакәтләр јох иди. Һәмин категоријанын бүтүн тәклифләри билаваситә вә ја долајы јолла бу мәгсәдә доғру јөнәлдилмишдир. Бу *мүртәче* сосиалистләр категоријасы пролетариатын јохсуллуғуна заһирән чаныјананлыг көстәрсә дә вә бу мүнасибәтлә ачы көз јашлары ахытса да, коммунистләр онунла һәмишә гәти мүбаризә едәчәкләр. Зира бу сосиалистләр:

1) әсла мүмкүн олмајан бир шејә чан атырлар;

2) аристократијанын, сех усталарынын, мануфактура саһибләринин вә онларла бирликдә мүтләг монархларын вә ја феодал монархларын, мә’мурларын, әскәрләрин вә кешишләрин һөкмранлығыны бәрпа етмәјә чалышырлар; онларын

бәрпа етмәк истәдији ҹәмијјәт, доғрудур, мүасир ҹәмијјәтин гүсурларындан азад оларды, амма бунун әвәзиндә өзү илә ән азы ејни мигдарда башга фәлакәтләр кәтирәрди, һәм дә коммунист тәшкилатынын васитәси илә мәзлум фәһләләри азадлыға чыхармаг үчүн һеч бир перспектив ачмазды;

3) онлар һәмишә әсил нијјәтләрини пролетариат дөнүб ингилабчы вә коммунист пролетариат олдуғу заман бүрузә верирләр. Бу һалларда онлар дәрһал буржуазија илә бирләшиб пролетарларын әлејһинә чыхырлар.

Икинҹи категорија индики ҹәмијјәтин тәрәфдарларындан ибарәтдир вә бу ҹәмијјәтин лабүд сурәтдә төрәтдији фәлакәтләр онлары һәмин ҹәмијјәтин варлығы үчүн тәшвишә дүшмәјә вадар едир. Демәли, онлар индики ҹәмијјәти һифз едиб сахламаға, лакин онунла әлагәдар олан фәлакәтләри арадан галдырмаға чалышырлар. Бундан өтрү бә'зиләри ади хејријјәчилик тәдбирләри, башгалары исә чох бөјүк ислаһат планлары тәклиф едирләр; бу ислаһатлардан мәгсәд ҹәмијјәти јени шәкилдә гурмаг бәһанәси илә индики ҹәмијјәтин дајагларыны, беләликлә дә бу ҹәмијјәтин өзүнү һифз едиб сахламагдыр. Коммунистләр һәмин *буржуа сосиалистләри* илә дә јорулмадан мүбаризә етмәли олачаглар, чүнки онларын фәалијјәти коммунистләрин дүшмәнләри үчүн хејирлидир вә онлар коммунистләрин дағытмаг истәдији иҹтимаи гурулушу мүдафиә едирләр.

Нәһајәт, үчүнҹү категорија демократик сосиалистләрдән ибарәтдир. Онлар коммунистләрин кетдији јол илә кедәрәк,.. суалда* көстәрилән тәдбирләрин бир һиссәсинин һәјата кечирилмәсини истәјирләр, лакин бунларын коммунизмә кечид тәдбирләри кими дејил, јохсуллуғу вә индики ҹәмијјәтин фәлакәтләрини арадан галдырмаг үчүн кифајәт едән тәдбирләр кими һәјата кечирилмәсини истәјирләр. Бу *демократик сосиалистләр* ја өз синфинин азадлыға чыхмасы шәртләрини һәлә лазымынҹа баша дүшмәмиш пролетарлардыр, ја да хырда буржуазијанын, јә'ни та демократија әлдә едилиб ондан ирәли кәлән сосиалист тәдбирләри һәјата кечириләнәдәк пролетарларла бир чох ҹәһәтдән һәммәнафе олан бир синфин нүмајәндәләридир. Буна көрә дә әкәр бу сосиалистләр һөкмран буржуазијаја гуллуг көстәрмәсәләр вә коммунистләр үзәринә һүҹум етмәјә башламасалар, коммунистләр һәрәкәтә кечмәк мәгамларында һәмин сосиалистләрлә сазиш бағлајаҹаглар вә үмумијјәтлә бу мүддәт үчүн мүмкүн гәдәр онларла үмуми си-

---

* Әлјазмасында бош јер гојулмушдур; 18-чи суал нәзәрдә тутулур. *Ред.*

јасәт јеритмәлидирләр. Әлбәттә, бирликдә һәрәкәт етмәк демократик сосиалистләрлә коммунистләр арасындакы фикир ајрылыгларынын мүзакирә олунмасыны рәдд етмир.

25-чи суал: Зәманәмизин дикәр сијаси партијаларына коммунистләрин мүнасибәти нечәдир?

Чаваб: Бу мүнасибәт мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф шәкилдәдир.—Буржуазијанын һөкмран олдуғу Инкилтәрә, Франса вә Белчикада мүхтәлиф демократик партијаларла коммунистләрин һәләлик үмуми мәнафеји вардыр, һәм дә демократлар инди һәр јердә мүдафиә етдикләри сосиалист тәдбирләриндә коммунистләрин мәгсәдләринә нә гәдәр чох јахынлашырларса, јә'ни пролетариатын мәнафејини нә гәдәр ајдын вә гәти мүдафиә едирләрсә, пролетариата нә гәдәр чох архаланырларса, бу мәнафе үмумилији бир о гәдәр чох олур. Мәсәлән, Инкилтәрәдә фәһләләрдән ибарәт олан чартистләр коммунистләрә демократик хырда буржуалардан вә ја радикал адлананлардан гат-гат јахындырлар.

Демократик конститусија тәтбиг едилән *Америкада* коммунистләр бу конститусијаны буржуазијанын әлејһинә чевирмәк вә ондан пролетариатын хејри үчүн истифадә етмәк истәјән партијаны, јә'ни милли аграр ислаһаты тәрәфдарлары партијасыны мүдафиә етмәли олачаглар.

Исвечрәдә радикаллар һәлә тәркибчә чох гарышыг бир партија олсалар да, коммунистләр јалныз онларла сазишә кирә билирләр, бу радикаллар арасында исә ән мүтәрәгги оланлары һәр һалда Ваадт вә Ченеврә радикалларыдыр.

Нәһајәт, Алманијада буржуазија илә мүтләг монархија арасында гәти мүбаризә һәлә ирәлидәдир. Лакин коммунистләр үмид едә билмәзләр ки, буржуазија һөкмранлыг әлдә етмәмиш онунла гәти дөјүшә кирмәли олачаглар; буна көрә дә буржуазијанын мүмкүн гәдәр тез һөкмранлыға чатмасына көмәк етмәк коммунистләрин хејринәдир, чүнки онда буржуазијаны да өз нөвбәсиндә мүмкүн гәдәр тез девирмәк олар. Беләликлә, либерал буржуазијанын һөкумәтләрә гаршы мүбаризәсиндә коммунистләр һәмишә либерал буржуазијанын тәрәфиндә олмалы, лакин еһтијатлы һәрәкәт едиб буржуазија кими өз-өзләрини алдатмамалы вә буржуазијанын гәләбәсинин пролетариат үчүн куја хејирли нәтичәләр верәчәји һаггында онун ширин вә'дләринә инанмамалыдырлар. Буржуазијанын гәләбә чалмасынын коммунистләрә верәчәји үстүнлүкләр анчаг бундан ибарәт ола биләр: 1) мүхтәлиф күзәштләр ки, бунлар да коммунистләр үчүн өз принсипләрини мүдафиә вә мүзакирә етмәји, јајмағы асанлашдырачаг вә беләликлә пролетариатын сых бирләшмиш, мүбаризәјә һазыр вә мүтәшәккил

бир синфә чеврилмәсини асанлашдырачагдыр; 2) мөһкәм инам ки, мүтләгијјәтчи һөкумәтләр сүгут едәчәји күндән е'тибарән буржуаларла пролетарлар арасында мүбаризә нөвбәси чатачагдыр. Бу күндән е'тибарән коммунистләрин партија сијасәти, буржуазијанын һөкмран олдуғу өлкәләрдә нечәдирсә, бурада да о чүр олачагдыр.

Ф. Енкелс 1847-чи ил октјабрын ахырында—нојабрда јазмышдыр.

Илк дәфә 1914-чү илдә ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 322—339.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ[37]

1872-чи ил АЛМАНЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Коммунистләр иттифагы[38], о заманкы шәраитдә, әлбәттә, анчаг кизли бир тәшкилат ола билән бу бејнәлхалг фәһлә тәшкилаты 1847-чи илин нојабрында Лондонда кечирилән конгресдә ашағыда имза едәнләрә партијанын мүфәссәл нәзәри вә әмәли програмыны е'лан олунмаг үчүн һазырламағы тапшырмышды. Ашағыдакы «Манифест» белә мејдана кәлмиш вә онун әлјазмасы чап олунмаг үчүн феврал ингилабындан[39] бир нечә һәфтә әввәл Лондона көндәрилмишди. Илк дәфә алманча нәшр едилән «Манифест»ин бу дилдә Алманија, Инкилтәрә вә Америкада азы он ики мүхтәлиф нәшри чыхмышдыр. Инкилис дилиндә илк дәфә 1850-чи илдә Лондонда мисс Елен Макфарлин тәрәфиндән тәрчүмә едилиб «Red Republican»да[40] дәрч едилмиш, сонра, 1871-чи илдә Америкада азы үч мүхтәлиф тәрчүмәси чыхмышдыр. Франсыз дилиндә «Манифест» илк дәфә 1848-чи ил ијун үсјанындан[41] бир гәдәр әввәл Парисдә вә бу јахынларда Нју-Јоркда «Socialiste»дә[42] чыхмышдыр. Инди онун јени тәрчүмәси һазырланмагдадыр. «Манифест» алманча биринчи нәшриндән аз сонра Лондонда полјак дилиндә чыхмышдыр. Рус дилиндә алтмышынчы илләрдә Ченеврәдә чыхмышдыр[43]. Нәшр едиләндән аз сонра Данимарка дилинә дә тәрчүмә едилмишдир.

Сон ијирми беш ил әрзиндә шәраит нә гәдәр чох дәјишилмиш олса да, бу «Манифест»дә инкишаф етдирилән үмуми әсас мүддәалар бүтөвлүкдә инди дә тамамилә дүзкүн олараг галмагдадыр. Онун ајры-ајры јерләриндә бә'зи дүзәлишләр етмәк лазым кәләрди. «Манифест»ин өзүндә дејилдији кими, бу әсас мүддәаларын әмәли тәтбиги һәр јердә вә һәмишә мөвчуд тарихи шәраитдән асылы олачагдыр, буна көрә дә II бөлмәнин ахырында тәклиф едилән ингилаби тәдбирләрин һеч дә

мүстәгил әһәмијјәти олмасы иддиа едилмир. Бу јер инди јазылсајды, бир чох ҹәһәтдән башга шәкилдә оларды. Сон ијирми беш ил әрзиндә ири сәнајенин олдугча инкишаф етдији вә бунунла јанашы олараг, фәһлә синфинин партија тәшкилатынын инкишаф етдији; әввәлҹә феврал ингилабынын әмәли тәҹрүбәси, сонра да сијаси һакимијјәтин илк дәфә ики ај әрзиндә пролетариатын әлиндә олдуғу Парис Коммунасынын вердији даһа бөјүк әмәли тәҹрүбә нәзәрә алынарса, инди бу програмын бә'зи јерләри көһнәлмишдир. Хүсусән Коммуна сүбут етди ки, «фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәҹә јијәләниб, ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз» (бах: «Франсада вәтәндаш мүһарибәси. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын мүраҹиәти», алманҹа нәшри, сәһ. 19, орада бу фикир даһа долғун шәрһ едилмишдир*). Сонра өзлүјүндә ајдындыр ки, сосиалист әдәбијјатынын тәнгиди һазыркы заман үчүн натамамдыр, чүнки о јалныз 1847-ҹи илә гәдәр олан дөврү әһатә едир; һабелә ајдындыр ки, мүхтәлиф мүхалифәтчи партијалара коммунистләрин мүнасибәти һаггындакы гејдләр (IV бөлмә), һәрчәнд бу күн үчүн дә әсасән дүзкүндүр, һәр һалда әмәли сурәтдә тәтбиг едилмәк ҹәһәтдән көһнәлмишдир, чүнки сијаси вәзијјәт тамамилә дәјишилмиш вә орада көстәрилән партијаларын чохуну тарихи инкишаф јер үзүндән силиб атмышдыр.

Лакин «Манифест» тарихи сәнәддир вә биз ону дәјишдирмәјә даһа өзүмүзү һаглы билмирик. Бәлкә дә кәләҹәк нәшринә 1847-ҹи илдән бу күнләрә гәдәрки дөврү әһатә едән бир кириш вермәк мүмкүн олду; бу нәшр әсла көзләмәдијимиз һалда бурахылдығына көрә, белә бир иш үчүн маҹалымыз олмады.

Карл Маркс
Фридрих Енкелс

Лондон, 24 ијун 1872-ҹи ил

Бу китабчада чап едилмишдир: Das Kommunistische Manifest. Neue Ausgabe mit einem Vorwort der Verfasser". Leipzig, 1872,

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-ҹи нәшринин мәтниндән чап олунур, 18-ҹи ҹилд, сәһ. 89—90.

1882-ҹи ил РУСҸА ИКИНҸИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

«Коммунист Партијасынын манифести»нин Бакунин тәрәфиндән тәрҹүмә едилмиш русҹа биринҹи нәшри 60-ҹы илләрин әввәлләриндә чыхмышдыр[43]; бу нәшр «Колокол»[44] мәтбәәсин-

* Бах: һәмин нәшр, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 235 (русҹа). *Ред.*

дә чап едилмишди. О заман «Манифест»ин русча нәшр едилмәси Гәрбдә ән чоху гәрибә бир әдәби һадисә кими көрүнә биләрди. Инди белә бир бахыш артыг мүмкүн олмазды.

Пролетариат һәрәкатынын о заман (1847-чи илин декабры) нә гәдәр мәһдуд бир саһәјә јајылмыш олдуғуну «Манифест»ин сон фәсли: мүхтәлиф өлкәләрдәки «Мүхтәлиф мүхалифәтчи партијалара коммунистләрин мүнасибәти» фәсли ән јахшы көстәрир. Һәмин фәсилдә мәһз Русија вә Бирләшмиш Штатлар јохдур. О заман Русија бүтүн Аврола иртичасынын сон бөјүк еһтијат гүввәси иди вә Бирләшмиш Штатлара мүһачирәт Аврола пролетариатынын артыг галан гүввәләрини чәкиб апарырды. Бу өлкәләрин икиси дә о заман Авропаны хаммалла тәчһиз едирди вә һабелә онун сәнаје мә'мулаты үчүн сатыш базары иди. Демәли, о заман бу өлкәләрин икиси дә Авропада мөвчуд олан гајдалар үчүн һәр һалда дајаг иди.

Инди бу вәзијјәт нә гәдәр дә дәјишилмишдир! Мәһз Авропадан мүһачирәт сајәсиндә Шимали Америкада әкинчилик истеһсалынын чох бөјүк дәрәчәдә инкишафы мүмкүн олмушдур вә бу да өз рәгабәти илә Авропанын торпаг мүлкијјәтини — һәм ири, һәм дә хырда торпаг мүлкијјәтини — лап тәмәлиндән сарсыдыр. Бундан әлавә, һәмин мүһачирәт Бирләшмиш Штатлара сәнајенин инкишафы үчүн өз зәнкин мәнбәләрини елә бир өлчүдә вә елә бир сә'јлә истисмар етмәјә киришмәк имканы верди ки, бу, гыса мүддәтдә Гәрби Авропанын вә хүсусилә Инкилтәрәнин сәнаје инһисарына сон гојмалыдыр. Бу амилләрин һәр икиси өз нөвбәсиндә Америкаја да ингилаби тә'сир көстәрир. Нәһәнк фермаларын рәгабәти фермерләрин хырда вә орта торпаг мүлкијјәтинә, Американын бүтүн сијаси гурулушунун әсасыны тәшкил едән бу мүлкијјәтә јаваш-јаваш галиб кәлир; ејни заманда сәнаје маһалларында илк дәфә олараг чохлу пролетариат мејдана кәлир вә капиталлар ағлакәлмәз дәрәчәдә тәмәркүзләшир.

Русијаја кечәк! 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы тәкчә Авропа монархлары дејил, һабелә Авропа буржуалары да рус мүдахиләсини јеничә ојанмаға башлајан пролетариата гаршы јеканә ничат јолу һесаб едирдиләр. Чары Авропа иртичасынын башчысы е'лан етмишдиләр. Инди чар ингилабын Гатчинада сахланан һәрби әсиридир[45]; Русија исә Авропада ингилаби һәрәкатын габагчыл дәстәсидир.

«Коммунист манифести»нин вәзифәси мүасир буржуа мүлкијјәтинин кәләчәкдә лабүд сурәтдә мәһв олачағыны е'лан етмәк иди. Лакин биз Русијада сүр'әтлә инкишаф едән капиталист чошғунлуғу илә вә анчаг инди мејдана кәлән буржуа торпаг мүлкијјәти илә јанашы олараг, торпағын јарыдан чоху-

нун кәндли ичма саһиблијиндә олдуғуну көрүрүк. Инди суал олунур: рус ичмасы* — ибтидаи үмуми торпаг саһиблијинин, доғрудур, инди хејли позулмуш олан бу формасы — билаваситә үмуми саһиблијин ән јүксәк, коммунист формасына кечә биләрми? Јохса, әксинә, бу ичма әввәлчә Гәрбин тарихи инкишафына хас олан ејни дағылма просесиндән кечмәлидир?

Һазырда бу суала веriлә биләчәк јеканә чаваб ашағыдакындан ибарәтдир. Әкәр рус ингилабы Гәрбдә пролетар ингилабы үчүн сигнал оларса вә бунларын һәр икиси бир-бирини тамамлајарса, онда мүасир рус ичма торпаг мүлкијјәти коммунизмә доғру инкишафын башланғыч нөгтәси ола биләр.

Карл Маркс вә Фридрих Енкелс

Лондон, 21 јанвар 1882-чи ил

Бу китабда чап едилмишдир: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», Ченеврә, 1882.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур, 19-чу чилд, сәһ. 304—305.

1883-чү ил АЛМАНЧА НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИ

Тәәссүф олсун ки, бу нәшрин мүгәддимәсини мән тәк имзаламалы олурам. Бүтүн Авропа вә Америка фәһлә синфинин һамыдан чох борчлу олдуғу Маркс Һајкет гәбиристанында дәфн едилмиш вә инди онун гәбри үстүндә илк отлар битмишдир. Онун вәфатындан сонра «Манифести» дәјишдирмәк вә ја тамамламаг һаггында һеч бир сөз ола билмәз. Хүсусилә буна көрә мән бурада ашағыдакы сөзләри бир даһа тамамилә ајдын сөјләмәји лазым билирәм.

Бүтүн «Манифест»ин ана хәтти белә бир әсас фикирдән ибарәтдир ки, һәр бир тарихи дөврүн игтисади истеһсалы вә бунун лабүд нәтичәси олан чәмијјәт гурулушу һәмин дөврүн сијаси вә әгли тарихинин әсасыны тәшкил едир; буна ујғун олараг (ибтидаи ичма торпаг саһиблији дағылдығы замандан е'тибарән) бүтүн тарих синфи мүбаризә тарихи олмушдур, ичтимаи инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә истисмар олунан синифләрлә истисмарчы синифләр арасында, табе синифләрлә һаким синифләр арасында мүбаризә тарихи олмушдур вә инди бу мүбаризә елә бир пилләјә кәлиб чатмышдыр ки, истисмар

* — орижиналда рус сөзү «община» латын һәрфләри илә јазылмышдыр. *Ред.*

едилән вә мәзлум синиф (пролетариат) ејни заманда бүтүн чәмијјәти истисмардан, зүлм вә синфи мүбаризәдән һәмишәлик азад етмәдән, ону истисмар едән вә она зүлм едән синифдән (буржуазијадан) азад ола билмәз, — бу әсас фикир бүтүнлүклә вә јалныз Маркса мәхсусдур*.

Мән буну артыг дәфәләрлә сөјләмишәм, лакин мәһз инди бу сөзләри «Манифест»ин өз мүгәддимәсиндә дә вермәк лазымдыр.

Ф. Енкелс

Лондон, 28 ијун 1883-чү ил.

Бу китабда чап едилмишдир: „Das Kommunistische Manifest" Hottingen—Zurich, 1883

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур, 21-чи чилд, сәһ. 1—2.

1890-чы ил АЛМАНЧА НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИНДӘН

«Манифест»ин өз талеји олмушдур. О, мејдана чыхаркән елми сосиализмин о заман һәлә сајча аз олан авангарды тәрәфиндән руһ јүксәклији илә гаршыланмышды (буну биринчи мүгәддимәдә көстәрилән тәрчүмәләр сүбут едир**), лакин 1848-чи илин ијунунда Парис фәһләләринин мәғлубијјәтиндән[41] сонра башланан иртича ону арха сыраја сыхышдырмышды вә, нәһајәт, 1852-чи илин нојабрында Көлн коммунистләри мәһкум едилдикдә[46] «гануни әсасла» ганундан кәнар е'лан едилмишди. Феврал ингилабы илә әлагәдар олан фәһлә һәрәкаты ичтимаи сәһнәдән чыхмыш, онунла бәрабәр «Манифест» дә арха сыраја кечмишди.

Авропа фәһлә синфи ағалыг едән синифләрин һакимијјәти үзәринә јенидән һүчума кечмәк үчүн јенә дә лазымынча мөһкәмләндикдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији мејдана кәлди. Онун мәгсәди Авропа вә Американын мүбаризә едән бүтүн фәһлә

---

* Мән әсәрин инкилисчә тәрчүмәсинин мүгәддимәсиндә јазмышдым [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 367—368. *Ред.*]: «Биолокија үчүн Дарвин нәзәријјәсинин нә кими әһәмијјәти олмушса, тарих үчүн дә, зәннимчә, ејни әһәмијјәти олачаг бу фикрә биз һәр икимиз һәлә 1845-чи илдән бир нечә ил әввәл тәдричән јахынлашырдыг. Бу истигамәтдә мәним мүстәгил сурәтдә нә гәдәр ирәлиләјә билдијими «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» адлы әсәрим көстәрир. [К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517]. 1845-чи илин јазында мән Брүсселдә Марксла јенидән көрүшдүкдә исә, о, артыг һәмин фикри һазырламышды вә, демәк олар, тамамилә бурада тәкрар етдијим кими, ајдын ифадәләрлә мәнә шәрһ етди». *(1890-чы ил алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

** Бах: бу чилд, сәһ. 99. *Ред.*

синфини бир бөјүк орду һалында бирләшдирмәк иди. Буна көрә дә һәмин Бирлик *билаваситә* «Манифест»дә шәрһ едилән принсипләрдән *башлаја* билмәзди. Онун елә бир програмы олмалы иди ки, инкилис тред-јунионларынын, Франса, Белчика, Италија вә Испанија прудончуларынын вә алман лассалчыларынын* үзүнә гапылары бағламасын. Интернасионалын Низамнамәсинә кириш һиссәси олан бу програмы** Маркс елә бир мәһарәтлә јазмышды ки, буну һәтта Бакунин вә анархистләр дә гәбул етмәли олмушдулар. «Манифест»дә ирәли сүрүлән принсипләрин гәти гәләбәсинә кәлдикдә, бурада Маркс тамамилә фәһлә синфинин зеһни инкишафына үмид бағлајырды, бу инкишаф исә биркә фәалијјәтин вә фикир мүбадиләсинин лабүд мәһсулу олмалы иди. Капитала гаршы мүбаризәдәки һадисәләр вә кешмәкешләр — һәм дә гәләбәләрдән даһа чох мәғлубијјәтләр — һәр шејә әлач сајылыб, мүбаризә едәнләрин о вахта гәдәр үмид бәсләдикләри васитәләрин там јарарсызлығыны онлара көстәрмәјә билмәзди вә онларын бејнини фәһләләрин азадлыға чыхмасы үчүн лазым олан керчәк шәраити әсаслы сурәтдә баша дүшмәјә даһа чох габил етмәјә билмәзди. Доғрудан да Маркс һаглы иди. 1874-чү илдә Интернасионал өз фәалијјәтини дајандырдығы заман фәһлә синфи Интернасионалын тә'сис едилдији 1864-чү илдәкинә нисбәтән артыг тамамилә дәјишилмишди. Роман өлкәләриндә прудонизм вә Алманијада спесифик лассалчылыг чан чәкиширди вә һәтта о заманкы ифрат мүһафизәкар инкилис тред-јунионлары да тәдричән кәлиб елә бир һәддә чатмышдылар ки, 1887-чи илдә онларын Суонсидәки конгресинин сәдри*** бу заман онларын адындан белә дејә билмишди: «Континент сосиализми даһа бизим үчүн тәһлүкәли дејилдир». Лакин 1887-чи илдә континент сосиализми, демәк олар, анчаг «Манифест»дә шәрһ едилән нәзәријјә иди. Беләликлә, «Манифест»ин тарихи мүәјјән дәрәчәдә мүасир фәһлә һәрәкатынын 1848-чи илдән бәри давам едән тарихини әкс етдирир. Һазырда «Манифест» шүбһәсиз, бүтүн сосиалист әдәбијјатынын ән чох јајылмыш, ән чох бејнәлхалг әһәмијјәт алмыш бир әсәридир, Сибирдән Калифорнијаја гәдәр бүтүн өлкәләрин милјонларла фәһләләринин үмуми програмыдыр.

---

* Лассал өзү һәмишә бизи инандырырды ки, о, Марксын «шакирдидир» вә буна көрә дә, ајдындыр ки, «Манифест» зәмининдә дурур. Лассалын ардычыллары сырасында онун дөвләт кредити бурахылан истеһсал ширкәтләри һаггындакы тәләбиндән ирәли кетмәјән вә бүтүн фәһлә синфини дөвләт јардымы тәрәфдарлары илә өзүнәјардым тәрәфдарларына бөлэнләрин мәсәләси исә башга иди. *(Енкелсин гејди.)*

** Бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 14—17. *Ред.*

*** — У. Бивен. *Ред.*

Бунунла белә «Манифест» мејдана чыхдығы заман биз ону *сосиалист* манифести адландыра билмәздик. 1847-чи илдә сосиалист дејәркән ики гисим адамлары нәзәрдә тутурдулар. Бир тәрәфдән, мүхтәлиф утопик системләрин тәрәфдарларыны, хүсусилә Инкилтәрәдә оуенчиләри вә Франсада фурјечиләри нәзәрдә тутурдулар, һәм дә бунларын һәр икиси о заман артыг позулмуш вә тәдричән өлүб кедән халис тәригәт һалы алмышды. Дикәр тәрәфдән, мүхтәлиф ичтимаи түркәчарәчиләри нәзәрдә тутурдулар ки, бунлар да капитала вә мәнфәәтә азачыг да зәрәр вурмадан, һәр шејә әлач сајылан мүхтәлиф васитәләрин вә һәр чүр јамагларын көмәји илә ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг нијјәтиндә идиләр. Һәр ики һалда бунлар фәһлә һәрәкатындан кәнарда дуран вә даһа чох «елмли» синифләрдән көмәк көзләјән адамлар иди. Фәһләләрин халис сијаси чеврилишләрин кифајәт олмадығыны јәгин едән вә чәмијјәти әсаслы сурәтдә јенидән гурмағы тәләб едән һиссәси исә, әксинә, о заман өзүнү *коммунист* адландырырды. Бу, һәлә пис чилаланмыш, бир чох чәһәтдән кобуд олан јалныз инстинктив бир коммунизм иди; лакин бу коммунизм о гәдәр күчлү олду ки, ики утопик коммунизм системи: Франсада Кабенин «Икарија» коммунизмини, Алманијада Вејтлинг коммунизмини јаратды. 1847-чи илдә сосиализм буржуа һәрәкаты, коммунизм исә фәһлә һәрәкаты демәк иди. Сосиализм, һәр һалда континентдә, тамамилә мәгбул сајылырды, коммунизм исә мәһз әксинә. Биз артыг о заман там гәтијјәтлә бу фикирдә идик ки, «фәһлә синфини јалныз фәһлә синфи өзү азад едә биләр»[47], буна көрә дә бизим бу ики аддан һансыны сечмәли олдуғумуз барәсиндә бирчә дәгигә дә шүбһәмиз ола билмәзди. Бу аддан әл чәкмәк сонралар да һеч заман фикримизә кәлмәмишдир.

«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» — Гырх ики ил бундан габаг, пролетариатын өз тәләбләри илә чыхыш етдији биринчи ингилаб олан Парис ингилабы әрәфәсиндә биз бу шүарла дүнјаја мүрачиәт етдијимиз заман буна чох аз адам сәс верди. Лакин 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Гәрби Авропа өлкәләринин чохунун пролетарлары һөрмәтлә јад едилән бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә бирләшдиләр. Доғрудур, Интернасионал өзү чәми доггуз ил јашады. Лакин бүтүн өлкәләрин пролетарлары арасында онун јаратдығы әбәди иттифагын һәлә дә јашадығыны вә һәтта һәмишәкиндән даһа күчлү олдуғуну букүнкү күн ән көзәл сүбут едир. Зира бу күн[48], мән бу сәтирләри јазаркән, Авропа вә Америка пролетариаты өз мүбариз гүввәләринә бахыш кечирир, бу гүввәләр илк дәфә олараг *бир* орду һалында, *бир* бајраг алтында, ән јахын *бир*

мәгсәд уғрунда сәфәрбәрлијә алынмышдыр ки, бу мәгсәд дә һәлә 1866-чы илдә Интернасионалын Ченеврә конгреси тәрәфиндән вә икинчи дәфә — 1889-чу илдә Парис фәһлә конгреси тәрәфиндән е'лан едилән сәккиз саатлыг нормал иш күнүнүн ганунверичилик јолу илә һәјата кечирилмәсинә наил олмагдан ибарәтдир. Букүнкү күнүн мәнзәрәси бүтүн өлкәләрин капиталистләринә вә торпаг саһибләринә көстәрир ки, инди бүтүн өлкәләрин пролетарлары доғрудан да бирләшмишләр.

Каш инди Маркс сағ олуб мәнимлә јан-јана буну өз көзләри илә көрәјди.

Ф. Енкелс

Лондон, 1 мај 1890-чы ил.

Бу китабда чап едилмишдир: „Das Kommunistische Manifest". London, 1890

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур. 22-чи чилд, сәһ. 61—63.

1892-чи ил ПОЛЈАКЧА НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИ

«Коммунист манифести»ни полјак дилиндә јенидән нәшр етмәк зәрурәтинин мејдана кәлмәси там бир сыра нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Һәр шејдән әввәл диггәтәлајигдир ки, сон заманлар «Манифест» Авропа континентиндә ири сәнајенин инкишафынын бир нөв көстәричиси олмушдур. Бу вә ја дикәр өлкәдә ири сәнаје инкишаф етдикчә, һәмин өлкәнин фәһләләри ичәрисиндә фәһлә синфинин варлы синифләрә гаршы өз мөвгејини ајдынлашдырмаг сә'ји күчләнир, фәһләләр арасында сосиалист һәрәкаты кенишләнир вә «Манифест»ә олан тәләб артыр. Беләликлә, бу вә ја дикәр өлкәнин дилиндә «Манифест»ин нечә нүсхә јајылмасына әсасән һәр бир өлкәдә нәинки фәһлә һәрәкатынын вәзијјәтини, һабелә ири сәнајенин инкишаф дәрәчәсини дә кифајәт гәдәр дүрүст мүәјјән етмәк олар.

Буна көрә дә «Манифест»ин полјак дилиндә јени нәшри Полшада сәнајенин хејли тәрәгги етдијини көстәрир. «Манифест»ин сон нәшринин чыхдығы вахтдан бәри кечән он ил әрзиндә белә бир тәрәгginин һәгигәтән баш вердијинә исә һеч бир шүбһә ола билмәз. Полша чарлығы, конгресли Полша[49] Русија империјасынын ири сәнаје рајону олмушдур. Русија сәнајеси мүхтәлиф јерләрә сәпәләнмиш олдуғу һалда — бир һиссәси Фин көрфәзи јахынлығында, бир һиссәси мәркәздә (Москва вә Владимир), бир һиссәси дә Гара дәниз вә Азов дәнизи саһилләриндә јерләшдији, галаны да даһа башга јерләрә сәпәләндији һалда — Полша сәнајеси нисбәтән кичик бир

саһәдә топланмышдыр вә белә бир тәмәркүзләшмәнин һәм үстүнлүкләрини, һәм дә әлверишли олмајан чәһәтләрини һисс едир. Рәгабәт едән рус фабрикчиләри полјаклары руслашдырмағы гызғын арзу етдикләринә бахмајараг, Полшаја гаршы һимајә көмрүјү гојулмасыны тәләб едәркән бу үстүнлүкләри е'тираф етмиш олдулар. Һәм Полша фабрикчиләри, һәм дә Русија һөкумәти үчүн әлверишли олмајан чәһәтләр исә Полша фәһләләри арасында сосиализм идејаларынын сүр'әтлә јајылмасында вә «Манифест»ә олан тәләбин артмасында өзүнү көстәрир.

Лакин рус сәнајесини өтүб кечмиш олан Полша сәнајесинин бу сүр'әтли инкишафы өз нөвбәсиндә полјак халгынын түкәнмәз һәјат гүввәсинә јени бир сүбут вә онун кәләчәкдә милли дирчәлиши үчүн јени бир тә'минатдыр. Јенидән мүстәгил вә күчлү Полша јаранмасы исә тәкчә полјаклара дејил, һабелә бизим һамымыза аид олан бир мәсәләдир. Авропа милләтләринин сәмими бејнәлхалг әмәкдашлығы јалныз бу шәртлә мүмкүндүр ки, бу милләтләрдән һәр бири өз евинин там саһиби олсун. 1848-чи ил ингилабында пролетариатын бајрағы алтында пролетар мүбаризләри нәтичә е'тибары илә анчаг, буржуазијанын көрмәли олдуғу бир иши көрдүләр вә бу ингилаб ејни заманда өз вәсиләри олан Луи Бонапартын вә Бисмаркын әли илә Италијаја, Алманијаја, Мачарыстана истиглалијјәт верди. 1792-чи илдән е'тибарән ингилаб үчүн бирликдә бүтүн бу үч өлкәнин көрдүјү ишдән даһа чох иш көрмүш олан Полшаны исә 1863-чү илдә онун гүввәләриндән он гат артыг олан рус гүввәләринин тәзјиги алтында инләдији заман көмәксиз бурахдылар. Шљјахта Полшанын истиглалијјәтини нә мүдафиә едә билди, нә дә Полша үчүн јенидән истиглалијјәт газана билди, буржуазија үчүн инди бу истиглалијјәт азы әһәмијјәтсиздир. Авропа милләтләринин аһәнкдар әмәкдашлығы үчүн исә бу истиглалијјәт һәр һалда зәруридир*. Бу истиглалијјәти анчаг кәнч полјак пролетариаты әлдә едә биләр, һәм дә онун әлиндә һәмин истиглалијјәт тамамилә тә'мин едилмиш олар. Зира Полшанын истиглалијјәти полјак фәһләләринин өзләри үчүн зәрури олдуғу кими, бүтүн галан Авропанын фәһләләри үчүн дә зәруридир.

Ф Енкелс

Лондон, 10 феврал 1892-чи ил.

Бу журналда чап едилмишдир: „Przedswit" №-35, 27 феврал 1892-чи ил, һабелә бу китабда чап едилмишдир: K. Marxi F. Engels. „Manifest Komunistyczny". Londyn, 1892

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур, 22-чи чилд, сәһ. 289—290.

* Полјак дилиндә нәшриндә бу чүмлә верилмәмишдир. *Ред.*

1893-чү ил ИТАЛЈАНЧА НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИ

Италјан охучусуна

«Коммунист Партијасинын манифести»нин чап едилмәси 1848-чи ил 18 март күнү илә, Милан вә Берлиндәки ингилабларла, демәк олар, бир вахта дүшдү; бу ингилаблар, бири Аврома континентинин мәркәзиндә, дикәри исә Аралыг дәнизи өлкәләринин мәркәзиндә јашајан ики милләтин, о замана гәдәр дағыныглыг вә дахили чәкишмәләр үзүндән зәифләшмиш олан вә бунун нәтичәсиндә јаделлиләрин һөкмранлығы алтына дүшән ики милләтин силаһлы үсјаны иди. Әкәр Италија Австрија императоруна табе едилмишдисә, Алманија даһа долајы јолла олса да, бүтүн Русија чарынын бундан аз һисс едилмәјән зүлмү алтында иди. 1848-чи ил 18 мартын нәтичәси Италија вә Алманијанын бу рүсвајчылыгдан азад едилмәси олду; әкәр 1848-чи илдән 1871-чи илә гәдәр олан мүддәтдә бу ики бөјүк милләт бәрпа едилмиш вә онларын истиглалијјәти бу вә ја башга шәкилдә өзләринә гајтарылмышдыса, К. Марксын дедији кими, бу она көрә олмушду ки, 1848-чи ил ингилабыны јатырмыш олан адамлар өзләри өз ирадәләринин зиддинә олараг бу ингилабын вәсиләри олмушдулар.

Бу ингилабы јарадан һәр јердә фәһлә синфи иди, мәһз фәһлә синфи баррикадалар гурур вә өз чанындан кечирди. Лакин тәкчә Парис фәһләләри—һөкумәти јыхаркән буржуа гурулушуну да јыхмаг кими тамамилә муәјјән нијјәт күдүрдүләр. Бунунла белә, онлар фәһлә синфи илә буржуазија арасында олан лабүд антагонизми баша дүшүрдүләрсә дә, нә өлкәнин игтисади инкишафы, нә дә Франса фәһлә күтләсинин мә'нәви инкишафы һәлә елә бир сәвијјәјә чатмамышды ки, ичтимаи дәјишиклик мүмкүн олсун. Буна көрә дә ингилабын бәһрәләри нәтичә е'тибары илә капиталистләр синфинә чатды. Башга өлкәләрдә — Италијада, Алманијада, Австријада исә фәһләләр лап әввәлдән анчаг буржуазијанын һакимијјәт башына кечмәсинә көмәк етмәклә кифајәтләндиләр. Лакин һеч бир өлкәдә милли истиглалијјәт олмадан буржуазијанын һөкмранлығы мүмкүн дејилдир. Буна көрә 1848-чи ил ингилабы о замана гәдәр бирлик вә истиглалијјәти олмајан Италија, Алманија вә Мачарыстан кими милләтләрә бирлик вә истиглалијјәт вермәли иди. Инди дә нөвбә Полшанындыр.

Беләликлә, 1848-чи ил ингилабы сосиалист ингилабы олмаса да, сосиалист ингилабы үчүн јол ачды, зәмин һазырлады. Бүтүн өлкәләрдә ири сәнајенин чошгун инкишафы сајәсиндә буржуа гурулушу сон гырх беш ил әрзиндә һәр јердә

чох сајлы, бирләшмиш вә күчлү пролетариат јаратмышдыр; беләликлә, буржуа гурулушу, «Манифест»ин дили илә десәк, өз гәбиргазанларыны доғурмушдур. Һәр бир ајрыча милләтин истиглалијјәт вә бирлији јарадылмадан нә пролетариатын бејнәлмиләл бирлији, нә дә үмуми мәгсәдләрә чатмаг үчүн бу милләтләрин динч вә шүурлу әмәкдашлығы мүмкүн дејилдир. 1848-чи илә гәдәр мөвчуд олан сијаси шәраитдә италјан, маҹар, алман, полјак вә рус фәһләләринин мүәјјән бир үмуми бејнәлмиләл фәалијјәтини һеч тәсәввүр етмәк олмазды!

Демәли, 1848-чи ил дөјүшләри әбәс дејилди. Бизи бу ингилаби дөврдән ајыран гырх беш ил дә һәдәрә кетмәмишдир. Онун бәһрәләри јетишмәјә башлајыр вә мән анчаг истәрдим ки, «Манифест»ин әслинин чапдан чыхмасы бејнәлхалг ингилабын мүждәчиси олдуғу кими, бу италјанча тәрчүмәсинин дә чапдан чыхмасы италјан пролетариатынын гәләбәсинин хош мүждәчиси олсун.

«Манифест» капитализмин кечмишдә ојнадығы ингилаби рола тамамилә һагг верир. Илк капиталист милләт Италија олмушдур. Феодал орта әсрләринин сонунда, мүасир капитализм дөврүнүн башланғычында нәһәнк бир сима мејдана кәлмишди. Бу сима орта әсрләрин сон шаири вә ејни заманда јени дөврүн илк шаири олан италијалы Дантедир. 1300-чү илдә олдуғу кими, инди дә јени бир тарихи дөвр башланыр. Италија бизә бу јени дөврүн, пролетар дөврүнүн мејдана кәлдији сааты гәләмә ала билән јени бир Данте верәчәкми?

Фридрих Енкелс

Лондон, 1 феврал 1893-ү ил.

Бу китабда чап едилмишдир:
Karlo Marx e Federico Engels.
„Il Manifesto del Partito Comunista". Milano, 1893

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур, 22-чи чилд, сәһ. 381—382.

КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ[37]

Авропада бир кабус долашмагдадыр — коммунизм кабусу. Көһнә Авропанын бүтүн гүввәләри: папа вә чар, Меттерних вә Кизо, франсыз радикаллары вә алман полисләри бу кабуса гаршы мүгәддәс бир тә'гиб үчүн бирләшмишләр.

Һеч елә бир мүхалифәтчи партија вармы ки, һакимијјәт башында дуран дүшмәнләри ону коммунист партијасы адландырыб бәднам етмәсинләр? Һеч елә бир мүхалифәтчи партија вармы ки, истәр мүхалифәтин нисбәтән габагчыл нүмајәндәләрини, истәрсә дә өз иртичачы дүшмәнләрини коммунизмдә иттиһам едиб дамғаламасын?

Бу фактдан ики нәтичә чыхыр.

Артыг бүтүн Авропа гүввәләри коммунизми бир гүввә һесаб едир.

Артыг инди коммунистләрин өз бахышларыны, өз мәгсәдләрини, өз нијјәтләрини бүтүн дүнја гаршысында ачыг сөјләмәли олдуглары вә коммунизм кабусу һаггындакы әфсанәләрә партијанын өз манифестини гаршы гојмалы олдуглары вахт кәлиб чатмышдыр.

Бу мәгсәдлә ән мүхтәлиф милләтләрин коммунистләри Лондонда топлашыб инкилис, франсыз, алман, италјан, фламанд вә Данимарка дилләриндә нәшр олунан ашағыдакы «Манифест»и тәртиб етдиләр.

I

БУРЖУАЛАР ВӘ ПРОЛЕТАРЛАР*

Индијә гәдәр мөвчуд олан бүтүн чәмијјәтләрин тарихи** синифләр мүбаризәси тарихи олмушдур.

Азад инсанла гул, патритси илә плебеј, мүлкәдарла тәһкимли, уста*** илә уста көмәкчиси, мүхтәсәр, залымла мәзлум арасында әбәди бир антагонизм олмуш, онлар каһ кизли, каһ да ачыг шәкилдә даим бир-бири илә мүбаризә апармышлар вә бу мүбаризә һәмишә бүтүн чәмијјәт бинасынын ингилаби сурәтдә јенидән гурулмасы вә ја мүбаризә едән синифләрин һамысынын мәһв олмасы илә нәтичәләнмишдир.

Әввәлки тарихи дөврләрдә биз, демәк олар, һәр јердә чәмијјәтин тамамилә мүхтәлиф силкләрә парчаландығыны — мүхтәлиф ичтимаи мөвгеләрин там бир пилләканыны көрүрүк. Гәдим Ромада патритсиләрә, атлылара, плебејләрә, гуллара; орта әсрләрдә феодал ағалара, вассаллара, сех усталарына, уста көмәкчиләринә, тәһкимлиләрә, һәм дә бу синифләрин, демәк олар, һәр бириндә дә хүсуси дәрәчәләрә раст кәлирик,

Дағылмыш феодализм чәмијјәтинин ичәрисиндән мејдана чыхан мүасир буржуа чәмијјәти синфи зиддијјәтләри мәһв

---

* Буржуазија дедикдә, ичтимаи истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси олуб, муздлу әмәкдән истифадә едән мүасир капиталистләр синфи нәзәрдә тутулур. Пролетариат дедикдә, өз истеһсал васитәләриндән мәһрум олуб, јашамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур олан мүасир муздлу фәһләләр синфи нәзәрдә тутулур. *(1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди)*.

** Јә'ни *јазылы* мә'хәзләр шәклиндә бизә кәлиб чатан бүтүн тарих. Чәмијјәтин тарихдән әввәлки дөврү, бүтүн јазылы тарихдән әввәлки ичтимаи гурулуш 1847-чи илдә демәк олар, һәлә әсла мә'лум дејилди. О замандан бәри кечән мүддәтдә Һакстһаузен Русијада торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәти олдуғуну кәшф етмишдир, Маурер сүбут етмишдир ки, бу мүлкијјәт бүтүн алман тајфаларынын тарихи инкишафынын башланғыч нөгтәсини тәшкил едән ичтимаи тәмәл олмушдур вә тәдричән ајдынлашмышдыр ки, торпаг үзәриндә үмуми саһиблијин мөвчуд олдуғу кәнд ичмасы Һиндистандан тутмуш Ирландијаја гәдәр һәр јердә ибтидаи чәмијјәт формасыдыр вә ја кечмишдә белә олубдур. Бу ибтидаи коммунизм чәмијјәтинин дахили гурулушуну, бу гурулушун типик формасыны Морган ајдынлашдырмыш, нәһајәт, *гәбиләнин* һәгиги маһијјәтини вә онун *тајфа* ичәрисиндәки мөвгејини кәшф етмәклә бу иши баша чатдырмышдыр. Бу ибтидаи ичма дағыларкән чәмијјәт тәбәгәләшиб хүсуси синифләрә вә нәһајәт антагонист синифләрә бөлүнмәјә башлајыр. Мән һәмин дағылма просесини ашағыдакы әсәримдә нәзәрдән кечирмәјә чалышмышам: «Der Ursprung der Familie des Privat eigentums and des Staat", 2. Auf., Stuttgart, 1886. [*Ф. Енкелс.* «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји». Бах: бу нәшр, 3-чү чилд]. *(1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди)*[50].

*** Сех устасы — сехин там һүгуглу үзвү. сех дахилиндә устадыр, сехин башчысы дејилдир. *(1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди.)*

етмәди. Бу чәмијјәт анчаг көһнәләрин әвәзинә јени синифләри, јени зүлм шәраитини вә јени мүбаризә формаларыны мејдана кәтирди.

Лакин бизим дөвр, буржуазија дөврү бунунла фәргләнир ки, о, синфи зиддијјәтләри садәләшдирмишдир: чәмијјәт кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә бир-биринә дүшмән олан ики бөјүк чәбһәјә, бир-биринә гаршы дуран ики бөјүк синфә — буржуазија илә пролетариата парчаланыр.

Орта әсрләрин тәһкимлиләриндән илк шәһәрләрин азад әһалиси мејдана кәлмиш; һәмин шәһәрлиләр силкиндән буржуазијанын илк үнсүрләри инкишаф етмишдир.

Американын вә Африка әтрафындан дәниз јолунун кәшф едилмәси јүксәлмәкдә олан буржуазија үчүн јени фәалијјәт саһәси јаратды. Ост-Һинд вә Чин базарлары, Американын мәскунлашдырылмасы, мүстәмләкәләрлә мүбадилә, мүбадилә васитәләринин вә үмумијјәтлә әмтәәләрин мигдарынын артмасы тичарәтә, дәнизчилијә, сәнајејә о вахта гәдәр мисли көрүнмәмиш бир тәкан верди вә бунунла да дағылмагда олан феодализм чәмијјәтиндә ингилаби үнсүрүн сүр'әтли инкишафына сәбәб олду.

Сәнајенин әввәлки феодал вә ја сех гурулушу јени базарларла бирликдә артан тәләби даһа өдәјә билмирди. Онун јерини мануфактура тутду. Орта сәнаје силки сех усталарыны сыхышдырыб арадан чыхартды; мүхтәлиф корпорасијалар арасындакы әмәк бөлкүсү јох олуб өз јерини ајрыча бир е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүнә верди.

Лакин базарлар кетдикчә бөјүјүр, тәләб кетдикчә артырды. Буну даһа мануфактура да өдәјә билмәди. Онда бухар вә машын сәнаједә ингилаб јаратды. Мануфактуранын јерини мүасир ири сәнаје тутду, орта сәнаје силкинин јерини милјонер сәнајечиләр, бүтөв сәнаје ордуларынын башчылары, мүасир буржуалар тутду.

Ири сәнаје Американын кәшфи илә һазырланан үмумдүнја базарыны јаратды. Үмумдүнја базары тичарәтин, дәнизчилијин вә гурудакы нәглијјат васитәләринин нәһәнк инкишафына сәбәб олду. Бу исә, өз нөвбәсиндә, сәнајенин кенишләнмәсинә тә'сир көстәрди вә сәнаје, тичарәт, дәнизчилик дәмирјоллар артдығы дәрәчәдә дә буржуазија инкишаф едирди, о өз капиталларыны артырыр вә орта әсрләрдән ирс галмыш бүтүн синифләри сыхышдырыб арха сыраја атырды.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, мүасир буржуазијанын өзү узун мүддәт давам едән бир инкишаф просесинин, истеһсал вә мүбадилә үсулунда бир сыра чеврилишләрин мәһсулудур.

Буржуазијанын инкишафындакы бу пилләләрин һәр бирин-

дә мүвафиг сијаси мүвәффәгијјәт газанылмышдыр. Феодалларын һөкмранлығы дөврүндә мәзлум силк олан буржуазија коммунада* силаһлы вә өз-өзүнү идарә едән ассосиасија олмушдур, бир јердә мүстәгил шәһәр республикасы олмуш, башга бир јердә монархијанын верки верән үчүнчү силки олмуш**, сонра, мануфактура дөврүндә исә силкли вә ја мүтләг монархијада задәканларын әкси олмуш вә үмумијјәтлә ири монархијаларын башлыча әсасы олмушдур, нәһајәт, ири сәнаје вә үмумдүнја базары јарандығы замандан е'тибарән буржуазија мүасир нүмајәндәли дөвләтдә өзү үчүн мүстәсна сијаси һөкмранлыг газанмышдыр. Мүасир дөвләт һакимијјәти — јалныз бүтүн буржуазија синфинин үмуми ишләрини идарә едән бир комитәдир.

Буржуазија тарихдә ҹон дәрәҹә ингилаби рол ојнамышдыр.

Буржуазија һакимијјәт башына кәлдији һәр јердә бүтүн феодал, патриархал, идиллик мүнасибәтләри дағытмышдыр. О, инсаны өз «тәбии һөкмдарларына» бағлајан алабәзәк феодал буховларыны амансызлыгла гырмыш вә инсанлар арасында гуру бир мәнфәәтпәрәстлик, амансыз «нағд пул» әлагәсиндән башга һеч бир әлагә сахламамышдыр. О, дини вәҹд, ҹәнкавәр ҹошгунлуғу вә мешшан сентименталлығынын мүгәддәс һәјәҹанларыны фәрди мәнфәәтпәрәстлијин бузлу суларында гәрг етмишдир. О, инсанын шәхси ләјагәтини мүбадилә дәјәринә чевирмиш, әта олунан вә әлдә едилән сајсыз-һесабсыз азадлыглары *јеканә* виҹдансыз бир тиҹарәт азадлығы илә әвәз етмишдир. Бир сөзлә, о, дини вә сијаси хүлјалар пәрдәсинә бүрүнмүш истисмары ачыг, һәјасыз, мүстәгим вә рәһмсиз бир истисмарла әвәз етмишдир.

Буржуазија о вахта гәдәр шәрәфли сајылан вә еһтирамлы бир һәјәҹанла бахылан бүтүн фәалијјәт нөвләрини мүгәддәс-

---

* Франсада мејдана кәлән шәһәрләр, өз феодал һөкмдарлары вә ағаларындан јерли өзүнүидарә ихтијары вә «үчүнҹү силкә» мәхсус сијаси һүгуглар әлдә етмәздән әввәл дә «коммуна» адланырды. Үмумијјәтлә десәк, бурада буржуазијанын игтисади инкишафы ҹәһәтдән типик бир өлкә олараг Инкилтәрә, онун сијаси инкишафы ҹәһәтдән типик бир өлкә олараг Франса көтүрүлмүшдүр. *(1888-ҹи ил инкилисҹә нәшринә Енкелсин гејди).*

Италија вә Франса шәһәрлиләри өз феодал ағаларындан илк өзүнүидарә һүгугларыны сатын алдыгдан вә ја зорла әлдә етдикдән сонра өзләринин шәһәр иҹмасыны *коммуна* адландырырдылар. *(1890-ҹы ил алманҹа нәшринә Енкелсин гејди).*

** Енкелс тәрәфиндән редактә едилмиш 1888-ҹи ил инкилисҹә нәшриндә «мүстәгил шәһәр республикасы олмуш» сөзләриндән сонра «(Италијада вә Алманијадакы кими)» сөзләри, «монархијанын верки верән үчүнҹү силки олмуш» сөзләриндән сонра исә «(Франсадакы кими)» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

лик һаләсиндән мәһрум етмишдир. Һәкими, һүгугшүнасы, кешиши, шаири, елм адамыны о өзүнүн пулла тутулан муздлу ишчиләринә дөндәрмишдир.

Буржуазија аилә мүнасибәтләринин инчә сентиментал пәрдәсини атмыш вә бунлары халис пул мүнасибәтләриндән ибарәт етмишдир.

Буржуазија көстәрмишдир ки, орта әсрләрдә ишләдилән вә иртичачылары бу гәдәр һејран едән кобуд зоракылыгла бәрабәр тәбии олараг тәнбәллик вә сүстлүк дә вар имиш. О илк дәфә олараг көстәрмишдир ки, инсан фәалијјәти нәләрә наил ола биләр. О һеч дә Мисир еһрамларына, Рома су кәмәрләринә вә готик килсәләрә бәнзәмәјән инчәсәнәт харигәләри јаратмышдыр; о һеч дә халгларын јер дәјишмәсинә вә сәлиб јүрүшләринә бәнзәмәјән јүрүшләр етмишдир.

Буржуазија истеһсал аләтләриндә даим чеврилишләр етмәдән, демәли, истеһсал мүнасибәтләрини, һабелә бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр мәчмусуну ингилабиләшдирмәдән мөвчуд ола билмәз. Бүтүн кечмиш сәнаје синифләринин мөвчуд олмасы үчүн биринчи шәрт исә, әксинә, көһнә истеһсал үсулуну дәјишмәз шәкилдә сахламаг иди. Истеһсалдакы арамсыз чеврилишләр, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрдә фасиләсиз сарсынтылар, даими инамсызлыг вә һәрәкәт буржуа дөврүнү бүтүн башга дөврләрдән фәргләндирир. Донуб галмыш вә пас атмыш бүтүн мүнасибәтләр, бунларла јанашы олараг әсрләр боју мүгәддәс сајылан тәсәввүр вә бахышлар дағылыб кедир, јени әмәлә кәләнләрин һамысы һәлә бәркишмәдән көһнәлмиш олур. Силкләрә мәхсус вә дурғун олан һәр шеј јох олуб кедир, мүгәддәс сајылан һәр шеј мурдарланыр вә инсанлар, нәһајәт, һәјатдакы вәзијјәтләринә вә гаршылыглы мүнасибәтләринә ачыг көзлә бахмалы олурлар.

Мәһсул сатышыны даим артырмаг тәләбаты үзүндән буржуазија бүтүн јер үзүнү долашыр. О һәр јерә сохулмалы, һәр јердә көк салмалы, һәр јердә әлагә дүзәлтмәли олур.

Буржуазија үмумдүнја базарыны истисмар етмәк јолу илә бүтүн өлкәләрин истеһсал вә истеһлакыны космополит шәклә салмышдыр. Иртичачыларын чох бөјүк тәәссүфүнә сәбәб олса да, о, сәнајени милли зәминдән мәһрум етмишдир. Ән гәдим милли сәнаје саһәләри мәһв едилмиш вә һәр күн мәһв едилмәкдәдир. Бунлары јени сәнаје саһәләри сыхышдырыб арадан чыхарыр, јени сәнаје саһәләринин ишә салынмасы бүтүн мәдәни милләтләр үчүн өлүм-дирим мәсәләси олур вә бу саһәләр даһа јерли хаммалы дејил, јер үзүнүн ән узаг кушәләриндән кәтирилән хаммалы е'мал едир, тәкчә һәмин өлкәнин өз дахилиндә дејил, һабелә дүнјанын һәр јериндә ишләдилән

фабрик мәһсуллары һазырлајыр. Вәтән мәһсуллары илә өдәнилән көһнә тәләбат әвәзинә јени тәләбат мејдана кәлир вә буну өдәмәк үчүн ән узаг өлкәләрин вә ән мүхтәлиф иглимли јерләрин мәһсуллары тәләб олунур. Көһнә јерли вә милли гапалылығын вә өз истеһсал мәһсуллары һесабына јашамағын јерини милләтләрин һәртәрәфли әлагәси вә онларын бир-бириндән һәртәрәфли асылылығы тутур. Бу ејни дәрәчәдә һәм мадди, һәм дә мә'нәви истеһсала аиддир. Ајры-ајры милләтләрин мә'нәви фәалијјәтинин бәһрәләри үмуми мал олур. Милли биртәрәфлилик вә мәһдудлуг кетдикчә даһа да гејри-мүмкүн олур, бир чох милли вә јерли әдәбијјатдан бир үмумдүнја әдәбијјаты јараныр.

Буржуазија бүтүн истеһсал аләтләрини сүр'әтлә тәкмилләшдирмәк вә нәглијјат васитәләрини сонсуз дәрәчәдә асанлашдырмаг јолу илә бүтүн милләтләри, һәтта ән барбар милләтләри дә мәдәнијјәтә чәлб едир. Буржуазијанын әмтәәләри учуз гијмәтә олур вә бу ағыр артиллеријанын көмәји илә о, һәр чүр Чин сәддини јыхыб дағыдыр вә барбарларын харичиләрә гаршы ән гызғын нифрәтини тәслим олмаға вадар едир. О бүтүн милләтләри мәһв олмагла горхудараг буржуа истеһсал үсулуну гәбул етмәјә мәчбур едир, өз јерләриндә онлары мәдәнијјәт дејилән шеји тәтбиг етмәјә, јә'ни буржуа олмаға вадар едир. Бир сөзлә, о өзү үчүн өзүнә бәнзәр вә өзү кими бир аләм јарадыр.

Буржуазија кәнди шәһәрин һөкмранлығына табе етмишдир. О, чох бөјүк шәһәрләр јаратмыш, кәнд әһалисинә нисбәтән шәһәр әһалисинин сајыны сон дәрәчә артырмыш вә беләликлә, әһалинин хејли һиссәсини авам кәнд һәјатындан ајырмышдыр. О, кәнди шәһәрдән асылы етдији кими, барбар вә јарым барбар өлкәләри дә мәдәни өлкәләрдән, кәндли халглары буржуа халглардан, Шәрги Гәрбдән асылы етмишдир.

Буржуазија истеһсал васитәләринин, мүлкијјәтин вә әһалинин дағыныглығыны кетдикчә даһа чох мәһв едир. О, әһалини сыхлашдырмыш, истеһсал васитәләрини мәркәзләшдирмиш, мүлкијјәти аз бир мигдар адамын әлиндә тәмәркүзләшдирмишдир. Бунун зәрури нәтичәси сијаси мәркәзләшмә олмушдур. Мүхтәлиф мәнафеји, ганунлары, һөкумәтләри, көмрүк веркиләри олан вә бир-бири илә, демәк олар, јалныз иттифаг мүнасибәтләри сахлајан мүстәгил әјаләтләр *бир* һөкумәти, *бир* ганунверичилији, *бир* милли синфи мәнафеји, *бир* көмрүк сәрһәди олан *бир* милләт һалында бирләшмиш олдулар.

Буржуазија јүз илдән аз давам едән өз синфи һөкмранлығы заманы бүтүн әввәлки нәсилләрин һамысынын јаратдығындан сајча даһа чох вә даһа әзәмәтли мәһсулдар гүввәләр јарат-

мышдыр. Тәбиәт гүввәләри рам едилмиш, машынлы истеһсал јарадылмыш, сәнаје вә әкинчиликдә кимја тәтбиг едилмиш, бухар кәмиләри ишә салынмыш, дәмирјоллар, електрик телеграфы чәкилмиш, јер үзүнүн бүтөв гит'әләриндән әкинчилик үчүн истифадә едилмәјә башланмыш, чајлар кәмичилик үчүн јарарлы һала салынмыш, санки јер алтындан бөјүк әһали күтләләри мејдана ҝәлмишдир, — кечән әсрләрдән һансы ҝуман едә биләрди ки, ичтимаи әмәк дахилиндә бу гәдәр мәһсулдар гүввәләр јатыб галыр!

Беләликлә, биз ҝөрдүк ки, буржуазијанын әмәлә ҝәлмәси үчүн әсас тәшкил едән истеһсал вә мүбадилә васитәләри феодализм ҹәмијјәтиндә јаранмышдыр. Бу истеһсал вә мүбадилә васитәләри мүәјјән инкишаф пилләсинә чатдыгда, феодализм ҹәмијјәтиндәки истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләри, әкинчилик вә сәнајенин феодал гајдасында тәшкили, бир сөзлә, феодал мүлкијјәт мүнасибәтләри инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләрә даһа ујғун ҝәлмәди. Онлар истеһсалы инкишаф етдирмәк әвәзинә ону ләнҝидирди. Онлар истеһсал үчүн бир бухов олмушду. Бу буховлары гырыб дағытмаг лазым иди вә онлар дағыдылды.

Онларын јерини азад рәгабәт тутду, буна мүвафиг ичтимаи вә сијаси гурулуш, буржуазија синфинин игтисади вә сијаси һөкмранлығы әмәлә ҝәлди.

Бизим ҝөзүмүз гаршысында да беләбир һәрәкәт баш верир. Буржуа истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләринә, буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләринә малик олан вә санки е'ҹазкарлыгла бу гәдәр гүдрәтли истеһсал вә мүбадилә васитәләри јаратмыш олан мүасир буржуа ҹәмијјәти өз овсунларынын јер алтындан чағырдығы гүввәләрин даһа өһдәсиндән ҝәлә билмәјән бир сеһрбаза бәнзәјир. Артыг он илләрдән бәри сәнаје вә тиҹарәтин тарихи мүасир истеһсал мүнасибәтләринә гаршы, буржуазијанын варлығы вә онун һөкмранлығы үчүн шәрт олан мүлкијјәт мүнасибәтләринә гаршы мүасир мәһсулдар гүввәләрин јалныз һәјәҹаны тарихиндән ибарәтдир. Вахташыры тәкрар олунуб, бүтүн буржуа ҹәмијјәтинин варлығыны кетдикҹә даһа бөјүк бир зәһмлә тәһлүкә алтына алан тиҹарәт бөһранларыны ҝөстәрмәк кифајәтдир. Тиҹарәт бөһранлары заманы һәр дәфә нәинки һазырланмыш мәһсулларын, һәтта јарадылмыш мәһсулдар гүввәләрин дә хејли һиссәси мәһв едилир. Бөһранлар заманы, бүтүн әввәлки дөврләрә мә'насыз бир шеј кими ҝөрүнә билән ичтимаи епидемија — ифрат истеһсал епидемијасы баш верир. Ҹәмијјәт бирдән-бирә ҝеријә атылыр, гәфләтән башланан барбарлыг һалына дүшүр, санки аҹлыг, үмуми дағыдыҹы бир мүһарибә ҹәмијјәти бүтүн һәјат

васитәләриндән мәһрум етмишдир; елә бил сәнаје вә тичарәт мәһв едилмишдир, — һәм дә нәјә көрә? Она көрә ки, чәмијјәт олдугча чох мәдәнијјәтә маликдир, онун олдугча чох јашајыш васитәләри вар, олдугча бөјүк сәнаје вә тичарәти вардыр. Онун ихтијарында олан мәһсулдар гүввәләр даһа буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләринин инкишафына хидмәт етмир; әксинә, бу гүввәләр һәмин мүнасибәтләр үчүн һәддиндән чох бөјүк олмушдур, буржуа мүнасибәтләри бу гүввәләрин инкишафыны ләнкидир, буна көрә дә мәһсулдар гүввәләр һәмин сәдләри ашмаға башладыгда, бүтүн буржуа чәмијјәтини сарсыдыр, буржуа мүлкијјәтинин варлығыны тәһлүкә алтына алыр. Буржуа мүнасибәтләри мәһсулдар гүввәләрин јаратдығы сәрвәти өз ичәрисинә сығышдырмагда чох мәһдуд олмушдур. — Буржуазија бөһранлары нә јолла арадан галдырыр? Бир тәрәфдән күлли мигдар мәһсулдар гүввәләри мәчбуријјәт үзүндән мәһв етмәк јолу илә, дикәр тәрәфдән, јени базарлар тутмаг вә көһнә базарлары даһа чох истисмар етмәк јолу илә. Демәли, нә илә? Даһа кениш, даһа сарсыдычы бөһранлар һазырламагла вә бунлара мүгавимәт көстәрә биләчәк васитәләри азалтмагла.

Феодализми јыхаркән буржуазијанын истифадә етдији силаһ инди буржуазијанын өзүнә гаршы јөнәлдилир.

Лакин буржуазија нәинки ону мәһв едәчәк бир силаһ һазырламышдыр; о һәмчинин бу силаһы она гаршы чевирәчәк адамлар да — мүасир фәһләләри, *пролетарлары* да јаратмышдыр.

Буржуазија, јә'ни капитал нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, пролетариат, мүасир фәһләләр синфи дә ејни дәрәчәдә инкишаф едир; бу фәһләләр јалныз о заман јашаја биләрләр ки, иш тапа билсинләр, иши исә јалныз о вахта гәдәр тапа биләрләр ки, онларын әмәји капиталы артырсын. Өзләрини тәк-тәк сатмаға мәчбур олан бу фәһләләр алыныб сатыла билән һәр бир башга шеј кими әмтәәдирләр, буна көрә дә рәгабәтдәки бүтүн тәсадүфләр, базардакы бүтүн дәјишикликләр онлара да ејни дәрәчәдә тә'сир көстәрир.

Машын тәтбигинин вә әмәк бөлкүсүнүн артмасы нәтичәсиндә пролетарларын әмәји һәр бир мүстәгил характерини, бунунла бирликдә исә фәһлә үчүн һәр чүр чәлбедичилијини дә итирмишдир. Фәһлә машынын садәчә бир әлавәси олур, ондан анчаг ән садә, ән јекнәсәг вә асанлыгла өјрәнилә билән ишләр тәләб олунур. Буна көрә дә фәһләјә чәкилән хәрчләр, демәк олар, анчаг ону јашатмаг вә нәслини давам етдирмәк үчүн лазым кәлән јашајыш васитәләриндән ибарәт олур. Лакин һәр бир әмтәәнин, демәли, һабелә әмәјин[51] дә гијмәти онун истеһсал хәрчләринә бәрабәрдир. Буна көрә дә әмәјин мараг-

сыз олмасы нә гәдәр артырса, әмәк һаггы да бир о гәдәр азалыр. Һундан әлавә: машын тәтбиги вә әмәк бөлкүсү нә гәдәр артырса, истәр иш саатларынын сајынын артмасы һесабына, истәрсә һәр бир мүәјјән мүддәт әрзиндә тәләб олунан әмәјин мигдарынын артмасы, машынларын иш сүр'әтинин артмасы вә и. а. һесабына әмәјин мигдары да бир о гәдәр артыр.

Мүасир сәнаје патриархал устанын кичик е'малатханасыны сәнаје капиталистинин ири фабрикинә чевирмишдир. Фабрикә топланан фәһлә күтләләри әскәри гајдада тәшкил олунурлар. Онлар сәнаје ордусунун сырави әскәрләри олараг там бир иерархија тәшкил едән кичик забитләрин вә забитләрин нәзарәти алтында сахланырлар. Онлар тәкчә буржуазија синфинин, буржуа дөвләтинин гулу олмагла галмырлар, машын, нәзарәтчи вә ән әввәл һәр бир буржуа-фабрикчи өзү онлары һәр күн вә һәр саат әсарәт алтында сахлајыр. Бу истибдадын күддүјү мәгсәдин газанч көтүрмәк олдуғу нә гәдәр ачыг билдирилирсә, бу истибдад бир о гәдәр алчаг вә ијрәнч олур, бир о гәдәр чох гәзәб доғурур.

Әл әмәји нә гәдәр аз мәһарәт вә гүввә тәләб едирсә, јә'ни мүасир сәнаје нә гәдәр чох инкишаф едирсә, киши әмәјини гадын вә ушаг әмәји бир о гәдәр чох сыхышдырыб арадан чыхарыр. Фәһлә синфинә мәнсуб оланларын чинс вә јаш фәргләри һәр бир ичтимаи әһәмијјәтини итирир. Бурада јалныз јаш вә чинсиндән асылы олараг мүхтәлиф хәрч тәләб едән ишләк аләтләр мөвчуддур.

Фабрикчи фәһләләри истисмар едиб гуртардыгда вә фәһлә, нәһајәт, өз әмәк һаггыны нағд пулла алдыгда, буржуазијанын башга һиссәләри — ев саһиби, дүканчы, сәләмчи вә с. онун үстүнә атылыр.

Орта силкин ашағы тәбәгәләри: хырда сәнајечиләр, хырда алверчиләр вә рентачылар, сәнәткарлар вә кәндлиләр — бүтүн бу синифләр пролетариат сыраларына енирләр, гисмән она көрә ки, онларын кичик капиталы ири сәнаје мүәссисәләри дүзәлтмәк үчүн кифајәт етмир вә бу капитал даһа бөјүк капиталистләрин рәгабәтинә давам кәтирмир, гисмән дә она көрә ки, јени истеһсал методлары тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә онларын пешәкар мәһарәти гијмәтдән дүшүр. Әһалинин бүтүн синифләриндән пролетариат белә әмәлә кәлир.

Пролетариат мүхтәлиф инкишаф пилләләриндән кечир. Онун буржуазијаја гаршы мүбаризәси һәјата гәдәм гојдуғу күндән башланыр.

Әввәлчә ајры-ајры фәһләләр, сонра бир фабрикин фәһләләри, даһа сонра исә мүәјјән бир јердә бир әмәк саһәсинин фәһләләри онлары билаваситә истисмар едән ајрыча бир

буржуаја гаршы мүбаризә апарырлар. Фәһләләр өз зәрбәләрини тәкчә буржуа истеһсал мүнасибәтләринә гаршы дејил, һабелә истеһсал аләтләринин өзүнә гаршы јөнәлдирләр; онлар рәгабәт едән харичи әмтәәләри мәһв едир, машынлары сындырыр, фабрикләри јандырыр, орта әср фәһләсинин әлдән чыхмыш вәзијјәтини зорла бәрпа етмәјә чалышырлар.

Бу пилләдә фәһләләр бүтүн өлкәјә сәпәләнмиш вә рәгабәт үзүндән парчаланмыш бир күтлә һалындадырлар. Фәһлә күтләләринин бирлији һәлә онларын өзләринин бирләшмәси нәтичәси дејил, јалныз буржуазијанын бирләшмәси нәтичәсидир; буржуазија исә өз сијаси мәгсәдләринә чатмаг үчүн бүтүн пролетариаты һәрәкәтә кәтирмәлидир вә һәләлик ону һәрәкәтә кәтирә билир. Демәли, бу пилләдә пролетарлар өз дүшмәнләринә гаршы дејил, дүшмәнләринин дүшмәнләринә гаршы — мүтләг монархија галыгларына, торпаг саһибләринә, сәнајечи олмајан буржуалара, хырда буржуалара гаршы мүбаризә едирләр. Беләликлә, бүтүн тарихи һәрәкат буржуазијанын әлиндә чәмләнир; белә шәраитдә газанылан һәр бир гәләбә буржуазијанын гәләбәсидир.

Лакин сәнаје инкишаф етдикчә, пролетариат нәинки сајча артыр; о, бөјүк күтләләр һалында топлашыр, онун гүввәси артыр вә о һәмин гүввәни кетдикчә даһа чох һисс едир. Машынлар ајры-ајры әмәк нөвләри арасындакы фәргләри кетдикчә даһа чох арадан галдырдыгча вә әмәк һаггыны, демәк олар, һәр јердә ејни дәрәчәдә ашағы сәвијјәјә салдыгча, пролетариатын мәнафеји вә һәјат шәраити дә кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә бәрабәрләшир. Буржуалар арасында артмагда олан рәгабәт вә бунун доғурдуғу тичарәт бөһранлары нәтичәсиндә фәһләләрин әмәк һаггы кетдикчә даһа аз сабит олур; машынларын кетдикчә даһа сүр'әтлә инкишаф едиб арасы кәсилмәдән тәкмилләшмәси үзүндән пролетарларын һәјат вәзијјәти кетдикчә даһа аз тә'мин едилмиш олур; ајрыча бир фәһлә илә ајрыча бир буржуа арасындакы тоггушмалар кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ики синиф арасындакы тоггушма характери алыр. Фәһләләр буржуалара гаршы коалисијалар* тәшкил етмәјә башлајырлар; онлар өз әмәк һагларыны мүдафиә етмәк үчүн биркә чыхыш едирләр. Онлар баш верә биләчәк тоггушмалар заманы өзләрини вәсаитлә тә'мин етмәк үчүн һәтта даими ассосијасијалар тә'сис едирләр. Бә'зи јерләрдә мүбаризә ачыг үсјанлара чеврилир.

Фәһләләр арабир галиб кәлирләр, лакин бу гәләбәләр јалныз кечичи бир гәләбәдир. Онларын апардығы мүбаризәнин

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «коалисијалар» сөзүндән сонра «(һәмкарлар иттифаглары)» әлавә едилмишдир. *Ред.*

һәгиги нәтичәси билаваситә мүвәффәгијјәт олмајыб, фәһләләрин кетдикчә даһа кениш мигјасда бирләшмәси олур. Ири сәнајенин јаратдығы вә мүхтәлиф јерләрин фәһләләри арасында әлагә дүзәлдән нәглијјат васитәләринин даим артмасы фәһләләрин бирләшмәсинә көмәк едир. Һәр јердә ејни характер дашыјан мүбаризәнин бир чох јерли очагларыны мәркәзләшдириб ваһид милли, синфи мүбаризә һалына салмаг үчүн дә јалныз бу әлагә лазымдыр. Һәр бир синфи мүбаризә исә сијаси мүбаризәдир. Орта әсрләрдә кәндарасы јоллар шәраитиндә шәһәрлиләрин бирләшмәси үчүн јүз илләр лазым кәлдији һалда, дәмирјоллар сајәсиндә мүасир пролетарлар бир нечә ил әрзиндә бирләширләр.

Пролетарларын бир синиф һалында вә беләликлә дә сијаси партија һалында бу чүр тәшкил олунмасыны фәһләләрин өз арасындакы рәгабәт һәр дәгигә јенидән позур. Лакин пролетарлар даим јенидән тәшкил олунур вә онларын тәшкили һәр дәфә даһа күчлү, даһа мөһкәм вә даһа гүдрәтли олур. Пролетарларын тәшкил олунмасы буржуазијанын ајры-ајры тәбәгәләри арасындакы чәкишмәләрдән истифадә едиб, фәһләләрин ајры-ајры мәнафејини ганунверичилик јолу илә гәбул етмәјә мәчбур едир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә он саатлыг иш күнү һаггында ганун.

Үмумијјәтлә, көһнә чәмијјәт дахилиндәки тоггушмалар пролетариатын инкишаф просесинә бир чох чәһәтдән көмәк едир. Буржуазија арасы кәсилмәдән мүбаризә апарыр: әввәлчә аристократијаја гаршы, сонра да буржуазијанын өзүнүн о һиссәләринә гаршы мүбаризә апарыр ки, бунларын мәнафеји сәнајенин тәрәггисинә зидд чыхыр, һабелә даим бүтүн харичи өлкәләрин буржуазијасына гаршы мүбаризә едир. Бүтүн бу вурушмаларда буржуазија пролетариата мүрачиәт етмәјә, ону көмәјә чағырмаға вә беләликлә дә ону сијаси һәрәката чәлб етмәјә мәчбурдур. Демәли, буржуазија өзү өз тәһсилинин үнсүрләрини*, јә'ни өзүнүн әлејһинә олан бир силаһы пролетариата верир.

Сонра, көрдүјүмүз кими, сәнајенин тәрәггиси һаким синфин бүтөв тәбәгәләрини пролетариатын сыраларына атыр, јахуд, ән азы, онларын һәјат шәраити үчүн тәһлүкә јарадыр. Онлар да пролетариата бөјүк мигдарда тәһсил үнсүрләри кәтирирләр.

Нәһајәт, синфи мүбаризә гәти нөгтәјә јахынлашдығы дөврләрдә һаким синиф дахилиндә, бүтүн көһнә чәмијјәт дахилин-

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «өз тәһсилинин үнсүрләри» сөзләри әвәзинә «өз сијаси вә үмуми тәһсилинин үнсүрләрини» чап едилмишдир. *Ред.*

дә позулма просеси елә чошгун, елә кәскин бир характер алыр ки, һаким синфин кичик бир һиссәси өз синфиндән үз чевирир вә ингилабчы синфә, кәләчәјин саһиби олачаг синфә гошулур. Буна көрә дә кечмишдә задәканларын бир һиссәси буржуазијанын тәрәфинә кечдији кими, инди дә буржуазијанын бир һиссәси, јә'ни тарихи һәрәкатын бүтүн кедишини нәзәри чәһәтдән баша дүшмәк дәрәчәсинә јүксәлмиш олан буржуа-идеологларын бир һиссәси пролетариатын тәрәфинә кечир.

Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнаје инкишаф етдикчә, бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә бу сәнајенин өз мәһсулудур.

Орта силкләр: хырда сәнајечи, хырда алверчи, сәнәткар, вә кәндли—бунларын һамысы буржуазија илә ондан өтрү мүбаризә едир ки, орта силк олмаг е'тибары илә өз варлығыны мәһв олмагдан хилас етсин. Демәли, онлар ингилабчы дејил, мүһафизәкардырлар. Һәтта даһа артыг, онлар иртичачыдырлар: онлар тарихин чархыны кери дөндәрмәјә чалышырлар. Әкәр онлар ингилабчы олсалар да, бу анчаг о һалда олур ки, онлар пролетариат сыраларына кечмәли олсунлар, онлар өз һазыркы мәнафејини дејил, кәләчәк мәнафејини мүдафиә етсинләр, өз нөгтеји-нәзәрләрини тәрк едиб пролетариатын нөгтеји-нәзәринә кечсинләр.

Көһнә чәмијјәтин ән ашағы тәбәгәләринин чүрүмәсинин пассив мәһсулу олан лүмпен-пролетариаты бә'зи јерләрдә пролетар ингилабы һәрәката чәлб едир, лакин лүмпен-пролетариат бүтүн өз һәјат вәзијјәтинә көрә өзүнү мүртәче фитнәләр үчүн сатмаға даһа чох маилдир.

Көһнә чәмијјәтин һәјат шәраити пролетариатын һәјат шәраитиндә артыг мәһв едилмишдир. Пролетарын мүлкијјәти јохдур; онун өз арвад-ушағына олан мүнасибәти даһа буржуа аилә мүнасибәтләринә әсла бәнзәмир; муасир сәнаје әмәји, истәр Инкилтәрәдә, истәрсә Франсада, истәр Америкада, истәрсә Алманијада ејни олан муасир капитал әсарәти пролетарын һәр чүр милли характерини силиб атмышдыр. Ганунлар, әхлаг, дин—бунларын һамысы онун нәзәриндә буржуазијанын мәнафејини пәрдәләјән буржуа мөвһуматындан башга бир шеј дејилдир.

Бүтүн эввәлки синифләр, һөкмранлығы әлләринә кечирдикдән сонра, һәјатда әлдә етмиш олдуглары мөвгеји мөһкәмләтмәјә чалышараг, бүтүн чәмијјәти өзләринин мәнимсәмә үсулуну тә'мин едән шәраитә табе едирләр. Пролетарлар исә јалныз өзләринин индики мәнимсәмә үсулуну, беләликлә дә бүтөвлүкдә индијә гәдәр мөвчуд олан бүтүн мәнимсәмә үсулу-

ну мәһв етдикдә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри әлдә едә биләрләр. Пролетарларын горунулмасы олан һеч бир шеји јохдур, онлар индијә гәдәр хүсуси мүлкијјәти горујан вә тә'мин едән һәр шеји дағытмалыдырлар.

Индијә гәдәр баш верән бүтүн һәрәкат азлығын һәрәкаты олмуш вә ја азлығын мәнафеји үчүн баш вермишдир. Пролетар һәрәкаты бөјүк чохлуғун мәнафеји үчүн бөјүк чохлуғун мүстәгил һәрәкатыдыр. Рәсми чәмијјәти тәшкил едән тәбәгәләрдән ибарәт олуб пролетариат үзәриндә учалан бүтүн үстгурум дармадағын олмаса, мүасир чәмијјәтин ән ашағы тәбәгәси олан пролетариат ајаға галхыб гәддини дүзәлдә билмәз.

Пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәси мәзмун е'тибары илә олмаса да, форма е'тибары илә әввәлчә милли мүбаризә олур. Һәр бир өлкәнин пролетариаты әввәлчә, әлбәттә, өз буржуазијасыны арадан галдырмалыдыр.

Биз пролетариатын инкишафынын ән үмуми мәрһәләләрини тәсвир едәркән, мөвчуд чәмијјәт дахилиндә аз-чох кизли шәкилдә олан вәтәндаш мүһарибәсини онун ачыг ингилаба чеврилдији вә пролетариатын буржуазијаны зорла јыхыб өз һөкмранлығыны гурдуғу нөгтәјә гәдәр нәзәрдән кечирдик.

Көрдүјүмүз кими, индијә гәдәр мөвчуд олан бүтүн чәмијјәтләр залым синифләрлә мәзлум синифләр арасындакы антагонизмә әсасланырды. Лакин мүәјјән бир синфи зүлм алтында сахламағын мүмкүн олмасы үчүн елә бир шәраит тә'мин етмәк лазымдыр ки, зүлм едилән синиф, һеч олмазса, бир гул кими долана билсин. Тәһкимли вәзијјәтиндә олан кәндли кәлиб коммуна үзвү вәзијјәтинә чатдығы кими, феодал мүтләгијјәтинин бојундуруғу алтында олан хырда буржуа да кәлиб буржуа вәзијјәтинә чатмышдыр. Мүасир фәһлә исә, сәнаје тәрәгги етдикчә, әксинә, өз синфинин һәјат шәраитиндән јүксәјә галхмаг дејил, кетдикчә даһа ашағы енир. Фәһлә паупер олур, пауперизм исә әһалидән вә сәрвәтдән даһа сүр'әтлә артыр. Бу ајдын көстәрир ки, буржуазија даһа чәмијјәтин һаким синфи олараг галмаға вә өз синфинин варлығы шәраитини тәнзимедичи бир ганун кими бүтүн чәмијјәтә гәбул етдирмәјә габил дејилдир. О, һөкмранлыг етмәјә габил дејилдир, чүнки өз гулунун һәтта гул сәвијјәсиндә јашамасыны да тә'мин едә билмир, чүнки өз гулунун елә бир вәзијјәтә енмәсинә јол вермәк мәчбуријјәтиндә галыр ки, бу заман буржуазија онун һесабына јејиб доланмаг әвәзинә, өзү ону једиздириб доландырмалы олур. Чәмијјәт даһа буржуазијанын һакимијјәти алтында јашаја билмир, јә'ни буржуазијанын һәјаты даһа чәмијјәтә ујғун кәлмир.

Буржуазија синфинин варлығы вә һөкмранлығы үчүн әсас

шәрт сәрвәтин хүсуси шәхсләр әлиндә топланмасы, капиталын әмәлә кәлмәси вә артмасыдыр. Капиталын мөвчуд олмасы үчүн шәрт муздлу әмәкдир. Муздлу әмәк јалныз фәһләләрин өз арасындакы рәгабәт күчүнә давам едир. Сәнајенин тәрәггиси,—буржуазија истәр-истәмәз буну тәмсил едир вә буна мүгавимәт көстәрмәкдә ачиздир,—рәгабәтин фәһләләри парчаламасы әвәзиндә ассосиасија васитәси илә онларын ингилаби бирлијини јарадыр. Беләликлә, ири сәнаје инкишаф етдикчә, буржуазија мәһсул истеһсал етмәк вә мәнимсәмәк зәмининин өзүндән мәһрум олур. О һәр шејдән әввәл өз гәбиргазанларыны јарадыр. Буржуазијанын мәһв олмасы вә пролетариатын галиб кәлмәси ејни дәрәчәдә лабүддүр.

II

ПРОЛЕТАРЛАР ВӘ КОММУНИСТЛӘР

Коммунистләрин үмумијјәтлә пролетарлара мүнасибәти нечәдир?

Коммунистләр башга фәһлә партијаларына гаршы дуран хүсуси бир партија дејилдирләр.

Онларын бүтөвлүкдә бүтүн пролетариатын мәнафејиндән ајры олан һеч бир мәнафеји јохдур.

Онлар һеч бир хүсуси* принсипләр ирәли сүрүб пролетар һәрәкатыны бу принсипләрә ујғунлашдырмаг истәмирләр.

Коммунистләр башга пролетар партијаларындан јалныз бунунла фәргләнирләр ки, онлар, бир тәрәфдән, мүхтәлиф милләтләрин пролетарларынын мүбаризәсиндә бүтүн пролетариатын миллијјәтиндән асылы олмајан үмуми мәнафејини ајырыб мүдафиә едирләр; дикәр тәрәфдән, пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин кечдији мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә онлар һәмишә бүтөвлүкдә һәрәкатын мәнафејини тәмсил едирләр.

Демәли, коммунистләр практикада бүтүн өлкәләрин фәһлә партијаларынын һәмишә ирәлиләмәјә сөвг едән** ән гәтијјәтли һиссәсидир, нәзәри чәһәтдән исә пролетариатын галан күтләсинә нисбәтән онларын үстүнлүјү пролетар һәрәкатынын шәраитини, кедишини вә үмуми нәтичәләрини баша дүшмәләриндәдир.

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «хүсуси» әвәзинә «тәригәтчи» дејилмишдир. *Ред.*

** 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «һәмишә ирәлиләмәјә сөвг едән» сөзләри әвәзинә «ән габагчыл» чап едилмишдир. *Ред.*

Коммунистләрин дә ән јахын мәгсәди бүтүн галан пролетар партијаларынын ән јахын мәгсәдинин ејнидир: пролетариатын синиф һалында формалашмасы, буржуазија һөкмранлығынын деврилмәси, сијаси һакимијјәтин пролетариат тәрәфиндән әлә алынмасы.

Коммунистләрин нәзәри мүддәалары һеч дә дүнјаны јенилә̄шдирмәк хәјалына дүшән бу вә ја башга бир шәхсин удурдуғу вә ја гурашдырдығы идејалара, принсипләрә әсасланмыр.

Бу мүддәалар давам едән синфи мүбаризәдәки керчәк мүнасибәтләрин јалныз үмуми ифадәсидир, көзүмүзүн гаршысында баш верән тарихи һәрәкатын ифадәсидир. Кечмишдә мөвчуд олмуш мүлкијјәт мүнасибәтләринин мәһв едилмәси јалныз коммунизмә мәхсус бир шеј дејилдир.

Бүтүн мүлкијјәт мүнасибәтләри тарих боју даим бир-бирини әвәз етмиш, тарих боју даим дәјишилмишдир.

Мәсәлән, Франса ингилабы феодал мүлкијјәтини ләғв едиб, ону буржуа мүлкијјәти илә әвәз етмишдир.

Коммунизмин фәргләндиричи чәһәти үмумијјәтлә мүлкијјәти ләғв етмәк дејил, буржуа мүлкијјәтини ләғв етмәкдир.

Лакин мүасир буржуа хүсуси мүлкијјәти синфи антагонизмләрә, бә'зиләринин башгаларыны истисмар етмәсинә* әсасланан мәһсул истеһсалы вә мәнимсәнилмәсинин сон вә ән мүкәммәл ифадәсидир.

Бу мә'нада коммунистләр өзләринин нәзәријјәсини бир мүддәа илә ифадә едә биләрләр: хүсуси мүлкијјәти мәһв етмәк.

Биз коммунистләри иттиһам едирдиләр ки, биз шәхсән әлдә едилән, өз әмәји илә газанылан мүлкијјәти, һәр чүр шәхси азадлығын, фәалијјәт вә мүстәгиллијин әсасыны тәшкил едән мүлкијјәти мәһв етмәк истәјирик.

Кәсб едилән, газанылан, өз әмәји илә әлдә едилән бир мүлкијјәт! Бәлкә сиз буржуа мүлкијјәтиндән әввәлки хырда буржуа, хырда кәндли мүлкијјәтиндән бәһс едирсиниз? Бу мүлкијјәти бизим мәһв етмәјимизә еһтијач јохдур, сәнајенин инкишафы ону мәһв етмиш вә һәр күн мәһв етмәкдәдир.

Бәлкә дә сиз мүасир буржуа хүсуси мүлкијјәтиндән бәһс едирсиниз?

Мәкәр муздлу әмәк, пролетарын әмәји она мүлкијјәт јарадырмы? Әсла јох. Бу әмәк капитал јарадыр, јә'ни муздлу әмәји истисмар едән бир мүлкијјәт јарадыр, һәмин мүлкијјәт исә јалныз бу шәртлә арта биләр ки, јенидән истисмар етмәк үчүн

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «бә'зиләринин башгаларыны истисмар етмәсинә» сөзләри әвәзинә «азлығын чохлуғу истисмар етмәсинә» чап едилмишдир. *Ред.*

јени муздлу әмәк доғурсун. Мүасир шәкилдә олан мүлкијјәт капитал илә муздлу әмәк арасындакы әкслик дахилиндә һәрәкәт едир. Бу әкслијин һәр ики тәрәфини нәзәрдән кечирәк.

Капиталист олмаг истеһсалда јалныз халис шәхси мөвге тутмаг дејил, һабелә ичтимаи бир мөвге тутмаг демәкдир. Капитал коллектив мәһсулдур вә анчаг чәмијјәтин бир чох үзвләринин биркә фәалијјәти илә, нәтичә е'тибары илә чәмијјәтин јалныз бүтүн үзвләринин биркә фәалијјәти илә һәрәкәтә кәтирилә биләр.

Беләликлә, капитал—шәхси гүввә дејил, ичтимаи гүввәдир.

Демәли, капитал чәмијјәтин бүтүн үзвләринә мәхсус олан коллектив мүлкијјәтә чеврилсә, бу, шәхси мүлкијјәтин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси демәк олмаз. Мүлкијјәтин анчаг ичтимаи характери дәјишиләр. Мүлкијјәт өз синфи характерини итирәр.

Муздлу әмәјә кечәк.

Муздлу әмәјин орта гијмәти әмәк һаггы минимумудур, јә'ни фәһләни бир фәһлә олараг јашатмаг үчүн зәрури олан јашајыш васитәләринин мәчмусудур. Демәли, муздлу фәһләнин өз фәалијјәти нәтичәсиндә мәнимсәдији шеј онун һәјатынын тәкрар истеһсалы үчүн күчлә кифајәт едир. Билаваситә һәјатын тәкрар истеһсалы үчүн олан әмәк мәһсулларынын бу шәхси мәнимсәнилмәсини, өзкә әмәји үзәриндә һөкмранлыг јарада биләчәк һеч бир артыг шеј сахламајан мәнимсәнилмәсини биз әсла мәһв етмәк нијјәтиндә дејилик. Биз мәнимсәмәнин јалныз елә мискин бир характерини мәһв етмәк истәјирик ки, бу заман фәһлә анчаг капиталы артырмаг үчүн јашајыр вә јалныз һаким синфин мәнафеји тәләб етдијинә көрә јашајыр.

Буржуа чәмијјәтиндә чанлы әмәк анчаг топланмыш әмәји артырмаг васитәсидир. Коммунизм чәмијјәтиндә топланмыш әмәк анчаг фәһләләрин һәјат просесини кенишләндирмәк, зәнкинләшдирмәк, јүнкүлләшдирмәк васитәсидир.

Беләликлә, буржуа чәмијјәтиндә кечмиш һал-һазырын үзәриндә, коммунизм чәмијјәтиндә исә һал-һазыр кечмишин үзәриндә һөкмранлыг едир. Буржуа чәмијјәтиндә капитал мүстәгиллијә вә фәрдилијә маликдир, һалбуки зәһмәткеш фәрд мүстәгилликдән мәһрумдур вә симасызлашдырылмышдыр.

Мәһз бу мүнасибәтләрин мәһв едилмәсини буржуазија шәхсијјәтин вә азадлығын ләғв едилмәси адландырыр! Һаггы да вар. Доғрудан да, буржуа шәхсијјәтини, буржуа мүстәгиллијини вә буржуа азадлығыны ләғв етмәкдән бәһс олунур.

Индики буржуа истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә азадлыг дедикдә, тичарәт азадлығыны, алғы-сатгы азадлығыны нәзәрдә тутурлар.

Лакин алверчилик арадан галхдыгда, азад алверчилик

дә арадан галхачагдыр. Азадлыг һаггында бизим буржуаларын бүтүн башга дәбдәбәли нитгләри кими, азад алверчилик һаггындакы данышыглар да алверчилији, буржуа истеһсал мүнасибәтләрини вә буржуазијанын өзүнү коммунистчәсинә мәһв етмәјә аид дејил, үмумијјәтлә анчаг орта әсрләр дөврүнүн азад олмајан алверчилијинә, әсарәтдә олан шәһәрлисинә аид ола биләр.

Бизим хүсуси мүлкијјәти мәһв етмәк истәдијимиз сизи дәһшәтә салыр. Лакин сизин индики чәмијјәтиниздә онун үзвләринин онда доггузу үчүн хүсуси мүлкијјәт мәһв едилмишдир; бу хүсуси мүлкијјәт мәһз она көрә мөвчуддур ки, чәмијјәт үзвләринин онда доггузу үчүн хүсуси мүлкијјәт мөвчуд дејилдир. Демәли, сиз бизи онда иттиһам едирсиниз ки, биз чәмијјәтин олдугча бөјүк чохлуғунун мүлкијјәти олмамасы кими бир зәрури шәртлә бағлы олан мүлкијјәти мәһв етмәк истәјирик.

Бир сөзлә, сиз бизи онда иттиһам едирсиниз ки, биз сизин мүлкијјәтинизи мәһв етмәк истәјирик. Бәли, биз доғрудан да буну етмәк истәјирик.

Сиз дејирсиниз ки, әмәјин даһа капитала, пула, торпаг рентасына, мүхтәсәр, инһисар алтына алына билән ичтимаи гүввәјә дөндәрилә билмәјәчәји замандан е'тибарән, јә'ни шәхси мүлкијјәтин даһа буржуазија мүлкијјәтинә чеврилә билмәјәчәји замандан е'тибарән шәхсијјәт мәһв едилмиш олур.

Демәли, сиз е'тираф едирсиниз ки, буржуадан, јә'ни буржуа мүлкијјәтчисиндән башга һеч кәси шәхсијјәт һесаб етмирсиниз. Белә бир шәхсијјәт доғуран да мәһв едилмәлидир.

Коммунизм ичтимаи мәһсуллары мәнимсәмәк имканыны һеч кәсин әлиндән алмыр, коммунизм јалныз бу мәнимсәмә васитәси илә өзкә әмәјини әсарәт алтына алмаг имканыны арадан галдырыр.

Е'тираз едиб дејирдиләр ки, куја хүсуси мүлкијјәт мәһв едилдикдә, һәр чүр фәалијјәт дајанар вә үмуми бир тәнбәллик һөкм сүрәр.

Белә олсајды, тәнбәллик үзүндән буржуа чәмијјәти чохдан мәһв олмалы иди, чүнки бурада зәһмәт чәкәнләр һеч бир шеј әлдә етмир, әлдә едәнләр исә зәһмәт чәкмирләр. Бүтүн бу горхулар белә бир тавтолокијадан ибарәт олур ки, даһа капитал мөвчуд олмадығына көрә, муздлу әмәк дә даһа јохдур.

Мадди мәһсулларын коммунистчәсинә мәнимсәнилмәси вә истеһсалы үсулуна гаршы јөнәлдилән бүтүн е'тиразлар әгли әмәк мәһсулларынын мәнимсәнилмәсинә вә истеһсалына да аиддир. Синфи мүлкијјәтин мәһв едилмәси буржуанын нәзәриндә истеһсалын өзүнүн мәһв едилмәси демәк олдуғу кими,

синфи тәһсилин мәһв едилмәси дә онун нәзәриндә үмумијјәтлә тәһсилин мәһв едилмәси демәкдир.

Мәһв олачағына буржуанын јас тутдуғу тәһсил бөјүк чохлуг үчүн машынын әлавәсинә чеврилмәк демәкдир.

Лакин буржуа мүлкијјәтинин ләғв едилмәсини азадлыг, тәһсил, һүгуг вә и. а. һаггындакы өз буржуа тәсәввүрләриниз нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндириб бизимлә мүбаһисә етмәјин. Сизин идејаларынызын өзү буржуа истеһсал мүнасибәтләринин вә буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләринин мәһсулудур, ејнилә дә сизин һүгугунуз өз синфинизин анчаг ганун дәрәчәсинә јүксәлдилмиш ирадәсидир, бу ирадәнин мәзмуну исә өз синфинизин мадди һәјат шәраити илә мүәјјән едилир.

Өз истеһсал вә мүлкијјәт мүнасибәтләринизи истеһсалын инкишафы просесиндә кечичи олан тарихи мүнасибәтләрдән тәбиәт вә зәканын әбәди ганунларына чевирмәјә сизи вадар едән гәрәзли тәсәввүрүнүз кечмишдә һөкм сүрүб мәһв олмуш бүтүн синифләрин тәсәввүрүнүн ејнидир. Антик вә ја феодал мүлкијјәти барәсиндә сизә ајдын көрүнән шеји буржуа мүлкијјәтиндән бәһс олунаркән сиз даһа баша дүшмәк чәсарәтиндә олмурсунуз.

Аиләнин мәһв едилмәси! Ән ифрат радикаллар да коммунистләрин бу ијрәнч нијјәтиндән һиддәтләнирләр.

Мүасир аилә, буржуа аиләси нәјә әсасланыр? Капитала, хүсуси варланмаја. Тамамилә инкишаф етмиш шәкилдә бу аилә анчаг буржуазија үчүн мөвчуддур; лакин онун белә бир әлавәси дә вардыр ки, пролетарлар мәчбуријјәт үзүндән аиләсиз галыр вә ачыг фаһишәлик баш верир.

Буржуа аиләсинин бу әлавәси арадан галхдыгда, тәбии олараг, бу аилә өзү дә арадан галхыр вә капитал јох олдугда, бунларын һәр икиси јох олачагдыр.

Бәлкә сиз бизи иттиһам едирсиниз ки, биз ата-аналарын өз ушагларыны истисмар етмәсинә сон гојмаг истәјирик? Биз бу чинајәти е'тираф едирик.

Лакин сиз иддиа едирсиниз ки, биз ев тәрбијәсини ичтимаи тәрбијә илә әвәз етмәклә, инсан үчүн ән әзиз олан мүнасибәтләри мәһв етмәк истәјирик.

Бәс сизин тәрбијәнизи чәмијјәт мүәјјән етмирми? Мәкәр бу тәрбијәни сизин тәрбијә вердијиниз шәраитдәки ичтимаи мүнасибәтләр мүәјјән етмирми, мәктәб вә и. а. васитәси илә чәмијјәтин билаваситә вә ја долајы мүдахиләси мүәјјән етмирми? Коммунистләр тәрбијәјә чәмијјәтин тә'сирини уйдурмурлар; онлар јалныз тәрбијәнин характерини дәјишдирир, ону һаким синфин тә'сири алтындан чыхарырлар.

Ири сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә пролетариат арасында бүтүн аилә әлагәләри нә гәдәр чох позулурса, ушаглар

нә гәдәр чох ади алвер шејләринә вә иш аләтләринә чеврилирсә, аилә вә тәрбијә һаггында, ата-ана илә ушаглар арасында меһрибан мүнасибәтләр һаггында буржуа бошбоғазлыглары да бир о гәдәр чох нифрәт ојадыр.

Лакин бүтүн буржуазија бир ағыздан бағырыб бизә дејир ки, сиз коммунистләр арвадлары үмумиләшдирмәк истәјирсиниз.

Буржуа өз арвадына ади бир истеһсал аләти кими бахыр. О ешидир ки, истеһсал аләтләрини үмуми истифадәјә вермәк нәзәрдә тутулур, буна көрә, әлбәттә, белә бир фикирдән узаглаша билмир ки, гадынларын да башына бу чүр бир иш кәләчәкдир.

О һеч хәјалына да кәтирмир ки, бурада гадынын мәһз ади бир истеһсал аләти олмасы вәзијјәтини арадан галдырмагдан бәһс олунур.

Коммунистләрдә арвадларын куја рәсми үмумилији барәсиндә бизим буржуаларын јүксәк әхлаг саһибләри кими дәһшәтә кәлмәләриндән даһа күлүнч бир шеј јохдур. Коммунистләрин арвадлары үмумиләшдирмәләринә еһтијач јохдур, бу үмумилик, демәк олар, һәр заман мөвчуд олмушдур.

Бизим буржуалар, рәсми фаһишәлик һәлә бир јана галсын, өз фәһләләринин арвад вә гызларынын онларын ихтијарында олмасы илә кифајәтләнмәјәрәк, бир-биринин арвадларыны әлә кечирмәкдән хүсуси бир һәзз алырлар.

Буржуа никаһы әслиндә арвадларын үмумилији демәкдир. Коммунистләри бәлкә дә анчаг бунда иттиһам етмәк оларды ки, куја онлар арвадларын ријакарлыгла пәрдәләнән кизли үмумилији әвәзинә рәсми, ачыг үмумилијини һәјата кечирмәк истәјирләр. Лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, индики истеһсал мүнасибәтләри мәһв едилдикдә, бу мүнасибәтләрдән доған арвад үмумилији дә, јә'ни рәсми вә гејри-рәсми фаһишәлик дә јох олачагдыр.

Сонра, коммунистләри иттиһам едирләр ки, куја онлар вәтәни, миллијјәти ләғв етмәк истәјирләр.

Фәһләләрин вәтәни јохдур. Фәһләләрин олмајан бир шејини онларын әлиндән алмаг да олмаз. Пролетариат ән әввәл сијаси һөкмранлығы әлә алмалы, милли синиф вәзијјәтинә чатмалы* вә бир милләт кими тәшәккүл тапмалы олдуғундан өзү һәлә миллидир, һәрчәнд бу миллилик һеч дә буржуазијанын анладығы мә'нада дејилдир.

Буржуазија инкишаф етдикчә, тичарәт азадлығы, үмумдүнја базары јарандыгча, сәнаје истеһсалы вә буна ujғун олан

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «милли синиф вәзијјәтинә чатмалы» сөзләри әвәзинә «милләтин габагчыл синфи вәзијјәтинә чатмалы» чап едилмишдир. *Ред.*

һәјат шәраити ејниләшдикчә, халгларын милли ајрылығы вә әксикликләри кетдикчә даһа чох арадан галхыр.

Пролетариатын һөкмранлығы бунларын арадан галхмасыны даһа чох сүр'әтләндирәҹәкдир. Гүввәләри бирләшдирмәк, һеч олмазса, мәдәни өлкәләрин гүввәләрини бирләшдирмәк пролетариатын азад олмасы үчүн илк шәртләрдән биридир.

Бир фәрди башга фәрдин истисмар етмәси мәһв едилдији дәрәҹәдә, бир милләти башга милләтин истисмар етмәси дә мәһв едиләҹәкдир.

Милләтләр дахилиндә синифләрин антагонизми илә бирликдә милләтләр арасындакы дүшмәнчилик мүнасибәтләри дә јох олуб кедәҹәкдир.

Дини, фәлсәфи вә үмумијјәтлә идеоложи нөгтеји-нәзәрләрдән коммунизмә гаршы ирәли сүрүлән иттиһамлары әтрафлы нәзәрдән кечирмәјинә дәјмәз.

Инсанларын һәјат шәраити, онларын иҹтимаи мүнасибәтләри, онларын иҹтимаи варлығы илә бирликдә онларын тәсәввүрләринин, бахышларынын вә анлајышларынын, бир сөзлә, онларын шүурунун да дәјишилдијини анламаг үчүн мәкәр хүсуси бир дәрин дүшүнҹәми лазымдыр?

Идејалар тарихи мә'нәви истеһсалын мадди истеһсалла бирликдә дәјишилдијини дејилсә, бәс нәји сүбут едир? Һәр һансы заманәнин һаким идејалары һәмишә анҹаг һаким синфин идејалары олмушдур.

Бүтүн ҹәмијјәти ингилабиләшдирән идејалардан бәһс едирләр; бунунла да јалныз белә бир факты ифадә едирләр ки, көһнә ҹәмијјәт дахилиндә јени ҹәмијјәтин үнсүрләри әмәлә кәлмишдир, көһнә һәјат шәраитинин дағылмасы илә јанашы олараг көһнә идејалар да дағылыр.

Гәдим дүнја мәһв олмаға үз гојдуғу заман христиан дини гәдим динләри мәғлуб етди. XVIII әсрдә маарифчилик идејаларынын зәрбәләри алтында христианлыг идејалары мәһв олдуғу заман феодализм ҹәмијјәти о вахт ингилабчы олан буржуазија илә өлүм-дирим дөјүшүнә кирмишди. Виҹдан вә дин азадлығы идејалары билик саһәсиндә јалныз азад рәгабәтин һөкмранлығыны ифадә едирди.

Бизә дејә биләрләр: «лакин дини, мә'нәви, фәлсәфи, сијаси, һүгуги идејалар вә и. а. тарихи инкишаф кедишиндә, әлбәттә, дәјишилмишдир. Дин, әхлаг, фәлсәфә, сијасәт, һүгуг исә арасыкәсилмәјән бу дәјишилмә заманы даим галмышдыр.

Бундан әлавә, иҹтимаи инкишафын бүтүн мәрһәләләри үчүн үмуми олан азадлыг, әдаләт вә и. а. кими әбәди һәгигәт-

ләр вардыр. Коммунизм исә әбәди һәгигәтләри ләғв един, дини, әхлагы јениләшдирмәк әвәзинә бунлары ләғв едир; демәли, коммунизм тарихи инкишафын бүтүн әввәлки кедишинә зиддир».

Бу иттиһам нәдән ибарәтдир? Индијә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн чәмијјәтләрин тарихи мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф шәкилләр алан синфи әксликләр дахилиндә һәрәкәт етмишдир.

Лакин бу әксликләр нә кими формаларда олса да, чәмијјәтин бир һиссәсини дикәр һиссәсинин истисмар етмәси бүтүн кечмиш әсрләр үчүн үмуми олан бир фактдыр. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, бүтүн әсрләрдәки ичтимаи шүур, бүтүн мүхтәлифлијинә вә бүтүн фәргләринә бахмајараг, мүәјјән үмуми формаларда һәрәкәт едир, елә шүур формаларында һәрәкәт едир ки, бунлар јалныз синифләрин әкслији гәти сурәтдә јох олачағы заман тамамилә јох олачагдыр.

Коммунист ингилабы кечмишдән ирс галан мүлкијјәт мүнасибәтләри илә әлагәнин ән гәти сурәтдә кәсилмәси демәкдир; тәәччүблү дејилдир ки, өз инкишафы кедишиндә бу ингилаб кечмишдән ирс галан идејаларла әлагәни ән гәти сурәтдә кәсир.

Лакин буржуазијанын коммунизмә гаршы е'тиразларыны бир кәнара гојаг.

Биз артыг јухарыда кордүк ки, фәһлә ингилабында биринчи аддым пролетариатын һаким синфә чеврилмәси, демократија әлдә едилмәсидир.

Пролетариат өз сијаси һөкмранлығындан бүтүн капиталы аддымбааддым буржуазијанын әлиндән алмаг, бүтүн истеһсал аләтләрини дөвләтин, јә'ни һаким синиф һалында тәшкил олунмуш пролетариатын әлиндә мәркәзләшдирмәк вә мәһсулдар гүввәләр мәчмусуну мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артырмаг үчүн истифадә едәчәкдир.

Бу, әлбәттә, әввәлчә мүлкијјәт һүгугуна вә буржуа истеһсал мүнасибәтләринә анчаг зоракы мүдахилә васитәси илә, јә'ни игтисади чәһәтдән јарытмаз вә әсассыз көрүнән, лакин һәрәкәт кедишиндә бөјүјүб өз чәрчивәсиндән кәнара чыхан* вә бүтүн истеһсал үсулунда чеврилиш үчүн бир васитә кими лабүд олан тәдбирләр васитәси илә мүмкүндүр.

Әлбәттә, мүхтәлиф өлкәләрдә бу тәдбирләр мүхтәлиф олачагдыр.

Лакин ән габагчыл өлкәләрин, демәк олар, һамысында ашағыдакы тәдбирләр тәтбиг едилә биләр:

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «бөјүјүб өз чәрчивәсиндән кәнара чыхан» сөзләриндән сонра «көһнә ичтимаи гурулушун үзәринә јени һәмләләри зәрури едән» сөзләри әлавә олунмушдур. *Ред.*

1. Торпаг мүлкијјәтиндән мәһрум етмәк вә торпаг рентасындан дөвләт хәрчләринин өдәнилмәси үчүн истифадә етмәк.
2. Јүксәк мүтәрәгги верки.
3. Вәрәсәлик һүгугуну ләғв етмәк.
4. Бүтүн мүһачирләрин вә гијамчыларын әмлакыны мүсадирә етмәк.
5. Дөвләт капиталына вә мүстәсна инһисара малик милли банк васитәси илә кредити дөвләт әлиндә мәркәзләшдирмәк.
6. Бүтүн нәглијјаты дөвләт әлиндә мәркәзләшдирмәк.
7. Үмуми план үзрә дөвләт фабрикләринин, истеһсал аләтләринин сајыны артырмаг, торпаглары әкин үчүн тәмизләмәк вә јахшылашдырмаг.
8. Әмәјин һамы үчүн ејни дәрәчәдә мәчбурилији, сәнаје ордулары тәшкил етмәк, хүсусән әкинчилик үчүн белә ордулар тәшкил етмәк.
9. Әкинчилији сәнаје илә бирләшдирмәк, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин* тәдричән арадан галдырылмасына көмәк етмәк.
10. Бүтүн ушаглара ичтимаи вә пулсуз тәрбијә вермәк. Фабрикләрдә мүасир формадакы ушаг әмәјини арадан галдырмаг. Тәрбијәни мадди истеһсалла бирләшдирмәк вә и. а.

Инкишаф кедишиндә синфи фәргләр мәһв олачағы вә бүтүн истеһсал фәрдләрин ассосиасијасы әлиндә топлашачағы заман ичтимаи һакимијјәт өз сијаси характерини итирәчәкдир. Сөзүн әсил мә'насында сијаси һакимијјәт бир синфи әзмәк үчүн дикәр синфин мүтәшәккил зоракылығыдыр. Буржуазијаја гаршы мүбаризәдә пролетариат һөкмән бир синиф һалында бирләширсә, ингилаб јолу илә өзүнү һаким синфә чевирирсә вә һаким синиф олуб көһнә истеһсал мүнасибәтләрини зорла ләғв едирсә, бу истеһсал мүнасибәтләри илә бирликдә о, синфи әкслијин мөвчуд олмасы шәраитини мәһв едир, үмумијјәтлә синифләри мәһв едир, бунунла бирликдә бир синиф олмаг е'тибары илә өз һөкмранлығыны да мәһв едир.

Синифләрин вә синфи әксликләрин мөвчуд олдуғу көһнә буржуа чәмијјәтинин јерини елә бир ассосиасија тутур ки, бурада һәр кәсин азад инкишафы һамынын азад инкишафы үчүн шәртдир.

---

* 1848-чи ил нәшриндә «шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин» јазылмышдыр. 1872-чи ил нәшриндә вә алманча сонракы нәшрләриндә «әкслијин» сөзү «фәргин» сөзү илә әвәз едилмишдир. 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин тәдричән арадан галдырылмасына көмәк едилмәси» сөзләри әвәзинә «әһалинин бүтүн өлкәдә даһа бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрүлмәси јолу илә шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин тәдричән арадан галдырылмасы» чап едилмишдир. *Ред.*

III

СОСИАЛИСТ ВӘ КОММУНИСТ ӘДӘБИЈЈАТЫ

1. МҮРТӘЧЕ СОСИАЛИЗМ

а) ФЕОДАЛ СОСИАЛИЗМИ

Франсыз вә инкилис аристократијасы өз тарихи вәзијјәтинә көрә, мүасир буржуа чәмијјәти әлејһинә һәчвләр јазмалы олмушдур. Франсада 1830-чу ил ијул ингилабында вә Инкилтәрәдә парламент ислаһаты уғрундакы һәрәкатда[52] мәнфур бир төрәмә бу аристократијаны бир даһа мәғлуб етди. Чидди сијаси мүбаризә барәсиндә даһа данышыг да ола билмәзди. Аристократијаја анчаг әдәби мүбаризә галырды. Лакин әдәбијјат саһәсиндә дә Реставрасија* дөврүндәки көһнә ибарәләр артыг мүмкүн дејилди. Аристократија рәғбәт газанмаг үчүн өзүнү елә көстәрмәли иди ки, куја о даһа өз мәнафејинин фикринә галмыр вә анчаг истисмар олунан фәһлә синфинин мәнафејини нәзәрә алыб буржуазијаја гаршы өз иттиһамнамәсини тәртиб едир. Аристократија өзүнүн јени һөкмдарына һәчвләр јазмагдан вә онун гулағына кәләчәк һаггында аз-чох пис хәбәрләр пычылдамагдан һәзз алырды.

Беләликлә, јары дәфн нәғмәси—јары һәчв, јары кечмишин сәдасы—јары кәләчәјин һәдәси олан бир феодал сосиализми әмәлә кәлди ки, бу да чох заман өз ачы, кәскин, зәһәрли һөкмү илә буржуазијанын бағрыны јарыр, лакин мүасир тарихин кедишини анламагда там ачизлији илә һәмишә күлүнч тә'сир бағышлајырды.

Аристократија халгы өз далынча апармаг үчүн пролетариатын диләнчи торбасыны әлдә бајраг етмишди. Лакин һәр дәфә халг аристократијанын далынча кетдикдә, онун јанчағында көһнә феодал кербләрини көрүр, учадан вә еһтирамсызлыгла гәһгәһә чәкәрәк гачыб дағылырды.

Франса лекитимистләринин бир һиссәси[53] вә «Кәнч Инкилтәрә»[54] беләбир комедија ојнамагла мәшғул олурду.

Әкәр феодаллар өз истисмар үсулларынын буржуа истисмарындан фәргли олдуғуну сүбут едирләрсә, анчаг буну унудурлар ки, онлар инди артыг кечиб кетмиш олан тамамилә башга бир вәзијјәт вә шәраитдә истисмар едирдиләр. Әкәр онлар өз һөкмранлыглары заманы мүасир пролетариатын ол-

---

* 1660—1689-чу илләрдә Инкилтәрәдәки Реставрасија дејил, 1814—1830-чу илләрдә Франсадакы Реставрасија нәзәрдә тутулур. *(1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди.)*

мадығыны көстәрирләрсә, буну унудурлар ки, мәһз мүасир буржуазија онларын ичтимаи гурулушунун зәрури мәһсулу иди.

Бир дә, онлар өз тәнгидләринин мүртәче характерини чох аз кизләтдикләринә көрә, онларын буржуазијаја гаршы башлыча иттиһамы мәһз бундан ибарәт олур: буржуазијанын һөкмранлығы дөврүндә елә бир синиф инкишаф едир ки, бу синиф бүтүн көһнә ичтимаи гурулушу дағыдыб һаваја совурачагдыр.

Онлар буржуазијаны үмумијјәтлә пролетариат төрәтмәкдән даһа чох, ингилабчы пролетариат төрәтмәкдә төһмәтләндирирләр.

Буна көрә дә онлар сијаси практикада фәһлә синфинә гаршы бүтүн зоракы тәдбирләрдә иштирак едирләр, ади һәјатда исә, бүтүн дәбдәбәли ибарәләринин әксинә олараг, гызыл алмалары* јығышдырмаг, сәдагәт, мәһәббәт вә намусу гојун јуну, чуғундур вә араг алвериндән кәлән газанча дәјишмәк фүрсәтини әлдән гачырмырлар**.

Кешиш һәмишә феодалла әл-әлә вердији кими, кешиш сосиализми дә феодал сосиализми илә әл-әлә вермишдир.

Христиан аскетизминә сосиализм рәнки вермәкдән асан бир шеј јохдур. Мәкәр христианлыг да хүсуси мүлкијјәт әлејһинә, никаһ әлејһинә, дөвләт әлејһинә чыхмырдымы? Мәкәр о бунларын әвәзинә хејријјәчилији вә јохсуллуғу, никаһсызлығы вә нәфси өлдүрмәји, монастыр һәјатыны вә килсәни тәблиғ етмирдими? Христиан сосиализми анчаг елә бир мүгәддәс судур ки, аристократын гәзәби тутанда кешиш бу сују онун үзүнә чиләјир.

в) ХЫРДА БУРЖУА СОСИАЛИЗМИ

Феодал аристократијасы буржуазија тәрәфиндән деврилән вә мүасир буржуа чәмијјәтиндә һәјат шәраити писләшиб арадан галхан јеканә синиф дејилдир. Орта әсрләрдәки шәһәрлиләр силки вә хырда кәндлиләр силки мүасир буржуазијанын сәләфи олмушдур. Сәнаје вә тичарәт чәһәтдән даһа аз инки-

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «гызыл алмалары» сөзүндән әввәл «сәнаје ағачындан төкүлән» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

** Бу, башлыча олараг, Алманијаја аиддир, бурада торпаг аристократијасы вә јункерләр өз торпагларынын чох һиссәсиндә тәсәррүфатларыны өз мүдирләри васитәси илә өз һесабларына идарә едирләр вә, бундан әлавә, бөјүк шәкәр вә араг заводларынын саһибидирләр. Даһа варлы олан инкилис аристократлары һәлә бу дәрәчәјә чатмамышлар; лакин онлар да билирләр ки, рентанын ашағы дүшмәсинин әвәзини чыхармаг үчүн өз адларыны аз-чох шүбһәли сәһмдар чәмијјәтләри дүзәлдәнләрә нечә вермәк олар (*1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди*).

шаф етмиш өлкәләрдә бу синиф инкишаф етмәкдә олан буржуазија илә јанашы олараг һәлә индијә гәдәр сүрүнмәкдәдир

Мүасир мәдәнијјәтин инкишаф етдији өлкәләрдә пролетариатла буржуазија арасында тәрәддүд едән јени хырда буржуазија әмәлә кәлмиш вә буржуа чәмијјәтинин әлавә бир һиссәси олараг даим јенидән әмәлә кәлмәкдәдир. Лакин рәгабәт бу синфә мәнсуб олан шәхсләри даим пролетариат сыраларына атыр вә онлар артыг елә бир заманын јахынлашдығыны көрмәјә башлајырлар ки, бу заман ири сәнаје инкишаф етдикдә, һәмин шәхсләр мүасир чәмијјәтин мүстәгил бир һиссәси олараг тамамилә јох олачаг вә тичарәтдә, сәнаједә, әкинчиликдә нәзарәтчиләр вә муздлу гуллугчуларла әвәз едиләчәкләр.

Бүтүн әһалинин јарыдан хејли чохунун кәндлиләрдән ибарәт олдуғу Франса кими өлкәләрдә буржуазијаја гаршы пролетариата тәрәфдар чыхан вә буржуа гурулушуну тәнгид едәркән хырда буржуа вә хырда кәндли ме'јарына әл атыб, фәһләләрин ишини хырда буржуа нөгтеји-нәзәриндән мүдафиә едән јазычыларын мејдана кәлмәси тәбии иди. Хырда буржуа сосиализми белә мејдана кәлмишдир. Сисмонди тәкчә Франсада дејил, Инкилтәрәдә дә белә бир әдәбијјатын башында дурур.

Бу сосиализм мүасир истеһсал мүнасибәтләриндәки зиддијјәтләри чох јахшы көрә билирди. О, игтисадчыларын ријакар мәддаһлығыны ифша етмишди. О, машынлы истеһсалын вә әмәк бөлкүсүнүн дағыдычы тә'сирини, капиталларын вә торпаг саһиблијинин тәмәркүзләшдијини, ифрат истеһсалы, бөһранлары, хырда буржуаларын вә кәндлиләрин лабүддән мәһв олачағыны, пролетариатын јохсуллуғуну, истеһсал һәрчмәрчлијини, сәрвәт бөлкүсүндә биабырчы бәрабәрсизлик олдуғуну, милләтләр арасында дағыдычы сәнаје мүһарибәси кетдијини, көһнә мә'нәвијјатын, көһнә аилә мүнасибәтләринин вә көһнә миллијјәтләрин позулуб дағылдығыны гәти сүбут етди.

Лакин бу сосиализм өз мүсбәт мәзмуну чәһәтдән буна чалышыр ки, ја көһнә истеһсал вә мүбадилә васитәләрини, бунунла бирликдә исә көһнә мүлкијјәт мүнасибәтләрини вә көһнә чәмијјәти бәрпа етсин, ја да мүасир истеһсал вә мүбадилә васитәләрини јенидән зорла көһнә мүлкијјәт мүнасибәтләри чәрчивәсинә салсын, һалбуки һәмин мүнасибәтләри мүасир истеһсал вә мүбадилә васитәләри артыг дағытмышдыр вә мүтләг дағытмалы иди. Һәр ики һалда бу сосиализм ејни заманда һәм мүртәче, һәм дә утопикдир.

Бу сосиализмин ән јүксәк мәгсәди сех һалында гурулмуш сәнаје вә патриархал кәнд тәсәррүфатыдыр.

Бу мәсләк сонракы инкишафында горхаг бир донгултуја чеврилмишдир*.

c) АЛМАН СОСИАЛИЗМИ, ЈАХУД «ҺӘГИГИ» СОСИАЛИЗМ

Һөкмран буржуазијанын зүлмү алтында мејдана кәлән вә бу һөкмранлыға гаршы мүбаризәнин әдәби ифадәси олан Франса сосиалист вә коммунист әдәбијјаты Алманијаја елә бир заманда кечирилмишди ки, бу заман Алманијада буржуазија феодал мүтләгијјәтинә гаршы өз мүбаризәсини јенијчә башламышды.

Алман философлары, јарымфилософлары вә көзәл ибарә һәвәскарлары еһтирасла бу әдәбијјатдан јапышмышдылар, анчаг унутмушдулар ки, бу әсәрләр Франсадан Алманијаја кечирилиркән, ејни заманда Франсадакы һәјат шәраити ораја кечирилмәмишди. Алманија шәраитиндә франсыз әдәбијјаты өзүнүн бүтүн билаваситә әмәли әһәмијјәтини итирди вә халис бир әдәби чәрәјан шәкли алды. Бу әдәбијјат инсан маһијјәтинин һәјата кечирилмәси һаггында мә'насыз әлламәлик характери алмалы иди. Мәсәлән, биринчи Франса ингилабынын тәләбләри XVIII әср алман философлары үчүн јалныз үмумијјәтлә «әмәли зәканын» тәләбләри олараг бир әһәмијјәтә малик иди, ингилабчы франсыз буржуазијасы ирадәсинин тәзаһүрләри исә онларын нәзәриндә халис ирадә ганунлары, әслиндә ирадә нечә олмалыдырса, белә бир ирадәнин, һәгиги инсан ирадәсинин ганунлары әһәмијјәтинә малик иди.

Алман әдәбијјатчыларынын кордүјү бүтүн иш анчаг ондан ибарәт иди ки, јени франсыз идејаларыны өз көһнә фәлсәфи виҹданлары илә барышдырсынлар, јахуд, даһа доғрусу, франсыз идејаларыны өз фәлсәфи нөгтеји-нәзәрләриндән мәнимсәсинләр.

Үмумијјәтлә башга бир дил нә јолла мәнимсәнилирсә, буну да ејни јолла, тәрҹүмә васитәси илә мәнимсәдиләр.

Мә'лумдур ки, гәдим бүтпәрәстлик заманларынын классик әсәрләринин әлјазмаларында монахлар мәтнин үстүндән католик мүгәддәсләринин мә'насыз тәрҹүмеји-һалларыны јазырдылар. Алман әдәбијјатчылары күфр едән франсыз әдәбијјаты илә лап әксинә рәфтар етдиләр. Франсыз орижиналы алтындан онлар өзләринин фәлсәфи ҹәфәнкијатыны јаздылар. Мәсәлән, пул мүнасибәтләринин франсыз тәнгиди алтындан

---

* 1888-чи ил инкилисҹә нәшриндә «Бу мәсләк сонракы инкишафында горхаг бир донгултуја чеврилмишдир» сөзләри әвәзинә белә чап едилмишдир: «Ән нәһајәт, гәти тарихи фактлар хүлјаларын һәзз верән тә'сиринин бүтүн изләрини арадан галхмаға мәҹбур етдикдә, сосиализмин бу формасы горхаг бир донгултуја чеврилмишдир». *Ред.*

онлар «инсан маһијјәтинин өзкәләшмәси», буржуа дөвләтинин франсыз тәнгиди алтындан «Абстракт-Ҝүллүн һөкмранлығынын ләғв едилмәси» вә и. а. јаздылар.

Онлар франсыз нәзәријјәләри алтында сохушдуруб јаздыглары өз фәлсәфи чүмләпәрдазлыгларына «фәалијјәт фәлсәфәси», «һәгиги сосиализм», «алман сосиализм елми», «сосиализмин фәлсәфи чәһәтдән әсасландырылмасы» вә и. а. адыны вердиләр.

Беләликлә, франсыз сосиалист-коммунист әдәбијјаты тамамилә мәзмунсузлашдырылмыш олду. Һәм дә алманларын әлиндә бу әдәбијјат бир синфин башга синфә гаршы мүбаризәсини даһа ифадә етмәдијинә ҝөрә, алманлар бу әгидәдә идиләр ки, онлар «франсыз биртәрәфлилијиндән» јүксәјә галхмышлар, һәгиги тәләбат әвәзинә, һәгигәтә олан тәләбаты мүдафиә едирләр, пролетариатын мәнафеји әвәзинә исә инсан маһијјәтинин мәнафејини, үмумијјәтлә инсанын мәнафејини, һеч бир синфә мәнсуб олмајан вә үмумијјәтлә һәјатда дејил, фәлсәфә хүлјасынын думанлы фәзаларында мөвчуд олан инсанын мәнафејини мүдафиә едирләр.

Өз ачиз шакирд мәшгләрини бу гәдәр чидди вә мүһүм бир шеј һесаб едән вә бунлары бу гәдәр курулту илә тә’рифләјән һәмин алман сосиализми кет-кедә өз педант мә’сумлуғуну итирди.

Феодаллара вә мүтләг монархијаја гаршы алман буржуазијасынын, хүсусән Пруссија буржуазијасынын мүбаризәси—бир сөзлә, либерал һәрәкат—кет-кедә даһа чох чиддиләширди.

Беләликлә, «һәгиги» сосиализмин арзу етдији фүрсәт әлә дүшдү вә о да сијаси һәрәката сосиалист тәләбләрини гаршы гојур, либерализмә, нүмајәндәли дөвләтә, буржуа рәгабәтинә, буржуа мәтбуат азадлығына, буржуа һүгугуна, буржуа азадлығына вә бәрабәрлијинә бир ән’әнә олараг лә’нәтләр јағдырыр вә халг күтләсинә тәблиғ едирди ки, бу буржуа һәрәкатында халг күтләси һеч бир шеј газана билмәз, әксинә, һәр шеји итирә биләр. Франсыз тәнгидинин мискин әкс-сәдасы олан алман сосиализми чох јериндә унудурду ки, франсыз тәнгиди мејдана кәлән заман мүасир буржуа чәмијјәти, буна мүвафиг мадди һәјат шәраити вә мүвафиг сијаси конститусија вар иди, јә’ни бүтүн елә мүгәддәм шәртләр вар иди ки, Алманијада бунлара наил олмаг һаггында һәлә јеничә данышырдылар.

Чохлу кешишләри, мәктәб мүрәббиләри, эталәтли јункерләри вә бүрократлары олан Алманија мүтләгијјәт һөкумәтләри үчүн бу сосиализм һәдәләјичи сурәтдә һүчума кечән буржуазијаја гаршы вахтындача әлә кечән бир ујуг иди.

Бу сосиализм алман фәһләләринин үсјанларыны јатыраркән һәмин һөкумәтләрин истифадә етдикләри гамчыларын вә түфәнк күлләләринин ачысына гатылмыш бир шәрбәт иди.

Бу јолла «һәгиги» сосиализм һөкумәтләрин әлиндә алман буржуазијасына гаршы бир силаһ олурдуса, һәмчинин билаваситә мүртәче мәнафеји, алман мешшанларынын мәнафејини дә ифадә едирди. Алманијада мөвчуд вәзијјәтин керчәк ичтимаи әсасыны XVI әсрдән ирс галан вә о замандан е'тибарән бу вә ја башга формада даим јенидән мејдана чыхан хырда буржуазија тәшкил едир.

Хырда буржуазијанын сахланмасы Алманијада мөвчуд вәзијјәтин сахланмасы демәкдир. Буржуазијанын сәнаје вә сијаси һөкмранлығы үзүндән хырда буржуазија, бир тәрәфдән, капиталын тәмәркүзләшмәси нәтичәсиндә, дикәр тәрәфдән, ингилабчы пролетариатын артыб бөјүмәси нәтичәсиндә мүтләг мәһв олачағыны бөјүк бир дәһшәтлә көзләјир. Хырда буржуазијаја елә кәлирди ки, «һәгиги» сосиализм бир күллә илә ики ов вурур. Буна көрә дә «һәгиги» сосиализм јолухучу бир хәстәлик кими јајылырды.

Фәрзијјә торундан тохунмуш, әлван бәлағәт рәнкләри илә ишләнмиш, шит бир һејранлыгдан доған көз јашлары илә исладылмыш вә алман сосиалистләри тәрәфиндән өзләринин бир-ики чылыз «әбәди һәгигәтини» пәрдәләмәк үчүн истифадә едилән бу мистик өртүк сајәсиндә онларын мәтаһы һәмин чамаат арасында анчаг рәвач тапырды.

Алман сосиализми өзү дә кет-кедә даһа чох баша дүшүрдү ки, онун вәзифәси бу мешшанларын дәбдәбәли нүмајәндәси олмагдыр.

Бу сосиализм алман милләтини нүмунәви бир милләт, алман мешшаныны исә инсан нүмунәси е'лан етмишди. Бу сосиализм мешшанын һәр бир алчаг һәрәкәтинә кизли вә улви бир сосиалист мә'насы верирди, бу да ону өзүнүн там әкси олан бир шејә чевирирди. Ахыра гәдәр ардычыл олан бу сосиализм «кобуд дағыдычы» чәрәјан адландырдығы коммунизмин ачыгча әлејһинә чыхырды вә билдирмишди ки, әзәмәтли гәрәзсизлијә малик олан бу сосиализм һәр чүр синфи мүбаризәдән јүксәкдә дурур. Алманијада куја сосиалист вә коммунист әсәрләри ады илә јајылмыш олан һәр шеј, кичик бир истисна илә, һәмин чиркин вә позучу әдәбијјат чүмләсиндәндир*.

---

* 1848-чи илдәки ингилаб фыртынасы бүтүн бу ијрәнч чәрәјаны арадан галдырды вә онун нүмајәндәләрини сосиализм ады илә еһтикар етмәк һәвәсиндән салды. Бу чәрәјанын башлыча нүмајәндәси вә классик типи ч-б Карл Грүндүр *(1890-чы ил алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

2. МҮҺАФИЗӘКАР СОСИАЛИЗМ, ЈАХУД БУРЖУА СОСИАЛИЗМИ

Буржуазијанын мүәјјән һиссәси буржуа чәмијјәтинин варлығыны мөһкәмләтмәк үчүн ичтимаи хәстәликләри сағалтмаг истәјир.

Бураја игтисадчылар филантроплар, инсанпәрвәрлик мүдафиәчиләри, зәһмәткеш синифләрин рифаһы үчүн чалышанлар, хејријјәчилик тәшкил едәнләр, һејванлары һимајә чәмијјәтләринин үзвләри, әјјашлыгла мүбаризә чәмијјәтләринин баниләри, ән мүхтәлиф нөвләрдән олан вечсиз ислаһатчылар дахилдирләр. Бу буржуа сосиализми һәтта бүтөв системләр шәклинә салынырды.

Мисал олараг Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси» әсәрини көстәрәк.

Буржуа-сосиалистләр мүасир чәмијјәтин һәјат шәраитини сахламаг истәјир, лакин бу шәраитдән лабүд олараг доған мүбаризә вә тәһлүкәләри истәмирләр. Онлар мүасир чәмијјәти сахламаг истәјир, лакин ону ингилабиләшдирән вә позан үнсүрләри истәмирләр. Онлар пролетариатсыз буржуазија олмасыны истәрдиләр. Буржуазијанын һөкм сүрдүјү дүнја, әлбәттә, она ән јахшы бир дүнја кими көрүнүр. Буржуа сосиализми тәсәлли верән бу тәсәввүрү аз-чох бүтөв бир систем шәклинә салыр. Буржуа сосиализми өз системини һәјата кечирмәјә вә јени Јерусәлимә кирмәјә пролетариаты дә'вәт етмәклә, әслиндә анчаг буну тәләб едир ки, пролетариат индики чәмијјәтдә галсын, лакин бу чәмијјәтин мәнфур бир шеј олмасы тәсәввүрүнү бир тәрәфә атсын.

Бу сосиализмин нисбәтән аз мүнтәзәм, лакин даһа әмәли олан башга бир формасы һәр чүр ингилаби һәрәката гаршы фәһлә синфиндә мәнфи бир мүнасибәт ојатмаға чалышараг сүбут етмәк истәјирди ки, фәһлә синфинә бу вә ја башга бир сијаси дәјишиклик дејил, анчаг мадди һәјат шәраитинин, игтисади мүнасибәтләрин дәјишилмәси фајдалы ола биләр. Лакин бу сосиализм мадди һәјат шәраитини дәјишдирмәк дедикдә, јалныз ингилаби јолла мәһв едилә билән буржуа истеһсал мүнасибәтләринин һеч дә мәһв едилмәсини дејил, һәмин истеһсал мүнасибәтләри зәминindә һәјата кечирилән, демәли, капиталла муздлу әмәк арасындакы мүнасибәтләрдә һеч бир шеји дәјишдирмәјән, олса-олса, јалныз буржуазијанын һөкмранлығы хәрчләрини азалдан вә онун дөвләт тәсәррүфатыны садәләшдирән инзибати јахшылашдырмалары нәзәрдә тутур.

Буржуа сосиализми анчаг садәчә бир натиг чүмләпәрдазлығына чеврилдији заман өзүнүн ән мүнасиб ифадәсини тапыр.

Азад тичарәт! өзү дә фәһлә синфинин хејринә; һимајә көмрүкләри! өзү дә фәһлә синфинин хејринә; бир адамлыг һәбсханалар! өзү дә фәһлә синфинин хејринә—буржуа сосиализминин јеканә чидди сөјләдији сон сөзү бах будур.

Буржуазијанын сосиализми мәһз белә бир мүддәадан ибарәтдир ки, буржуалар буржуадыр,—өзү дә фәһлә синфинин хејринә.

3. ТӘНГИДИ-УТОПИК СОСИАЛИЗМ ВӘ КОММУНИЗМ

Биз бурада јени дөврүн бүтүн бөјүк ингилабларында пролетариатын тәләбләрини ифадә едән әдәбијјатдан (Бабөфүн әсәрләри вә и. а.) бәһс етмирик.

Үмуми һәјәчан заманы, феодализм чәмијјәтинин деврилдији дөврдә пролетариатын өз синфи мәнафејини билаваситә һәјата кечирмәк јолундакы илк тәшәббүсләри пролетариатын өзүнүн инкишаф етмәмиш олмасы үзүндән, һабелә онун азадлыға чыхмасы үчүн мадди шәраитин олмамасы үзүндән лабүд сурәтдә боша чыхырды, чүнки бу шәраит јалныз буржуа дөврүнүн мәһсулудур. Пролетариатын бу илк һәрәкатлары заманы бурахылан ингилаби әдәбијјат өз мәзмуну чәһәтдән лабүд сурәтдә мүртәче әдәбијјатдыр. Бу әдәбијјат үмуми бир аскетизм вә габа бир бәрабәрчилик тәблиғ едир.

Әслиндә сосиалист вә коммунист системләри, Сен-Симонун, Фурјенин, Оуенин системләри вә и. а. пролетариатла буржуазија арасындакы мүбаризәнин инкишаф етмәмиш олдуғу илк дөврүндә мејдана чыхыр; бу дөврү јухарыда тәсвир етмишик (бах: «Буржуазија вә пролетариат»).

Бу системләри ихтира едәнләр, доғрудур, синифләрин эксләјини, һабелә һаким чәмијјәтин өз дахилиндә дағыдычы үнсүрләрин тә'сирини көрүрләр. Лакин онлар пролетариатын өзүнүн һеч бир тарихи фәалијјәтини, она мәхсус һеч бир сијаси һәрәкаты көрмүрләр.

Синфи антагонизм сәнајенин инкишафы илә әлагәдар олараг инкишаф етдијинә көрә, онлар да ејни илә пролетариатын азад олмасы үчүн лазым кәлән мадди шәраити һәлә тапа билмирләр вә бу шәраити јарадачаг ичтимаи елм, ичтимаи ганунлар ахтарырлар.

Ичтимаи фәалијјәтин јерини онларын шәхси ихтирачылыг фәалијјәти, азад олмаг үчүн лазым кәлән тарихи шәраитин јерини хәјали шәраит, пролетариатын бир синиф һалында тәдричән тәшкил олунмасынын јерини онларын уjдурдуглары ресепт әсасында чәмијјәтин тәшкил едилмәси тутмалы имиш. Онларын фикринчә, бүтүн дүнјанын кәләчәк тарихи онларын

ичтимаи планларыны тәблиғ етмәкдән вә әмәли сурәтдә һәјата кечирмәкдән ибарәт олур.

Доғрудур, онлар анлајырлар ки, бу планлары илә, башлыча олараг, ән чәфакеш бир синиф олан фәһлә синфинин мәнафејини мүдафиә едирләр. Онларын фикринчә, пролетариат анчаг белә бир ән чәфакеш синиф кими мөвчуддур.

Лакин синфи мүбаризәнин инкишаф етмәмиш формасы, һабелә һәјатда онларын өз вәзијјәти үзүндән онлар өзләрини бу синфи антагонизмдән хејли јүксәкдә һесаб едирләр. Онлар чәмијјәтин бүтүн үзвләринин, һәтта ән јахшы шәраитдә оланларынын да вәзијјәтини јахшылашдырмаг истәјирләр. Буна көрә дә онлар, һеч бир фәрг гојмадан, даим бүтүн чәмијјәтә, һәтта башлыча олараг һаким синфә мүрачиәт едирләр. Онларын фикринчә, онларын системини тәкчә баша дүшмәк кифајәтдир ки, бу систем мүмкүн олан чәмијјәтләрдән ән јахшысы һаггында дүзәлдилмиш ән јахшы бир план һесаб едилсин.

Буна көрә дә онлар һәр чүр сијаси фәалијјәти, хүсусилә һәр чүр ингилаби фәалијјәти рәдд едирләр; онлар өз мәгсәдләринә динч јолла чатмаг истәјирләр, хырда вә, әлбәттә, баш тутмајан тәчрүбәләр васитәси илә, нүмунә көстәрмәклә јени ичтимаи еһкама јол ачмаға чалышырлар.

Кәләчәк чәмијјәтин бу хәјали тәсвири пролетариатын һәлә чох аз инкишаф етмиш олдуғу вә буна көрә дә өз вәзијјәтини һәлә хәјали бир шәкилдә тәсәввүр етдији заман мејдана кәлир, бу хәјали тәсвир пролетариатын бүтүн чәмијјәти дәјишдирмәк үчүн бөјүк бир дујғу илә долу олан илк чошгунлуғундан ирәли кәлир.

Лакин бу сосиалист вә коммунист әсәрләриндә тәнгиди үнсүрләр дә вардыр. Бу әсәрләр мөвчуд чәмијјәтин бүтүн әсаслары үзәринә һүчум едир. Буна көрә дә һәмин әсәрләрдә фәһләләрин маарифләнмәси үчүн сон дәрәчә гијмәтли материал верилмишдир. Кәләчәк чәмијјәт һаггында онларын чыхардыглары мүсбәт нәтичәләр, мәсәлән, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин мәһв едилмәси*, аиләнин, хүсуси варланманын, муздлу әмәјин мәһв едилмәси, ичтимаи аһәнкдарлыг е'лан едилмәси, дөвләтин садәчә истеһсалы идарә етмәјә чеврилмәси,— бүтүн бу мүддәалар јалныз синфи әкслијин арадан галдырылмасы зәрурәтини ифадә едир, һәмин әкслик исә о заман јеничә инкишаф етмәјә башламышды вә онлара һәлә мүәјјән бир шәкил алмамыш анчаг илкин һалында мә'лум иди. Буна көрә

---

* 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә бу јер белә ифадә едилмишдир. «Онларын тәклиф етдикләри әмәли тәдбирләр, мәсәлән, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин мәһв едилмәси». *Ред.*

дә һәмин мүддәалар да һәлә тамамилә утопик характер дашыјыр.

Тәнгиди-утопик сосиализмин вә коммунизмин әһәмијјәти тарихи инкишафа әкс нисбәтдәдир. Синифләр мүбаризәси инкишаф едиб кет-кедә даһа мүәјјән формалар алдыгча, һәмин мүбаризәдән јүксәкләрә галхмаг үчүн көстәрилән бу хәјали сә'ј, һәмин мүбаризәнин бу хәјали јолла арадан галдырылмасы бүтүн әмәли мә'насыны вә бүтүн нәзәри гијмәтини итирир. Буна көрә дә һәмин системләрин баниләри бир чох чәһәтдән ингилаби әһвали-руһијјәли олсалар да, онларын шакирдләри һәмишә мүртәче тәригәтләр тәшкил едирләр. Бунлар пролетариатын сонракы тарихи инкишафына бахмајараг, өз мүәллимләринин көһнә бахышларындан бәрк-бәрк јапышырлар. Буна көрә дә онлар ардычыл сурәтдә синфи мүбаризәни јенидән күтләшдирмәјә вә ексликләри барышдырмаға чалышырлар. Онлар һәлә дә өз ичтимаи утопијаларыны тәчрүбәләр јолу илә һәјата кечирмәк, ајры-ајры фаланстерләр дүзәлтмәк, дахили колонијалар [«Home-colonies»] тәшкил етмәк, јени Јерусәлимин кичик нүсхәси олан балача Икарија* гурмаг кими хәјаллар бәсләјирләр,—вә бүтүн бу хәјали гәсрләри тикмәк үчүн буржуа гәлбләринин вә пул кисәләринин инсансевәрлијинә мүрачиәт етмәјә мәчбур олурлар. Тәдричән бунлар јухарыда тәсвир олунмуш иртичачы вә ја мүһафизәкар сосиалистләр сырасына дүшүрләр вә онлардан анчаг бунунла фәргләнирләр ки, даһа мүнтәзәм бир педантлыг көстәрир вә өз ичтимаи елмләринин е'чазкар бир гүввәси олмасына фанатик е'тигад бәсләјирләр.

Мәһз буна көрә дә онлар бу гәдәр гызғынлыгла фәһләләрин һәр чүр сијаси һәрәкаты әлејһинә чыхыр вә белә дүшүнүрләр ки, бу һәрәкат анчаг јени еһкама кор-коранә инанмамагдан ирәли кәлир.

Инкилтәрәдә оуенчиләр чартистләрә гаршы, Франсада фурјечиләр исә реформистләрә[55] гаршы чыхырлар.

---

* Фурјенин нәзәрдә тутдуғу сосиалист колонијалары фаланстер адланырды; Кабе өз утопик өлкәсини, сонралар исә Америкадакы өз коммунист колонијасыны Икарија адландырырды. *(1888-чи ил инкилисчә нәшринә Енкелсин гејди.)*

Оуен өз нүмунәви коммунист чәмијјәтләрини Home-colonies (өлкә дахилиндә колонијалар) адландырырды. Фурјенин нәзәрдә тутдуғу ичтимаи сарајлар фаланстер адланырды. Икарија утопик хәјали өлкәјә дејирлирди ки, бунун да коммунист мүәссисәләрини Кабе тәсвир етмишди. *(1890-чы ил алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

IV

МҮХТӘЛИФ МҮХАЛИФӘТЧИ ПАРТИЈАЛАРА ҠОММУНИСТЛӘРИН МҮНАСИБӘТИ

II бөлмәдә дејиләнләрдән сонра, артыг тәшәккүл тапмыш фәһлә партијаларына коммунистләрин мүнасибәти, јә'ни Инкилтәрәдә чартистләрә вә Шимали Америкада аграр ислаһаты тәрәфдарларына онларын мүнасибәти ајдындыр.

Ҡоммунистләр фәһлә синфинин ән јахын мәгсәд вә мәнафеји уғрунда мүбаризә едирләр, лакин ејни заманда бу күнкү һәрәкатда онлар һәрәкатын кәләҹәјини дә мүдафиә едирләр. Франсада, мүһафизәкар вә радикал буржуазијаја гаршы мүбаризәдә коммунистләр сосиалист-демократ партијасына* гошулурлар, бунунла бәрабәр ингилаби ән'әнәдән ирәли кәлән ибарә вә хүлјалара тәнгиди јанашмаг һүгугундан да әл чәкмирләр.

Исвечрәдә онлар радикаллара көмәк едир, лакин буну да нәзәрдән гачырмырлар ки, һәмин партија бир-биринә зидд үнсүрләрдән, гисмән франсызсајағы демократик сосиалистләрдән, гисмән дә радикал буржуалардан ибарәтдир.

Полјаклар арасында коммунистләр аграр ингилабыны милли азадлыг үчүн шәрт гојан партијаја, 1846-чы илдә Краков үсјаныны[57] доғуран партијаја көмәк едирләр.

Алманијада буржуазија ингилаби чыхыш етдијинә көрә, коммунист партијасы онунла әлбир олуб мүтләг монархијаја, феодал торпаг мүлкијјәтинә вә иртиҹачы мешшанлара гаршы мүбаризә едир.

Лакин коммунист партијасы буржуазија илә пролетариат арасында олан дүшмән екслијини фәһләләрин мүмкүн гәдәр даһа ајдын баша дүшмәләри үчүн һәр дәгигә чалышыр ки, алман фәһләләри буржуазија һөкмранлығынын јаратмалы олдуғу иҹтимаи вә сијаси шәраитдән онун өзүнә гаршы дәрһал бир силаһ кими истифадә едә билсинләр, Алманијадакы иртиҹачы синифләр деврилдикдән сонра дәрһал буржуазијанын өзүнә гаршы мүбаризә башлансын.

---

* Бу партијаны о заман парламентдә Ледрү-Роллен, әдәбијјатда Луи Блан, күндәлик мәтбуатда «Réforme»[56] гәзети тәмсил едирди. Онлар ишләтдикләри бу ады—сосиалист-демократ партијасы адыны—демократик вә ја республикачы партијанын аз-чох сосиалист рәнкинә бојанмыш һиссәсинә вермишдиләр. *(1888-чи ил инкилисҹә нәшринә Енкелсин гејди.)*

Франсада өзүнү сосиалист-демократ партијасы адландыран партијаны сијаси һәјатда Ледрү-Роллен, әдәбијјатда Луи Блан тәмсил едирди; беләликлә, бу партија мүасир алман сосиал-демократијасындан јерлә көј гәдәр фәргли иди. *(1890-чы ил алманҹа нәшринә Енкелсин гејди.)*

Коммунистләр башлыча диггәтләрини Алманијаја верирләр, чүнки Алманија бужуа ингилабы әрәфәсиндәдир, чүнки Алманија бу чеврилиши үмумијјәтлә Авропа мәдәнијјәтинин даһа мүтәрәгги шәраитиндә едәчәкдир, XVII әсрдәки Инкилтәрә вә XVIII әсрдәки Франсада олан пролетариатдан хејли артыг инкишаф етмиш бир пролетариатла едәчәкдир. Демәли, Алманија буржуа ингилабы пролетар ингилабынын јалныз билаваситә мүгәддимәси ола биләр.

Бир сөзлә, коммунистләр һәр јердә мөвчуд ичтимаи вә сијаси гурулуша гаршы јөнәлдилән һәр чүр ингилаби һәрәката көмәк едирләр.

Бүтүн бу һәрәкатларда онлар мүлкијјәт мәсәләсини, онун чох вә ја аз инкишаф етмиш бир форма алмасындан асылы олмајараг, һәрәкатын әсас мәсәләси кими биринчи јерә гојурлар.

Нәһајәт, коммунистләр һәр јердә бүтүн өлкәләрин демократик партијаларынын бирләшмәсинә вә разылыға кәлмәсинә чалышырлар.

Коммунистләр өз бахыш вә нијјәтләрини кизләтмәји мәнфур бир шеј һесаб едирләр. Онлар ачыг билдирирләр ки, мәгсәдләри јалныз бүтүн мөвчуд ичтимаи гурулушу зоракылыгла девирмәк јолу илә әлдә едилә биләр. Гој һаким синифләр Коммунист Ингилабы гаршысында ләрзәјә дүшсүнләр. Пролетарлар бу ингилабда өз зәнчирләриндән башга һеч бир шеј итирмәјәчәкләр. Газаначаглары исә бүтүн дүнја олачагдыр.

БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1847-чи илин декабрында—1848-чи илин јанварында јазылмышдыр.

Илк дәфә 1848-чи илин февралында Лондонда ајрыча китаб шәклиндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур 4-чү чилд, сәһ. 419—459.

К. МАРКС

БУРЖУАЗИЈА ВӘ ӘКСИНГИЛАБ

ИКИНЧИ МӘГАЛӘ[58]

Көлн, 11 декабр. Март туфаны—en miniature* туфан,—гопуб совушдугдан сонра, Берлин торпағы үзәриндә һәр һансы дивләр дејил, ингилаб нәһәнкләри дејил, көһнә типли вүчудлар, пота буржуа фигурлары—«Бирләшмиш ландтаг»[59] либераллары, Пруссијанын шүурлу буржуазијасынын нүмајәндәләри галдылар. Буржуазијасыән чох инкишаф етмиш вилајәтләр, *Рејн вилајәти* вә *Силезија* јени назирликләрә алам верән башлыча мәнбә олду. Онларын ардынча Рејн һүгугшүнасларынын бүтөв бир силсиләси кәлир. Феодаллар буржуазијаны арха сыраја сыхышдырдыгча Рејн вилајәти вә Силезија назирликләрдә јерләри көһнә Пруссија вилајәтләринә верирдиләр. Бранденбург назирлији һәлә Рејн вилајәти илә бирчә Елберфелд ториси васитәси илә әлагәдардыр. *Һанземан* вә *фон дер Һејдт!* Бу ики ад Пруссија буржуазијасы үчүн 1848-чи илин марты вә декабры арасындакы бүтүн фәрги тәчәссүм етдирир!

Пруссија буржуазијасы дөвләт һакимијјәти зирвәсинә галдырылмышды, лакин өзүнүн истәдији кими, *тахт-тачла динч сазиш* јолу илә дејил, *ингилаб* сајәсиндә галдырылмышды. Пруссија буржуазијасына *халг һәрәкаты* јол ачмыш олдуғуна көрә бу буржуазија өз мәнафејини дејил, *халгын мәнафејини* тахт-тача гаршы, јә'ни *өзү-өзүнә* гаршы мүдафиә етмәли иди. Лакин тахт-тач онун нәзәриндә јалныз илаһи бир пәрдә олуб буржуазијанын өз дүнјәви мәнафеји бу пәрдәнин архасында кизләнмәли иди. *Һәмин буржуазијанын* өз мәнафејинин вә бу мәнафејә ујғун олан сијаси формаларын тохунулмазлығы,

* —балача, кичик. *Ред.*

конститусиjа дили илә дедикдә, *тахт-тачын тохунулмазлығыны* билдирмәли иди. Бурадан да алман вә хүсусән Пруссиjа буржуазиjасынын *конститусиjалы монархиjа* хәjаллары меjдана кәлир. Буна көрә дә феврал ингилабы, дөвләт кәмиси сүканыны Пруссиjа буржуазиjасына вердиjи үчүн Алманиjадакы әксәдалары илә бирликдә һәмин буржуазиjаjа фаjдалы олса да, еjни заманда онун үмидләрини долашдырды, чүнки инди онун һөкмранлығы өзүнүн истәмәдиjи вә jеринә jетирә билмәjәчәjи шәртләрлә бағлы иди.

Буржуазиjа әлини ағдан гараjа вурмады вә халга имкан верди ки, онун үчүн чарпышсын. Буна көрә дә буржуазиjаjа верилән һакимиjjәт, өз дүшмәнинә галиб кәлмиш бир сәркәрдәнин һакимиjjәти деjил, галиб кәлмиш халгын өз мәнафеjини горумағы е'тибар едиб тапшырдығы тәһлүкәсизлик комитәсинин һакимиjjәти иди.

Кампһаузен белә бир вәзиjjәтин бүтүн уjғунсузлуғуну һәлә һисс едирди; одур ки, онун һөкумәтинин бүтүн зәифлиjи бу һиссдән вә бу һисси доғуран шәраитдән ирәли кәлир. Буна көрә дә онун һөкумәтинин ән һәjасыз тәдбирләри һәjа рәнкинә бәнзәр бир шеjә боjанмыш олур. Ачыг *һәjасызлыг вә утанмазлыг Һанземанын* үстүнлүjүнү тәшкил едирди. Бу ики рәссам арасындакы jеканә фәрг гырмызылыг *чаларындан* ибарәтдир.

Пруссиjадакы март ингилабыны нә 1648-чи илдәки *Инкилтәрә* ингилабы илә, нә дә 1789-чу илдәки *Франса* ингилабы илә гарышдырмаг лазым деjилдир.

1648-чи илдә буржуазиjа jени задәканларла иттифаг бағлаjыб монархиjа әлеjһинә, феодал задәканлар әлеjһинә вә һаким килсә әлеjһинә мүбаризә едирди.

1789-чу илдә буржуазиjа халгла иттифаг бағлаjыб монархиjа әлеjһинә, задәканлар вә һаким килсә әлеjһинә мүбаризә едирди.

1789-чу ил ингилабы үчүн анчаг 1648-чи ил ингилабы (һеч олмазса Авропада) нүмунә иди, 1648-чи ил ингилабы үчүн исә анчаг нидерландлыларын Испаниjа әлеjһинә үсjаны[60] нүмунә иди. Бу ингилаблардан һәр бири өз гаршысындакы нүмунәjә нисбәтән jалныз заман е'тибары илә деjил, мәзмун е'тибары илә дә jүз ил ирәли кетмишди.

Һәр ики ингилабда буржуазиjа *доғрудан да* һәрәката башчылыг едән синиф иди. *Пролетариатын* вә *шәһәр әһалисинин буржуазиjаjа мәнсуб олмаjан тәбәгәләринин* jа һәлә буржуазиjанын мәнафеjиндән аjры һеч бир мәнафеjи jох иди, jа да бунлар һәлә мүстәгил инкишаф етмиш синифләр вә jа синфин һиссәләри деjилдиләр. Буна көрә дә, онлар, мәсәлән, 1793 вә

1794-чү илләрдә Франсада олдуғу кими, буржуазијанын әлеjһинә чыхдыглары јердә, буржуа *үсулу* илә олмаса да, анчаг буржуазијанын мәнафејини һәјата кечирмәк уғрунда мүбаризә едирдиләр. *Франсадакы бүтүн террорчулуг буржуазијанын дүшмәнләринә*, мүтләгијјәтә, феодализмә вә мешшанлыға *плебеј үсулу* илә диван тутмагдан башга бир шеј дејилди.

1648 вә 1789-чу илләрдәки ингилаблар *Инкилтәрә* вә *Франса* ингилаблары дејилди; бунлар *Авропа* мигјасында ингилаблар иди. Бунлар чәмијјәтин *мүәјјән* синфинин *көһнә сијаси гурулуш* үзәриндә гәләбәси дејилди; бунлар *јени Авропа чәмијјәтинин сијаси гурулушуну е'лан едирди.* Һәмин ингилабларда буржуазија галиб кәлди; лакин о заман *буржуазијанын гәләбәси јени ичтимаи гурулушун гәләбәси* демәк иди, буржуа мүлкијјәтинин феодал мүлкијјәти үзәриндә, милләтин вилајәтчилик үзәриндә, рәгабәтин сех гурулушу үзәриндә, мүлкијјәти бөлүб хырдаламағын мајорат үзәриндә, торпаг мүлкијјәтчиси һөкмранлығынын мүлкијјәтчини торпаға табе етмәк үзәриндә, маарифин мөвһумат үзәриндә, аиләнин нәсил ады үзәриндә, тәшәббүскарлығын гәһрәманлыг тәнбәллији үзәриндә, буржуа һүгугунун орта әсрләрә мәхсус имтијазлар үзәриндә гәләбәси демәк иди. 1648-чи ил ингилабы он једдинчи әсрин он алтынчы әсрә гаршы ингилабы, 1789-чу ил ингилабы исә—он сәккизинчи әсрин он једдинчи әср үзәриндә гәләбәси иди. Һәмин ингилаблар дүнјада баш вердикләри јерләрин, јә'ни Инкилтәрә вә Франсанын тәләбатындан даһа чох бүтүн о заманкы дүнјанын тәләбатыны ифадә едирди.

Пруссијадакы март ингилабында белә бир шеј әсла јох иди.

Феврал ингилабы ишдә конститусијалы монархијаны вә идеја чәһәтинчә буржуазијанын һакимијјәтини *мәһв етди.* Пруссијадакы март ингилабы идеја чәһәтинчә конститусијалы монархија вә ишдә буржуазијанын һакимијјәтини *јаратмалы* иди. *Авропа ингилабына* чеврилмәкдән узаг олан һәмин ингилаб Авропа ингилабынын кери галмыш бир өлкәдә зәиф әксәдасындан башга бир шеј дејилди. Пруссијадакы март ингилабы өз әсрини өтүб кечмәк әвәзинә, ондан јарым әсрдән дә чох кери галырды. Һәмин ингилаб лап әввәлдән *тәкрар баш верән бир һадисә иди,* тәкрар баш верән хәстәликләр исә, мә'лум олдуғу кими, даһа чәтин мүаличә олунур вә ејни заманда организми илк дәфә баш верән хәстәликдән даһа чох дағыдыр. Мәсәлә јени чәмијјәт јаратмаг үзәриндә дејил, Парисдә өлүб кетмиш чәмијјәти Берлиндә јенидән дирчәлтмәк үзәриндә иди. Пруссијадакы март ингилабы һәтта *милли* бир ингилаб, *алман ингилабы дејил*, лап әввәлдән *вилајәт-Пруссија ингилабы иди.* Вјана, Кассел, Мүнхен үсјанлары вә һәр чүр

вилајәт үсјанлары Пруссијадакы март ингилабы илә јанашы олараг давам едир вә она нисбәтән биринчи јери тутмаға чалышырды.

1648 вә 1789-чу илләрдәки ингилаблар јарадычылыг зирвәси олдуғу илә һәдсиз дәрәчәдә фәхр етдији һалда, 1848-чи ил Берлин ингилабы анахронизм олмасы илә ловғаланырды. Онун ишығы елә узаг улдузларын ишығына бәнзәјирди ки, бунларын ишығы бизә, Јер үзүндә јашајанлара, улдузун өзү сөнәндән 100 000 ил сонра кәлиб чатыр. Пруссијадакы март ингилабы үмумијјәтлә һәр шеји кичик өлчүдә тәмсил етдији кими Авропа үчүн белә бир улдузу да кичик өлчүдә тәмсил едирди. Онун ишығы, чохдан сөнүб кетмиш чәмијјәтин вердији ишыг иди.

Алман буржуазијасы елә сүст, горхаг вә ләнк инкишаф едирди ки, феодализм вә мүтләгијјәтә гаршы дүшмән мөвгејиндә дурдуғу заман, о өзү пролетариата гаршы вә шәһәр әһалиси ичәрисиндә мәнафеји вә идејалары пролетариата јахын олан бүтүн тәбәгәләрә гаршы дүшмән мөвгејиндә дурмуш олду. Алман буржуазијасы јалныз өз *архасындакы* синфи дејил, *габағындакы* бүтүн Авропаны да өзүнә гаршы дүшмән мөвгејиндә көрдү. 1789-чу ил Франса буржуазијасындан фәргли олараг Пруссија буржуазијасы көһнә чәмијјәтин нүмајәндәләринә, монархијаја вә задәканлара гаршы *бүтүн* мүасир чәмијјәт адындан чыхыш едән бир синиф дејилди. Пруссија буржуазијасы һәм тахт-тачдан, һәм дә халгдан ајрыча дуран, онларын һәр икисинә гаршы мүхалифәт әһвали-руһијјәсиндә олан, дүшмәнләринин һәр икисини һәмишә ја өзүндән ирәлидә, ја да керидә көрдүјү үчүн, тәкликдә онларын һәр биринә гаршы гәтијјәтсиз олан бир *силк* дәрәчәсинә енмишди; һәмин буржуазија ән әввәлдән халга хәјанәт етмәјә вә көһнә чәмијјәтин тачдар нүмајәндәси илә сазишә кәлмәјә маил иди, чүнки артыг онун өзү көһнә чәмијјәтә мәнсуб иди; о, көһнә чәмијјәтә гаршы јени чәмијјәтин мәнафејини тәмсил етмәк дејил, көһнәлмиш чәмијјәт дахилиндә тәзәләнмиш мәнафеји тәмсил едирди; онун ингилаб сүканы башында дурмасына сәбәб о дејилди ки, халг онун архасында дурмушду, сәбәб о иди ки, халг ону өз габағында итәләјиб апарырды; о, јени ичтимаи дөврүн тәшәббүсүнү тәмсил етдијинә көрә дејил, јалныз көһнә ичтимаи дөврүн наразылығыны ифадә етдијинә көрә башда дурмушду; бу елә бир көһнә дөвләт тәбәгәси иди ки, өзү-өзүнә јол ачмамышды, анчаг зәлзәлә күчүнә јени дөвләт сәтһинә атылмышды; өзүнә инанмајан, халга инанмајан, јухары тәбәгәләрә гаршы донгулданан, ашағы тәбәгәләрдән горхан, бунларын һәр икисинә гаршы худбин олуб өз худбинлијини баша дүшән, мүһафизәкарлара гаршы ингилабчы вә

ингилабчылара гаршы мүһафизәкар олан Пруссија буржуазијасы өз шүарларына инанмыр, идејалар әвәзинә ибарәләр ирәли сүрүр, дүнја фыртынасындан горхуб ондан өз хејринә истифадә едир; һәр чүр әзмкарлыгдан мәһрумдур вә орижинал һеч бир шеј олмадығына көрә башдан-баша плакиатдыр, бајағылыгдыр; өз бајағылығында орижинал олуб өзү өзү илә алверә кирир, тәшәббүс көстәрмир, өзүнә инанмыр, халга инамы јохдур, бүтүн дүнја мигјасында тарихи вәзифәси олмајан вә санки лә'нәтә кәлмиш елә бир кафтардыр ки, һәјата чан атан халгын илк кәнчлик чошгунлуғуну корлајыб ону өз гочалыг мәнафејинә табе етмәјә мәһкумдур—көзләри көрмәјән, гулаглары ешитмәјән, ағзында диши олмајан, тамамилә әлдән дүшмүш бир кафтардыр,—март ингилабындан сонра Пруссија дөвләтинин сүканы башына кечмиш *Пруссија буржуазијасы* белә иди.

1848-чи ил декабрын 11-дә К. Маркс тәрәфиндән јазылмышдыр.

1848-чи ил декабрын 15-дә «Neue Rheinische Zeitung»-ун 169-чу нөмрәсиндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшриндә, 6-чы чилдин мәтниндән чап олунур, сәһ. 113—117.

К. МАРКС

МУЗДЛУ ӘМӘК ВӘ КАПИТАЛ[61]

1891-ЧИ ИЛ НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН КИРИШ МӘГАЛӘСИ

Бу әсәр илк дәфә 1849-чу илдә апрел ајынын 4-дән е’тибарән «Neue Rheinische Zeitung»ун[62] бир сыра нөмрәләриндә баш мәгалә шәклиндә дәрч олунмушдур. Бу әсәрин әсасыны *Марксын* 1847-чи илдә Брүсселдәки Алман фәһлә чәмијјәтиндә[63] охудуғу мүһазирәләр тәшкил едир. Гәзетдә әсәрин чапы јарымчыг галды; 269-чу №-дәки мәгаләнин ахырында «Арды вар» дејә вә’д едилмиш олса да, о заман баш верән һадисәләр—русларын Мачарыстана кирмәси[64], Дрезден, Изерлон, Елберфелд, Пфалс вә Баден үсјанлары[65] үзүндән бу вә’д јеринә јетирилмәмишди, чүнки бу һадисәләр нәтичәсиндә гәзетин өзү дә (1849-чу ил мајын 19-да) гадаған едилмишди. Бу әсәрин ардыны тәшкил едәчәк әлјазмасы Марксдан галан әдәби ирс ичәрисиндә тапылмамышдыр[66].

Бир нечә дәфә ајрыча китабча шәклиндә чап олунмуш «Муздлу әмәк вә капитал» ахырынчы дәфә 1884-чү илдә Һоттинкен-Сүрихдә «Исвечрә мәтбәә ширкәти» тәрәфиндән чап едилмишдир. Бу вахта гәдәр олан бүтүн нәшрләриндә орижиналын мәтни олдуғу кими верилмишдир. Лакин әсәрин бу јени нәшри тәблиғат характерли китабча шәклиндә вә азы 10 000 нүсхә нәшр едилмәли олдуғундан, мәним гаршыма белә бир мәсәлә чыхды ки, бу чүр шәраитдә Маркс өзү әсәрин мәтнини әсла дәјишдирмәдән чап етмәјә разылыг верәрдими.

Гырхынчы илләрдә Маркс сијаси игтисадын тәнгидини һәлә баша чатдырмамышды. Бу иш јалныз әллинчи илләрин ахырына јахын көрүлүб гуртарды. Буна көрә дә Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи нәшриндән (1859-чу илдә)* әввәл чыхмыш әсәрләринин ајры-ајры

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 1—167. *Ред.*

јерләри 1859-чу илдән сонра јазылмыш әсәрләри илә дүз кәлмир вә бунларын ичәрисиндә елә ифадә вә бүтөв чүмләләр вардыр ки, сонракы әсәрләр нөгтеји-нәзәриндән мүнасиб вә һәтта дүрүст дејилдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, үмумијјәтлә охучу күтләси үчүн бурахылан ади нәшрләрдә, мүәллифин мә'нәви инкишаф пилләсиндән бирини тәшкил едән бу даһа әввәлки нөгтеји-нәзәри дә галмалыдыр вә бу даһа әввәлки әсәрләрин әсла дәјишдирилмәјәрәк јенидән чап едилмәсини тәләб етмәјә һәм мүәллифин, һәм дә охучуларын шүбһәсиз ихтијары вардыр. Бу кими нәшрләрдә һәмин әсәрләрин бирчә кәлмәсини дә дәјишдирмәк мәним һеч хәјалыма белә кәлмәзди.

Јени нәшрин, демәк олар, анчаг фәһләләр арасында тәблиғат мәгсәди илә бурахылмасы нәзәрдә тутуланда исә иш башгадыр. Бу һалда Маркс әсәрин 1849-чу илдә јазылмыш көһнә мәтнини өзүнүн сонракы нөгтеји-нәзәринә һөкмән ујғун шәклә саларды. Мән әминәм ки, әсәрин бүтүн мүһүм јерләриндә белә бир ујғунлуг јаратмаг үчүн *бу нәшрә* бә'зи зәрури дәјишиклик вә әлавәләр етмәклә мән тамамилә онун руһунда һәрәкәт едирәм. Беләликлә, мән охучуја бу башдан хәбәрдарлыг едирәм: бурада һәмин китабча Марксын 1849-чу илдә јаздығы шәкилдә дејил, Маркс ону 1891-чи илдә нә шәкилдә јазардыса, тәхминән о шәкилдә верилир. Һәм дә әсәрин әсил мәтни о гәдәр чох мигдарда јајылмышдыр ки, мән ону дәјишдирмәјәрәк Марксын әсәрләри күллијјатында јенидән нәшр едә биләнә гәдәр бу тамамилә кифајәтдир.

Мәним еләдијим бүтүн дәјишикликләр бир мәсәләјә аиддир. Орижинала көрә, фәһлә әмәк һаггы мүгабилиндә капиталистә өз *әмәјини* сатыр, әсәрин индики мәтнинә көрә исә, өз *иш гүввәсини* сатыр. Мән бу дәјишиклик барәсиндә изаһат вермәлијәм. Фәһләләрә изаһат вермәлијәм онлар көрсүнләр ки, бурада мәсәлә бош хырдачылыг үзәриндә дејил, әксинә, бүтүн сијаси игтисадын чох мүһүм мәсәләләриндән бири үзәриндәдир. Буржуалара изаһат вермәлијәм онлар јәгинлик һасил едә билсинләр ки, ән чәтин игтисади мәсәләләри асанлыгла баша дүшә билән охумамыш фәһләләр белә долашыг мәсәләләри бүтүн өмүрләри боју анлаја билмәјән «охумуш» ловға адамларымыздан нә гәдәр үстүндүрләр.

Классик сијаси игтисад[67] сәнаје һәјатындан фабрикчинин белә бир бајағы тәсәввүрүнү мәнимсәмишдир ки, куја фабрикчи өз фәһләләринин *әмәјини* сатын алыр вә һаггыны да өдәјир. Ишләри идарә етмәк үчүн, һесаб сахламаг вә гијмәтләри мүәјјән етмәк үчүн фабрикчијә бу тәсәввүр тамамилә кифајәт иди. Лакин садәловһчәсинә сијаси игтисад саһәсинә

кечирилән бу тәсәввүр орада чох гәрибә јанлышлыг вә долашыглыг әмәлә кәтирди.

Сијаси игтисад белә бир факт илә гаршылашыр ки, бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри, о чүмләдән сијаси игтисадын «әмәк» адландырдығы әмтәәнин дә гијмәти даим дәјишилир; гијмәтләр чох вахт әмтәәнин өз истеһсалы илә һеч бир әлагәси олмајан олдугча мүхтәлиф сәбәбләрин тә'сири алтында галхыр вә дүшүр, буна көрә дә адама елә кәлир ки, куја гијмәтләр үмумијјәтлә сырф тәсадүф нәтичәсиндә мүәјјән олунур. Сијаси игтисад бир елм олараг мејдана чыхдығы заман[68] онун илк вәзифәләриндән бири, әмтәә гијмәтләри үзәриндә куја һөкмран олан бу тәсадүфүн архасында кизләнмиш, һәгигәтдә исә бу тәсадүфүн өзү үзәриндә һөкмран олан гануну тапмаг иди. Әмтәә гијмәтләринин даим дәјишмәсиндә, бунларын каһ галхыб, каһ дүшмәсиндә елм елә сабит бир мәркәзи ахтарырды ки, бу һаллар онун әтрафында баш верир. Бир сөзлә, елм әмтәә *гијмәтләрини* әсас көтүрүрдү ки, бунлары тәнзим едән бир ганун олараг, әмтәәләрин *дәјәрини* тапсын вә буна әсасланараг гијмәтләрин бүтүн галхыб-дүшмәси һалларыны изаһ етмәк мүмкүн олсун, бу гахлыб-дүшмә һалларынын һамысы нәтичә е'тибары илә һәмин дәјәрә мүнчәр олуна билсин.

Нәһајәт, классик сијаси игтисад тапды ки, әмтәәнин дәјәри, онда олан вә онун истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәклә мүәјјән едилир. Классик сијаси игтисад бу изаһатла да кифајәтләнди. Һәләлик биз дә бурада дајана биләрик. Јалныз анлашылмазлыға јол вермәмәк үчүн хатырлатмалыјам ки, бу изаһат инди әсла кифајәт дејилдир. Илк дәфә олараг Маркс әмәјин дәјәр јаратмаг хассәсини әсаслы сурәтдә тәдгиг етмиш вә тапмышдыр ки, әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури көрүнән вә ја һәгигәтән зәрури олан һеч дә һәр чүр әмәк бүтүн һалларда бу әмтәәјә о гәдәр дәјәр вермир ки, бу дәјәр сәрф едилмиш әмәјин гәдәринә мүвафиг олсун. Демәли, әкәр инди биз, Рикардо кими игтисадчыларла бирликдә садәчә дејириксә ки, әмтәәнин дәјәри онун истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәклә мүәјјән олунур,—бурада биз һәмишә Марксын етдији гејдшәртләри нәзәрдә тутуруг. Бурада бу гејд кифајәтдир; галаныны Марксын 1859-чу илдә чапдан чыхан «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәриндә* вә «Капитал»ын биринчи чилдиндә** тапмаг олар.

Лакин игтисадчылар дәјәри әмәклә мүәјјән етмәк тә'рифини «әмәк» адланан әмтәәјә тәтбиг едәр-етмәз, бир зиддиј-

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 13—38. *Ред.*

** *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 43—80. *Ред.*

јәтдән чыхыб башга бир зиддијјәтә дүшдүләр. «Әмәјин» дәјәри нә илә мүәјјән едилир? Онда олан зәрури әмәклә. Бәс фәһләнин бир күн, бир һәфтә, бир ај, бир ил әрзиндә сәрф етдији әмәкдә нә гәдәр әмәк вардыр? Онда бир күнлүк, бир һәфтәлик, бир ајлыг, бир иллик әмәк вардыр. Әкәр әмәк бүтүн дәјәрләрин өлчүсү исә, онда биз «әмәјин дәјәрини» јалныз әмәклә ифадә едә биләрик. Лакин биз анчаг бир саатлыг әмәк дәјәринин бир саатлыг әмәјә бәрабәр олдуғуну билириксә, онда бир саатлыг әмәјин дәјәри һаггында гәтијјән һеч бир шеј билмирик. Биз бунунла мәгсәдимизә һеч зәррә гәдәр дә јахынлашмамышыг; јенә чыхылмаз вәзијјәтдә галмагда давам едирик.

Белә олдугда классик сијаси игтисад башга истигамәтә әл атыб деди: әмтәәнин дәјәри онун истеһсал хәрчинә бәрабәрдир. Бәс әмәјин истеһсал хәрчи нәдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн, игтисадчылар мәнтигә бир гәдәр зор кәлмәли олдулар. Онлар әмәјин өз истеһсалына чәкилән вә мүәјјән едилмәси, һејф ки, мүмкүн олмајан хәрч әвәзинә, *фәһләнин* истеһсалына чәкилән хәрчин нәдән ибарәт олдуғуну тәдгиг едирләр. Бу хәрчи исә мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Бу хәрч заман вә шәраитдән асылы олараг дәјишилир, лакин чәмијјәтин мүәјјән вәзијјәтиндә, мүәјјән јердә, мүәјјән истеһсал саһәсиндә бу хәрч дә мүәјјән кәмијјәт тәшкил едир, һеч олмазса, хејли мәһдуд даирәдә мүәјјән кәмијјәт тәшкил едир. Биз инди капиталист истеһсалынын һаким олдуғу шәраитдә јашајырыг; бу шәраитдә исә әһалинин бөјүк вә кетдикчә артан синфи анчаг о шәртлә јашаја биләр ки, аләт, машын, хаммал вә јашајыш васитәләриндән ибарәт олан истеһсал васитәләри саһибләри үчүн муздла ишләсин. Бу истеһсал үсулу шәраитиндә фәһләнин истеһсалына чәкилән хәрч ону әмәк габилијјәтли етмәк, онун әмәк габилијјәтини мүһафизә етмәк вә фәһлә: гочалыг, хәстәлик вә ја өлүм нәтичәсиндә сырадан чыхдығы заман ону јени фәһлә илә әвәз етмәк үчүн, јә'ни фәһлә синфинин мүһафизә олунмасыны вә лазыми гәдәр артмасыны тә'мин етмәк үчүн орта һесабла лазым олан јашајыш васитәләринин мәчмусундан вә ја бунларын пул гијмәтиндән ибарәтдир. Фәрз едәк ки, бу јашајыш васитәләринин пул гијмәти орта һесабла күндә 3 маркадыр.

Беләликлә, бизим фәһлә ону муздла тутан капиталистдән күндә 3 марка әмәк һаггы алыр. Бунун мүгабилиндә капиталист фәһләни, дејәк ки, күндә 12 саат ишләдир. Бурада капиталист тәгрибән белә һагг-һесаб едир:

Фәрз едәк ки, бизим бу фәһлә дәзкаһ чилинкәридир вә елә бир машын һиссәси һазырламалыдыр ки, буну бир күнә гајырыр. Тутаг ки, хаммалын, јә'ни ирәличәдән лазымынча һазырланмыш шәкилдә олан дәмир вә латунун дәјәри 20 марка-

дыр. Тутаг ки, бухар машынынын ишләтдији көмүр, бу бухар машынынын, токар дәзкаһынын вә бизим фәһлә тәрәфиндән ишләдилән бүтүн башга аләтләрин ашынма дәјәри бир күн вә бир фәһлә һесабы илә көтүрүлдүкдә 1 марка едир. Бизим еһтималымыза көрә, бир күнлүк әмәк һаггы 3 маркадыр. Бизим машын һиссәсинә чәми 24 марка сәрф олунур. Лакин капиталист буну өз алычыларына орта һесабла 27 маркаја, јә'ни чәкдији хәрчдән 3 марка артыға сатмаг фикриндәдир.

Бәс капиталистин өз чибинә гојдуғу бу 3 марка һарадан мејдана кәлир? Классик сијаси игтисадын дедијинә көрә, әмтәә орта һесабла өз дәјәринә сатылыр, јә'ни әмтәәдә олан зәрури әмәјин мигдарына мүвафиг гијмәтлә сатылыр. Демәли, бизим машын һиссәсинин орта гијмәти—27 марка—онун дәјәринә, онда олан әмәјә бәрабәр оларды. Лакин бу 27 марканын 21 маркасы, бизим дәзкаһ чилинкәри ишә башламамышдан әввәл мејданда олан дәјәрдир. Бунун 20 маркасы хаммалдан, 1 маркасы иш вахты јандырылан көмүрдән вә ја бурада ишләдилдији мүддәтдә јарарлығы мүвафиг дәрәчәдә азалмыш олан машын вә аләтләрдән ибарәтдир. Галан 6 марка исә хаммалын дәјәринә әлавә едилмишдир. Лакин бизим игтисадчыларын өз еһтималына көрә, бу 6 марка анчаг бизим фәһләнин хаммала әлавә етдији әмәкдән доға биләр. Беләликлә, фәһләнин он ики саатлыг әмәји 6 маркалыг јени дәјәр јаратмышдыр. Демәли, фәһләнин он ики саатлыг әмәјинин дәјәри 6 маркаја бәрабәр олмалыдыр. Бунунла да биз, нәһајәт, «әмәк дәјәринин» нә олдуғуну кәшф етмиш олардыг.

Дур!—дејә бизим дәзкаһ чилинкәри сәсләнир.—Алты маркамы? Мән ки анчаг үч марка алмышам! Мәним капиталистим анд-аман едиб дејир ки, мәним он ики саатлыг әмәјимин дәјәри анчаг үч маркаја бәрабәрдир; одур ки, мән ондан алты марка тәләб етсәм, мәни лаға гојар. Бунлар һеч бир-бири илә тутурму?

Биз әввәлдә әмәјин дәјәрини арашдырыркән чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдүксә, инди тамамилә һәлледилмәз зиддијјәт ичәрисиндә лап долашыб галмышыг. Биз әмәјин дәјәрини ахтарыркән, бизә лазым олдуғундан артыг шеј тапдыг. Он ики саатлыг әмәјин дәјәри фәһлә үчүн 3 марка, капиталист үчүн исә 6 маркадыр вә капиталист бунун 3 маркасыны әмәк һаггы шәклиндә фәһләјә верир, 3 маркасыны исә өз чибинә гојур. Беләликлә, әмәјин бир дәјәри дејил, ики дәјәри, һәм дә бир-бириндән тамамилә фәргләнән дәјәри оларды!

Әкәр биз, пулла ифадә олунан дәјәрләри иш вахты илә ифадә етсәк, онда зиддијјәт даһа мә'насыз бир шәкил алыр. 12 саат әмәк әрзиндә 6 маркалыг јени дәјәр јаранып. Демәли, 6 саат әрзиндә 3 марка едир вә бу мәбләғи фәһлә он ики

саатлыг әмәк үчүн алыр. Фәһлә он ики саатлыг әмәк үчүн еквивалент олараг 6 саатлыг әмәјин мәһсулуну алыр. Демәли, ја әмәјин ики дәјәри вардыр вә бунлардан бири о бириндән ики дәфә артыгдыр, ја да 12 бәрабәрдир 6-ја! Һәр ики һалда лап мә'насыз бир шеј мејдана чыхыр.

Нә гәдәр ки, биз әмәјин алғы-сатгысындан вә әмәјин дәјәриндән бәһс едирик, нечә вурнухсаг да бу зиддијјәтдән гуртара билмәјәчәјик. Игтисадчылар да мәһз белә бир вәзијјәтә дүшмүшдүләр. Классик сијаси игтисадын сон нүмајәндәси олан Рикардо мәктәбинин дағылмасынын мүһүм сәбәби мәһз бу зиддијјәти һәлл едә билмәмәси иди. Классик сијаси игтисад чыхылмаз вәзијјәтә дүшдү. Бу вәзијјәтдән чыхыш јолу тапан шәхс Карл Маркс олду.

О хәрч ки, игтисадчылар ону «әмәјин» истеһсалына чәкилән хәрч һесаб едирдиләр, әмәјин дејил, чанлы фәһләнин өзүнүн истеһсалына чәкилән хәрчдир. Бу фәһләнин капиталистә сатдығы да фәһләнин әмәји дејилдир. Маркс дејир: «Фәһләнин әмәји һәгигәтән башланан заман бу әмәк даһа фәһләнинки олмур вә демәли, фәһлә бу әмәји сата билмәз»*. Фәһлә олса-олса *өз кәләчәк* әмәјини сата биләр, јә'ни о, мүәјјән вахтда мүәјјән бир иш көрмәк вәзифәсини өз өһдәсинә көтүрә биләр. Лакин бунунла фәһлә өз әмәјини сатмаг дејил (бу әмәк һәлә ичра олунмалыдыр), өз иш гүввәсини мүәјјән муздла мүәјјән мүддәтә (күнәмузд ишләдикдә) вә ја мүәјјән иш үчүн (ишәмузд ишләдикдә) капиталистин ихтијарына верир: фәһлә *өз иш гүввәсини* муздла өзкәсинә верир вә ја сатыр. Лакин бу иш гүввәси фәһләнин шәхсијјәти илә говушугдур вә ондан ајрыла билмәз. Буна көрә дә иш гүввәсинин истеһсалына чәкилән хәрч фәһләнин өзүнүн истеһсалына чәкилән хәрчин ејнидир; о хәрч ки, игтисадчылар ону әмәјин истеһсалына чәкилән хәрч адландырырдылар, мәһз фәһләнин өзүнүн истеһсалына чәкилән хәрчдир вә демәли, иш гүввәсинин истеһсалына чәкилән хәрчдир. Беләликлә, биз иш гүввәсинин истеһсалына чәкилән хәрчдән иш гүввәсинин *дәјәринә* кечә биләрик вә мүәјјән кејфијјәтли иш гүввәсинин истеһсалы үчүн тәләб олунан ичтимаи-зәрури әмәјин мигдарыны мүәјјән едә биләрик,—Маркс иш гүввәсинин алғы-сатгысы бөлмәсиндә мәһз белә етмишдир («Капитал», 1-чи чилд, IV фәсил, 3 бөлмә).

Бәс фәһлә өз иш гүввәсини капиталистә сатандан сонра, јә'ни ирәличәдән мүәјјән едилән күнәмузд вә ја ишәмузд әмәк һагғы мүгабилиндә өз иш гүввәсини капиталистин ихтијарына верәндән сонра нә олур? Капиталист фәһләни өз е'малат-

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 547. *Ред.*

ханасына вә ја фабрикинә апарыр ки, артыг бурада иш үчүн лазым олан һәр шеј: хаммал, јардымчы материаллар (көмүр, бојаг маддәләри вә и. а.), аләтләр вә машынлар вардыр. Бурада фәһлә ишә башлајыр. Тутаг ки, онун бир күнлүк әмәк һаггы, јухарыда фәрз етдијимиз кими, 3 маркадыр,—һәм дә бу әмәк һаггыны онун ишәмузд вә ја күнәмузд шәкилдә алмасынын һеч бир фәрги јохдур. Бурада да биз јенә белә фәрз едирик ки, фәһлә, сәрф олунмуш хаммала 12 саат әрзиндә өз әмәји илә 6 маркалыг јени дәјәр әлавә едир ки, буну да капиталист һазыр мәһсулу сатдығы заман реаллашдырыр. Капиталист бундан фәһләнин 3 маркасыны она верир, галан 3 марканы исә өзү үчүн көтүрүр. Лакин фәһлә 12 саатда 6 маркалыг дәјәр истеһсал едирсә, 6 саатда 3 маркалыг дәјәр јарадыр. Демәли, фәһлә капиталист үчүн 6 саат ишләмәклә, әмәк һаггында олан 3 марканын еквивалентини капиталистә гајтармыш олур. 6 саатлыг әмәк гуртарандан сонра онлар башабаш олурлар, һеч бири дикәринә бирчә гәпик дә борчлу галмыр.

Дур!—дејә, инди дә капиталист чығырыр.—Мән фәһләни там бир күнлүјә, он ики саатлыға тутмушам. Алты саат исә, күнүн анчаг јарысыдыр. Һајды, јенә иш башына, галан алты сааты да ахыра гәдәр ишләмәлисән,—биз анчаг онда башабаш оларыг! Доғрудан да, фәһлә «көнүллү» бағладығы мүгавиләни јеринә јетирмәли олур ки, бу мүгавиләјә көрә фәһлә 6 иш сааты дәјәриндә олан әмәк мәһсулу мүгабилиндә там 12 саат ишләмәји өһдәсинә көтүрмүшдүр.

Ишәмузд әмәк һаггы шәраитиндә дә беләдир. Фәрз едәк ки, бизим фәһлә 12 саатда 12 дәнә әмтәә һазырлајыр. Һәр әмтәәјә дүшән хаммал вә машынларын ашынан һиссәси 2 маркаја тамам олур, әмтәәнин һәр дәнәси исә $2^1/_2$ маркаја сатылыр. Беләликлә, јухарыда фәрз едилән шәраитдә олдуғу кими капиталист әмтәәнин һәр дәнәси үчүн фәһләјә 25 пфенниг верәчәкдир; бу һесабла 12 әмтәә үчүн 3 марка едәчәкдир ки, буну да газанмагдан өтрү фәһләјә 12 саат вахт лазымдыр. Капиталист 12 дәнә үчүн 30 марка алыр; хаммала вә машынын ашынмасына сәрф олунан 24 марканы чыханда, 6 марка галыр ки, бунун да 3 маркасыны капиталист әмәк һаггы олараг верир, 3 маркасыны исә өз чибинә гојур. Һәр шеј јухарыдакы кими олур. Бурада да фәһлә 6 саат өзү үчүн, јә'ни алдығы әмәк һаггыны өдәмәк үчүн (12 саатын һәр саатында $^1/_2$ саат), 6 саат да капиталист үчүн ишләјир.

Нә гәдәр ки, ән јахшы игтисадчылар «әмәјин» дәјәрини әсас тутурдулар, раст кәлдикләри чәтинлик онларын чәһдләрини һечә вурурду, лакин биз бунун әвәзинә *«иш гүввәсинин»* дәјәрини әсас көтүрән кими, бу чәтинлик арадан галхыр. Бизим индики капитализм чәмијјәтиндә һәр чүр башга әмтәә

кими иш гүввəси дə бир əмтəəдир, амма һəр һалда тамамилə хүсуси бир əмтəəдир. Иш бурасындадыр ки, бу əмтəəнин ајрыча бир хассəси—дəјəр јарадан гүввə олмаг, дəјəр мəнбəји олмаг, һəм дə—лазыми сурəтдə истифадə едилдикдə—өз дəјəриндəн артыг бир дəјəр мəнбəји олмаг хассəси вардыр. Истеһсалын индики вəзијјəтиндə инсанын иш гүввəсинин бир күндə истеһсал етдији дəјəр, иш гүввəсинин өзүндə олан вə она сəрф олунан дəјəрдəн јалныз артыг олмагла галмыр; һəр бир јени елми кəшф, һəр бир јени техники ихтира иш гүввəсинə һəр күн чəкилəн хəрҹə нисбəтəн һəмин иш гүввəсинин күндəлик артыг мəһсулуну даһа да артырыр; демəли, иш күнү əрзиндə фəһлəнин өз күндəлик əмəк һаггыны өдəмəк үчүн ишлəдији мүддəт гысалыр, о бири тəрəфдəн исə, һеч бир һагг алмадан өз əмəјини капиталистə *һаваjы вермəк* үчүн ишлəмəли олдуғу мүддəт узаныр.

Бүтүн индики ҹəмијјəтимизин игтисади гурулушу мəһз беләдир: фəһлə синфи бүтүн дəјəрлəри истеһсал едəн јеканə синифдир. Зира дəјəр əмəјин јалныз башга бир ифадəсидир, һəм дə елə ифадəсидир ки, бизим мүасир капитализм ҹəмијјəтиндə мүəјјəн əмтəəдə олан ичтимаи-зəрури əмəјин мигдары һəмин ифадə илə көстəрилир. Лакин фəһлəлəрин истеһсал етдији бу дəјəрлəр фəһлəлəрин дејилдир. Бу дəјəрлəр хаммал, машын вə алəт саһиблəринин, һабелə онлара фəһлə синфинин иш гүввəсини сатын алмаг имканы верəн аванс едилмиш вəсаит саһиблəрининдир. Демəли, фəһлə синфи истеһсал етдији бүтүн мəһсул күтлəсинин анҹаг бир һиссəсини кери алыр. Капиталистлəр синфинин өз əлиндə сахладығы вə узаг башы анҹаг торпаг саһиблəри синфи илə бөлүшдүрмəли олдуғу дикəр һиссəси, индиҹə көрдүјүмүз кими, һəр бир јени ихтира вə кəшф нəтиҹəсиндə артыр, һалбуки фəһлə синфинə (адамбашы һесабы илə) чатан һиссə ја чох јаваш вə ҹүз'и мигдарда артыр, ја да əсла артмыр, мүəјјəн шəраитдə исə һəтта азала билəр.

Лакин бир-бирини кетдикҹə даһа сүр'əтлə сыхышдырыб арадан чыхаран бу ихтира вə кəшфлəр, бу инсан əмəјинин индијəдəк мисли көрүнмəмиш дəрəҹəдə күндəн-күнə артан мəһсулдарлығы əн ахырда елə тоггушмаја сəбəб олур ки, бунун нəтиҹəсиндə мүасир капитализм тəсəррүфаты мəһв олмалыдыр. Бир тəрəфдə һəдсиз сəрвəт вə алыҹыларын əлдə едə билмəдији артыг бол мəһсул. Дикəр тəрəфдə исə ҹəмијјəтин пролетарлашмыш, муздлу фəһлəлəрə чеврилмиш вə мəһз буна көрə һəмин артыг бол мəһсулу ала билмəјəн чох бөјүк һиссəси. Ҹəмијјəтин кичик вə сон дəрəҹə варлы бир синифлə мүлкијјəтдəн мəһрум едилмиш чох бөјүк муздлу фəһлəлəр синфинə парчаланмасы үзүндəндир ки, бу ҹəмијјəт өз боллуғу ичəри-

синдә боғулдуғу һалда, онун үзвләринин олдугча бөјүк әксәријјәти ән ағыр еһтијача гаршы ја чох зәиф мүдафиә олунмушдур, ја да әсла мүдафиә олунмамышдыр. Чәмијјәтин бу вәзијјәти күндән-күнә даһа мә'насыз вә кәрәксиз бир шәкил алыр. Бу вәзијјәт *арадан галдырылмалыдыр* вә галдырыла *биләр.* Елә бир јени ичтимаи гурулуш јаратмаг мүмкүндүр ки, орада мүасир синфи фәргләр јох олачаг вә,—бәлкә бә'зи мәһрумијјәтләрлә әлагәдар олса да, мә'нәви чәһәтдән чох фајдалы гыса бир кечид дөврүндән сонра—јашајыш васитәләри, һәјатын шадлыгларындан истифадә етмәк, тәһсил алмаг васитәләри, һабелә инсанларын бүтүн физики вә мә'нәви габилијјәтләрини көстәрмәк васитәләри кетдикчә даһа кениш өлчүдә вә ејни дәрәчәдә бүтүн чәмијјәт үзвләринин ихтијарына вериләчәк, чүнки әмәк сәрф етмәјин һамы үчүн ејни дәрәчәдә мәчбури олачағы бир шәраитдә чәмијјәтин бүтүн үзвләри мөвчуд чох бөјүк мәһсулдар гүввәләрдән планлы шәкилдә истифадә едәчәк вә бу гүввәләри даһа да инкишаф етдирәчәкләр. Фәһләләрин белә бир јени ичтимаи гурулуша наил олмаг гәтијјәтинин кетдикчә даһа чох артдығыны исә океанын һәр ики тәрәфиндә сабаһкы бир мај күнү вә үч мај базар күнү сүбут едәчәкдир[69].

Фридрих Енкелс

Лондон, 30 апрел 1891-чи ил.

«Vorwärts» гәзетинин 13 мај 1891-чи ил тарихли 109-чу нөмрәсинә әлавәдә вә: Karl Marx «Lohnarbeit und Kapital», Berlin, 1891 китабчасында чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 204—212.

МУЗДЛУ ӘМӘК ВӘ КАПИТАЛ[61]

Бизи мүхтәлиф тәрәфләрдән төһмәтләндириб дејирдиләр ки, биз мүасир синфи вә милли мүбаризәнин мадди әсасыны тәшкил едән *игтисади мүнасибәтләри* тәсвир етмәмишик. Биз бу мүнасибәтләрдән анчаг о заман гәсдән бәһс едирдик ки, сијаси тоггушмаларда бу мүнасибәтләр билаваситә биринчи плана кечирилирди.

Һәр шејдән әввәл индики тарихин кедишиндә синфи мүбаризәни изләмәк, мөвчуд олан вә һәр күн мејдана чыхан јени тарихи материал әсасында тәчрүбәдә сүбут етмәк лазым иди ки, феврал вә март ингилабларыны етмиш фәһлә синфинин мәғлубијјәти илә бирликдә, онун дүшмәнләри дә—Франсада буржуа республикачылары, бүтүн Авропа континентиндә исә феодал мүтләгијјәтинә гаршы мүбаризә етмиш буржуазија вә кәндли синифләри дә мәғлуб олдулар; сүбут етмәк лазым иди ки, Франсада «абырлы республиканын» гәләбәси, ејни заманда, феврал ингилабына истиглалијјәт уғрунда гәһрәманчасына мүһарибәләрлә чаваб верән милләтләрин мәғлубијјәти иди; нәһајәт, сүбут етмәк лазым иди ки, ингилабчы фәһләләр мәғлуб оландан сонра Авропа јенидән әввәлки икигат әсарәт алтына—*инкилис-рус* әсарәти алтына дүшмүшдүр. Парисдә ијун мүбаризәси, Вјананын сүгуту, Берлиндә 1848-чи ил нојабр фачиәли комедијасы, Полша, Италија вә Мачарыстан гүввәләринин сон дәрәчә кәркинләшмәси, Ирландијаны ачлыгла боғмаг чәһдләри—Авропада буржуазија илә фәһлә синфи арасындакы синфи мүбаризәни топланмыш шәкилдә ифадә едән башлыча һадисәләрдир вә биз бу һадисәләрә әсасланыб сүбут едирдик ки, ингилабчы фәһлә синфи галиб кәлмәјинчә, һәр бир ингилаби үсјан, синфи мүбаризәдән нә гәдәр

узаг мәгсәд күдсә дә, мәғлуб олмалыдыр вә пролетар ингилабы илә феодал әксингилабы *дүнја мүһарибәсиндә* әлдә силаһ үз-үзә кәлиб өз күчүнү сынамадыгча, һәр бир ичтимаи ислаһат бир хәјал олараг галачагдыр. Һәгигәтдә олдуғу кими бизим тәсвиримиздә дә *Белчика* вә *Исвечрә* бөјүк тарих лөвһәсиндә фачиәли комедија, мәзһәкәли мәишәт шәкилләри иди: бири нүмунәви буржуа монархијасы дөвләти, дикәри—нүмунәви буржуа республикасы дөвләти иди, бу дөвләтләрин һәр икиси белә хәјал едирди ки, онлар Авропа ингилабындан асылы олмадыглары кими, синфи мүбаризәдән дә асылы дејилдирләр.

Инди, охучуларымыз, кенишләниб мөһтәшәм сијаси формалар алан 1848-чи ил синфи мүбаризәсини кӧрдүкдән сонра, истәр буржуазијанын варлығы вә синфи һөкмранлығынын, истәрсә дә фәһләләрин көләлијинин әсасыны тәшкил едән игтисади мүнасибәтләрин өзүнү јахындан тәдгиг етмәјин вахты чатмышдыр.

Биз үч бөјүк бөлмәдә ашағыдакылары тәсвир едәчәјик: 1) *муздлу әмәјин капитала* мүнасибәти, фәһләнин көләлији, капиталистин һөкмранлығы; 2) *муасир систем шәраитиндә орта буржуазија синифләринин вә бүркер силки адланан силкин лабүд мәһв олмасы просеси;* 3) дүнја базарынын истибдадчысы олан *Инкилтәрәнин мүхтәлиф Авропа милләтләринә мәнсуб буржуа синифләрини тичарәт әсарәти алтына алыб истисмар етмәси.*

Биз бүтүн бунлары, охучунун һәттаән бәсит сијаси игтисад анлајышлары илә дә таныш олмадығыны күман едәрәк, мүмкүн гәдәр садә вә ајдын бир дилдә изаһ етмәјә чалышачағыг. Биз истәјирик ки, фәһләләр бизи баша дүшсүнләр. Онсуз да Алманијанын һәр јериндә, мөвчуд гајда-ганунун әсил мүдафиәчиләриндән тутмуш *сосиалист шарлатанларына вә танынмамыш сијаси даһиләрә* гәдәр—парчаланмыш Алманијада исә бунлар «өз тәбәәләринин аталарына» нисбәтән даһа чохдур,—һамы ичәрисиндә ән садә игтисади мүнасибәтләри анламагда һејрәт едиләчәк бир чәһаләт вә фикир долашыглығы һөкм сүрүр.

Демәли, ән әввәл—биринчи мәсәлә:

Әмәк һагғы нәдир? О нечә мүәјјән олунур?

Фәһләләрдән сорушулса: «Нә гәдәр әмәк һаггы алырсыныз?», бири чаваб верәр: «Мән өз буржуамдан бир иш күнүнә 1 марка алырам», дикәри чаваб верәр: «Мән 2 марка алырам» вә и. а. Онлар һансы әмәк саһәсиндә чалышдыгларындан асы-

лы олараг, көрдүкләри мүәјјән иш үчүн, мәсәлән, бир аршын кәтан һазырламаг үчүн вә ја бир чап вәрәги јығмаг үчүн мүвафиг буржуадан мүхтәлиф мәбләғ алдыгларыны көстәрәрләр. Онларын чавабларынын мүхтәлиф олдуғуна бахмајараг, һамылыгла бу фикирдәдирләр ки, әмәк һаггы—мүәјјән иш вахты мүгабилиндә вә ја көрүлән мүәјјән иш мүгабилиндә капиталистин вердији мүәјјән мәбләғ пулдур.

Демәли, белә чыхыр ки, куја капиталист фәһләләрин әмәјини пула *сатын алыр*, фәһләләр исә она өз әмәјини пула *сатырлар*. Лакин бу анчаг заһирдә белэдир. Һәгигәтдә онлар капиталистә өз *иш гүввәсини* пула сатырлар. Капиталист бу иш гүввәсини бир күнлүјә, бир һәфтәлијә, бир ајлыға вә и. а. сатын алыр. Капиталист бу иш гүввәсини сатын алдыгдан сонра исә, фәһләләри мүәјјән едилмиш мүддәт әрзиндә ишләтмәклә бу иш гүввәсини истеһлак едир. Капиталист фәһләләрин иш гүввәсини сатын алдығы пула, мәсәлән, 2 маркаја 2 кирвәнкә гәнд вә ја мүәјјән мигдар башга бир әмтәә ала биләрди. Капиталистин 2 кирвәнкә гәндә вердији 2 марка 2 кирвәнкә гәндин *гијмәтини* тәшкил едир. Капиталистин 12 саат әрзиндә истеһлак едәчәји иш гүввәсинә вердији 2 марка, он ики саатлыг әмәјин гијмәтини тәшкил едир. Демәли, иш гүввәси әмтәәдир, гәнддән нә артыг вә нә дә әскик олуб онун кими бир әмтәәдир. Биринчи әмтәә саатла, икинчиси исә тәрәзи илә өлчүлүр.

Фәһләләр өз әмтәәсини, јә'ни иш гүввәсини капиталистин әмтәәсинә, јә'ни пула мүбадилә едирләр, һәм дә бу мүбадилә мүәјјән бир нисбәт дахилиндә ичра олунур. Иш гүввәсинин филан мүддәт истеһлак едилмәси үчүн филан гәдәр пул верилир. Тохучунун он ики саатлыг әмәјинә 2 марка верилир. Мәкәр бу 2 марка һәмин 2 маркаја алына биләчәк бүтүн башга әмтәәләри тәмсил етмирми? Демәли, әслиндә фәһлә өз әмтәәсини, јә'ни иш гүввәсини чүрбәчүр әмтәәләрә, һәм дә мүәјјән нисбәт дахилиндә мүбадилә етмишдир. Капиталист она 2 марка вермәклә, онун бир иш күнү мүгабилиндә она филан гәдәр әт, филан гәдәр палтар, филан гәдәр одун, ишыг вә с. вермишдир. Демәли, бу 2 марка иш гүввәсинин башга әмтәәләрә мүбадилә олундуғу нисбәти ифадә едир, фәһләнин иш гүввәсинин *мүбадилә дәјәрини* ифадә едир. Әмтәәнин *пулла* ифадә олунан мүбадилә дәјәри, мәһз әмтәәнин *гијмәти* адланыр. Демәли, *әмәк һаггы*—иш гүввәсинин гијмәтинин анчаг хүсуси адыдыр ки, буну адәтән *әмәјин гијмәти* адландырырлар вә бу, инсанын чаны вә ганындан башга һеч јердә мөвчуд ола билмәјән спесифик әмтәәнин гијмәтинин адыдыр.

Истәдијимиз бир фәһләни, мәсәлән, тохучуну көтүрәк. Капиталист она тохучу дәзкаһы вә иплик верир. Тохучу ишә

башлајыр вә иплик дөнүб кәтан олур. Капиталист бу кәтаны көтүрүб, мәсәлән, 20 маркаја сатыр. Тохучунун әмәк һаггы кәтанын бир *һиссәсидирми,* 20 марканын бир *һиссәсидирми,* онун әмәк мәһсулунун бир *һиссәсидирми?* Әсла. Чүнки тохучу өз әмәк һаггыны һәлә кәтан сатыландан чох әввәл, бәлкә дә кәтан тохунандан чох әввәл алмышдыр. Демәли, капиталист бу әмәк һаггыны, кәтанын сатылмасындан һасил едәчәји пулдан дејил, өз еһтијат пулундан верир. Буржуанын тохучуја вердији тохучу дәзкаһы вә иплик һәмин тохучунун мәһсулу дејилдир, ејни илә тохучунун өз әмтәәси, јә'ни иш гүввәси мүгабилиндә алдығы әмтәәләр дә онун мәһсулу дејилдир. Ола биләр ки, буржуа өз кәтаныны сатмаг үчүн һеч алычы тапмасын. Ола биләр ки, кәтаны сатанда буржуанын һасил едәчәји пул әмәк һаггына вердији мәбләғи өдәмәсин. Ола биләр ки, буржуа кәтаны, тохучуја вердији әмәк һаггына нисбәтән чох јахшы гијмәтә сатсын. Бүтүн бунларын тохучуја гәтијјән дәхли јохдур. Капиталист өз нағд варынын, өз капиталынын бир һиссәсинә хаммал, јә'ни иплик, һабелә әмәк аләти, јә'ни тохучу дәзкаһы алдығы кими, дикәр һиссәсинә дә тохучунун иш гүввәсини алыр. Капиталист бунлары, о чүмләдән кәтанын истеһсалы үчүн лазым олан иш гүввәсини аландан сонра истеһсала башлајыр, һәм дә *хаммал вә әмәк аләтләри* анчаг *онун өзүнүндүр.* Ајдындыр ки, бизим меһрибан тохучу да бураја дахилдир вә тохучу дәзкаһы кими, онун да мәһсулда вә ја мәһсулун гијмәтиндә пајы јохдур.

Демәли, әмәк һаггы, фәһләнин истеһсал етдији әмтәәдә онун пајы дејилдир. Әмәк һаггы мөвчуд әмтәәнин бир һиссәсидир вә капиталист буна өзү үчүн мүәјјән мигдар мәһсулдар иш гүввәси алыр.

Беләликлә, иш гүввәси бир әмтәәдир вә онун саһиби олан муздлу фәһлә ону капитала сатыр. Муздлу фәһлә буну нә үчүн сатыр? Јашамаг үчүн.

Лакин иш гүввәсинин һәрәкәт һалындакы тәзаһүрү, јә'ни әмәк—фәһләнин өз һәјат фәалијјәтидир, онун өз һәјатынын тәзаһүрүдүр. Фәһлә мәһз бу *һәјат фәалијјәтини* башгасына сатыр ки, өзүнү зәрури *јашајыш васаити* илә тә'мин етсин. Демәли, фәһләнин һәјат фәалијјәти фәһлә үчүн анчаг еләбир васитәдир ки, она јашамаг имканы верир. О, јашамаг үчүн ишләјир. О һәтта әмәји өз һәјатынын бир һиссәси һесаб етмир; әксинә, ишләмәк онун үчүн өз һәјатыны гурбан вермәк демәкдир. Әмәк—онун башгасына сатдығы әмтәәдир. Буна көрә онун фәалијјәтинин мәһсулу да онун фәалијјәтинин мәгсәди дејилдир. Фәһлә тохудуғу ипәји, мә'дәндән чыхардығы гызылы, тикдији сарајы һеч дә өзү үчүн истеһсал етмир. О өзү үчүн

әмәк һаггы истеһсал едир, ипәк, гызыл, сарај исә онун үчүн мүәјјән мигдар јашајыш vаситәләринә, ола биләр, бир чит көјнәјә, мис пула, бир зирзәмидә мәнзилә чеврилир. Күндә 12 саат әрзиндә тохујан, әјирән, дешик ачан, јонан, тикән, газыјан, даш гыран, јүк дашыјан вә башга ишләр көрән фәһлә он ики саат әрзиндәки бу тохучулуғу, әјиричилији, дешик ачмағы, јонманы, тикинти ишини, газмачылығы, даш гырмағы өз һәјатынын тәзаһүрү, өзүнүн һәјаты һесаб едә биләрми? Әксинә. Онун нәзәриндә һәјат бу фәалијјәт гуртарандан сонра— сүфрә башында, мејханада, јатагда башланыр. Онун нәзәриндә он ики саатлыг әмәјин мә'насы тохумагда, әјирмәкдә, дешик ачмагда вә саирәдә дејил, *газанмаг* васитәси олуб она јемәк, мејханаја кетмәк, јатмаг имканы вермәсиндәдир. Әкәр ипәкгурду, өзүнү бир гурд кими јашатмаг үчүн ипәк әјирсәјди, әсил муздлу фәһлә оларды. Иш гүввәси һәр заман *әмтәә* олмамышдыр. Әмәк һәр заман муздлу әмәк, јә'ни *азад әмәк* олмамышдыр. Қул өз көрдүјү иши кәндлијә сатмадығы кими, *гул* да өз иш гүввәсини гулдара сатмыр. Гул өз иш гүввәси илә бирликдә һәмишәлик өз ағасына сатылмышдыр. О елә бир әмтәәдир ки, бир мүлкијјәтчинин әлиндән башга бир мүлкијјәтчинин әлинә кечә биләр. *Гул өзү* әмтәәдир, иш гүввәси исә *онун* әмтәәси дејилдир. *Тәһкимли* өз иш гүввәсинин анчаг бир һиссәсини сатыр. О, торпаг мүлкијјәтчисиндән һагг алмыр; әксинә, торпаг мүлкијјәтчиси ондан бач алыр.

Тәһкимли торпаға мәхсусдур вә торпаг мүлкијјәтчисинә бар верир. *Азад фәһлә* исә, әксинә, өзү өзүнү сатыр, һәм дә һиссә-һиссә сатыр. О, һәр күн ачыг мүзаидә илә өз һәјатынын 8, 10, 12, 15 саатыны сатыр, һәм дә ким артыг верирсә, она—хаммал, әмәк аләтләри вә јашајыш васитәләри саһибинә, јә'ни капиталистә сатыр. Фәһлә нә мүлкијјәтчијә, нә дә торпаға мәхсусдур, лакин онун күндәлик һәјатынын 8, 10, 12, 15 сааты буну сатын алана мәхсусдур. Фәһлә муздла ишләдији капиталистин јанындан истәдији вахт чыхыб кедир, капиталист дә кефи истәдији вахт фәһләни ишдән чыхарыр, фәһлә она фајда вермәјәндә вә ја капиталистин нәзәрдә тутдуғу гәдәр фајда вермәјәндә дәрһал ону ишдән чыхарыр. Лакин јеканә газанмаг мәнбәји иш гүввәсини сатмагдан ибарәт олан фәһлә *бүтүн алычылар синфиндән, јә'ни капиталистләр синфиндән* әл үзә билмәз, јохса бунунла өзүнү ачындан өлмәјә мәһкум едәр. Фәһлә бу вә ја башга бир капиталистә мәхсус дејилдир, *бүтүн капиталистләр синфинә* мәхсусдур; капиталистләр синфи ичәрисиндә өзүнә саһиб тапмаг, јә'ни өзүнә алычы ахтарыб тапмаг исә онун өз ишидир.

Инди капиталла муздлу әмәк арасындакы мүнасибәтләр-

дән әтрафлы бәһс етмәздән әввәл, әмәк һаггынын мүәјјән едилмәсиндә рол ојнајан ән үмуми шәртләри гысача шәрһ едәк.

Көрдүјүмүз кими, *әмәк һаггы* мүәјјән әмтәәнин, јә'ни иш гүввәсинин *гијмәтидир*. Демәли, әмәк һаггы да һәр бир башга әмтәәнин гијмәтини мүәјјән едән ганунларла мүәјјән едилир.

Инди, суал олунур: *әмтәәнин гијмәти нечә мүәјјән едилир?*

Әмтәәнин гијмәти нә илә мүәјјән едилир?

Алычыларла сатычылар арасындакы рәгабәтлә, тәләблә тәклиф арасында вә тәклифлә тәләб арасындакы нисбәтлә. Әмтәәнин гијмәтини мүәјјән едән рәгабәт *үч тәрәфлидир*.

Ејни бир әмтәә мүхтәлиф сатычылар тәрәфиндән тәклиф едилир. Ким ејни кејфијјәтли бир әмтәәни һамыдан учуз сатырса, бүтүн башга сатычылара һөкмән үстүн кәләчәк вә өзүнүн ән чох әмтәә сатмасыны тә'мин едәчәкдир. Беләликлә, сатычылар сатыш үстүндә, базар үстүндә бир-бири илә мүбаризә едирләр. Онларын һәр бири сатмаг, мүмкүн гәдәр чох сатмаг истәјир, јердә галан сатычылары сыхышдырыб, мүмкүн гәдәр тәк сатмаг истәјир. Буна көрә дә бири дикәриндән учуз сатыр. Демәли, *сатычылар арасында рәгабәт* кедир вә бу рәгабәт онларын тәклиф етдији *әмтәәләрин* гијмәтини *ашағы салыр*.

Лакин *алычылар арасында да рәгабәт* кедир вә бу рәгабәт тәклиф олунан әмтәәләрин гијмәтини *галдырыр*.

Нәһајәт, *алычыларла сатычылар арасында да рәгабәт* вардыр; бунлардан бири мүмкүн гәдәр учуз алмаг, дикәри исә, мүмкүн гәдәр баһа сатмаг истәјир. Алычыларла сатычылар арасындакы бу рәгабәтин нәтичәси, јухарыда көстәрилән һәр ики рәгиб тәрәфин нисбәтиндән асылыдыр, јә'ни рәгабәтин һарада—алычылар сырасындамы, јохса сатычылар сырасында—даһа күчлү олмасындан асылыдыр. Сәнаје дөјүш мејданына, бир-биринә гаршы дуран ики орду чыхарыр, һәм дә бу ордулардан һәр биринин өз сыраларында дахили мүбаризә кедир. Һансы орду сыраларында чәкишмә аздырса, һәмин орду дүшмәнә галиб кәлир.

Фәрз едәк ки, базарда 100 тај памбыг вар, алычылара исә 1000 тај памбыг лазымдыр. Демәли, бу һалда тәләб тәклифдән он гат артыгдыр. Буна көрә дә, алычылар арасындакы рәгабәт чох күчлү олачагдыр; бунларын һәр бири һеч олмазса бир тај памбыг гопармаға, мүмкүн олса, һәтта 100 тајын һамысыны әлә кечирмәјә чалышачагдыр. Бу мисал бош бир фәрзијјә дејилдир. Тичарәт тарихиндә биз елә памбыг гытлығы дөврләрини көрмүшүк ки, бир нечә капиталист иттифаг бағлајыб јүз тај памбыг дејил, јер үзүндә олан бүтүн памбыг еһтијатыны алмаға чәһд етмишдир. Демәли, мисал кәтирдији-

миз һалда һәр алычы дикәрини арадан чыхармаға чалышараг, памбығын һәр тајына башгаларынын тәклиф етдијинә нисбәтән артыг гијмәт тәклиф едәчәкдир. Дүшмән гошуну сыраларында гызғын дахили мүбаризә кетдијини көрән вә 100 тајын һамысынын сатылачағына тамамилә әмин олан памбыг сатычылары бир-бири илә савашмагдан чәкинәчәкләр ки, дүшмәнләри памбығын гијмәтини галдырмагда бир-бири илә рәгабәт етдикләри бир заманда өз әмтәәләринин гијмәтини ашағы салмасынлар. Беләликлә, сатычыларын чәбһәсиндә бирдән-бирә сүлһ әмәлә кәлир. Онлар философ кими әлләрини гојнуна гојуб алычыларын гаршысына *бир* нәфәр кими чыхырлар вә әкәр ән инадкар алычыларын тәклифләринин чох мүәјјән һədди олмасајды, бу сатычы иддиаларынын һәдди олмазды.

Демәли, әкәр бир әмтәәнин тәклифи һәмин әмтәәјә олан тәләбдән аздырса, бу әмтәәнин сатычылары арасында рәгабәт чох зәиф олур вә ја һәтта гәтијјән олмур. Сатычылар арасында рәгабәт нә гәдәр зәифләјирсә, алычылар арасында бир о гәдәр артыр. Нәтичәдә әмтәәләрин гијмәти аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә артыр.

Мә’лум олдуғу кими, чох заман бунун әкси олан һадисә баш верир вә әкс нәтичәләр доғурур: тәклиф тәләбдән хејли артыг олур, сатычылар арасында гызғын рәгабәт кедир, алычы чатышмыр, әмтәәләр дәјәр-дәјмәзинә сатылыр.

Бәс гијмәтләрин галхыб-дүшмәси нәдир, јүксәк вә ашағы гијмәт нәдир? Бир гум дәнәсинә микроскопла бахылса, чох јүксәк көрүнүр, гүллә исә дағa нисбәтән алчагдыр. Әкәр гијмәт тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтлә мүәјјән едилирсә, онда бәс тәләблә тәклиф арасындакы нисбәт нә илә мүәјјән едилир?

Растымыза кәлән илк буржуаја мүрачиәт едәк. О бирчә дәгигә дә фикирләшмәдән, јени зүһур етмиш Македонијалы Искәндәр кими, дәрһал бу метафизик дүјүнү вурма чәдвәли васитәси илә ачыб ортаја гојачагдыр. О бизә дејәчәкдир ки, әкәр сатдығым әмтәәнин истеһсалы мәнә 100 маркаја тамам олмушса вә мән буну сатаркән 110 марка әлдә едирәмсә,— әлбәттә, бир ил кечәндән сонра,—бу, һалал, гануни вә јахшы бир мәнфәәт олар. Јох, әкәр мән мүбадилә заманы 120, 130 марка әлдә едирәмсә, бу—јүксәк мәнфәәтдир; нәһајәт, әкәр там 200 марка әлдә едирәмсә, бу—гејри-ади вә чох бөјүк мәнфәәтдир. Беләликлә, буржуа үчүн мәнфәәт *өлчүсү* нәдән ибарәтдир? Онун әмтәәсинин *истеһсал хәрчиндән.* Әкәр о өз әмтәәсинин мүгабилиндә, бу әмтәәдән аз гијмәтә баша кәлән мүәјјән мигдарда башга әмтәә алырса, онда зәрәр чәкир. Әкәр о өз әмтәәсинин мүгабилиндә, бу әмтәәдән артыг гијмәтә баша кәлән мүәјјән мигдарда әмтәә алырса, хејир көрмүш олур. О

өз мәнфәәтинин ашағы дүшмәсини вә ја јухары галхмасыны өз әмтәәсинин мүбадилә дәјәринин сыфырдан, јә'ни *истеһсал хәрҹиндән* нечә дәрәҹә ашағы вә јухары олмасы илә өлчүр.

Беләликлә, биз көрдүк ки, тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтин дәјишмәси гијмәтләрин каһ галхмасына, каһ да дүшмәсинә сәбәб олур, каһ јүксәк гијмәтләр, каһ да ашағы гијмәтләр доғурур. Әкәр тәклифин кифајәт гәдәр олмамасы вә ја тәләбин сон дәрәҹә артмасы үзүндән бир әмтәнин гијмәти хејли галхырса, онда башга әмтәәнин гијмәти буна мүвафиг дәрәҹәдә мүтләг ашағы дүшүр, чүнки әмтәәнин гијмәти, бу әмтәәнин башга әмтәәләрә анҹаг нә нисбәтдә мүбадилә олундуғуну пулла ифадә едир. Мәсәлән, бир аршын ипәк парчанын гијмәти 5 маркадан 6 маркаја галхырса, күмүшүн гијмәти ипәк парчаја нисбәтән ашағы дүшүр, гијмәтләри сабит галан бүтүн башга әмтәәләрин гијмәти дә ејни сурәтдә ипәк парчаја нисбәтән ашағы дүшүр. Инди, мүбадилә јолу илә әввәлки гәдәр ипәк парча әлдә етмәк үчүн, әввәлкиндән чох әмтәә вермәк лазымдыр. Әмтәә гијмәтинин галхмасы нә кими нәтиҹәләр доғураҹагдыр? Чохлу капитал ахыб тәрәгги едән сәнаје саһәсинә кәләҹәк вә даһа фајдалы олан сәнаје саһәсинә бу капитал ахыны һәмин саһәдә мәнфәәт ади сәвијјәјә дүшүнҹәјә гәдәр вә ја даһа доғрусу, ифрат истеһсал нәтиҹәсиндә бу саһә мәһсулларынын гијмәти истеһсал хәрҹиндән ашағы дүшүнҹәјә гәдәр давам едәҹәкдир.

Әксинә. Әкәр бир әмтәәнин гијмәти онун истеһсал хәрҹиндән ашағы дүшәрсә, капитал бу әмтәәнин истеһсалындан ахыб кедәҹәкдир. Мүәјјән сәнаје саһәси заманын тәләбләринә даһа ујғун кәлмәдији вә буна көрә дә арадан галхмалы олдуғу һал истисна олмагла, мүәјјән әмтәәнин истеһсалы, јә'ни онун тәклифи, капиталын белә ахыб кетмәси үзүндән азалаҹагдыр, һәм дә бу азалма тәклиф тәләблә ујғунлашынҹаја гәдәр, демәли, әмтәәнин гијмәти галхыб јенидән онун истеһсал хәрҹи сәвијјәсинә чатынҹаја гәдәр вә ја даһа доғрусу, тәклиф тәләбдән ашағы дүшүнҹәјә гәдәр, јә'ни әмтәәнин гијмәти јенидән онун истеһсал хәрҹиндән јухары галхынҹаја гәдәр давам едәҹәкдир, *чүнки әмтәәнин ҹари гијмәти онун истеһсал хәрҹиндән һәмишә јухары вә ја ашағы олур.*

Биз көрүрүк ки, капитал даим бир истеһсал саһәсиндән башга истеһсал саһәсинә ахыб кедир вә ахыб кәлир. Јүксәк гијмәт капиталын чох күчлү ахыб кәлмәсинә, ашағы гијмәт исә чох күчлү ахыб кетмәсинә сәбәб олур.

Мәсәләјә башга бир нөгтеји-нәзәрдән јанашмагла биз көстәрә биләрдик ки, јалныз тәклиф дејил, һабелә тәләб дә истеһсал хәрҹи илә мүәјјән олунур. Лакин бу бизи мөвзумуздан чох узаглашдырарды.

Биз индичә көрдүк ки, тәләб вә тәклифдәки дәјишикликләр һәр дәфә әмтәәнин гијмәтини истеһсал хәрчи сәвијјәсинә кәтириб чыхарыр. *Доғрудур, әмтәәнин һәгиги гијмәти һәмишә истеһсал хәрчиндән јухары вә ја ашағы олур; лакин гијмәтләрин галхмасы вә дүшмәси бир-бирини таразлајыр*, беләки, сәнаједә капиталын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәсини онун үмуми јекуну илә көтүрәрсәк, мүәјјән вахт әрзиндә әмтәәләр истеһсал хәрчинә ујғун олараг мүбадилә олунур, демәли, онларын гијмәти истеһсал хәрчи илә мүәјјән олунур.

Гијмәтин истеһсал хәрчи илә бу чүр мүәјјән олунмасыны игтисадчыларын анладығы мә'нада анламамалы. Игтисадчылар дејирләр ки, әмтәәләрин *орта гијмәти* истеһсал хәрчинә бәрабәрдир; онларын фикринчә, бу бир *ганундур*. Гијмәтин галхмасыны онун дүшмәси илә вә дүшмәсини онун галхмасы илә таразлашдыран һәрч-мәрчлик һәрәкәтини игтисадчылар тәсадүфи бир шеј һесаб едирләр. Бу доғру олсајды, онда,—бә'зи игтисадчыларын етдији кими,—һаглы олараг, гијмәтләрин дәјишмәсини бир ганун, гијмәтләрин истеһсал хәрчи илә мүәјјән олунмасыны исә тәсадүфи бир шеј һесаб етмәк оларды. Һәгигәтдә исә, анчаг бу дәјишикликләрин кедишиндә,—даһа јахындан тәдгиг етдикдә мә'лум олдуғу кими, ән дәһшәтли фәлакәтләрә сәбәб олан вә буржуа чәмијјәтини бир зәлзәлә кими көкүндән сарсыдан јалныз бу дәјишмәләрин кедишиндә гијмәтләр мәһз истеһсал хәрчи илә мүәјјән олунур. Бу гајдасыз һәрәкәтин мәчмусу онун гајдасыдыр. Бу сәнаје һәрчмәрчлијинин кедишиндә, бу дөвранда рәгабәт, нечә дејәрләр, бир ифратчылығы дикәри илә таразлајыр.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими, әмтәәнин гијмәти истеһсал хәрчи илә белә мүәјјән олунур ки, бир әмтәәнин гијмәти онун истеһсал хәрчиндән јухары олдуғу дөврләри, бу гијмәт онун истеһсал хәрчиндән ашағы дүшдүјү дөврләрлә таразлајыр вә әксинә. Әлбәттә, бу һәр бир ајрыча сәнаје мәһсулуна дејил, јалныз бүтөв сәнаје саһәсинә аиддир. Демәли, бу һал ајрыча бир сәнајечијә дејил, јалныз бүтөв сәнајечиләр синфинә аиддир.

Гијмәтин истеһсал хәрчи илә мүәјјән олунмасы, гијмәтин, әмтәә истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунмасы демәкдир, чүнки истеһсал хәрчи ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) хаммалдан вә әмәк аләтләринин ашынмасындан, јә'ни мүәјјән мигдар иш күнү баһасына баша кәлән вә, демәли, мүәјјән мигдар иш вахтыны тәмсил едән сәнаје мәһсулларындан вә 2) јенә дә вахтла өлчүлән билаваситә әмәкдән.

Үмумијјәтлә, әмтәәләрин гијмәтини низама салан үмуми ганунлар, әлбәттә, *әмәк һаггыны, әмәјин гијмәтини* дә низама салыр.

Әмәк һаггы, тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтдән асылы олараг, иш гүввәсини аланларла, јә'ни капиталистләрлә иш гүввәсини сатанлар, јә'ни фәһләләр арасында рәгабәтин нә шәкил алачағындан асылы олараг каһ галхачаг, каһ дүшәчәкдир. Әмәк һаггынын галхыб-дүшмәси үмумијјәтлә, әмтәә гијмәтләринин галхыб-дүшмәсинә ујғун олур. *Лакин бу дәјишмәләр чәрчивәси дахилиндә әмәјин гијмәти истеһсал хәрчи илә, бу әмтәәни, јә'ни иш гүввәсини јаратмаг үчүн тәләб олунан иш вахты илә мүәјјән олунур.*

Бәс иш гүввәсинин истеһсал хәрчи һансы хәрчдир?

Бу хәрч—фәһләни бир фәһлә кими сахламаг вә ондан фәһлә һазырламаг үчүн тәләб олунан хәрчдир.

Буна көрә дә фәһләни бир әмәјә өјрәтмәк үчүн нә гәдәр аз вахт тәләб олунурса, фәһләнин истеһсал хәрчи бир о гәдәр аз олур, онун әмәјинин гијмәти, онун әмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур. О сәнаје саһәләриндә ки, фәһләни өјрәтмәјә, демәк олар вахт һеч тәләб олунмур вә фәһләнин анчаг чисмән мөвчуд олмасы кифајәт едир, орада фәһләни јаратмаг үчүн тәләб олунан истеһсал хәрчи демәк олар, анчаг ону јашатмаг вә әмәк габилијјәтини мүһафизә етмәкдән өтрү лазым кәлән әмтәәләрдән ибарәтдир. Буна көрә дә *онун әмәјинин гијмәти зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти илә* мүәјјән олунур.

Лакин бурада бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Фабрикчи өз истеһсал хәрчини вә бу хәрчә көрә дә мәһсулларын гијмәтини һесаблајаркән, әмәк аләтләринин ашынмасыны да һесаба дахил едир. Мәсәлән, әкәр машын она 1000 маркаја тамам олмушса вә он илә ашынырса, фабрикчи һәр ил әмтәәнин гијмәтинә 100 марка әлавә едир ки, он ил кечәндән сонра ашынмыш машынын јеринә тәзәсини ала билсин. Һабелә ади иш гүввәси истеһсалынын хәрчи тәркибинә нәсли давам етдирмәк хәрчи дә дахил олмалыдыр, чүнки бу хәрч фәһлә синфинә төрәмәк вә әмәк габилијјәтини итирән фәһләләри јениләри илә әвәз етмәк имканы верир. Демәли, машынын ашынмасы һесаба алындығы кими, фәһләнин ашынмасы да һесаба алыныр.

Беләликлә, ади иш гүввәсинин истеһсал хәрчи, *фәһләнин мөвчуд олмасы вә нәслинин давам етдирилмәси хәрчиндән* ибарәт олур. Бу мөвчуд олмаг вә нәсли давам етдирмәк хәрчинин гијмәти әмәк һаггыны тәшкил едир. Бу јолла мүәјјән едилән әмәк һаггы *минимум әмәк һаггы* адланыр. Үмумијјәтлә әмтәәләрин гијмәтини истеһсал хәрчи илә мүәјјән етмәк кими, бу минимум әмәк һаггы да *ајрыча фәрдә* дејил, бүтөв *нөвә* аиддир. Ајры-ајры фәһләләр, милјонларла фәһләләр мөвчуд олмаға вә өз нәсилләрини давам етдирмәјә имкан верәчәк гәдәр әмәк һаггы алмырлар; *лакин бүтүн фәһлә синфинин*

әмәк һаггы, галхыб-дүшдүјү чәрчивә дахилиндә бу минимума көрә таразлашыр.

Инди биз әмәк һаггыны, һабелә һәр бир башга әмтәәнин гијмәтини низама салан ән үмуми ганунлары ајдынлашдырыб разылашдыгдан сонра, мөвзумузла даһа јахындан мәшғул ола биләрик.

Капитал—хаммалдан, әмәк аләтләриндән вә јени хаммал, јени әмәк аләтләри, јени јашајыш васитәләри истеһсалына сәрф олунан мүхтәлиф јашајыш васитәләриндән ибарәтдир. Капиталын бүтүн бу тәркиб һиссәләри әмәјин јаратдығы шејләрдир, әмәк мәһсулларыдыр, *топланмыш әмәкдир*. Јени истеһсал үчүн бир васитә олан топланмыш әмәк—капиталдыр. Игтисадчылар белә дејирләр.

Зәнчи гул нәдир? Гара иргә мәнсуб адамдыр. Бу изаһатын һәр икиси бир-биринин тајыдыр.

Зәнчи—зәнчидир. О јалныз мүәјјән мүнасибәтләр дахилиндә гул олур. Памбыг әјирән машын—памбыг әјирмәк машыныдыр. Јалныз мүәјјән мүнасибәтләр дахилиндә бу машын *капитал* олур. Гызыл өзлүјүндә *пул* олмадығы кими, јахуд гәнд өзлүјүндә гәндин гијмәти олмадығы кими, бу машын да һаман мүнасибәтләрдән харичдә капитал дејилдир.

Истеһсалда инсанлар јалныз тәбиәтә дејил, бир-биринә дә тә'сир көстәрирләр. Онлар биркә фәалијјәт үчүн вә өз фәалијјәтини гаршылыглы мүбадилә етмәк үчүн мүәјјән сурәтдә бирләшмәдән истеһсал едә билмәзләр. Истеһсал етмәк үчүн инсанлар мүәјјән әлагә вә мүнасибәтләрә кирирләр вә јалныз бу ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләр васитәси илә онларын тәбиәтә тә'сири мөвчуд олур, истеһсал мүмкүн олур.

Истеһсалчыларын бир-биринә олан бу ичтимаи мүнасибәтләри, онларын өз фәалијјәтләрини мүбадилә вә биркә истеһсалда иштирак етмәләри шәраити, истеһсал васитәләринин характериндән асылы олараг, әлбәттә, мүхтәлиф олачагдыр. Јени мүһарибә аләти, јә'ни атәш ачан силаһ ихтира едиләндән сонра ордунун бүтүн дахили гурулушу да лабүддән дәјишилди, ајры-ајры фәрдләрин бир орду һалында тәшкил олунмасы вә бир орду кими һәрәкәт едә билмәси үчүн зәмин тәшкил едән мүнасибәтләр дә башга шәкил алды, һабелә мүхтәлиф ордуларын бир-биринә мүнасибәти дәјишилди.

Демәли, мадди истеһсал васитәләри, мәһсулдар гүввәләр дәјишиб инкишаф етдикчә фәрдләрин мәһсул истеһсал етмәсинин ичтимаи мүнасибәтләри, *ичтимаи истеһсал мүнасибәтләри дә дәјишир, башга шәкил алыр. Истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу ичтимаи мүнасибәтләри, чәмијјәт адландырылан шеји тәшкил едир, һәм дә мүәјјән тарихи инкишаф пилләсиндә олан чәмијјәти,* өзүнүн ајрыча фәргләндиричи характери

олан чәмијјәти *тәшкил едир. Антик* чәмијјәт, *феодализм* чәмијјәти, *буржуа* чәмијјәти истеһсал мүнасибәтләринин елә мәчмуларындан ибарәтдир ки, бунлардан һәр бири ејни заманда бәшәријјәтин тарихи инкишафында ајрыча бир пилләдемәкдир.

Капитал да ичтимаи истеһсал мүнасибәтидир. *Капитал—буржуа истеһсал мүнасибәтидир*, буржуа чәмијјәтинин истеһсал мүнасибәтидир. Мәкәр капиталы тәшкил едән јашајыш васитәләри, әмәк аләтләри, хаммал—бүтүн бунлар мүәјјән ичтимаи шәраитдә, мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә истеһсал едилиб топланмамышдырмы? Мәкәр бунлар јени истеһсал мәгсәди илә мүәјјән ичтимаи шәраитдә, мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр чәрчивәси дахилиндә тәтбиг едилмирми? Мәкәр јени истеһсал үчүн ајрылмыш мәһсуллары *капитала* чевирән мәһз бу мүәјјән ичтимаи характер дејилми?

Капитал тәкчә јашајыш васитәләриндән, әмәк аләтләри вә хаммалдан, тәкчә мадди мәһсуллардан ибарәт дејилдир; капитал ејни заманда *мубадилә дәјәрләриндән* дә ибарәтдир. Капиталы тәшкил едән бүтүн мәһсуллар *әмтәәдир*. Демәли, капитал тәкчә мадди мәһсулларын мәчмусу дејил, һабелә әмтәәләрин, мүбадилә дәјәрләринин, *ичтимаи кәмијјәтләрин* мәчмусудур .

Биз јун әвәзинә памбыг, тахыл әвәзинә дүјү, дәмирјол әвәзинә пароход көтүрмүш олсаг да, капитал јенә ејни капиталлығында галачагдыр, бу шәртлә ки, капиталын чисми олан памбыг, дүјү, пароход әввәлләрдә капиталы тәчәссүм етдирмиш јунун, тахылын, дәмир јолунун малик олдуғу ејни мүбадилә дәјәринә, ејни гијмәтә малик олсун. Капиталын чисми капиталын азачыг да олса дәјишмәсинә сәбәб олмадан даим дәјишә биләр.

Лакин һәр бир капитал әмтәәләрин мәчмусу, јә'ни мүбадилә дәјәрләринин мәчмусу исә, әмтәәләрин, јә'ни мүбадилә дәјәрләринин һеч дә һәр мәчмусу капитал дејилдир.

Мүбадилә дәјәрләринин һәр мәчмусу бир тәк мүбадилә дәјәридир. Һәр ајрыча мүбадилә дәјәри мүбадилә дәјәрләринин мәчмусудур. Мәсәлән, 1 000 марка гијмәтиндә бир ев 1000 маркалыг мүбадилә дәјәридир. 1 пфенниг гијмәтиндә бир вәрәг кағыз $\frac{100}{100}$ пфенниглик мүбадилә дәјәрләринин мәчмусудур. Башга мәһсуллара мүбадилә олуна билән мәһсуллар *әмтәәдир*. Әмтәәләр нә нисбәтдә мүбадилә едилирсә, һәмин мүәјјән нисбәт онларын *мүбадилә дәјәридир*, јахуд бу нисбәт пулла ифадә олунмушса, онларын *гијмәтидир*. Бу мәһсулларын мигдары онларын *әмтәә* олмаг, јахуд *мүбадилә дәјәрини* тәмсил етмәк, јахуд мүәјјән *гијмәтә* малик олмаг вәзифәсини зәррә

гәдәр дәјишдирә билмәз. Ағач бөјүклүјү вә ја кичиклијиндән асылы олмајараг ағачлығында галыр. Биз дәмири башга мәһсуллара лотла дејил, сентнерлә мүбадилә етсәк, мәкәр онун әмтәә олмаг, мүбадилә дәјәри олмаг характери дәјишәр? Өз мигдарындан асылы олараг, дәмир чох вә ја аз дәјәри, јүксәк вә ја ашағы гијмәти олан бир әмтәәдир.

Бәс нечә олур ки, әмтәәләр мәчмусу, мүбадилә дәјәрләри мәчмусу дөнүб капитал олур?

Әмтәәләр мәчмусунун дөнүб капитал олмасына сәбәб будур ки, әмтәәләр мәчмусу мүстәгил ичтимаи гүввә, јә'ни *чәмијјәтин бир һиссәсинә* мәхсус бир гүввә олмаг е'тибары илә *билаваситә чанлы иш гүввәсинә мүбадилә едилмәк* јолу илә мүһафизә едилир вә артыр. Әмәк габилијјәтиндән башга һеч бир шеји олмајан бир синфин варлығы капиталын мөвчуд олмасы үчүн илк зәрури шәртдир.

Јалныз топланмыш әмәјин, кечмиш әмәјин, маддиләшмиш әмәјин билаваситә, чанлы әмәк үзәриндәки һөкмранлығы топланмыш әмәји капитала чевирир.

Капиталын маһијјәти онда дејилдир ки, топланмыш әмәк јени истеһсалдан өтрү чанлы әмәјә хидмәт едән бир васитәдир. Капиталын маһијјәти ондадыр ки, чанлы әмәк топланмыш әмәјин мүбадилә дәјәринин мүһафизә олунмасы вә артмасы үчүн васитәдир.

Мүбадилә заманы капиталистлә муздлу фәһлә арасында нә олур?

Фәһлә өз иш гүввәсини мүбадилә етмәклә јашајыш васитәләри әлдә едир, капиталист исә өз ихтијарында олан јашајыш васитәләрини мүбадилә етмәклә фәһләнин әмәјини, мәһсулдар фәалијјәтини, јә'ни елә јарадычы гүввә әлдә едир ки, фәһлә истеһлак етдији шејләрин әвәзини бу гүввә васитәси илә нәинки өдәјир, һабелә *топланмыш әмәјә онун әввәл малик олдуғундан даһа артыг дәјәр әлавә едир.* Фәһлә капиталистдән, мөвчуд јашајыш васитәләринин бир һиссәсини алыр. Бу јашајыш васитәләри она нә үчүн лазымдыр? Билаваситә истеһлак етмәк үчүн. Лакин бир һалда ки, мән бу јашајыш васитәләрини истеһлак етмишәм, әкәр бу јашајыш васитәләри мәни јашатдығы мүддәтдән истифадә едиб јени јашајыш васитәләри истеһсал етмәмишәмсә вә истеһлак нәтичәсиндә јох олмуш дәјәрләрин әвәзини чыхармаг үчүн һәмин истеһлак мүддәтиндә өз әмәјимин көмәји илә јени дәјәр јаратмамышамса, онда истеһлак етдијим бу јашајыш васитәләрини һәмишәлик итирмиш олурам. Мәсәлә дә бундадыр ки, фәһлә өзүнүн мәһз бу нәчиб тәкрар истеһсал гүввәсини јашајыш васитәләри мүгабилиндә капитала верир. Демәли, о өзү бу гүввәни итирмиш олур.

Белә бир мисал көтүрәк. Фермер өз күнәмуздчу фәһләсинә күндә 5 зилбергрош верир. Күнәмуздчу бу 5 зилбергрошун мүгабилиндә бүтүн күнү фермерин тарласында ишләјир вә беләликлә дә фермер үчүн 10 зилбергрошлуг кәлир тә'мин едир. Фермер күнәмуздчуја вердији дәјәрин әвәзини алмагдан әлавә, буну икигат артырыр. Демәли, фермер күнәмуздчуја вердији 5 зилбергрошу сәмәрәли, мәһсулдар шәкилдә тәтбиг, истеһлак етмиш олур. Фермер һәмин 5 зилбергроша күнәмуздчунун мәһз о әмәји вә гүввәсини сатын алмышдыр ки, бунлар икигат артыг дәјәри олан әкинчилик мәһсулу истеһсал едир вә 5 зилбергрошу 10 зилбергроша чевирир. Өз мәһсулдар гүввәсинин мәһз фәалијјәтини фермерә сатан күнәмуздчу исә, бу гүввәнин әвәзиндә 5 зилбергрош алыр вә буну јашајыш васитәләринә мүбадилә едир ки, бунлары да тез, јахуд јаваш-јаваш истеһлак едир. Демәли, бу 5 зилбергрош ики чүр истеһлак едилмиш олур: капитал үчүн *мәһсулдар* шәкилдә истеһлак едилмиш олур, чүнки капитал буну 10 зилбергрош һасил едән иш гүввәсинә* мүбадилә етмишдир; фәһлә үчүн исә *гејри-мәһсулдар* шәкилдә истеһлак едилмиш олур, чүнки фәһлә буну јашајыш васитәләринә мүбадилә етмиш вә бу јашајыш васитәләри һәмишәлик јох олмушдур вә фәһлә бу јашајыш васитәләринин дәјәрини фермерлә һәмин мүбадиләни јалныз тәкрар етмәк шәрти илә јенидән ала биләр. *Беләликлә, капиталын мөвчуд олмасы үчүн муздлу әмәјин олмасы шәртдир, муздлу әмәјин мөвчуд олмасы үчүн дә капиталын олмасы шәртдир. Бунлар бир-бири үчүн шәртдир; бунлар бир-бирини доғурур.*

Фәһлә памбыг парча фабрикиндә јалныз памбыг парчамы истеһсал едир? Јох, о, капитал истеһсал едир. Фәһлә, јенидән онун әмәји үзәриндә һаким олмаг вә бу әмәк васитәси илә јени дәјәр јаратмаг вәзифәсини көрән дәјәр истеһсал едир.

Капитал јалныз иш гүввәсинә мүбадилә олунмагла, јалныз муздлу әмәји фәалијјәтә кәтирмәклә арта биләр. Муздлу фәһләнин иш гүввәси јалныз капиталы артырмаг, өзүнү әсарәт алтына алан һакимијјәти гүввәтләндирмәк шәрти илә капитала мүбадилә олуна биләр. *Буна көрә дә капиталын артмасы пролетариатын, јә'ни фәһлә синфинин артмасы демәкдир.*

Демәли, капиталистлә фәһләнин мәнафеји *ејнидир*,—дејә буржуалар вә онларын игтисадчылары иддиа едирләр. Доғрудан да! Фәһлә капиталдан иш ала билмирсә, мәһв олур. Капитал иш гүввәсини истисмар етмирсә, мәһв олур, иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн исә, капитал ону сатын алмалыдыр.

* Бурада «иш гүввәси» терминини әсәрә Енкелс дахил етмәмишдир, әсәрин Маркс тәрәфиндән «Neue Rheinische Zeitung»да дәрч олунан мәтниндә вардыр. *Ред.*

Истеһсал үчүн ајрылан капитал, мәһсулдар капитал нә гәдәр сүр'этлә артырса, демәли, сәнаје нә гәдәр чох тәрәгги едирсә, буржуазија нә гәдәр чох варланырса, ишләр нә гәдәр јахшы кедирсә,—капиталистә бир о гәдәр чох фәһлә лазым олур, фәһлә өзүнү бир о гәдәр баһа сатыр.

Белә чыхыр ки, фәһләнин аз-чох бабат вәзијјәтдә олмасы үчүн *мәһсулдар капиталын мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артмасы* зәрури шәртдир.

Лакин мәһсулдар капиталын артмасы нә демәкдир? Бу—топланмыш әмәјин чанлы әмәк үзәриндә һакимијјәтинин артмасы демәкдир. Буржуазијанын фәһлә синфи үзәриндә һөкмранлығынын артмасы демәкдир. Әкәр муздлу әмәк өз үзәриндә һөкмранлыг едән өзкә сәрвәтини, өзүнә дүшмән олан гүввәни, капиталы истеһсал едирсә, капиталдан ишлә мәшғул олмаг васитәләри [Beschäftigungsmittel], јә'ни јашајыш васитәләри алыр, һәм дә о шәртлә алыр ки, муздлу әмәк јенидән капиталын бир һиссәси олачаг, капиталы јенидән сүр'әтлә һәрәкәтә кәтирән бир васитә олачагдыр.

Капиталын мәнафеји илә фәһләләрин мәнафејинин ејни олдуғу иддиасы ишдә анчаг о демәкдир ки, капиталла муздлу әмәк ејни нисбәтин ики тәрәфидир. Сәләмчи илә бәдхәрч бир-бири үчүн шәрт олдуғу кими, капиталла муздлу әмәк дә бири о бири үчүн шәртдир.

Нә гәдәр ки, муздлу фәһлә муздлу фәһләлијиндә галыр, онун мүгәддәраты капиталдан асылыдыр. Фәһлә илә капиталистин мәнафејинин уғурсуз үмумилији дә мәһз бундан ибарәтдир.

Әкәр капитал артырса, муздлу әмәк күтләси артыр, муздлу фәһләләрин сајы артыр, бир сөзлә, капитал даһа чох адамы өз һөкмранлығы алтына алыр. Белә бир ән әлверишли һал фәрз едәк: мәһсулдар капитал артмагла әмәјә тәләб артыр, демәли, әмәјин гијмәти, әмәк һаггы да артыр.

Бир ев нә гәдәр кичик олурса-олсун, нә гәдәр ки, онун әтрафындакы евләр дә белә кичикдир, мәнзилә олан бүтүн ичтимаи тәләбләри өдәјир. Лакин бу кичик евин јанында бир сарај тикиләрсә, онда бу ев кичилиб ачыначаглы бир дахмаја дөнүр. Инди евин кичиклији ону көстәрир ки, бу евин саһиби әсла тәләбкар дејилдир вә ја чох аз тәләбкардыр; мәдәнијјәт тәрәгги етдикчә кичик ев нә гәдәр бөјүсә дә, гоншулугдакы сарај ејни дәрәчәдә вә ја даһа артыг дәрәчәдә бөјүјәрсә, нисбәтән кичик евин сакини өз евинин дөрд дивары ичәрисиндә өзүнү кетдикчә даһа нараһат, кетдикчә даһа наразы вә алчалмыш һисс едәчәкдир.

Әмәк һаггынын аз-чох нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмасы үчүн мәһсулдар капиталын сүр'әтлә артмасы шәртдир. Мәһ-

сулдар капиталын сүр'әтлә артмасы сәрвәтин, зинәтин, ичтимаи тәләбатын вә ичтимаи зөвгләрин дә ејни дәрәчә сүр'әтлә артмасына сәбәб олур. Беләликлә, фәһләјә мүјәссәр олан зөвгләр артса да, бунларын ичтимаи тәләбаты өдәмәси дәрәчәси, капиталистин фәһләләрә мүјәссәр олмајан артмыш зөвгләринә вә үмумијјәтлә чәмијјәтин инкишаф сәвијјәсинә нисбәтән ашағы дүшүр. Бизим тәләбат вә зөвгләримиз чәмијјәтдән доғур; буна көрә дә биз бу тәләбат вә зөвгләри өлчәркән, онлары өдәмәли олан шејләрлә дејил, ичтимаи өлчү илә өлчүрүк. Бизим тәләбат вә зөвгләримиз ичтимаи характер дашыдығы үчүн нисбидир.

Үмумијјәтлә әмәк һаггы, онун мүгабилиндә мүбадилә јолу илә ала биләчәјим әмтәәләрин тәкчә мигдары илә мүәјјән олунмур. Әмәк һаггында мүхтәлиф мүнасибәтләр вардыр.

Һәр шејдән әввәл фәһлә өз иш гүввәси үчүн мүәјјән мәбләғдә пул алыр. Әмәк һаггы анчаг бу пул гијмәтиләми мүәјјән олунур?

XVI әсрдә Америкада даһа зәнкин вә асанлыгла чыхарыла билән гызыл вә күмүш мә'дәнләринин кәшф едилмәси нәтичәсиндә Авропада тәдавүлдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары артмышды. Буна көрә дә гызыл вә күмүшүн дәјәри башга әмтәәләрә нисбәтән ашағы дүшмүшдү. Фәһләләр исә өзләринин иш гүввәси мүгабилиндә әввәлки гәдәр күмүш сиккә алырдылар. Онларын әмәјинин пул гијмәти олдуғу кими галмышды, амма буна бахмајараг, онларын әмәк һаггы ашағы дүшмүшдү, чүнки онлар ејни мигдар күмүшү мүбадилә едиркән башга әмтәәләри әввәлкиндән аз алырдылар. XVI әсрдә капиталын артмасына, буржуазијанын јүксәлмәсинә сәбәб олан амилләрдән бири дә бу иди.

Башга бир мисал көтүрәк. 1847-чи илин гышында мәһсул гытлығы үзүндән чөрәк, әт, јағ, пендир вә саир бу кими ән зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти хејли артмышды. Тутаг ки, фәһләләр өзләринин иш гүввәси мүгабилиндә әввәлки гәдәр пул алырдылар. Мәкәр онларын әмәк һаггы ашағы дүшмәмишди? Әлбәттә, дүшмүшдү. Онлар мүбадилә нәтичәсиндә ејни пула әввәлкиндән аз чөрәк, әт вә и. а. алмаға башламышдылар. Онларын әмәк һаггынын дүшмәсинә сәбәб күмүшүн дәјәринин азалмасы дејил, јашајыш васитәләри дәјәринин артмасы иди.

Нәһајәт, фәрз едәк ки, јени машынларын тәтбиг едилмәси, мөвсүмүн даһа әлверишли олмасы вә и. а. нәтичәсиндә бүтүн әкинчилик вә сәнаје әмтәәләринин гијмәти ашағы дүшдүјү һалда, әмәјин пулла гијмәти сабит галыр. Инди фәһләләр ејни пула мүхтәлиф әмтәәни даһа чох ала биләрләр. Демәли, он-

ларын әмәк һаггы мәһз она көрә артмышдыр ки, әмәк һаггынын пулла дәјәри сабит галмышдыр.

Беләликлә, әмәјин пулла гијмәти, јә'ни номинал әмәк һаггы реал әмәк һаггына, јә'ни әмәк һаггы мүгабилиндә һәгигәтән верилән әмтәәләрин мигдарына ујғун кәлмир. Буна көрә дә әмәк һаггынын галхмасы вә ја дүшмәсиндән данышаркән, биз әмәјин тәкчә пулла гијмәтини, тәкчә номинал әмәк һаггыны нәзәрдә тутмамалыјыг.

Лакин нә номинал әмәк һаггы, јә'ни фәһләнин өзүнү капиталистә сатаркән алдығы пул мәбләғи, нә дә реал әмәк һаггы, јә'ни онун бу пула ала биләчәји әмтәәнин мигдары әмәк һаггында олан нисбәтләрин һеч дә һамысыны әһатә етмир.

Бундан башга, әмәк һаггы биринчи нөвбәдә, капиталистин көтүрдүјү газанча, мәнфәәтә олан нисбәти илә мүәјјән олунур; бу—мүгајисәли, нисби әмәк һаггыдыр.

Реал әмәк һаггы башга әмтәәләрин гијмәтинә нисбәтән әмәјин гијмәтини ифадә едир, нисби әмәк һаггы исә әмәјин јени јаратмыш олдуғу дәјәрдән топланмыш әмәјин, јә'ни капиталын пајына дүшән һиссәјә нисбәтән бу дәјәрин билаваситә әмәјә чатан һиссәсини ифадә едир.

Биз јухарыда, 14-чү сәһифәдә* демишдик: «Әмәк һаггы фәһләнин истеһсал етдији әмтәәдә фәһләнин пајы дејилдир. Әмәк һаггы мөвчуд әмтәәнин бир һиссәсидир вә капиталист буна өзү үчүн мүәјјән мигдар мәһсулдар иш гүввәси алыр». Лакин капиталист фәһләнин јаратдығы мәһсулу сатмагла әлдә етдији мәбләғ һесабына јенидән бу әмәк һаггынын јерини долдурмалыдыр; һәм дә бу әмәк һаггынын јерини еlә долдурмалыдыр ки, бир гајда олараг, она өз истеһсал хәрчиндән әлавә һәлә артыг бир шеј, јә'ни мәнфәәт дә галсын. Фәһләнин истеһсал етдији әмтәәнин сатыш гијмәти капиталистин нәзәриндә үч һиссәјә ајрылыр: *биринчиси,* аванс етдији хаммал гијмәтинин јерини долдурмаг, һабелә аванс етдији аләтләр, машынлар вә башга әмәк васитәләринин ашынмасынын јерини долдурмаг; *икинчиси*, капиталистин аванс етдији әмәк һаггынын јерини долдурмаг вә *үчүнчүсү,* бундан әлавә олараг, капиталист үчүн мәнфәәт көтүрмәк. Биринчи һиссә анчаг *һәлә әввәлдән мөвчуд олан* дәјәрләрин јерини долдурдуғу һалда, ајдындыр ки, истәр јери долдурулан әмәк һаггы, истәрсә капиталистин мәнфәәтини тәшкил едән әлавә, тамамилә *фәһлә әмәјинин јаратдығы* вә хаммалын дәјәринә әлавә едилмиш *јени дәјәрдән* көтүрүлүр. *Һәмин мә'нада* бунлары бир-бири илә мүгајисә етмәк үчүн, биз һәм әмәк һаггыны, һәм дә мән-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 161. *Ред.*

фәәти фәһләнин истеһсал етдији мәһсулун һиссәләри һесаб едә биләрик.

Реал әмәк һаггы сабит гала биләр, һәтта јүксәлә дә биләр, лакин буна бахмајараг, нисби әмәк һаггы ашағы дүшә биләр. Мәсәлән, фәрз едәк ки, бүтүн јашајыш васитәләринин гијмәти $^{2}/_{3}$, күндәлик әмәк һаггы исә јалныз $^{1}/_{3}$ ашағы дүшмүшдүр, мәсәлән, 3 маркадан 2 маркаја енмишдир. Фәһлә инди бу 2 маркаја, әввәлләр 3 маркаја алдығына нисбәтән даһа чох әмтәә ала билсә дә, капиталистин мәнфәәтинә нисбәтән онун әмәк һаггы ашағы дүшмүшдүр. Капиталистин (мәсәлән, фабрикчинин) мәнфәәти 1 марка артмышдыр, башга сөзлә, капиталистин фәһләјә вердији даһа аз мигдар мүбадилә дәјәри мүгабилиндә фәһлә инди әввәлкиндән чох мүбадилә дәјәри истеһсал етмәлидир. Әмәјин пајына нисбәтән капиталын пајы артмыш олур. Ичтимаи сәрвәтин капиталла әмәк арасында бөлүшдүрүлмәсиндәки бәрабәрсизлик даһа чох артмыш олур. Капиталист јенә ејни капитал васитәси илә даһа чох әмәк үзәриндә һөкмранлыг едир. Капиталистләр синфинин фәһлә синфи үзәриндә һакимијјәти артмышдыр, фәһләнин ичтимаи вәзијјәти писләшмиш, капиталистин вәзијјәтинә нисбәтән бир пиллә даһа ашағы дүшмүшдүр.

Бәс, әмәк һаггы илә мәнфәәтин бир-биринә нисбәтән дүшмәси вә галхмасыны мүәјјән едән үмуми ганун нәдән ибарәтдир?

Әмәк һаггы илә мәнфәәт бир-биринә тәрс нисбәтдәдир. Әмәјин пајы, күндәлик әмәк һаггы нә нисбәтдә дүшүрсә, капиталын пајы, мәнфәәт дә ејни нисбәтдә јүксәлир вә әксинә. Әмәк һаггы нә гәдәр ашағы дүшүрсә, мәнфәәт дә о гәдәр јүксәлир, әмәк һаггы нә гәдәр јүксәлирсә, мәнфәт дә о гәдәр ашағы дүшүр,

Ола биләр, буна е'тираз едиб десинләр ки, капиталист өз мәһсулларыны башга капиталистләрлә әлверишли шәкилдә мүбадилә етмәк сајәсиндә газана биләр, ја јени базарлар ачылмасы, јахуд көһнә базарларда тәләбатын гәфилдән артмасы нәтичәсиндә онун әмтәәсинә тәләбин јүксәлмәси вә и. а. сајәсиндә газана биләр; демәли, әмәк һаггынын, иш гүввәсинин мүбадилә дәјәринин галхыб-дүшмәсиндән асылы олмајараг, бир капиталистин мәнфәәти башга капиталистләрин һесабына арта биләр; јахуд капиталистин мәнфәәти әмәк аләтләринин јахшылашдырылмасы, тәбиәт гүввәләринин јени үсулла тәтбиг едилмәси сајәсиндә арта биләр вә и. а.

Һәр шејдән әввәл е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу нәтичә әкс јолла әлдә едилмиш олса да, әввәлкинин ејнидир. Доғрудур, мәнфәәтин артмасына сәбәб әмәк һаггынын ашағы дүшмәси дејилди, лакин әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб

мәнфәәтин артмасы иди. Капиталист ејни мигдар өзкә әмәјинә даһа чох мүбадилә дәјәри алмыш вә ејни заманда әмәјә әввәлкиндән артыг һагг вермәмишди; бу о демәкдир ки, әмәјин капиталистә вердији халис кәлирә нисбәтән әмәјә аз һагг верилир.

Буну да јада салмалыјыг ки, әмтәә гијмәтләринин галхыб-дүшмәсинә бахмајараг, һәр бир әмтәәнин орта гијмәти, бу әмтәәнин башга әмтәәләрә мүбадилә едилдији нисбәт онун *истеһсал хәрҹи* илә мүәјјән олунур. Буна көрә дә капиталистләрин бир-бирини һесабда алдатмасы бүтүн капиталистләр синфи дахилиндә лабүд сурәтдә тәнләшир. Машынларын тәкмилләшдирилмәси, тәбиәт гүввәләринин истеһсалда јени үсулларла тәтбиг олунмасы мүәјјән иш вахты әрзиндә ејни мигдар әмәк вә капиталла даһа чох мәһсул јаратмаға имкан верир, лакин һеч бир һалда даһа чох мүбадилә дәјәри јаратмаға имкан вермир. Әкәр мән әјиричи машын тәтбиг едәрәк, бу машын ихтира едиләндән әввәлкинә нисбәтән икигат артыг, мәсәлән, саатда әлли кирвәнкә әвәзинә јүз кирвәнкә иплик истеһсал едә билирәмсә, аз вә ја чох давам едән бир мүддәт әрзиндә мән бу јүз кирвәнкә мүгабилиндә орта һесабла, әввәлләр 50 кирвәнкә иплијә алдығымдан артыг әмтәә алмајачағам, она көрә ки, истеһсал хәрҹи јарыбајары ашағы дүшмүшдүр, ја да она көрә ки, һәмин хәрҹлә мән икигат артыг мәһсул истеһсал едә биләрәм.

Нәһајәт, истәр бир өлкәнин, истәрсә бүтүн дүнја базарынын капиталистләр синфи, буржуазијасы истеһсалын халис кәлирини өз арасында һансы нисбәтдә бөлүшдүрүрсә бөлүшдүрсүн, һәр һалда бу халис кәлирин үмуми мәбләғи анҹаг, билаваситә әмәјин бүтөвлүкдә топланмыш әмәјә артырдығы мәбләғдән ибарәтдир. Демәли, әмәк капиталы нә нисбәтдә артырырса, јә'ни әмәк һаггына нисбәтән мәнфәәт нә нисбәтдә јүксәлирсә, бу үмуми мәғләб дә һәмин нисбәтдә артыр.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, һәтта *капиталла муздлу әмәк арасындакы нисбәтләр даирәсиндән кәнара* чыхмајанда да, *капиталын мәнафеји илә муздлу әмәјин мәнафеји бир-биринә дабан-дабана зиддир.*

Капиталын сүр'әтлә артмасы мәнфәәтин сүр'әтлә артмасы демәкдир. Мәнфәәт исә јалныз о заман сүр'әтлә арта биләр ки, әмәјин гијмәти, нисби әмәк һаггы да ејни сүр'әтлә азалсын. Нисби әмәк һаггы һәтта о заман да ашағы дүшә биләр ки, номинал әмәк һаггы илә бирликдә, әмәјин пул дәјәри илә бирликдә реал әмәк һаггы да артыр, анҹаг бу шәртлә ки, реал әмәк һаггы мәнфәәтин артдығы дәрәҹәдә артмасын. Мәсәлән, ишләр јахшы кетдији дөврләрдә әмәк һаггы 5%, мәнфәәт исә

30% артырса, мүгајисәли, нисби әмәк һаггы *артмаг* дејил, *азалыр.*

Беләликлә, капитал сүр'әтлә артаркән фәһләнин кәлири артырса да, ејни заманда фәһләни капиталистдән ајыран ичтимаи учурум да бөјүјүр вә бунунла бирликдә әмәк үзәриндә капиталын һакимијјәти, әмәјин капиталдан асылылығы да артыр.

Фәһләнин мәнафеји капиталын сүр'әтлә артмасыны тәләб едир,—дејә ирәли сүрүлән иддиа әслиндә јалныз о демәкдир ки, фәһлә өзкә сәрвәтини нә гәдәр сүр'әтлә артырырса, она бир о гәдәр даһа јағлы тикә верирләр, бир о гәдәр чох фәһлә иш алыб јашаја билир, капиталдан асылы олан гулларын сајы бир о гәдәр арта билир.

Беләликлә, биз ашағыдакыны көрдүк:

Фәһлә синфи үчүн һәтта *ән әлверишли шәраит, капиталын мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артмасы* шәраити фәһләнин мадди јашајышыны нә гәдәр јахшылашдырса да, фәһләнин мәнафеји илә буржуаларын мәнафеји, капиталистләрин мәнафеји арасындакы әкслији мәһв етмир. *Мәнфәәтлә әмәк һаггы* әввәлки кими *бир-биринә тәрс нисбәтдә* галыр.

Әкәр капитал сүр'әтлә артырса, әмәк һаггы јүксәлә биләр; лакин капиталистин мәнфәәти бундан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә сүр'әтлә артыр. Фәһләнин мадди вәзијјәти јахшылашырса, анчаг онун ичтимаи вәзијјәти һесабына јахшылашмыш олур. Ону капиталистдән ајыран ичтимаи учурум кенишләнмишдир.

Нәһајәт:

Мәһсулдар капиталын мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артмасы муздлу әмәк үчүн ән әлверишли шәртдир,—дејә ирәли сүрүлән иддиа әслиндә јалныз о демәкдир ки, фәһлә синфи өзүнә дүшмән олан гүввәни, өз үзәриндә һөкмранлыг едән өзкә сәрвәтини нә гәдәр сүр'әтлә артырыб чохалдырса, буржуа сәрвәтини артырмаг јолунда, капиталын һакимијјәтини гүввәтләндирмәк јолунда јенидән ишләмәк үчүн фәһлә синфинә верилән шәраит бир о гәдәр әлверишли олур, һәм дә фәһлә синфинин белә ишләјиб әлә кечирдији вә онунла кифајәтләндији анчаг бу олур ки, буржуазијанын өз ардынча чәкиб апардығы фәһлә синфинин бојнуна бағладығы гызыл зәнчири фәһлә синфи өзү һазырлајыр.

Лакин доғруданмы *мәһсулдар капиталын* артмасы, буржуа игтисадчыларынын иддиа етдији кими, *әмәк һаггынын јүксәлмәси* илә гырылмаз шәкилдә әлагәдардыр? Биз онларын сөзүнә инанмамалыјыг. Биз онларын һәтта бу сөзүнә дә инана билмәрик ки, капитал нә гәдәр чох шишиб пијләнирсә, онун

ғулунун күзәраны да бир о гәдәр јахшы олур. Буржуазија о гәдәр чох билмиш вә өз һагг-һесабыны о гәдәр јахшы биләндир ки, нөкәр-наибләринин тәмтәрагы илә өјүнән феодалын јанлыш фикирләринә шәрик олмаз. Буржуазијанын јашамасы шәраити ону өз һагг-һесабыны јахшы билмәјә мәчбур едир.

Буна көрә дә биз белә бир мәсәләни јахындан тәдгиг етмәлијик:

Мәһсулдар капиталын артмасы әмәк һаггына нечә тә'сир едир?

Әкәр буржуа чәмијјәтинин мәһсулдар капиталы үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә артырса, онда әмәк *даһа чохтәрәфли сурәтдә* топланмыш олур. Капиталистләрин сајы вә онларын капиталынын һәчми артыр. Капиталын *артмасы капиталистләр арасында рәгабәти* шиддәтләндирир. Капиталын *һәчминин бөјүмәси, даһа бөјүк мүбаризә аләтләри илә силаһланмыш даһа гүдрәтли фәһлә ордуларыны сәнаје мүбаризәси мејданына чыхармаг* имканы верир.

Бир капиталист јалныз даһа учуз сатанда башгасыны дөјүш мејданындан сыхышдырыб чыхарараг онун капиталына саһиб ола биләр. Ифлас етмәдән даһа учуз сата билмәк үчүн капиталист даһа учуз истеһсал етмәли, јә'ни әмәјин мәһсулдар гүввәсини мүмкүн гәдәр чох артырмалыдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси исә, һәр шејдән әввәл, *даһа кениш әмәк бөлкүсү* јолу илә, *машынлары* һәртәрәфли тәтбиг етмәк вә даим тәкмилләшдирмәклә артырылыр. Ичәрисиндә әмәк бөлкүсү олан фәһлә ордусу нә гәдәр бөјүкдүрсә, машын нә гәдәр бөјүк мигјасда тәтбиг едилирсә, истеһсал хәрчи нисбәтән бир о гәдәр сүр'этлә азалыр, әмәк бир о гәдәр мәһсулдар олур. Буна көрә дә капиталистләр арасында һәртәрәфли рәгабәт әмәлә кәлир— онлар әмәк бөлкүсүнү кенишләндирмәјә, машынларын мигдарыны артырмаға вә бунлардан мүмкүн гәдәр даһа бөјүк мигјасда истифадә етмәјә чалышырлар.

Бир капиталист даһа кениш әмәк бөлкүсү, јени машынлар тәтбиг етмәк вә бунлары тәкмилләшдирмәк сајәсиндә, тәбиәт гүввәләриндән даһа фајдалы вә даһа кениш истифадә етмәк сајәсиндә ејни мигдар әмәклә вә ја топланмыш әмәклә өз рәгибләриндән даһа чох мәһсул, әмтәә истеһсал етмәк имканы әлдә едәрсә, мәсәлән, өз рәгибләринин јарым аршын кәтан тохудуғу иш вахты әрзиндә там бир аршын кәтан истеһсал едә биләрсә, онда нечә һәрәкәт едәр?

О, јарым аршын кәтаны јенә дә көһнә базар гијмәтинә сата биләрди, лакин онда өз рәгибләрини дөјүш мејданындан сыхышдырыб чыхара билмәз вә өзү даһа артыг әмтәә сата билмәзди. Һалбуки онун истеһсалы нә дәрәчәдә артмышса, сатыша олан еһтијачы да о дәрәчәдә артмышдыр. Доғрудур,

онун ишә салдығы даһа күчлү вә даһа баһалы истеһсал васитәләри она әмтәәни даһа учуз сатмаг *имканы верир,* лакин ејни заманда бунлар ону *даһа чох әмтәә сатмаға,* өз әмтәәләри үчүн мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә *кениш* базар әлдә етмәјә *мәчбур едир;* буна көрә дә бизим капиталист јарым аршын кәтаны өз рәгибләриндән учуз сатачагдыр.

Лакин бир аршын кәтанын истеһсалы бу капиталистә башгаларынын јарым аршын кәтан истеһсалындан баһа тамам олмурса да, о, бир аршын кәтаны өз рәгибләринин јарым аршыны сатдыглары гијмәтә сатмајачагдыр. Әкс һалда о һеч бир әлавә хејир көтүрмәз вә мүбадилә јолу илә јалныз өз истеһсал хәрчини өзүнә гајтармыш оларды. Бунунла белә онун кәлири артмыш олсајды да, бунун сәбәби һеч дә бу олмазды ки, онун капиталы өз дәјәрини башгаларынын капиталларындан даһа чох дәрәчәдә артырмыш оларды, бунун сәбәби јалныз о оларды ки, капиталист даһа чох капитал ишә салмыш оларды. Бундан башга, капиталист өз әмтәәсинә рәгибләринин гојдуғу гијмәтдән јалныз бир нечә фаиз ашағы гијмәт гојмагла истәдији мәгсәдә чатыр. О, *гијмәтләри ашағы салмагла,* өз рәгибләрини сыхышдырыб базардан чыхарыр вә ја, һеч олмаса, онларын сатышынын бир һиссәсини әлләриндән алыр. Нәһајәт, хатырлатмалыјыг ки, мүәјјән әмтәәнин сәнаје үчүн әлверишли вә ја әлверишсиз мөвсүмдә сатылмасындан асылы олараг, чари гијмәт һәмишә *истеһсал хәрчиндән јухары вә ја ашағы олур.* Јени вә даһа сәмәрәли истеһсал васитәләри тәтбиг етмиш капиталистин өз һәгиги истеһсал хәрчиндән әлавә әлдә едәчәји фаиз дәрәчәси, бир аршын кәтанын базар гијмәтинин о вахта гәдәрки ади истеһсал хәрчиндән јухары вә ја ашағы олмасындан асылы олараг дәјишиләчәкдир.

Лакин бизим капиталистин *үстүнлүјү* узун сүрмәјәчәк: онунла рәгабәт едән башга капиталистләр дә бу чүр машынлар, бу чүр әмәк бөлкүсү тәтбиг едәчәкләр, бунлары ејни мигјасда вә ја даһа бөјүк мигјасда тәтбиг едәчәкләр вә бу јениликләр о гәдәр кениш јајылачагдыр ки, кәтанын гијмәти нәинки *әввәлки истеһсал хәрчиндән, һабелә јени истеһсал хәрчиндән дә ашағы дүшәчәкдир.*

Беләликлә, капиталистләр јени истеһсал васитәләри тәтбиг етмәздән *әввәл* бир-биринә нисбәтән нә вәзијјәтдә идиләрсә, јенә һәмин вәзијјәтдә олачаглар, һәм дә бу истеһсал васитәләри сајәсиндә онлар әввәлки гијмәтә икигат артыг мәһсул чыхара билирдиләрсә, *инди* икигат артыг мәһсулу әввәлкиндән *ашағы* гијмәтә сатмаға мәчбурдурлар. Бу јени истеһсал хәрчинин јени сәвијјәсиндә һәмин ојун тәзәдән башланыр. Јенидән даһа кениш әмәк бөлкүсү тәтбиг едилир, јенидән машынларын мигдары артырылыр, бу әмәк бөлкүсүндән вә бу ма-

шынлардан даһа бөјүк мигјасда истифадә олунур. Рәгабәт исә бу нәтичәјә јенә экс-тә'сир көстәрир.

Биз көрүрүк ки, истеһсал үсулу, истеһсал васитәләри нечә арасы кәсилмәдән јениләшир, ингилабиләшир, *әмәк бөлкүсү лабүд сурәтдә даһа кениш әмәк бөлкүсүнә, машын тәтбиги—машынларын даһа кениш тәтбигинә, бөјүк мигјасда истеһсал—даһа бөјүк мигјасда истеһсала сәбәб олур.*

Бу елә бир ганундур ки, даим буржуа истеһсалыны әввәлки чығырындан чыхарыр вә капиталы әмәјин мәһсулдар гүввәләрини кәркинләшдирмәјә мәчбур едир, *чүнки капитал* әввәл дә бу гүввәләри кәркинләшдирирди; бу елә бир ганундур ки, капиталы бирчә дәгигә дә раһат бурахмыр вә она даим пычылдајыб дејир: Ирәли! Ирәли!

Бу ганун мәһз о ганундур ки, тичарәтин вахташыры күчләниб-зәифләмәси шәраитиндә әмтәәнин гијмәтини лабүд сурәтдә онун *истеһсал хәрчи илә таразлашдырыр.*

Капиталист нә гәдәр күчлү истеһсал васитәләрини ишә салса да, рәгабәт бунларын һамы тәрәфиндән тәтбиг едилмәсинә сәбәб олур вә һамы бу истеһсал васитәләрини тәтбиг етмәјә башладығы замандан е'тибарән, онун капиталынын даһа артыг мәһсулдар олмасынын јеканә нәтичәси анчаг бундан ибарәт олачагдыр ки, инди *әввәлки гијмәтә* кечмишдәкиндән 10, 20, 100 гат артыг мәһсул чыхармалыдыр. Лакин капиталист сатдығы мәһсулун мигдарыны артырмагла сатыш гијмәтинин ашағы дүшмәсинин јерини долдурмаг үчүн инди, ола биләр, 1 000 гат артыг мәһсул сатмалы олдуғуна көрә, инди капиталист нәинки даһа артыг мәнфәәт көтүрмәк үчүн, һабелә истеһсал хәрчинин јерини долдурмаг үчүн дә,—зира, көрдүјүмүз кими, истеһсал аләтләри өзү дә кетдикчә баһалашыр,—даһа артыг әмтәә сатмалы олдуғуна көрә, инди чох әмтәә сатмаг тәкчә онун өзү үчүн дејил, һабелә онун рәгибләри үчүн дә өлүм-дирим мәсәләси олдуғуна көрә, *ихтира едилмиш истеһсал васитәләри нә гәдәр чох мәһсулдар исә, әввәлки мүбаризә дә бир о гәдәр чох гызғын шәкил алыр. Демәли, әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиги мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә бөјүк мигјасда јенидән даһа артыг инкишаф едәчәкдир.*

Тәтбиг едилән истеһсал васитәләри нә гәдәр күчлү олса да, рәгабәт әмтәәнин гијмәтини истеһсал хәрчи дәрәчәсинә ендирмәклә бу күчүн гызыл бәһрәләрини капиталын әлиндән алмаға чәһд едир; демәли, даһа учуз истеһсал етмәк, јә'ни ејни мигдар әмәклә даһа чох мәһсул истеһсал етмәк имканы мејдана кәлдији дәрәчәдә рәгабәт истеһсалын учузлашмасыны, әввәлки гијмәт мәблəғинә кетдикчә даһа чох мәһсул бурахылмасыны сарсылмаз бир ганун едир. Беләликлә, капиталист

көстәрдији сә'ј нәтичәсиндә әввәлки иш вахтында даһа чох әмтәә истеһсал етмәк вәзифәсини өз үзәринә көтүрмәкдән, бир сөзлә, *өз капиталынын дәјәрини артыран шәраити писләшдирмәкдән* башга һеч бир шеј газанмазды. Буна көрә дә рәгабәт өз истеһсал хәрчи гануну илә капиталисти даим тә'гиб етдији, капиталистин өз рәгибләринә гаршы һазырладығы һәр бир силаһы онун өзүнә гаршы чевирдији бир заманда, капиталист рәгабәтә даим һијлә илә үстүн кәлмәјә чалышараг көһнә машын вә көһнә әмәк бөлкүсү әвәзинә даим јени, даһа баһа, лакин истеһсалы учузлашдыран машын вә јени әмәк бөлкүсү тәтбиг едир вә рәгабәт нәтичәсиндә бу јениликләрин көһнәлмәсини көзләмир.

Инди белә тәсәввүр едәк ки, бу гызғын чошғунлуг ејни заманда *бүтүн дүнја базарыны* әһатә етмишдир,—онда баша дүшәрик ки, капиталын артмасы, топланмасы вә тәмәркүзү, нечә арасы кәсилмәјән, өзү өзүнү өтүб кечән вә кетдикчә даһа бөјүк мигјасда тәтбиг олунан әмәк бөлкүсүнә, јени машын тәтбигинә вә көһнәләринин тәкмилләшдирилмәсинә сәбәб олур.

Мәһсулдар капиталын артмасы илә ајрылмаз сурәтдә әлагәдар олан бу чәһәтләр әмәк һаггынын мүәјјән олунмасына нечә тә'сир көстәрир?

Даһа артыг *әмәк бөлкүсү бир* фәһләјә 5, 10, 20 адамын ишини көрмәк имканы верир; демәли, әмәк бөлкүсү фәһләләр арасында рәгабәти 5, 10, 20 дәфә артырыр. Фәһләләр арасында рәгабәт јалныз бир фәһләнин өзүнү башгаларындан учуз сатмасындан ибарәт дејилдир, һабелә ондан ибарәтдир ки, *бир* фәһлә 5, 10, 20 адамын ишини көрүр, фәһләләри бу чүр рәгабәтә мәчбур едән исә, капиталын тәтбиг етдији вә даим кенишләндирдији *әмәк бөлкүсүдүр*.

Сонра. *Әмәк бөлкүсү* нә гәдәр артырса, әмәк дә бир о гәдәр *садәләшир*. Фәһләнин хүсуси мәһарәти һәр чүр гијмәтини итирир. Фәһлә елә садә, јекнәнк бир мәһсулдар гүввәјә чеврилир ки, бундан хүсуси бир физики вә ја зеһни бачарыг вә вәрдиш тәләб олунмур. Онун әмәји һамынын бачара биләчәји әмәјә чеврилир. Буна көрә дә фәһләјә һәр тәрәфдән рәгибләр тәзјиг көстәрирләр; буну да хатырладаг ки, бир иш нә гәдәр садә исә, ону өјрәнмәк нә гәдәр асан исә, бу иши өјрәнмәк үчүн нә гәдәр аз истеһсал хәрчи тәләб олунурса, әмәк һаггы да бир о гәдәр ашағы дүшүр, чүнки һәр бир әмтәәнин гијмәти кими, әмәк һаггы да истеһсал хәрчи илә мүәјјән олунур.

Беләликлә, әмәк нә гәдәр аз тә'мин етмәјә башлајырса вә кет-кедә инсанда нә гәдәр чох нифрәт ојадырса,—рәгабәт ејни дәрәчәдә кучләнир, әмәк һаггы исә азалыр. Фәһлә өз әмәк һаггынын үмуми мәбләғини мүһафизә етмәјә чалышараг артыг

ишләјир: саат һесабы илә даһа чох ишләјир вә ја бир саат әрзиндә даһа чох шеј һазырлајыр. Еһтијач ичиндә олан фәһлә, беләликлә, әмәк бөлкүсүнүн фәлакәтли нәтичәләрини даһа да гүввәтләндирир. Нәтичәдә белә олур: *фәһлә нә гәдәр чох ишләјирсә, бир о гәдәр аз һагг алыр;* бунун да сәбәби анчаг одур ки, о нә гәдәр чох ишләјирсә, өз иш јолдашларына гаршы бир о гәдәр күчлү рәгабәт төрәдир вә буна көрә дә өз јолдашларыны өзүнүн рәгиби едир вә бунлар да онун өзү кими пис шәртләрлә ишләмәјә разы олурлар; демәли, сәбәб анчаг будур ки, фәһлә нәтичәдә *өзүнә гаршы, фәһлә синфинин бир үзвү олмаг е'тибары илә өзүнә гаршы рәгабәт доғурур.*

Машын да ејни тә'сири көстәрир, лакин бундан хејли бөјүк мигјасда көстәрир, она көрә ки, машын маһир фәһләләри нашы фәһләләрлә, кишиләри гадынларла, јашлылары ушагларла әвәз едир, она көрә ки, машын илк дәфә тәтбиг олундуғу јердә әл әмәји фәһләләрини јығын-јығын күчәјә атыр, тәкмилләшдирилдији, јахшылашдырылдығы вә даһа мәһсулдар машынла әвәз олундуғу јердә исә ајры-ајры фәһлә групларыны сыхышдырыб арадан чыхарыр. Капиталистләр арасындакы сәнаје мүһарибәсини јухарыда өтәри тәсвир етмишдик. *Бу мүһарибәнин белә бир хүсусијјәти вардыр ки, бурадакы вурушмаларда гәләбә фәһлә ордусуну артырмагдан даһа чох ону азалтмаг јолу илә газаныдыр. Сәркәрдә олан капиталистләр сајча даһа чох сәнаје әскәрини ишдән чыхармаг јолунда бир-бири илә јарышырлар.*

Доғрудур, игтисадчылар бизә дејирләр ки, машынларын тәтбиг едилмәси үзүндән кәрәксиз олан фәһләләр күја *јени* сәнаје саһәләриндә иш тапырлар.

Онлар чәсарәт едиб дејә билмирләр ки, јени әмәк саһәләриндә өзләринә јер тапанлар мәһз ишдән чыхарылан фәһләләрдир. Фактлар белә бир јаланын тамамилә зиддинәдир. Онлар әслиндә анчаг буну тәсдиг едирләр ки, јени иш имканлары *фәһлә синфинин башга тәркиб һиссәләри үчүн,* мәсәлән, кәнч фәһлә нәслинин арадан чыхмыш сәнаје саһәсинә кирмәјә һазыр олан һиссәси үчүн мејдана чыхыр. Бу, һәр шејдән әли үзүлмүш фәһләләр үчүн, әлбәттә, чох бөјүк бир тәсәллидир. Чәнаб капиталистләр истисмар үчүн јарарлы олан әзәлә вә ган чәһәтдән корлуг чәкмәјәчәкләр, буна көрә дә онлар өлүләрә өз өлүләрини басдырмаг имканы верирләр. Бу да буржуаларын фәһләләрдән артыг өзләри үчүн тапдыглары тәсәллидир. Ахы машынлар бүтүн муздлу фәһлә синфини мәһв етсәјди, онда капиталын гара күнү чатмыш оларды, чүнки муздлу әмәк олмадан, капитал да олмур!

Лакин фәрз едәк ки, истәр машынын билаваситә сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләр, истәрсә дә кәнч нәслин

мүәјјән бир саһәдә иш тапмаг үмидиндә олан бүтүн һиссәси *өзләринә јени иш тапырлар.* Инанмаг олармы ки, бу јени иш үчүн дә әлдән чыхмыш ишдә олдуғу гәдәр јүксәк һагг вериләчәкдир? *Бу, бүтүн игтисади ганунлара зидд оларды.* Биз көрдүк ки, мүасир сәнаје даим мүрәккәб вә јүксәк иши садә вә ашағы ишлә әвәз едир.

Белә бир һалда нечә ола биләр ки, машынын бир сәнаје саһәсиндән сыхышдырыб чыхартдығы чохлу фәһлә, башга бир саһәдә *даһа ашағы, даһа пис әмәк һаггы* алмаг шәрти илә дејил, башга бир шәртлә өзүнә јер тапа билсин?

Бир истисна олараг, машынын өзүнүн истеһсалында чалышан фәһләләри көстәрирдиләр. Дејирдиләр ки, сәнаједә кетдикчә даһа чох машын тәләб олундуғуна вә тәтбиг едилдијинә көрә, машынларын сајы мүтләг артмалыдыр, демәли, машын истеһсалы да артмалы, бунунла бирликдә һәмин истеһсалда чалышан фәһләләрин сајы да артмалыдыр; ахы бу сәнаје саһәсиндә чалышан фәһләләр ихтисаслы вә һәтта тәһсил көрмүш фәһләләрдир.

Һәлә әввәлләр анчаг јарысы доғру олан бу иддиа 1840-чы илдән е'тибарән әсла доғру дејилдир, чүнки машын истеһсалы үчүн дә, нә артыг вә нә дә әскик, памбыг иплик истеһсалында олдуғу дәрәчәдә кетдикчә даһа кениш мигјасда машын тәтбиг олунур вә машын истеһсалында чалышан фәһләләр чох мүкәммәл машына нисбәтән анчаг мүкәммәл олмајан машын ролу ојнаја биләрләр.

Лакин машынын сыхышдырыб чыхартдығы бир киши әвәзиндә фабрик, ола биләр, *үч* ушаға вә *бир* гадына иш верир! Мәкәр бир кишинин әмәк һаггы онун үч ушағыны вә арвадыны бәсләмәјә чатачаг гәдәр олмамалы иди? Мәкәр минимум әмәк һаггы нәсли јашадыб төрәтмәјә кифајәт едәчәк гәдәр олмамалы иди? Бәс бу һалда буржуазијанын чох севдији бу ибарәләр нәји сүбут едир? Анчаг ону сүбут едир ки, инди *бир* фәһлә аиләсинин јашамасыны тә'мин етмәк үчүн әввәлкиндән дөрд гат артыг фәһлә һәјаты истеһлак олунур.

Хүласә едирик: *Мәһсулдар капитал нә гәдәр чох артырса, әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиги дә бир о гәдәр кенишләнир. Әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиги нә гәдәр чох кенишләнирсә, фәһләләр арасындакы рәгабәт бир о гәдәр гүввәтләнир, онларын әмәк һаггы бир о гәдәр азалыр.*

Бундан әлавә, фәһлә синфи *чәмијјәтин даһа јүксәк тәбәгәләри* һесабына да артыр; бир чох хырда сәнајечиләр вә хырда рентачылар пролетариат сырасына дүшүр, чүнки онларын тезликлә фәһлә әлләри илә јанашы олараг өз әлләрини јухары галдырмагдан башга чарәләри галмыр. Беләликлә, иш ахтар-

маг үчүн јухары галдырылан әлләр кетдикчә чохалыр, әлләрин өзү исә кетдикчә даһа чох чылызлашыр.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, хырда сәнајечи, илк шәртләриндән бири даим даһа кениш мигјасда истеһсал етмәкдән, јә'ни әслә хырда сәнајечи дејил, мәһз ири сәнајечи олмаг зәрурәтиндән ибарәт олан бу чүр мүбаризәјә давам кәтирә билмир.

Әлбәттә, бу чәһәти дә изаһ етмәјә даһа еһтијач јохдур ки, капитал нә дәрәчәдә артырса, онун күтләси вә сајы нә дәрәчәдә артырса, капиталдан кәлән фаиз о дәрәчәдә азалыр; буна көрә дә хырда рентачы өз рентасы илә јашамаг имканындан мәһрум олур вә сәнајејә чан атмалы, јә'ни хырда сәнајечиләрин сыраларына кечмәли вә беләликлә дә пролетарлыға намизәд оланларын сајыны артырмалыдыр.

Нәһајәт, јухарыда тәсвир едилән инкишаф просеси капиталистләри, артыг мөвчуд олан нәһәнк истеһсал васитәләрини кетдикчә даһа бөјүк мигјасда истисмар етмәјә вә бу мәгсәдлә дә бүтүн кредит васитәләрини ишә салмаға мәчбур етдикчә,— сәнаје зәлзәләләри тез-тез баш верир вә бу зәлзәләләрдә тичарәт аләми јалныз она көрә саламат галыр ки, сәрвәтин, мәһсулларын вә һәтта мәһсулдар гүввәләрин бир һиссәсини јералты аллаһларына гурбан верир,—бир сөзлә, *бөһранлар* күчләнир. Бу бөһранларын тез-тез баш вермәсинә вә кетдикчә даһа да кәскинләшмәсинә сәбәб одур ки, мәһсулун мигдары артдыгча вә, демәли, базарлары кенишләндирмәк еһтијачы артдыгча, үмумдүнја базары даһа чох кичилир, истисмар үчүн кетдикчә даһа аз јени базар галыр, чүнки һәр бир әввәлки бөһран јени базарлары вә ја о вахта гәдәр үмумдүнја тичарәтинин јалныз сәтһи сурәтдә истисмар етдији базарлары үмумдүнја тичарәтинә чәлб едирди. Лакин капитал тәкчә әмәк һесабына *јашамагла* галмыр. Капитал, адлы-санлы бир барбар-гулдар кими, өз гулларынын мејитләрини—бөһранлар заманы мәһв олан јығын-јығын фәһләләри өзү илә гәбирә апарыр. Беләликлә, биз көрүрүк: *капитал сүр'әтлә артырса, фәһләләр арасында рәгабәт бундан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә сүр'әтлә артыр, јә'ни капитал нә гәдәр сүр'әтлә артырса, фәһлә синфинин ишлә мәшғул олмаг вә јашајыш васитәләри дә нисбәтән бир о гәдәр сүр'әтлә азалыр; лакин буна бахмајараг, капиталын сүр'әтлә артмасы муздлу әмәк үчүн ән әлверишли шәртдир*[70].

К. Маркс 1847-чи ил декабрын икинчи јарысында охудуғу мүһазирәләр әсасында јазмышдыр.

Илк дәфә 1849-чу ил апрелин 5—8-дә вә 11-дә «Neue Rheinische Zeitung» гәзетинин 264—267 вә 269-чу нөмрәләриндә вә ајрыча китабча шәклиндә 1891-чи илдә, Берлиндә Ф. Енкелсин мүгәддимәси вә редактәси илә чап едилмишдир.

Китабчанын мәтниндән чап олунур. Алманчадан тәрчүмә едилмишдир.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МӘРКӘЗИ КОМИТӘНИН КОММУНИСТЛӘР ИТТИФАГЫНА МҮРАЧИӘТИ[71]

МАРТ 1850

МӘРКӘЗИ КОМИТӘ — ИТТИФАГА[38]

Гардашлар!

Һәр ики ингилаби ил, 1848—1849-чу илләр әрзиндә Коммунистләр иттифагы икигат сынагдан чыхды: әввәлән, бу сынаг ондан ибарәт олду ки, Иттифагын үзвләри һәр јердә һәрәкатда гызғын иштирак едирдиләр, мәтбуатда да, баррикадаларда да, вурушма мејданларында да јеканә гәти ингилабчы синфин, пролетариатын илк сыраларында дурурдулар. Сонра, Иттифаг о мә'нада да сынагдан чыхды ки, һәрәкат һаггында онун конгресләринин, һабелә Мәркәзи комитәнин 1847-чи илдәки тә'мим мәктубларында вә «Коммунист манифестиндә» изаһ олунан бахышлары јеканә дүзкүн бахыш олду, һәмин сәнәдләрдә ифадә олунан үмидләр тамамилә доғру чыхды вә әвввәлләр Иттифагын анчаг кизли тәблиғ етдији муасир ичтимаи вәзијјәт анлајышы исә, инди һамынын дилиндә әзбәрдир вә мејданларда чамаат гаршысында тәблиғ едилир. Ејни заманда Иттифагын кечмишдәки мөһкәм тәшкилаты хејли зәифләмишдир. Ингилаб һәрәкатында билавасит иштирак етмиш үзвләрин чох һиссәси бу фикирдә иди ки, кизли чәмијјәтләрин вахты кечмишдир вә тәкчә ачыг фәалијјәт кифајәтдир. Ајры-ајры маһал вә ичмалар Мәркәзи комитә илә әлагәләрини зәифләтмәјә башлајараг, јаваш-јаваш бүсбүтүн кәсди. Беләликлә, Алманијада демократик партија, хырда буржуазија партијасы кетдикчә даһа мүтәшәккил олдуғу һалда, фәһлә партијасы өз јеканә мөһкәм дајағыны итирди, олса-олса ајры-ајры јерләрдә јерли мәгсәдләр үчүн мүтәшәккил һалда галды вә бу сәбәбдән дә үмуми һәрәкат ичәрисиндә бүсбүтүн хырда буржуа демократијасынын һөкмранлығы вә рәһбәрлији алтына дүшдү. Белә бир вәзијјәтә сон гојмаг ла-

зымдыр: фәһләләрин мүстәгиллији бәрпа едилмәлидир. Мәркәзи комитә бу зәрурәти баша дүшмүш вә буна көрә дә һәлә 1848—1849-чу илләрин гышында емиссар Иосиф Моллу Алманијаја көндәрмишди ки, Иттифагы јенидән тәшкил етсин. Лакин Моллун иши мөһкәм тә'сир көстәрмәди, гисмән она көрә ки, алман фәһләләринин о заман һәлә кифајәт гәдәр тәчрүбәси јох иди, гисмән дә она көрә ки, һәмин иш кечән илин мајындакы үсјан үзүндән[65] јарымчыг галды. Молл өзү силаһ көтүрүб Баден-Пфалс ордусуна дахил олду вә ијунун 29-да* Мург јахынлығындакы вурушмада һәлак олду. Иттифаг онун шәхсиндә өзүнүн ән көһнә, ән фәал вә ән е'тибарлы үзвләриндән бирини, бүтүн конгресләрдә вә Мәркәзи комитәдә иштирак едән вә һәлә әввәлләр мүәјјән тапшырыгларла бир сыра чох мүвәффәгијјәтли сәфәрләр етмиш бир адамы итирди. Алманија вә Франсанын ингилаби партијалары 1849-чу илин ијулунда мәғлубијјәтә уғрајандан сонра Мәркәзи комитәнин, демәк олар, бүтүн үзвләри јенә Лондонда топландылар вә өз сыраларына јени ингилабчы гүввәләр чәлб едәрәк, јени бир әзмлә Иттифагы јенидән тәшкил етмәјә киришдиләр.

Иттифаг анчаг емиссар васитәси илә јенидән тәшкил едилә биләр, буна көрә дә Мәркәзи комитә емиссарын мәһз инди јола дүшмәсини сон дәрәчә мүһүм һесаб едир, зира инди гаршыда јени ингилаб дурур, демәли, әкәр фәһлә партијасы 1848-чи илдәки кими јенә дә буржуазија тәрәфиндән истисмар едилмәк вә онун гујруғунда сүрүнмәк истәмирсә, инди мүмкүн гәдәр даһа мүтәшәккил, мүмкүн гәдәр даһа јекдил вә мүмкүн гәдәр даһа мүстәгил чыхыш етмәлидир.

Гардашлар, биз һәлә 1848-чи илдә сизә демишдик ки, алман либерал буржуалары тезликлә һакимијјәт башына кәләчәк вә тәзәчә әлдә етдикләри һакимијјәтдән дәрһал фәһләләрә гаршы истифадә едәчәкләр. Сиз көрдүнүз ки, бу нечә доғру чыхды. Һәгигәтән, 1848-чи ил март һәрәкатындан сонра мәһз буржуалар дөвләт һакимијјәтини дәрһал әлә алдылар вә мүбаризәдә өз мүттәфигләри олан фәһләләри әввәлки мәзлум вәзијјәтләринә гајытмаға мәчбур етмәк үчүн бу һакимијјәтдән дәрһал истифадә етдиләр. Әкәр буржуазија, — март ајында арадан галдырылмыш феодал партијасы илә иттифага кирмәдән, һәтта ән нәһајәт, һакимијјәти јенә дә һәмин мүтләгијјәтчи феодал партијасына күзәшт етмәдән буна наил ола билмәдисә дә, һәр һалда өзү үчүн елә шәраит тә'мин етди ки, һәмин шәраит һөкумәтин малијјә чәтинликләри үзүндән һөкмранлығы бир мүддәт сонра она верә биләрди вә әкәр ингилаби һәрәкатын елә инди, нечә дејәрләр, динч инкишаф јолуна кир-

* 1885-чи ил нәшриндә сәһв олараг, ијулун 19-да јазылмышдыр. *Ред.*

мәси мүмкүн олсајды, буржуазијанын мәнафејини тә'мин етмиш оларды. Буржуазија өз һөкмранлығыны тә'мин етмәк үчүн өзүнә гаршы халгы гәзәбләндирә биләчәк зоракылыг тәдбирләри дә көрмәли олмазды, чүнки бүтүн бу зоракылыг тәдбирләрини феодал әксингилабы артыг һәјата кечирмишди. Лакин инкишаф бу динч јолла кетмәјәчәкдир. Әксинә, ингилаб јахындыр вә бу инкишафы сүр'әтләндирәчәкдир; һәм дә фәрги јохдур, бу ингилаба истәр франсыз пролетариатынын мүстәгил үсјаны сәбәб олсун, истәрсә дә Мүгәддәс иттифагын[72] ингилабчы Бабилә[73] сохулмасы.

Алман либерал буржуаларынын 1848-чи илдә халга гаршы ојнадығы ролу, гаршыдакы ингилабда бу чох хәјанәткар ролу, либерал буржуаларын 1848-чи иләдәк тутдуғу мөвгејин ејнини инди мүхалифәтдә тутан демократик хырда буржуалар өз үзәрләринә көтүрәчәкләр. Бу партија, фәһләләр үчүн кечмишдәки либераллардан чох-чох тәһлүкәли олан бу демократик партија үч нөв үнсүрләрдән ибарәтдир:

I. Ири буржуазијанын, феодализми вә мүтләгијјәти дәрһал вә тамамилә јыхмаг мәгсәдини гаршысына гојан ән мүтәрәгги һиссәләриндән. Бу фраксија, веркн вермәкдән имтина етмәји тәклиф едән кечмиш Берлин сазишчиләри тәрәфиндән тәмсил едилмишдир.

II. Конститусијачы-демократик хырда буржуалардан; кечән һәрәкатда бунларын башлыча мәгсәди өз нүмајәндәләринин, Франкфурт мәчлиси солларынын, сонралар исә Штутгарт парламентинин вә империја конститусијасы уғрундакы кампанијада онларын өзләринин әлдә етмәјә чалышдыглары шәкилдә аз-чох демократик федератив дөвләт јаратмагдан ибарәт иди[74].

III. Республикачы хырда буржуалардан, бунларын идеалы Исвечрә республикасына бәнзәр алман федератив республикасындан ибарәтдир; бунлар ири капиталын хырда капитала, ири буржуанын хырда буржуаја зүлмүнү мәһв етмәк кими хош бир нијјәт бәсләдикләринә көрә инди өзләрини «гырмызы» вә «ичтимаи-демократ» адландырырлар. Бу фраксијанын нүмајәндәләри демократик конгрес вә комитәләрин үзвләриндән, демократик иттифагларын рәһбәрләриндән, демократик гәзет редакторларындан ибарәт иди.

Франсада республикачы хырда буржуалар инди өзләрини сосиалист адландырдыглары кими, бүтүн бу фраксијалар да инди, мәғлуб оландан сонра, өзләрини «республикачы» вә ја «гырмызы» адландырырлар. Онлар, Вүртембергдә, Баварија-да вә и. а. олдуғу кими, өз мәгсәдләрини конститусија јолу илә горумаға һәлә имкан тапдыглары јердә фүрсәтдән истифадә едиб өз көһнә ибарәләрини мүһафизә етмәјә вә әсла

дәјишилмәдикләрини ишдә сүбут етмәјә чалышырдылар. Ајдындыр ки, бу партијанын адынын дәјишдирилмәси онун фәһләләрә мүнасибәтини әсла дәјишдирмир; анчагону сүбут едир ки, инди һәмин партија мүтләгијјәтлә бирләшмиш олан буржуазијанын әлејһинә чыхмаға вә пролетариата истинад етмәјә мәчбурдур.

Алманијада хырда буржуа-демократик партијасы чох күчлүдүр. Бу партија нәинки јалныз шәһәрләрин бүркер әһалисинин бөјүк чохлуғуну, хырда тичарәт-сәнаје адамларыны вә сәнәт усталарыны әһатә едир: кәндлиләр дә, шәһәрләрин мүстәгил пролетариаты ичәрисиндә өзүнә һәлә дајаг тапмамыш кәнд пролетариаты да онун ардынча кедир.

Ингилабчы фәһлә партијасынын хырда буржуа демократијасына мүнасибәти беләдир: фәһлә партијасы, јыхмаға чалышдығы фраксијаја гаршы хырда буржуа демократијасы илә бирликдә кедир; хырда буржуа демократијасы өз мәнафеји хатиринә өз мөвгејини мөһкәмләндирмәк истәдији бүтүн һалларда ингилабчы фәһлә партијасы онун әлејһинә чыхыр.

Ингилабчы пролетарларын мәнафеји хатиринә бүтүн чәмијјәтдә чеврилиш әмәлә кәтирмәк фикриндән узаг олан демократик хырда буржуалар ичтимаи гајдалары елә дәјишдирмәјә чалышырлар ки, бу дәјишиклик мөвчуд чәмијјәти онлар үчүн мүмкүн гәдәр мәгбул вә мүнасиб шәклә салсын. Буна көрә дә онлар һәр шејдән әввәл, бүрократијаны мәһдудлашдырмаг вә әсас веркиләри ири торпаг саһибләри вә буржуалар үзәринә гојмаг јолу илә дөвләт хәрчләрини азалтмағы тәләб едирләр. Сонра, онлар ири капиталын хырда капитала тәзјигини арадан галдырмағы тәләб едәрәк, дөвләт кредит идарәләри јарадылмасына вә сәләмчилијә гаршы ганунлар верилмәсинә чалышырлар ки, беләликлә онлар вә кәндлиләр капиталистләрдән дејил, дөвләтдән, һәм дә әлверишли шәртләрлә борч ала билсинләр; јенә онлар феодализми тамамилә арадан галдырмаг јолу илә кәнддә буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләри јаратмаға чалышырлар. Бүтүн бунлары һәјата кечирмәк үчүн онлара, истәр конститусијачы олсун, истәрсә дә республикачы олсун, елә демократик дөвләт гурулушу лазымдыр ки, онлара вә онларын мүттәфигләри олан кәндлиләрә әксәријјәт газандырсын; һәмчинин онлара демократик јерли өзүнүидарә лазымдыр ки, ичма мүлкијјәти үзәриндә билаваситә нәзарәти вә һазырда бүрократларын јеринә јетирдији бир сыра вәзифәләри онлара версин.

Сонра, онларын фикринчә, гисмән вәрәсәлик һүгугуну мәһдудлашдырмагла, гисмән дә мүмкүн гәдәр даһа чох иши дөвләтин ихтијарына вермәклә капиталын һөкмранлығына вә сүр'әтлә артмасына мүгавимәт көстәрмәк лазымдыр. Фәһлә-

ләрә кәлинчә, һәр шејдән әввәл шүбһәсиздир ки, онлар јенә әввәлки кими муздлу фәһлә олараг галмалыдырлар, лакин бунунла бәрабәр демократик хырда буржуалар истәјирләр ки, фәһләләр әввәлкиндән јахшы газансынлар вә онларын јашајышы әввәлкиндән артыг тә'мин едилмиш олсун; онлар буна гисмән дөвләт тәрәфиндән иш вермәк јолу илә, гисмән дә хејријјәчилик тәдбирләри васитәси илә наил олмаг үмидиндәдирләр, — бир сөзлә, онлар аз-чох үстүөртүлү сәдәгә вермәклә фәһләләри алдадыб әлә алмаг вә онларын вәзијјәтини мүвәггәти јахшылашдырмагла онларын ингилаби гүввәсини гырмаг үмидиндәдирләр. Хырда буржуа демократијасы фраксијаларынын һеч дә һамысы онун бурада көстәрилән бүтүн тәләбләрини мүдафиә етмир, хырда буржуа демократларындан анчаг аз бир һиссәси һәмин тәләбләрин һамысынын јеринә јетирилмәсинә наил олмағы өзүнә вәзифә билир. Хырда буржуа демократијасындан олан ајры-ајры шәхсләр вә ја фраксијалар нә гәдәр ирәли кедирләрсә, бу тәләбләрдән бир о гәдәр чоху-ну өзләрининки едирләр, јухарыда көстәриләнләри өзләри үчүн програм һесаб едән бә'зиләри исә ола биләр күман етсин ки, бу, ингилабдан үмумијјәтлә көзләнә биләчәк максимумдур. Лакин бу тәләбләр пролетариат партијасыны һеч бир һалда гане едә билмәз. Демократик хырда буржуалар олса-олса јухарыдакы тәләбләрин һәјата кечирилмәсинә наил олмагла, ингилабы мүмкүн гәдәр тезликлә гуртармаг истәдикләри һалда, бизим мәнафе вә вәзифәләримиз ондан ибарәтдир ки, аз-чох варлы синифләрин һамысы һөкмранлыгдан кәнар едиләнәдәк, пролетариат дөвләт һакимијјәтини әлә аланадәк, јалныз бир өлкәдә дејил, дүнјанын бүтүн һөкмран өлкәләриндә дә пролетарларын бирлији, һәмин өлкәләрин пролетарлары арасында рәгабәтә сон гојмаг дәрәчәдә вә һеч олмазса һәлледичи мәһсулдар гүввәләр пролетарларын әлиндә топланачағы дәрәчәдә инкишаф едәнәдәк ингилабы фасиләсиз ингилаб едәк. Бизим үчүн мәтләб хүсуси мүлкијјәти дәјишдирмәкдә дејил, ону мәһв етмәкдәдир, синфи зиддијјәтләри пәрдәләмәкдә дејил, синифләри мәһв етмәкдәдир, мөвчуд чәмијјәти јахшылашдырмагда дејил, јени чәмијјәт тә'сис етмәкдәдир. Ингилабын даһа да инкишафы әрзиндә Алманијада хырда буржуа демократијасынын мүәјјән мүддәт үстүн тә'сирә малик олачағына һеч бир шүбһә јохдур. Буна көрә дә суал олунур ки, пролетариатын вә хүсусән Иттифагын хырда буржуа демократијасына гаршы мөвгеји нечә олачагдыр:

1. хырда буржуа демократларынын да мәһкум вәзијјәтдә олдуғу индики мүнасибәтләр давам етдикчә;

2. хырда буржуа демократларына үстүнлүк верәчәк ән јахын ингилаби мүбаризәдә;

3. Бу мүбаризә гуртарандан сонра, хырда буржуа демократларынын деврилмиш синифләр вә пролетариат үзәриндә үстүнлүк әлдә едәҹәкләри мүддәтдә.

1. Демократик хырда буржуаларын һәр јердә мәһкум вәзијјәтдә олдуглары индики заманда онлар пролетариата үмумијјәтлә бирлик вә барышыг тәблиғ едирләр, пролетариата әл узадырлар вә демократик партијада бүтүн чаларлары әһатә едәҹәк бир бөјүк мүхалифәт партијасы јаратмаға чалышырлар, јә'ни фәһләләри елә бир партија тәшкилатына ҹәлб етмәјә чалышырлар ки, орада үмуми иҹтимаи-демократик ибарәләр һөкм сүрүр вә бу ибарәләр архасында онларын өз хүсуси мәнафеји кизләнир вә орада, пролетариатын өз хүсуси тәләбләри ҹох арзу олунан сүлһ хатиринә ирәли сүрүлмәмәлидир. Бу ҹүр бирләшмә пролетариата шүбһәсиз зәрәр вурарды вә јалныз демократик хырда буржуалара фајдалы оларды. Пролетариат, бу гәдәр ҹәтинликлә әлдә едилмиш мүстәгил мөвгејини тамамилә итирәрди вә јенә рәсми буржуа демократијасынын әлавәси ролуну ојнамаг дәрәҹәсинә енмиш оларды. Демәли, бу ҹүр бирләшмәдән гәти сурәтдә имтина етмәк лазымдыр. Бир даһа буржуа демократларыны алгышлајыб әл чалан бир хор ролу ојнамаг дәрәҹәсинә енмәк әвәзинә, фәһләләр вә ән әввәл Иттифаг она наил олмаға чалышмалыдырлар ки, рәсми демократларла јанашы олараг фәһлә партијасынын мүстәгил кизли вә ачыг тәшкилатыны јаратсынлар вә өзләринин һәр бир иҹмасыны фәһлә иттифагларынын елә мәркәзинә вә өзәјинә чевирсинләр ки, бурада пролетариатын мөвге вә мәнафеји буржуа тә'сирләриндән асылы олмадан мүзакирә едилә билсин. Пролетарларла белә бир иттифага, јә'ни пролетарларла буржуа демократларынын бәрабәр гүввәјә вә бәрабәр һүгуга малик олаҹаглары иттифага буржуа демократларынын нә гәдәр ҹидди јанашмадыглары Бреславл демократларынын тимсалындан көрүнүр: онлар өз органлары олан «Neue Oder-Zeitung»[75]да сосиалист адландырдыглары мүстәгил тәшкил олунмуш фәһләләри шиддәтлә тә'гиб едирләр. Үмуми дүшмән әлејһинә мүбаризә үчүн һеч бир хүсуси бирләшмә лазым дејилдир. Белә бир дүшмән әлејһинә ачыг мүбаризә етмәк лазым кәлдикдә һәр ики партијанын мәнафеји бир мүддәт бир-биринә ујғун кәлир вә индијә гәдәр олдуғу кими, кәләҹәкдә дә јалныз мүәјјән бир заман үчүн нәзәрдә тутулан белә бир иттифаг өзлүјүндә мејдана кәлир. Ајдындыр ки, бүтүн кечмишдәкиләр кими, гаршыдакы ганлы тоггушмаларда да башлыҹа олараг фәһләләр өз мәрдлик вә гәтијјәтләри илә, фәдакарлыға һазыр олмалары илә гәләбә газанмалы олаҹаглар. Кечмишдә олдуғу кими, бу мүбаризәдә дә хырда буржуа күтләси мүмкүн гәдәр узун заман ләнк һәрәкәт едә-

чәк вә гәтијјәтсизлик, пассивлик көстәрәчәкдир ки, сонра, гәләбә газаныланда ондан өзү үчүн истифадә етсин, фәһләләри сакитләшмәјә вә өз иш-күчүнә гајытмаға чағырсын, мүнагишә адландырылан шејләрин гаршысыны алсын вә пролетарияты гәләбәнин бәһрәләриндән мәһрум етсин. Бу ишдә хырда буржуа демократларына мане олмаға фәһләләрин күчү чатмаз, лакин хырда буржуа демократларынын силаһлы пролетариатдан ирәли кечмәләрини чәтинләшдирмәјә вә онлара елә шәртләр гәбул етдирмәјә фәһләләрин күчү чатар ки, бунларын сајәсиндә буржуа демократларынын һөкмранлығыны мәһв едәчәк тохум бу һөкмранлығын ичиндә ән әввәлдән мөвчуд олар вә сонра пролетариат һөкмранлығынын буржуа демократлары һөкмранлығыны сыхышдырыб арадан галдырмасы хејли асанлашар. Тоггушма заманы вә мүбаризә гуртаран кими фәһләләр һәр шејдән әввәл буржуазијанын сакитләшдирмәк чәһдләринә мүмкүн гәдәр мүгавимәт көстәрмәли вә демократлары өзләринин индики террорчу ибарәләрини һәјата кечирмәјә мәчбур етмәлидирләр. Фәһләләр елә һәрәкәт етмәлидирләр ки, билаваситә ингилаби чошгунлуг гәләбәдән сонра дәрһал јенә јатырылмасын. Әксинә, фәһләләр бу чошгунлуғу мүмкүн гәдәр давам етдирмәлидирләр. Онлар мүнагишә адландырылан һадисәләрин әлејһинә, мәнфур шәхсләрдән вә ја анчаг мәнфур хатирәләрлә әлагәдар рәсми биналардан халгын интигам алмасы һаллары әлејһинә нәинки чыхыш етмәмәлидирләр, бу чыхышлара нәинки јол вериб дөзмәлидирләр, һәтта бунлара рәһбәрлији өз өһдәләринә көтүрмәлидирләр. Мүбаризә заманы вә мүбаризәдән сонра фәһләләр бүтүн һалларда буржуа демократларынын тәләбләри илә јанашы өз хүсуси тәләбләрини дә ирәли сүрмәлидирләр. Демократик буржуалар һакимијјәти әлләринә алмаға һазырлашан кими фәһләләр өзләри үчүн тә'минат тәләб етмәлидирләр. Әкәр лазым кәләрсә, фәһләләр бу тә'минаты гүввә илә әлдә етмәли вә үмумијјәтлә чалышмалыдырлар ки, јени һакимләр һәр чүр күзәштләрә кетмәји вә вә'дләр вермәји өһдәләринә көтүрмәјә мәчбур олсунлар; бу — онлары нүфуздан салмаг үчүн ән доғру васитәдир. Фәһләләр үмумијјәтлә һәр васитә илә чалышыб гәләбәдән мәст олмағын вә һәр бир галибијјәтли күчә мүбаризәсиндән сонра әмәлә кәлмиш вәзијјәтин доғурдуғу һејранлығын мүмкүн гәдәр гаршысыны алмалы, бунун әвәзиндә һадисәләри сакит вә сојугганлылыгла баша дүшмәли вә јени һөкумәтә ачыг-ашкар е'тимадсызлыг көстәрмәлидирләр. Јени рәсми һөкумәтләрлә јанашы олараг, фәһләләр ја јерли өзүнүидарә органлары, бәләдијјә шуралары шәклиндә, ја да фәһлә клублары, јахуд фәһлә комитәләри васитәси илә дәрһал өзләринә мәхсус ингилаби фәһлә

һөкумәтләрини тә'сис етмәлидирләр ки, буржуа демократик һөкумәтләри фәһләләр ичәрисиндә өз дајагларыны нәинки дәрһал итирмиш олсунлар, һабелә лап әввәлдән көрсүнләр ки, бүтүн фәһлә күтләсинә архаланан һакимијјәт органларынын нәзарәти вә тәһлүкәси алтындадырлар. Бир сөзлә, гәләбәнин лап илк чағындан е'тимадсызлығы даһа мәғлуб едилмиш иртичачы партијаја гаршы дејил, өз әввәлки мүттәфигләринә, үмуми гәләбәдән јалныз өзү үчүн истифадә етмәк истәјән партијаја гаршы јөнәлтмәк лазымдыр.

2. Лакин фәһләләр, гәләбәнин лап илк саатындан е'тибарән онлара хәјанәт етмәјә башлајачаг бу партија әлејһинә гәти вә зәһмли һәрәкәт етмәк үчүн силаһланмалы вә тәшкил олунмалыдырлар. Бүтүн пролетариат дәрһал түфәнк, карабин, топ вә дөјүш сурсаты илә силаһландырылмалыдырлар; фәһләләрә гаршы јөнәлдилән көһнә мүлки гошунун јенидән чанландырылмасына мүгавимәт көстәрмәк лазымдыр. Буну һәјата кечирмәк мүмкүн олмајан јерләрдә исә фәһләләр өзләринин сечдији командирләри вә өз баш штабы олан мүстәгил пролетар гвардијасы һалында тәшкил олунмаға вә дөвләт һакимијјәтинин сәрәнчамына дејил, фәһләләрин јаратдығы ингилаби ичма шураларынын сәрәнчамына кечмәјә чалышмалыдырлар. Фәһләләр дөвләт мүәссисәләриндә ишләдикләри јерләрдә, өзләринин сечдији дәстә командирләри олан ајрыча дәстә һалында, јахуд пролетар гвардијасынын бир һиссәси һалында һөкмән тәшкил олунмалы вә силаһланмалыдырлар. Онлар силаһы вә дөјүш сурсатыны һеч бир һалда тәһвил вермәмәлидирләр; фәһләләри тәрксилаһ етмәк јолундакы һәр чүр чәһд, лазым кәлдикдә, силаһлы гүввә илә дәф едилмәлидир. Буржуа демократларынын фәһләләрә тә'сирини јох етмәк, дәрһал фәһләләрин мүстәгил вә силаһлы тәшкилатыны јаратмаг вә буржуа демократијасынын лабүд олан мүвәггәти һөкмранлығы үчүн мүмкүн гәдәр ағыр вә ону нүфуздан салан шәраит јаратмаг, — гаршыдакы үсјан заманы вә бу үсјандан сонра пролетариат вә онунла да бирликдә Иттифаг башлыча олараг мәһз бунлары етмәји нәзәрдә тутмалыдырлар.

3. Јени һөкумәтләр мүәјјән дәрәчә мөһкәмләнән кими онларын фәһләләрә гаршы мүбаризәси дәрһал башланачагдыр. Демократик хырда буржуалара гаршы бир гүввә кими чыхыш едә билмәк үчүн, һәр шејдән әввәл кәрәк фәһләләр өз клублары васитәси илә мүстәгил тәшкил олунуб мәркәзләшдирилсинләр. Мөвчуд һөкумәтләр деврилләндән сонра Мәркәзи комитә, имкан олан кими, дәрһал Алманијаја кедәчәк, тә'чили конгрес чағырачаг вә фәһлә клубларыны һәрәкатын әсас мәркәзиндә олан органын рәһбәрлији алтында мәркәзләшдирмәјә даир лазыми тәклифләри конгресин мүзакирәсинә верәчәкдир.

Фәһлә клубларынын һеч олмазса вилајәт бирләшмәләринин тезликлә тәшкил олунмасы, фәһлә партијасыны гүввәтләндирмәк вә инкишаф етдирмәк үчүн ән мүһүм тәдбирләрдән биридир. Мөвчуд һөкумәтләри девирмәјин ән јахын нәтичәси милли нүмајәндәлик мәчлиси сечмәкдән ибарәт олачагдыр. Бурада пролетариат ашағыдакыларын гајғысына галмалы олачагдыр:

I. Јерли һөкумәт органлары вә ја һөкумәт комиссарларынын һәр һансы бир өчәшмәси үзүндән, нә гәдәр олурса-олсун, фәһлә сечкиләрдән узаглашдырылмасын.

II. Буржуа-демократик намизәдләри илә јанашы олараг һәр јердә, мүмкүн гәдәр Иттифаг үзвләриндән фәһлә намизәдләри ирәли сүрүлсүн вә онларын сечилмәси үчүн бүтүн мүмкүн васитәләрдән истифадә едилсин. Һәтта онларын сечиләчәјинә һеч бир үмид олмајан јерләрдә дә фәһләләр өз намизәдләрини ирәли сүрмәлидирләр ки, өз мүстәгилликләрини мүһафизә етсинләр, өз гүввәләрини һесабласынлар, өз ингилаби мөвгеләрини вә өз партија нөгтеји-нәзәрләрини һамыја ачыгча билдирсинләр. Ејни заманда фәһләләр демократларын, мәсәлән, белә ибарәләринә алданмамалыдырлар ки, куја бу һәрәкәт демократик партијаны парчалајыр вә иртичаја гәләбә имканы верир. Бүтүн бу ибарәләрдән сон мәгсәд пролетариаты алдатмагдыр. Бу чүр мүстәгил һәрәкәт етмәклә пролетар партијасынын газанмалы олдуғу мүвәффәгијјәтләр, бир нечә иртичачынын нүмајәндәли мәчлисдә иштиракындан дәјә биләчәк зәрәрдән өлчүлмәз дәрәчәдә мүһүмдүр. Әкәр демократија иртича әлејһинә лап әввәлдән гәтијјәтлә вә террор јолу илә чыхыш едәрсә, сечкиләрдә иртичанын тә'сири габагчадан пуч едилмиш олар.

Буржуа демократлары илә фәһләләр арасында мүнагишә баш вермәсинә сәбәб олачаг биринчи мәсәлә — феодализми мәһв етмәк мәсәләси олачагдыр. Биринчи Франса ингилабында олдуғу кими, хырда буржуалар феодал маликанәләрини сәрбәст мүлкијјәт олараг кәндлиләрә верәчәкләр, јә'ни кәнд пролетариатыны сахламаг вә хырда буржуа кәндли синфи јаратмаг истәјәчәкләр ки, бу синиф дә инди франсыз кәндлисинин дүшдүјү јохсуллуг вә кетдикчә даһа чох артан борч кирдабына дүшмәли олачагдыр.

Фәһләләр кәнд пролетариатынын мәнафеји вә өзләринин мәнафеји үчүн бу плана гаршы манеәчилик көстәрмәлидирләр. Онлар тәләб етмәлидирләр ки, мүсадирә едилән феодал мүлкијјәти дөвләт малы олсун вә ири әкинчилијин бүтүн үстүнлүкләриндән истифадә едәчәк бирләшмиш кәнд пролетариатынын бечәрдији фәһлә колонијаларына чеврилсин. Бунунла да, буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләринин сарсымагда олдуғу

бир шәраитдә үмуми мүлкиjjәт принсипи дәрһал мөһкәм зәмин үзәринә кечәр. Демократлар кәндлиләрлә бирләшдикләри кими, фәһләләр дә кәнд пролетариаты илә бирләшмәлидирләр[76]. Сонра, демократлар ja билаваситә федератив республика jаратмаға чалышачаглар, ja да әкәр ваһид вә бөлүнмәз республика jаратмагдан jаха гуртармаға мүвәффәг ола билмәсәләр, онда һеч олмазса, ичмалара* вә вилаjәтләрә мүмкүн гәдәр даһа артыг мүстәгиллик вә сәрбәстлик вермәклә мәркәзи һөкумәтин әл-голуну бағламаға чалышачаглар. Бу планын әксинә олараг, фәһләләр нәинки ваһид вә бөлүнмәз Алманиjа республикасыны мүдафиә етмәлидирләр, һәмчинин чалышмалыдырлар ки, бу республикада бүтүн гүввәләр дөвләт һакимиjjәти әлиндә ән гәти бир сурәтдә мәркәзләшдирилмиш олсун. Онлар ичма азадлығы һаггында, өзүнүидарә вә и. а. һаггында демократларын бошбоғазлығына алданмамалыдырлар. Алманиjа кими бир өлкәдә һәлә бу гәдәр орта әср галыгларыны арадан галдырмаг, һәлә бир чох jерли вә вилаjәт өзбашыналығыны jох етмәк лазым кәлдиjи һалда, һеч бир вәчһлә дөзмәк олмаз ки, һәр кәнд, һәр шәһәр вә һәр вилаjәт, jалныз мәркәзләшмә шәраитиндә бүтүн күчүнү көстәрә биләчәк ингилаби фәалиjjәтә jени бир манеә төрәтсин. — Jол вермәк олмаз ки, индики вәзиjjәт jенидән чанландырылсын, зира бу вәзиjjәт үзүндән алманлар ирәлиjә еjни бир аддымы атмаг уғрунда һәр шәһәрдә вә һәр вилаjәтдә аjрыча мүбаризә етмәли олурлар. Һабелә һеч jол вермәк олмаз ки, азад jерли өзүнүидарә адланан идарә васитәси илә ичма мүлкиjjәти, jә'ни һәлә мүасир хүсуси мүлкиjjәтдән керидә дуран вә позулараг һәр jердә лабүд сурәтдә хүсуси мүлкиjjәтә чеврилән мүлкиjjәт формасы әбәдиләшдирилсин, бунунла да бирликдә, jохсул ичмаларла варлы ичмалар арасында һәмин ичма мүлкиjjәтиндән доған чәкишмәләр, һабелә үмумдөвләт вәтәндашлыг һүгугу илә jанашы мөвчуд олан ичма вәтәндашлыг һүгугу вә онун фәһләләрә гаршы фитнәләри әбәдиләшдирилсин. 1793-чү илдә Франсада олдуғу кими, инди дә Алманиjада ән чидди мәркәзләшдирмә кечирмәк һәгиги ингилаби партиjанын вәзифәсидир**.

---

* *Ичма* термини (Gemeinde) бурада кениш мә'нада, һәм шәһәр бәләдиjjәләри, һәм дә кәнд ичмалары һаггында ишләдилир. *Ред.*

** Инди геjд етмәк лазымдыр ки, бу парча анлашылмазлыг нәтичәсидир. Тарихи сахталашдыран бонапартист вә либерал сахтакарлар үзүндән о заман мүәjjән едилмиш һесаб олунурду ки, Франсанын мәркәзләшдирилмиш идарә машыныны бөjүк ингилаб тәтбиг етмишди вә Конвент бу идарә машынындан роjалист вә федералист иртича үзәриндә, һабелә харичи дүшмән үзәриндә гәләбә үчүн зәрури вә һәллиедичи бир силаһ кими истифадә едирди. Лакин инди һамыjа мә'лум бир фактдыр ки, бүтүн департаментләр,

Биз көрдүк ки, демократлар ән јахын һәрәкатда һакимијјәт башына нечә кәләчәк вә аз-чох сосиалист тәдбирләри ирәли сүрмәјә нечә мәчбур олачаглар. Белә бир суал ортаја чыхыр ки, бунун мүгабилиндә фәһләләр нә кими тәдбирләр тәклиф етмәли олачаглар? Әлбәттә, фәһләләр һәрәкатын лап әввәлиндә халис коммунист тәдбирләри тәклиф едә билмәзләр. Лакин онлар:

1. Демократлары мәчбур едә биләрләр ки, мөвчуд ичтимаи гурулушун мүмкүн гәдәр даһа чох саһәләринә мүдахилә етсинләр, онун нормал кедишини позсунлар, өзләрини нүфуздан салсынлар, һабелә мүмкүн гәдәр чох мәһсулдар гүввәләри, нәглијјатваситәләрини, фабрикләри, дәмир јоллары вә саирәни дөвләтин әлиндә топласынлар.

2. Онлар, әлбәттә, ингилаби сурәтдә дејил, јалныз реформистчәсинә чыхыш едәчәк демократларын тәклифләрини сон һәддә чатдырмалыдырлар; онлар һәмин тәләбләри хүсуси мүлкијјәт үзәринә ачыг һүчума чевирмәлидирләр. Мәсәлән, әкәр хырда буржуалар дәмир јоллары вә фабрикләри пулла алмағы тәклиф едирләрсә, фәһләләр тәләб етмәлидирләр ки, иртичачыларын мүлкијјәти олан бу дәмир јоллар вә фабрикләри дөвләт бунларын әвәзиндә һеч бир шеј вермәдән садәчә мүсадирә етсин. Әкәр демократлар мүтәнасиб верки тәләб едирләрсә, фәһләләр мүтәрәгги верки тәләб етмәлидирләр; әкәр демократларын өзләри мө'тәдил-мүтәрәгги верки тәклиф едирләрсә, фәһләләр ири капиталы мәһв едәчәк сүр'әтлә артан верки гојулмасы үзәриндә тә'кид етмәлидирләр; әкәр демократлар дөвләт борчларынын гајдаја салынмасыны тәләб едирләрсә, фәһләләр тәләб етмәлидирләр ки, дөвләт ифлас етмиш е'лан олунсун. Демәли, фәһләләрин тәләбләри һәр јердә демократларын күзәштләри вә тәдбирләринә көрә мүәјјән едилмәлидир.

даирәләр вә ичмалар идарәси, 18 брүмерәдәк бүтүн ингилаб әрзиндә, идарә олунанларын өзләри тәрәфиндән сечилән вә үмумдөвләт ганунлары чәрчивәси дахилиндә тамамилә сәрбәст олан органлардан ибарәт иди; Америкадакына бәнзәр бу вилајәт вә јерли өзүнүидарә, ингилаб үчүн о гәдәр күчлү бир васитә олду ки, Наполеон билаваситә 18 брүмер дөвләт чеврилишиндән сонра бу өзүнүидарәни тезликлә префектләрин ағалығы илә әвәз етди; беләликлә префектләрин һәлә индијә гәдәр галан бу ағалығы ән әввәлдән халис иртича аләти олмушдур. Лакин јерли вә вилајәт өзүнүидарәси сијаси вә милли мәркәзләшмәјә зидд олмадығы кими, онун Исвечрәдә белә ијрәнч бир шәкилдә гаршымыза чыхан вә чәнуби алман федератив республикачыларынын 1849-чу илдә Алманијада тәтбиг етмәк истәдикләри мәһдуд кантон вә ја коммунал худпәсәндлији илә әлагәдар олмасы да мәчбури дејилдир. *(1885-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

Әкәр алман фәһләләри даһа узун ингилаби инкишаф јолуну тамамилә кечмәдән һөкмранлыға вә өз синфи мәнафеләринин һәјата кечирилмәсинә наил ола билмәсәләр дә, бу дәфә онлар, һеч олмазса, әминдирләр ки, јахынлашан бу ингилаби драмын биринчи пәрдәси онларын өз синфинин Франсада ачыг гәләбәси илә бир вахта дүшәчәк вә бунунла да чох сүр'әтләнмиш олачагдыр.

Лакин онлар өзләринин сон гәләбәләри үчүн бунунла даһа чох иш көрмүш оларлар ки, өз синфи мәнафеләрини өзләри үчүн ајдынлашдырсынлар, өзләринин мүстәгил партија мөвгејини мүмкүн гәдәр тезликлә тутсунлар вә бир анлыға да олса, јол вермәсинләр ки, демократик хырда буржуалар өз икиүзлү ибарәләри илә онлары алдадыб пролетариат партијасынын мүстәгил тәшкилаты јолундан дөндәрә билсинләр. Онларын мүбариз шүары: «Фасиләсиз ингилаб» олмалыдыр.

Лондон, март 1850-чи ил.

1850-чи илдә вәрәгә шәклиндә чохалдылмышдыр.
Ф. Енкелс тәрәфиндән ашағыдакы китаба әлавәләрдә дәрч едилмишдир:
K. Marx. „Enthüllungen über den Kommunisten—Prozeß zu Köln“. Hottingen—Zürich, 1885.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур; 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 257—267.

К. МАРКС

1848-чи ИЛДӘН 1850-чи ИЛӘ ГӘДӘР ФРАНСАДА СИНФИ МҮБАРИЗӘ[77]

1895-чи ил НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН КИРИШ МӘГАЛӘСИ[78]

Јенидән нәшр едилән бу әсәр Марксын мә'лум игтисади вәзијјәти әсас көтүрәрәк, тарихин мүәјјән дөврүнү өз материалист анлајышы әсасында изаһ етмәк јолунда илк тәшәббүсү иди. «Коммунист Манифести»ндә бу нәзәријјә үмуми шәкилдә бүтүн јени тарихә тәтбиг едилмишди; «Neue Rheinische Zeitung»[62]дакы мәгаләләрдә Маркс вә мән ҹари сијаси һадисәләри изаһ етмәк үчүн даим бу нәзәријјәдән истифадә едирдик. Бу әсәрдә исә мәсәлә, бүтүн Авропа үчүн бөһранлы вә еіни заманда типик олуб узун илләр боју давам едән тарихи инкишаф дөврүндә баш верән сијаси һадисәләр арасындакы дахили сәбәбијјәт әлагәсини ашкара чыхармагдан вә, демәли, бу сијаси һадисәләри, мүәллифин нәзәријјәсинә көрә әсас е'тибары илә игтисади сәбәбләрин тә'сири илә изаһ етмәкдән ибарәт иди.

Ҹари тарихин һадисәләри вә һадисәләр силсиләси һаггында мүһакимә јеридиркән *әсас* игтисади сәбәбләри ашкара чыхармаг һеч вахт мүмкүн олмур. Һәтта инди, мувафиг хүсуси мәтбуат органларынын бу гәдәр чох мә'лумат вердији бир заманда, һәтта Инкилтәрәдә белә, сәнајенин вә дүнја базарында тиҹарәтин инкишафынын кедишини вә истеһсал методларында әмәлә кәлән дәјишикликләри изләмәк мүмкүн дејилдир, һәм дә күнбәкүн елә изләмәк ки, бу чох мүрәккәб вә даим дәјишән амилләрә һәр бир заман үчүн үмуми јекун вурмаг мүмкүн олсун, зира бу амилләрдән ән мүһүмләри әксәр һалларда бирдән-бирә бөјүк бир гүввә илә пыртлајыб ашкара чыхмаздан әввәл узун мүддәт кизли шәкилдә тә'сир көстәрир. Һәр бир дөврүн игтисади тарихинин ајдын мәнзәрәсини һеч вахт һадисәләрлә еіни бир заманда тәсвир етмәк олмаз, бу мән-

зәрә анҹаг сонралар, мә'лумат топландыгдан вә јохландыгдан сонра тәсвир едилә биләр. Бурада ваҹиб јардымчы иаситә статистикадыр ки, о да һәмишә кеҹикир. Буна көрә дә ҹари һадисәләри нәзәрдән кечирәркән һәлледиҹи әһәмијјәти олан бу амили чох заман даими бир амил һесаб етмәк, нәзәрдән кечирилән дөврүн әввәлләриндә әмәлә кәлмиш игтисади вәзијјәти һәмин дөврүн һамысына аид мә'лум вә дәјишмәз бир вәзијјәт кими гәбул етмәк, јахуд бу игтисади вәзијјәтдә әмәлә кәлән јалныз елә дәјишикликләри һесаба алмаг лазым кәлир ки, бунлар өзлүјүндә мөвҹуд ашкар һадисәләрдән доғдуғуна көрә бунлар да тамамилә ашкардыр. Буна көрә дә материалист методу бурада чох заман сијаси мүнагишәләри, игтисади инкишафын јаратдығы мөвҹуд иҹтимаи синифләрин вә синфи тәбәгәләрин мәнафеји арасындакы мүбаризәјә мүнҹәр етмәклә, ајры-ајры сијаси партијалары исә бу синифләрин вә синфи тәбәгәләрин аз-чох мүтабиг сијаси ифадәси һесаб етмәклә кифајәтләнмәли олур.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, тәдгиг едилән бүтүн просесләрин һәгиги әсасыны тәшкил едән игтисади вәзијјәтдә ејни заманда әмәлә кәлән дәјишикликләрә лабүд олараг бу ҹүр е'тина етмәмәк сәһвләрин мәнбәјини тәшкил етмәлидир. Лакин ҹари тарихи үмумиләшдирилмиш шәкилдә шәрһ етмәјин бүтүн шәраити лабүддән әмәлә кәлән сәһвләр мәнбәјидир, анҹаг буна бахмајараг һәмин ҹәһәт һеч кәси ҹари һадисәләрин тарихини јазмагдан имтина етмәјә мәҹбур етмир.

Маркс бу әсәри јазмаға башларкән, јухарыда гејд едилән сәһвләр мәнбәји даһа артыг дәрәҹәдә лабүд иди. 1848—1849-ҹу илләрдәки ингилабла бир заманда әмәлә кәлән игтисади дәјишикликләри изләмәк вә ја һәтта нәзәрдән гачырмамаг әсла мүмкүн дејилди. Һабелә бу иш, Маркс Лондонда сүркүндә јашадығы бириңҹи ајларда, 1849—1850-ҹи илләрин пајыз вә гышында да мүмкүн дејилди. Һалбуки Маркс өз әсәрини məһз о заман јазмаға башламышды. Бүтүн бу әлверишсиз ҹәһәтләрә бахмајараг, Маркс һәм Франсанын феврал ингилабы әрәфәсиндәки игтисади вәзијјәтинә, һәм дә бу өлкәнин феврал ингилабындан сонракы сијаси тарихинә сон дәрәҹә әтрафлы бәләд олдуғуна көрә, һадисәләри елә шәрһ едә билмишдир ки, бу, һадисәләр арасындакы дахили әлагәни индијәдәк мисли көрүнмәмиш мүкәммәл шәкилдә ашкара чыхарыр; сонралар Марксын өзү бу шәрһин дүзкүнлүјүнү ики дәфә јохлајыб сынагдан чыхармыш вә парлаг сурәтдә тәсдиг етмишдир.

Бириңҹи сынаг бунунла әлагәдар иди ки, 1850-ҹи илин јазында Маркс игтисади мәсәләләрлә мәшғул олмаға јенә вахт тап-

мыш вә бу ишә биринчи нөвбәдә сон он илин игтисади тарихини өјрәнмәкдән башламышды. Бунун нәтичәсиндә фактларын өзүндән Маркса тамамилә ајдын олду ки, онун һеч дә там олмајан материала әсасланараг индијәдәк әввәлчәдән јары априори шәкилдә чыхардығы нәтичә дүзкүн олуб бундан ибарәтдир ки, феврал вә март ингилабларыны мәһз 1847-чи илдәки дүнја тичарәт бөһраны доғурмушду вә 1848-чи илин орталарындан сәнајенин јенә јаваш-јаваш башлајыб 1849 вә 1850-чи илләрдә ән јүксәк сәвијјәјә чатан тәрәггиси, јенидән мөһкәмләнмиш Аврода иртичасынын һәрәкәтверичи гүввәси иди. Бунун һәлледичи әһәмијјәти вар иди. Әкәр биринчи үч мәгаләдә* («Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»[79] журналы, Һамбург, 1850-чи ил, јанвар, феврал вә март нөмрәләриндә чыхан мәгаләләрдә) ингилаби енержинин јахын заманда јенидән јүксәләчәјинин һәлә умулуб көзләнилдији һисс олунурса, журналын 1850-чи илин пајызында чыхан сон гоша нөмрәси үчүн Маркс илә бирликдә јаздығымыз тарихи ичмалда (мај—октјабр) бу хәјаллара һәмишәлик нәһајәт верилир: «Јени ингилаб јалныз јени бөһранын ардынча мүмкүндүр. Лакин јени бөһранын баш верәчәји лабүд олдуғу кими, ингилабын да баш верәчәји лабүддүр»**. Етмәли олдуғумуз јеканә әһәмијјәтли дәјишиклик дә бундан ибарәт иди. Һәмин ичмалда 1850-чи ил мартын 10-дан пајызадәк баш вермиш һадисәләрә верилән изаһын ардындан көрүндүјү кими, бундан әввәлки мәгаләләрдә һадисәләрә верилән изаһда вә орада мүәјјән едилән сәбәбијјәт әлагәләриндә дәјишдириләси әсла һеч бир шеј јох иди. Буна көрә дә мән һәмин изаһын ардыны әсәрин индики нәшринә дөрдүнчү мәгалә кими дахил етдим.

Икинчи сынаг даһа чидди олду. 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапартын етдији дөвләт чеврилишиндән дәрһал сонра, Маркс Франсанын 1848-чи ил февралындан башламыш ингилаби дөврү мүвәггәти олараг баша чатдыран бу һадисәјә гәдәр давам едән тарихини јенидән тәдгиг етди («Луи Бонапартын он сәккиз брумери», үчүнчү нәшри, Һамбург, Мејснер, 1885-чи ил***). Јенидән нәшр етдијимиз бу әсәрдә тәдгиг едилән дөвр һәмин китабчада, даһа гыса шәкилдә олса да, јенидән тәһлил едилир. Арадан бир илдән артыг кечдикдән сонра баш верән һәлледичи һадисә нәзәрдә тутулараг јазылан бу икинчи шәрһи биринчи шәрһ илә мүгајисә етсәниз, јәгин едәрсиниз ки, мүәллиф чох аз шеј дәјишдирмәли олмушдур.

Бу әсәрә тамамилә хүсуси әһәмијјәт газандыран чәһәт ондан ибарәтдир ки, бурада биринчи дәфә олараг верилән фор-

* Бах, һәмин чилд, сәһ. 218—380. *Ред.*
** Бах, һәмин чилд, сәһ. 311—312. *Ред.*
*** Бах, һәмин чилд, сәһ. 436—534. *Ред.*

мулда бүтүн дүнја өлкәләринин фәһлә партијалары өз игтисади ислаһат тәләбләрини јекдилликлә белә бир гыса шәкилдә ифадә едирләр: истеһсал васитәләри чәмијјәт тәрәфиндән мәнимсәнилмәлидир. Икинчи фәсилдә, «пролетариатын ингилаби тәләбләрини гысача ифадә едән биринчи бичимсиз формул» адландырылан «әмәк һүгугу» барәсиндә белә дејилир: «Лакин әмәк һүгугунун далында капитал үзәриндә һөкмранлыг, капитал үзәриндә һөкмранлығын далында исә *истеһсал васитәләринин мәнимсәнилмәси,* онларын бирләшмиш фәһлә синфинә табе едилмәси, демәли, муздлу әмәјин, капиталын вә бунларын гаршылыглы мүнасибәтинин ләғв едилмәси кизләнир»*. Беләликлә, мүасир фәһлә сосиализмини истәр бүтүн феодал, буржуа, хырда буржуа сосиализми вә саир сосиализм нөвләриндән, истәрсә дә утопик вә кортәбии фәһлә коммунизминин ирәли сүрдүјү думанлы «әмлак үмумилијиндән» кәскин сурәтдә фәргләндирән мүддәа бурада биринчи дәфә ифадә едилмишдир. Сонралар Маркс бу формулу мүбадилә васитәләринин мәнимсәнилмәсинә дә аид етмишдисә, бунун сәбәби о иди ки, формулун «Коммунист Манифести»ндән өзлүјүндә доған белә бир шәкилдә кенишләндирилмәси, јалныз әсас мүддәадан чыхарылан бир нәтичә иди. Бу јахынларда Инкилтәрәдә бә'зи әлламәләр она буну да әлавә етмишләр ки, «бөлкү васитәләри» дә чәмијјәтә верилмәлидир. Бу чәнаблар, истеһсал васитәләриндән вә мүбадилә васитәләриндән фәргли олан бу игтисади бөлкү васитәләринин нә демәк олдуғуну, чәтин ки, сөјләјә билсинләр; јохса онлар бөлкүнүн *сијаси* васитәләрини: веркиләри, јохсуллара көмәји, о чүмләдән Саксенвалд дотасијалары[80] илә башга дотасијалары нәзәрдә тутурлар? Ахы, әввәлән, бу бөлкү васитәләри елә инди дә чәмијјәтин малыдыр, дөвләт вә ја ичманын әлиндәдир, икинчиси дә, биз, елә мәһз бунлары арадан галдырмаг истәјирик.

* * *

Феврал ингилабы башландығы заман, ингилаби һәрәкатларын шәраити вә кедиши һаггында һамымызын тәсәввүрү кечмиш тарихи тәчрүбәнин, башлыча олараг Франса тәчрүбәсинин тә'сири алтында иди. Ахы 1789-чу илдән е'тибарән бүтүн Аврона тарихиндә башлыча ролу мәһз Франса ојнајырды вә инди дә үмуми чеврилиш етмәк сигналыны јенидән мәһз Франса вермишди. Буна көрә дә тамамилә тәбии вә лабүд иди ки, 1848-чи илин февралында Парисдә е'лан едилән «ичтимаи» ингилабын, пролетариат ингилабынын характери вә кедиши

* Бах, һәмин чилд, сәһ. 250—251. *Ред.*

һаггындакы тәсәввүрләримиз 1789—1830-чу илләрин өрнәкләринә аид парлаг хатирәләрлә бәзәнмишди. Парис үсјаны Вјана, Милан вә Берлиндә галибијјәтли үсјанлар шәклиндә әкс-сәда ојаданда; Русија сәрһәдинә гәдәр бүтүн Авропа һәрәката чәлб едиләндә; сонра ијун ајында Парисдә пролетариатла буржуазија арасында һөкмранлыг уғрунда биринчи бөјүк вурушма баш верәндә; һәтта буржуа синфинин гәләбәси бүтүн өлкәләрдә буржуазијаны чох ләрзәјә салдығына көрә буржуазија тәзәчә деврилмиш монархист-феодал иртичасынын јенидән гучағына атыланда, — артыг о заманкы шәраитдә бизим үчүн һеч бир шүбһә ола билмәзди ки, бөјүк гәти вурушма башланмышдыр, бу вурушма бөјүк дәјишикликләрә уғрајачаг узун бир ингилаби дөврдә ахыра чатдырылмалыдыр вә бу вурушма анчаг пролетариатын гәти гәләбәси илә баша чата биләр.

1849-чу ил мәғлубијјәтләриндән сонра биз in partibus[81]-да кәләчәк мүвәггәти һөкумәтләр әтрафында бирләшән вулгар демократијанын хам хәјалларына һеч дә шәрик дејилдик. Вулгар демократија «халгын» «мүстәбидләр» үзәриндә тез бир заманда вә гәти гәләбә чалачағына бел бағлајырды, биз исә «мүстәбидләр» арадан галдырыландан сонра мәһз бу «халгын» ичәрисиндә кизләниб галан бир-биринә әкс үнсүрләр арасында узун бир мүбаризә кедәчәјини зәнн едирдик. Вулгар демократија ән јахын күнләрдән бириндә јени бир ингилаби партлајыш олачағыны көзләјирди; биз исә һәлә 1850-чи илин пајызында демишдик ки, ингилаби дөврүн *биринчи* мәрһәләси һәр һалда гуртармышдыр вә јени дүнја игтисади бөһраны башлананадәк һеч бир шеј көзләмәк олмаз. Буна көрә дә сонралар Бисмарк тәрәфиндән лајиг көрүлдүкләри үчүн онунла сүлһ бағлајан адамларын, демәк олар, һамысы бизи ингилаб хаини адландырды.

Лакин тарих көстәрди ки, биз дә һаглы дејилмишик вә о заман әсас тутдуғумуз фикир хәјал имиш. Тарих даһа ирәли кетди: тарих нәинки бизим о заманкы сәһвимизи арадан галдырды, һәтта пролетариатын мүбаризә шәраитини дә тамамилә дәјишдирди. 1848-чи илдә тәтбиг едилән мүбаризә үсулу инди һәр чәһәтдән көһнәлмишдир вә бу мәсәлә һазырда даһа мүфәссәл нәзәрдән кечирилмәјә лајигдир.

Бүтүн кечмиш ингилаблар мүәјјән бир синфин һөкмранлығыны башга бир синфин һөкмранлығы илә әвәз етмәкдән ибарәт олмушдур; лакин индијәдәк һөкмранлыг етмиш синифләрин һамысы, һакимијјәт алтында олан халг күтләсинә нисбәтән јалныз чүз'и азлыг тәшкил етмишдир. Беләликлә, бир һаким азлыг деврилиб башга бир азлыг онун әвәзинә дөвләт һакимијјәти башына кечир вә дөвләт гајдаларыны өз мәнафе-

јинә ујғун шәкилдә јенидән гурурду. Һәр дәфә бу азлыг игтисади инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә һөкмранлыг етмәјә гадир вә лајиг бир груп олурду, мәһз буна көрә—вә анҹаг буна көрә — чеврилиш заманы, һакимијјәт алтында олан чохлуг ја чеврилишдә һәмин групун хејринә иштирак едирди, ја да чеврилишлә сакитҹә разылашырды. Лакин ајры-ајры һәр бир һалда ингилабын конкрет мәзмунуну бир кәнара гојсаг, көрәрик ки, бүтүн бу ингилабларын үмуми ҹәһәти азлыг тәрәфиндән едилән ингилаблардан ибарәт олмасындадыр. Чохлуг бу ингилабларда иштирак етмишсә дә,—шүурлу вә ја шүурсуз сурәтдә — јалныз азлығын хејринә һәрәкәт етмишдир; мәһз бу ҹәһәт вә ја һәтта чохлуғун садәҹә пассив һәрәкәти, һеч бир мүгавимәт көстәрмәмәси заһирән елә бир тәсәввүр ојадырды ки, куја бу азлыг бүтүн халгын нүмајәндәсидир.

Илк бөјүк мүвәффәгијјәтдән сонра галиб азлыг адәтән парчаланырды: азлығын бир һиссәси әлдә едилән наилијјәтлә кифајәтләнирди, дикәр һиссәси исә даһа ирәли кетмәк истәјәрәк, кениш халг күтләләринин һәгиги вә ја хәјали мәнафејинә һеч олмазса гисмән ујғун кәлән јени тәләбләр ирәли сүрүрдү. Ајры-ајры һалларда бу даһа радикал тәләбләр һәгигәтән һәјата кечирилсә дә, әксәр һалларда јалныз чох гыса мүддәтә һәјата кечирилирди: даһа мө'тәдил партија јенә үстүн кәләрәк әлдә едилән сон наилијјәтләри ја бүтүнлүклә, ја да гисмән һечә вурурду; онда мәғлублар ја хәјанәткарлыгдан дәм вуруб чығыр-бағыр салмаға башлајырдылар, ја да өз мәғлубијјәтләрини тәсадүф нәтиҹәси кими изаһ едирдиләр. Һәгигәтдә исә иш чох заман белә олурду: илк гәләбә нәтиҹәсиндә әлдә едилән наилијјәтләр јалныз даһа радикал партијанын икинҹи гәләбәси сајәсиндә мөһкәм олурду; бу вәзијјәт әлдә едилән кими вә беләликлә; мүәјјән мәрһәләдә лазым олан шеј јеринә јетирилән кими, радикаллар вә онларын наилијјәтләри јенә мејдандан чыхырды.

XVII әсрдәки бөјүк инкилис ингилабындан башлајараг јени дөврүн бүтүн ингилабларында бу ҹәһәтләр өзүнү көстәрмиш вә һәр бир ингилаби мүбаризәнин ајрылмаз ҹәһәтләри сајылмышдыр. Белә зәнн едилирди ки, бу ҹәһәтләр пролетариатын өз азадлығы уғрундакы мүбаризәсинә дә хасдыр; хүсусән она көрә ки, мәһз 1848-ҹи илдә бу азадлығы һансы истигамәтдә ахтармаг лазым кәлдијини аз-чох баша дүшән адамлар бармагла сајыла биләрди. Парисдә пролетар күтләләри һәтта галиб кәләндән сонра да һансы јолла кетмәк лазым кәлдији онларын өзләринә әсла ајдын дејилди. Буна бахмајараг инстинктив, кортәбии вә гаршысыалынмаз бир һәрәкат вар иди. Мәкәр бу вәзијјәт, мәһз елә бир вәзијјәт дејилдими ки, азлығын рәһбәрлији алтында олса да, бу дәфә азлығын

мәнафеји үчүн дејил, чохлуғун ән һәгиги мәнафеји үчүн едилән ингилаб мүвәффәгијјәтлә баша чатмалы иди? Кениш халг күтләләри аз-чох узун мүддәт давам едән ингилаби дөврләрин һамысында ирәлијә чан атан азлыг групларынын бош вә јаланчы вә'дләринә асанлыгла ујурдуларса, онларын игтисади вәзијјәтини даһа дүрүст әкс етдирән идејалар, һәлә баша дүшмәдикләри, лакин тутгун шәкилдә артыг һисс етдикләри тәләбләринин ајдын, ағласыған ифадәсиндән башга бир шеј олмајан идејалар онлара даһа азмы тә'сир едә биләрди? Доғрудур, хәјаллар боша чыхыб мә'јуслуг башлајан кими, күтләләрин бу ингилаби әһвали-руһијјәси, демәк олар, һәмишә вә әксәр һалларда чох тез дәјиширди вә бунун јерини јорғунлуг вә ја һәтта әкс сәмтә дөнүш тутурду. Бурада исә мәтләб јаланчы вә'дләр дејил, бөјүк чохлуғун ән һәгиги мәнафејини һәјата кечирмәк мәсәләси үстүндә иди; доғрудур о заман бу мәнафе һәмин бөјүк чохлуға һәлә һеч дә ајдын дејилди, лакин тезликлә әмәли сурәтдә һәјата кечирилдикчә, инандырычы шәкилдә ашкар олдуғуна көрә она кифајәт гәдәр ајдын олмалы иди. Һәм дә, Марксын үчүнчү мәгаләсиндә сүбут етдији кими, 1848-чи ил «ичтимаи» ингилабындан доған буржуа республикасынын инкишафы 1850-чи илин јазында бунунла нәтичәләнмишди ки, һәгиги һөкмранлыг, әлавә олараг монархист әһвали-руһијјәдә олан ири буржуазијанын әлиндә топланмышды, бүтүн галан ичтимаи синифләр, кәндлиләр вә хырда буржуалар исә, әксинә, пролетариатын әтрафында бирләшмишдиләр, беләки, үмуми гәләбә заманы вә гәләбәдән сонра һәлледичи амил бу синифләр дејил, тәчрүбә нәтичәсиндә камил олмуш пролетариат олмалы иди. Мәкәр бу шәраитдә азлыг ингилабынын дөнүб чохлуг ингилабына чевриләчәјини там әсасла күман етмәк олмазды?

Тарих көстәрди ки, һәм биз, һәм дә бүтүн бизим кими дүшүнәнләр һаглы дејилдик. Тарих ајдын көстәрди ки, о заман Авропа континентинин игтисади инкишафынын вәзијјәти, капиталист истеһсал үсулуну арадан галдыра билмәк үчүн һәлә кифајәт гәдәр јеткин дејилди; тарих буну 1848-чи илдән е'тибарән бүтүн континенти бүрүјән вә әслиндә биринчи дәфә олараг Франса, Австрија, Мачарыстан вә Полшада, бу јахынларда Русијада ири сәнајенин јерини мөһкәмләндирән, Алманијаны исә лап биринчи дәрәчәли сәнаје өлкәсинә чевирән игтисади ингилабла сүбут етди;—һәм дә бүтүн бунлар капитализм әсасы үзәриндә олмушду вә, демәли, бу әсасын 1848-чи илдә кенишләнмәјә һәлә бөјүк габилијјәти вар иди. Лакин мәһз бу сәнаје ингилабы һәр јердә синфи мүнасибәтләри ајдынлашдырды; сәнаје ингилабы мануфактура дөврүндән, Шәрги Авропада исә һәтта сех сәнәткарлығындан галан бир чох

ара категоријалары арадан галдырды, әсил буржуазија илә әсил ири сәнаје пролетариатыны јаратды вә бунлары ичтимаи инкишафын өн саһәсинә чыхартды. Бунун нәтичәсиндә исә 1848-чи илдә Инкилтәрәдән башга тәкчә Парисдә, бир дә бә'зи ири сәнаје мәркәзләриндә бу ики бөјүк синиф арасында кедән мүбаризә инди бүтүн Авропаны бүрүмүш вә елә шиддәтләнмишдир ки, бу, 1848-чи илдә һәлә ағласығмаз иди. О заман — мүхтәлиф тәригәтләрин бир чох тутгун инчилләри вә һәр бир дәрдин давасы олан әлачлары вар иди, инди исә — Марксын һамы тәрәфиндән гәбул едилән сон дәрәчә ајдын *тәкчә бир* нәзәријјәси вардыр ки, бу да мүбаризәнин сон мәгсәдләрини дүрүст ифадә едир; о заман — јалныз үмуми изтираб һисси илә бирләшән, инкишаф етмәмиш вә ачизликлә чошгунлугдан мә'јуслуға дүшән, јерли вә милли хүсусијјәтләр нәтичәсиндә парчаланмыш вә бир-бириндән ајрылмыш күтләләр вар иди, инди исә—дурмадан ирәлиләјән, сајы, мүтәшәккиллији, интизамы, шүуру вә гәләбәјә инамы күндән-күнә артан *ваһид* бөјүк бејнәлмиләл сосиалистләр ордусу вардыр. Әкәр пролетариатын һәтта бу гүдрәтли ордусу белә һәлә өз мәгсәдинә чатмамышса, әкәр бу орду *бир* гәти зәрбә илә галиб кәлә билмәјиб бунун әвәзинә өзүнә јаваш-јаваш јол ачмаға, шиддәтли вә инадлы мүбаризәдә бир-бир мөвге әлә кечирмәјә мәчбур олмушса, бу, 1848-чи илдә гәфләтән едилән ади бир һүчумла ичтимаи ислаһата наил олмағын нә гәдәр имкансыз олдуғуну гәти сүбут едир.

Буржуазија сүлалә тәрәфдары олан ики монархист һиссәјә парчаланмыш олса да[82], һәр шејдән әввәл асајиш вә өз пул ишләринин тәһлүкәсизлијини тәләб едирди; онун гаршысында, мәғлуб едилмиш олса да, һәлә зәһмли пролетариат дурурду вә хырда буржуаларла кәндлиләр пролетариатын әтрафында кетдикчә даһа артыг бирләширдиләр; зоракы партлајыш горхусу даим олса да, бунунла белә мәсәләни гәти һәлл етмәк үчүн һеч бир үмид вермирди, — тахт-тач иддиасында олан үчүнчү, јаланчы демократ Луи Бонапартын дөвләт чеврилиши үчүн санки гәсдән јарадылмыш вәзијјәт белә иди. 1851-чи ил декабрын 2-дә ордунун көмәји илә кәркин вәзијјәтә сон гојан Луи Бонапарт Авропанын дахили асајишини тә'мин етдисә дә, бунун әвәзиндә ону јени мүһарибәләр дөврүнә атмагла ағ күнә чыхартды[83]. Ашағыдан едилән ингилаблар дөврү мүвәггәти олараг гуртарды; јухарыдан едилән ингилаблар дөврү башланды.

1851-чи илдә јенидән империја гурулмасы пролетариатын о заманкы чәһдләринин һәлә јеткин олмадығына јени бир сүбут иди. Лакин империјанын өзү бу чәһдләри јеткинләшдирән шәраити јаратмалы иди. Дахили асајиш сәна-

јенин јени јүксәлиши үчүн кениш мејдан тә'мин етди; ордуну ишсиз гојмајыб мәшғул етмәк вә ингилаби чәрәјанлары харичи сијасәтә тәрәф јөнәлтмәк зәрурәти мүһарибәләр доғурду; Бонапарт «милләтләр принсипини»[84] мүдафиә етмәк бәһанәси илә бу мүһарибәләрдән истифадә едиб һәр чүр һијлә илә јени-јени торпаглары Франсаја гатмаға чалышырды. Ону тәглид едән Бисмарк да ејни сијасәти Пруссијада јеридирди; о, 1866-чы илдә өзүнүн дөвләт чеврилишини дүзәлтди, Алманија иттифагына[85] вә Австријаја гаршы, һабелә һөкумәтлә мүнагишәјә киришән Пруссија палатасына гаршы өзүнүн јухарыдан едилән ингилабыны дүзәлтди. Лакин Авропа ики Бонапарт үчүн чох дар иди вә тарих иши елә гәрибә кәтирди ки, Бисмарк Бонапарты јыхды вә Пруссија кралы Вилһелм нәинки кичик Алманија империјасыны[86], һәтта Франса республикасыны јаратды. Үмуми нәтичә исә бундан ибарәт олду ки, тәкчә Полша мүстәсна олмагла, бөјүк Авропа милләтләринин истиглалијјәти вә дахили бирлији бир һәгигәт олду; доғрудур, бу, нисбәтән кичик сәрһәдләр дахилиндә олду, лакин һәр һалда бу сәрһәдләр фәһлә синфинин инкишаф просесини даһа милли ихтилафларла ләнкитмәјәчәк гәдәр кениш иди. 1848-чи ил ингилабына гәбир газанлар онун гәјјуму олдулар. Бунларла јанашы 1848-чи илин вариси олан пролетариат *Интернасионалын* шәхсиндә зәһмлә баш галдырырды.

1870—1871-чи илләрдәки мүһарибәдән сонра Бонапарт мејдандан чәкилир, Бисмаркын вәзифәси исә јеринә јетирилмиш олур; белә ки, о јенә дә ади бир јункер ола биләрди. Лакин бу дөврү Парис Коммунасы баша чатдырды. Парис милли гвардијасынын[87] артиллеријасыны оғурламаг истәјән Тјерин бу хәјанәткарлыг чәһди галибијјәтли үсјана сәбәб олду. Парисдә пролетар ингилабындан башга һеч бир ингилаб ола билмәјәчәји јенә ашкара чыхды. Гәләбәдән сонра һөкмранлыг өзлүјүндә, һеч бир мүбаһисә доғурмадан фәһлә синфинин әлинә кечди. Јенә дә ашкар олду ки, һәтта о заман, һәмин китабчада нәзәрдән кечирилән дөврдән ијирми ил кечдикдән сонра белә, фәһлә синфинин бу һөкмранлығы һәлә мүмкүн дејилди. Бир тәрәфдән, Франса Париси башлы-башына бурахыб Мак-Маһонун топ күлләләри алтында ганынын сел кими ахдығыны лагејдликлә мүшаһидә едирди; дикәр тәрәфдән, Коммуна бөлүндүјү ики партија арасындакы сәмәрәсиз мүбаризә нәтичәсиндә зәифләјирди: бланкистләрдән (чохлуг) вә прудонистләрдән (азлыг) ибарәт бу ики партијадан һеч бири нә етмәк лазым кәлдијини билмирди. 1848-чи илдә гәфләтән едилән һүчум кими, 1871-чи илдә асанлыгла әлдә едилән гәләбә дә сәмәрәсиз олду.

Мүбаризә едән пролетариаты да Парис Коммунасы илә

бирликдә гәти дәфн етмәк үмидиндә идиләр. Анчаг иш әксинә олду, пролетариатын ән күчлү јүксәлиши Коммуна дөврүндән вә Франса-Пруссија мүһарибәсиндән башланыр. Силаһ көтүрә билән бүтүн әһалинин артыг милјонларла әскәри олан орду сыраларына дахил едилмәси, күллә атан силаһ, топ күлләси вә һәлә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә күчлү партлајычы маддәләр ишләдилмәси, — бүтүн бунлар һәрби ишдә там бир чеврилиш әмәлә кәтирди; бу чеврилиш, бир тәрәфдән, Бонапарт мүһарибәләри дөврүнә гәти сон гојду вә сәнајенин динч инкишафыны тә'мин едәрәк, нәтичәси габагчадан әсла нәзәрә алына билмәјән мисилсиз дәрәчә амансыз дүнја мүһарибәсиндән башга һәр бир мүһарибәни имкансыз етди. Дикәр тәрәфдән, һәрби хәрчләрин һәндәси прогрессија илә артмасына сәбәб олан бу чеврилиш веркиләрин лабүддән ағласығмаз дәрәчәдә артырылмасы илә нәтичәләнди вә бунунла да әһалинин јохсул синифләрини сосиализмин гучағына атды. Елзас-Лотаринкијанын илһагы, гызғын силаһланманын сәбәби олуб франсыз вә алман буржуазијасынын бир-биринә гаршы шовинизмини гызышдыра биләрди, лакин һәр ики өлкәнин фәһләләри үчүн бу илһаг онлары јалныз бир-биринә бағлајан јени бир васитә олду. Парис Коммунасынын илдөнүмү күнү исә бүтүн пролетариат үчүн биринчи үмуми бајрам күнү олду.

1870—1871-чи илләрдәки мүһарибә вә Коммунанын мәғлубијјәти, Марксын габагчадан хәбәр вердији кими, Авропа фәһлә һәрәкатынын ағырлыг мәркәзини мүвәггәти олараг Франсадан Алманијаја кечирди. Франсада 1871-чи илин мај ајында ахыдылан гандан сонра фәһлә һәрәкатынын өзүнү дүзәлдә билмәси үчүн, әлбәттә, илләрлә вахт лазым кәлди. Алманијада исә, әксинә, хүсусән бәрәкәтли франсыз милјардлары[88] сајәсиндә чох көзәл шәраит әлдә едән сәнаје кетдикчә даһа бөјүк сүр'әтлә инкишаф едир, сосиал-демократија даһа бөјүк сүр'әтлә вә дөнмәдән артыб бөјүјүрдү. Алман фәһләләринин 1866-чы илдә тәтбиг едилән үмуми сечки һүгугундан бачарыгла истифадә етмәләри нәтичәсиндә партијанын һејрәтләндиричи дәрәчәдә артдығыны ашағыдакы шәксиз рәгәмләр бүтүн дүнјаја ајдын көстәрди: 1871-чи илдә сосиал-демократлара 102 000 сәс, 1874-чү илдә 352 000, 1877-чи илдә 493 000 сәс верилди. Бу мүвәффәгијјәтләр, сонра сосиалистләрә гаршы верилән ганунла[89] јухарыдан тәсдиг едилмиш олду; партија мүвәггәти олараг мәғлубијјәтә уғрадылды, она верилән сәсләрин сајы 1881-чи илдә 312 000-ә дүшдү. Лакин партија тезликлә өзүнә кәлди вә мүстәсна ганунун тәзјиги алтында, мәтбуаты вә легал тәшкилаты олмадығы, иттифаглар дүзәлтмәк вә јығынчаглар кечирмәк һүгугу олмадығы һалда һәгигәтән бөјүк бир сүр'әтлә артмаға башлады: 1884-чү илдә

она 550 000, 1887-чи илдә 763 000, 1890-чы илдә 1 427 000 сәс верилди. Бурада дөвләтин әлләри јанына дүшдү. Сосиалистләрә гаршы ганун арадан галхды, сосиалистләрә верилән сәсләрин сајы 1 787 000-ә чатды ки, бу да верилән бүтүн сәсләрин дөрддә бириндән артыг иди. Һөкумәт вә һаким синифләр бүтүн васитәләрдән истифадә етдиләр, лакин фајдасыз, мә'насыз, нәтичәсиз олду. Кечә кешикчисиндән башламыш рејхсканслерә гәдәр бүтүн һөкумәт адамлары бунунла разылашмалы олдулар ки, онларын хор бахдыглары фәһләләр бу һөкумәт адамларынын ачизлијини сүбут етдиләр, һәм дә чох тә'сирли шәкилдә вә милјонларла сүбут етдиләр. Дөвләт чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдү, фәһләләр исә јенидә өз јоллары илә кетмәјә башлајырдылар.

Алман фәһләләри ән күчлү, ән интизамлы вә чох бөјүк сүр'әтлә артан сосиалист партијасы олмаг е'тибары илә јалныз өз варлыглары илә фәһлә синфи ишинә көстәрдикләри бу биринчи хидмәтлә јанашы олараг, она икинчи бир бөјүк хидмәт дә көстәрмиш олдулар. Онлар үмуми сечки һүгугундан нечә истифадә етмәк лазым кәлдијини көстәрмәклә, ән кәскин силаһлардан бири олан бу јени силаһы бүтүн өлкәләрдәки јолдашларына вердиләр.

Франсада үмуми сечки һүгугу чохдан вар иди, лакин бонапартист һөкумәт бу һүгугдан суи-истифадә етдијинә көрә арада бу һүгуг пис шөһрәт газанмышды. Коммунадан сонра бу һүгугдан истифадә едә биләчәк фәһлә партијасы јох иди. Үмуми сечки һүгугу Испанијада да республика дөврүндән гојулмушду, лакин Испанијада сечкидә иштирак етмәкдән чәкинмәк бүтүн чидди мүхалифәт партијалары үчүн чохдан бәри үмуми бир гајда олмушду. Исвечрәдә үмуми сечки һүгугу саһәсиндәки тәчрүбә нәтичәләри дә фәһлә партијасыны чох аз руһландыра биләрди. Роман өлкәләринин ингилабчы фәһләләри, сечки һүгугуну бир тәлә, һөкумәтин ишләтдији алдатма силаһы сајмаға адәт етмишдиләр. Алманијада исә вәзијјәт башга иди. Һәлә «Коммунист Манифести»ндә е'лан едилмишди ки, үмуми сечки һүгугу әлдә етмәк, демократија әлдә етмәк мүбаризә едән пролетариатын биринчи вә ән мүһүм вәзифәләриндән биридир. Лассал да бу тәләби јенидән ирәли сүрмүшдү. Бисмарк, халг күтләләри арасында өз планларына гаршы мараг ојандырмаг үчүн јеканә бир васитә олараг үмуми сечки һүгугуну һәјата кечирмәјә мәчбур оланда[90] бизим фәһләләр дәрһал ишә чидди јанашдылар вә Август Бебели биринчи мүәссисләр рејхстагына депутат көндәрдиләр. О замандан алман фәһләләри сечки һүгугундан елә истифадә етдиләр ки, бу, онларын өзләринә чох бөјүк фајда верди вә бүтүн өлкәләрин фәһләләри үчүн бир нүмунә олду. Онлар сечки һүгу-

гуну, франсыз марксист програмындакы сөзләрлә десәк, transformé de moyen de duperie qu'il a èté jusqu'ici en instrument d'émancipation — индијәдәк башалдатма деситәси олдуғу һалда, азадлыг аләтинә чевирдиләр[91]. Әкәр үмуми сечки һүгугу һәр үч илдән бир өз гүввәләримизи һесабламаға имкан вермәкдән; газандығымыз сәсләрин көзләнилмәз дәрәчәдә артдығыны мүнтәзәм сурәтдә гејд етмәк нәтичәсиндә һәм фәһләләрин гәләбәјә инамыны, һәм дә дүшмәнләрин үрәјинә дүшән ваһимәни артырмагла әлимиздә ән јахшы тәблиғат васитәси олмагдан; өз гүввәләримиз вә бүтүн дүшмән партијаларын гүввәләри һаггында дүрүст мә'лумат вермәклә һәрәкәтләримизи һесабламаг үчүн мисилсиз бир өлчү олмагдан вә бизи һәм јерсиз чәсарәтсизликдән, һәм дә јерсиз вә дүшүнчәсиз чәсарәтдән горумагдан башга бизә һеч бир фајда вермәсәјди, — әкәр сечки һүгугу бизә һәтта јалныз бу јеканә фајданы вермиш олсајды, бу да кифајәт етдијиндән даһа артыг оларды. Лакин сечки һүгугу бундан даһа чох шеј вермиш олду. Сечки һүгугу, халг күтләләринин биздән һәлә узаг олдуғу јерләрдә сечкигабағы тәшвигат әснасында бу күтләләрлә әлагәјә киришмәк, бүтүн партијалары өз бахыш вә һәрәкәтләрини бүтүн халг гаршысында һүчумларымыздан горумаға мәчбур етмәк үчүн бизә чох јахшы бир васитә верди; бундан башга, сечки һүгугу рејхстагда нүмајәндәләримизә елә бир трибуна верди ки, онлар бу трибунадан истифадә едәрәк истәр парламентдәки әлејһдарларына, истәрсә дә парламент харичиндәки күтләләрә мәтбуатда вә јығынчагларда олдуғундан даһа артыг нүфузла вә даһа сәрбәст шәкилдә мүрачиәт едә билирдиләр. Бир һалда ки, сечкигабағы тәшвигаты вә рејхстагдакы сосиалист нитгләри һөкумәт вә буржуазијанын сосиалистләр әлејһинә ганунуну даим позурду, бу ганунун онлар үчүн даһа нә әһәмијјәти ола биләрди?

Үмуми сечки һүгугундан бу чүр мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәклә бирликдә, пролетариатын тамамилә јени бир мүбаризә үсулу ишә салынды вә сүр'әтлә даһа да инкишаф етдирилди. Мә'лум олду ки, буржуазијанын өз һөкмранлығыны тәшкил етмәк үчүн истифадә етдији дөвләт идарәләриндә фәһлә синфинин бу идарәләрә гаршы мүбаризә етмәси үчүн истифадә едә биләчәји башга имканлар да вар. Фәһләләр ајры-ајры дөвләтләрин ландтагларына, бәләдијјә шураларына, сәнәт мәһкәмәләринә сечкиләрдә иштирак етмәјә вә сечки илә олан һәр бир вәзифәли адамын јеринә башгасы сечиләркән сәсвермәдә кифајәт гәдәр фәһлә иштирак едәндә, бу вәзифәни буржуазијанын әлиндән алмаг үчүн чалышмаға башладылар. Нәтичәдә белә олду ки, буржуазија вә һөкумәт фәһлә партијасынын кизли фәалијјәтинә нисбәтән легал фәалијјәтиндән

вә үсјандакы мүвәффәгијјәтләринә нисбәтән сечкиләрдәки мүвәффәгијјәтләриндән даһа чох горхмаға башладылар.

Зира бурада да мүбаризә шәраити мүһүм дәрәчәдә дәјишилмишди. Көһнә типли үсјан, 1848-чи иләдәк һәр јердә һәлледичи рол ојнајан баррикадалы күчә мүбаризәси хејли көһнәлмишди.

Бу барәдә хәјала гапылмајаг: күчә мүбаризәсиндә үсјанын гошун үзәриндә һәгиги гәләбә чалмасы, јә'ни ики орду арасындакы вурушмада әлдә едилән гәләбә кими бир гәләбә чох надир һалларда мүмкүн ола биләр. Лакин үсјанчылар да чох надир һалларда бу чүр гәләбә газаначагларына үмид бағлајырдылар. Онларын бүтүн мәгсәди мә'нәви тә'сирлә гошунун руһуну сарсытмагдан ибарәт олурду ки, бу тә'сир мүһарибә едән ики өлкә ордулары арасындакы мүбаризәдә һеч бир рол ојнамыр вә ја һәр һалда хејли аз рол ојнајыр. Бу иш баш тутанда, гошун атәш ачмагдан чәкинир, јахуд командирләр башларыны итирирләр вә үсјан галиб кәлир. Бу иш баш тутмајанда исә, гошун, һәтта сајча аз олса да, јахшы силаһланмыш вә тә'лимдән кечмиш олмасы, ваһид командanлығы, дөјүш гүввәләрини планла тәтбиг етмәси вә интизамы нәтичәсиндә үстүнлүк газанмыш олур. Үсјанын халис тактики мә'нада әлдә едә биләчәји ән бөјүк наилијјәт ајрыча бир баррикаданы дүзкүн гурмаг вә мүдафиә етмәкдән ибарәт ола биләр. Бүтөв бөјүк бир шәһәрин мүдафиәси һәлә бир јана дурсун, һәтта шәһәрин һәр һансы бир рајонуну мүдафиә едә билмәк үчүн еһтијат гүввәләринин бир-биринә көмәк етмәсинә, јерләшдирилмәсинә вә ишә салынмасына, — бир сөзлә, ајры-ајры дәстәләрин әмәлијјатыны бир-бири илә ујғунлашдырмаға, бир-биринә табе етмәјә јалныз чох зәиф дәрәчәдә наил олмаг мүмкүндүр, әксәр һалларда исә тамамилә мүмкүн дејилдир; дөјүшән гүввәләри һәлледичи бир нөгтәдә чәмләшдирмәк исә бурада өзлүјүндә мә'насыны итирир. Буна көрә дә башлыча мүбаризә формасы пассив мүдафиәдән ибарәтдир; бә'зи јерләрдә һүчум едилирсә дә, бу јалныз истисна тәшкил едәрәк, тәсадүфи чыхыш вә чинаһдан һәмлә етмәк мәгсәдини күдүр; бир гајда олараг һүчум, кери чәкилән гошунун тәрк етдији мөвгеләри јалныз тутмагдан ибарәт олур. Бундан башга, гошунун артиллеријасы вә јахшы тәчһиз олунмуш, јахшы тә'лим көрмүш мүһәндис һиссәләри олур, үсјанчыларын исә бу мүбаризә васитәләри, демәк олар, һеч бир заман олмур. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, һәтта ән бөјүк гәһрәманлыг көстәрилән баррикада вурушмаларында, — 1848-чи илин ијунунда Парисдә, 1848-чи илин октјабрында Вјанада вә 1849-чу илин мајында Дрездендәки вурушмаларда, — һүчум едән го-

шун рәһбәрләри һәр чүр сијаси мүлаһизәни бир јана атыб халис һәрби нөгтеји-нәзәрә әсасән һәрәкәт етмәјә башлајанда вә өз әскәрләринә архалана биләндә үсјан мәғлубијјәтлә нәтичәләнмишдир.

1848-чи иләдәк үсјанчыларын әлдә етдикләри чохлу мүвәффәгијјәтләрин чох мүхтәлиф сәбәбләри вардыр. 1830-чу илин ијулунда вә 1848-чи илин февралында Парисдә, һабелә Испанијадакы күчә вурушмаларынын чохунда үсјанчыларла гошун арасында дуран милли гвардија ја ачыгча үсјанчылар тәрәфинә кечирди, ја да сүст вә чәсарәтсиз һәрәкәт етмәклә гошун ичәрисиндә дә тәрәддүдә сәбәб олур вә бундан башга үсјанчылара силаһ верирди. Бу милли гвардија лап әввәлдән үсјан әлејһинә һәрәкәт етдији јерләрдә, мәсәлән, 1848-чи илин ијунунда Парисдә олдуғу кими, үсјан мәғлубијјәтә уғрајырды. 1848-чи илдә Берлиндә халг гисмән она көрә галиб кәлмишди ки, мартын 19-да кечә вә сәһәр бир чох јени дөјүш гүввәләри халга гошулмушду; гисмән она көрә ки, гошун јорулмуш вә пис тәчһиз едилмишди; нәһајәт, гисмән она көрә ки, гошунун әмәлијјатыны тамамилә позуб һечә чыхардан әмрләр верилирди. Бүтүн һалларда үсјанчылар она көрә үстүн кәлирдиләр ки, гошун атәш ачмагдан имтина едирди, командирләр гәтијјәтләрини итирирдиләр вә ја онларын әл-голу бағланмыш олурду.

Демәли, күчә вурушмаларынын һәтта классик дөврүндә, баррикада мадди тә'сирдән чох мә'нәви тә'сир көстәрмишдир. Баррикада гошунун мәтанәтини гырмаг үчүн бир васитә иди. Баррикада бу мәгсәд әлдә едиләнә гәдәр давам кәтириб галанда гәләбә газанылырды; давам кәтирә билмәјәндә исә, мүбаризә мәғлубијјәтлә нәтичәләнирди. Кәләчәкдә күчә вурушмаларынын баш тута биләчәји еһтималлары тәдгиг едиләндә нәзәрдә тутулмасы лазым кәлән башлыча чәһәт бундан ибарәтдир*.

1849-чу илдә бу еһтималлар чох аз иди. Буржуазија һәр јердә һөкумәтләрә тәрәф кечмишди; «маариф вә мүлкијјәт» нүмајәндәләри үсјанлары јатыртмаг үчүн вурушан гошунлары алгышлајыр, гонаг едирдиләр. Баррикада әввәлки чазибәсини итирмишди: әскәрләр баррикада далында дуранлары даһа «халг» һесаб етмир, арагарышдыран, гијамчы, сојғунчу, гәнимәтчи, чәмијјәтин төр-төкүнтүсү сајырды; заман кечдикчә забитләр дә күчә вурушмасы тактикасыны өјрәнмишдиләр: даһа онлар әлдәгајырма сәнкәрин дүз үстүнә кетмәјиб өзләрини горујур, бағ, һәјәт вә евләрдән аддајараг, сәнкәрин далына

* «Die Neue Zeit» журналында чап едилән мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә бу чүмлә атылмышдыр. *Ред.*

кечирдиләр. Инди бу иш бир гәдәр чәлдлик көстәриләндә он һалдан доггузунда баш тутурду.

Лакин о замандан бәри бир чох башга дәјишикликләр дә әмәлә кәлмиш вә бунларын һамысы гошунун хејринә олмушдур. Бөјүк шәһәрләр хејли кенишләнмишсә, гошунун сајы даһа чох артмышдыр. 1848-чи илдән бәри Парис вә Берлинин әһалиси дөрд дәфә артмадығы һалда, бу шәһәрләрин гарнизонлары дөрд дәфәдән чох артмышдыр. Дәмирјоллар сајәсиндә бу гарнизонларын сајы 24 саатда ики дәфәдән чох артырыла биләр, 48 саатда исә бөјүк ордулар дәрәчәсинә чатдырыла биләр. Сон дәрәчә гүввәтләндирилән бу орду мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јахшы силаһланмышдыр. 1848-чи илдә ағзындан долдурулан һамар лүләли түфәнк ишләдилирди; инди исә күллә сандығындан долдурулан хырда чаплы, сандыглы түфәнк ишләдилир ки, бу да көһнә түфәнкә нисбәтән дөрд гат артыг узағы вурур, он гат артыг сәрраст вә он гат артыг сүр'әтлә күллә атыр. Әввәлләр топдан о гәдәр дә тә'сири олмајан гумбара вә ири сачмалы мәрми атылырды; инди исә о гәдәр тә'сирли партлајычы гумбара атылыр ки, ән јахшы баррикаданы дағытмаг үчүн бири кифајәт едир. Әввәлләр галын јанғын диварыны јыхмаг үчүн истеһкамчы күлүнкү ишләдилирди; инди исә динамитли патрон ишләдилир.

Үсјанчылар үчүн, әксинә, бүтүн шәраит писләшмишдир. Бүтүн халг тәбәгәләринин рәғбәт бәсләјәчәји үсјан, чох чәтин ки, бир дә баш верә билсин; белә күман етмәк лазымдыр ки, синфи мүбаризәдә орта тәбәгәләр, истисна олмадан һамылыгла пролетариат әтрафында һеч вахт елә бирләшмәјәчәкләр ки, буржуазија әтрафында топлашмыш мүртәче партија, демәк олар, итиб кетсин. Беләликлә «халг» һәмишә парчаланмыш һалда һәрәкәт едәчәк вә, демәли, 1848-чи илдә чох бөјүк тә'сир көстәрән гүввәтли амил даһа олмајачаг. Үсјанчыларын тәрәфиндә һәрби хидмәтдән кечмиш әскәрләрин сајы чох олса да, бунлары силаһландырмаг даһа чәтин олачаг. Түфәнк мағазаларында сатылан ов түфәнкләри илә бәзәк вурулмуш баһалы түфәнкләрин чахмагларынын бу вә ја дикәр һиссәси полисин әмри илә габагчадан чыхарылыб јарамаз һала салынмыш олмаса да, бу түфәнкләр һәтта јахын мәсафәдә атышмаг үчүн сандыглы әскәр түфәнки илә һеч мүгајисә едилә билмәз. 1848-чи илә дәк һәр кәс өзү барыт вә гурғушундан лазыми күллә гајыра билирди, инди исә һәр бир түфәнк үчүн хүсуси патрон тәләб олунур вә бу патронлар бир-биринә анчаг о чәһәтдән бәнзәјир ки, һамысы ири сәнајенин мүрәккәб мәһсулудур, демәли, дәрһал һазырлана билмәз, беләликлә, мүхтәлиф түфәнк үчүн мүнасиб дөјүш патрону олмазса, онларын

чох һиссәси истифадәсиз галар. Нәһајәт, 1848-чи илдән сонра бөјүк шәһәрләрин јени салынмыш мәһәлләләриндә узун, дүз, енли күчәләр, елә бил гәсдән јени топ вә түфәнклә әмәлијјат кечирмәк үчүн ујғунлашдырылмышдыр. Берлинин шимал вә шәрг һиссәләриндәки јени фәһлә мәһәлләләрини баррикада мүбаризәси үчүн сечән бир ингилабчы дәли һесаб едилә биләрди.

Лакин бу о демәкдирми ки, кәләчәкдә күчә мүбаризәси даһа һеч бир рол ојнамајачагдыр? Әсла јох. Бу јалныз о демәкдир ки, 1848-чи илдән бәри шәраит мүлки әһалидән олан дөјүшчүләр үчүн даһа аз әлверишли, гошун үчүн даһа чох әлверишли олмушдур. Беләликлә, кәләчәк күчә мүбаризәси јалныз о заман гәләбә илә нәтичәләнә биләр ки, әлверишли олмајан бу нисбәт башга чәһәтләрлә мүвазинәтә кәтирилсин. Буна көрә күчә мүбаризәси бөјүк ингилабын әввәлиндә, сонракы кедишинә нисбәтән даһа аз олачаг вә күчә мүбаризәсинә даһа бөјүк гүввә илә киришмәк лазым кәләчәкдир. Бу гүввәләр исә, белә күман етмәк лазым кәлир ки, бүтүн бөјүк Франса ингилабы әрзиндә, һәмчинин 1870-чи ил сентјабрын 4-дә вә октјабрын 31-дә Парисдә олдуғу кими[92] ачыг һүчуму пассив баррикада тактикасындан үстүн тутачаглар*.

Инди охучуја ајдындырмы ки, нә үчүн һаким синифләр бизи алдадыб һөкмән күллә тутан вә гылынч ишләјән јерләрә чәкмәк истәјирләр? Нә үчүн инди бизи, күчәјә чыхсаг мәғлуб олачағымызы габагчадан билдијимизә вә сağа-сола бахмадан дәрһал күчәјә чыхмаг истәмәдијимизә көрә, горхаглыгда тәгсирләндирирләр? Нәһајәт, нә үчүн бизи бу гәдәр тә'кидлә дилә тутурлар ки, биз гырғына көндәриләнләр ролуну ојнамаға разылыг верәк?

Бу чәнаблар тамамилә әбәс јерә бу гәдәр хаһиш едиб бизә мејдан охујурлар. Биз о гәдәр дә ахмаг дејилик. Онлар ән јахын мүһарибәдә өз дүшмәниндән дә ејни мүвәффәгијјәтлә тәләб едә биләрдиләр ки, дүшмән өз гошунларыны гоча Фритсин** вахтында олдуғу кими дүз хәтт шәклиндә, јахуд Ваграм вә Ватерлоо[93] вурушмалары заманында олдуғу кими бүтөв дивизијалары дәстә-дәстә сыраја дүзсүн вә әлләринә чахмаг дашлы түфәнк версин. Халглар арасындакы мүһарибә шәраити дәјишилмишсә, синфи мүбаризә шәраити дә аз дәјишилмәмишдир. Гәфләтән едилән һүчумлар дөврү, шүурсуз күтләләрин башында дуран шүурлу азлыг тәрәфиндән едилән ингилаблар дөврү артыг кечмишдир. Ичтимаи гурулушу тамамилә дәјишдирмәк мәсәләсиндән бәһс едилдији јердә күтләләрин

* «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә бүтүн бу абзас атылмышдыр. *Ред.*

** — II Фридрихин. *Ред.*

өзү бунда иштирак етмәли, нәјин уғрунда мүбаризә етдијини, нәјин уғрунда ганларыны ахыдыб чанларындан кечдијини* өзү баша дүшмәлидир. Буну бизә сон әлли илин тарихи өјрәтмишдир. Лакин күтләләрин нә етмәк лазым кәлдијини баша дүшмәси үчүн узун мүддәт тә'кидлә ишләмәк лазымдыр, биз дә инди мәһз бу иши көрүрүк вә елә бир мүвәффәгијјәтлә көрүрүк ки, дүшмәнләримиз башларыны итириб билмирләр нә етсинләр.

Роман өлкәләриндә дә кетдикчә даһа чох баша дүшмәјә башлајырлар ки, көһнә тактиканы јенидән нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Сечки һүгугундан истифадә етмәк вә әлдә едилмәси мүмкүн олан бүтүн мөвгеләри әлә кечирмәк үчүн алманларын вердији нүмунә һәр јердә тәглид едилир; һазырлыгсыз һәмләләр һәр јердә арха сыраја кечмишдир**. Јүз илдән артыг бир мүддәтдә бир сыра ингилаблар нәтичәсиндә зәминин, нечә олса да, шумланыб јумшалдылмыш олдуғу вә бүтүн партијаларын кизли гәсд, үсјан вә һәр чүр башга ингилаби һәрәкәтләрдә аз-чох иштирак етдији Франсада; бунун нәтичәсиндә һөкумәтин ордуја әсла бел бағлаја билмәдији вә гәфилдән үсјан етмәк шәраитинин Алманијаја нисбәтән үмумијјәтлә даһа әлверишли олдуғу Франсада, һәтта Франсада да социалистләр кетдикчә даһа чох јәгин едирләр ки, онлар јалныз әввәлчә кениш халг күтләсини, јә'ни һазыркы һалда кәндлиләри өз тәрәфләринә чәлб етдикдә мөһкәм гәләбә газана биләрләр. Сәбирли тәблиғат иши вә парламент фәалијјәти орада да партијанын ән јахын вәзифәси һесаб едилмишдир. Нәтичәдә газанылан мүвәффәгијјәтләри чох көзләмәк лазым кәлмәди. Нәинки там бир сыра бәләдијјә идарәләри социалистләрин әлиндәдир, бундан башга, палаталарда 50 социалист иштирак едир вә бунлар артыг үч назирләр кабинетини вә бир республика президентини девирмишләр. Белчикада фәһләләр кечән ил сечки һүгугу газанмыш вә сечки даирәләринин дөрддә бириндә гәләбә чалмышлар. Исвечрә, Италија вә Данимаркада, һәтта Болгарыстан вә Румынијада да социалистләрин парламентдә нүмајәндәләри вардыр. Австријада партијаларын һамысы јекдилликлә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, рејхсратын гапыларыны бизим үзүмүзә бағламаг даһа мүмкүн дејилдир. Биз ораја, јәгин, кирәчәјик, анчаг мүбаһисә һансы

---

* «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә «нәјин уғрунда ганларыны ахыдыб чанларындан кечдијини» сөзләринин әвәзинә: «нәјин уғрунда чыхыш етмәлидирләр» чап едилмишдир. *Ред.*

** «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә «һазырлыгсыз һәмләләр һәр јердә арха сыраја кечмишдир» сөзләри атылмышдыр. *Ред.*

гапыдан кирәчәјимиз үстүндәдир. Һәтта Русија барәсиндә биз инамла үмид едә биләрик ки, орада мәшһур Земство мәчлиси*, јә’ни о милли мәчлис ки, онун чағырылмасына кәнч Николај әбәс јерә мүгавимәт көстәрир, — топлашачағы заман орада да бизим нүмајәндәләримиз олачагдыр.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу сәбәбдән харичдәки јолдашларымыз ингилаб етмәк һүгугундан һеч бир һалда әл чәкмирләр. Ахы ингилаб етмәк һүгугу јеканә *һәгигәтән* «тарихи һүгугдур», — елә бир јеканә һүгугдур ки, истиснасыз олараг бүтүн мүасир дөвләтләр, о чүмләдән Мекленбург да бу һүгуга әсасланыр, чүнки Мекленбургдакы задәканлар ингилабы 1755-чи илдә «варислик мүгавиләсинин» бағланмасы илә, феодализмин һәлә индијә гәдәр гүввәдә олан бу мәшһур сәнәдинин һазырланмасы илә нәтичәләнмишди[94]. Ингилаб етмәк һүгугу һамынын шүурунда о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, һәтта кенерал фон Богуславски өз императорунун дөвләт чеврилиши дүзәлтмәк һүгугуну да анчаг халгын бу һүгугу илә әсасландырыр.

Лакин дикәр өлкәләрдә нә олурса-олсун, алман сосиал-демократијасы хүсуси вәзијјәтдәдир, демәли, һеч олмазса, ән јахын заманда онун гаршысында хүсуси бир вәзифә дә дурур. Онун сечки гутулары јанына көндәрдији ики милјон сечичи, һабелә бу ики милјон сечичинин далында дуруб сечичи олмајан кәнчләр вә гадынлар сајча ән чох вә ән јығчам бир күтлә олуб бејнәлмиләл пролетар ордусунун һәлледичи «зәрбә дәстәсини» тәшкил едир. Бу күтлә елә индидән бүтүн верилән сәсләрин дөрддә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едир вә рејхстага кечирилән әлавә сечкиләр, ајры-ајры дөвләтләрин ландтагларына, бәләдијјә идарәләринә вә сәнәт мәһкәмәләринә кечирилән сечкиләр сүбут едир ки, бу күтлә кетдикчә артыр. Тәбиәтдә баш верән һәр бир просес кими бу күтлә дә еләчә өзбашына, еләчә арасы кәсилмәдән, еләчә гаршысыалынмаз сурәтдә вә ејни заманда еләчә сакит бир һалда артыр. Һөкумәтин буна мане олмаг үчүн көстәрдији бүтүн чәһдләр боша чыхмышдыр. Биз индидән $2^1/_4$ милјон сечичијә бел бағлаја биләрик. Белә давам едәрсә, биз индики әсрин ахырларында чәмијјәтин орта тәбәгәләринин бөјүк гисмини, хырда буржуазијаны вә хырда кәндлиләри өз тәрәфимизә чәлб етмиш олараг вә артыб өлкәдә елә бир һәлледичи гүввәјә чевриләрик ки, бүтүн башга гүввәләр бунун гаршысында истәр-истәмәз баш әјмәјә мәчбур оларлар. Һаким һөкумәт системинин башындан ашанадәк бу гүввәнин өз-өзүнә артмасына дурмадан

* Орижиналында русча «Земский собор» ифадәси латын һәрфләри илә јазылмышдыр. *Ред.*

көмәк етмәк, күндән-күнә мөһкәмләнән бу зәрбә дәстәсини авангард вурушмаларда мәһв етмәјиб һәлледичи күнәдәк саламат сахламаг* бизим башлыча вәзифәмиздир. Јалныз бир шеј: гошунла бөјүк тоггушма, 1871-чи илдә Парисдә олдуғу кими, ганлы гырғын Алманијада сосиалистләрин дөјүш гүвләринин арасы кәсилмәдән артмасыны мүвәггәти олараг ләнкидә биләр вә һәтта мүәјјән бир заман үчүн кери ата биләр. Кәләчәкдә биз буна да үстүн кәлә биләрик. Милјонлардан ибарәт олан партијаны јер үзүндән силмәк олмаз, бунун үчүн Авропа вә Американын бүтүн сандыглы түфәнкләри чатмаз. Лакин бу, нормал инкишафын кедишини ләнкидәрди, бөһранлы анда бизим зәрбә дәстәмиз, бәлкә дә олмазды, һәлледичи вурушма** тә'хирә салыныб узаға дүшәр вә даһа ағыр гурбанлар баһасына баша кәлә биләрди.

Үмумдүнја тарихи иши елә гәрибә кәтирир ки, һәр шеј баш-ајаг олур. Биз «ингилабчылар», биз «девиричиләр» кизли васитәләрин вә ја чеврилишин көмәји илә әлдә етдијимиз мүвәффәгијјәтә нисбәтән легал васитәләрин көмәји илә даһа чох мүвәффәгијјәт газанырыг. Өзләрини гајда-ганун партијасы адландыран партијалар өз әлләри илә јаратдыглары легал вәзијјәт нәтичәсиндә мәһв олурлар. Онлар наәлач галараг, Одилон Барро илә бирликдә бағырыб дејирләр: la légalité nous tue, ганунилик бизим үчүн өлүмдүр, һалбуки бу ганунилик шәраитиндә бизим әзәләләримиз бәркијир, јанагларымыз гыпгырмызы јаныр вә биз әбәди һәјат кими чичәкләнирик. Әкәр *биз* дүшүнчәсизлик етмәјиб алданмасаг вә бу партијаларын хејринә күчә мүбаризәсинә атылмасаг, онда һәмин партијаларын, нәһајәт, бирчә чарәси галар: бу мәнһус ганунилији өзләри позмалы оларлар.

Һәләлик онлар чеврилиш әлејһинә јени ганунлар тәртиб едирләр. Јенә дә һәр шеј баш-ајаг олмушдур. Мәкәр чеврилишин букүнкү гәддар дүшмәнләринин өзләри дүнән девиричи олмамышдылар? Мәкәр 1866-чы илдәки вәтәндаш мүһарибәсинә *биз* сәбәб олмушдуг? Мәкәр Һанновер кралыны, Һессен курфүрстүнү, Нассау һерсогуну өз дәдә-бабадан галма гануни, ирси торпагларындан *биз* говуб бу торпаглары зәбт етмишдик? Бир бахын, Алманија иттифагында чеврилиш едән,

---

* «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә «күндән-күнә мөһкәмләнән бу зәрбә дәстәсини авангард вурушмаларда мәһв етмәјиб һәлледичи күнәдәк саламат сахламаг» сөзләри атылмышдыр. *Ред.*

** «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә «бөһранлы анда бизим зәрбә дәстәмиз, бәлкә дә, олмазды» сөзләри атылмыш вә «һәлледичи вурушма» сөзләринин әвәзинә «мәсәләнин һәлли» чап едилмишдир. *Ред.*

аллаһын мәрһәмәти илә үч һөкмдарын тахтыны учуран бу адамлар инди чеврилишдән шикајәт едирләр! Quis tulerit Gracchos de seditione querentes?* Ким Бисмаркын пәрәстишкарларына ичазә верәр ки, онлар чеврилиши писләсинләр?

Лакин гој онлар чеврилиш әлејһинә өз ганун лајиһәләрини кечирсинләр, гој бу лајиһәләри даһа шиддәтли етсинләр, гој бүтүн чәза мәчәлләсини каучук кими еластик етсинләр, — бунунла онлар јалныз өз ачизликләрини бир даһа сүбут етмиш оларлар. Сосиал-демократијаны чидди сурәтдә сыхышдыра билмәк үчүн онлар тамамилә башга тәдбирләрә дә әл атмалы олачаглар. Һазырда ганунлара мәһз риајәт етмәк сосиал-демократ чеврилишинин хејринә олдуғу бир заманда онлар бу чеврилишә гаршы јалныз гајда-ганун партијаларынын чеврилишини ишә сала биләрләр ки, бу да ганунлар позулмадан баш верә билмәз. Пруссија бүрократы ч. Рөслер вә Пруссија кенералы ч. фон Богуславски күчә мүбаризәсинә чәлб олунмаг истәмәјән фәһләләрә гаршы, бәлкә дә, тәтбиг едилә биләчәк јеканә үсулу онлара көстәрмишләр. Бу үсул исә конститусијаны позмаг, диктатура гурмаг, мүтләгијјәтә гајытмаг үсулудур, regis voluntas suprema lex!** Чәнаблар, чүр'әтли олун, даһа бош-бош данышмаг јери дејил, һәрәкәт етмәк лазымдыр!

Лакин унутмајын ки, Алманија империјасы, һабелә бүтүн хырда дөвләтләр вә үмумијјәтлә бүтүн мүасир дөвләтләр *мүгавилә мәһсулудур:* әввәлән, һөкмдарлар арасында бағланан мүгавилә вә икинчиси, һөкмдарларла халг арасында бағланан мүгавилә мәһсулудур. Әкәр тәрәфләрдән бири мүгавиләни позурса, мүгавилә бүтүнлүклә өз гүввәсини итирир вә дикәр тәрәф дә өз тәәһһүдләриндән азад олур. Буну Бисмарк бизә 1866-чы илдә чох көзәл нүмајиш етдирди. Демәли, әкәр сиз империја конститусијасыны позсаныз, онда сосиал-демократија да өз тәәһһүдләриндән азад олар вә сизә гаршы лазым билдији кими һәрәкәт едә биләр. Лакин онун мәһз нә едәчәји сирдир вә чох чәтин ки, бу сирри инди сизә ачсын***.

Тәгрибән 1600 ил бундан әввәл Рома империјасында да тәһлүкәли чеврилиш партијасы фәалијјәт көстәрирди. Бу партија дини вә дөвләтин бүтүн бүнөврәсини сарсыдыр вә императорун ирадәсинин ән али ганун олдуғуну ачыгдан-ачыға инкар едирди; бу партијанын вәтәни јох иди, бејнәлмиләл бир партија иди; бу партија Галлијадан башламыш Асијаја гәдәр империјанын бүтүн әјаләтләринә јајылмыш вә һәтта ондан

---

* — Гракхлар гијамдан шикајәт едәндә, буна дөзмәк олармы? (*Јувенал*, икинчи сатира). *Ред.*

** — монархын ирадәси ән али ганундур! *Ред.*

*** «Die Neue Zeit» мәтниндә вә «Франсада синфи мүбаризә»нин 1895-чи илдәки ајрыча нәшриндә бу абзасын сон үч чүмләси атылмышдыр. *Ред.*

харичə дə чыхмышды. Бу партија узун заман кизли, хəлвəти ишлəјирди, лакин узун мүддəт өзүнү ачыг фəалијјəт көстəрмəк үчүн кифајəт гəдəр күчлү һисс едирди. Христианлар ады илə мəшһур олан бу чеврилиш партијасынын гошун ичəрисиндə дə чохлу тəрəфдары вар иди; христианлардан ибарəт бүтөв лекионлар вар иди. Бу лекионлар һаким бүтпəрəст дини мəрасимлəриндə иштирак едиб əскəри еһтирам көстəрмəјə көндəрилəндə, чеврилиш партијасына мəнсуб олан əскəрлəр протест аламəти олараг ҹүр'əт едиб өз дəмир папагларына хүсуси хач нишаны тахырдылар. Һəтта гышлаларда рəислəрин ишлəтдији ади тəзјиг тəдбирлəри белə нəтиҹəсиз галырды. Император Диоклетиан өз гошунунда гајда, итаəткарлыг вə интизамын сарсылдығына даһа сакит баха билмəди. Һəлə фүрсəт вар икəн чидди тəдбирлəр көрдү. О, сосиалистлəр əлејһинə, — јох, дилим чашды,—христианлар əлејһинə бир ганун верди. Чеврилиш тəрəфдарларынын јығынҹаглары гадаған едилди, јығынҹаг јерлəри бағладылды вə ја һəтта дағыдылды, Саксонијада гырмызы ҹиб јајлыглары гадаған едилдији кими, орада да христиан нишаны олан хач вə с. гадаған едилди. Христианлары дөвлəт вəзифəсиндə олмаг һүгугундан мəһрум етдилəр, онлар һəтта јефрејтор да ола билмəздилəр. «Үзкөрəнлијə» лазымынҹа адəт етдирилмиш һакимлəр, ч. фон Кəллерин чеврилиш əлејһинə ирəли сүрдүјү ганун лајиһəсиндə[95] нəзəрдə тутдуғу һакимлəр о заман һəлə олмадығына көрə, өзлəрини мүдафиə етмəк үчүн мəһкəмəјə мүраҹиəт етмəк христианлара садəҹə гадаған едилмишди. Лакин бу мүстəсна ганун да нəтиҹəсиз галды. Христианлар лаға гојдуглары бу ганунун мəтнини диварлардан гопарырдылар вə һəтта дејирлəр ки, Никомедијада императорун о заман олдуғу сараја од вурмушдулар. Онда император христианлардан интигам алмаг үчүн онлары ерамызын 303-ҹү илиндə күтлəви сурəтдə тə'гиб етмəјə башлады. Бу, христианлара гаршы едилəн тə'гиблəрин ахырынҹысы иди. Һəм дə бу тəдбир о гəдəр гүввəтли тə'сир көстəрди ки, 17 ил сонра ордунун бөјүк əксəријјəти христианлардан ибарəт олду вə бүтүн Рома империјасынын сонракы һөкмдары, кешишлəр тəрəфиндəн бөјүк һөкмдар адландырылан Константин христианлығы дөвлəт дини е'лан етди.

Лондон, 6 март 1895-ҹи ил

Ф. Енкелс

„Die Neue Zeit“ журналында, 1894—1895-ҹи иллəр, Bd 2, №№ 27 вə 28 вə Karl Marx. „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850“. Berlin, 1895 китабында (ихтисарла) чап едилмишдир

К. Маркс вə Ф. Енкелсин əсəрлəриндəн чап олунур, 2-ҹи нəшри, ҹилд 22, сəһ. 529—531.

1848-чи ИЛДӘН 1850-чи ИЛӘ ГӘДӘР ФРАНСАДА СИНФИ МҮБАРИЗӘ[77]

1848-чи илдән 1849-чу илә гәдәр олан ингилаб салнамәсинин, јалныз бир нечә фәсли мүстәсна олмагла, аз-чох әһәмијјәтли һәр бир бөлмәсинин сәрлөвһәси беләдир: *ингилабын мәғлубијјәти!*

Лакин бу мәғлубијјәтләрдә ингилаб мәһв олмурду. Ингилабдан әввәлки ән'әнәләрин галыглары, һәлә кәскин синфи экслкликләр дәрәчәсинә гәдәр кәскинләшмәмиш ичтимаи мүнасибәтләрин нәтичәләри мәһв олурду, ингилаби партијанын феврал ингилабынадәк һәлә тә'сириндән азад олмадығы адамлар, хам хәјаллар, тәсәввүрләр, лајиһәләр мәһв олурду ки, партијаны бунлардан *феврал гәләбәси* дејил, јалныз бир сыра *мәғлубијјәтләр* азад едә биләрди.

Бир сөзлә, ингилаб билаваситә әлдә етдији һәм фачиәли, һәм дә күлмәли наилијјәтләри илә дејил, эксинә, бирләшмиш вә мөһкәм әксингилаб јаратмагла, дүшмән јаратмагла ирәлиләјиб өзүнә јол ачырды вә чеврилиш партијасы бу дүшмәнлә мүбаризәдә јалныз бөјүјүб әсил ингилаби бир партија олурду.

Тәгдим олунан мәгаләләрдән мәгсәд дә буну сүбут етмәкдир.

I

1848-чи ИЛ ИЈУН МӘҒЛУБИЈЈӘТИ

Ијул ингилабындан сонра либерал банкир Лаффит өз compére*-си Орлеан һерсогуну[96] тәнтәнә илә бәләдијјә идарәсинә кедәндә јола салыркән ағзындан бу сөзләри гачырмышды:

* Бу сөздә чинас вар: «compére»нин бир мә'насы «кирвә», бир мә'насы да «фитнәкарлыгда иштирак едән» демәкдир. *Ред.*

«Бундан сонра банкирләр һөкмранлыг едәчәкләр». Бунунла Лаффит ингилабын сиррини ачмышды.

Луи-Филипп заманы бүтүн франсыз буржуазијасы дејил, онун јалныз *бир фраксијасы:* банкирләр, биржа вә дәмирјол краллары, көмүр вә дәмир мә'дәнләринин саһибләри, мешә саһибләри, ири торпаг саһибләринин онларла әлагәдар олан һиссәси, јә'ни *малијјә аристократијасы* адлананлар һөкмранлыг едирди. Малијјә аристократијасы тахтда әјләшмишди, палатада ганунлар гәбул етдирирди, назир мәнсәбиндән башламыш дөвләт түтүн дүканларына гәдәр бүтүн кәлирли дөвләт вәзифәләрини пајлашдырырды.

Әсл *сәнаје буржуазијасы* рәсми мүхалифәтин бир һиссәсини тәшкил едирди, јә'ни палаталарда јалныз азлыгда галмышды. Малијјә аристократијасынын мүтләгијјәти өз инкишафында даһа саф шәкил алдыгча вә малијјә аристократијасы өзү ган дәрјасында боғулан 1832, 1834 вә 1839-чу ил[97] үсјанларындан сонра фәһлә синфи үзәриндәки һөкмранлығынын мөһкәмләндијини даһа чох күман етдикчә, сәнаје буржуазијасынын мүхалифәти даһа гәти олурду. Буржуа иртичасынын милли Мүәссисләр мәчлиси илә милли Ганунверичи мәчлисиндәки ән гаты тәрәфдары олан Руан фабрикчиси *Гранден* депутатлар палатасында Кизонун ән гызғын әлеjһдары иди. Сонралар франсыз әксингилабынын Кизосу ролуна гәдәр јүксәлмәк үчүн әбәс јерә чидд-чәһд етмәклә танынмыш *Леон Фоше,* Луи-Филиппин падшаһлығы дөврүнүн ахырларында еһтикара вә онун нөкәрчилијини едән һөкумәтә гаршы сәнајени мүдафиә етмәк үчүн гәләмлә мүбаризә едирди. *Бастиа,* һаким систем әлеjһинә Бордо вә бүтүн франсыз шәрабчылары адындан тәшвигат апарырды.

Хырда буржуазијанын бүтүн тәбәгәләри, һабелә *кәндлиләр* сијаси һакимијјәтдә иштирак етмәкдән тамамилә кәнар едилмишдиләр. Нәһајәт, јухарыда адлары чәкилән синифләрин *идеоложи* нүмајәндәләри вә мүдафиәчиләри, онларын алимләри, вәкилләри, һәкимләри вә башгалары, — сөзүн гысасы, онларын *«истe'дад саһиби»* адланан адамлары рәсми мүхалифәт сыраларында вә ја pays légal*-дан тамамилә кәнарда дурурдулар.

Малијјә еһтијачы лап әввәлдән Ијул монархијасыны[98] буржуазијанын јухары тәбәгәсиндән асылы етмишди, буржуазијанын јухары тәбәгәсиндән онун асылы олмасы исә, өз нөвбәсиндә, кетдикчә артан малијјә еһтијачынын түкәнмәз мәнбәји олмушду. Бүдчәдә мүвазинәт, дөвләт мәдахили илә мәхаричи арасында мүвазинәт бәрпа едилмәјинчә дөвләт идарәсини мил-

---

* — сечки һүгугуна малик шәхсләр даирәсиндән. *Ред.*

ли истеһсалын мәнафејинә табе етмәк олмаз. Лакин дөвләт мәхаричини азалтмадан, јә'ни һаким үсул-идарә дајагларынын мәнафејинә тохунмадан вә верки системини дәјишдирмәдән, јә'ни верки ағырлығынын хејли һиссәсини буржуазијанын јухары тәбәгәләринин белинә јүкләмәдән бу мүвазинәт нечә бәрпа едилә биләр?

Бундан әлавә, *дөвләтин борчлу олмасы* буржуазијанын һөкмранлыг едән вә палаталар васитәси илә ганунлар верән фраксијасынын *билаваситә хејринә* иди. *Дөвләт кәсири* бу фраксијанын мәһз башлыча еһтикар васитәси вә чох мүһүм варланма мәнбәји иди. Һәр ил гуртардыгча јени кәсир әмәлә кәлирди. Һәр дөрд вә ја беш илдән сонра јени борч алынырды. Һәр јени борч исә малијјә аристократијасына, сүн'и сурәтдә ифласа јахын бир вәзијјәтдә сахланылан дөвләти сојмаг үчүн әлверишли фүрсәт верирди, — дөвләт банкирләрдән ән әлверишсиз шәртләрлә борч алмалы олурду. Бундан башга, алынан һәр јени борч, өз капиталыны вериб фаизли дөвләт кағызлары алан чамааты биржа әмәлијјаты васитәси илә сојмаг үчүн јени бир фүрсәт верирди вә бу биржа әмәлијјатынын сирри јалныз һөкумәтә вә парламент әксәријјәтинә ашкар иди. Үмумијјәтлә, дөвләт кредитинин сабит олмамасы вә дөвләт сирләрини билмәк нәтичәсиндәдир ки, банкирләр вә онларын палаталардакы вә тахтдакы әлбирләри гијмәтли дөвләт кағызларынын мәзәннәсиндә бирдән-бирә фөвгәл'адә дәјишиклик әмәлә кәтирә билирдиләр вә бу дәјишикликләр һәр дәфә лабүд оларaг бир чох хырда капиталистин вар-јохдан чыхмасына вә ири биржа ојунчуларынын ағлакәлмәз сүр'әтлә варланмасына сәбәб олурду. Луи-Филиппин падшаһлығы дөврүнүн сон илләриндәки *фөвгәл'адә* дөвләт мәхаричинин Наполеон дөврүндәки фөвгәл'адә дөвләт мәхаричиндән ики дәфәдән дә артыг олмасына сәбәб будур ки, дөвләт кәсири буржуазијанын һаким фраксијасынын билаваситә хејринә иди; бу мәхарич һәр ил тәхминән 400 милјон франк тәләб едирди, һалбуки Франсанын бүтүн ихрачы илдә орта һесабла надир һалларда 750 милјон франка чатырды. Беләликлә, дөвләтин әлиндән кәлиб кечән чох бөјүк мәбләғләр, бундан әлавә, һәр чүр фырылдагчы подратлар, рүшвәт, оғурлуг вә һијлә үчүн әлверишли шәраит јарадырды. Дөвләтә борч вермәклә ону бөјүк өлчүдә сојурдуларса, дөвләт тапшырыглары подратлар үсулу илә көрүлдүкдә, бу сојғунчулуг хырда өлчүдә тәкрар едилирди. Палата илә һөкумәт арасындакы мүнасибәтләрдә баш верән һаллар, ајры-ајры идарәләрлә ајры-ајры саһибкарлар арасындакы мүнасибәтләрдә дәфәләрлә тәкрар олунурду.

Һаким синиф үмумијјәтлә дөвләт мәхаричиндән вә дөвләтә верилән борчлардан өз хејринә истифадә етдији кими, *дәмир-*

јоллар чәкмәк ишиндән дә өз хејринә истифадә едирди. Палаталар хәрчин әсас ағырлығыны дөвләтин белинә јүкләјир, еһтикарла мәшғул олан малијјә аристократијасынын исә гызыл бәһрә әлдә етмәсини тә'мин едирдиләр. Әксәријјәтә мәнсуб бүтүн депутатларын, о ҹүмләдән назирләрин бир һиссәсинин, сонралар ганунверичиләр сифәти илә дөвләт һесабына чәкдирдикләри дәмирјол иншаатында бир сәһмдар кими мәнфәәтләри олдуғу тәсадүфән ашкара чыханда депутатлар палатасында баш верән галмагаллар һамынын јадындадыр.

Ән хырда малијјә ислаһаты исә, әксинә, банкирләрин мүгавимәтинә раст кәләрәк, боша чыхырды. Мәсәлән, *почта ислаһаты*. Ротшилд протест етмишди. Мәкәр дөвләт, кетдикҹә артан борҹларынын фаизини өдәмәк үчүн истифадә етмәли олдуғу өз мәдахил мәнбәләрини азалтмаға ҹүр'әт едә биләрди?

Ијул монархијасы, Франсанын милли сәрвәтиндән өз хејринә истифадә етмәк үчүн гурулан сәһмдарлар компанијасындан башга бир шеј дејилди; бу компанијанын дивидендләри назирләр, палаталар, 240 000 сечиҹи вә бунларын гујруглары арасында бөлүнүрдү. Луи-Филипп бу компанијанын директору, — тахта чыхмыш Робер Макер иди. Бу систем даим тәһлүкәләр төрәдир, тиҹарәтә, сәнајејә, әкинчилијә, кәмичилијә вә ијул күнләриндә өз бајрағында gouvernement à bon marché — уҹуз һөкумәт сөзләрини јазан сәнаје буржуазијасынын мәнафејинә зәрәр вурурду.

Малијјә аристократијасы ганунлар вердијинә, дөвләти идарә етдијинә, бүтүн мүтәшәккил ичтимаи һакимијјәти өз ихтијарында сахладығына көрә, өз һөкмранлығы илә, һабелә мәтбуат васитәси илә ичтимаи фикри өз әлиндә сахладығына көрә крал сарајындан башламыш café borgne*-јәдәк бүтүн тәбәгәләрдә ејни әхлагсызлыг, ејни һәјасыз јалан, ејни варланма һәрислији — истеһсал јолу илә дејил, өзкәләрин мөвҹуд сәрвәтини маһиранә бир кәләк гуруб ҹибә салмаг јолу илә варланмаг һәрислији һөкм сүрүрдү. Мәһз буржуа ҹәмијјәтинин јухары тәбәгәләри ичәрисиндә, һәтта буржуа ганунлары илә аддымбашы тоггушан азғын, алчаг еһтираслар өзүнү ҹиловланмамыш шәкилдә көстәрир, еһтикарла газанылан сәрвәт өз тәбиәтинә ујғун шәкилдә зөвг алмаг јолуну ахтардығына көрә зөвг дөнүб әхлагсызлыг шәклини алырды, пул, мурдарчылыг вә ган бир-биринә гарышырды. Малијјә аристократијасы һәм өзүнүн варланма үсулуна, һәм дә өз зөвгүнүн характеринә көрә *буржуа ҹәмијјәтинин јухары тәбәгәләриндә*

---

* — ән алчаг мејханалара. *Ред.*

лумпен-пролетариатын чанланмасындан башга бир шеј дејилдир.

Франсыз буржуазијасынын һакимиј јәтдә иштирак етмәјән фраксијалары *«Бу сатгынлыгдыр!»* дејә бағырырды. Лүмпенпролетариаты адәтән алчаг мејханалара, хејријјә евләринә, дәлиханалара сүрүкләјән, мүттәһимләр скамјасына отурдан, каторгаја көндәрән вә дар ағачы күрсүсүнә кәтириб чыхаран ојунлар 1847-чи илдә буржуа чәмијјәтинин ән јүксәк сәһнәләриндә чамаатын көзү гаршысында ојнанырkән халг: «*A bas les grands voleurs! A bas les assassins!*»* — дејә бағырырды. Сәнаје буржуазијасы өз мәнафејинин тәһлүкә гаршысында галдығыны көрдү, хырда буржуазијаны мә'нәви гәзәб бүрүмүшдү, халг һиддәтләнмишди. Парис, малијјә аристократијасынын һөкмранлығыны чох вә ја аз мәзһәкәли шәкилдә ифша вә мәсхәрә едән: «La dynastie Rothschild»**, «Les juifs rois de l'èpoque»*** вә саир сәрләвһәли һәчвләрлә долмушду.

Rien pour la gloire!**** Шөһрәт һеч бир мәнфәәт кәтирмир! La paix partout et toujours!***** Мүһарибә үч вә дөрд фаизли кағызларын мәзәннәсини ашағы салыр! — биржа ишбазлары Франсасы өз бајрағында бу сөзләри јазмышды. Буна көрә дә онун јеритдији харичи сијасәт франсызларын милли һејсијјәтини дәфәләрлә алчалтмышды. Краковун Австријаја гатылмасы[57] вә бунунла да Полшаны талан етмәк ишинин баша чатдырылмасы, һәмчинин Исвечрәдә Зондербунд мүһарибәсиндә[99] Кизонун фәал сурәтдә Мүгәддәс иттифаг[72] тәрәфинә кечмәси франсыз милли һејсијјәтини хүсусилә тапдаламышды. Исвечрә либералларынын бу кичик мүһарибәдәки гәләбәси Франсадакы буржуа мүхалифәтинин шәхси һејсијјәт һиссини күчләндирмиш, Палермодакы ганлы халг үсјаны исә ифлич һалына салынан халг күтләсинә електрик чәрәјаны кими тә'сир көстәриб онда бөјүк ингилаби хатирәләр вә еһтираслар ојатмышды******.

Нәһајәт, *дүнја мигјасында әһәмијјәтә малик ики игтисади һадисә* үмуми наразылығын партламасыны сүр'әтләндирди вә кизли шикајәтләр артыб үсјан шәклини алды.

---

* — «Рәдд олсун ири оғрулар! Рәдд олсун гатилләр!» *Ред.*

** — «Ротшилдләр сүлаләси». *Ред.*

*** — «Сәләмчиләр заманәмизин кралларыдыр». *Ред.*

**** — Шөһрәт үчүн бир гәпик дә вермәмәли! *Ред.*

***** — Нечә олурса-олсун сүлһ бәргәрар едилмәли! *Ред.*

****** Русија вә Пруссијанын разылығы илә Краков 1846-чы ил нојабрын 11-дә Австријаја гатылмышдыр.—Исвечрәдә Зондербунд мүһарибәси 1847-чи ил нојабрын 4-дән 28-дәк давам етмишдир. — Палермо үсјаны 1848-чи ил јанварын 12-дә башланмышдыр; јанварын ахырларында неапол-лулар шәһәри доггуз күн топа тутмушдулар. *(1895-чи ил нәшринә Енкелсин гејди).*

1845 вә 1846-чы илләрдәки картоф хәстәлији вә гытлыг халг ичәрисиндә үмуми һәјәчаны гүввәтләндирди. 1847-чи илдә баһалыг Франсада, һабелә бүтүн континентдә ганлы тоггушмалара сәбәб олду. Бир јанда малијјә аристократијасы һәјасызчасына кеф мәчлисләри дүзәлдир, о бири јанда исә халг ән вачиб јашајыш васитәләри үчүн мүбаризә едирди! Бүзансда ачлыг гијамларынын[100] иштиракчылары е'дам олунур, Парисдә исә крал аиләси тохлуғундан јыртылан дәләдузлары мәһкәмәнин әлиндән хилас едирди!

Ингилаб партлајышыны сүр'әтләндирән икинчи бөјүк игтисади һадисә Инкилтәрәдәки *үмуми тичарәт вә сәнаје бөһраны* иди. Јахынлашдығыны һәлә 1845-чи илин пајызында, дәмирјол сәһмләри мөһтәкирләринин күтләви сурәтдә ифлас етмәси илә хәбәр верән бу бөһраны 1846-чы илдә, тахыл көмрүјүнүн ләғв едиләчәји кими бир сыра тәсадүфи сәбәбләр тә'хирә салмышды; нәһајәт, 1847-чи илин пајызында бу бөһран Лондонда мүстәмләкә маллары алыб сатан ири алверчиләрин ифласы шәклиндә башланды вә бу ифласдан сонра дәрһал торпаг банклары сыныг чыхды, Инкилтәрәнин сәнаје даирәләриндә фабрикләр бағланды. Бу бөһранын бүтүн нәтичәләри континентдә өз тә'сирини һәлә тамам көстәрмәмишди ки, феврал ингилабы башланды.

Тичарәт вә сәнаједә баш верән игтисади хәстәлик малијјә аристократијасынын мүтләгијјәтини даһа да дөзүлмәз етди. Мүхалиф буржуазија, палаталарда өзүнә әксәријјәт газандырачаг вә биржа һөкумәтини јыхачаг *сечки ислаһаты* хејринә бүтүн Франсада *зијафәтләр кампанијасына* башлады. Сәнаје бөһраны Парисдә ајрыча бир нәтичә дә верди: әмәлә кәлмиш шәраитдә даһа харичи базарда иш көрә билмәјән бир чох фабрикчи вә ири алверчиләри дахили базара атылмаға мәчбур етди. Онларын тә'сис етдији ири фирмаларын рәгабәти хырда баггал вә дүканчылары дәстә-дәстә вар-јохдан чыхарырды. Бу сәбәбә көрәдир ки, Парис буржуазијасынын бу һиссәси ичәрисиндә ифлас едәнләрин сајы чох олду вә буржуазијанын бу һиссәси феврал күнләриндә ингилаби сурәтдә һәрәкәт етди. Мә'лумдур ки, Кизо вә палаталар ислаһатлар кечирмәк тәклифләринә ајдын шәкилдә мејдан охудулар, артыг иш-ишдән кечмишкән Луи-Филипп Барро һөкумәтини тә'јин етмәк гәрарына кәлди, иш халгла орду арасында тоггушмаја кәлиб чатды, милли гвардијанын[87] пассив һәрәкәти нәтичәсиндә орду тәрксилаһ едилди, Ијул монархијасы исә өз јерини мүвәггәти һөкумәтә вермәли олду.

Феврал баррикадаларында јаранан *мүвәггәти һөкумәт* өз тәркибинә көрә, гәләбә бәһрәсини өз араларында бөлүшдүрән мүхтәлиф партијалары лабүд олараг әкс етдирирди. Бу һөку-

мәт, Ијул монархијасыны бирликдә јыхан, лакин мәнафеләри бир-биринә дүшмән олан *мүхтәлиф синифләр арасында гаршылыглы күзәштә әсасланан узлашмадан* башга бир шеј ола билмәзди. Бу һөкумәтин *бөјүк әксәријјәти* буржуазија нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Ледру-Роллен вә Флокон республикачы хырда буржуазијанын нүмајәндәләри иди, республикачы буржуазијаны «National»дан[101] олан адамлар, сүлалә мүхалифәтини—Кремјө, Дүпон де л'Ер вә башгалары тәмсил едирдиләр. Фәһлә синфинин јалныз ики нүмајәндәси вар иди: Луи Блан вә Албер. Нәһајәт, мүвәггәти һөкумәтдәки Ламартин әслиндә мүәјјән бир реал мәнафеји, мүәјјән бир синфи ифадә етмәјиб, феврал ингилабынын өзүнү, бүтүн хам хәјаллары, поезијасы, хәјали мәзмуну вә ибарәләри илә бирликдә үмуми үсјаны тәҹәссүм етдирирди. Лакин феврал ингилабынын бу нүмајәндәси өз мөвгеји вә бахышларына көрә *буржуазијаја* мәнсуб иди.

Парис сијаси мәркәзләшмә сајәсиндә Франса үзәриндә һөкмрандырса, фәһләләр дә ингилаби сарсынтылар вахтында Парис үзәриндә һөкмран олурлар. Мүвәггәти һөкумәтин биринҹи тәдбири, гәләбәдән мәст олмуш Парисин әлиндән ајыг Франсаја шикајәт етмәк јолу илә бу бөјүк тә'сирдән хилас олмаг ҹәһдиндән ибарәт иди. Ламартин, баррикада дөјүшчүләринин республика е'лан етмәк һүгугуну данырды. О дејирди ки, буну анҹаг франсыз милләтинин әксәријјәти едә биләр, онун сәс вермәсини көзләмәк лазымдыр, Парис пролетариаты һакимијјәти гәсб етмәклә өз гәләбәсини ләкәләмәмәлидир. Буржуазија пролетариата тәкҹә *бир* гәсбкарлыг етмәјә, мүбаризә гәсбкарлығына иҹазә верир.

Февралын 25-дә күнорта чағы республика һәлә е'лан едилмәмишди, анҹаг бүтүн назирлик јерләри мүвәггәти һөкумәтин буржуа үнсүрләри вә «National» әтрафында бирләшән кенераллар, банкирләр вә вәкилләр арасында артыг бөлүшдүрүлмүшдү. Лакин фәһләләр бу дәфә белә бир гәрара кәлмишдиләр ки, 1830-ҹу илин ијулунда олдуғу кими башалдатмаја јол вермәсинләр. Онлар јенидән мүбаризәјә башламаға вә силаһ күчү илә республикаја наил олмаға һазыр идиләр. Буну билдирмәк үчүн *Распајл* бәләдијјә идарәсинә јолланды. О, республика е'лан етмәји Парис пролетариаты адындан мүвәггәти һөкумәтә *әмр етди;* халгын бу һөкмү ики саат әрзиндә јеринә јетирилмәзсә, 200 000 нәфәрин башында дуруб јенә бураја гајыдачағыны билдирди. Һәлак олан мүбаризләрин мејитләри һәлә сојумамышды, баррикадалар һәлә јығышдырылмамышды, фәһләләр һәлә тәрксилаһ едилмәмишдиләр вә онлара гаршы гојула биләҹәк јеканә гүввә милли гвардија иди. Белә бир шәраитдә мүвәггәти һөкумәтин дөвләт мүдриклији мүлаһизә-

ләри вә һүгуг мәсәләләриндәки васвасылығы бирдән-бирә јох олду. Ики саатлыг мөһләт һәлә гуртармамышды ки, Парисин бүтүн диварларында ири һәрфләрлә ашағыдакы тарихи сөзләр јазылмышды:

Republique française! Liberte, Egalite, Fraternite!*

Үмуми сечки һүгугу әсасында республика е'лан едиләндән сонра, буржуазијаны феврал ингилабына сөвг едән мәһдуд мәгсәд вә сәбәбләрин һәтта хатирәси дә јох олду. Буржуазијанын бир нечә ајры-ајры фраксијасы әвәзинә франсыз ҹәмијјәтинин бүтүн синифләри бирдән-бирә сијаси һакимијјәтдә иштирак етмәјә јол тапдылар, ложалары, партери вә галерејаны бурахыб тамашада иштирак едән шәхсләр сифәти илә ингилаб сәһнәсинә чыхмалы олдулар! Өзүнү буржуа ҹәмијјәтинә гаршы гојан дөвләтин заһири мүстәгиллији дә конститусијалы монархија илә бирликдә арадан галхды, бундан сонра исә һәмин сахталығын доғурдуғу бир сыра әлавә тоггушмалар да јох олду!

Пролетариат республиканы мүвәггәти һөкумәтә вә онун васитәси илә бүтүн Франсаја гәбул етдирән кими дәрһал мүстәгил бир партија кими биринчи сыраја чыхды, лакин ејни заманда бүтүн буржуа Франсасыны өзүнә гаршы мүбаризәјә галдырмыш олду. Пролетариат өз ингилаби азадлығы уғрунда мүбаризә үчүн јалныз зәмин әлдә етмиш, лакин һеч дә бу азадлығын өзүнү газанмамышды.

Әксинә, феврал республикасы һәр шејдән әввәл *буржуазијанын һөкмранлығыны даһа там шәклә салмалы иди:* бу республика сајәсиндә, малијјә аристократијасы илә јанашы *бүтүн варлы синифләр* сијаси һакимијјәтә јол тапдылар. Республика, Ијул монархијасынын сијаси ҹәһәтдән мискин вәзијјәтә мәһкум етдији ири торпаг саһибләринин, легитимистләрин[53] әксәријјәтини бу вәзијјәтдән чыхартды. Әбәс дејилди ки, «Gazette de France»[102] мүхалифәтин гәзетләри илә бирликдә тәшвигат апарырды, әбәс дејилди ки, Ларошжаклен февралын 24-дә депутатлар палатасынын иҹласында өзүнү ингилаб тәрәфдары е'лан етди. Үмуми сечки һүгугу Франсанын талејини франсыз халгынын чох бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән номинал мүлкијјәтчиләрә, јә'ни *кәндлиләрә* тапшырмыш олду. Нәһајәт, феврал республикасы, капиталы өз архасында кизләјән тахт-тачы дармадағын етди вә, беләликлә, буржуазијанын һөкмранлығы артыг ачыг бир шәклә кирди.

Фәһләләр ијул күнләриндә *буржуа монархијасы* әлдә етдикләри кими, феврал күнләриндә дә *буржуа республикасы*

---

* — Франса республикасы! Азадлыг, Бәрабәрлик, Гардашлыг! *Ред.*

әлдә етдиләр. Ијул монархијасы өзүнү, *әтрафына республика тә'сисаты топлајан бир монархија* е'лан етмәк мәчбуријјәтиндә галдығы кими, феврал республикасы да өзүнү *әтрафына ичтимаи тә'сисатлар топлајан республика* е'лан етмәјә мәчбур иди. Парис пролетариаты бу күзәшти дә *зорла* әлдә етмишди.

Јеничә тәшкил едилмиш мүвәггәти һөкумәт фәһләләрә өз әмәкләри илә доланмаг имканы тә'мин едәчәјини, бүтүн вәтәндашлара иш верәчәјини вә и. а. өз өһдәсинә көтүрдүјүнү билдирән бир декрет вериб фәһләләрә әмр етди ки, һәрә өз ишинә кетсин. Лакин мүвәггәти һөкумәт бир нечә күндән сонра өз вә'дләрини унутдуғу вә санки пролетариаты тамамилә нәзәрдән гачырдығы заман, 20 000 нәфәрдән ибарәт фәһлә дәстәси бәләдијјә идарәсинин габағына кәлиб учадан бағырды: *Әмәк тәшкил едилмәли! Хүсуси әмәк назирлији јарадылмалы!* Мүвәггәти һөкумәт, узун-узады мүбаһисәдән сонра, өз ирадәси әксинә олараг, хүсуси бир даими комиссија тә'јин етди вә зәһмәткеш синифләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн васаит *ахтарыб тапмағы* она тапшырды. Бу комиссија Луи Блан вә Алберин сәдрлији илә Парис сәнәткар чәмијјәтләри нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Лүксембург сарајы һәмин комиссијанын ичласлары үчүн ајрылды. Бу јолла фәһлә синфинин нүмајәндәләри мүвәггәти һөкумәтин ичлас бинасындан говулдулар вә бу һөкумәтин буржуа һиссәси һәгиги дөвләт һакимијјәтини вә идарә ихтијарыны тәкчә өз әлиндә сахлады. Малијјә, тичарәт вә ичтимаи ишләр назирликләри илә *бир сырада,* банк вә биржа илә *бир сырада социалист синагогу* тә'сис олунду ки, бунун баш каһинләри олан Луи Блан вә Алберин вәзифәси һәсрәти чәкилән вә'д олунмуш торпағы кәшф етмәк, јени инчил кәлдијини хәбәр вермәк вә Парис пролетариатына иш вермәк иди. Һәр бир дикәр мүлки дөвләт һакимијјәти органындан фәргли олараг бунларын нә бүдчәси вар иди, нә дә ичра ихтијары. Онлар буржуа гурулушунун әсасларыны өз алынлары илә дағытмалы идиләр. Лүксембург сарајында оланлар тилсимли кимјакәр иксири ахтармагла мәшғул икән, бәләдијјә идарәсиндә ишләнән сиккә кәсирдиләр.

Лакин демәк лазымдыр ки, Парис пролетариатынын тәләбләри буржуа республикасы чәрчивәсиндән кәнара чыхдығына көрә, һәгигәтдә дә, Лүксембург комиссијасынын думанлы формасындан башга бир шәкилдә һәјата кечирилә билмәзди.

Фәһләләр феврал ингилабыны буржуазија илә бирликдә етмишдиләр; инди онлар өзләринин мәнафејини буржуазија илә *бир сырада* мүдафиә етмәјә чалышырдылар, — ахы онлар мүвәггәти һөкумәтин өзүндә буржуа әксәријјәти илә јан-јана бир фәһлә отуртмушдулар. *Әмәк тәшкил едилмәли!* Һалбуки муздлу әмәк — әмәјин артыг мөвчуд олан буржуа сајағы тәш-

килинин өзүдүр. Бунсуз нә капитал ола биләр, нә буржуазија, нә дә буржуа чәмијјәти. *Хүсуси әмәк назирлији јарадылмалы!* Лакин малијјә, тичарәт вә ичтимаи ишләр назирликләри, *буржуа* әмәк назирликләри дејилдирми? Бу назирликләрлә *јан-јана пролетар* әмәк назирлији анчаг ачизлик назирлији, хош арзулар назирлији, Лүксембург комиссијасы ола биләрди. Буржуазија илә јан-јана азадлыға чыха биләчәкләринә инанан фәһләләр, Франсанын милли сәрһәдләри дахилиндә өз пролетар ингилабларыны да башга буржуа милләтләри илә јан-јана едә биләчәкләри үмидиндә идиләр. Һалбуки Франсанын истеһсал мүнасибәтләри онун харичи тичарәтиндән, дүнја базарындакы мөвгејиндән вә бу базарын ганунларындан асылыдыр. Франса Авропада ингилаби мүһарибә доғурмадан бунлары поза биләрдими вә бу мүһарибә дүнја базарынын мүстәбиди олан Инкилтәрәјә күчлү тә'сир көстәрмәздими?

Чәмијјәтин ингилаби мәнафејини өзүндә чәмләшдирән бир синиф үсјан едирсә, өз ингилаби фәалијјәти үчүн мәзмун вә материалы билаваситә өз вәзијјәтиндә тапыр: дүшмәнләри мәһв едир, мүбаризәнин тәләб етдији тәдбирләри көрүр, өз ишләринин нәтичәләри исә ону даһа ирәлијә сөвг едир. О өз вәзифәләринин нәзәри тәдгигаты илә мәшғул олмур. Франсыз фәһлә синфи исә белә бир вәзијјәтдә дејилди, о өз ингилабыны етмәјә һәлә гадир дејилди.

Үмумијјәтлә сәнаје пролетариатынын инкишафы сәнаје буржуазијасынын инкишафындан асылыдыр. Јалныз сәнаје буржуазијасынын һөкмранлығы шәраитиндә сәнаје пролетариаты өз ингилабыны милли ингилаб сәвијјәсинә галдыра биләчәк кениш милли варлыг олмаг имканыны әлдә едир, јалныз сәнаје буржуазијасынын һөкмранлығы шәраитиндә мүасир истеһсал васитәләри јарадыр вә бу васитәләр ејни заманда сәнаје пролетариатынын ингилаби азадлыг васитәләри олур. Јалныз сәнаје буржуазијасынын һөкмранлығы феодализм чәмијјәтинин мадди көкләрини гырыб атыр вә зәмини һамарлајыр ки, пролетар ингилабы да анчаг белә бир зәмин үзәриндә баш верә биләр. Франсыз сәнајеси бүтүн континентдә ән чох инкишаф етмиш сәнаје, франсыз буржуазијасы исә ән ингилабчы буржуазијадыр. Лакин феврал ингилабы билаваситә малијјә аристократијасы әлејһинә чеврилмәмишдими? Бу факт көстәрди ки, сәнаје буржуазијасы Франсада һөкмран дејилди. Сәнаје буржуазијасы јалныз орада һөкмран ола биләр ки, мүасир сәнаје бүтүн мүлкијјәт мүнасибәтләрини өзүнә мәхсус шәкилдә јенидән гурмуш олсун; бу игтидар дәрәчәсинә исә, сәнаје јалныз о заман чата биләр ки, дүнја базарыны әлә алмыш олсун, чүнки милли сәрһәдләр онун инкишафы үчүн

кафи дејилдир. Франсыз сәнајеси исә һәтта дахили базары да, хејли дәрәчәдә, јалныз аз-чох дәјишдирилмиш шәкилдә олан горујучу гадаған рүсумлары системи сајәсиндә өз әлиндә сахлаја билир. Буна көрә дә франсыз пролетариаты ингилаб заманы Парисдә һәгиги гүввә вә нүфуза малик олурса вә бунлар пролетариаты өз васитәләринә ујғун олдуғундан даһа ирәли сөвг едирсә, Франсанын галан һиссәсиндә пролетариат јалныз сәпәләнмиш бир һалда ајры-ајры сәнаје мәркәзләриндә топландығына көрә бөјүк әксәријјәт тәшкил едән кәндлиләр вә хырда буржуазија ичәрисиндә, демәк олар, јох дәрәчәсинә кәлир. Франсада капитала гаршы инкишаф етмиш мүасир формада, ән јүксәк мәрһәләдә мүбаризә, муздлу сәнаје фәһләсинин сәнаје буржуасына гаршы мүбаризәси һәр јердә мүшаһидә олунан факт дејилдир. Феврал күнләриндән сонра бу мүбаризә ингилабын үмуммилли мәзмуну ола билмәзди, хүсусилә она көрә ки, о заман капиталист истисмарынын икинчи дәрәчәли үсулларына гаршы мүбаризә, јә'ни кәндлинин сәләмчилијә вә һипотекә гаршы мүбаризәси, хырда буржуанын ири алверчијә, банкирә вә фабрикчијә гаршы, бир сөзлә, ифласа гаршы мүбаризәси һәлә малијјә аристократијасына гаршы үмуми үсјан пәрдәси алтында кизләнмишди. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, Парис пролетариаты өз мәнафејини, чәмијјәтин өз ингилаби мәнафеји кими ирәли сүрмәк әвәзинә, буржуа мәнафеји илә *јан-јана* мүдафиә етмәјә чалышырды; тәәччүблү дејилдир ки, Парис пролетариаты *гырмызы* бајрағы *үчрәнкли* бајраг гаршысында әјмишди[103]. Нә гәдәр ки, ингилабын кедиши, милләтин пролетариатла буржуазија арасында дуран күтләсини, јә'ни кәндлиләри вә хырда буржуалары буржуа гурулушуна гаршы, капиталын һөкмранлығына гаршы галдырмамыш вә пролетариаты өзләри үчүн габагчыл бир мүбариз кими танцыјыб она гошулмаға вадар етмәмишди, франсыз фәһләләри бир аддым белә ирәли кедә билмәз, буржуа гурулушунун бир түкүнә белә тохуна билмәздиләр. Фәһләләр бу гәләбәни јалныз дәһшәтли ијун мәғлубијјәти[41] баһасына газана билдиләр.

Парис фәһләләринин јетирмәси олан Лүксембург комиссијасынын Авропа трибунасына галхыб XIX әср ингилабынын сиррини ачмыш олмасы онун хидмәти кими галачагдыр: бу сирр исә *пролетариатын гуртулушудур*. О заманадәк социалистләрин мө'тәбәр олмајан әсәрләриндә дәфн едилиб јалныз һәрдәнбир буржуазијанын гулағына јарыгорхулу, јарыкүлмәли узаг әфсанәләр шәклиндә кәлиб чатан «дәһшәтли сајыгламалары» рәсмән тәблиғ етмәли оланда «Moniteur»[104] гызарырды. Һејрәтә дүшмүш Авропа өз буржуа јарымүркүсүндән бирдән-бирә ајылды. Беләликлә, малијјә аристократијасыны

үмумиjjәтлә буржуазиjа илә гарышдыран пролетарларын тәсәввүрүндә; синифләрин һәтта варлығыны данан вә jа олса-олса бунлары конститусиjалы монархиjанын нәтичәси һесаб едән садәлөвһ республикачыларын хәjалында; о заманадәк һакимиjjәтдән кәнар едилән буржуа тәбәгәләринин риjакар ибарәләриндә, — республиканын гурулмасы илә бир заманда *буржуазиjанын һөкмранлығы* ләғв едилмишди. О заман бүтүн роjалистләр дөнүб республикачы, бүтүн Парис милjонерләри исә фәһлә олмушдулар. Синфи мүнасибәтләрин бу хәjали jохлуғуна мүвафиг ифадә fraternité — үмуми гардашлашма вә гардашлыг ифадәси иди. Синфи зиддиjjәтләрә бу чүр сакитликлә е'тинасызлыг көстәрмәк, бир-биринә экс олан, синфи мәнафеләри бу чүр үрәjиназикликлә барышдырмаг, синфи мүбаризә үзәриндә бу чүр хәjалпәрәстликлә пәрваз етмәк, бир сөзлә, fraternité — феврал ингилабынын әсл шүары иди. Jалныз садә бир *анлашылмазлыг* чәмиjjәти синифләрә парчалады вә февралын 24-дә Ламартин мүвәггәти һөкумәтә «un gouvernement qui suspende ce malentendu terrible qui existe entre les differentes classes*»* адыны верди. Парис пролетариаты үмуми гардашлығын бу аличәнаб чошгунлуғу илә мәст олмушду.

Республика е'лан етмәjә мәчбур олан мүвәггәти һөкумәт дә өз нөвбәсиндә вар гүввә илә чалышырды ки, республиканы һәм буржуазиjа, һәм дә әjаләтләр үчүн мәгбул бир шәклә салсын. Мүвәггәти һөкумәт, сиjаси чинаjәтләр үчүн өлүм чәзасыны ләғв едәрәк биринчи Франса республикасынын ганлы террорундан әл чәкди; һәр чүр бахышлары мәтбуатда азад сурәтдә мүдафиә етмәк оларды; чох аз бир истисна илә орду, мәһкәмә, дөвләт идарәләри көһнә ә'jанларын әлләриндә галмышды; Иjул монархиjасынын ири чинаjәткарларындан бири дә мәс'улиjjәтә чәлб едилмәди. «National»дакы буржуа республикачылары, монархист адлары вә донларыны көһнә республикачы ад вә донлары илә әвәз етмәклә әjләнирдиләр. Онларын нәзәриндә республика, көһнә буржуа чәмиjjәти үчүн jалныз jени бал палтары иди. Кәнч республика өзүнүн башлыча вәзифәсини һеч кәси горхутмамагда вә, әксинә, һамыдан горхуб, үзүjола вә мүгавимәтсиз олмагла өз варлығыны горумагда вә, беләликлә, дүшмәнләрини сакит етмәкдә көрүрдү. Өлкә дахилиндә имтиjазлы синифләрә вә харичдә мүстәбид дөвләтләрә учадан билдирилди ки, республика сүлһпәрвәрдир вә онун шүары белә ифадә едилә биләр: jаша вә гоj башгалары jашасын. Мәһз бу заман, феврал ингилабындан дәрһал сонра алманлар, полjаклар, австриjалылар, мачарлар, итал-

---

* — *«мүхтәлиф синифләр арасында мөвчуд дәһшәтли анлашылмазлыға сон гоjмалы олан һөкумәт». Ред.*

јанлар — һәр бир халг өз вәзијјәтиндәки хүсуси шәраитә ујғун олараг үсјан етди. Бу һәрәкатдан горхуја дүшән Русија вә бу һәрәката мә'руз галан Инкилтәрә гәфилдән јахаланмыш олдулар. Беләликлә, республика өз јолунда һеч бир *үмуммилли* дүшмәнә раст кәлмәди. Демәли, енержини аловландыра биләчәк, ингилаби просеси сүр'әтләндирәчәк, мүвәггәти һөкумәти ирәли итәләјәчәк вә ја бир кәнара атачаг бөјүк харичи ихтилафлар баш вермәди. Республиканы өз јетирмәси һесаб едән Парис пролетариаты, мүвәггәти һөкумәтин, буржуа чәмијјәтиндә өз мөвгејини мөһкәмләндирмәјә көмәк едән һәр бир аддымыны, ајдындыр ки, алгышлајыр, Парисдә мүлкијјәти горумаг ишиндә Коссидјерә һәвәслә полис хидмәти көстәрир вә әмәк һаггы мәсәләсиндә фәһләләрлә саһибкарлар арасындакы мүбаһисәләри һәлл етмәји Луи Бланын өһдәсинә бурахырды. Парис пролетариаты республиканын буржуа шәрәфини Авропанын нәзәриндә ләкәләнмәмиш һалда сахламағы өзү үчүн point d'honneur* һесаб едирди.

Республика нә харичдән, нә дә дахилдән һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәди. Бу да ону сакит етди. Даһа онун вәзифәси дүнјаны ингилаби јолла јенидән гурмаг дејил, јалныз өзүнү буржуа чәмијјәти шәраитинә ујғунлашдырмаг иди. Мүвәггәти һөкумәтин бу вәзифәни јеринә јетирмәјә нә гәдәр тәәссүблә киришдијини һәр шејдән јахшы онун *малијјә тәдбирләри* көстәрир.

Дөвләт кредити илә *хүсуси кредит*, әлбәттә, позулмушду. *Дөвләт кредити* белә бир инам үзәриндә гурулур ки, дөвләт малијјәчи-сәләмчиләрә имкан верир өзләринин хејринә дөвләтдән истифадә етсинләр. Лакин көһнә дөвләт јыхылмышды, ингилаб исә һамыдан әввәл малијјә аристократијасына гаршы чеврилмишди. Авропадакы сон тичарәт бөһранынын сарсынтылары һәлә кәсилмәмишди. Ифласлар һәлә дә бир-биринин далынча баш верирди.

Беләликлә, һәлә феврал ингилабы башланмаздан әввәл *хүсуси кредит* позулмуш, әмтәә дөврijјәси чәтинләшмиш, истеһсал сарсымышды. Ингилаби бөһран тичарәт бөһраныны шиддәтләндирмишди. Хүсуси кредит белә бир инам үзәриндә гурулур ки, бүтүн буржуа истеһсал мүнасибәтләри мәчмусу, бүтүн буржуа гурулушу тохунулмаз вә олдуғу кими галыр, онда буржуа истеһсалы әсасынын өзүнү, пролетариатын игтисади көләлијини горху алтына алан ингилаб, — Лүксембург сфинксини бирҗаја гаршы гојан ингилаб, хүсуси кредитә нечә тә'сир етмәли иди? Пролетариатын азад едилмәси буржуа кредитинин мәһв едилмәсинә бәрабәрдир, чүнки бу азадлыг

---

* — шәрәф мәсәләси. *Ред.*

буржуа истеһсалынын вә буржуа гурулушунун мәһв олмасы демәкдир. Дөвләт кредити илә хүсуси кредит, ингилабын интенсивлијини көстәрән игтисади термометрдир. *Кредит нә дәрәҹәдә ашағы дүшүрсә, ингилабын һәрарәти дә о дәрәҹәдә галхыр вә онун јарадыҹылыг гүввәси о дәрәҹәдә артыр.*

Мүвәггәти һөкумәт республиканын антибуржуа габығыны атмаг истәјирди. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл јени дөвләт формасынын *мүбадилә дәјәрини,* биржада онун *мәзәннәсини* тә'мин етмәк лазым иди. Республиканын биржада гојулан мәзәннәси илә бирликдә хүсуси кредит јенә һөкмән јүксәлмәли иди.

Республиканын монархијадан ирс олараг алдығы тәәһһүдләри куја јеринә јетирмәк истәмәдији вә ја јеринә јетирә билмәдији һаггында һәтта доға биләҹәк *шүбһәни* белә арадан галдырмаг, республиканын буржуа дүзлүјүнә вә өдәмә габилијјәти олдуғуна е'тимад јаратмаг үчүн мүвәггәти һөкумәт ләјагәтсиз, һәм дә ушагҹасына ловғалыға әл атды, 5, $4^1/_2$ вә 4 фаизли кағызларын дөвләт кредиторларына чатасы фаизи һәлә ганун мөһләти кәлиб чатмаздан *әввәл* өдәди. Капиталистләр, өзләринин е'тимадыны сатын алмаг үчүн нә гәдәр горхагҹасына вә тәләсик ҹидд-ҹәһд көстәрилдијини көрән кими онларын бүтүн буржуа тәкәббүрү вә ловғалығы дәрһал өзүнү тәкрар көстәрди.

Әлбәттә, мүвәггәти һөкумәтин пул ҹәһәтдән чәкдији чәтинликләр ону нағд пул еһтијатындан мәһрум едән бу јүнкүл һәрәкәти нәтиҹәсиндә һеч дә азалмады. Пул гытлығыны даһа кизләтмәк мүмкүн дејилди вә дөвләт кредиторларына едилән бу хош һәдијјәнин әвәзини *хырда буржуазија, ев хидмәтчиләри* вә *фәһләләр* өз ҹибләриндән өдәмәли олдулар.

Һөкумәт е'лан етди ки, *әманәт кассалары һәр китабчаја* даһа 100 франкдан артыг нағд пул вермәјәҹәкдир. Әманәт кассаларына гојулмуш пул мүсадирә едилди вә һөкумәтин декрети илә өдәнилмәјәҹәк дөвләт борҹуна чеврилди. Бу исә, онсуз да сыхынты ичиндә олан *хырда буржуазијаны* республикаја гаршы даһа артыг гәзәбләндирди. Хырда буржуазија әманәт китабчалары әвәзинә алдығы дөвләт борч илтизамнамәләрини биржада сатмаг вә, беләликлә, биржа башчылары олан сәләмчиләрин чәнкинә кечмәк мәҹбуријјәтиндә галды, һалбуки феврал ингилабы мәһз бу сәләмчиләр әлејһинә јөнәлдилмишди.

Банк, Ијул монархијасында һөкм сүрән малијјә аристократијасынын мә'бәди иди. Биржа дөвләт кредитини өз әлиндә сахладығы кими, банк да *тиҹарәт кредитини* идарә едир.

Феврал ингилабы банкын јалныз һөкмранлығыны дејил, һәтта варлығыны да горху алтына алмышды; буна көрә дә

банк лап әввәлдән, кредит габилиjjәтсизлиjини үмумиләшдирмәклә республиканы е'тибардан салмаға чалышырды. Банк банкирләрә, фабрикчиләрә вә тачирләрә кредит бурахмаг ишини бирдән-бирә даjандырды. Дәрһал эксингилаба сәбәб олмаjан бу маневр, лабүд олараг банкын өзүнә зәрбә ендирди. Капиталистләр, банкын зирзәмиләриндә сахланылан пулларыны кери көтүрдүләр. Банкнот саһибләри бунлары гызыла вә күмүшә дәjишдирмәк үчүн банк кассасына чумдулар.

Мүвәггәти һөкумәт тамамилә гануни јолла, ишә зоракылыгла мүдахилә етмәдән банкы *ифлас етмәjә* мәчбур едә биләрди; бунун үчүн мүвәггәти һөкумәтә јалныз пассив галмаг вә банкы өзбашына бурахмаг лазым иди. *Банкын ифлас етмәси* Франса торпағыны бир ан ичәрисиндә малиjjә аристократиjасындан, Ијул монархиjасынын бу гызыл даjағындан, республиканын бу ән күчлү вә тәһлүкәли дүшмәниндән тәмизләjәчәк бир сел ола биләрди. Банк ифлас едәрдисә, һөкумәтин милли банк јаратмасына вә милли кредити милләтин нәзарәтинә табе етмәсинә буржуазиjа өзү ничат тапмаг үчүн сон бир үмидсиз тәшәббүс кими бахмалы оларды.

Лакин мүвәггәти һөкумәт бунун әвәзиндә банкнотлар үчүн *мәчбури мәзәннә* гоjду. Бундан әлавә, һөкумәт бүтүн әjаләт банкларыны Франса банкынын филиал шө'бәләри шәклинә салды вә, беләликлә, һәмин банка бүтүн Франсаны өз шәбәкәси илә бүрүмәк имканы верди. Бир гәдәр сонра һөкумәт банкдан борч алды вә бунун мүгабилиндә тә'минат олараг *дөвләт мешәләрини* киров гоjду. Беләликлә, феврал ингилабы, јыхмалы олдуғу банкократиjанын өзүнү билавситә мөһкәмләндириб кенишләндирди.

Еjни заманда, мүвәггәти һөкумәтин бели, кетдикчә артан кәсирин ағыр јүкү алтында даһа чох бүкүлүрдү. Һөкумәтин јалвар-јахара башлаjыб вәтәнпәрвәрләрдән фәдакарлыг истәмәси бир нәтичә вермәди. Јалныз фәһләләр она сәдәгә вердиләр. Чох чәсарәтли бир тәдбирә әл атмаг, јә'ни *јени верки* гоjмаг лазым кәлди. Лакин бу верки кимләрин үзәринә гоjулмалы иди? Биржа гурдларынын, банк кралларынын, дөвләт кредиторларынын, рентачыларын вә сәнаjечиләринми? Лакин бу јолла буржуазиjанын республикаjа рәғбәтини газанмаг олмазды. Бу тәдбир дөвләт вә тичарәт кредитинә бу чүр тәһгиранә гурбанлар верилдиjи бир заманда она зәрбә вурмаг демәк оларды. Һәр һалда ким исә чибини бошалтмалы иди. Бәс буржуа кредитинә гурбан едилән ким олду? Jacques le bonhomme*, *кәндли*.

---

* — Садәдил Жак (Франсада задәканларын кәндлиләрә истеһза илә вердикләри ләгәбдир). *Ред.*

Мүвәггәти һөкумәт, дөрд мүстәгил веркинин һамысынын һәр франкына 45 сантим әлавә верки гојду. Һөкумәт мәтбуаты Парис пролетариатына јалан сатыб дејирди ки, куја бу верки башлыча олараг ири торпаг саһибләринин, Реставрасија нәтичәсиндә бағышланан милјарды[105] аланларын үзәринә дүшүр. Һәгигәтдә исә бу верки һамыдан әввәл *кәндлиләрин,* јә'ни франсыз халгынын бөјүк әксәријјәтинин үзәринә дүшдү. *Кәндлиләр феврал ингилабынын хәрчини чәкмәли олдулар,* — буна көрә дә онлар әксингилабын әсас ордусуну тәшкил етдиләр. 45 сантимлик јени верки франсыз кәндлиси үчүн һәјати мәсәлә иди, буна көрә дә кәндли бу мәсәләни республика үчүн өлүм-дирим мәсәләси етди. О замандан е'тибарән *45 сантимлик верки* франсыз кәндлисинин нәзәриндә *республиканын* тәчәссүмү олду, Парис пролетариаты исә франсыз кәндлисинә, онун һесабына гајғысыз доланан исрафчы кими көрүнүрдү.

1789-чу ил ингилабы кәндлиләри феодал мүкәлләфијјәтләри јүкүндән азад етмәклә ишә башладығы һалда, 1848-чи ил ингилабы, капитала зәрәр вермәмәк вә онун дөвләт машынынын ишләмәсини тә'мин етмәк үчүн илк нөвбәдә кәнд әһалисинин белинә јени верки јүкләди.

Мүвәггәти һөкумәт јалныз бир јолла, јә'ни *дөвләтин ифлас етдијини е'лан етмәклә* бүтүн бу чәтинликләри арадан галдыра биләрди вә дөвләти көһнә јолундан чыхарарды. Һамынын јадындадыр ки, Ледрү-Роллен, биржа башчысы олан сәләмчи вә Франсанын индики малијјә назири Фулдун белә бир тәклифини бир хејирхаһ гәзәби илә рәдд етдијини сонралар Милли мәчлис гаршысында нечә ловғалана-ловғалана сөјләмишди. Һалбуки Фулд она ағыллы бир мәсләһәт көрүрдү.

Мүвәггәти һөкумәт, көһнә буржуа чәмијјәтинин дөвләт үчүн вердији векселләри гәбул етмәклә, бу чәмијјәтин һөкмранлығы алтына дүшдү. Мүвәггәти һөкумәт буржуа чәмијјәтинин јанына, көһнә ингилаби борчлары тәләб едән кредитор кими зәһмлә кәлмәк әвәзинә, бу чәмијјәтин долашмыш борчлусу вәзијјәтинә дүшдү. Мүвәггәти һөкумәт, анчаг буржуа мүнасибәтләри чәрчивәсиндә јеринә јетириләчәк тәәһһүдләрин өһдәсиндән кәлә билмәк үчүн лахламыш буржуа мүнасибәтләрини мөһкәмләндирмәли иди. Кредит онун варлығынын зәрури бир шәрти, пролетариата едилән күзәштләр вә верилән вә'дләр исә һөкмән гырылмасы *лазым* кәлән бир *бухов* олду. Фәһләләрин азад едилмәси — һәтта бу барәдә тәкчә бир *сөз* — јени республика үчүн дөзүлмәз бир тәһлүкә олду, чүнки бу тәләб, мөвчуд игтисади синфи мүнасибәтләрин мөһкәм вә сарсылмаз сурәтдә гәбул едилмәси үзәриндә гурулан кредитин бәрпа олунмасына гаршы даими бир протест иди. Буна көрә дә *фәһләләрин өһдәсиндән кәлмәк* лазым иди.

Феврал ингилабы ордуну Парисдән говуб чыхармышды. Милли гвардија, јә'ни мүхтәлиф буржуа тәбәгәләри јеканә һәрби гүввә иди; лакин бу гүввә пролетариатын өһдәсиндән кәлә билмәк үчүн өзүнү кифајәт гәдәр мөһкәм һисс етмирди. Бундан башга, милли гвардија чох инадлы мүгавимәтдән вә төрәдилән јүзләрлә әнкәлләрдән сонра силаһлы пролетарлары јаваш-јаваш вә гисмән өз сыраларына бурахмаға мәчбур олмушду. Беләликлә, тәкчә бир чарә галырды: *пролетарларын бир һиссәсини о бири һиссәсинә гаршы гојмаг*.

Бу мәгсәдлә мүвәггәти һөкумәт 24 баталјондан ибарәт *чевик гвардија* тәшкил етди; 15 јашындан 20 јашынадәк кәнчләрдән ибарәт олан бу гвардијанын һәр баталјонунда мин нәфәр вар иди. Бу адамларын чох һиссәси, бөјүк шәһәрләрин һамысында олан вә сәнаје пролетариатындан тамамилә фәргләнән *лумпен-пролетариатдан* ибарәт иди. Һәр чүр оғру вә чаниләр јетишдирән бу тәбәгә, ичтимаи суфрәнин артыг-уртуғу илә јашајан үнсүрләрдән, муәјјән пешәси олмајан адамлардан, аваралардан — gens sans feu et sans aveu-дән ибарәтдир; мәнсуб олдуглары милләтин мәдәни сәвијјәсиндән асылы олараг бир-бириндән фәргләнән бу адамлар һәр јердә вә һәмишә лассаронларын[106] характерик хүсусијјәтләрини мүһафизә едирләр. Мүвәггәти һөкумәт тәрәфиндән әскәрлијә алынанда чох кәнч јашларында олан бу адамлар сон дәрәчә сәбатсыз олуб чох бөјүк гәһрәманлыг вә фәдакарлыг көстәрмәјә габил идиләр вә ејни заманда бунларын әлиндән ән алчаг гулдурлуг һәрәкәтләри вә ән чиркин сатгынлыг кәлә билирди. Мүвәггәти һөкумәт онлара күндә 1 франк 50 сантим верирди, јә'ни онлары сатын алмышды. Һөкумәт онлара хүсуси кејим вермишди, јә'ни онлары заһири чәһәтдән дә көјнәклиләрдән ајырмышды. Онлара верилән командирләрин бир гисми низами гошун забитләриндән ибарәт иди, бир гисмини дә онлар өзләри, вәтән јолунда өлмәк вә республикаја садиг олмаг һаггындакы курултулу сөзләри илә онлары мәфтун едән кәнч буржуа балалары арасындан сечмишдиләр.

Беләликлә, Парис пролетариатынын гаршысында, онун өз ичәрисиндән топланыб чанындан кечән 24 000 нәфәр сағлам кәнчдән ибарәт бир орду дуруpду. Пролетариат чевик гвардијаны Парис күчәләриндә кур *«ура»* сәсләри илә саламлајырды. О, бу гвардијаны баррикадаларда вурушан өз габагчыл мүбаризләри һесаб едирди. Пролетариат бу гвардијаны, буржуа милли гвардијасындан фәргли олараг *пролетар* гвардијасы һесаб едирди. Пролетариатын бу сәһви бағышланасы бир сәһв иди.

Һөкумәт бу чевик гвардија илә јанашы сәнаје фәһләләри ордусуну да өз әтрафына топламағы гәрара алмышды. Назир

Мари, бөһран вә ингилаб нәтичәсиндә күчәјә төкүлмүш јүз мин фәһләјә милли е'малатхана адланан јерләрдә иш верди. Белә курултулу адла, фәһләләр 23 су әмәк һаггы мүгабилиндә үрәксыхан јекрәнк вә сәмәрәсиз *торпаг ишиндә* ишләдилирди. Милли е'малатханалар *Инкилтәрәдә ачыг һавадакы иш евләриндән*[107] башга бир шеј дејилди. Мүвәггәти һөкумәт белә күман едирди ки, бу е'малатханалар *фәһләләрин өзүнә гаршы икинчи пролетар ордусу олар.* Фәһләләр чевик гвардија мәсәләсиндә сәһв етдикләри кими, буржуазија да бу дәфә милли е'малатханалар мәсәләсиндә сәһв етмишди. Буржуазија *гијам ордусу* јаратмышды.

Лакин *бир* мәгсәд әлдә едилмишди.

Луи Бланын Лүксембург сарајында тәблиғ етдији халг е'малатханалары да *милли е'малатхана* адланырды. Маринин е'малатханалары, Лүксембург планына тамамилә *әкс олан* бир план әсасында јарадылмышды, лакин онлара да ејни ад верилдијинә көрә һијләкәр нөкәрләрин фырылдагларыны тәсвир едән испан комедијасына лајиг сәһвләр интригасына мејдан верирди. Мүвәггәти һөкумәтин өзү кизлиндән шајиә бурахмышды ки, куја бу милли е'малатханалар Луи Бланын ичадыдыр; бу шајиә хүсусилә она көрә һәгигәтә охшајан бир шеј кими көрүнүрдү ки, милли е'малатханалары тәблиғ едән Луи Блан мүвәггәти һөкумәтин үзвү иди. Һәм бир гәдәр садәдиллик нәтичәсиндә, һәм дә бир гәдәр дә гәсдән бу ики шеји бир-биринә гарышдыран Парис буржуазијасынын нәзәриндә, һабелә Франса вә Авропанын сүн'и сурәтдә дилә тутулуб биширилән ичтимаи фикринин нәзәриндә бу иш евләри, сосиализми һәјата кечирмәк јолунда атылан илк аддым кими көрүнүрдү вә бу јолла сосиализм бәднам едилирди.

Милли е'малатханалар, өз мәзмуну е'тибары илә олмаса да, өз адына көрә буржуа сәнајесинә, буржуа кредитинә вә буржуа республикасына гаршы пролетариатын мүчәссәм протести иди. Одур ки, буржуазијанын бүтүн нифрәти милли е'малатханалара гаршы чеврилди; буржуазија кифајәт гәдәр гүввәтләнән кими, феврал ингилабынын хам хәјаллары илә әлагәни ачыгдан-ачыға кәсмәк үчүн вурмаг истәдији зәрбәнин илк һәдәфини милли е'малатханаларда көрдү. *Хырда буржуалар* да өз наразылығыны, бүтүн ачығыны үмуми һәдәф олан милли е'малатханалара гаршы чевирмишдиләр. Өз вәзијјәтләри күндән-күнә даһа дөзүлмәз олдуғу һалда хырда буржуалар, мүфтәхор фәһләләрә нә гәдәр пул хәрчләндијини дишләрини гычырда-гычырда һесаблајырдылар. Онлар өз-өзүнә донгулданыб дејирдиләр: сосиализм һәгигәтдә бир иш көрүлмәдији һалда дөвләтдән пенсија алмаг имиш! Хырда буржуалар өз фәлакәтли вәзијјәтләринин сәбәбини милли е'малат-

ханаларда, Луксембургда сөјләнилән тәмтәраглы сөзләрдә, Парис фәһләләринин күчә нүмајишләриндә көрүрдүләр. Коммунистләрин әсли олмајан кәләкләринә гаршы мүбаризәдә һеч кәс ифлас учуруму кәнарында дуруб һеч бир ничат үмиди олмајан хырда буржуа гәдәр тәәссүбчүлүк көстәрмирди.

Беләликлә, буржуазија илә пролетариат арасында баш верәчәк тоггушмада бүтүн үстүнлүкләр, бүтүн мүһүм мөвгеләр вә чәмијјәтин бүтүн орта тәбәгәләри буржуазијанын әлиндә иди. Ејни заманда исә феврал ингилабынын далғалары континент үзәриндә јүксәкләрә галхырды, һәр бир јени почт хәбәрләри кәһ Италијадан, кәһ Алманијадан, кәһ Авропанын учгар чәнуб-шәрг һиссәсиндән ингилаб хәбәри кәтирир вә халгы нәш'әләндириб гәләбәсини она јени дәлилләрлә арасы кәсилмәдән сүбут едирди; бу гәләбәнин сәмәрәси исә артыг халгын әлиндән чыхырды.

17 март вә *16 апрел,* буржуа республикасы өртүјү алтында кизләнән бөјүк синфи мүбаризәнин илк тоггушма күнләри иди.

17 мартда пролетариатын, һеч бир гәти һәрәкәтә јол вермәјән икимә'налы вәзијјәти ашкар олду. Пролетариатын нүмајиш етмәклә күддүјү илк мәгсәд мүвәггәти һөкумәти ингилаб јолуна гајтармаг, лазым кәлдикдә ону өз сырасындакы буржуа үзвләрини чыхармаға вә Милли мәчлислә милли гвардија сечки күнүнү тә'хирә салмаға мәчбур етмәк иди. Лакин милли гвардијада тәмсил олунан буржуазија мартын 16-да мүвәггәти һөкумәтә гаршы нүмајиш дүзәлтди. Нүмајишчиләр «à bas Ledru-Rollin!»* дејә чығыра-чығыра бәләдијјә идарәсинә тәрәф јөнәлдиләр. Беләбир вәзијјәт халгы мартын 17-дә «Јашасын Ледрү-Роллен! Јашасын мүвәггәти һөкумәт!» дејә чығырмаға вадар етди. Буржуазијаны *дәф етмәк* үчүн халг, тәһлүкә гаршысында дурдуғуну күман етдији буржуа республикасына тәрәф чыхмалы олду. Халг, мүвәггәти һөкумәти өзүнә табе етмәк әвәзинә, онун вәзијјәтини мөһкәмләтди. 17 март күнү, мелодраматик бир сәһнә илә баша чатды. Доғрудур, һәмин күн Парис пролетариаты нәһәнк бир гүввәјә малик олдуғуну бир даһа көстәрди, лакин бу, пролетариаты әзмәк гәрарына кәлән буржуазијанын вәзијјәтини һәм мүвәггәти һөкумәт дахилиндә, һәм дә онун харичиндә анчаг мөһкәмләндирди.

16 апрел, мүвәггәти һөкумәтин буржуазија илә бирликдә јаратдығы бир *анлашылмазлыг* күнү иди. Милли гвардијанын баш гәраркаһына кечириләчәк сечкини мүзакирә етмәк үчүн Марс мејданына вә чыдыр мејданына чохлу фәһлә јығылмыш-

* — «рәдд олсун Ледрү-Роллен!». *Ред.*

ды. Бирдән-бирә Парисин һәр тәрәфинә илдырым сүр'әти илә беләә бир шајиә јајылды ки, куја Луи Блан, Бланки, Кабе вә Распајлын башчылығы илә Марс меjданында силаһлы фәһлә дәстәләри топлашмыш вә бунларын нијјәти бәләдијјә идарәсинә кедиб мүвәггәти һөкумәти јыхмаг вә коммунист һөкумәти е'лан етмәкдир. Үмуми топланыш ишарәси верилди, — сонралар Ледрү-Роллен, Марраст вә Ламартин бу тәшәббүсү көстәрмәк шәрәфини һәрә өз ајағына чыхмаға чалышырды, — бир саатдан сонра 100 000 адам силаһа сарылды, милли гвардија бәләдијјә идарәсинә кедән јоллары тутду, Парисин һәр тәрәфиндә: «Рәдд олсун коммунистләр! Рәдд олсун Луи Блан, Бланки, Распајл вә Кабе!» бағыртылары ешидилди. Вәтәни вә чәмијјәти хилас етмәјә һазыр олан һәдсиз-һесабсыз нүмајәндә һеј'әтләри мүвәггәти һөкумәтин јанына кәлиб она садиг олдугларыны билдирдиләр. Нәһајәт, фәһләләр, Марс мејданында вәтәнпәрвәрләрдән топладыглары пулу мүвәггәти һөкумәтә вермәк үчүн бәләдијјә идарәсинин гаршысына кәләндә, чох тәәччүблә хәбәр тутдулар ки, буржуа Париси чох бөјүк еһтијатла дүзәлдилән гондарма мүбаризәдә фәһләләрин көлкәси үзәриндә јеничә гәләбә чалмышдыр. Апрелин 16-дакы дәһшәтли гәсд, *ордунун Парисә гајытмасы* үчүн бир бәһанә олду ки, бүтүн бу кобуд комедијадан мәгсәд дә әслиндә бу иди; һәмин гәсд әјаләтләрдә мүртәче федералист нүмајишләри үчүн дә бир бәһанә олду.

*Мүстәгим вә үмуми сечкиләрдән чыхан Милли мәчлис** мајын 4-дә топланды. Үмуми сечки һүгугу, көһнә бичимли республикачыларын она иснад вердикләри сеһрли гүввәјә малик дејилди. Онлар бүтүн Франса әһалисини вә ја һеч олмазса франсызларын әксәријјәтини мәнафеји бир, бахышлары вә саирәси бир олан citoyens** һесаб едирдиләр. Бу исә онларын нәзәриндә *халга* бир нөв *пәрәстишкарлыг* иди. Лакин сечки онларын *хәјал етдији* халг әвәзинә *һәгиги* халгы, јә'ни халгын бөлүндүјү мүхтәлиф синифләрин нүмајәндәләрини көстәрди. Биз артыг билирик нә үчүн сечки заманы кәндлиләр вә хырда буржуазија дөјүшкән әһвали-руһијјәли буржуазијанын вә реставрасијаја чан атан ири торпаг саһибләринин ардынча кедирдиләр. Үмуми сечки һүгугу садәдил республикачыларын куман етдији сеһрли чубуг дејилдисә дә, һәр һалда онун башга, нисбәтән даһа јүксәк мәзијјәти вар иди: үмуми сечки һүгугу синфи мүбаризәјә ачыг мејдан верирди, буржуа чәмијјәтинин мүхтәлиф орта тәбәгәләрини өз хам хәјалларындан вә

* Бурада вә 268-чи сәһифәјәдәк һәр јердә Милли мәчлис дејиләндә, 1848-чи ил мајын 4-дән 1849-чу илин мај ајынадәк фәалијјәт көстәрән Милли мүәссисләр мәчлиси (Конституанта) нәзәрдә тутулур. *Ред.*

** — вәтәндашлар. *Ред.*

мә'јуслугдан тез әл чәкмәјә вадар едирди; үмуми сечки һүгугу истисмарчылар синфинин бүтүн фраксијаларыны дәрһал дөвләт зирвәсинә галдырмагла онларын јаланчы маскаларыны јыртырды, һалбуки монархија гојдуғу сензлә буржуазијанын јалныз мүәјјән фраксијаларыны һөрмәтдән салыб башга фраксијаларына пәрдә далында кизләнмәјә вә үмуми мүхалифәт ады илә шөһрәт тапмаға имкан верирди.

Мајын 4-дә ачылан Милли мүәссисләр мәчлисиндә *буржуа республикачылары* илә «National» республикачылары үстүн идиләр. Һәтта лекитимистләр вә орлеанистләр[82] дә әввәлчә јалныз буржуа республикачылығы маскасы алтында һәрәкәт етмәјә чүр'әт едирдиләр. Пролетариата гаршы јалныз республика наминә мүбаризәјә башламаг оларды.

Республиканын, јә'ни франсыз халгы тәрәфиндән танынмыш республиканын *башланғычыны февралын 25-дән дејил, мајын 4-дән һесаб етмәк лазымдыр;* бу республика, Парис пролетариатынын мүвәггәти һөкумәтә гәбул етдирдији республика дејилди, ичтимаи мүәссисәләри олан республика дејилди, баррикада дөјүшчүләринин хәјалән арзуладыглары республика дејилди. Милли мәчлисин е'лан етдији јеканә гануни республика, буржуа гурулушуна гаршы бир ингилаби силаһ дејил, әксинә, бу гурулушу сијаси чәһәтдән јенидән гуран, буржуа чәмијјәтини сијаси чәһәтдән јенидән мөһкәмләндирән бир республика иди, — бир сөзлә, *буржуа республикасы* иди. Бу иддиа Милли мәчлисин трибунасындан билдирилди вә бүтүн республикачы вә республика әлејһинә олан буржуа мәтбуатында әкс-сәда ојатды.

Биз көрдүк ки, феврал республикасы һәгигәтдә *буржуа* республикасындан башга бир шеј дејилди вә ола да билмәзди, лакин пролетариатын билаваситә тәзјиги алтында мүвәггәти һөкумәт ону *ичтимаи мүәссисәләрә малик республика* е'лан етмәјә мәчбур олмушду; Парис пролетариаты һәлә јалныз өз *тәсәввүрүндә,* өз *хәјалында* буржуа республикасы чәрчивәси харичинә чыха биләрди вә иш фәалијјәтә кечмәјә чатанда һәр јердә республика хејринә фәалијјәт көстәрирди; Парис пролетариатына верилән вә'дләр јени республика үчүн дөзүлмәз тәһлүкә олмуш вә мүвәггәти һөкумәтин бүтүн варлығы пролетариатын тәләбләринә гаршы арасы кәсилмәдән мүбаризә етмәкдән ибарәт олмушду.

Милли мәчлисин шәхсиндә бүтүн Франса Парис пролетариатынын һакими олду. Мәчлис феврал ингилабынын бүтүн ичтимаи хам хәјаллары илә дәрһал әлагәни кәсди вә ачыгачығына *буржуа республикасы,* јалныз буржуа республикасы е'лан етди. Мәчлис, пролетариатын нүмајәндәләри олан Луи Блан илә Албери, өзүнүн сечдији Ичраијјә комиссијасындан

тәләсик чыхартды; хүсуси әмәк назирлији тә'сис етмәк тәклифини рәдд етди вә назир Треланын «Инди мәсәлә анҹаг, *әмәји әввәлки шәраитинә гајтармаг үзәриндәдир*» сөзләрини курултулу алгышларла гаршылады.

Лакин бүтүн бунлар да кифајәт етмәди. Феврал республикасыны буржуазијанын пассив јардымы илә фәһләләр әлдә етмишдиләр. Пролетарлар өзләрини һаглы олараг феврал мүбаризәсиндә галиб һесаб едир вә галибә мәхсус јүксәк тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Онлары күчә мүбаризәсиндә мәғлуб етмәк вә көстәрмәк лазым иди ки, онлар буржуазија илә *иттифагда* дејил, буржуазијанын *әлејһинә* вурушанда мәғлуб олмаға мәһкумдурлар. Вахтилә сосиализмә күзәштә кедән феврал республикасыны јаратмаг үчүн буржуазија илә бирләшмиш пролетариатын монархијаја гаршы вурушмасы лазым кәлмишди; инди исә республиканы онун сосиализмә етдији күзәштләрдән азад етмәк үчүн, *буржуа республикасынын* һөкмранлығыны рәсмән бәргәрар етмәк үчүн икинҹи вурушма лазым иди. Буржуазија, пролетариатын тәләбләрини әлдә силаһла рәдд етмәли иди. Буржуа республикасынын әсл бешији *феврал гәләбәси* дејил, *ијун мәғлубијјәти* иди.

Пролетариат, мајын 15-дә Милли мәҹлисә сохулуб әввәлки ингилаби нүфузуну гајтармаға мүвәффәгијјәтсиз ҹәһд етмәклә ишин баша чатмасыны сүр'әтләндирди; — пролетариат јалныз буна наил олду ки, онун баҹарыглы рәһбәрләри буржуа зиндан кешикчиләри әлинә кечди[108]. *Il faut en finir!* Буна сон гојулмалыдыр! Бу сөзләр пролетариаты гәти вурушмаја мәҹбур етмәк үчүн Милли мәҹлисин мөһкәм гәрарыны ифадә етди. Иҹраијјә комиссијасы мејдан охујан бир сыра декретләр верди, мәсәлән, халг јығынҹагларыны гадаған етди вә с. Милли мүәссисләр мәҹлиси трибунасындан фәһләләрә ачыгданачыға мејдан охунур, истеһза едилир вә сөјүш јағдырылырды. Лакин, көрдүјүмүз кими, башлыҹа һүҹум һәдәфи *милли е'малатханалар* иди. Мүәссисләр мәҹлиси бир әмр вериб бу е'малатханалары Иҹраијјә комиссијасына нишан верди; комиссија да елә буну көзләјирди ки, Милли мәҹлис комиссијанын өз планыны әмр шәклиндә тәсдиг етсин.

Иҹраијјә комиссијасы ишә бунунла башлады ки, милли е'малатханалара дахил олмағы чәтинләшдирди, күнәмузд әмәк һаггыны ишәмузд әмәк һаггы илә әвәз етди вә Солонда кәја торпаг иши көрүлдүјүнү бәһанә едәрәк әслән парисли олмајан фәһләләрин һамысыны ораја көндәрди. Солондан мә'јус гајыдан фәһләләрин өз јолдашларына дедикләринә көрә бу торпаг иши һәгигәтдә, парисли олмајан фәһләләрин говулдуғуну пәрдәләмәк мәгсәдини күдән курултулу сөздән башга бир шеј дејилмиш. Нәһајәт, ијунун 21-дә «Moniteur»-дә чыхан бир дек-

ретдә әмр едилди ки, субај фәһләләрин һамысы милли е'малатханалардан күчлә кәнар едилсин, ја да ордуја верилсин.

Фәһләләрин башга әлачы галмамышды: онлар ја ачындан өлмәли, ја да мүбаризәјә башламалы идиләр. Онлар буна ијунун 22-дә чох бөјүк бир үсјанла, мүасир чәмијјәтин парчаландығы ики синиф арасында биринчи бөјүк вурушма илә чаваб вердиләр. Бу мүбаризә *буржуа* гурулушуну сахламаг вә ја мәһв етмәк үстүндә кедән мүбаризә иди. Республиканы пәрдәләјән өртүк чырылды.

Рәһбәрләри олмајан, үмуми әмәлијјат планы олмајан, вәсаити вә бир чох һалларда силаһы олмајан фәһләләрин ордуну, чевик гвардијаны, Парис милли гвардијасыны вә әјаләтләрдән кәлән милли гвардијачылары нә гәдәр мисилсиз гәһрәманлыг вә мәһарәтлә там беш күн кәркин вәзијјәтдә сахладыглары мә'лумдур. Дәһшәтли горхуја дүшән буржуазијанын бунун мүгабилиндә мисли көрүнмәмиш рәһмсизликлә гисас алдығы вә 3 000-дән артыг әсири гырдығы да мә'лумдур.

Франсыз демократијасынын рәсми нүмајәндәләринә республика идеолокијасынын тә'сири о гәдәр гүввәтли иди ки, онлар ијун вурушмасынын әһәмијјәтини бу вурушмадан јалныз бир нечә һәфтә сонра анламаға башладылар. Онларын хәјали республикасыны пуча чыхаран барыт түстүсү санки онларын көзүнү тутмушду.

Охучу бизә изн верәр ки, ијун мәғлубијјәтинин бизә бағышладығы билаваситә тә'сири «Neue Rheinische Zeitung»ун[62] сөзләри илә ифадә едәк:

«Феврал ингилабынын сон рәсми галығы олан Ичраијјә комиссијасы чидди һадисәләр гаршысында бир кабус кими дағылыб кетди; Ламартинин атәш балығы Кавенјакын јандырычы ракетләринә чеврилди. Fraternité, — бири дикәрини истисмар едән вә бир-биринә гаршы дуран синифләрин гардашлығы, феврала е'лан едилән, Парисин алнында, һәр һәбсхана үзәриндә, һәр гышла үзәриндә бөјүк һәрфләрлә јазылан гардашлыг бу имиш! Онун сахта олмајан, һәгиги вә ачыг ифадәси *вәтәндаш мүһарибәсидир,* ән дәһшәтли вәтәндаш мүһарибәсидир, әмәклә капиталын мүһарибәсидир. Ијунун 25-дә ахшам, пролетар Париси алышыб јандығы, инилдәдији, гана булашдығы, буржуа Париси исә чырагбанлыг дүзәлтдији бир заманда бу гардашлыг Парисин бүтүн пәнчәрәләри гаршысында јаныб күлә дөндү. Бу гардашлыг буржуазијанын мәнафеји пролетариатын мәнафејинә ујғун кәлдији заманадәк давам етди.

1793-чү илин көһнә ингилаби ән'әнәсини давам етдирән педантлар; халг үчүн буржуазијадан сәдәгә диләнән вә пролетар асланыны јухуја веринчәјә гәдәр узун вә'зләр охумала-

рына ичазә верилән вә беләликлә, өзләрини рүсвај едән сосиалист еһкамчылары; јалныз тачдар башчы олмамаг шәрти илә бүтүн көһнә буржуа гајдаларынын олмасына чалышан республикачылар; тәсадүф нәтичәси олараг һөкумәтин дәјишилмәси әвәзинә сүлаләнин јыхылдығыны көрән сүлалә мүхалифәтчиләри; нөкәр палтарыны атмајыб, јалныз бичимини дәјишмәјә чалышан лекитимистләр, — халг өз феврал ингилабыны етдији заман онун мүттәфигләри бүтүн бунлар иди...

Феврал ингилабы *гәшәнк* бир ингилаб иди, һамынын рәғбәт бәслədији бир ингилаб иди, чүнки бу ингилабда крал һакимијјәтинә гаршы мүбаризәдә ајдын сурәтдә ашкара чыхан зиддијјәтләр, һәлә јан-јана, сакит бир һалда, *инкишаф етмәмиш* шәкилдә мүркүләјирди, чүнки бу зиддијјәтләрин ич үзүнү тәшкил едән ичтимаи мүбаризә һәлә јалныз хәјали бир варлыг һалында, гуру сөз, ибарә һалында јашајырды. *Ијун ингилабы* исә, әксинә, нифрәт доғуран, *ијрәнч* бир ингилаб иди, чүнки ибарәнин јерини иш тутду, чүнки республика әждаһанын башыны өртүб кизләдән тачы вуруб салмагла онун башыны ашкара чыхартды. *Гајда-ганун!* — Кизонун мүбариз шүары бу иди. Варшава руслар тәрәфиндән тутулдуғу заман кизочу Себастиани дә чығырыб: *Гајда-ганун!* дејирди. Франсыз Милли мәчлисинин вә республикачы буржуазијанын кобуд экс-сәдасы олан Кавенјак да бағырыб: *Гајда-ганун!* — дејир. Онун топ күлләләри курулдајыб пролетариатын бәдәнини парчаларкән *Гајда-ганун!* — дејирди. 1789-чу илдән башлајараг, франсыз буржуазијасынын етдији сајсыз-һесабсыз ингилаблардан һеч бири *гајда-гануна* гәсд етмәмишди, чүнки бу ингилабларын һамысы синфи һөкмранлығы, фәһләләрин көләлијини вә *буржуа* гајда-ганунуну олдуғу кими мүһафизә етмиш, бу һөкмранлыг вә көләлијин сијаси формасы тез-тез дәјишмиш олса да, онлара тохунмамышды. Ијун исә бу гајда-гануна гәсд етди. Вај Ијунун һалына!» («Neue Rheinische Zeitung», 29 ијун 1848-чи ил)*.

Авропада учалан экс-сәда да — Вај Ијунун һалына! — дејир.

Буржуазија Парис пролетариатыны ијун үсјанына *вадар етди*. Тәкчә бу чәһәт үсјаны мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкум етмишди. Буржуазијаны зорла девирмәјә чәһд етмәк јолуна пролетариаты онун билаваситә вә дәрк едилмиш тәләбаты сөвг етмәмишди; һәм дә пролетариат һәлә бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлә билмәзди. «Moniteur» пролетариата рәсми сурәтдә бил-

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 138—140. *Ред.*

дирмәли иди ки, онун хам хәјаллары гаршысында республиканын бојун әјмәји лазым билдији заманлар артыг кечиб кетмишдир вә анчаг пролетариатын мәғлубијјәти пролетариата бу һәгигәти ајдын баша салды ки, буржуа республикасы *чәрчивәси дахилиндә* пролетариатын вәзијјәтини азачыг јахшылашдырмаг мәсәләси бир *утопија* олараг галыр вә бу утопија ону һәјата кечирмәк үчүн илк тәшәббүс едилән кими дөнүб бир чинајәт олур. Онда, пролетариатын феврал республикасындан гопармаг истәдији формача чох кениш, лакин маһијјәт е'тибары илә хырда вә һәтта буржуа тәләбләринин јерини: *Буржуазијанын devrилмәси! Фәһлә синфинин диктатурасы!* кими чәсарәтли ингилаби мүбариз шүар тутду.

Пролетариат, өз гәбирини *буржуа республикасынын* бешијинә чевирмәклә бу республиканы мәчбур етди ки, өз ич үзүнү ашкара чыхарсын, јә'ни ачыг көстәрсин ки, һамылыгла гәбул едилән вәзифәси капиталын һөкмранлығыны вә әмәјин көләлијини әбәдиләшдирмәкдән ибарәт олан бир дөвләтдир. Буржуазијанын, һәр јери чапыг-чапыг олдуғу һалда барышмаз вә мәғлубедилмәз дүшмәни, — онун үчүн мәғлубедилмәз дүшмәни ки, бу дүшмәнин варлығы буржуазијанын өзүнүн һәјати тәләбатыдыр, — даим онун көзү габағында олдуғуна көрә буржуазијанын бүтүн буховлардан хилас едилән һөкмранлығы дәрһал *буржуазијанын террорчулуғуна* чеврилмәли иди. Пролетариат бир мүддәт үчүн сәһнәдән узаглашдырыландан вә буржуазијанын диктатурасы рәсмән тәсдиг едиләндән сонра, буржуа чәмијјәтинин орта тәбәгәләри, јә'ни хырда буржуазија вә кәндлиләр өз вәзијјәтләри хараблашдыгча вә онларла буржуазија арасындакы антагонизм кәскинләшдикчә пролетариатла даһа сых бирләшмәли идиләр. Кечмишдә онлар өз фәлакәтләринин сәбәбини пролетариатын гүввәтләнмәсиндә көрдүкләри кими, инди дә бунун сәбәбини пролетариатын мәғлубијјәтиндә көрмәли идиләр.

Ијун үсјаны континентин һәр јериндә буржуазијаны өз вәзијјәтини чидди дәрк етмәјә вә халга гаршы феодал монархијасы илә ачыг бир иттифага кирмәјә сөвг етдисә, бәс бу иттифагын биринчи гурбаны ким олду? Континент буржуазијасынын өзү. Ијун мәғлубијјәти буржуазијаја өз һөкмранлығыны мөһкәмләндирмәјә вә халгы буржуа ингилабынын ән ашағы пилләсиндә јарыразы, јарымә'јус бир һалда сахламаға мане олду.

Нәһајәт, ијун мәғлубијјәти бу сирри Авропанын мүстәбид дөвләтләринә ачды ки, Франса өз дахилиндә вәтәндаш мүһарибәси едә билмәк үчүн өз гоншулары илә сүлһү һөкмән мүһафизә етмәлидир. Бу исә, өз милли истиглалијјәти уғрунда мүбаризәјә башламыш халглары Русија, Австрија вә Пруссија-

нын ихтијарына верди, лакин ејни заманда бу милли ингилабларын мүгәддәраты пролетар ингилабынын мүгәддәратындан асылы олду, онларын заһири мүстәгиллији вә бөјүк ичтимаи чеврилишдән асылы олмадығы фикри арадан галхды. Нә гәдәр ки, фәһлә көләликдә галыр, нә мачар, нә полјак, нә дә италјан азад олмајачагдыр!

Нәһајәт, Мүгәддәс иттифагын гәләбәләри Авропанын шәклини о гәдәр дәјишдирмишдир ки, Франсада һәр бир јени пролетар үсјанынын һөкмән *дүнја мүһарибәсинә* сәбәб олачағыны күман етмәјә әсас верир. Јени франсыз ингилабы дәрһал милли чәрчивәни ашыб, *Авропа мејданыны әлдә етмәли* олачагдыр ки, XIX әсрин ичтимаи ингилабы да јалныз бу мејданда һәјата кечирилә биләр.

Демәли, Франсанын Авропа ингилабы *тәшәббүсүнү* өз әлинә ала билмәси үчүн лазым кәлән шәраити јалныз ијун мәғлубијјәти јаратмышдыр. Үчрәнкли бајраг, јалныз ијун үсјанчыларынын ганына батдыгдан сонра Авропа ингилабы бајрағына — *гырмызы бајрағa* чеврилмишдир!

Одур ки, биз учадан дејирик: *Ингилаб өлдү, јашасын ингилаб!*

II

13 ИЈУН 1849-чу ИЛ

1848-чи илин 25 февралы Франсаја *республика* вермиш, 25 ијуну онун бојнуна бир *ингилаб* бағламышды. Ијундан сонра исә ингилаб: *буржуа чәмијјәтини девирмәк* демәк иди, һалбуки феврала гәдәр бу ингилаб: *дөвләт формасыны девирмәк* демәк иди.

Ијун мүбаризәсинә буржуазијанын *республикачы* фраксијасы рәһбәрлик едирди, буна көрә тәбиидир ки, гәләбә һакимијјәти дә онун ихтијарына верди. Мүһасирә вәзијјәти мүгавимәт көстәрмәјә игтидары олмајан, әл-ајағы бағлы Париси буржуазијанын ајағына салды, әјаләтләрдә исә мүһасирә вәзијјәтинин доғурдуғу әһвали-руһијјә, гәләбәсини тәнтәнә илә бајрам едән буржуазијанын һејбәтли вә кобуд тәкәббүрү, кәндлиләрин азғын мүлкијјәтчилик фанатизми һөкм сүрүрдү. Демәли, *ашағыдан* һеч бир тәһлүкә горхусу јох иди!

Фәһләләрин ингилаби гүдрәти илә бирликдә *демократик республикачыларын,* јә'ни Ичраијјә комиссијасында Ледрү-Ролленин, Милли мүәссисләр мәчлисиндә Дағ партијасынын, мәтбуатда исә «Réforme»[56]нин тәмсил етдији *хырда буржуа республикачыларынын* сијаси тә'сири дә сарсылмышды. Апрелин 16-да[109] онлар буржуа республикачылары илә бирликдә пролетариата гаршы гәсд дүзәлтдиләр, ијун күнләриндә онларла бирликдә пролетариата гаршы вурушдулар. Беләликлә,

онлар өз партијаларынын күчүнүн әсасы олан дајағы өзләри сарсытдылар, чүнки хырда буржуазија јалныз пролетариата архаландыгча буржуазијаја гаршы өз ингилаби мөвгеләрини әлдә сахлаја биләр. Онлар исте'фа вермәли олдулар. Буржуа республикачылары мүвәггәти һөкумәт вә Ичраијјә комиссијасы дөврүндә истәмәдикләри һалда, лакин кизли нијјәтлә демократик республикачыларла бағладыглары јаланчы иттифагы ачыгдан-ачыға поздулар. Мүттәфиг олмаг е'тибары илә һәгарәтлә рәдд едилән демократик республикачылар үчрәнкли республикачыларын мүһафизәчиси ролуну ојнамаг дәрәчәсинә алчалдылар, һәм дә онлардан һеч бир күзәшт ала билмәдиләр; һалбуки онларын һөкмранлығы вә ејни заманда республиканын өзү буржуазијанын антиреспублика фраксијалары тәрәфиндән тәһлүкә гаршысында галанда бу һөкмранлығы һәр дәфә мүдафиә етмәли олурдулар. Нәһајәт, бу фраксијалар, орлеанистләр вә лекитимистләр, ән әввәлдән Милли мүәссисләр мәчлисиндә азлыг тәшкил едирдиләр. Ијун күнләринә гәдәр онлар анчаг буржуа республикачылығы маскасы алтында һәрәкәт едир вә башга бир шәкилдә һәрәкәт етмәјә һәтта чәсарәт едә билмирдиләр; ијун гәләбәси бүтүн буржуа Франсасыны бир ан үчүн Кавенјакын әтрафында бирләшдирди вә буржуа Франсасы ону өз хиласкары кими алгышлады; лакин ијун күнләриндән аз сонра антиреспублика партијасы јенидән мүстәгил сурәтдә һәрәкәт едәндә Парисдәки һәрби диктатура вә мүһасирә вәзијјәти бу партијаја өз чајнагларыны јалныз горха-горха, еһтијатла узатмаг имканы верди.

1830-чу илдән е'тибарән *буржуа республикачылары* фраксијасы өз јазычылары, натигләри вә «исте'дадлы адамларынын» шәхсиндә, өз шөһрәтпәрәстләри, депутатлары, кенераллары, банкирләри вә вәкилләринин шәхсиндә Парисдә чыхан «National» гәзети әтрафында бирләширди. Әјаләтләрдә «National»ын өз филиал гәзетләри вар иди. «National» күруһу *үчрәнкли республиканын сүлаләси иди*. Бу күруһ бүтүн дөвләт вәзифәләрини—назирликләри, полис идарәсини, почт мүдиријјәтини, бәләдијјә рәиси вәзифәләрини вә ордуда бош галан али забит мәнсәбләрини дәрһал өз әлинә алды. Бу күруһун кенералы *Кавенјак* ичраијјә һакимијјәтинин башында дурурду, онун баш редактору Марраст исә Милли мүәссисләр мәчлисинин дәјишмәз сәдри олду. Бунунла бәрабәр, Марраст гәбул мәрасимләриндә, баш тәшрифатчы кими һәрәкәт едиб «абырлы» республика адындан гонагпәрәстлик борчуну јеринә јетирирди.

Һәтта ингилабчы франсыз јазычылары, республика ән'әнәси гаршысында бир нөв пәрәстишкарлыг нәтичәси олараг, белә бир јанлыш фикри гүввәтләндирмишдиләр ки, куја Мил-

ли мүәссисләр мәчлисиндә ројалистләр һөкмранлыг едирләр. Һалбуки әксинә, ијун күнләриндән е'тибарән Мүәссисләр мәчлиси *анчаг буржуа республикачылығы нүмајәндәси* кими галмышды вә Мәчлис харичиндә үчрәнкли республикачыларын нүфузу ашағы дүшдүкчә Мәчлис өз республикачылығыны даһа гәти сурәтдә көстәрирди. Иш буржуа республикасы *формасыны* мүдафиә етмәјә кәлиб чатанда, демократик республикачыларын сәсләри Мәчлисин ихтијарында олурду; иш бу республиканын *мәзмунуну* мүдафиә етмәјә кәлиб чатанда исә, Мәчлис һәтта нитгләрин үслубуна көрә буржуазијанын ројалист фраксијаларындан фәргли олмурду, чүнки мәһз буржуазијанын мәнафеји, онун синфи һөкмранлығы вә синфи истисмарынын мадди шәраити буржуа республикасынын мәзмунуну тәшкил едир.

Демәли, нәтичә е'тибары илә өлмәјән вә өлдүрүлмәјән, садәчә чүрүјән бу Мүәссисләр мәчлисинин һәјат вә фәалијјәтиндә ројализм дејил, буржуа республикачылығы тәчәссүм етмишди.

Мүәссисләр мәчлиси һөкмранлыг етдији бүтүн дөврдә һөрмәтли тамашачылар үчүн сәһнә габағында ријакарчасына тамашалар вердији һалда, сәһнә далында фасиләсиз гурбанлар кәсилир, һәрби-сәһра мәһкәмәләри әсир едилән ијун үсјанчылары һаггында сајсыз-һесабсыз һөкмләр чыхарыр, ја да онлары мәһкәмәсиз сүркүн едирди. Мүәссисләр мәчлиси нәзакәтлә е'тираф етмишди ки, ијун үсјанчыларынын шәхсиндә чаниләри мүһакимә етмәк дејил, өз дүшмәнләрини мәһв едир.

Милли мүәссисләр мәчлисинин биринчи иши ијун күнләриндә вә мајын 15-дә баш верән һадисәләри вә сосиалист партијасы илә демократик партија рәһбәрләринин бу һадисәләрдә иштиракы мәсәләсини јохламаг үчүн бир *истинтаг комиссијасы* тә'сис етмәкдән ибарәт олду. Бу истинтаг ачыгча Луи Блан, Ледрү-Роллен вә Коссидјерә гаршы јөнәлдилмишди. Буржуа республикачылары бу рәгибләрдән хилас олмағы сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Онлар, гисас алмаг нијјәтини һәјата кечирмәк үчүн сүлалә мүхалифәтинин кечмиш рәһбәри ч. *Одилон Барродан* даһа мүнасиб бир һәриф тапа билмәдиләр. Либерализмин тәчәссүмү олан бу nullité grave*, бу һејвәрә бошбоғаз нәинки тәкчә сүлаләнин интигамыны алмаг, һәтта баш назир вәзифәси әлиндән чыхдығы үчүн ингилабчылары мәс'улијјәтә чәкмәк истәјирди. Онун амансызлығынын е'тибарлы тә'минаты бу иди! Мәһз һәмин Барро истинтаг комиссијасынын сәдри тә'јин едилди вә онун феврал ингилабына гаршы дүзәлтдији әсил мәһкәмә ишинин әсасы бунлардан иба-

* — тәмтәраглы ачиз. *Ред.*

рәт олду: мартын 17-дә *нүмајиш*, апрелин 16-да *гәсд һазырлығы*, мајын 15-дә *гәсд*, ијунун 23-дә *вәтәндаш мүһарибәси!* Бәс нә үчүн Барро чинајәт ишләри саһәсиндәки елми тәдгигатыны 24 феврала чатдырмамышды? «Journal des Débats»[110] бунун чавабыны вермишдир: 24 феврал күнү бир нөв *Романын тә'сиси* күнүдүр. Дөвләтләрин мәншәји әфсанәләр аләминә гарышыр, бу әфсанәләри мүзакирә етмәк олмаз, бунлара инанмаг лазымдыр. Луи Блан вә Коссидјер мәһкәмәјә верилдиләр. Милли мәчлис, өзүнү тәмизләмәк үчүн мајын 15-дә башладығы иши баша чатдырды.

Мүәссисләр мәчлиси һипотекләрдән верки алмаг јолу илә капитала верки гојмаг үчүн мүвәггәти һөкумәтин нәзәрдә тутдуғу вә Гудшо тәрәфиндән јенә ирәли сүрүлән планы рәдд етди; иш күнү үчүн он саатлыг һәдд гојан ганун ләғв едилди; борчуну верә билмәјәнләри һәбс етмәк гајдасы јенидән гојулду; Франса әһалисинин хејли һиссәсини тәшкил едән савадсызлар андлы ичласчылар мәһкәмәсиндә иштирак етмәкдән кәнар едилдиләр. Мәкәр бунлары ејни заманда сечки һүгугундан да мәһрум етмәк олмазды? Гәзетләр үчүн киров јенидән тәтбиг олунду, иттифагларын һүгугу мәһдуд едилди.

Лакин көһнә буржуа мүнасибәтләринин көһнә тә'минатыны бәрпа етмәјә вә ингилаб далғаларындан галан бүтүн изләри силиб јох етмәјә тәләсән буржуа республикачылары, өзләрини көзләнилмәз тәһлүкә гаршысында гојан мүгавимәтә раст кәлдиләр.

Ијун күнләриндә, һеч кәс өз мүлкијјәтини хилас етмәк вә кредити бәрпа етмәк үчүн Парисин хырда буржуазијасы — кафе вә ашхана саһибләри, marchands de vin*, хырда алверчиләр, дүканчылар, хырда е'малатхана саһибләри вә башгалары гәдәр тәәссүблә мүбаризә етмәмишди. Күчәдән дүкана кедиш-кәлиши бәрпа етмәк үчүн дүкан тәшвишә дүшмүш, баррикада үзәринә јеримишди. Лакин баррикаданын далындакылар дүканчынын мүштәриләри вә борчлулары, баррикаданын габағындакылар исә онун кредиторлары иди. Баррикадалар дағыдыландан вә фәһләләр әзиләндән сонра дүканчылар гәләбәдән мәст олуб өз дүканларына тәрәф чуманда көрдүләр ки, мүлкијјәт хиласкары, рәсми кредит акенти дүканын гапысыны кәсиб онлары әлиндәки гәзәбли тәләбнамәләрлә гаршылајыр. Векселин вахты өтмүшдүр! Мәнзил кирајәсинин вахты өтмүшдүр! Борч гәбзинин вахты өтмүшдүр! Дүканын иши битди! Дүканчынын иши битди!

Мүлкијјәти хилас етмәк! Һалбуки јашадыглары ев онларын мүлкијјәти дејилди; ичиндә алвер етдикләри дүкан онларын

---

* — шәраб анбары саһибләри. *Ред.*

мүлкијјәти дејилди; сатдыглары мал онларын мүлкијјәти дејилди. Нә дүкан, нә ичиндә хөрәк једикләри бошгаб, нә дә үстүндә јатдыглары чарпајы даһа онларын дејилди. Өз евини кирајә илә дүканчылара верән ев саһибинин, онларын векселини учота гәбул едән банкирин, онлара нағд борч верән капиталистин, өз малыны сатылмаг үчүн инаныб онлара верән фабрикчинин вә хырда е'малатхана саһибләринә нисјә хаммал бурахан топдансатыш алверчисинин мәнафеји наминә *бу мүлкијјәти* мәһз дүканчыларын әлејһинә *хилас етмәк* лазым иди. *Кредити бәрпа етмәк!* Лакин јенидән мөһкәмләнән кредит, өзүнү чанлы вә гисас алан бир илаһә кими һәр шејдән әввәл бунда көстәрди ки, таванасыз борчлуну мәнзилиндән говуб чыхартды, арвад-ушағы илә бирликдә бајыра атды, онун хәјали әмлакыны капитала верди, өзүнү исә ијун үсјанчыларынын мејитләри үзәриндә јенә һејбәтлә учалдылан борчлулар һәбсханасына салды.

Хырда буржуазија дәһшәт ичиндә анлады ки, фәһләләри әзмәклә өзүнү, һеч бир мүгавимәт көстәрмәдән өз кредиторларынын ихтијарына вермишдир. Онун февралдан башлајыб арасы кәсилмәдән давам едән вә санки әһәмијјәт верилмәјән ифласы инди, ијундан сонра рәсмән е'лан едилди.

Нә гәдәр ки, хырда буржуазијаны *мүлкијјәт наминә* мүбаризәјә сөвг етмәк лазым иди, онун *номинал мүлкијјәтинә* тохунмурдулар. Инди, пролетариата аид бөјүк һагг-һесаб кәсилдикдән сонра, дүканчы илә дә хырда һагг-һесабы кәсмәк оларды. Вахты кечмиш векселләрин мәбләғи Парисдә 21 милјон франкдан, әјаләтләрдә исә 11 милјон франкдан артыг иди. Парисдә 7 000-дән артыг тичарәт мүәссисәсинин саһибләри тутдуглары биналарын кирајәсини февралдан бәри вермәмишдиләр.

Милли мәчлис февралдан е'тибарән баш верән *сијаси чинајәтләр* һаггында тәһгигат тә'јин етдисә, хырда буржуазија да өз тәрәфиндән 24 февралдан әввәлки *мүлки борчлар* мәсәләсинин тәһгиг олунмасыны тәләб етди. Чохлу хырда буржуа биржа салонуна јығышараг өз тәләбләрини һәдә-горху илә билдирди: тичарәтдә анчаг ингилабын әмәлә кәтирдији дурғунлуг нәтичәсиндә ифлас етдијини вә февралын 24-дәк ишләринин јахшы кетдијини сүбут едә билән һәр бир тачир өз борчуну өдәмәк үчүн тичарәт мәһкәмәси васитәси илә мөһләт алмалы, кредитор исә мө'тәдил фаизлә кифајәтләнәрәк өз шикајәтини ләғв етмәлидир. Бу мәсәлә Милли мәчлисдә «concordats á l'amiable»* ганун лајиһәси шәклиндә мүзакирә едилди. Мәчлис тәрәддүд едирди; бирдән Мәчлисә мә'лум олду ки,

* — «хошлугла бағланан сазишләр». *Ред.*

бу заман минләрлә үсјанчы арвад-ушағы Сен-Дени гапыларына јығышыб амнистија үчүн мүштәрәк әризә һазырлајыр.

Ијунун јенидән чанланан кабусу гаршысында хырда буржуазија горхуја дүшдү, Мәчлис исә јенә мәрһәмәтсиз олду. Кредитор илә борчлу арасында хошлугла бағланан сазишләр ганун лајиһәси — concordats à l'amiable-нин ән мүһүм маддәләри рәдд едилди.

Беләликлә, буржуазијанын Милли мәчлисдәки республикачы нүмајәндәләри хырда буржуазијанын демократик нүмајәндәләрини өзләриндән узаглашдырандан чох сонра, бу парламент ајрылығы бир буржуа маһијјәти, реал игтисади бир маһијјәт алмыш олду: борчлу хырда буржуалар кредитор буржуаларын пәнчәсинә верилди. Бу борчлуларын хејли һиссәси тамамилә вар-јохдан чыхды, јердә галанларын исә өз ишләрини елә шәртләрлә давам етдирмәләринә изин верилди ки, бу шәртләр онлары капиталын шәксиз гулу едирди. 1848-чи ил августун 22-дә Милли мәчлис concordats à l'amiable-ни рәдд етди, 1848-чи ил сентјабрын 19-да, мүһасирә вәзијјәтинин ән гызғын заманы исә принс Луи Бонапарт вә Венсен мәһбусу коммунист Распајл Парисин нүмајәндәләри сечилдиләр. Буржуазија исә јәһуди банкир вә орлеанист Фулду сечди. Беләликлә, бирдән-бирә һәр тәрәфдән Милли мүәссисләр мәчлисинә, буржуа республикачылығына вә Кавенјака ачыг мүһарибә е'лан едилди.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, Парис хырда буржуаларынын күтләви сурәтдә ифлас етмәси, јалныз билаваситә зәрәр чәкәнләрә дејил, даһа кениш даирәләрә мәнсуб адамлара да тә'сир көстәрмәли вә буржуа әмтәә дөвријјәсини јенидән сарсытмалы иди; һәм дә ијун үсјаны илә әлагәдар олан хәрч дөвләтин кәсирини даһа да артырмышды, дөвләтин мәдахили исә истеһсалдакы дурғунлуг, истеһлак вә идхалын азалмасы нәтичәсиндә кет-кедә азалырды. Кавенјак вә Милли мәчлис бу вәзијјәтдән чыхмаг чарәсини анчаг јени борчда ахтара биләрдиләр ки, бу да онларын үзәриндә малијјә аристократијасынын бојундуруғуну даһа да ағырлашдырырды.

Ијун гәләбәси нәтичәсиндә хырда буржуазија анчаг ифлас етмиш вә вар-јоху мүзаидә илә сатылмышдыса, Кавенјакын јеничәриләри олан *чевик гвардија* өз мүкафатыны әхлагсыз гадынларын зәриф синәсиндә вә «абырлы» республиканын һәм гонагпәрвәр ев саһиби, һәм дә мәдһијјәчиси ролуну ојнајан Маррастын, бу үчрәнкли бајраг чәнкавәринин салонларында «чәмијјәтин кәнч хиласкарлары» үчүн учалан алгышларда алмышды. Лакин чәмијјәтин чевик гвардијачылара вердији бу үстүнлүк вә онлара верилән сон дәрәчә јүксәк мааш *ордуну* гәзәбләндирирди; ејни заманда буржуа республика-

чылығынын өз «National» гәзети васитәси илә Луи-Филипп заманы ордунун вә кәндлиләрин бир һиссәсини өз тәрәфинә чәкмәк үчүн јаја билдији милли хүлјаларын һамысы јох олмушду. Инкилтәрә илә әлбир олуб *Шимали Италијаны* Австријаја верәркән Кавенјакын вә Милли мәчлисин ојнадығы васитәчилик ролу, — бу бир күнлүк һакимијјәт, «National»-ын 18 иллик мүхалифәтинин нәтичәләрини мәһв етмиш олду. Һеч бир һөкумәт «National» һөкумәти гәдәр аз милли олмамыш, һеч бир һөкумәт Инкилтәрәдән бу дәрәчәдә асылы олмамышды, һалбуки Луи-Филипп заманы «National» Катонун Carthaginem esse delendam* сөзләрини һәр күн башга бир тәрздә ифадә етмәклә јашајырды; һеч бир һөкумәт Мүгәддәс иттифаг гаршысында бу гәдәр алчаглыгла сүрүнмәмишди, һалбуки «National» Кизо кими бир адамдан Вјана мүаһидәләринин ләғв олунмасыны тәләб едирди. Тарих иши елә гәрибә кәтирди ки, «National»ын харичи хәбәрләр шө'бәсинин кечмиш редактору Бастид Франсанын харичи ишләр назири олду ки, өзүнүн һәр бир мәгаләсини өзүнүн һәр бир телеграмы илә тәкзиб едә билсин.

Орду вә кәндлиләр бир ан инанырдылар ки, һәрби диктатура харичи мүһарибә вә «шөһрәт» мәсәләсини вачиб бир мәсәлә кими Франсанын гаршысына гојар. Лакин Кавенјак буржуа чәмијјәти үзәриндә гылынч диктатурасыны дејил, гылынч күчүнә гурулан буржуа диктатурасыны тәчәссүм етдирирди. Әскәр инди анчаг жандарм ролуну ојнамаг үчүн лазым иди. Кавенјак өз буржуа вәзифәсинин алчалдычы шәртләринә бајағы бир шәкилдә табе олдуғуну көһнә республикачы тәвазөкарлығы маскасы алтында кизләдирди. L'argent n'a pas de maître! Пул өз ағасыны танымыр! Кавенјак вә Мүәссисләр мәчлиси үчүнчү силкин бу көһнә шуарыны идеаллашдырыр вә сијасәт дилинә чевириб беlә дејирдиләр: буржуазија крал танымыр, онун әсил һөкмранлыг формасы республикадыр.

Милли мүәссисләр мәчлисинин «бөјүк үзви иши» бу *форманы* һазырламагдан, республика *конститусијасыны* тәртиб етмәкдән ибарәт олмалы иди. Христиан тәгвиминин адыны дәјишдириб республика тәгвими гојмаг вә мүгәддәс Варфоломејин адыны дәјишдириб мүгәддәс Робеспјер гојмагла һава дәјишмәјәчәји кими, бу конститусија да буржуа чәмијјәтини дәјишдирмәди вә дәјишдирә билмәзди. Иш кедиб *либас дәјишмәкдән* даһа узаглара чатанда конститусија *артыг мөвчуд* фактлары садәчә протокола кечирирди. Беләликлә, конститусија республиканын гурулдуғу фактыны, үмуми сечки һүгугу фактыны, һүгугу мәһдуд олан ики конститусијалы палата

* — Карфакен дағыдылмалыдыр. *Ред.*

әвәзинә ваһид суверен Милли мәчлисин тәшкили фактыны тәнтәнәли сурәтдә гејд етмиш олду. Беләликлә, конститусија даими, гејри-мәс'ул вә ирси крал һакимијјәтини кечичи, мәс'ул вә сечилән крал һакимијјәти илә, јә'ни дөрд илә сечилән президентликлә әвәз едәрәк Кавенјакын диктатурасы фактыны гејд етди вә ганун шәклинә салды. Сонра конститусија, 15 мај вә 25 ијун дәһшәтләриндән сонра Милли мәчлисин өз әмнијјәтини нәзәрдә тутараг еһтијатлы олуб Мәчлис сәдринә вердији фөвгәл'адә ихтијары әсас ганун шәклинә салмагдан чәкинмәди. Конститусијанын галан һиссәси терминолокија мәсәләсиндән ибарәт иди. Көһнә монархија механизми үзәриндәки ројалист нишанәләри гопарылыб атылды вә бунларын јеринә республикачылыг нишанәләри вурулду. «National»ын кечмиш баш редактору, инди исә конститусијанын баш редактору Марраст, бу академик вәзифәнин өһдәсиндән бачарыгла кәлди.

Мүәссисләр мәчлиси һәмин Чили мә'муруну хатырладырды ки, үстүндә дурдуғу торпағы алт-үст едәчәк бир вулкан пүскүрмәсинин јахынлашдығыны хәбәр верән јералты курултусу башладығы анда торпаг мүлкијјәтини даһа дүрүст мүәјјән етмәк үчүн торпаға мәрз гојмаға һазырлашырды. Мүәссисләр мәчлиси буржуа һөкмранлығынын республика шәкли үчүн нәзәри чәһәтдән дәгиг ифадәләр һазырладығы һалда, һәгигәтдә анчаг һәр бир формулу инкар етмәк, sans phrase* зоракылыг, *мүһасирә вәзијјәти* сајәсиндә давам кәтириб галырды. Мүәссисләр мәчлиси конститусија һазырламаға башламаздан ики күн әввәл мүһасирә вәзијјәтинин мүддәтини узатды. Габагларда конститусијалар о заман тәртиб едилиб гәбул олунурду ки, ичтимаи чеврилиш просесиндә мүвазинәт әмәлә кәлирди, јени синфи мүнасибәтләр сабитләшмәјә башлајырды вә һаким синфин бир-бири илә мүбаризә едән фраксијалары күзәштли сазишә кәлирдиләр вә бу сазиш онлара өз араларында кедән мүбаризәни давам етдирмәк вә ејни заманда тагәтдән дүшмүш халг күтләсини бу мүбаризәдән кәнар етмәк имканы верирди. Бу конститусија исә һеч бир ичтимаи ингилабы тәсдиг етмирди; бу конститусија көһнә чәмијјәтин ингилаб үзәриндәки мүвәггәти гәләбәсини тәсдиг едирди.

Ијун күнләринә гәдәр тәртиб едилән биринчи конститусија лајиһәсиндә[111] пролетариатын ингилаби тәләбләринин илк бичимсиз ифадәси олан «droit au travail» формулун, јә'ни әмәк һүгугунун ады һәлә чәкилирди. Инди исә бу формул дөнүб droit a l'assistance**, ичтимаи хејријјәтчилик һүгугу шәклинә

---

* — ачыг-ашкар. *Ред.*
** — көмәк алмаг һүгугу. *Ред.*

кирмишди, — лакин һансы бир мүасир дөвләт өз диләнчиләринә бу вә ја башга шәкилдә јемәк вермир? Буржуа мә'насында әмәк һүгугу мә'насыз бир шејдир, мө'минләрә јарашан мискин бир арзудур, лакин әмәк һүгугунун далында капитал үзәриндә һөкмранлыг, капитал үзәриндә һөкмранлығын далында исә истеһсал васитәләринин мәнимсәнилмәси, бунларын бирләшмиш фәһлә синфинә табе едилмәси, демәли, муздлу әмәјин, капиталын вә онларын гаршылыглы мүнасибәтинин ләғв едилмәси кизләнир. *«Әмәк һүгугунун»* далында ијун үсјаны дурурду. Ингилабчы пролетариаты фе'лән hors la loi, ганун харичиндә гојан Мүәссисләр мәчлиси *онун* формулуну конститусијадан, бу ганунлар ганунундан принсипиал сурәтдә чыхарыб атмалы вә «әмәк һүгугуна» лә'нәт охумалы иди. Лакин Мүәссисләр мәчлиси бунунла кифајәтләнмәди. Платон шаирләри өз республикасындан говдуғу кими, Мүәссисләр мәчлиси дә *мүтәрәгги кәлир веркисини* өз республикасындан һәмишәлик говду. Һалбуки бу верки, мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә бөјүк вә ја кичик мигјасда һәјата кечирилә биләчәк там бир буржуа тәдбири олмагдан башга, буржуа чәмијјәтинин орта тәбәгәләрини «абырлы» республикаја бағламаг, дөвләт борчуну азалтмаг вә буржуазијанын республика әлејһинә олан әксәријјәтини дәф етмәк үчүн јеканә васитә иди.

Үчрәнкли республикачылар concordats à l'amiable* мәсәләсиндә фе'лән хырда буржуазијаны ири буржуазијаја гурбан вермиш олдулар. Онлар, мүтәрәгги веркинин гадаған едилмәсини ганун шәклинә салмагла бу тәк факты принсип дәрәчәсинә галдырдылар. Онлар буржуа ислаһатыны пролетар ингилабы илә бир бәрабәрдә гојдулар. Бундан сонра һансы синиф онларын республикасы үчүн дајаг олараг галырды? Ири буржуазија. Лакин бу буржуазијанын әксәријјәти республика әлејһинә иди. Ири буржуазија көһнә игтисади һәјат шәраитини јенидән мөһкәмләндирмәк үчүн «National» республикачыларындан истифадә етдисә, дикәр тәрәфдән, көһнә ичтимаи мүнасибәтләрә ујғун сијаси формалары бәрпа етмәк үчүн бу мүнасибәтләрин мөһкәмләнмәсиндән истифадә етмәјә һазырлашырды. Артыг октјабрын әввәлләриндә Қавенјак, өз партијасынын бејинсиз пуританларынын галдырдығы курулту вә һај-күјә бахмајараг, Луи-Филиппин кечмиш назирләриндән Дүфор вә Вивјени республика назирләри вәзифәсинә тә'јин етмәли олду.

Хырда буржуазија илә һәр чүр күзәштли сазиши рәдд едән вә јени ичтимаи үнсүрләрин һеч бирини јени дөвләт фор-

---

* — хошлугла бағланан сазишләр. *Ред.*

масына бағлаја билмәјән үчрәнкли конститусија, бунун мүгабилиндә, көһнә гурулушун ән гаты вә ән тәәссүбкеш мүдафиәчиси олан корпорасијаја ән'әнәви тохунулмазлыг һүгуғуну гајтармаға тәләсди. Вахтилә мүвәггәти һөкумәт *һакимләрин дәјишилмәзлијини* ләғв етмәк истәдији һалда, үчрәнкли конститусија бу системи әсас ганун шәклинә салды. Конститусијанын девирдији *бир* крал, ганунилијин бу дәјишилмәз инквизиторлары шәхсиндә мин бир адла дирилмиш олду.

Франсыз мәтбуаты ч. Маррастын конститусијасындакы зиддијјәтләри, мәсәлән, Милли мәчлис илә президент кими ики суверенин ејни заманда мөвчуд олдуғуну вә саир зиддијјәтләри һәртәрәфли ачыб көстәрмишдир.

Лакин һәмин конститусијанын башлыча зиддијјәти бундан ибарәтдир: бу конститусија үмуми сечки һүгугу васитәси илә мәһз о синифләрә, јә'ни пролетариата, кәндлиләрә вә хырда буржуазијаја сијаси һакимијјәт верир ки, онларын ичтимаи көләлијини әбәдиләшдирмәлидир. Көһнә ичтимаи һакимијјәтини тәсдиг етдији синфи, јә'ни буржуазијаны исә бу һакимијјәтин сијаси тә'минатларындан мәһрум едир. Конститусија буржуазијанын сијаси һөкмранлығыны демократик чәрчивәјә салмышдыр ки, бу да аддымбашы буржуазија әлејһдарларынын гәләбәсинә көмәк едир вә буржуа чәмијјәтинин әсасларыны тәһлүкә гаршысында гојур. Конститусија бә'зиләриндән тәләб едир ки, онлар сијаси азадлыгдан ичтимаи азадлыға доғру ирәли кетмәсинләр, дикәрләриндән исә тәләб едир ки, ичтимаи реставрасијадан сијаси реставрасијаја доғру кери гајытмасынлар.

Бу зиддијјәтләр буржуа республикачыларыны аз дүшүндүрүрдү. Буржуа республикачыларына даһа *еһтијач олмадығындан,* — онлара исә јалныз көһнә чәмијјәтин ингилабчы пролетариата гаршы мүбаризәсиндә бу чәмијјәтин авангарды кими еһтијач вар иди, — өз гәләбәләриндән бир нечә һәфтә сонра онлар *партија* вәзијјәтиндән чыхыб *күруһ* һалына ендиләр. Конститусија онлар үчүн бөјүк бир *интрига* иди. Конститусија, һәр шејдән әввәл онларын күруһунун һөкмранлығыны бәргәрар етмәли иди .Президент вәзифәсиндә Кавенјак галмалы иди. Ганунверичи мәчлис Конституантанын давамындан ибарәт олмалы иди. Онлар халг күтләләринин сијаси һакимијјәтини әсли олмајан бир шејә чевирмәк үмидиндә идиләр; һәтта онлар әсли олмајан бу һакимијјәтлә асанлыгла ојун ојнајыб буржуазијанын әксәријјәтини даим горху алтында сахлаја биләчәкләрини, ијун күнләриндә олдуғу кими ики јолдан бирини сечмәк: ја «National» *сәлтәнәтинә,* ја да *анархија сәлтәнәтинә* разы олмаг тәклифини буржуазија гаршысында ирәли сүрә биләчәкләрини күман едирдиләр.

Конститусија һазырламаг үчүн сентјабрын 4-дә башланан иш октјабрын 23-дә гуртарды. Сентјабрын 2-дә Конституанта, конститусијаны тамамлајачаг үзви ганунлар нәшр олунанадәк ичлас етмәји гәрара алды. Буна бахмајараг, Конституанта өз јетирмәси олан президенти һәлә декабрын 10-дан, јә'ни өз өмрү баша чатмаздан хејли әввәл мејдана чыхартмаг гәрарына кәлди. Беләликлә, Конституанта әмин иди ки, конститусијанын доғурдуғу сүн'и адамын (һомункулун) шәхсиндә өз анасынын оғлуну алгышлајачагдыр. Еһтијатлы олмаг үчүн гәрара алынмышды ки, намизәдләрдән һеч бири ики милјон сәс алмазса, сечки ихтијары милләтдән Конституантаја кечәчәкдир.

Бу әбәс еһтијаткарлыг иди! Конститусијанын тәтбиг едилдији биринчи күн, Конституанта һөкмранлығынын сон күнү олду. Онун өлүмү һаггында һөкм сечки гутусунун дибиндә иди. О, «өз анасынын оғлуну» ахтардығы һалда, «өз әмисинин гардашы оғлуну» тапды. Саул-Кавенјак *бир* милјон, Давид-Наполеон исә *алты* милјон сәс алды. Саул-Кавенјак алты гат әзилмиш олду[112].

1848-чи ил 10 декабр күнү *кәндли үсјаны* күнү иди. Франсыз кәндлиләри үчүн феврал јалныз бу күндән е'тибарән башланды. Онларын ингилаби һәрәката гәдәм гојдугларыны ифадә едән јөндәмсиз вә кәләкбаз, һијләкәр вә садәлөвһ, бичимсиз вә мөһтәшәм символ, һәр һесабыны јахшы билән мөвһумат, курултулу комедија, даһијанә дәрәчәдә ахмаг анахронизм, үмумдүнја тарихинин дәчәл зарафаты, мәдәни зәка үчүн анлашылмаз бир иероглиф, — бу символун үзәриндә мәдәнијјәт ичәрисиндә барбарлығын нүмајәндәси олан синфин нишанәләри вар иди. Республика өз варлығыны *верки топлајан* шәхсин сифәтиндә она билдирмишди, о исә өз варлығыны республикаја *император* сифәтиндә билдирди. Наполеон, 1789-чу илдә јеничә әмәлә кәлән кәндли синфинин мәнафеји вә хәјалларыны тамамилә ифадә едән јеканә бир адам иди. Кәндлиләр онун адыны республиканын өн диварында јазмагла харичи дөвләтләрә мүһарибә вә өлкә дахилиндә өз синфи мәнафеләри уғрунда мүбаризә е'лан етдиләр. Наполеон кәндлиләр үчүн шәхсијјәт дејил, бир програм иди. Онлар әлләриндә бајраг вә мусиги чала-чала сечки гутуларынын јанына кедәрәк учадан дејирдиләр: «Plus d'impôts, à bas les riches, à bas la république, vive l'Empereur!» — «Рәдд олсун веркиләр, рәдд олсун варлылар, рәдд олсун республика, јашасын император!». Императорун архасында кәндли мүһарибәси кизләнирди. Онларын сәс вермәдији республика, *варлылар республикасы* иди.

10 декабр күнү мөвчуд һөкумәти девирән кәндлиләр үчүн coup d'ètat* күнү иди. Кәндлиләр, Франсанын бир һөкумәтини

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*

әлиндән алыб она башга бир һөкумәт вердикләри бу күндән е'тибарән көзләрини даим Парисә дикдиләр. Онлар бир ан үчүн ингилаби драмда иштирак едән бир гүввә кими һәрәкәт етдиләр вә бундан сонра даһа онлара пассив вә фәалиjjәтсиз хор ролуну ифа етдирмәк олмазды.

Галан синифләр кәндлиләрин сечки гәләбәсини тамамламаға jардым етдиләр. Наполеонун сечилмәси *пролетариат* үчүн Кавенjакын ишдән кәнар едилмәси, Конституантанын сүгут етмәси, буржуа республикачылығынын сону вә иjун гәләбәсинин ләғв едилмәси демәк иди. Наполеонун сечилмәси *хырда буржуазиjа* үчүн борҹлуларын кредиторлар үзәриндә гәләбәси демәк иди. Наполеонун сечилмәси *ири буржуазиjанын* әксәриjjәти үчүн о фраксиjа илә әлагәни ачыгдан-ачыға кәсмәк демәк иди ки, бу әксәриjjәт һәмин фраксиjадан ингилаб әлеjһинә мүвәггәти истифадә етмәjә мәҹбур иди вә мүвәггәти характердә олан шеjи конститусиjада мөһкәмләндирмәк истәjән кими она ағыр бир jүк олмушду. Кавенjакын jеринә Наполеон — ири буржуазиjанын әксәриjjәти үчүн республика әвәзинә монархиjа демәк иди, роjалист реставрасиjасынын башланғычы, Орлеан һерсогуна еһтиjатла меjл көстәрмәк, бәнөвшәләр арасында кизләдилмиш занбаг[113] демәк иди. Нәһаjәт, *орду* Наполеону сечмәклә чевик гвардиjа әлеjһинә, динҹлик идиллиjасы әлеjһинә, мүһарибә леһинә сәс вермиш олду.

Беләликлә, «Neue Rheinische Zeitung»ун дедиjи кими, Франсанын ән даjаз адамы ән чохтәрәфли* әһәмиjjәт газанды[114]. О, мәһз бир һеч олдуғуна көрә, анчаг өзүндән башга, һәр шеj ола биләрди. Наполеонун ады мүхтәлиф синифләрин дилләриндә ән мүхтәлиф мә'на алмышдыса, онларын һамысы өз сечки бүллетениндә бу адла бирликдә ашағыдакы сөзләри jазмышды: «Рәдд олсун «National» партиjасы, рәдд олсун Кавенjак, рәдд олсун Конституанта, рәдд олсун буржуа республикасы!». Назир Дүфор буну Мүәссисләр мәҹлисиндә ачыгдан-ачыға деди: «10 декабр күнү икинҹи 24 феврал күнүдүр».

Хырда буржуазиjа вә пролетариат, Кавенjакын *әлеjһинә* сәс вермәк вә бүтүн сәсләри бир намизәд үзәриндә топлаjыб Конституантаны гәти гәрар чыхармаг имканындан мәһрум етмәк үчүн Наполеонун леһинә en bloc** сәс вердиләр. Лакин бу синифләрин һәр икисинин габагҹыл һиссәси өз намизәдләрини ирәли сүрдү. Наполеонун ады буржуа республикасына гаршы бирләшән бүтүн партиjалар үчүн *үмуми ад иди, Ледрү-Роллен* вә *Распаjл* исә *хүсуси адлар* иди, бунлардан биринчи-

* — Бурада ҹинас вар: «einfältig» — «даjаз», «vielfältig» исә «чохтәрәфли» демәкдир. *Ред.*
** — һамылыгла. *Ред.*

си — демократик хырда буржуазијанын, икинчиси исә ингилабчы пролетариатын хүсуси ады иди. Пролетарлар вә бунларын сосиалист рәһбәрләри һамыдан ачыг е'лан етдиләр ки, Распајлын леһинә сәс вермәк јалныз нүмајиш характери дашыјырды; бу сәсвермә, үмумијјәтлә һәр бир президентлијә гаршы, јә'ни конститусијанын өзүнә гаршы күтләви протест иди; ејни заманда бу сәсвермә Ледрү-Роллен әлејһинә сәс вермәк демәк иди; бу сәсвермә пролетариатын мүстәгил сијаси партија олараг демократик партијадан ајрылдығыны ифадә едән биринчи тәдбир иди. Демократик партија, јә'ни демократик хырда буржуазија вә онун парламентдәки нүмајәндәси олан Дағ исә, әксинә, Ледрү-Ролленин намизәдлијинә, там тәнтәнәли чиддијјәтлә, өзүнү әлә салмаға адәт етдији бир чиддијјәтлә јанашды. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, онун бу һәрәкәти пролетариатла јанашы мүстәгил сурәтдә чыхыш етмәк үчүн көстәрилән сон чәһд иди. Декабрын 10-да јалныз республикачы буржуазијанын партијасы дејил, демократик хырда буржуазија вә онун Дағы да мәғлуб олдулар.

Инди Франсанын *Дағла* бир сырада *Наполеону* да вар иди; бу исә сүбут едирди ки, һәм Дағ, һәм дә Наполеон, адларыны дашыдыглары бөјүк тарихи һадисәләрин јалныз чансыз карикатуралары иди. Дағ өз демагог әдалары вә 1793-чү илдән әхз етдији ибарәләри илә көһнә Дағын күлүнч тәглиди олдуғу кими, Луи-Наполеон да өз император гарталы вә үчкушәли папағы илә көһнә Наполеонун мискин тәглиди иди. Беләликлә, һәм 1793-чү ил барәсиндәки ән'әнәви мөвһумата, һәм дә Наполеон барәсиндәки ән'әнәви мөвһумата ејни заманда нәһајәт верилмиш олду. Ингилаб, анчаг *өзүнә мәхсус* ады, *орижинал* адыны алдығы заман өз сурәтини тапыб ингилаб олду; бу исә анчаг јени ингилабчы синиф, јә'ни сәнаје пролетариаты бир һаким кими ингилабын биринчи сырасына кечдији заман мүмкүн олду. Демәк олар, кобуд кәндли зарафаты көһнә ингилабла классик мүгајисәјә истеһза илә сон гојдуғуна көрәдир ки, 10 декабр күнү Дағ партијасы үчүн көзләнилмәз бир һадисә олуб онун фикрини чашдырды.

Декабрын 20-дә Кавенјак өз вәзифәләриндән әл чәкди вә Мүәссисләр мәчлиси Луи-Наполеону республиканын президенти е'лан етди. Мүәссисләр мәчлиси декабрын 19-да, тәкбашына һакимијјәт башында дурдуғунун сон күнүндә ијун үсјанчылары үчүн амнистија тәклифини рәдд етди. Мүәссисләр мәчлисинин 15 000 үсјанчыны мүһакимәсиз сүркүнә мәһкум едән 27 ијун тарихли декретини ләғв етмәк, ијун гырғынындан бојун гачырмаг демәк дејилдими?

Луи-Филиппин сон назири олан Одилон Барро, Луи-Наполеонун биринчи назири олду. Луи-Наполеон өз һөкмранлығы-

нын башланғычыны декабрын 10-дан дejил, сенатын 1804-чү ил гәрарындан е'тибарән һесаб етдиjи кими, өз назирлиjинин башланғычыны декабрын 20-дән дejил, кралын 24 феврал тарихли декретиндән е'тибарән һесаб едән адамы да өзүнә биринчи назир етди. Луи-Филиппин гануни вариси олан Луи-Наполеон, һәлә дүнjаjа кәлмәдиjинә көрә көһнәлмәjә мачал тапмаjан көһнә назирлиjи сахламагла үсул-идарә дәjишиклиjини jүнкүлләшдирди.

Бу jолу сечмәjи она буржуазиjанын роjалист фраксиjаларынын рәһбәрләри көстәрмишдиләр. Көһнә сүлалә мүхалифәтинин «National» республикачыларына тәрәф кечид пилләси вәзифәсини шүурсуз сурәтдә ифа едән башчысы, буржуа республикасындан монархиjаjа доғру кечид пилләси вәзифәсини там шүурлу сурәтдә ифа етмәк үчүн даһа мүнасиб иди.

Одилон Барро, даим назир вәзифәсини әлдә етмәjә мүвәффәгиjjәтсиз чан атан вә һәлә өзүнү тамамилә рүсваj етмәмиш jеканә көһнә мүхалифәт партиjасынын рәһбәри иди. Ингилаб, бүтүн көһнә мүхалифәт партиjаларыны, санки она көрә бир-биринин ардынча сүр'әтлә дөвләт зирвәсинә галдырырды ки, бу партиjалар өз көһнә ибарәләриндән jалныз ишдә дejил, сөздә дә боjун гачырмаға, әл чәкмәjә мәчбур олсунлар вә нәһаjәт, халг бунларын һамысыны үрәк буландыран бир һорра кими бир-биринә гатыб тарихин зибиллиjинә тулласын. Буржуа либерализминин тәчәссүмү олуб өз дахили алчаглығы вә бошлуғуну там он сәккиз ил заһири ловғалыг пәрдәси алтында кизләдә билән Барро да хаинлиjин бүтүн пилләләриндән кечмишди. Һазыркы вәзиjjәтин тиканлары илә кечмишин шөһрәти арасындакы чох кәскин зиддиjjәт онун өзүнү бә'зән горхудурдуса, күзкүjә бахан кими онун назир ирадәси вә өзүнә мәфтунлуғу jенә дә гаjыдыб кәлирди. Күзкүдә она, һәмишә пахыллығыны еләдиjи вә ону даим мәктәбли кими данлаjан Кизонун симасы, лакин Одилонун Олимпиjа сифәтиндә көрүнүрдү. Лакин о, өзүндә бирчә шеjи — Мидасын гулагларыны[115] көрмүрдү.

24 феврал Барросу jалныз 20 декабр Барросунда өзүнү көстәрди; орлеанист вә волтерчи Барроjа дин ишләри назири сифәти илә лекитимист вә jезуит Фаллу гошулду.

Бир нечә күндән сонра дахили ишләр назирлиjи малтусчу Леон Фошеjә тапшырылды. Һүгуг, дин, сиjаси игтисад! Барронун һөкумәтиндә бунларын һамысы вар иди вә бундан әлавә, һөкумәт лекитимистләри орлеанистләрлә бирләшдирмишди. Jалныз бонапартист чатышмырды. Бонапарт һәлә Наполеон ролуну оjнамаг иддиасында олдуғуну кизләдирди, чүнки *Сулук* һәлә Туссен-Лувертүр ролуну оjнамырды.

«National» партиjасы, әлә кечирә билдиjи бүтүн али вәзи-

фәләрдән дәрһал кәнар едилди. Полис идарәси, почта мүдиријјәти, баш прокурорлуг, Парис бәләдијјә идарәси — бүтүн бунлар монархијанын көһнә адамларынын әлинә кечди. Лекитимист Шангарније Сена департаментиндәки милли гвардија илә чевик гвардија вә биринчи орду дивизијасы низами гошунларынын команданлығыны өз әлиндә бирләшдирди; орлеанист Бүжо Алп ордусу команданы тә'јин едилди. Вәзифәли шәхсләрин бу чүр дәјишдирилмәси Барро һөкумәти заманы арасы кәсилмәдән давам едирди. Онун һөкумәтинин биринчи иши көһнә ројалист идарәләрини бәрпа етмәкдән ибарәт олду. Бүтүн рәсми сәһнә—пәрдә архасы, кејим, дил, актјорлар, фигурантлар, статистләр, суфлјорлар, партијаларын мөвгеји, драмын һәрәкәтверичи гүввәләри, тоггушмаларын маһијјәти, бүтүн шәраит бир анда дәјишилди. Јалныз Нуһ әјјамындан галма Мүәссисләр мәчлиси һәлә өз јериндә галырды. Лакин Милли мәчлис Бонапарты, Бонапарт Баррону, Барро исә Шангарнјени вәзифәјә тә'јин етдији замандан е'тибарән Франса республика тә'сис етмәк дөврүндән тә'сис едилмиш республика дөврүнә кечди. Артыг тә'сис едилмиш республикада бу Мүәссисләр мәчлиси нәјә лазым иди? Дүнја јарадыландан сонра ону јараданын гачыб көјә чәкилмәкдән башга чарәси галмамышды. Мүәссисләр мәчлиси исә онун јолу илә кетмәмәји гәти гәрара алмышды. Милли мәчлис буржуа республикачылары партијасынын сон сығыначағы иди. Бүтүн ичраијјә һакимијјәти васитәләри онун әлиндән алынмыш олса да, мүәссислик һакимијјәти гүдрәти әлиндә галмамышдымы? Онун биринчи нијјәти, өз һакимлик вәзифәсини нә олурса-олсун әлдә сахламаг вә итирдији мөвгеләри онун көмәји илә кери алмаг иди. Белә күман едилирди ки, Барро һөкумәтини јыхыб, «National» һөкумәти илә әвәз едән кими, ројалист мә'мурлар дәрһал идарә јерләрини тәмизләмәли олачаг, үчрәнкли идарә ишчиләри исә тәнтәнә илә кери гајыдачаглар. Милли мәчлис һөкумәти јыхмаг гәрарына кәлди вә һөкумәт өзү һүчум үчүн она елә бир фүрсәт верди ки, Мәчлис бундан јахшы фүрсәти ағлына белә кәтирә билмәзди.

Јадымыза салаг ки, Луи Бонапарт кәндлиләр үчүн: рәдд олсун веркиләр! демәк иди. Бонапарт алты күн президент күрсүсүндә отурду, једдинчи күн, декабрын 27-дә исә онун һөкумәти мүвәггәти һөкумәтин декрети илә ләғв едилән *дуз веркисини сахламағы* тәклиф етди. Шәраб веркиси илә бирликдә дуз веркиси, хүсусән кәнд әһалисинин нәзәриндә Франсанын көһнә малијјә системинин күнаһларыны јумаг имтијазына шәрик иди. Барро һөкумәти, кәндли нүмајәндәсинә өз сечичиләринә дејилмәк үчүн *дуз веркисини бәрпа етмәк* сөзләриндән

даһа ачы бир һәчвиjjә сөjләjә билмәзди. Бонапарт дуз веркиси илә өз ингилаби дузуну итирмиш олду, — кәндли үсjанынын Наполеону думанлы бир хәjал кими дағылды вә ондан анҹаг роjалист-буржуа интригасынын сирли симасы галды. Барро һөкумәти хам хәjаллары кобуд сурәтдә позан бу нәзакәтсиз тәдбири президентин биринҹи һөкумәт тәдбири едәндә, буну гәрәзсиз етмәмишди.

Конституанта да өз тәрәфиндән, еjни заманда һәм һөкумәти jыхмаг, һәм дә кәндли мәнафеjинин мүдафиәчиси ролунда кәндли нүмаjәндәсинә гаршы чыхмаг имканындан севинҹләjапышды. Малиjjә назиринин тәклифини рәдд едән Конституанта дуз веркисини әввәлки мәбләғинин үчдә биринә ендирмәклә 560 милjонлуг дөвләт кәсирини 60 милjон артырды вә бу *е'тимадсызлыг гәрарындан* сонра һөкумәтин исте'фасыны сакитҹә көзләмәjә башлады. Бир көрүн, Конституанта өз әтрафындакы jени аләми вә өзүнүн дәjишилмиш вәзиjjәтини нә гәдәр аз дәрк етмишди! Һөкумәтин далында президент, президентин далында исә алты милjон сечиҹи дурурду ки, бунларын да һәр бири Конституантаjа е'тимадсызлыг гәрарыны сечки гутусуна салмышды. Конституантa бу е'тимадсызлыг гәрарыны милләтә гаjтарды. Нә күлүнҹ бир мүбадилә! Конституанта унутмушду ки, онун бу гәрарлары иҹбари мәзәннәсини итирмишдир. Конституанта дуз веркисини рәдд етмәклә, Конституантанын *«ишини битирмәк»* һаггында Бонапартын вә назирләринин гәрарыны анҹаг мөһкәмләндирмиш олду. Онун варлығынын бүтүн икинҹи jарысында давам едән узунмүддәтли тәкбәтәк вурушма башланды. *29 jанвар,* 21 март вә 8 маj бу бөһранын journées, гәти күнләри иди, *13 иjунун* мүждәчиси иди.

Франсызлар, — мәсәлән, Луи Блан, — белә һесаб едирдиләр ки, 29 jанвар күнү, үмуми сечки һүгугунун jаратдығы вә дағыдыла билмәз суверен Милли мәҹлис илә анҹаг гуру кағызда Мәҹлис гаршысында мәс'ул олан, һәгигәтдә исә Мәҹлис кими үмуми сәсвермә jолу илә тәсдиг едилән, һәтта даһа артыг: Милли мәҹлисин аjры-аjры үзвләри арасында бөлүшдүрүлән вә jүз дәфәләрлә хырдаланан бүтүн сәсләри тәкҹә өз шәхсиндә бирләшдирән президент арасындакы конститусиjа зиддиjjәтинин тәзаһүрүдүр; һәм дә бүтүн иҹраиjjә һакимиjjәти президентин әлиндәдир вә Милли мәҹлис бу һакимиjjәт үзәриндә анҹаг мә'нәви бир гүввә кими дурур. 29 jанвар һадисәләринин бу ҹүр тәфсири парламентдә, мәтбуатда, клубларда кедән мүбаризәнин шифаһи ифадәсини онун һәгиги мәзмуну илә гарышдырыр. Луи Бонапарт вә Милли мүәссисләр мәҹлиси һеч дә еjни бир конститусиjалы һакимиjjәтин бир-биринә гаршы дуран аjры-аjры биртәрәфли органлары деjилди. Бона-

парт ганунверичи һакимијјәтә гаршы дуран ичра һакимијјәти дејилди. Бонапарт өзү тә'сис едилмиш буржуа республикасы иди, бу республика ону тә'сис едән аләтләрә гаршы дурурду, буржуазијанын ингилабчы фраксијасынын шөһрәтпәрәстлик интригаларына вә идеолокија тәләбләринә гаршы дурурду; республиканы тә'сис едән бу фраксија инди, өз әли илә гурдуғу республиканын лап бәрпа едилмиш монархијаја бәнзәдијини тәәччүблә көрүрдү вә инди тә'сис дөврүнү онун хүсуси шәртләри илә бирликдә, онун хам хәјаллары, онун дили вә иштиракчылары илә бирликдә зорла узатмаг вә артыг јетишмиш олан буржуа республикасынын тамамилә биткин вә характерик шәклиндә тәзаһүр етмәсинә мане олмаг истәјирди. Милли мүәссисләр мәчлиси јенидән онун мүһитинә јыхылан Кавенјакы тәмсил етдији кими, Бонапарт да ондан һәлә ајрылмајан Ганунверичи милли мәчлисин, јә'ни артыг тә'сис едилмиш буржуа республикасы Милли мәчлисинин тәмсилчиси кими һәрәкәт едирди.

Бонапартын сечилмәси јалныз, *бир* адын јеринә онун чохмә'налы ифадәләри гојуландан сонра, бу сечилмә јалныз јени Милли мәчлис сечкисиндә тәкрар едиләндән сонра мә'на газана биләрди. Көһнәнин мандаты декабрын 10-да ләғв олунду. Беләликлә, јанварын 29-да *ејни бир* республиканын президенти вә Милли мәчлиси дејил, бир тәрәфдән, гәрарлашмагда олан республиканын Милли мәчлиси, дикәр тәрәфдән исә, артыг гәрарлашмыш республиканын президенти, јә'ни республиканын һәјат просесиндә ики тамамилә мүхтәлиф дөврү тәчәссүм етдирән ики һакимијјәт тоггушмушду. Чәбһәләрдән бириндә республикачы буржуазијанын хырдача фраксијасы дурурду, анчаг бу фраксија республика е'лан едә биләр, күчә мүбаризәси вә террор јолу илә республиканы ингилабчы пролетариатын әлиндән гопарыб ала биләр вә бу республиканын идеал хассәләрини конститусијада гејд едә биләрди; икинчи чәбһәдә исә буржуазијанын бүтүн ројалист күтләси дурурду, анчаг һәмин күтлә артыг тә'сис едилмиш бу буржуа республикасында һөкмранлыг едә биләр, конститусијанын идеоложи бәзәјини атыб пролетариаты гул һалына салмаг үчүн лазым олан шәраити һәгигәтән өз ганунлары вә идарәләринин көмәји илә јарада биләрди.

Јанварын 29-да гопан туфан бүтүн ај әрзиндә һазырланмышды. Конституанта Барро һөкумәтинә е'тимадсызлыг көстәрмәклә, ону истe'фа вермәјә мәчбур етмәк истәјирди. Лакин буна чаваб олараг, Барро һөкумәти, өз тәрәфиндән, Конституантаја тәклиф етди ки, өзүнә гәти е'тимадсызлығыны билдирсин, өзүнү интиһара мәһкум етсин, *өзүнү дағытмасы һаггында* декрет версин. Ән әһәмијјәтсиз депутатлардан бири

Рато һөкумәтин тәһрики илә бу тәклифи јанварын 6-да Конституантаја тәгдим етди; һәмин Конституантаја тәгдим етди ки, конститусијаны тамамлајан бир сыра үзви ганунлар вермәјинчә өзүнү дағытмајачағыны һәлә август ајында гәрара алмышды. Һөкумәт тәрәфдары Фулд, Конституантаја ачыгча деди ки, онун дағыдылмасы *«сарсылмыш е'тибары бәрпа етмәк үчүн»* зәруридир. Доғрудан да, Конституанта, мүвәггәти вәзијјәти узатмаг вә Барронун шәхсиндә Бонапарты, Бонапартын шәхсиндә исә тә'сис едилмиш республиканы јенидән шүбһә алтына алмагла онун е'тибарына балта вурмурдуму? Олимпијалы Барро, бир дәфә республикачыларын ону там бир «десенниум», јә'ни он ај көзләмәјә мәчбур етдикләрини вә, нәһајәт, әлә кечирдији баш назир вәзифәсиндән икичә һәфтәдә олса һәзз алмаг имканы вермәдән бу вәзифәни онун әлиндән јенә дә алмаг истәдикләрини дүшүнүркән гәзәбли Орландоја дөнмүшдү. Одур ки, Барро бу мискин Мәчлислә рәфтарында мүстәбидликдә мүстәбидин өзүнү дә өтүб кечди. Онун ән јумшаг сөзү бу иди: «Онунла һеч бир кәләчәк гурмаг мүмкүн дејил». Доғрудан да, Мәчлис инди анчаг кечмиши тәмсил едирди. Барро истеһза илә әлавә едиб дејирди: «Мәчлис республиканы мөһкәмләндирмәк үчүн лазым олан идарәләри гурмаға гадир дејилдир». Доғрудан да белә иди! Мәчлисин пролетариата гаршы мүстәсна антагонизми илә бирликдә онун буржуа енержиси дә сарсылмыш, ројалистләрә гаршы антагонизми илә бирликдә исә онун республикачы чошгунлуғу јенидән чанланмышды. Беләликлә, Мәчлис даһа анламадығы буржуа республикасыны мүвафиг идарәләрлә мөһкәмләтмәјә икигат ачиз иди.

Ратонун тәклифинин көмәји илә һөкумәт бүтүн өлкәдә *коллектив әризәләр туфаны* галдырмышды; һәр күн Франсанын һәр тәрәфиндән Конституантанын башына тајларла billets-doux* јағдырылырды вә бунлары јазанлар өзүнү *дағытмасыны* вә васијјәтнамәсини јазмасыны аз-чох гәти бир шәкилдә ондан хаһиш едирдиләр. Конституанта да өз тәрәфиндән буна әкс олан әризәләр јаздырмышды вә бунлары јазанлар Конституантанын дири галмасыны ондан тәләб едирдиләр. Наполеон илә Кавенјак арасындакы сечки мүбаризәси, Милли мәчлиси дағытмаг леһинә вә әлејһинә коллектив әризәләр јазмаг васитәси илә кедән мүбаризә шәклиндә јенидән башланмышды. Бу коллектив әризәләр 10 декабр күнүнү әлавә олараг тәфсир етмәли иди. Бу тәшвигат јанвар ајынын ахырына гәдәр давам етди.

Конституанта президентлә олан мүнагишәсиндә үмуми сечки һүгугунун јетирмәси олдуғуна истинад едә билмәзди, чүнки

---

* — ешгнамәләр. *Ред.*

әлејһдарлары она гаршы мәһз үмуми сечки һүгугуна истинад едирдиләр. Конституанта һеч бир гануни һакимијјәт органына истинад едә билмәзди, чүнки мәсәлә гануни һакимијјәтә гаршы мүбаризә үстүндә иди. Конституанта һәлә јанварын 6-сы вә 26-да етмәк истәдији кими, һөкумәти е'тимадсызлыг гәрарлары илә девирә билмәзди, чүнки һөкумәтин һеч Конституантанын е'тимадына еһтијачы јох иди. Онун *бирчә* чарәси вар иди: *үсјан етмәк. Милли гвардијанын республикачы һиссәси, чевик гвардија** вә ингилабчы пролетариатын мәркәзләри олан *клублар* үсјанын дөјүш гүввәсини тәшкил едирди. Ијуна гәдәр *милли е'малатханалар*** ингилабчы пролетариатын мүтәшәккил дөјүш гүввәси олдуғу кими, ијун күнләринин гәһрәманлары олан чевик гвардијачылар да декабрда буржуазијанын республикачы фраксијасынын мүтәшәккил дөјүш гүввәсини тәшкил едирдиләр. Конституантанын Ичраијјә комиссијасы, пролетариатын Конституанта үчүн дөзүлмәз тәләбләринә сон гојмаг гәрарына кәлиб милли е'малатханалара кобудчасына һүчум етдији кими, Бонапартын һөкумәти дә буржуазијанын республикачы фраксијасынын артыг дөзүлмәз олан тәләбләринә нәһајәт вермәк гәрарына кәлиб чевик гвардијаја һүчум етди. Һөкумәт *чевик гвардијаны дағытмаг* гәрарыны верди. Гвардијанын јарысы ишдән чыхарылыб күчәјә атылды, о бири јарысы исә јени бир тәшкилат шәклини, демократик тәшкилат әвәзинә монархист тәшкилат шәклини алды вә маашы низами гошуна верилән ади мааш дәрәчәсинә ендирилди. Чевик гвардија ијун үсјанчыларынын вәзијјәтинә дүшдү вә гәзетләрдә һәр күн чевик гвардијачыларын *ачыг төвбәләри* дәрч олунмаға башланды; чевик гвардијачылар бу төвбәләриндә ијундакы тәгсирләрини бојунларына алыр вә бағышланмаларыны пролетариатдан хаһиш едирдиләр.

Бәс *клублар?* Мүәссисләр мәчлиси Бароја е'тимадсызлыг көстәриб онун шәхсиндә президентә, президентин шәхсиндә тә'сис едилмиш буржуа республикасына, бу республиканын шәхсиндә исә үмумијјәтлә буржуа республикасына е'тимадсызлыг көстәрдији замандан е'тибарән феврал республикасынын бүтүн тә'сисчи үнсүрләри, мөвчуд республиканы јыхыб ону зорла әввәлки вәзијјәтинә гајтармаг, өз синфи мәнафејини вә принсипләрини ифадә едәчәк бир республика шәклинә салмаг истәјән бүтүн партијалар лабүд олараг Мүәссисләр мәчлиси әтрафында бирләшдиләр. Баш вермиш һадисәләр санки һеч баш вермәмишди; ингилаби һәрәкат заманы бүллурлашан шејләр јенә дә әријиб бир-биринә гарышды; јенә дә феврал күнләринин гејри-мүәјјән республикасы уғрунда мүбаризә гы-

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 233—235. *Ред.*
** Бах: һәмин чилд, сәһ. 235—236. *Ред.*

зышды, һәм дә бу республиканын чәрчивәсини һәр бир партиjа өз билдиjи кими мүәjjән едирди. Партиjалар, февралын хам хәjалларына даһа шәрик олмадан бир ан jенә өз көһнә феврал мөвгеләрини тутдулар. «National»ын үчрәнкли республикачылары jенә «Réforme»нин демократик республикачыларына архаланмаға башладылар, jенә дә онлары тәшәббүсчү сифәти илә парламент мүбаризәсинин өн сәһнәсинә чәкдиләр. Демократик республикачылар jенә сосиалист республикачылара архаланмаға башлаjыб (jанварын 27-дәки ачыг манифест онларын барышыб бирләшдиjини хәбәр верди) өз силаһлы үсjаны үчүн клубларда зәмин һазырлаjырдылар. Һөкумәт мәтбуаты һаглы олараг «National»ын үчрәнкли республикачыларыны jенидән дирилмиш иjун үсjанчылары һесаб етди. Онлар буржуа республикасынын башында гала билмәк үчүн буржуа республикасынын өзүнү шүбһә алтында гоjдулар. Jанварын 26-да назир Фоше иттифагларын һүгугу һаггында бир ганун тәгдим етди; бу ганунун биринчи параграфында деjилирди: *«Клублар гадаған едилир»*. Фоше бу ганун лаjиһәсини, тә'хирәсалынмаз бир шеj кими дәрһал мүзакирә етмәjә башламағы тәклиф етди. Конституанта, мәсәләнин тә'хирәсалынмаз олдуғу фикрини рәдд етди, jанварын 27-дә исә Ледрү-Роллен, конститусиjаны поздуғу үчүн һөкумәти мәһкәмәjә вермәк һаггында 230 депутатын имзаладығы бир тәклиф тәгдим етди. Белә бир вахтда һөкумәти мәһкәмәjә вермәк jа һакимин, jә'ни палата әксәриjjәтинин ачизлиjини нәзакәтсиз сурәтдә ашкара чыхармаг, jа да иттиһамчынын бу әксәриjjәтә гаршы ачиз протести демәк иди — бу чүр һәрәкәт, о вахтдан бәри бөһранын һәр бир гәти заманында төр-төкүнтү Дағын ишә салдығы бөjүк бир ингилаби васитә олмушду. Өз адынын ағырлығы алтында әзилән jазыг Дағ!

Бланки, Барбес, Распаjл вә башгалары маjын 15-дә Парис пролетариатынын башында Мүәссисләр мәчлисинин ичлас салонуна сохулуб ону говмаға чәһд етмишдиләр. Барро да һәмин Мәчлис үчүн 15 маj күнүнүн мә'нәви тәкрарыны һазырлаjараг, Мәчлисин өз-өзүнү дағытмасыны она әмр етмәк вә онун ичлас салонуну бағламаг ниjjәтиндә иди. Һәмин Мәчлис маj һадисәләринин мүгәссирләринә гаршы истинтага башламағы вахтында Барроjа тапшырмышды; инди Барро Мәчлисә гаршы роjалист Бланки ролуну оjнамаға вә Мәчлис дә Барроjа гаршы клубларда, ингилабчы пролетариат арасында, Бланкинин партиjасы ичәрисиндә өзүнә мүттәфигләр ахтармаға башладығы заман исә амансыз Барро маj әсирләрини андлы ичласчылар мәһкәмәсинин ихтиjарындан чыхарыб «National» партиjасынын ичад етдиjи haute cour-а—али мәһкәмәjә вермәjи тәклиф етмәклә Мәчлисә ишкәнчә вермәjә башламышды.

Чох гәрибәдир ки, назирлик вәзифәсини әлдән чыхармаг горхусу үзүндән бизим Барронун бејниндә Бомаршејә лајиг мисилсиз ити фикирләр әмәлә кәлмишди! Узун тәрәддүддән сонра Милли мәчлис Барронун тәклифини гәбул етди. Мәчлисин мај үсјанчылары илә рәфтары јенә өз нормал характерини алмыш олду.

Конституанта президентә вә назирләрә гаршы мүбаризәдә *үсјан* јолуну тутмаға мәчбур *олурдуса,* президент вә назирләр Конституантаја гаршы мүбаризәдә *дөвләт чеврилиши* јолуну тутмаға мәчбур олурдулар, чүнки Конституантаны дағытмаг үчүн онларын әлиндә һеч бир гануни имкан јох иди. Лакин Конституанта конститусијанын анасы, конститусија исә президентин анасы иди. Президент дөвләт чеврилиши јолу илә конститусијаны, бунунла бирликдә исә өзүнүн республикаја мәхсус һүгуги әсасыны ләғв едирди. Онда президентә тәкчә бу чарә галырды ки, өз император һүгугларыны ирәли сүрсүн; лакин император һүгуглары орлеанист һүгугларынын чанланмасына сәбәб олурду, бунларын һәр икиси исә лекитимист һүгуглары гаршысында солғун көрүнүрдү. Гануни республиканын сүгуту јалныз өз әксинин гәләбәсинә, лекитим монархијасынын гәләбәсинә сәбәб ола биләрди, чүнки о заман орлеанистләр анчаг феврал күнләринин мәғлубу идиләр, Бонапарт исә анчаг 10 декабр галиби иди вә һәр ики партија республика гәсбкарлығына јалныз өзләринин монархијадан ејни илә гәсб олунмуш һүгугларыны гаршы гоја биләрдиләр. Лекитимистләр баша дүшүрдүләр ки, вәзијјәт онлар үчүн әлверишлидир, будур ки, онлар күнүн күнорта чағында кизли фәалијјәт көстәрирдиләр. Онлар үмид едә биләрдиләр ки, кенерал Шангарнје онлар үчүн бир *Монк* олачагдыр. *Гырмызы республиканын* јахынлашдығы пролетар клубларында ачыгдан-ачыға хәбәр верилдији кими, лекитимистләрин клубларында да *ағ монархијанын* јахынлашдығы ачыгдан-ачыға хәбәр верилирди.

Мүвәффәгијјәтлә јатырылан үсјан һөкумәти бүтүн чәтинликләрдән хилас едә биләрди. Одилон Барро «Ганунилик бизи өлдүрүр!» демишди. Үсјан salut public* бәһанәси илә Конституантаны дағытмаға вә конститусија хатири үчүн конститусијаны позмаға имкан верәрди. Одилон Барронун Милли мәчлисдәки кобуд чыхышы, клублары бағламаг тәклифи, 50 нәфәр үчрәнкли бәләдијјә рәисинин истеʼфа вермәјә мәчбур олмасынын курулту гопармасы вә онларын ројалистләрлә әвәз едилмәси, чевик гвардијанын бурахылмасы, Шангарнјенин бу гвардија рәисләри илә тәһгиранә рәфтары, һәлә Кизо заманы дөзүлмәз олан профессор Лерминјенин јенә дә кафедра башына

* — ичтимаи ничат. *Ред.*

гајтарылмасы, лекитимистләрин һәрәкәтләринә көз јумулмасы,—бунларын һамысындан мәгсәд үсјана сәбәб олмаг иди. Лакин үсјанын һәлә сәси кәлмирди. Үсјан, һөкумәтдән дејил, Конституантадан сигнал көзләјирди.

Нәһајәт, 29 јанвар күнү, Ратонун тәклифини сөзсүз рәдд етмәк һаггында Матје де ла Дромун ирәли сүрдүјү тәклифин мүзакирә едиләчәји күн кәлиб чатды. Һәмин күн лекитимистләр, орлеанистләр, бонапартистләр, чевик гвардија, Дағ, клублар — һамы кизли фәалијјәт көстәрирди, өз хәјали дүшмәнинә олдуғу гәдәр өз хәјали мүттәфигинә гаршы да кизли фәалијјәт көстәрирди. Бонапарт ат белиндә Разылыг мејданында гошун һиссәләринә бахыш кечирирди. Шангарнје заһири тә'сир доғуран стратежи маневрләр дүзәлтмәклә артистлик едирди. Конституанта өз ичлас бинасынын гошун тәрәфиндән мүһасирә едилдијини көрдү. Бир-бири илә чарпазлашан үмидләр, горху, интизар, гајнашма, кәркинлик вә гәсдләр мәркәзи олан шир кими чәсарәтли Мәчлис индијәдәк көрмәдији дәрәчәдә чидди вә дүнја мигјасында тарихи әһәмијјәти олан белә бир анда бир дәгигә дә тәрәддүд етмәди. Мәчлис нәинки өз силаһыны ишә салмагдан горхан, һәтта өз дүшмәнинин силаһыны саламат сахламағы өзүнә борч билән бир мүбариз кими һәрәкәт етди. Мәчлис өлүмдән горхмајараг өз өлүм һөкмүнү имзалады вә Ратонун тәклифини сөзсүз рәдд етмәкдән имтина етди. Мүһасирә вәзијјәтинә дүшән Мәчлис өз мүәссислик фәалијјәтинә һәдд гојду ки, Парисин мүһасирә вәзијјәтиндә олмасы да бунун зәрури нәтичәси иди. Онун интигамы өзүнә лајиг иди: ертәси күн Мәчлис јанварын 29-да һөкумәтин Мәчлиси горхуја салмасы мүнасибәти илә истинтаг тә'јин етди. Бу бөјүк интригалар комедијасында Дағ өзүндән бир чарчы кими истифадә етмәк имканыны «National» партијасына вермәклә ингилаби енержи вә сијаси дүшүнчәсинин чатышмадығыны көстәрди. «National» партијасы, республика јарандығы дөврдә малик олдуғу һакимијјәт инһисарыны артыг тә'сис едилмиш буржуа республикасында өз әлиндә сахламаг үчүн сон тәшәббүс көстәрди. Лакин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

Јанвар бөһранында мәсәлә Конституантанын варлығы үзәриндә идисә, 21 март бөһранында конститусијанын варлығы мәсәләси ирәли сүрүлмүшдү; биринчи һалда мәсәлә «National» партијасынын һеј'әти үзәриндә идисә, икинчи һалда мәсәлә онун идеалы үзәриндә иди. Ајдындыр ки, «абырлы» республикачылар көјләрдә пәрваз едән идеолокијаларыны, јердәки дөвләт һакимијјәтинә малик олмаг һаггында учуз сатдылар.

Мартын 21-дә Милли мәчлисин күндәлијиндә Фошенин иттифаглар һүгугуна гаршы олан ганун лајиһәси: *клублары зорла бағламаг* һаггындакы ганун лајиһәси дururду. Консти-

тусијанын 8-чи маддәси бүтүн франсызлара иттифаглар һүгугу тә'мин едир. Демәли, клубларын гадаған едилмәси конститусијаны ачыгдан-ачыға позурду вә Конституанта өзү мүгәддәс сајдығы конститусијанын тәһгир олунмасына ичазә вермәли иди. Лакин клублар ингилабчы пролетариатын јығынчаг јери, онун кизли фәалијјәт мејданы иди. Милли мәчлис өзү фәһләләрин өз буржуаларына гаршы иттифаг дүзәлтмәләрини гадаған етмишди. Лакин клублар бүтүн буржуа синфинә гаршы бүтүн фәһлә синфинин иттифагы дејилдисә, бәс нә иди, буржуа дөвләтинә гаршы чеврилмиш хүсуси фәһлә дөвләти тәшкилаты дејилдисә, бәс нә иди? Мәкәр бунлар һамысы пролетариатын мүәссис мәчлисләри вә үсјан ордусунун вурушмаја һазыр олан дәстәләри дејилди? Конститусија биринчи нөвбәдә буржуазијанын һөкмранлығыны гәрарлашдырмалы иди; демәли, конститусија иттифаглар һүгугу дедикдә, көрүнүр, јалныз буржуазијанын һөкмранлығы илә, јә'ни буржуа гурулушу илә бир јерә сыға биләчәк иттифагларын олмасыны нәзәрдә тутурду. Конститусија нәзәри чәһәтдән нәзакәт гајдаларына әсасланараг үмуми формулларла кифајәтләнмишдисә, буну ајры-ајры һалларда шәрһ вә тәтбиг едәчәк һөкумәт вә Милли мәчлис јох идими? Республиканын ибтидаи дөврүндә клублар мүһасирә вәзијјәти нәтичәсиндә фе'лән гадаған едилмишдисә, инди онлары тә'сис едилмиш вә низама салынмыш республикада гануна әсасән гадаған етмәк олмаздымы? Үчрәнкли республикачылар конститусијаја беләбир бајағы мә'на верилмәсинә гаршы анчаг конститусијанын тәмтәраглы ифадәләрини ирәли сүрә биләрдиләр. Онларын бир һиссәси, Панјер, Дүклер вә башгалары һөкумәт леһинә сәс вердиләр вә, беләликлә, она чохлуг газандырдылар. Мәләк башчысы Кавенјак вә килсә атасы Марраст башда олмагла онларын дикәр һиссәси исә клубларын гадаған едилмәси һаггындакы маддә гәбул едиләндән сонра Ледру-Роллен вә Дағла бирликдә комиссијалардан биринин бинасына чәкилиб «мәсләһәтләшди». Милли мәчлис һәрәкәтдән дүшмүшдү, чүнки даһа Мәчлисдә гәрар гәбул етмәк үчүн ганунун тәләб етдији гәдәр депутат јох иди. Бу заман комиссија бинасында отуран ч. Кремје там вахтында хатырлатды ки, бурадан јол бирбаша күчәјә чыхыр вә инди 1848-чи илин февралы дејил, 1849-чу илин мартыдыр. «National» партијасы бирдән-бирә ајылыб Милли мәчлисин ичлас салонуна гајытды, јенидән әлә салынан Дағ да онун далынча гајытды. Ингилаби күчәнмәләр Дағa даим әзијјәт верирди, лакин о јени сәбатла даим конститусијалы нәтичә ахтарырды вә ингилабчы пролетариатын габағында кетмәкдәнсә, буржуа республикачыларынын архасында кедәндә өзүнү һәмишә даһа јахшы һисс едирди. Бу комедија белә гуртарды. Конституан-

танын өзү гәрар верди ки, конститусијанын мәтнини позмаг, онун маһијјәтинә јеканә доғру мә'на вермәк демәкдир.

Бир мәсәлә дә һәлл олунмамыш һалда галмышды: тә'сис едилмиш республиканын Авропа ингилабына мүнасибәтини, онун *харичи сијасәтини* мүәјјән етмәк лазым иди. 1849-чу ил мајын 8-дә, сон күнләрини кечирән Мүәссисләр мәчлисиндә гејри-ади бир һәјәчан һөкм сүрүрдү. Күндәликдә франсыз ордусунун Ромаја етдији басгын, бу ордунун ромалылар тәрәфиндән дәф едилмәси, онун уғрадығы сијаси рүсвајчылыг вә һәрби мүвәффәгијјәтсизлији, Франса республикасынын Рома республикасыны хаинчәсинә өлдүрмәси, икинчи Бонапартын биринчи Италија сәфәри мәсәләси дururду. Дағ өз әсас васитәсини бир даһа ишә салды: Ледрү-Роллен конститусијанын позулдуғу һаггында һөкумәтә гаршы дүзәлдилән вә бу дәфә Бонапарта гаршы да јөнәлдилән һәмишәки иттиһамнамәни сәдрин масасы үзәринә гојду.

8 мајдакы сәбәб сонралар бир дә 13 ијундакы сәбәбдә тәкрар олунду. Көрәк, бу Рома һәрби сәфәри нә иди.

Кавенјак һәлә 1848-чи ил нојабрын орталарында Чивита-Веккијаја һәрби донанма көндәрмиш вә она папаны мүдафиә етмәк вә кәмијә миндириб Франсаја кәтирмәк тапшырығыны вермишди. Папа* «абырлы» республикаја хејир-дуа вермәли вә Кавенјакын президент сечилмәсини тә'мин етмәли иди. Кавенјак папа илә бирликдә кешишләри, кешишләрлә бирликдә кәндлиләри, кәндлиләрлә бирликдә исә президентлији әлә кечирмәк истәјирди. Кавенјакын бу һәрби сәфәри күдүлән ән јахын мәгсәд е'тибары илә сечки рекламы вә ејни заманда Рома ингилабына гаршы протест вә һәдә иди. Бу һәрби сәфәрдә папанын хејринә Франсанын силаһлы мүдахиләсинин рүшејми вар иди.

Австрија вә Неапол илә иттифагда папанын хејринә вә Рома республикасы әлејһинә бу силаһлы мүдахилә декабрын 23-дә Бонапартын назирләр шурасынын биринчи ичласында гәрара алынмышды. Фаллунун һөкумәтдә олмасы папанын Ромада, һәм дә папа Ромасында олмасы демәк иди. Бонапарт, кәндлиләрин президенти олмаг үчүн даһа папаја мөһтач дејилди, лакин кәндлиләри өз тәрәфиндә сахлаја билмәк үчүн папа һакимијјәтини мүһафизә етмәјә мөһтач иди. Кәндлиләрин һәр шејә тез инанмалары ону президент етмишди. Онлар динлә бирликдә бу инамы, папа илә бирликдә исә динләрини итирирдиләр. Бонапартын ады илә һөкмранлыг едән бирләшмиш орлеанистләрә вә лекитимистләрә кәлдикдә исә, кралы бәрпа етмәздән әввәл, краллары тәгдис едән һакимијјәти бәр-

* — IX Пиј. *Ред.*

па етмәк лазым иди. Онларын ројализми һәлә бир јана дурсун, — папанын дүнјәви һакимијјәтинә табе едилән көһнә Рома олмазса, папа да олмаз, папа олмазса, католисизм дә олмаз, католисизм олмазса, франсыз дини дә олмаз; дин олмазса, бәс көһнә франсыз ҹәмијјәти нә оларды? Динин кәндлијә көј не'мәтләри шәклиндә вердији һипотек буржуаларын кәндли торпаглары үзәриндәки һипотеки үчүн бир тә'минатдыр. Демәли, ијун ингилабы кими, Рома ингилабы да мүлкијјәтә, буржуа гајдаларына ејни дәрәҹәдә дәһшәтли бир гәсд иди. Буржуазијанын Франсада бәрпа едилән һөкмранлығы, Ромада папа һакимијјәтинин бәрпа олунмасыны тәләб едирди. Нәһајәт, Рома ингилабчыларынын шәхсиндә франсыз ингилабчыларынын мүттәфигләринә зәрбә вурулурду; тә'сис едилмиш Франса республикасында әксингилабчы синифләрин иттифагы, Франса республикасы илә Мүгәддәс иттифаг арасында, Неапол вә Австрија арасында иттифагла тәбии сурәтдә тамамланмышды. Назирләр шурасынын 23 декабр тарихли гәрары Конституанта үчүн бир сирр дејилди. Һәлә јанварын 8-дә Ледрү-Роллен бу барәдә һөкумәтә сорғу вермиш, һөкумәт буну данмышды вә Мәҹлис нөвбәти ишләрә кечмишди. Мәҹлис һөкумәтин сөзүнә инанмышдымы? Биз билирик ки, бүтүн јанвар ајы Мәҹлисин иш-күчү һөкумәтә е'тимадсызлығыны билдирмәкдән ибарәт олмушду. Лакин јалан демәк һөкумәтин ролуна дахил идисә, республикада заһири нәзакәти көзләмәк үчүн бу јалана ријакарлыгла инанмаг да Мәҹлисин ролуна дахил иди.

Бу заман Пјемонт мәғлуб едилмиш, Карл-Алберт тахтдан әл чәкмишди, Австрија ордусу Франсанын гапыларыны кәсдирмишди, Ледрү-Роллен гәти сорғу верди. Лакин һөкумәт сүбут етди ки, Шимали Италијада јалныз Кавенјакын сијасәтини давам етдирирди, Кавенјак исә өз нөвбәсиндә мүвәггәти һөкумәтин, јә'ни Ледрү-Ролленин сијасәтини давам етдирирди. Бу дәфә һөкумәт Милли мәҹлисин она е'тимад көстәрмәси гәрарына да наил олду вә Шимали Италијада мүнасиб бир мәнтәгәни мүвәггәти олараг тутмаға вәкил едилди, бу иш исә Сардинија торпагларынын бөлүнмәзлији вә Рома мәсәләси һаггында Австрија илә сүлһ данышыгларыны мөһкәмләндирмәли иди. Мә'лумдур ки, Италијанын мүгәддәратыны Шимали Италијадакы вурушмалар һәлл едир. Буна көрә дә ја Ломбардија вә Пјемонтун далынҹа Романын да сүгут етмәсинә јол верилмәли, ја да Австријаја, онунла бирликдә исә Авропа әксингилабына мүһарибә е'лан едилмәли иди. Доғрудanмы, Милли мәҹлис бирдән-бирә Барро һөкумәтини көһнә Иҹтимаи ниҹат комитәси зәнн етмишди? Јахуд өзүнү Конвент зәнн етмишди? Белә олдугда, бәс франсыз гошунларынын

Шимали Италијада бир мәнтәгә тутмасы нә үчүн лазым иди? Рома һәрби сәфәри бу назик пәрдә далында кизләдилирди.

Апрелин 14-дә Удинонун командасы алтында 14 000 әскәр кәми илә Чивита-Веккијаја јола дүшдү; силаһлы мүдахилә үчүн нәзәрдә тутулмуш франсыз ескадрасыны Аралыг дәнизи суларында үч ај һазыр вәзијјәтдә сахламаг үчүн апрелин 16-да Милли мәчлис һөкумәтә 1 200 000 франк кредит бурахылмасына сәс верди. Беләликлә, Милли мәчлис Ромаја гаршы силаһлы мүдахилә үчүн бүтүн васитәләри һөкумәтин ихтијарына вермишди, анчаг өзүнү елә көстәрирди ки, куја һөкумәти Австријаја гаршы һәрәкәт етмәјә вадар едир. Милли мәчлис һөкумәтин нә етдијини көрмүрдү, онун јалныз дедијинә гулаг асырды. Белә бир инама һеч Исраилдә дә раст кәлмәк олмазды. Мүәссисләр мәчлиси елә бир вәзијјәтә дүшмүшдү ки, тә'сис едилмиш республиканын нә етмәли олдуғуну билмәјә чүр'әт дә етмирди.

Нәһајәт, мајын 8-дә комедијанын сон пәрдәси ојнанды. Ҡонституанта Италија һәрби сәфәрини гаршысына гојулан мәгсәдә гајтармаг үчүн һөкумәтдән тә'чили тәдбирләр көрүлмәсини тәләб етди. Бонапарт һәмин ахшам «Moniteur»дә бир мәктуб дәрч етдириб Удинoја сон дәрәчә миннәтдар олдуғуну билдирди. Мајын 11-дә Милли мәчлис һәмин Бонапартын өзүнә вә онун назирләринә гаршы ирәли сүрүлән иттиһамнамәни рәдд етди. Дағ исә, бу јалан торуну чырмаг әвәзинә, өзү Фукје-Тенвил ролуну ојнамаг үчүн парламент комедијасыны фачиәјә чевирди, лакин Ҡонвентдән бировуз алдығы шир дәриси алтындан өзүнүн хырда буржуа дана дәрисини көстәрмиш олду!

Ҡонституантанын өмрүнүн икинчи јарысы бундан ибарәт иди: јанварын 29-да бунунла разылашды ки, буржуазијанын тә'сис етдији республикада онун ројалист фраксијалары тәбии агадырлар; мартын 21-дә бунунла разылашды ки, конститусијаны позмаг ону һәјата кечирмәк демәкдир; мајын 11-дә исә бунунла разылашды ки, Франса республикасынын өз азадлығы уғрунда мүбаризә едән Авропа халглары илә тәмтәрагла е'лан едилән пассив иттифагы, онун Авропа әксингилабы илә фәал иттифагы демәкдир.

Бу мискин Мәчлис, сәһнәдән чәкилмәздән әввәл, ијун үсјанчылары үчүн амнистија е'лан етмәк тәклифини өз доғулушунун илдөнүмүнә икичә күн галмыш, мајын 4-дә рәдд етмәклә зөвг алды. Бүтүн ихтијарыны итирән, халгын сонсуз нифрәтини газанан, буржуазијанын әлиндә бир аләт олуб онун тәрәфиндән кобудчасына рәдд едилән вә һәгарәтлә бир кәнара атылан, өз өмрүнүн икинчи јарысында онун биринчи јарысындан әл чәкмәјә мәчбур едилән, өз республикачы хам хәјал-

ларындан мәһрум едилән, кечмишдә бөјүк хидмәтләри вә кәләчәк үчүн үмидләри олмаjан, дири икән парча-парча чүрүјән Мүәссисләр мәчлиси ијун гәләбәсинин кабусуну даим көзү габағына кәтирмәклә, бу гәләбәни тәкрар јада салмагла, мәһкум едилмиш оланлары тәкрар вә тәкрар мәһкум етмәклә вә бу сурәтлә өз варлығына јәгинлик һасил етмәклә јалныз өз чәсәдини чанландыра билирди. Ијун үсјанчыларынын ганыны соран јыртычы!

Мүәссисләр мәчлиси әввәлки дөвләт кәсирини гојуб кетмишди ки, бу кәсир дә ијун күнләринин хәрчи, дуз веркисинин ләғв едилмәси, зәнчиләрин көләлијини ләғв етмәк мүгабилиндә плантасија саһибләринә вердији пуллар, Рома һәрби сәфәринә чәкилән хәрч вә, нәһајәт, шәраб веркисинин арадан галдырылмасы нәтичәсиндә артмышды; Мүәссисләр мәчлиси бу шәраб веркисини өз хошбәхт варисинин бојнуна намусу ләкәләјән бир борч јүкләмәклә кам алан гоча киши кими өз өлүмүндән лап бир аз габаг ләғв етмишди.

Мартын илк күнләриндә *Ганунверичи милли мәчлисә* сечки кампанијасы башланды. Бурада ики әсас груп: *гајда-ганун партијасы*[116] илә *демократик-сосиалист* партијасы, јахуд *гырмызы партија* бир-биринә гаршы дурурду; онларын арасында исә *«конститусија достлары»* ады алтында өзләрини хүсуси бир партија кими көстәрмәк истәјән үчрәнкли «National» республикачылары дурурдулар. *Гајда-ганун партијасы* ијун күнләриндән дәрһал сонра әмәлә кәлмишди, лакин онун варлығынын сирри јалныз декабрын 10-дан сонра, јә'ни бу партија буржуа республикачылары олан «National» күруһу илә әлагәни кәсдикдән сонра мејдана чыхды вә ајдын олду ки, бу партија *орлеанистләрлә лекитимистләрин бир партија дахилиндәки иттифагындан* ибарәтдир. Буржуазија синфи ики бөјүк фраксијаја бөлүнмүшдү ки, бунлар да нөвбә илә: *ири торпаг саһибләри — Реставрасија*[117] дөврүндә, *малијјә аристократијасы илә сәнаје буржуазијасы* исә Ијул *монархијасы* дөврүндә тәкликдә һакимијјәт башында дурмушдулар. Бу фраксијалардан биринин мәнафе нүфузу үстүнлүјүнүн краллыг ады *Бурбон,* дикәр фраксијанын исә мәнафе нүфузу үстүнлүјүнүн краллыг ады *Орлеан* иди; бу фраксијаларын һәр икиси *јалныз бир адсыз республика сәлтәнәтиндә,* бәрабәр әсасларла һакимијјәт башында дурмаг вә ејни заманда өз рәгабәтләрини давам етдирмәклә өз үмуми синфи мәнафејини мүдафиә едә биләрди. Буржуа республикасы бүтүн буржуазија синфи һөкмранлығынын халис вә биткин формасындан башга бир шеј ола билмәздисә, онда лекитимистләрлә тамамланан орлеанистләрин һөкмранлығындан вә орлеанистләрлә тамамланан лекитимистләрин һөкмранлығындан, *Реставрасија илә Ијул*

монархијасынын синтезиндән башга нә ола биләрди? «National»ын буржуа республикачылары өз синфинин игтисади зәминә әсасланан ири фраксијаларындан һеч бирини тәмсил етмирдиләр. Онларын әһәмијјәти вә тарихи вәзифәси анчаг бундан ибарәт иди ки, монархија дөврүндә һәрәсинин јалныз өз *хүсуси* идарә үсулу олан һәр ики буржуа фраксијасынын әксинә олараг, онлар буржуазија синфинин үмуми бир идарә үсулуну, *адсыз республика сәлтәнәтини* ирәли сүрүб, ону идеал һесаб едир вә антик дөврүн нахышлары илә бәзәјирдиләр, лакин бу сәлтәнәтдә һәр шејдән әввәл, әлбәттә, өз күруһларынын һөкмранлығыны алгышлајырдылар. Әкәр «National» партијасы, гурдуғу республиканын башында бирләшмиш ројалистләри көрәндә чашыб галмышдыса, ројалистләр дә өзләринин биркә һөкмранлығы факты барәсиндә ејни дәрәчәдә сәһв фикирдә идиләр. Онлар баша дүшмүрдүләр ки, өз фраксијаларындан һәр бири ајрылыгда ројалист идисә, бунларын кимјәви бирләшмәсинин мәһсулу һөкмән *республикачы* олмалы иди; онлар баша дүшмүрдүләр ки, ағ вә мави монархијалар үчрәнкли республикада битәрәф һала дүшмәли иди. Гајда-ганун партијасынын һәр ики фраксијасынын ингилабчы пролетариатла вә өз мәркәзи һесаб етдији пролетариата кетдикчә даһа чох мејл көстәрән кечичи синифләрлә антагонизми, бу фраксијалары бүтүн бирләшмиш гүввәсини топламаға вә бу бирләшмиш гүввәнин тәшкилатыны мүһафизә етмәјә мәчбур етмишди; бу фраксијалардан һәр бири, дикәринин реставрасија вә мүстәсна мејлләринә гаршы өзләринин биркә һөкмранлығыны, јә'ни буржуазија һөкмранлығынын *республика формасыны* ирәли сүрмәли иди. Буна көрә дә биз көрүрүк ки, әввәлләр дәрһал реставрасија едилә биләчәјинә һәлә инанан, сонралар исә ағызлары көпүкләнә-көпүкләнә, дилләриндә лә'нәт охуја-охуја республика формасыны мүһафизә едән бу ројалистләр, нәһајәт, јалныз республикада јола кедә биләчәкләрини е'тираф едир вә реставрасијаны гејри-мүәјјән бир вахта тә'хирә салырлар. Биркә һөкмранлыг бу фраксијаларын һәр бирини гүввәтләндирир вә дикәринә табе олмаг, јә'ни монархијаны бәрпа етмәк габилијјәти вә мејлини азалдырды.

Гајда-ганун партијасы өз сечки програмында буржуа синфинин һөкмранлығыны, јә'ни онун һөкмранлығынын һәјати шәртләрини: *мүлкијјәти, аиләни, дини, гајда-гануну* мүһафизә едәчәјини ачыгдан-ачыға е'лан етди! Әлбәттә, бу партија буржуазијанын синфи һөкмранлығыны вә бу синфи һөкмранлығын шәртләрини мәдәнијјәтин һөкмранлығы кими вә мадди истеһсалын, һабелә бу мадди истеһсалдан доған ичтимаи тәдавүл мүнасибәтләринин зәрури шәртләри кими гәләмә верир-

ди. Гајда-ганун партијасынын чохлу пул вәсаити вар иди, бу партија бүтүн Франсада өз шө'бәләрини тәшкил етмишди, бүтүн көһнә гурулуш идеологларына мааш верирди, мөвчуд дөвләт һакимијјәтинин бүтүн нүфузундан истифадә едирди вә бүтүн хырда буржуа илә кәндли күтләсинин шәхсиндә итаәткар пулсуз гошуна малик иди ки, бунлар да ингилаби һәрәкатдан һәлә узаг дурур вә мүлкијјәт магнатларыны өзләринин хырда мүлкијјәтинин вә онун хырда јанлыш фикирләринин тәбии мүдафиәчиләри һесаб едирдиләр. Бүтүн өлкәдә һәдсиз-һесабсыз хырда кралларла тәмсил олунан гајда-ганун партијасы; өз намизәдләрини рәдд едәчәк һәр кәси гијамчы кими чәзаландыра биләр, гијамчы фәһләләри, итаәт етмәјән муздурлары, ев хидмәтчиләрини, приказчикләри, дәмирјол мә'мурларыны, мирзәләри, мүлки һәјатда она табе олан бүтүн гуллугчулары ишдән чыхара биләрди. Нәһајәт, гајда-ганун партијасы бә'зи јерләрдә белә бир рәвајәтин јајылмасына јардым едә биләрди ки, куја республикачы Конституанта, декабрын 10-да сечилән Бонапартын өз мө'чүзәли гүввәсини көстәрмәсинә мане олубмуш. Биз, гајда-ганун партијасындан данышаркән бонапартистләри нәзәрдә тутмамышдыг. Онлар буржуазија синфинин чидди фраксијасыны тәшкил етмәјиб көһнә мөвһуматчы әлилләрлә е'тигадсыз кәнч авантүристләрин гатышығы идиләр. Гајда-ганун партијасы сечкидә галиб кәлиб Ганунверичи мәчлисдә чох бөјүк әксәријјәт газанды.

Хырда буржуазија вә кәндлиләрин бүтүн ингилабчылашмыш үнсүрләри әксингилабчы буржуазијанын иттифагы гаршысында, тәбиидир ки, ингилаби мәнафејин әсас мүдафиәчиси олан ингилабчы пролетариатла бирләшмәли идиләр. Биз көрдүк ки, парламент мәғлубијјәтләри хырда буржуазијанын парламентдәки демократик нүмајәндәләрини, јә'ни Дағы пролетариатын сосиалист нүмајәндәләри илә иттифаг бағламаға сөвг едирди вә concordats à l'amiable*-нин рәдд едилмәси, буржуа мәнафејинин кобудчасына мүдафиә олунмасы вә мүфлислик парламент харичиндә әсл хырда буржуазијаны әсл пролетарларла јахынлашмаға сөвг едирди. Јанварын 27-дә Дағ илә сосиалистләр барышмалары мүнасибәти илә бајрам етдиләр; онлар бирләшдикләрини 1849-чу илин феврал ајында дүзәлдилән бөјүк зијафәтдә бир даһа тәсдиг етдиләр. Сосиал партија илә демократик партија, фәһлә партијасы илә хырда буржуа партијасы *сосиалист-демократ* партијасында, јә'ни *гырмызы партијада* бирләшдиләр.

Ијун күнләриндән сонракы чанчәкишмә нәтичәсиндә бир ан һәрәкәтдән дүшән Франса республикасы, мүһасирә вәзијјә-

---

* —хошлугла бағланан сазишләр. *Ред.*

тинин ләғв едилдији замандан, јә'ни октјабрын 19-дан е'тибарән арасыкәсилмәз титрәтмәләр кечирди. Әввәлчә президентлик үстүндә мүбаризә; сонра президентин Конституанта илә мүбаризәси; клублар үстүндә мүбаризә; Бурж мүһакимәси[118] ки, бурада президент, бирләшмиш ројалистләр, «абырлы» республикачылар, демократик Дағ вә пролетариатын сосиалист еһкамчылары кими хырда шәхсијјәтләрә нисбәтән әсл пролетар ингилабчылары ән гәдим дөвр нәһәнкләринә, јалныз Нуһ туфанынын чәмијјәт сәтһи үзәриндә бураха биләчәји, јахуд ичтимаи туфандан габаг мејдана кәлә биләчәк нәһәнкләрә бәнзәјирдиләр; сечкигабағы тәшвигаты; Бреа гатилләринин е'дамы[119]; мәтбуат ишләринә даир арасыкәсилмәз мүһакимәләр; һөкумәтин зијафәт мәсәләләринә полис кими зоракылыгла гарышмасы; ројалистләрин һәјасыз фитнәләри; Луи Бланын вә Коссидјерин лә'нәт дирәјиндән асылан шәкилләри; Мүәссисләр мәчлиси илә тә'сис едилмиш республика арасында фасиләсиз давам едиб һәр дәфә ингилабы өз башланғыч нөгтәсинә гајтаран, һәр дәфә галиби мәғлуба, мәғлубу исә галибә дөндәрән, партија вә синифләрин вәзијјәтини, онларын ајрылма вә бирләшмәсини бир көз гырпымында дәјишдирән арасыкәсилмәз мүбаризә; Авропа әксингилабынын сүр'әтли кедиши; мачарларын шанлы мүбаризәси; алман үсјанлары; Рома һәрби сәфәри; франсыз ордусунун Рома гапыларында биабырчы мәғлубијјәти, — бүтүн бу һәрәкәт туфанында, тарихин бу әзијјәтли гајнашмасы ичәрисиндә, ингилаби еһтирасларын, үмид вә мә'јуслугларын бу драматик габарма вә чәкилмәләриндә франсыз чәмијјәтинин мүхтәлиф синифләри өз инкишафларынын әввәлләр јарым әсрләрлә һесабланан дөврләрини һәфтә һесабы илә өлчмәли идиләр. Кәндлиләрин вә әјаләтләрин хејли һиссәси ингилабчылашмышды. Онлар Наполеондан тәкчә үмидләрини кәсмәклә галмырдылар, — гырмызылар партијасы онлара гуру ад әвәзинә мәзмун вә'д едирди, веркиләрдән хәјали азадлыг әвәзинә — лекитимистләрә верилмиш милјарды гајтармаг, һипотекләри низама салмаг вә сәләмчилији арадан галдырмаг вә'дини верирди.

Ингилаби титрәтмә һәтта ордуја да сирајәт етмишди. Орду Бонапарта сәс верәндә галибијјәт үчүн сәс вермишди, Бонапарт исә ордуја мәғлубијјәт кәтирди. Орду онун шәхсиндә, далында ингилабын бөјүк сәркәрдәси кизләнән кичик бир онбашыја сәс вермишди. Бонапарт исә, далында ади бир онбашы кизләнән тәшәххүслү кенераллары ордуја гајтарды. Шүбһәсиз, гырмызы партија, јә'ни бирләшмиш демократик партија, гәләбә олмаса да, һәр һалда бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмалы иди: Парис, орду, әјаләтләрин хејли һиссәси бу партијаја сәс вермәли иди. Дағын рәһбәри *Ледру-Роллен* беш депар-

тамент тәрәфиндән сечилди; гајда-ганун партијасынын һеч бир рәһбәри, әсл фәһлә партијасы сыраларындан һеч кәс бу чүр гәләбә чалмамышды. Онун сечилмәси демократик-сосиалист партијасынын сиррини бизә ачыр. Бир тәрәфдән, демократик хырда буржуазијанын парламентдәки авангарды олан Дағ, пролетриатын сосиалист доктриначылары илә бирләшмәјә мәчбур иди, ијун ајында дәһшәтли мадди мәғлубијјәтә уғрајан пролетариат исә јени јүксәлиш јолларыны зеһни гәләбәләрдә ахтармалы иди; галан синифләрин инкишафы һәлә пролетариата ингилаби диктатураны әлә кечирмәк имканы вермәдијинә көрә пролетариат өз азадлығы доктриначыларынын, сосиалист тәригәтләри баниләринин гучағына атылмалы иди. Дикәр тәрәфдән, ингилабчы кәндлиләр, орду, әјаләтләр Дағын тәрәфинә кечдиләр. Беләликлә, бирләшмиш ингилаби гүввәләр үзәриндә команданлыг Дағын әлинә кечди, Дағын сосиалистләрлә сазиши исә ингилаби чәбһәдәки һәр бир парчаланманы арадан галдырды. Конституантанын варлығынын икинчи јарысында Дағ онун республикачы чошгунлуғуну өзүндә тәчәссүм етдирирди вә мүвәггәти һөкумәт, Ичраијјә комиссијасы вә ијун күнләри дөврүндәки күнаһларыны унутмаға вадар етди. «National» партијасы өз јарымчыг тәбиәтинә ујғун олараг ројалист һөкумәт тәрәфиндән әзилмәсинә нә дәрәчәдә имкан верирдисә, «National» партијасынын гүдрәтли олдуғу дөврдә сәһнәдән кәнар едилән Дағ партијасы инди ејни дәрәчәдә јүксәлир вә ингилабын парламентдәки нүмајәндәси әһәмијјәтини газанырды. Доғрудан да, «National» партијасы дикәр ројалист фраксијаларын гаршысына шөһрәтпәрәст шәхсијјәтләрдән вә идеалист бошбоғазлығындан башга һеч бир шеј гоја билмәзди. Дағ партијасы исә, әксинә, буржуазија илә пролетариат арасында тәрәддүд едән күтләни тәмсил едирди ки, бу күтләнин дә мадди мәнафеји демократик тә'сисат тәләб едирди. Кавенјак илә Марраста гаршы мүбаризәдә Ледрү-Роллен вә Дағ һәгиги ингилаб зәмини үзәриндә дурурдулар вә беләмүһүм рол ојнадыгларыны дәрк етмәләри онлара буна көрә даһа бөјүк чүр'әт верирди ки, онларын ингилаби енержиси өзүнү јалныз парламентдәки чыхышларда, иттиһамнамәләр тәртиб етмәкдә, һәдә-горху кәлмәкдә, сәсләрини учалтмагда, бош данышыгдан узаға кетмәјән курултулу нитгләр сөјләмәкдә вә ифратчылыг етмәкдә көстәрирди. Кәндлиләр дә тәгрибән хырда буржуаларын вәзијјәтиндә идиләр, онларын да ичтимаи тәләбләри тәгрибән ејни иди. Буна көрә, ингилаби һәрәкат чәмијјәтин бүтүн орта тәбәгәләрини әһатә етмиш олдуғундан, онлар Ледрү-Роллени өзләринин гәһрәманы һесаб етмәли идиләр. Ледрү-Роллен демократик хырда буржуазијанын әсас симасы иди. Гајда-ганун партијасы илә мүбаризәдә. бу гајда-

ганунун һәр шејдән әввәл јарымүһафизәкар, јарыингилабчы вә бүтүнлүклә утопист ислаһатчылары биринчи сыраја кечмәли идиләр

«National» партијасы, «quand même* конститусија достлары», républicains purs et simples** сечкидә тамамилә мәғлуб едилдиләр. Ганунверичи палатаја онлардан чох аз адам кечди; онларын ән чох танынмыш рәһбәрләри, о ҹүмләдән һәтта баш редактор вә «абырлы» республиканын Орфеји Марраст да сәһнәдән чәкилдиләр.

Мајын 28-дә Ганунверичи мәҹлис ачылды, мајын 8-дәки тоггушма ијунун 11-дә јенидән баш верди. Ледрү-Роллен президенти вә һөкумәти конститусијаны позмагда, Романы топа тутмагда тәгсирләндирән иттиһамнамәни Дағын адындан тәгдим етди. Мајын 11-дә Мүәссисләр мәҹлиси бу иттиһамнамәни рәдд етдији кими, Ганунверичи мәҹлис дә ијунун 12-дә ону рәдд етди, лакин бу дәфә пролетариат Дағы, доғрудур, күчә мүбаризәси үчүн дејил, јалныз күчә нүмајиши үчүн күчәјә чыхмаға мәҹбур етди. Бу һәрәкатын јатырылдығыны вә 1849-ҹу ил ијунунун ејни дәрәҹәдә күлүнҹ вә 1848-ҹи ил ијунунун ејни дәрәҹәдә ачыначаглы тәглиди олдуғуну билмәкдән өтрү бу һәрәкатын башында Дағын дурдуғуну сөјләмәк кифајәт едәр. Ијунун 13-дәки бөјүк кери чәкилмә гајда-ганун партијасынын бөјүк адамлар сырасына чыхардығы Шангарнјенин вурушма һаггында тәгдим етдији даһа бөјүк һесабаты олса-олса анчаг көлкәдә бурахмышды. Һәр бир иҹтимаи дөврүн өзүнә мәхсус бөјүк адамлара еһтијаҹы вардыр вә белә адамлар олмајанда, Һелветсинин дедији кими, дөвр өзү бу адамлары иҹад едир.

Декабрын 20-дә, тә'сис едилмиш буржуа республикасынын јалныз биринҹи јарысы, јә'ни *президент* вар иди, мајын 28-дә исә бу, икинҹи јарысы илә, јә'ни *Ганунверичи мәҹлислә* тамамланды. Тә'сис едилмәкдә олан буржуа республикасы тарихин метрика дәфтәриндә 1848-ҹи илин ијунунда пролетариата гаршы мисилсиз вурушма илә гејд едилмишди; 1849-ҹу илин ијунунда исә тә'сис едилмиш буржуа республикасы һәмин дәфтәрдә хырда буржуазија илә ојнадығы тәсвирәкәлмәз комедија илә гејд олунду. 1849-ҹу илин ијуну 1848-ҹи илин ијуну үчүн гисас алан Немезида иди. 1849-ҹу илин ијунунда мәғлуб оланлар фәһләләр дејилди; фәһләләрлә ингилаб арасында дуран хырда буржуалар әзилдиләр. 1849-ҹу илин ијуну муздлу әмәклә капитал арасында ојнанылан ганлы фаҹиә дејил, борҹлу илә кредитор тәрәфиндән ојнанылыб дустагхана илә нәти-

---

* — һәр нечә олса, һөкмән, һеч бир шејә бахмадан. *Ред.*

** — халис республикачылар. *Ред.*

чәләнән мискин бир пјес иди. Гајда-ганун партијасы галиб кәлиб гүдрәтли олду, — инди бу партија өз маһијјәтини көстәрмәли иди.

III

1849-чу ИЛ 13 ИЈУНУН НӘТИЧӘЛӘРИ

Декабрын 20-дә *конститусијалы республиканын* Јанус башы өзүнүн јалныз *бир* үзүнү, ичраијјә үзүнү, Луи Бонапартын јајғын јасты үзүнү көстәрмишди. 1849-чу ил мајын 28-дә исә о бири үзүнү, Реставрасија вә Ијул монархијасы ејш-ишрәтләриндән галма чапыгларла долу *ганунверичи үзүнү* көстәрди. Ганунверичи милли мәчлис *конститусијалы республика* јаратмаг, јә'ни дөвләтин республика формасыны јаратмаг ишинин баша чатдырылмасы демәк иди, зира дөвләтин бу формасы буржуа синфинин һөкмранлығыны, демәли, франсыз буржуазијасыны тәшкил едән һәр ики бөјүк ројалист фраксијанын, бирләшмиш лекитимистләр илә орлеанистләрин биркә һөкмранлығыны, *гајда-ганун партијасынын* һөкмранлығыны гәрарлашдырды. Беләликлә, Франса республикасы ројалист партијалар иттифагынын мүлкијјәтинә чеврилдији бир заманда, әксингилабчы дөвләтләрин Авропа иттифагы март ингилабларынын сон сығыначагларына гаршы үмуми сәлиб мүһарибәсинә башлады. Русија Мачарыстана сохулду, Пруссија гошунлары империја конститусијасы уғрунда вурушан орду үзәринә јериди, Удино исә Романы топа тутду. Авропа бөһраны ачыгдан-ачыға гәти дөнүш нөгтәсинә јахынлашырды, бүтүн Авропанын нәзәри Парисә, бүтүн Парисин нәзәри исә *Ганунверичи мәчлисә* чеврилмишди.

Ијунун 11-дә Ледрү-Роллен Ганунверичи мәчлисин трибунасына галхды. О, нитг сөјләмәди, анчаг назирләрә гаршы ирәли сүрдүјү садә, бәзәксиз, фактлара әсасланан гыса вә ағыр иттиһамы ифадә етди.

Ромаја һүчум етмәк конститусијаја һүчум етмәк демәкдир, Рома республикасына һүчум етмәк Франса республикасына һүчум етмәк демәкдир. Конститусијанын V маддәсиндә дејилир: «Франса республикасы өз һәрби гүввәләриндән һеч бир заман һәр һансы бир халгын азадлығына гаршы истифадә етмир», һалбуки президент Франса гошунундан Романын азадлығына гаршы истифадә едир. Конститусијанын 54-чү маддәси, Милли мәчлисин* разылығы олмадан һәр чүр мүһарибә

* Бурада вә әсәрин сонунадәк һәр јердә Милли мәчлис дејиләндә 1849-чу ил мајын 28-дән 1851-чи илин декабр ајынадәк фәалијјәт көстәрән Ганунверичи милли мәчлис (Лекислатива) нәзәрдә тутулур. *Ред.*

е’лан етмәји иҹраијјә һакимијјәтинә гадаған едир. Ҝонституантанын 8 мај тарихли гәрары Рома һәрби сәфәрини мүмкүн гәдәр тез бир заманда илк мәгсәдинә гајтармағы назирләрә гәти шәкилдә әмр едир, демәли, бу гәрар да Ромаја гаршы мүһарибәни ејни гәтијјәтлә гадаған едир, — һалбуки Удино Романы топа тутур. Беләликлә, Ледрү-Роллен, конститусијанын өзүнү Бонапарта вә онун назирләринә гаршы иттиһам үчүн шаһид чәкди. Ҝонститусија трибуну Ледрү-Роллен Милли мәҹлисин ројалист әксәријјәтинә зәһмлә деди: «Республикачылар һәр васитә илә, һәтта силаһ күчүнә һамыны мәҹбур едә биләрләр ки, конститусијаја һөрмәт едилсин!» — *«Силаһ күчүнә!»* — сөзүнү Дағ јүз ағыздан тәкрар етди. Әксәријјәт буна бөјүк һај-күјлә ҹаваб верди; Милли мәҹлисин сәдри Ледрү-Роллени интизама дә’вәт етди; Ледрү-Роллен өзүнүн мејдан охујан бәјанатыны тәкрар едиб ахырда Бонапарты вә онун назирләрини мәһкәмәјә вермәк тәклифини сәдрин масасы үзәринә гојду. Милли мәҹлис, Романын топа тутулмасы мәсәләсиндә өз рә’јини 203 сәсә гаршы 361 сәс чохлуғу илә билдириб садәҹә нөвбәти мәсәләләрә кечди.

Доғрудандамы Ледрү-Роллен конститусијанын көмәји илә Милли мәҹлисә, Милли мәҹлисин көмәји илә исә президентә галиб ҝәлмәк үмидиндә иди?

Ҝонститусија өзкә халгларын азадлығына һәр ҹүр һүҹуму, әлбәттә, гадаған едирди, лакин һөкумәтин дедијинә бахсан, франсыз ордусу Ромада «азадлыға» дејил, «анархија истибдадына» һүҹум едирмиш. Мәкәр Дағ, Мүәссисләр мәҹлисиндә әлдә етдији бүтүн тәҹрүбәсинә бахмајараг, һәлә баша дүшмүрдүмү ки, конститусијаны тәфсир етмәк, ону тәртиб едәнләрә дејил, јалныз ону гәбул едәнләрә аид бир ишдир? Мәкәр анламамышдымы ки, конститусијанын мәтнинә онун јашамаг габилијјәти нөгтеји-нәзәриндән мә’на вермәк лазымдыр вә конститусијанын буржуа мә’насы јашамаг габилијјәти нөгтеји-нәзәриндән онун јеканә мә’насыдыр? Мәкәр анламамышдымы ки, кешиш төвратын, һаким исә ганунун әсл тәфсирчиси олдуглары кими, Бонапарт вә Милли мәҹлисин ројалист әксәријјәти дә конститусијанын әсл тәфсирчисидирләр? Үмуми сечки гојнундан јениҹә чыхан Милли мәҹлис доғрудандамы белә һесаб етмәли иди ки, Одилон Барро кими бир адам Ҝонституантанын һәлә сағлығында онун ирадәсини поздуғу һалда, Милли мәҹлис өлү Ҝонституантанын вәсијјәтинә әмәл етмәлидир? Мәкәр Ледрү-Роллен Ҝонституантанын 8 мај тарихли гәрарына әсасланаркән унутмушдуму ки, онун Бонапарты вә назирләри мәһкәмәјә вермәк һаггындакы биринҹи тәклифини мәһз һәмин Ҝонституанта мајын 11-дә рәдд етмиш, президенти вә назирләри тәмизә чыхармыш, беләликлә дә, Романын топа

тутулмасыны «конститусијаја ујғун» бир тәдбир кими тәсдиг етмишди; мәкәр унутмушдуму ки, әслиндә о, јалныз чыхарылмыш олан һөкмдән шикајәт едирди, һәм дә республикачы Конституантаданројалист Лекислативаја шикајәт едирди? Конститусијанын өзү хүсуси бир маддәдә һәр бир вәтәндашы конститусијаны мүдафиә етмәјә чағырмагла, үсјаны көмәјә дә'вәт едир. Ледрү-Роллен бу маддәјә әсасланырды. Дикәр тәрәфдән исә, мәкәр дөвләт органлары конститусијаны мүдафиә етмәк үчүн тә'сис едилмәмишди, мәкәр конститусијанын позулмасы анчаг конститусија әсасында јарадылан дөвләт органларындан биринин дикәринә гаршы үсјан етдији замандан башламыр? Һалбуки республиканын президенти, республиканын назирләри, республиканын Милли мәчлиси өз араларында аһәнкдар разылыг ичиндә идиләр.

Ијунун 11-дә Дағын дүзәлтмәк истәдији шеј *«халис зәка чәрчивәсиндә олан үсјан»* иди, јә'ни халис *парламент үсјаны иди.* Дағ беләә күман едирди ки, Мәчлисин әксәријјәти халг күтләләринин силаһлы үсјана галха биләчәјиндән горхуја дүшдүјүндән Бонапартын вә онун назирләринин шәхсиндә өз һакимијјәтини вә өзүнүн сечилмәсинин әһәмијјәтини мәһв едәр. Мәкәр Конституанта, Барро — Фаллу һөкумәтинин истe'фаја чыхмасында инадла исрар етмәклә, Бонапартын сечилмәсини јенә дә һәмин јолла ләғв етмәјә чәһд етмәмишди?

Мәкәр парламент үсјанлары нәтичәсиндә чохлугла азлыг арасындакы мүнасибәтләрдә бирдән-бирә әсаслы чеврилиш әмәлә кәлдијини көстәрән Конвент дөврүндән галма мисаллар јох иди, — көһнә Дағын мүвәффәг олдуғу шејә инди кәнч Дағ нә үчүн мүвәффәг олмасын? — заманын шәраити дә белә бир чәһд үчүн әлверишсиз дејилди. Парисдә халг ичәрисиндәки һәјәчан о дәрәчәјә чатмышды ки, горху төрәтмәјә башламышды; сечкиләрдәки сәсвермә нәтичәләриндән көрүнүрдү ки, орду һөкумәтә рәғбәт бәсләмирди, Ганунверичи мәчлисдәки әксәријјәт исә тәшкил олунмаг үчүн һәлә чох чаван иди, һәм дә көһнә адамлардан ибарәт иди. Әкәр Дағ парламент үсјанына мүвәффәг олсајды, дөвләтин идарә сүканы билаваситә онун әлинә кечәрди. Демократик хырда буржуазија исә, һәмишә олдуғу кими, һәр шејдән чох арзу едирди ки, мүбаризә онларын башы үстүндә, булудлар ичәрисиндә, парламент үзвләринин көлкәләри арасында кетсин. Нәһајәт, һәм демократик хырда буржуазија, һәм дә онун нүмајәндәси олан Дағ, парламент үсјаны јолу илә өз бөјүк мәгсәдинә чата биләрди, јә'ни пролетариатын әл-голуну ачмадан вә пролетариаты анчаг узагдан көстәрмәклә буржуазијанын гүдрәтини гыра биләрдиләр; пролетариатдан тәһлүкә доғурмадан истифадә олуна биләрди.

Ијунун 11-дә мәсәлә Милли мәчлисдә сәсә гојулдугдан сонра Дағын бир нечә үзвү кизли фәһлә чәмијјәтләринин нүмајәндәләри илә көрүшдү. Фәһлә нүмајәндәләри елә о ахшам үсјана башламаг үзәриндә исрар едирдиләр. Дағ бу планы гәти сурәтдә рәдд етди. Дағ һәрәката рәһбәрлији һеч чүр әлиндән бурахмаг истәмирди, өз дүшмәнләринә олдуғу гәдәр өз мүттәфигләринә дә шүбһә илә јанашырды вә һаглы иди. 1848-чи илин ијун хатирәләри Парис пролетариатынын сыраларыны һеч вахт бу гәдәр чошгун һәјәчана кәтирмәмишди. Бунунла белә, Парис пролетариаты Дағла иттифагда иди. Дағ парламентдә департаментләрин әксәријјәтини тәмсил едирди, ордуда өз нүфузуну артырырды, милли гвардијанын демократик һиссәси онун ихтијарында иди, нәһајәт, дүканчыларын мә'нәви көмәји онун тәрәфиндә иди. Бу заман Дағын ирадәси әксинә олараг үсјана башламаг, пролетариат үчүн 1848-чи илин ијун күнләрини фајдасыз шәкилдә тәкрар етмәк демәк оларды, хүсусилә она көрә ки, 1848-чи илин ијун күнләриндә пролетариаты гызғын мүбаризәјә сөвг едән шәраит даһа јох иди вә пролетариатын сыралары вәба хәстәлији үзүндән, һабелә онун хејли гисмини Парисдән гачмаға мәчбур едән ишсизлик нәтичәсиндә сејрәлмишди. Буна көрә фәһлә нүмајәндәләри ағлабатан јеканә бир иш көрдүләр. Онлар Дағы мәчбур етдиләр ки, өзүнү *һөрмәтдән салсын,* јә'ни Дағын иттиһамнамәси Мәчлис тәрәфиндән рәдд едиләрсә, парламент мүбаризәси чәрчивәсиндән кәнара чыхсын. Ијунун 13-дә бүтүн күнү пролетариат јени еһтијатлы мүшаһидәчи мөвгејини тутду вә демократик милли гвардија илә орду арасында чидди, гәти бир чарпышманын башламасыны көзләди ки, бу чарпышма заманы мүбаризәјә атылыб ингилабы, она зорла гәбул етдирилән хырда буржуа мәгсәдиндән ирәли апарсын. Галибијјәт еһтималы нәзәрдә тутулараг, рәсми һөкумәтлә јан-јана һәрәкәт едәчәк пролетар коммунасы да тәшкил едилмишди. 1848-чи илин ганлы ијун мәктәби Парис фәһләләринә ибрәт дәрси вермишди.

Ијунун 12-дә назир Лакросун өзү дәрһал иттиһамнамәнин мүзакирәсинә кечмәји Ганунверичи мәчлисә тәклиф етди. Һәмин кечә һөкумәт мүдафиә вә һүчум үчүн лазым олан бүтүн тәдбирләри көрмүшдү; Милли мәчлисин әксәријјәти гијамчы азлығы күчәјә чыхмаға мәчбур етмәк гәрарына кәлмишди, азлыг исә даһа кери чәкилә билмәзди, пүшк атылмышды; 8 сәсә гаршы 377 сәс иттиһамнамәни рәдд етди; сәсвермәдә иштирак етмәјән Дағ чох һирсли һалда «сүлһсевәр демократијанын» тәблиғат салонларына «Démocratie pacifique»[120] гәзети редаксијасына чумду.

Нәһәнк Антеј өз анасы торпагдан ајрыланда гүввәдән дүш-

дүјү кими, Дағ да парламент бинасындан кәнара чыхан кими гүввәдән дүшдү. Ганунверичи мәчлисин диварлары ичәрисиндә Самсон кими һәрәкәт едән монтанјарлар* «сүлһсевәр демократија» салонларында ади филистер олдулар. Узун сүрән курултулу вә бош мүзакирәләр башланды. Дағ һамыны һәр бир васитә илә конститусијанын һөрмәтини сахламаға мәчбур етмәк гәтијјәтиндә иди, *«анчаг силаһ күчүнә дејил»*. Онун бу гәрарыны «конститусија достларынын» манифести[121] вә нүмајәндәләр һеј'әти мүдафиә етдиләр. «National» күруһунун, јә'ни буржуа республикачылары партијасынын галыглары өзләрини «конститусија достлары» адландырырдылар. Бу күруһун саламат галан нүмајәндәләриндән алтысы парламентдә иттиһамнамәнин рәдд едилмәси *әлејһинә,* галан нүмајәндәләринин һамысы исә рәдд едилмәси *леһинә* сәс вердији вә *Кавенјак* өз гылынчыны гајда-ганун партијасынын ихтијарына вердији бир заманда, бу күруһун парламент харичиндә олан даһа чох һиссәси сијаси сәфил вәзијјәтиндән чыхмаг вә демократик партија сыраларына сохулмаг үчүн әлә кечән фүрсәтдән һәрисликлә јапышды. Доғрудан да, мәкәр бу адамлар онларын галханы далында, онларын *принсипи* далында, *конститусија* далында кизләнән бу партијанын тәбии силаһдашыјанлары дејилдиләр!

«Дағ» сәһәрә гәдәр доғум ағрысы чәкди. Онун доғдуғу *«халга интибаһнамә»* олду ки, бу да ијунун 13-дә сәһәр ики сосиалист гәзетинин көзә чарпмајан бир кушәсиндә дәрч олунду[122]. Бу интибаһнамә президенти, назирләри вә Ганунверичи мәчлисин әксәријјәтини *«конститусијадан кәнар»* (hors la Constitution) е'лан едир вә милли гвардијаны, ордуну, ахырда исә халгы да «ајаға галхмаға» чағырырды. Онун шүары *«Јашасын конститусија!»* иди ки, бу да *«рәдд олсун ингилаб!»*дан башга бир шеј дејилди.

Ијунун 13-дә хырда буржуаларын дүзәлтдији *динч нүмајиш* Дағын конститусија интибаһнамәсинә ујғун иди. Бу нүмајиш Шато-д'О-дан башлајараг булварлара ахышан күчә јүрүшү иди; чоху силаһсыз милли гвардијачылардан ибарәт олуб кизли фәһлә бөлмәләри үзвләринә гарышан 30 000 адам булварлардан кечәрәк учадан: *«Јашасын конститусија!»* дејирди. Нүмајишчиләрин өзләри бу шүары механики сурәтдә, чох сојуг, үрәксиз дејирдиләр, буна көрә дә бу шүар курултулу әкс-сәда ојатмаг әвәзинә, сәкиләрә топлашан чамаат тәрәфиндән истеһзалы сөзләрлә гаршыланырды. Бу маһныны чох сәсլә охујанлар ичәрисиндә үрәкдән кәлән сәс јох иди. Нүма-

---

* — Дағын тәрәфдарлары («дағ» мә'насында ишләдилән «montagne» сөзүндәндир). *Ред.*

јишчиләр «конститусија достларынын» ичлас бинасы габағына кәлиб чатдыглары заман конститусијанын муздлу чарчысы бинанын фронтонуна чыхыб өз мәддаһ папағыны әлиндә ојнада-ојнада вә боғазыны јырта-јырта: *«јашасын конститусија!»* дејә бағыранда вә бу бағыртыларыны бинанын габағына кәлән чамаатын башына долу кими јағдыранда, адама елә кәлирди ки, нүмајишдә иштирак едәнләрин өзләри дә күлүнч вәзијјәтдә олдугларыны бир ан һисс етмишдиләр. Мә'лумдур ки, нүмајишчиләр де ла Пе күчәси илә булварларын тининә чатанда Шангарнјенин сувари вә пијада әскәрләри нүмајишчиләри һеч дә парламент үсулуна бәнзәмәјән шәкилдә гаршыладылар, нүмајишдә иштирак едәнләр бир анда гачыб һәр тәрәфә сәпәләндиләр вә јалныз гачаркән, парламентин 11 ијун тарихли үсјан чағырышыны јеринә јетирмәк үчүн «силаһ башына!» дејән тәк-түк сәсләр ешидилди.

Динч нүмајишчиләрин зорла дағыдылмасы, булварларда силаһсыз вәтәндашларын өлдүрүлдүјү һаггында гарышыг шајиәләр, күчәләрдә кет-кедә артан һәјәчан,—бүтүн бунлар санки үсјанын јахынлашдығыны хәбәр вердији бир анда Дағын Азар күчәсиндә топлашан үзвләринин чоху гачыб дағылышды. Депутатлардан ибарәт кичик бир дәстәјә башчылыг едән *Ледру-Роллен* Дағын шәрәфини хилас етди. Онлар, Пале-Насионалы тутмуш Парис артиллеријасынын һимајәси алтында Инчәсәнәт вә пешә музејинә кетдиләр. Милли гвардијанын 5-чи вә 6-чы лекионлары бураја кәлмәли иди. Лакин монтанјарлар 5-чи вә 6-чы лекионлары әбәс јерә көзләјирдиләр; бу еһтијатлы гвардијачылар өз нүмајәндәләрини тәк гојдулар, Парис артиллеријасы өзү әһалинин баррикадалар гурмасына мане олду, һәрч-мәрчлик вә чахнашма һеч бир гәрара кәлмәјә имкан вермәди, низами гошун сүнкүлү түфәнкләр әлләрдә ирәлиләди, депутатларын бир һиссәси һәбс едилди, бир һиссәси дә гачыб кизләнди. 13 ијун күнү бу чүр гуртарды.

1848-чи илин 23 ијун күнү ингилабчы пролетариатын үсјан күнү идисә, 1849-чу илин 13 ијун күнү демократик хырда буржуаларын үсјан күнү иди; бу үсјанларын һәр бири, ону галдыран синфин *халис классик* ифадәси иди.

Тәкчә Лионда иш кәлиб инадлы, ганлы тоггушмаја чатды. Бурада сәнаје буржуазијасы илә сәнаје пролетариаты билаваситә үз-үзә дурурлар, бурада фәһлә һәрәкаты һеч дә Парисдә олдуғу кими үмуми һәрәкат чәрчивәсинә салынмамышдыр вә бу үмуми һәрәкатла мүәјјән едилмир; буна көрә дә бурада 13 ијун күнүнүн ин'икасы өз әввәлки характерини итирмиш олду. Әјаләтин галан јерләриндә 13 ијун күнүнүн ојатдығы экс-сәда һеч бир јанғын әмәлә кәтирә билмәди, чүнки бу, *сојуг илдырым* иди.

1849-чу ил мајын 28-дә Ганунверичи мәчлисин ачылмасы илә өз нормал варлығына башлајан *конститусијалы республика өз һәјатынын биринчи дөврүнү* ијунун 13-дә баша чатдырды. Бүтүн бу илк дөвр гајда-ганун партијасы илә Дағ арасында, буржуазија илә хырда буржуазија арасында курултулу мүбаризә илә долудур; хырда буржуазија буржуа республикасынын гурулмасына әбәс јерә мүгавимәт көстәрирди, чүнки өзү мүвәггәти һөкумәтдә вә Ичраијјә комиссијасында бу республиканын хејринә арасы кәсилмәдән кизли чалышмышды, ијун күнләриндә мәһз өзү бу республика јолунда пролетариата гаршы гызғын вурушмушду. 13 ијун күнү хырда буржуазијанын мүгавимәтини гырды вә бирләшмиш ројалистләрин *ганунверичи диктатурасыны* һәгигәтә чевирди. Бу андан е'тибарән Милли мәчлис јалныз *гајда-ганун партијасынын ичтимаи ничат комитәси* олур.

Парис президенти, назирләри вә Милли мәчлисин әксәријјәтини *«мүттәһимләр вәзијјәтиндә»* гојмушду; бунлар исә Париси *«мүһасирә вәзијјәтиндә»* е'лан етдиләр. Дағ Ганунверичи мәчлисин әксәријјәтини *«конститусијадан кәнар»* е'лан етмишди; бу әксәријјәт исә Дағы конститусијаны боздуғуна көрә али мәһкәмәјә верди вә бу партијада һәјати гүввәсини һәлә мүһафизә едән нә варса, һамысыны ганундан кәнар е'лан етди. Дағын башсыз вә үрәксиз бирчә көвдәси галды. Азлыг *парламент үсјаны* дүзәлтмәјә чәһд етди, әксәријјәт исә *парламент истибдадыны* ганун шәклинә салды. Әксәријјәтин мүәјјән етдији јени парламент *регламенти* трибуна азадлығыны арадан галдырды вә Милли мәчлисин сәдринә ихтијар верди ки, интизамы позмаг үстүндә депутатлары чәзаландырыб онлара төһмәт версин, пулла чәримә етсин, маашларыны кәссин, мүвәггәти олараг ичласдан чыхарсын, һәбс етдирсин. Әксәријјәт, Дағын көвдәси үзәриндә гылынч әвәзинә шаллаг асды. Һејсијјәт һисси Дағын саламат галан депутатларындан тәләб едирди ки, өз вәкаләтләриндән нүмајишкаранә шәкилдә әл чәксинләр. Белә бир һәрәкәт гајда-ганун партијасынын парчаланмасыны сүр'әтләндирәрди. Мүгавимәт көлкәси белә өз бирләшдиричи тә'сирини итирәчәји бир заманда бу партија өз әввәлки тәркиб һиссәләринә парчаланмалы иди.

Демократик хырда буржуазијанын *парламент* гүввәси илә бир заманда онун *силаһлы* гүввәси дә әлиндән алынмыш олду; Парис артиллеријасы вә милли гвардијанын 8-чи, 9-чу вә 12-чи лекионлары дағыдылды. Ијунун 13-дә Буле вә Ру мәтбәәләринә һүчум едиб мәтбәә дәзкаһларыны сындыран, республика гәзетләринин редаксијаларыны дармадағын едән вә редакторларыны, мүрәттибләрини, чапчыларыны, експедиторларыны, курјерләрини ганунсуз һәбс едән малијјә аристокра-

тијасы лекиону исә, әксинә, Милли мәчлисин трибунасындан тә'рифләнди. Республикачы олдуглары күман едилән милли гвардијачыларын бурахылмасы бүтүн Франсада тәкрар олунду.

Мәтбуат һаггында јени *ганун, иттифаглар һаггында* јени *ганун, мүһасирә вәзијјәти һаггында* јени *ганун,* Парис һәбсханаларынын ағзына гәдәр долдурулмасы, сијаси мүһачирләрин говулуб өлкәдән чыхарылмасы, «National»дан ирәли кедән бүтүн гәзетләрин даһа нәшр едилмәмәси, Лионун вә беш гоншу департаментин кобуд солдат истибдадына табе едилмәси, өзүнү һәр јерә сохан прокурор нәзарәти, дәфәләрлә тәмизләнән мә'мурлар ордусунун јенидән тәмизләнмәси, — бүтүн бунлар галиб кәлән иртичанын лабүд вә даим тәкрар едилән *басмагәлиб тәдбирләри* иди; ијун гырғыны вә ијун сүркүнләриндән сонра бунлар анчаг она көрә хатырладылмалыдыр ки, бу дәфә һәмин тәдбирләр нәинки тәкчә Парисә гаршы, һәтта департаментләрә гаршы, нәинки тәкчә пролетариата гаршы, һәтта илк нөвбәдә орта синифләрә гаршы чеврилмишди.

Милли мәчлисин ијун, ијул вә август ајларындакы бүтүн ганунверичилик фәалијјәти, һөкумәтә мүһасирә вәзијјәти е'лан етмәк ихтијары верән, мәтбуатын ағзыны даһа артыг јуман вә иттифаглар һүгугуну јох едән чохлу чәза гануну чыхармагдан ибарәт олду.

Лакин бу дөвр үчүн характер олан чәһәт, — гәләбәдән *фе'лән* дејил, *принсип е'тибары* илә истифадә етмәкдән, Милли мәчлисин гәрарлары дејил, бу гәрарлар үчүн кәтирилән әсаслардан, иш дејил, гуру сөздән вә һәтта гуру сөз дејил, ону чанландыран ишвә вә әдалардан ибарәтдир. *Ројалист әгидәләрини* азғынчасына, һәјасызлыгла нүмајиш етдирмәк, республикаја аристократ нифрәти илә тәһгирләр јағдырмаг, реставраторлуг мәгсәдләрини ишвәбазлыг вә јүнкүллүклә ағыздан гачырмаг, бир сөзлә, *республикачылыг нәзакәтини* ловғалыгла позмаг — бу дөврә хүсуси рәнк верән вә из бурахан чәһәт иди. «Јашасын конститусија!» шүары ијунун 13-дә *мәғлуб оланларын* мүбариз шүары иди. Бу, *галибләри* конститусија дили илә, јә'ни республика дили илә данышмаг ријакарлығындан хилас етди. Әксингилаб Мачарыстан, Италија вә Алманијаны мәғлуб етмишди вә онлар реставрасијанын артыг Франса гапыларына кәлиб чатдығыны көрүрдүләр. Гајда-ганун фраксијаларынын рәһбәрләри арасында әсл рәгабәт башланмышды; онлар өзләринин ројализмини «Moniteur» васитәси илә сәнәдләр әсасында сүбут етмәјә чалышыр, монархија заманы етдикләри бә'зи либераллыг күнаһларыны бојунларына алыб төвбә едир, бу күнаһларын бағышланмасы үчүн аллаһа вә инсан-

лара јалварырдылар. Елә бир күн олмурду ки, Милли мәчлисин трибунасына галхыб феврал ингилабынын бир ичтимаи фәлакәт олдуғуну е’лан етмәсинләр; елә бир күн олмурду ки, узаг вилајәтләрдән бириндә лекитимист мүлкәдарлардан бири чыхыб һеч бир заман республикаја тәрәфдар олмадығыны тәнтәнә илә бәјан етмәсин; елә бир күн олмурду ки, Ијул монархијасынын горхаг фәрари вә хаинләриндән бири чыхыб өзүнүн гочаглығындан кечикмиш һалда дәм вурмасын вә бу гочаглығын көстәрилмәсинә анчаг Луи-Филиппин инсанпәрвәрлијинин вә ја башга бир анлашылмазлығын мане олдуғуну сөјләмәсин. Белә чыхырды ки, феврал һадисәләриндә һејрәт доғуран шеј галиб халгын аличәнаблығы дејил, өзләрини мәғлуб етмәјә халга имкан верәнројалистләрин фәдакарлығы вә мө’тәдиллији имиш. Халг нүмајәндәләриндән бири тәклиф етди ки, феврал күнләриндә јаралананлара јардым үчүн ајрылан пулун бир һиссәси һәмин күнләрдә вәтәнә јеканә хидмәт көстәрән *бәләдијјә гвардијачыларына* верилсин. Башга бир нүмајәндә Карусел мејданында Орлеан һерсогунун атлы һејкәлини гојмағы тәклиф едирди. Тјер, конститусијаны мурдар кағыз парчасы адландырды. Орлеанистләр лекитим монархијаја гаршы төрәтдикләри фәсадларындан төвбә етдикләрини билдирмәк үчүн, лекитимистләр исә лекитим олмајан монархијаја гаршы мүгавимәт көстәрмәклә үмумијјәтлә монархијанын сүгутуну сүр’әтләндирдикләринә көрә өзләрини мәзәммәт етмәк үчүн бир-бир трибунаја галхырдылар; Тјер Молејә гаршы, Моле Кизоја гаршы, Барро исә онларын һәр үчүнә гаршы интрига ишләтдијиндән төвбә едирди. «Јашасын сосиалист-демократик республика!» шүары конститусијаја зидд шүар е’лан едилди; «Јашасын республика!» шүары сосиалист-демократик шүар сајылараг тә’гиб олунурду. Ватерлоо вурушмасынын[93] илдөнүмү күнү депутатлардан бири деди: «Ингилабчы мүһачирләрин Франсаја кирмәси мәни, пруссијалыларын Франсаја сохулмасындан даһа чох горхудур». Лионда вә гоншу департаментләрдә тәшкил олунмуш террордан едилән шикајәтләрә Бараке д’Илје белә чаваб вермишди: «Мән ағ террору гырмызы террордан үстүн тутурам» («J’aime mieux la terreur blanche que la terreur rouge»). Мәчлис дә, өз натигләринин ағзындан республикаја гаршы, ингилаба вә конститусијаја гаршы һәчвијјә, монархија вә Мүгәддәс иттифаг лehинә исә мәдһијјәләр чыханда һәр дәфә онлары гызғын алгышлајырды. Республиканын ән чүз’и рәсмијјәт гајдаларынын позулмасы, мәсәлән, депутатлара «Citoyens»* дејә мүрачиәт

---

* — «Вәтәндашлар». *Ред.*

етмәк гајдасынын позулмасы, һәр дәфә гајда-ганун чәнкавәрләрини сон дәрәчә севиндирирди.

Мүһасирә вәзијјәтинин тәзјиги алтында вә пролетариатын хејли һиссәсинин сәсвермәдә иштирак етмәмәси шәраитиндә ијулун 8-дә Парисдә кечирилән әлавә сечки, франсыз ордусунун Романы ишғал етмәси, гырмызы ләббадәли кешиш чәнабларынын[123] вә онларын әлләри алтындакы раһибләрин инквизисијасы вә террорунун Ромаја кирмәси, — бунларын һамысы, ијун гәләбәсинә јени-јени гәләбәләр әлавә едир, гајда-ганун партијасынын мәстлијини даһа да артырырды.

Нәһајәт, ројалистләр августун орталарында гисмән јеничә топланмыш департамент шураларынын ичласларында иштирак етмәк үчүн, гисмән исә өз ројализмләринин ајлардан бәри давам едән азғынлығындан сонра јорулдугларына көрә Милли мәчлисин ичласларына ики ајлыг фасилә верилдијини декретлә е'лан етдиләр. Онлар лекитимист вә орлеанист партијаларынын Моле, Шангарнје вә башгалары кими ән чох көзә чарпан ијирми беш депутатындан ибарәт бир комиссијаны, кизләдилмәјән бир истеһза илә Милли мәчлиси әвәз едәнләр вәзијјәтиндә, *республиканын кешикчиләри* вәзијјәтиндә сахладылар. Бу истеһза онларын зәнн етдијиндән даһа ачы иди. Севдикләри монархијанын сүгутуна јардым етмәјә тарихән мәһкум олунан бу адамлара инди тарих, нифрәт етдикләри республиканы горумаг вәзифәси тапшырмышды.

Ганунверичи мәчлисин ичласларына *фасилә* верилдикдән сонра *конститусијалы республиканын һәјатында икинчи дөвр, онун ројалист гәзәби дөврү гуртарды.*

Парисдә мүһасирә вәзијјәти јенә ләғв едилди, мәтбуат јенә чыхмаға башлады. Сосиалист-демократ гәзетләри дајандырылдығы заман, чәза тәдбирләри вә ројалистләрин азғынлығы дөврүндә, әввәлләр *монархист-конститусијачы хырда буржуазијанын* көһнә әдәби нүмајәндәси олан «Siècle»[124] *республикачылыға доғру* үз чевирди; *буржуа ислаһатчыларынын* көһнә органы «Presse»[125] *демократизмә* доғру, *буржуа республикачыларынын* көһнә классик органы олан «National» исә *сосиализмә* доғру дөндү.

Ачыг клублар нә гәдәр гејри-мүмкүн олурдуса, *кизли чәмијјәтләр* бир о гәдәр чох јајылыб гүввәтләнирди. Халис тичарәт ширкәтләри кими јол верилән вә һеч бир игтисади әһәмијјәти олмајан истеһсал *фәһлә ширкәтләри* сијаси чәһәтдән пролетариат үчүн әлагә васитәләри ролу ојнады. 13 ијун күнү, мүхтәлиф јарымингилаби партијаларын рәсми үст тәбәгәсини сүпүрүб атмышды, бунун мүгабилиндә исә саламат галан күтләләрин чијинләри үзәриндә өз башы әмәлә кәлиб шуурланды. Гајда-ганун чәнкавәрләри чамааты гырмызы респуб-

лиҹка дәһшәтләри илә горхудурлар, лакин Маҹарыстанда, Бадендә, Ромада галиб кәлән эксингилабын алчаг вәһшилик вә ән амансыз дәһшәтләри *«гырмызы республиканы»* јујуб ағартды. Буна көрә дә Франса ҹәмијјәтинин наразы олан ара синифләри гырмызы республиканын проблематик дәһшәтләри илә бирликдә вердији вә'дләри, бир һәгигәт олан үмидсизлији илә бирликдә гырмызы монархијанын дәһшәтләриндән үстүн тутмаға башладылар. Франсада һеч бир сосиалист, ингилаби тәблиғат үчүн *Һајнау* гәдәр иш көрмәмишдир! A chaque capacité selon ses oeuvres!*.

Бу арада Луи Бонапарт әјаләтә шаһанә бир сәјаһәт етмәк үчүн Милли мәҹлисин тә'тилиндән истифадә етди, ән һәрарәтли лекитимистләр мүгәддәс Лүдовикин нәслиндән оланлары[126] зијарәт етмәк үчүн Емсә кетдиләр, гајда-ганун партијасындан олан бир чох депутат исә јенидә топланмыш департамент шураларында интрига илә мәшғул олду. Бу шуралары вадар етмәк лазым иди ки, онлар Милли мәҹлис әксәријјәтинин сөјләмәјә һәлә ҹәсарәт етмәдији шеји сөјләсин, јә'ни *конститусијанын дәрһал јенидән нәзәрдән кечирилмәсини тәләб етсинләр.* Конститусијаја көрә ону јалныз 1852-ҹи илдә, бу мәгсәд үчүн хүсуси олараг чағырылмыш Милли мәҹлисдә нәзәрдән кечирмәк оларды. Лакин департамент шураларынын чоху конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәјә рә'ј версәјди, мәкәр Франсанын сәси Милли мәҹлиси конститусијанын бакирәлијини гурбан вермәјә вадар едә билмәзди? Волтерин «Һенриада»сында раһибәләрин пандурлардан умдугларыны Милли мәҹлис дә бу әјаләт мәҹлисләриндән умурду. Лакин, аз бир истисна илә, Милли мәҹлисин Пентефриләринин әјаләтдә раст кәлдији Јусифләрин сајы һеч дә онлардан аз олмады. Чохлары зәһлә төкән инандырмалары анламаг истәмирди. Конститусијанын нәзәрдән кечирилмәсинә ону ҹанландырмалы олан аләт, јә'ни департамент шураларындакы сәсвермә мане олду. Франса, һәм дә буржуа Франсасы өз фикрини билдирди вә конститусијанын јенидән нәзәрдән кечирилмәси әлејһинә рә'ј верди.

Октјабрын әввәлләриндә Ганунвериҹи милли мәҹлис јенә иҹлас етмәјә башлады—tantum mutatus ab illo!** Онун симасы тамамилә дәјишилмишди. Конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк фикринин департамент шуралары тәрәфиндән көзләнилмәдән рәдд едилмәси, Ганунвериҹи мәҹлиси конститусија чәрчивәси дахилинә гајтарды вә Мәҹлисин варлығы чәрчивәсини она хатырлатды. Лекитимистләрин Емси зијарәт етмә-

* — Һәр исте'дад саһибинә өз ишинә көрә гијмәт верилмәлидир! (Маркс бурада Сен-Симонун мәшһур формулундан истифадә едир). *Ред.*

** — лакин о нә гәдәр дәјишилмишди! (*Веркили*, «Енеида»). *Ред.*

ләри орлеанистләрдә шүбһә доғурмаға, орлеанистләрин Лондонла әлагә сахламалары[127] исә лекитимистләри тәшвишә салмаға башлады; һәр ики фраксијанын гәзетләри атәши көрүкләјир вә тахт-тач иддиасында олан өз нүмајәндәләринин гаршылыглы тәләбләрини өлчүб-бичирди. Бонапартистләрин фырылдаглары лекитимистләрлә бирликдә орлеанистләри һиддәтләндирирди; бу фырылдаглар президентин шаһанә сәјаһәтләриндә, башындакы конститусија нохтасыны гырыб атмаға аз-чох ачыг чәһд етмәсиндә, бонапартист гәзетләрин ловға дилиндә өзүнү көстәрирди; Луи Бонапарт да өз тәрәфиндән, анчаг лекитимист вә орлеанистләрә кизли фәалијјәт һаггы верән Милли мәчлисә вә даим бу Мәчлисин хејринә олараг она хәјанәт едән һөкумәтә һиддәтләнирди. Нәһајәт, Рома сијасәти илә вә назир *Пасси тәрәфиндән* тәклиф едилиб мүһафизәкарларын сосиалист веркиси адландырдығы *кәлир веркиси* илә әлагәдар олараг һөкумәтдә тәфригә әмәлә кәлди.

Јени топланмыш Ганунверичи мәчлисдә Барро һөкумәтинин ирәли сүрдүјү илк тәклифләрдән бири *Орлеан һерсокинјасына* дуллуг пенсијасы вермәк үчүн 300 000 франклыг кредит бурахмаг тәләбиндән ибарәт иди. Милли мәчлис буна разылыг верди, бунунла да франсыз милләтинин борчлары сијаһысына једди милјон франк әлавә етди. Ејни заманда Луи-Филипп мүвәффәгијјәтлә «pauvre honteux»—утанчаг диләнчи ролуну ојнамагда давам едирди, һөкумәт Бонапартын маашыны артырмағы Мәчлисә тәклиф етмәјә чүр'әт етмирди, Мәчлис исә бу артырмаја ичазә вермәк мејлиндә дејилди; буна көрә дә Луи Бонапарт, һәмишә олдуғу кими, јенә дә ики јолдан бирини сечмәк гаршысында дурмушду; Aut Caesar, aut Clichy!*.

Рома һәрби сәфәринин хәрчини өдәмәк үчүн 9 милјон франклыг кредит бурахмаг һаггында һөкумәтин икинчи тәләби, бир тәрәфдән, Бонапарт, дикәр тәрәфдән исә, назирләр вә Милли мәчлис арасындакы кәркин мүнасибәти даһа да кәскинләшдирирди. Луи Бонапарт, өз јавәри Едгар Нејә јаздығы мәктубу «Moniteur»дә дәрч етдириб һамыја билдирди; бу мәктубда о, папа һөкумәтини конститусија тә'минатлары илә мәһдуд едирди. Папа да өз тәрәфиндән «motu proprio»[128] мүрачиәт нәшр етдирәрәк, бәрпа едилмиш һакимијјәтини нә шәкилдә олурса-олсун мәһдудлашдырмаг фикрини рәдд едирди. Бонапартын бу мәктубу, Бонапарты чамаатын нәзәриндә хејирхаһ, лакин һәтта өз евиндә дә танынмамыш вә әли-голу бағлы бир даһи кими көстәрмәк үчүн онун кабинети үзәрин-

---

* — Ја Сезар, ја да Клиши! (Клиши—Парисдә борч һәбсханасынын адыдыр). (Мәшһур: «Aut Caesar, aut nihil» — Ја Сезар, ја да һеч бир шеј» кәламынын башга чүр ифадә едилмиш шәклидир). *Ред.*

дәки пәрдәни гәсдән вә утанмадан бир гәдәр галдырырды. Бонапартын өз «азад руһунун ганадларыны хәлвәтчә чалыб»* ишвә сатдығы биринчи дәфә дејилди. Комиссијанын мә'рузәчиси *Тјер,* Бонапартын ганад чалмасына әсла е'тина етмәјиб папанын мүрачиәтини франсыз дилинә тәрчүмә етмәклә кифајәтләнди. Һөкумәт дејил, *Виктор Һүго,* Наполеонун мәктубуну бәјәнмәји Милли мәчлисә тәклиф етмәклә президенти дүшдүјү дардан гуртармаг тәшәббүсүнү көстәрди. Әксәријјәт Һүгонун тәклифини «Allons donc! Allons donc!»**—дејә һөрмәтсиз вә јүнкүл сөзләрлә дәфн етди. Президентин сијасәтими? Президентин мәктубуму? Президентин өзүмү? «Allons donc! Allons donc!» Ким ч. Бонапарта чидди бир мүнасибәт бәсләјир? Ч-б Виктор Һүго, Сиз еләзәнн едирсиниз ки, президентә куја инандығыныза биз инанырыг? «Allons donc! Allons donc!»

Нәһајәт, *Орлеанлары вә Бурбонлары өлкәјә гајтармаг* лајиһәси әтрафында кедән мүбаһисәләр Бонапартла Милли мәчлис арасындакы ихтилафы сүр'әтләндирди. Һөкумәт ортада олмадығына көрә президентин әмиси оғлу вә кечмиш Вестфалија кралынын оғлу*** бу тәклифи палатаја вермишди вә бундан мәгсәд јалныз тахт-тач иддиасында олан лекитимист вә орлеанист намизәдләрини бонапартистләрин намизәди илә бир сыраја, јахуд даһа доғрусу, бонапартистләрин намизәдиндән *ашағы* сыраја гојмаг иди, чүнки бонапартистләрин намизәди һеч олмазса фе'лән дөвләт һакимијјәти башында дурурду.

Наполеон Бонапарт лазыми гәдәр һөрмәтли дејилди ки, *говулмуш крал аиләләринин гајтарылмасыны вә ијун үсјанчыларынын бағышланмасыны* бир тәклифдә бирләшдирә билсин. Будур ки, мәчлис әксәријјәтинин гәзәбләнмәси ону, мүгәддәс илә мәл'уну, јә'ни крал чинси илә пролетар нәслини, чәмијјәтин һәрәкәтсиз улдузлары илә зәиф батаглыг ишылтыларыны мүртәдчәсинә гарышдыран тәклифләри дәрһал кери көтүрмәјә вә бу ики тәклифин һәр биринә лазыми јер вермәјә мәчбур етди. Мәчлис әксәријјәти крал аиләләрини өлкәјә кери чағырмаг лајиһәсини гәти сурәтдә рәдд етди вә лекитимистләрин Демосфени олан *Берје* бу гәрарын әһәмијјәти һаггында һеч бир шүбһә јери гојмады. О деди ки, мәгсәд тахт-тач иддиасында оланлары ади вәтәндаш һалына салмагдыр! Онлары өз мүгәддәслик нишанәсиндән, саламат галан сон әзәмәт нишанәсиндән, *өлкәдән говулмаг әзәмәтиндән* məһрум етмәк истәјирләр! Берје деди ки, өз јүксәк әсил-нәчабәтини унудуб Франсаја гајыдачаг вә бурада ади бир гејри-рәсми адам кими

---

* — *Һервег, К.* «Дағлардан». *Ред.*

** — «Бәсдир чаным! Бәсдир чаным!». *Ред.*

*** — Жером Бонапартын оғлу Наполеон Жозеф Бонапарт. *Ред.*

јашајачаг тахт-тач иддиачылары һаггында инсанлар нә фикирдә ола биләрләр? Бонапарта бундан даһа ајдын сөјләмәк олмазды ки, о, өлкәдә галмагла һеч бир шеј газанмамышдыр вә әкәр о, бирләшмиш ројалистләрә бурада, президент вәзифәсиндә, *битәрәф бир шәхсијјәт* кими лазым идисә, һәгиги тахт-тач иддиасында оланлар мәсәләдән хәбәри олмајанларын нәзәриндән кизләнмәк үчүн өлкәдән говулмаг пәрдәси далында галмалы идиләр.

Нојабрын 1-дә Луи Бонапарт Ганунверичи мәчлисә бир мәктубла чаваб вериб Барро һөкумәтинин исте'фаја чыхдығыны вә јени һөкумәтин тәшкил едилдијини хејли кәскин ифадәләрлә билдирди. Барро — Фаллу һөкумәти ројалистләр иттифагынын һөкумәти олдуғу һалда, Опул һөкумәти Бонапартын һөкумәти иди, Ганунверичи мәчлисә гаршы президентин аләти иди, *приказчикләр һөкумәти иди.*

Даһа Бонапарт јалныз 1848-чи ил декабрын 10-дакы *битәрәф шәхсијјәт* дејилди. О, ичраијјә һакимијјәтинин башчысы олмаг е'тибары илә мүәјјән мәнафеләрин мәркәзи олмушду; анархија илә мүбаризә гајда-ганун партијасынын өзүнү мәчбур етмишди ки, онун нүфузуну артырсын вә әкәр онун даһа нүфузу јох идисә, гајда-ганун партијасы тамамилә нүфузсуз иди. Мәкәр о үмид едә билмәздими ки, бир тәрәфдән, орлеанистләрлә лекитимистләр арасындакы рәгабәт, дикәр тәрәфдән исә, һәр һансы бир монархијаны бәрпа етмәк зәрурәти һәр ики фраксијаны *битәрәф бир тахт-тач иддиачысыны* танымаға мәчбур едәчәкдир?

1849-чу ил нојабрын 1-дән е'тибарән конститусијалы республиканын һәјатында 1850-чи ил мартын 10-да гуртаран үчүнчү дөвр башланыр. Конститусија идарәләри арасында кедиб Кизонун чох хошуна кәлән нормал ојун, јә'ни ичраијјә һакимијјәти илә ганунверичи һакимијјәт арасында чәкишмә башланыр. Лакин бу һәлә һамысы дејилди. Бонапарт, бирләшмиш орлеанистләрлә лекитимистләрин реставрасија истәкләринә гаршы өзүнүн фе'лән мөвчуд һакимијјәтинин јуридик әсасыны тәшкил едән республиканы мүдафиә едир; гајда-ганун партијасы да Бонапартын реставрасија истәкләринә гаршы өз биркә һөкмранлығынын јуридик әсасыны тәшкил едән республиканы мүдафиә едир; лекитимистләр орлеанистләрә гаршы, орлеанистләр исә лекитимистләрә гаршы status quo-ну*, јә'ни республиканы мүдафиә едирләр. Гајда-ганун партијасынын бүтүн бу фраксијаларындан һәр бири өз кралыны вә өз реставрасијасыны in petto** тутдуғу һалда, өз рәгибинин гәсб-

* — мөвчуд вәзијјәт, мөвчуд гајда-ганун. *Ред.*
** — көнлүндә, үрәјиндә. *Ред.*

карлыг вә гијамчылыг истәкләринә гаршы гојдуғу форма буржуазијанын үмуми һөкмранлығыдыр ки, онларын һәр биринин ајры-ајры тәләбләрини гаршылыглы сурәтдә битәрәфләшдирән вә горујуб сахлајан бу форма *республикадыр*.

Һантын јеканә сәмәрәли дөвләт формасы һесаб етдији республика һеч бир заман һәјата кечирилмәјән, лакин һәјата кечирилмәси даим бизим үчүн бир мәгсәд, бир мәрам олмасы лазым кәлән әмәли зәканын постулаты олдуғу кими, бу ројалистләрин постулаты да *монархијадыр*.

Беләликлә, буржуа республикачыларынын әлиндән бош идеоложи формул кими чыхан конститусијалы республика, бирләшмиш ројалистләрин әлиндә долғун мәзмуна малик чанлы форма олду. Тјер: «Биз ројалистләр, конститусијалы республиканын һәгиги дајағыјыг» дејәндә бу сөзләринин нә гәдәр доғру олдуғуну һеч өзү дә күман етмирди.

Коалисија һөкумәтинин сүгут етмәсинин вә приказчикләр һөкумәтинин мејдана чыхмасынын башга бир әһәмијјәти дә вар иди. Јени һөкумәтдә малијјә назиринин ады *Фулд* иди. Фулдун малијјә назири тә'јин олунмасы Франсанын милли сәрвәтини рәсмән биржанын ихтијарына вермәк, дөвләтин варыны биржа васитәси илә вә биржанын хејринә идарә етмәк демәк иди. Фулдун тә'јин едилмәси илә бир заманда малијјә аристократијасы өзүнүн бәрпа олундуғуну «Moniteur»-дә е'лан етди. Бу бәрпа бүтүн галан бәрпалары зәрури сурәтдә тамамлајырды вә онларла бирликдә конститусијалы республика силсиләсиндә бир һалга тәшкил едирди.

Луи-Филипп, бир дәфә олса да чәсарәт едиб әсл loup-cervier* малијјә назири тә'јин етмәмишди. Онун монархијасы буржуазијанын јухары тәбәгәсинин һөкмранлығы үчүн ән көзәл бир ад олдуғу кими, онун назирликләриндә имтијазлы мәнафе дә, һеч бир шәхси мәнфәәт олмадығыны көстәрән идеоложи адлар дашымалы иди. Мүхтәлиф монархијаларын, лекитимист вә орлеанист монархијаларын пәрдә далында кизләтдији шеј буржуа республикасында һәр јердә өн сәһнәјә чыхды. Онларын көјләрә галдырдығы шеји буржуа республикасы јерә ендирди. Буржуа республикасы, мүгәддәс адамларын адларыны һаким синфи мәнафејин буржуа хүсуси адлары илә әвәз етди.

Бүтүн бу шәрһимиз, республиканын нечә өз варлығынын илк күнүндән е'тибарән малијјә аристократијасынын һөкмранлығыны нәинки мәһв етмәмиш, һәтта, әксинә, даһа да мөһкәмләндирмиш олдуғуну көстәрди. Лакин республика малијјә аристократијасы гаршысында, өз ирадәси әлејһинә, талејә табе

* — биржа гурдуну. *Ред.*

олараг күзәштә кедирди. Фулдла бирликдә исә һөкумәт тәшәббүсү малиjjә аристократиjасынын әлинә гаjытмыш олду.

Суал едә биләрләр, бәс нечә олду ки, буржуа коалисиjасы Луи-Филипп заманы буржуазиjанын галан тәбәгәләрини һакимиjjәтдән кәнар вә jа өзүнә табе едән малиjjә аристократиjасынын һөкмранлығына дөзүб разы олду?

Бу суалын чавабы чох садәдир.

Һәр шеjдән әввәл, малиjjә аристократиjасы өзү роjалист коалисиjасы дахилиндә мүһүм рәһбәр бир групдур ки, бу коалисиjанын да үмуми һөкумәт органлары республика адланыр. Мәкәр орлеанистләрин натиг вә «истеʼдад саһибләри» малиjjә аристократиjасынын көһнә мүттәфиг вә ортаглары деjилдиләр? Мәкәр малиjjә аристократиjасынын өзү орлеанистләрин гызыл дәстәси деjилдир? Лекитимистләрә кәлдикдә, онлар һәлә Луи-Филипп заманында бүтүн биржа, мәʼдән вә дәмирjол еһтикарлары азғынлыгларында әмәли сурәтдә иштирак едирдиләр. Үмумиjjәтлә, ири торпаг саһиблиjи илә малиjjә аристократиjасынын иттифагы *нормал һадисәдир. Инкилтәрә* буна бир сүбутдур, һәтта *Австриjа* да буна бир сүбутдур.

Франса кими бир өлкәдә, милли истеһсалы дөвләт борчунун мәбләғинә нисбәтән геjри-мүтәнасиб сурәтдә ашағы пилләдә дуран, дөвләт рентасы еһтикар үчүн ән мүһүм бир васитә олан, биржасы исә мәһсулдар олмаjан шәкилдә артмаг истәjән капиталын тәтбиги үчүн башлыча базар тәшкил едән белә бир өлкәдә, бүтүн буржуа вә jарыбуржуа синифләринә мәнсуб саjсыз-һесабсыз адамлар һөкмән дөвләт борчунда, биржа оjунунда, малиjjәдә мараглы олмалыдыр. Мәкәр биржа оjунунун бүтүн бу икинчи дәрәчәли иштиракчылары, еjни мәнафеjи чох кениш мигjасда, олдугча мүкәммәл вә бүтөв бир шәкилдә тәмсил едән фраксиjаны өзләринә тәбии бир даjаг вә башчы һесаб етмирләр?

Дөвләт варынын малиjjә аристократиjасы әлинә кечмәсинин сәбәби нәдир? Дөвләтин кетдикчә артан борчу. Бәс дөвләтин бу борчуна сәбәб нәдир? Дөвләтин мәхаричинин мәдахилиндән даим чох олмасыдыр ки, бунун да өзү дөвләтин борч алмаг системинин һәм нәтичәси, һәм дә сәбәбидир.

Дөвләтин борчлу олмасына jол вермәмәк үчүн дөвләт өз мәхаричини азалтмалы, jәʼни һөкумәт организмини садәләшдирмәли, ихтисар етмәли, идарәләри мүмкүн гәдәр азалтмалы, мүмкүн гәдәр аз мәʼмур сахламалы, мүлки чәмиjjәтин ишләринә мүмкүн гәдәр аз гарышмалыдыр. Гаjда-ганун партиjасы исә бу jолла кедә билмәзди; онун һөкмранлығыны вә синфинин варлыг шәраитини һәр тәрәфдән горху алтына алан тәһлүкәләр артдыгча, бу партиjа өз чәза тәдбирләрини, дөвләт адындан етдиjи рәсми мүдахиләни кетдикчә даһа да гүввәтләндир-

мәли, дөвләт органлары шәхсиндә һәр шејә гарышмалы иди. Шәхсијјәтә вә мүлкијјәтә гаршы чинајәтләр чохалдығы бир заманда жандармерија һеј'әтини азалтмаг олмаз.

Ја да дөвләт борчсуз кечинмәјә чалышмалы, әһалинин ән варлы синифләри үзәринә *фөвгәл'адә веркиләр* јүкләмәклә бүдчәдә, һеч олмазса мүәјјән заман үчүн тез кечән мүвазинәт јаратмалыдыр. Лакин гајда-ганун партијасы милли сәрвәти биржанын истисмарындан хилас етмәк үчүн өз сәрвәтини вәтән јолунда гурбанмы етмәлидир? Pas si bête!*.

Сөзүн гысасы, Франса дөвләтиндә әсаслы чеврилиш едилмәдән Франсанын дөвләт малијјәсиндә чеврилиш едилә билмәз. Бу дөвләт малијјәси исә зәрури олараг дөвләтин борчлу олмасы илә әлагәдардыр, дөвләтин борчлу олмасы да дөвләт борчлары еһтикарынын ағалығы илә, дөвләт кредиторларынын, банкирләрин, пул алверчиләринин, биржа гурдларынын ағалығы илә әлагәдардыр. Гајда-ганун партијасынын тәкчә бир фраксијасы малијјә аристократијасынын јыхылмасында ачыгча мараглы иди ки, бу да *фабрикчиләрди*. Биз орта вә хырда сәнајечиләрдән дејил, Луи-Филипп заманы сүлалә мүхалифәтинин кениш базиси олан сәнаје магнатларындан данышырыг. Онларын мәнафеји, шүбһәсиз, истеһсал хәрчинин азалмасыны вә, демәли, истеһсал хәрчинә дахил олан веркиләрин азалмасыны, фаизләри бу веркиләрә дахил олан дөвләт борчларынын азалмасыны тәләб едирди, — башга сөзлә десәк, онларын мәнафеји малијјә аристократијасынын јыхылмасыны тәләб едирди.

Инкилтәрәдә биз доғрудан да фабрикчиләри, Кобден вә ја Брајт кими адамлары банка гаршы вә биржа аристократијасы әлејһинә сәлиб мүһарибәсинин башында көрүрүк, ән ири франсыз фабрикчиләри исә өз инкилис рәгибләринә нисбәтән хырда буржуадырлар. Бәс нәјә көрә Франсада белә дејилдир? Она көрә ки, Инкилтәрәдә сәнаје, Франсада исә әкинчилик үстүн јер тутур. Инкилтәрәдә сәнаје free trade**-јә мөһтач олдуғу һалда, Франсада һимајәчилик көмрүкләринә, башга инһисарларла бир сырада милли инһисара мөһтачдыр. Франса сәнајеси Франсада истеһсал үзәриндә һөкмран дејилдир, буна көрә дә франсыз фабрикчиләри франсыз буржуасы үзәриндә һөкмран дејилдирләр. Франсыз фабрикчиләри өзләринин мәнафеләрини буржуазијанын башга фраксијаларындан мүдафиә етмәк үчүн инкилисләр кими һәрәкатын башында дуруб бунунла да өзләринин синфи мәнафејини биринчи сыраја гоја билмирләр; онлар ингилабын гујруғунда кетмәли вә өз синиф-

---

* — О бу гәдәр дә ахмаг дејилдир! *Ред.*

** — тичарәт азадлығына. *Ред.*

ләринин үмуми мәнафејинә экс олан мәнафеләрә хидмәт етмәлидирләр. Февралда онлар өз вәзијјәтләрини анламамышдылар, лакин феврал онларын ағлыны башына кәтирди. Фәһләләрин доғурдуғу тәһлүкә иш саһибиндән, сәнаје капиталистиндән башга кимләр үчүн даһа чох горхулу ола биләр? Одур ки, Франсада фабрикчи лабүд олараг гајда-ганун партијасынын ән гаты тәрәфдарларына гошулду. Доғрудур, малијјә кралларьи онун *мәнфәәтини* кәсирләр, *лакин пролетариатын һәмин мәнфәәти тамамилә мәһв едәчәјинә нисбәтән бу нәдир ки?*

Франсада хырда буржуа, сәнаје буржуазијасы үчүн ади ола биләчәк иши көрүр; фәһләләр исә хырда буржуалар үчүн ади олан вәзифәни јеринә јетирирләр; бәс фәһләнин вәзифәсини ким јеринә јетирир? Һеч кәс. Бу вәзифә һеч дә Франсада јеринә јетирилмир, бурада анчаг е'лан едилир. Бу вәзифә һеч бир јердә милли сәрһәдләр дахилиндә јеринә јетирилә билмәз[13], франсыз чәмијјәти дахилиндәки синифләр мүһарибәси милләтләр арасындакы дүнја мүһарибәсинә чевриләчәкдир. Бу вәзифә јалныз о заман јеринә јетирилмәјә башланачагдыр ки, дүнја мүһарибәси, пролетариаты дүнја базарлары үзәриндә ағалыг едән халгын башына, Инкилтәрәнин башына кәтириб гојачаг. Лакин бурада өз сонуну дејил, өз мүтәшәккил башланғычыны тапан ингилаб гысамүддәтли ингилаб олмајачаг. Индики нәсил Мусанын сәһрадан кечирдији јәһудиләри хатырладыр. Бу нәсил јени дүнјаны нәинки фәтһ етмәли, һабелә өз јерини, јени дүнјаны гурмаг үчүн јеткинләшән инсанлара вермәкдән өтрү сәһнәдән чәкилмәли олачагдыр.

Фулда гајыдаг.

1849-чу ил нојабрын 14-дә Фулд Милли мәчлисин трибунасына галхыб өз малијјә системини изаһ етди: көһнә верки системини мәдһ етмәк! шәраб веркисини сахламаг! Пассинин кәлир веркисиндән әл чәкмәк!

Пасси дә ингилабчы дејилди, о, Луи-Филиппин көһнә назири иди. О, Дүфор типли пуританлардан вә Ијул монархијасынын гапазалтысы Тестин ән мәһрәм достларындан иди!* Пасси дә көһнә верки системини тә'рифләјирди, о да шәраб веркисини сахламағы тәклиф едирди, лакин ејни заманда дөвләт кәси-

---

* 1847-чи ил ијулун 8-дә Парисдә перләр палатасында, дуз консессијасы алмаг мәгсәди илә мә'мурлара рүшвәт вермәкдә иттиһам едилән Пармантје илә кенерал Күбјерә, һабелә онлардан рүшвәт алмагда иттиһам едилән о заманкы ичтимаи ишләр назири Тестә гаршы мүһакимә башланмышды. Тест, мүһакимә заманы өзүнү өлдүрмәк истәјирди. Мүттәһимләрин һамысы чох ағыр чәримә вермәјә, Тест исә, бундан әлавә, үч ил һәбсә мәһкум едилмишди. *(1895-чи ил нәшринә Енкелсин гејди).*

ри үзәриндәки пәрдәни ачмышды. О демишди ки, дөвләтин ифлас етмәсинин гаршысыны јалныз јени бир кәлир веркисинин көмәји илә алмаг олар. Вахтилә Ледрү-Ролленә дөвләт ифласыны тәклиф едән Фулд, инди Ганунверичи мәҹлисә дөвләт кәсирини тәклиф етди. О, сирри сонралар ашкар олан јығым вә'д етди: мәсәлән, хәрҹ 60 милјон азалды, ҹари борҹ исә 200 милјон артды, — рәгәмләр груплашдырылыб һесаб чәкиләркән едилән бу шүбһәли һоггабазлыглар, нәһајәт, јени-јени борҹ алынмасына сәбәб олурду.

Фулд дөврүндә буржуазијанын рәгабәт едән дикәр фраксијалары илә бир сыраја гојулан малијјә аристократијасы өз тамаһкарлығыны, әлбәттә, Луи-Филипп дөврүндә олдуғу гәдәр һәјасызлыгла ачыб көстәрмирди. Лакин систем ејнилә галмышды: дөвләт борҹлары јенә дә даим артыр, үстүөртүлү кәсир давам едирди. Арадан бир мүддәт кечәндән сонра көһнә биржа фырылдаглары даһа ајдын ортаја чыхды. Будур бунун сүбутлары: Авинјон дәмир јолу һаггындакы ганун, бир заман бүтүн Парисдә күнүн ән мараглы мәсәләси олуб дөвләт кағызлары гијмәтинин әсрарәнкиз сурәтдә дүшүб-галхмасы вә, нәһајәт, 10 март сечкиләриндә Фулд илә Бонапартын баш тутмајан еһтикары.

Малијјә аристократијасынын рәсми бәрпасы илә франсыз халгы тезликлә јенидән 24 феврал гаршысында дурмалы иди.

Конституанта, өз варисинә гызғын нифрәт бәслөдијиндән 1850-ҹи илин шәраб веркисини ләғв етмишди. Көһнә веркиләр ләғв едилдијинә көрә, јени борҹлары өдәмәк үчүн вәсаит јох иди. Гајда-ганун партијасы ахмагларындан бири олан *Кретон*, Ганунверичи мәҹлис өз иҹласларына һәлә фасилә вермәмиш, тәклиф етди ки, шәраб веркиси сахланылсын. Фулд бу тәклифи бонапартист һөкумәти адындан гәбул етди вә 1849-ҹу ил декабрын 20-дә, Бонапартын президент е'лан едилмәсинин илдөнүмү күнү Милли мәҹлис *шәраб веркисинин јенидән гојулдуғу* һаггында бир декрет верди.

Бу веркинин јенидән гојулмасыны мүдафиә едән адам малијјәчи дејил, језуитләрин рәһбәри *Монталамбер* иди. Онун кәтирдији дәлилләр һејрәт едиләҹәк дәрәҹәдә садә иди. Верки — һөкумәтә сүд верән ана дөшүдүр; һөкумәт исә — тәзјиг аләтидир, нүфуз органларыдыр, ордудур, полисдир, мә'мурлардыр, һакимләрдир, назирләрдир, *кешишләрдир*. Веркијә гәсд етмәк, — буржуа ҹәмијјәтинин мадди вә мә'нәви истеһсалыны пролетар вәһшиләринин гәсдиндән горујан гајда-ганун кешикчиләринә анархистләрин гәсд етмәси демәкдир. Верки, — мүлкијјәт, аилә, гајда-ганун вә динлә бир сырада бешинҹи аллаһдыр. Шәраб веркиси исә шәксиз бир веркидир, һәм дә ади бир верки дејил, монархизм гохусу верән көһнә, һөрмәтли

бир веркидир. Vive l'impôt des boissons! Three cheers and one more*.

Франсыз кәндлиси шејтаны өз тәсәввүрүнә кәтирмәк истәдији заман ону верки јыған сифәтиндә көрүр. Монталамбер веркини аллаһ е'лан етдији замандан бәри кәндли аллаһсыз, атеист олду вә шејтанын — *сосиализмин* гучағына атылды. Гајда-ганун дини дүшүнҹәсизлик үзүндән кәндлини итирди, језуитләр дүшүнҹәсизлик үзүндән кәндлини итирдиләр, Бонапарт дүшүнҹәсизлик үзүндән кәндлини итирди. 1849-ҹу илин 20 декабры 1848-ҹи илин 20 декабрыны һәмишәлик е'тибардан салды. «Өз әмисинин гардашы оғлу» өз аиләсиндә биринҹи адам дејилди ки, шәраб веркиси, Монталамбер демишкән, ингилаб туфаны гохусу верән бу верки ону мәһв етмишди. Әсл, бөјүк Наполеон Мүгәддәс Јелена адасында демишди ки, шәраб веркисинин јенидән гојулмасы онун сүгутуна һәр шејдән артыг сәбәб олмушду, чүнки бу верки Ҹәнуби Франса кәндлиләрини ондан узаглашдырмышды. Һәлә XIV Лүдовик заманында бу верки халгын нифрәтинин башлыҹа сәбәби олмушду (Буакилбер вә Вобанын әсәрләринә бахын). Биринҹи ингилаб бу веркини ләғв етмишди, Наполеон исә 1808-ҹи илдә ону бир гәдәр дәјишдирилмиш шәкилдә јенидән гојду. Реставрасија Франсаја дахил олан заман нәинки ат чапан казаклар, һабелә шәраб веркисини ләғв етмәк вә'дләри дә она јол ачырды. Әлбәттә, gentilhommerie** gens taillable à merci et miséricorde*** верилән вә'ди јеринә јетирмәјә мәҹбур дејилдиләр. 1830-ҹу ил шәраб веркисинин ләғв едиләҹәјини вә'д етди. Дејилән шеји етмәк вә едилән шеји демәк бу илин руһуна ујғун дејилди. 1848-ҹи ил, һәр шеји вә'д етдији кими, шәраб веркисини ләғв едәҹәјини дә вә'д етди. Нәһајәт, һеч бир шеј вә'д етмәјән Конституанта, јухарыда дедијимиз кими өз вәсијјәтнамәсиндә шәраб веркисинин 1850-ҹи ил јанварын 1-дән е'тибарән ләғв едилмәси һаггында бинакүзарлыг верди. Лакин 1850-ҹи ил јанварын 1-нә онҹа күн галмыш Ганунвериҹи мәҹлис бу веркини јенидән гојду. Беләликлә, франсыз халгы әбәс јерә бу веркини говмаға чалышырды: франсыз халгы бу веркини гапыдан говуб чыхаранда, о јенидән пәнҹәрәдән ичәри кирирди.

Халгын шәраб веркисинә нифрәти әбәс дејилди: франсыз верки системинин нифрәт доғуран бүтүн ијрәнҹ ҹәһәтләри бу веркидә бирләшмишди. Бу веркини алмаг үсулу нифрәт доғурур, ону бөлмәк үсулу аристократҹасынадыр, чүнки гојулан веркинин фаиз дәрәҹәси һәм ән ади шәраблар, һәм дә ән баһа-

* — Јашасын шәраб веркиси! Үч гат ура вә јенә дә ура! *Ред.*
** — задәканлар. *Ред.*
*** — һүгугсуз ашағы силкә. *Ред.*

лы шәраблар үчүн бәрабәрдир; демәли, истеһлакчыларын әмлакы азалдыгча бу верки һәндәси прогреслә артыр; бу верки тәрсинә олан мүтәрәгги веркидир. Бу верки сахта вә сүн'и шәраб гајырмаг үчүн верилән мүкафатдыр вә беләликлә дә зәһмәткеш синифләрин даим зәһәрләнмәсинә сәбәб олур. Бу верки әһалиси 4 000 нәфәрдән артыг олан һәр бир шәһәрин гапысында аксиз гаравулханасы гурараг вә һәр бир белә шәһәри һимајә көмрүјү илә франсыз шәрабындан горујан јад бир өлкә һалына салараг истеһлакы азалдыр. Ири шәраб алверчиләри вә даһа артыг дәрәчәдә хырда marchands de vinләрин, јә'ни кәлири анчаг шәраб истеһлакындан асылы олан мејханачыларын һамысы шәраб веркисинин гаты дүшмәнидир. Нәһајәт, шәраб веркиси истеһлакы азалтмагла мәһсулун сатыш базарыны да даралдыр. Бу верки шәһәр фәһләләрини шәраб алмаг имканындан мәһрум етмәклә, шәраб истеһсал едән кәндлиләри дә шәраб сатмаг имканындан мәһрум един. Франсада исә тәгрибән 12 милјон шәраб истеһсалчысы вардыр. Буна көрә дә бүтүн халгын шәраб веркисинә нифрәт бәсләмәсинин сәбәби вә хүсусән кәндлиләрин шәраб веркисинә гаршы сон дәрәчә гәзәбләнмәләринин сәбәби ајдындыр. Һәм дә онлар шәраб веркисинин јенидән гојулмасыны аз-чох тәсадүфи олан тәк бир һадисә һесаб етмирдиләр. Кәндлиләрин атадан оғула кечән өз хүсуси тарихи ән'әнәләри вардыр вә бу тарихи мәктәбдә белә бир әгидә һасил олмушдур ки, һәр бир һөкумәт кәндлиләри алдатмаг истәјәндә шәраб веркисини ләғв едәчәјини онлара вә'д едир вә онлары алдадан кими веркини јенә өз күчүндә сахлајыр вә ја јенидән гојур. Кәндли һөкумәтин ширин дилини, онун мејлини шәраб веркиси илә сынагдан чыхарыр. Декабрын 20-дә шәраб веркисинин јенидән гојулмасы бу демәк иди ки, *Луи Бонапарт да башгалары кимидир.* Лакин о, башгалары кими дејилди; о, *кәндлиләрин ичады* иди вә кәндлиләр милјонларла адамын верки әлејһинә јазыб имзаладығы коллектив әризәләрлә, бир ил әввәл «өз әмисинин гардашы оғлуна» вердикләри сәсләри кери алмыш олдулар.

Бүтүн Франса әһалисинин үчдә ики һиссәсиндән чохуну тәшкил едән кәнд әһалиси башлыча олараг азад *торпаг саһибләри* адыны дашыјанлардан ибарәтдир. Бунларын 1789-чу ил ингилабы нәтичәсиндә феодал мүкәлләфијјәтиндән пулсуз азад едилән биринчи нәсли өз торпағынын мүгабилиндә һеч бир шеј өдәмәмишди. Лакин сонракы нәсилләр, вахты илә өзләринин јарытәһкимли ата-бабаларынын рента, онда бир веркиси, бијар вә саирә шәклиндә вердијини, *торпағын гијмәти* шәклиндә вермәли олмушдулар. Бир тәрәфдән, әһалинин сајы артдыгча, дикәр тәрәфдән исә, торпаглар даһа чох хырдаландыгча,

хырда торпаг парчасынын гијмәти дә баһаланырды, чүнки бу парселләр хырдаландыгча, онлара тәләб дә артырды. Лакин кәндлинин парсел мүгабилиндә өдәдији гијмәт артдыгча *кәндлинин борчу,* јә'ни *һипотек* дә һөкмән артырды вә кәндлинин бу парсели ја билаваситә сатын алмасынын, јахуд парселин она һәмварисләри тәрәфиндән капитал олараг верилмиш олмасынын фәрги јох иди. Мәһз торпагла әлагәдар олан борч *һипотек,* јә'ни торпаг кирову адланыр. Орта әсрләрдәки торпаг саһәләри әтрафында *имтијазлар* јығышыб чохалдығы кими, мүасир парселләр әтрафында да *һипотекләр* јығышыб чохалыр. — Дикәр тәрәфдән, парсел системиндә торпаг кәндли үчүн ади *истеһсал аләтидир.* Лакин торпаг нә дәрәчәдә хырдаланырса, онун мәһсулдарлығы да о дәрәчәдә азалыр. Торпағы бечәрмәк үчүн машын ишләтмәк, әмәк бөлкүсү, бөјүк мелиорасија тәдбирләри, мәсәлән: гурутма вә суварма каналлары чәкмәк вә и. а. кет-кедә даһа аз мүмкүн олур, торпағы бечәрмәк үчүн едилән *сәмәрәсиз хәрч* исә артыр, һәм дә бу истеһсал аләтинин өзү нә нисбәтдә хырдаланырса, һәмин хәрч дә ејни нисбәтдә артыр. Бүтүн бунлар парсел саһибинин капиталы олуб-олмадығындан асылы олмајараг баш верир. Лакин торпағын парчаланма просеси давам етдикчә ән ачыначаглы аваданлыға малик торпаг парчасы хырдача тәсәррүфатын јеканә капиталы шәклини алыр, торпаға капитал гојмаг имканы даһа да азалыр, ән јохсул кәндли [Kotsass] агрономијанын мүвәффәгијјәтләриндән истифадә едә билмәк үчүн лазым олан торпағын, пулун вә тәһсилинин чатышмадығыны даһа артыг һисс едир, торпағы бечәрмәк иши даһа артыг тәнәззүл едир. Нәһајәт, *үмуми истеһлак* нә нисбәтдә артырса вә кәндлинин бүтүн аиләсинин јашамасыны тә'мин етмәјән мүлкијјәти, бу аиләнин башга бир ишлә мәшғул олмасына нә нисбәтдә мане олурса, тәсәррүфатын *халис мәдахили* дә о нисбәтдә азалыр.

Демәли, әһали нә дәрәчәдә артырса вә торпаг нә дәрәчәдә хырдаланырса, *истеһсал аләти,* торпаг да о дәрәчәдә *бағаланыр, торпағын мәһсулдарлығы* азалыр, *әкинчилик* о дәрәчәдә *тәнәззүл едир вә кәндлинин борчу артыр.* Вахтилә нәтичә олан шеј, инди дөнүб онун сәбәби олур. Һәр бир нәсил өзүндән сонракы нәслә даһа чох борч гојуб кедир, һәр бир јени нәсил даһа ағыр вә әлверишсиз шәраитдә һәјат сүрмәјә башлајыр, һипотек борчу јени-јени һипотек борчуна сәбәб олур вә кәндли јени борч алмаг үчүн бир парча торпағыны јенидән киров гоја билмәјәндә, јә'ни торпағынын үзәринә јени һипотекләр гојдура билмәјәндә, билаваситә *сәләмчинин* пәнчәсинә дүшүр вә бунунла да *сәләм фаизи* олдугча артыр.

Беләликлә, франсыз кәндлиси торпағын *һипотек фаизи* шәклиндә вә *сәләмчидән һипотек харичиндә* алдығы *борчун*

фаизи шәклиндә капиталистләрә нәинки торпаг рентасы, нәинки сәнаје мәнфәәти верир, бир сөзлә, — нәинки *бүтүн халис мәдахилини,* һәтта *өз әмәк һаггынын бир һиссәсини дә* онлара верир; беләликлә, франсыз кәндлиси *Ирландија ичарәдары* сәвијјәсинә алчалмышдыр вә бунларын һамысы *хүсуси мүлкијјәтчи* ады илә олмушдур.

Франсада кет-кедә артан *веркиләрин ағырлығы* вә *мәһкәмә хәрчи* бу просеси сүр'әтләндирмишди; мәһкәмә хәрчи исә гисмән билаваситә франсыз ганунларынын торпаг мүлкијјәти үчүн төрәтдији рәсмијјәтдән, гисмән һәр јердә бир-бири илә тәмас едән вә чарпазлашан парсел саһибләри арасындакы сајсыз-һесабсыз мүнагишәләрдән, гисмән дә бүтүн мүлкијјәт зөвгүнү өз хәјали мүлкијјәтини, *мүлкијјәт һүгугуну* тәәссүбкешликлә мүдафиә етмәкдән алан кәндлиләрә мәхсус чәкишмә һәвәсиндән ирәли кәлирди.

1840-чы илин статистика мә'луматына көрә Франса әкинчилијинин үмуми мәһсулу 5 237 178 000 франклыг иди. Торпағы бечәрмәк хәрчинә, о чүмләдән әкинчиләрин истеһлакына сәрф олунан 3 552 милјон франк бу мәбләғдән чыхылмалыдыр. 1 685 178 000 франклыг халис мәһсул галыр ки, бундан 550 милјон франк һипотек фаизи үчүн, 100 милјону мәһкәмә мә'мурлары үчүн, 350 милјону верки үчүн вә 107 милјону нотариус һаггы, керб рүсуму, һипотек рүсуму вә с. үчүн ајрылмалыдыр. Беләликлә, халис мәһсулун үчдә бир һиссәси — 538 000 000 галыр; әһали арасында адамбашына 25 франк халис кәлир дә дүшмүр[129]. Нә һипотек харичиндәки сәләмчилик, нә дә вәкил хәрчи вә с. бу һесабламада, әлбәттә, нәзәрә алынмамышдыр.

Кәндлиләрин көһнә мәшәггәтләринә республиканын јени мәшәггәтләр әлавә етдији нәзәрә алынарса, инди франсыз кәндлиләринин вәзијјәти тамамилә ајдын олар. Ајдындыр ки, кәндлиләрин истисмар олунмасы илә сәнаје пролетариатынын истисмар олунмасы арасында јалныз *форма* е'тибары илә фәрг вардыр. Бунларын һәр икисинин истисмарчысы јенә дә *капиталын* өзүдүр. Ајры-ајры капиталистләр ајры-ајры кәндлиләри *һипотек* вә *сәләмчилик* васитәси илә истисмар едирләр; капиталистләр синфи кәндлиләр синфини *дөвләт веркиләри* васитәси илә истисмар едир. Кәндли мүлкијјәти һүгугу, бу вахтадәк кәндлиләри капиталын ихтијарына верән бир тилсимдир, бир бәһанәдир ки, капитал бундан истифадә едәрәк, кәндлиләри сәнаје пролетариатына гаршы галдырырды. Јалныз капиталын сүгуту кәндлини јүксәлдә биләр, јалныз антикапиталист пролетар һөкумәти кәндлинин игтисади јохсуллуғуна вә ичтимаи тәнәззүлүнә сон гоја биләр. *Конститусијалы республика* кәндлинин бирләшмиш истисмарчыларынын дик-

татурасыдыр; *сосиалист-демократик* республика, *гырмызы* республика кәндлинин мүттәфигләринин диктатурасыдыр. Кәндлинин сечки гутусуна салдығы сәсләрдән асылы олараг тәрәзинин көзү ја енир, ја да галхыр. Кәндли өз мүгәддәратыны өзү һәлл етмәлидир. — Сосиалистләр һәчвләрдә, алманахларда, тәгвимләрдә, һәр чүр вәрәгәләрдә белә дејирдиләр. Гајдаганун партијасынын мүбаһисә маһијјәтли әсәрләри сајәсиндә бу идејалар кәндли үчүн даһа ајдын олмушдур; бу партија да кәндлијә мүрачиәт едир вә өзүнүн кобуд мүбалиғәләри илә, сосиалист идеја вә сә'јләрини вичдансызчасына тәһриф етмәклә лап кәндлинин үрәјиндән хәбәр верир вә кәндлинин һарам мејвәјә еһтирасыны даһа да артырырды. Лакин сечки һүгугундан истифадә едәркән кәндли синфинин әлдә етдији тәчрүбәнин өзү вә ингилабын сүр'әтли инкишафында кәндлинин далбадал дүчар олдуғу мә'јуслуг она даһа ајдын тә'сир көстәрирди. *Ингилаблар тарихин локомотивләридир.*

Кәндлиләрин әһвали-руһијјәсиндә тәдричән әмәлә кәлән дәјишиклик мүхтәлиф әламәтләрлә өзүнү көстәрди. Бу дәјишиклик Ганунверичи мәчлисә сечкиләрдә өзүнү көстәрмишди, Лион әтрафындакы беш департаментдә е'лан едилән мүһасирә вәзијјәтиндә өзүнү көстәрмишди, 13 ијун күнүндән бир нечә ај сонра Жиронда департаментиндә «мисилсиз палатанын» [chambre introuvable]* кечмиш сәдри әвәзинә монтанјарын сечилмәсиндә өзүнү көстәрмишди, 1849-чу ил декабрын 20-дә *Гар* департаментинин вәфат етмиш лекитимист депутаты јеринә гырмызы бир депутатын сечилмәсиндә[130] өзүнү көстәрмишди, һалбуки бу вилајәт лекитимистләрин ана јурду һесаб едилирди, 1794 вә 1795-чи илләрдә республикачылара тутулан дәһшәтли диванын мејданы олмушду, 1815-чи илдәки terreur blanche**-нин мәркәзи иди вә орада либералларла протестантлары ачыгдан-ачыға өлдүрүрдүләр. Ән һәрәкәтсиз синфин бу чүр ингилабчылашмасы шәраб веркиси јенидән гојуландан сонра өзүнү даһа ајдын көстәрди. 1850-чи илин јанвар вә февралында һөкумәтин көрдүјү тәдбирләр вә вердији ганунлар, демәк олар, јалныз *департаментләрә* вә *кәндлиләрә* гаршы јөнәлдилмишди ки, бу да кәндлиләрин ојандығына ән инандырычы сүбутдур.

Жандармы префектә, супрефектә вә һамыдан әввәл мерә гаршы инквизитор вәзијјәтинә гојан, ән учгар кәндләрин кәнар кушәләринә гәдәр һәр јердә часуслуг системи тәшкил едән *Опул тә'мимнамәси;* кәндли синфинин идеологлары, мүдафиә-

---

* 1815-чи илдә, Наполеон икинчи дәфә тахтдан әл чәкәндән билаваситә сонра сечилән сон дәрәчә ројалист вә мүртәчe палата, тарихдә бу адла танынмышдыр. *(1895-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

** — ағ террорун. *Ред.*

чиси, тәрбијәчиси вә мәшвәрәтчиси олан *мәктәб мүәллимләри* *әлејһинә* јөнәлдилиб онлары бүтүнлүклә префектин өзбашыналығына табе едән, алимләр синфинин пролетарлары олан бу мүәллимләри тә'гиб едилән шикар кими бир кәнддән башга бир кәндә гован *ганун; мерләр әлејһинә* һазырланыб исте'фа тәһлүкәсини Дамокл гылынчы кими онларын башы үстүндә асан вә һәр ан онлары, кәндли ичмаларынын бу президентләрини республика президентинә вә гајда-ганун партијасына гаршы гојан *ганун лајиһәси;* Франсанын 17 һәрби даирәсини дөрд пашалыға[131] чевириб гышла вә ачыг ордукаһы франсызларын милли салону һалына салан *фәрман;* гајда-ганун партијасынын үмуми сечки һүгугу үсулу шәраитиндә Франсанын чәһаләтини вә зорла күтләшмәсини өз варлығы үчүн зәрури шәрт е'лан едәрәк, бу барәдә вердији *тәһсил гануну,* — бүтүн бу ганун вә тәдбирләр нә демәк иди? Бүтүн бунлар департаментләри вә департаментләрин кәндлиләрини јенидән гајда-ганун партијасына табе етмәк үчүн едилән үмидсиз чәһдләр иди.

Чәза тәдбирләри олмаг е'тибары илә бүтүн бунлар һәдәфә дәјмәјән мискин васитәләр иди. Шәраб веркисинин вә 45 сантимлик веркинин сахланылмасы, кәндлиләрин милјарды гајтармаг һаггындакы коллектив әризәләринин истеһза илә рәдд едилмәси вә саир бу кими бөјүк тәдбирләр, — бүтүн бу ганунверичилик шимшәк вә илдырымлары кәндли синфинә анчаг бирдән, елликлә, мәркәздән дәјирди. Јухарыда сајылан ганун вә тәдбирләр исә һүчума вә мүгавимәтә *үмуми* характер верир, бунлары һәр комада сөһбәт мөвзусу едир, ингилабы һәр кәндә ашылајыр, *ингилабы јерләрә јајыр вә кәндлиләшдирирди.*

Дикәр тәрәфдән, Бонапартын бу лајиһәләри вә бунларын Милли мәчлис тәрәфиндән гәбул едилмәси, анархијаны боғмаг, јә'ни буржуазијанын диктатурасына гаршы үсјан едән бүтүн синифләри әзмәк мәсәләси гаршыда дурдуғу заман конститусијалы республиканын һәр ики һакимијјәт органынын разылыға кәлдијини сүбут етмирми? Мәкәр *Сулук* өзүнүн кобуд мәктубундан[132] дәрһал сонра, Луи Бонапартын өзү Наполеонун бајағы карикатурасы олдуғу кими, Фушенин чиркин вә бајағы карикатурасы олан *Карлјенин*[133] бундан билаваситә сонракы мәктубунда гајда-ганун ишинә садиг олдуғу һаггында Ганунверичи мәчлисә тә'минат вермәмишди?

Тәһсил гануну бизә кәнч католикләрлә гоча волтерчиләрин иттифагыны көстәрир. Бирләшмиш буржуазијанын һөкмранлығы, — језуитләрә дост олан Реставрасијанын вә өзүнү азад фикир тәрәфдары кими көстәрән Ијул монархијасынын бирләшмиш истибдадындан башга бир шеј ола биләрдими? Бир

һалда ки, халг буржуа фраксијаларынын бирләшмиш диктатурасына гаршы галхмышды, мәкәр һәмин фраксијалар вахтилә али һакимијјәт уғрунда өз араларында мүбаризә едәркән бу фраксијалардан һәр биринин дикәрләринә гаршы халга вердији силаһлары инди онлар халгын әлиндән дартыб кери алмалы дејилдиләрми? Һеч бир шеј, һәтта concordats à l'amiable* һаггындакы ганунун рәдд едилмәси дә Парис дуканчысыны, *језуитизмлә* бу ишвәбазлыг гәдәр һиддәтләндирмәмишди.

Ејни заманда гајда-ганун партијасынын мүхтәлиф фраксијалары арасында, һабелә Милли мәчлислә Бонапарт арасында тоггушмалар өз гајдасынча давам едирди. Милли мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, Бонапарт өз coup d'état-дан билаваситә сонра, өз бонапартист һөкумәтини тә'јин едәндән сонра, монархијанын јенидән префект тә'јин едилән әлилләрини өз јанына чағырмыш вә конститусијада гадаған едилдијинә бахмајараг, өзүнүн икинчи дәфә президент сечилмәси хејринә тәшвигатла мәшғул олмаларыны онларын хидмәтдә галмалары үчүн бир шәрт олараг ирәли сүрмүшдү; Мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, Қарлје тә'јин едилән кими лекитимистләрин бир клубуну бағлатдырмышды; Мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, Бонапарт «Napoléon»[134] адлы өз хүсуси гәзетини тә'сис етмишди вә һәмин гәзет президентин кизли диләкләрини чамаата билдирирди, назирләр исә Ганунверичи мәчлисин трибунасында данышанда президентин бу диләкләрини данмалыјдылар; Мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, бүтүн е'тимадсызлыг гәрарларына бахмајараг, Бонапарт инад едиб өз назирләрини ишдән чыхартмырды; Мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, кичик забитләрин күндәлик маашына дөрд су артырмагла онларын һүсн-рәғбәтини вә Ежен Сүнүн «Парис сирләриндән» әдәбијјат оғурлуғу јолу илә көтүрүлмүш «борч верән шәрәф банкы» тә'сис етмәклә пролетариатын һүсн-рәғбәтини газанмаға чәһд едилмишди; нәһајәт, Мәчлисин хошуна кәлмәмишди ки, президент ајры-ајры адамлары бағышламагла өзүнә en détail** шөһрәт газандырдығы һалда, Ганунверичи мәчлиси en gros*** һөрмәтдән салмаг үчүн саламат галан ијун үсјанчыларыны Әлчәзаирә сүркүн етмәк Бонапартын назирләри васитәси илә һәјасызчасына тәклиф едилмишди. *Тјер* «coups d'état» вә «coups de tête»**** һаггында һәдәләјичи сөзләр сөјләди, Ганунверичи мәчлис исә Бонапартдан бунунла гисас алырды

---

* — хошлугла бағланан сазишләр. *Ред.*

** — хырда-хырда. *Ред.*

*** — топдан, бирдибли. *Ред.*

**** Бурда чинас вар: «coup d'état»—«дөвләт чеврилиши», «coups de tête» исә — «дүшүнчәсиз һәрәкәтләр» демәкдир. *Ред.*

ки, Бонапартын өз мәнафеји үчүн Мәчлисә тәгдим етдији һәр ганун лајиһәсини рәдд едирди вә үмуми мәнафе үчүн тәгдим етдији һәр ганун лајиһәсини Бонапартын ичраијјә һакимијјәтини гүввәтләндирмәк бәһанәси илә өз шәхси һөкмранлығыны артырмаға чәһд едиб-етмәдији чәһәтдән курултулу шүбһә илә јохлајырды. Бир сөзлә, Мәчлис *нифрәт гәсди илә гисас алырды.*

Лекитимистләр партијасыны да ачыгландыран бу иди ки, даһа зирәк тәрпәнән орлеанистләр, демәк олар, бүтүн дөвләт вәзифәләрини јенә өз әлләринә алырлар вә *мәркәзләшмә* гүввәтләнир, һалбуки лекитимистләр өз ишләринин мүвәффәгијјәтини *пәракәндәләшмәдә* көрүрдүләр. Доғрудан да, әксингилаб *зоракылыгла мәркәзләшдирмә тәтбиг едирди,* јә'ни ингилаб механизмини һазырлајырды. Әксингилаб банк билетләри үчүн мәчбури мәзәннә гојмагла Франсанын һәтта гызыл вә күмүшүнү дә Парис банкында *мәркәзләшдирмиш* вә беләликлә ингилабын *һазыр һәрби хәзинәсини* јаратмышды.

Нәһајәт, орлеанистләри ачыгландыран бу иди ки, онларын әлавә сүлалә принсипинә јенидән пыртлајыб мејдана чыхан лекитимизм принсипи гаршы гојулурду вә задәкан буржуа аиләсиндән чыхмыш арвадына хор бахдығы кими, онларын өзләринин дә даим ағзындан вурур вә онлара хор бахырдылар.

Биз кәндлиләрин, хырда буржуаларын, үмумијјәтлә чәмијјәтин орта тәбәгәләринин нечә пролетариат тәрәфинә кечдикләрини, рәсми республикаја гаршы нечә ачыгдан-ачыға антагонизм һалына кәлдикләрини, республиканын онлара нечә бир дүшмән кими хор бахдығыны аддым-аддым изләдик. *Буржуазијанын диктатурасына гаршы гәзәб, чәмијјәтин јенидән гурулмасына олан еһтијач, демократик республика мүәссисәләрини бу јенидән гурманын аләтләри кими мүһафизә етмәк, һәлледичи ингилаби гүввә олан пролетариатын әтрафында бирләшмәк,—сосиалист-демократија партијасы адланан партијаны, гырмызы республика партијасыны* характеризә едән үмуми чәһәтләрдир. Өз дүшмәнләри тәрәфиндән *«анархија партијасы»* адландырылан бу партија да *гајда-ганун партијасы* кими мүхтәлиф мәнафејин бирләшмәсидир. Көһнә ичтимаи гајдасызлығын ән чүз'и ислаһатындан тутмуш көһнә ичтимаи гајданын деврилмәсинә гәдәр, буржуа либерализминдән тутмуш ингилаби терроризмә гәдәр — «анархија партијасынын» чыхыш вә сон нөгтәсини тәшкил едән ән кәнар нөгтәләр бирбириндән бу гәдәр узагдыр!

Һимајә көмрүкләрини ләғв етмәк — сосиализмдир! чүнки бу, гајда-ганун партијасынын *сәнаје* фраксијасынын инһисарына гәсд едир. Дөвләт тәсәррүфатыны гајдаја салмаг — со-

сиализмдир! чүнки бу, гајда-ганун партијасынын *малијјә* фраксијасынын инһисарына тохунур. Харичдән сәрбәст сурәтдә тахыл вә әт кәтирмәк — сосиализмдир! чүнки бу, гајда-ганун партијасынын үчүнчү фраксијасынын, *ири торпаг саһиблијинин* инһисарыны позур. Фритредерләрин, јә'ни инкилис буржуазијасынын бу ән мүтәрәгги партијасынын тәләбләри Франсада бүтүнлүклә сосиалист тәләбләри һесаб едилир. Волтерчилик — сосиализмдир! чүнки бу, гајда-ганун партијасынын дөрдүнчү фраксијасына, *католикләр* фраксијасына һүчум едир. Мәтбуат азадлығы, иттифаглар азадлығы, үмуми халг тәһсили — сосиализмдир, сосиализмдир! Ахы бунларын һамысы гајда-ганун партијасынын үмуми инһисарына гәсддир!

Ингилабын кедишиндә вәзијјәт о гәдәр сүр'әтлә јеткинләшди ки, бүтүн чаларлардан олан ислаһат достлары, ән чүз'и тәләбләр ирәли сүрән орта синифләр ифратчы чеврилиш партијасынын бајрағы әтрафында, *гырмызы бајраг* әтрафында бирләшмәјә мәчбур олдулар.

Лакин «анархија партијасынын» башлыча тәркиб үнсүрләринин *сосиализми,* игтисади шәраитдән вә буна әсасән бу вә ја дикәр бир синфин, јахуд синиф фраксијасынын үмуми ингилаби тәләбатындан асылы олараг, нә гәдәр фәргли олса да, *бир* нөгтәдә ејни бир шеј иди: бу сосиализм өзүнү *пролетариаты азад етмәк васитәси* е'лан едир вә ону азад етмәји өзүнүн *мәгсәди* е'лан едирди. Бә'зиләри гәсдән башгаларыны, дикәрләри дә өзләрини алдадыб бу әгидәдә идиләр ки, онларын тәләбатына ујғун олараг јенидән гурулан дүнја һамы үчүн ән јахшы дүнјадыр вә бу дүнја бүтүн ингилаби тәләбләри һәјата кечирир вә бүтүн ингилаби мүнагишәләри арадан галдырыр.

«Анархија партијасынын» бир-биринә аз-чох бәнзәјән үмуми сосиалист чүмләләри архасында, әввәлән, «National», «Presse», «Siècle» гәзетләринин *сосиализми* кизләнир ки, бу сосиализм дә малијјә аристократијасынын һөкмранлығыны девирмәјә, сәнаје вә тичарәти көһнә буховлардан хилас етмәјә аз-чох ардычыл сурәтдә чалышыр. Бу сосиализм — сәнаје, тичарәт вә әкинчилик сосиализмидир ки, бунларын да гајда-ганун партијасына дахил олан башчылары онларын мәнафејини гурбан верирләр, чүнки бу мәнафе онларын хүсуси инһисарларына даһа ујғун кәлмир. Сосиализмин һәр бир башга нөвү кими фәһләләрин вә хырда буржуаларын мүәјјән һиссәсини өзүнә чәлб едән бу *буржуа сосиализминдән* фәргли олан хүсуси сосиализм, *хырда буржуа сосиализмидир,* par excellence* сосиализмдир. Капитал бу синфи башлыча олараг *креди-*

* — әксәријјәтлә, сөзүн әсл мә'насында. *Ред.*

тор сифәти илә тә'гиб едир, буна көрә дә һәмин синиф *кредит мүәссисәләри* тәләб едир; капитал бу синфи өз *рәгабәти* илә әзиб боғур, буна көрә дә о, дөвләт тәрәфиндән мүдафиә едилән *бирликләр* јарадылмасыны тәләб едир; капитал ону *тәмәркүзлә* мәғлуб едир, буна көрә дә о, *мүтәрәгги веркиләр* гојулмасыны, варислик һүгугунун мәһдудлашдырылмасыны, бөјүк ишләрин дөвләт тәрәфиндән көрүлмәсини вә *капиталын артмасына зорла мане олан* башга тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Бу синиф, — чох да узун чәкмәјәчәк икинчи бир феврал ингилабына, бәлкә дә, јол верәрәк — өз сосиализмини динч јолла һәјата кечирмәк хәјалында олдуғуна көрә, тәбиидир ки, кәләчәк тарихи просеси, ичтимаи нәзәријјәчиләрин истәр бирликдә, истәрсә дә тәкликдә ујдурмагда вә ја артыг ујдурмуш олдуглары *системләрин һәјата кечирилмәси* шәклиндә тәсәввүр едир. Беләликлә, һәмин сосиалистләр еклектик олурлар, јахуд мөвчуд сосиализм *системләринин* тәрәфдары олурлар, пролетариат өз сәрбәст тарихи һәрәкатына гәдәм гојмаг үчүн јалныз һәлә јеткинләшмәдији заманадәк онун нәзәри ифадәси олан *доктриначы сосиализмин* тәрәфдары олурлар.

Бүтөвлүкдә бүтүн һәрәкаты онун дөврләриндән биринә табе едән, биркә, ичтимаи истеһсалы ајрыча бир педант бејнинин фәалијјәти илә әвәз едән вә башлыча олараг, хырда һоггабазлыглар вә бөјүк сентименталлыг васитәси илә синифләрин ингилаби мүбаризәсини вә бу мүбаризәнин бүтүн зәрури тәзаһүрләрини өз хәјалында арадан галдыран бу *утопија,* бу *доктриначы сосиализм* мүасир чәмијјәти әслиндә јалныз идеал бир чәмијјәт һесаб едир, онун көлкәли тәрәфләриндән мәһрум олан мәнзәрәсини верир вә бу чәмијјәтин һәгиги вәзијјәтинә зидд олараг өз идеалыны һәјата кечирмәјә чалышыр. Одур ки, пролетариат бу сосиализми хырда буржуазијаја бағышладығы, мүхтәлиф сосиалист рәһбәрләри арасында кедән мүбаризә исә, системләр дејилән шејләрдән һәр биринин, ичтимаи чеврилишин кечид дөврләриндән бирини дикәрләринә әкс олараг иддиалы шәкилдә гејд етмәкдән ибарәт олдуғуну ашкара чыхардығы бир заманда, *пролетариат* кетдикчә *ингилаби сосиализм* әтрафында, буржуазијанын өзү *Бланкинин* ады илә адландырдығы *коммунизм* әтрафында даһа артыг бирләшир. Бу сосиализм *фасиләсиз ингилабын е'лан едилмәси,* пролетариатын *синфи диктатурасы* демәкдир ки, бу да *үмумијјәтлә синфи фәргләри јох етмәк,* бу фәргләрин әсасыны тәшкил едән бүтүн истеһсал мүнасибәтләрини јох етмәк, бу истеһсал мүнасибәтләринә мүвафиг олан бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри јох етмәк вә бу ичтимаи мүнасибәтләрдән доған

бүтүн идејаларда чеврилиш әмәлә кәтирмәк үчүн зәрури кечид пилләсидир.

Шәрһимизин чәрчивәси бизә бу мәсәлә үзәриндә мүфәссәл дајанмаға имкан вермир.

Биз көрдүк ки, *гајда-ганун* партијасынын башында лабүд олараг *малијјә аристократијасы* дурдуғу кими, *«анархија партијасынын»* башында да *пролетариат* дурду. Ингилаби чәмијјәтдә бирләшән мүхтәлиф синифләр пролетариатын әтрафында топлашдығы бир заманда, департаментләр даһа аз е'тибарлы олмаға башладығы вә Ганунверичи мәчлисин өзү франсыз Сулукунун* иддиаларыны донгулдана-донгулдана гаршыладығы бир заманда, ијунун 13-дә говулмуш монтанјарларын јеринә јени нүмајәндәләр сечмәк үчүн узун мүддәтдән бәри тә'хирә салыныб ләнкидилән әлавә сечкиләр јахынлашды.

Дүшмәнләри тәрәфиндән нифрәтлә гаршыланан, јаланчы достлары тәрәфиндән аддымбашы тәһгир едилиб алчалдылан һөкумәт, бу дөзүлмәз вә мүтәрәддид вәзијјәтдән чыхмағын *бирчә* чарәсини *гијамда* көрүрдү. Парисдә бир гијам Парис вә департаментләрдә мүһасирә вәзијјәти е'лан етмәк, бунунла да сечкиләри идарә етмәк үчүн бәһанә ола биләрди. Дикәр тәрәфдән, гајда-ганун достлары анархист ролуну ојнамаг истәмирдиләрсә, анархија үзәриндә гәләбә чалан һөкумәтә күзәштә кетмәли олардылар.

Һөкумәт ишә киришди. 1850-чи ил февралын әввәлләриндә һөкумәт азадлыг ағачларыны[135] кәсәрәк халг арасына фитнә салды. Әбәс јерә! Азадлыг ағачлары өз јерини итирдисә, һөкумәт өзү дә башыны итирди вә салдығы фитнә гаршысында горхуја дүшүб кери чәкилди. Милли мәчлис хилас олмаг үчүн Бонапартын етдији бу бичимсиз һәрәкәти чох сојуг е'тимадсызлыгла гаршылады. Солмаз чичәк әклилләринин ијул сүтунундан[136] көтүрүлүб атылмасы да бөјүк бир мүвәффәгијјәт олмады. Бу һәрәкәт ордунун бир һиссәсиндә ингилаби нүмајишләрә сәбәб олду вә Милли мәчлисә бәһанә верди ки, һөкумәтә аз-чох кизли шәкилдә е'тимадсызлыг көстәрсин. Һөкумәтин мәтбуаты әбәс јерә һәдәләјирди ки, үмуми сечки һүгугу ләғв едиләчәк вә казаклар бураја сохулачаглар. Опул әбәс јерә Ганунверичи мәчлисин сол үзвләринә ачыгдан-ачыға мејдан охујуб әбәс јерә онлары күчәјә чағырыр вә дејирди ки, һөкумәт онлары лазымынча гаршыламаға һазырлашмышдыр. Опул анчаг буна наил олду ки, сәдр ону интизамлы олмаға чағырды вә гајда-ганун партијасы, Бонапартын гәсбкарлыг истәјини лаға гојмаг имканыны сол депутатлардан бирисинә вермәклә бундан динмәзчә кам алырды. Нәһајәт, һөкумәтин *24 феврал-*

* — III Наполеонун. *Ред.*

да ингилаб олачағыны габагчадан хәбәр вермәси дә әбәс иди. Һөкумәт јалныз буна наил олду ки, халг 24 феврал күнүнү әсла гејд етмәди.

Пролетариат *гијам* етмәк фитнәсинә ујмады, чүнки *ингилаб* етмәк нијјәтиндә иди.

Һөкумәтин фитнәкарлығы анчаг мөвчуд гурулушдан үмуми наразылығы гүввәтләндириб, бүтүнлүклә фәһләләрин тә'сири алтында олан сечки комитәсинин Парис үчүн үч нәфәри: *Дефлот, Видал* вә *Карнону* намизәд көстәрмәсинә мане олмады. *Дефлот* ијунда сүркүн олунмуш вә Бонапартын шөһрәт газанмаг үчүн атдығы аддымлардан бири нәтичәсиндә әфв едилмишди; о, Бланкинин досту иди вә 15 мај чыхышында иштирак етмишди. *Видал,* бир коммунист јазычы кими, «Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәси һаггында» китабын мүәллифи кими мәшһурдур; о, Лүксембург комиссијасында Луи Бланын катиби олмушду. *Карно,* Конвентин гәләбәни тәшкил едән үзвүнүн оғлу, «National» партијасынын ән аз е'тибардан дүшмүш үзвү иди, мүвәггәти һөкумәтдә вә ичраијјә комиссијасында маариф назири олмушду, тәһсил һаггында өз демократик ганун лајиһәси сајәсиндә језуитләрин тәһсил ганунуна гаршы чанлы бир протест иди. Бу үч намизәд, өз араларында иттифаг бағламыш үч синфи тәмсил едирди: башда ијун үсјанчысы, ингилабчы пролетариатын нүмајәндәси дурурду; онунла бир сырада сосиалист хырда буржуазијанын нүмајәндәси олан доктриначы-сосиалист дурурду; нәһајәт, үчүнчү намизәд—буржуа республикачылары партијасынын нүмајәндәси иди ки, бу партијанын демократик формуллары гајда-ганун партијасы илә тоггушмаларда сосиалист мә'насы газанмыш вә өзүнүн әсл мә'насыны чохдан итирмишди. Бу, *февралда олдуғу кими, јенә буржуазијаја вә һөкумәтә гаршы үмуми бир коалисија* иди. Лакин бу дәфә *ингилаби бирлијин башында пролетариат дурурду.*

Дүшмәнләрин бүтүн чәһдләринә бахмајараг, сосиалист намизәдләр галиб кәлдиләр. Һәтта орду ијун үсјанчысы лејһинә вә өз һәрби назири *Лаит* әлејһинә сәс верди. Гајда-ганун партијасы илдырым вурмуш кими галмышды. Департамент сечкиләри она тәскинлик вермәди: бу сечкиләрдә әксәријјәти монтанјарлар газанды.

1850-чи илин 10 март сечкиләри! Бу, 1848-чи ил ијунунун ләғв едилмәси иди: ијун үсјанчыларыны сүркүн едән вә өлдүрәнләр Милли мәчлисә гајытдылар, лакин белләри бүкүлмүш бир һалда, сүркүн едилмишләрлә бирликдә, дилләриндә онларын принсипләри илә гајытдылар. *Бу, 1849-чу ил 13 ијунун ләғв едилмәси иди:* Милли мәчлисин говдуғу Дағ Милли мәчлисә гајытды, лакин ингилабын командири кими дејил, онун габагда кедән шејпурчусу кими гајытды. *Бу, 10 декабрын ләғв едил-*

мэси иди: Наполеон, өз назири Лаитин шәхсиндә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Франсанын парламент тарихиндә буна бәнзәр јалныз бир һадисә олмушду: X Карлын назири Оссе 1830-чу илдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышды. Нәһајәт, 1850-чи илин 10 март сечкиләри гајда-ганун партијасынын әксәријјәт газандығы 13 мај сечкиләринин ләғв едилмәси иди. 10 март сечкиләри 13 мај әксәријјәтинә гаршы бир протест олду. 10 март ингилаб иди. Сечки бүллетенләринин далында күчә дашы кизләнирди.

Гајда-ганун партијасынын ән ифратчы үзвләриндән Секүр д'Акессо демишди: «10 март сәсвермәси — мүһарибәдир».

1850-чи ил мартын 10-дан е'тибарән конститусијалы республика јени мәрһәләјә, *өзүнүн дағылма мәрһәләсинә* гәдәм гојур. Әксәријјәтин мүхтәлиф фраксијалары јенә бир-бири илә вә Бонапартла бирләшдиләр; онлар јенә гајда-ганану хилас едирләр; Бонапарт јенә онларын *битәрәф шәхсијјәти* олур. Әкәр онлар өзләринин ројализмини хатырлајырларса, буну анчаг буржуа республикасынын мүмкүн олачағына үмидләрини итирдикләринә көрә хатырлајырлар; әкәр о, тахт-тач иддиасында олдуғуну хатырлајырса, буну анчаг президент галмаг имканына үмидини итирдијинә көрә хатырлајыр.

Бонапарт ијун үсјанчысы *Дефлотун* сечилмәсинә *Барошу,* вахтилә Бланки вә Барбесин, Ледрү-Роллен вә Кинарын иттиһамчысы олан Барошу гајда-ганун партијасынын бујуруғу илә дахили ишләр назири вәзифәсинә тә'јин етмәклә чаваб верди. Ганунверичи мәчлис *Карнонун* сечилмәсинә тәһсил ганунуну гәбул етмәклә, *Видалын* сечилмәсинә исә сосиалист мәтбуатынын сәсини боғмагла чаваб верди. Гајда-ганун партијасы өз мәтбуатынын һај-күјү илә гәлбиндәки ваһимәни боғмаға чалышыр. Онун органларындан бири «гылынч мүгәддәсдир» дејир. Башга бир органы да дејир ки, «Гајда-ганун мүдафиәчиләри гырмызылар партијасына гаршы һүчума башламалыдырлар». Гајда-ганунун үчүнчү хорузу банлајыб дејир: «Сосиализмлә чәмијјәт арасында өлүм-дирим мүбаризәси, арасы кәсилмәјән амансыз бир мүһарибә кедир; бу шиддәтли мүһарибәдә икисиндән бири мәһв олмалыдыр; чәмијјәт сосиализми мәһв етмәзсә, сосиализм чәмијјәти мәһв едәчәкдир». Гајда-ганун баррикадалары, дин баррикадалары, аилә баррикадалары гурун! 127 000 парисли сечичинин[137] ишини битирмәк лазымдыр! Сосиалистләр үчүн Варфоломеј кечәси дүзәлдилмәлидир! Гајда-ганун партијасы да гәләбәсинин тә'мин едилдијинә бир ан, доғрудан да, инаныр.

Онун органлары һамыдан чох *«Парис дүканчыларына»* гәзәблә һүчум едир. Парис дүканчылары ијун үсјанчысыны өз нүмајәндәләри сечмишләр! Бу о демәкдир ки, икинчи дәфә

1848-чи ил ијуну мүмкүн дејилдир; бу о демәкдир ки, икинчи дәфә 1849-чу ил 13 ијуну мүмкүн дејилдир; бу о демәкдир ки, капиталын мә'нәви нүфузу гырылмышдыр, буржуа Мәчлиси анчаг буржуазијаны тәмсил едир; бу о демәкдир ки, ири мүлкијјәт мәһв олмушдур, чүнки ондан асылы олан хырда мүлкијјәт, өзү үчүн ничат јолуну мүлкијјәтдән мәһрум оланлар чәбһәсиндә ахтарыр.

Ајдындыр ки, гајда-ганун партијасы лабүд олан өз *басмагәлиб үсулуна* әл атыр: *«Даһа артыг чәза тәдбирләри көрмәли!», «Чәза тәдбирләрини он гат артырмалы!»* — дејә бағырыр. Лакин онун чәза гүввәси он гат азалмыш, мүгавимәт исә јүз гат артмышды. Мәкәр башлыча чәза аләти олан ордунун өзүнә гаршы чәза тәдбирләри көрүлмәли дејилди? Одур ки, гајда-ганун партијасы өз сон сөзүнү дејир: «Бизи боған легаллығын дәмир һалгасыны гырмаг лазымдыр. *Конститусијалы республика мүмкүн олан шеј дејилдир,* биз өз һәгиги силаһымызла мүбаризә етмәлијик; 1848-чи илин февралындан е'тибарән биз ингилаба гаршы *онун* өз силаһы илә вә *онун* өз зәмини үзәриндә мүбаризә едирдик, *онун* тә'сисатларыны гәбул етдик; конститусија мүһасирәдә оланлары дејил, мүһасирә едәнләри горујан галадыр! Троја атынын гарнында биз мүгәддәс Илиона сохулдуг, лакин бабаларымыз *јунанлардан** фәргли олараг, биз дүшмән шәһәрини тутмадыг, әксинә, өзүмүз әсир дүшдүк».

Конститусијанын әсасыны *үмуми сечки һүгугу* тәшкил едир. *Үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәк,* — будур гајда-ганун партијасынын сон сөзү, буржуа диктатурасынын сон сөзү.

Үмуми сечки һүгугу буржуазијанын бу диктатураја һүгугуну 1848-чи ил мајын 4-дә, 1848-чи ил декабрын 20-дә, 1849-чу ил мајын 13-дә, 1849-чу ил ијулун 8-дә тәсдиг етмишди. Үмуми сечки һүгугу 1850-чи ил мартын 10-да өз-өзүнү мәһкум етди. Үмуми сечки һүгугунун бәһрә вә нәтичәси, халгын суверен ирадәсинин гәти һәрәкәти олмаг е'тибары илә буржуазијанын һөкмранлығы, — мәһз буржуа конститусијасынын мә'насыдыр. Лакин бу сечки һүгугунун, халгын бу суверен ирадәсинин мәзмуну, даһа буржуазија һөкмранлығы демәк олмадығы андан е'тибарән конститусијанын нә мә'насы вардыр? Мәкәр сечки һүгугуну, ағыллы бир шеј истәјәчәк, јә'ни буржуазијанын һөкмранлығыны истәјәчәк шәкилдә низама салмаг буржуазијанын билаваситә вәзифәси дејилдир? Мәкәр үмуми сечки һүгугу һәр дәфә мөвчуд дөвләт һакимијјәтини мәһв етмәклә вә һәр дәфә ону јенә өзүндән јаратмагла һәр чүр сабитлији мәһв

---

* Чинасдыр: «grecs» һәм «јунанлар» демәкдир, һәм дә «фырылдагчылар». *(1895-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

етмирми, бүтүн мөвчуд һакимиjjәтләри һәр дәгигә тәһлүкә гаршысында гоjмурму, нүфузу гырмырмы, анархиjанын өзүнү нүфуз саһиби етмәк горхусу төрәтмирми? 1850-чи ил мартын 10-дан сонра буна даһа ким шүбһә едә биләр?

Буржуазиjа, бу вахтадәк үмуми сечки һүгугуну бир бәзәк кими кеjдиjи вә гүдрәтини ондан алдығы һалда инди, ону рәдд едәрәк, ачыгчасына е'тираф едир ки: *«Бизим диктатурамыз бу вахтадәк халгын ирадәси илә jашаjырды, бундан сонра исә халгын ирадәси зиддинә мөһкәмләндириләчәкдир».* Одур ки, буржуазиjа тамамилә ардычыл һәрәкәт едәрәк, инди өзү үчүн даjағы *Франсада* деjил, онун харичиндә, харичи өлкәләрдә, *басгында* ахтарыр.

Франсанын өзүнү, өзү үчүн игамәткаһ сечән бу икинчи Кобленс[138] басгына чағырмагла бирликдә бүтүн милли еһтираслары өз әлеjһинә галдырыр. О, үмуми сечки һүгугуна һүчум етмәклә jени ингилаб үчүн *үмуми бир бәһанә* верир, ингилаба исә мәһз белә бир бәһанә лазымдыр. Һәр бир *хүсуси* бәһанә ингилаби бирлик фраксиjаларыны аjырыб араларындакы фәргләри һөкмән заһирә чыхарарды. *Үмуми* бәһанә исә jарыингилабчы синифләри кичәлләндирир, гаршыдакы ингилабын *муәjjән характери* вә өз һәрәкәтләринин нәтичәләри барәсиндә бу синифләрин өзүнү алдатмасына сәбәб олур. Һәр бир ингилаб зиjафәт мәсәләсинә мөһтачдыр. Үмуми сечки һүгугу да jени ингилабын зиjафәт мәсәләсидир.

Лакин бирләшмиш буржуа фраксиjалары өз *бирләшмиш* һакимиjjәтинин jеканә мүмкүн формасындан, өз *синфи һөкмранлығынын* ән гүдрәтли вә ән долғун формасындан, *конститусиjалы республикадан* әл чәкмәклә вә кери чәкилиб ашағы, натамам вә даһа зәиф формаjа, *монархиjаjа* доғру атылмагла өзләри һаггында һөкм чыхармыш олдулар. Онлар елә гочаjа бәнзәjирләр ки, кәнчлик тәравәтини гаjтармаг арзусу илә өз ушаглыг палтарыны көтүрүб гартымыш бәдәнинә тахмаға чәһд едирләр. Онларын республикасынын хидмәти jалныз бунда иди ки, *бу республика ингилабын шитиллиjи иди.*

1850-чи ил 10 март күну үзәриндә jазылан будур:

*Aprés moi le deluge!**

IV

1850-чи ИЛДӘ ҮМУМИ СЕЧКИ ҺҮГУГУНУН ЛӘҒВ ЕДИЛМӘСИ

(Бундан әввәлки үч фәслин арды «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»[79] журналынын сон, гоша, 5—

---

* — Мәндән сонра истәр лап туфан гопсун. (XV Лүдовикә иснад едилән сөзләр.) *Ред.*

6-чы нөмрәсиндә дәрч едилән «Ичмал»дан көтүрүлмүшдүр. Орада әввәлчә 1847-чи илдә Инкилтәрәдә баш верән бөјүк тичарәт бөһраны тәсвир олунур; Авропа континентиндә сијаси ихтилафларын кәскинләшмәси вә 1848-чи ил феврал вә март ингилабларына чеврилмәси бу бөһранын Авропа континентинә тә'сири илә изаһ олунур, сонра исә көстәрилир ки, тичарәт вә сәнајенин 1848-чи илдә башланыб 1849-чу илдә даһа да гүввәтләнән тәрәггиси, ингилаби јүксәлишин зәифләмәсинә сәбәб олмуш вә ејни заманда иртичанын гәләбәләрини мүмкүн етмишди. Сонра хүсуси олараг Франса һаггында ашағыдакылар дејилир:)*.

Франсада ејни әламәтләр 1849-чу илдән, хүсусән 1850-чи илин әввәлләриндән көрүнмәјә башлады. Инкилтәрәдә олдуғу кими, бурада да хаммалын баһалығы әнкәл тәшкил едирдисә дә, Парис сәнајеси вар күчү илә, Руан вә Мүлһаузен памбыг парча фабрикләри дә олдугча јахшы ишләјирди. Һәм дә Франсада бу тәрәггинин инкишафына, Испанијада кечирилән кениш көмрүк ислаһаты вә Мексикада мүхтәлиф зинәт шејләри үчүн гојулан көмрүјүн ашағы салынмасы хүсусилә көмәк етмишди. Бу базарларын һәр икисинә франсыз әмтәә ихрачы олдугча артмышды. Франсада капиталын артмасы там бир сыра еһтикарла нәтичәләнмишди ки, Калифорнија гызыл мә'дәнләринин кениш мигјасда ишләдилмәси бу еһтикарлар үчүн бир бәһанә олмушду. Кичик сәһмләри вә сосиалист рәнкинә бојанмыш е'ланлары илә билаваситә хырда буржуа вә фәһләләрин пул кисәсинә мүрачиәт едән, лакин үмумијјәтлә анчаг франсызлара вә чинлиләрә мәхсус халис фырылдагчылыгла мәшғул олан бир чох ширкәтләр мејдана чыхмышды. Бу ширкәтләрдән бири һәтта билаваситә һөкумәтин һимајәсиндәдир. Франсада идхал көмрүкләри 1848-чи илин биринчи доггуз ајы әрзиндә 63 милјон франк, 1849-чу илин доггуз ајы әрзиндә 95 милјон франк, 1850-чи илин доггуз ајы әрзиндә исә 93 милјон франк олмушду. Һәм дә 1850-чи илин сентјабрында бу көмрүк 1849-чу илин һәмин ајына нисбәтән јенә бир милјондан да чох артмышды. Ихрачат да 1849-чу илдә артмыш вә 1850-чи илдә даһа јүксәк олмушду.

1850-чи ил 6 август тарихли гануна әсасән Франса банкынын јенидән нағд тә'дијәләр үсулуна кечмәси, јенидән тәрәгги башландығына ән инандырычы сүбутдур. 1848-чи ил мартын 15-дә банк нағд тә'дијәләри дајандырмаг ихтијары алмышды. Әјаләт банклары да дахил олмагла, тәдавүлдә олан банкнотларын мәбләғи о заман 373 милјон франк (14 920 000 фунт стерлинг) иди. 1849-чу ил нојабрын 2-дә тәдавүлдә 482 милјон

* — Бу илк абзасы Енкелс 1895-чи ил нәшри үчүн јазмышдыр. *Ред.*

франк вә ја 19 280 000 ф. ст. вар иди ки, бу да тәдавүлдә олан пулун 4 360 000 ф. ст. гәдәр артмыш олдуғу демәк иди, 1850-чи ил сентјабрын 2-дә исә 496 милјон франк вә ја 19 840 000 ф. ст. вар иди, јә'ни тәгрибән 5 милјон фунт стерлинг артмышды. Буна бахмајараг банкнотларын гијмәтдән дүшмәси мүшаһидә олунмурду; әксинә, банкнотларын тәдавүлү артдыгча, банкын анбарларына јығышан гызыл вә күмүш дә кет-кедә артырды, белә ки, 1850-чи илин јајында метал еһтијаты Франсада мисли көрүнмәмиш мәбләғә чатыб тәгрибән 14 милјон ф. ст. олмушду. Беләликлә, банкын өз билетләринин тәдавүлүнү вә ејни заманда өз фәал капиталыны 123 милјон франк вә ја 5 милјон ф. ст. артыра билмәси журналын бундан габагкы нөмрәләриндән бириндә ирәли сүрдүјүмүз иддианын нә гәдәр дүзкүн олдуғуну парлаг сурәтдә сүбут едиб көстәрир ки*, малијјә аристократијасы ингилаб нәтичәсиндә нәинки зәифләмәмиш, һәтта, әксинә, даһа да мөһкәмләнмишди. Сон илләр әрзиндә Франсанын банклар һаггындакы ганунларына даир ашағыдакы хүласәдән бу нәтичә даһа ајдын көрүнүр. 1847-чи ил ијунун 10-да банк 200 франклыг билет бурахмаг ихтијары алмышды. О заманадәк ән ашағы гијмәтли банкнот 500 франклыг иди. 1848-чи ил 15 март тарихли декретлә Франса банкынын билети гануни тә'дијә васитәси е'лан олунду вә банк бунлары сиккә пула дәјишмәк вәзифәсиндән азад едилди. Она ән чоху 350 милјон франк мәбләғиндә билет бурахмаг ихтијары верилди. Ејни заманда банк 100 франклыг билетләр бурахмаг ихтијары алды. 27 апрел тарихли декретлә департамент банкларынын Франса банкы илә бирләшдирилмәси әмр олунду; 1848-чи ил 2 мај тарихли башга бир декретлә банка 442 милјон франка гәдәр билет бурахмаг ихтијары верилди. 1849-чу ил 22 декабр тарихли декретлә ән чоху 525 милјон франк мәбләғиндә банкнот бурахыла биләрди. Нәһајәт, 1850-чи ил 6 август гануну банкнотун сиккә пула дәјишдирилмәси ихтијарыны јенидән бәрпа етди. Бу фактлар, јә'ни банкнот тәдавүлүнүн арасы кәсилмәдән артмасы, бүтүн франсыз кредитинин банк әлиндә мәркәзләшмәси вә Франсанын бүтүн гызыл вә күмүшүнүн банк анбарларында топланмасы ч. Прудону белә бир нәтичәјә кәтириб чыхартды ки, инди банк өз көһнә илан габығыны атмалы вә Прудонун халг банкына чеврилмәлидир. Һәгигәтдә исә, Прудонун, буржуа чәмијјәти тарихиндә ешитмәдији бу фактын Франсада анчаг инди, биринчи дәфә башланан сон дәрәчә нормал буржуа һадисәсиндән башга бир шеј олмадығыны көрә билмәси үчүн 1797-чи илдән 1819-чу илә гәдәр Инкилтәрәдә банкларын рестриксијасы та-

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 288—293. *Ред.*

рихи илә[139] һәтта таныш олмасы белә лазым дејилди, каналын о бири тәрәфинә тәкчә нәзәр салмасы кифајәт едәрди. Биз көрүрүк ки, мүвәггәти һөкумәтин ардынча Парисдә һөкмү кечән јаланчы ингилабчы нәзәријјәчиләр дә көрүлән бу тәдбирләрин характери вә нәтичәләри мәсәләсиндә мүвәггәти һөкумәтә мәнсуб олан чәнабларын өзләри гәдәр надан идиләр.

Инди Франсада сәнаје вә тичарәтдә башланмыш тәрәггијә бахмајараг, әһалинин чоху, 25 милјон кәндли шиддәтли депрессија үзүндән зәрәр чәкир. Сон илләрдә мәһсулун јахшы олмасы нәтичәсиндә Франсада тахылын гијмәти Инкилтәрәдәкиндән даһа ашағы енмишдир, буна көрә дә борча дүшүб сәләмчиләр тәрәфиндән үзүлән вә верки ағырлығы алтында әзилән кәндлиләрин вәзијјәти һеч дә парлаг һесаб олуна билмәз. Лакин, сон үч илин тарихи кифајәт гәдәр ајдын көстәрди ки, әһалинин бу синфи ингилаби тәшәббүсә гәтијјән гадир дејилдир.

Континентдә һәм бөһран дөврү, һәм дә тәрәгги дөврү Инкилтәрәдән кеч башланыр. Илк просес даим Инкилтәрәдә баш верир; Инкилтәрә буржуа аләминин јарадычысыдыр. Буржуа чәмијјәтинин даим јенидән кечирдији тсиклин мүхтәлиф фазалары континентдә икинчи вә үчүнчү формада тәзаһүр едир. Әввәлән, континент Инкилтәрәјә, һәр һансы башга бир өлкәјә ихрач етдијиндән хејли артыг ихрач едир. Лакин Инкилтәрәјә едилән ихрачат да, Инкилтәрәнин вәзијјәтиндән, хүсусән океанын о тајындакы базарларда онун вәзијјәтиндән асылыдыр. Сонра, Инкилтәрә океанын о тајындакы өлкәләрә бүтүн континентин ихрач етдијиндән хејли артыг ихрач едир, белә ки, океанын о тајындакы өлкәләрә континентин етдији ихрачатын мигдары һәмишә Инкилтәрәнин һәмин өлкәләрә етдији ихрачатын мигдарындан асылыдыр. Буна көрә дә, бөһранлар ән әввәл континентдә ингилаблар доғурурса, бунун сәбәби һәмишә јенә дә Инкилтәрәдәдир. Тәбиидир ки, зоракы сарсынтылар буржуа организминин үрәјинә нисбәтән әтраф үзвләриндә даһа тез-тез баш вермәлидир, чүнки үрәкдә бунун гаршысыны алан имканлар чохдур. Дикәр тәрәфдән, континентдәки ингилабларын Инкилтәрәјә тә'сир дәрәчәси ејни заманда елә бир барометрдир ки, бу ингилабларын, буржуа гурулушунун варлығы шәртләрини һәгигәтән нә дәрәчәдә тәһлүкә алтына алдығыны вә бу гурулушун анчаг сијаси төрәмәләринә нә дәрәчәдә тохундуғуну көстәрир.

Белә бир үмуми тәрәгги шәраитиндә, буржуа чәмијјәтинин мәһсулдар гүввәләри үмумијјәтлә буржуа мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә чошгун инкишаф етдији шәраитдә һәгиги ингилабдан данышыг белә ола билмәз. Белә бир ингилаб јалныз о дөврләрдә ола биләр ки, *бу*

амилләрин һәр икиси, јә'ни *муасир мәһсулдар гүввәләр вә буржуа истеһсал формалары* бир-биринә *зидд кәлсинләр.* Инди континентдәки гајда-ганун партијасынын ајры-ајры фраксија нүмајәндәләринин бир-бирини ләкәләјәрәк, сонсуз чәкишмәләри һеч дә јени ингилаблара сәбәб олмур; әксинә, бу чәкишмәләр јалныз она көрә мүмкүндүр ки, һазырда ичтимаи мүнасибәтләрин әсасы чох мөһкәмдир — иртича буну билмир — вә *буржуа* характериндәдир. Демократларын бүтүн мә'нәви гејзи вә аловлу интибаһнамәләринин бу әсаса тохунуб парча-парча олачағы нә дәрәчәдә шүбһәсиздирсә, бу буржуа инкишафыны ләнкитмәк үчүн едилән бүтүн иртичачы чәһдләрин дә һәмин әсаса тохунуб парча-парча олачағы ејни дәрәчәдә шүбһәсиздир. *Јени ингилаб анчаг јени бөһранын ардынча мүмкүндүр. Лакин јени ингилабын башланачағы да јени бөһранын башланачағы гәдәр лабүддүр.*

Инди *Франсаја* кечәк.

Апрелин 28-дә јени сечкиләр кечирмәјә мәчбур етмәклә халг өзү, хырда буржуазија илә иттифагда 10 март сечкиләриндә газандығы гәләбәни һечә вурду. Видал јалныз Парисдә дејил, һәтта Ашағы Рејндә дә сечилди. Тәркибиндә Дағын вә хырда буржуазијанын нүмајәндәләри чох олан Парис комитәси Видалы Ашағы Рејн мандатыны гәбул етмәјә вадар етди. 10 март гәләбәси өз һәлледичи әһәмијјәтини итирди; гәти гәрар јенидән тә'хирә салынды, халгын кәркинлији зәифләширди, халг ингилаби гәләбәләр әвәзинә, легал гәләбәләрә адәт едирди. Нәһајәт, сентиментал-мешшан хүлјачысы сосиалист Ежен Сүнүн намизәд көстәрилмәси 10 мартын ингилаби мә'насыны, ијун үсјанынын бәраәтини тамамилә мәһв етди; пролетариат, буну, олса-олса әхлагча јүнкүл гызларын хошуна кәлмәк үчүн едилән бир зарафат саја биләрди. Өз әлејһдарларынын гәти һәрәкәт етмәдијини көрүб чәсарәтләнән гајда-ганун партијасы, бу рәсмән јахшы нијјәтли намизәдә гаршы, ијун *гәләбәсини* тәчәссүм етдирәчәк бир намизәд ирәли сүрдү. Бу күлүнч намизәд сәрт тәбиәтли аилә башчысы Леклер иди, лакин мәтбуат онун гәһрәманлыг кејимини парча-парча едиб гопартды вә о, сечкиләрдә чох ағыр мәғлубијјәтә уғрады. 28 апрел сечкиләриндәки јени гәләбә Дағы вә хырда буржуазијаны ганадландырды. Дағ үрәкдән севиниб белә күман едирди ки, пролетариаты јенә дә өн сәһнәјә чыхара биләчәк јени ингилаба сәбәб олмадан халис легал јолла өз мәгсәдинә чата биләчәкдир; Дағ әмин иди ки, 1852-чи илдәки јени сечки заманы үмуми сечки һүгугунун көмәји илә ч. Ледру-Роллени президент курсүсүнә әјләшдирәчәк вә Мәчлисдә Дағын әксәријјәт тәшкил етмәсини тә'мин едәчәкдир. Јени сечки, Сүнүн намизәд көстәрилмәси, Дағын вә хырда буржуазијанын әһвали-руһијјәси гајда-ганун

партијасында белә бир гәнаәт әмәлә кәтирмишди ки, Дағ вә хырда буржуазија һәр бир шәраитдә сакит отурмаг гәрарына кәлмишләр, буна көрә дә гајда-ганун партијасы һәр ики сечки гәләбәсинә үмуми сечки һүгугуну ләғв едән *сечки гануну* илә чаваб верди.

Һөкумәт о гәдәр еһтијатлы иди ки, бу ганун лајиһәсинин мәс'улијјәтини өз үзәринә көтүрмәди вә әксәријјәтә гуја күзәштә кедәрәк, бу лајиһәнин һазырланмасыны әксәријјәтин башчыларына, он једди бургграфа[140] тапшырды. Беләликлә, үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәји Милли мәчлисә һөкумәт дејил, Мәчлис әксәријјәтинин өзү өзүнә тәклиф етмиш олду.

Мајын 8-дә лајиһә палатаја верилди. Бүтүн сосиалист-демократ мәтбуаты, бир ағыздан халгы инандырмаға башлады ки, халг өзүнү ләјагәтлә апармалы, calme majestueux*-а әмәл етмәли, пассив галмалы вә өз нүмајәндәләринә е'тимад етмәлидир. Бу гәзетләрин һәр мәгаләсиндә е'тираф едилирди ки, ингилаб ән әввәл ингилабчы адланан мәтбуаты мәһв едәчәк вә демәли, инди мәтләб бу мәтбуатын өзүнү мүһафизә етмәсиндәдир. Јаланчы ингилабчы мәтбуат өз сиррини ачды, өз өлүм һөкмүнү имзаламыш олду.

Мајын 21-дә Дағ мәсәләни илк мүзакирәјә гојду вә бүтүн ганун лајиһәсинин рәдд едилмәсини тәләб етди, чүнки бу лајиһә конститусијаны позурду. Гајда-ганун партијасы буна чаваб оларағ билдирди ки, лазым кәлдији заман конститусија позулачагдыр, инди исә буна еһтијач јохдур, чүнки конститусијаја истәнилән шәкилдә мә'на верилә биләр вә һансы мә'нанын дүзкүн олдуғуну тә'јин етмәјә јалныз әксәријјәтин сәлаһијјәти вардыр. Дағ, Тјерлә Монталамберин азғын вә вәһши һүчумларыны нәзакәтли вә мәдәни инсанпәрвәрликлә гаршылады. Дағ һүгуг зә召мининә истинад едирди; гајда-ганун партијасы Дағa бу һүгуг үчүн әсас олан зәмини, буржуа мүлкијјәтини нишан верди. Дағ јалвар-јахара башлады: доғруданмы нә олурса-олсун ингилаб әмәлә кәтирмәк истәјирләр? Гајда-ганун партијасы чаваб вериб деди: ингилаб бизи гәфләтән јахалаја билмәјәчәкдир.

Мајын 22-дә мәсәләнин илк мүзакирәси 227 сәсә гаршы 462 сәс чохлуғу илә битди. Милли мәчлис вә ајрылыгда һәр бир депутат, онлара вәкаләт верән халгы һүгугдан мәһрум едән кими өз вәкаләтләриндән дә мәһрум олдугларыны бу гәдәр тәнтәнәли, бу гәдәр әсаслы сурәтдә сүбут етмәјә чалышан һәмин адамлар, өз јерләриндә сакит отурмагда давам едирдиләр вә өзләри һәрәкәт етмәк әвәзинә бирдән-бирә өлкәјә, мәһз коллектив әризәләр јазмаг јолу илә һәрәкәт етмәји

* — әзәмәтли сакитлијә. *Ред.*

тәклиф етмәјә башладылар; бу адамлар ганунун өзү мајын 31-дә парлаг шәкилдә кечирилдији заман да һәрәкәтә кәлмәдиләр. Онлар протест етмәклә гисас алмаг истәдиләр вә конститусијаја гаршы зоракылыгда онларын әли олмадығыны бу протестдә гејд етдиләрсә дә, протестин өзүнү дә ачыгдан-ачыға һамыја билдирмәјиб хәлвәтчә сәдрин чибинә сохдулар.

Парисдәки јүз әлли мин нәфәрлик орду, гәти гәрарын сонсуз олараг тә'хирә салынмасы, мәтбуатын адамлары сакит олмаға чағырмасы, Дағын вә јени сечилән депутатларын горхаглығы, хырда буржуазијанын әзәмәтли сакитлији, ән мүһүмү исә тичарәт вә сәнајенин јүксәлиши пролетариатын һәр чүр ингилаби чәһдләр көстәрмәсинә мане олурду.

Үмуми сечки һүгугу өз вәзифәсини јеринә јетирмишди. Халгын әксәријјәти бу һүгугун өјрәдичи мәктәбиндән кечмишди; үмуми сечки һүгугу ингилаб дөврүндә анчаг бу мәктәб ролуну ојнаја биләрди. Ону ја ингилаб, ја да иртича арадан галдырмалы иди.

Аз сонра баш верән һадисә заманы Дағ даһа артыг фәалијјәт көстәрди. Һәрби назир Опул Мәчлисин трибунасында чыхыб данышанда феврал ингилабыны мәнһус бир фәлакәт адландырмышды. Сәдр Дүпон, һәмишәки кими өз мә'нәви гејзини бөјүк курулту илә көстәрән Дағ натигләринә сөз вермәди. Жирарден Дағә там һеј'әти илә дәрһал салондан чыхмағы тәклиф етди. Нәтичә беле олду ки, Дағ өз јериндә галды, Жирарден исә ләјагәтсиз бир шәхс кими Дағын сырасындан кәнар едилди.

Сечки ганунунун даһа бир әлавәјә, *мәтбуат һаггында* јени бир *гануна* еһтијачы вар иди. Буну чох көзләмәк лазым кәлмәди. Һөкумәтин тәгдим етдији вә гајда-ганун партијасынын тәсһиһләри нәтичәсиндә бир чох бәндләри даһа да сәртләшән ганун лајиһәси гојулан киров мәбләғини артырыр, гәзетләрдә чап олунан романлар үчүн хүсуси дамға рүсуму алынмасыны нәзәрдә тутур (Ежен Сүнүн сечилмәсинә чаваб олараг), һәфтәлик вә ајлыг нәшријјат шәклиндә чыхан бүтүн әсәрләрә мүәјјән мигдар вәрәгә һесабындан верки гојур вә нәһајәт, мүәјјән едирди ки, һәр гәзет мәгаләсинин алтында мүәллифинин имзасы олмалыдыр. Кировлар һаггындакы гәрарлар ингилабчы адланан мәтбуаты өлдүрдү; халг онун һәлак олмасыны үмуми сечки һүгугунун ләғви үчүн гисас һесаб едирди. Лакин јени ганунун мејли вә тә'сири мәтбуатын тәкчә бу һиссәси илә мәһдуд дејилди. Нә гәдәр ки, мәтбуат имзасыз мәгаләләрлә чыхырды, бу мәтбуат кениш вә адсыз ичтимаи фикрин органы иди; дөвләт ичәрисиндә үчүнчү һакимијјәт иди. Һәр бир мәгаләнин алтына имза гојулмасы, гәзети аз-чох мәшһур адамларын әдәби әсәрләринин садәчә мәчмуәси һалына салырды.

һәр бир мәгалә гәзет е’ланы дәрәҹәсинә енди. Индијәдәк гәзетләр ичтимаи фикрин кағыз пулу кими тәдавүл едилирди, инди исә дөнүб аз-чох шүбһәли соло-вексел шәклини алмышды ки, бу вексelләрин дә мө’тәбәрлији вә рәвачы нәинки тәкчә вексел верән адамын, һабелә ону башгасына һәвалә едән адамын да мө’тәбәрлијиндән асылы иди. Гајда-ганун партијасынын мәтбуаты нәинки үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәк леһинә, һәтта «пис» мәтбуата гаршы ән ифрат тәдбирләр көрмәк леһинә гызышдырычы јазылар верирди. Лакин һәтта «јахшы» мәтбуат да өзүнүн мәнһус имзасыз мәгаләләри илә гајда-ганун партијасынын, хүсусән онун ајры-ајры әјаләт нүмајәндәләринин хошуна кәлмирди. Гајда-ганун партијасы анчаг јазысына пул алан јазычылары танымаг, онларын адыны, јашадыглары јери вә әламәтләрини билмәк истәјирди. Әбәс јерә «јахшы» мәтбуат көстәрдији хидмәтләр әвәзиндә көрдүјү нашүкүрлүкдән көз јашы ахыдырды. Ганун кечди вә имза гојмаг тәләби ән әввәл бу мәтбуатын өзүнә зәрбә вурду. Республикачы публисистләрин адлары кифајәт гәдәр мәшһур иди, лакин дөвләт мүдриклији кениш сурәтдә тә’рифләнән «Journal des Débats», «Assemblée nationale»[141], «Constitutionnel»[142] вә саир бу кими һөрмәтли фирмалар чох ахмаг вәзијјәтдә галдылар, чүнки бирдән-бирә мә’лум олду ки, бүтүн бу әсрарәнкиз дәстә нағд пула һәр шеји мүдафиә етмәјә һазыр олан Гранје де Қассанјак кими сатгын вә тәҹрүбәли penny-a-liners*-ләрдән вә ја өзләрини дөвләт адамы адландыран Қапфиг кими көһнә әски парчаларындан, јахуд да «Débats»да ишләјән ҹ. Лемуан кими ишвәбаз чәрәнчиләрдән ибарәтдир.

Мәтбуат гануну мүзакирә едиләркән Дағ елә бир мә’нәви дүшкүнлүк дәрәҹәсинә енмишди ки, анчаг мәшһур көһнә луи-филипчи ҹ. Виктор Һүгонун парлаг нитгләрини алгышламагла кифајәтләнмәјә мәҹбур олмушду.

Сечки гануну илә мәтбуат гануну гәбул едиләндән сонра ингилаби вә демократик партија рәсми сәһнәдән чәкилди. Сессија гуртарандан аз сонра, депутатлар дағылышыб евләринә кетмәздән әввәл Дағын һәр ики фраксијасы — сосиалист демократлар вә демократ сосиалистләр — ики манифест, ики testimonia paupertatis** бурахыб сүбут едирдиләр ки, гүввә вә мүвәффәгијјәт һеч вахт онларын тәрәфиндә олмамышдырса, онлар һәмишә әбәди һүгуга вә бүтүн башга әбәди һәгигәтләрә тәрәфдар олмушлар.

Инди дә гајда-ганун партијасындан данышаг. «Neue Rheinische Zeitung» журналы 3-ҹү №-синдә, 16-чы сәһифәдә јазмыш-

---

* — узун јазанлар. *Ред.*

** — јохсуллуг шәһадәтнамәләри. *Ред.*

дыр: «Бонапарт бирләшмиш орлеанист вә лекитимистләрин реставрасија истәкләринә гаршы өзүнүн фе'лән мөвчуд һакимијјәтинин јуридик әсасыны тәшкил едән республиканы мүдафиә едир; гајда-ганун партијасы Бонапартын реставрасија истәкләринә гаршы өз биркә һөкмранлығынын јуридик әсасыны тәшкил едән республиканы мүдафиә едир; лекитимистләр орлеанистләрә гаршы, орлеанистләр исә лекитимистләрә гаршы status quo-ну, јә'ни республиканы мүдафиә едирләр. Гајда-ганун партијасынын бүтүн бу фраксијаларындан һәр бири өз кралыны вә өз реставрасијасыны in petto тутдуғу һалда, өз рәгибинин гәсбкарлыг вә гијамчылыг истәкләринә гаршы гојдуғу форма буржуазијанын үмуми һөкмранлығыдыр ки, онларын һәр биринин ајры-ајры тәләбләрини гаршылыглы сурәтдә битәрәфләшдирән вә горујуб сахлајан бу форма *республикадыр*... Тјер: «Биз, ројалистләр конститусијалы республиканын һәгиги дајағыјыг» дејәндә бу сөзләрин нә гәдәр доғру олдуғуну һеч өзү дә күман етмирди*.

Re'pyblicains malgé eux**-ларын ојнадығы бу комедија, status quo***-ја гаршы мүгавимәт комедијасы вә онун даим мөһкәмләнмәси; Бонапартын Милли мәчлисә даими тоггушмалары; гајда-ганун партијасынын өз тәркиб һиссәләринә парчаланмаг тәһлүкәсинин даим јенидән мејдана чыхмасы вә бу партија фраксијаларынын даим јенидән бирләшмәси; бу фраксијалардан һәр биринин, үмуми дүшмән үзәриндә чалынан һәр бир гәләбәни өз мүвәггәти мүттәфигләринин мәғлубијјәтинә дөндәрмәк чәһдләри; гаршылыглы һәсәд, бир-биринә кәләк кәлмәк вә бир-бирини көзүмчыхдыја салмаг, даим бир-биринин үстүнә гылынч чәкмәк, нәтичәдә исә даим baiser Lamourette[143] бүтүн бу чиркин сәһвләр комедијасы, һеч бир заман сон алты ајда олдуғу гәдәр классик шәкилдә инкишаф етмәмишди.

Гајда-ганун партијасы сечки ганунуну ејни заманда Бонапарт үзәриндә чалынан бир гәләбә һесаб едирди. Мәкәр Бонапарт һөкумәти өз ганун лајиһәсинин редактә едилмәсини вә бунун мәс'улијјәтини Он једдиләр комиссијасына вермәклә һакимијјәтдән әл чәкмәмишди? Мәкәр Бонапартын Мәчлисә гаршы мүбаризәдә башлыча истинадкаһы өзүнүн алты милјон нәфәр тәрәфиндән сечилмиш олмасындан ибарәт дејилди?— Бонапарт да сечки ганунуну, Мәчлисә едилән елә бир күзәшт һесаб едирди ки, бунун васитәси илә о, ичраијјә вә ганунвери-

---

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 289. *Ред.*

** — истәр-истәмәз республикачы оланларын. (Молјерин «Зорән тәбиб» комедијасына ишарәдир). *Ред.*

*** — мөвчуд вәзијјәтә, гајда-ганунa. *Ред.*

чилик һакимијјәтләри арасындакы аһәнки сатын алмышды. Алчаг авантүрист бунун мүгабилиндә мүкафат олараг өз хәрчи үчүн бурахылан пулун үч милјон артырылмасыны тәләб етмишди. Милли мәчлис, франсыз халгынын бөјүк әксәријјәтини ганундан кәнар е'лан етдији бир заманда ичраијјә һакимијјәти илә мүнагишәјә кирә биләрдими? Мәчлис гәзәбләнди; адама елә кәлирди ки, Мәчлис ән ифрат тәдбирләрә әл атмағы гәт етмишди; Мәчлис комиссијасы тәклифи рәдд етди; бонапартист мәтбуат да, өз нөвбәсиндә, сојулмуш вә сечки һүгугундан мәһрум едилмиш халгы гәзәбли бир әда илә көстәрди. Сазишә кәлмәк үчүн бир чох курултулу чәһдләр едилди; нәһајәт, Мәчлис әслиндә күзәштә кетди, лакин ејни заманда принсип е'тибары илә интигам алды. Мәчлис Бонапартын өз хәрчи үчүн бурахылан пулу принсип е'тибары илә һәмишәлик олараг илдә үч милјон артырмаг әвәзинә, она јалныз 2 160 000 франк мәбләғиндә бирдәфәлик јардым көстәрмәји гәрара алды. Мәчлис бунунла да кифајәтләнмәјиб анчаг гајда-ганун партијасынын кенералы вә Бонапартын чағырылмамыш һамиси Шангарнје һәмин тәклифә рә'ј вердији заман бу күзәштә кетди. Беләликлә, һәмин 2 милјон үчүн верилән рә'ј әслиндә Бонапарта дејил, Шангарнјеjә верилмишди.

Бонапарт, габағына de mauvaise grâce* атылан бу сәдәгәни тамамилә һәдијјәчи кими гәбул етди. Бонапартист мәтбуат јенидән Милли мәчлисә һүчумлар етмәјә башлады; мәтбуат гануну мүзакирә едиләндә, һәр шејдән әввәл Бонапартын хүсуси мәнафеләрини тәмсил едән икинчи дәрәчәли гәзетләр әлејһинә чеврилән бир дүзәлиш ирәли сүрүлмүшдү; мәгалә мүәллифләринин адыны көстәрмәклә әлагәдар олан бу дүзәлиш верилдији заман, бонапартистләрин баш органы «Pouvoir»[144] бөјүк бир гәзәблә Милли мәчлисә һүчум етди. Назирләр Мәчлис гаршысында бу гәзетдән үз döндәрмәли олдулар; «Pouvoir»ин мәс'ул редактору Милли мәчлис һүзурунда чаваб вермәјә чағырылды вә 5 000 франк мәбләғиндә ән јүксәк чәримә вермәјә мәһкум едилди. Ертәси күн «Pouvoir» Мәчлисә гаршы даһа кәскин бир мәгалә дәрч етди, һөкумәт исә интигам алмаг үчүн, конститусијаны поздугларына көрә бир нечә лекитимист гәзетини мәһкәмә васитәси илә тә'гиб етмәјә башлады.

Нәһајәт, палатанын ичласларыны тә'хирә салмаг мәсәләси гојулду. Ичласларын тә'хирә салынмасы Бонапарта, Мәчлис тәрәфиндән һеч бир манеәјә раст кәлмәдән иш көрә билмәк үчүн лазым иди. Гајда-ганун партијасына исә бу тәдбир, гисмән фраксијачылыг интригалары, гисмән дә ајры-ајры депу-

---

* — һәвәссиз. *Ред.*

татларын шәхси мәнафеји үчүн лазым иди. Бу тәдбир онларын һәр икисинә әјаләтдә иртичанын гәләбәләрини мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк үчүн лазым иди. Буна көрә дә Мәчлис өз ичласларыны августун 11-дән нојабрын 11-дәк тә'хирә салды. Лакин Бонапарт Мәчлисин ағыр нәзарәтиндән хилас олмаға чәһд етдијини һеч дә кизләтмәдијинә көрә, Мәчлис өзүнүн е'тимад гәрарына президентә е'тимадсызлыг характери верди. Бу тә'тил заманы республика хејирхаһлығы кешијиндә дуран ијирми сәккиз нәфәрдән ибарәт даими комиссијаја бир нәфәр дә бонапартист дахил олмады[145]. Әксәријјәтин конститусијалы республикаја садиг олдуғуну президентә сүбут етмәк үчүн комиссијаја бонапартистләрин әвәзинә, һәтта «Siècle» вә «National»-дан бир нечә республикачы сечилди.

Палата ичласларыны тә'хирә салмаздан аз әввәл, хүсусән бундан дәрһал сонра адама белә кәлирди ки, гајда-ганун партијасынын һәр ики бөјүк фраксијасы, јә'ни орлеанистләр вә лекитимистләр, бајраглары алтында мүбаризә етдикләри һәр ики крал фамилијасыны бирләшдирмәк зәмини үзәриндә барышмаға һазырдырлар. Гәзетләр, Сент-Леонардсда хәстә Луи-Филиппин јатағы башында мүзакирә едилән барышыг лајиһәләри илә долу иди; лакин Луи-Филиппин өлмәси вәзијјәти бирдән-бирә бәситләшдирди. Луи-Филипп гәсбкар иди вә V Һенрихи таламышды, граф Парисли исә V Һенрих сонсуз олдуғуна көрә онун гануни вариси олмушду. Һәр ики сүлаләнин мәнафејини бирләшдирмәјә гаршы е'тиразлар үчүн һәр чүр бәһанә инди даһа арадан галхмышды. Лакин мәһз инди буржуазијанын һәр ики фраксијасы, нәһајәт, баша дүшдү ки, онлары бир-бириндән ајыран чәһәт, бу вә ја дикәр крал фамилијасына олан һисси бағлылыг дејилдир, әксинә, онларын мүхтәлиф синфи мәнафеји һәр ики сүлаләни бир-бириндән ајырырды. V Һенрихә тә'зим етмәк үчүн Висбаденә кедән лекитимистләр, һабелә онларын Сент-Леонардса кедән орлеанист рәгибләри орада Луи-Филиппин өлүм хәбәрини алдылар. Онлар дәрһал in partibus infidelium[81] һөкумәти[146] тәшкил етдиләр ки, бу һөкумәтә әсас е'тибары илә јухарыда көстәрилән республика хејирхаһлығы кешикчиләри комиссијасынын үзвләри дахил олдулар; бу һөкумәт партијада әмәлә кәлән ихтилаф мүнасибәти илә аллаһын мәрһәмәт етдији һүгуг барәсиндә дәрһал ән ачыг бир интибаһнамә нәшр етди. Орлеанистләр, бу манифестин[147] мәтбуатда әмәлә кәтирдији рүсвајчы галмагал мүнасибәти илә севинир вә лекитимистләрә гаршы ачыг дүшмәнчиликләрини һеч дә кизләтмирдиләр.

Милли мәчлисин тә'тили заманы департаментләрин нүмајәндәләр мәчлисләри өз ичласларыны ачдылар. Онларын әксәријјәти конститусијаны аз вә ја чох гејд-шәртләрлә мәһдуд

бир шәкилдә нәзәрдән кечирмәк леһинә, јә'ни даһа дүрүст тә'-риф вермәјәрәк монархијаны бәрпа етмәк леһинә, *«мәсәләнин һәлли»* леһинә рә'ј верди вә ејни заманда мәсәләнин һәлли јолуну тапмаг үчүн сон дәрәчә сәлаһијјәтсиз вә сон дәрәчә горхаг олдуғуну е'тираф етмиш олду. Бонапартистләр фраксијасы конститусијаны нәзәрдән кечирмәк арзусуна дәрһал Бонапартын президентлик сәлаһијјәтини узатмаг арзусу кими мә'на верди.

Һаким синиф мәсәләнин конститусија јолу илә гануни шәкилдә һәлл едилмәсинә, јә'ни 1852-чи илин мајында Бонапартын исте'фа вермәсинә, ејни заманда өлкәнин бүтүн сечичиләринин јени президент сечмәләринә вә јени президентлијин биринчи ајлары әрзиндә конститусијанын хүсуси олараг сечиләчәк палата тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмәсинә һеч бир вәчһлә јол верә билмәзди. Јени президентин сечиләчәји күн, бүтүн дүшмән партијаларын: лекитимистләрин, орлеанистләрин, буржуа республикачыларынын, ингилабчыларын үз-үзә кәләчәкләри күн оларды. Нәтичәдә бүтүн фраксијалар һөкмән зоракылыға әл атыб тоггушмалы олардылар. Әкәр гајда-ганун партијасы, сүлалә фамилијаларындан кәнарда дуран бир битәрәф намизәд көстәрмәк мәсәләсиндә һәтта разылашыб бирләшмәјә мүвәффәг олсајды белә, Бонапарт бу намизәдин әлеј-һинә чыхачаг иди. Гајда-ганун партијасы халга гаршы мүбаризәсиндә ичраијјә һакимијјәтинин күчүнү даим артырмаг мәчбуријјәтиндәдир. Ичраијјә һакимијјәтинин һәр чүр күчләндирилмәси исә, бу һакимијјәтин әсас нүмајәндәси олан Бонапарты күчләндирир. Буна көрә дә гајда-ганун партијасынын өз үмуми гүдрәтини артырмаг үчүн атдығы һәр бир аддым, сүлалә иддиасында олан Бонапартын дөјүш васитәләрини гүввәтләндирир, онун гәти бир вахтда мәсәләнин конститусија јолу илә һәллинә күчлә мане олмаг имканларыны артырыр. Гајда-ганун партијасы, халга гаршы мүбаризәсиндә үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәклә конститусија әсасларындан бирини позмагдан чәкинмәдији кими, Бонапарт да, гајда-ганун партијасына гаршы мүбаризәсиндә конститусијанын башга бир әсасыны позмагдан чәкинмәјәчәкдир. Еһтимал ки, Бонапарт үмуми сечки һүгугундан јапышыб һәтта Мәчлис әлејһинә шикајәт едә биләрди. Бир сөзлә, конститусија јолу бүтүн сијаси status quo-ну тәһлүкә гаршысында гојур, status quo-нун дәјишмәси архасында исә буржуазијанын көзүнә гарма-гарышыглыг, һәрч-мәрчлик, вәтәндаш мүһарибәси көрүнүр. Онун көзүнә елә көрүнүр ки, 1852-чи ил мајын биринчи базар күнүндән е'тибарән онун бүтүн алгы-сатгысы, векселләри, никаһ кағызлары, нотариус кағызлары, һипотекләри, торпаг рентасы, мәнзил кирајәси, мәнфәәти, онун

бүтүн муаһидәләри вә мәдахил мәнбәләри тәһлүкә гаршысында галачагдыр, — буржуа исә өзүнү белә бир тәһлүкә гаршысында гоја билмәз. Сијаси status quo-нун дәјишмәси архасында бүтүн буржуа чәмијјәтинин ифласы тәһлүкәси кизләнир. Буржуазија үчүн мүмкүн олан јеганә нәтичә белә бир нәтичәни тә'хирә салмагдан ибарәтдир. Буржуазија конститусијалы республиканы анчаг конститусијаны позмаг јолу илә, президентин һакимијјәтини узатмаг јолу илә хилас едә биләр. Баш шураларын сессијасы гуртаранда гајда-ганун партијасынын мәшғул олдуғу «мәсәләнин һәлли» әтрафында кедән бүтүн дәрин мә'налы вә узун-узады мүбаһисәләрдән сонра бу партија мәтбуатынын дедији сон сөз дә будур. Беләликлә, гүдрәтли гајда-ганун партијасы, өзү үчүн ајыб олса да, көрүр ки, нифрәт етдији сахта Бонапартын күлүнч, бајағы вә мәнфур шәхсијјәти илә чидди сурәтдә һесаблашмаға мәчбурдур.

Бу мурдар шәхс дә мәһз нә сәбәбә көрә лазымлы адам ролунун онун үзәринә кетдикчә даһа артыг дүшдүјүнүн әсл сәбәбләри һаггында сәһв едирди. Онун партијасы, Бонапартын кетдикчә артан әһәмијјәтини әмәлә кәлмиш вәзијјәтин нәтичәси һесаб етмәк үчүн кафи гәдәр фәрасәтли олдуғу һалда, өзү инанырды ки, бүтүн бу вәзијјәт анчаг өз адынын сеһрли тә'сиринин вә өзүнү јорулмадан Наполеона бәнзәтмәсинин нәтичәсидир. Онун тәшәббүскарлығы күндән-күнә артырды. Висбадендә вә Сент-Леонардса едилән зијарәтләрә чаваб олараг, Бонапарт Франсада дөврә сәјаһәтинә чыхды. Бонапартистләр онун шәхсијјәтинин сеһрли тә'ситинә о гәдәр аз бел бағлајырдылар ки, муздла тутулмуш әл чаланлары Парис лүмпен-пролетариатынын тәшкилаты олан 10 декабр чәмијјәтинин* үзвләрини дәмирјол гатарларына вә почт дилижанларына долдуруб Бонапартын ардынча һәр јерә көндәрирдиләр. Онлар, әлләриндә бир ојунчаг етдикләри бу шәхсә мүхтәлиф нитгләр сөјләдирдиләр вә президентин бу вә ја дикәр шәһәрдә нечә гаршыландығындан асылы олараг бу нитгләрдә каһ республикачы итаәткарлығы, каһ да мәтанәт вә әзмкарлыг президент сијасәтинин шүары е'лан едилирди. Бүтүн маневрләрә бахмајараг Бонапартын бу сәјаһәтләри һеч дә зәфәр јүрүшүнә охшамырды.

Бу јолла халгы руһландырдығына әмин олан Бонапарт орду арасында тәшвигата башлады. О, Версал јанындакы Сатори дүзүндә гошунун иштирак етдији бөјүк парадлар дүзәлдиб әскәрләри сарымсаглы колбас, шампан шәрабы вә сигарла әлә алмаға чалышды. Әкәр әсл Наполеон өз истилачы сәфәрләринин ағырлығындан јорулан әскәрләри бирдән-бирә

* Бах, һәмин чилд, сәһ. 483—487. *Ред.*

патриархал меһрибанлыг тәзаһүрү илә руһландыра билирдисә, сахта Наполеон күман едирди ки, әскәрләр «Vive Napoléon, vive le saucisson!»*, јә'ни «Јашасын колбас, јашасын тәлхәк!»** бағыртылары илә она тәшәккүр едирләр.

Бу парадлар онунла нәтичәләнди ки, бир тәрәфдән, Бонапарт вә онун һәрби назири Опул, дикәр тәрәфдән исә Шангарнје арасында мөвчуд олуб чохдан кизли сахланан ихтилафы ашкара чыхартды. Гајда-ганун партијасы өзүнүн һәгигәтән битәрәф адамыны Шангарнјенин шәхсиндә тапмышды, чүнки бу адамда сүлалә иддиалары олдуғу һаггында һеч данышыг да ола билмәзди. Гајда-ганун партијасы ону Бонапартын хәләфи кими нәзәрдә тутмушду. Һәм дә Шангарнје 1849-чу ил јанварын 29-да вә ијунун 13-дәки һәрәкәтләри сајәсиндә гајда-ганун партијасынын бөјүк сәркәрдәси олмушду вә горхаг буржуанын фикринчә, өзүнүн кобуд мүдахиләси илә ингилабын Горди дүјүмүнү ачан јени бир Искәндәр иди. Әслиндә мискинликдә Бонапартдан кери галмајан Шангарнје сон дәрәчә асан јолла гүввәт саһиби олмуш вә президентә көз јетирмәк үчүн Милли мәчлис тәрәфиндән ирәли чәкилмишди. Шангарнје ишвәбазлыг едир, мәсәлән, президентин маашы һаггындакы мүбаһисәләрдә өзүнү Бонапартын һамиси кими көстәрир, Бонапартын вә назирләрин јанында өзүнү даһа артыг тәкәббүрлә тутурду. Јени сечки гануну илә әлагәдар олараг үсјан көзләниләндә, Шангарнје һәрби назирдән вә ја президентдән һәр чүр әмр гәбул етмәји өз забитләринә гадаған етмишди. Мәтбуат да Шангарнјенин шәхсијјәтини әзәмәтли көстәрмәјә көмәк едирди. Гајда-ганун партијасынын аз-чох көркәмли шәхсијјәтләри олмадығындан бу партија өзүнүн бүтүн синфиндә олмајан гүввәти бир адама вермәли вә беләликлә, ону шиширдиб бир нәһәнкә дөндәрмәли иди. Беләликлә, Шангарнје һаггында белә бир әфсанә мејдана чыхды ки, куја о, *«чәмијјәтин дајағыдыр»*. Шангарнјенин бүтүн аләми долајараг көстәрдији һәјасыз фитнәкарлыг вә анлашылмаз әдабазлыг Саторидәки парад һадисәси вә бундан сонракы һадисәләрлә сон дәрәчә күлүнч бир тәзад тәшкил едирди. Бу һадисәләр гәти сүбут етди ки, буржуа ваһимәсинин хәјали төрәтмәси олан бу нәһәнк Шангарнјени ади бир инсан вәзијјәтинә ендирмәк вә чәмијјәти хилас едән бу гәһрәманы исте'фаја чыхыб пенсија алан бир кенерал һалына салмаг үчүн, сон дәрәчә кичик бир адамын, Бонапартын бир гәләм ишләтмәси кифајәт иди.

Бонапарт бир дәфә өз һәрби назирини гызышдыраraг, өз

---

* — «Јашасын Наполеон, јашасын колбас!» *Ред.*

** — Чинасдыр: «Wurst»—«колбас», Hanswurts»—«тәлхәк» демәкдир. *Ред.*

намүнасиб һамиси илә назирин интизам үстүндә тоггушмасына сәбәб олмагла Шангарнједән интигам алмышды. Сатори дүзүндәки сон парад, нәһајәт, көһнә дүшмәнчилији јенә гызышдырыб ашкара чыхарды. Сувари полклары конститусијаја зидд олан «Vive l'empereur!»* бағыртылары илә Бонапартын габағындан кечәркән Шангарнјенин конститусијачы гәзәби һәддини ашды. Бонапарт бу бағыртыларла әлагәдар олараг палатанын гаршыдакы сессијасында хоша кәлмәјән мүбаһисәләрә јол вермәмәк үчүн һәрби назир Опулу Әлчәзаирә губернатор тә'јин етмәклә ону ишдән узаглашдырды. Бонапарт империја заманындан галма тамамилә инанылмыш вә кобудлугда Шангарнједән әсла кери галмајан гоча бир кенералы Опулун јеринә гојду. Лакин Опулун исте'фасы Шангарнјеја бир күзәшт кими көрүнмәсин дејә, Бонапарт, ејни заманда, чәмијјәтин бу бөјүк хиласкарынын сағ әли олан кенерал Нејмејери Парисдән Нанта кечирди. Нејмејерин тәгсири бунда иди ки, сон парад заманы пијада гошун Наполеонун хәләфи гаршысындан сојуг бир сүкут ичиндә кечмишди. Нејмејерин башга јерә көчүрүлмәсиндән шәхсән инчијән Шангарнје протест етмәјә вә һәдәләмәјә башлады. Әбәс јерә! Ики күнлүк данышыглардан сонра Нејмејерин Нанта көчүрүлмәси һаггындакы декрет «Moniteur»-дә чыхды вә гајда-ганун гәһрәманынын ја интизама табе олмаг, ја да исте'фа вермәкдән башга һеч бир чарәси галмады.

Бонапартын Шангарнје илә мүбаризәси, онун гајда-ганун партијасы илә мүбаризәсинин давамыдыр. Буна көрә дә Милли мәчлисин јени сессијасы нојабрын 11-дә уғурсуз әламәтләрлә ачылыр. Лакин бу, бир стәкан судакы фыртынаја бәнзәјәчәкдир. Үмумијјәтлә, көһнә ојун тәкрар олуначагдыр. Гајда-ганун партијасынын әксәријјәти, онун мүхтәлиф фраксијаларында принсип күдәнләрин фәрјадына бахмајараг, президентин сәлаһијјәт мүддәтини узатмаға мәчбур олачагдыр. Тәкчә пулун азлығы нәтичәсиндә сакитләшән Бонапарт да әввәлки е'тиразларына бахмајараг, өз һакимијјәт мүддәтинин узадылмасыны Милли мәчлисин әлиндән ади бир вәкаләт кими гәбул едәчәкдир. Беләликлә, мәсәләнин һәлли тә'хирә салыныр, status quo сахланылыр; гајда-ганун партијасы фраксијаларындан һәр бири дикәрини рүсвај едир, зәифләдир вә имкансыз едир; үмуми дүшмәнә, милләт күтләсинә гаршы тәзјиг кетдикчә артыр вә нәтичә е'тибары илә түкәнир; нәһајәт, игтисади мүнасибәтләрин өзү инкишаф едәрәк елә бир пилләјә чатачагдыр ки, бир-бири илә далашан бүтүн бу партијалар

* — «јашасын император!». *Ред.*

вә онларын конститусијалы республикасы јени бир партлајыш нәтичәсиндә һаваја соврулачагдыр.

Буржуалара тәскинлик вермәк үчүн буну да әлавә етмәк лазымдыр ки, Бонапартла гајда-ганун партијасы арасындакы мүбаризә нәтичәсиндә биржада бир чох хырда капиталистләр вар-јохдан чыхмыш вә онларын капиталлары ири биржа гурдларынын чибинә ахмышдыр.

1850-чи илин јанварында—нојабрын 1-дә К. Маркс тәрәфиндән јазылмышдыр

„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue » журналынын 1850-чи ил тарихли 1, 2, 3 вә 5—6-чы №-ләриндә чап едилмишдир.

Имза: Карл Маркс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур; 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 5—110.

Ф. ЕНКЕЛС

АЛМАНИЈАДА ИНГИЛАБ ВӘ ӘКСИНГИЛАБ[148]

I

АЛМАНИЈА ИНГИЛАБ ӘРӘФӘСИНДӘ

Аврopa гит'әсиндә ингилаби драмын биринчи пәрдәси гуртарды. 1848-чи ил фыртынасына гәдәр мөвчуд олан «кечмиш һакимијјәт органлары» јенидән «инди мөвчуд олан һакимијјәт органлары» олду, аз-чох танынмыш бир саатлыг һөкмдарлар, мүвәггәти һакимләр, триумвирләр, диктаторлар илә онларын ардынча гујруг кими сүрүнән депутатларла, мүлки комиссарлар, һәрби комиссарлар, префектләр, мәһкәмә һакимләри, кенераллар, забитләр вә әскәрләрлә бирликдә јад саһилә говулдулар, «дәнизин о тајына», Инкилтәрәјә вә ја Америкаја «сүркүн едилдиләр». Онлар бурада «in partibus infidelium»[81] јени һөкумәтләр, Авропа комитәләри, мәркәзи комитәләр, милли комитәләр дүзәлтмәјә вә кәлиб чыхдыгларыны елә бәјаннамәләрдә хәбәр вермәјә башладылар ки, бунларын тәмтәрагы өзләриндән даһа аз хәјали һакимијјәт саһибләринин бәјаннамәләриндәки тәмтәрагдан аз дејил иди.

Гит'әнин ингилабчы партијасы вә ја, даһа доғрусу, ингилабчы партијалары дөјүш хәттинин бүтүн нөгтәләриндә елә бөјүк мәғлубијјәтә уғрады ки, бундан даһа бөјүк мәғлубијјәт тәсәввүр етмәк чәтиндир. Амма нә ејби вар? Өз ичтимаи вә сијаси һөкмранлығы уғрунда инкилис буржуазијасынын мүбаризәси гырх сәккиз ил, франсыз буржуазијасынын мүбаризәси исә гырх ил мисилсиз дөјүшләр тәләб етмәмишдими? Һәм дә бәрпа едилмиш монархија өз мөвгејини мәһз һәмишәкиндән мөһкәм һесаб етдији бир заманда буржуазија өз гәләбәсинә даһа чох јахынлашмамышдымы? Ингилабын бир дәстә тәшвигатчынын бәд нијјәтиндән әмәлә кәлдијини күман едән мөвһуми бахышын һөкм сүрдүјү вахтлар чохдан кечиб кетмишдир. Инди һәр кәс билир ки, ингилаби сарсынты һарада баш

верирсә версин, онун архасында һәмишә мүәјјән ичтимаи тәләбат кизләнир, дөврү кечмиш тә'сисатлар бу тәләбатын өдәнилмәсинә манечилик төрәдир. Ола биләр ки, бу тәләбат һәлә билаваситә мүвәффәгијјәт газанмағы тә'мин едәчәк дәрәчәдә күчлү дејилдир вә һамылыгла һисс олунмур; лакин һәмин тәләбаты зорла боғмаг үчүн көстәрилән һәр чүр чәһд ону анчаг вадар едир ки, кетдикчә даһа бөјүк гүввә илә мејдана чыхсын вә ән нәһајәт, өз буховларыны гырыб дағытсын. Буна көрәдир ки, биз әзилмиш олсаг да, ишә әввәлдән башламагдан савајы һеч бир чарәмиз галмыр. Һәрәкатын биринчи пәрдәсинин ахыры илә икинчи пәрдәсинин башланғычы арасында бизә верилән вә еһтимал, чох аз сүрәчәк тәнәффүсдә исә, хошбәхтликдән, вахтымыз олачагдыр ки, сон дәрәчә вачиб бир иш көрәк: истәр бу јахынларда баш верән ингилаби партлајышын, истәрсә дә ингилабын уғрадығы мәғлубијјәтин лабүд сәбәбләрини тәдгиг едәк; бу сәбәбләри ајры-ајры башчыларын тәсадүфи арзуларында, мәзијјәтләриндә, гүсурларында, сәһвләриндә вә ја хаин һәрәкәтләриндә дејил, үмуми ичтимаи гурулушда вә сарсынты кечирмиш милләтләрдән һәр биринин һәјат шәраитиндә ахтармаг лазымдыр. Инди һамы тәсдиг едир ки, 1848-чи илин февралы вә мартында гәфилдән башланмыш һәрәкат һеч дә ајры-ајры шәхсијјәтләрин иши дејилди, халгларын еһтијач вә тәләбатынын, — аз-чох ајдын баша дүшүлән, лакин һәр бир өлкәдә мүхтәлиф синифләр тәрәфиндән тамамилә ајдын дујулан тәләбатын, — гаршысыалынмаз кортәбии ифадәси иди. Амма елә ки, башлајырсан әксингилабын мүвәффәгијјәтинин сәбәбләрини ајдынлашдырмаға, һәр јердә белә бир һазыр чаваба раст кәлирсән ки, куја күнаһ халга «хәјанәт» едән чәнаб А-да вә ја вәтәндаш Б-дә имиш. Бу чаваб, шәраитә көрә, дүз ола да биләр, олмаја да, лакин о һеч бир шәраитдә һеч нә изаһ етмир вә һеч ону да көстәрмир ки, «халг» өзүнә хәјанәт едилмәсинә нечә јол вермишдир? Һәм дә бир сијаси партијанын ки, бүтүн капиталы јалныз филан вәтәндашын е'тимада лајиг олмадығы фактыны билмәкдән ибарәт ола, о партијанын кәләчәји нә гәдәр дә ачыначаглыдыр.

Бундан әлавә, истәр ингилаби сарсынтынын сәбәбләрини, истәрсә ингилабын јатырылмасынын сәбәбләрини тәдгиг вә шәрһ етмәк тарих нөгтеји-нәзәриндән дә мүстәсна дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Бүтүн бу хырда-пара шәхси чәкишмәләр вә гаршылыглы иттиһамлар, куја мәһз Маррает, јахуд Ледрү-Роллен, јахуд Луи-Блан, јахуд да мүвәггәти һөкумәтин һәр һансы башга бир үзвү вә ја онларын һамысы бирликдә ингилабы суалты гајалара тәрәф јөнәлдиб гәзаја уғрадан сүканчы олмушлар дејә ирәли сүрүлән бүтүн бу бир-биринә зидд иддиалар нә мараг ојандыра биләр, бүтүн бу һәрәкатлары

һәдсиз дәрәчәдә узаг мәсафәдән мүшаһидә етдијинә көрә һадисәләрин тәфәррүатыны сечә билмәјән америкалыја вә ја инкилисә нә изаһ едә биләр? Сағлам дүшүнчәли адамлардан һеч бири һеч вахт инанмаз ки, әлләриндән нә јахшылыг, нә дә пислик кәлән тамамилә мијана шәхсијјәтләрин әксәријјәт тәшкил етдији чәми он бир адам* отуз алты милјонлуг бир милләти, — әкәр бу отуз алты милјон һансы тәрәфә кетмәк мәсәләсиндә ејни илә бу он бир нәфәр кими нашы олмасајды, — үч ајда күдаза верә биләрди. Елә мәсәлә дә мәһз бурасындадыр: нечә ола билмишди ки, мүәјјән дәрәчәдә санки гаранлыгда долашан бу отуз алты милјон нәфәр өз јолуну бирдән-бирә мүстәгил мүәјјән етмәјә чағырылмышды; нечә олмушду ки, сонра онлар јолу тамамилә азмышдылар вә онларын көһнә һөкмдарлары бир мүддәт өз рәһбәр мөвгеләрини кери ала билмишдиләр?

Беләликлә, әкәр биз 1848-чи ил Алманија ингилабыны нәинки зәрури едән, һабелә 1849-чу вә 1850-чи илләрдә онун ејни бир лабүдлүклә мүвәггәтән јатырылмасына кәтириб чыхаран сәбәбләри «Tribune»[149] охучуларына изаһ етмәјә тәшәббүс көстәририксә, биздән Алманијада баш вермиш һадисәләрин там тарихи тәсвирини көзләмәк лазым дејилдир. Бундан сонракы һадисәләр вә кәләчәк нәсилләрин һөкмү бир шеји гәт етмәјә имкан верәчәкдир ки, тәсадүфи, бир-бири илә әлагәсиз вә зиддијјәтли көрүнән бир јығын һәрч-мәрч фактлар ичәрисиндән мәһз нәләр дүнја тарихинә онун тәркиб һиссәси кими дахил олмалыдыр. Бу мәсәләни һәлл етмәк вахты һәлә кәлиб чатмамышдыр. Биз имкан даирәсиндә һәрәкәт етмәлијик вә әкәр шәксиз фактлардан ирәли кәлиб, чох мүһүм һадисәләри, һәрәкатын әсас дөнүш нөгтәләрини изаһ едән вә ән јахын, бәлкә дә о гәдәр узаг олмајачаг партлајышын алман халгыны һансы тәрәфә јөнәлдәчәјини мүәјјән етмәк үчүн бизә ачар верән ағлаујғун сәбәбләри ачыб көстәрә билсәк, өзүмүзү мәмнун һесаб едәчәјик.

Беләликлә, ән әввәл, ингилаби партлајыш әрәфәсиндә Алманијада вәзијјәт нечә иди?

Халг ичәрисиндә һәр чүр сијаси тәшкилат үчүн әсас олан мүхтәлиф синифләрин бирләшмә әлагәләри Алманијада һәр бир башга өлкәдәкиндән даһа мүрәккәб иди. Инкилтәрәдә вә Франсада ири шәһәрләрдә вә хүсусилә пајтахтда чәм олмуш гүдрәтли вә варлы буржуазија феодализми тамамилә мәһв етдији вә ја Инкилтәрәдә олдуғу кими, ону һеч олмазса, мәһдудлашдырыб чүз'и бир галыг дәрәчәсинә ендирдији һалда, Алманијада феодал задәканлар өз гәдим имтијазларынын хејли һис-

* — Франса мүвәггәти һөкумәтинин үзвләри. *Ред.*

сəсини сахламышдылар. Феодал торпаг саһиблиjи системи аз гала һəр jердə һөкмран систем олараг галырды. Торпаг саһиблəринин əлиндə һəтта асылы кəндлилəри мүһакимə етмəк һүгугу да галмышды. Торпаг саһиблəри өз сиjаси имтиjазларындан — һөкмдарлара нəзарəт һүгугундан — мəһрум едилмиш олсалар да, өз маликанəлəриндə өз кəндлилəри үзəриндə орта əсрлəрдəн галма һакимиjjəти, елəчə дə веркилəрдəн азад олмағы, демəк олар, тамамилə тохунулмаз шəкилдə сахламышдылар. Бə'зи jерлəрдə феодализм башга jерлəрдəкиндəн күчлү иди, лакин Реjн чаjынын сол саһилиндəн башга, һеч jердə тамамилə мəһв едилмəмишди. О заман саjча сон дəрəчə чох олуб, гисмəн дə хеjли варлы олан бу феодал задəканлар өлкəдə рəсмəн биринчи «силк» һесаб едилирдилəр. Али һөкумəт мə'мурларыны онлар верирдилəр, ордуну забит һеj'əти илə, демəк олар, тəкчə онлар тə'мин едирдилəр.

Алманиjада буржуазиjа һеч дə Франсада вə jа Инкилтəрəдə олдуғу кими варлы деjилди, һеч дə Франсада вə Инкилтəрəдə олдуғу кими сых бирлəшмəмишди. Бухарын тəтбиг едилмəси вə инкилис сəнаjесинин үстүнлүjүнүн сүр'əтлə jаjылмасы гəдим алман сəнаjе саһəлəрини дағытмышды. Өлкəнин башга jерлəриндə jарадылыб Наполеонун континентал системи[14] заманында инкишаф етмəjə башлаjан даһа мүасир сəнаjе саһəлəри арадан чыхмыш гəдим саһəлəрин jерини верə билмəди вə сəнаjеjə кифаjəт гəдəр мөһкəм нүфуз газандыра билмəди ки, һөкумəтлəр мəчбур олуб сəнаjенин тəлəбаты илə һесаблашаjдылар, хүсусилə она көрə ки, һөкумəтлəр задəкан олмаjанларын сəрвəт вə гүввəсинин аз да олса артмасына пахыллыг едирдилəр. Франса өз ипəк сəнаjесини əлли ил əрзиндə бүтүн ингилаб вə мүһарибə сынагларындан галибиjjəтлə кечирдиjи һалда, Алманиjа елə һəмин дөврдə өз гəдим кəтан сəнаjесини демəк олар тамамилə итирмишди. Бундан əлавə, сəнаjе раjонлары аз вə бир-бириндəн узаг иди. Өлкəнин ичəрилəриндə jерлəшəн бу сəнаjе раjонлары ихрач вə идхал үчүн əсасəн харичи лиманлардан — Һолландиjа вə jа Белчика лиманларындан — истифадə едирдилəр, белə ки, Шимал дəнизи вə Балтик дəнизи саһилиндə jерлəшəн ири лиман шəһəрлəри илə онларын үмуми мəнафеjи аз иди, jа да һеч jох иди; əн башлычасы исə бу иди ки, онлар Парис вə Лион, Лондон вə Манчестер кими ири сəнаjе вə тичарəт мəркəзлəри jаратмаға гадир деjилдилəр. Алманиjа сəнаjесинин бу керилиjинин сəбəби чох иди, лакин һəмин керилиjи изаһ етмəк үчүн бу сəбəблəрин икисини көстəрмəк кифаjəтдир: өлкəнин чоғрафи мөвгеjинин əлверишли олмамасы, онун бөjүк бир дүнjа тичарəти jолуна чеврилмиш Атлантик океанындан узагда jерлəшмəси вə Алманиjанын чəлб едилдиjи, XVI əсрдəн лап сон заманларадəк онун əрази-

синдә кедән фасиләсиз мүһарибәләр. Алман буржуазијасынын сај чәһәтдән зәифлији вә хүсусән әсла топлу һалда олмамасы—бах бунлар онун, инкилис буржуазијасынын һәлә 1688-чи илдән малик олдуғу, франсыз буржуазијасынын исә 1789-чу илдә газандығы сијаси һөкмранлыг кими бир һөкмранлыг әлдә етмәсинә мане олду. Бунунла белә, 1815-чи илдән Алманијада буржуазијанын сәрвәти, сәрвәтлә бирликдә исә сијаси нүфузу һеј артырды. Һөкумәтләр өз истәјинин зиддинә олса да, һәр һалда буржуазијанын һеч олмазса ән мүһүм мадди мәнафеји илә һесаблашмаға мәчбур идиләр. Һәтта ачыгча иддиа етмәк олар ки, кичик дөвләтләрин конститусијаларында буржуазијаја әта едилиб сонра, сијаси иртича дөврләри олан 1815—1830-чу вә 1832—1840-чы илләрдә кери алынан сијаси нүфузун һәр бир зәррәси мүгабилиндә, буржуазијанын итирдији сијаси нүфузун һәр бир белә зәррәси мүгабилиндә мүкафат олараг она башга, даһа мүһүм әмәли фајда верилирди. Буржуазијанын һәр бир сијаси мәғлубијјәти тичарәт ганунверичилији саһәсиндә гәләбә илә нәтичәләнирди. Һәм дә ајдындыр ки, Пруссијанын 1818-чи ил һимајәчилик тарифи[150] вә Көмрүк иттифагынын[151] тәшкили Алманијанын тачир вә сәнајечиләри үчүн һәр һансы кичик бир һерсоглуғун палатасында назирләрә е'тимадсызлыг көстәрмәк кими мә'насыз бир һүгугдан хејли дәрәчәдә даһа гијмәтли иди, чүнки назирләр онларын бу гәрарларына јалныз ришхәнд едирдиләр. Беләликлә, сәрвәтин артмасы вә тичарәтин кенишләнмәси нәтичәсиндә буржуазија тез бир заманда елә бир сәвијјәјә чатыб јәгин етмәјә башлады ки, онун кетдикчә артан ән вачиб тәләбатынын өдәнмәсинә өлкәнин сијаси гурулушу мане олур, јә'ни арзу вә гәрибәликләри бир-биринә зидд кәлән отуз алты һөкмдар арасында өлкәнин мә'насыз јерә парчаланмыш олмасы, кәнд тәсәррүфатыны вә онунла әлагәдар олан тичарәти буховлајан феодал зүлмү; буржуазијанын һәр бир сөвдәси үзәриндә надан вә тәкәббүрлү бүрократијанын зәһләтөкән нәзарәти мане олур. Ејни заманда Көмрүк иттифагынын кенишләнмәси вә мөһкәмләнмәси, бухарла ишләјән нәглијјатын һәр јердә тәтбиг едилмәси, дахили базарда рәгабәтин артмасы — бүтүн бунлар мүхтәлиф дөвләт вә әјаләтләрин тичарәт-сәнаје синифләринин бир-биринә јахынлашмасына сәбәб олурду, онларын мәнафејини ејниләшдирир, гүввәләрини мәркәзләшдирирди. Бунун тәбии нәтичәси о олду ки, бүтүн тичарәт-сәнаје синифләри күтләси либерал мүхалифәт чәбһәсинә кечди вә алман буржуазијасы сијаси һакимијјәт уғрунда илк чидди вурушмада галиб кәлди. 1840-чы или бу дөнүшүн башланғычы һесаб етмәк олар, о замандан е'тибарән алман буржуазијасынын һәрәкатына Пруссија буржуазијасы рәһбәрлик етмәјә башла-

ды. Биз 1840—1847-чи илләрин бу либерал мүхалифәт һәрәкаты үзәринә ирәлидә јенә гајыдачағыг.

Милләтин нә задәканлара, нә дә буржуазијаја мәнсуб олмајан әсас күтләси шәһәрләрдә хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфиндән, фәһләләрдән, кәндләрдә исә кәндлиләрдән ибарәт иди.

Алманијада ири капиталист вә сәнајечиләр синфинин зәиф инкишаф етмәси үзүндән бу өлкәдә хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфи сајча сон дәрәчә чохдур. Бу синиф ири шәһәрләрдә әһалинин, демәк олар, әксәријјәтини тәшкил едир, хырда шәһәрләрдә исә бу синиф, онун нүфузуну гәбул етмәјән даһа варлы рәгибләр олмадығына көрә тамамилә үстүндүр. Бүтүн мүасир дөвләтләр вә мүасир ингилабларда олдугча мүһүм рол ојнајан бу синиф Алманијада хүсусилә мүһүмдүр вә бу јахынлардакы мүбаризә заманы орада адәтән һәлледичи рол ојнамышдыр. Онун характери даһа ири капиталист олан тачир вә сәнајечиләр синфи илә, сөзүн һәгиги мә'насында буржуазија илә пролетариат вә ја сәнаје фәһләләри синфи арасында орта бир мөвге тутмасы илә мүәјјән олунур. Бу синиф өзүндән јухарыда олан биринчи синиф мөвгејинә кечмәјә чан атыр, лакин талејин ән кичик әлверишсиз дөнүшү бу синфин нүмајәндәләрини өзүндән ашағыда олан ахырынчы синфин сыраларына јуварладыр. Монархија вә феодал өлкәләриндә хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфи јашамаг үчүн сарајын вә аристократијанын сифаришләринә мөһтачдыр; бу сифаришчиләрин әлдән чыхмасы һәмин синфин чох һиссәсини вар-јохдан чыхара биләр. Даһа кичик шәһәрләрдә бу синфин доланачағынын әсасыны чох вахт һәрби гарнизон, јерли идарәләр, мәһкәмә палатасы вә онун әлалтылары тәшкил едирләр; бүтүн бунлары ортадан көтүрсәниз, хырда дуканчыларын, дәрзиләрин, чәкмәчиләрин, харратларын иши битәр. Беләликлә, хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфи даим тәрәддүд ичәрисиндә јашајараг, бир тәрәфдән, үмид едир ки, јүксәлиб даһа варлы синфин сыраларына кечәчәкдир, дикәр тәрәфдән горхур ки, пролетарлар вә ја һәтта диләнчиләр мөвгејинә дүшәчәкдир, бир тәрәфдән үмид едир ки, ичтимаи ишләрә рәһбәрликдә иштирак етмәкдә өзүнә бир пај газанмагла өз мәнафејини тә'мин едәчәкдир, дикәр тәрәфдән еһтијат едир ки, јерсиз мүхалифәтлә һөкумәти гәзәбләндирәчәкдир, она көрә ки, онун варлығы һөкумәтдән асылыдыр, чүнки ән јахшы сифаришчиләрдән ону мәһрум етмәк һөкумәтин ихтијарындадыр. Хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфинин вәсаити олдугча аздыр вә бу вәсаитә саһиб олмағын давамсызлығы онун мигдарына тәрс пропорсионалдыр. Бүтүн бунлара көрә һәмин синфин бахышлары сон дәрәчә дәјишкәндир. Күчлү феодал вә ја монар-

хија һөкумәти гаршысында сакит вә лакеј кими итаәткар олан бу синиф буржуазијанын јүксәлиши заманы либерализм тәрәфинә кечир; буржуазија өз һөкмранлығыны тә’мин едән кими һәмин синиф һәдсиз бир демократизмә гапылыр, лакин ондан ашағыда дуран синиф, јә’ни пролетариат мүстәгил һәрәкәт етмәјә тәшәббүс көстәрән кими она ән мискин горхаглыг үз верир. Биз бу синфин Алманијада һәмин вәзијјәтләрин бириндән дикәринә нечә кечдијини шәрһимизин кедишиндә көрәчәјик.

Алман буржуазијасы Инкилтәрә вә Франса буржуазијасындан кери галдығы дәрәчәдә алман фәһлә синфи дә бу өлкәләрин фәһлә синфиндән ичтимаи вә сијаси инкишаф чәһәтдән кери галмышдыр. Аға нечәдирсә, нөкәр дә еләдир. Сајча чох олан күчлү, сых бирләшмиш вә шүурлу пролетариатын јашамасы үчүн зәрури олан шәраитин инкишафы, сајча чох олан варлы, сых бирләшмиш вә гүдрәтли буржуазијанын јашамасы шәраитинин инкишафы илә биркә давам едир. Нә гәдәр ки, буржуазијанын бүтүн мүхтәлиф фраксијалары вә хүсусилә онун ән мүтәрәгги һиссәси олан ири сәнајечиләр сијаси һакимијјәт әлдә етмәмишләр вә дөвләти өзләринин тәләбатына ујғун сурәтдә дәјишдирмәмишләр, фәһлә синфинин һәрәкаты һеч бир заман мүстәгил олмур вә халис пролетар характери алмыр. Лакин иш кәлиб бу јерә чатан кими, саһибкарла муздлу фәһлә арасында лабүд тоггушма күнүн мәсәләси олур вә буну даһа тә’хирә салмаг мүмкүн дејилдир; бундан сонра фәһләләри даһа һеч бир бош үмидлә вә һеч вахт јеринә јетирилмәјән вә’дләрлә товламаг олмаз; бу заман XIX әсрин бөјүк проблеми — пролетариаты ләғв етмәк проблеми, нәһајәт, бүтүн долғунлуғу вә ајдынлығы илә мејдана чыхыр. Алманијада муздлу фәһләләрин чох һиссәси иши Бөјүк Британијада чох көзәл нүмунәләри олан мүасир типли сәнаје магнатларындан дејил, бүтүн истеһсал системи орта әсрләрин ади галығы олан хырда сәнәткарлардан алырды. Ири памбыг парча лорду илә хырда саһибкар чәкмәчи, јахуд дәрзи арасында чох бөјүк фәрг олдуғу кими, мүасир сәнаје Бабилләринин дүшүнчәли, зирәк фабрик фәһләси дә кичик әјаләт шәһәрчијиндә ишләјән фағыр дәрзи көмәкчисиндән вә ја мебелчи харрат шакирдиндән тамамилә фәргләнир, чүнки кичик әјаләт шәһәрчијиндә бу гисим адамларын һәјат шәраити, онларын әмәјинин характери бундан беш әср әввәлдәкинә нисбәтән лап аз дәјишилмишдир. Ајдындыр ки, мүасир һәјат шәраитинин, мүасир сәнаје истеһсал нөвләринин бу үмуми јохлуғу аз гала һәр јердә мүасир идејаларын да јохлуғуна сәбәб олурду; буна көрә гәтијјән тәәччүблү дејилдир ки, ингилабын башланғычында фәһләләрин хејли һиссәси сехләри вә орта әсрләрин имтијазлы сәнәт корпорасијаларыны дәрһал бәрпа етмәк тәләбини ирәли сүр-

мүшдү. Лакин бунунла белә, мүасир истеһсал үсулунун үстүн олдуғу сәнаје маһалларынын тә'сири сајәсиндә, бир чох фәһләләрин сәрсәри һәјат тәрзинин көмәји илә дүзәлән әлагә, асанлығы вә әгли инкишаф сајәсиндә фәһләләр арасында күчлү бир өзәк јаранды; өз синфини азад етмәк һаггында бу өзәјин идејалары мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа ајдын иди, мөвчуд фактлара, тарихи тәләбата даһа чох ујғун кәлирди. Лакин бу фәһләләр јалныз азлыг тәшкил едирдиләр. Буржуазијанын фәал һәрәкатынын тарихини 1840-чы илдән һесабламаг оларса, фәһлә синфинин һәрәкаты Силезија вә Боһемија* фәһләләринин 1844-чү ил үсјанындан[152] башланыр. Тезликлә бизим бу һәрәкатын мүхтәлиф мәрһәләләринин хүласәсини вермәјә имканымыз олачагдыр.

Нәһајәт, өз әлавәси олан кәнд тәсәррүфаты фәһләләри илә бирликдә бүтүн милләтин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән хырда кәнд тәсәррүфаты саһибләриндән, кәндлиләрдән ибарәт чох бөјүк бир синиф вар иди. Лакин бу синфин өзү дә мүхтәлиф групплара бөлүнүр. Биз бурада, әввәлән, варлы кәндлиләри, Алманијада Gross- вә Mittelbauern** адлананлары көрүрүк; бунларын һәр бири аз-чох кениш торпаг саһәсинә маликдир вә бир нечә нәфәр кәнд тәсәррүфаты фәһләсинин әмәјиндән истифадә едир. Веркидән азад ири феодал торпаг саһибләри илә хырда кәндлиләр вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри арасында дуран бу синиф үчүн ән тәбии сијасәт, тамамилә ајдын сәбәбләрә көрә, феодализмә зидд олан шәһәр буржуазијасы илә иттифаг бағламаг иди. Икинчиси, хырда азад кәндлиләри көрүрүк; бунлар бөјүк Франса ингилабынын күчлү зәрбәләри алтында феодализмин сүгут етдији Рејн вилајәтиндә үстүнлүк тәшкил едирдиләр. Асылы олмајан бу чүр хырда кәндлиләрә башга вилајәтләрин дә бә'зи јерләриндә тәсадүф едилирди; бу јерләрдә онлар торпаг пулу вериб, өз торпаг саһәләри үзәринә әввәлләр гојулмуш феодал мүкәлләфијјәтләриндән азад ола билмишдиләр. Лакин бу синиф јалныз сөздә азад мүлкијјәтчиләр синфи иди, онун мүлкијјәти адәтән о дәрәчәдә, һәм дә елә ағыр шәртләрлә киров гојулмушду ки, торпағын һәгиги мүлкијјәтчиси кәндли дејил, борч пул верән сәләмчи иди. Үчүнчүсү, феодалдан асылы кәндлиләрә раст кәлирик, бу кәндлиләри өз торпаг саһәләриндән говмаг асан дејилди, амма онлар мүлкәдара даим рента вермәли вә ја даим онун үчүн мүәјјән бир иш көрмәли идиләр. Нәһајәт, кәнд тәсәррүфаты фәһләләри вар иди вә бир чох ири тәсәррүфатларда онларын вәзијјәти тамамилә Инкилтәрә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри-

* — Чехија. *Ред.*
** — ири вә орта кәндлиләр. *Ред.*

нин вәзијјәти кими иди, онлар даим ач-јалавач доланыб өз ағаларынын гулу кими галыр, јохсуллуг ичиндә јашајыб, јохсуллуг ичиндә өлүрдүләр. Кәнд әһалисинин бу үч ахырынчы синфи — хырда азад кәндлиләр, феодалдан асылы кәндлиләр вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри — ингилабдан әввәл һеч бир заман сијасәт үзәриндә о гәдәр дә баш сындырмырдылар; лакин тамамилә ајдындыр ки, ингилаб онлар үчүн ән парлаг перспективләрлә зәнкин олан јени бир мејдан ачмалы иди. Ингилаб онларын һәр биринә фајда вә'д едирди, буна көрә дә көзләмәк оларды ки, һәрәкат тамамилә кенишләнән кими, бүтүн бу синифләр бир-биринин ардынча ингилаба гошулачаглар. Лакин бурасы да ејни дәрәчәдә ајдындыр вә бүтүн муасир өлкәләрин тарихи илә ејни дәрәчәдә тәсдиг едилмишдир ки, кәнд әһалиси бөјүк саһәдә сәпәләндијинә вә өзүнүн аз-чох мүһүм бир һиссәси ичәрисиндә разылыға кәлмәк онун үчүн чәтин олдуғуна көрә бу әһали һеч бир заман мүвәффәгијјәтли мүстәгил һәрәката башлаја билмәз. Кәндлиләр шәһәрләрин даһа сых бирләшмиш, даһа биликли вә даһа мүтәһәррик әһалисинин тәшәббүскарлыг тә'сири көстәрмәсинә мөһтачдырлар.

Бу јахынларда башланмыш һәрәкат әрәфәсиндә бирликдә алман милләтини тәшкил едән ән мүһүм синифләрин бурада верилән гыса характеристикасы һәмин һәрәкатда үстүн јер тутан бүтүн мәнтигсизликләрин, ујғунсузлугларын вә ачыг-ашкар зиддијјәтләрин бөјүк бир гисмини изаһ етмәк үчүн кифајәтдир. Әкәр бунча мүхтәлиф, бунча зиддијјәтли олуб бир-бири илә гәрибә шәкилдә чарпазлашан мәнафеләр арасында шиддәтли тоггушма баш вердисә, әкәр бир-бири илә мүбаризә едән бу мәнафеләр мүхтәлиф маһалларда, мүхтәлиф әјаләтләрдә бир-биринә мүхтәлиф нисбәтләрдә гарышмышса вә хүсусилә бу чәһәт әһәмијјәтлидир ки, өлкәдә өз мө'тәбәр гәрарлары илә ејни бир мүбаһисәни һәр бир әлаһиддә јер, һәр дәфә мүбаризә васитәси илә јенидән һәлл етмәк зәрурәтиндән халгы хилас едә биләчәк бир ири мәркәз, нә бир Лондон, нә бир Парис јохдурса, — онда белә бир шәраитдә мүбаризәнин чохлу ган ахыдылан, чохлу гүввә вә капитал сәрф едилән вә бүтүн бунлара бахмајараг һеч бир гәти нәтичә вермәјән сајсыз-һесабсыз пәракәндә тоггушмалара парчаланачағыны көзләмәјиб башга нә көзләмәк оларды?

Алманијанын сијаси чәһәтдән парчаланыб үч дүжүн аз-чох бөјүк дөвләтә бөлүнмәси дә, ејни илә бунун кими, алман милләтини тәшкил едән вә өлкәнин ајрыча һәр бир һиссәсиндә өзүнә мәхсус характер дашыјан үнсүрләрин мәһз бу һәрч-мәрч мүрәккәблији илә изаһ едилир. Мәнафе үмумилији олмајан јердә, фәалијјәт бирлији һәлә бир јана дурсун, һеч мәгсәд бирлији дә ола билмәз. Доғрудур, Алманија иттифагы[85]

һеч бир заман позулмајачаг бир иттифаг е'лан етмишдиләр, амма буна бахмајараг Иттифаг вә онун органы олан Иттифаг сејми[153] һеч бир заман Алманијанын бирлијини тәмсил етмәмишди. Алманијаны мәркәзләшдирмәкдә о заманадәк әлдә едилән ән јүксәк пиллә Көмрүк иттифагынын јарадылмасы олмушду. Көмрүк иттифагынын јарадылмасы Шимал дәнизи бојунда јерләшән дөвләтләри дә мәчбур етди ки, бирләшиб хүсуси көмрүк тәшкилаты[154] дүзәлтсинләр, Австрија исә өзүнүн гадағанедичи хүсуси көмрүк тарифи илә өзүнү кәнарда тутмагда давам едирди. Беләликлә, Алманија буна гане олду ки, өзүнүн бүтүн әмәли вәзифәләри үчүн отуз алты дөвләт әвәзинә инди чәми үч мүстәгил дөвләт арасында бөлүнмүшдү. Ајдындыр ки, рус чарынын* 1814-чү илдә бәргәрар олмуш башчылығы бунун нәтичәсиндә һеч бир дәјишикликлијә уғрамады.

Биз өз мүһакимәләримиздән бу илкин нәтичәләри чыхартдыгдан сонра нөвбәти мәгаләмиздә алман халгынын јухарыда бәһс едилән мүхтәлиф синифләринин бир-биринин ардынча һәрәката нечә чәлб едилдијини вә 1848-чи ил Франса ингилабы башландыгдан сонра бу һәрәкатын нә характер алдығыны көрәчәјик.

Лондон, сентјабр 1851-чи ил.

II

ПРУССИЈА ДӨВЛӘТИ

Алманијада орта синфин вә ја буржуазијанын сијаси һәрәкатынын башланғычы 1840-чы илә аид едилә билэр. Бу һәрәкат башланмаздан әввәл мүәјјән әламәтләр көстәрирди ки, һәмин өлкәдә капитал вә сәнаје саһиби олан синиф о дәрәчәдә јетишмишдир ки, јарымфеодал, јарымбүрократ монархијаларын зүлмү алтында даһа лагејд вә итаәткар вәзијјәтдә гала билмәз. Алманијанын кичик һөкмдарлары бир-биринин ардынча өз тәбәәләринә аз-чох либерал характерли конститусијалар әта едирдиләр — гисмән она көрә едирдиләр ки, Австрија вә Пруссијанын һекемонлуғуна гаршы, јахуд өз дөвләтләриндәки задәканларын нүфузуна гаршы өзләри үчүн даһа артыг мүстәгиллик тә'мин етсинләр, гисмән дә она көрә едирдиләр ки, бир-бири илә әлагәси олмајыб Вјана конгресинин[155] гәрары илә онларын һакимијјәти алтында бирләшдирилән вилајәтләри бир там һалында топласынлар. Онлар буну өзләри үчүн

* — I Александрын. *Ред.*

һеч бир тәһлүкә төрәтмәдән едә биләрдиләр, зира онлара мә’лум иди ки, әкәр Австрија вә Пруссијанын әлиндә ојунчаг олан Иттифаг сејми онларын суверен һөкмдар кими малик олдуглары мүстәгиллијә гәсд етмәк истәсәјди, ичтимаи фикир вә палаталар Иттифаг сејминин әмрләринә мүгавимәт көстәрмәкдә онлара көмәк едәрди, әксинә, әкәр палаталар һәддән артыг күчлү чыхсајды, онда Иттифаг сејминин һакимијјәтиндән истифадә едиб һәр чүр мүхалифәти асанлыгла гырмаг оларды. Белә бир шәраитдә Баварија, Вүртемберг, Баден вә ја Һанновер конститусија тә’сисаты сијаси һакимијјәт уғрунда чидди мүбаризәјә тәкан верә билмәзди. Буна көрә дә алман буржуазијасынын әсас күтләси кичик дөвләтләрин ганунверичи мәчлисләриндә баш верән хырда чәкишмәләрдән үмумијјәтлә кәнарда дуруб чох көзәл баша дүшүрдү ки, Алманијанын ики ири дөвләтинин сијасәтиндә вә дөвләт гурулушунда әсаслы дәјишиклик едилмәсә, бүтүн икинчи дәрәчәли сә’ј вә гәләбәләрдән һеч бир нәтичә һасил олмаз. Ејни заманда бу кичик мәчлисләрдә либерал һүгугчулардан, пешәкар мүхалифәт нүмајәндәләриндән ибарәт бүтөв бир дәстә — Роттекләр, Велкерләр, Рөмерләр, Јорданлар, Штүвеләр, Ејземанлар мејдана кәлди ки, бу бөјүк «халг хадимләри» (Volksmänner) ијирми ил сүрән аз-чох курултулу, лакин даим сәмәрәсиз мүхалифәтдән сонра 1848-чи илин ингилаби ахыны илә тамамилә һакимијјәт зирвәсинә учалдылар, сонра исә тамамилә габилијјәтсиз вә вечсиз олдугларыны бүрузә вериб бир анда деврилдиләр. Онлар Алманија зәмининдә илк пешәкар сијасәтчи вә мүхалифәтчи нүмунәләри идиләр; онлар өз нитгләри вә јазылары илә алманларын гулағыны конститусионализм дилинә алышдырырдылар вә өзләринин мөвчуд олмасы факты илә елә бир вахтын јахынлашдығыны хәбәр верирдиләр ки, о заман буржуазија бу бошбоғаз вәкилләрин вә профессорларын адәт едиб ишләтдикләри, амма нә демәк олдуғуну о гәдәр дә баша дүшмәдикләри сијаси ибарәләрин әсил мә’насыны мәнимсәјәчәк вә бу ибарәләрә онларын әсил мә’насыны верәчәкдир.

1830-чу ил һадисәләри сајәсиндә бүтүн Авропаны бүрүмүш сијаси һәјәчан [156] алман әдәбијјатына да тә’сир етди. О заманын аз гала бүтүн јазычылары јарымчыг конститусионализм вә ја даһа артыг дәрәчәдә јарымчыг республикачылыг тәблиғ едирдиләр. Өз әсәрләриндә исте’дадын чатышмадығыны охучуларын нәзәрини чәлб едәчәк сијаси ејһамларла өртүб долдурмаг адәти јазычылар арасында, хүсусән хырда әдибләр арасында кетдикчә даһа чох јајылырды. Ше’рләр, романлар, ресензијалар, драмлар, бир сөзлә бүтүн әдәби јарадычылыг нөвләри «тенденсија» дејилән шејлә, јә’ни һөкумәтә зидд әһ-

вал-руһијјәнин аз-чох үркәк ифадәләри илә долу иди. Алманијада 1830-чу илдән сонра һөкм сүрмүш идеја долашыглығыны тамамлајыб баша чатдырмаг үчүн, һәмин сијаси мүхалифәт үнсүрләринә алман фәлсәфәси һаггында пис гавранылмыш университет хатирәләри вә франсыз сосиализминин, хүсусән сен-симонизмин сәһв баша дүшүлмүш гырынтылары гарышдырылырды. Бу мүхтәлиф идејалар гарышығыны јајан јазычылар күруһу өзүнү ловғалыгла «Кәнч Алманија» вә ја «Муасир мәктәб»[157] адландырмышды. Сонралар онлар өз кәнчлик күнаһларыны бојунларына алыб пешман олдулар, амма әдәби услубларыны зәррә гәдәр дә тәкмилләшдирмәдиләр.

Нәһајәт, алман фикриндәки инкишафын ән мүрәккәб, ејни заманда ән дүзкүн ифадәси олан алман фәлсәфәси дә буржуазијанын тәрәфинә кечди вә бу заман Һекел өзүнүн «Һүгуг фәлсәфәси» әсәриндә конститусијалы монархијаны ән јүксәк, ән мүкәммәл идарә формасы е'лан етди. Башга сөзлә десәк, Һекел хәбәр верди ки, вәтән буржуазијасы јахын вахтларда һакимијјәт башына кәләчәкдир. Һекелин вәфатындан сонра онун мәктәби бу нөгтәдә дајаныб дурмады. Һекел ардычылларынын даһа радикал чинаһы бир тәрәфдән һәр чүр дини е'тигады шиддәтли тәнгид атәшинә тутмагла гәдим христианлыг бинасыны лап тәмәлинә гәдәр сарсытды, дикәр тәрәфдән исә алман гулағынын о вахтадәк ешидә билдији сијаси принсипләрдән даһа чәсарәтли принсипләр ирәли сүрдү вә биринчи Франса ингилабы гәһрәманларынын шанлы хатирәсини әзиз тутмаға тәшәббүс етди. Доғрудур, бу идејаларын ифадә едилдији анлашылмаз фәлсәфи дил истәр мүәллифин, истәрсә дә охучунун фикрини чашдырырды, лакин ејни заманда сензорун да көзүндән пәрдә асырды, буна көрә дә «кәнч һекелчи» јазычылар әдәбијјатын һеч бир башга саһәсинин истифадә етмәдији дәрәчәдә мәтбуат азадлығына малик идиләр.

Беләликлә, ајдын иди ки, Алманијанын ичтимаи рә'јиндә бөјүк бир дәјишиклик әмәлә кәлирди. О синифләр ки, онларын тәһсили вә ја күзәраны һәтта мүтләг монархија шәраитиндә мүәјјән сијаси билик әлдә етмәјә вә өзләринә аз-чох мүстәгил сијаси әгидә ашыламаға имкан верирди, белә синифләрин чох бөјүк әксәријјәти тәдричән бирләшиб мөвчуд идарә үсулуна гаршы күчлү мүхалифәт фалангасы јаратды. Алманијада сијаси инкишафын ләнклији һаггында мүһакимә јеридәркән һеч кәс ашағыдакы чәһәти нәзәрдән гачырмамалыдыр: бир өлкәдә ки бүтүн билик мәнбәләри һөкумәтә табе едилмишди, бир өлкәдә ки әввәлчәдән рәсми ичазә алынмадан јохсул мәктәбләри илә базаркүнү мәктәбләриндән та гәзетләрә вә университетләрәдәк һеч бир саһәдә һеч бир сөз демәк, тәдрис етмәк, чап вә е'лан етмәк мүмкүн дејилди, белә бир өлкәдә һәр бир мә-

сәлә барәсиндә дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәк нә гәдәр чәтин иди. Мәсәлән, Вјананы көтүрәк. Вјаналылар әмәк габилијјәти вә сәнаје истеһсалына гадир олмаг чәһәтдән Алманијада бәлкә дә һеч кәсдән кери галмадыглары, зирәклик, мәрдлик вә ингилаби әзмкарлыг чәһәтдән исә һамыдан чох-чох јүксәкдә дурдуглары һалда, өз һәгиги мәнафеләрини анламагда башгаларына нисбәтән даһа чох авамлыг көстәрдиләр вә ингилаб заманы даһа чох сәһв бурахдылар. Бунун сәбәби чох бөјүк бир дәрәчәдә ондан ибарәт иди ки, Меттерних һөкумәти ән ади сијаси мәсәләләрдә әһалини демәк олар тамамилә авам бир вәзијјәтдә сахлаја билирди.

Даһа изаһ етмәјә еһтијач јохдур ки, нә үчүн белә бир идарә үсулу шәраитиндә сијаси биликләр чәмијјәтин аз гала јалныз о синифләринин инһисарында иди ки, онлар һәмин биликләрин өлкәјә хәлвәти кәтирилмәсинин һаггыны өдәјә билирдиләр, хүсусилә о синифләрин ки, мөвчуд гајдалар онларын мәнафејинә даһа чох тохунурду, јә'ни сәнајечи вә тачир синифләринин инһисарында иди. Буна көрә дә биринчи олараг онлар аз-чох үстүөртүлү мүтләгијјәтин сахланмасына гаршы бирликдә чыхыш етдиләр; одур ки, онларын мүхалифәт сыраларына гошулдуглары вахт Алманијада һәгиги ингилаби һәрәкатын башланғычы сајылмалыдыр.

Белә һесаб етмәк олар ки, алман буржуазијасынын мүхалифәт чеврилиши 1840-чы илдән, јә'ни 1815-чи ил Мүгәддәс иттифагынын[72] сағ галмыш баниләриндән ахырынчысы олан кечмиш Пруссија кралынын* вәфаты илиндән башланыр. Јени крал һаггында буну билирдиләр ки, о, атасынын әсасән бүрократик вә милитарист характер дашыјан монархија системинә тәрәфдар дејилдир. Франсыз буржуазијасы бир вахт XVI Лүдовикин тахта чыхмасы илә нәјә наил олачағыны күман едирдисә, ону алман буржуазијасы мүәјјән дәрәчәдә пруссијалы IV Фридрих-Вилһелмдән алмаг үмидиндә иди. Һамы разылашырды ки, көһнә систем чүрүмүш вә ифласа уғрамышдыр, она сон гојмаг лазымдыр; көһнә крал заманында динмәз-сөјләмәз дөздүкләри һәр шеји инди кур сәслә дөзүлмәз е'лан едирдиләр.

Лакин «Истәкли Лүдовик» адланан XVI Лүдовик өз фәрсизлијини гисмән дәрк едән ади, иддиасыз вә садәлөвһ бир шәхс, мүәјјән идејасы олмајан, тәрбијәси заманы кәсб етдији адәтләри даһа чох рәһбәр тутан бир адам идисә, «Истәкли Фридрих-Вилһелм» тамам башга тәбиәтли иди. Ирадәсиз олмасы чәһәтдән о өз франсыз оријиналыны, шүбһәсиз, өтүб кечмишди, лакин онун өз иддиалары, өз әгидәси дә вар иди.

* — III Фридрих-Вилһелмин. *Ред.*

О, әксәр елмләрин әлифбасы илә бир һәвәскар кими сәтһи таныш олмушду, буна көрә дә өзүндән чох мүштәбеһ олуб белә һесаб едирди ки, һәр һансы бир мәсәлә барәсиндә сон сөзү демәк үчүн кифајәт гәдәр билији вар. О јәгин етмишди ки, мәһарәтли бир натигдир вә Берлиндә, шүбһәсиз, һеч елә бир коммивојажор јох иди ки, бол-бол бајағы атмачалар сөјләмәкдә вә ашыб-дашан бәлағәтдә ону өтүб кечә биләјди. Ән әһәмијјәтли чәһәт исә бу иди ки, онун өз әгидәси вар иди. О, Пруссија монархијасынын бүрократик үнсүрүнә хор бахыр вә нифрәт едирди, јалныз она көрә ки, рәғбәти бүтүнлүклә феодал үнсүрүнә тәрәф иди. «Berliner politisches Wochenblatt»[158]-ын, тарихи мәктәб[159] адланан мәктәбин (бу мәктәб Боналдын, Де Местрин вә илк франсыз лекитимистләри[53] нәслиндән олан дикәр јазычыларын идејаларындан гида алырды) баниләри вә әсас хадимләриндән бири олан IV Фридрих-Вилһелм чәмијјәтдә задәканларын һөкмран мөвгејини мүмкүн гәдәр там бир шәкилдә бәрпа етмәјә чалышырды. Крал өз краллығында биринчи задәкандыр; ону, һәр шејдән әввәл, дәбдәбәли сарај адамлары — күчлү вассаллар, књазлар, һерсоглар вә графлар, сонра исә сајча чох олан варлы ашағы задәканлар әһатә едирләр. Крал, ичтимаи зүмрә вә ја силкләрин биткин рүтбәләр силсиләсинин башчысы олараг өз сәдагәтли шәһәрли вә кәндлиләринә өз билдији кими һөкмранлыг едир; бу рүтбә вә ја зүмрәләрдән һәр биринин өз хүсуси имтијазлары вардыр вә онларын һәр бири јердә галан рүтбә вә зүмрәләрдән аз гала кечилмәз бир сәдлә — мәншә сәдди, јахуд мөһкәм вә сабит бир шәкилдә гәрарлашмыш ичтимаи мөвге сәдди илә ајрылмалыдыр; һәм дә бүтүн бу зүмрәләр вә ја «краллыг силкләри» өз гүввә вә нүфузлары илә бир-бирини елә дәгиг таразлашдырмалыдырлар ки, кралын там сәрбәст һәрәкәт етмәк имканы олсун. IV Фридрих-Вилһелм һәјата кечирмәјә киришдији вә инди јенә дә һәјата кечирмәјә чалышдығы beau idéal* мәһз белә иди.

Нәзәри мәсәләләрдә о гәдәр дә сәриштәси олмајан Пруссија буржуазијасы кралын бу нијјәтләринин әсл характерини баша дүшүб ашкара чыхарданадәк арадан мүәјјән гәдәр вахт кечмәли олду. Лакин буржуазија өз арзусуна тамамилә зидд шејләрә кралын рәғбәт бәсләдијини чох тез көрдү. Атасынын өлүмүндән сонра «дили ачылан» јени крал өз нијјәтләриндән сајсыз-һесабсыз нитгләриндә данышмаға башлады. Һәм дә кралын һәр бир нитги, һәр бир һәрәкәти буржуазијанын она рәғбәтини азалдырды. Әкәр кралы шаиранә хәјаллардан ајыран бир нечә амансыз, тәһлүкәли факт олмасајды, бу һал ону

---

* — көзәл идеал. *Ред.*

нараһат етмәзди. Һејһат, романтика һесабда чох зәифдир вә һәлә Дон-Кихот заманындан бәри феодализм һесабда һәмишә јанылмышдыр! Пула лагејдлик сәлибчиләр нәслинин әзәлдән ән нәчиб ирси хүсусијјәти иди вә IV Фридрих-Вилһелм бу хүсусијјәти сон дәрәчә јахшы мәнимсәмишди. О, тахта чыханда хәсисликлә тәшкил едилмиш олса да, баһалы һөкумәт системи вә аз-чох долу дөвләт хәзинәси онун ихтијарына кечмишди. Нә гәдәр артыг сәрвәт вар идисә, һамысы сарајда дүзәлдилән рәгс кечәләринә, шаһ сәјаһәтләринә, ән'амлара, әли ашағы дүшмүш, үст-башы төкүлмүш вә ачкөз задәканлар үчүн мүавинәтләрә вә и. а. сәрф едилди вә ики илдән сонра бу сәрвәтдән һеч бир әсәр галмады. Ади веркиләр артыг нә сарајын тәләбатыны өдәмәјә чатырды, нә дә һөкумәтин. Буна көрә дә тезликлә бир тәрәфдән ачыг-ашкар кәсир, дикәр тәрәфдән исә «кәләчәк халг нүмајәндәлијинин» разылығыны алмадан јени истиграз бурахмағы вә веркиләри артырмағы ганунсуз е'лан едән 1820-чи ил гануну ә'лаһәзрәти мәнкәнә кими сыхмаға башлады. Белә бир халг нүмајәндәлији јох иди; јени кралын халг нүмајәндәлији јаратмаға һәтта атасындан да аз мејли варды. Јени крал буна һәтта мејл етсәјди дә, билмәмиш дејилди ки, тахта чыхдығы вахтдан бәри ичтимаи фикир һејрәт едиләчәк дәрәчәдә дәјишилмишди.

Јени кралын дәрһал конститусија әта едәчәјинә, мәтбуат азадлығы верәчәјинә, андлы ичласчы мәһкәмәләри вә и. а. јарадачағына, бир сөзлә, сијаси һакимијјәт әлдә етмәк үчүн буржуазијаја лазым олан динч ингилаба башчылыг едәчәјинә гисмән үмид бәсләјән буржуазија һәгигәтән өз сәһвини анлајыб гәзәблә кралын үстүнә дүшдү. Рејн әјаләтиндә, һабелә аз-чох дәрәчәдә бүтүн Пруссијада буржуазијанын һиддәти елә чошду ки, ону мәтбуатда тәмсил едә биләчәк адамлары өз ичәрисиндә кифајәт гәдәр олмадығына көрә јухарыда бәһс етдијимиз ифрат фәлсәфи чәрәјанла һәтта иттифага кирди. Бу иттифагын бәһрәси Көлндә нәшр едилән «Rheinische Zeitung»[160] олду. Бу гәзет тә'сис едилдикдән он беш ај сонра бағландыса да, белә һесаб етмәк олар ки, Алманијада мүасир вахташыры мәтбуатын әсасыны гојмушдур. Бу, 1842-чи илдә олмушду.

Јазыг крал, пул чәһәтдән чәкдији чәтинликләр онун орта әсрләрә хас олан мејлләринә ән ачы бир сатира иди; одур ки, крал лап тезликлә көрдү ки, әкәр чохдан унудулмуш 1813-чү ил вә 1815-чи ил вә'дләринин сон галығы олараг 1820-чи ил ганунунда ады чәкилән «халг нүмајәндәлији» һаггында үмуми тәләби јеринә јетирмәк үчүн бә'зи хырда күзәштләрә кетмәсә, даһа падшаһлыг едә билмәјәчәкдир. Крал белә һесаб едирди ки, бу намүнасиб ганунун көстәришини һәјата

кечирмәк үчүн ән аз бәд олан үсул әјаләт ландтаглары нүмајәндәләриндән ибарәт даими комиссијаны чағырмагдыр. Әјаләт ландтаглары 1823-чү илдә тә'сис едилмишди. Краллығын сәккиз әјаләтиндән һәр бириндә ландтаглар ашағыдакы шәхсләрдән ибарәт олурду: 1) али задәканлардан, Алманија империјасынын бир заманлар суверен олмуш сүлаләләриндән, бу сүлаләләрин башчылары силк мәчлисинин анаданкәлмә үзвләри идиләр; 2) чәнкавәрләрин вә ја ашағы задәканларын нүмајәндәләриндән; 3) шәһәрләрин нүмајәндәләриндән; 4) кәндлиләрин вә ја хырда кәнд тәсәррүфатчылары синфинин депутатларындан. Һәр шеј елә гурулмушду ки, һәр бир әјаләтин ландтагында чохлуг һәмишә задәканларын һәр ики категоријасына мәхсус олурду. Бу сәккиз әјаләт ландтагынын һәр бири комиссија сечирди; инди мәһз һәмин сәккиз комиссија бунча арзу олунан истиграза сәс верәси нүмајәндәли мәчлиси тәшкил етмәк үчүн Берлинә чағырылырды. Билдирилди ки, дөвләт хәзинәси долудур вә истиграз чари тәләбаты өдәмәк үчүн дејил, дөвләт дәмир јолу чәкмәк үчүн лазымдыр. Лакин бирләшмиш комиссијалар[161] халг нүмајәндәлији кими һәрәкәт етмәк үчүн сәлаһијјәти олмадығыны билдирәрәк, крала гәти рәдд чавабы верди вә ә'лаһәзрәтдән тәләб етди ки, крал, Наполеон әлејһинә мүбаризәдә халгын көмәјинә мөһтач олдуғу заман өз атасынын нүмајәндәли гурулуш јаратмаг һаггында вердији вә'ди јеринә јетирсин.

Бирләшмиш комиссијаларын сессијасы көстәрди ки, мүхалифәт руһу јалныз буржуазијаја сирајәт етмәклә галмамышдыр. Кәндлиләрин бир гисми буржуазијаја гошулмушдур; маликанәләриндә өз ири тәсәррүфатларыны өзләри идарә едән, тахыл, јун, спирт вә кәтан сатан, буна көрә дә мүтләгијјәтә гаршы, бүрократијаја гаршы, феодализмин бәрпасына гаршы тә'минат верилмәсинә буржуазија гәдәр еһтијачы олан бир чох задәканлар да һөкумәтин әлејһинә чыхдылар вә нүмајәндәли гурулуш јаратмаг тәләбинә гошулдулар. Кралын планы тамамилә алт-үст олду. Крал бир гуруш да пул әлдә етмәди вә мүхалифәтин гүввәсини артырды. Әјаләт ландтагларынын бунун ардынча чағырылан сессијалары крал үчүн даһа да әлверишсиз шәраитдә кечди. Бүтүн ландтаглар ислаһат кечирмәји, 1813-чү ил вә 1815-чи ил вә'дләрини јеринә јетирмәји, конститусија гәбул етмәји вә мәтбуат азадлығы вермәји тәләб етдиләр; бә'зи ландтагларын мүвафиг гәтнамәләри хејли кәскин ифадәләрлә јазылмышды; өзүндән чыхмыш кралын әсәби чаваблары вәзијјәти даһа да писләшдирди.

Ејни заманда һөкумәтин малијјә чәтинликләри кетдикчә артырды. Мүхтәлиф дөвләт идарәләри үчүн ајрылан вәсаити азалтмагла, һәмчинин дөвләт һесабына вә онун адындан еһтикар вә тичарәт едиб чохдан дөвләтин малијјә дәллалы кими

фәалијјәт көстәрән «Seehandlung»[162] тичарәт мүәссисәси илә фырылдагчы әмәлијјатлар кечирмәклә, дөвләтин тә'дијә габилијјәтини заһирән бир мүддәт горујуб сахламаг мүмкүн олду. Чохлу дөвләт кредит билетләри бурахылмасы бир гәдәр көмәјә чатды вә үмумијјәтлә десәк, малијјә вәзијјәтинин сирри чох бәрк сахланылырды. Лакин бүтүн бу һијләләр үчүн әлдә олан имканлар чох тез түкәнди. Онда башга бир јолу сынамаға, јә'ни елә бир банк јаратмаға чәһд етдиләр ки, онун капиталы гисмән дөвләт вәсаитиндән, гисмән дә хүсуси сәһмдарларын вердији пајдан ибарәт олмалы иди; баш идарә дөвләтин әлиндә олмалы иди, јә'ни елә тәшкил едилмәли иди ки, һөкумәт бу банкын фондларындан чохлу пул көтүрә биләјди вә беләликлә, «Seehandlung» илә даһа едә билмәдији фырылдагчы әмәлијјатлары инди бу банкла тәкрар едә биләјди. Лакин ајдындыр ки, белә шәртләрлә пул вермәк истәјән бир капиталист дә тапылмады. Һәтта бир сәһм белә алынмадан банкын низамнамәсини дәјишдирмәк вә сәһмдар мүлкијјәтинин хәзинәнин гәсдләриндән горуначағы барәдә тә'минат вермәк лазым кәлди. Беләликлә, бу план да алт-үст олдугда борч алмаға чәһд етмәкдән савајы һеч бир чарә галмады, әлбәттә, борч алмаг да о һалда мүмкүн оларды ки, бу әсрарәнкиз «кәләчәк халг нүмајәндәлијинин» разылығыны вә тә'минатыны тәләб етмәдән борч пул верән капиталистләр тапылајды. Ротшилдә ағыз ачдылар, лакин о деди ки, әкәр бу «халг нүмајәндәлији» тә'минат верәрсә, бир көз гырпымында борч пул дүзәлдәр; јох әкәр белә бир тә'минат верилмәзсә, бу ишә үмумијјәтлә баш гошмаг истәмир.

Беләликлә, пул әлдә етмәк үмиди тамамилә пуч олду вә нәһс «халг нүмајәндәлији» олмадан кечинмәк үчүн һеч бир имкан галмады. Ротшилдин рәдд чавабы вердији 1846-чы илин пајызында мә'лум олду, сонракы илин февралында исә крал сәккиз әјаләт ландтагындан ваһид «Бирләшмиш ландтаг»[163] тәшкил етмәк үчүн онларын һамысыны Берлинә чағырды. Бу ландтагын вәзифәси 1820-чи ил ганунунун вердији көстәриши еһтијач олдуғу һалда јеринә јетирмәкдән, јә'ни борч алмаг вә јени верки гојмаг леһинә сәс вермәкдән ибарәт иди, лакин онун бундан савајы һеч бир һүгугу олмамалы иди. Үмуми ганунверичилик мәсәләләриндә онун сәси халис мәшвәрәтчи сәс олмалы иди; бу ландтаг мүәјјән мүддәтләрдә дејил, кралын мүлаһизәсинә көрә чағырылмалы иди вә јалныз һөкумәтин, онун мүзакирәсинә вермәји лазым билдији мәсәләләри мүзакирә едә биләрди. Ајдындыр ки, ландтаг депутатлары үчүн ајрылмыш рол онлары дедикчә аз гане етди. Ландтаг депутатлары әјаләт сессијаларында билдирдикләри арзуларыны тәкрар етдиләр, чох кечмәдән һөкумәтлә онларын

арасындакы мүнасибәтләр сон дәрәчә кәскинләшди; ландтаг депутатларындан тәләб едиләндә ки, јенә дә куја дәмирјол чәкилмәси үчүн борч алмаға разылыг версинләр, онлар разылыг вермәкдән јенә дә бојун гачыртдылар.

Бу сәсвермә ландтаг сессијасынын чох тезликдә бағланмасына сәбәб олду. Крал кетдикчә әсәбиләшәрәк ландтагы бурахды, депутатлара наразылығыны билдирди, лакин буна бахмајараг пулсуз галды. Доғрудан да, өз вәзијјәти үчүн тәшвишә дүшмәјә кралын там һаггы вар иди, чүнки о көрүрдү ки. буржуазијанын башчылыг етдији либерал партија, ашағы задәканларын хејли һиссәсини, ашағы силкләрин мүхтәлиф тәбәгәләриндә топлашмыш мүхтәлиф наразы үнсүрләри әһатә едән бу партија чан атдығы мәгсәдә наил олмаг әзминдәдир. Крал, Бирләшмиш ландтагын ачылышында сөјләдији нитгиндә әбәс јерә инандырмаға чалышырды ки, һеч бир заман сөзүн мүасир мә'насында конститусија әта етмәјәчәкдир. Либерал партија мәһз мүасир, антифеодал, нүмајәндәли бир конститусија гурулушу јарадылмасында вә бунун нәтичәси олараг мәтбуат азадлығы верилмәсиндә, андлы ичласчы мәһкәмәләри вә и. а. тәтбиг олунмасында тә'кид едирди вә һисс етдирирди ки, буну әлдә етмәјинчә бир гуруш да борч алмаға разылыг вермәјәчәкдир. Бир шеј ајдын иди: белә бир вәзијјәт узун сүрә билмәзди, ја тәрәфләрдән бири күзәштә кетмәли иди, ја да иш бөјүјүб әлагәнин кәсилмәси дәрәчәсинә, ганлы мүбаризә дәрәчәсинә чатачагды. Буржуазија ингилаб астанасында олдуғуну билир вә буна көрә дә ингилаба һазырлашырды. Буржуазија бүтүн мүмкүн васитәләрлә өзү үчүн шәһәрләрдә фәһлә синфинин вә кәнд маһалларында кәндлиләрин көмәјини тә'мин етмәјә чалышырды. Јахшы мә'лумдур ки, 1847-чи илин ахырларында буржуазија ичәрисиндә, пролетариатын рәғбәтини газанмаг үчүн өзүнү «сосиалист» дејә гәләмә вермәјән бир нәфәр дә олса көркәмли сијаси сима тапмаг чәтин иди. Биз бу «сосиалистләри» тезликлә иш башында көрәчәјик.

Өз һәрәкатына заһирән олса да сосиализм көркәми вермәјә габагчыл буржуазијанын бу чүр чанфәшанлыгла чалышмасы Алманијанын фәһлә синфи ичәрисиндә баш верән чох бөјүк дәјишикликдән ирәли кәлмишди. Франсаны вә Исвечрәни көрмүш алман фәһләләринин бир гисми о заман франсыз фәһләләри арасында јајылмыш јеткин олмајан сосиалист вә ја коммунист бахышларыны 1840-чы илдән е'тибарән аз-чох гаврамаға башлајыр. 1840-чы илдән Франсада бу чүр идејалара марағын артмасы нәтичәсиндә Алманијада да сосиализм вә коммунизм дәб дүшдү вә 1843-чү илдән бүтүн гәзетләрин сәһифәләриндә ичтимаи мәсәләләр мүтәмадијән мүзакирә едилмәјә башланды. Чох кечмәдән Алманијада сосиализм мәктәби

мејдана кәлди ки, онун да идејалары јени олмагдан даһа чох думанлы иди. Сосиализм мәктәбинин башлыча фәалијјәти Фурје, Сен-Симон нәзәријјәләрини вә башга нәзәријјәләри франсыз дилиндән анлашылмаз алман фәлсәфәси дилинә чевирмәк иди[164]. Тәхминән елә бу вахтларда, һәмин тәригәтдән әсаслы сурәтдә фәргләнән алман коммунизм мәктәби дә јаранды.

1844-чү илдә Силезија тохучуларынын үсјанлары олду, бунун ардынча Праганын читә нахыш вуран фабрикләринин фәһләләри үсјан галдырдылар. Амансызлыгла јатырылан бу үсјанлар, һөкумәтә гаршы дејил, саһибкарлара гаршы чеврилмиш фәһлә үсјанлары олуб дәрин тә'сир бағышлады, фәһләләр арасында сосиалист вә коммунист тәблиғатына јени тәкан верди. Ачлыг или олан 1847-чи илдә галдырылан тахыл гијамлары да ејни илә бу чүр тә'сир көстәрди. Сөзүн гысасы, варлы синифләрин әсас күтләси (ири феодал торпаг саһибләриндән башга) конститусија мүхалифәти бајрағы алтында бирләшдији кими, бөјүк шәһәрләрин фәһлә синфи дә өзүнүн азадлыға чыхмаг васитәсини сосиализм вә коммунизм тә'лимләриндә көрүрдү, һәрчәнд мәтбуат һаггында о заманкы ганунлар шәраитиндә сосиализм вә коммунизм тә'лимләри илә фәһлә синфини јалныз өтәри таныш етмәк мүмкүн иди. Әлбәттә, үмид етмәк олмазды ки, фәһләләр өз тәләбатлары һаггында чох ајдын тәсәввүрә малик олсунлар: фәһләләр јалныз буну билирдиләр ки, конститусијачы буржуазијанын програмында онлара лазым олан шејләрин һеч дә һамысы јохдур вә онларын арзулары конститусијачы идејалары чәрчивәсинә әсла сығышмыр.

Алманијада о заман хүсуси республикачылар партијасы јох иди. Алманлар ја конститусијачы монархист идиләр, ја да өз мөвгејини аз-чох ајдын мүәјјәнләшдирмиш сосиалист вә коммунист.

Белә үнсүрләрин мөвчуд олдуғу бир шәраитдә кичичик бир тоггушма чидди ингилаба кәтириб чыхара биләрди. Али задәканлар, али мә'мурлар вә забитләр мөвчуд системин јеканә е'тибарлы дајағы олараг галдыглары бир заманда; ашағы задәканлар, тичарәт-сәнаје буржуазијасы, университетләр, бүтүн рүтбәләрдән олан мәктәб мүәллимләри, һәтта ашағы дәрәчәләрдән олан бүрократијанын вә забитләрин бир һиссәси — бунларын һамысы һөкумәт әлејһинә бирләшдији бир заманда; онларын архасында кәндлиләрдән вә ири шәһәрләрин пролетариатындан ибарәт наразы күтләләрин дајандығы вә бу күтләләр һәлә либерал мүхалифәт тәрәфдары олдуглары, лакин ишләри өз әлләринә алмаг нијјәтләри һаггында гејри-ади бир тәрздә данышдыглары бир заманда; буржуазија

һөкумәти девирмәјә, пролетариат исә бунун ардынча буржуазијаны девирмәјә һазыр олдуғу бир заманда һөкумәт инадчыллыг едиб елә бир јолла кедирди ки, бу, һөкмән тоггушмаја сәбәб олмалы иди. 1848-чи илин әввәлиндә Алманија ингилабын астанасында иди вә һәтта Франсадакы феврал ингилабы Алманија ингилабынын баш вермәсини сүр'әтләндирмәсәјди дә, бу ингилаб, шүбһәсиз, баш верәчәкди.

Биз бу Парис ингилабынын Алманијаја нечә тә'сир етдијини нөвбәти мәгаләмиздә көрәчәјик.

Лондон, сентјабр 1851-чи ил.

III

ДИКӘР АЛМАН ДӨВЛӘТЛӘРИ

Сон мәгаләмиздә биз, демәк олар, јалныз бир дөвләтлә, 1840-чы илдән 1848-чи илин ахырынадәк Алманија һәрәкатында сөзсүз чох мүһүм рол ојнамыш Пруссија илә кифајәтләндик. Лакин биз ејни дөврдә Алманијанын башга дөвләтләринә дә өтәри нәзәр салмалыјыг.

Кичик дөвләтләрә кәлинчә, 1830-чу ил ингилаби һәрәкатлары заманындан е'тибарән онлар тамамилә Иттифаг сејми диктатурасынын, јә'ни Австрија илә Пруссијанын табелијинә кечмишдиләр. Ири дөвләтләрин зоракылығындан горунмаг үчүн бир васитә кими, һәмчинин өз тачдар мүәллифләрини шөһрәтләндирмәк вә Вјана конгресинин һеч бир рәһбәр принсип олмадан јаратдығы чүрбәчүр әјаләт конгломератларыны бирләшдирмәк үчүн гәбул едилән мүхтәлиф конститусијалар нә гәдәр баштутмаз олса да, һәр һалда фыртыналы 1830—1831-чи илләр дөврүндә кичик монархларын һакимијјәти үчүн тәһлүкә төрәтди. Бунлар демәк олар тамамилә ләғв едилди. Лүтф едилиб бунлардан нә сахланылмышдыса, буну һәтта көлкә дә адландырмаг чәтин иди, одур ки, јалныз бүтүн бу Велкерләр, Роттекләр вә Далманлар кими ачыг-ашкар худпәсәнд адамлар белә күман едә биләрдиләр ки, онлара һәмин кичик дөвләтләрин зәиф палаталарында мүсаидә едилән ачизанә мүхалифәтин ләјагәтсиз јалтаглыгла гарышығындан күјә нә исә бир нәтичә әлдә етмәк олар.

1840-чы илдән аз сонра бу кичик дөвләтләрдәки буржуазијанын даһа дирибаш һиссәси Австрија вә Пруссијанын һәмин әлавәләриндә парламентли идарә формасынын инкишаф едәчәјинә әввәлләрдә бәслədији бүтүн үмидләрдән тамамилә әл чәкди. Пруссија буржуазијасы она гошулан синифләрлә

бирликдә Пруссијада парламентли идарә үсулу уғрунда чидди мүбаризә етмәк әзминдә олдуғуну бүрузә верәндә, Австрија истисна едилмәклә бүтүн Алманијада конститусија һәрәкатынын рәһбәр ролу она тапшырылды. Инди һеч бир шүбһә ола билмәз ки, Мәркәзи Алманија конститусијачыларынын сонралар Франкфурт Милли мәчлисиндән чыхан вә өзләринин ајрылыгда чағырдыглары јығынчагларын олдуғу јерин адына көрә Гота партијасы[165] адландырылан һиссәсинин өзәји, бу конститусијачыларын чүз'и дәјишикликләрлә 1849-чу илдә бүтүн Алманија нүмајәндәләринә тәклиф етдији планы 1848-чи илдән һәлә хејли әввәл мүзакирә етмишди. Онлар Австријаны Алманија иттифагындан тамамилә харич етмәјә, Пруссијанын һимајәси алтында, јени конститусијасы вә иттифаг парламенти олан јени иттифаг тә'сис етмәјә, кичик дөвләтләри даһа бөјүк дөвләтләрә гатмаға чалышырдылар. Бүтүн бунлар Пруссијанын конститусијалы монархијалар сырасына дахил олачағы, мәтбуат азадлығы верәчәји, Русија вә Австријадан асылы олмајан бир сијасәт јеритмәјә башлајачағы, беләликлә, кичик дөвләтләрин конститусијачылары үчүн өз һөкумәтләринә һәгигәтән нәзарәт етмәк имканы јарадачағы андан һәјата кечирилмәли иди. Бу планы Һејделбергли (Баден) профессор Кервинус ичад етмишди. Беләликлә, Пруссија буржуазијасынын азад едилмәси үмумијјәтлә Алманијада буржуазијанын азад едилмәси үчүн, истәр Русијаја, истәрсә Австријаја гаршы һүчум вә мүдафиә иттифагынын јарадылмасы үчүн ишарә олмалы иди, чүнки инди көрәчәјимиз кими, Австријаны тамамилә барбар өлкә сајыр вә онун һаггында олдугча аз шеј билирдиләр, һәм дә бу аз шејин өзү Австрија әһалисинин о гәдәр дә хејринә дејилди. Буна көрә Австрија Алманијанын әһәмијјәтли бир тәркиб һиссәси һесаб едилмирди.

Кичик дөвләтләрдә чәмијјәтин башга синифләринә кәлдикдә, онлар аз-чох сүр'әтлә Пруссијадакы гардашларынын изи илә кетдиләр. Хырда буржуалар арасында өз һөкумәтләринә, веркиләрин артырылмасына, өз хәјали сијаси һүгугларынын мәһдудлашдырылмасына гаршы наразылыг кетдикчә артырды, чүнки онлар өзләрини Австрија вә Пруссијадакы «истибдад көләләри» илә мүгајисә едәндә бу һүгуглары илә чох өјүнүрдүләр. Лакин хырда буржуаларын мүхалифәтиндә онлары ири буржуазијанын конститусија партијасындан фәргли олан мүстәгил партија кими ајыра биләчәк кифајәт дәрәчәдә ајдын хүсусијјәтләр һәлә нәзәрә чарпмырды. Кәндлиләр арасында да наразылыг артырды, лакин јахшы мә'лумдур ки, әһалијә үмуми сечки һүгугу верилдији өлкәләрдән башга һеч бир јердә халгын бу гисми сакитлик вә әмин-аманлыг дөврләриндә һеч бир заман өз мәнафејини ирәли сүрмүр вә мүстәгил синиф

ролуну ојнамаг иддиасында олмур. Шәһәр сәнаје мүәссисәләринин фәһләләринә сосиализм вә коммунизм «зәһәри» сирајәт етмәјә башламышды. Лакин Пруссијанын һүдудлары харичиндә әһәмијјәти бөјүк олан шәһәрләр аз вә сәнаје маһаллары ондан да аз олдуғуна көрә кичик дөвләтләрдә бу синфин һәрәкаты, фәалијјәт вә тәблиғат мәркәзләринин јохлуғу үзүндән сон дәрәчә јаваш инкишаф едирди.

Сијаси мүхалифәтин һәр бир тәзаһүрүнүн јолу үзәриндә дајанан манеәләр һәм Пруссијада, һәм дә кичик дөвләтләрдә спесифик дини мүхалифәт доғурмушду вә бу мүхалифәт өзүнү алман католисизми илә Азад ичмаларын[166] паралел һәрәкатларында бүрузә верирди. Бир чох тарихи мисаллар бизә көстәрир ки, дөвләт килсәсинин һимајәси алтында не'мәтләрдән фејзјаб олан вә сијаси мәсәләләрин мүзакирәсини ифрат дәрәчәдә чәтинләшдирән өлкәләрдә дүнјәви һакимијјәтә гаршы тәһлүкәли дүнјәви мүхалифәт руһани истибдада гаршы едилиб дүнјәви мәнафедән заһирән даһа узаг олан вә даһа мө'мин бир мүбаризә архасында кизләнир. Һеч бир һәрәкәтинин мүзакирә едилмәсинә дөзмәјән бир чох һөкумәтләр дин јолунда чаныны фәда едәнләр јаратмагдан вә күтләләрин дини фанатизмини гызышдырмагдан чәкинәчәкләр. 1845-чи ил Алманијасынын һәр бир дөвләтиндә ја Рома католик дини, ја протестант дини, ја да ејни заманда бунларын һәр икиси дөвләт гурулушунун ајрылмаз тәркиб һиссәси һесаб едилирди. Һәм дә дөвләтләрин һәр бириндә бу мәзһәбләрдән ја биринин, ја да һәр икисинин руһанилəри бүрократ һөкумәт системинин мүһүм үнсүрү иди. Буна көрә дә католик вә ја протестант ортодоксијасына, руһаниләрә һүчум етмәк үстүөртүлү шәкилдә һөкумәтин өзүнә һүчум етмәјә бәрабәр иди. Алман католикләринә кәлинчә, онларын мөвчуд олмасы фактынын өзү Алманијанын, хүсусилә Австрија вә Баваријанын католик һөкумәтләринә һүчум демәк иди. Мүвафиг һөкумәтләр буна мәһз беләдә мә'на вердиләр. Азад ичмаларын үзвләри, Инкилтәрә вә Америка унитариләринә[167] бир гәдәр бәнзәјән тәфригәчи протестантлар Пруссија кралынын вә онун севимлиси, ајин вә маариф назири ч-б Ејхһорнун клерикал вә сырф ортодоксал чәрәјанына мүхалифәтдә олдугларыны ачыгча билдирирдиләр. Биринчиси вахты илә католик дөвләтләриндә, икинчиси исә протестант дөвләтләриндә, сүр'әтлә јајылан бу ики јени тәригәт арасында јалныз мәншә фәрги вар иди. Бу тәригәтләрин тә'лимләринә кәлинчә, онлар гәрарлашмыш еһкамларын һамысынын әсассыз олмасы кими сон дәрәчә мүһүм бир нөгтәдә бир-бири илә тамамилә дүз кәлирди. Онларын әсил маһијјәти һеч бир мүәјјәнлијин олмамасында иди. Өзләринин дедијинә көрә, онлар елә бөјүк бир мә'бәд тикирдиләр ки, бу-

түн алманлар бу мә'бәдин тағлары алтында бирләшә биләрдиләр. Демәли, онлар күнүн икинчи вачиб сијаси идејасы олан Алманијанын бирлији идејасыны дини формада ифадә едирдиләр. Һалбуки онлар өзләри өз ичәриләриндә һеч чүр разылыға кәлә билмирдиләр.

Јухарыда адлары чәкилән тәригәтләр чалышырды ки, бүтүн алманлар үчүн јарарлы олуб, онларын тәләбаты, адәтләри вә мејлләринә гәсдән ујғунлашдырылмыш үмуми бир дин ичад едәрәк, Алманијанын бирлији идејасыны һеч олмазса дини зәмин үзәриндә һәјата кечирсинләр; бу идеја, хүсусән кичик дөвләтләрдә, доғрудан да, чох кениш јајылды. Наполеон Алманија империјасыны мәһв етдикдән сонра[168], Алманијанын бүтүн disjecta membra*-ны бүтөв бир ваһид һалында јенидән бирләшдирмәк чағырышы мөвчуд гајдалара гаршы вә һәр шејдән әввәл, кичик дөвләтләрдә мөвчуд гајдалара гаршы наразылығын ән үмуми ифадәсинә чеврилди, чүнки кичик дөвләтләрдә сарај, идарә вә орду үчүн чәкилән олдугча чох хәрч — бир сөзлә, бүтүн лүзумсуз верки јүкү дөвләтин кичиклијинә вә зәифлијинә дүз пропорсионал шәкилдә артырды. Лакин Алманијанын бирлији һәјата кечириләрсә, бунун нечә бирлик олачағы мәсәләсиндә партијаларын рә'ји мүхтәлиф иди. Чидди ингилаби сарсынтылар олмасыны истәмәјән буржуазија «әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәсини мүмкүн» һесаб етдији вә јухарыда таныш олдуғумуз тәләблә, јә'ни Пруссијанын конститусија һөкумәтинин башчылығы илә, Австријадан савајы, бүтүн Алманијаны әһатә едән бир иттифаг јаратмаг тәләби илә кифајәтләнирди. Шүбһә јохдур ки, о заман тәһлүкәли фыртыналар төрәтмәдән бундан артыг һеч бир шеј етмәк олмазды. Хырда буржуалар вә кәндлиләр, — әкәр кәндлиләр үмумијјәтлә бу чүр мәсәләләрлә мәшғул олурдуларса, — сонралар һај-күј салыб тәләб етдикләри Алманија бирлијинә һеч вахт бир тә'риф верә билмирдиләр; бә'зи хәјалпәрәстләр, башлыча олараг феодал иртичачылары Алманија империјасынын бәрпа олуначағына үмид бәсләјирдиләр. Исвечрәнин идарәләри илә әмәли сурәтдә таныш олмаға о заман һәлә мачал тапмадығына көрә бу идарәләрә пәрәстиш едән, сонралар исә таныш олуб онлардан чох күлүнч бир шәкилдә әлини үзән бир овуч надан soi-disant** радикал федератив республикаја тәрәфдар иди. О заман јалныз ән ифратчы партија ваһид вә бөлүнмәз Алманија республикасына[169] тәрәфдар чыхмаға чүр'әт едирди. Беләликлә, Алманијанын бирлији мәсәләсинин

---

* — сәпәләнмиш үзвләр. *Ред.*
** — адлананлар. *Ред.*

өзү ихтилафлар, чәкишмәләр вә мүәјјән шәраитдә һәтта вәтәндаш мүһарибәси дә доғура биләрди.

Јекун вураг. 1847-чи илин ахырларында Пруссијада вә Алманијанын кичик дөвләтләриндә вәзијјәт белә иди. Буржуазија өз гүввәсини һисс едирди вә гәрара алмышды ки, өзүнүн тичарәт ишләрини, сәнаје фәалијјәтини, бир синиф кими әлбир һәрәкәтләрини буховлајан феодал вә бүрократ истибдады зәнчирләринә даһа дөзмәсин; кәнд задәканларынын бир һиссәси јалныз базар үчүн мәһсул истеһсал едән истеһсалчыја о дәрәчәдә чеврилмишди ки, мәнафеји буржуазијанын мәнафеји илә ејни олдуғуна көрә буржуазијаја гошулмушду; хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфи наразы иди, веркиләрдән, гәсдән төрәдилиб онун ишләрини чәтинләшдирән әнкәлләрдән шикајәтләнирди, лакин чәмијјәтдә вә дөвләтдә онун мөвгејини тә'мин едә биләчәк ислаһатлара даир мүәјјән бир програмы јох иди; кәндлиләр бә'зи јерләрдә феодал веркиләринин ағырлығы алтында әзилирдиләр, башга јерләрдә исә борч верәнләр, сәләмчиләр вә һүгугчулар онлара зүлм едирдиләр; шәһәр фәһләләри үмумијјәтлә наразы идиләр, һөкумәтә дә, ири сәнаје капиталистләринә дә ејни дәрәчәдә нифрәт бәсләјирдиләр, сирајәтедичи сосиализм вә коммунизм идејаларыны гавраjырдылар. Бир сөзлә, рәнкарәнк мүхалифәтчи үнсүрләр күтләси мөвчуд иди; бу үнсүрләрин мәнафеји мүхтәлиф олса да, онлара үмумән буржуазија рәһбәрлик едирди, буржуазијанын исә өн сыраларында өз нөвбәсиндә Пруссија буржуазијасы, хүсусән Рејн әјаләтинин буржуазијасы кедирди. О бири тәрәфдә һөкумәтләри көрүрүк; бир чох мәсәләләрдә онларын арасында ихтилаф вар иди, онлар бир-биринә, һәр шејдән әввәл, Пруссија һөкумәтинә е'тибар етмирдиләр, һәрчәнд ки, онун һимајәсинә бел бағламалы олурдулар. Пруссијада елә бир һөкумәт көрүрүк ки, ичтимаи рә'ј ондан үз дөндәрмиш, һәтта задәканларын бир һиссәси ону тәрк етмишди; бу һөкумәт елә бир орду вә бүрократијаја архаланырды ки, мүхалифәтчи буржуазијанын идејалары онлара күндән-күнә даһа чох сирајәт едирди вә онлар һәмин буржуазијанын тә'сири алтына күндән-күнә даһа чох дүшүрдүләр; бүтүн бунлардан әлавә, бу һөкумәтин чибиндә сөзүн һәгиги мә'насында бир гуруш да пул јохдур вә буржуа мүхалифәтинин мәрһәмәтинә сығынмадан бу һөкумәт кетдикчә артан кәсири өдәмәк үчүн бир сиккә дә тапа билмәмишдир. Башга өлкәләрин буржуазијасы мөвчуд һөкумәтә гаршы, һакимијјәт уғрунда мүбаризә едәркән онун һеч бундан даһа көзәл бир мөвгеји олмушдуму?

Лондон, сентјабр 1851-чи ил.

IV

АВСТРИЈА

Инди биз Австрија илә таныш олмалыјыг; Инкилтәрә илә сон мүһарибәјә[170] гәдәр харичиләрин көзүндән узаг олан Чин кими, Австрија да 1848-чи илин мартына гәдәр харичиләрин көзүндән, демәк олар, узаг иди.

Ајдындыр ки, биз бурада Австријанын јалныз алман гисмини нәзәрдән кечирә биләчәјик. Австријанын полјак, мачар вә италјан әһалисинин ишләри мөвзумуза дахил дејилдир, онларын 1848-чи илдән е'тибарән Австрија алманларынын мүгәддәратына нә дәрәчәдә тә'сир көстәрдији һаггында исә сонра, јери кәлдикчә данышмалы олачағыг.

Кнјаз Меттернихин һөкумәти ики принсипи рәһбәр тутурду: әввәлән, Австријанын һөкмранлығына табе едилмиш мүхтәлиф милләтләрин һәр бирини ејни илә онун вәзијјәтиндә олан бүтүн башга милләтләрин көмәји илә чиловда сахламаг; икинчиси, — үмумијјәтлә бүтүн мүтләг монархијаларын әсас принсипи беләдир, — ики синфә: феодал торпаг саһибләринә вә чохлу пул саһибләринә архаланмаг, ејни заманда да һөкумәт там сәрбәст һәрәкәт едә билсин дејә бу синифләрдән һәр биринин нүфузу вә гүввәсини о бири синфин нүфузу вә гүввәси илә таразлашдырмаг. Өз мәдахилинин һамысыны мүхтәлиф феодал веркиләриндән әлдә едән задәкан-торпаг саһибләри һөкумәтә тәрәфдар олмаја билмәздиләр, чүнки мәзлум тәһкимли кәндлиләр синфини гарәт етмәк һесабына јашајан задәкан торпаг саһибләри үчүн һөкумәт тәһкимли кәндлиләр синфинә гаршы мүбаризәдә јеканә арха иди. Бу задәканларын нисбәтән азтаваналы һиссәси 1846-чы илдә Галисијада олдуғу кими һөкумәт әлејһинә мүхалифәт мөвгејинә кечмәјә чәсарәт едәндә исә, Меттерних мәһз бу тәһкимлиләри дәрһал онларын үзәринә көндәрирди вә тәһкимлиләр вар гүввә илә чалышырдылар ки, фүрсәтдән истифадә едиб өзләринин билаваситә зүлмкарларындан амансыз интигам алсынлар[171]. Дикәр тәрәфдән, биржачы ири капиталистләрин дөвләт кағызына сәрф етдикләри чох бөјүк мәбләғдә пул онлары Меттерних һөкумәтинә мөһкәм бағламышды. 1815-чи илдә там гүввәси илә бәрпа едилән, 1820-чи илдән Италијада мүтләг монархијаны дирчәлдиб мүдафиә едән вә 1810-чу ил ифласы нәтичәсиндә борчларынын бир гисминдән чаны гуртаран Австрија сүлһ бағландыгдан азачыг сонра Авропанын ири пул базарларында өз е'тибарыны бәрпа етмишди вә бу е'тибар артдыгча ондан даһа кениш истифадә едирди. Буна көрә дә Авропанын бүтүн малијјә магнатлары өз капиталларынын хејли һиссәсини вериб

Австрија дөвләт кағызлары алмышдылар. Бу өлкәнин е'тибарынын горунмасында Авропа малијјә магнатларынын һамысынын марағы вар иди, Австријанын дөвләт е'тибарыны горумаг исә даим јени истигразлар тәләб етдијинә көрә бу магнатлар әввәлчә вердикләри пул мүгабилиндә алдыглары борч илтизамларыны е'тибардан салмамаг үчүн ара-сыра јени капитал борч вермәли олурдулар. 1815-чи илдән сонра башланан узунмүддәтли сүлһ вә Австрија монархијасы кими минилилик бир монархијанын сүгутунун гејри-мүмкүн көрүнмәси Меттерних һөкумәтинин е'тибарыны сон дәрәчә артырырды, ону һәтта Вјана банкирләри вә биржа мөһтәкирләриндән асылы олмагдан гуртарды: зира нә гәдәр ки, Меттерних Франкфуртдан вә Амстердамдан кифајәт гәдәр пул ала билирди, әлбәттә, Австрија капиталистләрини өз ајагларына дөшәнмиш көрүб бундан кам алмаг имканына малик иди. Јери кәлмишкән дејәк ки, Австрија капиталистләри бүтүн башга чәһәтләрдән дә тамамилә онун һакимијјәти алтында идиләр. Банкирләр, биржа мөһтәкирләри вә дөвләт тәдарүкчүләри мүтләг монархијадан даим чохлу газанч гопартмағы бачарырдыларса да, бунун мүгабилиндә онларын шәхсијјәти вә әмлакы һөкумәтин аз гала һәдсиз һакимијјәти алтында иди. Буна көрә дә онлардан азачыг да олса мүхалифәт көзләмәк олмазды. Беләликлә, Меттерних империјанын ики ән гүдрәтли вә ән нүфузлу синфинин көмәјинә архајын ола биләрди, бундан башга онун ихтијарында мүтләгијјәтин мәгсәдләри үчүн чох јахшы тәшкил едилмиш орду вә бүрократија да вар иди. Австријада хидмәтдә олан мүлки мә'мурлар вә забитләр хүсуси нөв адамлардыр; онларын аталары императора хидмәт етмишдиләр, оғуллары да она хидмәт едәчәкләр. Онлар икибашлы гарталын ганадлары алтында бирләшдирилмиш чохлу милләтин һеч биринә мәнсуб дејилләр. Онлары даим империјанын бир јериндән башга јеринә — Полшадан Италијаја, алман вилајәтләриндән Трансилванијаја көчүрмүшләр вә көчүрүрләр; онлар мачар, полјак, алман, румын, италјан, хорват вә башгаларына — үзәриндә «император-крал» вәзифәсинин мөһүрү олмајан, өз хүсуси милли характерини бүрузә верән һәр бир шәхсә ејни дәрәчәдә нифрәт едирләр. Онларын өз миллијјәти јохдур, јахуд даһа доғрусу, тәкчә мәһз онлар әсил Австрија милләтини тәшкил едирләр. Ајдындыр ки, белә бир мүлки вә һәрби рүтбәләр силсиләси ағыллы вә дирибаш һөкмдарын әлиндә мүти вә ејни заманда күчлү бир аләт олмалы иди.

Әһалинин башга синифләринә кәлинчә, Меттерних тамамилә ancien régime* дөвләт хадими руһунда һәрәкәт едәрәк

* — көһнә гајдалы. *Ред.*

онларын көмәји илә аз марагланырды. Меттерних онларын барәсиндә анҹаг бир сијасәт билирди: верки шәклиндә онлардан мүмкүн гәдәр чох вәсаит гопартмаг вә ејни заманда онларын арасында сакитлији горујуб сахламаг. Австријада сәнаје вә тиҹарәт буржуазијасы чох јаваш инкишаф едирди. Дунај чајы васитәси илә тиҹарәт нисбәтән ҹүз'и иди; өлкәдә јалныз бир порт вар иди ки, о да Тријест иди; бу портун тиҹарәт дөвријјәси дә олдугҹа мәһдуд иди. Сәнајечиләрә кәлинҹә, онлар кениш мигјасда һәјата кечирилән һимајәчилик системиндән истифадә едирдиләр вә әксәр һалларда бу систем һәтта һәр ҹүр хариҹи рәгабәти тамамилә арадан галдырмаг дәрәҹәсинә чатырды. Лакин бу үстүнлүк сәнајечиләрә, башлыҹа олараг, веркиөдәјәнләр олмаг е'тибары илә онларын тә'дијә габилијјәтини јүксәлтмәк үчүн верилирди вә сәнајенин дахили мәһдудијјәтләри, сехләрин вә башга феодал корпорасијаларынын имтијазлары үзүндән хејли дәрәҹәдә әһәмијјәтини итирирди; сәнајенин дахили мәһдудијјәтләри, сехләрин вә дикәр феодал корпорасијаларынын имтијазлары исә һөкумәтин мәгсәд вә нијјәтләрини һәјата кечирмәк јолунда манеә оланадәк бөјүк диггәтлә һифз едилиб сахланырды. Хырда сәнәткарлар бу орта әср сехләринин дар чәрчивәсинә салынмышдылар, сехләр исә ајры-ајры сәнәтләр арасында имтијаз үстүндә кедән сонсуз мүһарибәни кәсилмәјә гојмурду, ејни заманда бу мәҹбури бирләшмәләрин тәркибинә бир нөв даими ирси характер вермәклә фәһлә синфинин нүмајәндәләрини иҹтимаи ҹәһәтдән бир пиллә јухары галхмаг имканындан аз гала тамамилә мәһрум едирди. Нәһајәт, кәндлијә вә фәһләјә садәҹә верки алынан објект кими бахырдылар; кәндли вә фәһлә һаггында лајиг көрүлән јеканә гајғы онлары о заман өзләринин вә даһа әввәл аталарынын јашадығы һәјат шәраитиндә мүмкүн гәдәр сахламагдан ибарәт иди. Бу мәгсәдлә һәр бир гәдим, мөһкәм гәрарлашмыш ирси һакимијјәт дә дөвләт һакимијјәтинин горундуғу дәрәҹәдә горунурду. Һөкумәт мүлкәдардан феодал асылылығында олан хырда кәндлиләр үзәриндә, фабрикчинин фабрик фәһләләри үзәриндә, сәнәткар устанын уста әлалтылары вә шакирдләр үзәриндә, атанын оғул үзәриндә һакимијјәтини һәр јердә ҹидди сурәтдә горујурду вә һәр һансы бир итаәтсизлик тәзаһүрүнә ганунун позулмасы нәзәри илә бахылараг, Австрија әдлијјәсинин универсал аләти олан көтәклә ҹәзаландырылырды.

Нәһајәт, сүн'и сабитлик јаратмаг јолунда көстәрилән бүтүн бу ҹәһдләри үмуми бир систем һалында бирләшдирмәк үчүн, халга мүсаидә едилән мә'нәви гида сон дәрәҹә еһтијатла сечилир вә ифрат симиҹликлә бурахылырды. Һәр јердә тәрбијә католик руһаниләринин әлиндә иди вә ири феодал тор-

паг саһибләри кими католик руһаниләрин јухары тәбәгәсинин дә мөвчуд системи горујуб сахламагда чох бөјүк марағы вар иди. Университетләр елә тәшкил едилмишди ки, ән јахшы һалда јалныз ән мүхтәлиф хүсуси билик саһәләриндә аз-чох мүвәффәгијјәт газанмаға габил мүтәхәссисләр бураха билирди, дикәр университетләрин јәгин ки, верә билдији универсал вә азад тәһсили әсла вермирди. Мачарыстандан савајы һеч јердә вахташыры мәтбуат јох иди, лакин монархијанын бүтүн башга јерләриндә мачар гәзетләри гадаған олунмушду. Үмуми мәзмунлу әдәбијјата кәлинчә, јүз ил әрзиндә онун даирәси гәтијјән кенишләнмәмишди; II Иосифин өлүмүндән сонра бу әдәбијјатын даирәси һәтта јенидән даралмышды. Австрија вилајәтләрини һәр һансы бир мәдәни өлкәдән ајыран бүтүн сәрһәдләрдә көмрүкхана мә'мурларынын нәзарәтиндән әлавә әдәби сензорларын нәзарәти дә гојулмушду вә бу сензорлар китаб вә гәзетләрин мәзмуну ики-үч дәфә әтрафлы јохлајыб бунларын заманын зәрәрли руһунун тә'сириндән тамамилә азад олдуғуну јәгин етмәмиш харичдән Австријаја һеч бир китаб, һеч бир гәзет бурахмырдылар.

1815-чи илдән е'тибарән тәгрибән отуз ил әрзиндә бу систем һејрәт доғуран мүвәффәгијјәтлә өз тә'сирини көстәрирди. Авропаны Австријада демәк олар һеч танымадыглары кими, Австријаны да Авропада демәк олар гәтијјән танымырдылар. Нә әһалинин ајры-ајры синифләринин ичтимаи вәзијјәтиндә, нә дә үмумән бүтүн халгын вәзијјәтиндә санки зәррә гәдәр дәјишиклик олмамышды. Ајры-ајры синифләр арасында дүшмәнчилик нә гәдәр күчлү олса да, — белә бир дүшмәнчилијин олмасы исә Меттерних һөкмранлығынын башлыча шәрти иди, Меттерних һөкумәтин бүтүн зоракылыгларында јухары синифләри өзүнә аләт етмәклә, халгда онлара гаршы нифрәт ојатмагла бу дүшмәнчилији һәтта гызышдырырды, — халг ашағы рүтбәли дөвләт мә'мурларына нә гәдәр нифрәт етсә дә, мәркәзи һөкумәтә гаршы наразылыг үмумијјәтлә ја јох дәрәчәсиндә иди, ја да һеч јох иди. Императору һәддиндән артыг севирдиләр вә фактлар бир дәфә мөвчуд системин мөһкәмлијинә шәкк кәтириб лагејдчәсинә: «Һәр һалда мәним өмрүмә вә Меттернихин өмрүнә чатар»—дејә әлавә едән гоча I Франсын бу сөзләринин доғрулуғуну санки тәсдиг едирди.

Бунунла белә өлкәдә заһирән сезилмәјән тәдричи бир һәрәкат баш верирди вә бу һәрәкат Меттернихин бүтүн сә'јләрини һечә чыхарырды. Сәнаје вә тичарәт буржуазијасынын сәрвәти вә нүфузу артырды. Сәнаједә машын вә бухарын тәтбиг олунмасы һәр јердә олдуғу кими, Австријада да чәмијјәтин бүтөв синифләринин бүтүн әввәлки мүнасибәтләриндә вә һәјат шәраитиндә чеврилиш етди; бу јенилик тәһкимлиләри

азад адамлара, хырда әкинчиләри исә сәнаје фәһләләринә чевирди; бу јенилик гәдим феодал сәнәт корпорасијаларыны сарсытды вә онлардан бир чохунун јашајыш васитәләрини мәһв етди. Јени тичарәт вә сәнаје әһалиси һәр јердә көһнә феодал тә'сисатлары илә тоггушурду. Өз ишләринә көрә кетдикчә даһа тез-тез харичә сәфәр етмәјә мәчбур олан буржуалар орадан империја көмрүкханаларынын о тајындакы мәдәни өлкәләр һаггында нағылабәнзәр бә'зи хәбәрләр кәтирирдиләр; нәһајәт, дәмирјоллар чәкилмәси өлкәнин истәр сәнаје, истәрсә дә мә'нәви инкишафыны сүр'әтләндирди. Буна үстәлик, Австрија дөвләт бинасынын тәһлүкәли бир тәркиб һиссәси вар иди ки, бу да парламент мүзакирәләринә, задәканларын јохсуллашмыш, мүхалифәтчи күтләсинин һөкумәтлә вә онун мүттәфигләри олан магнатларла мүбаризәсинә јол верән мачар феодал конститусијасындан ибарәт иди. Сејмин игамәткаһы Пресбург* лап Вјананын дарвазасы ағзында иди. Бүтүн бу үнсүрләр шәһәр буржуазијасы ичәрисиндә сөзүн мүстәгим мә'насында мүхалифәт әһвали-руһијјәсинин јаранмасына көмәк етмәсә дә, — зира мүхалифәт һәлә дә мүмкүн дејилди, — һәр һалда наразылыг әһвали-руһијјәси, ислаһатлара, һәм дә конститусија характерли ислаһатлардан даһа чох инзибати ислаһатлара үмуми мејл јаранмасына көмәк едирди. Пруссијада олдуғу кими бурада да бүрократијанын бир һиссәси буржуазијаја гошулмушду. Мә'мурларын бу ирси зүмрәси ичәрисиндә II Иосифин ән'әнәләри унудулмамышды. Мүмкүн ислаһатлар барәсиндә бә'зән өзләри дә хәјала далан даһа мүнәввәр һөкумәт мә'мурлары бу императорун мүтәрәгги вә мүнәввәр истибдадыны Меттернихин «аталыг» истибдадындан гәти сурәтдә үстүн тутурдулар. Даһа јохсул задәканларын да бир һиссәси буржуазијанын тәрәфинә кечмишди, јухары синифләрдән, бәлкә билаваситә һөкумәтдән наразы галмаг үчүн әһалинин ашағы синифләринин әлиндә һәмишә кифајәт гәдәр әсас вар иди; одур ки, бунлар әксәр һалларда буржуазијанын ислаһатчылыг чәһдләринә гошулмаја билмәздиләр.

Тәхминән елә бу вахтларда, ја 1843, ја да 1844-чү илдә Алманијада бу дәјишикликләрин әкс-сәдасы олан хүсуси нөв әдәбијјатын тәмәли гојулду. Тамамилә орта исте'дада, лакин јәһуди ирги үчүн характерик олан зирәклик кими хүсуси габилијјәтә малик бир нечә нәфәр Австрија јазычысы—беллетрист, әдәби тәнгидчи вә пис шаир Австријанын һүдудлары харичиндә јерләшән Лејпсигдә вә башга алман шәһәрләриндә отуруб Меттернихин әли чатмајан бу јерләрдә Австрија ишләри һаггында бир сыра китаб вә китабча бурахды. Һәм онлар өзләри,

* Словакча ады: Братислава. *Ред.*

һәм дә онларын наширләри бу әмтәә илә «гызғын тичарәтә» башладылар. Бүтүн Алманија, Авропадакы Чинин јеритдији сијасәтин сирләринә бәләд олмаг һәсрәтиндә иди. Австријалылар өзләри даһа бөјүк мараг көстәрир вә бу нәшрләри күтләви гачагчылыг јолу илә Боһемија* сәрһәддиндә алырдылар. Әлбәттә, бу нәшрләрдә фаш едилән сирләрин бөјүк әһәмијјәти јох иди, онларын хошнијјәт мүәллифләринин отуруб мејдана чыхартдыглары ислаһат планларында исә сијаси бакирәлијә јахын бир мә'сумлуғун нишанәләри вар иди. Бурада конститусијаја вә мәтбуат азадлығына Австрија үчүн мүмкүн олмајан бир шеј кими бахылырды. Бу мәрһәмәтли австријалылар өзләринин садиг тәбәәләрә хас олан кичик арзуларында инзибати ислаһатлар кечирмәкдән, әјаләт силк мәчлисләринин һүгугларыны кенишләндирмәкдән, харичдән китаб вә гәзет кәтирмәјә ичазә вермәкдән вә сензураны јумшалтмагдан о јана кетмирдиләр.

Нечә олса да, Алманијанын галан јерләри илә, һәмчинин Алманија васитәси илә бүтүн дүнја илә Австријанын әдәби әлагәсинә манечилик төрәтмәк кетдикчә гејри-мүмкүн олурду вә бу һал һөкумәтә зидд ичтимаи рә'јин инкишафына аз көмәк етмирди; бунун сајәсиндә Австрија әһалисинин бир һиссәси аз да олса сијаси мә'лумат әлдә етди. Буна көрәдир ки, о заман бүтүн Алманијада јајылан сијаси вә сијаси-дини тәшвигат 1847-чи илин ахырларында, доғрудур, нисбәтән зәиф дәрәчәдә, Австријаны да бүрүмүш олду. Австријада бу тәшвигат даһа аз мүвәффәгијјәт газанса да, һәр һалда онун тә'сири алтына дүшән ингилаби үнсүрләр кифајәт гәдәр иди. Бунлар ашағыдакылар иди: мүлкәдар вә һөкумәт веркиләри алтында әзилән тәһкимли вә ја феодалдан асылы кәндли, сонра фабрикчинин истәдији бүтүн шәртләрлә ишләмәјә полис дәјәнәји күчүнә мәчбур едилән фабрик фәһләси; даһа сонра өз саһәсиндә мүстәгил мөвгеjә чатмаг үмидләрини сех ганунларынын бүсбүтүн пуч етдији сәнәткар уста көмәкчиси; өз иши илә мәшғул оларкән аддымбашы мә'насыз мәһдудијјәтләрә раст кәлән тачир; өз имтијазларыны чанфәшанлыгла горујан сәнәт сехләри илә, һәмчинин ачкөз, сыртыг мә'мурларла даими мүнагишәдә олан фабрикчи; нәһајәт, надан вә һәјасыз руһаниләрлә, јахуд күтбејин вә ахмаг рәислә әбәс јерә мүбаризә едән мәктәб мүәллими, алим вә даһа биликли мә'мур. Хүласә, һеч бир синиф разы дејилди, она көрә ки, һөкумәт бә'зән етмәјә мәчбур олдуғу хырда күзәштләри өз һесабына етмирди, — буна дөвләт хәзинәси давам кәтирә билмәзди, — али задәканлар вә руһаниләр һесабына едирди. Нәһајәт, ири банкирләрә

---

* — Чехија. *Ред.*

вә дөвләт кағызларынын саһибләринә кәлдикдә исә Италијада баш вермиш сон һадисәләр, Мачарыстан сејминин күчләнмәкдә олан мүхалифәти, гејри-ади бир наразылыг әһвали-руһијјәси вә бүтүн империјада ешидилән ислаһат тәләбләри Австрија монархијасынын мөһкәмлијинә вә тә'дијә габилијјәтинә онларын инамыны чәтин ки мөһкәмләндирә биләјди.

Беләликлә, Австрија јаваш-јаваш, лакин доғрудан-доғруја бөјүк дәјишикликләрә јахынлашырды, лакин бу заман Франсада бирдән-бирә елә һадисәләр башланды ки, бунлар көзләнмәкдә олан фыртынаны дәрһал гопдурду вә гоча Франсын бу иддиасыны тәкзиб етди ки, куја бина һәм онун, һәм дә Меттернихин өмрүнүн ахырынадәк давам кәтириб дајаначагдыр.

Лондон, сентјабр 1851-чи ил.

V

ВЈАНАДА ҮСЈАН

1848-чи ил февралын 24-дә Луи-Филипп Парисдән говулду вә Франса републикасы е'лан олунду. Сонра мартын 13-дә вјаналылар кнјаз Меттернихин һакимијјәтини девириб ону өлкәдән рүсвајчылыгла гачмаға мәчбур етдиләр. Мартын 18-дә берлинлиләр силаһлы үсјан галдырдылар вә 18 саат инадлы мүбаризәдән сонра кралын халга тәслим олдуғуну мәмнунијјәтлә мүшаһидә едә билдиләр. Ејни заманда Алманијанын даһа кичик дөвләтләринин пајтахтларында да аз-чох күчлү партлајышлар олду вә бунларын һамысы ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә гуртарды. Алман халгы өзүнүн биринчи ингилабыны ахыра чатдырмаса да, һәр һалда ачыг шәкилдә ингилаб јолуна гәдәм гојду.

Мүхтәлиф үсјанларын нечә олдуғуну бурада мүфәссәл көздән кечирә билмәјәчәјик; биз бу үсјанларын анчаг характерини вә әһалинин мүхтәлиф синифләринин бунлара мүнасибәтләрини ајдынлашдырмаг нијјәтиндәјик.

Вјанада әһали демәк олар јекдилликлә ингилаб етди. Банкирләрдән вә биржа мөһтәкирләриндән башга бүтүн буржуазија, һабелә хырда сәнәткарлар вә тачирләр, фәһләләр һамынын нифрәтини газанмыш һөкумәтә гаршы һамылыгла, бирнәфәр кими үсјан галдырдылар; һөкумәт өзүнә гаршы һамыда елә бир нифрәт ојатмышды ки, она тәрәфдар олан бир овуч задәканлар вә пул саһибләри дә һөкумәтә илк һүчум едилән кими дәрһал әкилиб көздән итмәјә чалышдылар. Меттерних буржуазијаны елә сијаси чәһаләтдә сахлајырды ки, буржуа-

зија анархијанын, социализмин вә террорун һөкм сүрдүјү һаггында, капиталист синфи илә фәһлә синфи арасында гаршыдакы мүбаризә һаггында Парисдән кәлән хәбәрләри әсла баша дүшмүрдү. Буржуазија өз сијаси садәлөвһлүјү үзүндән ја бу хәбәрләрә һеч бир әһәмијјәт вермир, ја да она елә кәлирди ки, Меттерних буржуазијаны горхудуб јенидән итаәтә кәтирмәк үчүн бунлары гәсдән ујдурмушдур. Бундан әлавә, буржуазија һәлә һеч көрмәмишди ки, фәһләләр бир синиф кими фәалијјәт көстәрсинләр, јахуд өз мәнафеләри, хүсуси синфи мәнафеләри уғрунда чыхыш етсинләр. Буржуазија өз кечмиш тәчрүбәсинә көрә тәсәввүрүнә кәтирә билмирди ки, һамынын нифрәтини газанмыш һөкумәти тә'сирли јекдилликлә тәзәчә девирән синифләр арасында бирдән-бирә һәр һансы зиддијјәт ашкара чыха биләр. Буржуазија көрүрдү ки, бүтүн мәсәләләрдә: конститусија мәсәләсиндә, андлы ичласчы мәһкәмәләри, мәтбуат азадлығы вә и. а. мәсәләләрдә фәһләләр онунла разыдырлар. Буна көрә дә буржуазија һәрәката һәр һалда 1848-чи илин мартында чан-башла гошулду; дикәр тәрәфдән һәрәкат лап әввәлдән буржуазијаны дөвләтдә һөкмран синфә (һеч олмазса нәзәријјәдә) чевирди.

Лакин бүтүн ингилабларын агибәти беләдир ки, мүхтәлиф синифләрин бирлији һәмишә һәр бир ингилабын мүәјјән дәрәчәјәдәк зәрури мүгәддәм шәрти олса да, бу бирлик узун мүддәт давам едә билмир. Үмуми дүшмән үзәриндә гәләбә чалынар-чалынмаз галибләр бир-бириндән ајрылараг мүхтәлиф чәбһәләр тәшкил едир вә силаһы бир-биринә гаршы чевирирләр. Көһнә вә мүрәккәб ичтимаи организмләрдә синфи антагонизмин мәһз бу сүр'әтли вә чошгун инкишафы нәтичәсиндә ингилаб ичтимаи вә сијаси тәрәггинин белә гүдрәтли һәрәкәтверичи гүввәси олур; һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едән јени партијаларын мәһз белә фасиләсиз сурәтдә мејдана кәлмәси вә сүр'әтлә артмасы милләти бу чүр зоракы сарсынтылар дөврүнүн чәми беш или әрзиндә елә бир јол кечмәјә вадар едир ки, милләт бу јолу ади шәраитдә һеч јүз илә дә гәт едә билмәзди.

Вјана ингилабы нәзәри чәһәтдән буржуазијаны һөкмран синфә чевирди. Бу, о демәкдир ки, әкәр һөкумәтдән гопарылмыш күзәштләр әмәли сурәтдә һәјата кечирилиб мүәјјән бир мүддәт әрзиндә гүввәдә галсајды, бунлар буржуазијанын һөкмранлығыны лабүд олараг тә'мин едәрди. Лакин бу синфин һөкмранлығы фе'лән һәлә һеч дә бәргәрар дејилди. Доғрудур, милли гвардијанын тә'сис едилмәси, бунунла да буржуазијанын вә хырда буржуаларын әлинә силаһ кечмәси сајәсиндә буржуазија гүввәт вә нүфуз кәсб етмишди; доғрудур, кимсәнин гаршысында мәс'улијјәт дашымајыб әсасән буржуазија-

дан ибарәт олан бир нөв ингилаби һөкумәтин — «Тәһлүкәсизлик комитәси»нин јарадылмасы нәтичәсиндә буржуазија һакимијјәт зирвәләринә јүксәлмишди. Лакин ејни заманда фәһләләрин дә бир һиссәси силаһ әлдә етмишди; һәр дәфә мүбаризә мәгамы кәлиб чатанда фәһлә вә тәләбәләр мүбаризәнин бүтүн ағырлығыны өз чијинләриндә дашыјырдылар; ингилаби ордунун өзәјини, әсил гүввәсини јахшы силаһланыб милли гвардијадан да интизамлы олан 4000 нәфәрә гәдәр тәләбә тәшкил едирди; һәм дә онлар әсла Тәһлүкәсизлик комитәсинин әлиндә садәчә бир аләт олмаг истәмирдиләр. Тәләбәләр Тәһлүкәсизлик комитәси илә һесаблашыб, һәтта онун ән гызғын мүдафиәчиләри олсалар да, бир нөв мүстәгил вә хејли нараһат бир тәшкилат јаратмышдылар, Акт залында өз ығынчагларыны дүзәлдирдиләр, буржуазија илә фәһләләр арасында орта бир мөвге тутурдулар, һәр шејин гајыдыб көһнә, күндәлик мәчраја дүшмәсинә өз даими һәјәчанлары илә мане олурдулар, тез-тез өз гәрарларыны Тәһлүкәсизлик комитәсинә гәбул етдирирдиләр. Дикәр тәрәфдән, аз гала һамысынын газанчы әлиндән чыхмыш фәһләләрә дөвләт һесабына көрүлән ичтимаи ишләрдә иш вермәк лазым кәлди, бунун үчүн тәләб олунан пулу исә, әлбәттә, верки верәнләрин чибиндән, јахуд Вјана шәһәр кассасындан көтүрмәк лазым кәлирди. Бүтүн бунлардан Вјана тачирләринин вә сәнәткарларынын ганы гаралмаја билмәзди. Кениш өлкәнин варлы вә аристократ аиләләринин тәләбаты үчүн ишләјән Вјана сәнаје мүәссисәләри ингилаб үзүндән, аристократијанын вә сарај әһлинин баш көтүрүб гачмасы нәтичәсиндә иши, әлбәттә, тамамилә дајандырмышды; тичарәт кәсилмишди, тәләбә вә фәһләләрин фасиләсиз һәјәчан вә иғтишашлары исә, о заман дејилдији кими десәк, «е'тимадын бәрпа олунмасына», әлбәттә, көмәк едә билмәзди. Буна көрә дә чох тез бир заманда буржуазија илә нараһат тәләбә вә фәһләләрин арасы бир гәдәр сојуду, һәм дә узун бир мүддәт әрзиндә бу сојуглуг артыб ачыг дүшмәнчилијә чеврилмәдисә, буна сәбәб о иди ки, назирлик вә хүсусән сарај көһнә гајдалары бәрпа етмәјә сәбирсизликлә чалышараг, даһа ингилабчы партијаларын тәлаш кечирмәси вә һај-күјлү фәалијјәт көстәрмәси үчүн онларын әлинә даим гануни бәһанәләр верирди, көһнә Меттерних истибдады кабусуну һәтта буржуазијанын да көзү гаршысында тәкрар-тәкрар чанландырырды. Һөкумәт јеничә әлдә едилән азадлыгларын бә'зисини мәһдудлашдырмаға, јахуд да тамамилә мәһв етмәјә чәһд көстәрдији үчүн мајын 15-дә, сонра исә мајын 26-да Вјанада бүтүн синифләрин јени үсјанлары олду. Һәр ики һалда милли гвардијанын, јахуд силаһлы буржуазијанын тәләбә вә фәһләләрлә иттифагы мүвәггәти олараг јенидән мөһкәмләнди.

Әһалинин башга синифләринә кәлинчә, аристократија вә пул магнатлары көздән итмишдиләр, кәндлиләр исә һәр јердә феодализми сон галыгларынадәк гәтијјәтлә мәһв едирдиләр. Италијада кедән мүһарибә[172], һабелә сарајын башынын Вјанаја вә Мачарыстана гарышмасы нәтичәсиндә кәндлиләрә там һәрәкәт сәрбәстлији верилмишди вә азадлыға чыхмаг ишиндә онлар Алманијанын һәр һансы башга бир һиссәсиндәкинә нисбәтән Австријада даһа чох мүвәффәгијјәт газанмышдылар. Бундан аз сонра Австрија рејхстагы әслиндә кәндлиләрин һәјата кечирмиш олдуғу тәдбирләри анчаг рәсмиләшдирмәли олду вә књаз Швартсенбергин һөкумәти инди орада нәји бәрпа едә билсә дә, кәндлиләр үзәриндә феодал әсарәтини һеч бир заман бәрпа едә билмәјәчәкдир. Әкәр Австрија һазырда јенә дә нисбәтән сакитдирсә вә һәтта күчлүдүрсә, бунун башлыча сәбәби одур ки, халгын олдугча бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән кәндлиләр ингилабдан әсл фајда көрмүшләр, һабелә сәбәб будур ки, бәрпа едилмиш һөкумәт башга һансы саһәләрә гәсд едирсә етсин, кәндлиләрин әлдә етдикләри һисс олунан бу мадди фајда һәлә инди дә тохунулмамыш галыр.

Лондон, октјабр 1851-чи ил.

VI

БЕРЛИНДӘ ҮСЈАН

Ингилаби һәрәкатын икинчи мәркәзи Берлин иди. Бундан әввәлки мәгаләләрдә дејиләнләрдән баша дүшмәк асандыр ки, нә үчүн ингилаби һәрәкат Вјанада әһалинин демәк олар бүтүн синифләри тәрәфиндән јекдилликлә мүдафиә едилдији һалда, Берлиндә һеч дә бу чүр мүдафиә олунмады. Пруссијада буржуазија һөкумәтә гаршы мүбаризәјә артыг әмәлли-башлы гошулмушду. «Бирләшмиш ландтаг»ын сессијасы нәтичәсиндә онларын арасы дәјмишди. Буржуа ингилабы јахынлашмагда иди вә бу ингилаб да, әкәр бундан әввәл Парисдә феврал ингилабы баш вермәсә иди, өз илк партлајышында Вјана ингилабы кими јекдил бир ингилаб ола биләрди. Феврал ингилабы һәр шеји сон дәрәчә сүр'әтләндирди; ејни заманда бу һадисә елә бир бајраг алтында баш верди ки, Пруссија буржуазијасынын өз һөкумәти үзәринә јүрүшә кедәркән галдырмаға һазырлашдығы бајрагдан бүсбүтүн фәргли иди. Феврал ингилабы мәһз Пруссија буржуазијасынын өз өлкәсиндә тә'сис етмәк нијјәтиндә олдуғу идарә формасыны Франсада алт-

үст етди. Феврал ингилабы өзүнү фәһлә синфинин буржуазијаја гаршы ингилабы кими бүрузә верди; бу ингилаб буржуа һөкумәтинин деврилдијини вә фәһләләрин азад олундуғуну е'лан етди. Һалбуки бир аз әввәл Пруссија буржуазијасынын өз өлкәсиндә фәһлә синфинин иғтишашлары онун башына аз бәла ачмамышды. Силезија үсјанындан доған илк горху һисси совушан кими, Пруссија буржуазијасы бу иғтишашлардан өз хејринә истифадә етмәјә һәтта чәһд дә көстәрмишди. Лакин ингилаби сосиализм вә коммунизм гаршысында горху һисси онун чанында һәмишәлик галмышды. Буна көрә дә Пруссија буржуазијасы мүтләгијјәтә, асајишә, динә, аиләјә вә мүасир буржуаларын мүгәддәс сајдыглары башга шејләрә чох тәһлүкәли дүшмән нәзәри илә бахдығы адамлары Парис һөкумәтинин башында көрүнчә дәрһал һисс етди ки, өзүнүн ингилаби чошгунлуғу әмәлли-башлы сојумушдур. Пруссија буржуазијасы фүрсәтдән истифадә етмәк лазым олдуғуну, фәһлә күтләләриндән көмәк көрмәсә, мәғлуб едиләчәјини билирди, лакин бунунла белә онун чүр'әти чатмады. Одур ки, әјаләтләрдә илк әлаһиддә чыхышлар башлајар-башламаз Пруссија буржуазијасы һөкумәтин тәрәфинә кечди вә беш күн крал сарајынын габағына топлашыб јениликләри мүзакирә вә һөкумәтин дәјишдирилмәсини тәләб едән Берлин чамаатыны сакит сахламаға чалышды. Нәһајәт, Меттернихин сүгут етдији хәбәри кәлиб чатанда вә крал* бә'зи хырда күзәштләрә кетдикдә буржуазија ингилабы баша чатмыш һесаб етди вә ә'лаһәзрәтә өз халгынын бүтүн арзуларыны јеринә јетирдији үчүн тәшәккүр етмәјә тәләсди. Лакин бунун ардынча гошунун издиһама басгыны олду, баррикадалар гурулду, мүбаризә башланды вә монархија мәғлубијјәтә уғрады. Бундан сонра һәр шеј дәјишилди. Буржуазијанын арха сырада сахламаға чалышдығы фәһлә синфи өн сыраја кечди. Фәһләләр вурушдулар, гәләбә чалдылар вә өз гүввәләрини бирдән-бирә дәрк етдиләр. Сечки һүгугунун, мәтбуат азадлығынын, андлы ичласчы олмаг һүгугунун, јығынчаг һүгугунун мәһдудлашдырылмасы анчаг буржуазијадан ашағыда дуран синифләрә тохуначағына көрә буржуазијанын лап үрәјиндән оларды, лакин бу мәһдудлашдырмалар артыг мүмкүн дејилди. Белә бир тәһлүкә вар иди ки, Парисдәки «анархија» сәһнәләри бурада да тәкрар едилә биләр. Бу тәһлүкә илә әлагәдар олараг бүтүн әввәлки чәкишмәләр дајанды. Галиб кәлмиш фәһлә һәлә өз мәнафеји үчүн һеч бир хүсуси тәләб ирәли сүрмәмиш олса да, көһнә дост вә дүшмәнләр онун әлејһинә бирләшдиләр вә буржуазија илә деврилмиш системин тәрәфдарлары арасында бу

* — IV Фридрих-Вилһелм. *Ред.*

иттифаг артыг Берлин баррикадаларында бағланды. Зәрури күзәштләр етмәк лазым кәлирди, амма јалныз елә күзәштләр ки, онлары етмәмәк олмазды, Бирләшмиш ландтагда олан мүхалифәтин башчыларындан ибарәт назирләр һеј'әти тәшкил етмәк лазым кәлди, тахт-тачы хилас етмәк ишиндәки хидмәтләринин әвәзиндә исә она көһнә идарә үсулунун бүтүн сүтунларынын: феодал аристократијасынын, бүрократијанын, ордунун тәрәфдарлығы тә'мин едилирди. Ч-б Кампһаузен вә ч. Һанземан кабинет тәшкил етмәји бу шәртлә өһдәләринә көтүрдүләр.

Јени назирләр ајаға галхмыш күтләләр гаршысында о гәдәр горхуја дүшмүшдүләр ки, һакимијјәтин лахламыш дајагларыны мөһкәмләтмәјә сәбәб олан һәр васитәјә јахшы бир васитә кими бахырдылар. Бу мәнфур адамлар јанылараг белә һесаб едирдиләр ки, көһнә системин бәрпа олунмасы тәһлүкәси тамамилә совушуб кетмишдир, буна көрә дә онлар јенидән «гајда» јаратмаг үчүн бүтүн көһнә дөвләт машынындан истифадә етмәјә башладылар. Нә бир мә'мур ишдән чыхарылды, нә дә бир забит. Көһнә бүрократик дөвләт идарә системиндә азачыг да олса дәјишиклик едилмәди. Бу нүмунәви конститусијачы вә мәс'ул назирләр һәтта о мә'мурлары да өз кечмиш јерләринә гајтардылар ки, халг илк ингилаби һәјәчан заманы онлары бүрократик өзбашыналыг мејданында әввәлки икидликләринә көрә говмушду. Пруссијада јалныз назир вәзифәләрини тутан шәхсләр дәјишилди, бундан башга һеч бир шеј дәјишилмәди. Мүхтәлиф идарәләрин гуллугчу һеј'әтинә һәтта әл дә вурулмады, тәзә мејдана чыхмыш һөкмдарларын башына јығышыб һакимијјәтдән өз пајыны алмаг вә рүтбәјә чатмаг үмидиндә олан бүтүн конститусијачы мәнсәбпәрәстләрә баша салынды ки, сабит вәзијјәт бәрпа едилиб мә'мурларын шәхси һеј'әтини дәјишдирмәјә имкан јаранынчајадәк онлар көзләмәли олачаглар, инди исә мә'мурларын шәхси һеј'әтини дәјишдирмәк тәһлүкәсиз олмаз.

18 март үсјанындан сонра лап руһдан дүшән крал чох тезликлә көрдү ки, бу «либерал» назирләр она нә дәрәчәдә лазымдырларса, о да онлара ејни дәрәчәдә лазымдыр. Үсјан тахт-тача тохунмады; тахт-тач «анархијанын» јајылмасы јолунда сон манеә иди; буна көрә дә либерал буржуазијанын вә инди онун кедиб назирләр һеј'әтинә чыхмыш башчыларынын әлиндә тахт-тачла ән јахшы мүнасибәтдә олмаг үчүн бүтүн әсаслар вар иди. Крал вә онун дөврәсиндә олан мүртәче күруһ чох тезликлә буну баша дүшдү вә назирләр һеј'әтинин ара-сыра кечирмәк нијјәтиндә олдуғу һәтта чүз'и ислаһатлара белә мане олмаг үчүн бу вәзијјәтдән истифадә етди.

Назирләр һеј'әтинин илк гајғысы јахынларда зоракылыгла

едилмиш дәјишикликләрә мүәјјән дәрәчәдә ганун дону кејдирмәкдән ибарәт иди. Халг күтләләринин һәр чүр мүгавимәтинә бахмајараг, Бирләшмиш ландтаг чағырылды; бу мәгсәдлә чағырылды ки, Бирләшмиш ландтаг халгын күја гануни вә конститусија органы олараг, јени конститусија һаггында тахт-тачла сазишә кәләчәк мәчлис сечкиси үчүн јени сечки ганунуну тәсдиг етсин. Сечки гејри-мүстәгим олмалы иди, јә’ни сечичи күтләси мүәјјән гәдәр сечкичи сечмәли иди, сонра да сечкичиләр депутатлары сечмәли олачагдылар. Һәр чүр мүхалифәтә бахмајараг, һәмин икидәрәчәли сечки системи гәбул едилди. Бундан сонра Бирләшмиш ландтагдан хаһиш олунду ки, ијирми беш милјон доллар борч алмаға ичазә версин; халг партијасы борч алмағын әлејһинә чыхды, ландтаг исә борч алмаға да сәс верди.

Назирләр һеј’әтинин бу һәрәкәтләри инди өзүнү демократ партијасы адландыран халг партијасынын фөвгәл’адә дәрәчәдә сүр’әтли инкишафына көмәк едирди. Хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфинин башчылыг етдији вә ингилабын әввәлиндә фәһләләрин әксәријјәт тәшкил едән һиссәсини бирләшдирән бу партија ејни илә Франсада олдуғу кими, мүстәгим вә үмуми сечки һүгугу верилмәсини, бирпалаталы ганунверичилик мәчлиси јарадылмасыны, 18 март ингилабынын тамамилә вә ачыг сурәтдә јени идарә системинин әсасы кими гәбул олунмасыны тәләб едирди. Һәмин партијанын даһа мө’тәдил чинаһы белә бир јолла «демократикләшдирилмиш» монархијаја гане олмаға һазыр иди; даһа мүтәрәгги чинаһ исә, нәтичә е’тибары илә, республика јарадылмасыны тәләб едирди. Һәр ики чинаһ бунда бирләширди ки, Франкфуртдакы алман Милли мәчлисини өлкәдә али һакимијјәт һесаб едирди; һалбуки конститусионалистләр вә иртичачылар бу *Мәчлисин* суверенлијиндән бәрк горхурдулар, чүнки өзләринин дедијинә көрә, ону сон дәрәчә ингилабчы *Мәчлис* һесаб едирдиләр.

Фәһлә синфинин мүстәгил һәрәкатыны ингилаб мүвәггәти олараг јарымчыг гојду. Һәрәкатын билаваситә тәләбаты вә шәраити елә иди ки, пролетар партијасынын хүсуси тәләбләрини өн сыраја кечирмәјә имкан вермирди. Доғрудан да, нә гәдәр ки, фәһләләрин мүстәгил һәрәкәтләри үчүн зәмин һазырланмамышды, нә гәдәр ки, мүстәгим вә үмуми сечки һүгугу мүәјјән едилмәмишди, нә гәдәр ки, отуз алты бөјүк вә кичик дөвләт јенә дә Алманијаны чохлу һиссәјә парчалајырды, пролетар партијасы өзү үчүн ән бөјүк әһәмијјәти олан Парис һәрәкатыны изләмәкдән вә она билаваситә өз иши уғрунда мүбаризә имканы вермәли олан һүгуглары әлдә етмәк үчүн хырда буржуаларла әл-әлә вериб мүбаризә етмәкдән башга, ајры нә едә биләрди?

О заман пролетар партијасы өз сијаси фәалијјәтиндә хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфинин партијасындан, јахуд сөзүн әсл мә'насында демократ партијасы адланан партијадан анчаг үч мәсәләдә чидди сурәтдә фәргләнирди. Биринчиси, пролетар партијасы Франса һәрәкатыны башга чүр гијмәтләндирирди: демократлар Парисдәки ифратчы партија үзәринә һүчум етдикләри һалда, пролетар ингилабчылары ону мүдафиә едирдиләр. Икинчиси, пролетар партијасы ваһид вә бөлүнмәз Алманија республикасынын јарадылмасыны зәрури е'лан етдији һалда, ифратчы демократларын ән ифратчылары анчаг федератив республиканын һәсрәтини чәкмәјә чүр'әт едирдиләр. Үчүнчүсү, пролетар партијасы һәр дәфә елә бир ингилаби рәшадәт вә елә бир фәалијјәт әзми нүмајиш етдирирди ки, хырда буржуаларын башчылыг етдикләри вә әсасән хырда буржуалардан ибарәт олан партијада белә бир рәшадәт, белә бир әзм һеч бир заман олмајачагдыр.

Фәһлә күтләси ингилабын әввәлиндә демократларын гујруғунда сүрүнүрдү вә пролетар партијасы, јә'ни әсл ингилабчы партија бу күтләни демократларын тә'сириндән хилас етмәјә анчаг тәдричлә мүвәффәг олурду. Лакин лазыми мәгам кәлиб чатанда демократ башчыларын гәтијјәтсизлији, сүстлүјү вә горхаглығы иши кәтириб ахырына чатдырды; инди демәк олар ки, сон илләрдәки сарсынтыларын башлыча нәтичәләриндән бири ондан ибарәтдир ки, фәһлә синфи аз-чох бөјүк күтлә һалында чәмләшдији һәр јердә јухарыда гејд едилән демократик тә'сирдән тамамилә хилас олмушдур; о демократик тә'сирдән ки, 1848-чи вә 1849-чу илләрдә фәһлә синфини сајсыз-һесабсыз сәһв вә мүвәффәгијјәтсизликләрә дүчар етмишди. Лакин габаға гачмајаг: бу ики илин һадисәләри чәнаб демократлары иш башында көрмәјимизә һәлә там имкан верәчәкдир.

Австријада олдуғу кими, Пруссијада да кәндлиләр дәрһал бүтүн феодал буховларындан хилас олмаг үчүн ингилабдан истифадә етдиләр, лакин бурада кәндлиләр Австријадакына нисбәтән аз гәтијјәтлә һәрәкәт едирдиләр, чүнки әслиндә Пруссијада феодализм кәндлиләри бир о гәдәр бәрк сыхышдырмырды. Лакин јухарыда изаһ едилән сәбәбләрә көрә Пруссија буржуазијасы о саат өзүнүн ән көһнә, ән лазымлы мүттәфиги олан кәндлиләрин әлејһинә чыхды. Хүсуси мүлкијјәтә гәсд дејилән гәсдләрдән буржуалар гәдәр горхан демократлар да кәндлиләрә јардым көстәрмәдиләр; одур ки, үч ај давам едән азадлыг дөврү гуртарандан сонра, хүсусилә Силезијадакы ганлы тоггушмалардан вә һәрби чәза тәдбирләриндән сонра, феодализм дүнәнә кими һәлә антифеодал олан буржуазијанын әли илә бәрпа едилди. Буржуазијаја гаршы бу факт-

дан даһа рүсвајчы бир факт кәтирмәк олмаз. Тарихдә һәлә һеч бир заман һеч бир партија өзүнүн ән јахшы мүттәфигләринә, өзү өзүнә бу чүр хәјанәт етмәмишдир; одур ки, кәләчәкдә һәмин буржуа партијасыны нә кими һәгарәт вә чәзалар көзләјирсә көзләсин, тәкчә буна көрә партија бу һәгарәт вә чәзалара тамамилә лајигдир.

Лондон, октјабр 1851-чи ил.

VII

ФРАНКФУРТ МИЛЛИ МӘЧЛИСИ

Охучунун јәгин јадындадыр ки, бундан әввәлки алты мәгаләдә биз Алманијада ингилаб һәрәкатыны халгын ики бөјүк гәләбә әлдә етдији вахтадәк: Вјанада мартын 13-дәк вә Берлиндә мартын 18-дәк изләдик. Көрдүк ки, һәм Австријада, һәм дә Пруссијада конститусија һөкумәти тә'сис олунмуш, либерализм принсипләри вә ја буржуазија принсипләри бүтүн кәләчәк сијасәтин рәһбәр әсасы е'лан едилмишди; һәрәкатын ики бөјүк мәркәзи арасында нәзәрә чарпан јеканә фәрг бу иди ки, Пруссијада һакимијјәт сүканыны ики варлы тачирин — ч. Кампһаузен илә ч. Һанземанын шәхсиндә либерал буржуазија билаваситә өз әлинә кечирмишди, буржуазијанын сијаси чәһәтдән Пруссијадакына нисбәтән хејли аз инкишаф етдији Австријада исә һакимијјәт башына либерал бүрократија кәлмишди вә бу бүрократија буржуазијанын вәкаләти илә һөкмранлыг етдијини ачыгча билдирирди. Сонра көрдүк ки, о вахтадәк көһнә һөкумәтә гаршы үмуми мүхалифәт мөвгејиндә бирләшмиш партијалар вә ичтимаи синифләр гәләбәдән сонра вә ја һәтта мүбаризә заманы бир-бириндән ајрылыб башга-башга јолларла кетдиләр вә гәләбәдән тәкликдә фајдаланан либерал буржуазија о саат дөнүб дүнәнки мүттәфигләринин әлејһдары олду, даһа габагчыл синифләрин вә партијаларын һамысына гаршы дүшмән мөвгеји тутду, мәғлуб олмуш феодал вә бүрократ үнсүрләри илә иттифага кирди. Әслиндә ингилаби драмын лап әввәлиндән ајдын иди ки, мәғлуб олмуш, лакин мәһв едилмәмиш феодал вә бүрократ партијаларынын гаршысында либерал буржуазија анчаг даһа радикал халг партијаларынын көмәјинә архаланмагла давам кәтириб дајана биләр; дикәр тәрәфдән исә ајдын иди ки, либерал буржуазија бу даһа радикал күтләләрин тәзјигинә гаршы феодал задәканларын вә бүрократијанын көмәјинә мөһтачдыр. Беләликлә, ајдын иди ки, Австрија вә Пруссијада

буржуазија һакимијјәти өз әлиндә сахламаг, дөвләт идарәләрини өз тәләбаты вә идеалларына ујғунлашдырмаг үчүн һәлә кифајәт дәрәчәдә гүввәтли дејилди. Либерал буржуа назирләр һеј'әти јалныз бир кечид пилләси иди вә һадисәләрин нә шәкил алачағындан асылы олараг, өлкә бурадан ја даһа јүксәк пилләјә галхыб ваһид республика әлдә етмәли иди, ја да јенидән ашағы јуварланыб көһнә клерикал-феодал вә бүрократик идарә үсулуна гајытмалы иди. Әсл, гәти мүбаризә һәр һалда һәлә ирәлидә иди; март һадисәләри вурушманын анчаг мүгәддимәси иди.

Австрија вә Пруссија Алманијада ики рәһбәр дөвләт олдуғуна көрә Вјанада, ја да Берлиндә ингилабын һәр бир гәти гәләбәсинин бүтүн Алманија үчүн һәлледичи әһәмијјәти олар-ды. Доғрудан да 1848-чи илин мартында бу ики шәһәрдә һадисәләрин инкишафы Алманијада да бүтүн ишләрин кедишини мүәјјән етди. Буна көрә дә әкәр бу кичик дөвләтләрин мөвчуд олмасы нәтичәсиндә бир идарә, тәкчә өзүнүн варлығы илә Алманијада вәзијјәтин нормал олмадығына вә бу јахынлардакы ингилабын јары јолда дајандығына ән бариз сүбут олан идарә мејдана кәлмәсәјди, кичик дөвләтләрдә баш вермиш һәрәкатлар үзәриндә дајанмаг артыг оларды вә биз доғрудан да тәкчә Австрија вә Пруссија ишләрини нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнә биләрдик, бу идарә тәкчә өз вәзијјәтинә көрә о дәрәчәдә ејбәчәр вә мә'насыз, лакин өзүндән о дәрәчәдә разы иди ки, јәгин, тарих һеч бир заман она бәнзәр бир идарә јаратмајачагдыр. Бу идарә Франкфурт-Мајндакы *Алманија Милли мәчлиси* дејилән мәчлис иди.

Вјанада вә Берлиндә халгын гәләбәсиндән сонра, тәбии олараг, бүтүн Алманија үчүн нүмајәндәли мәчлис чағырмаг мәсәләси гаршыја чыхды. Бу Мәчлис сечилди вә көһнә Иттифаг сејми илә јанашы олараг Франкфуртда ачылды. Халг көзләјирди ки, Алманија Милли мәчлиси мүбаһисәли мәсәләләрин һамысыны һәлл едәчәк вә бүтүн Алманија иттифагы үчүн али ганунверичи һакимијјәт органы кими фәалијјәт көстәрәчәкдир. Лакин Мәчлиси чағыран Иттифаг сејми онун сәлаһијјәтини әсла мүәјјән етмәмишди. Билән јох иди ки, Мәчлисин гәрарлары ганун гүввәсинә маликдир, јохса бу гәрарлары Иттифаг сејми јахуд да ајры-ајры һөкумәтләр тәсдиг етмәлидир. Әкәр Мәчлисин бир дамчы да олса бачарығы олсајды, белә долашыг бир вәзијјәтдә кәрәк Алманијада ән һөрмәтсиз корпоратив идарә олан Иттифаг сејмини дәрһал бурахылмыш е'лан едиб онун әвәзинә өз үзвләриндән сечилмиш иттифаг һөкумәти тәшкил едәјди. Бу Мәчлис кәрәк өзүнү алман халгынын суверен ирадәсинин јеканә ганунu ифадәчиси е'лан едәјди вә бунунла да өзүнүн бүтүн гәрарларына ганун гүв-

вәси верәјди. Һәр шејдән әввәл исә бу мәчлис кәрәк өлкәдә өзүнү һөкумәтләрин һәр чүр мүгавимәтини гыра биләчәк мүтәшәккил силаһлы гүввә илә тә'мин едәјди. Ингилабын илк мәрһәләсиндә бүтүн бунлары етмәк асан, чох асан иди. Лакин Франкфурт мәчлисинин буна габил олачағыны күман етмәк, әксәријјәтлә либерал вәкилләрдән вә нәзәријјәбаз профессорлардан ибарәт Мәчлисә һәддиндән артыг үмид бәсләмәк демәк оларды, зира Мәчлис алман фикри вә алман елминин ән јахшы нүмајәндәләринин мәркәзи ролуну ојнамаг иддиасында олса да, һәгигәтдә анчаг елә бир мејдан иди ки, орада вахты өтмүш көһнә сијаси სималар өзләринин бүтүн әсл күлүнчлүјүнү, тәфәккүрә вә фәалијјәтә әсла габил олмадыгларыны ортаја гојуб бүтүн Алманијаја көстәрирдиләр. Бу гоча гарылар мәчлиси өз варлығынын лап илк күнүндән бүтүн алман һөкумәтләринин һәр чүр мүртәче гәсдләриндән даһа чох ән зәиф халг һәрәкатындан горхурду. Бу мәчлис өз ичласларыны Иттифаг сејминин нәзарәти алтында кечирирди, бу һәлә бир јана дурсун, өз гәрарлары үчүн Иттифаг сејминдән аз гала јалвар-јахарла ичазә алырды, она көрә ки, Мәчлисин илк гәрарлары бу мәнфур идарә тәрәфиндән е'лан едилмәли иди. Мәчлис өз суверенлијини бәргәрар етмәкдәнсә, бу чох тәһлүкәли мәсәләнин мүзакирәсиндән јахасыны тамамилә кәнара чәкирди. Мәчлис халгын силаһлы гүввәсини өз әтрафына топламагданса, һөкумәтләрин бүтүн зоракы һәрәкәтләринә көз јумараг, нөвбәти ишләрә кечирди. Онун көзү көрә-көрә Мајнсда мүһасирә вәзијјәти е'лан етмиш вә шәһәр сакинләринин силаһларыны әлләриндән алмышдылар, Милли мәчлис исә әлини ағдан-гараја вурмамышды. Сонралар Мәчлис Австрија ерсһерсогу Иоһанны Алманијанын дөвләт наиби сечди вә өз гәрарларынын һамысыны гаһун гүввәсиндә олан гәрарлар е'лан етди. Лакин ерсһерсог Иоһанн јени вәзифәсинә анчаг бүтүн һөкумәтләрин разылығы алындыгдан сонра гојулду вә вәзифәни она Мәчлис дејил, Иттифаг сејми верди. Мәчлисин гәрарларынын ганун гүввәсинә малик олмасына кәлинчә, ири дөвләтләрин һөкумәтләри бу маддәни һеч гәбул етмәдиләр, Милли мәчлис исә өз дедијиндә исрар етмәди, беләликлә һәмин мәсәлә һәлл едилмәмиш һалда галды. Сөзүн гысасы, көзүмүз гаршысында Мәчлисин гәрибә мәнзәрәси дурурду, өзүнү бөјүк вә суверен милләтин јеканә гануни нүмајәндәси кими гәләмә верән Мәчлисин өз тәләбләрини гәбул етдирмәк үчүн һеч бир заман нә ирадәси варды, нә дә гүввәси. Бу Мәчлисдәки мүзакирәләр һеч бир әмәли нәтичә вермәдији кими, һәтта нәзәри чәһәтдән дә һеч бир әһәмијјәтә малик дејилди, чүнки бу мүзакирәләрдә көһнәлмиш фәлсәфә вә һүгуг мәктәбләринин ән чох чејнәнмиш үмуми мүддәалары садәчә тәкрар

едилирди. Бу Мәчлисдә ирәли сүрүлән, даһа доғрусу мызылты илә дејилән һәр бир мүддәа мәтбуатда лап чохдан, дәфәләрлә, һәм дә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә даһа јахшы шәрһ едилмиш олурду.

Беләликлә, Алманијада јени мәркәзи һакимијјәт олмаг иддиасына дүшән бу идарә мејдана кәлдији заман һәр шеји нә шәкилдә көрмүшдүсә, о шәкилдә дә сахламышды. Алманијанын чохдан арзу едилән бирлијини һәјата кечирмәкдән узаг олан бу идарә Алманијада һөкмранлыг едән монархлардан һеч бирини, һәтта ән бивечини дә кәнар етмәди; Алманијанын пәракәндә әјаләтләри арасында әлагәни мөһкәмләтмәди; Һанновери Пруссијадан вә Пруссијаны Австријадан ајыран көмрүк гаровулханаларыны дағытмаг үчүн сөзүн әсл мә'насында әлини ағдан-гараја вурмады; Пруссијанын һәр јериндә чај кәмичилијинә мане олан мәнфур көмрүкләри ләғв етмәк үчүн һәтта зәиф дә олса тәшәббүс көстәрмәди. Лакин Милли мәчлис нә гәдәр аз иш көрүрдүсә, о гәдәр чох һај-күј салырды. Милли мәчлис Алманија донанмасы јаратмышды, лакин кағыз үзәриндә јаратмышды; Милли мәчлис Полшаны вә Шлезвиги илһаг етмишди; Милли мәчлис алман Австријасынын Италија илә мүһарибә етмәсинә ичазә вермиш, амма Австрија гошунлары үчүн е'тибарлы сығыначаг олан Алманија әразисиндә австријалылары тә'гиб етмәји италјанлара гадаған етмишди; Милли мәчлис тез-тез Франса республикасыны алгышлајыр вә мачар сәфирликләрини гәбул едирди; бу сәфирликләр исә өз өлкәләринә гајыданда Алманија һаггында онларын тәсәввүрү ораја етдикләри сәфәрдән габагкы тәсәввүрләринә нисбәтән шүбһәсиз, даһа долашыг олурду.

Бу Мәчлис ингилабын башланғычында Алманијанын бүтүн һөкумәтләри үчүн бир ујуг иди. Мәчлисин сәлаһијјәти мәсәләсини тамамилә гејри-мүәјјән бир һалда сахламаг лазым билиндијинә көрә һөкумәтләр ондан чох диктаторчасына вә ингилаби һәрәкәтләр көзләјирдиләр. Һөкумәтләр бу ваһимәли идарәнин нүфузуну зәифләтмәк үчүн сон дәрәчә кениш фитнә-фәсад тору гурмушдулар. Лакин һөкумәтләр һеч дә бәхтләринин кәтирдији дәрәчәдә фәрасәтли дејилдиләр, чүнки һәгигәтдә бу Мәчлис һөкумәтләрин ишини онларын өзләринин көрә биләчәкләриндән даһа јахшы көрүрдү. Һөкумәтләрин фитнә-фәсадында әсас дәставүз јерли ганунверичилик мәчлисләринин чағырылмасы иди, буна мүвафиг олараг нәинки кичик дөвләтләр өз палаталарыны чағырдылар, һабелә Пруссија да, Австрија да өз мүәссисләр мәчлисини чағырды. Франкфурт парламентиндә олдуғу кими, бу мәчлисләрдә дә чохлуг либерал буржуазијанын вә ја онун мүттәфигләри олан либерал вәкил вә мә'мурларын әлиндә иди, одур ки, бу мәч-

лисләрин һамысында ишләр демәк олар, ејни бир шәкил алды. Јеканә фәрг анчаг бу иди ки, Алманија Милли мәчлиси нә исә хәјали бир өлкәнин парламенти иди, чүнки бу Милли мәчлис бирләшмиш Алманија јаратмагдан, јә'ни өз варлығы үчүн мәһз илкин шәрт олан бир шејдән имтина етмишди; бу мәчлис өзүнүн јаратдығы хәјали һөкумәтин әсла һәјата кечирилә билмәјәчәк хәјали тәдбирләрини мүзакирә едир вә кимсәјә дәхли олмајан хәјали гәрарлар гәбул едирди. Австрија вә Пруссијанын мүәссисләр мәчлисләри исә әксинә, нечә олса да һәгиги парламентләр иди; онлар һәгиги назирләри вәзифәдән көтүрүр вә һәгиги назирләр тә'јин едирдиләр, өз гәрарларыны мүбаризә етмәли олдуглары монархлара, мүвәггәти дә олса, гәбул етдирирдиләр. Онларда да горхаглыг вар иди, онлар да ингилаби тәдбирләри лазыми гәдәр кениш мә'нада баша дүшмүрдүләр; онлар да халга хәјанәт едиб һакимијјәти феодал, бүрократик вә һәрби истибдада гајтармышдылар. Лакин вәзијјәт онлары мәчбур едирди ки, билаваситә мараг доғуран әмәли мәсәләләри, һеч олмазса, мүзакирә етсинләр вә јер үзүндә дикәр аллаһ бәндәләри арасында јашасынлар, Франкфурт бошбоғазлары исә «хәјаллар аләминдә», «im Luftreich des Traums»* пәрваз етмәјә мүвәффәг олдуглары заман өзләрини сәадәтин зирвәсиндә санырдылар. Буна көрә дә Берлин вә Вјана мүәссисләр мәчлисләринин мүзакирәләри Алманија ингилабы тарихинин мүһүм бир һиссәси олдуғу һалда, тәлхәклик едән Франкфурт коллекијасынын натиглик күчәнмәләри јалныз гәрибә әдәби әсәрләр вә әнтигә шејләр топлајан коллексијачыны марагландыра биләр.

Алман халгы милләтин биркә гүввәсини парчалајыб һечә вуран мәнфур әрази дағыныглығына сон гојмаг зәрурәтини дәриндән һисс едир вә мүәјјән бир мүддәт әрзиндә умуб көзләјирди ки, Франкфурт Милли мәчлиси јени дөврүн һеч олмазса тәмәлини гојачагдыр. Лакин бу әлламәләр дәстәсинин ушагчасына һәрәкәтләри тезликлә милли еһтирaслары сојутду. Малмөдә барышыг бағланмасы (сентјабр 1848-чи ил)[173] илә әлагәдар олараг онларын рүсвајчы һәрәкәтләри Мәчлисә гаршы халгын гәзәбини чошдурду; чүнки көзләјирдиләр ки, Мәчлис милләтин фәалијјәти үчүн кениш бир мејдан ачачагдыр, амма бунун әвәзиндә Мәчлис мисилсиз дәрәчәдә горхаглыг көстәрәрәк, јалныз ону етди ки, һазыркы әксингилаби системин әсасландығы дајаглары јенидән мөһкәмләтди.

Лондон, јанвар 1852-чи ил.

---

* *Һејне.* «Алманија. Гыш нағылы», VII фәсил. *Ред.*

VIII

ПОЛЈАКЛАР, ЧЕХЛӘР ВӘ АЛМАНЛАР

Бундан әввәлки мәгаләләрдә дедикләримиздән ајдындыр ки, 1848-чи ил март ингилабындан сонра јени бир ингилаб баш вермәдијинә көрә Алманија һөкмән бу һадисәдән габагкы вәзијјәтә гајытмалы иди. Лакин бир гәдәр ајдынлашдырмаг истәдијимиз тарихи проблем өз характери чәһәтдән о гәдәр мүрәккәбдир ки, Алманија ингилабынын, нечә дејәрләр, бејнәлхалг мүнасибәтләрини нәзәрә алмадан сонракы һадисәләри лазымынча баша дүшмәк олмаз. Бу бејнәлхалг мүнасибәтләр исә ејнән дахили ишләр кими долашыг иди.

Јахшы мә'лумдур ки, Елбаја, Заалејә вә Боһемија Мешәсинә* гәдәр Алманијанын бүтүн шәрг јарысы сон мин ил әрзиндә апарылан мүбаризә нәтичәсиндә славјан мәншәли истилачыларын әлиндән кери алынмышды. Һәмин әразинин чох һиссәси алманлашдырылмыш вә бунун нәтичәсиндә орада славјан миллијјәти вә дили бир нечә әср бундан әввәл тамамилә јох олуб кетмишдир. Үмумән јүз мин нәфәрдән аз олуб бир-бириндән тамамилә тәчрид едилмиш галыглар (Померанијада кашублар, Лужитседә вендләр вә ја сорблар) нәзәрә алынмаса, бу јерләрин сакинләри һәр чәһәтдән алмандырлар. Әввәлки Полша илә олан бүтүн сәрһәд бојунча вә чех дилиндә данышан өлкәләрдә, Боһемија вә Моравијада вәзијјәт башга чүрдүр. Бурадакы һәр бир маһалда ики миллијјәт бир-биринә гарышмышдыр: шәһәрләр үмумијјәтлә аз-чох алман шәһәрләри олдуғу һалда, кәндләрдә славјан үнсүрү үстүндүр, һәрчәнд ки, алман тә'сиринин арасы кәсилмәдән артмасы нәтичәсиндә кәндләрдә дә славјан үнсүрү тәдричлә парчаланыр вә сыхышдырылыб арадан чыхарылыр.

Белә бир вәзијјәтин ашағыдакы сәбәби вардыр. Бөјүк Карл заманындан бәри алманлар Авропанын шәргини истила етмәк, мәскунлашдырмаг вә ја һеч олмазса мәдәниләшдирмәк јолунда ән инадлы, ән чидди сә'ј көстәрдиләр. Феодал задәканларынын Елба илә Одер арасында етдији истилалар вә һәрби чәнкавәр чәмијјәтләринин Пруссија вә Ливонијадакы феодал колонијалары XV әсрдән башлајараг Гәрби Авропанын дикәр өлкәләриндә олдуғу кими, Алманијада да ичтимаи вә сијаси әһәмијјәти артан тичарәт вә сәнаје буржуазијасынын көмәји илә алманлашдырманы мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа кениш, даһа тә'сирли вә мунтәзәм шәкилдә һәјата кечирмәк үчүн анчаг јол ачырды. Славјанлар, хүсусән гәрб славјан-

---

* — Чехија Мешәсинә. *Ред.*

лары, јә'ни полјаклар вә чехләр әсасән әкинчидирләр; онларда тичарәтә вә сәнајејә һеч бир заман күчлү мејл олмамышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, әһали артдыгча вә шәһәрләр мејдана кәлдикчә бу өлкәләрдә бүтүн сәнаје малларынын истеһсалы алман мүһачирләринин әлинә кечмиш, бу малларын кәнд тәсәррүфаты малларына мүбадилә едилмәси исә тамамилә јәһудиләрин инһисарында олмушдур; о јәһудиләрин ки, онлар үмумијјәтлә һәр һансы бир милләтә мәнсубдурларса, бу өлкәләрдә, шүбһәсиз, славјан олмагдан даһа чох алмандырлар. Бундан аз дәрәчәдә олса да, ејни вәзијјәт Авропанын бүтүн шәргиндә дә олмушдур. Петербургда, Пештдә, Јассыда вә һәтта Истамбулда да бу күнәдәк сәнәткарлар, хырда тачирләр, хырда фабрикчиләр алманлардыр; әһалиси сејрәк олан бу өлкәләрдә чох вачиб сима сајылан сәләмчиләрин, мејханачыларын, чәрчиләрин исә, әксинә, аз гала һамысы јәһудиләрдир ки, бунларын да ана дили тәһриф едилиб танынмаз шәклә салынмыш алман дилидир. Мә'нәви мәдәнијјәтин аз гала бүтүн үнсүрләрини Алманијадан идхал етмәјин зәрури олдуғу ајдынлашанда, сәрһәд боју славјан вилајәтләриндә алман үнсүрүнүн шәһәрләр, тичарәт вә сәнаје инкишаф етдикчә даим артан әһәмијјәти даһа да күчләнди. Алман тачири вә сәнәткарынын ардынча алман кешиши, алман мәктәб мүәллими, алман алими дә славјан торпагларында мәскән салды. Нәһајәт, истилачы ордуларын дәмир аддымлары вә ја дипломатијанын еһтијатлы, диггәтлә өлчүлүб бичилмиш ишғалчылыг тәдбирләри ичтимаи инкишафын тә'сири алтында чәрәјан едән тәдричи, лакин гәти просесин — милли симанын итирилмәси просесинин тәкчә ардынча кетмәјиб чох заман ондан ирәлијә дә кечирди. Мәсәлән, Полшанын биринчи дәфә бөлүшдүрүлмәсиндән сонра Гәрби Пруссијанын вә Познанын хејли һиссәси дөвләт торпагларыны алман колонистләринә сатмаг вә бағышламаг, алман капиталистләрини бу гоншу вилајәтләрдә сәнаје мүәссисәләринин әсасыны гојмаға ширникләндирмәк вә и. а. јолу илә, һәмчинин өлкәдә јашајан полјаклара гаршы чох тез-тез ән гәддар тәдбирләр көрмәк јолу илә алманлашдырылды.

Беләликлә, сон 70 ил әрзиндә алман милләти илә полјак милләти арасындакы сәрһәд хәтти өз јерини тамамилә дәјишди. 1848-чи ил ингилабы дәрһал она сәбәб олду ки, мәзлум милләтләрин һамысы мүстәгил јашамаг имканы вә өз ишләрини мүстәгил сурәтдә идарә етмәк һүгугу тәләб етди; буна көрә полјаклар тамамилә тәбии олараг о саат тәләб етдиләр ки, онларын өлкәси көһнә Полша республикасынын 1772-чи илдән әввәлки сәрһәдләри дахилиндә бәрпа олунсун. Доғрудур, алман милләти илә полјак милләти арасында демарка-

сија хәтти олмаг е'тибары илә бу сәрһәд елә о заманын өзүндә дә көһнәлмишди вә алманлашдырма просеси давам етдикчә илдән-илә даһа да көһнәлирди. Лакин бир һалда ки, алманлар Полшанын бәрпа едилмәсинә белә бир вәчдлә тәрәфдар чыхырдылар, көзләмәли идиләр ки, бу рәғбәтләринин сәмимилијинә илк сүбут олараг онлардан тәләб едәчәкләр ки, гарәт олунмуш гәнимәтин *өзләринә дүшән* пајындан әл чәксинләр. Дикәр тәрәфдән исә, кәнд әһалисинин әсарәтдә сахланмасына әсасланан феодализм вәзијјәтиндән чыхмаг игтидарында олдугуну индијәдәк бир дәфә дә исбат етмәмиш бир халга әһалиси әсасән алман олан бүтөв вилајәтләри, тамамилә алман шәһәри олан бөјүк шәһәрләри күзәшт етмәк доғруданмы лазым иди? Мәсәлә чох мүрәккәб иди. Мәсәләнин јеканә мүмкүн һәлли Русијаја гаршы мүһарибә етмәкдән ибарәт иди. Белә олсајды, ингилаба гошулмуш мүхтәлиф милләтләри бир-бириндән сәрһәдлә ајырмаг мәсәләси үмуми дүшмән әлејһинә е'тибарлы сәрһәд чәкмәк кими әсас мәсәләјә нисбәтән икинчи дәрәчәли мәсәлә оларды. Полјаклар шәргдә кениш әрази әлдә едәрәк гәрбдә даһа үзүјола олар вә даһа мүлајим тәләбләр ирәли сүрәрдиләр; онлар үчүн Рига вә Митава* да нәтичә е'тибары илә Дансиг вә Елбинг** гәдәр әһәмијјәтли оларды. Буна көрә дә Алманијанын габагчыл партијасы Русија илә мүһарибәни гит'әдәки һәрәката јардым көстәрмәк үчүн зәрури һесаб едирди вә Полшанын, һеч олмазса, бир һиссәсинин милли истиглалијјәтини бәрпа етмәјин һөкмән бу мүһарибәнин башланмасына кәтириб чыхарачағына әмин олараг полјакларын тәрәфини сахлајырды. Һаким либерал буржуа партијасына исә, әксинә, ајдын иди ки, Русијаја гаршы милли мүһарибә бу партијанын өзүнүн деврилмәсинә сәбәб олар, чүнки бу мүһарибә даһа фәал вә дирибаш адамлары ирәли чәкиб һакимијјәт башына гојар; одур ки, либерал буржуа партијасы өзүнү алман милләтинин јајылмасынын чошгун тәрәфдары јеринә гојараг полјакларын ингилаби ојанышынын әсас мәркәзи олан Пруссија Полшасыны кәләчәк Алманија империјасынын ајрылмаз тәркиб һиссәси е'лан етди. Полјаклара һәјәчанын илк күнләриндә верилән вә'дләр рүсвајчы бир шәкилдә позулду; һөкумәтин разылығы илә тәшкил едилмиш полјак силаһлы дәстәләрини Пруссија артиллеријасы пәрән-пәрән салды вә гырыб чатды, һәлә 1848-чи илин апрелиндә, Берлин ингилабындан чәми алты һәфтә сонра полјак һәрәкаты јатырылды вә алманларла полјаклар арасында көһнә милли дүшмәнчилик јенидән башланды. Русија һөкмдарына бу чох бөјүк

---

* Јатышча ады: Јелгава. *Ред.*

** Полјакча ады: Гданск вә Елблонг. *Ред.*

вә мисилсиз хидмәти коммерсант олан либерал назирләр Кампһаузен вә Һанземан көстәрдиләр. Әлавә едиб буну да демәк лазымдыр: Полша мүһарибәси илк васитә иди ки, онун көмәји илә Пруссија ордусуну јени шәкилдә тәшкил едиб тәзәдән мәрд бир ордуја чевирдиләр; бу орду сонра либерал партијасыны девирди вә ч. Кампһаузен илә ч. Һанземанын чох әмәк сәрф едиб дүнјаја кәтирдикләри һәрәкаты јатыртды. «Нә әкәрсән, ону бичәрсән». Ледрү-Роллендән тутмуш Шангарнјејә вә Кампһаузендән тутмуш Һајнауја гәдәр 1848-чи вә 1849-чу илләрин бүтүн бамбылыларынын агибәти үмумијјәтлә белә олду.

Милли мәсәлә Боһемијада да мүбаризә үчүн бәһанә олду. Әһалиси ики милјон алмандан вә чехчә данышан үч милјон славјандан ибарәт олан бу өлкәнин бөјүк тарихи хатирәләри вар иди вә бунларын демәк олар һамысы чехләрин кечмиш һаким мөвгеји илә әлагәдар хатирәләр иди. Лакин XV әсрдәки гус мүһарибәләри[174] заманындан бәри славјан халглары аиләсинин бу шахәси күчдән дүшмүш, чех дилинин данышылдығы өлкәләр парчаланмышды: бир һиссәси Боһемија краллығыны, башга бир һиссәси Моравија кнјазлығыны әмәлә кәтирмиш, үчүнчү һиссәси, јә'ни словакларын дағлыг Карпат өлкәси Мачарыстанын тәркибинә дахил олмушду. О вахтдан бәри моравијалылар вә словаклар өз дилләрини хејли дәрәчәдә горујуб сахламыш олсалар да, милли шүур вә милли һәјат габилијјәтинин бүтүн әламәтләрини чохдан итирмишдиләр. Боһемијаны үч тәрәфдән халис алман вилајәтләри әһатә едирди. Боһемијанын өз әразисиндә алман үнсүрү бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышды; һәтта пајтахтын өзүндә, јә'ни Прагада һәр ики милләт сајча бир-биринә аз гала бәрабәр иди, капитал, тичарәт, сәнаје вә мә'нәви мәдәнијјәт исә һәр јердә алманларын әлиндә иди. Чех миллијјәти уғрунда әсас мүбариз олан профессор Палатски башына һава кәлмиш алман алиминдән башга бир шеј дејилдир; о лап индијә гәдәр чех дилиндә дүзкүн вә харичи ләһчәсиз даныша билмир. Лакин өлүб кетмәкдә олан чех миллијјәти, — сон дөрд әсрин тарихиндән мә'лум олан бүтүн фактлара көрә бу миллијјәт өлүб кетмәкдәдир, — чох тез-тез олдуғу кими, өз кечмиш һәјат габилијјәтини гајтармаг үчүн 1848-чи илдә сон тәшәббүс көстәрди вә бу тәшәббүсүн боша чыхмасы бүтүн ингилаби мүлаһизәләрдән асылы олмајараг сүбут етмәлидир ки, Боһемија әһалисинин бир гисми һәлә бир нечә әср әрзиндә алман дилиндә дејил, башга дилдә данышмагда давам етсә белә, бундан сонра Боһемија анчаг Алманијанын тәркиб һиссәси кими јашаја биләр[175].

Лондон, феврал 1852-чи ил.

IX

ПАНСЛАВИЗМ. ШЛЕЗВИГ-ҺОЛШТЕЈН МҮҺАРИБӘСИ

Авропа гит'әсиндә «панславизм» адланан шејин вәтәни Боһемија вә Хорватија иди (славјанлар аиләсинин сәпәләнмиш үзвләриндән бири Хорватија иди вә Боһемијаја алманларын көстәрдији тә'сири мачарлар Хорватијаја көстәрмишдиләр). Нә Боһемија, нә дә Хорватија мүстәгил милләт кими јашамаг үчүн кифајәт гәдәр күчлү дејилди. Бу милләтләрин һәр икиси онлары даһа дирибаш халглар тәрәфиндән лабүддән јејилиб удулмаға доғру апаран тарихи сәбәбләр үзүндән тәдричлә зәифләјирди вә мүәјјән мүстәгиллијин бәрпа едиләчәјинә анчаг дикәр славјан милләтләри илә иттифаг бағламаг шәраитиндә үмид бәсләјә биләрди. 22 милјон полјак, 45 милјон рус, 8 милјон серб вә болгар вардыр; мүгәддәс славјан торпағына сохулан чағырылмамыш гонаглары — түркләри, мачарлары вә ән әввәл, мәнфур, лакин буна бахмајараг зәрури олан Niemetz-ләри, алманлары бу торпаглардан сыхышдырыб кери отуртмаг вә ја мәһв етмәк мәгсәди илә бүтүн 80 милјон славјандан ибарәт күчлү конфедерасија нә үчүн јарадылмасын! Беләликлә, сәтһи мә'луматы олан бир нечә славјан тарихчисинин кабинетиндә тарихә зидд олан бу чәфәнк һәрәкат мејдана кәлди вә өз гаршысына—нә аз, нә дә чох,— мәдәни Гәрби вәһши Шәргә, шәһәри кәндә, тичарәти, сәнаједи, мә'нәви мәдәнијјәти тәһкимли славјанларын примитив әкинчилијинә табе етдирмәк мәгсәдини гојду. Лакин бу чәфәнк нәзәријјәнин архасында *Русија империјасынын* шәхсиндә горхунч бир һәгигәт дурурду; елә бир империја ки, бүтүн Авропаны славјан тајфасынын вә хүсусән онун јеканә бачарыглы һиссәси олан русларын маликанәси һесаб етмәк иддиасы онун һәр аддымында өзүнү бүрузә верир; елә бир империја ки, Петербург вә Москва кими ики пајтахты ола-ола, һәр бир рус кәндлисинин өз дини вә өз милләти үчүн әсил мәркәз сајдығы *«чар шәһәри»* (Константинопол, русча Чарград, чар шәһәри) фе'лән рус императорунун игамәткаһы олмадыгча јенә өз ағырлыг мәркәзини әлдә едә билмир; елә бир империја ки, сон 150 илдә бир дәфә дә әрази итирмәмиш, әксинә, һәр дәфә мүһарибә етдикчә өз әразисини даһа да кенишләндирмишдир. Буна көрә дә Мәркәзи Авропа, рус сијасәтинин мәгсәдләринә ән чох ујғун кәлиб јени пејда олан панславизм нәзәријјәсинин һәмин сијасәтин нә кими фитнә-фәсад васитәси илә мүдафиә етдијинә јахшы бәләддир. Мәсәлән, чех вә хорват панславистләри — бә'зиси билә-билә, бә'зиси билмәјәрәкдән, — доғрудан

доғрудан Русијанын хејринә иш көрүрдүләр; онлар ингилаб ишинә елә бир милләт кабусу хатиринә хәјанәт едирдиләр ки, бу милләтин агибәти ән јахшы һалда, рус һөкмранлығы алтында олан полјак милләтинин агибәти кими олачагды. Амма полјаклар үчүн шәрәфли һалдыр ки, онлар һеч бир заман чидди сурәтдә бу панславизм торуна дүшмәмишләр вә әкәр полјак аристократларындан бә'зиләри гаты панславист олмушдуларса да, билирдиләр ки, рус әсарәти онлара өз тәһкимлиләринин үсјанындан даһа аз зијан вурар.

Чехләр вә хорватлар үмуми славјан иттифагыны һазырламаг үчүн Прагада Үмумславјан гурултајы чағырдылар[176]. Һәтта Австрија гошуну ишә гарышмасајды да, фәрги јохдур, бу гурултај мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајачагды. Инкилис, алман вә Исвеч дилләри бир-бириндән фәргләндији дәрәчәдә ајры-ајры славјан дилләри дә бир-бириндән фәргләнир; буна көрә дә мүзакирә башлананда ајдын олду ки, мүзакирәдә иштирак едәнләрин һамысынын баша дүшәчәји үмуми бир славјан дили јохдур. Истәдиләр франсызча данышсынлар, лакин әксәријјәт бу дили дә баша дүшмүрдү; буна көрәдир ки, јеканә үмуми һиссләри алманлара һамылыгла нифрәт етмәкдән ибарәт олан бичарә славјан фәдаиләри сон нәтичәдә мәчбур олдулар ки, өз фикирләрини гурултаја топлашанларын һамысынын баша дүшдүјү јеканә дилдә — мәнфур алман дилиндә изаһ етсинләр! Лакин мәһз елә бу вахт Прагада башга нөв славјан гурултајы — Галисија уланлары, хорват вә словак гренадјорлары, чех топчулары вә кирасирләриндән ибарәт гурултај топлашмышды; Виндишгресин команданлыг етдији бу һәгиги, силаһлы славјан гурултајы хәјали славјан һекемонлуғунун баниләрини ијирми дөрд саатдан да аз бир мүддәтдә шәһәрдән говду вә пәрән-пәрән салды.

Австрија мүәссисләр рејхстагынын чех, моравијалы вә далмасијалы депутатлары, һабелә полјак депутатларынын бир гисми (аристократија) рејхстагда алман үнсүрүнә гаршы мүнтәзәм сурәтдә мүһарибә едирдиләр. Бу рејхстагда алманлар вә полјакларын бир гисми (вар-јохдан чыхмыш задәканлар) ингилаби тәрәггинин башлыча дајағы идиләр. Славјан депутатларынын әксәријјәти онлара гаршы мүхалифәтдә иди вә бүтөвлүкдә өз һәрәкатынын мүртәче мејлләрини белә ачыг шәкилдә бүрузә вермәклә кифајәтләнмирди; бу депутатлар о дәрәчәјә алчалдылар ки, фитнә-фәсад етмәјә вә Прагада онларын јығынчағыны говмуш Австрија һөкумәти илә кизличә сөвдәләшмәјә башладылар. Лакин өз биабырчы һәрәкәтләринә лајиг чәзаларына чатдылар. Славјан депутатлары 1848-чи ил октјабр үсјаны заманы һөкумәтә јардым көстәрдиләр вә бу үсјан нәтичә е'тибары илә Мүәссисләр рејхстагында мәһз он-

лара чохлуг газандырды; бундан сонра Австрија әскәрләри Прага гурултајы кими бу рејхстагы — артыг демәк олар тамамилә славјанлардан ибарәт олан рејхстагы да говдулар вә панславистләрә тәһдидлә хәбәрдарлыг едилди ки, әкәр онлар јенидән баш галдырмаг фикринә дүшсәләр, јерләри зиндан олачагдыр. Славјан депутатлары јалныз она наил олдулар ки, Австрија әтрафында мәркәзләшмә инди һәр јердә славјан милләтини зәифләдир; бу нәтичә исә онларын өз фанатизми вә корлуғундан ирәли кәлмишдир.

Әкәр Мачарыстанла Алманијанын сәрһәдләри һәр һансы бир шүбһә доғурсајды, бурада да һөкмән дава-далаш башланарды. Лакин хошбәхтликдән буна һеч бир сәбәб јох иди вә мәнафеји бир-бири илә сых бағлы олан һәр ики милләт ејни дүшмәнләрә гаршы — Австрија һөкумәтинә вә панславизм фанатизминә гаршы мүбаризә едирди. Бурада меһрибанлыг мүнасибәти бир ан да олса позулмамышды. Лакин Италија ингилабы нәтичәсиндә һәр һалда Алманијанын бир һиссәси дахили мүһарибәјә чәлб едилмиш олду; ичтимаи шүурун инкишафыны Меттерних системинин ләнкитмәјә нә дәрәчәдә мүвәффәг олдуғуну сүбута јетирмәк үчүн бурада гејд етмәк лазымдыр ки, 1848-чи илин биринчи алты ајы әрзиндә Вјана баррикадаларында чарпышмыш адамлар италјан вәтәнпәрвәрләри илә вурушан ордуја чан-башла кедирдиләр. Лакин бу кәдәрли јанылма чох сүрмәди.

Нәһајәт, Шлезвиг вә Һолштејн үстүндә Данимарка илә һәлә мүһарибә кедирди. Әһалисинин миллијјәти, дили вә рәғбәти чәһәтдән, шүбһәсиз, алман вилајәтләри олан бу вилајәтләр Алманијаја һәм дә һәрби мүлаһизәләрә, дәниз вә тичарәт мүлаһизәләринә көрә лазым иди. Сон үч илдә бу вилајәтләрин сакинләри Данимарканын мүдахиләсинә гаршы инадлы мүбаризә етмишдиләр. Бундан әлавә, мүгавиләләрә әсасланан һүгуг да онларын тәрәфиндә иди. Март ингилабы онлары данимаркалыларла ачыгча тоггушдурду вә Алманија онлара јардым көстәрди. Лакин Полша, Италија вә Боһемијада, сонралар исә Мачарыстанда һәрби әмәлијјат олдугча гәтијјәтлә апарылдығы һалда, халгын рәғбәтини газанмыш бу јеканә мүһарибә, гисмән дә олса јеканә ингилаби мүһарибә олан бу мүһарибәдә фајдасыз маршлар вә әксмаршлар системи тәтбиг едилмиш, һәтта харичи дипломатијанын ишә гарышмасына јол верилмишди, бу исә бүтүн ишин бир чох гәһрәманчасына чарпышмалардан сонра ән ачыначаглы шәкилдә гуртармасына сәбәб олду. Бу мүһарибәдә алман һөкумәтләри әлләринә фүрсәт кечдикчә Шлезвиг-Һолштејн ингилаби ордусуна хәјанәт едир вә һәмин орду пәрән-пәрән дүшдүјү, јахуд ајры-ајры һиссәләрә парчаландығы заман данимаркалыларын ону мәһв

етмәсинә гәсдән имкан верирдиләр. Алманларын көнүллү дәстәләри илә дә бу чүр рәфтар едирдиләр.

Лакин бу шәраитдә алман ады үмуми нифрәтдән башга һеч бир шеј газанмадығы һалда конститусијачы вә либерал алман һөкумәтләри јалныз севиниб әлләрини овушдурурдулар. Онлар полјакларын вә чехләрин һәрәкатыны јатыра билдиләр. Онлар алманларын, полјакларын вә италјанларын һәр һансы бир шәкилдә сазишә кәлмәсинә вә әлбир һәрәкәт етмәсинә индијәдәк мане олмуш көһнә милли әдавәти һәр јердә јенидән ојатдылар. Онлар әһалини вәтәндаш мүһарибәси сәһнәләринә вә гошунун чәза тәдбирләринә алышдырдылар. Полшада Пруссија ордусу вә Прагада Австрија ордусу јенидән чәсарәтләнди. Һәм дә һәдсиз вәтәнпәрвәрлик һисси (Һејненин тә'биринчә — «die patriotische Überkraft*) илә чошан ингилабчы, лакин узағы көрмәјән кәнчләр дүшмән мәрмиләринә һәдәф олмаг үчүн Шлезвигә вә Ломбардијаја көндәрилдији заман, һәм Австријанын, һәм дә Пруссијанын әлиндә әсл аләт олан бу ордулара имкан верилди ки, јаделлиләр үзәриндә гәләбә чалыб бунунла да јенидән чамаатын илтифатыны газансынлар. Лакин тәкрар едирик: либералларын даһа чох радикал олан партијаја гаршы бир аләт кими истифадә етмәк мәгсәди илә күчләндирдији бу ордулар өз гүввәләринә инамы вә өз интизамларыны мүәјјән дәрәчәјә гәдәр бәрпа едәр-етмәз, силаһларыны либералларын өзүнә гаршы чевирдиләр вә һакимијјәти көһнә системин нүмајәндәләринә гајтардылар. Радетски, Адиче чајы саһилиндәки ордукаһында Вјанадан «мәс'ул назирләрин» илк әмрләрини аланда учадан демишди: «Бу назирләр кимләрдир? Бу һөкумәт Австрија һөкумәти дејилдир! Австрија инди јалныз мәним ордукаһымдадыр; Австрија мәнәм вә мәним ордумдур; биз италјанлары әзәндә император үчүн империјаны кери алачағыг!». Гоча Радетски һаглы иди. Лакин Вјанадакы бејинсиз «мәс'ул» назирләр она мәһәл гојмадылар.

Лондон, феврал 1852-чи ил.

X

ПАРИС ҮСЈАНЫ. ФРАНКФУРТ МӘЧЛИСИ

1848-чи ил апрелин әввәлләриндә бүтүн Авропа гит'әсиндә ингилаб ахыны дајандырылды, зира чәмијјәтин илк гәләбәләрдән хејир көрмүш синифләри мәғлубларла дәрһал иттифаг

* *Һејне.* «Кечә кешикчисинин Парисә кәлмәси» («Мүасир ше'рләр» силсиләсиндән) *Ред.*

бағладылар. Франсада хырда буржуазија, һабелә буржуазијанын республикачылар фраксијасы пролетариата гаршы монархист буржуазија илә бирләшди. Алманија вә Италијанын галиб кәлмиш буржуазијасы чанфәшанлыгла чалышырды ки, феодал задәканлар, дөвләт бүрократијасы вә орду ону халг күтләләринә вә хырда буржуалара гаршы мүдафиә етсинләр. Бирләшмиш мүһафизәкар вә әксингилабчы партијалар тез бир заманда јенидән үстүнлүјә наил олдулар. Инкилтәрәдә халгын пис һазырланмыш вахтсыз нүмајиши (апрелин 10-да) һәрәкат партијасынын там вә гәти мәғлубијјәти илә гуртарды[177]. Франсада ики бу чүр чыхыш да (апрелин 16-да[109] вә мајын 15-дә[108]) мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Мајын 15-дә Италијада кралбомба* бир зәрбә илә өз һакимијјәтини бәрпа етди[178]. Алманијада мүхтәлиф јени буржуа һөкумәтләри вә онларын мүәссисләр мәчлисләри өз мөвгеләрини мөһкәмләтдиләр вә һадисәләрлә зәнкин олан 15 мај күнү Вјанада халгын гәләбәси илә гуртардыса да, һәр һалда анчаг икинчи дәрәчәли әһәмијјәти олан бу һадисә халг әзминин ахырынчы мүвәффәгијјәтли тәзаһүрү һесаб едилә биләр. Мачарыстанда һәрәкат, дејәсән, сакит бир мәчраја, гүсурсуз сурәтдә риајәт едилән ганунчулуг мәчрасына дахил олурду, полјакларын һәрәкаты исә, бундан әввәлки мәгаләләримиздән бириндә гејд етдијимиз кими, һәлә рүшејм һалында Пруссија сүнкүләри илә јатырылмышды. Лакин бүтүн бунлар һеч дә ишләрин, нәтичә е'тибары илә, нә шәкил алачағыны әввәлчәдән мүәјјән етмирди вә ингилабчы партијаларын мүхтәлиф өлкәләрдә итирдији һәр гарыш торпаг һәмин партијалары анчаг она сөвг едирди ки, гәти һәрәкәтләр үчүн өз сыраларыны даһа сых бирләшдирсинләр.

Бу гәти һәрәкәтләр јахынлашырды. Бунлар анчаг Франсада башлана биләрди. Доғрудан да, нә гәдәр ки, Инкилтәрә ингилаби мүбаризәдә иштирак етмирди, Алманија исә парчаланмыш һалда галырды, Франса өз милли истиглалијјәти, мәдәнијјәти вә мәркәзләшмиш олмасы сајәсиндә јеканә өлкә иди ки, әтраф өлкәләрдә күчлү сарсынтылара тәкан верә биләрди. Буна көрә дә 1848-чи ил ијунун 23-дә[41] Парисдә ганлы мүбаризә башлананда, телеграфла верилән вә ја почтла көндәрилән һәр јени хәбәр бу мүбаризәнин фәһлә күтләси илә Парис әһалисинин ордуја архаланан бүтүн башга синифләри арасында кедән мүбаризә олдуғу фактыны Авропаја даһа ајдын шәкилдә ачыб көстәрәндә; дөјүшләр мүасир вәтәндаш мүһарибәләри тарихиндә мисли көрүнмәмиш шиддәтлә кедиб, ики тәрәфин һеч биринә нәзәрә чарпачаг мүвәффәгијјәт газандырмадан бир нечә күн узананда, һәр кәс баша дүшдү

* — II Фердинанд. *Ред.*

ки, бу вурушма мәһз елә бөјүк вә һәлледичи вурушмадыр ки, үсјан галиб кәләчәји тәгдирдә бүтүн гит'әни јени ингилаблар далғасынын ағушуна атачаг, үсјан мәғлуб олачағы тәгдирдә исә эксингилаби идарә үсулунун һәр һалда мүвәггәти бәрпа едилмәси илә нәтичәләнәчәкдир.

Парис пролетарларыны о дәрәчәдә әзишдириб тагәтдән салдылар ки, зәрбәдән сонра онлар һәлә инди дә тохтајыб өзләринә кәлә билмәмишләр. Һәм дә бүтүн Авропада јени вә көһнә мүһафизәкарлар вә эксингилабчылар дәрһал елә һәјасызлыгла баш галдырдылар ки, бу һәјасызлыг онларын ваге олмуш һадисәнин мә'насыны нә дәрәчәдә јахшы анладыгларыны көстәрди. Һәр јердә мәтбуат тә'гиб олунмаға башланды, јығынчаглар вә иттифаглар һүгугу мәһдудлашдырылды; һәр һансы кичик әјаләт шәһәриндә ваге олан һәр һансы кичик һадисәни бәһанә едиб халгы силаһсызлашдырмаға, мүһасирә вәзијјәти е'лан етмәјә, Қавенјакдан өјрәндикләри јени маневр вә үсуллары гошуна өјрәтмәјә башладылар. Һәм дә бундан әлавә, Феврал заманындан бәри илк дәфә сүбут олунду ки, бөјүк шәһәрдә халг үсјанынын јенилмәзлији хам хәјалдыр; орду јенидән ад газанды; аз-чох әһәмијјәтли күчә дөјүшләриндә индијәдәк һәмишә мәғлубијјәтә уғрајан гошунлар јенидән инаныб әмин олдулар ки, бу нөв мүбаризәјә дә күчләри чатар.

Һәтта өз гүввәтли мүттәфиги олан буржуазијадан да јаха гуртармаг вә Алманијада март һадисәләриндән әввәлки вәзијјәти бәрпа етмәк јолунда Алманијанын көһнә феодал-бүрократ партијасынын илк реал аддымлары вә мүәјјән планлары Парис фәһләләринин мәһз бу мәғлубијјәти заманындан башланыр. Орду дөвләтдә јенидән һәлледичи гүввә олду, һәм дә орду буржуазијанын дејил, мәһз бу партијанын иди. Һәтта ашағы рүтбәли забитләрин бир гисминин 1848-чи ил әрәфәсиндә конститусија идарә үсулуна күчлү рәғбәт бәсләдији Пруссијанын өзүндә дә ингилаб нәтичәсиндә ордуда башланан итишаш мүһакимә јеритмәјә мејли олан бу кәнчләри өз хидмәти борчларына јенидән сәдагәтли етди. Сырави әскәрләр забитләрин гаршысында мүәјјән бир сәрбәстлијә јол верән кими, забитләр үчүн лап ајдын олду ки, интизам вә данышыгсыз итаәт зәруридир. Мәғлуб олмуш задәкан вә бүрократлар инди анламаға башладылар ки, нә етмәк лазымдыр. Һәмишәкиндән даһа сых бирләшмиш олуб, хырда үсјанлары јатыраркән, һабелә харичдә һәрби әмәлијјатлар кечирәндә газандығы гәләбәләрдән мәст олан вә франсыз әскәрләринин јеничә газандығы шөһрәт кими бөјүк бир шөһрәт газанмағын һәсрәтини чәкән ордуну һөкмән халгла хырда мүнагишәләрә даим чәлб етмәк лазым иди, зира бу орду гәти мәгамда күчлү

зәрбә илә ингилабчылары мәһв едиб буржуа парламент үзвләринин тәшәххүсүнә сон гоја биләрди. Бу гәти зәрбә үчүн мүнасиб вахт чох тез кәлиб чатды.

Биз јај ајларында Алманијанын мүхтәлиф партијаларыны мәшғул едән бә'зән мараглы, лакин әксәр һалларда чансыхычы парламент мүзакирәләрини вә јерли мүнагишәләри бир кәнара гојуруг. Буну демәк кифајәтдир ки, буржуа мәнафејини мүдафиә едәнләрин әксәријјәти һеч бир әмәли нәтичә вермәмиш сајсыз-һесабсыз парламент гәләбәләринә бахмајараг, үмумән һисс едирди ки, ифратчы партијалар арасында онларын мөвгеји күндән-күнә даһа да зәифләјир; буна көрә дә онлар мәчбур олдулар ки, бу күн иртичачыларла иттифага кирмәјә чан атдыглары һалда, сабаһ даһа демократик партијалара јалтаглыг едиб һәмин партијаларын илтифатыны газанмаға чалышсынлар. Бу даими тәрәддүдләр онлары ичтимаијјәтин көзүндән тамамилә салды вә газандыглары нифрәт ишләрин сонракы кедишинә мүвафиг олараг, индики мәгамда әсасән бүрократ вә феодалларын хејринә олду.

Пајызын әввәлләринә јахын мүхтәлиф партијалар арасындакы мүнасибәтләр сон дәрәчәдә кәскинләшиб елә бөһранлы шәкил алды ки, гәти вурушма лабүд олду. Ордуја гаршы демократик вә ингилабчы күтләләрин бу мүһарибәсиндә илк чарпышма Франкфуртда олду. Доғрудур, бу тоггушма икинчи дәрәчәли тоггушма иди, лакин гошун илк дәфә бурада үсјана аз-чох үстүн кәлди ки, бу да чох бөјүк мә'нәви тә'сир көстәрди. Тамамилә ајдын сәбәбләрә көрә, Пруссија Франкфурт Милли мәчлисинин тә'сис етдији хәјали һөкумәтә Данимарка илә елә бир барышыг бағламаг имканы верди ки, бу барышыг данимаркалыларын Шлезвиг алманларына диван тутмаларына нәинки шәраит јаратды, һабелә үмумун фикринчә Данимарка мүһарибәсинин әсасыны тәшкил едән аз-чох ингилаби принсипләри тамамилә инкар етмиш олду. Франкфурт мәчлиси ики вә ја үч сәс чохлуғу илә бу барышығы рәдд етди. Бу сәсвермәнин ардынча назирлик бөһраны комедијасы башланды, бундан үч күн сонра исә мәчлис өз гәрарына јенидән бахды вә әслиндә ону ләғв едиб барышығы гәбул етмәјә мәчбур олду. Бу рүсвајчы һәрәкәт халгы һиддәтләндирди. Баррикадалар гурулду, лакин Франкфурта кифајәт гәдәр гошун кәтирилмиш олдуғуна көрә алты саатлыг дөјүшдән сонра үсјан јатырылды. Бу һадисә илә әлагәдар олараг Алманијанын башга јерләриндә дә (Бадендә, Көлндә) бу чүр, амма нисбәтән аз әһәмијјәтли иғтишашлар баш верди, лакин онларын һамысы ејни илә бу чүр јатырылды.

Бу илк тоггушма әксингилабчы партијаја олдугча бөјүк бир фајда верди: заһирән олса да бүтүнлүклә халг сечкиләри

јолу илә јарадылан јеканә һөкумәт, јә'ни Франкфуртдакы империја һөкумәти, еләчә дә Франкфурт Милли мәчлиси халг ичәрисиндә тамамилә нүфуздан дүшдү. Бу һөкумәт вә бу мәчлис өз ирадәсини ифадә едән халгын гаршысына әскәр сүнкүсү илә чыхмаға мәчбур олду. Онлар көздән дүшдүләр вә һөрмәт уммаг үчүн о вахтадәк нә гәдәр һүгуг газанмыш олсалар да, өз мәншәләриндән бу чүр үз дөндәрмәклә, халгын дүшмәни олан һөкумәтләрдән вә онларын гошунларындан асылы олмагла, империја рекентини, онун назирләрини вә депутатлары бундан белә тамамилә јерә вурдулар. Биз бу ачиз хәјалпәрәстләр јығынчағынын һәр бир сәрәнчамы, һәр бир хаһиши вә һәр бир нүмајәндәлијинин сонралар — әввәлчә Австријада, онун ардынча Пруссијада, онун да ардынча кичик дөвләтләрдә дә — нечә нифрәтлә гаршыландығыны тезликлә көрәчәјик.

Инди биз Франсадакы ијун дөјүшүнүн Алманијада ојатдығы күчлү әкс-сәдаја јахынлашырыг, елә бир һадисәјә јахынлашырыг ки, Парисдәки пролетар мүбаризәсинин Франса үчүн һәлледичи әһәмијјәти олдуғу кими, онун да Алманија үчүн һәлледичи әһәмијјәти вар иди. Биз 1848-чи ил октјабр үсјаныны вә бу үсјандан сонра Вјанаја едилән һүчуму нәзәрдә тутуруг. Лакин бу мүбаризәнин әһәмијјәти о гәдәр бөјүкдүр вә дикәр тәрәфдән, онун нәтичәсинә даһа јахындан тә'сир көстәрән мүхтәлиф сәбәбләри изаһ етмәк үчүн «Tribune» гәзетиндә о гәдәр јер лазымдыр ки, биз бу мөвзунун шәрһинә хүсуси бир мәгалә һәср етмәјә мәчбуруг.

Лондон, феврал 1852-чи ил.

XI

ВЈАНА ҮСЈАНЫ

Инди биз Парис ијун үсјанынын Алманијада ингилаби паралели олуб тәрәзинин көзүнү бир зәрбә илә әксингилабчы партијаја тәрәф әјән һәлледичи һадисәјә: 1848-чи илин октјабрында Вјанада олмуш үсјана јахынлашырыг.

Биз 13 март гәләбәсиндән сонра Вјанадакы мүхтәлиф синифләрин мөвгејинин нечә олдуғуну көрдүк. Ону да көрдүк ки, алман Австријасында кедән һәрәкат Австријанын алман олмајан әјаләтләриндә баш верән һадисәләрлә нечә чулғашмышды вә бу һадисәләр она әнкәл төрәдирди. Демәли, инди анчаг о галыр ки, биз алман Австријасындакы ахырынчы вә ән горхунч үсјанын сәбәбләринин гысача хүласәсини верәк.

Меттерних идарә үсулунун башлыча гејри-рәсми дајағы олмуш али задәканлар вә малијјә буржуазијасы һәтта март

һадисәләриндән сонра да һөкумәтә өзләринин һәлледичи тә'сирини горујуб сахлаја билмишдиләр, бундан өтрү онлар тәкчә сарај, орду вә бүрократијадан дејил, һабелә даһа артыг дәрәчәдә, буржуазија арасында сүр'әтлә јајылан «анархија» ваһимәсиндән дә истифадә едирдиләр. Онлар чох тез чүр'әтләниб мәтбуат гануну[179], гејри-мүәјјән бир аристократик конститусија[180] вә гәдим «силк» бөлкүсүнә әсасланан сечки гануну[181] шәклиндә бир нечә сынаг шары бурахдылар. Горхаг вә габилијјәтсиз јарымлиберал бүрократлардан ибарәт олуб конститусијачы назирләр һеј'әти дејилән һеј'әт мајын 14-дә чәсарәт көстәриб һәтта күтләләрин ингилаби тәшкилатларына ачыгча һүчум етди, милли гвардијанын вә Академик лекионун[182] нүмајәндәләриндән тәшкил олунан Мәркәзи Комитәни, јә'ни һөкумәтә нәзарәт етмәк вә лазым кәләрсә халг гүввәләрини ајаға галдырыб онун үзәринә јеритмәк үчүн хүсуси олараг јарадылан бир тәшкилаты бурахды. Лакин бу тәдбир јалныз 15 мај үсјанына сәбәб олду, бу үсјан исә һөкумәти вадар етди ки, Комитәни танысын, конститусијаны вә сечки ганунуну ләғв етсин вә јени әсас ганун ишләјиб һазырламаг сәлаһијјәтини үмуми сечки һүгугу әсасында сечиләчәк мүәссисләр рејхстагына версин. Бунларын һамысы ертәси күн е'лан олунан император бәјаннамәси илә тәсдиг едилди. Лакин назирләр һеј'әтиндә өз нүмајәндәләри олан мүртәче партија тезликлә өзүнүн «либерал» һәмкарларыны халгын наилијјәтләринә јени бир гәсд дүзәлтмәјә тәһрик едә билди. Академик лекион һәрәкат партијасынын дајағы, даими тәшвигатын мәркәзи иди вә мәһз буна көрә даһа мө'тәдил Вјана бүркерләри она нифрәт етмәјә башладылар. Мајын 26-да назирләр һеј'әтинин әмри илә Академик лекион бурахылды. Әкәр әмри ичра етмәк јалныз милли гвардија һиссәсинә тапшырылсајды, бәлкә дә зәрбә мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнәрди; амма һөкумәт бу гвардијаја да е'тибар еләмәдији үчүн гошуну ишә салды; одур ки, милли гвардија о саат кәскин бир дөнүш едиб Академик лекионла бирләшди вә бунунла да назирләр һеј'әтинин планыны позду.

Император* исә һәлә мајын 16-да өз сарајы илә бирликдә Вјананы тәрк едиб Инсбрука гачмышды. Бурада әксингилабчы партија, Радетскинин јахынлыгда, Инсбрукдан чәми топ атәши мәсафәси гәдәр аралыда јерләшән ордусуна архаланараг, Сардинија-Ломбардија ордусунун Тирола сохулачағы тәһлүкәсинин тә'сири илә садиг тәбәәлик һиссләри јенидән чошан фанатик тироллулар арасында өзүнә сығыначаг тапды вә һәр чүр нәзарәт вә мүшаһидәдән, һәр чүр тәһлүкәдән хилас олараг, өзүнүн пәрән-пәрән дүшмүш гүввәләрини топлаја би-

* — I Фердинанд. *Ред.*

ләр, өлкәнин һәр јериндә фитнә-фәсад тору гура биләрди. Радетски, Јелачич вә Виндишгреслә, һәмчинин мүхтәлиф әјаләтләрин инзибати рүтбәләр силсиләсинә мәнсуб е'тибарлы адамларла мүнасибәтләр бәрпа едилди, славјан башчылары илә фитнә-фәсад ишә салынды; беләликлә, әксингилабчы күруһун ихтијарына реал гүввәләр кечди; Вјанадакы ачиз назирләрин нәсиби исә өзләринин гысамүддәтли вә чүз'и шөһрәтини ингилабчы күтләләрлә даими тоггушмаларда вә Мүәссисләр рејхстагынын гаршыдакы мүзакирәләриндә итирмәк олду. Беләликлә, пајтахтда һәрәкаты бир мүддәт башлы-башына бурахмаг сијасәти, Франса кими мәркәзләшмиш вә јекчинс бир өлкәдә һәрәкәт партијасыны там гүдрәтли партијаја чевирә биләчәк сијасәт бурада, гарышыг сијаси үнсүрләр конгломераты олан Австријада мүртәче гүввәләри јенидән тәшкил етмәк үчүн ән доғру васитәләрдән бири олду.

Вјана буржуазијасы јәгин етмишди ки, сарај далбадал үч дәфә мәғлубијјәтә уғрајандан сонра вә үмуми сечки һүгугу әсасында јарадылан Мүәссисләр рејхстагы мөвчуд олдуғу шәраитдә сарај партијасы кими бир дүшмәндән еһтијат етмәсинә артыг һеч бир еһтијач јохдур; буна көрә дә Вјана буржуазијасы адәтән күчлү сарсынтылар баш верәндән вә бунлар ишкүзар һәјата позғунлуг саландан сонра буржуазија синфинә һәмишә үз верән јорғунлуг вә лагејдлик һиссләринә, һәмчинин бу синфин әбәди арзусу олан гајда вә асајиш арзусуна кетдикчә даһа артыг гапылырды. Австрија пајтахтынын сәнајеси демәк олар ки, анчаг зинәт шејләри истеһсалындан ибарәтдир; бунлара тәләбат исә ингилаб башландыгдан вә сарај адамлары гачыб кедәндән сонра, әлбәттә, чох азалмышды. Низамлы идарә системини бәрпа етмәк вә сарајы гајтарыб кәтирмәк чағырышы, — үмид едилдијинә көрә, бу тәдбирләрин икиси дә тичарәтин јенидән тәрәгги етмәсинә сәбәб олмалы иди, — инди бүтүн буржуазијанын чағырышы олмушду. Ијулда Мүәссисләр рејхстагынын ачылышыны ингилаби дөврүн гуртармасы кими севинчлә алгышладылар. Радетскинин Италијадакы гәләбәләриндән вә Доблһоффун мүртәче назирләр һеј'әтинин һакимијјәт башына кәлмәсиндән сонра өзүнү халгын тәзјигиндән горхмајачаг дәрәчәдә күчлү һисс едән вә ејни заманда рејхстагын славјанлардан ибарәт әксәријјәти илә башланмыш фитнә-фәсады ахыра чатдырмаг үчүн Вјанада олмағы лазым билән сарајын гајыдыб кәлмәсини дә ејни илә бу чүр алгышладылар. Мүәссисләр рејхстагы кәндлиләри феодал буховларындан вә задәканлар үчүн мәчбури ишдән азад етмәк һаггында ганунлары мүзакирә етдији заман сарај мүвәффәгијјәтлә һијләкәр бир маневр ишләтди. Императора тәклиф едилди ки, августун 19-да милли гвардијаја бахыш ду-

зәлтсин: император аиләсинин үзвләри, сарај адамлары, кенераллар дөвләтдә чамаатын гаршысында ачыгдан-ачыға һәллedичи гүввәләрдән бири һесаб едилдикләрини билдикләринә көрә өјүнүб мәст олан силаһлы бүркерләрин үнванына тә'риф дејиб јалтаглыг етмәкдә бир-бири илә рәгабәт едирдиләр. Бундан дәрһал сонра, һөкумәтдә јеканә һөрмәтли назир олан ч. Шварсерин имзасы илә верилән әмр, ишсизләри о вахта гәдәр алдыглары дөвләт мүавинәтиндән мәһрум едирди. Һијлә баш тутмушду. Фәһләләр нүмајиш дүзәлтдиләр; буржуа милли гвардијасы өз назиринин әмринә тәрәфдар олду; милли гвардијачылар «анархистләрә» һүчум етдиләр; онлар августун 23-дә силаһсыз, һеч бир мүгавимәт көстәрмәјән фәһләләрин үстүнә пәләнк кими атылыб бир чохуну гырдылар. Бу, јолла ингилабчы дөјүш гүввәләринин бирлији вә гүдрәти сарсыдылды. Буржуазија илә пролетариат арасында синфи мүбаризә, беләликлә, Вјанада да ганлы чарпышма дәрәчәсинә чатды вә әксингилабчы күруһ өзүнүн гәти зәрбә ендирә биләчәји күнүн јахынлашдығыны артыг көрүрдү.

Арадан чох кечмәдән Мачарыстан ишләри әксингилабчы күруһун өз һәрәкәтләриндә рәһбәр тутмаг нијјәтиндә олдуғу принсипләри ачыг е'лан етмәк үчүн әсас верди. Октјабрын 5-дә рәсми «Wiener Zeitung» гәзетиндә дәрч едилиб алтында Мачарыстанын мәс'ул назирләриндән һеч биринин имзасы олмајан император фәрманында Мачарыстан сејминин бурахылдығы вә Мачарыстанын гануни һакимијјәт органлары илә ачыгча мүбаризә етмиш бир адамын, чәнуби славјан иртичасынын башчысы, Хорват баны Јелачичин Мачарыстана мүлки вә һәрби вали тә'јин олундуғу е'лан едилди. Ејни заманда да Вјанада дуран гошун әмр алды ки, сәфәрә чыхсын вә Јелачичин һакимијјәтинә дајаг оласы ордуја гошулсун. Лакин бу, бүтүн гара фикирләри һәддән артыг бүрузә вермәк демәк иди; Вјананын һәр бир сакини һисс етди ки, Мачарыстан әлејһинә мүһарибә етмәк конститусијалы идарә принсипи әлејһинә мүһарибәјә бәрабәрдир. Көстәрилән фәрманда һәмин принсип бунунла тапданмышды ки, император мәс'ул назирин имзасы илә тәсбит едилмәјән өз сәрәнчамларына ганун гүввәси вермәјә чәһд етмишди. Халг, Академик лекион вә Вјана милли гвардијасы октјабрын 6-да күтләви үсјан галдырараг, гошунун көндәрилмәсинә мүгавимәт көстәрдиләр. Гренадјорларын бә'зиләри халгын тәрәфинә кечдиләр; халгын дөјүш гүввәләри илә гошун арасында гыса бир чарпышма олду; һәрби назир Латур халг тәрәфиндән өлдүрүлдү вә ахшамтәрәфи халг галиб кәлди. Персел тәрәфиндән Штулвејсенбург* јахынлығында

* Мачарча ады: Секешфеһервар. *Ред.*

ләзишдирилмиш бан Јелачич Вјана јахынлығында Алман-Австрија әразисинә гачды. Бан Јелачичин көмәјинә кетмәли олан Вјана гарнизону бунун әвәзиндә она гаршы өзүнүн ачыгча дүшмәнчилијини бүрузә верди вә мүдафиәјә һазырлашды; император вә сарај јенидән гачды, һәм дә бу дәфә јарымславјан әразиси Олмүтсә* гачды.

Лакин Олмүтсдә сарај Инсбрукдакындан тамамилә фәргли шәраитдә иди. Инди сарај ингилаба гаршы һәрби сәфәрә билавәситә башламаг игтидарында иди. Онун әтрафында Мүәссисләр рејхстагынын Олмүтсә дәстә-дәстә кәлән славјан депутатлары вә монархијанын бүтүн һиссәләриндән кәлән славјан ентузиастлары топланмышдылар. Онларын тәсәввүрүнчә, һәрби сәфәр славјанлығын бәрпа едилмәси уғрунда мүһарибәјә вә славјан өлкәси һесаб етдикләри өлкәјә сохулан кәлмәләрин һәр икисинә — алманлара вә мачарлара гаршы гырғын мүһарибәсинә чеврилмәли иди. Праганын фатеһи, инди исә Вјана әтрафына топлашмыш ордунун команданы Виндишгрес о саат славјанлар үчүн милли гәһрәмана чеврилди. Онун ордусу һәр тәрәфдән кәлмәкдә олан гүввәләрини бөјүк бир сүр'әтлә чәмләшдирирди. Јелачичин гошуну вә Вјананын әввәлки гарнизону илә бирләшмәк үчүн Боһемија, Моравија, Штирија, Јухары Австрија вә Италијадан Вјанаја тәрәф далбадал полклар кәлирди. Беләликлә, октјабрын ахырларына јахын 60 мин нәфәрдән артыг гүввә топлашды ки, бу гошунлар чох кечмәдән империјанын пајтахтыны һәр тәрәфдән мүһасирә етмәјә башладылар вә нәһајәт, октјабрын 30-дәк о гәдәр ирәлиләдиләр ки, чүр'әт едиб гәти һүчума кечмәк оларды.

Вјанада исә бу заман чашгынлыг вә вәлвәлә һөкм сүрүрдү. Гәләбә әлдә едиләр-едилмәз, «анархист» фәһлә синфинә гаршы буржуазијанын көһнә е'тимадсызлығы јенидән баш галдырды. Фәһләләр алты һәфтә әввәл силаһлы буржуаларын онларла нечә рәфтар етдикләрини јадларында чох көзәл сахлајараг, үмумијјәтлә буржуазијанын тәрәддүдләрлә долу дәјишкән сијасәтини хатырлајараг шәһәрин мүдафиәсини буржуазијаја е'тибар етмәк истәмирдиләр вә тәләб етдиләр ки, фәһләләрә силаһ верилсин вә онларын өз һәрби тәшкилаты јарадылсын. Император истибдадына гаршы мүбаризәјә чан атан Академик лекион ики синфин бир-бириндән кәнарда дурмасынын әсл сәбәбини баша дүшмәјә әсла габил дејилди вә јаранмыш вәзијјәтдән ирәли кәлән тәләбләри үмумијјәтлә баша дүшә билмирди. Халгын бејниндә дә, рәһбәр даирәләрдә дә долашыглыг һөкм сүрүрдү. Рејхстагын галыглары: алман депутатлары илә бир нечә славјан, — бир нечә нәфәр ингилаб-

---

* Чехчә ады: Оломоутс. *Ред.*

чы полјак депутаты истисна едилмәклә бу адамлар олмүтслү достларына часуслуг едирдиләр, — арасы кәсилмәдән ичласетмәјә башладылар. Лакин онлар гәти һәрәкәтләрә кечмәкдәнсә, бүтүн вахтларыны белә бир мәсәлә әтрафында лүзумсуз мүзакирәјә сәрф едирдиләр: конститусија ганунчулуғу чәрчивәсиндән кәнара чыхмадан император ордусуну дәф етмәк мүмкүндүрмү? Доғрудур, Вјананын аз гала бүтүн демократик тәшкилатларынын нүмајәндәләриндән јарадылмыш Тәһлүкәсизлик комитәси мүгавимәт көстәрмәјә һазыр иди, лакин Комитәдә рәһбәр ролу бүркерләрдән, хырда сәнәткар вә тачирләрдән ибарәт әксәријјәт ојнајырды ки, онлар да Комитәнин гәти, чидди һәрәкәтләрә кечмәсинә һеч вахт јол вермәздиләр. Академик лекион комитәси чох чәсарәтли гәтнамәләр гәбул едирди, лакин рәһбәрлик етмәјә әсла габил дејилди. Фәһләләр көһнә идарә үсулунун онлары сахладығы мә'нәви көләликдән јеничә хилас олмаға, өзләринин ичтимаи мөвгејини вә өзләриндән өтрү мүнасиб сијасәти һәлә дәрк етмәк дејил, јалныз инстинкт илә дујмаг үчүн јеничә ојанмаға башладыгларына көрә, онлара е'тимад көстәрилмәдијинә, силаһсыз вә гејри-мүтәшәккил олдугларына көрә өзләрини анчаг сәсли-күјлү нүмајишләрдә көстәрә биләрдиләр; көзләмәк олмазды ки, онлар о күнләрин бүтүн чәтинликләринин өһдәсиндән кәлә биләчәкләр. Лакин ингилаб заманы Алманијанын һәр јериндә олдуғу кими, онлар силаһ әлдә едәр-етмәз ахыра гәдәр вурушмаға һазыр идиләр.

Вјанада вәзијјәт бу чүр иди. Вјанадан кәнарда Радетскинин Италијадакы гәләбәләриндән үрәкләниб јенидән тәшкил едилмиш Австрија ордусу, команданлығын нә кими гүсурлары олса да, һәр һалда командирләри олан јахшы силаһландырылмыш вә јахшы тәшкил едилмиш 60—70 мин нәфәрлик орду вар иди. Вјананын дахилиндә — һәрч-мәрчлик, синфи зиддијјәтләр, позғунлуг һөкм сүрүрдү: милли гвардијанын бир һиссәси үмумијјәтлә вурушмамағы гәрара алмышды, башга бир һиссәси исә гәтијјәтсизлик едирди вә анчаг бир овуч адам фәалијјәтә башламаға һазыр иди; пролетар күтләси өз сајына көрә күчлү олса да, башчылардан мәһрум едилмишди, һеч бир сијаси һазырлығы јох иди, һәм чахнашмаја ујурду, һәм дә аз гала сәбәбсиз јерә гызышыб чошурду, һәр чүр сахта шајиәјә инаныб дөјүшә чан атырды, лакин һәр һалда әввәлләр силаһсыз иди, нәһајәт, дөјүшә апарылдығы заман анчаг пис силаһланмыш вә бир тәһәр тәшкил едилмишди; ачиз рејхстаг һәтта олдуғу бинанын дамыны алов аз гала тамамилә бүрүдүјү заман нәзәри инчәликләр һаггында мүбаһисә илә мәшғул иди. Рәһбәр Комитә һәвәссиз вә бачарыгсыз иди. Әксингилаб чәбһәсиндә там һәрч-мәрчлик һөкм сүрдүјү март вә мај күн-

ләриндән бәри һәр шеј дәјишилмишди, о заман мөвчуд олан јеканә мүтәшәккил гүввә исә ингилабын јаратдығы гүввә иди. Мүбаризәнин нә илә гуртарачағына чәтин ки, шүбһә јери галырды, әкәр шүбһә вардыса да 30 октјабр, 31 октјабр вә 1 нојабр һадисәләри ону арадан галдырды.

Лондон, март 1852-чи ил.

XII

ВЈАНАЈА ҺҮЧУМ. ВЈАНАЈА ЕДИЛӘН ХӘЈАНӘТ

Виндишгресин ордусу чәмләшиб, нәһајәт, Вјана үзәринә һүчума башладығы заман мә'лум олду ки, мүдафиәдән өтрү ајрыла биләчәк гүввәләр һәмин мәгсәд үчүн әсла кифајәт дејилдир. Милли гвардијанын анчаг бир гисмини сәнкәрләрә көндәрмәк оларды. Доғрудур, нәтичә е'тибары илә тәләсик пролетар гвардијасы тәшкил едилди, лакин әһалинин сајча ән чох олан бу чәсур вә дирибаш һиссәсиндән бу шәкилдә истифадә етмәјә чох кеч тәшәббүс едилдијиндән пролетар гвардијасы мүвәффәгијјәтлә мүгавимәт көстәрмәк үчүн силаһ ишләтмәјә вә ади интизам гајдаларына әмәл етмәјә лазымынча алыша билмәмишди. Беләликлә, јахшы тә'лим көрмүш, мүәјјән дәрәчәдә интизамлы, чәсурлуғу вә руһ јүксәклији илә фәргләнән 3—4 мин нәфәрлик Академик лекион һәрби нөгтејинәзәрдән јеканә гошун һиссәси иди ки, өз ролуну мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә биләрди. Лакин милли гвардијанын е'тибарлы олан аз бир гисми вә силаһлы пролетарларын низамсыз күтләси илә бирликдә Академик лекионун әлиндән нә кәләрди, Виндишгресин сајча даһа чох олан низами гошунунун јанында, әләлхүсус Јелачичин гулдур дәстәләринин, — ев далынча еви, дөнкә далынча дөнкәни алмаг лазым кәлдији бу чүр һәрби әмәлијјат үчүн өз һәјат вәрдишләринә көрә чох фајдалы олан бу дәстәләрин — јанында Академик лекион нә едә биләрди? Виндишгресин чох һәјасызчасына ишә салдығы вә һәр шејлә көзәл тәчһиз олунмуш чохлу артиллеријанын гаршысына үсјанчылар саз лафети вә јахшы топчулары олмајан бир нечә көһнә вә јарарсыз топдан саваjы нә чыхара биләрдиләр?

Тәһлүкә јахынлашдыгча, Вјанада чахнашма да артырды. Рејхстаг, Пертселин пајтахтдан бир нечә мил аралыда дуран мачар ордусуну көмәјә чағырмаға сон дәгигәјәдәк чүр'әт етмирди. Зиддијјәтли шајиәләр ахыны күчләндикчә вә ја зәифләдикчә силаһлы халг күтләләри кими Тәһлүкәсизлик комитә-

синин* дә фәаллығы артыр вә ја әксинә азалырды вә буна ујғун олараг Комитә зиддијјәтли гәрарлар гәбул едирди. Јалныз бир мәсәләдә — мүлкијјәтә һөрмәт мәсәләсиндә — һамы бирләширди; мүлкијјәтә һөрмәт елә бир дәрәчәјә чатмышды ки, мөвчуд шәраитдә аз гала күлүнч көрүнүрдү. Мүдафиә планыны гәти шәкилдә һазырламаг үчүн чох аз иш көрүлмүшдү. Әкәр о заман үмумијјәтлә Вјананы хилас едә биләчәк јеканә бир адам вардыса, о да Бем иди, лакин әслән славјан олуб аз гала һеч кимин танымадығы бу әчнәби һамынын е'тимадсызлығы нәтичәсиндә һәмин вәзифәни јеринә јетирмәкдән имтина етди. Әкәр Бем өз фикрини дејиб исрар етсәјди, ону хаин сајыб дашгалаг едә биләрдиләр. Үсјанчыларын гүввәләринә команданлыг едиб һәтта ашағы рүтбәли забит исте'дадындан даһа чох романнәвис јазычы исте'дадына малик олан Мессенһаузер өз ролуна әсла јарамырды. Буна бахмајараг ингилаби мүбаризәнин башланмасындан сәккиз ај кечдији һалда халг партијасы нә өз ичәрисиндән даһа габилијјәтли бир сәркәрдә јетишдирмиш, нә дә кәнардан чәлб етмишди. Белә бир шәраитдә дөјүш башланмышды. Әкәр нәзәрә алынса ки, вјаналыларын мүдафиә васитәләри әсла кифајәт гәдәр дејилди, онларын һеч бир һәрби һазырлығы вә тәшкилаты јох иди, — онлар јүксәк дәрәчәдә гәһрәманлыгла мүгавимәт көстәрдиләр. Бемин командан оларкән вердији әмр: «сон нәфәрәдәк мөвгеји мүдафиә етмәли» әмри чох јердә һәрфи мә'нада јеринә јетирилди. Лакин гүввә үстүн кәлди. Император артиллеријасы узун вә енли күчәләрдә вә шәһәрин әтраф рајонларынын әсас јолларында баррикадалары бир-бир сүпүрүб атырды; дөјүшүн икинчи күнү ахшам үстү хорватлар Көһнә шәһәрин бәнди илә үзбәүз олан бир сыра евләри әлә кечиртдиләр. Мачар ордусунун зәиф вә низамсыз һәмләси тамамилә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Барышыг мүддәти һәлә гуртармамышды — бу заман Көһнә шәһәрдәки һиссәләрин бә'зиләри тәслим олмушду, башгалары тәрәддүд едиб ваһимә јајырды, Академик лекионун галыглары исә јени истеһкамлар һазырлајырды, — ки император гошунлары һүчума кечдиләр вә үмуми чахнашмадан истифадә едиб Көһнә шәһәри алдылар.

Бу гәләбәнин ән јахын нәтичәләри: мүһарибә дөврүнүн ганунлары әсасында едилән вәһшиликләр вә верилән е'дам чәзалары, гызышдырылыб Вјананын үстүнә көндәрилмиш славјан гошунларынын төрәтдији олмазын амансызлыг вә рәзаләтләр — бунларын һамысы чох јахшы мә'лумдур вә бурада онлары әтрафлы тәсвир етмәјә еһтијач јохдур. Гәләбәнин сон-

* Бах: бу чилд, сәһ. 356. *Ред.*

ракы нәтичәләри — Вјана ингилабынын мәғлубијјәтә уғрамасы илә әлагәдар олараг Алманија ишләринин тамамилә јени шәкил алмасы — ашағыда ишыгландырылачагдыр. Вјанаја һүчумла әлагәдар даһа ики мәсәләни нәзәрдән кечирмәк галыр. Бу шәһәр әһалисинин ики мүттәфиги вар иди — мачарлар вә алман халгы. Бу сынаг саатында онлар һарада идиләр?

Биз көрдүк ки, вјаналылар азадлыға јени чыхмыш халга хас олан там аличәнаблыгла елә бир иш уғрунда үсјан галдырдылар ки, бу иш, нәтичә е'тибары илә, онларын өз иши олса да, биринчи нөвбәдә вә әсасән мачарларын иши иди. Вјаналылар Австрија гошунларынын биринчи вә ән күчлү һүчумуна синә кәрмәји бу гошунларын Мачарыстан үзәринә јеримәсинә имкан вермәкдән даһа үстүн тутдулар. Вјаналылар бу чүр нәчиблик көстәриб мүттәфигләринә көмәк етдикләри бир заманда мачарлар Јелачичә гаршы мүвәффәгијјәтлә вурушараг ону сыхышдырыб Вјанаја тәрәф говдулар вә бу шәһәрә һүчум етмәли олан гошуну өзләринин гәләбәси илә күчләндирдиләр. Шүбһәсиз ки, белә бир шәраитдә Мачарыстан Вјанада ичлас едән рејхстага дејил, Тәһлүкәсизлик комитәсинә дејил, Вјананын башга бир рәсми органына дејил, *Вјана ингилабына* дәрһал вә вар гүввәси илә јардым көстәрмәјә борчлу иди. Вјананын Мачарыстан уғрунда биринчи вурушмаја киришмиш олдуғуну Мачарыстан һәтта унутмуш олса да, өз тәһлүкәсизлији хатиринә кәрәк унутмајајды ки, Вјана Мачарыстан истиглалијјәтинин јеканә дајағы иди вә әкәр Вјана сүгут етсәјди, император гошунларынын Мачарыстан үзәринә һүчумуну даһа һеч бир шеј дајандыра билмәзди. Инди биз чох јахшы билирик ки, Вјана мүһасирәјә алындығы вә шәһәрә һүчум едилдији заман нәјә көрә фәалијјәтсизлик көстәрдикләринә бәраәт газандырмаг үчүн мачарлар нә кими дәлилләр кәтирә биләрдиләр вә нә кими дәлилләр кәтирирдиләр; мачарлар дејирдиләр ки, онларын дөјүш гүввәләри гәнаәтбәхш вәзијјәтдә дејил иди; дејирдиләр ки, рејхстаг вә Вјанадакы бүтүн башга рәсми органлар онлары имдада чағырмагдан имтина етмишдиләр; дејирдиләр ки, конститусија зәмининдә галмаг вә Алманијанын мәркәзи һакимијјәти илә мүнагишәдән чәкинмәк зәрури иди. Мачарыстан ордусунда вәзијјәтин гәнаәтбәхш олмадығына кәлдикдә, мәсәлә бу шәкилдә иди: Вјанада ингилаб едиләндән вә Јелачич кәләндән сонракы илк күнләрдә низами гошун олмадан да кечинмәк тамамилә мүмкүн иди, чүнки Австријанын низами ордусу һәлә һеч дә чәмләшдирилмәмишди; Јелачич үзәриндә әлдә едилән илк гәләбәдән сонра бу мүвәффәгијјәти һәтта тәкчә Штулвејсенбург јахынлығында вурушан халг гошунунун гүввәси илә гәти сурәтдә вә арамсыз олараг инкишаф етдирмәк, вјана-

лыларла әлагәјә кирмәк вә Австрија гошунларынын һәр чүр чәмләшдирилмәсини алты ај тә'хирә салмаг үчүн тамамилә кифајәт иди. Мүһарибәдә, хүсусилә ингилаби мүһарибәдә, һәр һансы гәти мүвәффәгијјәт газанылынчаја гәдәр чәлд һәрәкәт етмәк әсас гајдадыр; биз *сырф һәрби мүлаһизәләрә* әсасланыб тәрәддүд етмәдән дејирик ки, Персел та вјанҝалыларла бирләшәнәдәк дајанмамалы иди. Бу, әлбәттә, мүәјјән дәрәчәдә тәһлүкәли иди, лакин суал олунур ки, ким вә нә заман өзүнү һеч бир тәһлүкәјә атмадан һәр һансы бир дөјүшдә гәләбә чалмышдыр? Мәкәр дөрд јүз мин вјаналы он ики милјон мачары әсарәт алтына алмаг үчүн көндәрилән дөјүш гүввәләринә синә кәрдији заман өзүнү тәһлүкәјә атмамышдымы? Нә гәдәр ки, Австрија гүввәләри бирләшмәмишди, мачарлар көзләмә мөвгеји тутмушдулар, сонра исә Швеһат јахынлығында гәтијјәтсиз бир нүмајиш дүзәлтдиләр ки, бу да көзләнилдији кими, шәрәфсиз мәғлубијјәтлә гуртарды; бурахылан бу һәрби сәһв, Јелачичин әзишдирилмиш гулдур дәстәләринә гаршы Вјана үзәринә чәсарәтли һүчум етмәкдән, шүбһәсиз, даһа тәһлүкәли иди.

Лакин дејирләр ки, нә гәдәр ки, мачарларын белә бир һүчуму һәр һансы бир рәсми орган тәрәфиндән бәјәнилмәмишди, бу һүчум Алманија әразисинә гәсд етмәк мә'насы алыб Франкфуртдакы мәркәзи һакимијјәтлә мүнагишәјә сәбәб олар вә һәр шејдән әввәл ону көстәрәрди ки, мачарлар өз һәрәкатыны күјә күчләндирән легал сијасәтдән вә конститусија сијасәтиндән үз дөндәрирләр. Лакин Вјананын рәсми органлары ахы һечдән дә һеч иди! Мәкәр рејхстаг вә ја һәр һансы демократик комитәләр Вјананын мүдафиәсинә галхдымы? Мәкәр Мачарыстанын истиглалијјәти уғрунда илк дөјүш үчүн тәкчә Вјана халгы силаһа сарылмадымы? Сөһбәт Вјананын бу вә ја дикәр рәсми органына јардым көстәрмәк зәрурәтиндән кетмирди: ингилабын инкишафы кедишиндә бүтүн бу органлар деврилә биләрди вә доғрудан да чох тезликлә девриләрди — јох, сөһбәт анчаг ингилабын өзүнүн јүксәлишиндән, Мачарыстаны басгындан горуја биләчәк јеканә һәрәкат олан халг һәрәкатынын фасиләсиз инкишафындан кедирди. Нә гәдәр ки Вјана вә үмумијјәтлә алман Австријасы үмуми дүшмәнә гаршы мачарларын мүттәфиги олараг галырды, бу ингилаби һәрәкатын кәләчәкдә нә кими формалар ала биләчәји мәсәләси мачарлара дејил, вјаналыларын өзләринә аид бир мәсәлә иди. Лакин суал олунур: мәкәр Мачарыстан һөкумәтинин нә исә сахта легал ичазә алмаға бу чүр инадла чан атмасында хејли шүбһәли бир ганунијјәтә истинад етмәк иддиасынын илк ајдын әламәтини көрмәк лазым дејилми; бу иддиа, доғрудур, Мачарыстаны хилас етмәди, амма даһа сонралар

Инкилтәрәнин буржуа чамаатына, һәр һалда, хош тә'сир бағышлады?

Сонра, Алманијанын Франкфуртдакы мәркәзи һакимијјәти илә мүнагишә ола биләчәјинә истинад етмәк дә тамамилә әсассыздыр. Вјанада әксингилабын галиб кәлмәси нәтичәсиндә Франкфурт һакимләри фе'лән деврилмишдиләр, лакин ингилабын өз дүшмәнләрини мәғлуб етмәси үчүн Вјанада она лазыми јардым көстәрилсәјди, Франкфурт һакимләри јенә дә девриләчәкди. Нәһајәт, Мачарыстан ганун вә конститусија зәмининдән кәнара чыхмамалы иди дејә ирәли сүрүлән мисилсиз дәлил Британија фритредерләринин[183], әлбәттә, лап үрәјиндән ола биләр, амма тарих һеч бир заман ону гәнаәтбәхш һесаб етмәз. Тәсәввүр едәк ки, вјаналылар мартын 13-дә вә октјабрын 6-да «ганун вә конститусија» васитәләриндән истифадә етмәјә башламышдылар. Әкәр белә олсајды, мәдәни дүнјанын диггәтини Мачарыстана илк дәфә чәлб едән «ганун вә конститусија» һәрәкатынын талеји нечә оларды, бүтүн шанлы дөјүшләрин нәтичәси нечә оларды? Мачарларын өзләринин иддиа етдикләринә көрә 1848 вә 1849-чу илләрдә онларын дајандығы ганун вә конститусија зәмини мәһз Вјана әһалисинин мартын 13-дәки сон дәрәчә ганунсуз вә конститусијаја зидд үсјаны илә онлардан өтрү әлдә едилмишди. Биз бурада өз гаршымыза Мачарыстан ингилабынын тарихини арашдырмаг вәзифәсини гојмуруг, лакин бизим фикримизчә, гејд етмәк јеринә дүшәр ки, белә васвасылығы әлә салан дүшмәнә гаршы тәкчә гануни мүгавимәт васитәләриндән истифадә етмәк гәтијјән мәгсәдә ујғун дејилдир; гејд етмәк јеринә дүшәр ки, Көркејин истифадә едиб, Мачарыстан һөкумәтинин өзүнә гаршы чевирдији бу әбәди ганунилик иддиасы олмасајды, Көркеј ордусунун өз кенералына итаәт етмәси вә Вилагош јахынлығындакы рүсвајчы фәлакәтин[184] баш вермәси дә мүмкүн олмазды. 1848-чи ил октјабр ајынын сон күнләриндә мачарлар өзләринин шәрәфини горумаг наминә, нәһајәт, Лејтаны кечәндә, мәкәр бунунла, ејнән тә'чили вә күчлү һүчум гәдәр ганунсуз бир һәрәкәт етмәмишдиләрми?

Мә'лумдур ки, Мачарыстанла бизим һеч бир дүшмәнчилијимиз јохдур. Мүбаризә заманы биз ону мүдафиә едирдик; биз там ихтијарла дејә биләрик ки, мачарларын ишинин Алманијада мәшһурлашмасына һәр һансы башга гәзетдән даһа чох бизим «Neue Rheinische Zeitung»[62] гәзетимиз көмәк етмишдир; бу гәзет мачарларла славјанлар арасында кедән мүбаризәнин характерини изаһ едирди, Мачарыстан мүһарибәсинә өз мүнасибәтини бир силсилә мәгалә илә билдирмишди, бу мәгаләләрә исә белә бир шәрәф нәсиб олмушду ки, сонралар бу мөвзуда јазылан китабларын аз гала һәр бириндә, һәтта ма-

чарларын вә «шаһидләрин» әсәрләриндә дә бу мәгаләләрдән оғурлугча истифадә едилмишди. Биз елә инди дә бу фикирдәјик ки, Авропа гит'әсиндә кәләчәкдә баш верә биләчәк һәр бир сарсынтыда Мачарыстан Алманијанын тәбии вә лазымлы мүттәфиги олачагдыр. Лакин өз һәмвәтәнләримиз барәсиндә кифајәт гәдәр сәрт олдуғумуза көрә, гоншуларымыз барәсиндә дә фикримизи сәрбәст сөјләмәјә һаггымыз вар. Бундан әлавә, биз бурада фактлары тарихчи гәрәзсизлији илә гејдә алмагла бәрабәр, демәлијик ки, бу хүсуси һалда Вјана әһалисинин аличәнаблыгла көстәрдији шүчаәт Мачарыстан һөкумәтинин чүр'әтсиз еһтијаткарлығына нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа нәчиб, һабелә гат-гат даһа бәсирәтли бир һәрәкәт иди. Даһа сонра, алман олмаг е'тибары илә бизә мүсаидә едиләр дејәк ки, бунча бөјүк ишләр көрә билмиш бир ордуну тәшкил етмәк үчүн Мачарыстана вахт газандыран вјаналы һәмвәтәнләримизин тәчрид едилмиш кортәбии үсјаныны вә гәһрәманчасына мүгавимәтини биз Мачарыстан мүһарибәсинин бүтүн курултулу гәләбәләринә вә шанлы дөјүшләринә дәјишмәздик.

Вјананын икинчи мүттәфиги алман халгы иди. Лакин бу халг да һәр јердә вјаналыларын чәлб едилдији ејни мүбаризәјә чәлб олунмушду. Франкфурт, Баден, Көлн јенichә мәғлуб олмуш вә силаһсызлашдырылмышды. Берлиндә вә Бреславлда* халг илә гошун бир-бири илә ганлы-бычаг иди вә һәр күн ачыг тоггушма көзләнилирди. Һәрәкатын јерли мәркәзләринин һамысында вәзијјәт ејни илә белә иди. Һәр јердә мәсәләләр ачыг галмышды вә јалныз силаһ күчүнә һәлл едилә биләрди. Алманијанын көһнә пәракәндәлијини вә ваһид бир мәркәз јохлуғуну сахламағын фәлакәтли нәтичәләри өзүнү илк дәфә олараг мәһз бурада бүтүн кәскинлији илә һисс етдирди. Ән мүхтәлиф мәсәләләр һәр бир дөвләтдә, һәр бир әјаләтдә, һәр бир шәһәрдә маһијјәт е'тибары илә бир-биринин ејни иди; лакин һәр јердә бу мәсәләләр мүхтәлиф формаларда ашкара чыхырды, мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф јерләрдә мүхтәлиф јеткинлик дәрәчәсинә чатырды. Буна көрә дә Вјана һадисәләринин һәллечичи әһәмијјәти һәр јердә һисс едилсә дә вјаналылара көмәк етмәк үчүн аз-чох үмидверичи бир чидди зәрбә ендирмәјә, јахуд да вјаналыларын хејринә бир тәхрибат дүзәлтмәјә һеч јердә имкан јох иди. Демәли, Франкфуртдакы парламентдән вә мәркәзи һакимијјәтдән башга, һеч ким бир көмәк едә билмәзди. Онлара һәр тәрәфдән мүрачиәт олунурду. Бәс онлар нә етдиләр?

Франкфурт парламенти вә онун көһнә Иттифаг сејми илә

---

* Полјакча ады: Вротславдыр. *Ред.*

ганунсуз әлагәсиндән дүнјаја кәлмиш мәркәзи һакимијјәт адланан дүдәмә, Вјана һәрәкатындан өзүнүн там пучлуғуну бүрузә вермәк үчүн истифадә етди. Јухарыда көрдүјүмүз кими, бу мәнфур Мәчлис өз бакирәлијини чохдан гурбан вермишди вә јашча чаван олдуғуна бахмајараг, наггал вә сахта дипломатија фаһишәлијинин бүтүн фәндләрини өјрәнмәкдә тәчрүбә газаныб сач ағартмышды. Алманијанын гүдрәти, дирчәлиши вә бирлији һаггында мәчлисин өз варлығынын биринчи күнләриндә бәсләдији бүтүн арзу вә хүлјалардан анчаг бир шеј галмышды ки, о да һәр дәфә фүрсәт дүшәндә тәкрар едилән курултулу тевтон ибарәләри јығынындан, бир дә ајрылыгда һәр бир депутатын өз шәхсијјәтинин бөјүклүјүнә вә чамаатын садәлөвһлүјүнә мөһкәм инанмыш олмасындан ибарәт иди. Әввәлки садәдиллик јох олуб кетмишди; алман халгынын нүмајәндәләри дөнүб әмәли иш адамлары олмушдулар, башга сөзлә десәк, онлар бу гәнаәтә кәлмишдиләр ки, нә гәдәр аз иш көрүб нә гәдәр чох бошбоғазлыг етсәләр, Алманијанын мүгәддәратыны һәлл едән шәхсләр олмаг е'тибары илә онларын мөвгеји бир о гәдәр мөһкәм олар. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, онлар өз ичласларыны лүзумсуз бир шеј һесаб едирдиләр, јох, тамамилә әксинә. Лакин онлар кәшф етдиләр ки, һәгигәтән бөјүк мәсәләләрин һамысы онлардан өтрү гадаған олунмуш саһәдир вә бу саһәдән узаг олмаг даһа јахшыдыр. Бах буна көрәдир ки, Бизанс империјасынын тәнәззүл дөврү алимләринин јығынчағы кими, онлар да тәкәббүрлү бир әда илә вә сон нәтичәдә, өзләринә үз верән агибәтә лајиг бир чанфәшанлыгла, мәдәни дүнјанын һәр јериндә лап чохдан гәрарлашдырылмыш нәзәри еһкамлары мүзакирә едирдиләр, јахуд да елә микроскопик өлчүлү чүз'и әмәли мәсәләләри мүзакирә едирдиләр ки, белә мәсәләләр һеч бир заман һеч бир әмәли нәтичә вермәмишди. Беләликлә, Мәчлис депутатларын бир-биринә дәрс вердији бир нөв Ланкастер мәктәби[185] олдуғу үчүн онун депутатлардан өтрү чох бөјүк әһәмијјәти вар иди вә буна көрә дә онлар белә бир әгидәдә идиләр ки, Мәчлис алман халгынын ондан уммаға һаглы олдуғундан даһа чох иш көрүр; ким үзә дуруб Мәчлисин һәр һансы бир нәтичәјә наил олмасыны тәләб едирдисә, депутатлар ону вәтән хаини һесаб едирдиләр.

Вјана үсјаны башландыгда, онунла әлагәдар олараг чохлу сорғу, мүзакирә, тәклиф вә дүзәлиш мејдана чыхды вә бунлар, ајдындыр ки, һеч бир нәтичә вермәди. Мәркәзи һакимијјәт ишә гарышмалы иди. Мәркәзи һакимијјәт Вјанаја ики комиссар көндәрди ки, бунлардан бири кечмиш либерал ч. Велкер, бири дә ч. Мосле иди. Алманија бирлијинин бу ики сәрсәри чәнкавәринин гәһрәманчасына рәшадәтләринин вә

гәрибә мачәраларынын јанында Дон-Кихот илә Санчо Пансанын сәркүзәштләри әсл Одиссејадыр. Онлар Вјанаја јола дүшмәјә чүр'әт етмәдиләр. Онлар Виндишгресдән гулагбурмасы алдылар, ағылдан кәм олан император* онлары һејрәтлә гаршылады, назир Стадион исә онлары ән бөјүк бир һәјасызлыгла ахмаг јеринә гојду. Онларын көндәрдији мәктуб вә хәбәрләр Франкфурт протоколларынын бәлкә дә јеканә һиссәсидир ки, алман әдәбијјатында мүәјјән јер тутачагдыр: бунлар бүтүн гајдалара риајәт едиләрәк јазылмыш чох көзәл бир сатирик романдыр, Франкфурт Милли мәчлисинин вә онун һөкумәтинин әбәди рүсвајчылыг абидәсидир.

Милли мәчлисин сол чинаһы да[74] Вјанада өз нүфузуну горујуб сахламаг үчүн ораја ики комиссар, ч. Фрөбели вә ч. Роберт Блүмү көндәрди. Тәһлүкә јахынлашанда Блүм тамамилә дүзкүн олараг алман ингилабынын әсас вурушмасынын бурада олачағы һөкмүнү верди вә тәрәддүд көстәрмәдән өз башыны карта гојмағы гәрара алды. Фрөбел исә, әксинә, бу фикирдә иди ки, онун борчу Франкфуртда мүһүм вәзифәләри ичра етмәк үчүн өзүнү горујуб сахламагдыр. Блүм Франкфурт мәчлисинин ән бәлағәтли натигләриндән бири сајылырды вә шүбһәсиз, һамыдан мәшһур иди. Блүмүн натиглик габилијјәти сәриштәли бир парламентин тәләбләрини өдәјә билмәзди; Блүм тәригәтчи алман мүбәллиғи сајағы бош декламасијалар сөјләмәји һәддиндән чох хошлајырды вә кәтирдији дәлилләрдә нә инчә бир фәлсәфи фикир, нә дә ишин әмәли чәһәтинә бәләдлик лазыми дәрәчәдә дејилди. Бир сијасәтчи олмаг е'тибары илә Блүм «мө'тәдил демократијаја» — принсипләриндә мәһз лазыми дәрәчәдә мүәјјәнлик олмадығына көрә мүвәффәгијјәт газанан хејли гејри-мүәјјән бир чәрәјана мәнсуб иди. Лакин бунунла белә, Роберт Блүм өзүнә мүәјјән дәрәчәдә сығал вермиш олса да, әсил плебеј тәбиәтли бир адам иди вә һәлледичи мәгамда онун плебеј инстинкти, плебеј әзми гејри-мүәјјән вә буна көрә дә дәјишкән сијаси әгидәләри вә бахышларына үстүн кәлирди. Белә анларда о өз ади сәвијјәсиндән хејли јүксәјә галхырды.

Беләликлә, Блүм Вјанада дәрһал баша дүшдү ки, өлкәсинин мүгәддәраты Франкфуртда сахта инчә мүзакирәләрдә дејил, бурада, Вјанада һәлл едиләчәкдир. О дәрһал гәти гәрара кәлди, кери чәкилмәк фикриндән әл чәкди, ингилабчы ордуда өз үзәринә командир вәзифәси көтүрдү, мүстәсна сојугганлылыг вә гәтијјәт көстәрди. Мәһз о, шәһәрин сүгут етмәсини хејли тә'хирә салды вә Дунај чајы үстүндәки Табор көрпүсүнү јандырараг шәһәрин бир тәрәфини һәмләдән горуду. Һамыја

* — I Фердинанд. *Ред.*

мә'лумдур ки, Вјана һүчумла алынандан сонра Блүмү һәбс едиб һәрби мәһкәмәјә вердиләр вә күлләләдиләр. О, гәһрәман кими өлдү. Франкфурт мәчлиси исә дәһшәтә кәлдисә дә, бу ганлы тәһгири һәр һалда заһири бир тәмкинлә гаршылады. Франкфурт мәчлиси еләјумшаг вә дипломатик чәһәтдән елә еһтијатлы бир гәтнамә чыхартды ки, бу, Австријаја лә'нәт охумагдан даһа чох чаныны фәда едән гәһрәманын мәзарыны тәһгир етмәк демәк иди. Лакин көзләмәк олардымы ки, бу мәнфур *Мәчлис* өз үзвләриндән, хүсусилә сол чинаһын башчыларындан биринин өлдүрүлмәсиндән һиддәтләнәчәкдир?

Лондон, март 1852-чи ил.

XIII

ПРУССИЈА МҮӘССИСЛӘР МӘЧЛИСИ. МИЛЛИ МӘЧЛИС

Нојабрын 1-дә Вјана сүгут етди, һәмин ајын 9-да Берлиндә *Мүәссисләр мәчлисинин* бурахылмасы исә бу һадисәнин бүтүн Алманијада әксингилабчы партијаны нә гәдәр руһландырдығыны вә күчләндирдијини көстәрди.

1848-чи илин јајында Пруссијада баш верән һадисәләрдән данышмаг узун чәкмәз. Мүәссисләр мәчлиси вә ја даһа доғрусу, «конститусија һаггында тахт-тачла сазиш әлдә етмәк үчүн сечилмиш *Мәчлис*» вә бу *Мәчлисин* буржуазија нүмајәндәләриндән ибарәт олан әксәријјәти чәмијјәтин нәзәриндә һөрмәтини лап чохдан итирмишди, чүнки бу *Мәчлис* әһалинин даһа гәтијјәтли үнсүрләриндән горхдуғуна көрә сарајын бүтүн фитнә-фәсадына јол верирди. Бу *Мәчлис* мәнфур феодал имтијазларыны тәсдиг етмиш, даһа доғрусу, бәрпа етмишди, бунунла да кәндлиләрин азадлығы вә мәнафејинә хаин чыхмышды. Мә'лум олмушду ки, бу мәчлис нә конститусијаны ишләјиб һазырламаға габилдир, нә дә үмуми ганунверичилији, аз да олса, јахшылашдырмаға. Бу *Мәчлис*, демәк олар, јалныз инчә нәзәри тә'рифләр вермәклә, бош рәсмијјәтчиликлә вә конститусијанын заһири мәрасим мәсәләләри илә мәшғул иди. *Мәчлис* халгын мәнафејинә азачыг да ујғун кәлә биләчәк бир тә'сисат олмагдан даһа чох, маһијјәт е'тибары илә өз үзвләри үчүн парламент savoir vivre* мәктәби иди. Бундан әлавә, *Мәчлисдә* аз-чох сабит бир әксәријјәт јох иди, буна көрә дә үстүнлүк, демәк олар, һәмишә гәтијјәтсиз *«мәркәздән»* асылы иди ки, бу мәркәз дә каһ сола, каһ да сағa тәрәддүд етмәклә әввәлчә Кампһаузен назирләр һеј'әтини, сонра исә Ауерс-

* — һәјат һикмәти. *Ред.*

валд — Һанземан назирләр һеј'әтини девирмишди. Лакин либераллар фүрсәти һәр јердә олдуғу кими бурада да әлдән вердикләри һалда, сарај задәканлардан, кәнд әһалисинин ән керидә галмыш һиссәсиндән, һәмчинин орду вә бүрократијадан ибарәт гүввәләрини јенидән тәшкил етди. Һанземан девриилдикдән сонра тәшкил едилән назирләр һеј'әти башдан-баша гаты иртичачы бүрократлардан вә һәрбиләрдән ибарәт иди, амма өзүнү елә көстәрирди ки, куја парламентин тәләбләри илә һесаблашмаға һазырдыр. Мәчлис исә «әһәмијјәтлиси адамлар дејил, тәдбирләрдир» дејә ирәли сүрүлән мүнасиб принсипи әсас тутараг өзүнү о дәрәчәдә ахмаг вәзијјәтиндә гојду ки, бу назирләр һеј'әтини алгышлады; һәм дә Мәчлис буна, әлбәттә, гәтијјән фикир вермирди ки, һәмин назирләр һеј'әти әксингилабчы гүввәләри аз гала ачыг-ашкар топлајыб тәшкил едирди. Нәһајәт, Вјананын сүгут етмәси бир ишарә олду вә крал* бу назирләри вәзифәдән көтүрүб онларын јеринә башда индики назир-президент Мантөјфел олмагла «иш адамларыны» гојду. Белә олдугда јухуја кетмиш Мәчлис тәһлүкә гаршысында бирдән ојанды. Мәчлис кабинетә е'тимад көстәрмәди вә буна чаваб олараг о саат фәрман верилиб палатанын ичласлары Берлиндән кичик әјаләт шәһәри Бранденбурга кечирилди, чүнки ичласлар Берлиндә кечирилсәјди, мүнагишә баш верәчәји һалда палата күтләләрин көмәјинә бел бағлаја биләрди, Бранденбург исә тамамилә һөкумәтин ихтијарында иди. Лакин Мәчлис билдирди ки, өзүнүн разылығы олмадан онун ичласларыны нә тә'хирә салмаг, нә башга јерә кечирмәк, нә дә ләғв етмәк олмаз. Башда кенерал Вранкел олмагла тәгрибән гырх мин нәфәрлик гошун бу арада Берлинә дахил олду. Шәһәр башчыларынын вә милли гвардија забитләринин јығынчағы мүгавимәт көстәрмәмәји гәрара алды. Мүәссисләр мәчлиси вә онун далында дуран либерал буржуазија бирләшмиш мүртәче партијаја бүтүн мүһүм мөвгеләри тутмаг вә мүдафиә васитәләринин аз гала һамысыны өз әлиндән гопардыб алмаг имканы верәндән сонра инди бөјүк бир мәзһәкә, «пассив вә легал мүгавимәт» һоггабазлығы башланмышдыр ки, бу да һәмин һоггабазлыг тәшәббүсчүләринин фикринчә, Кемпден тәрәфиндән верилән нүмунәнин вә истиглалијјәт уғрундакы мүһарибә заманы америкалыларын илк әмәлијјатынын чох көзәл тәглиди олмалы иди[186]. Берлин мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилди, лакин буна бахмајараг Берлин сакит галды; һөкумәт милли гвардијаны бурахды вә милли гвардија өз силаһыны чох бөјүк дәгигликлә тәһвил верди. Мәчлисин ичласларыны ики һәфтә әрзиндә бир јердән башга јерә

* — IV Фридрих-Вилһелм. *Ред.*

говур вә һәр дәфә гошунун көмәји илә дағыдырдылар. Мәчлис депутатлары исә вәтәндашлара јалварырдылар ки, асајиши позмасынлар. Нәһајәт, һөкумәт Мәчлиси бурахылмыш е'лан едәндә, Мәчлис веркиләри ганунсуз е'лан етмәји гәрара алды вә верки вермәкдән бојун гачырмағы тәшкил етмәк үчүн Мәчлисин үзвләри өлкәјә сәпәләндиләр. Лакин бәлли олду ки, васитә сечмәкдә онлар чох бөјүк сәһв етмишләр. Бир нечә горхулу һәфтәдән сонра һөкумәт мүхалифәтә гаршы сәрт тәдбирләр көрдү вә һамы һәтта өзүнү мүдафиә етмәјә белә гејрәти чатмајыб өмрүнү бағышлајан Мәчлисин арзусуну јеринә јетирмәк, јә'ни веркидән бојун гачырмаг фикриндән ваз кечди.

Белә бир мәсәлә, јәгин һеч бир заман һәлл едилмәјәчәкдир ки, 1848-чи ил нојабрын әввәлиндә силаһлы мүгавимәт көстәрмәк артыг чох кеч идими, јохса, әксинә, орду чидди мүгавимәтә раст кәлсәјди, онун бир һиссәси Мәчлисин тәрәфинә кечиб, беләликлә, мәсәләни Мәчлисин хејринә һәлл едәрдими? Лакин мүһарибәдә олдуғу кими, ингилабда да һәмишә дүшмәни чәсарәтлә, үз-үзә гаршыламаг лазымдыр вә һүчум едән тәрәф һәмишә даһа әлверишли вәзијјәтдә олур; мүһарибәдә олдуғу кими, ингилабда да һәлледичи анда шанслар нечә олурса-олсун, һәр шеји карта гојмаг сон дәрәчә зәруридир. Тарихдә һеч бир елә мүвәффәгијјәтли ингилаб олмамышдыр ки, бу аксиомларын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етмиш олмасын. 1848-чи илин нојабрында Пруссија ингилабы үчүн мәһз һәлледичи ан кәлиб чатмышды; рәсмән бүтүн ингилаби һәрәкатын башында дуран Пруссија Мүәссисләр мәчлиси дүшмәни нәинки гәтијјәтлә дәф етмәди, һәтта, әксинә, һәр дәфә дүшмән ирәлиләдикчә о кери чәкилди; Мүәссисләр мәчлиси һүчума кечмәјә даһа аз габил иди, чүнки о һәтта өзүнү мүдафиә етмәмәји үстүн тутурду. Одур ки, һәлледичи ан јетишәндә, Вранкел гырх мин әскәрлә кәлиб Берлинин гапысыны дөјәндә нә өзүнүн, нә дә забитләринин әсла көзләмәдикләри һалда баррикадалар гурулмуш күчәләр вә мазгаллара чеврилмиш пәнчәрәләр көрмәди, ачыг гапылар вә күчәләрдә һәрәкәтә әнкәл төрәдән јеканә манеә олараг, динч Берлин бүркерләрини көрдү, һәм дә елә бир һалда ки, она етдикләри зарафата севинәрәк, әл-ајаглары бағланмыш һалда өзләрини һејрәтдән мат галмыш әскәрләрә тәслим едирдиләр. Доғрудур, Мәчлис вә халг мүгавимәт көстәрсәјди, онлар бәлкә дә дармадағын едиләрди, Берлин бомбардман олуна биләрди, јүзләрлә адам өз һәјатыны вермәли оларды ки, бунунла да крал партијасынын, нәтичә е'тибары илә, галиб кәлмәсинин гаршысы алынмазды. Лакин бу һәлә силаһы дәрһал јерә гојмаг үчүн әсас дејилди. Инадлы дөјүшдән сонра үз верән мәғлубијјәтин ингилаби әһәмијјәти, асанлыгла газанылан гәләбәнин ингилаби әһәмијјә-

тиндән һеч дә аз олмајан бир фактдыр. Һәр һалда 1848-чи илин ијунунда Парисдәки, октјабрында исә Вјанадакы мәғлубијјәтләр бу ики шәһәрдә халгын зеһнини ингилабиләшдирмәк үчүн феврал вә март гәләбәләринә нисбәтән гат-гат артыг иш көрдү. Мүәссисләр мәчлисинин вә Берлин әһалисинин дә агибәти јухарыда ады чәкилән ики шәһәрин агибәти кими ола биләрди, лакин онлар шәрәфлә сүгут едәр вә сағ галанларын шүурунда интигам еһтирасы јаратмыш олардылар; интигам еһтирасы исә ингилаб заманларында гәтијјәтли вә чошгун фәалијјәтә тәкан верән ән күчлү амилләрдән биридир. Шүбһә јохдур ки, һәр бир мүбаризәдә ким чағырышы гәбул едирсә, өзүнү мәғлубијјәт тәһлүкәси гаршысында гојур, лакин бу мәкәр әсас верирми ки, лап әввәлдән өзүнү әзилмиш е'лан едәсән вә гылынчыны сијирмәдән зүлмә бојун әјәсән?

Ингилабда һәлледичи мөвге тутан, амма сонра дүшмәни һүчума кечмәјә вадар етмәкдәнсә өз мөвгејини әлиндән верән һәр кәсә һәмишә хаин кими бахылмалыдыр.

Мүәссисләр мәчлисини бурахмаг һаггында Пруссија кралынын фәрманы Мәчлис комиссијасынын тәртиб етдији лајиһәјә әсасланан јени конститусијаны да е'лан етди. Лакин бу конститусија бә'зи мәсәләләрдә тахт-тачын сәлаһијјәтини кенишләндирир, бә'зи мәсәләләрдә исә парламентин сәлаһијјәти шүбһә алтына алынырды. Һәмин конститусијаја әсасән ики палата тә'сис едилирди ки, бунлар да конститусијаја бахмаг вә ону тәсдиг етмәк үчүн јахын вахтларда чағырылмалы иди.

Белә бир суал вермәјә чәтин еһтијач олсун ки, бәс Пруссија конститусионалистләри «легал вә динч» мүбаризә етдикләри заман Алманија Милли мәчлиси һарада иди? Милли мәчлис, адәтән Франкфуртда едилдији кими, онунла мәшғул иди ки, Пруссија һөкумәтинин һәрәкәтләрини писләјән чох јумшаг гәтнамәләр гәбул едир вә «бүтөв бир халгын кобуд гүввәјә пассив, легал вә јекдил мүгавимәтинин мөһтәшәм мәнзәрәсинә» өз һејранлығыны билдирирди. Мәркәзи һөкумәт Берлинә комиссарлар көндәрмишди вә бу комиссарлар назирләр һеј'әти илә Мәчлис арасында васитәчилик етмәли идиләр. Лакин комиссарларын да агибәти онларын Олмүтсдәки сәләфләринин агибәти кими олду: комиссарлары нәзакәтлә говдулар. Милли мәчлисин сол чинаһы, јә'ни радикал партија дејилән партија да өз комиссарларыны көндәрмишди, лакин бу комиссарлар Берлин мәчлисинин там ачизлијини лазымынча көрүб јәгин етдикдән вә өзләринин дә ејни дәрәчәдә ачиз олдуғуну нүмајиш етдирдикдән сонра Франкфурта гајыдыб өз мүвәффәгијјәтләри һаггында мә'лумат вердиләр вә берлинлиләрин һејранедичи динч давранышыны тәсдиг етдиләр. Бу һәлә бир

јана дурсун, мәркәзи һөкумәтин комиссарларындан бири олан ч. Бассерман дејәндә ки, Пруссија назирләри бу јахынларда көрдүкләри сәрт тәдбирләри һаглы олараг көрмүшләр, чүнки сон заманлар Берлин күчәләриндә вәһши көркәмли мүхтәлиф шәхсләр долашырмышлар, белә шәхсләр исә һәмишә анархизм һәрәкаты әрәфәсиндә пејда олурлар (о вахтдан бәри бу чүр шәхсләрә «Бассерман шәхсләри» дејилир), — Бассерман бу сөзләри дејәндә, сол чинаһын бу ләјагәтли депутатлары вә ингилабын бу гәтијјәтли мүдафиәчиләри о саат јерләриндән галхыб анд ичмәјә башламышдылар ки, белә шеј гәтијјән олмамышдыр! Беләликлә, Франкфурт мәчлисинин там ачизлији ики ај әрзиндә ачыг-ашкар сүбут едилди. Бу идарәнин өз үзәринә гојулан вәзифәнин өһдәсиндән гәтијјән кәлә билмәдијинә, бу вәзифәнин әслиндә нәдән ибарәт олдуғу һаггында онун һәтта зәррә гәдәр тәсәввүрү олмадығына бундан даһа бариз бир сүбут дүшүнүб тапмаг олмазды. Ингилабын мүгәддәраты Вјана вә Берлиндә һәлл едилмишди, Франкфурт Мәчлиси һеч јерли-дибли јох имиш кими, ән мүһүм, ән һәјати мәсәләләр бу ики пајтахтда һәлл олунурду, — тәкчә бу факт кифајәт дәрәчәдә сүбут едир ки, бу Мәчлис һәр шејә инанан садәлөвһ адамлар јығынындан ибарәт мүбаһисә клубундан башга бир шеј дејилди. Бу садәлөвһ адамлар јол вердиләр ки, һөкумәтләр кичик дөвләтләрдә вә кичик шәһәрләрдә дүканчы вә хырда сәнәткарларын диггәтини јајындырмағы лазым билдикләри мүддәтдә бу чамааты әјләндирмәк мәгсәди илә онлардан парламент ојунчағы кими истифадә етсинләр. Биз тезликлә көрәчәјик ки, һөкумәтләр белә етмәји нә вахта кими лазым билдиләр. Лакин белә бир факт диггәти чәлб едир ки, бу Мәчлисин бүтүн «көркәмли» адамлары ичәрисиндә бир нәфәр дә тапылмады ки, ојнамаға мәчбур едилдији рол һаггында зәррә гәдәр тәсәввүрү олсун; һәмчинин бу факт ки, Франкфурт клубунун кечмиш үзвләри јалныз онлара хас олан тарихи гаврајыш органларыны бу күнүн өзүнәдәк олдуғу кими мүһафизә едиб сахламышлар.

Лондон, март 1852-чи ил.

XIV

ГАЈДА-ГАНУНУН БӘРПА ЕДИЛМӘСИ. РЕЈХСТАГ ВӘ ПАЛАТА

Пруссија вә Австрија һөкумәтләри 1848-чи илин октјабры вә нојабрында газанылмыш мүвәффәгијјәтләрин мејвәсини дәрмәк үчүн 1849-чу илин илк ајларындан истифадә етдиләр.

Вјана алындығы вахтдан е'тибарән Австрија рејхстагы Моравијанын кичик әјаләт шәһәри олан Кремзирдә* јалныз ады кағыз үзәриндә галараг, мөвчуд иди. Славјан депутатлар өзләрини нүмајәндә көндәрәнләрлә бирликдә Австрија һөкумәтинин әлиндә әсас аләт идиләр, чүнки һөкумәт бу аләтин көмәји илә там ачизлик вәзијјәтиндән хилас ола билмишди; иш белә олдуғу һалда рејхстагда онлар Авропа ингилабына хәјанәт етмәләри үстүндә бир нөв чәзаландырылмыш олдулар. Һөкумәт өз гүввәсини бәрпа единчә, рејхстага вә онун славјан әксәријјәтинә чох бөјүк нифрәт бәсләмәјә башлады, император силаһынын илк мүвәффәгијјәтләри Мачарыстан мүһарибәсинин тезликлә гуртарачағы хәбәрини верәндә исә, һөкумәт мартын 4-дә рејхстагы бурахды вә һәрби гүввәнин көмәји илә депутатлары говуб дағытды. Славјанлар әлә салындыгларыны, нәһајәт, анчаг бурада көрүб дедиләр: «Франкфурта кедәк вә бурада бизим үчүн даһа мүмкүн олмајан мүхалифәт ишини орада давам етдирәк!». Лакин артыг иш-ишдән кечмишди вә онларын ја динч-фарағат отурмаг, ја да зәиф Франкфурт мәчлисинә гошулмагдан башга бир чарәси галмамышды; тәкчә бу факт онларын сон дәрәчә ачиз олдуғуну кифајәт гәдәр ајдын көстәрир.

Алманија славјанларынын өз мүстәгил милли варлығыны бәрпа етмәк чәһдләри индиликдә вә чох еһтимал, һәмишәлик олараг белә гуртармышдыр. Милли хүсусијјәтләрини вә сијаси һәјат габилијјәтини лап чохдан итирән, буна көрә дә тәгрибән мин ил әрзиндә итаәт етдикләри даһа күчлү милләтин ардынча кетмәјә мәчбур олан бир чох милләтләрин, мәсәлән, Инкилтәрәдә валлиләр, Испанијада басклар, Франсада ашағы бретонлулар, ән јени зәманәдә исә Шимали Американын инкилис-американ ирги тәрәфиндән бу јахынларда ишғал едилмиш һиссәләриндә испан вә франсыз креолларынын пәракәндә һалда сәпәләнмиш галыглары, өлүб кетмәкдә олан бу милләтләр: чехләр, каринтијалылар, далмасијалылар вә башгалары ерамызын 800-чү илиндә малик олдуглары сијаси status quo-ну бәрпа етмәк үчүн 1848-чи илдәки үмуми гарышыглыгдан истифадә етмәјә чалышдылар. Өтән миниллијин тарихи онлара көстәрмәли иди ки, бу чүр керијә гајытма мүмкүн дејилдир; көстәрмәли иди ки, әкәр Елбадан вә Зааледән шәргдәки бүтүн әразини вахты илә бир груп гоһум славјан халглары доғрудан да тутмушдуларса, бу факт анчаг алман милләтинин өз гәдим шәрг гоншуларыны итаәт алтына алмаға, өз чанына чәкиб удмаға вә ассимилјасија етмәјә тарихи мејли вә ејни заманда физики вә интеллектуал габилијјәти олдуғуну

* Чехчә ады: Кромержиж. *Ред.*

сүбут едир; бу факт һәмчинин ону да сүбут едир ки, алманларын шәргдәки гоншуларыны өз чанына чәкиб удмаға олан бу мејли һәмишә Гәрби Авропа мәдәнијјәтини гит'әмизин шәргиндә јајмаға көмәк едән ән гүдрәтли васитәләрдән бири олмушдур вә һәлә дә бу чүр васитәләрдән биридир; бу мејл анчаг о заман арадан галхачагдыр ки, алманлашдырма просеси сых бирләшиб һиссәләрә парчаланмамыш ири милләтләрин, мүстәгил милли һәјат сүрмәјә габил милләтләрин, мәсәлән, мачарларын вә мүәјјән дәрәчәдә полјакларын сәрһәдинә чатмыш олсун, демәли, өлүб кетмәкдә олан бу милләтләрин тәбии вә лабүд агибәти һәмин позулма вә даһа күчлү гоншулар тәрәфиндән удулмаг просесинин баша чатмасына јол вермәкдән ибарәтдир. Әлбәттә, бу перспектив чехләрин вә чәнуб славјанларынын бир гисмини һәрәкәтә кәтирмәјә мүвәффәг олмуш панславист хәјалпәрәстләрин милли шөһрәтпәрәстлији үчүн о гәдәр дә үрәјәјатан перспектив дејилдир. Лакин онлар нечә үмид едә биләрләр ки, олдуглары әразинин һарасында јашајырларса јашасынлар, һәр јердә алманлара гарышыб алманларла әһатә едилән, аз гала ән гәдим вахтлардан бүтүн мәдәни еһтијачлар үчүн алман дилиндән башга ајры дили олмајан, милли варлығын чохлуг вә бүтөв әрази кими илк шәртләринә малик олмајан бир нечә зәиф инсан групунун арзусуна көрә тарих мин ил кери гајыдачагдыр? Тәәччүблү дејилдир ки, Алманија вә Мачарыстанын бүтүн славјан вилајәтләриндә сајсыз-һесабсыз кичик милләтләрин һамысынын истиглалијјәтини бәрпа етмәк чәһдләринин ифадәси олан панславизм далғасы һәр јердә Авропанын ингилаби һәрәкатлары илә тоггушду вә славјанлар азадлыг уғрунда чарпышан мүбаризләр ролуну ојнамаг иддиасында олсалар да, даим (полјакларын демократик һиссәсиндән башга) истибдад вә иртичанын тәрәфиндә дурурдулар. Алманијада, Мачарыстанда вә һәтта Түркијәнин бә'зи јерләриндә belә иди. Халг ишинә хаин чыхан, Австрија һөкумәтини мүдафиә едән вә онун бүтүн фитнә-фәсадынын әсас дајағы олан славјанлар өзләриөзләрини бүтүн ингилабчы милләтләрин нәзәриндә рәдд едилмиш сәфилләр һалына салдылар. Доғрудур, славјан әһали күтләси һеч бир јердә панславизм башчыларынын салдығы кичик милли чәкишмәләрдә иштирак етмәмишди, — һеч олмазса она көрә ки, һәддән артыг авам иди, — бунунла белә һеч вахт бу факт унудулмајачагдыр ки, јарыбајары алман шәһәри олан Прагада дәстә-дәстә славјан фанатикләри башгаларына гошулуб «алман азадлығынданса, рус гамчысы јахшыдыр!» сөзләрини чошгунлугла тәкрар едирдиләр. 1848-чи илдәки илк мүвәффәгијјәтсиз тәшәббүсләриндән вә Австрија һөкумәтиндән алдыглары ибрәт дәрсиндән сонра чох аз еһтимал вар

ки, онлар кәләчәкдә дә јери дүшәндә буна бәнзәр башга бир тәшәббүс етсинләр. Лакин онлар бир даһа ејни бәһанәләрлә әксингилабчы гүввәләрлә иттифаг бағламаг фикринә дүшсәләр, онда Алманијанын вәзифәси тамамилә ајдындыр. Ингилаб вәзијјәтиндә олан вә харичи дүшмәнлә мүһарибә едән һеч бир өлкә өз гәлбиндә Вандеј[187] олмасына дөзә билмәз.

Императорун* рејхстагы бурахаркән е'лан етдији конститусија үзәринә гајытмағымыза еһтијач јохдур, чүнки бу конститусија әслиндә һеч бир заман гүввәјә минмәди вә инди тамамилә ләғв олунмушдур. 1849-чу ил мартын 4-дән е'тибарән Австријада мүтләгијјәт һәр чәһәтдән тамамилә бәрпа едилмишди.

Феврал ајында Пруссијада палаталар ичласа топлашдылар ки, кралын е'лан етдији јени конститусија хартијасыны нәзәрдән кечириб тәсдиг етсинләр. Палаталар демәк олар алты һәфтә ичлас етдиләр, һөкумәтин гаршысында өзләрини олдугча мүлајим вә мүти апардылар, лакин мә'лум олду ки, кралын вә онун назирләринин истәдикләри дәрәчәдә ирәлијә кетмәјә һәлә там һазыр дејилдиләр. Буна көрә дә фүрсәт дүшән кими палаталар бурахылды.

Беләликлә, һәм Австрија, һәм Пруссија парламент нәзарәти буховларындан бир мүддәт хилас олду. Һөкумәтләр инди бүтүн һакимијјәти өз әлиндә топлајыб ону мәһз өзләринә лазым олдуғу јердә: Австрија—Мачарыстанла Италијаја гаршы, Пруссија исә Алманијаја гаршы тәтбиг едә биләрди. Чүнки Пруссија да кичик дөвләтләрдә «гајда-гануну» бәрпа етмәк үчүн һәрби сәфәрә һазырлашырды.

Инди, Алманијада һәрәкатын ики бөјүк мәркәзиндә, Вјана вә Берлиндә әксингилаб үстүн кәлдији бир заманда анчаг даһа кичик дөвләтләр галырды ки, орада мүбаризәнин нәтичәси һәлә тамам мүәјјәнләшмәмишди, лакин бу дөвләтләрдә дә тәрәзинин көзү әксингилаба тәрәф кетдикчә даһа чох әјилирди. Бу кичик дөвләтләр, јухарыда дедијимиз кими, Франкфурт Милли мәчлисини өзләринә умуми мәркәз етмишдиләр. Доғрудур, Милли мәчлис дејилән бу мәчлисин мүртәче характери артыг чохдан бәри о дәрәчәдә ашкар иди ки, Франкфуртда халг онун әлејһинә һәтта силаһ да галдырмышды, лакин Франкфурт Милли мәчлисинин мәншәји һәр һалда аз-чох ингилаби мәншә иди. Јанвар ајында бу Мәчлис өзү үчүн ади мөвге олмајан ингилаби мөвге тутмушду; онун сәлаһијјәти һеч бир заман мүәјјән олунмамышды вә нәтичә е'тибары илә мәчлис гәт етмишди ки, онун гәрарлары ганун гүввәсинә ма-

---

* — I Франс-Иосиф. *Ред.*

ликдир; јери кәлмишкән дејәк ки, даһа ири дөвләтләр бу гәрары һеч бир заман танызыб гәбул етмәмишдиләр. Белә бир шәраитдә тәәччүблү дејилдир ки, мүтләгијјәтин тохтајыб өзүнә кәлмиш тәрәфдарлары конститусијалы монархија партијасыны вуруб мөвгеләриндән чыхаранда вә һәмин партија буну көрәндә, демәк олар, бүтүн Алманијанын либерал-монархист буржуазијасы сон үмидини бу Мәчлисин әксәријјәтинә бағлады, демократ партијасынын өзәји олан хырда буржуазија нүмајәндәләри исә кетдикчә артан мәшәггәтләрин тә'сири алтында Мәчлисдәки азлыг әтрафында бирләшдиләр, бу азлыг исә доғрудан да демократијанын ахырынчы әлбир парламент фалангасы иди. Дикәр тәрәфдән исә даһа ири дөвләтләрин һөкумәтләри, хүсусилә дә Пруссија назирләр һеј'әти сечки әсасында јарадылан бу чүр гејри-ади идарәнин Алманијада бәрпа едилмиш монархија идарә үсулу илә бир араја сығмадығыны кетдикчә даһа ајдын баша дүшүрдүләр вә әкәр онлар бу Мәчлисин дәрһал бурахылмасыны тәләб етмирдиләрсә, јалныз она көрә ки, һәлә бунун вахты јетишмәмишди, бир дә она көрә тәләб етмирдиләр ки, Пруссија әввәлчә Мәчлисдән өз шөһрәтпәрәстлик мәгсәдләри үчүн истифадә етмәк истәјирди.

Ејни заманда бу мискин Мәчлис өзү кетдикчә даһа чох чашыб галырды. Онун депутатлар һеј'әтини вә комиссарларыны Вјанада да, Берлиндә дә сон дәрәчә һәгарәтлә гаршылајырдылар; онун үзвләриндән бири* өз парламент тохунулмазлығына бахмајараг Вјанада ади бир гијамчы кими е'дам олунмушду. Мәчлисин гәрарлары илә һеч јердә һесаблашмырдылар. Даһа ири дөвләтләр Мәчлисин гәрарларынын адыны чәкирдиләрсә, анчаг протест ноталарында чәкирдиләр ки, бу ноталарда да Мәчлисин ири дөвләт һөкумәтләри үчүн мәчбури олачаг ганун вә гәрарлар гәбул етмәк һүгугу инкар олунурду. Мәчлисин нүмајәндәси олан мәркәзи ичраијјә һакимијјәти Алманијанын аз гала бүтүн кабинетләри илә дипломатик дидишмәјә чәлб едилмишди вә нә Мәчлис, нә дә мәркәзи һөкумәт бүтүн сә'јләринә бахмајараг, Австријаны вә Пруссијаны өз нијјәт, план вә тәләбләринин, нәтичә е'тибары илә, нәдән ибарәт олдуғуну ачыб демәјә вадар едә билмирди. Нәһајәт, Мәчлис һеч олмазса, буну дәрк етмәјә башлады ки, һакимијјәти тамамилә әлдән вермишдир, өзү бүтүнлүклә Австрија вә Пруссијанын мәрһәмәтиндән асылыдыр вә әкәр үмумијјәтлә Алманијаја үмумиттифаг конститусијасы вермәк нијјәтиндәдирсә, бу ишдән дәрһал вә там чиддијјәтлә јапышмалыдыр. Тәрәддүд едән депутатлардан бир чоху буну да ајдын көрдү ки, һө-

* — Роберт Блүм. *Ред.*

кумәтләр онлары әмәлли-башлы әлә салмышлар. Лакин онлар индики ачиз вәзијјәтләриндә нә едә биләрдиләр? Онлары һәлә хилас едә биләчәк јеканә аддым гәти сурәтдә вә тез бир заманда халгын тәрәфинә кечмәкдән ибарәт иди; лакин бу аддымын өзүнүн дә мүвәффәгијјәтли олачағы чох шүбһәли иди. Зиддијјәтли шајиәләрин вә дипломатик ноталарын әбәди һајкүјүндән гулаглары тамамилә батыб јеканә тәсәлли вә тохтаглығы өлкәнин ән јахшы, ән бөјүк, ән мүдрик адамлары олдуглары вә Алманијаны анчаг өзләринин хилас едә биләчәкләри иддиасыны јорулмадан тәкрар етмәкдә тапан бу гәтијјәтсиз, фәрасәтсиз, өзүндән разы ачиз мәхлуглар күтләси ичәрисиндә мәкәр әсил инсанлар ола биләрдими? Ҹәми бир иллик парламент һәјатынын тамамилә күтләшдирдији бинәва мәхлуглар ичәрисиндә мәкәр елә адамлар тапмаг олардымы ки, гәтијјәтли вә ардычыл һәрәкәт етмәк һәлә бир јана дурсун, һеч олмазса, тә'ҹили вә ајдын гәрарлар гәбул етмәјә габил олајдылар?

Австрија һөкумәти, нәтиҹә е'тибары илә маскасыны үзүндән атды. Мартын 4-дәки конститусијасында һөкумәт Австријаны үмуми малијјәси, ваһид көмрүк системи вә ваһид һәрби тәшкилаты олан бөлүнмәз монархија е'лан етди, бунунла да алман әјаләтләри илә алман олмајан әјаләтләр арасында һәр ҹүр сәрһәд вә фәргләри силди. Бу, Франкфурт мәҹлисинин гәтнамәләринә вә лајиһәси һазырланан үмумиттифаг конститусијасынын Мәҹлис тәрәфиндән гәбул едилмиш маддәләринә зидд олараг е'лан едилмишди. Австрија һөкумәти бунунла мәҹлисә мејдан охујурду вә бичарә Мәҹлисин ону гәбул етмәкдән башга һеч бир чарәси галмамышды. Мәҹлис буну һәдсиз ловғалыгла етди, өз күчүнү вә Мәҹлисин там ачизлијини чох көзәл баша дүшән Австрија исә буна сакитҹә фикир вермәјә биләрди. Лакин алман халгынын бу чох мөһтәрәм нүмајәндәлији, — Мәҹлис өзүнү belә адландырырды, — бу тәһгирә көрә Австријадан интигам алмаг үчүн өз әл-голуну бағлајыб Пруссија һөкумәтинин ајагларына дүшмәкдән даһа јахшы бир шеј тапмады. Нә гәдәр ағласығмаз көрүнә билсә дә, алман халгынын нүмајәндәлији нәтиҹә е'тибары илә мәһз о назирләрин габағында диз чөкдү ки, вахты илә өзү онлары конститусијанын вә халгын дүшмәни адландырыб дамғаламыш вә исте'фаја чыхмалары үзәриндә әбәс јерә тә'кид етмишди. Бу рүсвајчы сөвдәләшмәнин вә онун ардынҹа баш верән фаҹиәли комик һадисәләрин тәфәррүаты бундан сонракы мәгаләмизин мөвзусу олачагдыр.

Лондон, апрел 1852-ҹи ил.

XV

ПРУССИЈАНЫН ГӘЛӘБӘСИ

Инди биз Алманија ингилабы тарихинин ахырынчы фәслинә: Милли мәчлислә мүхтәлиф дөвләтләрин һөкумәтләри, хүсусән Пруссија һөкумәти арасындакы тоггушмаја, Чәнуби вә Гәрби Алманијадакы үсјана вә Пруссијанын бу үсјаны гәти сурәтдә јатырмасына кечирик.

Биз Франкфурт Милли мәчлисини иш башында көрдүк. Көрдүк ки, Австрија бу мәчлиси нечә тәпикләјирди, Пруссија ону нечә тәһгир едирди, кичик дөвләтләр она табе олмагдан нечә бојун гачырырдылар, еләэ өзүнүн ачиз мәркәзи «һөкумәти» ону нечә әлә салырды вә өз нөвбәсиндә өлкәнин бүтүн һөкмдарлары, онларын һәр бири мәркәзи «һөкумәти» нечә әлә салырды. Ахыра јахын иш бу зәиф, мүтәрәддид, ачиз ганунверичилик идарәси үчүн тамамилә тәһлүкәли шәкил алды. Бу идарә беләэ бир нәтичә чыхармаға мәчбур олду ки, «Алманијанын бирлији идејасы кими јүксәк идејанын һәјата кечмәси тәһлүкә гаршысындадыр»; бу исә нә аз, нә дә чох, о демәк иди ки, Франкфурт мәчлиси нә етмишдисә вә нә етмәјә һазырлашырдыса, чох еһтимал, бунларын һамысы илә бирликдә тез бир заманда из гојмадан јох олуб кедәчәкдир. Буна көрә дә Франкфурт мәчлиси өз бөјүк әсәри олан «империја конститусијасы»ны мүмкүн гәдәр тез баша чатдырмаг үчүн там чиддијјәтлә ишә киришди.

Лакин бурада гаршыја бир чәтинлик чыхды. Ичраијјә һакимијјәти нечә һакимијјәт олмалы иди? Бу һакимијјәт ичраијјә шурасымы олмалы иди? Мүдрик Мәчлис беләэ мүһакимә јеридирди ки, јох, бу, Алманијаны дөндәриб республика етмәк оларды. «Президентми олмалы иди?» Ахы бу да, нәтичә е'тибары илә ејни шејдир. Демәли, көһнә император рүтбәсини бәрпа етмәк лазымдыр. Ајдындыр ки, император монархлардан бири олмалыдыр, мадам ки, беләдир онда мәһз ким император олачагдыр? Көрүнүр, Рејс-Грејс-Шлејс-Лобенштејн-Еберсдорф кнјазындан* Баварија кралына** гәдәр dii minorum gentium***лардан һеч ким олмајачагдыр — нә Австрија, нә дә Пруссија буна јол вермәзди. Демәли, сөһбәт анчаг Австријадан вә ја Пруссијадан кедә биләрди. Бәс бу икисиндән мәһз һансы олмалы иди? Шүбһә јохдур ки, башга даһа әлверишли шәраитдә бу али Мәчлис индијәдәк ичлас едәрди вә

* — LXXII Һенрихдән. *Ред.*

** — II Максимилиан. *Ред.*

*** — һәрфијјән: кичик аллаһлардан; мәчази мә'нада: икинчи дәрәчәли сималардан. *Ред.*

әкәр Австрија һөкумәти Горди дүјүнүнү гырыб беләликлә Мәчлиси мүзакирә әзијјәтиндән азад етмәсәјди, Мәчлис мүәјјән бир гәрара кәлмәк игтидарында олмадығындан бу мүһүм дилемманы һәлә дә мүзакирә едәрди.

Австрија чох көзәл баша дүшүрдү ки, өзүнүн бүтүн әјаләтләрини итаәт алтына алыб Аврропа гаршысында өзүнү јенидән гүдрәтли бир Аврропа дөвләти кими көстәрә биләчәји андан е'тибарән сијаси чазибә гануну Алманијанын галан һиссәсини өзлүјүндә онун нүфуз даирәсинә чәкиб кәтирәчәк вә Австрија билавasитә Франкфурт мәчлисиндән алынан император тахт-тачынын она газандыра биләчәји нүфузун көмәји олмадан да кечинәчәкдир. Алманија императорларынын реал әһәмијјәтдән мәһрум олан тачыны атдыгдан сонра Австрија даһа күчлү олду, өз һәрәкәтләриндә өзүнү даһа сәрбәст һисс етди, чүнки Алманија императорларынын тачы Алманијанын дахилиндә вә харичиндә Австријанын күчүнү зәррә гәдәр артырмырды вә онун мүстәгил сијасәтинә анчаг әнкәл олурду. Јох, әкәр Австрија Италијада вә Мачарыстанда өз мөвгеләрини горујуб сахлаја билмәсәјди, Алманијада да тамамилә һөрмәтдән дүшәрди, онун тә'сири һечә чыхарды вә өз гүввәси там инкишаф һалында оланда әлиндән чыхан тачы барәсиндә өз иддиаларыны даһа һеч бир заман ирәли сүрә билмәзди. Буна көрә дә Австрија император һакимијјәтини нә шәкилдә олурса-олсун дирилтмәјин дәрһал әлејһинә чыхды вә Иттифаг сејмини, јә'ни Алманијанын 1815-чи ил тарихли трактатларда көстәрилиб гәбул олунан јеканә мәркәзи һөкумәтини бәрпа етмәји ачыгча тәләб етди. 1849-чу ил мартын 4-дә исә Австрија конститусија е'лан етди; бу конститусија анчаг о демәк иди ки, Австрија бөлүнмәз, мәркәзләшмиш вә мүстәгил монархија е'лан едилирди, елә монархија е'лан едилирди ки, һәтта Франкфурт мәчлисинин һәлә јенидән тәшкил етмәли олдуғу Алманијадан да тамамилә ајры иди.

Доғрудан да, беләә ачыгча мүһарибә е'лан едилдикдән сонра Франкфурт әлламәләри гаршысында Австријаны Алманијадан харич етмәкдән, өлкәнин галан һиссәләриндән исә бир нөв Шәрги Рома империјасы[33] — «кичик Алманија» јаратмагдан башга һеч бир чарә галмады; бу Алманијанын хејли мискин император ләббадәси ә'лаһәзрәт Пруссија кралынын чијнинә салынмалы иди. Хатырладаг ки, бу Чәнуби Алманија вә Орта Алманија либерал доктриначылары партијасы тәрәфиндән алты-сәккиз ил әввәл дүзәлдилмиш көһнә бир лајиһәни дирчәлтмәк демәк иди; бу доктриначылар белә һесаб едирдиләр ки, онларын көһнә шылтағыны вәтәнин хиласы үчүн «шаһматда ән јени бир ојун» кими јенидән өн сыраја кечирән һәгарәтли шәраит јухарыдан назил олмушдур.

Буна мүвафиг олараг, 1849-чу илин февралында вә мартында Мәчлис империја конститусијасыны, һабелә һүгуг бәјаннамәсини вә империја сечки ганунуну мүзакирә едиб гуртарды; һәм дә мәчбуријјәт үзүндән лап чох мәсәләләрдә күзәштә кетмәк лазым кәлди; бу күзәштләр ән зиддијјәтли характер дашыјырды, она көрә ки, каһ мүһафизәкар, даһа доғрусу, мүртәче партијаја күзәшт едилирди, каһ да Мәчлисин даһа габагчыл фраксијаларына. Ајдын иди ки, әввәлләр сағ чинаһа вә сағ мәркәзә (мүһафизәкарлара вә иртичачылара) мәхсус олан рәһбәр рол, јаваш-јаваш олса да, тәдричлә Мәчлисин сол вә ја демократик һиссәсинә кечирди. Австрија депутатларынын Мәчлисдә тамамилә икимә'налы мөвге тутмасы да,— Мәчлис онларын өлкәсини Алманијанын тәркибиндән харич етмишди; лакин бундан сонра да онлара Мәчлисдә галыб сәс вермәк тәклиф олунмушду,—Мәчлисдә мувазинәтин позулмасына сәбәб олурду. Беләликлә, артыг февралын ахырларында сол мәркәз вә сол чинаһ чох тез-тез австријалы сәсләринин көмәји илә әксәријјәт тәшкил едирди, лакин австријалыларын мүһафизәкар фраксијасы арабир әсла көзләнилмәдән, дилхошлуг үчүн сағ чинаһ илә бирликдә сәс верир вә јенидән тәрәзинин көзүнү әкс тәрәфә әјирди. Австријалыларын мүһафизәкар фраксијасы Мәчлисә бу чүр гәфил сычрајышлар етдирмәклә она нифрәт газандырмаг истәјирди, буна исә гәтијјән еһтијач јох иди, чүнки халг күтләләри лап чохдан јәгин етмишдиләр ки, Франкфуртда ирәли кәлән нә варса, һамысы тамамилә бош вә фајдасыздыр. Бу заман бир тәрәфдән о бири тәрәфә бу чүр сәндәләмәк шәраитиндә нечә бир конститусија тәртиб олундуғуну тәсәввүр етмәк асандыр.

Мәчлисин, өзүнү ингилаби Алманијанын јарашыг вә ифтихары сајан сол чинаһы Австрија истибдадынын фитвасы илә онун хејиринә иш көрән бир нечә нәфәр Австрија сијасәтчисинин хејирхаһлығы, даһа доғрусу, бәдхаһлығы үзүндән газанылмыш бир нечә чүзи мүвәффәгијјәтдән тамамилә мәст иди. Франкфурт мәчлиси бу демократларын һеч дә ајдын олмајан принсипләринә азачыг бәнзәр принсипләри ән чүз'и шәкилдә бәјәнән кими, онлар сәс-күјлә хәбәр верирдиләр ки, вәтәни вә халгы хилас етмишләр. Бу бәдбәхт, ағылданкәм адамлар үмумән тамамилә јекрәнк кечән өмүрләри бојунча мүвәффәгијјәтә бәнзәр һәр һансы бир шејә чох аз өјрәшмиш олдугларына көрә доғрудан да белә күман едирдиләр ки, онларын ики вә ја үч артыг сәслә гәбул едилән кичик дүзәлишләри Авропанын симасыны бүтүнлүклә дәјишдирәчәкдир. Мәчлисин һәр һансы башга бир һиссәсиндән даһа артыг дәрәчәдә онлар өз ганунверичилик фәалијјәтләринин лап әввәлиндән мүаличәси олмајан *парламент кретинизми* хәстәлијинә тутулмушду-

лар; бу мәрәзин бәдбәхт гурбанларында белә бир тәкәббүрлү гәнаәт һасил олур ки, куја бүтүн дүнја, онун тарихи вә кәләҹәји мәһз онларын үзв олуб шәрәфләндирдикләри нүмајәндәли идарәнин сәс чохлуғу илә истигамәтләндирилир вә мүәјјән едилир. Онлар өзләрини инандырмышдылар ки, бу нүмајәндәлик бинасындан кәнарда нә олурса-олсун, һәр шеј: мүһарибәләр, ингилаблар, дәмирјол чәкилмәси, бүтөв-бүтөв јени гит'әләрин мәскунлашдырылмасы, Калифорнијада гызыл кәшф едилмәси, Мәркәзи Американын каналлары, рус гошунлары — бир сөзлә, бәшәријјәтин мүгәддәратына мүәјјән тә'сир көстәрдијини азачыг да олса иддиа едә биләҹәк нә варса һәр шеј — онларын һөрмәтли палатасыны мәһз инди мәшғул едән мүһүм мәсәләнин һәллиндән асылы олуб, һеч бир шејлә мүгајисә едилә билмәјәҹәк һадисәләрин јанында куја һеч бир шејдир. Беләликлә, Мәҹлисин демократ партијасы јалныз өз реептләринин бә'зисини «империја конститусијасына» кизлинҹә салдырмаға мүвәффәг олдуғуна көрә өзүнү биринҹи нөвбәдә она тәрәфдар чыхмаға борҹлу билди, һәрчәнд бу конститусијанын һәр бир мүһүм маддәси демократ партијасынын чох тез-тез е'лан олунан принсипләринә дабан-дабана зидд иди. Бу јарымчыг әсәрин әсас мүәллифләри, нәһајәт, ону талејин өһдәсинә бурахыб демократ партијасына вәсијјәт едәндә исә демократ партијасы бу мирасы гәбул етди вә бу *монархија* конститусијасыны мүдафиә едирди, һәтта *о заман* онун өз *республика* принсипләрини е'лан едәнләрин әлејһинә чыхырды.

Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, зиддијјәт бу ҹәһәтдән анҹаг заһири зиддијјәт иди. Империја конститусијасынын гејри-мүәјјән, дахилән зиддијјәтли вә јеткин олмајан характери бу демократ ҹәнабларын јеткин олмајан, долашыг, бир-биринә зидд сијаси идејаларынын анҹаг дәгиг ин'икасы иди. Онларын нитгләри вә јазылары — әкәр онларын үмумијјәтлә јазмаға габилијјәти вардыса, — һәтта буну кифајәт дәрәҹәдә тәсдиг етмәсәјди дә, онларын ишләри буна тамамилә сүбут ола биләрди. Ахы сағлам дүшүнҹәли адамлар арасында өзлүјүндә ајдын бир шеј һесаб едилир ки, һәр бир адам һаггында онун дедијинә көрә дејил, әмәлләринә көрә мүһакимә јеритмәк лазымдыр; адамын өзүнү нечә гәләмә вердијинә көрә дејил, нә етдијинә вә һәгигәтдә нә олдуғуна көрә фикир јеритмәк лазымдыр. Алман демократијасынын бу гәһрәманларынын ишләри исә сонра көрәҹәјимиз кими, кифајәт гәдәр ајдын олуб һеч бир изаһа еһтијаҹ јохдур. Һәр һалда империја конститусијасы бүтүн әлавәләри вә јамаглары илә бирликдә гәти гәбул едилди вә мартын 28-дә Пруссија кралы — 248 депутат битәрәф галдығы вә 200 депутат иҹласда олмадығы һалда 290 сәслә — Австријасыз Алманијанын императору сечилди.

Тарихин истеһзасы өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатды: 1848-чи ил 18 март ингилабындан үч күн сонра IV Фридрих-Вилһелм һејрәтләнмиш Берлин күчәләриндә император һоггабазлығы[188] чыхартдығы заман крал елә бир һалда иди ки, бу һалына көрә бә'зи башга јерләрдә онун барәсиндә Мен штатынын спиртли ичкиләр әлејһинә гануну тәтбиг едилә биләрди, — бу мәнфур һоггабазлыг арадан дүз бир ил кечәндән сонра бүтүн Алманијанын јаланчы нүмајәндәли мәчлиси тәрәфиндән бәјәнилди. Алман ингилабынын јекуну белә иди!

Лондон, ијул 1852-чи ил.

XVI

МИЛЛИ МӘЧЛИС ВӘ ҺӨКУМӘТЛӘР

Франкфурт Милли мәчлиси Пруссија кралыны Алманијанын (Австријасыз) императору сечәндән сонра тахт-тачы Фридрих-Вилһелмә тәклиф етмәк үчүн Берлинә депутатлар һеј'әти көндәрди, сонра исә өз ичласларыны тә'хирә салды. Фридрих-Вилһелм апрелин 3-дә депутатлары гәбул етди. Фридрих-Вилһелм депутатлара билдирди ки, халг нүмајәндәләринин сәси илә өзүнә верилән һүгугу — Алманијанын бүтүн башга монархлары үзәриндә бөјүклүк һүгугуну гәбул едирсә дә, нә гәдәр ки, онун башчылығыны вә она белә һүгуг верән империја конститусијасыны дикәр монархларын гәбул едәчәкләриндән әмин дејилдир, император тахт-тачыны гәбул едә билмәз. Алманија һөкумәтләринин иши, — дејә о әлавә етди, — ону мүзакирә етмәкдир ки, бу конститусија онларын тәсдиг едә биләчәји конститусијадырмы? О, ахырда деди ки, һәр һалда, император олуб-олмајачағындан асылы олмајараг, харичи вә ја дахили дүшмәнә гаршы гылынчыны сијирмәјә һәмишә һазырдыр. Биз көрәчәјик ки, о өз вә'дини Милли мәчлисин әсла көзләмәдији бир тәрздә јеринә јетирди.

Франкфурт әлламәләри әсаслы дипломатик тәһгигатдан сонра, нәһајәт, бу нәтичәјә кәлдиләр ки, бу чаваб тахт-тачы рәдд етмәјә бәрабәрдир. Буна көрә дә (апрелин 12-дә) онлар гәрара алдылар ки, империја конститусијасы өлкәнин ганунудур вә ону мүдафиә етмәк лазымдыр, лакин онлар бундан сонра нечә һәрәкәт етмәли олдугларыны гәтијјән билмәдикләринә көрә отуз нәфәр үзвдән ибарәт комиссија сечдиләр; һәмин комиссија бу конститусијанын нә үсулла һәјата кечириләчәји барәсиндә тәклифләр ишләјиб һазырламалы иди.

Бу гәрар Франкфурт мәчлиси илә алман һөкумәтләри арасында инди башланмыш мүнагишә үчүн ишарә олду.

Буржуазија вә хүсусилә хырда буржуазија јени Франкфурт конститусијасына дәрһал тәрәфдар чыхды. Онлар «ингилабы баша чатдырмалы» олан аны даһа көзләјә билмәздиләр. Австрија вә Пруссијада бу заман силаһлы гүввәнин ишә гарышмасы јолу илә ингилаба сон гојулмушду. Јухарыда адлары чәкилән синифләр бу әмәлијјатда даһа аз зоракылыг ишләтмәји үстүн тутардылар, лакин онларын башга јолу јох иди. Иш көрүлмүшдү вә бунунла һесаблашмаг лазым кәлирди — онлар дәрһал бах бу гәрары гәбул етдиләр вә ону ән бөјүк фәдакарлыгла јеринә јетирирдиләр. Ишин нисбәтән раһат кетдији кичик дөвләтләрдә чохдан иди ки, буржуазија өз руһуна чох ујғун олан парламент тәшвигаты илә кифајәтләнирди; бу тәшвигат заһирән тә'сирли көрүнсә дә, тамамилә сәмәрәсиз иди, чүнки онун далында һеч бир гүввә дајанмамышды. Беләликлә, ајрылыгда алман дөвләтләринин һәр бири санки јени вә гәти бир форма алмышды вә белә күман едирдиләр ки, һәмин форма онларын һамысына бундан белә динч конститусија инкишафы јолуна гәдәм гојмаг имканы верәчәкдир. Бирчә мәсәлә: Алманија иттифагынын јени сијаси тәшкилаты мәсәләси һәлл едилмәјиб ачыг галырды. Һәм дә һәлә тәһлүкә доғура биләчәк бир мәсәлә кими көрүнән бу јеканә мәсәләни дәрһал һәлл етмәји зәрури һесаб едирдиләр. Буна көрә иди ки, буржуазија конститусијаны мүмкүн гәдәр тез ишләјиб һазырламаға Франкфурт мәчлисини вадар етмәк үчүн она тәзјиг көстәрирди; буна көрә иди ки, ири вә хырда буржуазија тә'чили олараг сабит гајда-ганун јаратмаг үчүн бу конститусијаны, нечәлијиндән асылы олмајараг, гәбул вә мүдафиә етмәји гәрара алмышды. Узун сөзүн гысасы, империја конститусијасы уғрунда һәрәкат лап әввәлдән мүртәче һиссәләрдән доғмушду вә ону ингилабдан чохдан јорулмуш синифләр башламышдылар.

Лакин ишин бир чәһәти дә вар иди. Алманијанын кәләчәк конститусијасынын биринчи вә әсас принсипләри ингилабын биринчи ајларында, 1848-чи илин јазында вә јајында, халг һәрәкаты һәлә јүксәлмәкдә олдуғу заман гәбул едилмишди. Онда гәбул олунан гәрарлар *о заман үчүн* тамамилә мүртәче гәрарлар олса да, инди, Австрија вә Пруссија һөкумәтләринин зоракы һәрәкәтләриндән сонра бу гәрарлар сон дәрәчә либерал вә һәтта демократик көрүнүрдү. Бунлары өлчмәк үчүн истифадә олунан ме'јар дәјишилмишди. Франкфурт мәчлиси мә'нәви чәһәтдән интиһар етмәдән вахты илә өзүнүн гәбул етдији бу гәрарларын үстүндән гәләм чәкә билмәзди, Австрија илә Пруссијанын гылынч күчүнә гәбул етдирдији конститусијалары нүмунә көтүрүб империја конститусијасыны әсаслы

сурәтдә дәјишдирә билмәзди. Бундан әлавә, көрдүјүмүз кими, бу Мәчлисдә әксәријјәт өз јерини дәјишмишди, либераллар вә демократлар партијасынын нүфузу кет-кедә артырды. Беләликлә, империја конститусијасы өзүнүн заһирән мүстәсна дәрәчәдә демократик олан мәншәји илә фәргләнмәклә галмырды: ејни заманда бу конститусија өзүнүн сајча чох олан бүтүн зиддијјәтләринә бахмајараг, һәр һалда бүтүн Алманијада ән либерал конститусија иди. Һәмин конститусијанын ән бөјүк нөгсаны бундан ибарәт иди ки, анчаг гуру кағыз парчасы олуб өз мүддәаларыны һәјата кечирмәк үчүн һеч бир гүввәјә малик дејилди.

Белә бир шәраитдә тәбии иди ки, демократ партијасы адланан партија, јә'ни хырда буржуазијанын әксәријјәти империја конститусијасындан бәрк јапышырды. Бу синиф һәмишә өз тәләбләриндә, конститусијалы монархија тәрәфдары олан либерал буржуазијадан узаға кедирди; бу синиф бөјүк бир чәсарәтлә чыхыш едир, чох тез-тез силаһлы мүгавимәтлә һәдәләјир, азадлыг уғрунда мүбаризәдә ганындан, чанындан кечәчәји һаггында боллуча вә'д верирди; лакин чохлу дәлилләрлә артыг сүбут етмишди ки, тәһлүкә чағында һәмишә мејдандан гачыр вә гәти мәғлубијјәтин ертәси күнү өзүнү һәмишәкиндән даһа јахшы һисс едир, јә'ни өзүнү о заман јахшы һисс едир ки, һәр шеј итирилмиш олса да, һеч олмазса бундан тәсәлли тапа билир ки, нә олурса-олсун иш *артыг* көрүлмүшдүр. Одур ки, Франкфурт конститусијасына ири банкирләрин, фабрикчиләрин вә тачирләрин сәдагәти нисбәтән тәмкинли бир сәдагәт олуб онун хејринә ади бир нүмајишә даһа чох бәнзәдији һалда, онлардан бир пилләә ашағыда дуран ичтимаи синиф, бизим чәсур демократик хырда буржуалар бөјүк бир дәбдәбә илә ирәлијә атылыб һәмишә олдуғу кими билдирмишдиләр ки, ганларыны сон дамчысынадәк ахытмаға разы олардылар, амма империја конститусијасынын сүгутуна јол вермәзләр.

Империја конститусијасыны дәрһал тәтбиг етмәк уғрунда бу ики партијанын — конститусијалы монархија тәрәфдары буржуазијанын вә аз-чох демократик хырда буржуаларын мүдафиә етдији һәрәкат сүр'әтлә кенишләнди; бу һәрәкат ән күчлү ифадәсини ајры-ајры дөвләтләрин парламентләриндә тапды. Пруссија, Һанновер, Саксонија, Баден, Вүртемберг палаталары бу конститусијаја тәрәфдар чыхдылар. Һөкумәтләр илә Франкфурт мәчлиси арасында мүбаризә тәһлүкәли бир шәкил алырды.

Лакин һөкумәтләр чәлд һәрәкәт едирдиләр. Пруссија палаталары конститусијаја зидд бир үсулла бурахылды, зира бу палаталар Пруссија конститусијасыны һәлә нәзәрдән кечириб

тәсдиг етмәли иди; Берлиндә һөкумәт гәсдән иғтишашлар төрәтди, ертәси күн, апрелин 28-дә исә Пруссија назирләр һеј'әти бир тә'мим нотасы вериб империја конститусијасыны сон дәрәчә анархист вә ингилаби бир сәнәд е'лан етди вә көстәрди ки, алман һөкумәтләри ону нәзәрдән кечириб чиркабдан тәмизләмәлидирләр. Беләликлә, Франкфурт әлламәләринин һәмишә өјүндүкләри, лакин нәтичә е'тибары илә гурмаға мүвәффәг олмадыглары тә'сиседичи суверен һакимијјәти Пруссија чәкинмәдән рәдд етди. Артыг ганун е'лан олунмуш конститусијаны мүзакирә етмәк үчүн монархлар конгреси[189] — јенниләшдирилмиш көһнә Иттифаг сејми — чағырылды. Пруссија ејни заманда Франкфуртдан үчкүнлүк јол гәдәр аралы Крејснаха гошун топлады вә кичик дөвләтләрә тәклиф етди ки, онлар да белә һәрәкәт етсинләр вә әкәр онларын палаталары Франкфурт мәчлисинә гошулмаг фикринә дүшәрсә, онлар да дәрһал өз палаталарыны бурахсынлар. Һанновер вә Саксонија дәрһал бу чүр һәрәкәт етди.

Ајдын иди ки, мүбаризәнин мүгәддәраты јалныз силаһ күчүнә һәлл едилә биләр. Һөкумәтләрин дүшмәнчилији вә халг арасында һәјәчан күндән-күнә даһа бариз шәкилдә ашкара чыхырды. Демократик әһвали-руһијјәли вәтәндашлар һәр јердә гошунун башыны биширмәјә чалышырдылар вә Чәнуби Алманијада буну бөјүк мүвәффәгијјәтлә едирдиләр. Һәр јердә кениш күтләви јығынчаглар чағырылыр вә бу јығынчагларда империја конститусијасыны вә Милли мәчлиси, әкәр лазым кәләрсә, силаһ күчүнә мүдафиә етмәк һаггында гәтнамәләр чыхарылырды. Бу мәгсәдлә Рејн Пруссијасынын бүтүн ичма шуралары депутатларынын Көлндә јығынчағы чағырылды. Пфалсда, Берг маһалында, Фулдада, Нүрнбергдә, Оденвалдда кәндлиләр чох бөјүк дәстәләрлә јығынчаға топлашырдылар вә араларында чох бөјүк руһ јүксәклији вар иди. Ејни заманда Франсада Мүәссисләр мәчлиси бурахылмышды вә һәр јердә јени сечкиләрә һазырлыг чох бөјүк һәјәчан шәраитиндә кедирди, Алманијанын шәрг сәрһәддиндә исә мачарлар бир ајдан да аз бир мүддәт әрзиндә бир сыра парлаг гәләбәләр чалараг Австрија һүчумунун ахыныны Тиссадан узаглашдырыб Лејтаја тәрәф јөнәлтмишдиләр, күнбәкүн көзләнирди ки, онлар Вјананы һүчумла алачаглар. Бир сөзлә, һәр јердә халгын тәхәјјүлү сон дәрәчә чошдуғуна, һөкумәтләрин мејдан охујан сијасәти исә күндән-күнә даһа ајдын шәкилдә тәзаһүр етдијинә көрә силаһлы тоггушма лабүд олду вә јалныз ағылданкәм горхаглар инана биләрдиләр ки, мүбаризә динч јолла гуртарачагдыр. Мәһз бу ағылданкәм горхаглар Франкфурт мәчлисиндә ән кениш сурәтдә тәмсил едилмишләр.

Лондон, ијул 1852-чи ил.

XVII

ҮСЈАН

Франкфурт Милли мәчлиси илә алман дөвләтләринин һөкумәтләри арасындакы лабүд мүнагишә, нәһајәт, 1849-чу ил мајын биринчи күнләриндә ачыг дүшмәнчилик һәрәкәтләри шәклиндә башланды. Өз һөкумәти тәрәфиндән кери чағырылан Австрија депутатлары — сол партијанын, јахуд демократлар партијасынын бир нечә нәфәр үзвүндән башга — Мәчлиси тәрк едиб өз јерләринә гајытмышдылар. Мүһафизәкар депутатларын әксәријјәти ишин нә шәкил алдығыны көрәрәк, һәтта өз һөкумәтләри буну тәләб етмәмишдән дә әввәл Мәчлисдән чыхыб кетмишди. Беләликлә, бундан әввәлки мәгаләләримиздә көстәрдијимиз вә сол чинаһын нүфузуну күчләндирән сәбәбләрдән асылы олмајараг, тәкчә сағ депутатларын фәрар етмәси, Мәчлисин әввәлки азлығынын дөнүб чохлуг олмасы үчүн кифајәт иди. Белә бир хошбәхтлији индијәдәк һеч јухуларында да көрмәјән јени чохлуг нүмајәндәләри әввәлләр мүхалифәт күрсүләриндә отураркән өзләринин бу мөвгеләриндән истифадә едәрәк, көһнә чохлуғун вә онун империја һөкумәтинин зәифлији, гәтијјәтсизлији, сүстлүјү һаггында лағлағылыг едирдиләр. Инди исә бирдән-бирә *онлар өзләри* бу көһнә чохлуғун јерини тутмалы олмушдулар. Инди *онлар* көстәрмәли идиләр ки, өзләринин нәјә габилијјәти вар. *Онларын* фәалијјәти, әлбәттә, сә'ј, гәтијјәт вә фәаллығын тәчәссүмү олмалыдыр. *Онлар* Алманијанын күлүдүрләр, гочалыб әлдән дүшмүш империја рекентини вә онун гәтијјәтсиз назирләрини тез һәрәкәтә кәтирә биләрләр, әкәр бу мүмкүн олмаса, халг суверенлијинин гүввәсиндән истифадә едиб — кимин һүнәри вар буна шүбһә етсин! — бу бачарыгсыз һөкумәти девирәр, әвәзиндә елә бир фәал, јорулмаз ичра һакимијјәти гурарлар ки, Алманијанын ничатыны тә'мин едәр. Заваллылар! *Онларын* һакимијјәти — әкәр һеч кимин һакимијјәтә табе олмадығы бир заманда үмумијјәтлә һакимијјәтдән сөһбәт ачмаг мүмкүндүрсә, — һәтта өз сәләфләринин һакимијјәтиндән дә күлүнч бир һакимијјәт олду.

Јени чохлуг е'лан етди ки, бүтүн манеәләрә бахмајараг, империја конститусијасыны һәјата кечирмәк, өзү дә *дәрһал* һәјата кечирмәк лазымдыр, е'лан етди ки, халг ијулун 15-дә јени нүмајәндәләр палатасына депутатлар сечмәли вә һәмин палата августун 22-дә Франкфуртда топлашмалыдыр. Бу, империја конститусијасыны гәбул етмәмиш олан һөкумәтләрә вә ән әввәл бүтүн Алманија әһалисинин дөрддә үч һиссәсиндән чохунун јашадығы Пруссија, Австрија вә Баварија һөку-

мәтләринә ачыгдан-ачыға мүһарибә е'лан етмәк демәк иди вә һәмин һөкумәтләр е'лан олунан бу мүһарибәни дәрһал гәбул етдиләр. Пруссија илә Баварија да өз әразиләриндән Франкфурта көндәрилән депутатлары кери чағырдылар вә Милли мәчлисә гаршы һәрби һазырлыг тәдбирләрини сүр'әтләндирдиләр. Дикәр тәрәфдән, империја конститусијасынын вә Милли мәчлисин хејринә демократлар партијасынын (парламентдән кәнарда) дүзәлтдији нүмајишләр кетдикчә даһа чошгун вә чидди характер алыр вә ифратчы партија тәрәфдарларынын рәһбәрлији илә фәһлә күтләси елә бир ишин мүдафиәси үчүн силаһдан јапышмаға һазыр олдуғуну бүрузә верирди ки, бу иш фәһләләрин өз иши олмаса да, һәр һалда Алманијаны көһнә монархија буховларындан азад етмәклә фәһләләр үчүн өз мәгсәдләрини һәјата кечирмәјә бир гәдәр јахынлашмаг имканы јарадырды. Беләликлә, бу зәмин үзәриндә һәр јердә халгла һөкумәтләр арасындаән кәскин мүнагишә әмәлә кәлди; партлајыш лабүд иди; мина долдурулмушду вә онун партламасы үчүн бирчә гығылчым кифајәт иди. Саксонијада палаталарын бурахылмасы, Пруссијада ландверин (һәрби еһтијат гүввәләринин) ордуја чағырылмасы, империја конститусијасына һөкумәтләрин ачыгча мүгавимәт көстәрмәси белә бир гығылчым олду; гығылчым јеринә дүшдү вә өлкәнин һәр јерини о саат алов бүрүдү. Мајын 4-дә Дрездендә халг галиб кәлиб шәһәри алды вә кралы* говду; гоншу маһалларын һамысы үсјанчылара көмәк көндәрди. Рејн Пруссијасында вә Вестфалијада ландвер чыхыш етмәкдән бојун гачыртды, чәббәханалары тутду вә империја конститусијасыны мүдафиә етмәк үчүн силаһланды. Пфалсда халг Баварија һөкумәт мә'мурларыны һәбс етди, хәзинәни тутду вә Мүдафиә комитәси јаратды, бу комитә е'лан етди ки, әјаләт Милли мәчлисин һимајәси алтындадыр. Вүртембергдә халг кралы** вадар етди ки, империја конститусијасыны танысын; Бадендә исә орду халгла иттифага кириб бөјүк һерсогу*** гачмаға мәчбур етди вә мүвәггәти һөкумәт гурду. Алманијанын башга јерләриндә халг силаһлы үсјан галдырмаг вә өзүнү Милли мәчлисин ихтијарына вермәк үчүн мәчлисдән анчаг гәти бир ишарә көзләјирди.

Милли мәчлисин шәрәфсиз кечмишиндән сонра онун вәзијјәти көзләнилә билдијинә нисбәтән хејли әлверишли иди. Алманијанын гәрб јарысы Мәчлиси мүдафиә етмәк үчүн силаһа сарылмышды; һәр јердә гошун тәрәддүд едирди; кичик

---

* — II Фридрих-Августу. *Ред.*
** — I Вилһелми. *Ред.*
*** — Леополду. *Ред.*

дөвләтләрдә гошунун мејли ачыг-ашкар һәрәката тәрәф иди. Мачарларын галибијјәтли һүчуму Австријаны чана дојдурмушду, алман һөкумәтләринин еһтијат истинадкаһы олан Русија исә вар гүввәсини топлајырды ки, мачар гошунларына гаршы Австријаны мүдафиә етсин. Јалныз Пруссијанын өһдәсиндән кәлмәк галырды, бу өлкәдә ингилаба рәғбәт бәсләндији бир шәраитдә исә белә бир мәгсәдә чатмаг, шүбһәсиз мүмкүн иди. Бир сөзлә, һәр шеј Мәчлисин өзүнү нечә апарачағындан асылы иди.

Еjни илә мүһарибә кими, башга нөв сәнәтләр кими, үсјан да сәнәтдир. Үсјан мүәјјән гајдалара табедир вә бу гајдаларын унудулмасы һәмин гајдалара риајәт етмәмәкдә мүгәссир олан партијаны мәһвә доғру апарыр. Бу гајдалар партијаларын маһијјәтиндән, белә һалларда гаршыја чыхан шәраитин маһијјәтиндән доған мәнтиги нәтичә олдуғу үчүн елә ајдын вә садәдир ки, 1848-чи илин мүхтәсәр тәчрүбәси алманлары бунларла кифајәт дәрәчәдә таныш етмишди. Биринчиси, әкәр ахыра гәдәр кетмәк гәтијјәти јохдурса, һеч бир заман үсјанла ојнамаг лазым дејилдир. Үсјан сон дәрәчә гејри-мүәјјән кәмијјәтләр тәнлијидир вә бу кәмијјәтләрин гијмәти һәр күн дәјишилә биләр. Тәшкилат, интизам вә ән'әнәви нүфуз үстүнлүјү бүтүнлүклә о дөјүш гүввәләринин тәрәфиндәдир ки, онлара гаршы чыхыш етмәк лазым кәлир; үсјан едәнләр дүшмәнә гаршы бөјүк гүввә топлаја билмәсәләр, әзиләр вә мәһв едиләрләр. Икинчиси, әкәр үсјан башланмышдырса, ән бөјүк бир гәтијјәтлә һәрәкәт етмәк вә һүчума кечмәк лазымдыр. Мүдафиә һәр бир силаһлы үсјанын өлүмүдүр; мүдафиәдә үсјан һәлә дүшмәнлә мүбаризәдә өз гүввәсини сынамаздан әввәл боша чыхыр. Нә гәдәр ки, дүшмәнин гошуну һәлә дағыныг һалдадыр, ону гәфилдән јахаламаг лазымдыр; һәр күн һәтта кичик дә олса јени мүвәффәгијјәтләр әлдә етмәк лазымдыр; үсјан едәнләрин биринчи мүвәффәгијјәтли һәрәкәтинин сәнә вердији мә'нәви үстүнлүјү әлиндә сахламалысан; һәмишә даһа күчлүнүн далынча кедән вә һәмишә даһа е'тибарлы тәрәфә кечән мүтәрәддид үнсүрләри өз тәрәфинә чәкмәлисән; дүшмән өз гошунуну сәнә гаршы топламаға мачал тапмамыш ону кери чәкилмәјә мәчбур етмәлисән; бир сөзлә, бу вахтадәк мә'лум олан ингилаби тактика усталарынын ән бөјүјү Дантонун дедији кими һәрәкәт ет: de l'audace, de l'audace, encore de l'audace!*

Беләликлә, Франкфурт Милли мәчлиси өзүнү көзләјән лабүд өлүм тәһлүкәсиндән гачынмаг үчүн нә етмәли иди? Мәчлис, ән әввәл, вәзијјәти ајдын баша дүшмәли вә јәгин етмәли

* — чәсарәт, чәсарәт вә јенә дә чәсарәт! *Ред.*

иди ки, инди онун ја һөкумәтә данышыгсыз табе олмагдан, ја да һәр чүр тәрәддүдләри гәтијјәтлә бир кәнара гојуб силаһлы үсјана гошулмагдан башга бир чарәси јохдур. Икинчиси, Мәчлис баш вермиш үсјанларын һамысыны ачыг сурәтдә гәбул етмәли, халгы һәр јердә силаһа сарылыб милли нүмајәндәлији мүдафиә етмәјә чағырмалы, монархларын, назирләрин вә өз мүвәккилләри илә тәмсил олунан суверен халга зидд кетмәјә чәсарәт едәчәк башга шәхсләрин һамысыны ганундан харич е'лан етмәли иди. Үчүнчүсү, Мәчлис Алманијанын империја рекентини дәрһал вәзифәсиндән көтүрмәли, күчлү, фәал, *һеч нәјин гаршысында кери чәкилмәјән* ичраијјә һакимијјәти јаратмалы, билаваситә өз мүдафиәси үчүн үсјанчыларын силаһлы гүввәләрини Франкфурта чағырыб бунунла да ејни заманда үсјанын јајылмасы үчүн гануни бәһанә јаратмалы, өз сәрәнчамында олан дөјүш гүввәләринин һамысыны бирләшдириб тәшкил етмәли иди — бир сөзлә, өз мөвгејини мөһкәмләтмәк вә дүшмәнләрин мөвгејини зәифләтмәк үчүн мүмкүн васитәләрин һамысындан тез вә тәрәддүдсүз истифадә етмәли иди.

Франкфурт Мәчлисинин хејирхаһ демократлары һәр чәһәтдән мәһз бунун әксинә һәрәкәт етдиләр. Бу һөрмәтли чәнаблар иши башлы-башына бурахмагла кифајәтләнмәјиб о дәрәчәјә чатдырдылар ки, һазырланан бүтүн үсјан һәрәкатларыны өз мүгавимәтләри илә доғрудан-доғруја боғурдулар. Мәсәлән: Нүрнбергдә ч. Карл Фогт белә етди. Онлар Саксонијада, Рејн Пруссијасы вә Вестфалијада үсјанларын јатырылмасына јол вердиләр, һәмин үсјанлара онларын јеканә көмәји бу олду ки, үсјанлар пуча чыхандан сонра онлар Пруссија һөкумәтинин кобуд амансызлығына гаршы сентиментал бир протест етдиләр. Онлар Чәнуби Алманија үсјанлары илә кизли дипломатик әлагә сахлајырдылар, амма бу үсјанлары бир дәфә дә олса ачыг сурәтдә танымаг јолу илә мүдафиә етмәдиләр. Онлар билирдиләр ки, империја рекенти һөкумәтләрин тәрәфиндәдир, амма бунунла белә *ону* һәмин һөкумәтләрин фитнә-фәсадына мүгавимәт көстәрмәјә чағырырдылар, рекент исә буна һеч мәһәл гојмурду. Көһнә мүһафизәкар олан империја назирләри бу ачиз Мәчлиси һәр ичласда лаға гојурдулар вә Мәчлис буна дөзүрдү. Силезијадан депутат сечилиб «Neue Rheinische Zeitung»-ун редакторларындан бири олан Вилһелм Волф империја рекентинин* империјада биринчи вә ән бөјүк хаин олдуғуну һаглы олараг көстәриб онун ганундан харич е'лан олунмасыны Мәчлисдән тәләб едәндә исә, бу демократ ингилабчыларын хејирхаһ һиддәтини ифадә едән үму-

* — Иоһаннын. *Ред.*

ми бағыртылар Волфун сәсини боғуб ешидилмәз етди! Сөзүн гысасы, онлар чәнә вурмагда, протест етмәкдә, бәјанат вермәкдә, һәр шеји тәнтәнә илә билдирмәкдә јенә дә давам едирдиләр, амма иш көрмәк үчүн һеч бир заман кифајәт дәрәчәдә нә мәрд, нә дә ағыллы олмамышдылар, һалбуки һөкумәтләрин дүшмән гошунлары кетдикчә јахынлашырды, онларын өз ичраијјә һакимијјәти олан империја рекенти исә онлара чиддчәһдлә гују газыр, онлары тезликлә мәһв етмәјә алман һөкмдарлары илә бирликдә һазырлыг көрүрдү. Беләликлә, бу мәнфур Мәчлис олар-олмаз нүфузуну итирди; Мәчлисин талеји онун мүдафиәсинә галхышмыш үсјан иштиракчыларыны даһа марагландырмырды, сонра көрәчәјимиз кими, нәһајәт, иш рүсвајчылыгла гуртарыб бу Мәчлисин чаны чыханда, онун шәрәфсизчәсинә јох олуб кетдијинә һеч фикир верән дә олмады.

Лондон, август 1852-чи ил.

XVIII

ХЫРДА БУРЖУАЗИЈА

Биз ахырынчы мәгаләмиздә көстәрдик ки, алман һөкумәтләри илә Франкфурт парламенти арасындакы мүбаризә, нәтичә е'тибары илә, о дәрәчәдә шиддәтләнмишди ки, мајын биринчи күнләриндә Алманијанын бөјүк бир һиссәсиндә: әввәл Дрезендә, сонра Баварија Пфалсында, Рејн Пруссијасынын бир һиссәсиндә вә нәһајәт, Бадендә ачыг үсјанлар башланды. Бүтүн һалларда үсјанчыларын *әсл мүбариз* гүввәләри *шәһәр фәһләләриндән* ибарәт иди ки, онлар да биринчи олараг силаһа сарылыб гошунла дөјүшә кирирдиләр. Кәнд әһалисинин чох јохсул тәбәгәләринин бир һиссәси, јә'ни муздурларла хырда кәндлиләр фәһләләрә, бир гајда олараг, мүнагишә башландыгдан сонра гошулурдулар. Капиталистләр синфиндән ашағыда дуран бүтүн синифләрин кәнчләринин чоху, мүвәггәти дә олса, үсјанчы ордулар сырасында иди, лакин иш даһа чидди шәкил алар-алмаз бу олдугча рәнкарәнк кәнчләр дәстәси сүр'әтлә сејрәлди. Хүсусән өзләрини «интеллект нүмајәндәләри» адландырмағы хошлајан тәләбәләри, забит рүтбәси вермәклә сахламаг мүмкүн олмајанда онлар өз бајрагларыны биринчи олараг гојуб кедирдиләр; забит рүтбәси алмаг үчүн лазым олан кејфијјәтләр исә онларда, әлбәттә, анчаг ән надир һалларда олурду.

Фәһлә синфи бу үсјанда иштирак етди, нечә ки, һәр бир башга үсјанда да иштирак едәрди, әкәр үмид олсајды ки, һәмин үсјан ја онун сијаси һөкмранлыға вә ичтимаи ингилаба

доғру кедән јолу үзәриндәки манеәләрдән бә'зиләрини көтүрәчәк, ја да нүфузу даһа чох, чәсарәти исә даһа аз олан ичтимаи синифләри, һеч олмазса, индијә гәдәр јеритдикләри хәтдән даһа гәтијјәтли вә даһа ингилаби бир хәтт јеритмәјә вадар едәчәкдир. Фәһлә синфи силаһа сарылдығы заман тамамилә дәрк едирди ки, билаваситә мәгсәдләринә көрә бу мүбаризә онун өз мүбаризәси дејилдир. Лакин фәһлә синфи онун үчүн јеканә дүзкүн олан бир тактикаја әмәл едирди: фәһлә синфи өз чијинләриндә учалмыш (буржуазијанын 1848-чи илдә етдији кими) һеч бир синфә, — әкәр бу синиф, фәһлә синфинин һеч олмазса өз мәнафеји уғрунда мүбаризәси үчүн сәрбәст мејдан вермирдисә, — өз һөкмранлығыны мөһкәмләтмәк имканы вермәк истәмирди. Һәр һалда фәһлә синфи чалышырды иши елә бир бөһран дәрәчәсинә чатдырсын ки, бу бөһран ја милләти гәти сурәтдә вә дөнмәдән ингилаби јола чәксин, ја да ингилабдан әввәлки status quo-ну мүмкүн гәдәр даһа там шәкилдә бәрпа етмәјә кәтириб чыхартсын вә беләликлә, јени ингилабы лабүд етсин. Фәһлә синфи һәр ики һалда бүтүн милләтин дүзкүн баша дүшүлмүш әсл мәнафејини тәмсил едирди: о өз гүввәси дахилиндә ингилабын кедишини сүр'әтләндирирди; о ингилабын ки, инди мәдәни Авропанын көһнә чәмијјәтләри үчүн тарихи бир зәрурәт олмушдур вә ингилаб олмадан бу чәмијјәтләрин һеч бири өз гүввәләрини кәләчәкдә даһа сакит вә мүнтәзәм инкишаф етдирмәји ағлына кәтирә билмәз.

Үсјана гошулмуш кәнд әһалисинә кәлинчә, бу әһали, башлыча олараг, гисмән верки јүкүнүн һәдсиз дәрәчәдә ағыр олмасы үзүндән, гисмән дә башы үстүндән әскик олмајан феодал мүкәлләфијјәтләри үзүндән ингилабчы партијанын ағушуна атылмышды. Өзүнүн һеч бир тәшәббүсү олмајан бу әһали үсјана гошулан дикәр синифләрин гујруғунда кедир, фәһләләрлә хырда сәнәткарлар вә тачирләр синфи арасында тәрәддүд едирди. Ајрылыгда һәр бир шәхсин һансы тәрәфә гошулмасыны демәк олар ки, һәмишә онун шәхси ичтимаи мөвгеји һәлл едирди. Кәнд муздуру адәтән шәһәр фәһләләринә гошулурду; хырда мүлкијјәтчи кәндли хырда буржуаларла әл-әлә кетмәјә мејл едирди.

Бөјүк әһәмијјәтә вә нүфуза малик олдуғуну дәфәләрлә көстәрдијимиз бу хырда буржуалар синфини 1849-чу ил мај үсјанынын рәһбәр синфи һесаб етмәк олар. Бу дәфә һәрәкат мәркәзләри арасында Алманијанын ири шәһәрләриндән һеч бири јох иди вә буна көрә иди ки, орта вә кичик шәһәрләрдә һәмишә үстүнлүк тәшкил едән хырда буржуазија һәрәката рәһбәрлији өз әлинә кечирә билмишди. Бундан әлавә, биз көрдүк ки, империја конститусијасы вә Алманија парламентинин һүгуглары уғрунда мүбаризәдә мәһз бу синфин мәнафеји гур-

бан верилирди. Үсјан етмиш вилајәтләрдә јарадылан мүвәггәти һөкумәтләрин һамысында халгын мәһз бу һиссәсинин нүмајәндәләри чохлуг тәшкил едирдиләр, одур ки, алман хырда буржуазијасынын үмумијјәтлә нәјә габил олдуғу һаггында мәһз бу нүмајәндәләрин фәалијјәтинин мигјасына көрә мүһакимә јеритмәк олар. Көрәчәјимиз кими, алман хырда буржуазијасы өз рәһбәрлијини е'тибар едиб она тапшыран һәр бир һәрәкаты анчаг мәһв етмәјә габилдир.

Ловғаланмада чох уста олан хырда буржуазија фәалијјәт көстәрмәјә әсла габил дејилдир вә нәји олурса-олсун гурбан вермәкдән горхагчасына чәкинир. Хырда буржуазијанын тичарәт сөвдәләринин вә кредит әмәлијјатларынын хырдалығы онун бүтүн характеринә сон дәрәчә бөјүк тә'сир көстәриб ону гәтијјәт вә зирәкликдән мәһрум етмәјә габилдир; буна көрә дә көзләмәк лазым иди ки, хырда буржуазијанын сијаси фәалијјәти дә ејни илә бу чүр хассәләрлә фәргләнәчәкдир. Доғрудан да, хырда буржуазија тәмтәраглы ибарәләрлә вә көстәрмәјә һазырлашдығы икидликләри һәдсиз дәрәчәдә тә'рифләмәклә үсјаны ширникдирирди; үсјан хырда буржуазијанын арзусуна тамамилә зидд олараг башлананда бу буржуазија ачкөзлүклә һакимијјәти әлә кечирмәјә тәләсди; лакин бу һакимијјәтдән јалныз үсјанын мүвәффәгијјәтини һечә чыхартмаг үчүн истифадә етди. Силаһлы тоггушманын чидди бөһран әмәлә кәтирдији һәр јердә хырда буржуалар өзләри үчүн јаранан тәһлүкә гаршысында бәрк горхуја дүшүрдүләр: силаһа сарылмаг һаггында онларын ловға чағырышларына чидди јанашыб һәрәкәтә кәлән халг гаршысында горхуја дүшүрдүләр, инди әлләринә кечмиш һакимијјәт гаршысында горхуја дүшүрдүләр вә һәр шејдән әввәл, јеритмәјә мәчбур олдуглары сијасәтин верәчәји нәтичәләр гаршысында — һәм шәхсән өзләри үчүн, һәм дә өз ичтимаи мөвгеләри вә өз мүлкијјәтләри үчүн верәчәји нәтичәләр гаршысында горхуја дүшүрдүләр. Олмаја үмид едилирди ки, доғрудан да онлар, адәтән дедикләри кими, үсјан хатиринә «чанларындан вә вар-јохларындан» кечәчәкләр? Онлар үсјанда рәсми мөвге тутмаға мәчбур олмамышдылармы, демәли, үсјан мәғлуб олачағы тәгдирдә өз капиталларыны итирә билмәздиләрми? Гәләбә чалыначағы тәгдирдә онларын перспективи, өз дөјүш гүввәләринин әсас һиссәсини тәшкил едән галибијјәтли пролетарларын онларын вәзифәләриндән говуб јеритдикләри сијасәти көкүндән дәјишдирәчәкләринә әмин олмагдан башга нә ола биләрди? Беләликлә, хырда буржуазија өзүнү һәр тәрәфдән әһатә едән бир-биринә экс тәһлүкәләр арасында галмышды вә өз һакимијјәтиндән анчаг онун үчүн истифадә едә билди ки, һәр шеји башлы-башына бурахды, бунун нәтичәсиндә исә мүвәффәгијјәт газан-

мага бәсләнилә биләчәк кичичик үмидләр, әлбәттә, боша чыхды вә үсјан һәмишәлик сүгута мәһкум олду. Хырда буржуазијанын тактикасы, даһа доғрусу, там тактикасызлығы һәр јердә ејни иди, буна көрә Алманијанын бүтүн һиссәләриндә 1849-чу ил мај үсјанлары елә бил ејни бир гәлибдән чыхмышды.

Дрездендә күчә мүбаризәси дөрд күн сүрдү. Дрезденин хырда буржуалары, бу «шәһәр гвардијасы» нәинки мүбаризәдә иштирак етмирди, бир чох һалларда һәтта гошунун үсјанчылара гаршы әмәлијјатына да јардым көстәрирди. Үсјанчыларын јенә дә аз гала һамысы әтраф сәнаје маһалларынын фәһләләриндән ибарәт иди. Онлар *рус мүһачири Михаил Бакунинин шәхсиндә өзләринә габилијјәтли вә сојуггањлы бир командир* тапдылар; Михаил Бакунин сонралар әсир тутулду вә инди Мачарыстанда Мункач* галасында һәбсдәдир. Чохлу Пруссија гошунунун ишә гарышмасы нәтичәсиндә бу үсјан јатырылды.

Рејн Пруссијасында јалныз кичик чарпышмалар олду. Бүтүн ири шәһәрләр бүрчлү гала олдуғу үчүн үсјанчыларын әмәлијјатлары јалныз ајры-ајры тоггушмаларла мәһдудлашмалы иди. Кифајәт гәдәр гошун кәтирилиб чәмләшдириләнкими силаһлы мүгавимәтә сон гојулду.

Пфалсда вә Бадендә исә үсјанчылар, әксинә, варлы, мүнбит бир вилајәти, һабелә бүтөв бир дөвләти әлә кечиртдиләр. Бурада әл алтында һәр шеј: пул, силаһ, әскәр, һәрби еһтијат вар иди. Низами ордунун әскәрләри үсјанчылара өзләри гошулмушдулар; бундан әлавә, онлар Бадендә һәтта өн сыраларда идиләр. Саксонијада вә Рејн Пруссијасында галдырылан үсјанлар Чәнуби Алманија һәрәкатыны тәшкил етмәк үчүн вахт газандырмагдан өтрү өзүнү гурбан верди. Јерли әјаләт миғјасында галдырылан үсјан үчүн һәлә һеч бир заман бу чүр әлверишли шәраит олмамышды. Парисдә ингилаб көзләнирди; мачарлар Вјананын дарвазасы ағзында дајанмышдылар; Мәркәзи Алманијанын бүтүн дөвләтләриндә нәинки халг, һабелә гошун да үсјана тәрәф гәти мејл едирди вә үсјана гошулмаг үчүн јалныз мүнасиб бир фүрсәт көзләјирди. Лакин бунунла белә һәрәкат хырда буржуазијанын әлинә кечиб лап әввәл башдан мәһвә мәһкум олду. Хырда буржуа һөкмдарлары, хүсусилә Бадендәки белә һөкмдарлар — вә онларын башчысы ч. Брентано — һеч унуда билмирдиләр ки, «гануни» суверен олан бөјүк һерсогун вәзифәсини вә имтијазларыны гәсб етмәклә дөвләтә хәјанәт етмиш олурлар. Онлар үрәкләриндә өзләрини чинајәткар һесаб етдикләри һалда на-

---

* Украјна дилиндә ады: Мукачево. *Ред.*

зир күрсүләриндә отурмушдулар. Белә горхаглардан нә уммаг оларды? Онлар үсјаны нәинки башлы-башына бурахыб мәркәзсиз, демәли, нәтичәсиз бир үсјана чевирмишдиләр, һәм дә һәрәкаты гәтијјәтдән тамамилә мәһрум етмәк, зәифләтмәк вә пуча чыхартмаг үчүн әлләриндән кәләни едирдиләр. Һәм дә онлар буна елә дәрин дүшүнчәли сијасәтчиләрин, хырда буржуазијанын елә «демократик» гәһрәманларынын көмәји илә мүвәффәг олмушдулар ки, бу сијасәтчиләр вә бу «демократик» гәһрәманлар Брентано кими бир нечә нәфәр даһа зирәк һәрифин фе'линә ујмагла «вәтәнә ничат вердикләринә» чидди сурәтдә гәнаәт кәтирмишдиләр.

Ишин һәрби тәрәфинә кәлинчә, һәлә һеч бир заман дөјүш әмәлијјатлары Баден баш команданы, низами ордунун кечмиш лејтенанты Зикелин рәһбәрлији илә кечирилдији дәрәчәдә диггәтсиз вә ахмагчасына кечирилмәмишди. Һәр шеј позулуб низамсыз һала дүшмүш, бүтүн әлверишли фүрсәтләр әлдән гачырылмыш, бүтүн гијмәтли мәгамлар мөһтәшәм, амма баштутмаз планлар ујдурмаға сәрф едилмишди, нәһајәт, исте'дадлы полјак Мерославски команданлығы өз өһдәсинә көтүрәндә орду артыг позулмуш, дармадағын едилмиш, пис тәчһиз олунмуш, руһдан дүшмүш вә сајча өзүндән дөрд гат артыг бир дүшмәнлә үз-үзә дајанмышды. Мерославскинин чарәси анчаг она галды ки, Вагһөјзел јахынлығында дүшмәнлә шанлы, лакин ахыры мүвәффәгијјәтсиз бир вурушмаја киришди, мәһарәтлә кери чәкилди, Раштатт јахынлығында сон, үмидсиз дөјүшә кирди вә команданлығы өһдәсиндән атды. Гошунун тәчрүбәли әскәрләрлә тә'лим көрмәмиш јени әскәрләрдән ибарәт олдуғу һәр бир үсјан мүһарибәсиндәки кими, бу үсјан мүһарибәсиндә дә ингилаб ордусу чохлу гәһрәманлыг көстәрди, лакин бунунла бирликдә тез-тез һеч дә әскәрләрә хас олмајан вә чох вахт гәтијјән анлашылмајан ваһимәјә дә дүшдү. Лакин бу орду өзүнүн лабүддән камил бир орду олмадығына бахмајараг һеч олмаса бунунла разы галмаға һаггы вардыр ки, ону әзмәк үчүн сајча дөрд гат үстүн олмаг дүшмәнә кафи көрүнмәмишди вә јүз мин нәфәрлик низами гошун әмәлијјат заманы ијирми мин нәфәр үсјанчынын габағында һәрби чәһәтдән елә еһтирамла һәрәкәт едирди ки, елә бил гаршысында Наполеонун көһнә гвардијасы дајанмышды.

Мај ајында башланан бу үсјан 1849-чу ил ијулун орталарында тамамилә јатырылды. Биринчи алман ингилабы гуртарды.

XIX

ҮСЈАНЫН СОНУ

Алманијанын чәнуб вә гәрбини ачыгча үсјан бүрүдүјү вә Алманијада илк ингилабын бу гығылчымыны сөндүрмәк үчүн һөкумәтләрә Дрезден һәрби әмәлијјатынын башланмасындан Раштаттын тәслим олмасына гәдәр он һәфтәдән артыг вахт лазым олдуғу бир заманда Милли мәчлис сијаси мејдандан јох олуб кетди, һәм дә онун нечә јох олуб кетдијини һеч кәс сезмәди.

Биз бу јүксәк идарәни Франкфуртда чашгын бир вәзијјәтдә икән тәрк етмишдик; бу идарә онун ләјагәтинә һөкумәтләр тәрәфиндән кобудчасына гәсдләр едилмәси, онун өзүнүн јаратдығы мәркәзи һакимијјәтин ачизлији вә хаинчәсинә фәалијјәтсизлик көстәрмәси, онун мүдафиәсинә галхмыш хырда буржуазијанын үсјанлары вә даһа чох ингилаби мәгсәд күдән фәһлә синфинин үсјанлары нәтичәсиндә бу вәзијјәтә дүшмүшдү. Мәчлисин үзвләри арасында сон дәрәчә мә'јуслуг вә үмидсизлик һөкм сүрүрдү; һадисәләр бирдән-бирә елә мүәјјән вә гәти шәкил алды ки, ганун верән бу алимләрин әсл күчү вә нүфузу барәсиндә онларын бүтүн хүлјалары бир нечә күнүн ичәрисиндә тамамилә пуч олуб кетди. Мүһафизәкарлар өз һөкумәтләринин ишарәси илә мәчлиси артыг тәрк етмишдиләр, одур ки, Мәчлисин бундан сонра һәр нә шәкилдә мөвчуд олмасы гануни һакимијјәт органларына анчаг мејдан охумаг ола биләрди. Тамамилә чашыб галмыш либераллар белә һесаб едирдиләр ки, иш һәмишәлик удузулмушдур; онлар да депутатлыг сәлаһијјәтини өз үзәрләриндән атмышдылар. Мөһтәрәм чәнабларын бир нечә јүзү бирдән фәрар едирди. Онлар әввәлчә 800 нәфәрдән 900 нәфәрә гәдәр идиләр, лакин бу рәгәм елә бир сүр'әтлә азалмаға башламышды ки, тезликлә јүз әлли депутатын, бир нечә күндән сонра исә һәтта јүз депутатын ичласда иштиракы кворум үчүн кифајәт һесаб едилди. Лакин бүтүн демократ партијасы һәлә Мәчлисдә галмыш олса да, бу кворумун өзүнү дә топламаг чәтин иди.

Парламентин галығынын нә етмәли олдуғу кифајәт гәдәр ајдын иди. О, јалныз ачыг вә гәтијјәтлә үсјана гошулмалы, бунунла да үсјана елә бир там гүввә вермәли иди ки, бу гүввәни үсјана анчаг ганун верә биләрди; парламентин галығы өзүнү мүдафиә етмәк үчүн белә бир үсулла дәрһал орду да әлдә едәрди. Парламентин галығы мәркәзи һакимијјәтдән тәләб етмәли иди ки, бүтүн һәрби әмәлијјатын дәрһал дајандырылмасына наил олсун, јох әкәр бу һакимијјәт, ирәличәдән көрмәк мүмкүн олдуғу кими, белә һәрәкәт етмәји бачармасај-

ды вә истәмәсәјди, онда парламентин галығы ону дәрһал кәнар етмәли вә јеринә даһа дирибаш бир һөкумәт гојмалы иди. Әкәр үсјанчы гошунларыны Франкфурта јеритмәк мүмкүн олмасајды (әввәлләр нә гәдәр ки, Алманијадакы дөвләтләрин һөкумәтләри мүбаризәјә кифајәт дәрәчәдә һазыр дејилдиләр вә гәтијјәтсизлик көстәрирдиләр, буну етмәк чәтин олмазды), Мәчлис ләнкимәдән өз игамәткаһыны үсјан етмиш вилајәтин лап мәркәзинә көчүрә биләрди. Әкәр бүтүн бунлар ән кечи мајын орталарында вә ја ахырларында дәрһал вә тәрәддүд көстәрилмәдән едилсәјди, онда һәм үсјанын, һәм дә Милли мәчлисин мүвәффәгијјәти үчүн һәлә имкан јарана биләрди.

Лакин алман мешшанларынын нүмајәндәләриндән бу чүр гәтијјәтли һәрәкәт әсла көзләмәк олмазды. Бу шөһрәтпәрәст дөвләт хадимләри өз хам хәјалларындан гәтијјән әл чәкмәмишдиләр. Парламентин гүввәси вә тохунулмазлығына өзләринин кор-коранә инамыны итирмиш үзвләри чохдан әкилиб арадан чыхмышдылар, галан демократлары исә инандырыб өз һакимијјәт вә әзәмәтләри һаггында там бир илдән бәри далдыглары хәјаллардан әл чәкмәјә разы салмаг асан дејилди. Онлар әввәлләрдә гәбул етдикләри хәттә садиг галырдылар, мүвәффәгијјәт газанмаг вә һәтта һеч олмазса шәрәфлә сүгут етмәк имканы та јох олуб кедәнә гәдәр гәти һәрәкәт етмәкдән һәр васитә илә гачынырдылар. Онларын тәмтәраглы иддиалары илә бирликдә халис заһири вә бош-бошуна әлләшмәләри тамамилә сәмәрәсиз олдуғу үчүн онлара анчаг үрәји јанмаг вә күлмәк оларды, онлар исә бу фәалијјәти кенишләндирәрәк империја рекентинә вә назирләрә гәтнамәләр, мәктублар вә тәләбләр көндәрмәкдә давам едирдиләр, империја рекенти бунлара әсла мәһәл гојмурду, назирләр исә дүшмәнлә ачыгча иттифагда идиләр. Штригаудан* депутат сечилиб «Neue Rheinische Zeitung»-ун редакторларындан бири вә бүтүн мәчлисдә јеканә һәгиги ингилабчы олан *Вилһелм Волф,* нәһајәт, дејәндә ки, әкәр онлар өз сөзләринә чидди јанашырларса, бошбоғазлыға сон гојуб империја рекентини, өлкәнин бу әсас хаинини дәрһал ганундан харич е'лан етмәлидирләр, — бу парламент үзвләри чәнабларынын узун мүддәт кизлиндә галан хејирхаһ һиддәтләри бирдән елә бир гүввә илә чошду ки, империја һөкумәти онлары тәһгир үстүндән тәһгир етдији заманларда бунун һеч әсәр-әламәти дә олмамышды. Белә дә олмалы иди, чүнки *Волфун* тәклифи мүгәддәс Павел килсәсинин дөрд дивары арасында дејилмиш илк ағыллы сөз иди[190]; ахы Волф нә етмәк лазым идисә, мәһз ону етмәји тәләб едирди, онун һәр шеји өз ады илә, јә'ни ағы ағ, гараны гара адландырдығы бу

* Полјакча ады: Стшегом. *Ред.*

чүр апашкар нитги јалныз о үрәјиназик адамлары тәһгир едә биләрди ки, онлар јалныз өзләринин гәтијјәтсизлијиндә гәтијјәтли идиләр вә фәалијјәт көстәрмәк үчүн һәдсиз дәрәчәдә горхаг олдугларына көрә өз бејинләринә бирдәфәлик јеритмишдиләр ки, едилмәси лазым кәлән бир шеј варса, о да мәһз һеч нә етмәмәкдир. Онларын бејинләрини өртүб гәсдән сахланылан думаны шимшәк кими ишыгландыран һәр бир сөз, мүмкүн гәдәр чох ичиндә галмаг истәдикләри доланбачдан онлары чыхара билән һәр бир тәклиф, һәгиги вәзијјәтә салынан һәр бир ајдын нәзәр — бунларын һамысы, әлбәттә, бу ә'лаһәзрәт суверен Мәчлисә тәһгир иди.

Бүтүн гәтнамәләрә, чағырышлара, сорғулара вә бәјаннамәләрә бахмајараг, Франкфуртдакы мөһтәрәм депутат чәнабларынын мөвгеләрини мүдафиә етмәк даһа мүмкүн олмајандан бир аз сонра онлар чыхыб кетдиләр, лакин үсјан етмиш вилајәтләрә кетмәдиләр, чүнки ораја кетмәк һәддиндән артыг чәсарәтли аддым оларды. Онлар Вүртемберг һөкумәтинин бир нөв битәрәф интизар мөвгеји тутуб көзләдији Штутгарта јолландылар. Онлар бурада, нәһајәт, империја рекентини деврилмиш е'лан едиб өз ичәриләриндән беш үзвдән ибарәт рекентлик сечдиләр. Бу рекентлик бирдән-бирә јығма гошун һаггында ганун гәбул етди вә лазым кәлән бүтүн рәсмијјәтләрә риајәт едиләрәк, бу ганун Алманијанын бүтүн һөкумәтләринә көндәрилди. Онлара, Мәчлисин бу гаты дүшмәнләринә әмр олунду ки, Мәчлиси мүдафиә етмәк үчүн гүввә топласынлар! Беләликлә, Милли мәчлиси мүдафиә етмәк үчүн, ајдындыр ки, кағыз үзәриндә орду јарадылырды. Дивизијалар, бригадалар, полклар, батарејалар, — бунларын һамысы нәзәрдә тутулмуш вә тә'јин едилмишди. Һәр шеј кифајәт гәдәр вар иди, јалныз керчәклик јох иди, чүнки бу орду, әлбәттә, һеч бир заман дүнјаја кәлмәмишди.

Милли мәчлисин гаршысына өз-өзүнә ахырынчы бир план да чыхырды. Демократик әһали өлкәнин һәр јериндән нүмајәндә һеј'әтләри көндәрирди ки, онлар өзләрини парламентин сәрәнчамына версинләр вә парламенти гәтијјәтлә һәрәкәт етмәјә вадар етсинләр. Вүртемберг һөкумәтинин әсил нијјәтләрини билән халг анд вериб јалварырды ки, Милли мәчлис бу һөкумәти онун гоншуларынын галдырдығы үсјанда ачыг вә фәал иштирак етмәјә мәчбур етсин. Лакин бу сә'јләр әбәс иди. Штутгарта көчәндән сонра Милли мәчлис Вүртемберг һөкумәтинин мәрһәмәтинә сығынмышды. Депутатлар буну баша дүшүрдүләр вә буна көрә дә халг ичәрисиндә тәшвигат апарылмасына мүгавимәт көстәрирдиләр. Бу сәбәбдән онлар өз нүфузларынын сон галыгларыны да итирдиләр, һалбуки нүфузларыны һәлә сахлаја биләрдиләр. Онлар өзләринә ниф-

рәт ојатдылар, Пруссијанын вә империја рекентинин тәһрики илә Вүртемберг һөкумәти демократија ојунуна сон гојду: Вүртемберг һөкумәти 1849-чу ил ијунун 18-дә парламентин ичлас салонуну бағлајыб рекентлик үзвләринә әмр етди ки, өлкәдән чыхыб кетсинләр.

Белә олдугда онлар Баденә, үсјанчыларын дүшәркәсинә јолландылар, лакин орада онлар артыг фајдасыз идиләр. Онлара һеч ким мәһәл гојмурду. Буна бахмајараг, рекентлик вәтәни хилас етмәк јолунда өз сә'јләрини суверен алман халгы адындан давам етдирирди. Рекентлик *паспорт* алмаг истәјән һәр кәсә паспорт верәрәк өзүнү харичи дөвләтләрә танытдырмаға чәһд етди. Вахты илә, һәлә фүрсәт әлдән гачырылмамышкән, Вүртембергин бир сыра вилајәтләринин фәал көмәјинә е'тинасызлыг көстәрән рекентлик инди интибаһнамәләр нәшр едир вә комиссарлар көндәрирди ки, һәмин вилајәтләрдә үсјан төрәтсинләр, лакин бүтүн бунлар, әлбәттә, һеч бир нәтичә вермәди. Рекентлијин комиссарларындан бири олан чәнаб Рөслерин (Елсдән* депутат) рекентлијә көндәрдији мә'луматын әсли инди гаршымыздадыр; мәзмуну чох характерик олан бу мә'луматда белә бир гејд вардыр: Штутгарт, 30 ијун 1849-чу ил. Ч-б Рөслер пул тапмаға мүвәффәгијјәтсиз чәһдләр едән өзү кими алты нәфәр комиссарын сәркүзәштләрини тәсвир едәндән сонра өзүнүн тә'јин олундуғу јерә һәлә кәлиб чатмамасына һагг газандырмаг үчүн бир сыра дәлилләр кәтирир, даһа сонра Пруссија, Австрија, Баварија вә Вүртемберг арасында ола биләчәк тоггушмалар вә бунларын верә биләчәји нәтичәләр һаггында ән һикмәтли мүлаһизәләр сөјләмәјә башлајыр. Ч-б Рөслер бунларын һамысыны мүфәссәл арашдырдыгдан сонра бунунла белә о нәтичәјә кәлир ки, һәр һалда һеч бир үмид јери јохдур. Сонра о, мә'лумат чатдырмаг үчүн мө'тәбәр адамлардан бир идарә тәшкил етмәји, Вүртемберг назирләр һеј'әтинин нијјәтини өјрәнмәк, гошунун нечә өз јеринин дәјишдији һаггында мә'лумат әлә кечирмәк үчүн часуслуг системи јаратмағы тәклиф едир. Бу мәктуб үнван саһибинә чатмамышды, она көрә ки, мәктуб јазылдығы заман «рекентлик» артыг бүтүнлүклә «харичи ишләр идарәсинә», јә'ни Исвечрәјә көчмүшдү. Һәм дә заваллы чәнаб Рөслер кичик бир краллығын мүдһиш назирләр һеј'әтинин нә кими планлары олдуғу үзәриндә һәлә дә баш сындырдығы бир заманда јүз мин нәфәр Пруссија, Баварија вә Һессен әскәри Раштатт диварлары јахынлығында кедән сон дөјүшдә мәсәләни артыг һәлл етмишди.

Беләликлә, Алманија парламенти вә онунла бирликдә ал-

---

* Полјакча ады: Олеснитса. *Ред.*

ман ингилабынын илк вә сон төрәмәси јох олуб кетди. Алманија парламентинин чағырылмасы бу фактын илк јуридик тәсдиги иди ки, Алманијада һәгигәтән ингилаб *олмушду;* одур ки, бу парламент та Алманијада илк мүасир ингилаба сон гојулана гәдәр јашады. Чох һиссәси феодаллығын гәфләт јухусундан јеничә ојанан дағыныг, пәракәндә кәнд әһалиси тәрәфиндән, һәм дә капиталистләр синфинин тә'сири алтында сечилән бу парламентин хидмәти ондан ибарәт олду ки, 1820—1848-чи илләр дөврүнүн бөјүк вә мәшһур адамларынын һамысыны сијасәт мејданында бир јерә топлады, сонра да тамамилә мәһв етди. Буржуа либерализминин бүтүн танынмыш нүмајәндәләри бурада топлашмышдылар. Буржуазија мө'чүзә көзләјирди, газандығы исә бу олду ки, һәм өзүнү, һәм дә өз нүмајәндәләрини рүсвај етди. Сәнаје вә тичарәт капиталистләри синфи Алманијада һәр һансы башга бир өлкәдәкинә нисбәтән даһа ағыр мәғлубијјәтә уғрады. Бу синиф әввәлчә Алманијанын бүтүн әлаһиддә дөвләтләриндә мәғлуб едилди, сарсыдылды, дөвләт вәзифәләриндән говулду, сонра исә Алманијанын мәркәзи парламентиндә дармадағын едилди, биабыр олунду, әлә салынды. Истәр монархија, истәрсә республика дөвләт һакимијјәти формасында буржуазијанын идарә үсулу олан сијаси либерализм Алманијада һәмишәлик гејри-мүмкүн олду.

Өз варлығынын сон дөврүндә Алманија парламентинин хидмәти бу олду ки, 1848-чи илин март ајындан рәсми мүхалифәтә башчылыг едән бир партијаны — демократлар партијасыны, хырда сәнәткарлар, тачирләр вә гисмән кәндлиләр синфинин мәнафејини тәмсил едәнләр партијасыны һәмишәлик рүсвај етди. 1849-чу илин мајы вә ијунунда бу синиф өзүнүн Алманијада сабит һөкумәт тәшкил етмәк габилијјәтини көстәрмәк имканы әлдә етди. Биз артыг көрдүк ки, бу синиф нечә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышды, һәм дә әлверишсиз шәраит нәтичәсиндә уғрамагдан даһа чох өзүнүн ингилаб башланандан бәри нә гәдәр һәлледичи һәрәкәт олмушдуса һамысында һөкмән тәзаһүр едән ачыг-ашкар горхаглығы үзүндән уғрамышды; бу синиф һәмин мүвәффәгијјәтсизлијә она көрә уғрамышды ки, өз тичарәт әмәлијјатлары үчүн характерик олан фәрасәтсизлик, бачарыгсызлыг вә гәтијјәтсизлији сијасәтдә дә көстәрмишди. Белә бир давранышын нәтичәсиндәдир ки, артыг 1849-чу илин мајында бу синиф бүтүн Авропа үсјанларынын әсил мүбариз гүввәси олан фәһлә синфинин е'тимадыны итирмишди. Лакин бунунла белә онун мүвәффәгијјәт газанмаға әлверишли имканлары варды. Иртичачылар вә либераллар кери чәкилиб кетдикләри вахтдан бәри Алманија парламенти бүтүнлүклә бу синфин әлиндә иди. Кәнд әһалиси она тәрәф иди. Әкәр бу синиф вәзијјәти ајдын баша дүшмәк-

дән ирәли кәлән гәтијјәт вә чәсарәтлә һәрәкәт етмәјә башласајды, кичик дөвләтләрдәки ордуларын үчдә ики һиссәси, Пруссија ордусунун үчдә бир һиссәси, Пруссија ландверинин бөјүк бир гисми (еһтијатда оланлар вә ја јығма гошун) она гошулмаға һазыр иди. Лакин бу синфә башчылыг едән сијасәтчиләрин узагкөрәнлији онларын далынча кәлән хырда буржуа күтләсинин узагкөрәнлијиндән һеч дә артыг дејилди. Онлар либераллардан даһа чох кор олдугларыны бүрузә вердиләр, мәһз өзләриндә көнүллү олараг горујуб сахладыглары хам хәјаллардан даһа инадла јапышырдылар, даһа садәдил идиләр, фактларла чидди сурәтдә һесаблашмаг габилијјәтиндән даһа артыг дәрәчәдә мәһрум идиләр. Онларын сијаси әһәмијјәти дә сыфырдан ашағы дүшмүшдү. Лакин онлар өз мә’насыз принсипләрини һәлә фе’лән һәјата кечирмәдикләринә көрә, *чох* әлверишли шәраитдә гыса мүддәт үчүн јенидән дирчәлә биләрдиләр, бу шәртлә ки, *Луи Бонапартын* дөвләт чеврилиши онларын коллегалары олан Франса «халис демократлары» кими, онларын да бу сон үмидини пуча чыхартмајајды.

Алманијада илк ингилабын тарихи Чәнуб-Гәрби Алманијада үсјанын јатырылмасы вә Алманија парламентинин говулмасы илә гуртарыр. Бизә бир дә бу галыр ки, эксингилаби иттифагын галиб кәлән үзвләринә сон дәфә нәзәр салаг. Биз буну кәлән мәгаләмиздә едәчәјик[191].

Лондон, 24 сентјабр 1852-чи ил.

1851-чи илин августу—1852-чи илин сентјабрында Ф. Енкелс јазмышдыр

1851-чи ил октјабрын 25 вә 28-дә, нојабрын 6, 7, 12 вә 28-дә; 1852-чи ил февралын 27-дә, мартын 5, 15, 18 вә 19-да, апрелин 9, 17 вә 24-дә, ијулун 27-дә, августун 19-да, сентјабрын 18-дә, октјабрын 2-дә вә 23-дә „New-York Daily Tribune“ гәзетиндә чап едилмишдир

Имза: Карл Маркс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 3—113

Ф. ЕНКЕЛС

БУ ЈАХЫНЛАРДА ҚӨЛНДӘ ОЛМУШ МҮҺАКИМӘ

Лондон, чәршәнбә, 1 декабр 1852-чи ил.

Ептимал ки, Сиз Пруссијада коммунистләрә гаршы дүзәлдилән дәһшәтли Қөлн мүһакимәси[46] вә онун нәтичәси барәсиндә Авропа мәтбуаты васитәси илә чохлу һесабат мә'луматы алмышсыныз. Лакин бу һесабатларын һеч бири фактларын тәхмини дә олса дүзкүн шәрһини вермәдијинә көрә вә бу фактлар Авропа гит'әсини буховда сахламаға көмәк едән сијаси васитәләри ашкара чыхардығына көрә мән бу мүһакимә үзәринә гајытмағы лазым билирәм.

Иттифаглар вә јығынчаглар һүгугунун ләғв едилмәси нәтичәсиндә дикәр партијалар кими, коммунист вә ја пролетар партијасы да гит'әдә өз *легал* тәшкилатыны јаратмаг имканындан мәһрум олмушдур. Бундан әлавә, коммунист партијасынын рәһбәрләри өз өлкәләриндән сүркүн едилмишләр. Лакин һеч бир сијаси партија тәшкилатсыз јашаја билмәз; либерал буржуазијанын, еләчә дә демократик хырда буржуазијанын ичтимаи мөвгеји, мадди үстүнлүкләри вә онун үзвләринин чохдан гәрарлашмыш күндәлик гаршылыглы мүнасибәтләри белә бир тәшкилаты мүәјјән дәрәчәдә әвәз едә билдији һалда, пролетариат белә бир ичтимаи мөвгедән вә пул вәсаитиндән мәһрум олдуғуна көрә бу тәшкилаты кизли бирләшмәләрдә ахтармаға мәчбур иди. Мәһз буна көрә һәм Франсада, һәм дә Алманијада чохлу кизли чәмијјәт мејдана кәлмишди вә полис 1849-чу илдән башлајараг онлары бир-биринин ардынча ашкара чыхарыр вә гәсдчи тәшкилатлар кими тә'гиб едирди. Бу чәмијјәтләрин чоху доғрудан да гәсдчи тәшкилат иди вә һәгигәтән мөвчуд һөкумәти девирмәк мәгсәди илә јарадылмышды, — ахы ким мүәјјән бир шәраитдә гәсдләр тәш-

кил етмәкдән чәкинәрсә горхагдыр, ејни илә дә башга бир шәраитдә гәсдләр тәшкил етмәк ахмаглыг оларды. Лакин бундан әлавә, башга чәмијјәтләр дә вар иди вә онлар өз гаршыларында даһа кениш вә даһа үлви мәгсәдләр гојурдулар,— бу чәмијјәтләр билирдиләр ки, мөвчуд һөкумәти девирмәк гаршыдакы бөјүк мүбаризәдә анчаг кечид мәрһәләсидир, онлар чалышырдылар ки, өзәјини тәшкил етдикләри партијаны өз әтрафларында сых бирләшдирсинләр, ону Авропада тәкчә «тиранларын», «мүстәбидләрин» вә «гәсбкарларын» һөкмранлығыны дејил, һабелә мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа күчлү вә даһа дәһшәтли бир һакимијјәти: капиталын әмәк үзәриндәки һакимијјәтини кеч-тез һәмишәлик мәһв едәчәк сон гәти дөјүшә һазырлашдырсынлар.

Алманијада габагчыл коммунист партијасынын тәшкилаты[38] белә бир тәшкилат иди. Бу партија өз «Манифест»инин (1848-чи илдә дәрч олунмушдур) принсипләринә вә «New-York Daily Tribune»[149]-дә *«Алманијада ингилаб вә әксингилаб»** ады илә чап едилмиш мәгаләләр силсиләсиндә ирәли сүрүлән мүддәалара ујғун һәрәкәт едәрәк һеч бир заман хам хәјала гапылыб белә һесаб етмәмишди ки, өз идејаларыны әмәли сурәтдә һәјата кечирәчәк ингилабы куја кефи истәдији вахт вә кефи истәдији кими едә биләрмиш. Бу партија 1848-чи ил ингилаб һәрәкатынын сәбәбләрини вә бу һәрәкатын сүгуту сәбәбләрини өјрәнирди. Бу партија синифләрин ичтимаи антагонизмини һәр чүр сијаси мүбаризәнин әсасы һесаб етдијинә көрә бу чәһәти тәдгиг етмәјә башламышды ки, һансы шәраитдә бир ичтимаи синиф милләтин үмуми мәнафејини тәмсил едә биләр вә етмәлидир, демәли, һансы шәраитдә милләти сијаси чәһәтдән идарә едә биләр вә етмәлидир. Тарих коммунист партијасына көстәрмишдир ки, орта әсрләрдәки торпаг аристократијасынын ардынча илк капиталистләрин пул гүдрәти нечә әмәлә кәлиб артмышды вә сонра бу капиталистләр һакимијјәти нечә өз әлләринә кечирмишдиләр; капиталистләрин бу *малијјә* фраксијасынын ичтимаи нүфузу вә сијаси һөкмранлығы *сәнаје* капиталистләринин — бухар тәтбиг едилмәјә башланандан бәри — артан гүдрәти нәтичәсиндә нечә сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды вә нечә инди даһа ики синиф — хырда буржуалар синфи илә сәнаје фәһләләри синфи һөкмран олмаг иддиаларыны ирәли сүрүрләр. 1848—1849-чу илләрин әмәли ингилаби тәчрүбәси илә тәсдиг едилмиш нәзәри мүлаһизәләрдән бу нәтичә чыхыр ки, јалныз хырда буржуа демократијасынын нөвбәси кәлиб чатандан сонра коммунист фәһлә синфи фасиләсиз мүбаризә јолу илә

* Бах: бу чилд, сәһ. 324—424. *Ред.*

өз һакимијјәтини јарадачағына вә өзүнү буржуазијанын зүлмү алтында сахлајан муздлу көләлик системини мәһв едәчәјинә үмид бәсләјә биләр. Демәли, коммунистләрин кизли тәшкилатынын билаваситә мәгсәди Алманијада *мөвчуд* һөкумәтләри девирмәкдән ибарәт ола билмәзди. Бу тәшкилат һәмин һөкумәтләри дејил, кеч-тез онларын јеринә кәләчәк үсјанкар һөкумәти девирмәк үчүн јарадылмышды. Тәшкилатын һәр бир ајрыча үзвү мәгамы кәләндә status quo*-ја гаршы ингилаби һәрәката фәал јардым көстәрә биләрди вә шүбһәсиз, көстәрирди. Лакин бу һәрәкаты коммунист идејаларыны күтләләр арасында кизли сурәтдә јајмаг јолу илә дејил, башга үсулла *һазырламаг* Коммунистләр иттифагынын вәзифәсинә дахил ола билмәзди. Бу чәмијјәт үзвләринин чоху онун әсасыны тәшкил едән бу принсипләри о дәрәчәдә јахшы баша дүшүрдү ки, чәмијјәтин бә'зи үзвләринин шөһрәтпәрәстлијини вә мәнсәбпәрәстлијини ex tempore** ингилаб дүзәлтмәк үчүн Иттифагы гәсдчи тәшкилата чевирмәк чәһдләринин едилмәси илә нәтичәләнәндә, бу үзвләр Иттифагдан тез харич едилдиләр.

Дүнјада һеч бир ганун бу чүр Иттифагы гәсдчи тәшкилат, дөвләтә хәјанәт мәгсәди илә јарадылмыш кизли чәмијјәт адландырмаға әсас верә билмәзди. Бу һәтта гәсд олсајды да, мөвчуд һөкумәтә гаршы гәсд дејилди, онун јерини тутачағы еһтимал едилән хәләфинә гаршы гәсд иди. Пруссија һөкумәти буну билирди. Мәһз бу сәбәбә көрә иди ки, он бир нәфәр мүттәһими он сәккиз ај тәкадамлыг камераларда һәбсдә сахламышдылар вә һакимијјәт органлары бу он сәккиз ајдан ән әчајиб јуридик кәләкләр гурмаг үчүн истифадә етмишди. Тәсәввүр един: дустаглар сәккиз ај һәбсдә галандан сонра «онларын һәр һансы бир чинајәтини сүбута јетирән дәлилләр олмадығына көрә» истинтагы давам етдирмәк үчүн бу адамлары даһа бир нечә ај зинданда сахламышдылар! Мүттәһимләр, нәһајәт, андлы ичласчылар мәһкәмәсинә кәтириләндә исә, онлары дөвләтә гәсдән хәјанәт етмәк характери дашыјан һеч бир һәрәкәтдә иттиһам едә билмәдиләр. Лакин бунунла белә онлар мәһкум олундулар; онларын нечә мәһкум олундугларыны инди көрәчәксиниз.

1851-чи илин мајында Иттифагын емиссарларындан бири*** һәбс олунду вә ондан тапылан сәнәдләр әсасында һәбсләр давам етдирилди. Пруссијанын *Штибер* адлы бир полис мә'муруна дәрһал көстәриш верилди ки, бу ујдурма гәсдин

---

* — мөвчуд гајда, мөвчуд вәзијјәт. *Ред.*

** — бирдән-бирә, һеч бир һазырлыг көрмәдән. *Ред.*

*** — Нотјунг. *Ред.*

Лондондакы шахәләрини изләсин. Штибер, Иттифагдан харич едиләндән сонра Парисдә вә Лондонда һәгигәтән гәсд дүзәлдән вә јухарыда ады чәкилән дөнүкләрин бә'зи сәнәдләрини әлә кечирә билди. Бу кағызлар икигат чинајәтлә әлә кечирилди. Пул күчүнә әлә алынан Рөјтер адлы бир нәфәр бу чәмијјәт катибинин* јазы столуну сындырыб орадан сәнәдләри оғурлады. Лакин бу һәлә јалныз башланғыч иди. Бу оғурлуг Парисдә алман-франсыз гәсди[192] дејилән гәсдин ашкара чыхарылмасына вә онун иштиракчыларынын мәһкум едилмәсинә сәбәб олду, амма бөјүк Коммунистләр иттифагына јол ачмады. Јери кәлмишкән дејим ки, Парис гәсдинә Лондонда бир нечә шөһрәтпәрәст ахмаг вә сијаси chevaliers d'industrie**, һабелә сахтакарлыға көрә кечмишдә мәһкум едилиб Парисдә полис часусу кими фәалијјәт көстәрән бир шәхс*** рәһбәрлик едирди. Онларын алдадыб ахмаг јеринә гојдуглары сарсаглар өзләринин сијаси чәһәтдән һечликдән башга бир шеј олмадыгларыны гејзли декламасијаларла, ган ији кәлән курултулу ибарәләрлә пәрдәләјирдиләр.

Беләликлә, Пруссија полиси јени кәшфләр ахтармалы олду. Пруссија полиси Пруссијанын Лондон сәфирлијиндә әсл кизли полис шө'бәси дүзәлтди. Грејф фамилијалы бир полис акенти сәфирлијин атташеси ады алтында кизләниб өз алчаг пешәси илә мәшғул иди, — әслиндә бу үсул Пруссијанын бүтүн сәфирликләрини бејнәлхалг һүгугдан мәһрум етмәк үчүн кифајәт иди вә белә бир үсула әл атмаға һәлә һеч австријалылар да чәсарәт етмәмишдиләр. Грејфин әли алтында Лондондакы Ситидән Флөри адлы бир тачир ишләјирди вә онун бир гәдәр сәрвәти вә чох мө'тәбәр даирәләрдә јахын танышлары вар иди; Флөри әчлафлыға анадандкәлмә маил олдуглары үчүн ән рәзил ишләр төрәдән алчаг начинсләрдән иди. Башга бир акент дә Һирш адлы тичарәт гуллугчусу иди ки, Лондона кәлиб чатдығы заман ондан бир часус кими шүбһәләнмишдиләр. Һирш Лондонда бир нечә нәфәр мүһачир алман коммунисти илә јахынлашмышды вә онлар Һиршин һәгигәтдә ким олдуғуну јәгинләшдирмәк үчүн бир мүддәт дөзүб ону өз араларында сахламышдылар. Чох кечмәдән онун полислә әлагәсини көстәрән сүбутлар әлдә едилди вә о вахтдан ч. Һирш кизләнди. Беләликлә, Һирш пула сатдығы мә'луматы топламаг имканыны тамамилә итирмиш олса да, һәр һалда фәалијјәтини дајандырмады. О, јухарыда ады чәкилән коммунистләрдән һеч биринә бирчә дәфә дә раст кәлмәдији Кенсингтондакы

---

* — О. Дитсин. *Ред.*

** — фырылдагчы. *Ред.*

*** — Шервал. *Ред.*

хәлвәт кушәсиндә отуруб мәһз Пруссија полисинин һеч чүр тута билмәдији гәсдчи тәшкилатын ујдурма мәркәзи комитәсинин ујдурма ичласлары һаггында һәр һәфтә ујдурма һесабатлар дүзәлдирди. Бу һесабатлар сон дәрәчә чәфәнк бир мәзмунда иди. Чәкдији адларын һеч бири һәгигәтә ујғун дејилди, фамилијаларын һеч бири дүз јазылмамышды, бу вә ја башга бир шәхсин адына чыхылан сөзләр һәмин шәхсин дејә биләчәји сөзләрә әсла охшамырды. Һиршин мүәллими Флөри бу сахта сәнәдләри јазмагда она көмәк едирди; «атташе» Грејфин дә бу алчаг ишә әл гатмадығы әсла сүбут олунмамышдыр. Нә гәдәр ағласығмаз олса да, Пруссија һөкумәти бу мә'насыз ујдурманы әсл һәгигәт кими гәбул етмишди вә тәсәввүр етмәк олар ки, бу нөв шәһадәтләр андлы ичласчылар мәһкәмәсинә тәгдим олунан иттиһам материалыны нә гәдәр долашдырмышды. Мүһакимә башлананда, јухарыда ады чәкилән полис мә'муру ч. Штибер өзү шаһидләр күрсүсүндә отурду, анд ичиб бүтүн бу мә'насыз ујдурмалары тәсдиг етди вә чох ловғалана-ловғалана инандырмаг истәди ки, онун кизли акентләриндән бири Лондонда јашајыб бу дәһшәтли гәсдин әсас тәшкилатчылары һесаб едилмәләри лазым кәлән адамларла ән јахын әлагә сахлајырмыш. Бу кизли акент һәгигәтән тамамилә кизли бир вәзијјәтдә иди, чүнки ән кизли нијјәтләри, дедикләри сөз вә көрдүкләри ишләр һаггында һәр һәфтә ујдурма мә'лумат вердији гәсд иштиракчыларындан һеч биринә раст кәлмәсин дејә сәккиз ајдан бәри горхусундан Кенсингтондан кәнара бир аддым да атмырды.

Лакин ч. Һиршин вә ч. Флөринин еһтијатда бир ихтирасы даһа вар иди. Онлар нә гәдәр ујдурма һесабат јазмышдыларса һамысыны јенидән ишләјиб, Пруссија полисинин исрарла ирәли сүрдүјү иддиаја көрә мөвчуд олан кизли али комитә ичласларынын «әсил протоколлар дәфтәри» шәклинә салмышдылар. Ч-б Штибер исә ејни шәхсләрдән алдығы һесабатларла бу дәфтәрин бир-биринә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә ујғун кәлдијини көрчәк дәфтәри андлы ичласчылара тәгдим етди вә јенә анд ичиб деди ки, чидди тәдгигатдан сонра бунун куја әсил протокол дәфтәри олдуғуна мөһкәм гәнаәт кәтирмишдир. Һиршин мә'лумат вердији чәфәнк ујдурмаларын әксәр һиссәси мәһз о заман е'лан олунду. Тәсәввүр етмәк олар ки, бу кизли комитәнин ујдурма үзвләри өз барәләриндә о вахтадәк һеч ағылларына да кәтирмәдикләри сөзләр дејилдијини ешидәндә нә гәдәр һејрәтләнмишдиләр. Хач сујуна салындығы заман ады Вилһелм гојулан адам бурада дөнүб Лүдвиг вә ја Карл олмушду; бә'зиләринин Лондонда елә бир вахтда нитг сөјләдији иддиа едилирди ки, бу заман онлар Инкилтәрәнин башга јериндә имишләр; бә'зиләринин елә мәктублар охудуғу

билдирилирди ки, онлар һеч бир заман бу чүр мәктуб алмамышдылар; көстәрилирди ки, онлар һәр чүмә ахшамы мүнтәзәм јығынчаг дүзәлдирмишләр, һалбуки онлар садәчә һәфтәнин һәр чәршәнбә күнү дост кими бир јерә јығышыб көрүшмәјә адәт етмишдиләр; јазы јазмағы күчлә бачаран бир фәһлә протоколларын тәртибчиләриндән бири кими гәләмә верилирди вә куја тәртибчиләрдән бири кими дә имза атырды; онларын һамысы елә бир дилдә данышдырылырды ки, бу дил әслиндә Пруссија полис мәнтәгәсиндә ишләдилирди, һеч дә өз вәтәниндә јахшы танынмыш әдибләрин әксәријјәт тәшкил етдији бир чәмијјәтин дили дејилди. Ән нәһајәт, гондарма мәркәзи комитәнин ујдурма катибинин куја протокол дәфтәрини вериб мүгабилиндә сахтакарлардан пул алдығы һаггында јаланчы бир гәбз дә дүзәлдилмишди. Лакин бу ујдурма катибин варлығы тамамилә, һансы бир һијләкәр коммунистинсә бичарә Һиршә гурдуғу кәләјә әсасланырды.

Бу кобуд сахтакарлыг о гәдәр рүсвајчы сахтакарлыг иди ки, онун тә'сири истәниләнин тамамилә әксинә олмаја билмәзди. Мүттәһимләрин Лондондакы достлары андлы ичласчылары ишин тәфсилаты илә таныш етмәк имканындан тамамилә мәһрум едилмиш олсалар да, мүттәһимләрин мүдафиәчиләрә көндәрдији мәктублар почтдан көтүрүлүрдүсә дә; онларын бу вәкилләрә бир тәһәр чатдыра билдији сәнәдләр вә анд ичдирилиб алынмыш јазылы ифадәләр мәһкәмәдә сүбут кими гәбул едилмәдисә дә, үмуми гәзәб о дәрәчәдә чошмушду ки, һәтта дөвләт иттиһамчылары да, анд ичиб протоколлар дәфтәринин һәгиги олдуғуна замин олмуш ч. Штибер өзү дә онун сахталығыны тәсдиг етмәк мәчбуријјәтиндә галдылар.

Лакин бу сахтакарлыг полисин мүгәссир олдуғу јеканә сахтакарлыг дејилди. Мүһакимә заманы бу чүр ики вә ја үч факт даһа үзә чыхды. Полис, Рөјтерин оғурладығы сәнәдләрә әлавәләр етмәклә бу сәнәдләри сахталашдырыб мә'насыны тәһриф етмишди. Ағласығмаз һәдјанла долу бир сәнәд д-р Марксын хәттинә охшадылан сахта бир хәтлә јазылмышды вә бир мүддәт мәһз онун адына чыхылырды, нәһајәт, иттиһамчы тәрәф бу сәнәдин сахталығыны е'тираф етмәјә мәчбур олду. Лакин полис өзүнүн ифша едилән һәр бир алчаг һәрәкәтинин әвәзиндә беш вә ја алты јени алчаг һәрәкәт едирди вә бунлары дәрһал ифша етмәк мүмкүн олмурду, чүнки мүдафиәчиләри гәфилдән јахаламаға чалышырдылар, сүбутлары Лондонда топламаг лазым кәлирди, Лондондакы мүһачир коммунистләрлә мүдафиәчиләрин һәр бир јазышмасына исә мәһкәмәдә күман олунан гәсддә иштирак етмәк нәзәри илә бахылырды!

Ч-б Штибер шаһид кими вердији ифадәдә тәсдиг етди ки, Грејф вә Флөри јухарыда нечә тәсвир едилмишдиләрсә, мәһз

о чүрдүрләр. Һирш исә Лондонда полис мәһкәмәсинин һакими гаршысында бојнуна алды ки, «протоколлар дәфтәрини» Флөринин әмри вә көмәји илә сахтакарлыгла дүзәлтмишди, сонра исә чинајәт чәзасындан јахасыны гуртармаг үчүн Инкилтәрәдән гачыб кизләнмишди.

Мүһакимә заманы едилән бу гәдәр рүсвајчы ифшалар һөкумәти сон дәрәчә чәтин вәзијјәтә салды. Бу мүһакимәдә андлы ичласчыларын тәркиби Рејн әјаләтиндә һәлә көрүнмәмишди: алты нәфәр халис мүртәче задәкан, дөрд нәфәр пул магнаты вә ики нәфәр һөкумәт мә’муру. Бу адамлар алты һәфтә әрзиндә өз гаршыларында галаг-галаг топланан гарышыг ифадәләр јығыныны диггәтлә арашдырмаға о гәдәр дә мејл көстәрмирдиләр, чүнки онларын гулагларында мүтәмадијән учадан сәсләнән сөзләрдә дејилирди ки, мүттәһимләр мүгәддәс нә варса һәр шеји: мүлкијјәти, аиләни, дини, гурулушу, һөкумәти вә ганунлары девирмәк мәгсәдини күдән горхулу бир коммунист гәсдинин башчысыдырлар! Лакин бунунла белә, һөкумәт бу мүһакимәдә бәраәт һөкмү вермәјин андлы ичласчылар мәһкәмәсини ләғв етмәк үчүн бир ишарә олачағыны, ачыг бир сијаси нүмајиш кими, һәтта ән ифрат ингилабчыларла иттифаг бағламаға либерал буржуа мүхалифәтинин һазыр олдуғуна бир сүбут кими гаршыланачағыны имтијазлы синифләрә елә бу заман һисс етдирмәсәјди, чыхарылачаг һөкм һәр һалда бәраәт һөкмү олачагды. Һәр һалда һөкумәт Пруссијанын јени чинајәт мәчәлләсини куја керијә гүввәси олан бир ганун кими тәтбиг едәрәк, мәһбуслардан једди нәфәринин мәһкум едилмәсинә наил олду, бәраәт һөкмү исә јалныз дөрд нәфәрә верилди. Мәһкум едилөнләрә үч илдән алты иләдәк, мүхтәлиф мүддәтли һәбс чәзасы кәсилди. Шәксиз ки, вахтилә бу хәбәр Сизә кәлиб чатанда Сиз бу барәдә мә’лумат вермишдиниз.

1852-чи ил нојабрын 29-да Ф. Енкелс јазмышдыр.

1852-чи ил декабрын 22-дә «New-York Daily Tribune» гәзетинин 3645-чи №-дә чап едилмишдир.

Имза: Карл Маркс.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур: 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 416—422

К. МАРКС

ЛУИ БОНАПАРТЫН ОН СӘККИЗ БРҮМЕРИ[193]

1869-чу ИЛДӘКИ ИКИНЧИ НӘШРИНӘ К. МАРКСЫН МҮГӘДДИМӘСИ

Мәним вахтындан әввәл вәфат едән достум *Иосиф Вејдемејер** 1852-чи ил јанварын 1-дән е'тибарән Нју-Јоркда һәфтәлик сијаси журнал нәшр етмәк фикриндә иди. О һәмин журнал үчүн coup d'état-ын** тарихини јазмағы мәндән хаһиш етмишди. Бу хаһишә көрә мән февралын орталарынадәк онун үчүн һәр һәфтә: «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» сәрлөвһәли мәгаләләр јазырдым. Лакин бу мүддәт әрзиндә Вејдемејерин әввәлки планы боша чыхды. Бунун әвәзиндә Вејдемејер 1852-чи илин јазында «*Die Revolution*» адлы ајлыг журнал нәшр етмәјә башлады ки, бунун да биринчи бурахылышы мәһз мәним «Он сәккиз брүмеримдән» ибарәтдир. Бу әсәрин бир нечә јүз нүсхәси о заман Алманијаја кечирилмишдисә дә, әсил китаб базарына чыхмамышды. Өзүнү ифрат радикал кими көстәрән бир алман китаб алверчиси бу әсәримин сатылмасыны өз үзәринә көтүрмәсини она тәклиф едәндә мәним бу тәклифими «вахтсыз иш» һесаб едиб ачыг дәһшәтлә рәдд етди.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, тәгдим едилән әсәр һадисәләрин билаваситә тә'сири алтында јазылмышдыр вә бурада ишләнмиш тарихи материал јалныз 1852-чи илин февралынадәк олан дөврү әһатә едир. Бу әсәрин индики јени нәшринә сәбәб гисмән китаб базарындакы тәләб, гисмән дә Алманијадакы достларымын тә'кидидир.

Мәним әсәримлә, демәк олар, *бир заманда* чыхыб ејни мәсәләјә һәср едилмиш әсәрләрдән јалныз икиси диггәтәлајиг-

---

* Америка вәтәндаш мүһарибәси заманы Сент Луис маһалынын һәрби рәиси вәзифәсиндә иди.

** — дөвләт чеврилишинин. *Ред.*

дир: *Виктор Һүгонун «Кичик Наполеону»* вә *Прудонун «Дөвләт чеврилиши»*.

Виктор Һүго дөвләт чеврилишинин мәс'ул нашири үзәринә кәскин вә тутарлы һүчумларла кифајәтләнир. Һадисәнин өзү онун әсәриндә ајдын бир күндә гопан көј курултусу кими тәсвир олунур. Һүго һәмин һадисәни јалныз бир фәрдин зоракы һәрәкәти һесаб едир. О көрмүр ки, һәмин фәрдә үмумдүнја тарихиндә мисилсиз бир шәхси тәшәббүс гүдрәти иснад вермәклә, ону кичик дејил, бөјүк бир шәхсијјәт кими тәсвир едир. Прудон дөвләт чеврилишини әввәлки тарихи инкишафын нәтичәси кими көстәрмәјә чалышыр. Лакин онун әсәриндә дөвләт чеврилиши тарихинин тәсвири нәзәрә чарпмадан һәмин чеврилиш гәһрәманынын тарихи мәдһинә чеврилир. Беләликлә, о бизим *објектив* тарихчи адландырыланларын сәһвини тәкрар едир. Мән, әксинә, көстәрирәм ки, Франсада *синфи мүбаризә* ади вә күлүнч бир шәхсијјәтин гәһрәман ролу ојнамасына имкан верән шәраит вә вәзијјәти нечә јаратды.

Тәгдим едилән әсәр јенидән ишләнсәјди, өз хүсуси бојасыны итирмиш оларды. Буна көрә дә мән мәтбәә хәталарыны дүзәлтмәк вә инди анлашылмаз олан ишарәләри чыхарыб атмагла кифајәтләндим.

Әсәримин ахырында јаздығым: «Лакин император ләббадәси, нәһајәт, Луи Бонапартын әјнинә тахылмыш олса, Наполеонун тунч һејкәли Вандом сүтунунун башындан јыхылмыш олачагдыр»[194] — сөзләри артыг һәгигәт олмушдур.*

Полковник Шаррас 1815-чи ил јүрүшү һаггындакы әсәриндә Наполеона пәрәстиш едилмәсинә гаршы һүчума кечмишдир. О замандан е'тибарән, хүсусилә сон илләр әрзиндә, франсыз әдәбијјаты тарихи тәдгигат, тәнгид, сатира вә мәзһәкә силаһы васитәси илә Наполеон әфсанәсини һәмишәлик арадан галдырмышдыр. Ән'әнәви халг е'тигады илә әлагәнин беләкәскин шәкилдә кәсилмәси, бу чох бөјүк мә'нәви ингилаб Франсадан харичдә аз диггәт чәлб етмиш вә даһа аз баша дүшүлмүшдү.

Нәһајәт мән үмид едирәм ки, мәним әсәрим хүсусилә инди Алманијада дилләрә дүшмүш бир мәктәбли ибарәсинин — *сезарчылыг* ибарәсинин арадан галхмасына көмәк едәчәкдир. Бу сәтһи тарихи мүгајисә заманы белә бир башлыча чәһәти јаддан чыхарырлар ки, Гәдим Ромада синфи мүбаризә јалныз имтијазлы азлыг ичәрисиндә, азад варлыларла азад јохсуллар арасында кедирди, һалбуки әһалинин чох бөјүк мәһсулдар күтләси олан гуллар, бу мүбаризләр үчүн јалныз пассив бир зәмин олмушду. *Сисмондинин* белә бир сәрраст гејдини унудур-

* Бах, һәмин чилд, сәһ. 534. *Ред.*

лар: Рома пролетариаты чәмиј̃јәтин һесабына јашајырды, һалбуки мүасир чәмијјәт пролетариатын һесабына јашајыр[195]. Синифләрин антик мүбаризәси илә мүасир мүбаризәсинин мадди, игтисади шәраити арасында белә әсаслы бир фәрг олдуғуна көрә, һәмин мүбаризәнин доғурдуғу сијаси сималар арасында да үмуми чәһәт Кентербери архијепископу илә баш кешиш Самуил арасындакындан артыг ола билмәз.

Карл Маркс

Лондон, 23 ијун 1869-чу ил.

К. Марксын 1869-чу илдә Һамбургда чыхан «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәринин икинчи нәшриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин икинчи нәшринин мәтниндән чап олунур; 16-чы чилд, сәһ. 374—376.

1885-чи ИЛ АЛМАНЧА ҮЧҮНЧҮ НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИ

«Он сәккиз брүмер»ин биринчи чапындан отуз үч ил сонра онун јени нәшринә еһтијач олмасы сүбут едир ки, бу әсәр индијәдәк өз әһәмијјәтини гәтијјән итирмәмишдир.

Доғрудан да, бу даһијанә бир әсәр иди. Ајдын бир күндә гопан көј курултусу кими бүтүн сијаси аләми һејрәтләндирән бир һадисәдән — бә'зиләринин мә'нәви һиддәт бағыртылары илә лә'нәт охудуғу, бә'зиләринин исә ингилабдан ничат верәчәк бир чарә вә ингилабын сәһвләринин чәзасы һесаб етдији, лакин һамыда јалныз һејрәт доғуруб һеч кәсин баша дүшмәдији бир һадисәдән билаваситә сонра, — билаваситә бу һадисәдән сонра Маркс епиграм шәклиндә јазылмыш өз гыса әсәрини бурахды, һәмин әсәрдә феврал күнләриндән башлајараг Франса тарихинин бүтүн кедишини дахилән әлагәдар шәкилдә шәрһ етди вә 2 декабр мө'чүзәсиндә[196] бу әлагәнин тәбии, лабүд нәтичәсини ашкара чыхартды, һәм дә бунун үчүн дөвләт чеврилиши гәһрәманына онун тамамилә һаглы олараг нифрәтлә јанашмагдан башга бир мүнасибәт бәсләмәси лазым кәлмәди. Маркс мәнзәрәни о гәдәр мәһарәтлә тәсвир етмишди ки, сонралар едилән һәр бир јени ифша һәмин мәнзәрәдә һәгигәтин нә гәдәр дүзкүн екс олундуғуну анчаг бир даһа сүбут едирди. Күнүн чанлы тарихини бу гәдәр көзәл баша дүшмәк, һадисәләр лап баш вердији заман онларын мә'насыны бу гәдәр ајдын дәрк етмәк, доғрудан да, мисилсиздир.

Бунун үчүн исә Франса тарихини мәһз Маркс кими дәрин билмәк лазым кәлирди. Франса елә бир өлкәдир ки, орада

синифләрин тарихи мүбаризәси һәр дәфә башга өлкәләрдәкинә нисбәтән даһа чох гәти сона чатырды. Дәјишкән сијаси формалар, бунларын дахилиндә кедән бу синфи мүбаризә вә бу мүбаризәнин јенә һәмин формалар дахилиндә өз ифадәсини тапан нәтичәләри Франсада ән кәскин шәкилләрдә мејдана чыхырды. Орта әсрләрдә феодализмин мәркәзи, Ренессанс заманындан ваһид силк монархијасы нүмунәси олан Франса бөјүк ингилаб заманы феодализми дармадағын етди вә буржуазијанын халис һөкмранлығыны Авропанын башга һеч бир өлкәсиндә тәсадүф едилмәјән классик ајдынлыгла јаратды. Баш галдыран пролетариатын һаким буржуазијаја гаршы мүбаризәси дә бурада башга өлкәләрин көрмәдији кәскин формада мејдана чыхыр. Мәһз буна көрәдир ки, Маркс Франсанын нәинки кечмиш тарихини хүсуси диггәтлә өјрәнирди, һәмчинин онун чари тарихини дә бүтүн тәфәррүаты илә изләјәрәк, кәләчәкдә истифадә етмәк үчүн материал топлајырды. Буна көрә дә һадисәләр онун үчүн һеч заман көзләнилмәз олмурду.

Буна башга бир чәһәт дә әлавә олду. Тарихин бөјүк һәрәкәт ганунуну илк дәфә мәһз Маркс кәшф етди; һәмин гануна көрә, һәр һансы бир тарихи мүбаризә — истәр сијаси, дини, фәлсәфи, истәрсә дә һәр һансы башга бир идеоложи саһәдә олсун, — әслиндә ичтимаи синифләр мүбаризәсинин јалныз аз-чох ајдын ифадәсидир, бу синифләрин варлығы вә бунунла бирликдә онларын бир-бири илә тоггушмалары исә онларын игтисади вәзијјәтинин инкишаф дәрәчәси илә, истеһсалын характери вә үсулу илә, нәһајәт, истеһсалын мүәјјән етдији мүбадиләнин характери вә үсулу илә бағлыдыр. Енержинин чеврилмәси ганунунун тәбиијјат үчүн нә кими әһәмијјәти вардырса, тарих үчүн дә ејни әһәмијјәти олан һәмин ганун Маркс үчүн бу һалда Икинчи Франса республикасынын тарихини баша дүшмәк васитәси олду. О кәшф етдији гануну һәмин тарихә әсасланараг бу әсәрдә јохлады, һәм дә һәтта отуз үч ил кечдикдән сонра јенә е'тираф етмәк лазым кәлир ки, бу јохлама парлаг нәтичә верди.

Ф. Е.

1885-чи илдә јазылмышдыр. Ашағыдакы китабда чап олунмушдур: Karl Marx. „Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte". Hamburg, 1885

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин 2-чи нәшринин мәтниндән чап олунур; 21-чи чилд, сәһ. 258—259.

ЛУИ БОНАПАРТЫН ОН СӘККИЗ БРУМЕРИ[193]

I

Һекел һарада исә гејд едир ки, дүнја мигјасындакы бүтүн бөјүк тарихи һадисә вә шәхсијјәтләр, нечә дејәрләр, ики дәфә мејдана чыхыр. Һекел бу ҹәһәти әлавә етмәји унутмушдур ки, биринҹи дәфә фаҹиә шәклиндә, икинҹи дәфә исә мәзһәкә шәклиндә. Дантонун әвәзиндә Коссидјер, Робеспјерин әвәзиндә Луи Блан, 1793—1795-ҹи илләрдәки Дағ әвәзиндә 1848—1851-ҹи илләрдәки Дағ, әминин әвәзиндә гардаш оғлу. Он сәккиз брүмерин икинҹи нәшри заманында јаранмыш шәраитдә дә ејни карикатура көрүнүр![197]

Инсанлар өз тарихләрини өзләри јарадырлар, лакин бу тарихи истәдикләри кими јаратмырлар, өзләринин сечдији шәраитдә дејил, билаваситә мејданда олан, онлара верилән вә кечмишдән галмыш шәраитдә јарадырлар. Бүтүн өлүб кетмиш нәсилләрин ән’әнәләри бир кабус кими ҹанлыларын зеһнини мәшғул едир. Инсанлар мәһз өзләрини вә өз мүһитини санки јалныз дәјишдирмәк вә һәлә мисли көрүнмәмиш бир шеј јаратмагла мәшғул олдуглары бир заманда, мәһз бу ҹүр ингилаби бөһран дөврләриндә горха-горха овсуна әл атараг кечмишин руһларына мүраҹиәт едиб онлары көмәјә чағырыр, онлардан ад, дөјүш шүарлары, либас игтибас едирләр ки, бу гәдим мүгәддәс либасда, кәнардан гәбул едилән бу дилдә дүнја тарихинин јени бир сәһнәсини ојнасынлар. Мәсәлән, Лүтер апостол Павелин ҹилдинә кирирди, 1789—1814-ҹү илләр ингилабы нөвбә илә каһ Рома республикасы либасы, каһ да Рома империјасы либасы кејирди, 1848-ҹи ил ингилабы исә каһ 1789-ҹу или, каһ да 1793—1795-ҹи илләрин ингилаби ән’әнәләрини тәглид етмәкдән јахшы бир шеј тапмамышды. Беләликлә дә јениҹә хариҹи дил өјрәнмиш бир адам һәмишә

бу дили фикриндә өз ана дилинә тәрчүмә едир вә нә гәдәр ки, фикирдә тәрчүмә етмәдән кечинә билмир, јени дилдә өз ана дилини унутмур, јени дилин руһуну һәлә баша дүшмәмишдир вә бу дили сәрбәст сурәтдә билмир.

Өлүләрин дүнја мигјасындакы бу тарихи овсунлары нәзәрдән кечириләндә бунларын арасындакы кәскин фәрг дәрһал көзә чарпыр. Камилл Демулен, Дантон, Робеспјер, Сен-Жүст, Наполеон, көһнә Франса ингилабынын һәм гәһрәманлары, һәм дә партијалары вә халг күтләләри өз заманәләринин вәзифәсини — буховлардан азад олмаг вә мүасир *буржуа* чәмијјәти гурмаг вәзифәсини Рома либасында вә Рома ибарәләри васитәси илә јеринә јетирирдиләр. Бунлардан бә'зиләри феодализмин әсасларыны тамамилә дағыдыб онун зәмини үзәриндә мејдана кәлән феодал башларыны кәсиб атдылар. Дикәри Франса дахилиндә елә бир шәраит јаратды ки, азад рәгабәтин инкишафы, парсел торпаг мүлкијјәтинин истисмары, милләтин буховлардан азад олмуш сәнаје мәһсулдар гүввәләринин тәтбиги јалныз бу шәраитдә мүмкүн олду; Франсадан кәнарда исә о һәр јердә феодал формаларыны о дәрәчәдә дағыдырды ки, бу, Франсадакы буржуа чәмијјәтиндән өтрү Авропа континентиндә дөврүн тәләбатына ујғун бир мүһит јаратмаг үчүн лазым иди. Лакин јени ичтимаи формасија јаранан кими, гәдим нәһәнкләр вә онларла бирликдә дирилдилән бүтүн гәдим Рома өлүләри — бүтүн бу Брутлар, Гракхлар, Публиколлар, трибунлар, сенаторлар вә Сезар өзү арадан галхды. Көзүачыг-ишкүзар буржуа чәмијјәти Сејләр, Кузенләр, Руаје-Колларлар, Бенжамен Констанлар вә Кизоларын симасында өзүнүн әсил тәфсирчи вә чарчыларыны тапды; онун әсил сәркәрдәләри тичарәт конторларында әјләшмишдиләр, онун сијаси башчысы бојнујоғун XVIII Лүдовик иди. Бүтүнлүклә сәрвәт јаратмагла вә динч рәгабәт мүбаризәси илә мәшғул олан бу чәмијјәт даһа јадына кәтирмирди ки, онун бешијини гәдим Рома кабуслары мүһафизә етмишдиләр. Лакин буржуа чәмијјәти нә гәдәр аз гәһрәман бир чәмијјәт олса да, онун мејдана кәлмәси үчүн гәһрәманлыг, фәдакарлыг, террор, вәтәндаш мүһарибәси вә халгларын вурушмалары лазым кәлди. Буржуа чәмијјәтинин гладиаторлары өз мүбаризәләринин мәһдуд буржуа мәзмунуну өзләриндән кизләтмәк үчүн, өзләринин руһ јүксәклијини бөјүк тарихи фачиә сәвијјәсиндә сахламаг үчүн, Рома республикасынын классик чидди ән'әнәләриндә өзләринә лазым олан идеал вә бәдии формалар, хәјаллар тапдылар. Мәсәлән, бир әср әввәл, башга бир инкишаф пилләсиндә, Кромвел вә инкилис халгы Әһди-әтигдән көтүрүлән дилдән, еһтирас вә хәјаллардан өз буржуа ингилабы үчүн истифадә етдиләр. Әсил мәгсәд әлдә едиләндән, Инкилтәрә

чәмиј̇јәти буржуа гајдасы илә јенидән гуруландан сонра исә, Аввакум пејғәмбәри Локк сыхышдырыб арадан чыхартды.

Беләликлә, һәмин ингилабларда өлүләрин јенидән дирилдилмәси көһнә мүбаризәни тәглид етмәјә дејил, јени мүбаризәни јүксәлтмәјә хидмәт едирди, бу вәзифәни һәгигәтдә јеринә јетирмәкдән јаха гуртармаға дејил, хәјалда онун әһәмијјәтини јүксәлтмәјә хидмәт едирди, — ингилаб кабусуну јенидән долашмаға мәчбур етмәјә дејил, ингилаб руһуну јенидән тапмаға хидмәт едирди.

1848—1851-чи илләрдә көһнә Бајинин либасыны кејинмиш républicain en gants jaunes* Маррастдан башлајараг, бајағыијрәнч үзүнү өлү Наполеонун дәмир маскасы алтында кизләдән авантүристә гәдәр анчаг көһнә ингилабын кабусу долашырды. Ингилаб васитәси илә өз ирәлиләмә һәрәкәтини сүр'әтләндирмиш олдуғуну күман едән бүтөв бир халг бирдән-бирә керијә, өлүб кетмиш бир дөврә гајтарылмыш олур. Бу барәдә һеч бир шүбһә олмасын дејә чохдан бәри әнтигәчи алимләрин малы олан көһнә тарихи күнләр, көһнә тарих һесабы, көһнә адлар, көһнә фәрманлар вә күман ки, чохдан чүрүмүш көһнә жандармлар јенидән чанланыр. Милләт өзүнү Бедлама[198] салынмыш дәли бир инкилис кими һисс едир ки, өзүнү фиронларын мүасири хәјал едән бу дәли инкилис Һәбәшистанын гызыл мә'дәнләриндә, бу јералты һәбсханасында, әлиндә узун гамчы гуллара нәзарәт едән көзәтчинин вә чыхачаг јолларында дуруб мүхтәлиф дилләрдә данышдыгларына көрә нә бу каторгалылары, нә дә бир-бирини баша дүшән барбар әскәрләрин нәзарәти алтында, өз башына бағланмыш лампанын тутгун ишығында һәр күн көрдүјү ағыр ишдән ачы-ачы шикајәтләнир. Бу дәли инкилис аһ-налә илә дејир: «Мән азад бритт олараг доғулдуғум һалда гәдим фиронлардан өтрү гызыл чыхармаг үчүн бүтүн бунлара дөзмәли олурам». Франсыз милләти исә аһ-налә илә дејир: «Бонапарт аиләсинин борчларыны вермәк үчүн бунлара дөзмәли олурам». Инкилис һәлә ағлы башында олдуғу заман, гызыл әлдә етмәк фикри кими ону раһат бурахмајан фикирдән јахасыны гуртара билмирди. Франсызлар, нә гәдәр ки, ингилабла мәшғул идиләр, 10 декабр сечкиләринин[199] сүбут етдији кими, Наполеон һаггындакы хатирәләрдән јахаларыны гуртара билмирдиләр. Ингилаб тәһлүкәләри онлары керијә чәкиб Мисрин әт чөлмәкләрини[200] онлара хатырладырды, бунун да чавабы 1851-чи ил декабрын 2-си олду[196]. Онлара нәинки көһнә Наполеонун карикатурасы чатды, — онлара карикатура шәклиндә көһнә Наполеонун өзү,

---

* — јумшаг дәридән әлчәк тахан республикачы. *Ред.*

һәм дә XIX әсрин орталарында көрүнмәли олдуғу шәкилдә чатды.

XIX әсрин ичтимаи ингилабы өз поезијасыны кечмишдән дејил, јалныз кәләчәкдән ала биләр. Бу ингилаб кечмиш гаршысындакы һәр чүр мөвһуматчы пәрәстиши арадан галдырмаздан әввәл өз вәзифәсини јеринә јетирмәјә башлаја билмәз. Әввәлки ингилаблар өз мәзмуну барәсиндә өзүнү алдатмаг үчүн кечмишин дүнја мигјасында тарихи һадисәләри һаггындакы хатирәләрә әл атмалы иди. XIX әср ингилабы өз мәзмununу баша дүшмәк үчүн өлүләрә өз өлүләрини дәфн етмәк имканы вермәлидир. Орада ибарә мәзмундан јүксәк иди, бурада мәзмун ибарәдән јүксәкдир.

Феврал ингилабы көһнә чәмијјәт үчүн *көзләнилмәз* иди, бу ингилаб һәмин чәмијјәт үчүн гәфләтән баш верди, халг да гәфилдән вурулан бу *зәрбәни* јени дөвр ачан дүнја мигјасында тарихи һадисә е'лан етди. Феврал ингилабы декабрын 2-дә маһир бир фырылдагчынын әлиндә јох олур вә нәтичәдә монархија өзү мәһв едилмәк дејил, әсрләр боју давам едән мүбаризә васитәси илә монархијадан гопардылыб алынан либерал күзәштләр мәһв олур. *Чәмијјәтин* өзү чәмијјәт үчүн јени мәзмун әлдә етмәк әвәзиндә, јалныз *дөвләт* өзүнүн ән гәдим формасына, гылынч вә ләббадәнин ибтидаи шәкилдә һәјасыз һөкмранлығына гајытмыш олду. 1848-чи илин февралындакы coup de main*-а 1851-чи илин декабрындакы coup de tête** чаваб олур. Нечә кәлмишдисә, елә дә кетди. Лакин бу һадисәләр арасында кечән вахт һәдәр кетмәди. 1848—1851-чи илләр әрзиндә Франса чәмијјәти, ингилаби јол олан гыса јолла елә ибрәт дәрси вә тәчрүбә әлдә етди ки, бунлар дүзкүн, нечә дејәрләр, мүнтәзәм инкишаф кедиши шәраитиндә феврал ингилабындан әввәл кәләрәк, ону сәтһи, садә бир сарсынтыдан даһа чидди бир шејә чевирмәли иди. Инди чәмијјәт өз башланғыч нөгтәсиндән санки керидә галмышдыр; әслиндә чәмијјәт өз ингилабынын башланғыч нөгтәсини һәлә јеничә јаратмалы олур, елә вәзијјәт, мүнасибәтләр вә шәраит јаратмалы олур ки, мүасир ингилаб јалныз бунлар мөвчуд олдугда чидди бир характер ала биләр.

Мәсәлән, XVIII әср ингилаблары кими буржуа ингилаблары бөјүк сүр'әтлә мүвәффәгијјәтләр газаныр, бу ингилабларда әлдә едилән драматик тә'сирләр бир-бириндән даһа парлагдыр, адамлары вә шејләри санки бир фишәнк ишыгландырыр, һәр күндә бир чошгунлуг нәфәси вар, лакин бунлар тез кечиб кедир, тезликлә ән јүксәк нөгтәјә чатыр вә чәмијјәт

* — чәсарәтли зәрбә, гәти һәрәкәт. *Ред.*
** — дүшүнчәсиз һәрәкәт, һәјасызчасына һәрәкәт. *Ред.*

өз фыртына вә тәзјиг дөврүнүн нәтичәләрини ајыглыгда һәлә дүзкүн баша дүшмәздән әввәл узун мүддәт хумарланыр. XIX әсрдәки ингилаблар кими пролетар ингилаблары, әксинә, даим өз-өзүнү тәнгид едир, тез-тез јары јолда дајаныр, артыг јеринә јетирилмиш кими көрүнән бир ишә гајыдыр ки, она бир даһа јенидән башласын, өзүнүн илк тәшәббүсләринин јарымчыглығыны, зәиф чәһәтләрини вә јарарсызлығыны амансыз бир кәскинликлә лаға гојур, өз әлејһдарыны санки јалныз она көрә вуруб јыхыр ки, о, торпагдан јени гүввә алсын вә әввәлкиндән даһа артыг гүдрәтлә јенә ајаға галхсын, өз мәгсәдләринин гејри-мүәјјән әзәмәти гаршысында дәфәләрлә кери чәкилир, нәһајәт, кери чәкилмәк јолларынын һамысыны кәсән бир вәзијјәт јаранып вә һәјат өзү амиранә бир сәслә дејир:

Hic Rhodus, hic salta!
Бу гызыл күл, бујур ојна![201]

Лакин Франсадакы һадисәләрин инкишафыны һәтта аддым-аддым изләмәмиш аз-чох мүшаһидәли һәр бир адам да габагчадан һисс етмәли иди ки, бу ингилаб чох бөјүк бир рүсвајчылыға дүчар олачагдыр. 1852-чи ил мајын икинчи базар күнүндән чох хош нәтичә көзләндији мүнасибәти илә чәнаб демократларын бир-бирини тәбрик едиркән ешидилән ловға галибијјәт һүрүшмәсинә гулаг асмаг кифајәт иди[202]. Исанын зүһур едиб икинчи дәфә дүнјаја кәлмәси вә хилиастларын мин иллик сәлтәнәтинин башланмасы күнү[203] кими, 1852-чи ил мајын икинчи базар күнү дә онларын зеһнини мәшғул едән бир идеја, бир еһкам олду. Зәифлик, һәмишә олдуғу кими, мө'чүзәјә инанмагла өзүнә ничат тапырды, дүшмәни өз хәјалында һәр һансы бир овсун васитәси илә арадан галдыра билирдисә, ону мәғлуб едилмиш һесаб едирди вә өзүнү көзләјән кәләчәји, көстәрмәк истәдији, лакин һәләлик бу барәдә данышмағы вахтсыз һесаб етдији икидликләри фәалијјәтсизликлә тә'рифләјиб көјләрә галдырмаг үзүндән һәр бир реаллыг һиссини итирирди. Өзләринин ачыг-ајдын габилијјәтсизлији һаггындакы рә'ји бир-биринә рәғбәт бәсләмәк вә ајрыча бир груп һалында бирләшмәклә рәдд етмәјә чалышан бу гәһрәманлар артыг өз шәлә-шүләләрини јығышдырмышдылар вә өз шәрәф әклилләрини бу башдан көтүрәрәк, өзләринин in partibus[81] республикаларыны биржада ишә вермәјә һазырлашырдылар вә бу республикалар үчүн онлар әввәлчәдән хәлвәти вә өзләринә мәхсус тәвазөкарлыгла һөкумәт адамлары ајырмышдылар. Декабрын 2-си күнү онлары, ајдын бир күндә гопан көј курултусу кими сарсытды. Һәм дә руһ дүшкүнлүјү дөврләриндә өз дахили горхуларыны боғмаг үчүн ән учадан бағыранлара һәвәслә гулаг асан халглар бу дәфә, бәлкә дә, јәгин етди-

ләр ки, газларын гаггылдамасынын Капитолини хилас едә билдији вахтлар кечиб кетмишдир[204].

Конститусија, Милли мәҹлис, сүлалә партијалары, көј вә гырмызы республикачылар, Африка гәһрәманлары, трибуна һај-күјү, мәтбуат шәфәгләри, бүтүн әдәбијјат, сијаси адлар вә елми шәрәф, мүлки ганун вә ҹинајәт һүгугу, liberté, égalité, fraternité* вә 1852-ҹи ил мајын икинҹи базар күнү — һәр шеј, һәтта дүшмәнләринин јанында ҹадукәр сајылмајан бир адамын овсунлу формулу гаршысында бир хәјал кими јох олуб кетди. Үмуми сечки һүгугу, санки бир ан јалныз она көрә галды ки, бүтүн дүнјанын көзү гаршысында өз әли илә өз вәсијјәтини һазырласын вә халгын өз адындан десин: «Јаранан һәр шеј мәһв олмаға лајигдир»**.

Франсызлар кими, белә демәк кифајәт дејилдир ки, онларын милләти гәфилдән јахаланмышды. Бир гадын үчүн олдуғу кими, бир милләт үчүн дә әфведилмәз бир сәһвдир ки, өзүнә тәсадүфән раст кәлән бир маҹәрапәрәст тәрәфиндән зорланмасына јол верән бир дәгигәлик диггәтсизлик көстәрмиш олсун. Бу ҹүр ибарәләр мәсәләни һәлл етмир, ону анҹаг башга ҹүр ифадә едир. Буну һәлә изаһ етмәк лазымдыр ки, үч нәфәр фырылдагчы 36 милјонлуг бир милләти неҹә гәфләтән јахалајыб мүгавимәтсиз әсир едә биләр.

Франса ингилабынын 1848-ҹи ил февралын 24-дән 1851-ҹи илин декабрынадәк кечдији мәрһәләләри үмуми шәкилдә јекунлашдыраг.

Шүбһәсиз, үч башлыҹа дөвр бунлардыр: *феврал дөврү;* 1848-ҹи ил мајын 4-дән 1849-ҹу ил мајын 28-дәк: *республика,* јахуд *Милли мүәссисләр мәҹлиси јарадылмасы дөврү;* 1849-ҹу ил мајын 28-дән 1851-ҹи ил декабрын 2-дәк: *конститусијалы республика,* јахуд *Ганунвериҹи милли мәҹлис дөврү.*

1848-ҹи ил февралын 24-дән, јә'ни Луи-Филиппин јыхылмасындан мајын 4-дәк, јә'ни Мүәссисләр мәҹлиси иҹласларынын ачылдығы вахтадәк олан *биринҹи дөврү,* — сөзүн әсил мә'насында *феврал дөврүнү* — ингилабын *мүгәддимәси* адландырмаг олар. Бу дөврүн характери рәсми сурәтдә бундан ибарәт олду ки, онун тәләсик јаратдығы һөкумәт өзү өзүнү *мүвәггәти* е'лан етди. Һөкумәт кими, бу дөврдә башланан, тәҹрүбә едилән вә сөјләнилән һәр шеј өзүнү анҹаг *мүвәггәти* бир шеј кими гәләмә верирди. Һеч кәс вә һеч бир шеј өзүнүн даим јашамаг вә һәгиги иш көрмәк һүгугу олдуғуну сөјләмәјә ҹәсарәт етмирди. Ингилабы һазырламыш вә ја мүәјјән етмиш олан бүтүн үнсүрләр: сүлалә мүхалифәти, республикачы буржуа-

* — азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг. *Ред.*

** *Көте.* «Фауст», I һиссә, үчүнҹү сәһнә («Фаустун кабинети»). *Ред.*

зија, демократик-республикачы хырда буржуазија, сосиалист-демократ фәһләләр — бүтүн бу үнсүрләр феврал *һөкумәтиндә* мүвәггәти јер алмышдылар.

Башга чүр ола да билмәзди. Әввәлчә феврал күнләриндән мәгсәд — варлы синифләрин өз ичәрисиндә сијаси чәһәтдән имтијазлы оланларын сыраларыны кенишләндирәчәк вә малијјә аристократијасынын мүстәсна һөкмранлығыны јыхачаг бир сечки ислаһатына наил олмаг иди. Лакин иш кәлиб һәгиги тоггушмаја чатанда, халг баррикадалара атыланда, милли гвардија кәнарда пассив дуруб көзләмәк мөвгеји тутанда, орду һеч бир чидди мүгавимәт көстәрмәјәндә вә монархија гачанда республиканын тә'сис едилмәси санки өз-өзүнә нәзәрдә тутулурду. Һәр бир партија буну өз билдији кими изаһ едирди. Әлдә силаһ республика газанмыш олан пролетариат она өз тә'сирини көстәрди вә ону *ичтимаи республика* е'лан етди. Мүасир ингилабын үмуми мәзмуну бу чүр мүәјјән едилди — бу мәзмун дәрһал, билаваситә, әлдә олан материалла, күтләнин чатдығы инкишаф пилләсиндә, мөвчуд шәраит вә мүнасибәтләр дахилиндә һәјата кечирилә биләчәк һәр шејә ән гәрибә шәкилдә зидд иди. Дикәр тәрәфдән, феврал ингилабынын мүвәффәгијјәтинә көмәк етмиш бүтүн галан үнсүрләрин иддиалары онлара һөкумәтдә чох бөјүк јер верилмәси илә тә'мин олунду. Мәһз буна көрә дә дәбдәбәли ибарәләрлә әслиндә инамсызлыг вә ачизлијин, чошгун јенилик чәһдләри илә көһнә вәзијјәтин гәти һөкмранлығынын, бүтөвлүкдә чәмијјәтин алдадычы заһири аһәнкдарлығы илә онун үнсүрләри арасындакы дәрин гаршылыглы биканәлијин даһа рәнкарәнк гарышығыны һеч бир башга дөврдә көрмәк олмаз. Парис пролетариаты гаршысында ачылан бөјүк перспективә һәлә валеһ олуб ичтимаи проблемләрин мүзакирәси илә чидди сурәтдә мәшғул олдуғу бир заманда, көһнә ичтимаи гүввәләр груплашдылар, бирләшдиләр, ајылдылар вә халг күтләси ичәрисиндә — Ијул монархијасы заманында[98] мөвчуд олан сәдләр дағыландан дәрһал сонра бирдән сијаси сәһнәјә чан атан кәндлиләр вә хырда буржуазија ичәрисиндә өзләринә көзләнилмәдән дајаг тапдылар.

Икинчи дөвр — 1848-чи ил мајын 4-дән 1849-чу ил мајын ахырына гәдәр олан дөвр — *буржуа республикасынын тә'сис едилмәси, гурулмасы* дөврүдүр. Билаваситә феврал күнләриндән сонра нәинки сүлалә мүхалифәти республикачылар тәрәфиндән, республикачылар исә сосиалистләр тәрәфиндән гәфләтән јахаланмышдылар, һәмчинин бүтүн Франса Парис тәрәфиндән гәфләтән јахаланмышды. Милләт тәрәфиндән сечилиб 1848-чи ил мајын 4-дә өз ичласларына башлајан Милли мәчлис милләти тәмсил едирди. Бу Мәчлис феврал күнләрин-

дә ирәли сүрүлән тәләбләрә гаршы чанлы бир протест иди вә ингилабын нәтичәләрини буржуа мигјасы дәрәчәсинә ендирмәли иди. Бу Милли мәчлисин характерини дәрһал дујмуш олан Парис пролетариаты онун ичласлары ачыландан бир нечә күн сонра, мајын 15-дә[108] әбәс јерә чәһд етди ки, ону зорла арадан галдырсын, ону дағытсын, милләтин мүртәче шәкилдә өзүнү көстәрән руһунун тәһлүкә доғуран үзви формасыны јенидән онун тәркиб һиссәләринә парчаласын. Мә'лум олдуғуна көрә, 15 мај күнү, нәзәрдән кечирилән бүтүн дөврдә јалныз Бланки илә онун һәмфикирләринин, јә'ни пролетар партијасынын һәгиги башчыларынын ичтимаи сәһнәдән узаглашдырылмасына сәбәб олду.

Луи-Филиппин *буржуа монархијасы* ардынча јалныз *буржуа республикасы* кәлә биләр, јә'ни крал ады пәрдәси алтында буржуазијанын чүз'и бир һиссәси һөкм сүрүрдүсә, бундан сонра халг адындан үмумән бүтүн буржуазија һөкм сүрәчәкдир. Парис пролетариатынын тәләбләри бош хәјаллардыр вә бунлара сон гојулмалыдыр. Парис пролетариаты Милли мүәссисләр мәчлисинин бу бәјанатына Авропа вәтәндаш мүһарибәләри тарихиндә ән бөјүк һадисә олан *ијун үсјаны*[41] *илә* чаваб верди. Галиб кәлән буржуа республикасы олду. Малијјә аристократијасы, сәнаје буржуазијасы, орта тәбәгәләр, хырда буржуалар, орду, чевик гвардија һалында тәшкил олунмуш лүмпен-пролетариат*, зијалылар, кешишләр вә кәнд әһалиси онун тәрәфиндә иди. Парис пролетариатынын тәрәфиндә јалныз о өзү иди. Парис пролетариаты үзәриндә гәләбәдән сонра үч мин нәфәрдән чох үсјанчы өлдүрүлдү, он беш мин нәфәри мүһакимәсиз сүркүн едилди. Бу мәғлубијјәт заманындан е'тибарән пролетариат ингилаб сәһнәсиндә *арха плана* кечир. Һәрәкатда јени бир јүксәлиш башландығы зәнн едилән заман пролетариат һәр дәфә ирәли кечмәјә тәшәббүс едир, лакин бу тәшәббүсләр кетдикчә даһа зәиф олур вә даһа аз нәтичә верир. Пролетариатдан јухарыда дуран ичтимаи тәбәгәләрдән һәр бириндә ингилаби һәјәчан әмәлә кәлән кими, пролетариат онунла иттифага кирир вә беләликлә, мүхтәлиф партијаларын бир-биринин ардынча дүчар олдуғу бүтүн мәғлубијјәтләрә шәрик олур. Лакин бу сонракы зәрбәләр чәмијјәтин кетдикчә даһа кениш даирәсини әһатә етдикчә, кет-кедә зәифләјир. Пролетариатын Мәчлисдә вә мәтбуатдакы чох көркәмли башчылары бир-биринин ардынча мәһкәмәнин гурбаны олур вә онларын јерини кетдикчә даһа шүбһәли шәхсләр тутур. Пролетариатын бир һиссәси *нәзәријјәбазлыг тәчрүбәсинә, мүба-*

---

* — Бах: һәмин чилд, сәһ. 234—235. *Ред.*

дилә банклары вә фәһлә бирликләри јаратмаға әл атыр, — *башга сөзлә десәк, һәрәкатын елә формаларына* әл атыр ки, *бурада көһнә дүнјанын өзүндәки бүтүн гүдрәтли васитәләрдән истифадә едәрәк бу көһнә дүнјада чеврилиш јаратмаг фикриндән әл чәкир, чәмијјәтдән кәнарда, ајрыча јолла, өз варлығынын мәһдуд шәраити чәрчивәсиндә азад олмаға чалышыр, буна көрә дә һөкмән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр.* Нә гәдәр ки, пролетариатын ијунда мүбаризә етдији *бүтүн синифләр* дә онун өзү кими мәғлуб едилмәмишләр, көрүнүр, пролетариат нә әввәлки ингилаби әзәмәтини әлдә едә биләр, нә дә јени бағланмыш иттифаглардан јени бир енержи ала биләр. Лакин пролетариат һәр һалда дүнја мигјасында бөјүк тарихи мүбаризәјә ујғун бир шәрәфлә мәғлуб олмушду; јалныз Франса дејил, — бүтүн Авропа ијун зәлзәләсиндән титрәјир, һалбуки јухарыда дуран синифләрин сонракы мәғлубијјәтләри о гәдәр учуз баша кәлир ки, галиб кәлән партија бунлара үмумијјәтлә бир һадисә характери вермәк үчүн бунлары һәјасызчасына шиширтмәли олур, һәм дә мәғлуб едилмиш партија пролетар партијасындан нә гәдәр чох узаг исә, бу мәғлубијјәтләр дә бир о гәдәр биабырчы олур.

Ијун үсјанчыларынын мәғлубијјәти, доғрудур, буржуа республикасы бинасы үчүн зәмин һазырлады, бу зәмини тәмизләди, лакин бу мәғлубијјәт ејни заманда көстәрди ки, Авропада мәсәлә «республика вә ја монархија» мөвзусундакы мүбаһисәдә дејил, башга бир шејдәдир. Бу мәғлубијјәт көстәрди ки, бурада *буржуа республикасы* бир синфин башга синифләр үзәриндә гејри-мәһдуд мүстәбид һөкмранлығы демәкдир. О көстәрди ки, көһнә мәдәнијјәт өлкәләриндә, јә'ни синифләр бөлкүсү инкишаф едиб, мүасир истеһсал шәраити олан вә әсрләр боју көстәрилмиш фәалијјәт нәтиҹәсиндә бүтүн ән'әнәви идејалары һәзм етмиш мә'нәви шүурун мөвҹуд олдуғу өлкәләрдә, бу ҹүр өлкәләрдә *республика — буржуа ҹәмијјәтини ингилаби шәкилдә дәјишдирмәјин үмумијјәтлә анҹаг сијаси формасы демәкдир,* мәсәлән, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында олдуғу кими, *бу ҹәмијјәтин варлығынын мүһафизәкар формасы* демәк дејилдир, зира Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында синифләр артыг мөвҹуд олса да, һәлә бүллурлашмамышлар, арасы кәсилмәјән бир һәрәкәтдә өз тәркиб һиссәләрини даим јениләјиб бир-биринә верирләр, орада мүасир истеһсал васитәләри нәинки даими әһали артыглығына ујғун кәлмир, әксинә, зеһинләрин вә әлләрин нисби чатышмазлығынын јерини долдурур, нәһајәт, бүтүн кәнҹлик гүввәси илә, гызғын сурәтдә давам едиб јени дүнјаны мәнимсәмәли олан мадди истеһсал һәрәкәти көһнә хәјаллар дүнјасыны арадан галдырмаға нә вахт, нә дә фүрсәт вермишдир.

Ијун күнләри заманы бүтүн синифләр вә партијалар фәһлә синфинә гаршы — *анархија,* сосиализм, коммунизм *партијасына* гаршы *гајда-ганун партијасы* һалында бирләшдиләр. Онлар чәмијјәти *«чәмијјәтин дүшмәнләриндән»* «хилас етдиләр». Онлар көһнә чәмијјәтин: *«Мүлкијјәт, аилә, дин, гајда-ганун»* шүарыны өз гошунлары үчүн парол көтүрмүшдүләр вә әксингилабчы сәлибчиләри «Бунунла галиб кәләрсән!»[205] сөзләри илә үрәкләндирирдиләр. Бу бајраг алтында ијун үсјанчыларына гаршы бирләшмиш чохлу партијалардан бири бу андан е'тибарән өз синфинин хејринә ингилаб сәһнәсиндә галмаға чалышан кими, «Мүлкијјәт, аилә, дин, гајда-ганун!» шүары илә мәғлуб едилир. Һәр дәфә чәмијјәтин һөкмдарлыг едәнләринин сајы азаланда, даһа мәһдуд мәнафе даһа үмуми мәнафејә үстүн кәләндә, чәмијјәт хилас едилмиш олур. Һәр бир ән ади буржуа малијјә ислаһаты, ән ади либерализм, ән формал республикачылыг, ән бајағы демократизм тәләби ејни заманда һәм «чәмијјәт үзәринә гәсд» адландырылыб бунун үстүндә чәза верилир, һәм дә буна «сосиализм» дамғасы вурулур. Нәһајәт, «дин вә гајда-ганунун» баш каһинләринин өзләрини тәпикләә вуруб өз Пифија гурбанкаһындан јыхырлар, кечә јарысы јатагларындан чыхарыб апарырлар, дустаг арабасына салыб ағзыны бағлајырлар, һәбсханаја атыр вә ја сүркүн едирләр, онларын ибадәткаһларыны јерлә јексан едирләр, онларын ағзыны јумуб гәләмләрини сындырырлар, онларын ганununу тапдалајырлар вә бунларын һамысы дин, мүлкијјәт, аилә вә гајда-ганун наминә едилир. Сәрхош әскәр дәстәләри өз балконларында дуран гајда-ганун пәрәстишкарыны—буржуалары күлләләјирләр, онларын аилә мүгәддәслијини позурлар, әјләнмәк үчүн онларын евләрини топа тутурлар вә бунларын һамысы мүлкијјәт, аилә, дин вә гајда-ганун наминә едилир. Ән нәһајәт, буржуа чәмијјәтинин төр-төкүнтүләри *мүгәддәс гајда-ганун дәстәси* дүзәлдирләр вә гәһрәман Крапүл* *«чәмијјәтин хиласкары»* кими Түилри сарајына дахил олур.

II

Шәрһимизи кәсдијимиз јерә гајыдаг.

Ијун күнләриндән е'тибарән *Милли мүәссисләр мәчлисинин* тарихи — *буржуазијанын республикачы фраксијасынын,* үч рәнкли республикачылар, халис республикачылар, сијаси республикачылар, формал республикачылар вә и. а. ады илә мәшһур олан фраксијанын *һөкмранлығы вә дағылмасы тарихидир.*

---

* — Луи Бонапарт. *Ред.*

Бу фраксија Луи-Филиппин буржуа монархијасы заманы *рәсми* республикачы *мүхалифәт* тәшкил едирди вә белә бир мүхалифәт олдуғуна көрә о заманкы сијаси дүнјанын үмумијјәтлә танынмыш тәркиб һиссәси иди. Онун палаталарда өз нүмајәндәләри вә мәтбуатда хејли нүфузу вар иди. Онун Парисдә чыхан «National»[101] органы да «Journal des Débats»[110] кими, бир нөв мө'тәбәр сајылырды. Конститусијалы монархија шәраитиндә онун характери дә өзүнүн бу вәзијјәтинә ујғун кәлирди. Бу фраксија буржуазијанын һәр һансы бир бөјүк үмуми мәнафеји илә бирләшмиш вә хүсуси истеһсал шәраитинә көрә ајрылмыш фраксијасы дејилди. Бу фраксија, республикачы кими дүшүнән буржуалардан, јазычылардан, вәкилләрдән, забитләрдән вә мә'мурлардан ибарәт бир күруһ иди, онун нүфузу Луи-Филиппин шәхсијјәтинә гаршы өлкәнин нифрәтинә, биринчи республика һаггындакы хатирәләрә, бир овуч хәјалпәрәстләрин республикачылыг инамына, башлычасы исә — *франсыз милләтчилијинә* архаланырды вә һеч бир заман бу милләтчилијин Вјана мүгавиләләринә[206] вә Инкилтәрә илә иттифага нифрәтини сојумаға гојмурду. Луи-Филипп заманы «National» өз тәрәфдарларындан хејли һиссәсинин һәмин кизли империализмә гошулмасына миннәтдар иди ки, мәһз буна көрә сонралар, республика заманы Луи Бонапартын шәхсиндә «National»а гаршы галиб бир рәгиб кими чыха билмишди. Бүтүн галан буржуа мүхалифәти кими, «National» да малијјә аристократијасына гаршы мүбаризә едирди. Бүдчәјә гаршы мүбаһисә Франсада малијјә аристократијасы әлејһинә мүбаризәјә тамамилә ујғун кәлдијинә көрә пуритан leading articles* үчүн о гәдәр учуз шөһрәт вә о гәдәр бол материал верирди ки, бундан истифадә етмәмәк олмазды. Сәнаје буржуазијасы «National»а она көрә миннәтдар иди ки, Франсанын һимајәчилик системини сијаси-игтисади мүлаһизәләрдән даһа чох милли мүлаһизәләрә көрә итаәткарлыгла мүдафиә едирди; үмумијјәтлә бүтүн буржуазија исә она коммунизм вә сосиализм һаггындакы һәјасыз бөһтанлары үчүн миннәтдар иди. Үмумијјәтлә «National» партијасы *халис республикачы* партија иди, јә'ни монархија формасы әвәзинә буржуа һөкмранлығынын республика формасыны тәләб едирди вә һәр шејдән әввәл — бу һөкмранлыгда иштирак етмәк үчүн өзүнә чох бөјүк пај верилмәсини истәјирди. Бу сијаси дәјишиклијин шәраити һаггында онун чох тутгун тәсәввүрү вар иди. Лакин она күн кими ајдын иди — вә Луи-Филиппин краллығынын ахырларына јахын ислаһат хејринә кечирилән зијафәтләрдә тамамилә ашкар олмушду — ки, демократик хырда буржуалар

* — баш мәгаләләри. *Ред.*

арасында, хүсусилә ингилабчы пролетариат арасында онун нүфузу јохдур. Феврал ингилабы баш вердији вә халис республикачыларын ән көркәмли нүмајәндәләринә мүвәггәти һөкумәтдә јер верилдији заман онлар халис республикачылара лајиг олдуғу кими әввәлчә Орлеан һерсокинјасынын наиблији илә кифајәтләнмәјә тамамилә һазыр идиләр. Әлбәттә, онлар лап әввәлдән буржуазијанын е'тимадыны вә Милли мүәссисләр мәчлисинин әксәријјәтини газанмышдылар. Мүвәггәти һөкумәтин *сосиалист* үнсүрләри Милли мәчлис ачыландан сонра јарадылмыш Ичраијјә комиссијасындан дәрһал харич едилдиләр; ијун үсјаны партлајышындан исә «National» партијасы *Ичраијјә комиссијасына* да исте'фа вердирмәк вә беләликлә өзүнүн ән јахын рәгибләриндән, *хырда буржуа* вә ја *демократик республикачылардан* (Ледрү-Роллен вә башгаларындан) јахасыны гуртармаг үчүн истифадә етди. Буржуа республикачы партијасынын кенералы олуб ијун гырғынына башчылыг едән Қавенјак Ичраијјә комиссијасынын јерини тутду вә бир нөв диктаторлуг һакимијјәти әлдә етди. «National»ын кечмиш баш редактору Марраст Милли мүәссисләр мәчлисинин даими сәдри олду; назир вәзифәләри, һәмчинин бүтүн галан ән мүһүм вәзифәләр халис республикачыларын әлинә кечди.

Беләликлә, һәгигәт, чохдан бәри өзүнү Ијул монархијасынын гануни варисi һесаб едән буржуа республикачылары фраксијанын умдуғу ән бөјүк арзусундан да ирәли кетди. Лакин бу фраксија һакимијјәтә һеч дә Луи-Филипп заманы һәсрәтини чәкдији шәкилдә дејил, јә'ни тахт-тача гаршы буржуазијанын либерал гијамы јолу илә чатмаг дејил, капитала гаршы пролетариатын топ күлләләри илә јатырдылмыш үсјаны нәтичәсиндә чатды. Она *ән ингилаби* бир һадисә кими көрүнән шеј һәгигәтдә *ән әксингилаби* бир һадисә олду. Бәһрә онун ајагларына дүшдү, лакин һәјат ағачындан дејил, идрак ағачындан дүшдү.

Буржуа республикачыларынын мүстәсна *һөкмранлығы* анчаг 1848-чи ил ијунун 24-дән декабрын 10-дәк давам етди. Бунун нәтичәси *республикачы конститусија дүзәлтмәкдән* вә *Париси мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан етмәкдән* ибарәт олду.

Јени *конститусија* әслиндә 1830-чу ил конститусија хартијасынын[207] республикачылашдырылмыш шәклиндән башга бир шеј дејилди. Ијул монархијасынын, һәтта буржуазијанын өзүнүн хејли һиссәсини сијаси һакимијјәтдән узаглашдыран јүксәк сечки сензи буржуа республикасынын варлығы илә бир араја сығмырды. Феврал ингилабы бу сенз әвәзиндә дәрһал үмуми мүстәгим сечки һүгугу е'лан етди. Буржуа республикачылары бу һадисәни бир кәнара ата билмәдиләр. Онлар бу һүгугу мәһдудлашдыран бир маддә әлавә етмәклә кифајәт-

ләнмәли олдулар; һәмин маддәјә көрә исә, сечичидән тәләб олунурду ки, сечдији јердә 6 ај јашамыш олсун. Идарәләрин, бәләдијјәләрин, мәһкәмәнин, ордунун вә и. а. көһнә гурулушу тохунулмамыш һалда галды; конститусијада едилән бә'зи дәјишикликләр мәзмуна дејил, мүндәричата аид иди, шејләрә дејил, адлара аид иди.

Шәхсијјәт, мәтбуат, сөз, иттифаг, јығынчаг, тәдрис, вичдан вә и. а. азадлығы — 1848-чи ил азадлыгларынын лабүд баш гәраркаһы — бунлара тохунулмазлыг шәкли верән конститусија чилдинә бүрүндү. Бу азадлыглардан һәр бири Франса вәтәндашынын *гәти* һүгугу е'лан едилир, лакин һөкмән гејд олунур: бу һүгуг јалныз о дәрәчәдә һәдсиздир ки, *«башгаларынын бәрабәр һүгуглары* вә *ичтимаи тәһлүкәсизликлә»* јахуд фәрди азадлыгларын бир-бири илә вә ичтимаи тәһлүкәсизликлә аһәнкдарлығыны мәһз васитәли шәкилдә ифадә етмәли олан «ганунларла» мәһдуд едилмиш олмасын. Мәсәлән: «Вәтәндашларын иттифагларда бирләшмәк, динч вә силаһсыз топлашмаг, мүштәрәк әризәләр вермәк, мәтбуат васитәси илә вә ја һәр һансы бир башга јолла өз рә'јләрини билдирмәк һүгугу вардыр. *Бу һүгуглардан истифадә едилмәсинә гаршы башгаларынын ејни һүгугларындан вә ичтимаи тәһлүкәсизликдән башга бир мәһдудијјәт јохдур».* (Франса конститусијасынын II фәсли, маддә 8.) — «Тәдрис азаддыр. Тәдрис азадлығындан ганунун гојдуғу шәртләрлә вә дөвләтин али нәзарәти алтында *истифадә едилә биләр».* (Јенә орада, маддә 9.) — «Һәр бир вәтәндашын мәнзили тохунулмаздыр. Бу тохунулмазлыг јалныз ганунда көстәрилән формалара риајәт едилмәклә *позула* биләр». (II фәсил, маддә 3.) Вә илахир. — Буна көрә дә конститусија һәр јердә кәләчәк *үзви* ганунлара истинад едир; һәмин ганунлар исә бу гејд-шәртләри әтрафлы шәрһ етмәли вә бүтүн бу гејри-мәһдуд азадлыглардан истифадә олунмасыны елә тәнзим етмәлидир ки, бунлар нә бир-бири илә, нә дә ичтимаи тәһлүкәсизликлә тоггушмасын. Сонралар бу үзви ганунлар гајда-ганун достлары тәрәфиндән јарадылды вә бүтүн бу азадлыглар елә тәнзим едилди ки, буржуазија башга синифләрин бәрабәр һүгугларында һеч бир манеәјә раст кәлмәдән һәмин азадлыглардан истифадә едә билди. Буржуазија «башгаларына» бу азадлыглары гәтијјән вермәдији вә ја һәр бири бир полис тәләси олан шәртләрлә бу азадлыглардан истифадә етмәјә имкан вердији һалларда, бу, һәмишә јалныз, конститусијада көстәрилдији кими, *«ичтимаи тәһлүкәсизлик»,* јә'ни буржуазијанын тәһлүкәсизлији хејринә едилирди. Буна көрә дә сонралар һәр ики тәрәф: истәр бүтүн бу азадлыглары арадан галдыран гајда-ганун достлары, истәрсә дә бүтүн бу азадлыгларын гајтарылмасыны тәләб

едән демократлар тамамилә һаглы олараг конститусијаја әсасланырдылар. Конститусијанын һәр бир параграфынын өзүндә онун өз әкслији, өз јухары вә ашағы палатасы вардыр: үмуми ибарә шәклиндә азадлыг верилир, гејд-шәртдә исә азадлыг арадан галдырылыр. Демәли, нә гәдәр ки, азадлыг *ады* шәрәфли иди вә јалныз онун һәгигәтән һәјата кечирилмәсинә гаршы, әлбәттә, ганун әсасында, манеәләр гојулурду, азадлығын *күндәлик* һәјатда варлығы нә гәдәр әсаслы сурәтдә мәһв едилмиш олса да, конститусијада онун варлығы саламат, тохунулмаз галырды.

Лакин белә бир мәһарәт вә һијләкәрликлә тохунулмаз шәклә салынмыш бу конститусијанын, Ахиллес кими күччатан зәиф јери вар иди, амма онун бу јери дабанында дејил, башында вә ја даһа доғру десәк, ики башында иди ки, бүтүн бинаны бунлар тамамлајырды: бир тәрәфдән — *Ганунверичи мәчлис* вә дикәр тәрәфдән — *президент*. Конститусијаја јалныз өтәри нәзәр салан кими, көрмәк олур ки, анчаг президентин Ганунверичи мәчлисә мүнасибәтини мүәјјән едән параграфлар гәтидир, мүсбәт характердәдир, зиддијјәтсиздир, һеч бир јанлыш шәрһә јол вермир. Ахы бурада буржуа републикачылары үчүн мәсәлә өзләринин е'тибарлы мөвгејини тә'мин етмәкдә иди. Конститусијанын 45—70-чи маддәләри елә тәртиб едилмишдир ки, Милли мәчлис президенти конститусија јолу илә арадан галдыра биләр, президент исә Милли мәчлиси јалныз гејри-конститусија јолу илә, јалныз конститусијанын өзүнү ләғв етмәклә арадан галдыра биләр. Демәли, бурада конститусија өзү өзүнү зоракылыгла мәһв етмәјә чағырыр. Конститусија һакимијјәтләрин бөлүшдүрүлмәсини нәинки 1830-чу ил хартијасы кими ганунилəшдирир, һәмчинин бу бөлкүнү дөзүлмәз бир зиддијјәт дәрәчәсинә чатдырыр. Ганунверичи һакимијјәтлә ичраијјә һакимијјәти арасындакы парламент дидишмәси, Кизонун адландырдығы кими десәк, *конститусија гүввәләри ојуну* 1848-чи ил конститусијасы әсасында һәмишә бөјүк бир рисклә кедир. Бир тәрәфдән — үмуми сәсвермә илә сечилиб јенидән сечилмәк һүгугу олан 750 халг нүмајәндәси нәзарәтсиз, дағыдылыб ләғв едилмәјән вә бөлүнмәз Милли мәчлис тәшкил едир, гејри-мәһдуд ганунверичилик сәлаһијјәти олан бу мәчлис мүһарибә, сүлһ вә тичарәт мүгавиләләри мәсәләләрини гәти һәлл едир, јалныз онун амнистија вермәк һүгугу вардыр вә өз ичласларынын арасы кәсилмәдијинә көрә даим сијаси сәһнәдә илк сырада дурур. Дикәр тәрәфдән — крал һакимијјәтинин бүтүн нишанәләри әлиндә олан президент, онун өз назирләрини Милли мәчлисдән асылы олмадан тә'јин етмәк вә дәјишдирмәк һүгугу, ичраијјә һакимијјәтинин бүтүн васитәләри вардыр, бүтүн вәзифәләри пајлајыр вә белә-

ликлә, Франсада азы милјон јарым адамын мүгәддәратыны әлиндә сахлајыр, чүнки мәһз бу гәдәр адам мадди чәһәтдән 500 мин мә'мур вә һәр чүр рүтбәли забитдән асылыдыр. Бүтүн силаһлы гүввәләр она табедир. Онун ајры-ајры чинајәткарлары бағышламаг, милли гвардија һиссәләрини бурахмаг вә вәтәндашларын өзләри тәрәфиндән сечилән али шуралары, кантон вә бәләдијјә шураларыны — Дөвләт шурасынын разылығы илә — дәјишдирмәк имтијазы вардыр. Харичи дөвләтләрлә мүгавиләләр бағланмасында да тәшәббүс көстәриб рәһбәр рол ојнамаг јенә онун әлиндәдир. Мәчлис даим мејданда олуб һәр күн ачыг тәнгид едилдији һалда, президент Јелисеј мејданында нәзәрләрдән узагда кизли һәјат сүрүр, лакин конститусијанын 45-чи маддәси онун көзү гаршысында вә гәлбиндә олуб һәр күн онун јадына салыр: «frère, il faut mourir!»*. Сәнин һакимијјәтин сечилдијин күнүн дөрдүнчү илиндә, көзәл мај ајынын икинчи базар күнү гуртарыр! Онда сәнин әзәмәтинин сону чатыр: бу пјесин икинчи тамашасы олмајачагдыр вә әкәр сәнин борчун варса вә әлбәттә, сән көзәл мај ајынын икинчи базар ертәси күнү Клишијә[208] көндәрилмәк истәмирсәнсә, чалыш өз борчуну конститусија илә сәнә тә'јин едилән 600 мин франк маашдан вахтында вер. Беләликлә, конститусија әсил һакимијјәти президентә верирсә, Милли мәчлисин дә мә'нәви гүввәси олмасыны тә'мин етмәјә чалышыр. Лакин ганунун параграфлары илә мә'нәви гүввә јаратмаг мүмкүн олмадығы һәлә бир јана дурсун, конститусија бу һалда да өз-өзүнүн әксинә чыхараг көстәрир ки, президент бүтүн франсызлар тәрәфиндән мүстәгим сәсвермә јолу илә сечилир. Бүтүн Франсанын сәси 750 нәфәр Милли мәчлис үзвү арасында бөлүндүјү һалда бурада, әксинә, бир шәхсијјәтдә топланыр. Һәр бир ајрыча депутат анчаг бу вә ја башга бир партијанын, бу вә ја башга бир шәһәрин, бу вә ја башга бир мәнтәгәнин нүмајәндәси олдуғу һалда вә ја һәтта нә ишин маһијјәтинә вә нә дә сечиләнин шәхсијјәтинә хүсуси диггәт вермәдән, анчаг 750 депутатдан бирини сечмәк зәрурәтини тәмсил етдији һалда, — *президент* милләтин сечдији адамдыр вә онун сечилмәси суверен халгын дөрд илдә бир дәфә ишә салдығы бөјүк бир гүввәдир. Сечкили Милли мәчлис милләтлә метафизик сурәтдә, сечкили президент исә милләтлә шәхсән бағлыдыр. Доғрудур, бүтөвлүкдә Милли мәчлис өзүнүн ајры-ајры нүмајәндәләринин шәхсиндә милли руһун мүхтәлиф чәһәтләрини әкс етдирир, президентдә исә милли руһ онун чисминдә тәчәссүм едир. Милли мәчлисә нисбәтән президент сан-

* — «Гардаш, өлүмә һазырлаш!» — католик траппистләр раһиб чәмијјәтинин үзвләри бир-биринә раст кәләндә дедикләри тәбрик сөзләри. *Ред.*

ки илаһи бир һүгугу тәмсил едир: о, халгын мәрһәмәти илә олан бир һакимдир.

Дәниз илаһәси Фетида Ахиллесә кәнҹ јашларында вахтсыз өләҹәјини сөјләмишди. Ахиллес кими күччатан зәиф јери олан конститусија да, Ахиллес кими, әввәлчәдән һисс едирди ки, вахтсыз өләҹәкдир. Фетиданын бу сирри республиканын тә'сисчиләринә, халис республикачылара ачыб билдирмәси үчүн өз дәнизиндән узаглашмасына еһтијаҹ јох иди; онлар өзләринин идеал республикасынын сәма јүксәкликләриндән күнаһкар јер үзүнә јалныз бир нәзәр салмагла көрә биләрдиләр ки, онлар өз бөјүк ганунверичи инҹәсәнәт әсәрини баша чатдырмаға јахынлашдыгҹа, ројалистләрин, бонапартист, демократ вә коммунистләрин өткәмлији вә өзләринин нүфузсузлуғу күндән-күнә артырды. Онлар талејә конститусија һијләкәрлији илә, конститусијанын 111 маддәси васитәси илә кәләк гурмаға чалышырдылар; һәмин маддәјә әсасән *конститусијанын көздән кечирилиб дәјишдирилмәсинә* даир һәр бир тәклиф, бир-бири арасында там бир ај фасилә илә үч дәфә мүзакирәјә гојулмалы вә һәр дәфә сәсләрин азы дөрддә үч һиссәси илә гәбул едилмәлидир, һәм дә сәсвермәдә Милли Мәҹлисин азы 500 үзвү иштирак етмәлидир. Лакин бунларын һамысы онларын әввәлчәдән көрдүкләри кими, парламентдә азлыгда галаҹаглары һалда, өзләринә гүввә тә'мин етмәк үчүн анҹаг аҹиз бир тәшәббүс иди, — бу гүввә исә елә индидән, парламентдә чохлуг тәшкил етдикләри вә бүтүн дөвләт һакимијјәти васитәләри өз әлләриндә олдуғу бир заманда күндән-күнә онларын зәиф әлләриндән чыхырды.

Нәһајәт, конститусија хүсуси бир мелодраматик маддәдә «бүтүн франсыз халгынын вә ајрылыгда һәр бир франсызын сајыглығы вә вәтәнпәрвәрлијинә» сығыныр, һалбуки бундан габагкы маддәләрдән бириндә «сајыг» вә «вәтәнпәрвәр» франсызлары бунун үчүн гәсдән ихтира етдији Али мәһкәмәнин, «haute cour» шәфгәтли чинајәт һимајәсинә тапшырмышдыр.

1848-ҹи ил конститусијасы белә иди вә 1851-ҹи ил декабрын 2-дә бир адамын башы дејил, јалныз шлјапасы тохунмагла деврилди; доғрудур, бу шлјапа Наполеонун үчбуҹаг шлјапасы иди.

Буржуа республикачылары Мәҹлисдә бу конститусијаны ујдурдуглары, мүзакирә етдикләри вә сәсә гојдуглары бир заманда, Мәҹлисдән кәнарда Кавенјак *Париси мүһасирә вәзијјәтиндә* сахлајырды. Парисин мүһасирә вәзијјәти Мүәссисәләр мәҹлиси республика доғанда онун доғум ағрысы тутдуғу заман онун мамасы иди. Әкәр конститусија сонралар сүнкү күҹүнә о дүнјаја көндәрилдисә, унудулмамалыдыр ки, халга гаршы чеврилән сүнкүләрин вәзифәси бу конститусијаны һәлә

ана бәтниндә горумаг вә дүнјаја кәлмәсинә көмәк етмәк иди. «Абырлы республикачыларын» ата-бабалары конститусија символу олан үчрәнкли бајраглары[103] илә бүтүн Авропадан кечмишдиләр. «Абырлы республикачылар» елә бир ихтира да етдиләр ки, бу ихтира өзү бүтүн континентдә өзү үчүн јол ачды, лакин сөнмәјән бир мәһәббәтлә даим јенидән Франсаја гајытды вә, нәһајәт, Франса департаментләринин јарысында вәтәндашлыг һүгугу газанды. Бу ихтира *мүһасирә вәзијјәтидир*. Франса ингилабынын кедишиндә сонракы бөһранларын һәр бириндә вахташыры тәтбиг едилән көзәл бир ихтира. Лакин беләликлә Франса чәмијјәтинин шүуруну боғмаг вә ону сакитләшдирмәк үчүн вахташыры бүтүн ағырлығы илә бу чәмијјәт үзәринә салынан гышла вә дүшәркә; мәһкәмә гурмаг вә идарә етмәк, һимајә вә сензорлуг етмәк, полис вә кечә кешикчиси вәзифәләрини јеринә јетирмәк үчүн вахташыры ишә салынан гылынч вә түфәнк; вахташыры чәмијјәтин али зәкасы вә тәрбијәчиси е'лан едилән һәрби бығ вә әскәр палтары — нечә ола биләрди ки, гышла вә дүшәркә, гылынч вә түфәнк, һәрби бығ вә әскәр палтары, нәһајәт, белә бир нәтичәјә кәлмәсин: өз идарә үсулуну башлыча үсул е'лан едиб буржуа чәмијјәтини өзүнүидарә гајғысындан тамамилә азад едәрәк, чәмијјәти һәмишәлик хилас етмәк даһа јахшыдыр! Гышла вә дүшәркә, гылынч вә түфәнк, бығ вә әскәр палтары хүсусилә она көрә белә бир фикрә кәлмәли иди ки, бу һалда онлар өзләринин даһа чидди хидмәтләри үчүн нағд пулла даһа јахшы музд алачагларына үмид едә биләрдиләр, һалбуки бу вә ја башга бир буржуа фраксијасынын әмри илә вахташыры мүһасирә вәзијјәти е'лан едилдији вә чәмијјәт мүвәггәти хилас олундуғу һалда, онларын пајына бир нечә өлү вә јаралыдан, һабелә буржуаларын бир нечә јаланчы тәбәссүмүндән башга аз бир шеј дүшүрдү. Нәһајәт, нијә дә гошун, өз мәнафеји вә өз хејри үчүн мүһасирә вәзијјәти ојуну ојнамасын вә ејни заманда буржуаларын пул кисәләрини мүһасирәјә алмасын? Һәм дә — өтәри гејд едәк — унутмамаг лазымдыр ки, Кавенјак заманы 15 000 үсјанчыны мәһкәмәсиз сүркүн едән һәрби комиссијалар сәдри *полковник Бернар* Парисдә ишләјән һәрби комиссијалара бу дәгигә јенә дә башчылыг едир.

Әкәр «абырлы», халис республикачылар Париси мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан етмәклә сонралар 1851-чи ил 2 декабр преторианларыны[209] јетишдирән бир шитиллик салмышдыларса, онларын башга нөв хидмәтләри дә вардыр: онлар Луи-Филипп заманы етдикләри кими, милли һисси гызышдырмаг əвәзиндә, инди, милләтин бүтүн гүввәси онларын ихтијарында олдуғу бир заманда, харичи дөвләтләр гаршысында сүрүнүрләр вә Италијаны азад етмәк әвәзиндә, австријалылара вә неаполлу-

лара имкан верирләр ки, ону јенидән әсарәт алтына алсынлар. 1848-чи ил декабрын 10-да Луи Бонапартын президент сечилмәси Қавенјакын диктатурасына вә Мүәссисләр мәчлисинә сон гојду.

Конститусијанын 44-чү маддәсиндә дејилир: «Вахты илә франсыз вәтәндашы адыны итирмиш олан бир адам Франса республикасынын президенти ола билмәз». Франса республикасынын биринчи президенти Луи-Наполеон Бонапарт нәинки франсыз вәтәндашы адыны итирмишди, нәинки Инкилтәрәдә хүсуси полис мә'муру олмушду, о һәмчинин Исвечрә тәбәәлијинә кечмишди[211].

10 декабр сечкиләринин мә'насы һаггында башга бир јердә әтрафлы данышмышам*. Бурада һәмин мәсәләјә гајытмајачағам. Буну гејд етмәк кифајәт едәр ки, һәмин сечкиләр феврал ингилабынын хәрчләрини чәкмиш *кәндлиләрин,* милләтин башга синифләринә гаршы *кәстәрдији әкс тә'сири, — кәндин шәһәрә гаршы әкстә'сирини* ифадә едирди. Бу сечкиләр «National» республикачыларынын нә шәрәф газандырмадыглары, нә дә маашыны артырмадыглары ордуда, Бонапарты монархијаја кечид пилләси кими алгышлајан ири буржуазија ичәрисиндә, Бонапарты Қавенјака чәза кими алгышлајан пролетарлар вә хырда буржуалар ичәрисиндә бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышды. Франса ингилабына кәндлиләрин мүнасибәтиндән ашағыда даһа әтрафлы бәһс етмәк имканым олачагдыр.

1848-чи ил декабрын 20-дән 1849-чу илин мајында Мүәссисләр мәчлиси дағыдылыб ләғв едиләнәдәк давам едән дөвр буржуа республикачыларынын мәһв олмасы тарихини әһатә едир. Онлар буржуазија үчүн республика тә'сис етдикдән, ингилабчы пролетариаты дөјүш мејданындан говдугдан вә демократик хырда буржуазијанын ағзыны бир мүддәт јумдугдан сонра, буржуазија күтләси онларын өзләрини кәнар едиб там һаглы олараг бу республикаја *өз мүлкијјәти* кими јијәләнди. Лакин бу буржуа күтләси *ројалист* иди. Онун бир һиссәси — ири торпаг саһибләри — *Реставрасија*[117] заманы һөкм сүрүрдү вә буна көрә дә *лекитимист* иди. Дикәр һиссәси — малијјә магнатлары вә ири сәнајечиләр — Ијул монархијасы заманы һөкм сүрүрдү вә буна көрә дә *орлеанист*[82] иди. Ордунун, университетләрин, килсәнин, вәкилләрин, академијанын вә мәтбуатын јүксәк мәнсәб саһибләри, мүхтәлиф нисбәтдә олса да, бунлар арасында бөлүнүрдүләр. Буржуазијанын бу ики һиссәси бурада, *Бурбонлар* адыны, *Орлеанлар* адыны дејил, *Капитал* адыны дашыјан буржуа республикасында еләбир дөвләт формасы тапды ки, бу заман онлар *бирликдә* һөкмранлыг

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 254—256. *Ред.*

едә билирдиләр. Артыг ијун үсјаны онлары «гајда-ганун партијасында»[116] бирләшдирмишди. Инди, Милли мәчлисдә өз мөвгеләрини һәлә мүһафизә едән буржуа республикачылары күруһуну арадан галдырмаг вахты чатмышды. Бу халис республикачылар халга гаршы физики гүввәдән нә гәдәр вәһшиликлә суи-истифадә етмишдиләрсә, инди, өз республикачылығыны вә өз ганунверичилик һүгугларыны ичраијјә һакимијјәтинә вә ројалистләрә гаршы горујуб-сахламаг лазым кәлдији бир заманда бир о гәдәр горхаглыг, чүр'әтсизлик, ирадәсизлик вә ачизлик көстәриб мүбаризәдән чәкиндиләр, мүбаризә етмәјә габил олмадыгларыны көстәрдиләр. Онларын биабырчы позулма тарихиндән бурада данышмағыма еһтијач јохдур. Онлар мәһв олмаг дејил, арадан галхдылар. Онлар өз ролларыны һәмишәлик ојнамыш олдулар. Бундан сонракы дөврдә онлар Мәчлисдә дә, Мәчлисдән кәнарда да јалныз кечмишин көлкәси кими көрүнүрләр, — мәсәлә јенә республиканын тәкчә ады үзәринә кәлән кими вә һәр дәфә ингилаби мүнагишә ән ашағы сәвијјәјә енмәк тәһлүкәси доғуранда бу көлкәләр, көрүнүр, чанланмаға һазырдыр. Өтәри гејд едәчәјәм ки, өз адыны һәмин партијаја вермиш олан «National» гәзети бундан сонракы дөврдә сосиализмин тәрәфинә кечир.

Бу дөврлә видалашмаздан әввәл бир дә, 1848-чи ил декабрын 20-дән Мүәссисләр мәчлисинин ахырларынадәк иттифаг никаһы бағламыш вә 1851-чи ил декабрын 2-дә бири дикәрини мәһв едән ики гүввәнин кечмишинә бир нәзәр салмалыјыг. Мән бир тәрәфдән Луи Бонапарты, бир тәрәфдән дә бирләшмиш ројалистләр партијасыны, гајда-ганун партијасыны, ири буржуазија партијасыны нәзәрдә тутурам. Бонапарт президент вәзифәсини јеринә јетирмәјә башлајан кими Одилон Барро башда олмагла, — нәзәрдә тутун ки, парламент буржуазијасынын ән либерал фраксијасынын көһнә рәһбәри башда олмагла — гајда-ганун партијасындан һөкумәт дүзәлтди. 1830-чу илдән назирлик һәсрәтини чәкән ҹ. Барро, нәһајәт, назир вәзифәсини, һәм дә бу һөкумәтдә баш назир вәзифәсини әлә кечиртди. Лакин Барро буна Луи-Филипп заманы һәсрәтини чәкдији јолла дејил, — парламент мүхалифәтинин ән габагчыл башчысы кими дејил, өзүнүн бүтүн гәддар дүшмәнләринин, језуитләрин вә лекитимистләрин мүттәфиги сифәти илә наил олду, һәм дә онун вәзифәси парламенти гәбрә гојмаг иди. О, нәһајәт, кәлини никаһланмаға кәтирди, лакин кәлинин намусу артыг ләкәләнмиш оландан сонра кәтирди. Бонапарт өзү санки тамамилә көлкәдә галмышды. Онун әвәзиндә гајда-ганун партијасы иш көрүрдү.

Назирләр шурасынын лап биринчи ичласында Ромаја һәрби сәфәр едилмәси гәрара алынды, һәм дә буну Милли мәч-

лисдән хәлвәт етмәк, бунун үчүн лазым олан вәсаити исә ондан јалан бир бәһанә илә гопармаг барәсиндә дилләшдиләр. Беләликлә, һөкумәт өз фәалијјәтинә Милли мәчлиси алдатмагдан вә ингилабчы Рома республикасына гаршы харичи мүтләгијјәтчи дөвләтләрлә кизли гәсд дүзәлтмәкдән башлады. Бонапарт јенә ејни үсулла вә ејни васитәләрлә ројалист Ганунверичи мәчлисә вә онун конститусијалы республикасына гаршы өзүнүн 2 декабр чеврилишини һазырлады. Унутмајаг ки, 1848-чи ил декабрын 20-дә Бонапарт һөкумәтини дүзәлдән партија 1851-чи ил декабрын 2-дә Ганунверичи милли мәчлисдә чохлуг тәшкил едирди.

Августда Мүәссисләр мәчлиси конститусијаны тамамлајасы там бир сыра үзви ганунлар һазырланыб е'лан едилмәјинчә дағылмамағы гәрара алды. 1849-чу ил јанварын 6-да гајда-ганун партијасы депутат Ратонун дили илә Мәчлисә тәклиф етди ки, үзви ганунлары бир кәнара гојуб даһа јахшысы *өзүнүн бурахылмасы* һаггында гәрар гәбул етсин. Ч-б Одилон Барро башда олмагла јалныз һөкумәт дејил, Милли мәчлисин бүтүн ројалист депутатлары да инди гәти сурәтдә дејирдиләр ки, е'тибары бәрпа етмәк, гајда-гануну мөһкәмләтмәк, гејри-мүәјјән мүвәггәти вәзијјәтә сон гојмаг вә гәти бир шеј јаратмаг үчүн Мәчлисин бурахылмасы зәруридир; дејирдиләр ки, Мәчлис јени һөкумәтин сәмәрәли ишләмәсинә мане олур, өзүнүн варлығыны јалныз тәрслик үзүндән давам етдирмәк истәјир вә бүтүн өлкәнин зәһләсини төкмүшдүр. Бонапарт ганунверичи һакимијјәтә гаршы бу һүчумлары нәзәрә алыб әзбәрләди вә 1851-чи ил декабрын 2-дә парламент ројалистләринә сүбут етди ки, онлардан бә'зи шејләр өјрәнмишдир. Бонапарт ројалистләрин өз шуарларыны онларын өзләринә гаршы чевирди.

Барро һөкумәти вә гајда-ганун партијасы даһа ирәлијә кетдиләр. Онлар бүтүн Франсадан *Милли мәчлисә мүштәрәк әризәләр* көндәрмәк ишини дүзәлдәрәк, өзүнү бурахыб арадан галхмағы бу әризәләрдә ондан лүтфән хаһиш етдиләр. Беләликлә, онлар гејри-мүтәшәккил халг күтләләрини, халгын ирадәсинин мүтәшәккил конститусија ифадәси олан Милли мәчлисә гаршы дөјүшә апардылар. Онлар парламент ичласлары әлејһинә халга мүрачиәт етмәји Бонапарта өјрәтдиләр. Нәһајәт, 1849-чу ил јанварын 29-да елә бир күн кәлиб чатды ки, Мүәссисләр мәчлиси өз-өзүнүн бурахылмасы мәсәләсини һәлл етмәли олду. Һәмин күн гошун һиссәләри мәчлисин ичлас кечирилән бинасыны тутду; гајда-ганун партијасынын кенералы, милли гвардијанын вә низами гошунларын үмуми баш команданы Шангарнје, вурушма әрәфәсиндә олдуғу кими, Парисдә бөјүк бир һәрби парад кечирди, бирләшмиш ројалистләр

исә, Мәчлис разылыға кәлмәјәчәји һалда, гүввә ишләдәчәкләри илә ону һәдәләдиләр. Мәчлис өзүнә анчаг чох гыса бир мөһләт әлдә етмәклә разылыға кәлмиш олду. Јанварын 29-у, 1851-чи ил 2 декабр тарихли coup d'état* дејилдисә, бәс нә иди; анчаг бир фәрглә ки, бу, республикачы Милли мәчлисә гаршы ројалистләр тәрәфиндән Бонапартла иттифагда едилмишди? Ројалист чәнаблар көрмәмиш вә ја көрмәк истәмәмишләр ки, Бонапарт 1849-чу ил 29 јанвар һадисәләриндән гошунун бир һиссәсини Түилри сарајы габағында онун гаршысында тәнтәнәли јүрүш кечирмәјә мәчбур етмәк үчүн истифадә етмиш вә Ҝалигуланы[212] онлара хатырлатмаг мәгсәди илә, парламентә гаршы һәрби гүввәдән биринчи дәфә мәһз белә ачыг шәкилдә истифадә етмәк чағырышындан бәрк јапышмышды. Онлар, әлбәттә, јалныз өзләринин Шангарнјесини көрүрдүләр.

Гајда-ганун партијасыны Мүәссисләр мәчлисинин өмрүнү зоракылыгла гысалтмаға сөвг етдирән сәбәбләрдән бири конститусијаны тамамлајан *үзви* ганунлардан — тәһсил ганунундан, дин һаггындакы ганундан вә башгаларындан ибарәт иди. Бирләшмиш ројалистләр үчүн сон дәрәчә мүһүм иди ки, бу ганунлары өзләри һазырласынлар вә е'тибарсыз республикачыларын бу ганунлары вермәсинә јол вермәсинләр. Лакин бу үзви ганунлар сырасында республика президентинин мәс'улијјәти һаггында ганун да вар иди. 1851-чи илдә Ганунверичи мәчлис мәһз белә бир ганун һазырламагла мәшғул иди, лакин Бонапарт өзүнүн 2 декабр coup**-у илә һәмин coup-у габаглады. Бирләшмиш ројалистләр 1851-чи илин гышында өз парламент кампанијасы заманы нә вермәздиләр ки, президентин мәс'улијјәти һаггында һазыр бир ганун, һәм дә е'тимадсыз дүшмән, республикачы Мәчлис тәрәфиндән һазырланмыш бир ганун олсун!

Мүәссисләр мәчлиси 1849-чу ил јанварын 29-да өзүнүн сон силаһыны сындырандан сонра, Барро һөкумәти вә гајда-ганун достлары ону амансыз тә'гиб етмәјә башладылар. Онлар Мүәссисләр мәчлисини алчалтмаг үчүн һеч бир фүрсәти әлдән вермирдиләр вә өзүндән һәр бир үмидини кәсән ачиз Мәчлиси елә ганунлар вермәјә мәчбур етдиләр ки, бу ганунлар Мәчлиси чәмијјәтин нәзәриндә тамамилә һөрмәтдән салды. Өзүнүн наполеончулуг идејасы һеч бејниндән чыхмајан Бонапарт, парламент һакимијјәтинин белә алчалдылмасындан һәјасызчасына ачыг истифадә етди. Доғрудан да, кенерал Удинонун

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*
** — зәрбә, гәти һәрәкәт. *Ред.*

Чивита-Веккијаны тутмасы* үстүндә Милли мәчлис 1849-чу ил мајын 8-дә һөкумәти мәзәммәт едиб Рома һәрби сәфәрини өз илк мәгсәдинә гајтармасыны әмр етдији һалда, — һәмин ахшам Бонапарт «Moniteur»[104]-дә Удинoја бир мәктуб дәрч етдирәрәк, кенералы гәһрәман икидликләри мүнасибәти илә тәбрик етди вә чызмагарачылыгла мәшғул олан парламентчиләрин әксинә олараг, артыг өзүнү ордунун аличәнаб һамиси кими көстәрди. Ројалистләр буна күлүрдүләр: онлар әмин идиләр ки, ону алдадыб ахмаг јериндә гојурлар. Нәһајәт, Мүәссисләр мәчлисинин сәдри Марраст Милли мәчлисин тәһлүкәсизлијиндән бир дәгигәлик шүбһә едәрәк, конститусија әсасында бир нәфәр полковники өз полку илә бирликдә чағыртдыранда һәмин полковник чағырыша кәлмәкдән интизам бәһанәси илә бојун гачырды вә Марраста тәклиф етди ки, Шангарнијејә мүрачиәт етсин; Шангарније исә Марраста рәдд чавабы вериб ачы бир диллә деди ки, о baïonnettes intelligentes**-и севмир. 1841-чи илин нојабрында бирләшмиш ројалистләр Бонапарта гаршы гәти мүбаризәјә башламаға һазырлашараг, өзләринин бәднам *квестор ганун лајиһәсиндә*[213] Милли мәчлис сәдринин билавасит̣ә гошун чағырмасы принсипини кечирмәјә чалышырдылар. Онларын кенералларындан бири олан Лефло ганун лајиһәсини имзалады. Лакин әбәс јерә Шангарније она сәс верди, әбәс јерә Тјер мәрһум Мүәссисләр мәчлисинин еһтијатлы узагкөрәнлијини тә'рифләди. *Һәрби назир Сент-Арно* она, Шангарнијенин Марраста вердији кими чаваб верди вә онун чавабы Дағын алгышлары илә гаршыланды!

Беләликлә дә *гајда-ганун партијасы* Милли мәчлис дејил, һәлә јалныз һөкумәт икән өзү *парламент идарә үсулуну* бәднам етди. 1851-чи ил 2 декабр чеврилиши бу идарә үсулуну Франсадан говдугда исә, һај-күј салан да јенә одур!

Она јахшы јол арзу едәк!

III

1849-чу ил мајын 28-дә Ганунверичи милли мәчлис өз ичласларына башлады, 1851-чи ил декабрын 2-дә исә дағыдылды. Бу дөвр *конститусијалы вә ја парламентли республиканын* јашадығы вахты әһатә едир.

Биринчи Франса ингилабында *конститусијачыларын* һөкмранлығындан сонра *жирондистләрин* һөкмранлығы, *жирондистләрин* һөкмранлығындан сонра *јакобинләрин* һөкмранлығы кәлир. Бу партијалардан һәр бири даһа габагчыл партијаја

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 266—269. *Ред.*
** — дүшүнән сүнкүләри. *Ред.*

архаланыр. Мүәјјән бир партија ингилабы о гәдәр ирәлијә апарыр ки, даһа нә онун ардынча кедә билир, нә дә хүсусилә она башчылыг едә билир, — онда һәмин партијанын ардында дуран даһа чәсарәтли мүттәфиги ону кәнар едир вә килјотинә көндәрир. Беләликлә, ингилаб јүксәлән хәтлә һәрәкәт едир.

1848-чи ил ингилабында бунун әкси олур. Пролетар партијасы хырда буржуа демократик партијасынын бир әлавәси кими һәрәкәт едир. Бу партија пролетар партијасына хәјанәт едир вә апрелин 16-да[109], мајын 15-дә вә ијун күнләриндә онун мәғлубијјәтинә көмәк едир. Демократик партија да буржуа республикачы партијасынын чијнинә сөјкәнир. Буржуа республикачылары һәлә ајаг үстә мөһкәм дурмамыш икән зәһлә төкән јолдашларыны өз чијинләриндән атыб гајда-ганун партијасынын чијнинә сөјкәнир. Гајда-ганун партијасы чијинләрини тәрпәдиб буржуа республикачыларыны бир тәрәфә атыр вә өзү силаһлы гүввәнин чијнинә минмәјә тәләсир. О һәлә дә һәрби гүввәнин чијниндә әјләшдијини күман етмәкдә давам едир, лакин күнләрин бир күнүндә баша дүшүр ки, бу чијинләр дөнүб сүнкү олмушдур. Һәр бир партија архадан она күч кәлән партијаја тәпик атыр вә ону керијә итәләјән партијанын күрәјинә сөјкәнир. Тәәччүблү дејилдир ки, о партија бу күлүнч вәзијјәтдә мүвазинәти итириб јыхылараг, лабүддән үз-көзүнү туршудур вә гәрибә һәрәкәтләрлә шыллаг атыр. Беләликлә, ингилаб енән хәтлә һәрәкәт едир. Һәлә ахырынчы феврал баррикадасы арадан галдырылмаздан вә биринчи ингилаби һакимијјәт гурулмаздан әввәл ингилаб белә керијә һәрәкәт етмәјә башламышдыр.

Бәһс етдијимиз дөвр ән биабырчы зиддијјәтләрин мүрәккәб кәләфини тәшкил едир: конститусија әлејһинә ачыг-ачығына гәсдләр тәшкил едән конститусијачылар; конститусијалы һәрәкәтләрә тәрәфдар олдугларыны ачыг е'тираф едән ингилабчылар; там гүдрәтли олмағы арзулајыб даим парламентсајағы һәрәкәт едән Милли мәчлис; өз вәзифәсини сәбр етмәкдә көрүб өзүнүн индики мәғлубијјәтләринин јерини кәләчәкдә гәләбәләр газаначағыны сөјләмәклә долдуран Дағ; республиканын patres conscripti* ролуну ојнајараг, өз вәзијјәтләри үзүндән, тәрәфдары олдуглары вә бир-бири илә дүшмәнчилик едән крал сүлаләләрини харичдә тутуб сахламаға, Франсада исә нифрәт бәсләдикләри республиканы мүдафиә етмәјә мәчбур олан ројалистләр; өз зәифлијини гүввә вә доғурдуғу нифрәти өзү үчүн е'тибар һесаб едән ичраијјә һакимијјәти; ики монархијанын, Реставрасија илә Ијул монархијасынын ән алчаг чәһәтләринин империја пәрдәси алтында бирләшмәсиндән

* — сенаторлары. *Ред.*

башга бир шеј олмајан республика; әсасыны парчаланма тәшкил едән иттифаглар; әсас гануну мүбаризәни баша чатдырмамагдан ибарәт олан мүбаризә; сакитлик naминә апарылан мәзмунсуз гызғын тәшвигат; ингилаб naминә ән тәнтәнәли сурәтдә тәблиғ олунан сакитлик; һәгигәтдән мәһрум олан еһтираслар; еһтирасдан мәһрум олан һәгигәтләр; икидлик көстәрмәмиш гәһрәманлар; һадисәләри олмајан тарих; јеканә һәрәкәтверичи гүввәси, көрүнүр, тәгвимдән ибарәт олуб ејни кәркинлик вә бошалма һалларыны јекнәсәг шәкилдә даим тәкрар етмәклә адамы јоран инкишаф; елә бил һәлл олунмадығына көрә анчаг күтләшиб јох олмаг үчүн вахташыры ән јүксәк нөгтәјә чатан әксликләр; дүнјанын хиласкарлары ән хырда интригалара вә сарај һоггабазлығына әл атыб бу гајғысызлыгла дәһшәтли мәһшәр күнүндән даһа чох Фронда[214] күнләрини хатырлатдыглары бир заманда тәшәххүслә шиширдилиб көзә чарпдырылан сә'јләр вә јахынлашмагда олан гијамәт күнү гаршысында дујулан мешшан горхусу; бир адамын һијләкәр күтлүјү гаршысында бүтүн Франсанын рүсвај едилән үмуми дүһасы; милләтин һәр дәфә үмуми сәсвермә јолу илә ифадә олундугда, өзүнүн лајигли ифадәсини күтләләрин мәнафејинин гәддар дүшмәнләриндә ахтаран вә, нәһајәт, буну тәкчә бир фырылдагчынын өзбашыналығында тапан үмуми ирадәси. Тарихин башдан-баша бајағы јазылмыш бир сәһифәси варса, о да мәһз бу сәһифәдир. Адамлар вә һадисәләр Шлемилләрин астары кими — өз бәдәнини итирмиш көлкә кими көрүнүр. Ингилаб өзү өз ифадәчиләринин әл-голуну бағлајыр вә јалныз өз дүшмәнләринә гызғын бир зоракылыг гүввәси верир. Әкәр әксингилабчыларын даим овсунлајыб чағырдыглары «гырмызы кабус», нәһајәт, мејдана чыхырса, башында һеч дә анархист Фрикија папағы дејил, әјниндә гајда-ганун либасы, *гырмызы шалварла* кәлир.

Биз көрдүк ки, Бонапартын јүксәлдији күн, 1848-чи ил декабрын 20-дә јаратдығы һөкумәт, гајда-ганун партијасынын һөкумәти, лекитимистләр вә орлеанистләр коалисијасынын һөкумәти иди. Республикачы Мүәссисләр мәчлисинин өмрүнү аз-чох зоракылыгла гысалдан бу Барро — Фаллу һөкумәти мәчлисдән чох јашады вә һәлә һакимијјәт башында иди. Бирләшмиш ројалистләрин кенералы олан Шангарнје һәм биринчи орду дивизијасынын, һәм дә Парис милли гвардијасынын баш команданы вәзифәсини һәлә дә өз әлиндә сахлајырды. Нәһајәт, үмуми сечкиләр гајда-ганун партијасынын Ганунверичи мәчлисдә чох бөјүк әксәријјәтини тә'мин етмишди. Бурада Луи-Филиппин депутатлары вә перләри мүгәддәс лекитимистләр фалангасы илә говушмушдулар; лекитимистләр үчүн исә милләтин чохлу сечки бүллетенләри сијаси сәһнәјә дахил

олмаг билетинә чеврилмишди. Бонапартист депутатлар мүстәгил парламент партијасы јаратмаг үчүн чох аз иди. Онлар гајда-ганун партијасынын јалныз mauvaise queue-си* иди. Беләликлә, гајда-ганун партијасынын әлиндә дөвләт һакимијјәти, орду вә ганунверичи корпус вар иди, — бир сөзлә, онун һакимијјәтини халг ирадәсинин ифадәси кими көстәрән үмуми сечкиләрлә вә бүтүн Авропа континентиндә эксингилабын еjни заманда гәләбәси илә мә'нәви ҹәһәтдән мөһкәмләнмиш бүтүн дөвләт һакимијјәти вар иди.

Һәлә һеч бир заман һеч бир партија бундан даһа күчлү васитәләрлә вә умулан даһа әлверишли шәраитдә мүбаризәјә киришмәмишди.

Мәғлуб олмуш *халис республикачылардан* Ганунверичи милли мәҹлисдә Африка кенераллары Кавенјак, Ламорисјер вә Бедо башда олмагла јалныз 50 нәфәрлик бир күруһ саламат галмышды. Лакин *Дағ* бөјүк бир мүхалифәтчи партија иди — *сосиалист-демократ* партијасы өзүнә беләад вермишди. Милли мәҹлисдәки 750 јерин ики јүздән чоху бу партијанын әлиндә иди вә беләликлә, бу партија азы гајда-ганун партијасынын үч фраксијасындан ајрылыгда һәр бири гәдәр күчлү иди. Бүтүн ројалистләр коалисијасына нисбәтән онун нисби азлығы, санки, хүсуси шәраит нәтиҹәсиндә таразлашырды. Нәинки тәкҹә департамент сечкиләри бу партијанын кәнд әһалиси арасында хејли нүфуз газандығыны көстәрмишди; демәк олар, бүтүн Парис депутатлары онун сыраларында иди; орду үч нәфәр кичик забити сечмәклә өз демократик әгидәләрини көстәрмишди; Дағын башчысы Ледрү-Роллен исә, гајда-ганун партијасынын бүтүн нүмајәндәләриндән фәргли олараг, она сәс вермиш беш департаментдән сечилмәклә парламент ләјагәтини газанмышды. Беләликлә, 1849-ҹу ил мајын 28-дә Дағын — ројалистләрин өз арасында вә бүтүн гајда-ганун партијасы илә Бонапарт арасындакы лабүд тоггушмалар шәраитиндә — мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн, санки бүтүн имканлары вар иди. Ики һәфтә сонра Дағ һәр шеји, о ҹүмләдән өз шәрәфини дә итирди.

Нәзәрдән кечирдијимиз дөврүн үмуми характеринә гијмәт вериләркән адәтән бурахылан сәһвләрә јол вермәмәк үчүн, парламент әһвалатынын шәрһини давам етдирмәздән әввәл бә'зи гејдләр етмәк лазымдыр. Демократларын фикринҹә, Мүәссисләр мәҹлиси дөврүндә дә, Ганунверичи милли мәҹлис дөврүндә дә мәсәлә ејни бир шеј: республикачыларла ројалистләр арасындакы ади мүбаризә үзәриндә иди. Һәрә-

* — аҹынаҹаглы әлавәси. *Ред.*

катын өзүнә исә онлар бирчә сөзлә, *«иртича»* — кечә сөзү илә јекун вурурдулар, — зира кечә вахты ағ илә гараны бир-бириндән сечмәк олмур вә демократлар, кечә кешикчиси кими, истәдикләри ләјагәтсиз сөзләри сөјләјә биләрләр. Әлбәттә, илк нәзәрдә гајда-ганун партијасы мүхтәлиф ројалист фраксијаларынын бир кәләфи кими көрүнүр ки, бунлар да өзләринин тахт-тач иддиасында олан адамыны тахта чыхармаг вә мүгабил тәрәфин адамыны рәдд етмәк үчүн нәинки бир-биринә гаршы фитнә дүзәлдирләр, һәмчинин «республикаја» гаршы үмуми нифрәт вә она гаршы үмуми мүбаризә онларын һамысыны бирләшдирир. Бу ројалист гәсдчиләрин әксинә олараг, Дағ «республиканын» мүдафиәчиси кими көрүнүр. Гајда-ганун партијасы даим «иртича» илә мәшғулдур ки, бу да — тамамилә Пруссијада олдуғу кими — мәтбуата, иттифаглара вә с. гаршы јөнәлдилмишдир вә — јенә Пруссијада олдуғу кими — бүрократијанын, жандармеријанын вә мәһкәмәнин кобуд полис мүдахиләси васитәси илә һәјата кечирилир. Халг партијасы адланан һәр бир партијанын сон јүз әлли ил әрзиндә аз-чох дәрәчәдә етдији кими, «Дағ» да ејни дәрәчәдә даим бу һәмләләри дәф етмәклә, «инсанын әбәди һүгугларыны» мүдафиә етмәклә мәшғулдур. Лакин шәраит вә партијалар лаһа диггәтлә тәһлил едиләндә, һәмин дөврүн *синфи мүбаризәсини* вә хүсуси симасыны пәрдәләјән бу алдадычы пәрдә арадан галхыр.

Дејилдији кими, лекитимистләр вә орлеанистләр гајда-ганун партијасынын ики бөјүк фраксијасыны тәшкил едирдиләр. Бәс бу фраксијалары онларын тахт-тач иддиасында олан нүмајәндәләринә бағлајан вә онлары бир-бириндән ајыран нә иди? Мәкәр јалныз занбаг күлү[113] вә үчрәнкли бајраг, Бурбонлар ханәданы илә Орлеанлар ханәданы, ројализмин мүхтәлиф чаларлары вә үмумијјәтлә онларын ројалист әгидәләрими? Бурбонлар заманы өз кешиш вә әлалтылары илә бирликдә *ири торпаг саһиблији* һөкмранлыг едирди, Орлеанлар заманы исә өз вәкилләри, профессорлары вә бошбоғазлары илә бирликдә малијјә аристократијасы, ири сәнаје, ири тичарәт, јә'ни *капитал* һөкмранлыг едирди. Лекитим монархијасы јалныз торпаг мүлкијјәтчиләринин ирси һакимијјәтинин сијаси ифадәси иди, нечә ки, Ијул монархијасы јалныз буржуа төрәмәләринин гәсбкар һакимијјәтинин сијаси ифадәси иди. Беләликлә, бу фраксијалары һеч дә принсип адланан шејләр дејил, онларын өз варлығынын мадди шәраити, ики мүхтәлиф мүлкијјәт нөвү, — шәһәрлә кәнд арасындакы көһнә әкслик, капиталла торпаг мүлкијјәти арасындакы рәгабәт ајырырды. Ејни заманда онлары бу вә ја башга бир сүлаләјә көһнә хатирәләрин, шәхси дүшмәнчилик, еһтијат вә үмидләрин, јанлыш фи-

кир вә хәјалларын, рәғбәт вә нифрәтин, әгидәләрин, е'тигад символларынын вә принсипләрин бағладығыны ким инкар едәр? Мүхтәлиф мүлкијјәт формалары үзәриндә, ичтимаи варлыг шәраити үзәриндә мүхтәлиф вә хүсуси дујғулар, хәјаллар, дүшүнҹә вә дүнјакөрүшү тәрзләриндән ибарәт там бир үстгурум јүксәлир. Бунларын һамысыны бүтүн синиф өз мадди шәраити вә мүвафиг ичтимаи мүнасибәтләр зәмининдә јарадыр вә дүзәлдир. Өз дујғу вә бахышларыны ән'әнә вә тәрбијә васитәси илә алан ајрыҹа бир фәрд күман едә биләр ки, мәһз бунлар онун фәалијјәтинин һәгиги сәбәбләрини вә башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Әкәр орлеанистләр, лекитимистләр, һәр бир фраксија, ики мүхтәлиф сүлаләјә бағлылығын онлары бир-бириндән ајырдығына өзләрини вә башгаларыны инандырмаға чалышырдыларса, фактлар сонра сүбут етди ки, әксинә, онларын мәнафе әкслији ики сүләләнин бирләшмәсинә имкан вермирди. Ади һәјатда инсанын өзү барәсиндә нә дүшүнүб данышдығы илә онун һәгигәтдә нә олдуғу вә нә етдији арасында фәрг гојулдуғу кими, хүсусилә тарихи вурушмаларда да партијаларын ибарә вә хәјаллары илә онларын һәгиги тәбиәти, онларын һәгиги мәнафеји арасында, онларын өзләри барәсиндәки тәсәввүрләри илә онларын реал маһијјәти арасында даһа чох фәрг гојмаг лазымдыр. Орлеанистләр вә лекитимистләр республикада јан-јана әјләшәрәк, ејни тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Тәрәфләрдән һәр бири, дикәринин әксинә олараг, өз *хүсуси* сүлаләсинин *бәрпа олунмасына* чалышырдыса, бу јалныз о демәк иди ки, *буржуазијанын* бөлүндүјү *ики бөјүк фраксијадан* һәр бири,—торпаг мүлкијјәти вә малијјә капиталы,—өз үстүнлүјүнү бәрпа етмәјә вә дикәрини табе вәзијјәтә салмаға чалышырды. Биз буржуазијанын ики фраксијасындан данышырыг, чүнки ири торпаг мүлкијјәти феодализмлә ишвәбазлығынын вә өз нәсли тәкәббүрүнүн әксинә олараг, мүасир ҹәмијјәтин инкишафынын тә'сири алтында тамамилә буржуалашмышдыр. Мәсәлән, инкилис ториләри узун мүддәт белә хәјал едирдиләр ки, онлар крал һакимијјәтинә, килсәјә вә көһнә инкилис конститусијасынын мәзијјәтләринә бәнд олмушлар, лакин, үз көстәрән тәһлүкә дәгигәсиндә е'тираф етдиләр ки, јалныз *торпаг рентасына* бәнд олмушлар.

Бирләшмиш ројалистләр мәтбуатда, Емсдә[126], Клермонтда[127], парламентдән кәнарда бир-биринә гаршы фитнә дүзәлдирдиләр. Пәрдә архасында онлар јенидән өз көһнә орлеанист вә лекитимист либасларыны кејир вә јенидән өз көһнә әмәлләрини тәкрар едирдиләр. Лакин ичтимаи сәһнәдә, түлкүлүк едиб көстәрдикләри тамашаларда, бөјүк парламент партијасы ролунда чыхыш едәркән, өз сүлаләләриндән тәкҹә тә'зимлә јахаларыны гуртарыр вә монархијанын бәрпасыны in infi-

nitum* тә'хирә салырдылар. Онлар өзләринин әсил иши илә *гајда-ганун партијасы* сифәтиндә, јә'ни *сијаси* бајраг дејил, *ичтимаи* бајраг алтында мәшғул олурдулар, сәјаһәт едән принсесләрин чәнкавәрләри кими дејил, буржуа гурулушунун нүмајәндәләри кими мәшғул олурдулар, республикачыларын әксинә олараг ројалистләр кими дејил, башга синифләрин әксинә олараг буржуа синфи кими мәшғул олурдулар. Һәм дә гајда-ганун партијасы олмаг е'тибары илә онлар башга ичтимаи синифләр үзәриндә кечмишдәки һәр һансы бир вахтда, Реставрасија вә Ијул монархијасы заманы олдуғундан даһа чох гејри-мәһдуд вә мөһкәм һакимијјәтә малик идиләр; үмумијјәтлә белә бир һакимијјәт јалныз парламент республикасы формасында мүмкүн иди, чүнки франсыз буржуазијасынын һәр ики бөјүк фраксијасы јалныз бу дөвләт формасында бирләшә биләрди вә бунунла да өз синфинин имтијазлы олан бирчә фраксијасынын һөкмранлығы әвәзиндә бүтүн синфин һөкмранлығыны ирәли сүрә биләрди. Буна бахмајараг, онлар гајда-ганун партијасы олмаг е'тибары илә дә республиканы писләјирләрсә вә она гаршы өз нифрәтләрини кизләтмирләрсә, буна сәбәб һеч дә тәкчә ројалист хатирәләри дејилдир. Инстинкт онлара дејирди ки, республика онларын сијаси һөкмранлығынын тачыны тәшкил етсә дә, ејни заманда бу һөкмранлығын ичтимаи әсасыны сарсыдыр, чүнки инди онлар әсарәт алтына алынмыш синифләрлә үз-үзә дуруб билаваситә мүбаризә етмәли олур, тахт-тач архасында кизләнмәјә, бир-биринә вә крал һакимијјәтинә гаршы икинчи дәрәчәли мүбаризә илә милләтин диггәтини јајындырмаға имканлары олмур. Мәһз зәифлик һисси онлары өз синфи һөкмранлығынын халис шәраити гаршысында кери чәкилмәјә вә керијә, синфи һөкмранлығын натамам, инкишаф етмәмиш, лакин мәһз буна көрә дә даһа тәһлүкәсиз формаларына чан атмаға мәчбур едирди. Бирләшмиш ројалистләр һәр дәфә онлара дүшмән олуб тахт-тач иддиасында олан Бонапарт илә тоггушанда, һәр дәфә онлар өзләринин парламентдәки гүдрәтинә ичраијјә һакимијјәтинин гәсд едәчәјиндән еһтијат едәндә, демәли, онлар өз һөкмранлығынын сијаси чәһәтдән ганунилијини биринчи сыраја гојмалы оланда исә әксинә, — орлеанист Тјердән башламыш лекитимист Берјејә гәдәр бир *ројалист* кими дејил, *республикачы* кими мејдана чыхырлар; о Тјердән ки, республика мәсәләсиндә онларын ичәрисиндә ән аз фикир ајрылығы олдуғуну Милли мәчлисә инандырмаға чәһд едир вә о Берјејә гәдәр ки, 1851-чи ил декабрын 2-дә белинә үчрәнкли гуршаг бағлајараг, бир трибун кими онунчу даирә мер идарәси гаршысына

---

* — сонсуз. *Ред.*

топлашан халга республика адындан мүрачиәт едиб нитг сөјләјир. Доғрудур, она күлүнч бир экс-сәда чаваб дејир: Henri V! Henri V!*

Буржуа коалисијасынын әксинә олараг, хырда буржуаларла фәһләләрин коалисијасы, *сосиалист-демократ* партијасы адланан партија дүзәлмишди. 1848-чи ил ијун күнләриндән сонра хырда буржуазија көрдү ки, ону нәзәрә алмамышлар, онун мадди мәнафејинә зәрәр вурулмушдур, она бу мәнафеји мүдафиә етмәк имканы вермәли олан демократик тә'минаты исә әксингилаб тәһлүкә алтына алмышдыр. Буна көрә дә хырда буржуазија фәһләләрлә јахынлашды. Дикәр тәрәфдән, онун парламент нүмајәндәлији олуб буржуа республикачыларынын диктатурасы заманы арха сыраја отурдулан *Дағ*, итирмиш олдуғу нүфузу Мүәссисләр мәчлисинин варлығынын икинчи јарысында Бонапарта вә ројалист назирләрә гаршы мүбаризә сајәсиндә јенидән газанды. Дағ сосиалист башчыларла иттифаг бағлады. Бу барышығы 1849-чу илин февралында зијафәт мәчлисләри дүзәлдиб бајрам етдиләр. Үмуми програм дүзәлтдиләр, үмуми сечки комитәләри јаратдылар вә үмуми намизәдләр ирәли сүрдүләр. Пролетариатын ичтимаи тәләбләри өз ингилаби кәскинлијиндән мәһрум едилди вә демократик бир рәнк алды, хырда буржуазијанын демократик тәләбләри исә, халис сијаси формасыны итирди вә сосиалист рәнки алды. Беләликлә дә *сосиалист-демократ* партија јаранды. Бу гаршылыглы сазишин нәтичәси олан јени *Дағын* тәркибинә, фәһлә синфи ичәрисиндән бир нечә статист вә бир нечә сосиалист тәригәтчи нәзәрә алынмазса, көһнә Дағын тәркибиндәки ејни үнсүрләр дахил иди, анчаг инди бунлар даһа чох иди. Лакин заман кечдикчә, онун тәмсил етдији синифлә бирликдә өзү дә дәјишилди. Сосиалист-демократ партијанын хүсуси характери өзүнү бунда көстәрир ки, бу партија демократик-республикачы органлар гурулмасыны тәләб едирсә, һәр ики кәнар нөгтәдә дуран капитал илә муздлу әмәји мәһв етмәк үчүн дејил, онларын арасындакы антагонизми зәифләдиб бир аһәнкдарлыға чевирмәк үчүн тәләб едир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн нә кими тәдбирләр тәклиф олунса да, мәгсәдин өзүнә нә гәдәр аз-чох ингилаби рәнк верилсә дә, — онун маһијјәти олдуғу кими галыр: бу да чәмијјәти демократик јолла дәјишдирмәк, лакин хырда буржуалыг чәрчивәси дахилиндә галараг дәјишдирмәкдир. Лакин белә бир мәһдуд тәсәввүрә гапылмаг лазым дејилдир ки, гуја хырда буржуазија өз егоист синфи мәнафејини һәјата кечирмәк чәһдини бир принсип кими ирәли сүрүр. Әксинә, хырда буржуазија инаныр ки, онун азадлығынын *ху-*

---

* — V Һенрих! V Һенрих! *Ред.*

суси шәраити ејни заманда елә *үмуми* шәраитдир ки, мүасир чәмијјәт јалныз һәмин шәраитдә хилас едилиб синфи мүбаризә арадан галдырыла биләр. Һәмчинин белә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, демократијанын бүтүн нүмајәндәләри дүканчылардыр вә ја дүканчыларын пәрәстишкарларыдыр. Онлар өз тәһсилинә вә фәрди вәзијјәтләринә көрә дүканчылардан јерлә көј гәдәр узаг ола биләрләр. Бунлар она көрә хырда буржуа нүмајәндәләри олурлар ки, хырда буржуа һәјатынын ашмадығы сәрһәди онларын фикри дә аша билмир вә буна көрә, хырда буржуанын мадди мәнафеји вә ичтимаи вәзијјәти ону әмәли сурәтдә нә кими вәзифә вә гәрарлара кәтириб чыхарырса, онлар да нәзәри чәһәтдән ејни вәзифә вә гәрарлара кәлиб чыхырлар. Үмумијјәтлә бир синфин *сијаси* вә *әдәби нүмајәндәләри илә* онларын тәмсил етдикләри синиф арасындакы мүнасибәт дә беләдир.

Дејиләнләрдән сонра өз-өзүнә ајдын олур ки, бир ордуну тәрксилаһ етмәк истәдикдә, онун мүгавимәт көстәриб дөјүшә киришмәсиндән мәгсәд јалныз өз силаһыны сахламагдан ибарәт олмадығы кими, Дағ да республика угрунда вә инсан һүгуглары дејилән һүгуглар уғрунда гајда-ганун партијасына гаршы даим мүбаризә едиркән онун сон мәгсәди нә республика, нә дә инсан һүгуглары дејилдир.

Милли мәчлис ачылан кими, гајда-ганун партијасы Дағa гаршы фитнәкарлыға башлады. Буржуазија бир ил әввәл ингилабчы пролетариатын ишини битирмәк лазым кәлдијини һисс етдији кими, инди дә демократик хырда буржуазијанын ишини битирмәк лазым кәлдијини һисс едирди. Анчаг бу дәфә әлејһдарын вәзијјәти башга чүр иди. Пролетар партијасынын күчү күчәдә, хырда буржуазијанын күчү исә Милли мәчлисин өзүндә иди. Демәли, хырда буржуазијаны алдадыб Милли мәчлисдән күчәјә чәкмәк вә нә гәдәр ки, заман вә шәраит онун парламентдәки күчүнү мөһкәмләтмәмишди, онун өзүнү бу күчүнү гырмаға мәчбур етмәк лазым иди. Дағ дәличәсинә тәләјә атылды.

Франсыз гошунларынын Романы топа тутмасы* ону алдатмыш олду. Бу топа тутма конститусијанын V маддәсини позурду, чүнки һәмин маддә Франса республикасынын өз һәрби гүввәләриндән башга бир халгын азадлығына гаршы истифадә етмәсини гадаған едирди. Бундан әлавә, 54-чү маддә Милли мәчлисин разылығы олмадан мүһарибә е'лан етмәји ичраијјә һакимијјәтинә гадаған едир, Мүәссисләр мәчлиси исә 8 мај тарихли гәрары илә Рома һәрби сәфәрини писләмишди. Буна әсасән Ледру-Роллен 1849-чу ил ијунун 11-дә Бонапарта

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 266—269. *Ред.*

вә онун назирләринә гаршы иттиһамнамә верди. О, Тјерин санчаг батырмасындан һиддәтә кәләрәк, конститусијаны һәр васитә илә, һәтта әлдә силаһ мүдафиә етмәклә һәдәләмәјә башлады. Дағ бир нәфәр кими ајаға галхды вә силаһа сарылмаг һаггындакы бу чағырышы тәкрар етди. Ијунун 12-дә Милли мәчлис иттиһамнамәни рәдд етди, Дағ исә парламенти тәрк едиб кетди. 13 ијун һадисәләри мә'лумдур: Дағын бир һиссәсинин Бонапарты вә онун назирләрини «конститусија харичиндә» е'лан едән интибаһнамәси; силаһсыз кәлән демократик милли гвардијачыларын күчә нүмајиши вә Шангарнјенин гошунлары илә үз-үзә кәлдикдә гачыб дағылмалары вә илахир. Дағын бир һиссәси харичә гачды, дикәр һиссәси Буржда али мәһкәмәјә верилди[118], Дағын галыглары исә, бир мәктәбли кими, парламентин гајдасына көрә Милли мәчлис сәдринин хырдачы нәзарәти алтына алынды. Парис јенидән мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилди, Парис милли гвардијасынын демократик һиссәси исә дағыдылыб ләғв едилди. Дағын парламентдәки нүфузу вә хырда буржуазијанын Парисдәки күчү белә мәһв едилди.

Фәһләләрин ганлы үсјаны үчүн 13 ијун һадисәләринин бир сигнал олдуғу Лион да беш гоншу департаментлә бирликдә мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилди. Орада мүһасирә вәзијјәти индијә гәдәр давам етмәкдәдир.

Дағын әксәријјәти интибаһнамәни имзаламагдан имтина етмәклә өз авангардына хәјанәт етди. Мәтбуат да фәрарилик етди; јалныз ики гәзет бу бәјаннамәни дәрч етмәјә чәсарәт етди. Хырда буржуалар өз нүмајәндәләринә хәјанәт етдиләр, милли гвардијачылар мүбаризә мејданында јох идиләр, арабир көрүнсәләр дә, баррикадалар гурмаға мане олурдулар, Нүмајәндәләр хырда буржуалары алдатдылар: ордудан олан сахта мүттәфигләр һеч бир јердә көрүнмүрдүләр. Нәһајәт, демократик партија пролетариатдан гүввә алмаг әвәзиндә, она өз зәифлијини сирајәт етдирди вә, демократларын көрдүкләри бүтүн бөјүк ишләрдә олдуғу кими, башчылар өзләринә тәсәлли вермәк үчүн өз «халгыны» хәјанәтдә иттиһам едә билдиләр, халг исә өзүнә тәсәлли вермәк үчүн өз башчыларыны алдадычы олмагда иттиһам едә билди.

Чәтин ки, һәр һансы бир башга иш һаггында хәбәр вериләндә Дағын гаршыдакы јүрүшү һаггында хәбәр верилдији заман гопарылан һај-күјдән даһа артыг һај-күј гопарылмыш олсун; чәтин ки, демократијанын лабүд гәләбә газаначағы һаггында башга бир заман башга бир һадисә һаггында бу һалдакындан даһа бөјүк инамла вә әввәлчәдән һај-күј салынмыш олсун. Шүбһә јохдур ки, демократлар Ијерихон диварларыны јыхан кур шејпур сәсләринин күчүнә инанырлар. Одур

ки, онлар һәр дәфә истибдад дивары гаршысында дуранда, бу мө'чүзәни тәкрар етмәјә чалышырлар. Әкәр Даг парламентдә галиб кәлмәк истәјирдисә, силаһа сарылмаға чағырмамалы иди. Әкәр парламентдә силаһа сарылмаға чағырырдыса, күчәдә парламент сајағы һәрәкәт етмәмәли иди. Әкәр чидди сурәтдә динч нүмајиш фикриндә идисә, нүмајишин һәрби гүввә илә гаршыланачағыны әввәлчәдән көрмәмәк ахмаглыг иди. Әкәр һәгиги мүбаризә фикриндә идисә, мүбаризә үчүн лазым олан силаһы бир кәнара гојмаг гәрибә иди. Лакин иш бундадыр ки, хырда буржуаларын вә онларын демократик нүмајәндәләринин ингилаби һәдәләри, әлејһдары горхутмаг чәһдиндән башга бир шеј дејилди. Әкәр онлар чыхылмаз вәзијјәтә дүшүрләрсә, әкәр онлар чох ирәлијә кетдикләринә көрә өз һәдәләрини јеринә јетирмәјә башламаг мәчбуријјәтиндә галырларса, — буну икимә'налы шәкилдә едәрәк, мәгсәдә доғру апаран васитәләрдән ән чох гачыр вә мәғлубијјәт үчүн бәһанә ахтарырлар. Мүбаризә башланачағыны хәбәр верән курултулу мүгәддимә, иш кәлиб мүбаризәјә чатан кими горхаг бир дејинмәјә чеврилир; актјорлар даһа өзләринә чидди нәзәрлә бахмырлар, тамаша сусттләшир вә һава долдурулуб ијнә батырылан бир говуг кими јығылыр.

Һеч бир партија өз васитәләрини демократик партија гәдәр шиширтмир, мөвчуд шәраитә онун гәдәр јүнкүллүклә алданмыр. Әкәр ордунун бир һиссәси Дағa сәс вермишдисә, Дағ бу фикрә кәлмишди ки, орду онун далынча гијама да кедәчәкдир. Лакин нә мүнасибәтлә? Ордунун нөгтеји-нәзәринчә јалныз бир мә'насы олан бу мүнасибәтлә ки, ингилабчылар франсыз әскәрләринә гаршы Рома әскәрләринин тәрәфинә кечмишдиләр. Дикәр тәрәфдән, 1848-чи ил ијун күнләринин хатирәләри һәлә о гәдәр тәзә иди ки, пролетариат милли гвардијаја дәрин бир нифрәт бәсләмәјә билмәзди вә кизли чәмијјәтләрин башчылары демократик башчылара гаршы бөјүк бир е'тимадсызлыг бәсләмәјә билмәздиләр. Бу зиддијјәтләри зәифләтмәк үчүн, тәһлүкә гаршысында олан чидди мәнафејин үмумилији тәләб олунурду. Конститусијанын мүчәррәд бир параграфынын позулмасы белә бир мәнафе јарада билмәзди. Мәкәр конститусија, демократларын өзләринин дедикләринә көрә, артыг дәфәләрлә позулмамышды? Мәкәр ән популјар гәзетләр конститусијаны әксингилабчыларын дүзәлтдији бир шеј кими писләмәмишдиләр? Лакин демократ, хырда буржуазијаны, јә'ни ики синфин мәнафејинин гаршылыглы сурәтдә күтләшдији бир *кечид синфини* тәмсил едәркән буна көрә белә хәјал едир ки, о, үмумијјәтлә, синфи антагонизмдән јүксәкдә дурур. Демократлар белә күман едирләр ки, онлара гаршы имтијазлы бир синиф дурур, онлар исә милләтин бүтүн галан тәбәгә-

ләри илә бирликдә *халгы* тәшкил едирләр. Онлар *халг һүгугуну* мүдафиә едирләр; онлар *халг мәнафејини* тәмсил едирләр. Буна көрә дә көзләнилән мүбаризә гаршысында мүхтәлиф синифләрин мәнафе вә вәзијјәтини тәдгиг етмәјә онларын еһтијачы јохдур. Онларын өз васитәләрини чох чидди шәкилдә өлчүб-бичмәләринә еһтијач јохдур. Чүнки онлар анчаг бир ишарә верән кими, *халг* бүтүн түкәнмәз васитәләри илә *залымларын* үзәринә атылачагдыр. Лакин мә'лум олса ки, демократларын мәнафеји мараг ојатмыр, онларын күчү күчсүзлүкдән ибарәтдир, онда бурада ја *ваһид халгы* мүхтәлиф дүшмән чәбһәләрә парчалајан зәрәрли софистләр мүгәссирдирләр, ја орду һәддиндән артыг вәһшиләшдијинә вә көзләри һәддиндән артыг тутулдуғуна көрә демократијанын саф мәгсәдләриндә өз хејрини көрмүр, ја ичранын һәр һансы бир кичик тәфәррүаты үзүндән һәр шеј дағылмышдыр, ја да, нәһајәт, әввәлчәдән нәзәрдә тутулмајан бир тәсадүф бу дәфә мүвәффәгијјәтсизлијә сәбәб олмушдур. Һәр һалда демократ ән биабырчы мәғлубијјәтә нә гәдәр мә'сум дахил олмушдуса, орадан ејни дәрәчәдә ләкәсиз чыхыр вә орадан чыхаркән әгидәси даһа да мөһкәмләнмиш олур ки, о галиб кәлмәлидир, о өзү вә онун партијасы көһнә нөгтеји-нәзәрдән әл чәкмәк дејил, әксинә, вәзијјәт кәлиб онун дәрәчәсинә чатмалыдыр.

Буна көрә дә сыралары сејрәлмиш, сарсылмыш вә јени парламент гајдасы нәтичәсиндә алчалдылмыш Дағы о гәдәр дә бәдбәхт һесаб етмәк лазым дејилдир. Әкәр ијунун 13-ү күнү онун башчыларыны арадан галдырдыса, јенә һәмин күн, дикәр тәрәфдән, бу јени вәзијјәтдән хошланан икинчи дәрәчәли «исте'дады оланлара» јол ачды. Әкәр онларын парламентдәки ачизлијинә даһа шүбһә етмәк олмаздыса, инди онлар һаглы олараг өзләринин фәалијјәтини мә'нәви һиддәт партлајышлары вә курултулу чыхышларла мәһдудлашдыра биләрдиләр. Әкәр гајда-ганун партијасы онлары ингилабын сон рәсми нүмајәндәләри кими, анархијанын бүтүн дәһшәтләринин тәчәссүмү кими көстәрирдисә, онлар ишдә бир о гәдәр даһа бајағы вә мүлајим ола биләрдиләр. 13 ијун мәғлубијјәти мүнасибәти илә исә онлар өзләринә белә бир дәрин мә'налы ибарә илә тәсәлли верирдиләр: «Гој бирчә чәсарәт едиб үмуми сечки һүгугуна тохунсунлар, гој бирчә чәсарәт етсинләр! Онда биз ким олдуғумузу көстәрәрик! Nous verrons!*».

Харичә гачмыш монтанјарлара кәлдикдә, бурада ону гејд етмәк кифајәтдир ки, башчылыг етдији гүдрәтли партијаны чәми ики һәфтәдә тамамилә мәһв едән Ледру-Роллен бундан сонра өзүнү in partibus[81] Франса һөкумәти дүзәлтмәли олан

* — Бахаг көрәк! *Ред.*

бир адам һесаб етди; ингилабын сәвијјәси нә гәдәр ашағы дүшүрдүсә вә рәсми Франсанын рәсми нүмајәндәләри нә гәдәр хырдалашырдыларса, узагларда, һәрәкәт мејданындан кәнарда онун симасы да санки бир о гәдәр бөјүјүрдү; 1852-чи илдәки сечкиләрдә о тахт-тач иддиасында олан бир республикачы кими мејдана чыха биләрди; о һәрдәнбир валахлара вә башга халглара тә'мимнамәләр көндәрәрәк, континентдәки мүстәбидләри өз икидликләри вә өз мүттәфигләринин икидликләри илә һәдәләјирди. Мәкәр Прудон бу ҹәнаблара мүрачиәт едиб: «Vous n'êtes que des blagueurs!»* дејәндә тамамилә һагсыздымы?

Ијунун 13-дә гајда-ганун партијасы нәинки Дағын күчүнү гырды, ејни заманда *Милли мәҹлис чохлуғунун гәрарларына конститусијанын табе олмасы* принсипини дә кечиртди. Бу партија республиканы белә баша дүшүрдү: республикада буржуазија парламент формаларында һөкмранлыг едир вә һеч дә монархијадакы кими нә ичраијјә һакимијјәтинин вето һүгугу илә, нә дә онун парламенти бурахмаг һүгугу илә мәһдуд едилмәмишдир. Тјерин вердији тә'рифә көрә, *парламентли республика* беләдир. Лакин буржуазија ијунун 13-дә парламент диварлары дахилиндә өзүнүн гејри-мәһдуд һакимијјәтини тә'мин етмишдисә, ән мәшһур депутатлары парламентдән кәнар етмәклә парламентин өзүнә сарсыдычы зәрбә вурараг, ичраијјә һакимијјәти вә халг гаршысында ону зәифләтмәмишдими? Буржуазија һеч бир шејлә һесаблашмадан бир чох депутатлары мәһкәмәјә ҹәлб етдирмәклә өз парламент тохунулмазлығыны ләғв етмиш олду. Буржуазија Дағын депутатларыны тәһгиредичи гајдаја табе етмәклә халгын һәр бир ајрыча нүмајәндәсини нә дәрәҹәдә алчалтдыса, республика президентини бир о дәрәҹәдә јүксәлтди. Буржуазија, конститусијаны мүдафиә етмәк уғрундакы үсјаны ҹәмијјәти јыхмаға ҹәһд едән бир анархист һәрәкәти адландырыб дамғаламагла ичраијјә һакимијјәтинин конститусијаны буржуазијаја гаршы позмаг фикринә дүшәҹәји һалда, үсјана чағырмаг имканындан өзүнү мәһрум етди. Инди кәл, тарихин кәрдишинә бах! 1851-чи ил декабрын 2-дә гајда-ганун партијасы көз јашлары илә, лакин һәдәр јерә халга тәклиф едир ки, кенерал *Удино,* Бонапартын тапшырығы илә Романы топа тутмагла 13 ијун конститусија гијамына билавäситә сәбәб олан бу кенерал, Бонапарта гаршы конститусијанын мүдафиәчиси олсун. 13 ијунун башга бир гәһрәманы, малијјә аристократијасына мәнсуб олан милли гвардијачылардан ибарәт гулдур дәстәсинин башында дураг, демократик гәзетләрин биналарында әдәбсиз һәрәкәт-

---

* — «Сиз бошбоғазсыныз, вәссалам!» *Ред.*

ләр көстәрдијинә көрә Милли мәчлисин трибунасында тә'рифә лајиг көрүлән *Вијејра,*—мәһз бу Вијејра Бонапартын дүзәлтдији гәсддән хәбәрдар иди вә Милли мәчлисин өмрүнүн сон күнләриндә она милли гвардија тәрәфиндән һеч бир көмәк едилмәмәсинә хејли јардым көстәрмишди.

13 ијунун башга бир мә'насы да вар иди. Дағ чалышырды ки, Бонапарт мәһкәмәјә верилсин. Демәли, онун мәғлубијјәти Бонапартын ачыг гәләбәси демәк иди, өз демократик дүшмәнләри үзәриндә Бонапартын шәхси тәнтәнәси демәк иди. Гајда-ганун партијасы белә бир гәләбә газанмышды — Бонапарта бу гәләбәни анчаг өз һесабына јазмаг галырды. О белә дә етди. Ијунун 14-дә Парис диварларында президентин белә бир интибаһнамәсини охумаг оларды ки, куја бүтүн бу ишләрдә онун әли јохдур, о өз монастыр тәнһалығындан куја истәмәдән, јалныз һадисәләрин тәзјиги алтында чыхыр, сөзү ешидилмәјән хошәмәл бир адам дили илә өз әлејһдарларынын бөһтанындан шикајәтләнир вә куја өз шәхсијјәтини гајда-ганун иши илә ејниләшдирмәклә әслиндә гајда-ганун ишини өз шәхсијјәти илә ејниләшдирир. Һәм дә Милли мәчлис Рома һәрби сәфәринә сонрадан ичазә вермишдисә дә, бунун тәшәббүсчүсү Бонапарт иди. Бонапарт Ватиканда али кешиш Самуилин һакимијјәтини бәрпа едәрәк, Түилријә падшаһ Давуд кими дахил олмаг үмиди бәсләјә биләрди[215]. О, кешишләри өз тәрәфинә чәкмишди.

Көрдүјүмүз кими, 13 ијун гијамы динч күчә нүмајиши илә мәһдуд олду. Демәли, буна гаршы мүбаризәдә һәрби шөһрәтдән данышыг да ола билмәзди. Бунунла белә, гәһрәман вә һадисә чәһәтдән јохсул олан бу заманда гајда-ганун партијасы һәмин гансыз вурушманы икинчи Аустерлисә чевирди[216]. Трибунадан вә мәтбуатда, анархијанын ачизлијини тәмсил едән халг күтләләринин әксинә олараг, ордуну, гајда-ганун гүввәси кими, Шангарнјени исә «чәмијјәтин дајағы» адландырыб тә'рифләјирдиләр — вә бу јалана ахырда о өзү дә инанды. Һалбуки шүбһәли көрүнән гошун һиссәләри Парисдән кизличә чыхарылмышды; сечкиләрдә ән күчлү демократик мејл көстәрән полклар Франсадан узаглашдырылыб Әлчәзаирә көндәрилмишди; әскәрләр ичәрисиндәки нараһат үнсүрләр ислаһ баталјонларына верилмишдиләр; нәһајәт, мәтбуат мүнтәзәм сурәтдә гышладан, гышла исә вәтәндашлар чәмијјәтиндән ајры салынмышды.

Инди биз Франса милли гвардијасынын тарихиндә гәти бир дөнүш нөгтәсинә кәлиб чатдыг. 1830-чу илдә милли гвардија Реставрасијанын мүгәддәратыны һәлл етди. Луи-Филипп заманы, милли гвардија гошунларла әлбир һәрәкәт етдикдә, һәр бир гијам мүвәффәгијјәтсизликлә нәтичәләнирди. 1848-чи

илин феврал күнләриндә бу гвардија үсјана гаршы пассив вә Луи-Филиппә гаршы икимә'налы бир мөвге тутанда, Луи-Филипп өзүнү мәһв олмуш һесаб етди вә доғрудан да белә олду. Бу јолла да белә бир әгидә дәрин көк салмыш олду ки, милли гвардија *олмадан* ингилаб галиб кәлә билмәз, милли гвардија ордуја *гаршы* дуранда исә, орду галиб кәлә билмәз. Орду мүлки әһалинин гүдрәти һаггында белә бир мөвһум әгидәдә иди. 1848-чи илин ијун күнләриндә, бүтүн милли гвардија низами гошунла бирликдә үсјаны јатыранда, бу мөвһум әгидә даһа да мөһкәмләнди. Бонапарт президент олдуғу заман, конститусијаја зидд олараг милли гвардијанын команданлығыны биринчи орду дивизијасынын команданлығы илә Шангарније-нин әлиндә бирләшдирмәк нәтичәсиндә милли гвардијанын әһәмијјәти бир гәдәр ашағы дүшдү.

Бу һалда милли гвардијанын команданлығы баш һәрби команданлығын бир нөв әламәти олдуғу кими, милли гвардијанын өзү дә низами гошунларын јалныз бир әлавәси характерини алды. Нәһајәт, ијунун 13-дә милли гвардија тамамилә мәғлуб едилди — һәм дә тәкчә она көрә дејил ки, һәмин күндән е'тибарән ону Франсанын һәр тәрәфиндә тәдричән һиссә-һиссә дағыдыб ләғв етмәјә башламышдылар вә нәһајәт, онун анчаг төр-төкүнтүсү галды. 13 ијун нүмајиши һәр шејдән әввәл, милли гвардијанын демократик һиссәсинин нүмајиши иди. Доғрудур, милли гвардија ордуја гаршы өз силаһы илә дејил, јалныз һәрби палтары илә чыхмышды; лакин мәһз бу һәрби палтарда бир тилсим вар иди. Орду јәгин етди ки, бу палтар да һәр һансы башга палтар кими бир парча јун әскидир. Мәфтунлуг арадан галхды. 1848-чи илин ијун күнләриндә милли гвардијанын шәхсиндә буржуазија вә хырда буржуазија пролетариата гаршы орду илә бирләшмишди. 1849-чу ил ијунун 13-дә буржуазија ордунун көмәји илә хырда буржуа милли гвардијасыны дағытды. 1851-чи ил декабрын 2-дә даһа буржуа милли гвардијасы јох иди вә Бонапарт ону ләғв етмәк һаггында сонрадан декрет имзаламагла, јалныз олуб битән бир факты гејд етмиш олду. Беләликлә, буржуазија өзү ордуја гаршы ахырынчы силаһыны сындырмыш олду, лакин буржуазија бу силаһы даһа хырда буржуазија онун далында итаәткар бир вассал кими дурмајыб, бир үсјанчы кими онун гаршысына чыхдығы вахтдан сындырмалы иди. Үмумијјәтлә, буржуазија өзү мүтләг һаким олан кими, мүтләгијјәтә гаршы өзүнүн бүтүн мүдафиә васитәләрини өз әли илә сындырмаға мәчбур иди.

Бу заман гајда-ганун партијасы һакимијјәтин тәкрар өз әлинә кечмәсини бајрам етди, бу һакимијјәти о, 1848-чи илдә санки јалныз она көрә итирмишди ки, 1849-чу илдә һәр чүр

буховлардан азад шәкилдә јенидән әлдә етсин, јә'ни республика вә конститусијаны тәһгир етмәклә, бүтүн кәләчәк, индики вә кечмиш ингилаблара, о чүмләдән гајда-ганун партијасынын өз башчылары тәрәфиндән едилән ингилаба да лә'нәт јағдырмагла вә, нәһајәт, мәтбуаты сыхышдыран, иттифаглар азадлығыны мәһв едән вә мүһасирә вәзијјәтини нормал бир вәзијјәт кими тәсдиг едән ганунлар вермәклә әлдә етсин. Сонра Милли мәчлис өз ичласларына августун орталарындан октјабрын орталарына гәдәр фасилә верәрәк, өзүнүн мөвчуд олмадығы мүддәтә даими комиссија тә'јин етди. Бу тә'тил заманы лекитимистләр Емс илә, орлеанистләр — Клермонтла интрига едирдиләр, Бонапарт шаһанә сәфәрләр дүзәлтмәклә интрига едирди, департамент шуралары исә конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк үчүн чағырылан мүшавирәләрдә интригалар едирдиләр, — бу фактлар Милли мәчлисин вахташыры тә'тилләри заманы даим тәкрар олунурду. Һәмин фактлар јалныз бир һадисә характери алачағы заман мән бунлардан әтрафлы бәһс едәчәјәм. Бурада јалныз ону гејд етмәк лазым кәлир ки, Милли мәчлис сијасәтлә һәрәкәт етмәјәрәк, узун мүддәтә сәһнәдән чәкилир вә һамынын көзү гаршысында републиканын башчылығыны анчаг бир фәрдә, мискин бир шәхс олса да, јалныз Луи Бонапарта тапшырырды, һалбуки гајда-ганун партијасы монархијаны бәрпа етмәк мәсәләсиндә бир-биринә дүшмән истәкләри олан өз ројалист тәркиб һиссәләринә парчаланмагла чамааты рүсвај едирди. *Парламентин* гулаг батыран курултусу һәр дәфә бу тә'тилләр заманы кәсиләндә вә онун чисми милләт ичәрисиндә әријиб кедәндә ајдын олурду ки, бу републиканын өз әсил шәклиндә мејдана чыхмасы үчүн бирчә шеји чатышмыр, — о да *парламент* тә'тилләрини фасиләсиз етмәк вә *өзүнүн* Libertè, egalitè, fraternitè* шүарыны ачыг-ачығына: Infanterie, Cavalerie, Artillerie!** кими ајдын сөзләрлә әвәз етмәкдир.

IV

1849-чу ил октјабрын орталарында Милли мәчлис јенә өз ичласларына башлады. Нојабрын 1-дә Бонапарт Барро — Фаллу һөкумәтини истә'фа вермәк мәчбуријјәтиндә гојдуғу вә јени һөкумәт тәшкил етдијини һаггындакы мәктубу илә Мәчлиси һејрәтә салды. Бонапарт өз назирләрини елә биабырчылыгла говду ки, һеч нөкәри дә хидмәтдән белә говмазлар.

---

* — Азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг. *Ред.*

** — Пијада, Сувари, Артиллерија. *Ред.*

Милли мәчлис үчүн нәзәрдә тутулан тәпикләр һәләлик Барро вә компанијасына дәјди.

Көрдүјүмүз кими, Барро һөкумәти лекитимист вә орлеанистләрдән тәшкил едилмишди. Бу, гајда-ганун партијасынын һөкумәти иди. Бонапарта белә бир һөкумәт республикачы Мүәссисләр мәчлисини дағытмаг, Ромаја һәрби сәфәри һәјата кечирмәк вә демократ партијасынын күчүнү гырмаг үчүн лазым иди. О заман Бонапарт, санки, һәмин һөкумәт архасында кизләнәрәк, һөкумәт сәлаһијјәтини гајда-ганун партијасына вермишди вә Луи-Филипп заманы Парисдә гәзетләрин редакторларынын тахдыглары садә маска, типик homme de paille* маскасыны тахмышды. Инди о һәмин масканы атмышдыр, чүнки бу маска она өз симасыны кизләтмәк имканы верән назик бүрүнчәкдән дөнүб өзүнүн әсил симасыны көстәрмәсинә мане олан дәмир маскаја чеврилмишди. О, Барро һөкумәтини һакимијјәт башына чағырмышды ки, гајда-ганун партијасы адындан республикачы Милли мәчлиси говсун; сонра бу һөкумәти истеʼфа вермәјә мәчбур етди ки, һәмин гајда-ганун партијасынын Милли мәчлисиндән өз адынын асылы олмадығыны еʼлан етсин.

Бу истеʼфа үчүн мүнасиб бәһанәләр аз дејилди. Барро һөкумәти, Милли мәчлислә јанашы һакимијјәт олан республика президенти барәсиндә риајәт едилмәси лазым олан һәтта әдәб гајдаларына да еʼтинасызлыг көстәрирди. Бонапарт Мүәссисләр мәчлисинин әксинә олараг, Рома республикасына һүчум етдијинә көрә Удинону тәʼрифләјән бир мәктуб дәрч етдирдији кими**, парламент тәʼтилләри заманы да Едгар Нејә көндәрдији вә бурада санки, папанын*** либерал олмајан чыхышы һаггында мәнфи рәʼј ирәли сүрдүјү мәктубу дәрч етдирди. Милли мәчлис Рома һәрби сәфәри үчүн вәсаит бурахылмасыны тәсдиг едәндә Виктор Һүго заһири либерализм үзүндән бу мәктуб һаггында мәсәлә галдырды. Гајда-ганун партијасы куја Бонапартын ахмаг һәрәкәтләринин бир сијаси мәʼнасы ола биләчәји фикринин өзүнү дә тәһгиредичи инамсызлыг курултулары илә боғду. Һәм дә назирләрдән һеч кәс Бонапарта атылан әлчәји галдырмады. Башга бир дәфә Барро өзүнә мәхсус бош бир чошгунлугла трибунадан, өзүнүн дедијинә көрә, президентин јахын адамлары арасындакы «ијрәнч интригалардан» һиддәтлә данышды. Нәһајәт, дул галан Орлеан һерсокинјасы үчүн Милли мәчлисдән пенсија гопармыш һөкумәт президентин маашыны артырмағы Мәчлисә тәклиф етмәкдән

* — гондарма бир шәхсин. *Ред.*

** — Бах: һәмин чилд, сәһ. 267—268. *Ред.*

*** — IX Пијин. *Ред.*

гэти бојун гачырды. Бонапарт исэ, император тахт-тачы иддиасында олан адамла вар-јохдан чыхмыш мачэрапэрэсти өз варлығында о гэдэр сых бирлэшдирмишди ки, өзүнүн империјаны бэрпа етмэк вэзифэси һаггындакы бөјүк идејасыны онун зеһниндэ һэмишэ башга бир бөјүк идеја тамамлајырды, бу идејаја көрэ онун борчларыны вермэк франсыз халгынын вэзифэси имиш.

Барро — Фаллу һөкумэти Бонапартын јаратдығы биринчи вэ ахырынчы *парламент һөкумэти* иди. Буна көрэ дэ онун исте'фасы гэти дөнүш нөгтэсидир. Онунла бирликдэ гајда-ганун партијасы парламент идарэ үсулуну мүһафизэ едиб сахламаг үчүн зэрури олан дајағы — ичраијјэ һакимијјэтинэ рэһбэрлији һэмишэлик итирди. Франса кими бир өлкэ ки, орада ичраијјэ һакимијјэтинин ихтијарында јарым милјондан чох мэ'мур ордусу вардыр, јэ'ни бир чох мэнафеји вэ шэхслэри даим вэ эн гэти сурэтдэ өзүндэн асылы сахлајыр, орада дөвлэт вэтэндашлар чэмијјэтини, онун эн бөјүк һэјат тэзаһүрлэриндэн башламыш эн кичик тэзаһүрлэринэ гэдэр, эн үмуми јашајыш формаларындан башламыш ајры-ајры фэрдлэрин хүсуси јашајышына гэдэр һамысыны бүрүјүр, нэзарэт алтында сахлајыр, она истигамэт верир, көз јетирир вэ гэјјумлуг едир, орада бу түфејли организм гејри-ади бир мэркэзлэшмэ үзүндэн һэр јердэ мөвчуддур, һэр шејдэн хэбэрдардыр, јүксэк бир еластиклик вэ чевиклик элдэ етмишдир вэ бунларын мүгабилиндэ һэгиги ичтимаи организм јалныз ачиз, асылы, зэиф вэ ирадэсиз һалда галыр, — өзлүјүндэ ајдындыр ки, белэ бир өлкэдэ Милли мэчлис ејни заманда дөвлэт идарэсини садэлэшдирмирсэ, мэ'мурлар ордусуну мүмкүн олдуғу гэдэр азалтмырса, нэһајэт, вэтэндашлар чэмијјэтинэ вэ ичтимаи рэ'јэ һөкумэтдэн асылы олмајан өз органларыны јаратмаг имканы вермирсэ, назир вэзифэлэрини пајламаг һүгугу илэ бирликдэ һэр чүр һэгиги нүфузуну да итирмиш олур. Лакин франсыз буржуазијасынын *мадди мэнафеји* бу кениш вэ чох јајылмыш дөвлэт машыныны мүһафизэ едиб сахламагла эн сых сурэтдэ бирлэшир. Буржуазија өз артыг эһалисини бураја јеридир вэ мэнфээт, фаиз, рента вэ гонорар шэклиндэ ала билмэдијинин јерини рэсми мааш шэклиндэ долдурур. Дикэр тэрэфдэн, буржуазијанын *сијаси мэнафеји* ону күндэн-күнэ чэза тэдбирлэрини даһа артыг шиддэтлэндирмэјэ, јэ'ни дөвлэт һакимијјэтинин вэсаитини вэ шэхси һеј'этини һэр күн артырмаға, ејни заманда да ичтимаи рэ'јэ гаршы арасы кэсилмэдэн мүбаризэ етмэјэ вэ ичтимаи һэрэкатын мүстэгил органларына инанмадығына көрэ бунлары садэчэ арадан галдыра билмэјэндэ, бунлары шикэст етмэјэ, позмаға мэчбур едир. Белэликлэ, франсыз буржуазијасынын синфи вэзијјэти ону, бир тэрэфдэн, һэр чүр һакимиј-

јәтин вә демәли, өз парламент һакимијјәтинин мөвчуд олмаг шәраитини мәһв етмәјә, дикәр тәрәфдән исә, она дүшмән олан ичраијјә һакимијјәтини јенилмәз бир шәклә салмаға мәчбур едирди.

Јени һөкумәт д'Опул һөкумәти адланырды. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, кенерал д'Опул баш назир вәзифәси алмышды. Барронун исте'фасындан сонра Бонапарт бу вәзифәни һәтта ләғв етмишди, чүнки әслиндә бу вәзифә республика президентини ганун әсасында чох чүз'и рол ојнајан конститусијалы крал, тахт вә тачы олмајан һөкмдар, әсасы вә гылынчы олмајан, тохунулмазлыг имтијазы олмајан, јүксәк дөвләт рүтбәсинә ирсән саһиб олмајан вә — ән писи — падшаһ маашы алмајан конститусијалы крал ролу ојнамаға мәһкум едирди. Д'Опул һөкумәтинин тәркибиндә парламентдән анчаг бирчә адам вар иди ки, бу да малијјә аристократијасынын ән чох биабыр олмуш үзвләриндән сәләмчи *Фулд* иди. Она малијјә назири вәзифәси чатды. 1849-чу ил нојабрын 1-дән е'тибарән франсыз гијмәтли кағызлары мәзәннәсинин Бонапартын сәһмләри илә бирликдә нечә галхыб-дүшдүјүнә јәгинлик һасил етмәк үчүн Парис биржасынын мәзәннә бүллетенләринә бир нәзәр салмаг кифајәтдир. Беләликлә, биржада өзүнә мүттәфиг тапан Бонапарт, ејни заманда, Карлјени Парис полисинин префекти тә'јин етмәклә полиси дә өз әлинә алды.

Лакин һөкумәтин дәјишилмәсинин нәтичәләри јалныз сонракы инкишаф кедишиндә мејдана чыха биләрди. Һәләлик Бонапарт ирәлијә доғру јалныз бирчә аддым атмышды ки, бу да ону бир о гәдәр ајдын шәкилдә керијә атмыш олду. О, кобуд мәктубундан сонра Милли мәчлисә өз итаәткарлығыны олдугча алчаг шәкилдә билдирди. Һәр дәфә назирләр онун шәхси ујдурмаларына чүр'әт едиб ганун лајиһәси шәкли вермәјә чох еһтијатла тәшәббүс едәндә, баш тутмајачағына әввәлчәдән әмин олдуглары бу күлүнч тапшырыглары, санки, истәмәдән, јалныз өз мөвгеләри үзүндән јеринә јетирирдиләр. Һәр дәфә Бонапарт назирләрдән хәлвәтдә өз нијјәтләрини дилиндән гачыранда вә өзүнүн «idées napoléoniennes»[217] ојунуну ојнајанда онун өз назирләри Милли мәчлис трибунасында ондан үз дөндәрирдиләр. О өз гәсбкарлыг арзуларыны санки јалныз она көрә билдирирди ки, әлејһдарлары ондан кам алараг күлмәкдә давам етсинләр. О бир даһи кими көрүнмәк истәјирдисә дә, буну гәбул едән јох иди вә бүтүн дүнја ону сәфеһ һесаб едирди. О һәлә һеч бир заман бүтүн синифләрдән бу дөврдәки гәдәр кәскин нифрәт көрмәмишди. Һәлә һеч бир заман буржуазија бу гәдәр гәти һөкм сүрмәмишди; буржуазија һәлә һеч бир заман өз һөкмранлыг әламәтләрини бу гәдәр бөјүк тәкәббүрлә көзә сохуб көстәрмәмишди.

Бурада буржуазијанын ганунверичилик фәалијјәтинин тарихини јазмаг мәним вәзифәмә дахил дејилдир; бу дөврдә онун бу фәалијјәти ики ганундан: *шәраб веркисини* бәрпа едән ганундан вә динсизлији ләғв едән *тәһсил һаггындакы ганундан* ибарәтдир. Франсызларын шәраб ичмәсини чәтинләшдирән буржуазија онлара даһа чох сәхавәтлә мө'мин һәјат сују верирди. Шәраб веркиси васитәси илә көһнә, мәнфур верки системини тохунулмаз е'лан едән буржуазија тәһсил һаггындакы ганун васитәси илә күтләләрин зеһнини һәмин верки системинә дөзмәк имканы верән көһнә һалында сахламаға чалышырды. Тәәччүб едирләр ки, орлеанистләр, либерал буржуалар — волтерчилијин вә еклектик фәлсәфәнин бу көһнә тәблиғчиләри — франсызлара мә'нәви рәһбәрлији өз гәддар дүшмәнләри олан језуитләрә тапшырырлар. Лакин орлеанистләр дә, легитимистләр дә тахт-тач иддиасында олан шәхс мәсәләсиндә ејни фикирдә олмасалар да, баша дүшүрдүләр ки, онларын бирҝә һөкмранлығы ики дөврүн зүлм alәтләринин бирләшдирилмәсини тәләб едир вә Ијул монархијасынын әсарәт васитәләрини Реставрасијанын әсарәт васитәләри илә тамамламаг вә гүввәтләндирмәк лазымдыр.

Бүтүн үмидләри боша чыхыб алдадылан, бир тәрәфдән, ашағы тахыл гијмәтләриндән, дикәр тәрәфдән исә веркиләрин вә һипотек борчунун кетдикчә артан ағырлығындан һәмишәкиндән даһа чох әзијјәт чәкән кәндлиләр департаментләрдә һәрәкәтә кәлдиләр. Онлара мәктәб мүәллимләрини руһаниләрә табе едиб тә'гиб етмәклә, мерләри префектләрә табе едиб тә'гиб етмәклә, нәһајәт, һамынын табе едилдији часуслуг системи илә чаваб вердиләр. Парисдә вә бөјүк шәһәрләрдә иртича өзү өз дөврүнүн дамғасыны өз үзәриндә дашыјыр вә әзмәкдән даһа чох әсәбилик төрәдир. Кәнддә иртича бајағы, алчаг, хырдачы, үзүчү, зәһләтөкән, бир сөзлә — жандарм олур. Ајдындыр ки, кешиш идарә үсулу васитәси илә мүгәддәс шәклә салынан үчиллик жандарм идарә үсулу јеткинләшмәмиш күтләләри нә дәрәчәдә позғунлашдырмалы иди.

Гајда-ганун партијасынын Милли мәчлис трибунасындан азлыға гаршы көстәрдији бүтүн чошгунлуг вә ибарәчилијә бахмајараг, онун нитги анчаг: һә-һә, јох-јох — дејән бир христиан нитги кими гыса иди! Трибунада да, мәтбуатда да гыса иди; һәлли әввәлчәдән мә'лум олан бир тапмача кими сәтһи иди. Истәр мүштәрәк әризә вермәк һүгугундан вә ја шәраб веркисиндән, истәр мәтбуат азадлығындан вә ја тичарәт азадлығындан, истәр клублардан вә ја бәләдијјә гурулушундан, истәр шәхсијјәт азадлығыны тә'мин етмәкдән вә ја дөвләт бүдчәсини мүәјјәнләшдирмәкдән бәһс олунсун, — һәмишә ејни шүар ешидилирди, даим ејни мөвзудан бәһс олунурду, һөкм

даим һазыр олуб һәмишә белә иди: *«Сосиализм!»*. Һәтта буржуа либерализми дә *сосиализм,* буржуа маарифи дә — сосиализм, буржуа малијјә ислаһаты да — сосиализм е'лан едилирди. Бир канал олдуғу јердә дәмирјол чәкмәк дә сосиализм иди, гылынчла һүчум едәндән өзүнү дәјәнәклә мүдафиә етмәк дә сосиализм иди.

Бу, партија мүбаризәсиндә анчаг бош бир ибарә, бир дәб, бир үсул дејилди. Буржуазија дүзкүн баша дүшмүшдү ки, онун феодализмә гаршы һазырладығы бүтүн силаһ нөвләри онун өзүнә гаршы чеврилирди, онун јаратдығы бүтүн маариф васитәләри онун өз мәдәнијјәтинә гаршы үсјан едирди, онун јаратдығы бүтүн аллаһлар ондан үз дөндәрмишди. О баша дүшмүшдү ки, мүлки азадлыглар вә тәрәгги органлары адыны дашыјанларын һамысы онун *синфи һөкмранлығына* гәсд едир вә онун истәр өз ичтимаи тәмәлини, истәрсә дә јухары сијаси тәбәгәләрини тәһлүкә алтына алыр, демәли, бунлар *«сосиалист»* амилләри олмушдур. Буржуазија бу тәһлүкәни вә бу гәсди һаглы олараг сосиализмин сирри һесаб едирди, сосиализмин мә'на вә мејлини сосиализм адлананын өз-өзүнә вердији гијмәтдән даһа дүзкүн гијмәтләндирирди, сосиализм исә бу үздән баша дүшә билмир ки, сосиализм, фәрги јохдур, бәшәријјәтин чәкдији әзаблар мүнасибәтилә сентиментал көз јашлары ахытсын, мин иллик христиан сәлтәнәтиндән вә үмуми гардашлыг мәһәббәтиндән бәһс етсин вә ја руһ, тәһсил, азадлыг һаггында инсанпәрвәрликлә бошбоғазлыг етсин, јахуд бүтүн синифләри барышдырмаг вә саламатлыға чатдырмаг системини нәзәријјәбазлыгла ујдурсун, — нәјә көрә буржуазија ондан гәти сурәтдә үз дөндәрир. Буржуазија бир шеји баша дүшмәмишди ки, ардычыл фикир јеритдикдә, онун өзүнүн *парламентли идарә үсулу,* үмумијјәтлә онун *сијаси һөкмранлығы да сосиализмә* аид бир шеј кими һамылыгла писләнмәлидир. Нә гәдәр ки, буржуазијанын һөкмранлығы мүкәммәл тәшкил олунмамышды, өз халис сијаси ифадәсини тапмамышды, башга синифләрлә буржуазија арасындакы антагонизм дә саф шәкилдә мејдана чыха билмәзди, бунун мејдана чыхдығы јердә исә дөвләт һакимијјәтинә гаршы һәр бир мүбаризәнин капитала гаршы мүбаризәјә чеврилдији тәһлүкәли форма ала билмәзди. Әкәр буржуазија ичтимаи һәјатын һәр бир тәзаһүрүндә «раһатлыг» үчүн бир тәһлүкә көрүрдүсә, *нараһатлыг идарә үсулуну,* өз идарә үсулуну, — өз натигләриндән биринин дедији кими десәк, — мүбаризәдә вә мүбаризә васитәси илә јашајан *парламентли идарә үсулуну* чәмијјәтин башында мүһафизә едиб сахламағы, бәс нечә арзу едә биләрди? Нечә ола биләр ки, мүбаһисәләрлә јашајан парламентли идарә үсулу мүбаһисәни гадаған етсин? Бурада һәр бир мәнафе, һәр бир

ичтимаи тәдбир үмуми бир идејаја чеврилир вә бир идеја һесаб олунур, — бәс нечә ола биләр ки, белә бир шәраитдә һәр һансы бир мәнафе, һәр һансы бир тәдбир дүшүнчәдән јүксәк тутулсун вә е'тигад символу кими гәбул етдирилсин? Натигләрин трибунадакы мүбаризәси гәзет чызмагарачыларынын мүбаризәсинә сәбәб олур, парламентин мүбаһисә клубуну лабүддән салон вә мејханалардакы мүбаһисә клублары тамамлајыр; һәмишә халгын рә'јинә мүрачиәт едән депутатлар бунунла да халгын рә'јинә ихтијар верирләр ки, өз һәгиги рә'јини мүштәрәк әризәләрдә билдирсин. Парламентли идарә үсулу һәр шеј һаггында әксәријјәтлә гәрар чыхарырса, — бәс нечә ола биләр ки, парламентдән кәнардакы чох бөјүк әксәријјәт дә өз гәрарларыны чыхармаг истәмәсин? Әкәр сиз дөвләт башында дуруб скрипка чалырсынызса, ашағыда дуранларын ојнадыгларына тәәччүб едә биләрсинизми?

Беләликлә, буржуазија әввәлләр *«либерализм»* дејә көјләрә галдырдығы шеји *«сосиализм»* дејә писләмәклә е'тираф едир ки, онун өз мәнафеји ондан *өзүнүн идарә* тәһлүкәсиндән хилас олмағы тәләб едир; өлкәдә раһатлығы бәрпа етмәк үчүн һәр шејдән әввәл өлкәнин буржуа парламентини сакитләшдирмәк лазымдыр; буржуазијанын ичтимаи һакимијјәтини саламат сахламаг үчүн онун сијаси һакимијјәти гырылмалыдыр; ајры-ајры буржуалар башга синифләри истисмар етмәкдә вә мүлкијјәт, аилә, дин вә гајда-ганун не'мәтләриндән утанмадан истифадә етмәкдә јалныз бу шәртлә давам едә биләрләр ки, башга синифләрлә јанашы бир синиф олмаг е'тибары илә буржуазија да онлар кими, ејни сијаси мискинлијә мәһкум едилмиш олсун; буржуазијанын пул кисәсини хилас етмәк үчүн тахт-тач онун әлиндән алынмалы вә ону мүдафиә едән гылынч Дамокл гылынчы кими онун өз башы үстүндән салланмалыдыр.

Милли мәчлис буржуазијанын үмуми мәнафеји саһәсиндә о гәдәр бачарыгсыз олду ки, мәсәлән, Парислә Авинјон арасында дәмирјол чәкилмәси һаггында 1850-чи илин гышында башланан мүбаһисәләр 1851-чи ил декабрын 2-дә һәлә баша чатдырылмамышды. Мәчлис зүлм етмәдији, мүртәче һәрәкәт етмәдији јердә, онун әлачсыз сәмәрәсизлији өзүнү көстәрирди.

Бонапарт һөкумәти гисмән гајда-ганун партијасы руһундакы ганунларын тәшәббүсчүсү олдуғу, гисмән дә тәчрүбәдә бу ганунларын тәтбигинин тәзјигини һәлә күчләндирдији бир заманда,—Бонапарт да өз тәрәфиндән ушагчасына мә'насыз лајиһәләр васитәси илә шөһрәт газанмаға чалышараг, Милли мәчлисә өз дүшмәнчилијини нәзәрә чарпдырыр вә нә исә бир кизли хәзинәнин варлығына ишарә едиб көстәрирди ки, һәләлик јалныз шәраит онун бу хәзинәдә кизләдилән не'мәтләри

франсыз халгы үчүн ачмасына мане олур. Бураја кичик забитләрин маашыны күндә дөрд су артырмаг тәклифи вә фәһләләрә борч пул бурахачаг «шәрәф банкы» лајиһәси дахилдир. Бонапарт күтләләрә сәдәгә вә борч пул вериб онлары алдатмаг истәјирди. Адлы-санлы олсун вә олмасын лүмпенпролетариатын бүтүн малијјә мәһарәти сәдәгә вә борч пул вермәкдән ибарәтдир. Бонапарт да јалныз бу васитәләри ишә салмағы бачарырды. Тахт-тач иддиасында олан һеч кәс һәлә һеч бир заман гара чамаатын бу бајағылығындан белә бајағы истифадә етмәмишди.

Милли мәчлис һесабына шөһрәт газанмаг үчүн Бонапартын көстәрдији бу шәксиз чәһдләр мәчлиси дәфәләрлә һиддәтә кәтирмишди, хүсусилә она көрә ки, горунмасы лазым кәлән е'тибары һеч газанмајан бу мачәрапәрәстин өз борчларынын тәзјиги алтында нә исә бөјүк бир фырылдаға әл ата биләчәји тәһлүкәси кетдикчә артырды. Гајда-ганун партијасы илә президент арасындакы ихтилафлар тәһлүкәли бир характер алмагда иди ки, көзләнилмәз бир һадисә ону јенидән төвбә едиб һәмин партијанын гучағына атылмаға мәчбур етди. Биз *1850-чи ил мартын 10-дакы әлавә сечкиләри* нәзәрдә тутуруг. Бу сечки ијунун 13-дән сонра һәбсханаја салынан вә ја дидәркин дүшән депутатлары әвәз етмәк үчүн кечирилмишди. Парис јалныз сосиалист-демократ партијасынын намизәдләрини сечди. Бундан әлавә: Парис 1848-чи ил ијун үсјаны иштиракчысы Дефлотта ән чох сәс верди. Беләликлә, пролетариатла бирләшмиш олан Парис хырда буржуазијасы 1849-чу ил 13 ијун мәғлубијјәтинин интигамыны алды. Хырда буржуазија тәһлүкә дәгигәсиндә мүбаризә мејданындан елә бил мәһз она көрә јох олмушду ки, әлверишли шәраитдә даһа бөјүк дөјүш гүввәси вә даһа чәсарәтли дөјүш шүары илә јенидән мејдана чыхсын. Санки бир чәһәт бу сечки гәләбәсинин тәһлүкәли характерини даһа дәһшәтли едирди: Парисдә орду Бонапартын назири Лаитин әлејһинә олараг, ијун үсјанчысы леһинә, департаментләрдә исә ән чох монтанјарларын леһинә сәс вермишди вә монтанјарлар Парисдәки гәдәр гәти олмаса да, бурада да әлејһдарларына үстүн кәлмишдиләр.

Бонапарт бирдән-бирә өзүнү јенә ингилаб гаршысында көрдү. 1849-чу ил јанварын 29-да вә 1849-чу ил ијунун 13-дә олдуғу кими, 1850-чи ил мартын 10-да да гајда-ганун партијасынын архасында кизләнди. О, итаәткар олмушду, горхуја дүшүб өзүнүн бағышланмасыны хаһиш едирди, парламент чохлуғунун әмри илә һәр чүр һөкумәт дүзәлтмәјә һазыр олдуғуну билдирирди, бундан әлавә: орлеанист вә лекитимист башчыларындан, — Тјерләрдән, Берјеләрдән, Бролјиләрдән, Моләләрдән, бир сөзлә, бурграф[140] аддананлардан хаһиш едирди

ки, шәхсән дөвләт сүканынын башына кечсинләр. Гајда-ганун партијасы бир даһа әлә дүшмәз бу фүрсәтдән истифадә едә билмәди. Бу партија тәклиф едилән һакимијјәти чәсарәтлә әлә алмаг әвәзинә һәтта Бонапарты нојабрын 1-дә һакимијјәтдән узаглашдырдығы һөкумәти кери гајтармаға да мәчбур етмәди; гајда-ганун партијасы ону бағышлајыб алчалтмагла вә *ч. Барошу* д'Опул һөкумәтинә дахил етмәклә кифајәтләнди. Вахтилә Буржда Али мәһкәмә јанында прокурор олан бу Барош 15 мај ингилабчыларына гаршы вә сонра 13 ијун демократларына гаршы азғынлыг көстәрәрәк, һәр ики һалда онлары Милли мәчлисә гәсд етмәкдә тәгсирләндирмишди. Бонапарт назирләриндән һеч бири сонралар Милли мәчлиси алчалтмаг үчүн Барош гәдәр иш көрмәмишди; 1851-чи ил декабрын 2-дән сонра исә биз ону јенә сенат президентинин мүавини кими шәрәфли вә јүксәк мааш верилән вәзифәдә көрүрүк. О, ингилабчыларын шорбасына түпүрмүшдү ки, Бонапарт буну јејә билсин.

Сосиалист-демократ партијасы исә, санки, анчаг фүрсәт ахтарырды ки, өз гәләбәсини јенидән тәһлүкә гаршысында гојсун вә онун әһәмијјәтини азалтсын. Парисин јени сечилмиш депутатларындан бири олан Видал ејни заманда Страсбургда да сечилмишди. Ону инандырдылар ки, Страсбург мандатыны сахлајыб Парис мандатындан әл чәкмәк даһа мүнасибдир. Беләликлә, демократ партијасы өз сечки гәләбәсини гәти шәклә салмаг вә бунунла да гајда-ганун партијасыны парламентдә дәрһал мүбаризәјә вадар етмәк әвәзинә, халг чошгунлуғу вә ордунун әлверишли әһвали-руһијјәдә олдуғу бир заманда дүшмәни мүбаризәјә мәчбур етмәк әвәзинә, март вә апрел ајлары әрзиндә Париси јени сечки тәшвигаты илә јорду, халгын чошан еһтирасыны бу јени мүвәггәти сечки ојунунда түкәтди, ингилаби енержини конститусија јолу илә газанылмыш мүвәффәгијјәтләрдә боғду, ону хырда интригалара, бош ибарәчилијә вә заһири һәрәката сәрф етди, буржуазијаја өзүнә кәлмәк вә өз тәдбирләрини көрмәк имканы верди, нәһајәт, әлавә апрел сечкиләрини сентиментал шәкилдә шәрһ етмәклә—Ежен Сүнү сечмәклә март сечкиләринин әһәмијјәтини ашағы салды. Бир сөзлә, бу партија 10 март күнүнү бир апрел зарафаты илә әлә салды.

Парламент әксәријјәти өз әлејһдарынын зәифлијини баша дүшдү. Гајда-ганун партијасынын он једди бургграфы — чүнки Бонапарт һүчумун рәһбәрлик вә мәс'улијјәтини бу партија үзәринә гојмушду — јени сечки гануну һазырлады вә ч. Фоше бу ганун һагғында мә'рузәчи олмаг шәрәфинин она верилмәсини хаһиш етдији үчүн мә'рузәчилик она тапшырылды. Мајын 8-дә Фоше гануну тәгдим етди; бу ганун үмуми сечки һү-

гугуну ләғв едир вә сечдији јердә үч ил јашамыш олмасыны сечичиләрдән тәләб едирди, һәм дә фәһләләрин сечки јериндә јашадығы мүддәтин мүәјјән едилмәси саһибкарларын шаһидлијиндән асылы едилирди.

Конститусија јолу илә едилән сечки мүбаризәси заманы бу гәдәр ингилаби шәкилдә һәјәчан вә чошгунлуг көстәрән демократлар инди, өзләринин сечки гәләбәсинин чидди әһәмијјәтини әлдә силаһ сүбут етмәк лазым кәлдији бир заманда, јәни дәрәчәдә конститусија јолу илә гајда-ганун, әзәмәтли сакитлик (calme majestueux), ганун һәрәкәт тәрзи, јә'ни өзүнү ганун адландыран әксингилабын ирадәсинә кор-коранә табе олмағы тәблиғ едирдиләр. Мүбаһисәләр заманы Дағ ганун зәмининдә дуран вичданлы мешшанын мүлајимлијини гајда-ганун партијасынын ингилаби чошгунлуғуна гаршы гојараг вә бу партијанын ингилаби һәрәкәт тәрзини дәһшәтлә мәзәммәт едиб, ону утандырмаға чалышырды. Һәтта јени сечилән депутатлар да әдәбли вә дүшүнчәли һәрәкәт едәрәк, көстәрмәјә чалышырдылар ки, онлары анархист адландырыб сөјмәк вә онларын сечилмәсини ингилабын гәләбәси кими изаһ етмәк нә гәдәр һагсызлыгдыр. Мајын 31-дә јени сечки гануну кечди. Дағ, президентә хәлвәтчә бир протест вермәклә кифајәтләнди. Сечки ганунундан сонра јени мәтбуат гануну кәлди ки, бу да ингилаби мәтбуаты тамамилә мәһв етди[218]. Ингилаби мәтбуат өз гисмәтинә лајиг иди. Бу туфандан сонра ики буржуа органы: «National» вә «Presse»[125] ингилабын ән ифрат форпостлары олараг галды.

Биз көрдүк ки, демократик башчылар, мајын 8-дән сонра Парис халгыны һәгиги мүбаризәдән гачындырмаг үчүн әлләриндән кәләни етдикләри кими, мартда вә апрелдә дә Парис халгыны сахта бир мүбаризәјә чәлб етмәк үчүн әлләриндән кәләни етдиләр. Һәм дә унутмамаг лазымдыр ки, 1850-чи ил сәнаје вә тичарәтин аз-аз көрүнән тәрәггиси заманы иди, буна көрә дә Парис пролетариатынын кифајәт гәдәр иши вар иди. Лакин 1850-чи ил 31 мај тарихли сечки гануну пролетариаты сијаси һакимијјәтдә һәр һансы бир шәкилдә иштирак етмәкдән узаглашдырды, онун һәтта дөјүш мејданына кирмәси јолуну да кәсди. Бу ганун фәһләләри феврал ингилабындан әввәл тутдуглары парилләр вәзијјәтинә гајтарды. Онлар бу кими һадисәләр заманы бир дәгигәлик раһатлыг үчүн өз синфинин ингилаби мәнафејини унудуб өз талеләрини демократик башчылара тапшырдылар, фәтһ едән мүбариз гүввә олмаг шәрәфиндән имтина етдиләр, өз талеләринә табе олдулар вә көстәрдиләр ки, 1848-чи ил ијун мәғлубијјәти онлары узун илләр боју гүвчдән салмышдыр вә јахын заманлардакы тарихи просес јенә онлардан *асылы олмајараг* давам етмәлидир. Ијунун

13-дә: «Гој чәсарәт едиб үмуми сечки һүгугуна тохунсунлар, гој тохунсунлар көрәк!» — дејә бағыран хырда буржуа демократијасына кәлдикдә, инди о өзүнә тәсәлли верәрәк дејирди ки, әксингилабчыларын хырда буржуазијаја вурдуғу зәрбә һеч дә зәрбә дејилдир, 31 мај гануну исә һеч дә ганун дејилдир. 1852-чи ил мајын икинчи базар күнү һәр бир франсыз бир әлиндә сечки бүллетени, бир әлиндә исә гылынч сечки гутусунун јанына кәләчәкдир. О белә бир пејғәмбәрлик етмәклә өзүнә тәсәлли верирди. Нәһајәт, орду башчылары ордуну 1849-чу ил мајын 28-дәки сечки үстүндә олдуғу кими, 1850-чи ил март вә апрел сечкиләри үстүндә дә чәзаландырдылар. Лакин бу дәфә орду өз-өзүнә гәти сурәтдә деди: «Үчүнчү дәфә биз ингилаба алданмајачағыг!»

1850-чи ил 31 мај гануну буржуазијанын coup d'état-ы иди. Онун ингилаб үзәриндәки бүтүн әввәлки гәләбәләри јалныз мүвәггәти характер дашыјырды. Бу заман мөвчуд олан Милли мәчлис сәһнәдән чәкилән кими, һәмин гәләбәләр дә шүбһәли олурду. Бунлар јени үмуми сечкиләрдәки тәсадүфләрдән асылы олурду, 1848-чи илдән е'тибарән исә сечкиләрин тарихи гәти сурәтдә сүбут етди ки, буржуазијанын әсл һакимијјәти мөһкәмләндикчә, халг күтләләри үзәриндә онун мә'нәви һакимијјәти зәифләјирди. Мартын 10-да үмуми сечки һүгугу буржуазијанын һөкмранлығы әлејһинә олдуғуну гәт'и көстәрди, — буржуазија буна үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәклә чаваб верди. Демәли, 31 мај гануну синфи мүбаризәнин зәрури тәзаһүрләриндән бири иди. Дикәр тәрәфдән, республика президенти сечкисини е'тибарлы һесаб етмәк үчүн конститусија минимум ики милјон сәс тәләб едирди. Намизәдләрдән һеч бири бу минимум сәси алмадыгда, Милли мәчлисә ән чох сәс алан беш намизәддән бирини президент сечмәк һүгугу верилирди. Мүәссисләр мәчлиси бу гануну тәртиб етдији заман сечки сијаһыларында 10 милјон сечичи вар иди. Демәли, һәмин ганунун мә'насына көрә, президент сечкисини е'тибарлы һесаб етмәк үчүн, сечки һүгугундан истифадә едәнләрин һамысынын бешдә бир һиссәси кифајәт иди. 31 мај гануну сечки сијаһыларындан азы 3 милјон сәси силиб атды, сечичиләрин сајыны 7 милјона endирди, лакин буна бахмајараг, президент сечкиси үчүн ганунда мүәјјән едилән 2 милјонлуг минимуму гүввәдә сахлады. Беләликлә, ганунн минимум бүтүн сечичи сәсләринин бешдә бириндән, демәк олар, үчдә биринә галхмыш олду. Башга сөзлә, һәмин ганун президент сечкисини кизли јолла халгын әлиндән алыб Милли мәчлисин ихтијарына вермәк үчүн һәр бир иши көрмүш олду. Демәли, гајда-ганун партијасы Милли мәчлис депутатлары сечкиси илә республика президенти сечкисини чәмијјәтин мүһафизәкар һис-

сәсинин ихтијарына верәрәк, 31 мај сечки гануну васитәси илә өз һөкмранлығыны санки икигат мөһкәмләтди.

V

Ингилаби бөһран кечәндән вә үмуми сечки һүгугу ләғв едиләндән сонра Милли мәчлислә Бонапарт арасында мүбаризә дәрһал јенидән гызышды.

Конститусија Бонапарта 600 000 франк мааш тә'јин етмишди. Бонапарт президент вәзифәсинә кечдији вахтдан јарым ил кечмәмиш һәмин мәбләғи икигат артыра билди. Одилон Барро Мүәссисләр мәчлисинин нүмајәндәлик хәрчләри дејилән хәрчләрин мәбләғини илдә 600 000 франк артырмасына наил олду. Ијунун 13-дән сонра Бонапарт да бу чүр иддиа ирәли сүрдү, лакин бу дәфә Барро буна чаваб вермәди. Инди, мајын 31-дән сонра, Бонапарт әлверишли фүрсәтдән дәрһал истифадә едәрәк, өз назирләри васитәси илә Милли мәчлисдән илдә 3 милјон франк мәбләғиндә мааш тәләб етди. Онун узун мүддәтли сәрсәри мачәрапәрәст һәјаты она буржуалардан пул гопармаг мүмкүн олан бөһранлы дәгигәләри мүәјјән етмәји чох јахшы өјрәтмишди. О, халис шантажла мәшғул олурду. Милли мәчлис онун көмәји вә хәбәри олмагла, халгын суверенлијини ләкәләмишди. Әкәр Мәчлис чибини ачмаса вә онун сусмасы үчүн илдә 3 милјон франк вермәсә, һәмин чинајәти халга билдирәчәји илә һәдәләјирди. Мәчлис 3 милјон франсызын сәс вермәк һүгугуну әлиндән алмышды, — Бонапарт сијаси чәһәтдән гијмәтдән салынмыш һәр бир франсызын мүгабилиндә там гијмәти олан бир франк, чәми 3 милјон франк тәләб едирди. 6 милјон нәфәрин сечдији бу адам сонрадан ондан алынмыш сәсләрин әвәзини тәләб едирди. Милли мәчлис комиссијасы бу һәјасызын иддиасыны рәдд етди. Бонапартчы мәтбуат һәдәләмәјә башлады. Милли мәчлис милләтин күтләси илә әлагәни принсипчә вә гәти сурәтдә кәсмиш олдуғу бир заманда президентлә әлагәни кәсә биләрдими? Доғрудур, Милли мәчлис онун иллик маашыны рәдд етди, лакин она әлавә олараг бирдәфәлик 2 160 000 франк мәбләғиндә пул верилмәсинә тәрәфдар олду. Мәчлис пул вермәјә разы олмагла вә ејни заманда өз истәји әлејһинә күзәштә кетдијини өз һиддәти илә бүрузә вермәклә, икигат зәифлик көстәрмиш олду. Бонапарта бу пулун нә үчүн лазым олдуғуну биз сонра көрәчәјик. Үмуми сечки һүгугу ләғв едиләндән билаваситә сонра баш верән хошакәлмәз сон һадисәдән сонра, јә'ни Бонапарт гәсбкар парламентлә даһа март вә апрел бөһраны заманында данышдығы јумшаг диллә дејил, мәғрур-һәјасыз бир диллә данышандан сонра Милли мәчлис өз ичласларына үч ај, августун 11-дән нојабрын 11-дәк фасилә верди. Милли мәчлис өз јеринә 28 үзвдән ибарәт даими бир комиссија гојду; комис-

сија үзвләри арасында бирчә нәфәр дә бонапартист јох иди, лакин бир нечә нәфәр мө'тәдил республикачы вар иди. 1849-чу илин даими комиссијасы јалныз гајда-ганун партијасы нүмајәндәләриндән вә бонапартистләрдән ибарәт иди. Лакин о заман гајда-ганун партијасы өзүнү ингилабын даими әлејһдары е'лан етмишди, — инди парламент республикасы өзүнү президентин даими әлејһдары е'лан етди. 31 мај гануну кечириләндән сонра гајда-ганун партијасы јалныз бу рәгиблә һесаблашмалы иди.

1850-чи илин нојабрында Милли мәчлис јенидән чағырыланда, вәзијјәт белә иди ки, парламентлә президент арасында кечмиш хырда тоггушмалар әвәзиндә ики һакимијјәтин, санки һөкмән бөјүк вурушмасы, амансыз өлүм-дирим мүбаризәси башланмалы иди.

1849-чу илдә олдуғу кими, бу дәфә дә парламент тә'тили заманы гајда-ганун партијасы ајры-ајры фраксијалара парчаланды вә бунлардан һәр бири Луи-Филиппин өлүмү нәтичәсиндә јени гида алмыш бәрпачылыг интригалары илә мәшғул иди. Лекитимистләрин кралы V Һенрих һәтта әсил бир һөкумәт тә'јин етди ки, Парисдә олан бу һөкумәтин һеј'әтинә даими комиссијанын бә'зи үзвләри дахил иди. Демәли, Бонапарт һаглы олараг Франса департаментләрини кәзир вә өзүнүн кәлмәси илә шәрәфләнән шәһәрин әһвали-руһијјәсинә бахыб өзүнүн бәрпачылыг планларыны аз-чох ачыг сөјләјир вә өзү үчүн сәс јығырды. Бонапартын бөјүк рәсми чарчысы «Moniteur» вә ајры-ајры кичик чарчылары тәрәфиндән, әлбәттә, зәфәр јүрүшү кими тә'рифләнән бу сәфәрләр заманы *10 декабр Чәмијјәти* үзвләри һәр јердә онун јанынча кәзирдиләр. Бу чәмијјәт 1849-чу илдә мејдана кәлмишди. Парис лүмпен-пролетариаты хејријјә чәмијјәти јаратмаг пәрдәси алтында кизли бөлмәләрдә тәшкил едилмишди; бу бөлмәләрә Бонапартын акентләри рәһбәрлик едирдиләр, бүтүн чәмијјәтә исә бонапартист кенерал башчылыг едирди. Бу чәмијјәтдә нәсли шүбһәли олуб варјохдан чыхан вә шүбһәли вәсаитлә јашајан әјјашларла, буржуазија төр-төкүнтүсү ичәрисиндән чыхмыш халис мачәрапәрәстләрлә јанашы сәрсәриләрә, кечмиш әскәрләрә, азад едилмиш чаниләрә, сүркүндән гачмыш чинајәткарлара, фырылдагчылара, һоггабазлара, лассарониләрә[106], чибкирләрә, ојунбазлара, гумарбазлара, оғрашлара, фаһишәхана сахлајанлара, һамбаллара, чызмагарачылара, чалғычылара, чырчында јығанлара, бычаг итиләјәнләрә, галајчылара, диләнчиләрә — бир сөзлә, вәзијјәт үзүндән бир јердән башга јерә атылан вә франсызларын la bohème* адландырдыглары бүтүн

* — боһема. *Ред.*

ғејри-мүәјјән, мүхтәлиф бир күтләјә раст кәлмәк олурду. Бонапарт 10 декабр Ҹәмијјәтинин, «хејријјә ҹәмијјәтинин» өзәјини өзүнә гоһум олан бу үнсүрләрдән јаратмышды, чүнки онун бүтүн үзвләри дә, Бонапарт кими, өзләрини милләтин зәһмәткеш күтләси һесабына тә'мин етмәјә еһтијаҹ һисс едирдиләр. Бонапарт *лүмпен-пролетариата башчылыг* едир, өз шәхси мәнафејинин күтләви ин'икасыны јалныз онда көрүр, бүтүн синифләрин бу төр-төкүнтүсүнү, бу зир-зибилини, бу кәфини шүбһәсиз архалана биләҹәји јеканә бир синиф һесаб едир, — әсил Бонапарт, sans phrase* Бонапарт беләдир. Көһнә, гәддар әјјаш олан Бонапарт халгларын тарихи һәјатына вә бу һәјатын төрәтдији бүтүн драмлара ән бајағы мә'нада бир комедија кими, бир маскарад кими бахыр ки, бурада да көзәл кејимләр, сөз вә әдалар јалныз ән хырда алчаглыг үчүн бир пәрдәдир. Мәсәлән, тә'лим көрмүш Исвечрә гузғуну Страсбург һәрби сәфәриндә Наполеон гарталы ролуну ојнајырды. О, Булонда саһилә чыхаркән, бир нечә лондонлу нөкәринә франсыз мундири кејдирмишди; онлар ордуну тәмсил едирдиләр[219]. Шекспирин комедијасында тохуҹу Әриш шири тәмсил етдији кими, онун 10 декабр Ҹәмијјәтиндә јығдығы 10 000 нәфәр авара да халгы тәмсил етмәли иди. Буржуазија өзү франсыз драм ән'әнәләринин тәләб етдији бүтүн хырдачы гајдаларындан һеч бирини позмадан ҹидди бир әда илә халис комедија ојнадығы бир заманда, гисмән башыны итирдији вә гисмән өз һијләкәрлик тамашасынын әзәмәтинә инандығы бир заманда, — белә бир заманда комедијаја анҹаг бир комедија кими бахан маҹәрапәрәст галиб кәлмәли иди. О јалныз тәмтәраглы әлејһдарынын өһдәсиндән кәләндән вә өз император ролуну ҹидди бир шеј һесаб едиб Наполеон маскасы алтында өзүнү һәгиги Наполеон хәјал едәндән сонра, — јалныз бу заман өз дүнјакөрүшүнүн гурбаны олур, инди бүтүн дүнја тарихини даһа бир комедија һесаб етмәк дејил, өз комедијасыны үмумдүнја тарихи һесаб едән ҹидди бир тәлхәјә чеврилир. Сосиалист фәһләләр үчүн милли е'малатханалар**, буржуа республикачылары үчүн чевик гвардија*** нә идисә, Бонапарт үчүн дә 10 декабр Ҹәмијјәти, бир тәк она хас олан бу мүбариз партија гүввәси белә бир шеј иди. Онун сәфәрләри заманы һәмин Ҹәмијјәтин дәмирјол стансијаларында дәстә-дәстә јерләшдирилән үзвләри онун үчүн ҹамааты әвәз етмәли, халгын ҹошгунлуғуну тәсвир етмәли, «Vive l'Empereur!»**** дејә бағыр-

---

* — бојасыз. *Ред.*

** Бах: һәмин ҹилд, сәһ. 234—235. *Ред.*

*** Бах: һәмин ҹилд, сәһ. 233—234. *Ред.*

**** — «Јашасын император!» *Ред.*

малы, республикачылары тәһгир етмәли вә дөјмәли идиләр — һәм дә бүтүн бунлар, әлбәттә, полисин һимајәси илә едилмәли иди. Бонапарт Парисә гајыданда онлар авангард вәзифәсини көрмәли, дүшмәнчилик нүмајишләринин гаршысыны алмалы вә ја бу нүмајишләри дағытмалы идиләр. 10 декабр Ҹәмијјәти она мәхсус иди, *онун* јаратдығы бир шеј иди, халис онун идејасы иди. Онун өз-өзүнә иснад вердији бүтүн галан ҹәһәтләр исә она анҹаг шәраит үзүндән гисмәт олмушду, онун көрдүјү иши онун әвәзиндән шәраит көрүр вә ја о, башгаларынын әмәлләрини тәкрар етмәклә кифајәтләнир; лакин ашкарда буржуалар гаршысында гајда-ганун, дин, аилә, мүлкијјәт һаггында рәсми ибарәләр јағдырмаға, кизлиндә исә Шуфтерле вә Шпикелбергләрин ҹәмијјәтинә, гајдасызлыг, фаһишәлик вә оғурлуг ҹәмијјәтинә архаланмаға кәлдикдә, — бурада Бонапарт орижинал иди вә 10 декабр Ҹәмијјәтинин тарихи онун өз тарихидир. Һәтта бир дәфә елә олмушду ки, гајда-ганун партијасына мәнсуб бир нечә депутат Ҹәмијјәт үзвләринин көтәји алтына дүшмүшдү. Бундан әлавә: Милли мәҹлисин тәһлүкәсизлијини мүһафизә ишинә бахан полис комиссары Јоһ, Але адлы бирисинин вердији ифадә әсасында даими комиссијаја хәбәр вермишди ки, Ҹәмијјәт бөлмәләриндән бири кенерал Шангарнјени вә Милли мәҹлисин сәдри Дүпени өлдүрмәји гәрара алмыш вә бунлары өлдүрмәк үчүн адамлар да тә'јин етмишдир. Тәсәввүр етмәк олар ки, ҹ. Дүпен нә гәдәр горхуја дүшмүшдү. 10 декабр Ҹәмијјәтинин парламент тәрәфиндән јохланмасы, јә'ни Бонапартын кизли аләминин ифша едилмәси лабүд көрүнүрдү. Лакин Милли мәҹлисин лап ачылмасы әрәфәсиндә Бонапарт еһтијаткарлыгла өз Ҹәмијјәтини дағытды, лакин, әлбәттә, јалныз кағыз үзәриндә дағытды, чүнки һәлә 1851-чи илин ахырларында полис префекти Карлје өз әтрафлы јазылы мә'рузәсиндә әбәс јерә ону, Ҹәмијјәти һәгигәтән дағытмаға сөвг етмәк истәјирди.

Бонапарт дөвләт ордусуну 10 декабр Ҹәмијјәтинә чевирмәјә наил олачағы вахта гәдәр 10 декабр Ҹәмијјәти Бонапартын хүсуси ордусу олараг галмалы иди. Бонапарт бу јолда биринҹи тәшәббүсү Милли мәҹлисин иҹласлары бағландыгдан аз сонра, һәм дә мәһз онун өзүндән гопарылан пулла етди. О, гәзавү-гәдәрә инанан бир адам олдуғу үчүн инанырды ки, инсанын, хүсусилә әскәрләрин гаршы дура билмәјәҹәји мүәјјән јүксәк гүввәләр вардыр. О, һәр шејдән әввәл, сигар вә шампан шәрабыны, сојуг гуш әти вә сарымсаглы колбасы һәмин гүввәләр ҹүмләсиндән һесаб едирди. Буна көрә дә Јелисеј сарајы салонларында забитләри вә кичик забитләри сигар вә шампан шәрабы илә, сојуг гуш әти вә сарымсаглы колбасла гонаг етмәкдән башлады. Октјабрын 3-дә һәмин маневри Сен-Моредә

кечирилән парад заманы гошунла тәкрар етди, октјабрын 10-да исә Саторидәки баш парадда јенә дә бу маневри даһа кениш мигјасда тәкрарлады. Әми, Искәндәрин Асијадакы һәрби сәфәрләрини, гардаш оғлу исә — јенә һәмин өлкәдә Вакхын истилачы сәфәрләрини хатырлајырды. Доғрудур, Искәндәр јарымаллаһ иди, амма Вакх исә әсил аллаһ иди, һәм дә 10 декабр Ҹәмијјәтинин һимајәчиси олан аллаһ иди.

3 октјабр парадындан сонра даими комиссија һәрби назир д'Опулу мәс'улијјәтә ҹәлб етди. О вә'д етди ки, интизамын белә позулмасы һалы бир даһа олмајачагдыр. Д'Опулун вердији сөзә октјабрын 10-да Бонапартын нечә әмәл етдији мә'лумдур. Һәр ики парадда, Парис гошунларынын баш команданы Шангарнје команданлыг едирди. Ејни заманда даими комиссијанын үзвү, Милли гвардијанын команданы, 29 јанвар вә 13 ијун «хиласкары», «ҹәмијјәтин дајағы», гајда-ганун партијасынын президентлијә намизәди, ики монархијанын нәзәрдә тутулан Монку олан бу Шангарнје о вахта гәдәр һеч бир заман өзүнү һәрби назирә табе һесаб етмирди, республика конститусијасыны һәмишә ачыгча лаға гојурду, Бонапарты ријакар бир тәкәббүрлү һимајәчиликлә тә'гиб едирди. Инди исә һәрби назирлијә гаршы интизамы вә Бонапарта гаршы конститусијаны ҹошгунлугла мүдафиәјә галхышмышды. Октјабрын 10-да сүвариләрин бир һиссәси: «Vive Napoléon! Vivent les saucissons!»* — дејә бағырдығы һалда, Шангарнје елә сәрәнҹам верә билмишди ки, һеч олмазса, өз досту Нејмејерин командасы алтында нүмајишдә иштирак едән пијада гошун тамамилә сусурду. Буна гаршы ҹәза олараг, һәрби назир, Бонапартын тәһрики илә, кенерал Нејмејери 14-чү вә 15-чи дивизијаларын команданы тә'јин етмәк бәһанәси илә Парисдәки вәзифәсиндән мәһрум етди. Нејмејер вәзифәсини дәјишдирмәкдән имтина етди вә буна көрә дә исте'фа вермәли олду. Шангарнје дә нојабрын 2-дә бир әмр верәрәк сырада һәр ҹүр сијаси шүар вә нүмајишләри гошуна гадаған етди. Јелисеј гәзетләри[220] Шангарнје үзәринә, гајда-ганун партијасынын гәзетләри Бонапарт үзәринә һүҹум етди, даими комиссија бир-биринин ардынҹа гапалы иҹласлар тә'јин едир вә бу иҹласларда вәтәни тәһлүкәдә е'лан етмәк һаггында тез-тез тәклиф верилирди; орду санки бир-биринә дүшмән ики ҹәбһәјә бөлүнмүшдү вә бунларын бир-биринә дүшмән ики баш гәраргаһы варды, бири Бонапартын игамәткаһы—Јелисеј сарајында, дикәри дә Шангарнјенин игамәткаһы — Түилридә иди. Милли мәҹлисин ачылмасы лабүд сурәтдә ачыг мүбаризә үчүн, көрүнүр, бир сигнал олмалы иди. Франса ҹамааты Бонапартла

* — «Јашасын Наполеон! Јашасын колбас!» *Ред.*

Шангарнје арасындакы бу тоггушмалар һаггында лап бир инкилис журналисти кими фикир јеридирди; һәмин журналист исә вәзијјәти белә тәсвир етмишди:

«Франсанын сијаси сүпүркәчиләри ингилабын гызғын лавасыны кәһнә сүпүркә илә вә бир-бири илә далаша -далаша сүпүрүрләр».

Бу заман Бонапарт һәрби назир д'Опула тәләсик истеʼфа вердириб ону дәрһал Әлчәзаирә көндәрди вә онун јеринә кенерал Шраммы һәрби назир тәʼјин етди. Нојабрын 12-дә Бонапарт Милли мәчлисә американсајағы бөјүк бир мәктуб, хырда шејләрлә долу, гајда-ганун ији верән, барышыг арзу едән, конститусијаја итаәткарлыг руһунда олан вә күнүн questions brûlantes*-дән башга һәр шејдән бәһс едән бир мәктуб көндәрди. О санки өтәри гејд едирди ки, конститусијанын әсил мәʼнасына көрә, ордунун ихтијары анчаг президентдәдир. Мәктуб ашағыдакы чох тәмтәраглы сөзләрлә битирди:

«*Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб едир... Јалныз мән анд ичмишәм, мән һәмин андын мәним үчүн гојдуғу мәһдуд чәрчивәдән чыхмајачағам...* Мәнә кәлдикдә, мән халг тәрәфиндән сечилдијимә вә өз һакимијјәтимлә јалныз она борчлу олдуғума көрә, онун гануни шәкилдә ифадә олунан ирадәсинә һәмишә табе олачағам. Әкәр сиз бу сессијада конститусијанын јенидән нәзәрдән кечирилмәси һаггында гәрар гәбул етсәниз, — онда Милли мәчлис ичраијјә һакимијјәтинин мөвгејини низама салар. Әкәр белә етмәсәниз, — 1852-чи илдә халг өз гәрарыны тәнтәнәли сурәтдә билдирәр. Лакин кәләчәкдә нә кими гәрар гәбул едилирсә-едилсин, елә бир сазишә кәләк ки, бөјүк бир милләтин мүгәддәратыны һеч бир заман еһтирас, тәсадүф вә зоракылыг һәлл етмәсин... Мән, һәр шејдән әввәл, 1852-чи илдә Франсаны кимин идарә едәчәјинә дејил, она диггәт верирәм ки, өз ихтијарымда олан вахты кечид дөврүндә иғтишаш вә гарышыглыг олмамасына сәрф едим. Мән сәмимијјәтлә үрәјими ачыб сизә билдирдим. Сиз дә мәним үрәк ачыглығыма өз еʼтимадынызла, мәним хош истәкләримә өз көмәјинизлә чаваб верәрсиниз, галанына исә аллаһ кәримдир».

Буржуазијанын әдәб-әрканлы, ријакар-мүлајим, хејирхаһбајағы дили 10 декабр Чәмијјәтинин мүтләг һакиминин вә Сен-Море илә Саторидәки кеф мәчлисләри гәһрәманынын ифадәсиндә өзүнүн ән дәрин мәʼнасыны көстәрир.

Гајда-ганун партијасынын бурггрфлары бу үрәк сөзләринә нә кими бир еʼтимад көстәрилә биләчәји барәсиндә бирчә дәгигә дә јанылмырдылар. Андлар онлары чохдан чијрәндирмишди, онларын өз сыраларында сијаси анда хәјанәт ветеранлары, усталары вар иди, ордуја аид сөзләр исә онларын нәзәриндән гачмады. Онлар һиддәтлә көрдүләр ки, јахынларда верилән ганунлары узун-узады шәрһ едән бу мәктубда онларын ән мүһүмү олан сечки гануну үзәриндән гәсдән сукутла

---

* — ән вачиб мәсәләләрдән. *Ред.*

кечирлир; бундан әлавә: конститусијаны јенидән көздән кечирмәк тәклифи рәдд едилдији һалда, 1852-чи илдә президент сечкиси халгын ихтијарына верилирди. Сечки гануну гајда-ганун партијасынын һәрәкәт етмәсинә, хүсусилә дә һүчум етмәсинә мане олан ағыр бир чидар иди! Һәм дә Бонапарт 10 декабр Чәмијјәтини рәсми сурәтдә дағытмаг вә һәрби назир д'Опулу вәзифәдән көтүрмәклә, бу гапазалтылары өз әли илә вәтән јолунда гурбан верди. О, көзләнилән тоггушманын ән кәскин нөгтәсини арадан галдырды. Нәһајәт, гајда-ганун партијасынын өзү горхаглыг көстәриб ичраијјә һакимијјәти илә гәти тоггушмадан һәр васитә илә јан кечмәјә, буну јумшалтмаға, пәрдәләмәјә чалышырды. Бу партија ингилаба гаршы мүбаризәдә газандыгларыны итирмәкдән горхараг өз әлејһдарына имкан верди ки, өз наилијјәтләринин бәһрәсини мәнимсәсин. «Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб едир» — февралдан* е'тибарән гајда-ганун партијасы ингилаба белә дејиб бағырырды, инди Бонапарт да өз мәктубунда гајда-ганун партијасына мүрачиәтлә бағырыб дејирди: «Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб едир». Бонапарт гәсбкарлыға доғру һәрәкәтләр едирди, лакин гајда-ганун партијасы бу һәрәкәтләр үстүндә һај-күј галдырыб бунлары руһ душкүнлүјү илә шәрһ едәндә «нараһатлығын» мүгәссири олурду. Сатори колбасындан һеч кәс данышмајанда, бу колбаслар балыг кими лал олурду. «Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб едир». Буна көрә дә Бонапарт тәләб едирди ки, она өз ишини раһат-раһат көрмәк имканы версинләр, парламент партијасы исә икигат горхуја дүшмүшдү — һәм јенә ингилаби нараһатлыг доғурмагдан, һәм дә өз синфинин нәзәриндә, буржуазијанын нәзәриндә нараһатлығын мүгәссири кими көрүнмәкдән горхурду. Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб етдијинә көрә, гајда-ганун партијасы Бонапартын мәктубундакы «сүлһә» «мүһарибә» илә чаваб вермәјә чәсарәт етмәди. Милли мәчлис ачыланда бөјүк савашма олачағыны күман едән чамаатын фикри боша чыхды. Октјабр һадисәләри һаггында даими комиссијанын өз протоколларыны тәгдим етмәсинә даир мүхалифәтчи депутатларын тәләбини әксәријјәт рәдд етди. Мәчлис һәјәчана сәбәб ола биләчәк һәр чүр мүбаһисәдән принсипчә гачынырды. Милли мәчлисин 1850-чи ил нојабр вә декабр ајларында көрдүјү ишләр марагсыз иди.

Јалныз декабрын ахырларына јахын парламентин ајры-ајры сәлаһијјәтләри үстүндә бир сыра хырда тоггушмалар башланды. Буржуазија үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәклә ән јахын мүддәт үчүн синфи мүбаризәдән јахасыны гуртар-

* — 1848-чи илин февралындан. *Ред.*

дығы замандан е'тибарән һәрәкәт кичилди, һәр ики һакимијјәтин сәлаһијјәти үстүндә хырда чәкишмәләрә чеврилди.

Бир депутатын, Мокенин борчлары үстүндә мәһкәмә она иш кәсмишди. Мәһкәмә сәдринин сорғусуна чаваб олараг, әдлијјә назири Руе демишди ки, даһа һеч бир шејлә һесаблашмадан, борчлунун һәбсә алынмасы һаггында әмр вермәк лазымдыр; беләликлә, Мокен борчлулар һәбсханасына салынмышды. Милли мәчлис депутат тохунулмазлығынын белә позулмасыны ешидиб һиддәтә кәлди. Мәчлис мәһбусун нәинки дәрһал азад едилмәсини гәрара алды, һәтта һәмин ахшам өз приставы васитәси илә ону зорла Клишидән[208] чыхартды. Лакин, дикәр тәрәфдән, Мәчлис хүсуси мүлкијјәтин мүгәддәслијинә өз инамыны сүбут етмәк үчүн, һәмчинин лазым кәлдикдә, зәһләтөкән монтанјарлар үчүн һазыр сығыначаг әлдә етмәк кими кизли нијјәтлә депутатларын әввәлчә Мәчлисдән разылыг истәнилдикдән сонра борч үстүндә һәбсә алынмасына ичазә верилдијини е'лан етди. Мәчлис белә бир декрет вермәји унутду ки, президент дә борч үстүндә һәбсханаја салына биләр. Мәчлис өз үзвләринин тохунулмазлығынын сон әсәрәламәтини арадан галдырды.

Јухарыда дејилдији кими, полис комиссары Јон, Але адлы бирисинин вердији ифадә әсасында мә'лумат вермишди ки, 10 декабр Чәмијјәти бөлмәләриндән бири Дүпен вә Шангарнјени өлдүрмәк фикриндәдир. Буна көрә дә квесторлар лап биринчи ичласда тәклиф етдиләр ки, Милли мәчлисин хүсуси бүдчәсиндәки вәсаит һесабына сахланыб полис префектиндән әсла асылы олмајан ајрыча бир парламент полиси дүзәлдилсин. Дахили ишләр назири Барош онун сәлаһијјәтинә бу чүр мүдахилә едилмәсинә гаршы протест етди. Онда ачыначаглы бир сазиш бағланды; бу сазишә көрә парламентин полис комиссары парламент бүдчәси һесабына сахланмалы вә парламент квесторлары тәрәфиндән тә'јин едилиб вәзифәдән көтүрүлсә дә, дахили ишләр назиринин буна әввәлчәдән разылығы олмалыдыр. Бу заман Але һөкумәт тәрәфиндән мәһкәмә мәс'улијјәтинә алынды; даһа онун ифадәләрини сахта е'лан етмәк вә прокурорун дили илә Дүпени, Шангарнјени, Јону вә бүтүн Милли мәчлиси күлүнч бир вәзијјәтдә көстәрмәк чәтин дејилди. Бундан сонра, декабрын 29-да назир Барош Дүпенә мәктуб јазараг, Јонун вәзифәдән көтүрүлмәсини тәләб едир. Милли мәчлис бүросу Јону өз вәзифәсиндә сахламағы гәрара алыр, лакин Мокенин ишиндә өз зоракы һәрәкәтиндән горхан, ичраијјә һакимијјәтинә вурдуғу һәр зәрбәдән сонра ондан бунун әвәзиндә ики зәрбә көрмәјә адәт едән Мәчлис бу гәрары тәсдиг етмир. Мәчлис Јона, вәзифәсиндә көстәрдији сә'јә гаршы мүкафат олараг истe'фа вердирир вә күндүз көрәчәји иши кечә

фикирләшмәјән, әксинә, күндүз фикирләшиб кечәләр өз планларыны һәјата кечирән бир адам гаршысында тамамилә зәрури олан парламент сәлаһијјәтиндән өзүнү мәһрум едир.

Биз көрдүк ки, Милли мәчлис нојабр вә декабр ајлары әрзиндә ичраијјә һакимијјәти илә мүбаризә етмәк үчүн чидди вә вачиб сәбәбләр олдуғу бир заманда бу мүбаризәдән нечә чәкинир вә бојун гачырдырды. Инди биз Милли мәчлисин ән чүз'и сәбәб үстүндә дөјүшә кирмәјә нечә мәчбур олдуғуну көрүрүк. Мокенин ишиндә Милли мәчлис депутатлары борч үстүндә һәбсә алмаға принсипчә ичазә верәрәк, бу принсипи јалныз көзү көтүрмәдији депутатлар һаггында тәтбиг етмәк имканыны өз әлиндә сахламыш вә бу биабырчы имтијаз үстүндә әдлијјә назири илә мүбаһисәјә киришмишди. Мәчлис, адам өлдүрмәк үчүн гәсд һазырландығы һаггындакы хәбәрдән истифадә едәрәк, 10 декабр Чәмијјәтинин фәалијјәтини јохламағы тәләб етмәк, Франса вә Авропа гаршысында Бонапарты тамамилә ифша етмәк, Парис лүмпен-пролетариатынын башчысы сифәти илә онун әсил симасыны ашкара чыхармаг әвәзинә, мүнагишәни дахили ишләр назири илә бир мәсәлә үстүндә мүбаһисәјә чевирди ки, полис комиссарыны тә'јин етмәк вә вәзифәдән көтүрмәк һүгугуна ким маликдир. Беләликлә, биз көрдүк ки, гајда-ганун партијасы бүтүн бу дөвр әрзиндә өзүнүн икимә'налы мөвгеји нәтичәсиндә, ичраијјә һакимијјәтинә гаршы өз мүбаризәсини бош курултуја чевирмәјә мәчбур олуб сәлаһијјәт даирәси үстүндә хырда чәкишмәјә, өчәшмәјә, мәһкәмәбазлыға, сәлаһијјәт һәддини гојмаг һаггындакы мүбаһисәләрә әл атыр вә бош рәсмијјәтчилик мәсәләләрини өз фәалијјәтинин мәзмуну едирди. Гајда-ганун партијасы мүбаризәнин принсипиал әһәмијјәти олдуғу бир заманда, ичраијјә һакимијјәти һәгигәтән өзүнү һөрмәтдән салдығы бир заманда, Милли мәчлисин иши милли ишә чеврилә биләчәји бир заманда дөјүшә кирмәјә чәсарәт етмир: гајда-ганун партијасы белә һәрәкәт етсә иди, милләтә чыхыш етмәк үчүн сигнал вермиш оларды, һалбуки бу партија һеч бир шејдән милләти һәрәкәтә кәтирмәк гәдәр горхмур. Буна көрә дә белә һалларда гајда-ганун партијасы Дағын тәклифләрини рәдд едиб нөвбәти ишләрә кечир. Гајда-ганун партијасы бөјүк мигјасда мүбаризәдән гачындыгдан сонра, ичраијјә һакимијјәти сакит-сакит фүрсәт көзләјир ки, кичик, чүз'и бир мәсәлә үстүндә, мәсәлән, нечә дејәрләр, јалныз парламенти марагландырдығы, јерли әһәмијјәтә малик олдуғу заман јенидән мүбаризәјә башласын. Онда гајда-ганун партијасынын кизли һиддәти ашкара чыхыр, онда гајда-ганун партијасы пәрдәни галдырыр, президентин маскасыны јыртыр, республиканы тәһлүкәдә е'лан едир, лакин бу заман онун чошгунлуғу мә'насыз, мүбаризә сәбәби—рија-

кар бир бәһанә вә ја үмумијјәтлә мүбаризәјә лајиг олмајан бир бәһанә кими көрүнүр. Мә'лум олур ки, парламент фыртынасы бир стәкан су ичәрисиндәки фыртынадыр, мүбаризә — фитнәкарлыгдыр, мүнагишә—дава-далашдыр. Мәчлисә ичтимаи азадлыглар нә гәдәр тохунурдуса, Милли мәчлисин парламент сәлаһијјәти дә ингилабчы синифләрә бир о гәдәр тохундуғуна көрә, онлар Милли мәчлисин алчалмасыны изләјиб бундан кам алдыглары бир заманда, парламентдән кәнардакы буржуазија баша дүшмүр ки, нәјә көрә парламент дахилиндәки буржуазија бу гәдәр хырда чәкишмәләрә вахт сәрф едә билир, президентлә бу чүр мискин бир рәгабәтлә раһатлығы тәһлүкәјә ата билир. Ону белә бир стратекија чашдырмышдыр ки, һамы мүһарибә көзләдији бир заманда сүлһ бағланыр вә һамы сүлһ бағландығыны дүшүндүјү бир заманда һүчум башланыр.

Декабрын 20-дә Паскал Дүпра дахили ишләр назиринә күлчә гызыл лотерејасы һаггында бир сорғу верди. Бу лотереја «Елизиумун гызы»[221] иди. Бонапарт өз әлалтылары илә бирликдә ону дүнјаја бағышламыш, полис префекти Карлје исә өз рәсми һимајәси алтына алмышды, һалбуки Франса ганунлары хејријјә мәгсәди илә олан лотерејалардан башга һәр чүр лотерејаны гадаған едир. Һәрәси бир франклыг једди милјон билет бурахылмышды, халис кәлир исә куја Парис авараларыны Калифорнијаја көндәрмәк үчүн ајрылырды. Гисмән Парис пролетариатынын сосиализм хүлјаларыны гызыл хүлјасы илә, нәзәри әмәк һүгугуну бөјүк удуш кими чазибәли перспективлә сыхышдырыб арадан галдырмаг нәзәрдә тутулурду. Әлбәттә, Парис фәһләләри парлаг Калифорнија гызыл күлчәләринин онларын өз чибиндән чыхарылмыш көркәмсиз франклар олдуғуну күман етмәдиләр. Үмумијјәтлә бу лотереја ади бир фырылдагчылыг иди. Парисдән кәнара чыхмајараг Калифорнијада гызыл мә'дәнләри тапмаг арзусунда олан аваралар — Бонапартын өзү вә онун борча дүшмүш мәијјәти иди. Милли мәчлисин сәс вердији 3 милјон хәрчләниб гуртармышды, — бошалан кассаны һәр нечә олса јенидән долдурмаг лазым иди. Әбәс јерә Бонапарт cités ouvrières* дејилән гәсәбәләр дүзәлтмәк үчүн милли абунә ачмыш вә өзү бөјүк бир мәбләғ верәрәк биринчи абунәчи ролуну ојнамышды. Дашгәлбли буржуалар Бонапарта инанмајыб онун јазылдығы мәбләғин верилмәсини көзләјирдиләр вә һәмин мәбләғ, әлбәттә, верилмәдијинә көрә, хәјали сосиалист гәсрләри илә еһтикар үмиди сабун говуғу кими партлајыб боша чыхды. Гызыл күлчә бундан әлверишли олду. Бонапарт вә онун әлбирләри лотере-

---

* — фәһлә гәсәбәләри. *Ред.*

јада ојнанылачаг күлчәләрин дәјәри једди милјон франкдан чыхыландан сонра галмыш халис кәлирин бир һиссәсини өз чибләринә гојмагла кифајәтләнмәдиләр: онлар ејни бир нөмрә илә он, он беш вә һәтта ијирми билет бурахмагла сахта лотереја билетләри дүзәлдирдиләр ки, бу да 10 декабр Ҹәмијјәти руһунда олан бир малијјә әмәлијјатыдыр! Бурада Милли мәчлисин гаршысында республиканын гондарма президенти дејил, әсил, чанлы Бонапарт дуруруду. Бурада Милли мәчлис ону чинајәт башында, конститусијаја гаршы дејил, Code pénal*-а гаршы чинајәт башында тута биләрди. Әкәр Мәчлис Дупранын сорғусуна нөвбәти ишләрә кечмәклә чаваб вердисә, буну етмәсинә сәбәб јалныз о дејилди ки, өзүнү «гане» е'лан етмәк һаггында Жирарденин тәклифи гајда-ганун партијасына онун өз сыраларында дашбашчылығын даим һаким олдуғуну хатырладырды. Буржуа, хүсусилә дә дөвләт хадими дәрәчәсинә галдырылан буржуа өз әмәли алчаглығыны нәзәри ибарәләрлә тамамлајыр. Дөвләт хадими олмаг е'тибары илә буржуа, һәмчинин она гаршы дуран дөвләт һакимијјәти, али бир вүчуд олур вә онунла јалныз јүксәк, тәнтәнәли сурәтдә мүбаризә етмәк олар.

Боһеманын оғлу вә һөкмдар лүмпен-пролетар олмаг е'тибары илә Бонапартын буржуа фырылдагчыларына нисбәтән үстүнлүјү алчаг васитәләрлә мүбаризә едә билмәсиндә олдуғу үчүн о инди, — Мәчлис һәрби зијафәтләрин, парадларын, 10 декабр Ҹәмијјәтинин вә, нәһајәт, Code pénal-ын сүрүшкән зәмининдән саламат кечмәкдә она өз әли илә көмәк едәндән сонра, — елә бир дәгигәнин кәлиб чатдығыны көрдү ки, сахта мүдафиәдән һүчума кечә биләр. Бу мүддәтдә әдлијјә назиринин, һәрби назирин, дәниз назиринин, малијјә назиринин кичик мәғлубијјәтләри — Милли мәчлисин дејиниб өз наразылығыны билдирдији бу мәғлубијјәтләр ону аз нараһат едирди. О нәинки назирләрин истеʼфа вермәсинә вә беләликлә дә ичраијјә һакимијјәтинин парламентә табе олдуғуну е'тираф етмәсинә мане олду. О, Милли мәчлис тә'тилләри заманы башладығы иши—һәрби һакимијјәти парламентдән ајырмаг ишини инди ахыра чатдыра биләрди; о *Шангарнјени вәзифәдән көтүрдү*.

Бир Јелисеј гәзети куја биринчи дивизијаја мајда верилән, — демәли, Шангарнјенин вердији, — бир әмри дәрч етди. Һәмин әмрдә забитләрә төвсијә едилирди ки, гијам баш верәчәји һалда өз сыраларында хаинләрә аман вермәсинләр, онлары дәрһал күлләләсинләр вә Милли мәчлисин тәләбинә көрә гошун көндәрмәсинләр. Бу әмр мүнасибәти илә 1851-чи

---

* — Ҹинајәт мәчәлләсинә. *Ред.*

ил јанварын 3-дә назирләр кабинетинә бир сорғу верилди. Назирләр кабинети иши арашдырмаг үчүн әввәлчә үч ај, сонра бир һәфтә, нәһајәт, — анчаг ијирми дөрд саат вахт тәләб едир. Мәчлис дәрһал изаһат верилмәси үзәриндә тә'кид едир. Шангарнје галхыб дејир ки, һеч вахт белә бир әмр верилмәмишдир. О әлавә едиб дејир ки, Милли мәчлисин тәләбини һәр вахт јеринә јетирмәјә һазырдыр вә мүнагишә ола биләчәји һалда Милли мәчлис она бел бағлаја биләр. Мәчлис бу бәјанаты узун сүрән алгышларла гаршылајыр вә Шангарнјеје өз е'тимадыны билдирир. Парламент кенералын хүсуси һимајәси алтына кирмәклә һакимијјәтдән әл чәкир, өз ачизлијини вә ордунун күчүнү е'тираф едир; лакин кенерал јалныз лен шәртләри илә истифадә үчүн Бонапартдан алдығы гүввәни јенә дә Бонапарта гаршы парламентин ихтијарына вермәкдә вә өзү һәмин парламентдән — өзүнүн мүдафиәјә еһтијачы олан парламентдән мүдафиә көзләмәкдә сәһв едир. Лакин Шангарнје 1849-чу ил јанварын 29-дан е'тибарән буржуазијанын она вердији әсрарәнкиз гүввәјә инаныр. О өзүнү ики башга дөвләт һакимијјәти илә јанашы үчүнчү һакимијјәт һесаб едир. Онун да агибәти бу дөврүн галан гәһрәманларынын вә ја, даһа јахшы десәк, мүгәддәсләринин агибәти кимидир; бу мүгәддәсләрин әзәмәти исә өз партијаларынын онлар һаггында гәсдән јајдығы јүксәк рә'јдәдир, чүнки вәзијјәт онлардан харигәләр тәләб едәндә, онлар дәрһал ади бир адам олурлар. Үмумијјәтлә инамсызлыг — бу сахта гәһрәманларын вә әсил мүгәддәсләрин гәддар дүшмәнидир. Буна көрә дә онлар чошгунлуғу олмајан һазырчаваблара вә мәсхәрәчиләрә бу гәдәр нәчиб мә'нәви һиддәт бәсләјирләр.

Һәмин ахшам назирләри Јелисеј сарајына дә'вәт едирләр. Бонапарт Шангарнјенин вәзифәдән көтрүлмәси үзәриндә тә'кид едир, беш назир буна гол чәкмәкдән имтина едир. «Moniteur» һөкумәт бөһраныны е'лан едир, гајда-ганун партијасынын мәтбуаты исә Шангарнјенин башчылығы илә парламент ордусу дүзәлдиләчәји илә һәдәләјир. Гајда-ганун партијасынын буна конститусија әсасында һүгугу вар иди. Она анчаг лазым иди ки, Шангарнјени Милли мәчлисин сәдри сечсин вә өз тәһлүкәсизлији үчүн истәнилдији гәдәр гошун чағырсын. Мәчлис буну хүсусилә она көрә сакитликлә едә биләрди ки, Шангарнје доғрудан да һәлә ордунун вә Парис милли гвардијасынын башында дурурду вә анчаг өзүнүн орду илә бирликдә Милли мәчлисин көмәјинә чағырылмасыны көзләјирди. Бонапартчы мәтбуат һәтта Милли мәчлисин билаваситә гошун чағырмаг һүгугуна е'тираз етмәјә дә һәлә чәсарәт етмирди — о заманкы шәраитдә бу һүгуги шүбһә һеч бир мүвәффәгијјәт газана билмәзди. Шангарнјенин вәзифәдән көтүрүлмәси әм-

рини имзаламаға һазыр олдугларыны билдирән ики кенерал— Бараке д'Илје илә Сен-Жан д'Анжелини Парисдә ахтарыб тапа билмәк үчүн Бонапарта там бир һәфтә вахт лазым олдуғу нәзәрә алынарса, Милли мәчлисин әмрләринә ордунун табе олачағына еһтимал чох иди. Лакин гајда-ганун партијасынын өз сыраларында вә парламентдә белә бир гәрар үчүн лазым кәлдији гәдәр сәс тапа биләчәји чох шүбһәли иди, чүнки нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бир һәфтәдән сонра 286 нәфәр депутат бу партијадан ајрылды вә Даг белә бир тәклифи һәтта 1851-чи илин декабрында, сон гәти дәгигәдә рәдд етди. Лакин о заман бургграфлар өз партија күтләсини бәлкә дә белә бир гәһрәманлыг рәшадәтинә галдыра биләрдиләр ки, јығын-јығын сүнкү архасында кизләнсинләр вә онун тәрәфинә гачмыш олан ордунун хидмәтиндән истифадә етсинләр. Лакин чәнаб бургграфлар бунун әвәзиндә, дипломатик үсул вә дәлилләрлә Шангарнјени вәзифәдән көтүрмәк гәрарындан Бонапарты әл чәкмәјә разы салмаг үмиди илә јанварын 6-да ахшам Јелисеј сарајына кетдиләр. Кими дилә тутурларса, ону вәзијјәтин ағасы һесаб едирләр. Бургграфларын бу тәшәббүсүндән үрәкләнән Бонапарт јанварын 12-дә јени һөкумәт тә'јин едир вә көһнә һөкумәтин башчылары — Фулд вә Барош јени һөкумәтдә галыр. Сен-Жан д'Анжели һәрби назир олур. «Moniteur» Шангарнјенин вәзифәдән көтүрүлмәси һаггында декрет дәрч едир, онун вәзифәси биринчи дивизијаја тә'јин олунан Бараке д'Илје илә милли гвардијанын башчысы тә'јин едилән Перро арасында бөлүшдүрүлүр. «Чәмијјәтин дајағына» исте'фа вердирилир вә бунун нәтичәсиндә дамдан һеч бир даш дүшмүрсә дә, биржада мәзәннә галхыр.

Шангарнјенин симасында өзүнү гајда-ганун партијасынын сәрәнчамына верән ордуну өзүндән узаглашдырмаг вә беләликлә, ону һәмишәлик президентә вермәклә гајда-ганун партијасы сүбут етди ки, буржуазија һөкмранлыг бачарығыны итирмишдир. Даһа парламент һөкумәти јох иди. Инди, гајда-ганун партијасы орду вә милли гвардија үзәриндә һакимијјәти итирдикдән сонра, — онун әлиндә даһа нә кими бир гүввә галырды ки, ејни заманда халг үзәриндә парламентин гәсбкар һакимијјәтини вә парламентин конститусија әсасындакы һакимијјәтини президентин гәсдләриндән горујуб сахласын? Һеч бир гүввә. Она анчаг гүввәсиз принсипләрә әл атмаг галырды, һалбуки о өзү һәмишә бу принсипләрә үчүнчү бир шәхсә әмр етмәклә өзүнүн даһа сәрбәст һәрәкәт етмәсинә имкан верән үмуми гајдалар кими бахырды. Нәзәрдән кечирдијимиз дөврүн, гајда-ганун партијасы илә ичраијјә һакимијјәти арасындакы мүбаризә дөврүнүн биринчи һиссәси Шангарнјенин исте'фасы вә һәрби һакимијјәтин Бонапартын әлинә кечмәси илә

битир. Һәр ики һакимијјәт арасындакы мүбаризә инди е'лан едилиб ачыг апарылыр, лакин гајда-ганун партијасы силаһы да, әскәрләри дә итирәндән сонра апарылыр. Һөкумәтсиз, ордусуз, халгсыз галыб ичтимаи рә'јдән мәһрум олан, 31 мај сечки ганунундан сонра даһа суверен милләтин нүмајәндәси олмајан, көзсүз, гулагсыз, дишсиз галыб һеч бир шеји олмајан Милли мәчлис јаваш-јаваш дөнүб иши һөкумәтин ихтијарына верән, өзү исә post festum* дејинкән е'тиразларла кифајәтләнән *көһнә Франса парламенти*[222] шәклини алды.

Гајда-ганун партијасы јени һөкумәти гызғын һиддәтлә гаршылајыр. Кенерал Бедо тә'тил мүддәтиндә даими комиссијанын итаәткарлыг көстәрдијини вә өз протоколларыны е'лан етмәкдән һәдсиз нәзакәтлә имтина етдијини хатырладыр. Бурада дахили ишләр назиринин өзү һәмин протоколларын дәрч олунмасы үзәриндә тә'кид едир, лакин инди бу протоколлар узун мүддәт бир јердә галан су кими, әлбәттә, һәр бир дадыны итирмишдир, һеч бир јени факты ифша етмир вә дојмуш чамаата һеч бир тә'сир көстәрмир. Ремүзун тәклифи илә, Милли мәчлис мүхтәлиф комиссијалардакы мүзакирәдән сонра «Фөвгәл'адә тәдбирләр комитәси» тә'јин едир. Парис хүсусилә она көрә өз ади гајда-ганун чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр ки, бу заман тичарәт тәрәгги едир, сәнаје мүәссисәләри ишләјир, тахыл гијмәтләри ашағыдыр, әрзаг болдур, әманәт кассаларына һәр күн јени-јени әманәт гојулур. Парламентин бу гәдәр һајкүјлә е'лан етдији «фөвгәл'адә тәдбирләр» јанварын 18-дә назирләрә е'тимадсызлыг көстәрилмәси илә битир, лакин кенерал Шангарнјенин һеч ады да чәкилмир. Гајда-ганун партијасы өз сәсвермәсини елә ифадә етмәјә мәчбур иди ки, республикачыларын сәсләрини өзү үчүн тә'мин етсин, чүнки республикачылар һөкумәтин бүтүн тәдбирләриндән јалныз Шангарнјенин вәзифәдән көтүрүлмәсини бәјәнирдиләр, һалбуки гајда-ганун партијасы әслиндә өзүнүн һөкумәтә гәбул етдирдији галан тәдбирләри писләјә билмәзди.

Е'тимадсызлыг көстәрмәк гәрары јанварын 18-дә 286 сәсә гаршы 415 сәслә — демәли, јалныз ифрат лекитимист вә орлеанистләрин халис республикачылар вә Дағ илә *коалисијасы* сајәсиндә гәбул едилди. Бунунла сүбут едилди ки, гајда-ганун партијасы нәинки һөкумәти, нәинки ордуну итирмишдир, — Бонапартла өз чәкишмәләриндә — парламентдәки мүстәгил чохлуғуну да итирмишдир; чүнки депутатларын бир һиссәси — сазишә һәдсиз мејл көстәрдијинә көрә, мүбаризәдән горхдуғуна көрә, зәиф олдуғуна көрә, доғма дөвләт маашларына аилә бағлылығына көрә, бошалан назир вәзифәләриндә (Одилон

* — бајрамдан сонра, јә'ни иш-ишдән кечәндән сонра. *Ред.*

Барро) көзү олдуғуна көрә, һәмишә ади бир буржуаны бу вә ја дикәр шәхси сәбәб үзүндән өз синфинин үмуми мәнафејини гурбан вермәклә нәтичәләнән бајағы егоистлијинә көрә — партијанын чәбһәсиндән гачмышды. Бонапартист депутатлар лап әввәлдән јалныз ингилаба гаршы мүбаризәдә гајда-ганун партијасы илә әлбир һәрәкәт едирдиләр. Католик партијасынын башчысы Монталамбер һәлә о заман өз шәхси нүфузуну Бонапартын хејринә вермишди, чүнки парламент партијасынын јашамаға габил олдуғуна инамыны итирмишди. Нәһајәт, бу партијанын башчылары, орлеанист Тјер вә лекитимист Берје өзләрини ачыгча республикачы е'лан едиб е'тираф етмәјә мәчбур олмушдулар ки, онлар гәлбән монархист олсалар да, ағылча республикачыдырлар, чүнки парламентли республика бүтөвлүкдә буржуазијанын һөкмранлығынын јеканә мүмкүн формасыдыр. Бир сөзлә, онлар парламентдән кизлиндә јорулмаг билмәдән ишләјиб һазырладыглары бәрпачылыг планларыны буржуазијанын өз нәзәриндә, мә'насыз олдуғу гәдәр дә тәһлүкәли бир фитнә кими рүсвај етмәјә мәчбур идиләр.

Е'тимадсызлыг көстәрмәк һаггында јанварын 18-дә гәбул олунан гәрар президентә дејил, һөкумәтә зәрбә иди. Лакин Шангарнјени вәзифәдән һөкумәт дејил, президент көтүрмүшдү. Мәкәр гајда-ганун партијасы Бонапартын өзүнү онун бәрпачылыг нијјәтләри үстүндә мәс'улијјәтә чәлб етмәли дејилдими? Лакин бу нијјәтләр гајда-ганун партијасынын өзүнүн бәрпачылыг нијјәтләрини тамамлајырды. Ону һәрби парадларда вә 10 декабр Чәмијјәтиндәки гәсдчилик һәрәкәтләри үстүндә мәс'улијјәтә чәлб етмәли дејилдими? Лакин гајда-ганун партијасы бу мәсәләләри чохдан күндәлик нөвбәти ишләр галағы алтында басдырмышды. 29 јанвар вә 13 ијун гәһрәманынын, гијам олачағы һалда Париси дөрд тәрәфдән јандырачағы илә 1850-чи илин мајында һәдәләјән бир адамын вәзифәдән көтүрүлмәси үстүндә Бонапартын өзүнү мәс'улијјәтә чәлб етмәли дејилдими? Лакин гајда-ганун партијасынын Дағ ичәрисиндәки мүттәфигләри вә Кавенјак бу партијаја һеч јол вермәдиләр ки, артыг јыхылмыш олан «чәмијјәт дајағына» рәсми рәғбәт билдирмәклә она тәрәфдар чыхсын. Кенераллары вәзифәдән көтүрмәк үчүн конститусијанын президентә вердији һүгуга гајда-ганун партијасы өзү е'тираз едә билмирди. Гајда-ганун партијасы јалныз она көрә өзүндән чыхырды ки, президент өзүнүн конститусија һүгугундан парламентә гаршы истифадә едирди. Лакин гајда-ганун партијасынын өзү өзүнүн парламент сәлаһијјәтиндән даим, хүсусилә үмуми сечки һүгугу ләғв едилдији заман, конститусијаја гаршы истифадә етмирдими? Демәли, гајда-ганун партијасынын тамамилә парламент чәрчивәси дахилиндә һәрәкәт етмәкдән башга чарәси

галмырды. 1848-чи илдән е'тибарән бүтүн континентдә һөкм сүрән јалныз хүсуси бир хәстәлик — бу хәстәлијә тутуланлары хәјали бир аләмин әсарәтиндә сахлајыб һәр чүр дүшүнчәдән, һәр чүр һафизәдән, кобуд харичи аләми һәр һансы шәкилдә баша дүшмәкдән мәһрум едән *парламент кретинизми* хәстәлији — јалныз бу парламент кретинизми нәтичәсиндәдир ки, парламентин күчүнүн бүтүн шәртләрини өз әли илә мәһв едән вә башга синифләрә гаршы мүбаризәдә мәһв етмәли олан гајда-ганун партијасы парламентдәки гәләбәләрини һәлә дә гәләбә һесаб едир вә белә күман едирди ки, президентин назирләринә зәрбәләр вурмагла президентин өзүнә зәрбә вурур. Гајда-ганун партијасы бунунла президентә јалныз Милли мәчлиси милләтин нәзәриндә јенидән алчалтмаг фүрсәтини вермиш олурду. Јанварын 20-дә «Moniteur» хәбәр верди ки, бүтүн һөкумәтин истеʼфасы гәбул олунмушдур. Бонапарт, — даһа парламентдә һеч бир партијанын әксәријјәт тәшкил етмәдијини, — јанварын 18-дәки сәсвермә нәтичәсиндә әмәлә кәлән әксәријјәтин Дағ илә ројалистләрин коалисијасынын сәмәрәси олдуғуну сүбут етмишди — вә јени әксәријјәт әмәлә кәлмәсини көзләмәк лазым кәлдијини бәһанә едәрәк, кечид һөкумәти дејилән бир һөкумәт тәʼјин етди; сыраларында һеч бир парламент үзвү олмајан бу һөкумәт башдан-баша танынмамыш вә һеч дәрәчәсиндә олан шәхсијјәтләрдән, — тәкчә приказчикләрдән вә мирзәләрдән ибарәт иди. Инди гајда-ганун партијасы өз гүввәләрини бу мүвәггәти кукла һөкумәт илә чәкишмәјә сәрф едә биләрди, — ичраијјә һакимијјәти исә Милли мәчлисдә чидди бир нүмајәндәлијин олмасына артыг һеч бир әһәмијјәт вермирди. Бонапартын назирләри кетдикчә даһа чох ади бир статист олдугча, о өзү бүтүн ичраијјә һакимијјәтини бир о гәдәр ашкар сурәтдә өз әлинә алыр вә бундан өз мәгсәдләри үчүн бир о гәдәр асанлыгла истифадә едирди.

Дағ илә гајда-ганун партијасы коалисија дүзәлдиб, президентә 1 800 000 франк әлавә пул вермәк тәклифини, 10 декабр Чәмијјәти башчысынын әмри илә онун приказчик назирләри тәрәфиндән верилән тәклифи бир интигам олараг, рәдд етди. Бу дәфә мәсәлә чәми 102 сәс чохлуғу илә һәлл едилди, — демәли, јанварын 18-дән гајда-ганун партијасы 27 сәс даһа итирмишди: партија кетдикчә даһа чох позулуб дағылырды. Ејни заманда гајда-ганун партијасынын Дағ илә коалисијасынын мәʼнасы һаггында һеч бир шүбһә ојанмасына јол вермәмәкдән өтрү бу партија сијаси чинајәткарлар үчүн үмуми амнистија вермәк һаггында Дағын 189 үзвү тәрәфиндән имзаланмыш тәклиф барәсиндә һеч мүзакирә ачмаг да истәмәди. Дахили ишләр назири Ваис адлы бириси бәјанат вериб дејәндә ки, сакитлик анчаг заһиридир. күчлү кизли тәшвигат кенишләнир,

һәр јерә бурнуну сохан кизли ҹәмиј̈јәтләр тәшкил олунур, демократик гәзетләр јенидән мејдана чыхмаға һазырлашыр, департаментләрдән хоша кәлмәјән хәбәрләр алыныр, Ҹеневрәдәки мүһаҹирләрин башчылыг етдији кизли гәсдин телләри Лион васитәси илә бүтүн Ҹәнуби Франсаны әһатә едир, Франса сәнаје вә тиҹарәт бөһраны әрәфәсиндәдир, Рубе шәһәринин фабрикчиләри иш вахтыны гысалтмышлар, Бел-Ил[223] мәһбуслары гијам етмишләр, — һәтта Ваис адлы бириси бу гырмызы кабусу һарајлајан кими гајда-ганун партијасы дәрһал елә бир тәклифи мүзакирәсиз рәдд етди ки, бу тәклиф гәбул едиләҹәји һалда һөкмән Милли мәҹлисә чох бөјүк нүфуз газандырарды вә Бонапарты јенидән Милли мәҹлисин гуҹағына атылмаға мәҹбур едәрди. Гајда-ганун партијасы иҹраиј̈јә һакимиј̈јәтинин тәсвир етдији јени иғтишаш перспективи гаршысында горхуја дүшмәк әвәзиндә синфи мүбаризәјә бир гәдәр һеч олмазса, ҹүз'и мејдан вермәли вә беләликлә, иҹраиј̈јә һакимиј̈јәтини өзүндән асылы вәзиј̈јәтдә сахламалы иди. Лакин гајда-ганун партијасы белә одла ојнамаг вәзифәсинин өһдәсиндән кәлмәк үчүн өзүндә гүввә көрмүрдү.

Һалбуки кечид һөкумәти дејилән һөкумәт апрелин орталарына гәдәр сүрүнмәкдә давам едирди. Бонапарт Милли мәҹлиси јени-јени һөкумәт комбинасијалары илә јорур вә әлә салырды. О каһ Ламартин вә Бијо илә республикачы һөкумәт, каһ асанлыгла әлә салынан садәлөвһ бир адам лазым кәлдији јердә мүтләг ады чәкилән һөкмән Одилон Барро илә парламент һөкумәти, каһ Ватименил вә Бенуа д'Ази илә лекитимист һөкумәти, каһ да Малвил илә орлеанист һөкумәти дүзәлтмәк ниј̈јәтиндә олдуғуну билдирирди. Бонапарт бу ҹүр үсулларла гајда-ганун партијасынын мүхтәлиф фраксијаларыны бир-биринин үстүнә салдырмагла вә бүтүн гајда-ганун партијасыны республикачы һөкумәт дүзәлә биләҹәји вә бунун нәтиҹәсиндә лабүд сурәтдә үмуми сечки һүгугунун бәрпа олунаҹағы илә горхударағ, ејни заманда буржуазијада белә бир әгидә әмәлә кәтирирди ки, онун парламент һөкумәти дүзәлтмәк јолундакы сәмими сә'ји ројалист фраксијаларын барышмазлығы гаршысында боша чыхыр. Јахынлашмагда олан үмуми тиҹарәт бөһраны шәһәрләрдә, сон дәрәҹә ашағы тахыл гијмәтләри исә кәнддә сосиализм үчүн нә гәдәр чох тәрәфдар топлајырдыса, буржуазија бир о гәдәр уҹадан «күҹлү һөкумәт» тәләб едир, Франсаны «һөкумәтсиз» гојмағы бир о гәдәр бағышланмаз сәһв һесаб едирди. Тиҹарәтдә дурғунлуг күндән-күнә күҹләнирди, ишсизләрин сајы олдугҹа артырды, Парисдә азы 10 000 фәһлә чөрәксиз галмышды, Руанда, Мүлһаузендә*, Лион, Ру-

* — Мүлузда. *Ред.*

бе, Туркуен, Сент-Етјен, Елбөф вә башга јерләрдә сајсыз-һесабсыз фабрикләр иши дајандырмышды. Belә бир шәраитдә Бонапарт апрелин 11-дә ч. Руе, Фулд, Барош вә башгаларына ч. Леон Фошени дә гошараг, 18 јанвар һөкумәтини бәрпа етмәјә өзүндә чүр'әт тапды, һалбуки Мүәссисләр мәчлиси ч. Леон Фошеjә јалан телеграф хәбәрләри јајдығына көрә өзүнүн ахырынчы ичласларындан бириндә, беш назирин сәси истисна олараг, јекдилликлә е'тимадсызлыг көстәриб ону писләмишди. Беләликлә, Милли мәчлис јанварын 18-дә һөкумәтә галиб кәлмишди вә үч ај әрзиндә Бонапарта гаршы јалныз она көрә мүбаризә едирди ки, апрелин 11-дә Фулд вә Барош өз назирләр иттифагына, үчүнчү шәхс олараг, пуритан Фошени гәбул едә билсинләр.

1849-чу илин нојабрында Бонапарт *гејри-парламент* һөкумәти илә, 1851-чи илин јанварында *парламентдән кәнар* һөкумәтлә кифајәтләнмишди, апрелин 11-дә исә о өзүнү кифајәт гәдәр күчлү һисс едәрәк, һәр ики мәчлисин — Мүәссисләр мәчлиси вә Ганунверичи мәчлисин, республикачылар мәчлиси вә ројалистләр мәчлисинин е'тимадсызлығыны аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән *антипарламент* һөкумәти јаратды. Һөкумәтин бу дәрәчәләри парламентин һәјат температурунун тәдричән нечә ашағы дүшдүјүнү онун өзүнә көстәрән термометр иди. Бу температур апрелин ахырларында о гәдәр ашағы дүшдү ки, Персинји хүсуси бир сөһбәт заманы президентин тәрәфинә кечмәји Шангарнијеjә тәклиф едә билди. О инандырыб дејирди ки, Бонапарт Милли мәчлисин нүфузуну тамамилә јох олмуш һесаб едир вә мөһкәм дүшүнүлмүш, лакин тәсадүфән јенә тә'хирә салынмыш coup d'état-дан сонра е'лан едиләчәк һазыр интибаһнамә вардыр. Шангарније бу өлүм һөкмүнү гајда-ганун партијасынын башчыларына хәбәр верди. Лакин тахтабитинин дишләмәсиндән адамын өлә биләчәјинә ким инанар? Парламент нә гәдәр зәиф олса да, нә гәдәр позулмуш олса да, аз гала ахыр нәфәси олса да, һәр һалда 10 декабр Чәмијјәтинин тәлхәк шефи илә тәкбәтәк вурушмасыны тахтабити илә вурушмагдан башга бир шеј һесаб едә билмирди. Лакин Бонапарт гајда-ганун партијасына Акиселајын чар Акисә дедији кими чаваб верди: *«Мән сәнин көзүнә гарышга көрүнүрәм, амма бир заман кәләчәкдир ки, мән шир олачағам»*[224].

VI

Һәрби һакимијјәти өз әлиндә сахламаг вә ичраијјә һакимијјәти үзәриндә итирдији рәһбәрлијини јенидән әлдә етмәк үчүн әбәс јерә сә'ј көстәрән гајда-ганун партијасынын Дағ вә

халис республикачыларла кирмәјә мәчбур олдуғу коалисија,— бу коалисија гәти сүбут етди ки, гајда-ганун партијасы *парламентдә* мүстәгил *әксәријјәти* итирмишдир. Тәгвимин ади гүввәси, саатын әграби мајын 28-дә онун тамамилә дағылмасына сигнал верди. Мајын 28-дә Милли мәчлисин өмрүнүн сон или башланды. Инди Милли мәчлис конститусијаны олдуғу кими сахламаг вә ја ону јенидән нәзәрдән кечирмәк мәсәләсини һәлл етмәли олурду. Лакин конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк јалныз буржуазијанын һөкмранлығы илә хырда буржуа демократијасынын һөкмранлығындан, демократија илә пролетар анархијасындан, парламентли республика илә Бонапартдан бирини сечмәк демәк дејилди: бу, һәмчинин, Орлеан илә Бурбондан бирини сечмәк демәк иди! Беләликлә, парламентин өз ичәрисинә нифаг дүшмүшдү вә гајда-ганун партијасыны бир-биринә дүшмән фраксијалара парчаламыш мәнафе мүбаризәси дә бу нифага көрә ачыг гызышмалы иди. Гајда-ганун партијасы мүхтәлиф ичтимаи үнсүрләрин бирләшмәсиндән ибарәт иди. Конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк мәсәләси елә бир сијаси температур јаратды ки, бу температурда һәмин бирләшмә өз илк тәркиб һиссәләринә парчаланды.

Бонапартистләрин конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк истәмәләри садәчә изаһ олунур. Онлар һәр шејдән әввәл, Бонапартын икинчи дәфә сечилмәсини вә онун һакимијјәтинин узадылмасыны гадаған едән 45-чи маддәни ләғв етмәк истәјирдиләр. Республикачыларын да мөвгеји ејни дәрәчәдә садәчә изаһ олунурду. Онлар конститусијанын һәр һансы шәкилдә јенидән нәзәрдән кечирилмәсини республикаја гаршы үмуми гәсд һесаб едәрәк, буну гәти сурәтдә рәдд едирдиләр. Милли мәчлисдә *сәсләрин дөрддә бир һиссәсиндән чоху* онларын әлиндә олдуғуна көрә, конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк һаггында гануни гәрар гәбул етмәк вә бу барәдә хүсуси мәчлис чағырмаг үчүн исә конститусијаја әсасән бүтүн сәсләрин дөрддә үч һиссәси лазым кәлдијинә көрә, онлар анчаг өз сәсләринин сајыны нәзәрә алараг, гәләбәјә әмин ола билирдиләр. Одур ки, онлар гәләбәјә әмин идиләр.

Бу ајдын мөвгеләрин әксинә олараг, гајда-ганун партијасы һәлледилмәз зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галмышды. Гајда-ганун партијасы конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәји рәдд етмәклә, мөвчуд гајданы тәһлүкә алтына алырды, чүнки Бонапарт үчүн јалныз бир јол — зоракылыг јолу сахлајырды вә һакимијјәти итирмиш президентлә, чохдан һакимијјәти олмајан парламентлә, бу һакимијјәти јенидән әлдә етмәк истәјән халгла бирликдә Франсаны гәти бир заманда, 1852-чи ил мајын икинчи базар күнү ингилаби анархија өзбашыналығынын ихтијарына верирди. Гајда-ганун партијасы

конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәјә конститусија әсасында сәс верәркән, билирди ки, әбәс јерә сәс верир, чүнки онун сәсвермәси, конститусијаја әсасән, республикачыларын ветосу гаршысында боша чыхмалыдыр. Гајда-ганун партијасы конститусијаны позараг, сәсләрин садәчә чохлуғуну кифајәт е'лан едәркән, ичраијјә һакимијјәтинә јалныз тамамилә табе олмасы шәрти илә ингилабын гаршысыны алмағы үмид едә биләрди; беләликлә бу партија конститусијаны, конститусијанын јенидән нәзәрдән кечирилмәсини вә өзүнү Бонапартын ихтијарына верирди. Президентин һакимијјәтини узатмаг мәгсәди илә конститусијаны гисмән јенидән нәзәрдән кечирмәк Бонапартын гәсбкарлығы үчүн зәмин һазырлајырды. Республиканын өмрүнү гысалтмаг мәгсәди илә конститусијаны үмумән јенидән нәзәрдән кечирмәк лабүддән сүлалә иддиаларынын тоггушмасына сәбәб олачаг иди, чүнки истәр Бурбонларын, истәрсә дә орлеанистләрин бәрпачылыг шәртләри нәинки мүхтәлиф иди, һәтта бир-бирини рәдд едирди.

Парламентли республика франсыз буржуазијасынын һәр ики фраксијасынын, лекитимистләрлә орлеанистләрин — ири торпаг мүлкијјәти илә сәнајенин — бәрабәр һүгугла јанашы һөкмранлыг едә билмәси үчүн битәрәф зәминдән артыг бир шеј иди. Бу республика онларын *биркә* һөкмранлығы үчүн зәрури шәрт олуб елә бир јеканә дөвләт формасы иди ки, бурада онларын үмуми синфи мәнафеји истәр буржуазијанын ајры-ајры фраксијаларынын иддиалары үзәриндә, истәрсә дә чәмијјәтин бүтүн башга синифләри үзәриндә һөкм сүрүрдү. Ројалист олмаг е'тибары илә онлар јенидән көһнә антагонизмә дүшүр, үстүнлүк уғрунда торпаг мүлкијјәти илә пул арасындакы мүбаризәјә гошулурдулар, бу антагонизмин јүксәк ифадәси, онун тәчәссүмү исә, онларын краллары, онларын сүлаләри иди. *Бурбонларын гајытмасына* гајда-ганун партијасынын нәјә көрә мүгавимәт көстәрдији бунунла изаһ олунур.

Орлеанист вә депутат Кретон крал аиләләринин өлкәдән говулмасы һаггындакы декретин ләғв едилмәсини 1849, 1850 вә 1851-чи илләрдә мүнтәзәм сурәтдә тәклиф едирди. Парламент дә говулмуш кралларын вәтәнә гајытмасы јолуну инадла кәсән ројалист мәчлисдән ибарәт олдуғуну ејни дәрәчә мүнтәзәм сурәтдә көстәрирди. III Ричард VI Һенрихи өлдүрәркән демишди ки, Һенрих бу дүнја үчүн һәддиндән артыг јахшыдыр вә онун јери көјләрдир. Ројалистләр белә һесаб едирдиләр ки, Франса говулмуш краллары кери гајтармаға лајиг олмајыб чох пис өлкәдир. Шәраит онлары республикачы олмаға вә онларын кралларыны Франсадан гован халгын гәрарыны дәфәләрлә тәсдиг етмәјә мәчбур етмишди.

Конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк, — шәраит исә

бу мәсәләни мүзакирәјә гојмаға мәчбур едирди, — республика илә бирликдә буржуазијанын һәр ики фраксијасынын биркә һөкмранлығыны да тәһлүкә алтына алырды вә монархијанын мүмкүн олмасы илә бирликдә, нөвбә илә ән чох тәмсил етдији мәнафеләрин рәгабәтини јенидән чанландырырды, буржуазијанын һәр ики фраксијаси арасында үстүнлүк үстүндә мүбаризәни јенидән чанландырырды. Гајда-ганун партијасынын дипломатлары һәр ики сүлаләни бирләшдирмәк јолу илә, ројалист партијаларла онларын крал ханәданларыны, нечә дејәрләр, *говушдурмаг* јолу илә мүбаризәни јатыртмаг үмидиндә идиләр. Парламентли республика — Реставрасија илә Ијул монархијасынын һәгигәтән говушмасы иди, чүнки бурада орлеанист рәнки илә лекитимист рәнки арадан галхырды вә үмумијјәтлә буржуа ичәрисиндә, буржуа чинси ичәрисиндә мүхтәлиф буржуа нөвләри јох олурду. Инди исә орлеанист дөнүб лекитимист, лекитимист дә дөнүб орлеанист олмалыдыр. Онларын антагонизмини тәчәссүм етдирән монархија онларын бирлијинин тәчәссүмү олмалы иди; онларын бир-бирини рәдд едән фраксија мәнафејинин ифадәси онларын үмуми синфи мәнафејинин ифадәси олмалы иди; монархија јалныз һәр ики монархијаны арадан галдырмагла, јалныз республика шәклиндә јеринә јетирилә биләчәк вә јеринә јетирилән шеји һәјата кечирмәли иди. Гајда-ганун партијасы кимјакәрләринин баш сындырыб тапмаг истәдикләри иксир бундан ибарәт иди. Куја ки, лекитимист монархија бир заман сәнаје буржуалары монархијасы ола биләрмиш вә ја буржуа монархијасы ирси торпаг аристократијасынын монархијасы ола биләрмиш. Куја ки, торпаг мүлкијјәти илә сәнаје *ејни* бир тач алтында динч јола кедә биләрмиш, һалбуки тач јалныз бир баша, ја бөјүк, ја да кичик гардашын башына гојула биләр. Куја ки, торпаг мүлкијјәтинин өзү һәлә сәнаје мүлкијјәтинә чеврилмәк гәрарына кәлмәздән әввәл үмумијјәтлә сәнаје торпаг мүлкијјәти илә барыша биләрмиш. Әкәр сабаһ V Һенрих өлсәјди, граф Парисли һәр һалда лекитимистләрин кралы олмазды, — олса-олса анчаг бу шәртлә ола биләрди ки, орлеанистләрин краллығындан чыхсын. Лакин конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк мәсәләси биринчи сыраја кечдикчә өз сәсләрини учалдан, өзләринә «Assemblée nationale»[141] гәзети кими рәсми күндәлик орган јарадан вә һәтта индики дәгигәдә (1852-чи илин февралында) јенидән фәалијјәтдә көрдүјүмүз говушма философлары, — бүтүн чәтинликләри һәр ики сүлаләнин мүгавимәт вә рәгабәти илә изаһ едирдиләр. Одур ки, Орлеанлар ханәданыны V Һенрих илә барышдырмаг үчүн һәлә Луи-Филиппин вәфаты заманындан башламыш, лакин бүтүн башга сүлалә фитнәләри кими јалныз Милли мәчлисин

тә'тилләри заманы, тәнәффүсләрдә, пәрдә архасында өзүнү көстәриб чидди бир ишдән даһа чох көһнә мөвһуматла сентиментал шәкилдә ишвәбазлыг етмәкдән ибарәт олан тәшәббүсләр инди, гајда-ганун партијасынын бу вахта гәдәр олдуғу кими һәвәскарлар тамашасы шәклиндә дејил, үмуми сәһнәдә ојнадығы тәнтәнәли тамашаја чеврилирди. Тез-тез Парисдән Венесијаја[225], Венесијадан Клермонта, Клермонтдан Парисә курјерләр кедирди. Граф Шамбор бир манифест верәрәк, «өз аиләсинин бүтүн үзвләринин көмәји илә» өзүнүн бәрпасындан дејил, «милли» бәрпадан бәһс едир. Орлеанист Салванди V Һенрихин ајагларына дүшүр. Лекитимист башчылары Берје, Бенуа д'Ази, Сен-Прист Орлеанларын разылығыны әлдә етмәк үчүн Клермонта кедир, лакин бу ишдә мүвәффәгијјәт газанмырлар. Говушма тәрәфдарлары вахты кечдикдән сонра бу нәтичәјә кәлирләр ки, буржуазијанын һәр ики фраксијасынын мәнафеји аилә мәнафеји формасында, ики крал ханәданынын мәнафеји формасында кәскинләшәрәк, нә бир-бирини арадан галдырыр, нә дә даһа чох күзәштә кедән шәкил алыр. Фәрз едәк ки, V Һенрих граф Парислини өз хәләфи һесаб етди, — говушма тәрәфдарлары исә ән јахшы һалда јалныз бу мүвәффәгијјәт үмидиндә ола биләрдиләр, — бунун нәтичәсиндә Орлеанлар ханәданы V Һенрихин ушагсызлығынын бу ханәданы һәр һалда тә'мин етдији һүгугдан артыг һеч бир һүгуг газанмазды, лакин ијул ингилабы нәтичәсиндә газандығы бүтүн һүгуглары итирәрди. О өз көһнә иддиаларындан, демәк олар, јүз иллик мүбаризәдә Бурбонларын јухары нәслиндән гопардығы бүтүн һүгуглардан әл чәкәрди, нәсил шәчәрәсинә әсасланан имтијазлар хатиринә өз тарихи имтијазындан, муасир монархија имтијазындан әл чәкәрди. Демәли, говушма Орлеанлар ханәданынын тахт-тачдан көнүллү сурәтдә әл чәкмәсиндән, лекитимизм хејринә бүтүн өз һүгугундан әл чәкмәсиндән, төвбә едиб бир дөвләт килсәсиндән башгасына кечмәсиндән, протестантлыгдан дөнүб католиклијә кечмәсиндән башга бир шеј олмазды, — бу чеврилмә исә Орлеанлара һәтта әлдән чыхмыш тахты дејил, тахтын јалныз үзәриндә доғулдуглары пилләсини верәрди. Говушма ишини әввәлчәдән һазырламаг үчүн Клермонта кедән көһнә орлеанист назирләр, Кизо, Дүшател вә башгалары ишдә јалныз ијул ингилабындан сонракы кејлијин, буржуа монархијасы вә буржуалар монархијасынын доғурдуғу мә'јуслуғун, анархијадан хилас едә биләчәк ахырынчы тилсим олан лекитимлик гаршысында мөвһум пәрәстишин ифадәчиси идиләр. Онлар өзләрини Орлеанларла Бурбонлар арасында васитәчи һесаб етдикләри һалда, әслиндә дөнүк орлеанистләрдән башга бир шеј дејилдиләр вә принс Жуанвил онлары мәһз белә дә гәбул етмишди. Лакин орлеа-

нистләрин јашамаға габил олан дөјүшкән һиссәси, Тјер, Баз вә башгалары Луи-Филипп аиләсини о гәдәр асанлыгла буна инандырдылар ки, һәр һансы бир монархијанын билаваситә бәрпа едилмәси һәр ики сүлаләнин бирләшмәсини тәләб етдијинә көрә, һәр бир белә бирләшмә исә Орлеанлар ханәданынын өз һүгугларындан әл чәкмәсини тәләб етдијинә көрә, — республиканы мүвәггәти олараг танымаг вә һадисәләр президент күрсүсүнү тахта чевирмәјә имкан верәчәји вахта гәдәр көзләмәк бу ханәданын аилә ән'әнәләринә тамамилә ујғун кәлир. Әввәлчә республика президентлијинә Жуанвилин намизәдлијинин ирәли сүрүлдүјү һаггында шајиә јајдылар, чамаатын марагы јүксәлди, бир нечә ај сонра, сентјабрда, конститусијанын јенидән нәзәрдән кечирилмәси рәдд едиләндә исә, бу намизәд ачыг-ашкар ирәли сүрүлдү.

Беләликлә, орлеанистләрлә лекитимистләри говушдурмаг үчүн едилән ројалист тәшәббүсү нәинки боша чыхды — бу тәшәббүс онларын *парламентдәки говушмасыны,* онлары бирләшдирән республика формасыны да дағытды вә гајда-ганун партијасыны јенидән өз әввәлки тәркиб үнсүрләринә парчалады. Лакин Клермонт илә Венесија арасындакы ајрылыг нә гәдәр артырдыса, онларын әлагәләринин кәсилмәси нә гәдәр јахынлашырдыса вә Жуанвилин хејринә тәшвигат нә гәдәр күчләнирдисә, Бонапартын назири Фоше илә лекитимистләр арасындакы данышыглар бир о гәдәр сә'јлә давам етдирилир, бир о гәдәр чиддиләширди.

Гајда-ганун партијасынын позулмасы онун өз әсас үнсүрләринә парчаланмасы илә битмәди. Ики бөјүк фраксијадан һәр бири дә кетдикчә дағылырды. Адама елә кәлирди ки, һәр ики чәбһәнин өз дахилиндә, һәм лекитимистләр чәбһәсиндә, һәм дә орлеанистләр чәбһәсиндә, вахты илә өз араларында мүбаризә едиб бир-бирини сыхышдыран бүтүн көһнә чаларлар, суја дүшәндә чана кәлән гурумуш инфузоријалар кими куја јенидән чанланмышдыр; адама елә кәлирди ки, онлар бир-биринә әкс мүстәгил мәнафеји олан ајрыча групплар дүзәлтмәк үчүн јенидән кифајәт гәдәр һәјат гүввәси әлдә етмишләр. Лекитимистләр өз хәјалларында керијә, Түилри сарајы илә Марсан павилјону арасында, Виллел илә Полинјак арасындакы мүбаһисәләр заманына гајыдырдылар[226]. Орлеанистләр јенидән Кизо, Моле, Бролји, Тјер вә Одилон Барро арасындакы јарыш дөврү кими гијмәтли бир дөвр кечирирдиләр.

Гајда-ганун партијасынын бир һиссәси, конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәјә тәрәфдар олан, лакин ону јенидән нәзәрдән кечирмәјин һәдләри һаггындакы бахышларында бир-бириндән ајрылан бир тәрәфдән Берје вә Фаллунун, дикәр тәрәфдән дә Ларошжакленин башчылығы илә лекитимистләр-

дән, һәмчинин Моле, Бролји, Монталамбер вә Одилон Барронун башчылыг етдикләри вә мүбаризәдән јорулмуш орлеанистләрдән ибарәт һиссәси белә бир гејри-мүәјјән вә чох кениш тәклиф әсасында бонапартист депутатларла разылыға кәлди:

«Ашағыда имза едән депутатлар милләтин өз суверенлијини тамамилә һәјата кечирмәк имканыны она гајтармаг мәгсәдини өз гаршыларына гојараг, конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк тәклифини ирәли сүрүрләр».

Лакин ејни заманда бу депутатлар өзләринин мә'рузәчиси Токвил васитәси илә јекдилликлә билдирдиләр ки, Милли мәчлисин *республиканы ләғв етмәк* һаггында тәклиф вермәк һүгугу јохдур, бу һүгуг јалныз, конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк үчүн чағырылан палатаја мәхсусдур. Бундан башга онлар дејирдиләр ки, конститусијаны јалныз *«гануни» әсасла* јенидән нәзәрдән кечирмәк олар, јә'ни конститусијада көстәрилдији кими, сәсләрин дөрддә үч һиссәсиндән ибарәт чохлуг, онун јенидән нәзәрдән кечирилмәсинә тәрәфдар оланда јенидән нәзәрдән кечирилә биләр. Алты күнлүк гызғын мүбаһисәләрдән сонра ијулун 19-да конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк тәклифи рәдд едилди ки, бунун мәһз белә олачағыны да көзләмәк лазым кәлирди. Конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк леһинә 446, әлејһинә исә 278 депутат сәс верди. Ифрат орлеанистләр, Тјер, Шангарнје вә башгалары республикачылар вә Дағ илә бирликдә сәс вердиләр.

Беләликлә, парламентин чохлуғу конститусија әлејһинә олду, конститусија өзү исә азлыға, онун гәрарынын мәчбури олмасына тәрәфдар олду. Лакин мәкәр гајда-ганун партијасы 1850-чи ил мајын 31-дә дә, 1849-чу ил ијунун 13-дә дә парламентдәки чохлуғу конститусијадан јүксәк тутмамышды? Мәкәр онун бүтүн әввәлки сијасәти конститусијанын маддәләрини парламентдәки чохлуғун гәрарларына табе етмәјә әсасланмырды? Мәкәр бу партија ганунун һәрфинә әһди-әтиг мөвһуматында олдуғу кими кор-коранә пәрәстишкарлыгла јанашмағы демократларын өһдәсинә бурахмамыш вә мәкәр о бу пәрәстишкарлыг үстүндә демократлары чәзаландырмамышды? Лакин инди конститусијанын јенидән нәзәрдән кечирилмәси президентин һакимијјәт мүддәтини узатмагдан башга бир шеј дејилди, конститусијанын мүддәтини узатмаг исә Бонапартын деврилмәсиндән башга бир шеј дејилди. Парламент Бонапарта тәрәфдар олду, конститусија исә парламентин әлејһинә олду. Демәли, Бонапарт конститусијаны позмагла парламент руһунда һәрәкәт едирди вә парламенти говмагла конститусија руһунда һәрәкәт едирди.

Парламент конститусијаны, онунла бирликдә дә өз һөкмранлығыны «әксәријјәт харичиндә» е'лан етди; о өз гәрары

илә конститусијаны ләғв етди, президентин һакимијјәт мүддәтини узатды вә бунунла бәрабәр е'лан етди ки, парламент өзү јашадыгча, нә конститусија өлә биләр, нә дә президент һакимијјәти јашаја биләр. Онун кәләчәк гәбир газыјанлары гапыда дурмушдулар. Парламент конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк мәсәләси илә әлагәдар мүбаһисәләрлә мәшғул олдуғу бир заманда Бонапарт, гәтијјәтсизлик көстәрмиш кенерал Бараке д'Илјени биринчи дивизијанын команданы вәзифәсиндән кәнар етди вә онун јеринә өз әлалтыларындан бирини, Лион галиби, декабр күнләринин гәһрәманы кенерал Манјаны тә'јин етди ки, бу да өзүнү һәлә Луи-Филипп заманы Булон һәрби сәфәри илә әлагәдар олараг, Бонапартын тәрәфдары кими аз-чох һөрмәтдән салмышды.

Гајда-ганун партијасы конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк һаггындакы гәрары илә көстәрди ки, о нә һөкмранлыг едә билир, нә дә табе ола билир, нә јашаја билир, нә дә өлә билир, нә республиканы мүһафизә едә билир, нә дә ону јыха билир, нә конститусијаны тохунулмаз һалда мүһафизә едә билир, нә дә ону арадан галдыра билир, нә президентлә әмәкдашлыг едә билир, нә дә онунла әлагәни кәсә билир. Бәс бу партија бүтүн зиддијјәтләрин һәлл олунмасыны кимдән көзләјирди? Тәгвимдән, һадисәләрин кедишиндән. Бу партија даһа һадисәләрә һөкмран олдуғуну сөјләмирди. Бунунла да партија өзүнү һадисәләрин ихтијарына верирди, јә'ни о гүввәнин ихтијарына верирди ки, халг әлејһинә мүбаризәсиндә һакимијјәт әламәтләрини бир-биринин ардынча она күзәшт едирди вә нәһајәт, өзү бу гүввә гаршысында һәр бир һакимијјәтдән мәһрум галды. Ичраијјә һакимијјәтинин башчысына гајда-ганун партијасы илә мүбаризә планыны тамамилә манеәсиз дүшүнмәк, өзүнүн һүчум васитәләрини күчләндирмәк, өз силаһларыны сечмәк, өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәк имканы вермәк үчүн исә һәмин партија бу ағыр заманда сәһнәдән чәкилмәји вә палатанын ичласларына үч ајлыг, августун 10-дан нојабрын 4-дәк фасилә вермәји гәрара алды.

Парламент партијасынын өзүнүн ики бөјүк фраксијасына парчаланмасындан вә сонра бу фраксијалардан һәр биринин дә парчаланмасындан әлавә парламентдәки гајда-ганун партијасы парламентдән *кәнардакы* гајда-ганун партијасындан да узаглашды. Буржуазијанын натиг вә мүәллифләри, онун трибунасы вә мәтбуаты, — бир сөзлә, буржуазијанын идеологлары вә буржуазија өзү нүмајәндәләр вә тәмсил олунанлар бир-биринә јад олдулар, даһа бир-бирини баша дүшмәдиләр.

Әјаләтә мәһдуд көрүшлү вә һәдсиз дәрәчәдә чошгун лекитимистләр өз парламент башчылары олан Берје вә Фаллуну онда тәгсирләндирирдиләр ки, онлар Бонапарт чәбһәсинә ке-

чиб V Һенрихә хәјанәт етмишләр. Онларын, Бурбон занбаглары кими бакирә дүшүнчәси дипломатијаја дејил, күнаһкарлыға инанырды.

Тичарәт буржуазијасынын өз сијасәтчиләри илә әлагәни кәсмәси даһа фәлакәтли вә гәти иди. Лекитимистләр өз сијасәтчиләрини принсипә хәјанәт етмәкдә тәгсирләндирдикләри һалда тичарәт буржуазијасы, әксинә, өз сијасәтчиләрини сәмәрәсиз олмуш принсипләрә сәдагәтдә тәгсирләндирирди.

Мән јухарыда көстәрмишдим ки, тичарәт буржуазијасынын Луи-Филипп заманы һакимијјәтдә чох бөјүк јер тутан һиссәси, *малијјә аристократијасы,* Фулд һөкумәтә дахил олдуғу замандан е'тибарән бонапартист олмушду. Фулд јалныз биржада Бонапартын мәнафејини мүдафиә етмәк дејил, Бонапартын гаршысында биржанын мәнафејини дә мүдафиә едирди. Малијјә аристократијасынын мөвгејини онун Авропа органы олуб Лондонда чыхан «Economist»[227]-дән кәтирилән бир парча чох көзәл көстәрир. Бу журнал 1851-чи ил 1 феврал тарихли нөмрәсиндә Парисдән алынан белә бир хәбәр дәрч едир:

«Инди һәр тәрәфдән хәбәр алыныр ки, Франса һәр шејдән әввәл раһатлыг тәләб едир. Президент Ганунверичи мәчлисә јаздығы мәктубунда буну дејир, милли натигләр трибунасындан да, бир экс-сәда кими, ејни шеј ешидилир, гәзетләр дә буну сөјләјир, килсә күрсүсүндән дә ејни шеј ешидилир, *раһатлығы позан ән чүз'и тәһлүкәјә гаршы дөвләт кағызларындакы һәссаслыг, ичраијјә һакимијјәтинин һәр бир гәләбәси заманы дөвләт кағызларындакы сабитлик дә буну сүбут едир».*

«Economist» 1851-чи ил 29 нојабр тарихли нөмрәсиндә өз адындан белә дејир:

«Бүтүн Авропа биржаларында инди президент гајда-ганунун кешикчиси һесаб олунур».

Демәли, малијјә аристократијасы ичраијјә һакимијјәтинә гаршы гајда-ганун партијасынын парламентдәки мүбаризәсини *гајда-ганунун позулмасы* һесаб едиб писләмиш вә онун санки өз нүмајәндәләринин үзәриндә президентин һәр бир гәләбәсини *гајда-ганунун гәләбәси* һесаб едиб алгышламышдыр. Һәм дә бурада малијјә аристократијасы дедикдә тәкчә дөвләт истигразлары бурахмаг ишиндәки ири васитәчиләри вә дөвләт кағызлары илә еһтикар едәнләри нәзәрдә тутмаг олмаз, зира онларын мәнафеји тамамилә ајдын сәбәбләрә көрә дөвләт һакимијјәтинин мәнафејинә ујғун кәлир. Бүтүн мүасир пул иши, бүтүн банк тәсәррүфаты дөвләт кредити илә ән сых сурәтдә әлагәдардыр. Банк капиталынын бир һиссәси зәрури сурәтдә, асанлыгла ишә верилән фаизли дөвләт кағызларына

ҝөјулур. Банк әманәтләри, банклара верилән вә онларын тәрәфиндән тачирләрлә сәнајечиләр арасында бөлүшдүрүлән капиталларын бир һиссәсинин мәнбәји дөвләт кредиторларынын дивидендләридир. Әҝәр бүтүн заманларда дөвләт һакимијјәтинин сабитлији бүтүн пул базары үчүн вә бу базарын каһинләри үчүн Әһди-әтиг кими мүгәддәс бир шеј идисә, инди, һәр бир јени туфанын көһнә дөвләтләрлә бирликдә көһнә дөвләт борчларыны да јер үзүндән силиб апармаг тәһлүкәси доғурдуғу бир заманда, башга чүр нечә ола биләрди?

Гызғын сурәтдә гајда-ганун арзусунда олан *сәнаје буржуазијасы* да парламентдәки гајда-ганун партијасынын ичраијјә һакимијјәти илә савашмасындан әсәбиләшмишди. Тјер, Англес, Сент-Бөв вә башгалары Шангарнјенин истеʼфасы илә әлагәдар олараг јанварын 18-дәки сәсвермәдән сонра өз сечичиләриндән, һәм дә мәһз сәнаје даирәләриндән ачыг бир төһмәт алдылар; бу төһмәтдә онларын Дағ илә иттифагы гајда-ганун ишинә хәјанәт һесаб едилиб хүсусилә писләнирди. Көрдүјүмүз кими, әҝәр гајда-ганун партијасынын президентлә мүбаризәсини тәшкил едән ловға өчәшмә, хырда интригалар бундан јахшы гаршыланмаға лајиг дејилдисә, диҝәр тәрәфдән, буржуазијанын бу һиссәси, јәʼни һәрби гүввәни өз парламентиндән данышыгсыз алыб тахт-тач иддиасында олан мачәрапәрәстә вермәји өз нүмајәндәләриндән тәләб едән һиссә һәтта онун хејринә ишләдилән интригалара да лајиг дејилди. Буржуазијанын бу һиссәси көстәрди ки, онун *ичтимаи* мәнафеји үчүн, онун өз *синфи мәнафеји* үчүн, онун *сијаси һакимијјәти* үчүн едилән мүбаризә онун хүсуси ишләринә мане олараг, она анчаг әзијјәт верир вә ону әсәбиләшдирир.

Департамент шәһәрләринин буржуа әʼјанлары, бәләдијјә мәшвәрәтчиләри, тичарәт мәһкәмәләринин үзвләри вә с. демәк олар истиснасыз олараг һәр јердә Бонапарты өз сәфәрләри заманы ән бөјүк итаәткарлыгла гаршылајырдылар, — һәтта онун Милли мәчлис үзәринә вә хүсусилә гајда-ганун партијасы үзәринә амансыз һүчум етдији Дижонда да белә гаршыламышдылар.

Нә гәдәр ки, тичарәт јахшы ҝедирди, — һәлә 1851-чи илин әввәлләриндә олдуғу кими, — тичарәт буржуазијасы һәр чүр парламент мүбаризәсинә гаршы гәзәбләнирди, чүнки горхурду ки, бундан тичарәт зәрәр чәксин. Тичарәт пис ҝедәндә, — бу исә 1851-чи ил февралын ахырларындан еʼтибарән даими бир һал олмушду, — тичарәт буржуазијасы парламент мүбаризәсини дурғунлуғун сәбәби һесаб едәрәк шикајәтләнир вә тичарәтин чанланмасы үчүн бу мүбаризәнин кәсилмәсини тәләб едирди. Конституսијаны јенидән нәзәрдән кечирмәк әтрафындакы мүбаһисәләр мәһз бу пис вахтда ҝедирди. Бурада

иш мөвчуд дөвләт гурулушунун өлүм-дирим мәсәләси үзәриндә олдуғуна көрә, буржуазија өз нүмајәндәләриндән бу әзијјәтли кечид вәзијјәтини арадан галдырмағы вә ејни заманда мөвчуд вәзијјәти мүһафизә едиб сахламағы тәләб етмәјә өзүнү хүсусилә һаглы билирди. Бунда һеч бир зиддијјәт јох иди. Буржуазија кечид вәзијјәтинин арадан галдырылмасы дедикдә, бу вәзијјәтин мәһз узадылмасыны, мәсәләнин гәти һәллинин узун мүддәт јубадылмасыны нәзәрдә тутурду. Мөвчуд вәзијјәти јалныз ики јолла: ја Бонапартын вәкаләтини узатмаг јолу илә, ја да конститусијаја әсасән онун чыхыб кетмәси вә Кавенјакын сечилмәси јолу илә сахламаг оларды. Буржуазијанын бир һиссәси мәсәләнин бу ахырынчы јолла һәлл олунмасына мејл көстәрирди, лакин өз нүмајәндәләринә бу чох кәскин мәсәлә һаггында сусмагдан даһа јахшы бир мәсләһәт верә билмирди. О күман едирди ки, онун нүмајәндәләри данышмасалар, Бонапарт да һәрәкәтә кечмәз. О, истәјирди ки, парламент көзә дәјмәмәк үчүн башыны кизләдән дәвәгушлары парламенти олсун. Буржуазијанын дикәр һиссәси, һәр шеји көһнә гајдасында сахламаг үчүн, онсуз да президент күрсүсүндә отуран Бонапарты бу јериндә сахламаг истәјирди. О һиддәтләнирди ки, онун парламенти конститусијаны ачыгча позмаг вә чәкишмәсиз һакимијјәтдән әл чәкмәк истәмир.

Милли мәчлисин тә'тилләри заманы, августун 25-дән е'тибарән ичлас кечирән департамент баш шуралары — ири буржуазијанын бу әјаләт нүмајәндәлији, — демәк олар, јекдилликлә конститусијаны јенидән нәзәрдән кечирмәјә тәрәфдар олду, јә'ни парламентин әлејһинә вә Бонапартын леһинә олду.

Буржуазија өз әдәби нүмајәндәләринә вә өз мәтбуатына гаршы һиддәтини, өзүнүн *парламент нүмајәндәләри* илә әлагәни кәсдијиндән даһа ачыг нүмајиш етдирди. Тәкчә Франса дејил, бүтүн Авропа һәдсиз пул чәримәләриндән вә биабырчы дәрәчәдә узун һәбс чәзаларындан һејрәтә кәлмишди, зира бу чәза һөкмләрини Бонапартын гәсбкарлыг нијјәтләринә буржуа журналистләринин һәр бир һүчуму үстүндә, буржуазијанын сијаси һүгугларыны ичраијјә һакимијјәтиндән мүдафиә етмәк үчүн мәтбуатын көстәрдији һәр бир тәшәббүс үстүндә буржуа мәһкәмәләри верирди.

Көстәрдијим кими, *парламент гајда-ганун партијасы* раһатлығын зәрури олдуғу һаггындакы бағыртылары илә өзүнү фәалијјәтсизлијә мәһкум етмишдисә, башга ичтимаи синифләрә гаршы мүбаризәдә өз идарә үсулунун, парламентли идарә үсулунун бүтүн шәртләрини өз әли илә мәһв етмәклә, буржуазијанын сијаси һөкмранлығыны буржуазијанын тәһлүкәсизлији вә варлығы илә бир араја сығмајан бир шеј е'лан етмишдисә, *буржуазијанын парламентдән кәнар күтләси* пре-

зидентә өз итаәткар мүнасибәти илә, парламенти рүсвај етмәклә, өз мәтбуатына гаршы вәһшичәсинә һәрәкәт етмәклә Бонапарты буржуазијанын данышан вә јазан һиссәсини, онун сијасәтчиләрини вә әдибләрини, онун натигләр трибунасыны вә мәтбуатыны әзмәјә, мәһв етмәјә чағырырды, — бунларын һамысы онун үчүн иди ки, буржуазија күчлү вә гејри-мәһдуд һөкумәтин һимајәси алтында өз хүсуси ишләри илә раһатча мәшғул ола билсин. Буржуазија гәти сурәтдә билдирирди ки, һөкмранлыгла әлагәдар олан зәһмәт вә тәһлүкәләрдән јахасыны гуртармаг үчүн өз сијаси һөкмранлығындан јахасыны гуртармағы гызғын арзу едир.

Парламентдән кәнар буржуазија, — һәтта өз синфинин һөкмранлығы уғрунда халис парламент мүбаризәсиндән вә әдәби мүбаризәдән һиддәтә кәлиб бу мүбаризәнин башчыларына хәјанәт едән бу буржуазија инди, иш-ишдән кечәндән сонра, чәсарәт едиб пролетариаты тәгсирләндирир ки, пролетариат онун јолунда ганлы мүбаризәјә, өлүм-дирим мүбаризәсинә кирмәмишдир! Һәр дәгигә өз үмумсинфи, јә'ни өз сијаси мәнафејини ән мәһдуд, ән ијрәнч хүсуси мәнафејә гурбан верән вә өз нүмајәндәләриндән дә бу чүр гурбанлар вермәји тәләб едән буржуазија инди фәрјад гопарыр ки, пролетариат буржуазијанын идеал сијаси мәнафејини өз мадди мәнафејинә гурбан вермишдир. Буржуазија өзүнү елә көстәрир ки, куја о көзәл инсан гәлбли бир мәхлуг олдуғу һалда, сосиалистләрин алдатдығы пролетариат ону анламамыш вә гәти дәгигәдә тәрк етмишдир. Һәм дә онун фәрјады бүтүн буржуа аләминдә әкс-сәда ојадыр. Мән бурада, әлбәттә, дајаз алман сијасәтчиләри вә кәмсавадларындан данышмырам. Мән, мәсәлән, јенә «Economist» журналыны нәзәрдә тутурам; чүнки бу журнал һәлә 1851-чи ил нојабрын 29-да, јә'ни дөвләт чеврилишиндән дөрд күн әввәл Бонапарты «гајда-ганун кешикчиси», Тјерләри вә Берјеләри исә «анархист» е'лан етдији һалда, 1851-чи ил декабрын 27-дә, Бонапарт бу «анархистләри» сакитләшдирәндән сонра бағырыр ки, «авам, күт, тәрбијәсиз пролетар күтләләри чәмијјәтин орта вә јүксәк тәбәгәләринин истe'дадына, билијинә, интизамына, мә'нәви тә'сиринә, әгли еһтијат гүввәсинә вә мә'нәви нүфузуна» хәјанәт етмишләр. Күт, авам вә алчаг күтлә мәһз буржуа күтләсинин өзү иди.

Доғрудур, 1851-чи илдә Франсада кичик тичарәт бөһраны кими бир шеј олмушду. Февралын ахырларында ихрачатын 1850-чи илә нисбәтән азалдығы ашкар олду, мартда тичарәт тәнәззүл етди вә фабрикләр бағланмаға башлады, апрелдә сәнаје департаментләринин вәзијјәти феврал күнләриндән сонракы кими ағыр көрүнүрдү, мајда ишләр һәлә дә дүзәлмәмишди, һәлә ијунун 28-дә Франса банкынын еһтијаты әманәтләрин

чох артмасы вә вексelləри сконто етмәк әмәлиjjатынын jени дәрәчәдә чох азалмасы сәнаjедә дурғунлуг олдуғуну көстәрирди вә jалныз октjабрын орталарында ишләр jаваш-jаваш дүзәлмәjә башлады. Франсыз буржуазиjасы бу тичарәт дурғунлуғуну халис сиjаси сәбәбләрлә, парламентлә ичраиjjә һакимиjjәти арасындакы мүбаризә илә, мүвәггәти идарә формасынын сабит олмамасы илә, 1852-чи ил маjын икинчи базар күнү кими дәһшәтли перспективин көзләнилмәси илә изаһ едирди. Мән инкар етмирәм ки, бүтүн бу вәзиjjәт Парисдә вә департаментләрдә бә'зи сәнаjе саһәләринин тәнәззүлүнә тә'сир көстәрмишди. Лакин һәр һалда сиjаси шәраитин бу тә'сири jалныз jерли вә чүз'и бир тә'сир иди. Бунун ән jахшы сүбуту одур ки, тичарәт мәһз октjабрын орталарында, jә'ни мәһз о заман jахшылашмаға башламышды ки, сиjаси вәзиjjәт писләшмишди, сиjаси үфүгү гара булудлар бүрүмүшдү вә һәр дәгигә Jелисеj сараjындан көj курултусу гопачағыны көзләмәк оларды. «Исте'дады, билиjи, узагкөрәнлиjи вә әгли еһтиjат гүввәси» бурнунун учундан ирәли кетмәjән франсыз буржуасы Лондон сәнаjе сәркисинин[228] давам етдиjи бүтүн мүддәтдә өз тичарәт фәлакәтләринин сәбәбини бурну илә дуjа биләрди. Франсада фабрикләр бағландығы бир заманда Инкилтәрәдә тичарәт ифласлары башланмышды. Франсада апрел вә маjда сәнаjе чахнашмасы ән jүксәк нөгтәjә чатмышдыса, Инкилтәрәдә апрел вә маjда тичарәт чахнашмасы ән jүксәк нөгтәjә чатмышды. Истәр Франсада, истәрсә дә Инкилтәрәдә jун истеһсалы, ипәк сәнаjеси зәрәр чәкирди. Инкилтәрә памбыг парча фабрикләри ишләмәкдә давам етсә дә, даһа 1849 вә 1850-чи илләрдәки кими мәнфәәт көтүрмүрдү. Бүтүн фәрг анчаг бунда иди ки, Франсада сәнаjе бөһраны, Инкилтәрәдә исә тичарәт бөһраны вар иди, Франсада фабрикләр бағланырды, Инкилтәрәдә исә өз истеһсалыны кенишләндирирди, лакин әввәлки илләрә нисбәтән даһа аз әлверишли шәраитдә кенишләндирирди, Франсада ән чох ихрачат, Инкилтәрәдә исә ән чох идхалат зәрәр чәкмишди. Бунун көзә чарпан үмуми сәбәбини, аjдындыр ки, Франсанын сиjаси үфүгү даирәсиндә ахтармаг лазым кәлмир. 1849 вә 1850-чи илләр ән jүксәк мадди тәрәгги вә ифрат истеһсал илләри иди ки, бунун да нәтичәләри jалныз 1851-чи илдә өзүнү көстәрди. Бу илин әввәлләриндә ифрат истеһсал, гаршыдакы сәнаjе сәркиси үзүндән хүсусилә күчләнди. Буна ашағыдакы хүсуси шәраит дә әлавә олду: әввәлчә 1850 вә 1851-чи илләрдә памбыг мәһсулу гыт иди, сонра да памбыг мәһсулунун көзләнилдиjиндән jахшы олачағына jәгинлик һасил олмушду, памбығын гиjмәти әввәлчә jүксәлирди, сонра гәфләтән ашағы дүшдү, — бир сөзлә памбығын гиjмәти галхыб-дүшүрдү. Барама, һәр һалда Франсада, орта

дәрәчәдән аз јығылмышды. Нәһајәт, 1848-чи илдән е'тибарән јун сәнајеси о гәдәр артмышды ки, јун истеһсалы онунла ајаглаша билмирди вә хам јунун гијмәтләри јун мә'мулаты гијмәтләринә нисбәтән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә галхмышды. Беләликлә, биз көрүрүк ки, дүнја мигјасында үч сәнаје саһәсинә лазым олан хаммал вәзијјәтиндә тичарәт дурғунлуғу үчүн үч чүр әсас вар иди. 1851-чи илин заһири бөһраны, бу хүсуси шәраитдән әлавә ифрат истеһсал вә һәдсиз еһтикардакы илишикдән башга бир шеј дејилди ки, онлар бу илишикләрдә сәнаје дөвраны әрзиндә бүтүн гүввәләри топлајыб тсиклин ахырынчы һиссәсини чапараг кечмәздән вә јенидән өз башланғыч нөгтәсинә, *үмуми тичарәт бөһранына* гајытмаздан әввәл даим баш верир. Тичарәт тарихинин белә фасиләләри әрзиндә Инкилтәрәдә тичарәт ифласлары баш верир, Франсада исә сәнаје өзү дајаныр, — гисмән она көрә ки, ону бүтүн базарлардан инкилисләрин рәгабәти сыхышдырыб чыхарыр вә Франса сәнајеси артыг о заман бу рәгабәтә давам кәтирә билмир, гисмән дә она көрә ки, Франса сәнајеси зинәт шејләри истеһсал едән бир сәнаје олдуғуна көрә, ишләрдә баш верән һәр бир дурғунлуг она хүсусилә тә'сир едир. Беләликлә, Франсаја үмуми бөһранлардан башга, бир дә өз хүсуси, милли тичарәт бөһранлары үз верир, лакин бу бөһранлар јерли Франса шәраитиндән даһа чох дүнја базарынын үмуми вәзијјәти илә мүәјјән олунур вә ондан асылыдыр. Франсыз буржуасынын јанлыш дүшүнчәсинә инкилис буржуасынын мүһакимәсини гаршы гојмаг марагсыз олмаз. Чох ири Ливерпул ширкәтләриндән бири өзүнүн 1851-чи ил тичарәт һесабатында јазыр:

«Чох аз ил олмушдур ки, она әввәлчә бәсләнән үмидләр кечән илки гәдәр боша чыхсын. Һамынын көзләдији күчлү тәрәгги әвәзиндә бу ил бүтүн ахырынчы ијирми беш илдә адамы ән чох чашдырыб руһдан салан илләрдән бири олду. Бу, әлбәттә, сәнаје синифләринә дејил, јалныз тичарәт синифләринә аиддир. Лакин бу илин әввәлләриндә, шүбһәсиз, бунун әксини көзләмәк үчүн кифајәт гәдәр әсас вар иди: мал еһтијатлары аз иди, капитал бол иди, әрзаг учуз иди, бол мәһсул көтүрүләчәјинә бөјүк үмид вар иди; континентдә һеч бир шејин позмајачағы сүлһ вар иди вә өлкәдә һеч бир сијаси чәтинлик вә ја малијјә чәтинлији јох иди, — доғрудан да, зәнн етмәк оларды ки, тичарәт өз ганадларыны һәмишәкиндән даһа кениш ача биләрди... Бәс бу әлверишсиз нәтичәни нә илә изаһ етмәли? Бизим фикримизчә, — истәр идхалат, истәрсә дә ихрачат шејләри *тичарәтинин һәддиндән артыг артмасы илә.* Әкәр бизим тачирләр өзләри өз фәалијјәтләрини даһа мәһдуд чәрчивәјә салмасалар, һәр үч илдән бир баш верә биләчәк чахнашмадан башга һеч бир шеј бизи мүвазинәтдә сахлаја билмәз».

Инди бу тичарәт чахнашмасы ичәрисиндә франсыз буржуасыны вә онун тичарәтдән чашыб галмыш бејнини тәсәввүр едәк, зира онун бејнини: дөвләт чеврилишләри вә үмуми сечки һүгугунун бәрпа едиләчәји һаггындакы шајиәләр, парламент-

лə ичраиjjə һакимиjjəти арасындакы мүбаризə, бир-биринин зиддинə кедəн орлеанистлəрлə лекитимистлəрин интригалары, Чəнуби Франсада коммунист гəсдлəри, Нjевр вə Шер департаментлəриндəки сахта кəндли үсjанлары, президентлиjə мүхтəлиф намизəдлəр һаггындакы рекламлар, гəзетлəрин курултулу шүарлары, республикачыларын конститусиjаны вə үмуми сечки һүгугуну əлдə силаһ мүдафиə етмəк һəдəлəри, мүһачирəтдə олан in partibus[81] гəһрəманларын 1852-чи ил маjын икинчи базар күнү гиjамəт гопачағыны хəбəр верəн апостол мəктублары даим кəмирир, тəнкə кəтирир вə сəрсəм едир, — буну тəсəввүр едəндə биз баша дүшəрик ки, нəjə көрə буржуазиjа говушма, jенидəн нəзəрдəн кечирмə, узатма, конститусиjа, кизли фəалиjjəт, коалисиjа, мүһачирəт, гəсбкарлыг вə ингилабдан ибарəт тəсвирəкəлмəз, сарсыдычы һəрч-мəрчлик ичəрисиндə боғулараг, өз парламентли республикасына дəличəсинə бағырыб деjир: *«Сонсуз дəһшəтдəнсə, дəһшəтли сон jахшыдыр!»*

Бонапарт бу бағыртыны баша дүшдү. Онун баша дүшмəсини кредиторларын артмагда олан сəбрсизлиjи күчлəндирирди, кредиторлара елə кəлирди ки, күнəш һəр дəфə ахшам батыб президентлиjин ахырынчы күнүнү, 1852-чи ил маjын икинчи базар күнүнү jахынлашдырдыгча, көj чисимлəринин һəрəкəти онларын jер үзүндəки векселлəринə протест верир. Онлар əсил мүнəччим олмушдулар. Милли мəчлис Бонапарты онун һакимиjjəтинин конститусиjа jолу илə узадылачағы үмидиндəн мəһрум етди; принс Жуанвилин намизəдлиjи даһа тəрəддүдə jол вермирди.

Əкəр бир заман бир һадисə һəлə баш вермəздəн чох əввəл өз көлкəсини ирəлиjə салмышдырса, бу, мəһз Бонапартын дөвлəт чеврилиши олмушдур. Һəлə 1849-чу ил jанварын 29-да Бонапарт сечилдикдəн анчаг бир аj сонра Шангарнjеjə бу мə'нада бир тəклиф етмишди. Онун өз баш назири Одилон Барро 1849-чу илин jаjында үстүөртүлү, Тjер исə 1850-чи илин гышында тамамилə ачыг-ашкар дөвлəт чеврилиши сиjасəтиндəн данышырды. 1851-чи илин маjында Персинjи бир даһа тəшəббүс етди ки, Шангарнjенин дөвлəт чеврилишинə тəрəфдар чыхмасыны тə'мин етсин, «Messager de l'Assemblée»[229] исə онларын данышыгларыны дəрч етди. Бонапартист гəзетлəр һəр дəфə парламент фыртынасы гопанда, дөвлəт чеврилиши илə һəдəлəjирдилəр; һəм дə бөһран нə гəдəр чох jахынлашырдыса, онлар бир о гəдəр чəсарəтлə данышырдылар. Бонапартын һəр кечə һəр ики чинсдəн олан мəшһур фырылдагчыларла дүзəлтдиjи еjш-ишрəт мəчлислəриндə һəр дəфə кечə jарысы jахынлашанда, арасы кəсилмəjəн ички диллəри ачанда вə хəjаллары чошдуранда, дөвлəт чеврилиши ертəси күн сəһəрə тə'jин едилирди. Гылынчлар гындан чыхыр, бадəлəр чинкилдəjирди, депутат-

лар пәнчәрәдән бајыра атылырды, император либасы Бонапартын әјнинә тахылырды, лакин сәһәр ачыланда хәјал кабусу дағылыб кедирди вә һејрәтә кәлән Парис ағзыны сахлаја билмәјән гызлардан вә өзүнү чәкән пәрәстишкарлардан ешидиб өјрәнирди ки, бир даһа тәһлүкәдән саламат гуртармышдыр. Coup d'état* һаггындакы шајиәләр сентјабр вә октјабрда бирчә дәгигә дә кәсилмирди. Рәнкли дакерротип кими көлкә артыг рәнкләрә бојанырды. Сентјабр вә октјабр ајларында чыхан Авропа гәзетләрини вәрәгләдикдә, дәрһал ашағыдакы мәзмунда хәбәрләр көрмәк олар: «Парис дөвләт чеврилиши һаггында шајиәләрлә долудур. Дејирләр ки, кечә гошун пајтахты тутачаг, сәһәр исә декретләр верилиб Милли мәчлис дағыдылачаг, Сена департаменти мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едиләчәк, үмуми сечки һүгугу бәрпа едиләчәк вә халга мүрачиәт олуначагдыр. Дејирләр ки, Бонапарт бу ганунсуз декретләри кечирмәк үчүн назирләр ахтарыр». Бу хәбәрләр даим белә бир мәш'ум ифадә илә битир: *«Тә'хирә салынмышдыр»*. Дөвләт чеврилиши Бонапартын һеч вахт бејниндән чыхмајан бир идеја иди. О, Франсаја бу идеја илә гајытмышды. Бу идејанын о гәдәр дүшкүнү иди ки, даим буну билдирир, дилиндән гачырырды. Бонапарт о гәдәр зәиф иди ки, өз идејасындан ејни дәрәчәдә тез-тез дә имтина едирди. Парислиләр бу дөвләт чеврилишинин көлкәсинә бир кабус кими о гәдәр алышмышдылар ки, бу чеврилиш, нәһајәт, чанлы бир шәкилдә мејдана чыханда, буна инанмаг истәмирдиләр. Беләликлә, дөвләт чеврилишинин баш тутмасынын сәбәби һеч дә о дејилди ки, 10 декабр Чәмијјәтинин башчысы чох кизли иш көрүрдү вә Милли мәчлиси гәфләтән јахаламышды. Бу чеврилиш баш тутдуса, *Бонапартын* бошбоғазлығына бахмајараг вә *Мәчлис* бундан тамамилә хәбәрдар олдуғу һалда баш тутду, чүнки бундан әввәлки һадисәләрин кедишинин зәрури, лабүд нәтичәси иди.

Октјабрын 10-да Бонапарт үмуми сечки һүгугуну бәрпа етмәк гәрарыны назирләрә билдирди, октјабрын 16-да назирләр истe'фа вердиләр, октјабрын 26-да Парис Торинји һөкумәти дүзәлдилдијини өјрәнди. Ејни заманда полис префекти Карлјенин јеринә Мопа кәтирилди, биринчи дивизијанын рәиси Манјан исә ән е'тибарлы полклары пајтахта кәтирди. Нојабрын 4-дә Милли мәчлис јенидән өз ичласларына башлады. Мәчлисә, кечилмиш курсу гыса, јығчам конспектлә тәкрар етмәкдән вә өзүнүн анчаг өлдүкдән сонра дәфн олундуғуну гејд етмәкдән башга бир шеј галмырды.

Ичраијјә һакимијјәтинә гаршы мүбаризәдә Мәчлисин итир-

---

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*

дији биринчи мөвге һөкумәт иди. Мәчлис халис сахта Торинји һөкумәтини тамамилә танyјыб гәбул етмәклә бу иткијә тәнтәнәли сурәтдә гол чәкмәли олду. Даими комиссија өзүнү јени кабинет адындан тәгдим едән ч. Жирону күлүшлә гаршылады. Үмуми сечки һүгугуну бәрпа етмәк кими күчлү бир тәдбир үчүн белә зәиф бир һөкумәт! Лакин һәр шеј мәһз ондан ибарәт иди ки, парламент *васитәси илә* һеч бир иш көрүлмәсин вә һәр бир иш парламентин *әксинә* көрүлсүн.

Милли мәчлис лап ачылдығы күн Бонапартдан бир мәктуб алды; бу мәктубда Бонапарт үмуми сечки һүгугунун бәрпа олунмасыны вә 1850-чи ил 31 мај ганунунун ләғв едилмәсини тәләб едирди. Һәмин күн онун назирләри бу мә'нада бир декрет ирәли сүрдүләр. Мәчлис декретин тә'хирә салынмаз олдуғу һаггында назирләрин тәклифини дәрһал, ганунун өзүнү исә нојабрын 13-дә 348 сәсә гаршы 355 сәслә рәдд етди. Беләликлә, Мәчлис өз мандатыны бир даһа чырды, бир даһа тәсдиг етди ки, халгын азад сечилмиш нүмајәндәлијиндән бир синфин гәсбкар парламентинә чеврилмишдир, бир даһа е'тираф етди ки, парламентин башыны милләтин бәдәни илә бирләшдирән әзәләләри өзү кәсмишдир.

Әкәр ичраијјә һакимијјәти үмуми сечки һүгугуну бәрпа етмәк тәклифи илә Милли мәчлисә гаршы халга мүрачиәт едирдисә, ганунверичи һакимијјәт квесторларын ганун лајиһәси илә халга гаршы ордуја мүрачиәт едирди. Бу ганунла Милли мәчлис өзүнүн билаваситә гошун чағырмаг, парламент ордусу јаратмаг һүгугуну гәти сурәтдә мөһкәмләтмәји нәзәрдә тутурду. Беләликлә, Милли мәчлис ордуну өзү илә халг арасында, өзү илә Бонапарт арасында мүнсиф тә'јин етмәклә, ордуну дөвләтдә һәлледичи гүввә кими танымагла, дикәр тәрәфдән, тәсдиг етмәли иди ки, бу гүввә үзәриндә өз һөкмранлыг һүгугундан артыг чохдан әл чәкмишдир. Милли мәчлис дәрһал гошун чағырмаг әвәзиндә, өзүнүн гошун чағырмаг һүгугуну мүзакирәјә гојмагла өз күчүнә шүбһә етдијини көстәрди. Милли мәчлис квесторларын ганун лајиһәсини рәдд етмәклә, өз күчсүзлүјүнү ачыгча е'тираф етди. Бу ганун лајиһәсинә 108 сәсдән ибарәт азлыг сәс вердијинә көрә лајиһә кечмәди: Дағ онун мүгәддәратыны һәлл етди. Дағ Буридан ешшәји вәзијјәтиндә иди, анчаг белә бир фәрглә ки, аз-чох чәлбедичи ики чәнкә отдан бирини сечмәк дејил, аз-чох мөһкәм ики көтәкдән бирини сечмәли олурду. Бир тәрәфдән Шангарнједән горхур, дикәр тәрәфдән дә Бонапартдан горхурду: е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу вәзијјәт һеч дә гәһрәман вәзијјәтинә бәнзәмирди.

Бәләдијјә сечкиләри һаггында гајда-ганун партијасынын өзүнүн тәклиф етдији гануна нојабрын 18-дә дүзәлиш верилди,

һәмин дүзәлишә көрә, бәләдијјә сечичиләриндән тәләб олунурду ки, онлар сечки јериндә үч ил дејил, чәми бир ил јашамыш олсунлар. Бу дүзәлиш чәми бирчә сәс чохлуғу илә рәдд едилди, лакин дәрһал ашкара чыхдығы кими, бу сәс дә сәһв һесабланмышды. Дүшмән фраксијалара парчаланмыш гајда-ганун партијасы өз мүстәгил парламент әксәријјәтини артыг чохдан итирмишди. Инди мә'лум олду ки, парламентдә үмумијјәтлә артыг һеч бир әксәријјәт јохдур. Милли мәчлис *гәрар гәбул етмәк бачарығыны итирмишди.* Онун тәркибиндәки атомлар артыг һеч бир илишмә гүввәси илә бир-биринә бағлы дејилди, мәчлис сон нәфәсини верди, дөнүб бир чәсәд олду.

Нәһајәт, фәлакәтдән бир нечә күн әввәл буржуазијанын парламентдән кәнардакы күтләси парламентдәки буржуазија илә әлагәни кәсдијини бир даһа тәнтәнәли сурәтдә билдирмәли олду. Парламент гәһрәманы олмаг е'тибары илә парламент кретинизми кими әлачсыз хәстәлијә ән чох тутулмуш олан Тјер, парламентин вәфатындан сонра Дөвләт шурасы илә јени бир парламент интригасы дүшүндү ки, бу да президенти конститусија чәрчивәсиндә мөһкәм сахламаг мәгсәди күдән мәс'улијјәт гануну иди. Сентјабрын 15-дә, Парисдә јени өртүлү базарын бүнөврәси гојулмасы мүнасибәти илә базар ханымларыны, балыг сатан гадынлары Мазанјелло гәдәр мәфтун едән Бонапарт, — доғрудур, балыг сатан бир гадын һәгиги күчүнә көрә он једди нәфәр бурграфа бәрабәр иди,—квесторларын ганун лајиһәси вериләндән сонра Јелисеј сарајында гонаг етдији лејтенантлары да ејни дәрәчәдә мәфтун едән Бонапарт — инди, нојабрын 25-дә, Лондон сәнаје сәркисинә көрә онун әлиндән медал алмаг үчүн сиркдә топланан сәнаје буржуазијасыны да өз ардынча апарды. Онун нитгинин характерик һиссәсини «Journal des Dèbats»-дан көтүрүрәм:

«Бу гәдәр көзләнилмәз мүвәффәгијјәтләр мәнә ихтијар верир тәкрар едим ки, Франса республикасына, бир тәрәфдән, демагогларын, дикәр тәрәфдән дә монархија хәјалларынын төрәтдији нараһатлыгдан даим зәрәр көрмәк әвәзиндә, өз реал мәнафејинин гејдинә галмаг вә өз идарәләрини ислаһ етмәк имканы верилсәјди, бу республика нә гәдәр дә әзәмәтли оларды. (Амфитеатрын һәр тәрәфиндән ешидилән курултулу, чошгун вә сүрәкли алгышлар.) Монархија хәјаллары һәр чүр тәрәггијә вә сәнајенин бүтүн мүһүм саһәләринә мане олур. Тәрәгги әвәзиндә анчаг мүбаризә кедир. Биз көрүрүк ки, әввәлләр крал һакимијјәтинин вә крал имтијазларынын ән гызғын мүдафиәчиси оланлар үмуми сечки һүгугундан доған һакимијјәти садәчә зәифләтмәк үчүн, Конвент руһунда һәрәкәт едирләр. (Курултулу вә сүрәкли алгышлар.) Биз көрүрүк ки, ингилабдан ән чох зәрәр чәкиб ондан ән чох шикајәтләнән адамлар јени ингилаб фитнәси дүзәлдирләр вә бунларын һамысындан мәгсәд анчаг милләтин ирадәсини сыхмагдыр... Мән сизә кәләчәк үчүн раһатлыг вә'д едирәм» вә саирә вә саирә. («Афәрин, афәрин», «мин афәрин» сәсләри ешидилир.)

Беләликлә, сәнаје буржуазијасы 2 декабр дөвләт чеврилишинә, парламентин арадан галдырылмасына, өз һөкмранлығынын мәһв едилмәсинә, Бонапарт диктатурасына итаәткарлыгла әл чалыр. Нојабрын 25-дәки курултулу алгышлара декабрын 4-дәки топ атәшинин курултусу чаваб верди вә ән чох сә'јлә әл чалан ч. Саллhandрузун еви топ күлләси илә ән чох дағылмыш олду.

Кромвел Узун парламенти[230] дағытдығы заман ичлас салонуна тәк кәлиб, парламентин мүәјјән едилән вахтдан бирчә дәгигә дә артыг јашамасына имкан вермәмәк үчүн чибиндән саатыны чыхармыш вә парламентин һәр үзвүнү шән мәзһәкәли истеһзаларла јола салмышды. Өзүнүн бу илк тимсалындан даһа кичик олан Наполеон һәр һалда брүмерин 18-дә Ганунверичи мәчлисә кетди вә она, доғрудур, сәси боғула-боғула олса да, — өлүм һөкмүнү охуду. Һәм дә әлиндә Кромвелдән вә ја Наполеондан тамамилә фәргли бир ичраијјә һакимијјәти олан икинчи Бонапарт өз нүмунәсини үмумдүнја-тарихи салнамәләриндә дејил, 10 декабр Чәмијјәти салнамәләриндә, чинајәт мәһкәмәси салнамәләриндә ахтарырды. О, Франса банкындан 25 милјон франк оғурлады, кенерал Мањјаны бир милјона, әскәрләрин һәр бирини—үстәлик олараг араг да вермәклә 15 франка сатын алды, кечә оғрусу кими кизличә өз әлбирләри илә көрүшдү, парламентин ән тәһлүкәли башчыларынын мәнзилләринә сохулмағы, Кавенјакы, Ламорисјери, Лефлону, Шангарнјени, Шаррасы, Тјери, Базы вә башгаларыны јатагдан чыхарыб һәбсханаја апармағы, Парисин башлыча јерләрини вә парламент бинасыны гошунла тутмағы, сәһәр тездән бүтүн пајтахтын һәр јеринә реклам лөвһәләри јапышдырылыб Милли мәчлисин вә Дөвләт шурасынын дағыдылдығыны, үмуми сечки һүгугунун бәрпа едилдијини вә Сена департаментинин мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилдијини билдирмәји әмр етди. Бир гәдәр сонра исә «Moniteur»-дә belә бир сахта сәнәд дәрч етдирди ки, куја бир сыра нүфузлу парламент хадимләри онун әтрафында топлашараг, фөвгәл'адә Дөвләт шурасы тәшкил етмишләр.

Парламентин галыглары, башлыча олараг лекитимист вә орлеанистләр онунчу даирә бәләдијјә идарәсиндә топлашараг, бир чох дәфә «Јашасын республика!» дејә бағырмагла, Бонапартын вәзифәсиндән көтүрүлмәсинә сәс верирләр, бинанын гаршысына топлашыб бош-бош бахан чамаата әбәс јерә мүрачиәт едирләр, нәһајәт, онлары Африка атычыларынын мүһафизәси алтында Орсе гышласына, орадан да мәһбус каретләринә миндириб һәбсханаја — Мазаса, Һам вә Венсенә апарырлар. Гајда-ганун партијасынын, Ганунверичи мәчлисин вә феврал ингилабынын агибәти белә олду.

Нәтиҹәјә кечмәздән әввәл феврал ингилабы тарихинин гыса схемини верәк.

I. *Биринҹи дөвр.* 1848-чи ил февралын 24-дән мајын 4-дәк. Феврал дөврү. Башланғыч. Үмуми гардашлашма комедијасы.

II. *Икинҹи дөвр.* Республиканын вә Милли мүәссисләр мәҹлисинин тә'сис едилмәси дөврү.

1) 1848-чи ил мајын 4-дән ијунун 25-дәк. Бүтүн синифләрин пролетариата гаршы мүбаризәси. Ијун күнләриндә пролетариатын мәғлубијјәти.

2) 1848-чи ил ијунун 25-дән декабрын 10-дәк. Халис буржуа республикачыларынын диктатурасы. Конститусијанын һазырланмасы. Парисин мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилмәси. Декабрын 10-да Бонапартын президент сечилмәси илә буржуа диктатурасынын арадан галдырылмасы.

3) 1848-чи ил декабрын 20-дән 1849-чу ил мајын 28-дәк. Мүәссисләр мәҹлисинин Бонапарта вә онунла бирләшмиш гајда-ганун партијасына гаршы мүбаризәси. Мүәссисләр мәҹлисинин мәһв олмасы. Республикачы буржуазијанын мәғлубијјәти.

III. *Үчүнҹү дөвр. Конститусијалы республика* вә *Ганунвериҹи милли мәҹлис* дөврү.

1) 1849-чу ил мајын 28-дән 1849-чу ил ијунун 13-дәк. Хырда буржуазијанын буржуазијаја вә Бонапарта гаршы мүбаризәси. Хырда буржуа демократијасынын мәғлубијјәти.

2) 1849-чу ил ијунун 13-дән 1850-чи ил мајын 31-дәк. Гајда-ганун партијасынын парламент диктатурасы. Гајда-ганун партијасы үмуми сечки һүгугуну ләғв етмәклә өз һөкмранлығыны баша чатдырыр, лакин парламент һөкумәтини итирир.

3) 1850-чи ил мајын 31-дән 1851-чи ил декабрын 2-дәк. Парламент буржуазијасы илә Бонапарт арасында мүбаризә.

a) 1850-чи ил мајын 31-дән 1851-чи ил јанварын 12-дәк. Парламент ордунун баш команданлығыны итирир.

b) 1851-чи ил јанварын 12-дән апрелин 11-дәк. Парламент инзибати һакимијјәти јенидән өзүнә табе етмәк тәшәббүсләриндә мәғлубијјәтә уғрајыр. Гајда-ганун партијасы мүстәгил парламент әксәријјәтини итирир. Онун республикачыларла вә Дағ илә коалисијасы.

c) 1851-чи ил апрелин 11-дән октјабрын 9-дәк. Јенидән нәзәрдән кечирмә, говушма, вәкаләти узатма тәшәббүсләри. Гајда-ганун партијасы өзүнүн ајры-ајры тәркиб һиссәләринә парчаланыр. Буржуа парламентинин вә буржуа мәтбуатынын буржуазија күтләси илә әлагәни гәти сурәтдә кәсмәси.

d) 1851-чи ил октјабрын 9-дан декабрын 2-дәк. Парламентлә иҹраијјә һакимијјәти арасында әлагәнин ачыгча кәсилмәси. Парламент өлүр, өз синфинин, ордунун, бүтүн башга синиф-

ләрин тәрк етдији парламент деврилир. Парламентли идарә үсулунун вә буржуазија һакимијјәтинин мәһв олмасы. Бонапартын гәләбәси. Империјанын бәрпасынын күлүнч тәглиди.

VII

Ичтимаи республика феврал ингилабы әрәфәсиндә бир ибарә, кәләчәкдән хәбәр верән бир амил олду. 1848-чи илин ијун күнләриндә бу республика *Парис пролетариатынын* ганы ичәрисиндә боғулду, лакин драмын сонракы сәһнәләриндә бир кабус кими мејдана чыхды. *Демократик республика* сәһнәјә кәлди. Бу республика 1849-чу ил ијунун 13-дә өзүнүн гачмыш *хырда буржуалары* илә бирликдә јох олду, лакин гачаркән өз архасынча бир чох курултулу рекламлар бурахды. Буржуазија илә бирликдә *парламентли республика* бүтүн сәһнәни әлә кечирди, тамамилә кенишләнди, лакин 1851-чи ил 2 декабр күнү бирләшмиш ројалистләрин дәһшәтли: «Јашасын республика!» бағыртылары илә ону дәфн етди.

Франсыз буржуазијасы зәһмәткеш пролетариатын һөкмранлығына мүгавимәт көстәрирди, одур ки, һакимијјәти 10 декабр Чәмијјәтинин шефи башда олмагла лүмпен-пролетариата верди. Буржуазија Франсаја имкан вермирди ки, гырмызы анархијанын кәләчәк дәһшәтләри гаршысындакы горхудан өзүнә кәлсин — Бонапарт бу кәләчәји јахынлашдырды вә арагдан чуша кәлән гајда-ганун ордусу онун әмри илә, декабрын 4-дә Монмартр булвары илә Италија булварында өз пәнчәрәләри гаршысында дуран адлы-санлы буржуалары күлләләдиләр. Буржуазија гылынчы илаһиләшдирмишди — гылынч онун үзәриндә һөкмранлыг едир. О, ингилаби мәтбуаты мәһв етмишди — онун өз мәтбуаты мәһв едилмишдир. О, халг јығынчагларыны полисин нәзарәтинә тапшырмышды — онун өз салонлары полис нәзарәти алтындадыр. О, демократик милли гвардијаны дағытмышды — онун өз милли гвардијасы дағыдылмышдыр. О, мүһасирә вәзијјәти е'лан етмишди — онун өзүнә гаршы мүһасирә вәзијјәти е'лан едилмишдир. О, андлы ичласчылар мәһкәмәсини һәрби комиссијаларла әвәз етмишди — онун өз андлы ичласчылар мәһкәмәси һәрби комиссијаларла әвәз олунмушдур. О, халг мәктәбини кешишләрин ихтијарына вермишди — онун өз мәктәби үзәриндә кешишләр һөкмранлыг едирләр. О, мәһкәмәсиз сүркүнә көндәрирди — онун өзүнү мәһкәмәсиз сүркүнә көндәрирләр. О, чәмијјәтин һәр бир һәрәкәтини дөвләт һакимијјәтинин көмәји илә әзирди — дөвләт һакимијјәти онун чәмијјәтинин һәр бир һәрәкәтини әзир. О өз пул кисәсинә олан еһтирасы үзүндән өз сијасәтчи вә јазычыларына гаршы гијам едирди — онун сијасәтчи вә ја-

зычылары арадан галдырылмышдыр, онун ағзыны јумуб гәләмини сындырдыгдан сонра, пул кисәсини сојурлар. Мүгәддәс Арсени христианлара мүрачиәтлә бағырыб дедији кими, буржуазија да јорулмаг билмәдән ингилаба мүрачиәтлә бағырыб дејирди: «Fuge, tace, quiesce! — Гач, сус, сакит ол!» — Бонапарт буржуазијаја мүрачиәтлә бағырыб дејир: «Fuge, tace, quiesce! — Гач, сус, сакит ол!»

Франсыз буржуазијасы Наполеонун «Dans cinquante ans, l'Europe sera républicaine ou cosaque»* дилеммасыны чохдан һәлл етмишдир. Франсыз буржуазијасы буну «république cosaque»** шәклиндә һәлл етмишдир. Буржуа республикасынын шаһ әсәрини ијрәнч бир әждаһаја чевирмәк үчүн Сирсејанын чадулары лазым дејилди. Бу республика заһири нәзакәтиндән башга һеч бир шеј итирмәмишдир. Бу күнкү Франса*** һазыр шәкилдә парламентли республикада вар иди. Сүнкү илә бирчә дәфә санчмаг кифајәт иди ки, говуг партласын вә әждаһа ашкара чыхсын.

Нәјә көрә Парис пролетариаты декабрын 2-дән сонра үсјан етмәди?

Буржуазијанын деврилмәси һаггында һәләлик анчаг декрет верилмишди, декрет һәлә јеринә јетирилмәмишди. Пролетариатын һәр һансы бир чидди үсјаны дәрһал буржуазијаны јенидән чанландырар, ону орду илә барышдырар вә фәһләләр үчүн икинчи ијун мәғлубијјәти һазырларды.

Декабрын 4-дә буржуалар вә дүканчылар пролетариаты гызышдырыб мүбаризәјә тәһрик едирдиләр. Һәмин күн ахшам милли гвардијанын бир нечә легиону силаһлы вә һәрби палтарда вурушма мејданына кәлмәји вә'д етмишди. Иш бундадыр ки, буржуалар вә дүканчылар билмишдиләр ки, Бонапарт 2 декабр тарихли декретләриндән бириндә кизли сәсвермәни ләғв едиб, өзләринин «һә» вә ја «јох» чавабыны сечичиләрин рәсми сијаһыларында өз адларынын габағында јазмағы әмр етмишди. Декабрын 4-дәки мүгавимәт Бонапарты горхуја салды. Онун әмри илә, кечә Парисин һәр јериндә кизли сәсвермәнин бәрпа олундуғуну е'лан едән лөвһәләр јапышдырылды. Буржуалар вә дүканчылар өз мәгсәдләринә чатдыгларыны күман етдиләр. Ертәси күн сәһәр мәһз дүканчылар вә буржуалар евдә галдылар.

Декабрын 1-дән 2-нә кечән кечә Бонапарт гәфләтән һүчум едәрәк, Парис пролетариатыны өз башчыларындан, өз баррикада командирләриндән мәһрум етди. Забитсиз бир орду олуб

---

* — «50 илдән сонра Аврупа республикачы вә ја казак Аврупасы олачагдыр». *Ред.*

** — «казак республикасы». *Ред.*

*** — јә'ни 1851-чи ил дөвләт чеврилишиндән сонракы Франса. *Ред.*

1848 вә 1849-чу илләрин ијун вә 1850-чи илин мај күнләриндән сонра Дағын бајрағы алтында мүбаризә етмәјә һеч бир һәвәси олмајан пролетариат Парисин үсјанчылыг шәрәфини хилас етмәји өз авангардына, кизли чәмијјәтләрә тапшырды; бу шәрәфи буржуазија о дәрәчәдә итаәткарлыгла һәрбиләрин өзбашыналығына вермишди ки, сонралар Бонапарт чох ачы бир дәлил ирәли сүрүб милли гвардијаны тәрксилаһ етмиш вә демишди: мән горхурам ки, бирдән анархистләр онун силаһындан онун өзүнә гаршы истифадә едәрләр!

"C'est le triomphe complet et définitif du socialisme!" *— Кизо 2 декабр чеврилишинә белә бир гијмәт верди. Лакин парламентли республиканын деврилмәсиндә пролетариат ингилабынын гәләбәси рүшејм һалында вардырса, онун һисс едилән ән јахын нәтичәси *Бонапартын парламент үзәриндә гәләбәси, ичраијјә һакимијјәтинин ганунверичи һакимијјәт үзәриндә гәләбәси, ибарә илә пәрдәләнмәјән гүввәнин ибарә гүввәси үзәриндә гәләбәси иди.* Парламентдә милләт өз үмуми ирадәсини ганун шәклинә салырды, јә'ни һаким синфин ганунуну өз үмуми ирадәси шәклинә салырды. Ичраијјә һакимијјәти гаршысында милләт өзүнүн һәр бир ирадәсиндән әл чәкир вә өзкә ирадәсинин бујуруғуна, нүфузуна табе олур. Ганунверичи һакимијјәтин әксинә олараг, ичраијјә һакимијјәти милләтин мухтаријјәти әксинә онун һетерономијасыны ифадә едир. Беләликлә, Франса бүтөв бир синфин истибдадындан санки јалныз онун үчүн хилас олмушду ки, бир фәрдин истибдадына, һәм дә һеч бир нүфузу олмајан фәрдин нүфузуна табе олсун. Мүбаризә, елә бил, бунунла битмишди ки, бүтүн синифләр ејни дәрәчәдә ачизлик вә ејни дәрәчәдә сукутла түфәнк гундағы гаршысында баш әјмишдиләр.

Лакин ингилаб әсаслы бир ингилабдыр. О һәлә гыл көрпүдән кечир. О өз ишини ардычыл сурәтдә көрүр. 1851-чи ил декабрын 2-нә гәдәр ингилаб өз һазырлыг ишинин јарысыны битирмишди, инди о бири јарысыны битирмәкдәдир. Әввәлчә ингилаб парламентли һакимијјәти тәкмилләшдирир ки, ону јыхмаға имканы олсун. Инди, ингилаб буна наил олandan сонра, *ичраијјә һакимијјәтини* тәкмилләшдирир, ону ән саф шәклинә салыр, ону тәкләјир, ону өз гаршысына јеканә бир һәдәф кими чыхарыр ки, өзүнүн бүтүн дағыдычы гүввәләрини она гаршы топласын. Ингилаб өз һазырлыг ишинин бу икинчи јарысыны баша чатдыранда, Авропа өз јериндән галхачаг вә тәнтәнә илә дејәчәкдир: Гоча көстәбәк, јери јахшы газырсан!**

Бу ичраијјә һакимијјәти, онун чох бөјүк бүрократик вә һәр-

---

* — «Бу, сосиализмин там вә гәти гәләбәсидир!» *Ред.*

** *Шекспир.* «Һамлет», I пәрдә, 5-чи сәһнә. *Ред.*

би тәшкилаты, онун чох мүрәккәб вә сүн'и дөвләт машыны, бу јарым милјонлуг мә'мурлар гошуну вә даһа јарым милјонлуг орду, Франса ҹәмијјәтинин бәдәнини санки бир тор кими бүрүјүб онун бүтүн мәсамәләрини тутан бу дәһшәтли түфејли организм мүтләгијјәтчи монархија дөврүндә, феодализмин сүгуту заманы мејдана кәлмишди вә бу сүгутун сүр'әтләнмәсинә көмәк едирди. Торпаг мүлкијјәтчиләринин вә шәһәрләрин сенјор имтијазлары дөвләт һакимијјәтинин ејни дәрәҹәдә чох атрибутуна чеврилди, феодал ә'јанлар мааш алан мә'мурлара чеврилдиләр, мал нүмунәләри јығыны кими алабәзәк гарышыг орта әср суверен һүгуглар хәритәси исә дөвләт һакимијјәтинин дүрүст мүәјјән едилән планына чеврилди ки, фабрикдә олдуғу кими, бурада да ејни әмәк бөлкүсү вә ејни мәркәзләшмә һөкм сүрүр. Милләтин мүлки бирлијини јаратмаг үчүн бүтүн хүсуси јерли, әрази, шәһәр вә әјаләт һакимијјәт органларыны мәһв етмәк вәзифәсини өз гаршысына гојан биринҹи Франса ингилабы мүтләгијјәтчи монархијанын башладығы мәркәзләшдирмә ишини даһа да инкишаф етдирмәли иди, лакин бунунла бирликдә һәмин ингилаб дөвләт һакимијјәтинин һәҹмини, атрибутларыны вә көмәкчиләринин сајыны да артырды. Наполеон бу дөвләт машыныны баша чатдырды. Лекитимист монархија илә Ијул монархијасы даһа бөјүк әмәк бөлкүсүндән башга һеч бир јени шеј әлавә етмәди, бу әмәк бөлкүсү исә, буржуа ҹәмијјәти дахилиндәки әмәк бөлкүсү јени мәнафе груплары јаратдыгҹа, демәли, јени дөвләт идарәси објектләри јаратдыгҹа артырды. Һәр бир *үмуми* мәнафе дәрһал ҹәмијјәтдән ајрылыб јүксәк, *ән үмуми* мәнафе кими ҹәмијјәтә гаршы дурурду, ҹәмијјәт үзвләринин өзфәалијјәти саһәсиндән чыхыб һөкумәт фәалијјәтинә аид олурду, — һәр һансы бир кәнд иҹмасынын көрпүсү, мәктәб бинасы вә коммунал әмлакындан башламыш Франсанын дәмир јоллары, милли әмлакы вә дөвләт университетләринә гәдәр һамысы белә иди. Нәһајәт, парламентли республика ингилаба гаршы мүбаризәсиндә ҹәза тәдбирләри илә бирликдә дөвләт һакимијјәтинин васитәләрини вә мәркәзләшмәсини дә күчләндирмәјә мәҹбур олду. Бүтүн чеврилишләр бу машыны сындырмаг әвәзиндә, ону тәкмилләшдирирди. Бир-бирини әвәз едәрәк һөкмранлыг үстүндә мүбаризә едән партијалар бу бөјүк дөвләт бинасыны әлә кечирмәји өз гәләбәси заманы башлыҹа гәнимәт һесаб едирди.

Лакин мүтләгијјәтчи монархија шәраитиндә, биринҹи ингилаб заманы, Наполеон заманы бүрократија буржуазијанын синфи һөкмранлығыны һазырламаг үчүн анҹаг бир васитә иди. Реставрасија заманы, Луи-Филипп вахты, парламентли республика вахты бүрократија һакимијјәтә чатмаға нә гәдәр ҹәһд етсә дә, һаким синфин әлиндә бир аләт иди.

Јалныз икинчи Бонапарт заманы дөвләт санки тамамилә мүстәгил олду. Дөвләт машыны вәтәндаш чәмијјәтинә гаршы өз мөвгејини о гәдәр мөһкәмләтди ки, инди бу дөвләт машынынын башында 10 декабр Чәмијјәтинин шефи вә гүрбәтдән кәлмиш мачәрапәрәстин бири дура билир; араг вә колбаса сатылмыш сәрхош һәрбиләрин јүксәкләрә галдырдығы бу мачәрапәрәст онлары даим јенидән колбас илә разы салмалы олур. Бурадан да горхаг бир мә'јуслуг, мисилсиз бир һәгарәт, рүсвајчылыг һисси ирәли кәлир, бу һәгарәт Франсанын синәсини сыхыб ону азад нәфәс алмаға гојмур. Франса өзүнү санки алчалдылмыш һисс едир.

Бунунла белә, дөвләт һакимијјәти һавадан асылы дејилдир. Бонапарт бир синфин, һәм дә Франса чәмијјәтиндә сајча ән чох олан синфин нүмајәндәсидир, *парсел кәндлиләринин* нүмајәндәсидир.

Бурбонлар ири торпаг мүлкијјәтинин сүлаләси, Орлеанлар исә пул сүлаләси олдуғу кими, Бонапартлар да кәндлиләрин, јә'ни франсыз халг күтләсинин сүлаләсидир. Кәндлиләрин сечдији нүмајәндә, буржуа парламентинә табе олан Бонапарт дејил, буржуа парламентини говуб дағыдан Бонапартдыр. Шәһәрләр 10 декабр сечкиләринин мә'насыны үч ил әрзиндә тәһриф едә билмиш вә империјанын бәрпа олуначағына кәндлиләрин бәсләдији үмиди боша чыхармышдылар. 1848-чи ил 10 декабр сечкиләри анчаг 1851-чи ил 2 декабр чеврилишиндә һәјата кечирилди.

Парсел кәндлиләри чох бөјүк бир күтлә тәшкил едирләр, бу күтләнин үзвләри ејни шәраитдә јашајыр, лакин бир-бири илә мүхтәлиф мүнасибәтләрә кирмирләр. Онларын истеһсал үсулу онларын арасында гаршылыглы әлагә доғурмаг дејил, онлары бир-бириндән ајырыр. Франсада јолларын пис олмасы вә кәндлиләрин јохсуллуғу нәтичәсиндә бу ајрылыг даһа да күчләнир. Онларын истеһсал саһәси, парсел бечәрмә заманы һеч бир әмәк бөлкүсүнә, елмин һеч бир шәкилдә тәтбигинә, демәли, һеч бир инкишаф мүхтәлифлијинә, һеч бир исте'дад мүхтәлифлијинә, ичтимаи мүнасибәтләрин һеч бир зәнкинлијинә јол вермир. Һәр бир ајрыча кәндли аиләси, демәк олар, өз-өзүнә јашајыр, истеһлак етдији шејләрин чох һиссәсини билаваситә өзү истеһсал едир, беләликлә дә өз јашајыш васитәләрини чәмијјәтлә мүнасибәтдән даһа чох, тәбиәтлә мүбадиләдән әлдә едир. Парсел, кәндли вә аилә; бунун јанында да башга бир парсел, башга бир кәндли вә башга бир аилә. Бу ваһидләр јығыны кәнд, кәндләр јығыны исә департамент тәшкил едир. Беләликлә, бир кисә картоф дәнәләри бир кисә картоф тәшкил етдији кими, франсыз милләтинин чох бөјүк күтләси дә анчаг ејни адлы кәмијјәтләрин садәчә чәмләнмәси

јолу илә әмәлә кәлир. Милјонларла аиләләр онларын һәјат тәрзини, мәнафе вә тәһсилини башга синифләрин һәјат тәрзиндән, мәнафе вә тәһсилиндән фәргләндирән вә тамамилә бир-биринә гаршы гојан игтисади шәраитдә јашадыгларына көрә, онлар бир синиф тәшкил едирләр. Парсел кәндлиләри арасында јалныз јерли әлагә олдуғуна көрә, онларын мәнафе ејнилији онларын арасында һеч бир бирлик, һеч бир милли әлагә, һеч бир сијаси тәшкилат јаратмадығына көрә, — онлар бир синиф тәшкил етмирләр. Буна көрә дә онлар өз синфи мәнафејини истәр парламент васитәси илә, истәрсә дә конвент васитәси илә өзләринин адындан мүдафиә едә билмирләр. Онлар өзләрини тәмсил едә билмирләр, онлары башгалары тәмсил етмәлидирләр. Онларын нүмајәндәси ејни заманда онларын ағасы, онларын үзәриндә дуран бир авторитет олмалыдыр, бу авторитет онлары башга синифләрдән горујан вә онлара јухарыдан јағыш вә күн ишығы јоллајан гејри-мәһдуд дөвләт һакимијјәти шәклиндә олмалыдыр. Демәли, парсел кәндлиләринин сијаси тә'сири нәтичә е'тибары илә өзүнү бунда көстәрир ки, ичраијјә һакимијјәти чәмијјәти өзүнә табе едир.

Тарихи ән'әнә франсыз кәндлиләриндә белә бир мистик әгидә доғурмушдур ки, әлләриндән чыхан бүтүн не'мәтләри Наполеон адлы бир адам онлара гајтарачагдыр. Будур, инди бириси тапылыб дејир ки, һәмин адам онун өзүдүр вә анчаг она көрә ки, Code Napoléon: «La recherche de la paternité est interdite»* маддәсинә әсасән онун ады Наполеондур. Ијирми иллик сәрсәриликдән вә бир сыра мә'насыз мачәралардан сонра, әввәлчәдән дејилән сөз һәгигәт олур вә бу адам франсызларын императору олур. Гардаш оғлунун бејниндән чыхмајан идеја һәјата кечир, чүнки бу идеја франсыз чәмијјәтинин сајча ән чох олан синфинин бејниндән чыхмајан идејаја ујғун кәлирди.

Лакин бурада мәнә е'тираз едиб дејә биләрләр: бәс Франсанын тамам јарысыны бүрүјән кәнди үсјанлары, бәс кәндлиләрин үзәринә ордунун һүчумлары, бәс кәндлиләрин күтләви сурәтдә һәбсә алынмасы, күтләви сурәтдә сүркүн едилмәси?

XIV Лүдовик заманындан бәри Франсада кәндлиләр «демагоглуг фитнәләри үстүндә» бу гәдәр тә'гиб едилмәмишдиләр.

Лакин хаһиш едирәм мәни баша дүшәсиниз. Бонапарт сүлаләси ингилабчы кәндлинин дејил, мүһафизәкар кәндлинин нүмајәндәсидир; парселлә мүәјјән едилән өз ичтимаи јашајыш шәраитиндән хилас олмаға чалышан кәндлинин дејил, бу шәраити вә бу парсели мөһкәмләтмәк истәјән кәндлинин нүма-

---

* — **Наполеон мәчәлләсинин:** «Ата ахтармаг гадағандыр». *Ред.*

јәндәсидир; шәһәрләрә гошулмаг вә өз күчү илә көһнә гајда-ганууну јыхмаг истәјән кәнд әһалисинин дејил, әксинә, өз күтлүјү үзүндән бу көһнә гајда-ганун ичәрисиндә гапаныб галан вә империја кабусунун ону вә онун парселини хилас едәҹәјини, она үстүн вәзијјәт јарадаҹағыны көзләјән кәнд әһалисинин нүмајәндәсидир. Бонапарт сүлаләси кәндли маарифинин дејил, онун мөвһуматынын нүмајәндәсидир, онун дүшүнҹәсинин дејил, дүшүнҹәсизлијинин нүмајәндәсидир, онун кәләҹәјинин дејил, онун кечмишинин нүмајәндәсидир, онун мүасир Севенналарынын[231] дејил, онун мүасир Вандејасынын[187] нүмајәндәсидир.

Парламентли республиканын үч иллик шиддәтли һөкмранлығы франсыз кәндлиләринин бир һиссәсини, һәләлик јалныз сәтһи шәкилдә олса да, Наполеон хүлјаларындан азад едиб ингилабиләшдирмишди; лакин онлар һәр дәфә һәрәкәтә кәләндә, буржуазија зор күчүнә онлары кери атырды. Парламентли республика заманы франсыз кәндлисинин шүурунда јени идејаларла ән'әнә арасында мүбаризә кедирди; бу просес кешишләрә гаршы кәнд мүәллимләринин арасы кәсилмәјән мүбаризәси шәклиндә давам едирди, — буржуазија мүәллимләри сакитләшдирирди. Кәндлиләр биринҹи дәфә оларaг чалышырдылар ки, һөкумәт фәалијјәтинә гаршы мүстәгил мөвге тутсунлар; бу да өзүнү мерләрлә префектләр арасындакы даими тоггушмаларда көстәрирди, — буржуазија мерләри вәзифәдән көтүрүрдү. Нәһајәт, Франсанын мүхтәлиф јерләриндә парламентли республика дөврүндә кәндлиләр өзләринин доғурдуғу ордуја гаршы үсјан едирдиләр, — буржуазија онлары мүһасирә вәзијјәти е'лан етмәк вә диван тутмагла ҹәзаландырырды. Инди мәһз һәмин буржуазија, күја буржуазијаны Бонапарта сатан күтләләрин, бу vile multitude*-нин күтлүјүндән фәрјад едир. Буржуазија өзү кәндли синфинин империјаја бағлылығыны зорла мөһкәмләдирди, бу кәндли дининин мејдана кәлмәси үчүн зәмин тәшкил едән вәзијјәти сә'јлә мүдафиә едиб горујурду. Доғрудур, күтләләр мүһафизәкар галдыгҹа буржуазија онларын күтлүјүндән вә күтләләр ингилабчы олан кими онларын шүурундан ејни дәрәҹәдә горхмалыдыр.

Coup d'état**-дан сонра башланан үсјанларда франсыз кәндлиләринин бир һиссәси 1848-ҹи ил декабрын 10-дакы өз сәсвермәсинә гаршы әлдә силаһ протест едирди. 1848-ҹи илдән бәри онларын кечдији һәјат мәктәби онлары ағылландырмышды. Лакин онлар өз гәлбләрини тарихин ҹәһәннәминә сатмышдылар, тарих онлары сөздә тутмушду вә онларын әксәријјәти

* — мәнфур ҹамаатын. *Ред.*

** — дөвләт чеврилишиндән. *Ред.*

һәлә о гәдәр чашмыш вәзијјәтдә иди ки, мәһз ән гырмызы департаментләрдә кәндли әһали ачыгча Бонапарта сәс верирди. Онларын фикринчә, Милли мәчлис Бонапарта бир иш көрмәкдә мане олурду. Бонапарт кәндин ирадәсини мәһдуд едән шәһәр буховларыны јалныз инди гырмышды. Бә'зи јерләрдә кәндлиләр һәтта Наполеонла јанашы бир конвент јаратмаг кими мә'насыз фикирдә идиләр.

Биринчи ингилаб јарымтәһкимли кәндлиләри азад торпаг мүлкијјәтчиләринә чевирәндән сонра, Наполеон елә бир шәраити мөһкәмләдиб гајдаја салды ки, бу шәраитдә кәндлиләр јеничә әлләринә кечмиш франсыз торпағындан манеәсиз истифадә едир вә мүлкијјәтә олан өз кәнчлик еһтирасларыны тә'мин едә билирдиләр. Лакин франсыз кәндлисинин индики јохсуллашмасынын сәбәби мәһз онун парселидир, торпаг саһиблијинин хырдаланмасыдыр, Франсада Наполеонун мөһкәмләндирмиш олдуғу мүлкијјәт формасыдыр. Мәһз бунлар, франсыз феодал кәндлисини дөндәриб азад кәндли, парсел мүлкијјәтчиси, Наполеону исә император едән мадди шәраитдир. Икичә нәсил кифајәт етди ки, лабүд нәтичә мејдана чыхыб әкинчилик кетдикчә даһа чох писләшсин вә әкинчинин борчу кетдикчә даһа чох артсын. XIX әсрин әввәлләриндә Франсада кәнд әһалисинин азад олмасы вә варланмасы үчүн шәрт олан «наполеонсајағы» мүлкијјәт формасы һәмин әср әрзиндә онун көләлији вә јохсуллуғуну мөһкәм гәрарлашдыран бир ганун олду. «Idèes napolèoniennes»* ичәрисиндән мәһз бу ганун икинчи Бонапартын мүдафиә етмәли олдуғу биринчи идејадыр. Әкәр кәндлиләр кими Бонапарт да һәлә белә хәјал едир ки, кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасынын сәбәбини парсел мүлкијјәтинин өзүндә дејил, ондан кәнарда, икинчи дәрәчәли чәһәтләрин тә'сириндә ахтармаг лазымдыр, — онда онун тәчрүбәләри истеһсал мүнасибәтләри гаршысында сабун говуғу кими партлајачагдыр.

Парсел мүлкијјәтинин игтисади инкишафы кәндлиләрин галан ичтимаи синифләрә мүнасибәтини тамамилә дәјишдирди. Наполеон заманы кәнддә торпаг мүлкијјәтинин парселләрә парчаланмасы азад рәгабәти вә шәһәрләрдә мејдана кәлмәкдә олан ири сәнајени тамамлајырды. Кәндли синфи јеничә деврилмиш торпаг аристократијасына гаршы һәр јердә мөвчуд олан протест иди. Парсел мүлкијјәтинин Франса торпағында салдығы көк феодализми һәр чүр гида ширәләриндән мәһрум етди. Парселин мәрз нишанлары буржуазијанын әввәлки һөкмдарлары тәрәфиндән һәр чүр һүчума гаршы буржуазијанын тәбии дајағы иди. Лакин XIX әср әрзиндә феодалын јерини

* — «Наполеон идејалары». *Ред.*

шәһәр сәләмчиси тутду, торпаг үзәриндәки феодал мүкәлләфијјәтләринин јерини һипотекләр тутду, аристократ торпаг мүлкијјәтинин јерини буржуа капиталы тутду. Кәндли парсели капиталистә торпагдан мәнфәәт, фаиз вә рента көтүрмәк имканы верән анчаг бир бәһанәдир, әкинчинин өз әмәк һаггыны өз билдији кими әлдә етмәсини исә онун өз өһдәсинә бурахыр. Франса торпағындакы һипотек борчу франсыз кәндлиләри үзәринә елә фаиз јүкү гојур ки, бу, Инкилтәрәнин бүтүн дөвләт борчунун иллик фаизләри мәбләғинә бәрабәрдир. Капитал тәрәфиндән бу дәрәчәдә әсарәт алтына алынмыш парсел мүлкијјәти, — бу мүлкијјәтин инкишафы исә лабүддән белә бир әсарәтә доғру апарыр, — франсыз милләтинин әксәријјәтини троглодит һалына салмышдыр. 16 милјон кәндли (гадын вә ушаглар да дахил олмагла) дахмаларда јашајыр ки, бунларын да чох һиссәсинин чәми бир пәнчәрәси, дикәр һиссәсинин ики пәнчәрәси,ән јахшы һалда исә үч пәнчәрәси вардыр. Баш үчүн беш һисс органы нә демәкдирсә, евин пәнчәрәси дә о демәкдир. Һәмин әсрин әввәлләриндә дөвләти јеничә мејдана кәлән парсел үчүн бир кешикчи һалына салан вә парселә шөһрәт газандыран буржуа гурулушу онун үрәјиндән ганыны вә башындан бејнини соран, ону капиталын кимјакәр күрәсинә атан бир ганичән олмушдур. Инди Code Napoléon мәһкәмә гәрарларыны јеринә јетирмәк, әмлак үзәринә һәбс гојмаг вә һәррача гојуб сатмаг мәчәлләсиндән артыг бир шеј дејилдир. Рәсми мә'луматда көстәрилән дөрд милјон (ушаглар вә и. а. дахил олмагла) диләнчи, авара, чинајәткар вә фаһишәдән башга, Франсада фәлакәт гаршысында олан вә ја кәндин өзүндә јашајан, ја да арасы кәсилмәдән өз чыр-чындыры вә ушаглары илә бирликдә кәнддән шәһәрә вә шәһәрдән кәндә көчән беш милјон адам вардыр. Бир сөзлә, кәндлиләрин мәнафеји илә буржуазијанын мәнафеји, капитал арасында һеч дә Наполеон заманы олдуғу кими аһәнкдарлыг дејил, барышмаз зиддијјәт вардыр. Буна көрә дә кәндлиләр өзләринин тәбии мүттәфиг вә рәһбәрини буржуа гајда-ганунуну јыхмалы олан *шәһәр пролетариатында* көрүрләр. Лакин *күчлү вә гејри-мәһдуд һөкумәт* ки, бу да икинчи Наполеонун һәјата кечирмәли олдуғу икинчи «idèe napoléonienne»-дир, — бу «мадди» гајда-ганунуну зорла мүдафиә етмәлидир. Доғрудан да, гијам едән кәндлиләрә гаршы Бонапартын бүтүн интибаһнамәләриндә бу «ordre matériel»* башлыча јер тутур.

Капиталистә һипотек борчундан әлавә, парселин үзәриндә *верки* јүкү дә вардыр. Верки бүрократија, орду, кешишләр вә сарај үчүн — бир сөзлә, бүтүн ичраијјә һакимијјәти апараты

* — «мадди гајда-ганун». *Ред.*

үчүн һәјат мәнбәјидир. Күчлү һөкумәт вә јүксәк верки еjни анлајышлардыр. Парсел торпаг мүлкиjjәти өз тәбиәтинә көрә гүдрәтли вә сајсыз-һесабсыз бүрократија үчүн әлверишли зәминдир. Бу мүлкиjjәт бүтүн өлкә бојунча мүнасибәт вә шәхсләр арасында еjни бир сәвиjjә јарадыр. Буна көрә дә һәмин мүлкиjjәт бир али мәркәздән бу јекчинс күтләнин бүтүн һиссәләринә бир гајдада тә'сир көстәрмәк имканы верир. Бу мүлкиjjәт халг күтләси илә дөвләт һакимиjjәти арасындакы аралыг аристократ пилләләрини мәһв едир. Буна көрә дә һәмин мүлкиjjәт дөвләт һакимиjjәтинин вә онун билаваситә органларынын һәртәрәфли мүдахиләсинә сәбәб олур. Нәһајәт, бу мүлкиjjәт нә кәнддә, нә дә шәһәрдә өзүнә јер тапмајан вә буна көрә дә дөвләт вәзифәләриндән бир нөв шәрәфли сәдәгә кими јапышан ишсиз артыг әһали јарадыр вә дөвләт вәзифәләринин сајыны артырмаға мәчбур едир. Наполеон гојдуғу мәчбури веркини сүнкү илә әлә кечирдиjи јени базарлар васитәси илә, континенти талан етмәк васитәси илә артыгламасилә гајтарырды. Наполеон веркиси кәндли пешәләрини кенишләндирмәк васитәси иди, һалбуки инди верки кәндли пешәләрини сон васитәләрдән, јохсуллашмаја мүгавимәт көстәрмәк үчүн сон имкандан мәһрум едир. Палтарлары күләбәтинли, гарынлары тох чохлу бүрократија олмасы исә, икинчи Бонапартын гәлбинә ән јахын «idée napoléonienne»дир. Бир һалда ки, Бонапарт чәмиjjәтин һәгиги синифләри илә јанашы сүн'и бир силк јаратмаға мәчбур олмушдур вә онун идарә үсулуну мүһафизә едиб сахламаг бу силк үчүн бир парча чөрәк мәсәләсидир, башга чүр нечә ола биләрди? Буна көрә дә онун илк малиjjә әмәлиjjатларындан бири мә'мурларын ашағы салынмыш маашларыны әввәлки сәвиjjәсинә чатдырмагдан вә јени, зәһмәтсиз кәлир верән вәзифәләр јаратмагдан ибарәт олду.

Дикәр «idée napoléonienne» һөкумәт әлиндә бир аләт олан *кешишләрин* һөкмранлығыдыр. Лакин јеничә меjдана кәлиб чәмиjjәтлә аһәнкдар вә тәбиәт гүввәләриндән асылы олан вә өзүнү мүдафиә етмиш али һакимиjjәтә итаәткарлыг көстәрән парсел, тәбии сурәтдә диндар идисә, борч ичиндә батыб галан, чәмиjjәт вә һакимиjjәтлә әлагәсини кәсән вә өз мәһдуд чәрчивәсиндән кәнара чыхмаға мәчбур олан парсел, тәбии сурәтдә дин әлеjһинә олур. Көј јеничә әлдә едилмиш бир парча торпаға пис әлавә деjилди, хүсусән она көрә ки, һаваны көј јарадыр; лакин парсел әвәзинә күчлә көј верилиб гәбул етдириләндә, көј дөнүб тәһгир олур. Онда кешиш дөнүб јер үзүндәки полисин мүгәддәс ахтарычы көпәjи олур ки, бу да «idée napoléonienne»дир. Ромаја гаршы һәрби сәфәр кәлән дәфә Франсанын өзүндә, лакин ч. Монталамберин дүшүндүjүнә экс олан мә'нада башланачагдыр.

Нәһајәт, «idées napoléoniennes»ин зирвәси *ордунун* үстүн әһәмијјәтә малик олмасыдыр. Орду парсел кәндлиләри үчүн point d'honneur* иди: орду бу кәндлиләрдән өз јени мүлкијјәтини харичи дүшмәнләрдән горујан, јеничә әлдә етдикләри милли бирлији јүксәлдән, дүнјаны сојан вә ингилабиләшдирән гәһрәманлар јарадырды. Һәрби палтар онларын парад кејими иди, мүһарибә онларын поезијасы иди, хәјалән бөјүдүлүб бүтөвләшдирилән парсел—вәтән иди, вәтәнпәрвәрлик исә мүлкијјәт һиссинин идеал формасы иди. Лакин франсыз кәндлисинин инди өз мүлкијјәтини горумалы олдуғу дүшмәнләр — казаклар дејил, мәһкәмә приставлары вә верки јығанлардыр. Инди парсел вәтән дејилән шејдә дејилдир, һипотек дәфтәриндә киров гојулмушдур. Инди орду өзү даһа кәндли кәнчләрин күлү дејил, кәндли лүмпен-пролетариатын батаглыг чичәјидир. Икинчи Бонапарт өзү анчаг гондарма бир шәхс, Наполеонун әвәзлији олдуғу кими, ордунун чох һиссәси дә гондарма әскәрләрдән, әвәзликләрдән ибарәтдир. Бу орду инди кәндлиләр үзәринә басгын вә тутһатут заманы, жандарм вәзифәсини јеринә јетирәндә гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрир; иш дир бирдән, 10 декабр Чәмијјәти шефи системинин дахили зиддијјәтләри ону Франсадан харичә говса, орду бир нечә гулдур һәрәкәтиндән сонра шәрәф газанмаг дејил, көтәк газаначагдыр.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, *бүтүн* «idées napoléoniennes» *инкишаф етмәмиш, бир кәнч кими шух олан парсел идејаларыдыр;* вахты кечмиш парсел үчүн бу идејалар мә'насызлыгдыр, онун чан чәкиширкән көзү гаршысына кәлән хәјаллардыр, ибарәјә чеврилмиш сөздүр, кабуса чеврилмиш руһдур. Лакин империјанын күлүнч тәглиди франсыз милләти күтләсини ән'әнәнин әсарәтиндән азад етмәк вә дөвләт һакимијјәти илә чәмијјәт арасындакы әкслији халис шәклиндә мејдана чыхармаг үчүн лазым иди. Хырда парсел мүлкијјәтинин кетдикчә даһа чох позулмасы илә бирликдә, бу мүлкијјәтә әсасланан дөвләт бинасы да дағылыр. Мүасир чәмијјәтин еһтијач һисс етдији дөвләт мәркәзләшмәси јалныз, феодализмә гаршы мүбаризәдә јарадылмыш һәрби-бүрократик һөкумәт механизминин хәрабәләри үзәриндә мејдана чыха биләр**.

---

* — шәрәф иши, хүсуси ифтихар иши. *Ред.*

** 1852-чи ил нәшриндә һәмин абзасын сонундакы ики чүмлә әвәзиндә ашағыдакы сәтирләр вар иди: «Дөвләт машынынын сындырылмасы мәркәзләшмә үчүн һеч бир тәһлүкә јаратмыр. Бүрократија, һәлә өз әкси олан феодализмин дә ағырлығыны чәкән мәркәзләшмәнин анчаг ашағы вә кобуд формасыдыр. Наполеон бәрпачылығындан мә'јус олан франсыз кәндлиси өз парселинә бағладығы үмидини дә итирәчәкдир; бу парсел үзәриндә гу-

Франсыз кәндлиләринин вәзијјәти икинчи Бонапарты ганунлар алмаг үчүн дејил, ганунлар вермәк үчүн Сина дағына чыхардан *20 вә 21 декабр үмуми сечкиләринин* сиррини ачыр.

Јәгин ки, инди буржуазијанын Бонапарт леһинә сәс вермәкдән башга бир чарәси јох иди. Констанс килсә јығынчағында[232] чидди әхлаг мүбаризләри кешишләрин јарамаз һәјат сүрдүкләриндән шикајәтләниб әхлаг саһәсиндә ислаһат кечирмәк лазым кәлдијиндән фәрјад едәндә, кардинал Пјер д'Ајиј онлара нә'рә илә чаваб верди: «Католик килсәсини һәлә анчаг шејтан хилас едә биләр, сиз исә мәләк истәјирсиниз!». Франсыз буржуазијасы да дөвләт чеврилишиндән сонра беләчә бағырыб дејирди: һәлә јалныз 10 декабр Чәмијјәтинин шефи буржуа чәмијјәтини хилас едә биләр! Мүлкијјәти һәлә анчаг оғурлуг, дини—мүртәдлик, аиләни—никаһсыз ушаг доғмаг, гајданы — гајдасызлыг хилас едә биләр.

Мүстәгил бир гүввәјә чеврилмиш ичраијјә һакимијјәти олмаг е'тибары илә Бонапарт белә һесаб едир ки, онун вәзифәси «буржуа ганун-гајдасыны» тә'мин етмәкдир. Бу буржуа ганун-гајдасынын күчү исә — орта синифдәдир. Буна көрә дә о өзүнү орта синфин нүмајәндәси һесаб едир вә мүвафиг декретләр верир. Лакин, дикәр тәрәфдән, о јалныз буна көрә бир шеј олмушдур ки, һәмин орта синфин сијаси гүдрәтини гырмышдыр вә һәр күн јенә дә гырыр. Буна көрә дә о өзүнү орта синфин сијаси вә әдәби гүввәсинин әлејһдары һесаб едир. Лакин о, орта синфин мадди гүввәсини горумагла јенидән онун сијаси гүдрәтини јарадыр. Буна көрә сәбәби горумаг вә нәтичәни мејдана чыхдығы һәр јердә јох етмәк лазымдыр. Лакин сәбәблә нәтичә бир-бири илә бир гәдәр гарышмадан иш баш тута билмәз, чүнки сәбәблә нәтичә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрмәклә өз фәргләндиричи әламәтләрини итирир. Сәрһәд хәттини силиб атан јени декретләр верилир. Ејни заманда Бонапарт өзүнү буржуазијаја экс олараг, кәндлиләрин вә үмумијјәтлә халгын нүмајәндәси, буржуа чәмијјәти чәрчивәси дахилиндә халгын ашағы синифләрини хошбәхтлијә чыхармаг истәјән нүмајәндәси һесаб едир. «Һәгиги социалистләрин» һөкумәт әлламәлијиндән әввәлчәдән оғурланмыш јени декретләр верилир[164]. Лакин Бонапарт өзүнү һәр шејдән әввәл 10 декабр Чәмијјәтинин шефи, лүмпен-пролетариатын нүмајәндәси һесаб едир, о өзү дә, онун јахын адамлары да, онун һөкумәти вә ордусу да бу лүмпен-пролетариата мәнсубдур, лүмпен-пролетар үчүн исә иш һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, јашајыб кеф чәксин вә Калифорнија удушларыны дөв-

---

рулан бүтүн дөвләт бинасы дағылачаг вә *пролетар ингилабы елә бир хор әлдә едәчәкдир ки, бунсуз онун бүтүн кәндли өлкәләриндә охудуғу соло, соналар маһнысына чевриләчәкдир». Ред.*

ләт сандығындан чәкиб чыхарсын. Буна көрә дә Бонапарт өзүнүн 10 декабр Чәмијјәтинин шефи адыны декретләр васитәси илә, декретләрдән кәнарда вә декретләрин эксинә оларағ доғрулдур.

Бу адамын зиддијјәтләрлә долу беләбир вәзифәси онун һөкумәтинин зиддијјәтли фәалијјәтини изаһ едир; һеч фикирләшмәдән, кор-коранә һәрәкәт едән бу һөкумәт каһ бир синфи, каһ да дикәр синфи каһ чәлб етмәјә, каһ да алчалтмаға чәһд едир вә бүтүн синифләри ејни дәрәчәдә өзүнә гаршы галдырыр, — бу һөкумәтин әмәли инамсызлығы илә, әминин фәрманларыны итаәткарлыгла тәглид едән һөкумәт сәнәдләриндә ишләдилән гәти, амиранә үслуб арасында чох күлмәли бир экслик вардыр.

Сәнаје вә тичарәт, јә'ни орта синфин ишләри күчлү һөкумәт заманы шитиллик биткиләри кими тәрәгги етмәлидир. Сајсыз-һесабсыз дәмирјол консессијалары пајланыр. Лакин бонапартист лүмпен-пролетариат варланмалыдыр. Дәмирјол консессијалары сиррини әввәлчәдән биләнләрин фырылдагчы биржа ојуну башланыр. Лакин дәмирјол үчүн капитал тапылмыр. Банка әмр едилир ки, дәмирјол сәһмләрини киров көтүрүб борч пул версин. Лакин банк ејни заманда шәхсән Бонапарт тәрәфиндән истисмар едилмәлидир, — демәли, банкын башыны сығалламаг лазымдыр. Банк һәфтәлик һесабат е'лан етмәк вәзифәсиндән азад едилир вә һөкумәтлә өзүнә чох бөјүк пај тә'мин едән бир мүгавилә бағлајыр. Халгын иши олмалыдыр. Үмуми ишләрә киришилир. Лакин бу ишләр халгын верки јүкүнү артырыр. Демәли, веркиләри азалдараг, 5 фаизли рентаны $4^1/_2$ фаизли рентаја чевирмәк јолу илә рентачыларын кәлиринә әл атмаг лазым кәлир. Лакин буржуазијаја вериләчәк һәббә јенидән шәкәр гатмаг лазымдыр; буна көрә дә en detail* шәраб алан халг үчүн шәраб веркиси икигат артырылыр, en gros** ичән орта синиф үчүн јарыбајары ашағы салыныр. Мөвчуд фәһлә иттифаглары дағыдылыб ләғв едилир, лакин һөкумәт кәләчәк үчүн иттифаглар чәһәтдән харигәләр олачағыны вә'д едир. Кәндлиләрә көмәк етмәк лазымдыр. Кәндлиләрин борчуну вә мүлкијјәтин тәмәркүзләшмәсини күчләндирән һипотек банклары јарадылыр. Бу банклардан исә Орлеанларын мүсадирә олунмуш маликанәләриндән пул гопартмаг үчүн истифадә етмәк лазымдыр. Лакин һеч бир капиталист декретдә көстәрилмәјән бу ахырынчы шәртә разы олмур, — буна көрә һипотек банкы анчаг бир декрет олараг галыр вә илахир.

Бонапарт истәрди ки, бүтүн синифләрин патриархал хејир-

* — пәракәндә сатыш. *Ред.*
** — топдан сатыш. *Ред.*

хаһы ролуну ојнасын. Лакин о, башга бир синифдән бир шеј алмамыш һеч бир синфә бир шеј верә билмир. Өзүнүн бүтүн маликанәләрини өз тәрәфдарлары үчүн онларын борч тәәһһүдләринә чевирдијинә көрә Фронда заманы Франсадаән лазымлы адам һесаб олунан һерсог Кизо кими, Бонапарт да истәрди ки, Франсадаән лазымлы адам олуб Франсанын бүтүн мүлкијјәтини, бүтүн әмәјини шәхсән өзү үчүн борч тәәһһүдүнә чевирсин. О истәрди ки, бүтүн Франсаны оғурласын, сонра ону Франсаја бағышласын вә ја, даһа доғрусу, сонра Франсаны франсыз пулу илә сатын алсын, чүнки 10 декабр Чәмијјәтинин шефи олмаг е'тибары илә о өзүнә чатмалы олан шеји сатын алмаға мәчбурдур. Буна көрә бүтүн дөвләт идарәләри: сенат, Дөвләт шурасы, Ганунверичи корпус, Шәрәфли лекион ордени, әскәр медалы, чамашырханалар, үмуми ишләр, дәмирјоллар, әскәри олмајан милли гвардијанын баш гәраркаһы, Орлеанлар ханәданынын мүсадирә олунмуш маликанәләри алвер објекти олур. Ордуда вә һөкумәт машынында һәр бир вәзифә сатын алмаг васитәси олур. Лакин Франсаны онун өзүнә бағышламаг үчүн әлә кечирмәкдән ибарәт олан бу просесдәән мүһүм чәһәт — дөврijjә заманы 10 декабр Чәмијјәти шефинин вә үзвләринин чибинә кирән фаизләрдир. Орлеан маликанәләринин мүсадирәси мүнасибәти илә ч. де Морнинин мә'шугәси графинја Л.-ин сөјләдији кәскин: «C'est le premier vol de l'aigle» [«Бу, гарталын биринчи учушудур»]* сөзү, даһа чох *гарғаја* бәнзәјән бу *гарталын* һәр бир учушу һаггында дејилә биләр. О вә онун тәрәфдарлары бир италјан картезиан раһибинин һәлә узун илләр хәрчләјә биләчәји сәрвәтини ловға-ловға сајыб һесаблајан бир хәсисә дедији ашағыдакы сөзләри һәр күн өз-өзләринә дејирләр: «Tu fai conto sopra i beni, bisogna prima far il conto sopra gli anni»**. Илләрин һесабыны тутмагда јанылмамаг үчүн онлар дәгигәләри сајырлар. Сараја, назирликләрә, инзибати идарәләрдә вә ордуда јүксәк вәзифәләрә елә һәрифләр сохулур ки, онларынән јахшысы һаггында демәк лазым кәлир ки, онун һарадан кәлдији мә'лум дејилдир, — Сулук ә'јанларына мәхсус күлүнч бир әда илә әјнинә күләбәтинли мундир тахмыш һај-күјчү, шүбһәли вәһши боһема һарадан ортаја чыхмышдыр. 10 декабр Чәмијјәтинин бу али тәбәгәси һаггында о заман ајдын тәсәввүр әлдә етмәк олар ки, ашағыдакы чәһәт нәзәрә алынсын: *Верон-Кревел****

---

* «vol» сөзү һәм учуш, һәм дә оғурлуг демәкдир.

** — «Сән өз сәрвәтини һесаблајырсан; анчаг әввәлчә кәрәк өз јашыны һесаблајајдын».

*** Балзак «Хала гызы Бетта» адлы романында «Constitutionnel» гәзетинин саһиби д-р Верону нәзәрдә тутуб Парисин ән әхлагсыз филистери олараг Кревели тәсвир едир.

бу тәбәгәнин әхлаг горугчусу, *Гранје де Кассанјак* исә онун мүтәффәккиридир. Кизо өз һөкумәти заманы шүбһәли бир гәзетдә һәмин Гранједән сүлалә мүхалифәтинә гаршы бир аләт кими истифадә едәрәк, адәтән, онун һаггында белә тә'рифли бир рә'ј верирди: «C'est le roi des drôles», «Бу, тәлхәкләр кралыдыр». Луи Бонапартын сарај вә күрүһуну һөкумәт наиблији[233] вә ја XV Лүдовик заманлары илә мүгајисә етмәк һагсызлыг оларды. Зира «Франса мә'шугәләр идарә үсулуну дәфәләрлә көрмүшдүр, лакин ојнашлар идарә үсулуну һәлә һеч вахт көрмәмишдир»*.

Өз мөвгејинин зиддијјәтли тәләбләриндән әзаб чәкиб көзләнилмәз јени-јени һадисәләрлә даим чамаатын нәзәрини Наполеонун әвәзлији олмаг е'тибары илә өзүнә чәлб етмәк, башга сөзлә—һәр күн кичик мигјасда дөвләт чеврилиши јаратмаг мәчбуријјәтиндә галмыш бир һоггабаз ролу ојнајан Бонапарт бүтүн буржуа тәсәррүфатыны там һәрч-мәрчлијә салыр, 1848-чи ил ингилабынын тохунулмаз зәнн етдији һәр шејә гәсд едир, бә'зиләринә ингилаба лагејд јанашмағы өјрәдир, башгаларыны исә гызышдырыб ингилаб етмәјә галдырыр, гајда-ганун наминә әсил һәрч-мәрчлик јарадыр вә ејни заманда дөвләт машыны үзәриндән онун мүгәддәслик әламәтини гопарыб атыр, ону бајағылашдырыр, ону ејни заманда һәм ијрәнч, һәм дә күлүнч бир шәклә салыр. О, Трир мүгәддәс ләббадәсинә[234] пәрәстишин күлүнч тәглиди олараг, Парисдә Наполеонун императорлуг ләббадәсинә пәрәстиш дүзәлдир. Лакин императорлуг ләббадәси нәһајәт, Луи Бонапартын әјнинә тахылмыш олса, Наполеонун тунч һејкәли Вандом сүтунунун[194] башындан јыхылмыш олачагдыр.

К. Маркс 1851-чи илин декабрында—1852-чи илин мартында јазмышдыр. „Die Revolution" журналынын биринчи нәшриндә чап едилмишдир, New-York, 1852-чи ил.

Имза: Карл Маркс.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур: 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 115—217.

* Жирарден ханымын сөзләридир.

К. МАРКС

ҺИНДИСТАНДА БРИТАНИЈА ҺӨКМРАНЛЫҒЫ[235]

...Һиндистан — Асија мигјасында Италијадыр. Һималај дағлары Алп дағларына, Бенгалија дүзәнләри — Ломбардија дүзәнләринә, Декан сыра дағлары — Апеннин дағларына, Сејлон адасы исә Сичилија адасына ујғун кәлир. Торпағынын вердији не'мәтләр ејни дәрәчәдә зәнкин вә мүхтәлиф олдуғу кими, сијаси гурулушунда да ејни дәрәчәдә дағыныглыг вардыр. Италијада бә'зән истилачы гылынчы мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб күтләләри јалныз зорла бирләшдирдији кими, Һиндистанда да бунун ејнини көрүрүк. — Һиндистан мүсәлманларын вә ја моголларын[236], ја да британијалыларын зүлмү алтында олмадығы дөврләрдә биз онун, өз шәһәрләринин вә ја һәтта кәндләринин сајы гәдәр мүстәгил вә бир-бири илә дүшмәнчилик едән дөвләтләрә парчаланмыш олдуғуну көрүрүк. Лакин ичтимаи чәһәтдән Һиндистан Шәргин Италијасы дејил, Ирландијасыдыр. Һәм дә Италија илә Ирландијанын, нәш'ә аләми илә кәдәр аләминин бу гәрибә бирләшмәси һәлә Һиндистан дининин гәдим ән'әнәләриндә дујулур. Бу дин ејни заманда һәм ифрат һиссләр дини, һәм дә нәфси өлдүрән заһидлик динидир, Лингам дини[237] вә Чагкернаут[238] динидир, раһиб дини вә рәггасә динидир.

Мән Һиндистанын гызыл әсри олдуғуна инананларын фикринә шәрик дејиләм, лакин өз бахышларымы тәсдиг етмәк үчүн, һеч дә сер Чарлз Вудун етдији кими, Гулуханы сүбут кәтирмәјәчәјәм. Амма мисал үчүн Өврәнксиб заманларыны көтүрүн, јахуд моголларын шимала, португалијалыларын исә чәнуба кәлиб чыхдыглары дөврү; ја да Чәнуби Һиндистана мүсәлманларын сохулмасы дөврүнү вә кептархија[239] дөврүнү көтүрүн; ја да әкәр керијә, даһа узаг гәдимләрә кетмәк истә-

јирсинизсә, браһманларын[240] өз әфсанәви тарихини көтүрүн; бу тарихә көрә Һиндистанын фәлакәтләри, һәтта христианлыға көрә дүнјанын јарандығы вахтдан да гәдим бир дөврдә башланмышдыр.

Лакин һеч бир шүбһә јохдур ки, Һиндистаны британијалыларын дүчар етдикләри фәлакәтләр маһијјәт е'тибары илә башга гәбилдәндир вә кечмишдә Һиндистанын башына кәлән бүтүн фәлакәтләрдән өлчүлмәз дәрәчәдә дәриндир. Бурада мән Британија Ост-Һинд компанијасынын[241] Асија истибдады зәмининдә јетишдирдији Авропа истибдадындан бәһс етмирәм; бунун нәтичәсиндә әмәлә кәлән истибдадлар бирләшмәси исә Салсетта[242] мә'бәдиндә бизи һејрәтә салан мүгәддәс әждаһалардан даһа дәһшәтлидир. Бу истибдадлар бирләшмәси инкилисләрин мүстәмләкәләри идарә системинин спесифик хүсусијјәти дејилдир, јалныз Һолландија системинин тәглидидир вә бу фикир о гәдәр доғрудур ки, Британија Ост-Һинд компанијасынын фәалијјәтини гијмәтләндирмәк үчүн, Јаванын *инкилис* губернатору сер Стамфорд Рафлсын көһнә Һолландија Ост-Һинд компанијасы һаггында дедији сөзләри ејни илә тәкрар етмәк кифајәтдир:

«Һолландија компанијасы јалныз газанчыны дүшүнәрәк, ишләјир вә өз тәбәәләринә, вахтилә Вест-Һинд плантасија саһибинин өз плантасијасында ишләтдији гуллара вердији гәдәр аман вермир, — чүнки плантасија саһиби сатын алдығы адамларын мүгабилиндә пул вериб онлары өз мүлкијјәти етмишди, Һолландија компанијасы исә һеч бир шеј вермәмишди — бу компанија әһалинин бүтүн вар-јохуну верки васитәси илә гопарыб алмаг вә бүсбүтүн әлдән дүшәнә гәдәр ишләтмәк үчүн бүтүн мөвчуд истибдад апаратыны ишә салмышды. Беләликлә, һәмин компанија шылтаг вә јарымбарбар һөкумәтин өлкәјә етдији пислији даһа да дәринләшдирмиш, өз фәалијјәтиндә сијасәтчинин бүтүн әмәли мәһарәтини тачирин бүтүн инһисарчы егоизми илә бирләшдирмишди».

Вәтәндаш мүһарибәләри, ишғаллар, чеврилишләр, истилалар, ачлыг илләри — бир-бирини әвәз едән бүтүн бу фәлакәтләрин Һиндистана олан тә'сири нә гәдәр һәдсиз мүрәккәб, сарсыдычы вә дағыдычы көрүнсә дә, Һиндистана анчаг үздән тә'сир көстәрирди, Инкилтәрә исә һинд чәмијјәтинин лап әсасыны сарсытмыш вә ону дәјишдирмәк үчүн индијәдәк һеч бир тәшәббүс көстәрмәмишдир. Јени бир аләм әлдә етмәдән көһнә аләмин итирилмәси Һиндистан әһлинин индики фәлакәтләрини хүсусилә дөзүлмәз едир вә Британија тәрәфиндән идарә олунан Һиндистанын бүтүн өз гәдим ән'әнәләри, бүтүн кечмиш тарихи илә әлагәсини кәсир.

Асијада хатирә кәлмәјән заманлардан бәри, бир гајда олараг, јалныз үч идарә саһәси олмушдур: малијјә органы, јахуд өз халгыны сојмаг органы, һәрби орган, јахуд өзкә халглары

сојмаг органы вә, нәһајәт, ичтимаи ишләр органы. Иглим шәраити вә јерин сәтһинин хүсусијјәти вә хүсусән Бөјүк сәһрадан башланыб Әрәбистан, Иран, Һиндистан вә Татарыстандан кечәрәк Асија јајласынын ән јүксәк саһәләринә гәдәр узанан чох бөјүк сәһранын варлығы нәтичәсиндәдир ки, каналлар вә ирригасија гурғулары васитәси илә суварма системи Шәрг әкинчилијинин әсасыны тәшкил едир. Мисир вә Һиндистанда олдуғу кими Месопотамија, Иран вә башга өлкәләрдә су дашгынларындан тарлалары күбрәләмәк үчүн истифадә едирләр: сујун сәтһинин галхмасындан суварма каналларыны долдурмаг үчүн истифадә едирләр. Судан гәнаәтлә вә бирликдә истифадә етмәк кими ибтидаи зәрурәт — Фландријада вә Италијада олдуғу кими, Гәрбдә хүсуси саһибкарлары көнүллү чәмијјәтләрдә бирләшмәјә мәчбур едән бу зәрурәт — Шәргдә мәдәнијјәт чох ашағы сәвијјәдә олдуғу вә әрази һәддиндән артыг кениш олдуғу үчүн көнүллү иттифаглар мејдана кәлә билмәдијинә көрә мәркәзләшдиричи һөкумәт органынын ишә гарышмасыны тә'кидлә тәләб едирди. Бүтүн Асија һөкумәтләринин јеринә јетирмәјә мәчбур олдуғу игтисади вәзифә, мәһз ичтимаи ишләри тәшкил етмәк вәзифәси бурадан ирәли кәлир. Торпағын мүнбитлијини белә сүн'и сурәтдә јүксәлтмәк системинин мәркәзи һөкумәтдән асылы олмасы вә һөкумәт суварма вә батаглыглары гурутма ишләринә сәһләнкарлыгла јанашанда бу системин дәрһал позулмасы башга һеч бир шејлә изаһ едилмәјән белә бир факты бизә изаһ едиб көстәрир ки, вахтилә чох көзәл бечәрилән бөјүк саһәләр нә сәбәбә инди Палмира, Петра кими, Јәмән хәрабәликләри, Мисир, Иран вә Һиндистанын кениш әјаләтләри кими бәһрәсиз вә чылпаг сәһралар һалына дүшмүшдүр. Белә бир факт да јенә бунунла изаһ олунур ки, дағыдычы бир мүһарибә өлкәни әсрләр боју виран гоја билир вә бүтүн мәдәнијјәтиндән мәһрум едирди.

Ост-Һиндијадакы британијалылар малијјә органы илә һәрби органы өз сәләфләриндән көтүрдүкләри һалда ичтимаи ишләр органына там е'тинасызлыг көстәрмишләр. Бу сәбәбдән дә әкинчилик тәнәззүл етмишдир, чүнки британијалыларын азад рәгабәт принсипинә — laissez faire, laissez aller* принсипинә ујғун олараг инкишаф едә билмир. Лакин, адәтән Асија дөвләтләриндә олдуғу кими, бир һөкумәт заманы тәнәззүлә үз гојан әкинчилик башга бир һөкумәт заманы јенидән дирчәлир. Авропада мәһсул һаванын јахшы вә ја пис олмасындан асылы олдуғу кими, бурада да мәһсул һөкумәтин јахшы вә ја пис олмасындан асылыдыр. Буна көрә, әкинчилијә

* — фәалијјәт сәрбәстлији верин (тичарәт азадлығына вә игтисади мүнасибәтләр саһәсинә дөвләтин гарышмамасына тәрәфдар олан фритредер-буржуа игтисадчыларынын формулудур). *Ред.*

вурулан зәрәр вә она е'тинасызлыгла јанашмаг өзлүјүндә нә кими бир бәдбәхтлик олса да, һәр һалда белә һесаб етмәк олмазды ки, британијалы истилачы һинд ҹәмијјәтинә мәһз бунунла гәти зәрбә вурмушдур, чүнки бүтүн бунларла јанашы олараг даһа мүһүм һадисәләр баш верди ки, бунлар да бүтүн Асија аләминин тарихиндә јени бир шејдир. Һиндистанын кечмишиндә баш верән сијаси дәјишикликләр нә гәдәр әһәмијјәтли олса да, онун ичтимаи шәраити ән гәдим заманлардан башламыш XIX әсрин биринчи он илинә гәдәр дәјишмәз һалда галырды. Сајсыз-һесабсыз әјиричи вә тохуҹу ордусунун мејдана кәлмәсинә сәбәб олан тохуҹу әл дәзкаһы вә әл чәһрәси һинд ҹәмијјәтинин гурулушунда башлыҹа васитәләр иди. Хатирә кәлмәјән заманлардан Авропа, һиндли әмәјинин мәһсулу олан чох көзәл парча алыр вә бунун мүгабилиндә өз гијмәтли металларыны көндәрәрәк, беләликлә һинд ҹәмијјәтинин зәрури үзвү олан јерли зәркәрләри материалла тәчһиз едирди; һинд ҹәмијјәтинин исә бәзәк шејләринә о гәдәр бөјүк һәвәси вардыр ки, һәтта ән ашағы синфин нүмајәндәләринин дә, өзләри, демәк олар, тамамилә чылпаг кәздикләри һалда, адәтән бир ҹүт гызыл сырғасы вә бојунларында гызылдан бир бәзәк шеји вардыр. Әл вә ајаг бармагларына үзүк тахмаг да үмуми бир адәт иди. Гадынлар, һабелә ушаглар чох вахт әл вә ја ајагларына гызылдан вә ја күмүшдән галын биләрзик тахырдылар, ев шејләри арасында исә гызылдан вә ја күмүшдән аллаһларын хырда һејкәлләринә тәсадүф едилирди. Британија истилачысы һинд тохуҹу әл дәзкаһыны мәһв етди вә әл чәһрәсини дағытды. Инкилтәрә әввәлҹә һинд памбыг парча малларыны Авропа базарларындан сыхышдырыб чыхартды, сонра Һиндистана ешмә иплик кәтирмәјә вә, нәһајәт, памбыг парча мал өлкәсини памбыг парча малы илә долдурмаға башлады. 1818-ҹи илдән 1836-чы иләдәк олан дөврдә Бөјүк Британијадан Һиндистана иплик ихраҹы 1-ин 5 200-ә нисбәтиндә артды. Һиндистана кәтирилән инкилис муслини 1824-ҹү илдә күчлә 1 000 000 јарда чатдығы һалда, 1837-ҹи илдә 64 000 000 јарддан да артыг олду. Амма јенә һәмин мүддәтдә Дәккә әһалисинин сајы азалыб 150 000-дән 20 000-ә енди. Һиндистанын кечмишдә өз сәнајеси илә шөһрәт тапмыш шәһәрләринин бу тәнәззүлүнү исә инкилис һөкмранлығынын ән пис нәтиҹәси һесаб етмәк олмаз. Британија бухары вә Британија елми бүтүн Һиндистан әразисиндә кәнд тәсәррүфаты истеһсалы илә сәнәт истеһсалы арасындакы әлагәни гәти олараг мәһв етди.

Бу ҹәһәтләрин һәр икиси, — бир тәрәфдән, бүтүн Шәрг халглары кими, Һиндистан әһалисинин дә өз әкинчилик вә тиҹарәтинин әсас шәрти олан бөјүк ичтимаи ишләрин гајғысына галмағы мәркәзи һөкумәтин өһдәсинә бурахмасы, дикәр тә-

рәфдән дә өлкәнин бүтүн әразисинә сәпәләнмиш Һиндистан әһалисинин, әкинчилик әмәји илә сәнәт әмәји арасындакы патриархал әлагә сајәсиндә хырда мәркәзләрә топланмыш олмасы, — бу ики чәһәт ән гәдим заманлардан спесифик бир ичтимаи систем — *кәнд ичмалары системи* дејилән системи јаратмышдыр ки, бу да һәмин хырда иттифаглардан һәр биринә мүстәгил характер верир вә ону ајрыча јашамаға мәҹбур едирди. Инкилтәрә нүмајәндәләр палатасынын Һиндистан ишләри һаггында бир көһнә рәсми һесабатында тәсвир олунан ашағыдакы мәнзәрә бизи һәмин системин спесифик хүсусијјәтләри илә таныш едир:

«Кәнд ҹоғрафи ҹәһәтҹә, бечәрилән вә бош галан бир нечә јүз вә ја бир нечә мин акр торпагдан ибарәт бир саһәдир; сијаси ҹәһәтдән корпорасија вә ја шәһәр ичмасына охшајыр. Кәндин вәзифәли шәхсләр вә гуллугчулар штаты адәтән беләдир: *пател,* јахуд кәндхуда бир гајда олараг кәндин ишләринә үмуми нәзарәт едир, кәнд сакинләри арасында баш верән ихтилафлары һәлл едир, полис вәзифәләрини көрүр вә кәнд дахилиндә верки топлајычысы вәзифәсини јеринә јетирир, — шәхси нүфузуна вә әһалинин вәзијјәти вә ишләри илә әтрафлы таныш олдуғуна көрә кәндхуда бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн ән мүнасиб шәхсдир; *карнам* әкинчилијин вәзијјәтинә фикир верир вә буна аид һәр шејин учотуну сахлајыр. Сонра *талјари* вә *тоти* кәлир: биринчисинин вәзифәси ҹинајәтләр вә пис һәрәкәтләр һаггында мә'лумат топламаг, һабелә бир кәнддән башга кәндә көчән адамлары јола салмаг вә горумагдыр; икинчисинин вәзифәси исә, көрүнүр, кәндин өз дахилиндә даһа чох мәһдуд олуб мәһсулу горумагдан вә онун учота алынмасына көмәк етмәкдән ибарәтдир. *Сәрһәд кешикчиси* кәндин сәрһәдләрини горујур вә ја ихтилаф баш верәндә бу барәдә шаһидлик едир. Су анбарларына вә архлара нәзарәт едән шәхс сују әкинчилијин еһтијаҹларына көрә бөлүшдүрүр. Кәнддә дин ишләринә хүсуси браһман бахыр. Сонра кәнддә гумун үстүндә отуруб ушаглара охумаг вә јазмаг өјрәдән мәктәб мүәллими, тәгвим сахлајан браһман вә ја мүнәҹҹим вә гејриләри кәлир. Кәндин инзибати ишчиләри бу бөјүк вә кичик вәзифәли шәхсләрдән ибарәтдир, лакин өлкәнин бә'зи јерләриндә бунларын сајы аздыр, чүнки јухарыда көстәрилән вәзифә вә ишләрдән бә'зиләри бирләшдирилир вә ејни бир шәхс тәрәфиндән иҹра олунур, башга јерләрдә исә әксинә, бунларын сајы јухарыда көстәрилән шәхсләрин сајындан артыг олур. Әһали хатирә кәлмәјән вахтлардан бәри һәмин ибтидаи ичма идарә үсулу шәраитиндә јашајырды. Кәндләрин сәрһәдләри кеч-кеч дәјишилирди вә кәндләрин өзләри мүһарибә, ачлыг вә хәстәликләр нәтиҹәсиндә бә'зән бәрк зәрәр чәкир вә һәтта тамам виран галырдыса да — ејни адлар, ејни сәрһәдләр, ејни мәнафе вә һәтта ејни аиләләр әсрдән әсрә јашамагда давам едирди. Бүтөв монархијаларын мәһв олмасы вә парчаланмасы бу кәндләрин сакинләрини әсла нараһат етмирди; нә гәдәр ки, онларын кәнди сағ-саламат галырды, онун һансы дөвләтин һакимијјәти алтына кечмәси вә һансы һөкмдара табе олмасы онлары аз марагландырыр, чүнки онларын дахили тәсәррүфат һәјаты дәјишилмәз галыр. Пател ичманын кәндхудасы олараг галыр вә кәнддә барышыг мәһкәмәси һакими вә верки топлајычысы кими иш көрүр».

Ичтимаи организмин бу кичик стереотип формалары, Британија верки топлајычыларынын вә Британија әскәрләринин

кобуд мүдахиләсиндән даhа чох, инкилис бухар машыны вә инкилис тичарәт азадлығынын тә'сири нәтичәсиндә әксәријјәт е'тибары илә дағылмышдыр вә hәмишәлик јох олуб кедир. Аиләсајағы тәшкил олунмуш бу ичмалар ев сәнајесинә, әллә тохуманын, әллә әјирмәнин вә торпағы әллә бечәрмәнин спесифик шәкилдә бирләшмәсинә әсасланырды вә бу бирләшмә онлара мүстәгиллик характери верирди. Әјиричиләрин Ланкаширә, тохучуларын исә Бенгалијаја топлашмасына, јахуд Һиндистан әјиричиләрининин дә, Һиндистан тохучуларынын да үмумијјәтлә јер үзүндән јох едилмәсинә сәбәб олан инкилис мүдахиләси бу кичик јарыбарбар, јарымәдәни ичмалары дағытмыш, онларын игтисади базисини мәhв етмиш вә беләликлә дә, бөјүк бир ингилаб, hәм дә доғрусуну демәк лазымдыр, Асијада hеч вахт көрүнмәмиш јеканә *ичтимаи* ингилаб әмәлә кәтирмишдир.

Лакин бу сајсыз-hесабсыз чалышган, патриархал, динч ичтимаи тәшкилатларын өз тәркиб үнсүрләринә парчаланыб дағылмасынын мәнзәрәси халис инсани дујғулар нөгтеји-нәзәриндән нә гәдәр кәдәрли олса да, онларын гәм дәрјасына гәрг едилдикләрини, онларын үзвләриндән hәр биринин исә ејни заманда hәм өз гәдим мәдәнијјәт формаларыны, hәм дә әзәлдән бәри давам едән өз јашајыш мәнбәләрини итирдикләрини көрмәк нә гәдәр ачыначаглы олса да, биз јенә унутмамалыјыг ки, бу идиллик кәнд ичмалары илк бахышда нә гәдәр мә'сум көрүнсә дә, hәмишә Шәрг истибдадынын мөhкәм әсасы олмушдур, инсанын зәкасыны ән дар чәрчивә ичәрисинә алараг мәhдуд едирди, мөвhуматын мүти аләти hалына салырды, онун бојнуна ән'әнәви гајдаларын көләлик зәнчирини кечирир, ону hәр бир әзәмәтдән, hәр бир тарихи тәшәббүсдән мәhрум едирди. Өзләринин бүтүн мәнафејини бир парча торпаг үзәриндә топлајан барбарларын егоизмини унутмамалыјыг; онлар бүтөв империјаларын нечә дағылдығыны, нечә мисилсиз рәhмсизликләр едилдијини, бөјүк шәhәрләрин әhалисинин нечә мәhв едилдијини сакитчә мүшаhидә едирдиләр, — бунларын hамысыны сакитчә мүшаhидә едиб буна, тәбиәт hадисәләринә вердикләриндән артыг диггәт вермирдиләр вә өзләри, онлара лүтф едиб нәзәр салан hәр бир ишғалчынын ачиз шикары олурдулар. Биз унутмамалыјыг ки, бу ләјагәтсиз, hәрәкәтсиз hәјат, бу битки hәјаты, бу пассив јашајыш формасы, дикәр тәрәфдән, өзүнүн әксинә олараг, вәhши, кор вә азғын дағыдычы гүввәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олурду вә Һиндистанда hәтта адам өлдүрүлмәсинин өзүнү бир дини ајин етмишдир. Биз унутмамалыјыг ки, бу кичик ичмалар үзәриндә силк фәргләри вә көләлик дамғасы вар иди вә онлар инсаны харичи шәраитин ағасы вәзијјәтинә јүксәлтмәк әвәзинә, ону

бу шәраитә табе етдирирди, инсанын өз-өзүнә инкишаф едән ичтимаи вәзијјәтини, тәбиәтин әввәлчәдән мүәјјән етдији дәјишилмәз талејә чевирмиш вә бунунла кобуд тәбиәт бүтү јаратмышдыр ки, бунун да алчалдычы характери белә бир фактда хүсусилә нәзәрә чарпыр ки, тәбиәтин һөкмдары олан инсан мејмун Ханумани вә инәк Сабала гаршысында сәчдә едиб диз чөкүр.

Доғрудур, Инкилтәрә Һиндистанда ичтимаи ингилаб әмәлә кәтирәндә ән алчаг мәгсәд күдүрдү вә бу ингилабы Һиндистана гәбул етдирмәк үчүн ишләтдији үсуллары чәһәтдән күтлүк көстәрмишдир. Лакин иш бунда дејилдир. Мәсәлә ондадыр ки, Асијанын ичтимаи вәзијјәтиндә әсаслы ингилаб олмадан бәшәријјәт өз вәзифәсини јеринә јетирә биләрми. Әкәр јеринә јетирә билмәзсә, онда Инкилтәрә, бүтүн өз чинајәтләринә бахмајараг, бу ингилабы әмәлә кәтирмәклә тарих үчүн шүурсуз бир аләт олмушдур. Инди ки, беләдир, онда гәдим аләмин дағылмасы мәнзәрәси бизим шәхси дујғуларымыз үчүн нә гәдәр кәдәрли олса да, тарих нөгтеји-нәзәриндән бизим һаггымыз вар Көте илә бирликдә дејәк:

«Sollte diese Qual uns quälen
Da sie unsre Lust vermehrt,
Hat nicht Myriaden Seelen
Timur's Herrschaft aufgezehrt?»*

К. Маркс 1853-чү ил ијунун 10-да јазмышдыр.

1853-чү ил 25 ијун тарихли «New-York Daily Tribune» гәзетинин 3804-чү нөмрәсиндә чап едилмишдир.

Имза: Карл Маркс.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 9-чу чилд, сәһ. 130—136.

---

* — Севинчин ачары олсајды әзаб,
Ким она дүнјада кәтирмәзди таб?
Тејмурләнк минләрлә өмрү бир заман
Мәкәр етмәдими јерлә-јексан?
(«Зүлејхаја» ше'риндән, «Гәрб-Шәрг Диваны»). *Ред.*

К. МАРКС

ҺИНДИСТАНДА БРИТАНИЈА ҺӨКМРАНЛЫҒЫНЫН КӘЛӘЧӘК НӘТИЧӘЛӘРИ

Лондон, чүмә, 22 ијул 1853-чү ил.

Бу мәгаләмдә мән, Һиндистан һаггындакы гејдләримә јекун вурмаг фикриндәјәм.

Һиндистанда инкилис һөкмранлығы нечә гурулмушдур? Бөјүк Моголун[243] али һакимијјәтини онун чанишинләри девирмишдиләр. Чанишинләрин һөкмранлығыны маратхлар[244] јыхмышдылар. Маратхларын һөкмранлығыны әфганлар јыхмышдылар вә һамы һамыја гаршы вурушдуғу бир заманда британијалы гәфләтән ортаја чыхды вә һамыны итаәтә кәтирә билди. Бир өлкәдә ки, јалныз мүсәлманларла һиндулар арасында дејил, һәмчинин бир тајфа илә башгасы вә бир силк илә башгасы арасында әдавәт вардыр; бир чәмијјәтдә ки, онун бүтүн көвдәси һамынын бир-бирини өзүндән узаглашдырмасындан вә бүтүн чәмијјәт үзвләринин үзви шәкилдә өзүнү кәнара чәкмәсиндән доған бир нөв мүвазинәтә әсасланыр, — мәкәр белә бир өлкә вә белә бир чәмијјәт истилачынын шикары олмаға мәһкум дејилди? Мәкәр биз Һиндистанын кечмиш тарихи һаггында һәтта һеч бир шеј билмәсәјдик, јенә белә бөјүк вә шәксиз бир факт бизим үчүн кифајәт дејилдими ки, Һиндистаны Инкилтәрә, һәтта инди дә онун өз һесабына сахланылан һинд ордусунун көмәји илә көләликдә сахлајыр? Беләликлә, Һиндистан истила олунмаг гисмәтиндән јахасыны гуртара билмәди вә, әкәр онун бүтүн кечмиш тарихиндә гејд едиләчәк бир шеј вардыса, бир-биринин ардынча она үз верән истилалар тарихиндән ибарәтдир. Һинд чәмијјәтинин тарихи јохдур, һәр һалда бу тарих бизә мә'лум дејилдир. Онун тарихи адландырдығымыз шеј, јалныз бир-бирини әвәз едән истилачыларын тарихидир ки, бунлар да өз империјаларыны, һеч бир мүгавимәт көстәрмәјән бу һәрәкәтсиз чәмијјәтин пассив бази-

си үзәриндә гурурдулар. Буна көрә дә мәсәлә онда дејилдир ки, Инкилтәрәнин Һиндистаны истила етмәјә һаггы вар идими, ја јох; мәсәлә ондадыр ки, биз Һиндистаны британијалыларын дејил, түркләрин, иранлыларын, русларын истила етмәсини үстүн тутардыгмы.

Инкилтәрә Һиндистанда ики чүр вәзифә јеринә јетирмәлидир: дағыдычылыг вәзифәси вә јарадычылыг вәзифәси, — бир тәрәфдән, көһнә Асија чәмијјәтини дағыдыб јох етмәк, дикәр тәрәфдән исә, Асијада гәрб чәмијјәтинин мадди әсасыны гојмаг.

Һиндистаны бир-биринин ардынча истила едән әрәбләр, түркләр, татарлар, моголлар тез бир заманда јерли әһали илә *гајнајыб гарышырдылар.* Тарихин сарсылмаз гәти ганунуна әсасән истилачы барбарларын өзләри, итаәт алтына алдыглары халгларын даһа јүксәк мәдәнијјәти тәрәфиндән истила едилмиш олурдулар. Британијалылар даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсиндә дуран илк истилачы олдугларына көрә, һинд мәдәнијјәти онлара тә'сир көстәрә билмәди. Онлар бу мәдәнијјәти јох етдиләр, јерли ичмалары дағытдылар, јерли сәнајени көкүндән пуч етдиләр вә һинд чәмијјәтиндә үмуми сәвијјәдән јүксәк нә вар идисә, һамысыны һамарладылар. Инкилисләрин Һиндистанда һөкмранлығы тарихинин сәһифәләри чәтин ки, дағыдычылыгдан башга бир шеј көстәрсин; онларын јарадычылыг иши хәрабәликләрин архасында чәтинликлә көрүнүр. Буна бахмајараг һәмин јарадычылыг иши башланмышдыр.

Һиндистанын Бөјүк Моголлар заманындакындан даһа артыг мәркәзләшмә илә фәргләниб даһа кениш әрази әһатә едән сијаси бирлији онун дирчәлмәси үчүн илк шәрт иди. Инкилис гылынчынын јаратдығы бу бирлији инди електрик телеграфы сабитләшдирәчәк вә һәмишәлик мөһкәмләндирәчәкдир. Британијалы сержант тәрәфиндән тәшкил олунуб һәрби тә'лимдән кечән һинд ордусу Һиндистанын өз гүввәси илә азад олмасы вә бир даһа лап биринчи јаделли ишғалчынын шикары олмаг вәзијјәтиндән чыхмасы үчүн sine qua non* олду. Асија чәмијјәтиндә илк дәфә тәтбиг едилән вә башлыча олараг авропалыларла һиндлиләрин бир-бири илә евләнмәләриндән төрәмиш өвладларын рәһбәрлик етдији азад мәтбуат бурада чәмијјәти јенидән гурмағын јени вә чох күчлү амилидир. Һәтта зәминдари вә рәијјәтвари системләри[245], нә гәдәр чиркин олса да, јенә торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин, јә'ни Асија чәмијјәтинин бу гәдәр чох арзуладығы шејин ики мүхтәлиф формасыдыр. Қалкәтәдә инкилисләрин нәзарәти алтында һәвәссиз вә чох чүз'и тәһсил верилән јерли һиндлиләрдән

---

* — conditio sine qua non — вачиб шәрт. *Ред.*

өлкәни идарә етмәк үчүн лазыми биликлә силаһланмыш вә Авропа елминә говушмуш јени инсанлар категоријасы јетишмәкдәдир. Бухар Һиндистанла Авропа арасында мүнтәзәм вә сүр'әтли рабитә имканы јаратды, Һиндистанын бүтүн әсас лиманларыны чәнуб вә шәрг дәнизләринин бүтүн лиманлары илә әлагәләндирди вә беләликлә Һиндистаны орада һөкм сүрән дурғунлуғун башлыча әсасыны тәшкил едән тәчрид олунмуш вәзијјәтдән чыхартды. Инкилтәрә илә Һиндистан арасында заманла өлчүлән мәсафәнин, дәмирјоллар вә дәниз јоллары системини әлагәләндирмәк васитәси илә сәккиз күнлүк јола ендириләчәји вә вахты илә әфсанәви олан бу өлкәнин һәгигәтән гәрб аләми илә бирләшдириләчәји күн инди даһа узаг дејилдир.

Бөјүк Британијанын һаким синифләри индијәдәк Һиндистанын инкишафы илә јалныз арабир, мүвәггәти вә мүстәсна һалларда марагланырдылар. Аристократија ону итаәтдә сахламаг арзусунда иди, плутократија ону сојмаг истәјирди, сәнаје буржуазијасы исә ону өз малларынын учузлуғу илә табе етмәјә чалышырды. Лакин инди вәзијјәт дәјишилмишдир. Сәнаје буржуазијасы јәгин етмишдир ки, онун һәјат мәнафеји Һиндистаны истеһсаледичи өлкәјә чевирмәји тәләб едир вә бу мәгсәд үчүн ону һәр шејдән әввәл ирригасија гурғулары вә дахили рабитә јоллары илә тә'мин етмәк лазымдыр. Инди сәнајечиләр Һиндистаны дәмирјол шәбәкәси илә бүрүмәк фикриндәдирләр. Онлар буну едәчәкләр ки, бу да чох бөјүк нәтичәләр вермәлидир.

Мә'лумдур ки, Һиндистанын мүхтәлиф мәһсулларынын дашынмасы вә мүбадиләси үчүн лазым олан нәглијјат васитәләринин јохлуғу онун мәһсулдар гүввәләринин күчдән тамамилә дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Дүнјанын һеч бир јериндә Һиндистандакы тәбии не'мәтләрин боллуғу ичәрисиндә чәмијјәтин бурадакы гәдәр јохсул вәзијјәтинә тәсадүф етмәк олмаз; бу јохсул вәзијјәтә сәбәб кифајәт гәдәр мүбадилә васитәләринин олмамасыдыр. 1848-чи илдә Инкилтәрә нүмајәндәләр палатасы комитәсиндә мүәјјән едилмишди ки:

> «Һандешдә буғданын квартери 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр сатылдығы һалда, Пунда квартери 64 шиллингдән 70 шиллингә гәдәр сатылырды вә орада адамлар ачындан күчәләрдә өлүб галырдылар, чүнки палчыг јоллар кечилмәз олдуғуна көрә Һандешдән јејинти кәтирә билмирдиләр».

Дәмирјоллар чәкилмәсиндән кәнд тәсәррүфаты мәгсәдләри үчүн, мәсәлән, чәкилән дәмирјол хәттинә төкүләчәк торпағын чыхарылмасы лазым кәлән јерләрдә су анбарлары дүзәлтмәк үчүн, һабелә дәмирјол хәтләри бојундакы јерләри су илә тәчһиз етмәк үчүн асанлыгла истифадә етмәк олар. Беләликлә,

Шәргдә әкинчилик үчүн sine qua non олан сүн'и суварма системини хејли кенишләндирмәк вә су азлығы үзүндән тез-тез тәкрар олунан јерли мәһсул гытлығынын гаршысыны алмаг олар. Бу нөгтеји-нәзәрдән дәмирјолларын бөјүк әһәмијјәтини ајдын көрмәк үчүн бу чәһәти хатырламаг кифајәтдир ки, һәтта Гат сыра дағларына битишик олан рајонларда суварылан торпаг үчүн үч гат артыг верки верирләр, бу торпагларда он вә он ики дәфә артыг адам ишләјир вә бу торпаглар, ејни саһәси олуб суварылмајан торпаглардан он ики вә ја он беш гат артыг мәнфәәт верир.

Дәмирјоллар һәрби апараты вә онун сахланмасына чәкилән хәрчи азалтмаға имкан верәр. Форт-Уилјамын рәиси полковник Уоррен нүмајәндәләр палатасынын хүсуси комитәсиндә беләдемишдир:

«Өлкәнин узаг һиссәләриндән инди бир нечә күнә вә һәтта бир нечә һәфтәјә кәлән мә'луматы бир о гәдәр саатдан сонра ала билмәк, гошун һиссәләри вә сурсатла бирликдә ән гыса мүддәт әрзиндә тә'лимат көндәрә билмәк — бу мүһүм чәһәтләрин чәтин ки, сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олмасын. Гарнизонлар бир-бириндән даһа узаг мәсафәләрдә вә индикиндән даһа сағлам јерләрдә јерләшдириләбиләр вә бунунла инди хәстәликләрдән һәлак олан бир чох адамын һәјаты горунмуш оларды. Һабелә мүхтәлиф анбарлара бу гәдәр чох сурсат јығыб сахламаг лазым кәлмәзди, бунунла да онун чүрүмәсинә јол верилмәз вә иглимин мәһведичи тә'сири нәтичәсиндә баш верән иткинин гаршысы алынарды. Гошунун сајыны ондан сәмәрәли шәкилдә истифадә сүр'әтинин артачағы нисбәтдә азалтмаг оларды».

Мә'лумдур ки, кәнд ичмаларынын өзүнүидарә үзәриндә гурулан тәшкилаты вә игтисади әсасы дағылмышды, лакин онларын ән пис хүсусијјәти, јә'ни чәмијјәтин бир-бири илә әлагәдар олмајан јекчинс атомлара парчаланмасы онлардан сонра да галмагда иди. Кәнд ичмаларынын бир-бириндән ајрылығы Һиндистанда јолсузлуға сәбәб олмуш, јолсузлуг исә ичмаларын бир-бириндән ајрылығыны әбәдиләшдирмишди. Бу вәзијјәт дахилиндә ичма мөвчуд ашағы һәјат сәвијјәсиндә јашајараг башга ичмаларла, демәк олар, һеч бир әлагәјә кирмир, һеч бир ичтимаи тәрәгги мејли көстәрмир вә бу јолда һеч бир лазыми сә'ј етмирди. Инди, британијалылар кәнд ичмаларынын бу дахили *әталәтини* дағытдыглары бир заманда, дәмирјоллар рабитә вә мүбадиләјә јени тәләбат јарадачагдыр. Бундан әлавә,

«дәмирјол системинин нәтичәләриндән бири ондан ибарәт олачагдыр ки, бу систем дәмирјолун кечдији һәр кәндә, башга өлкәләрдә тәтбиг олунан тәкмилләшдирмәләр вә әмәли ихтиралар һаггында билик јајачаг вә бунларын өјрәнилмәсини о гәдәр асанлашдырачагдыр ки, Һиндистанын кәнд ичмаларындан музд алан нәсилбәнәсил сәнәткарларына, әввәлән, өз габилијјәтини тамамилә көстәрә билмәк вә, икинчиси, өз гүсурларыны дүзәлтмәк имканы верәчәкдир». (*Чампен.* «Һиндистан памбығы вә тичарәти»).

Мән билирәм ки, инкилис сәнаје магнатлары Һиндистанда дәмирјоллар чәкмәјә сә'ј едәркән, јалныз өз фабрикләри үчүн лазым олан памбығын вә башга хаммалын дашынмасыны учузлашдырмаг арзусуну рәһбәр тутур. Лакин бир һалда ки, сиз дәмири вә көмүрү олан бир өлкәјә нәглијјат васитәси олараг машын кәтирмишсиниз, онда һәмин өлкәнин өзүнүн белә машын истеһсал етмәсинә мане ола билмәзсиниз. Сиз бөјүк бир өлкәдә дәмирјол нәглијјатынын билаваситә вә чари тәләбатыны өдәмәк үчүн зәрури олан истеһсал просесләрини тәшкил етмәдән, һәмин өлкәдә дәмирјол шәбәкәсини мүһафизә едиб сахлаја билмәзсиниз; бу истеһсал просесләринин тәшкил едилмәси исә дәмирјол нәглијјаты илә билаваситә әлагәдар олмајан сәнаје саһәләриндә дә машын тәтбиг едилмәсинә сәбәб олачагдыр. Буна көрә дә Һиндистанда дәмирјоллар мүасир сәнајенин һәгиги мүждәчиси олачагдыр. Бу, хүсусән она көрә доғрудур ки, инкилис һөкумәт адамларынын өз е'тирафына көрә, Һиндистан әһалиси тамамилә јени әмәк шәраитинә ујғунлашмагда вә машын ишләтмәк үчүн лазым олан билији мәнимсәмәкдә чох маһирдир. Қәлкәтә сиккәханасында бир чох илдән бәри бухар машыны ишләдән һиндли механикләрин ишдә көстәрдикләри мәһарәт вә билик, һабелә мүхтәлиф бухар машынлары ишләдилән Хардвар көмүр рајонларында јерли әһалинин әмәји вә башга мисаллар бу факты гәти тәсдиг едир. Ч-б Қемпбелл өзү Ост-Һинд компанијасынын јанлыш фикирләринә нә гәдәр мүбтәла исә дә, е'тираф етмәјә мәчбурдур ки,

«Һинд халгынын кениш күтләләриндә бөјүк *сәнаје енержиси* вардыр; онлар капитал јығмагда чох габилијјәтлидирләр, ријазијјатчы зәкасына саһиб олан бу һинд күтләләриндә һесабламаға вә дәгиг елмләри өјрәнмәјә бөјүк габилијјәт вардыр». Қемпбелл дејир: «Онларын зеһни чох көзәлдир»[248].

Дәмирјол чәкилмәси нәтичәсиндә Һиндистана кәлән мүасир сәнаје, бу өлкәнин тәрәгги етмәси вә гүдрәтли олмасы јолунда башлыча манеә тәшкил едән һинд силкләринин әсасландығы ирси әмәк бөлкүсү системинин дағылмасына сәбәб олачагдыр.

Инкилис буржуазијасынын Һиндистанда һәјата кечирмәјә, јәгин ки, мәчбур олачағы бүтүн тәдбирләр халг күтләләрини азад етмәјәчәк вә онларын ичтимаи вәзијјәтини әһәмијјәтли дәрәчәдә јахшылашдырмајачагдыр, чүнки буларын һәр икиси јалныз мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан дејил, һәмчинин халгын бу гүввәләрә саһиб олуб-олмамасындан да асылыдыр. Лакин буржуазија бир иши һөкмән көрәчәкдир ки, бу да һәмин вәзифәләрин һәр икисини јеринә јетирмәк үчүн мад-

ди әсаслар јаратмагдан ибарәтдир. Мәкәр буржуазија һәр һансы бир вахтда бундан артыг бир шеј етмишдир? Мәкәр буржуазија һәр һансы бир вахтда истәр ајры-ајры адамлары, истәрсә дә бүтөв халглары ағыр ганлы вә чиркли јолла, сәфаләт вә алчалмалар јолу илә кетмәјә мәчбур етмәдән тәрәггијә наил олмушдур?

Нә гәдәр ки, Бөјүк Британијанын өзүндә сәнаје пролетариаты инди һөкмранлыг едән синифләри сыхышдырыб арадан чыхармамышдыр вә ја нә гәдәр ки, һиндлиләрин өзләри кифајәт дәрәчәдә гүввәтли олуб инкилис бојундуруғуну өз үзәрләриндән һәмишәлик атмамышлар, Һиндистан әһалиси Британија буржуазијасынын һиндлиләр арасына сәпдији јени чәмијјәт үнсүрләри тохумундан јетишәчәк бәһрәдән фајдалана билмәјәчәкдир. Һәр һалда биз инамла көзләјә биләрик ки, бу бөјүк вә көзәл өлкә аз-чох узаг кәләчәкдә дирчәләчәкдир; зира бу өлкәнин нәчиб әһалисинин һәтта ән ашағы синифләри кнјаз Салтыковун дедији кими «sont plus fins et plus adroits que les italiens»*, бу өлкәнин әһалиси һәтта өз итаәткарлығыны да сакит бир нәчибликлә тәнләшдирир вә тәбиәти е'тибары илә чох ләнк олмасына бахмајараг, өз икидлији илә инкилис забитләрини һејран етмишдир; бу өлкә бизим дилләримизин, бизим динләримизин бешијидир вә Чатын[248] шәхсиндә бизә гәдим керманын, браһманын[240] шәхсиндә исә гәдим јунанын типини верир.

Мән нәтичәдә бир нечә гејд етмәдән Һиндистан мөвзусундан әл чәкә билмәрәм.

Буржуа мәдәнијјәтини өз јурдунда, онун вүгарлы шәкилләрә кирдији јердә дејил, мүстәмләкәләрдә, өзүнү там пәрдәсиз шәкилдә көстәрдији јердә мүшаһидә едәндә онун дәрин икиүзлүлүјү вә она хас олан барбарлыг чылпаг шәкилдә гаршымыза чыхыр. Буржуазија өзүнү мүлкијјәтин мүдафиәчиси кими гәләмә верир, лакин һансы бир ингилаби партија вә нә заман Бенгалија, Мәдрәс вә Бомбајда едилдији кими аграр ингилаблар етмишдир? Мәкәр буржуазија Һиндистанда өз сојғунчу мәгсәдләринә чатмаг үчүн садәчә пулла товлајыб әлә алмаг үсулу кифајәт етмәдији јердә — бөјүк јыртычы лорд Клајвын өзүнүн дедији кими — амансыз зоракылыға әл атмырды? Мәкәр буржуазија Авропада дөвләт борчунун позулмаз мүгәддәслији һаггында бошбоғазлыг етдији бир заманда Һиндистанда пул јығыб бунунла Компанијанын өзүнүн гијмәтли кағызларыны сатын алан рачәләрин дивидендләрини мүсадирә етмәди? Мәкәр буржуазија «мүгәддәс динимизи» мүдафиә бәһанәси илә Франса ингилабына гаршы мүһарибә ет-

---

* — «италјанлардан даһа зәриф вә даһа маһирдир»[247]. *Ред.*

дији заман, Һиндистанда христианлығын јајылмасыны гадаған етмәмишди вә Орисса, Бенгалија мә'бәдләринә кәлән зәвварларын зијарәтиндән мәдахил көтүрмәк мәгсәди илә Чагкернаут[238] мә'бәдиндә гәтл вә фаһишәлији пешәјә дөндәрмәмишди? «Мүлкијјәт, гајда-ганун, аилә вә дин» мүдафиәчиләри бах беләдирләр!

Өз бөјүклүјү е'тибары илә Авропадан кичик олмајыб 150 милјон акр әразиси олан Һиндистана инкилис сәнајесинин дағыдычы тә'сири тамамилә ајдын вә дәһшәтлидир. Лакин биз унутмамалыјыг ки, бу тә'сир инди мөвчуд олан бүтүн истеһсал системинин јалныз үзви нәтичәсидир. Бу истеһсал капиталын там һөкмранлығына әсасланыр. Капиталын мәркәзләшмәси онун мүстәгил бир гүввә кими јашамасы үчүн тамамилә зәруридир. Бүтүн өлкәләрин базарларына бу мәркәзләшмәнин дағыдычы тә'сири сијаси игтисадын инди һәр бир мәдәни шәһәрдә фәалијјәтдә олан дахили үзви ганунларыны јалныз чох бөјүк өлчүдә ашкара чыхарыр. Тарихин буржуа дөврү јени дүнјанын мадди базисини јаратмалыдыр: бир тәрәфдән,—бүтүн бәшәријјәтин бир-бириндән асылы олмасына әсасланан дүнја әлагәләрини, һабелә бу әлагә васитәләрини инкишаф етдирмәлидир; дикәр тәрәфдән, — инсанын мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәли вә мадди истеһсалын елм васитәси илә тәбиәт гүввәләри үзәриндә һөкмранлыға чеврилмәсини тә'мин етмәлидир. Кеоложи ингилаблар јерин сәтһини јаратдығы кими, буржуа сәнаје вә тичарәти дә јени дүнјанын бу мадди шәраитини јарадыр. Јалныз бөјүк ичтимаи ингилаб буржуа дөврүнүн наилијјәтләринә, дүнја базарына вә мүасир мәһсулдар гүввәләрә јијәләндикдән вә онлары ән габагчыл халгларын үмуми нәзарәтинә табе етдикдән сонра, — јалныз о заман бәшәријјәтин тәрәггиси, өлдүрүлмүш адамын кәлләсиндән башга бир габда абиһәјат ичмәк истәмәјән ијрәнч бүтпәрәстлик бүтүнә даһа бәнзәмәјәчәк.

К. Маркс 1853-чү ил ијулун 22-дә јазмышдыр.

1853-чү ил 8 август тарихли «New—Vork Daily Tribune» гәзетинин 3840-чы нөмрәсиндә чап едилмишдир.

Имза: Карл Маркс.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур; 2-чи нәшри, 9-чу чилд, сәһ. 224—230

К. МАРКС

„THE PEOPLE'S PAPER„-ИН ЈУБИЛЕЈИНДӘ НИТГ

1856-чы ИЛ АПРЕЛИН 14-дә ЛОНДОНДА СӨЈЛӘНМИШДИР[249]

1848-чи ил ингилаблары дејилән ингилаблар јалныз кичик һадисәләр иди, Авропа чәмијјәтинин мөһкәм габығында чүз'и чатлаг вә јарыглар иди. Лакин бу ингилаблар габығын алтында дәрин бир учурум олдуғуну ашкара чыхартды. Мөһкәм көрүнән сәтһин алтында тәрпәниб јырғаланан елә бир океан ашкара чыхды ки, бунун һәрәкәтә кәлмәси мөһкәм гајалардан ибарәт бүтөв гит'әләри парчаламаг үчүн кифајәтдир. Бу ингилаблар пролетариатын азадлығыны—XIX әсрин вә бу әср ингилабынын сиррини курулту илә вә долашыг шәкилдә һамыја билдирди.

Доғрудур, бу ичтимаи ингилаб 1848-чи илин ичад етдији јени бир шеј дејилди. Бухар, електрик вә автомат дәзкаһ һәтта вәтәндаш Барбес, Распајл вә Бланкидән дә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә тәһлүкәли ингилабчылар иди. Лакин ичәрисиндә јашадығымыз атмосфер һәр биримизә 20 000 фунт ағырлығында тәзјиг көстәрирсә дә, сиз бу ағырлығы һисс едирсинизми? Авропа чәмијјәти өзүнү әһатә едиб она һәр тәрәфдән тәзјиг көстәрән ингилаби шәраити 1848-чи иләдәк аз һисс етдији кими, сиз дә буну аз һисс едирсиниз.

Бизим XIX әср үчүн характерик олан бөјүк бир факт көз габағындадыр вә һеч бир партија бу факты инкар едә билмәз. Бир тәрәфдән елә сәнаје гүввәләри вә елә елми гүввәләр ојаныб һәјата гәдәм гојмушдур ки, бәшәр тарихинин кечмиш дөврләриндән һеч бириндә бәшәријјәт бу гүввәләрин варлығыны һеч күман етмәмишди. Дикәр тәрәфдән исә Рома империјасынын сон заманларынын тарихдән мә'лум олан бүтүн

дәһшәтләрини чох өтүб кечән дүшкүнлүк әламәтләри ашкара чыхмышдыр.

Бизим заманәдә һәр шејин өзүндә санки өз әкслији вардыр. Биз көрүрүк ки, инсанын әмәјини азалдыб даһа сәмәрәли етмәкдә чох гәрибә гүввәјә малик олан машын ачлыға кәтириб чыхарыр вә инсаны тагәтдән салыр. Индијәдәк мә'лум олмајан јени сәрвәт мәнбәләри гәрибә, анлашылмаз овсун үзүндән јохсуллуг мәнбәји олур. Техника саһәсиндәки гәләбәләр, көрүнүр, мә'нәви тәнәззүл баһасына әлдә едилмишдир. Адама елә кәлир ки, бәшәријјәт тәбиәти өзүнә табе етдикчә инсан башга адамларын вә ја өз шәхси алчаглығынын көләси олур. Көрүнүр, һәтта елмин саф ишығы да анчаг зүлмәтли авамлыг зәмининдә ишыг сача биләр. Бизим бүтүн кәшфләримиз вә бүтүн тәрәггимиз санки белә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр ки, мадди гүввәләрә зеһни һәјат верилир, өз зеһни ҹәһәтиндән мәһрум олан инсан һәјаты исә садәҹә мадди гүввә дәрәҹәсинә ендирилир. Мүасир сәнаје вә елм илә мүасир јохсуллуг вә дүшкүнлүк арасындакы бу антагонизм, дөврүмүзүн мәһсулдар гүввәләри илә ичтимаи мүнасибәтләри арасындакы бу антагонизм һисс олунан, лабүд вә шәксиз бир фактдыр. Бә'зи партијалар бундан килејләнирләр, бә'зиләри дә мәһз һазыркы мүнагишәләрдән хилас ола билмәк хатиринә техниканын һазыркы мүвәффәгијјәтләриндән хилас олмаг истәјирләр; бә'зи партијалар да белә хәјал едирләр ки, сәнаједәки бу гәдәр бөјүк тәрәггини һөкмән сијасәтдә јенә ејни дәрәҹәдә бөјүк тәнәззүл тамамламалыдыр. Биз исә бүтүн бу зиддијјәтләрдә даим тәзаһүр едән һијләкәр руһун тәбиәти һаггында јанлыш фикрә дүшмүрүк. Биз билирик ки, ҹәмијјәтин јени гүввәләри лазыми гајдада ишләјә билмәк үчүн анчаг бир шејә мөһтаҹдыр: һәмин гүввәләрә јени адамлар саһиб олмалыдыр, бу јени адамлар исә фәһләләрдир. Фәһләләр дә машынын өзү кими, индики заманын ихтирасыдыр. Буржуазијаны, аристократијаны вә уғурсуз тәнәззүл пејғәмбәрләрини тәшвишә салан һадисәләрдә биз меһрибан достумуз Робин Гудфеллону, јерин алтында торпағы бу гәдәр сүр'әтлә газыја билән көһнә көстәбәји, минадүзән шанлы истеһкамчыны — ингилабы көрүрүк. Инкилис фәһләләри мүасир сәнајенин илкидирләр. Әлбәттә, онлар бу сәнајенин доғурдуғу ичтимаи ингилабын көмәјинә ахырынчы олараг кәлмәјәҹәкләр, зира бу ингилаб онларын өз синфинин бүтүн дүнјада азад едилмәси демәкдир, капиталын һөкмранлығы вә муздлу көләлик кими, бу ингилаб да үмуми характер дашыјыр. Мән кечән әсрин орталарындан бәри инкилис фәһләләринин етдији мүбаризәјә, буржуа тарихчиләринин көлкәдә бурахыб үзәриндән сүкутла кечдијинә бахмајараг, өз шөһрәтини итирмәјән гәһрәманлыг мүбаризәсинә бәләдәм.

Орта әсрләрдә Алманијада, һаким синифләрин пис һәрәкәтләринин интигамыны алмаг үчүн «Vehmgericht»* адлы кизли бир мәһкәмә вар иди. Әкәр бир евин диварына гырмызы хач чәкилмиш олурдуса, һамы баша дүшүрдү ки, бу евин саһиби «Vehm» тәрәфиндән мәһкум едилмишдир. Инди Авропанын бүтүн евләринин диварларында әсрарәнкиз гырмызы хач шәкли чәкилмишдир. Инди тарих өзү һакимдир, онун һөкмүнү исә пролетариат ичра едир.

«The Peoples Paper»-дә чап едилмишдир, № 207, 19 апрел 1856-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 12-чи чилд, сәһ. 3—5

---

* — «Фема мәһкәмәси». *Ред.*

К. МАРКС

«СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР»[250]

МҮГӘДДИМӘ

Мән буржуа игтисади системини ашағыдакы сыра илә нәзәрдән кечирирәм: *капитал, торпаг мүлкијјәти, муздлу әмәк, дөвләт, харичи тичарәт, дүнја базары.* Биринчи үч һиссәдә, мүасир буржуа чәмијјәтинин бөлүндүјү үч бөјүк синфин игтисади һәјат шәраитини тәдгиг едирәм; дикәр үч һиссәнин гаршылыглы әлагәси ајдындыр. Капиталдан бәһс едән биринчи китабын биринчи бөлмәси ашағыдакы фәсилләрдән ибарәтдир: 1) әмтәә, 2) пул, јахуд бәсит тәдавүл, 3) үмумијјәтлә капитал. Биринчи ики фәсил һәмин бурахылышын мәзмунуну тәшкил едир. Бүтүн материал, мәтбуат үчүн дејил, мәсәләләри өзүмә ајдынлашдырмаг үчүн мүхтәлиф дөврләрдә бөјүк фасиләләрлә јазылмыш монографијалар шәклиндә гаршымда дурур; һәмин монографијаларын көстәрилән планда бир-биринин ардынча ишләнмәси кәнар сәбәбләрдән асылы олачагдыр.

Гарасыны төкдүјүм үмуми кириши[251] атырам, чүнки даһа әсаслы дүшүнүб бу гәрара кәлдим ки, һәлә јалныз сүбут едиләси нәтичәләрин һәр һансы шәкилдә әввәлчәдән көстәрилмәси мане ола биләр; үмумијјәтлә мәним ардымча кетмәк истәјән охучу исә хүсусидән үмумијә доғру јүксәлмәк гәрарына кәлмәлидир. Лакин мәним өз сијаси игтисад мәшғәләләримин кедиши һаггында бә'зи мә'луматы бурада гејд етмәк, зәннимчә, јериндә олар.

Мәним ихтисас фәнләрим һүгугшүнаслыг иди, лакин мән буну фәлсәфә вә тарихлә јанашы јалныз әлавә бир фәнн кими өјрәнирдим. 1842—1843-чү илләрдә «Rheinische Zeitung»[160]-ун редактору олдуғума көрә, мән мадди мәнафе дејилән шеј һаггында илк дәфә өз фикрими билдирмәли олдум ки, бу да мәни

чәтин вәзијјәтә салды. Мешә оғурлуғу вә торпаг мүлкијјәтинин парчаланмасы мәсәләләринин Рејн ландтагында мүзакирә едилмәси, Рејн әјаләтинин о заманкы баш президенти ч. Фон Шаперин Мозел кәндлиләринин вәзијјәти һаггында «Rheinische Zeitung» илә рәсми мүбаһисәјә киришмәси, нәһајәт, тичарәт азадлығы вә һимајә көмрүкләри һаггындакы мүбаһисәләр мәним игтисади мәсәләләрлә мәшғул олмағым үчүн илк тәкан олду. Дикәр тәрәфдән, «ирәли кетмәк» арзусу кими хош бир арзунун мөвзунун өзүнү билмәкдән гат-гат јүксәк олдуғу һәмин вахтда «Rheinische Zeitung»-да зәиф бир фәлсәфә чаларлы франсыз сосиализми вә коммунизминин әкс-сәдалары ешидилди. Мән бу дилетантлыға гаршы чыхдым, лакин ејни заманда Аугсбургда чыхан «Allgemeine Zeitung»[252] илә мүбаһисәдә ачыгча е'тираф етдим ки, мәним о заманкы билијим франсыз чәрәјанлары мәзмунунун өзү һаггында чәсарәт едиб һәр һансы бир фикир јеритмәјимә имкан вермирди. Буна көрә дә мән, гәзети даһа мүлајим шәкилдә бурахмагла, онун һаггында верилән өлүм һөкмүнү арадан галдырмаг үмидиндә олан «Rheinische Zeitung» рәһбәрләринин бу хам хәјалындан бөјүк бир һәвәслә истифадә едиб ичтимаи саһәдән дәрс отағына чәкилдим.

Зеһними бүрүјән шүбһәләри арадан галдырмаг үчүн киришдијим биринчи иш Һекелин һүгуг фәлсәфәсини* тәнгиди сурәтдә нәзәрдән кечирмәкдән ибарәт олду; бу әсәрин кириши** 1844-чү илдә Парисдә нәшр едилән «Deutsch-Französische Jahrbücher»[12]-дә чап олунду. Тәдгигатым мәни бу нәтичәјә кәтирди ки, һүгуги мүнасибәтләр, һабелә дөвләт формалары нә өзлүјүндә, нә дә инсан руһунун үмуми инкишафы дејилән шеј васитәси илә анлашыла билмәз, әксинә, бунларын көкү мадди һәјат мүнасибәтләриндәдир ки, Һекел бу мүнасибәтләрин мәчмусуну XVIII әсрдәки инкилис вә франсыз мүәллифләри кими «вәтәндаш чәмијјәти» адландырыр вә вәтәндаш чәмијјәтинин анатомијасыны сијаси игтисадда ахтармаг лазым кәлир. Парисдә өјрәнмәјә башладығым сијаси игтисады, ч. Кизонун мәни Парисдән сүркүн етмәк һаггындакы әмри үзүндән көчдүјүм Брүсселдә өјрәнмәкдә давам етдим. Мәним чыхардығым вә сонра бүтүн кәләчәк тәдгигатымда рәһбәр јер тутан үмуми нәтичәни гысача белә ифадә етмәк олар. Инсанлар өз һәјатларынын ичтимаи истеһсалында өз ирадәләриндән асылы олмајан мүәјјән, зәрури мүнасибәтләрә — өз мадди мәһ-

* *Қ. Маркс.* «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир» (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 219—368). *Ред.*

** *Қ. Маркс.* «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш». (Бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 414—429). *Ред.*

сулдар гүввәләринин мүәјјән инкишаф пилләсинә ујғун олан истеһсал мүнасибәтләринә кирирләр. Бу истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базиси тәшкил едир, һүгуги вә сијаси үстгурум бу базис үзәриндә јүксәлир вә мүәјјән ичтимаи шүур формалары бу базисә ујғун олур. Мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә һәјатын ичтимаи, сијаси вә мә'нәви просесләри үчүн шәрт олур. Инсанларын варлығыны онларын шүуру мүәјјән етмир, әксинә, инсанларын ичтимаи варлығы онларын шүуруну мүәјјән едир. Чәмијјәтин мадди мәһсулдар гүввәләри өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә мөвчуд истеһсал мүнасибәтләринә, јахуд бу мүнасибәтләрин анчаг һүгуги ифадәси олуб мәһсулдар гүввәләри индијәдәк өз дахилиндә инкишаф етдирән мүлкијјәт мүнасибәтләринә зидд кәлир. Бу мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрин инкишаф формаларындан дөнүб онлар үчүн бухов олур. Онда ичтимаи ингилаб дөврү башланыр. Игтисади әсас дәјишилдикдә, бүтүн бөјүк үстгурумда чох вә ја аз сүр'әтлә чеврилиш әмәлә кәлир. Белә чеврилишләри тәдгиг едиркән, истеһсалын игтисади шәраитиндә баш вериб тәбии-елми бир дүрүстлүклә мүәјјән едилән мадди чеврилиши һәмишә һүгуги, сијаси, дини, бәдии вә ја фәлсәфи формалардан, гысасы: инсанларын бу тоггушманы дәрк етдикләри вә ону һәлл етмәк үчүн мүбаризә апардыглары идеоложи формалардан ајырд едиб фәргләндирмәк лазымдыр. Ајрыча бир адам һаггында онун өзүнүн өз барәсиндә нә дүшүндүјүнә әсасән фикир јеритмәк мүмкүн олмадығы кими, белә бир чеврилиш дөврү һаггында да һәмин дөврүн шүуруна көрә фикир јеритмәк олмаз. Әксинә, бу шүуру мадди һәјатын зиддијјәтләри илә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы тоггушма илә изаһ етмәк лазымдыр. Һеч бир ичтимаи формасија, онун кифајәт гәдәр мејдан вердији бүтүн мәһсулдар гүввәләр инкишаф етмәдикчә мәһв олмур вә даһа јүксәк јени истеһсал мүнасибәтләри, көһнә чәмијјәтин өз ичәрисиндә бу мүнасибәтләрин мөвчуд олмасы үчүн лазым кәлән мадди шәраит јетишмәдикчә мејдана кәлмир. Буна көрә һәмишә бәшәријјәт өз гаршысына анчаг јеринә јетирә биләчәји вәзифәләр гојур, чүнки јахындан баханда һәмишә мә'лум олур ки, вәзифә өзү јалныз, ону јеринә јетирмәјин мадди шәраити мөвчуд оланда вә ја, һеч олмазса, бу шәраит гәрарлашма просесиндә олдуғу заман мејдана кәлир. Асија, антик, феодал вә мүасир буржуа истеһсал үсулларыны үмумијјәтлә, игтисади-ичтимаи формасијанын мүтәрәгги дөврләри кими гејд етмәк олар. Буржуа истеһсал мүнасибәтләри, — ичтимаи истеһсал просесинин сон антагонист формасыдыр, һәм дә фәрди антагонизм мә'насында дејил, фәрдләрин ичтимаи һәјат шәраитиндән мејдана кә-

лән антагонизм мә'насында антагонист формасыдыр; лакин буржуа чәмијјәтинин өз ичәрисиндә инкишаф едән мәһсулдар гүввәләр ејни заманда бу антагонизми һәлл етмәк үчүн мадди шәраит јарадыр. Буна көрә дә инсан чәмијјәтинин тарихдән әввәлки дөврү буржуа ичтимаи формасијасы илә баша чатыр.

Игтисади категоријаларын тәнгидинә даир даһијанә очерки* чап едилдији («Deutsch-Französische Jahrbücher»дә) замандан бәри даим мәктублашма васитәси илә фикир мүбадиләси етдијим Фридрих Енкелс мәним кәлдијим ејни нәтичәјә башга бир јолла кәлмишди (онун «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»** әсәри илә мүгајисә ет); одур ки, 1845-чи илин јазында о да Брүсселә көчәндә, биз алман фәлсәфәсинин идеоложи бахышларынын әксинә олараг, өз бахышларымызы бирликдә ишләјиб һазырламағы, әслиндә өз әввәлки фәлсәфи вичданымызла һагг-һесабы битирмәји гәрара алдыг. Бу нијјәтимиз Һекелдән сонракы фәлсәфәнин тәнгиди шәклиндә јеринә јетирилди***. Вәрәгин сәккиздә бир һиссәси шәклиндә ики галын чилд һәчминдә олан әлјазмасы нәшр едилмәк үчүн Вестфалијаја кәлиб чатандан чох сонра бизә хәбәр вердиләр ки, вәзијјәт дәјишилдијинә көрә буну чап етмәк мүмкүн олмур. Биз өз башлыча мәгсәдимизә чатыб мәсәләни өзүмүзә ајдынлашдырмыш олдуғумуза көрә, бөјүк бир һәвәслә әлјазмасыны сичанларын чејнәмә тәнгидинә вердик. О заман өз бахышларымызы чамаата бу вә ја башга чәһәтдән шәрһ етдијимиз ајры-ајры әсәрләрдән мән јалныз Енкелс илә бирликдә јазмыш олдуғум «Коммунист Партијасынын манифестини»**** вә мәним нәшр етдирдијим «Тичарәт азадлығы һаггында нитги»***** көстәрәчәјәм. Бизим бахышларымызын һәлледичи нөгтәләри, јалныз мүбаһисә шәклиндә олса да, мәним илк дәфә 1847-чи илдә чап едилиб Прудона гаршы чеврилән «Фәлсәфә јохсуллуғу»****** әсәримдә елми шәкилдә шәрһ едилмишдир. Брүсселдәки алман фәһләләри иттифагында[63] охудуғум мүһазирәләри топлајараг «Муздлу әмәк» һаггында алманча јаздығым әсәрин******* чапы феврал ингилабы нә-

---

* *Ф. Енкелс.* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир илк гејдләр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 544—571). *Ред.*

** *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517). *Ред.*

*** *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Алман идеолокијасы» (Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 7—544). *Ред.*

**** Бах: һәмин чилд, сәһ. 110—143. *Ред.*

***** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404—418. *Ред.*

****** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 65—185. *Ред.*

******* Бах: һәмин чилд, сәһ. 153—184. *Ред.*

тичəсиндə вə бунунла əлагəдар олараг мəним зорла Белчикадан чыхарылмағым нəтичəсиндə дајандырылды.

1848 вə 1849-чу иллəрдə «Neue Rheinische Zeitung»[62]-ун нəшри вə сонракы һадисəлəр мəним игтисад мəшғəлəлəримин арасыны кəсди вə мəн бу мəшғəлəлəримə јалныз 1850-чи илдə Лондонда јенидəн башлаја билдим. Британија музејиндə сијаси игтисад тарихинə даир топланмыш чох бөјүк материал, буржуа чəмијјəтини өјрəнмəк үчүн Лондонун əлверишли бир мүшаһидə мəнтəгəси олмасы, нəһајəт, Калифорнија вə Австралија гызылынын кəшфи илə əлагəдар олараг буржуа чəмијјəтинин санки јени бир инкишаф мəрһəлəсинə дахил олмасы, — бунларын һамысы мəни ишə јенə дə лап əввəлдəн башламаға вə јени материалы тəнгиди сурəтдə ишлəмəјə вадар етди. Бу мəшғəлəлəрим гисмəн өзлүјүндə елə мəсəлəлəрə кəтириб чыхарырды ки, бунлар фəннин өзүнə санки тамамилə аид дејил иди, лакин мəн бу мəсəлəлəрə аз-чох узун вахт сəрф етмəли олурдум. Лакин мəним ихтијарымда олан вахт күзəран пулу газанмаг үчүн ишлəмəк кими гəти бир зəрурəт үзүндəн хүсусилə азалырды. Биринчи инкилис-американ гəзети олан «New-York Daily Tribune»[149]-дə мəним инди сəккиз иллик əмəкдашлығым (əслиндə гəзет мəгалəлəрини мəн јалныз бир истисна олараг јазырам) елми мəшғəлəлəримин чох тез-тез арасыны кəсмəји зəрури едирди. Лакин Инкилтəрəдə вə континентдə чох бөјүк игтисади һадисəлəр һаггындакы мəгалəлəр гəзет үчүн көрдүјүм ишин о гəдəр əһəмијјəтли һиссəсини тəшкил едирди ки, мəн сөзүн əсил мə'насында сијаси игтисад елминдəн кəнара чыхан əмəли тəфəррүатла даһа јахындан таныш олмаға мəчбур идим.

Сијаси игтисад саһəсиндəки мəшғəлəлəримин кедиши һаггындакы бу гејдлəр јалныз ону көстəрмəлидир ки, мəним бахышларым һаггында нечə фикир јеридилсə дə вə бунлар һаким синифлəрин егоист јанлыш фикирлəринə нə гəдəр аз ујғун кəлсə дə, узун иллəр боју вичданла кечирдијим тəдгигатын нəтичəсидир. Чəһəннəмин гапысында олдуғу кими, елмин дə гапысында белə бир тəлəб јазылмалыдыр:

Qui si convien lasciare ogni sospetto;
Ogni viltà convien che qui sia morta»*.

Карл Маркс

Лондон, јанвар 1859-чу ил.

Илк дəфə ашағыдакы китабда чап едилмишдир: «Zur Kritik der politisch n O konomie von Karl Marx“. Erstes Neft, Berlin, 1859

К Маркс вə Ф. Енкелсин əсəрлəринин мəтниндəн чап олунур; 2-чи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 5—9

* — «Бурада кəрəкдир гəлбдə мəтанəт;
Бурада горхудан алма мəслəһəт»
(*Данте*. «Илаһи комедија»). *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ҜАРЛ МАРКС. «СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР»

БИРИНЧИ БУРАХЫЛЫШ, БЕРЛИН, ФРАНС ДУНКЕР, 1859[253]

I

Алманлар артыг чохдан сүбут етмишләр ки, бүтүн елм саһәләриндә башга мәдәни милләтләрә бәрабәрдирләр, бу саһәләрин чох һиссәсиндә исә һәтта онлардан үстүндүрләр. Јалныз бир елмин — сијаси игтисад елминин чох бөјүк нүмајәндәләри арасында һеч бир алман ады јох иди. Бунун сәбәби ајдындыр. Сијаси игтисад мүасир буржуа чәмијјәтинин нәзәри тәһлилидир вә буна көрә дә инкишаф етмиш буржуа мүнасибәтләринин олмасыны тәләб едир, Алманијада исә бу мүнасибәтләр Реформасија мүһарибәләри илә кәндли мүһарибәләри заманындан, хүсусилә Отуз иллик мүһарибә[254] заманындан е'тибарән јүз илләр әрзиндә мејдана кәлә билмәмишди. Һолландијанын империјадан ајрылмасы[255] Алманијаны дүнја тичарәтиндән сыхышдырыб чыхартмыш вә лап әввәлдән онун сәнаје инкишафыны ән чүз'и бир чәрчивәјә салмышды; һәм дә алманлар вәтәндаш мүһарибәләринин дағынтыларындан өзләрини чох чәтинликлә вә чох јаваш-јаваш дүзәлтдикләри бир заманда, һеч вахт чох да бөјүк олмајан бүтүн өз мүлки енержиләрини, һәр бир хырда кнјаз вә империја баронунун өз тәбәәләринин сәнајеси үчүн гојдуғу көмрүк сәрһәдләринә вә сарсаг тичарәт гајдаларына гаршы сәмәрәсиз мүбаризәдә исраф етдикләри бир заманда, империјанын шәһәрләри хырда сехчилик вә патриси ловғалығы ичәрисиндә тәнәззүл етдији бир заманда, — белә бир вахтда Һолландија, Инкилтәрә вә Франса дүнја тичарәтиндә биринчи јерләри тутурдулар, бирбиринин ардынча јени мүстәмләкәләр салыр вә мануфактура сәнајесини јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдирирдиләр, нәһајәт, Инкилтәрә өз көмүр вә дәмир јатагларына илк дәфә сәрвәт гијмәтини верән бухар сајәсиндә мүасир буржуа инкишафы-

нын башында дурду. Лакин нә гәдәр ки, 1830-чу иләдәк Алманијанын мадди буржуа инкишафыны сыхышдыран күлүнч дәрәчәдә көһнәлмиш орта әср галыгларына гаршы мүбаризә етмәк лазым кәлирди, алман сијаси игтисады мүмкүн дејилди. Јалныз Көмрүк иттифагы[151] јарадыландан сонра алманлар елә бир вәзијјәтә чатдылар ки, үмумијјәтлә сијаси игтисады анчаг *анлаја* биләрдиләр. Бу замандан е'тибарән алман буржуазијасынын еһтијачлары үчүн инкилис вә франсыз сијаси игтисады һәгигәтән идхал едилмәјә башланды. Арадан чох кечмәдән алим адамлар вә бүрократија идхал едилән материала јијәләндиләр вә ону елә бир шәклә салдылар ки, бу да «алман руһуна» о гәдәр дә шәрәф газандырмыр. О заман чызмагарачы фырылдагчылар, тачирләр, мәктәб тәрбијәчиләри вә бүрократлардан ибарәт алабәзәк бир компанија алман игтисад әдәбијјатыны мејдана кәтирди ки, бу да өз бајағылығы, сәтһилији, идејасызлығы, чәфәнкијатла долу олмасы вә башгаларынын фикрини оғурламасы чәһәтдән јалныз алман романы илә мүгајисә едилә биләр. Әмәли истигамәт адамлары ичәрисиндә әввәлчә һимајәчи-сәнајечиләр мәктәби әмәлә кәлди; бу мәктәбин ән нүфузлу нүмајәндәси олан Лист алман буржуа игтисад әдәбијјатынын төрәмәләри ичәрисиндә һәлә дә ән јахшысыдыр, һалбуки онун бүтүн тә'рифли әсәри континент системинин[14] нәзәри баниси олан франсыз Ферједән көчүрүлмүшдүр. Бу истигамәтин әксинә олараг, 40-чы илләрдә Балтик әјаләтләри тачирләриндән ибарәт азад тичарәт мәктәби мејдана кәлди ки, онларын да ушаг гәдәр садәлөвһ, лакин мәнфәәтпәрәст әгидәсиндә инкилис фритредерләринин[183] дәлилләринин әкс-сәдалары өзүнү көстәрирди. Нәһајәт, елми нәзәри чәһәтдән тәһлилә киришән мәктәб тәрбијәчиләри вә бүрократлар арасында фактлары тәнгид етмәдән сәмәрәсиз јығыб топлајан ч. Рау кимиләринә, вә әчнәби мүәллифләрин мүддәаларыны баша дүшмәдикләри Һекел дилинә тәрчүмә едән ч. Штејн кими әлламәлик көстәрән спекулјатив философлара, јахуд «мәдәнијјәт тарихи» саһәсиндә беллетристикаја ујан ч. Рил кими әфәлләрә тәсадүф едилирди. Бүтүн бунлардан, ән нәһајәт, камералистика[256], јә'ни һәр шејин гатышығындан биширилиб үстүнә еклектик-игтисад соусу төкүлән елә хәшил әмәлә кәлди ки, буну билмәк һөкумәт мә'муру вәзифәсинә кечмәк истәјәнләрин дөвләт имтаһанында онлардан тәләб олунур.

Алманијада буржуазија, мәктәб тәрбијәчиләри вә бүрократија, инкилис-франсыз сијаси игтисадынын принсипләринә toхунулмаз бир еһкам кими јанашараг, бунлары һәлә әзбәрләмәјә вә аз-чох баша дүшмәјә чалышдыглары бир заманда, алман пролетар партијасы мејдана кәлди. Бу партијанын нәзәријјәсинин бүтүн мәзмуну сијаси игтисадын өјрәнилмәси

әсасында јаранды; *алманлар арасында* мүстәгил елми *сијаси игтисад* да бу партијанын мејдана чыхдығы замандан башланыр. Бу алман сијаси игтисады әслиндә *тарихин материалист анлајышына* әсасланыр, бу анлајышын да әсас чәһәтләри, тәһлил етдијимиз бу әсәрин мүгәддимәсиндә* гысача изаһ едилмишдир. Һәмин мүгәддимә әсасән «Das Volk»[257] гәзетиндә чап едилмишди, буна көрә дә биз ораја мүрачиәт етмәји охучуја мәсләһәт көрүрүк. Тәкчә сијаси игтисад үчүн дејил, бүтүн тарих елмләри үчүн (тарих елмләри исә тәбиәт һаггында олмајан елмләрдир) белә бир мүддәа ингилабиләшдиричи бир кәшф олду ки, «мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә һәјатын ичтимаи, сијаси вә мә'нәви просесләри үчүн шәрт олур», тарихдә мејдана кәлән бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр вә дөвләт мүнасибәтләри, бүтүн дини вә һүгуги системләр, бүтүн нәзәри бахышлар јалныз о заман анлашыла биләр ки, һәр бир мүвафиг дөврүн мадди һәјат шәраити анлашылсын вә бүтүн галанлары һәмин мадди шәраитдән һасил едилсин. «Инсанларын варлығыны онларын шүуру мүәјјән етмир, әксинә, инсанларын ичтимаи варлығы онларын шүуруну мүәјјән едир». Бу мүддәа о гәдәр садәдир ки, идеалист баш алдатмасы ичәрисиндә донуб галмајан һәр кәс үчүн өзлүјүндә ајдын олмалы иди. Лакин бундан тәкчә нәзәријјә үчүн дејил, тәҹрүбә үчүн дә сон дәрәҹә ингилаби нәтиҹәләр чыхыр: «Ҹәмијјәтин мадди мәһсулдар гүввәләри өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә мөвҹуд истеһсал мүнасибәтләринә, јахуд бу мүнасибәтләрин анҹаг һүгуги ифадәси олуб мәһсулдар гүввәләри индијәдәк өз дахилиндә инкишаф етдирән мүлкијјәт мүнасибәтләринә зидд кәлир. Бу мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрин инкишаф формаларындан дөнүб онлар үчүн бухов олур. Онда *ичтимаи ингилаб* дөврү башланыр. Игтисади әсас дәјишилдикдә, бүтүн бөјүк үстгурумда чох вә ја аз сүр'әтлә чеврилиш әмәлә кәлир... Буржуа истеһсал мүнасибәтләри ичтимаи истеһсал просесинин сон антагонист формасыдыр, һәм дә фәрди антагонизм мә'насында дејил, фәрдләрин ичтимаи һәјат шәраитиндән мејдана кәлән антагонизм мә'насында антагонист формасыдыр; лакин буржуа ҹәмијјәтинин өз ичәрисиндә инкишаф едән мәһсулдар гүввәләр ејни заманда бу антагонизми һәлл етмәк үчүн мадди шәраит јарадыр»**. Беләликлә, бизим материалист тезисимиз даһа да инкишаф етдирилиб зәманәмизә тәтбиг едиләндә, дәрһал гаршымызда бүтүн зәманәләрин бөјүк, ән бөјүк ингилабынын перспективи ачылмыш олур.

Инсанларын варлығы онларын шүурундан асылы олмаг

---

* Бах: һәмин ҹилд, сәһ. 552—556. *Ред.*
** Бах: һәмин ҹилд, сәһ. 554—555. *Ред.*

дејил, әксинә, инсанларын шүуру онларын варлығындан асылы олдуғу мүддәасы садә көрүнүр; лакин јахындан нәзәр салдыгда дәрһал мә'лум олур ки, бу мүддәанын илк нәтичәләринин өзү һәр чүр идеализмә, һәтта ән кизли идеализмә дә өлүм зәрбәси вурур. Бу мүддәа тарихи олан һәр шеј һаггында ирси вә адәт едилмиш бахышларын һамысыны инкар едир. Бүтүн ән'әнәви сијаси тәфәккүр тәрзи дағылыб кедир; вәтәнпәрвәрлик назикгәлблији бунча күнаһ бир бахыша гаршы һиддәтлә үсјан едир. Буна көрә дә јени дүнјабахышы тәкчә буржуазија нүмајәндәләри тәрәфиндән дејил, һәмчинин liberté, égalité fraternité* кими е'чазкар формул васитәси илә дүнјаны алтүст етмәк истәјән јығын-јығын франсыз сосиалистләри тәрәфиндән дә мүгавимәтә раст кәлир. Лакин бу нәзәријјә алман вулгар-демократик чығырганлары арасында хүсусилә бөјүк гәзәблә гаршыланмышдыр. Бунунла белә онлар јени идејалары, доғрудур, аз тәсадүф едиләчәк дәрәчәдә анламадыглары һалда бу идејалардан оғурлуг јолу илә истифадә етмәјә бөјүк сә'ј көстәрирдиләр.

Һеч олмазса јеканә бир тарихи мисал әсасында материалист анлајышыны инкишаф етдирмәк илләр боју сакит мәшғәлә тәләб едән бир елми иш иди, зира ајдындыр ки, бурада тәкчә ибарә илә һеч бир шеј етмәк олмаз вә јалныз тәнгиди сурәтдә јохланмыш, мүкәммәл мәнимсәнилмиш кениш тарихи материал белә бир вәзифәни јеринә јетирмәјә имкан верир. Феврал ингилабы исә бизим партијамызы сијаси сәһнәјә чыхартды вә бунунла да онун халис елми мәгсәдләр күдмәсинә имкан вермәди. Буна бахмајараг, һәмин әсас бахыш партијанын бүтүн әдәби әсәрләриндә ана хәтт тәшкил едир. Һәмин әсәрләрин һәр јериндә, һәр бир ајрыча һалда көстәрилир ки, һәр дәфә сијаси һәрәкәт билаваситә һәрәкәтверичи мадди сәбәбләрлә јанашы ишләдилән ибарәләрдән дејил, һәмин сәбәбләр нәтичәсиндә нечә мејдана кәлмишдир вә әксинә нечә, сијаси һәрәкәт вә онун нәтичәләри кими сијаси вә һүгуги ибарәләр дә ејни илә һәрәкәтверичи мадди сәбәбләрдән төрәјир.

1848—1849-чу илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра елә бир мәгам кәлиб чатды ки, харичдән Алманијаја тә'сир көстәрмәк кетдикчә даһа аз мүмкүн олурду; онда бизим партијамыз мүһачирләр арасындакы дидишмәләр мејданыны вулгар демократијаја верди, чүнки дидишмәләр мүмкүн олан јеканә фәалијјәт иди. Һәм дә вулгар демократија дидишмә илә мәшғул олуб бундан зөвг аланда, бу күн дава салыб сабаһ гардашлашмаға, о бири күн исә бүтүн дүнја гаршысында өз чиркли алт палтарыны јенидән јумаға башлајанда, бу вулгар

* — азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг. *Ред.*

демократија бүтүн Америкада өзү үчүн пул диләниб, әлдә едилән бир нечә талери бөлүшдүрмәк үстүндә дәрһал јенидән савашмаға башлајанда, — бизим партијамыз елми мәшғәләләр үчүн јенә бир гәдәр сакитлик әлдә етдијиндән шад олурду. Бизим партијанын чох бөјүк үстүнлүјү бунда иди ки, онун нәзәри әсасы јени елми дүнјакөрүшүндән ибарәт иди вә бу дүнјакөрүшүнүн һазырланмасы ондан хејли чох мәшғул олмағы тәләб етмишди. Бир тәк буна көрә һәмин партија мүһачирәтин «бөјүк адамлары» кими алчала билмәзди.

Һәмин тәдгигатын биринчи сәмәрәси гаршымыздакы китабдан ибарәтдир.

II

Гаршымызда дуран әсәр кими бир әсәрдә сијаси игтисадын бир-бириндән ајрылыгда көтүрүлән ајры-ајры мүддәаларынын садәҹә тәнгидиндән, бу вә ја башга мүбаһисәли игтисад мәсәләләрини әлагәсиз шәкилдә нәзәрдән кечирмәкдән бәһс едилә билмәз. Әксинә, бу әсәр лап әввәлдән игтисад елмләринин бүтүн комплексини мүнтәзәм сурәтдә әһатә етмәк, буржуа истеһсалы вә буржуа мүбадиләси ганунларыны әлагәли шәкилдә шәрһ етмәк әсасында гурулмушдур. Игтисадчылар исә һәмин ганунларын изаһчылары вә мәддаһларындан башга бир шеј олмадыгларына көрә, бу шәрһ ејни заманда бүтүн игтисад әдәбијјатынын тәнгидидир.

Һекелин вәфатындан бәри һеч олмазса һәр һансы бир елми, онун өзүнә хас олан дахили әлагәси һалында көтүрүб инкишаф етдирмәк үчүн, чәтин ки, бир тәшәббүс едилмишдир. Рәсми Һекел мәктәби өз мүәллиминин диалектикасындан јалныз ән бәсит үсуллар ишләтмәји өјрәниб бу үсуллары һәр јердә ишләдир, һәм дә чох заман күлүнч дәрәҹәдә јөндәмсиз ишләдирди. Һекелин бүтүн ирси бу мәктәб үчүн һәр һансы бир мөвзунун гурулмасында истифадә едилән садә бир гәлибдән, јалныз фикир вә мүсбәт билик чатышмадығы јердә вахтында ишләдилмәјә јарајан сөз вә ибарәләр сијаһысындан ибарәт олурду. Беләликлә, бир нәфәр Бонн професорунун дедији кими, белә бир вәзијјәт јаранмышды ки, һәмин һекелчиләр «һеч шејдә» бә'зи шејләр баша дүшүрдүләр, амма «һәр шејдән» јаза билирдиләр. Бу, әлбәттә, һәгигәтдә дә белә иди. Лакин бу ҹәнабларын бүтүн тәкәббүрүнә бахмајараг, онлар өз зәифликләрини о гәдәр мөһкәм баша дүшүрдүләр ки, бөјүк вәзифәләрдән мүмкүн гәдәр узагда дурмаға чалышырдылар; мүһафизәкар, көһнәлмиш елм өз мөвгеләрини мүсбәт биликләр саһәсиндәки үстүнлүјү сајәсиндә мүһафизә едиб сахлајырды. Анҹаг Фејербах абстракт идејаны әсассыз е'лан едәндән сонра

һекелчилик јаваш-јаваш сөндү вә елә көрүнмәјә башлады ки, көһнә метафизика вә онун һәрәкәтсиз категоријалары елмдә јенидән һөкмранлыға башламышдыр.

Бу һалын өз тәбии сәбәби вар иди. Бош ибарәнин һөкмранлығына кәтириб чыхаран Һекел диадохлары[258] режиминдән сонра тәбии сурәтдә елә бир дөвр башланды ки, бу заман елмин мүсбәт мәзмуну јенә онун формал чәһәтиндән үстүн олду. Ејни заманда Алманија тамамилә мүстәсна бир гүввә илә тәбиәт елмләри үзәринә атылды ки, бу да 1848-чи илдән е'тибарән онун чошгун буржуа инкишафына ујғун иди; һәм дә спекулјатив чәһәтин һеч вахт аз-чох бөјүк әһәмијјәт газанмадығы бу елмләр дәбә дүшдүкчә, бүтүн көһнә метафизик тәфәккүр тәрзи Волф бајағылығынын һәтта ән ифрат дәрәчәләринә гәдәр јенидән јајылды. Һекел унудулду, јени тәбии-елми материализм инкишаф етди ки, бу да XVIII әср материализминдән нәзәри чәһәтчә, демәк олар, һеч бир шејлә фәргләнмир; онун әксәријјәтлә јалныз белә бир үстүнлүјү вардыр ки, бу јени материализмин даһа зәнкин тәбии-елми, хүсусилә кимја вә физиолокија материалы вардыр. Биз Кантдан әввәлки дөврүн бу мәһдуд филистер тәфәккүр үсулунун ән бөјүк бајағылыг дәрәчәсинә чатдырылан шәкилдә јенидән чанландығыны Бүхнер вә Фогтда көрүрүк; һәтта Фејербаха анд ичән Молешотт да һәр дәгигә ән садә категоријаларда чох гәрибә шәкилдә долашыб галыр. Ади буржуа дүшүнчәсинин јөндәмсиз ағыр араба аты, әлбәттә, маһијјәти тәзаһүрдән, сәбәби нәтичәдән ајыран бир хәндәк гаршысында чәтин вәзијјәтә дүшүб дајаныр. Лакин абстракт тәфәккүрүн сон дәрәчә кәләкөтүр јерләриндә тула илә ова чыхмаға һазырлашанда, мәһз ағыр араба атына минмәк олмаз.

Беләликлә, бурада әсил сијаси игтисада дәхли олмајан башга бир мәсәләни һәлл етмәк лазым иди. Елми тәдгигатда һансы методу сечмәли? Бир тәрәфдән Һекелин өзүндән сонра гојуб кетдији тамамилә абстракт, «спекулјатив» шәкилдә Һекел диалектикасы вар иди; дикәр тәрәфдән, инди јенидән дәб олмуш, маһијјәтчә Волфун метафизик методундан ибарәт ади метод вар иди ки, буржуа игтисадчылары бу метода әсасланыб өз рабитәсиз галын китабларыны јазырдылар. Бу сонунчу метод нәзәри чәһәтдән Кант вә хүсусән Һекел тәрәфиндән о гәдәр дармадағын едилмишди ки, јалныз әталәт вә башга бир *садә* методун јохлуғу онун әмәли сурәтдә мөвчуд олмасына имкан верирди. Дикәр тәрәфдән, Һекел методу *мејданда олдуғу шәклиндә* тамамилә јарарсыз иди. Бу метод маһијјәтчә идеалист метод иди, бурада исә бүтүн әввәлкиләрә нисбәтән даһа чох материалист олан бир дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирмәк тәләб олунурду. Һекелин методу халис тәфәккүрә әсас-

ланырды, бурада исә ән сәрт фактлара әсасланмаг лазым кәлирди. Һекелин өз е'тирафына көрә, «һечдән һеч васитәси илә һечә кәлиб чыхан»[259] бир метод бу шәклиндә бурада тамамилә јерсиз иди. Бунунла белә, мејданда олан бүтүн мәнтиг материалы ичәрисиндә бу метод һәр һалда истифадә едилә биләчәк јеканә материал иди. Бу метод тәнгид едилмәмишди, һеч кәс ону рәдд етмәмишди; бөјүк диалектикин әлејһдарларындан һеч кәс һәмин методун мәғрур бинасыны јара билмәмишди; бу метод она көрә унудулду ки, Һекел мәктәби билмирди буну нә етсин. Буна көрә дә биринчи нөвбәдә Һекел методуну әсаслы сурәтдә тәнгид етмәк лазым иди.

Һекелин тәфәккүр үсулу бүтүн башга философларын тәфәккүр үсулундан өз әсасында чох бөјүк тарихи дујғу олмасы илә фәргләнирди. Формасы сон дәрәчә абстракт вә идеалист олса да, һәр һалда онун фикирләринин инкишафы һәмишә дүнја тарихинин инкишафы илә паралел кедирди вә дүнја тарихи, әслиндә анчаг онун тәсдиги олмалы иди. Әкәр бунун нәтичәсиндә һәгиги нисбәт чеврилиб башы үстә гојулмушдуса, бунунла белә һәр јердә фәлсәфәјә реал мәзмун дахил олурду, хүсусән она көрә ки, Һекел өз шакирдләриндән фәргли олараг, онлар кими наданлыгда бир јахшылыг көрмүрдү, бүтүн зәманәләрин ән мә'луматлы адамларындан бири иди. О, тарихин инкишафыны вә дахили әлагәсини биринчи олараг көстәрмәјә чалышмышдыр вә онун тарих фәлсәфәсиндә бир чох шеј инди бизә нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, онун әсас бахышларынын мөһтәшәмлији һәтта һазыркы заманда һәлә јенә дә тәәччүбә лајигдир, хүсусән онун сәләфләри вә ја ондан сонра тарих һаггында үмуми мүлаһизәләр сөјләмәк чәсарәтиндә оланлар онунла мүгајисә едиләндә, бу тәәччүб өзүнү ајдын һисс етдирир. Онун «Феноменолокија», «Естетика» вә «Фәлсәфә тарихи» әсәрләриндә, — һәр јердә тарихин бу мөһтәшәм анлајышы ана хәтти тәшкил едир вә материал һәр јердә тарихән нәзәрдән кечирилир, тәһриф олунмуш абстракт әлагәдә олса да, тарихлә мүәјјән бир әлагәдә нәзәрдән кечирилир.

Там бир дөвр тәшкил едән бу тарих анлајышы јени материалист бахышын билаваситә нәзәри башланғыч нөгтәси иди вә бунун сајәсиндә мәнтиги метод үчүн дә башланғыч нөгтәси верилмиш олду. Әкәр бу унудулмуш диалектика, һәтта «халис тәфәккүр» нөгтеји-нәзәриндән белә нәтичәләрә кәтириб чыхармышдырса, әкәр бу диалектика ејни заманда бүтүн әввәлки мәнтиги вә метафизиканы белә асанлыгла арадан галдырмышдыса, демәли, бунда садәчә софистикадан вә схоластик ујдурмалардан һәр һалда артыг бир шеј вар иди. Лакин бу методу тәнгид етмәк асан бир вәзифә дејилди; бүтүн рәсми фәлсәфә бу ишә киришмәкдән горхурду вә һәлә инди дә горхур.

Маркс Һекелин мәнтиг саһәсиндәки һәгиги кәшфләрини

тәшкил едән өзәји онун мәнтиги ичәрисиндән чыхардыб азад етмәк вә идеалист габыгларындан азад олунмуш диалектик методу өз садә шәклиндә, јә'ни фикрин јеканә дүзкүн инкишаф формасы олдуғу шәклиндә бәрпа етмәк зәһмәтини өз үзәринә көтүрә билән јеканә инсан олмуш вә белә бир инсан олараг галыр. Биз белә һесаб едирик ки, сијаси игтисадын Маркс тәрәфиндән тәнгидинин әсасыны тәшкил едән методун һазырланмасы өз әһәмијјәти е'тибары илә әсас материалист анлајышдан һеч дә кери галмајан бир нәтичәдир.

Сијаси игтисады һәтта һазыр метода ујғун шәкилдә ики чүр: ја тарихи јолла, ја да мәнтиги јолла тәнгид етмәк оларды. Тарихдә, һабелә онун әдәбијјатдакы ин'икасында инкишаф үмумијјәтлә ән бәсит мүнасибәтләрдән даһа мүрәккәб мүнасибәтләрә доғру кетдијинә көрә, сијаси игтисад әдәбијјатынын тарихи инкишафы, тәнгидин әсас тута биләчәји тәбии рәһбәр хәтти верирди; һәм дә үмумијјәтлә игтисади катеқоријалар мәнтиги инкишафдакы ејни ардычыллыгла мејдана кәлә биләрди. Бу форма илк нәзәрдә даһа ајдын олмасы чәһәтдән үстүндүр, чүнки бурада *һәгиги* инкишаф нәзәрдән кечирилир, лакин һәгигәтдә белә бир форма ән јахшы һалда јалныз даһа популјар бир форма оларды. Тарих чох заман сычрајышлар вә доланбач јолларла ирәлиләјир вә әкәр ону һәр јердә изләмәк мәчбури олсајды, онда нәинки аз әһәмијјәтли олан бир чох материалы нәзәрә алмаг, һабелә чох заман фикир чәрәјанынын арасыны кәсмәк дә лазым кәләрди. Һәм дә буржуа чәмијјәтинин тарихини јазмадан сијаси игтисадын тарихини јазмаг олмаз, бу исә һәмин иши сонсуз бир ишә чевирәрди, чүнки һеч бир һазырлыг иши көрүлмәмишдир. Беләликлә, мәнтиги тәдгиг методу јеканә мүнасиб метод иди. Лакин маһијјәтчә бу метод јенә һәмин тарихи методдан башга бир шеј дејилди, анчаг тарихи формадан вә она мане олан тәсадүфи һаллардан азад едилмишдир. Тарих нәдән башлајырса, фикир чәрәјаны да бундан башланмалыдыр вә онун сонраки һәрәкәти тарихи просесин абстракт вә нәзәри чәһәтчә ардычыл формада ин'икасындан башга бир шеј олмаз; бу ин'икас дүзәлдилмиш олар, лакин һәгиги тарихи просесин өзүнүн вердији ганунлара ујғун сурәтдә дүзәлдилмиш олар, һәм дә һәр бир ан онун елә инкишаф нөгтәсиндә нәзәрдән кечириләбиләр ки, бу нөгтәдә просес тамамилә јеткинләшир, өз классик формасыны алыр.

Бу методда биз тарихән, һәгигәтән гаршымызда олан биринчи вә ән бәсит мүнасибәти, демәли, тәсадүф етдијимиз биринчи игтисади мүнасибәти әсас көтүрүрүк. Биз бу мүнасибәти тәһлил едирик. Бунун бир *мүнасибәт* олмасы факты өзү көстәрир ки, онда *бир-биринә мүнасибәтдә* олан ики тәрәф

вардыр. Биз бу тәрәфләрдән һәр бирини ајрылыгда арашдырырыг; бундан да онларын бир-биринә мүнасибәтинин характери, онларын гаршылыглы тә'сири ирәли кәлир. Бу заман, һәлл едилмәси лазым кәлән зиддијјәтләр мејдана чыхыр. Лакин биз бурада јалныз зеһнимиздә баш верән абстракт фикир просесини дејил, вахтилә баш вермиш вә ја һәлә дә баш верән һәгиги просеси нәзәрдән кечирдијимизә көрә, бу зиддијјәтләр дә тәчрүбәдә инкишаф едир вә еһтимал ки, өз һәллини тапмышдыр. Биз онларын нечә һәлл едилдијини изләјиб көрәрик ки, бу, јени мүнасибәт јаранмасы јолу илә әлдә едилмишдир вә инди биз бу јени мүнасибәтин, бир-биринә әкс олан ики тәрәфини инкишаф етдирмәлијик вә и. а.

Сијаси игтисад *әмтәәдән* башлајыр, елә бир андан башлајыр ки, о заман ајры-ајры шәхсләр вә ја ибтидаи ичмалар мүхтәлиф мәһсуллары бир-бири илә мүбадилә едирләр. Мүбадилә олунан мәһсул әмтәәдир. Лакин бу мәһсул јалныз она көрә әмтәәдир ки, ики шәхс вә ја ичма арасындакы мүнасибәт, бурада даһа ејни бир шәхсин симасында бирләшмиш олмајан истеһсалчы илә истеһлакчы арасындакы мүнасибәт бу *шејдә*, бу мәһсулда бағланыб әмәлә кәлир. Бурада биз бүтүн сијаси игтисадда өзүнү көстәриб буржуа игтисадчыларынын зеһниндә дәһшәтли долашыглыг төрәдән спесифик бир фактын мисалыны дәрһал гаршымызда көрүрүк: сијаси игтисад шејләрлә дејил, инсанлар арасындакы вә нәтичә е'тибары илә синифләр арасындакы мүнасибәтләрлә мәшғул олур, лакин бу мүнасибәтләр һәмишә *шејләрлә әлагәдардыр* вә *шеј шәклиндә тәзаһүр едир*. Ајры-ајры һалларда бу вә ја башга бир игтисадчынын, әлбәттә, јалныз дујдуғу бу әлагәни вә бүтүн сијаси игтисад үчүн онун бүтүн әһәмијјәтини биринчи дәфә олараг Маркс ашкара чыхармыш вә бунун сајәсиндә ән чәтин мәсәләләри о гәдәр садә вә ајдын шәклә салмышдыр ки, инди бунлары һәтта буржуа игтисадчылары да анлаја биләрләр.

Әкәр биз әмтәәни өз мүхтәлиф чәһәтләриндән нәзәрдән кечиририксә, һәм дә ону һәлә ики ибтидаи ичма арасындакы ибтидаи мүбадилә тичарәтиндә чәтинликлә инкишаф етдији һалында дејил, тамамилә инкишаф етмиш һалында нәзәрдән кечиририксә, әмтәә гаршымыза ики нөгтеји-нәзәрдән: истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри чәһәтдән чыхыр. Бурада биз дәрһал игтисади мүбаһисәләр саһәсинә дахил олуруг. Дәмирјоллар орта әсрләрдәки нәглијјат васитәләриндән нә гәдәр јүксәкдирсә, алман диалектик методунун да өзүнүн индики инкишаф пилләсиндә көһнә, бајағы-узунчу метафизик методдан ән азы бир о гәдәр јүксәк олдуғуна даир ким парлаг бир мисал әлдә етмәк истәјирсә, гој Адам Смитин вә ја һәр һансы башга бир танынмыш рәсми игтисадчынын әсәрләриндә охујуб:

мүбадилә дәјәри илә истеһлак дәјәринин бу ҹәнаблара нә гәдәр әзијјәт вердијини, бунлары бир-бириндән дүрүст ајырмағын вә һәр биринин өз спесифик мүәјјәнлијини анламағын онлар үчүн нә гәдәр чәтин олдуғуну орада көрсүн вә сонра һәмин мәсәләјә Марксын вердији ајдын, садә шәрһи бунунла мүгајисә етсин.

Истеһлак вә мүбадилә дәјәринин маһијјәти ајдынлашдырыландан сонра, әмтәә бунларын һәр икисинин билаваситә вәһдәти кими, *мубадилә просесинә* дахил олдуғу шәкилдә гаршымыза чыхыр. Бурада нә кими зиддијјәтләр мејдана чыхдығыны охуҹу 20—21 сәһифәләрдә* тапа биләр. Анҹаг буну гејд едәк ки, бу зиддијјәтләр тәкҹә абстракт, нәзәри ҹәһәтдән марагы олмагла галмыр, ејни заманда билаваситә мүбадилә мүнасибәтинин тәбиәтиндән, бәсит мүбадилә тиҹарәтиндән ирәли кәлән чәтинликләри дә әкс етдирир, мүбадиләнин бу биринҹи кобуд формасынын лабүд сурәтдә раст кәлдији имкансызлыглары да әкс етдирир. Бу имкансызлыгларын һәлл едилмәси ондан ибарәтдир ки, бүтүн башга әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини тәмсил етмәк хассәси хүсуси бир әмтәә олан *пула* кечирилир. Пул вә ја бәсит тәдавүл сонра икинҹи фәсилдә вә мәһз белә нәзәрдән кечирилир: 1) пул *дәјәр өлчүсүдүр,* һәм дә пулла өлчүлән дәјәрә, *гијмәтә* бурадача ән јахын тә'риф верилир, 2) пул *тәдавүл васитәсидир* вә 3) пул һәр ики тә'рифин вәһдәтидир, *реал пулдур,* бүтүн мадди буржуа сәрвәтинин нүмајәндәсидир. Биринҹи бурахылышын шәрһи бунунла битир, пулун капитала кечмәси исә икинҹи бурахылыша сахланыр.

Биз көрүрүк ки, бу методда мәнтиги инкишаф һеч дә јалныз халис абстракт саһәдә галмаға мәҹбур дејилдир. Әксинә, онун тарихи мисаллара, керчәкликлә даим әлагәси олмаға еһтијаҹы вардыр. Буна көрә дә бурада истәр иҹтимаи инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә һадисәләрин һәгиги тарихи кедишини көстәрмәк шәклиндә, истәрсә игтисади әдәбијјаты көстәрмәк шәклиндә бу гәдәр мүхтәлиф мисаллар верилир ки, бундан да мәгсәд игтисади мүнасибәтләрин ајдын тә'рифләринин нечә әмәлә кәлдији просесини лап әввәлдән изләмәкдир. Аз-чох биртәрәфли вә ја долашыг олан ајры-ајры бахышларын тәнгиди әсасән мәнтиги инкишафын өзүндә верилмишдир, одур ки, гысача шәрһ едилә биләр.

Үчүнҹү мәгаләдә биз китабын өзүнүн игтисади мәзмунуна кечәҹәјик[253].

Ф. Енкелс 1859-ҹу ил августун 3—15-дә јазмышдыр.
1859-ҹу ил августун 6-да вә 20-дә «Das Volk» гәзетинин 14 вә 16-чы нөмрәләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-ҹи нәшри, 13-ҹү ҹилд, сәһ. 489—499

* *К. Маркс.* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» (Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 13-ҹү ҹилд, сәһ. 29—31). *Ред.*

К. МАРКС

МӘКТУБЛАР

МАРКС — ПАВЕЛ ВАСИЛЈЕВИЧ АННЕНКОВА

ПАРИСДӘ

Брүссел, 28 декабр [1846-чы ил]

Әзиз ч. Анненков!

Мәним китаб сатычым, ч. Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны мәнә көндәрмәји кечән һәфтәјә гәдәр ләнкитмәсәјди, Сизин 1 нојабр тарихли мәктубунуза чавабымы чохдан алмыш олардыныз. Мән бу китабы ики күндә нәзәрдән кечирдим ки, өз рә'јими дәрһал Сизә билдирмәјә имканым олсун. Китабы чох өтәри охудуғума көрә, тәфәррүат үзәриндә дајана билмәрәм. Анчаг бу китабын мәнә бағышладығы үмуми тә'сирдән даныша биләрәм. Әкәр истәсәниз, кәлән мәктубумда бу китаб һаггында даһа этрафлы јаза биләрәм.

Ачыг е'тираф едирәм ки, бу китабы үмумијјәтлә пис, чох пис китаб һесаб едирәм. Сиз өзүнүз мәктубунузда ч. Прудонун бу јөндәмсиз вә иддиалы әсәрдә «алман фәлсәфәси кушәси» илә өзүнү көстәрдијини зарафатјана лаға гојурсунуз, лакин белә күман едирсиниз ки, фәлсәфә зәһәри онун игтисади тәдгигләрини зәһәрләмәмишдир. Мән дә ч. Прудонун игтисади тәдгигләриндәки сәһвләринин сәбәбини онун фәлсәфәсиндә көрмәкдән узағам. Ч-б Прудонун бизә сијаси игтисадын јанлыш тәнгидини вермәсинә сәбәб онун күлүнч бир фәлсәфә саһиби олмасы дејилдир, онун бизә күлүнч бир фәлсәфә тәгдим етмәсинә сәбәб, мүасир ичтимаи гурулушу, ч. Прудонун, бир чох башга шејләр кими Фурједән көтүрүб ишләтдији сөзлә десәк, илишик шәкилдә [engrènement] баша дүшмәмәсидир.

Нәјә көрә ч. Прудон, һеч бир заман сәһв етмәјиб һәмишә өзү өзүнә бәрабәр олан вә һәгигәтә чатмаг үчүн анчаг дүзкүн тәсәввүр едилмәси кифајәт едән аллаһдан, үмуми зәкадан, бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасындан данышыр? Нәјә көрә о өзүнү дәрин бир мүтәфәккир кими көстәрмәк үчүн, сәтһи өјрәндији һекелчилијә әл атыр?

Онун өзү бу тапмачанын һәлли јолуну бизә көстәрир. Ҹ-б Прудон тарихә мүәјјән ичтимаи тәкамүлләр сырасы кими баxыр. О белә һесаб едир ки, тарихдә тәрәгги һәјата кечир. Нәһајәт, о белә һесаб едир ки, ајры-ајры шәхсләр кими көтүрүлән адамлар нә етдикләрини билмирдиләр, өзләринин һәрәкәтини јанлыш тәсәввүр едирдиләр, јә'ни илк бахышда онларын ичтимаи инкишафы онларын фәрди инкишафындан асылы олмајан, бундан ајры, фәргли бир шеј кими көрүнүр. О, һәмин фактлары изаһ едә билмир, одур ки, тәзаһүр едән үмуми зәка һипотези дә мәһз бурада мејдана чыхыр. Сағлам дүшүнҹә чатышмадығы һалларда мистик сәбәбләр, јә'ни ибарәләр ујдурмагдан асан бир шеј јохдур.

Лакин ҹ. Прудон бәшәријјәтин тарихи инкишафыны әсла баша дүшмәдијини е'тираф етмәклә, — о исә буну үмуми зәка, аллаһ вә с. һаггындакы курултулу сөзләрә әл атдығы заман е'тираф едир, — лабүддән буну да е'тираф етмиш олмурму ки, *игтисади инкишафы* да баша дүшә билмир?

Һәр һансы бир формада олурса-олсун, ҹәмијјәт нәдир? Инсанларын гаршылыглы фәалијјәтинин мәһсулудур. Инсанлар бу вә ја башга ичтимаи форманы сечмәкдә сәрбәстдирләрми? Әсла јох. Инсанларын мәһсулдар гүввәләринин мүәјјән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада сиз мүәјјән бир мүбадилә [commerce] вә истеһлак формасы көрәрсиниз. Истеһсал, мүбадилә вә истеһлакын мүәјјән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада сиз мүәјјән бир ичтимаи гурулуш, мүәјјән аилә, силкләр вә ја синифләр тәшкилини, бир сөзлә, мүәјјән вәтәндаш ҹәмијјәти көрәрсиниз. Мүәјјән бир вәтәндаш ҹәмијјәти көтүрүн, орада сиз вәтәндаш ҹәмијјәтинин анҹаг рәсми ифадәси олан мүәјјән бир сијаси гурулуш олдуғуну көрәрсиниз. Ҹәнаб Прудон мәһз буну һеч бир заман баша дүшмәјәҹәкдир, чүнки белә күман едир ки, дөвләтдән вәтәндаш ҹәмијјәтинә, јә'ни ҹәмијјәтин рәсми хүласәсиндән рәсми ҹәмијјәтә мүраҹиәт едиркән бөјүк бир иш көрүр.

Буна әлавә етмәк артыгдыр ки, инсанлар бүтүн өз тарихләринин әсасыны тәшкил едән *өз мәһсулдар гүввәләрини* сечмәкдә сәрбәст дејилдирләр, чүнки һәр бир мәһсулдар гүввә, әлдә едилмиш гүввәдир, кечмиш фәалијјәтин мәһсулудур. Беләликлә, мәһсулдар гүввәләр инсанларын әмәли сә'јинин нәтиҹәсидир, бу сә'јин өзүнү исә инсанларын јашадығы шәраит, һәлә әввәлләр әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләр, бу инсанлардан габаг мөвҹуд олан, бу инсанлар тәрәфиндән дејил, әввәлки нәсилләр тәрәфиндән јарадылмыш олан ичтимаи форма мүәјјән едир. Сонра мејдана кәлән һәр нәсил әввәлки нәсилләрин әлдә етдији мәһсулдар гүввәләрә тәсадүф едир вә бу мәһсулдар гүввәләр һәмин нәслин әлиндә јени истеһсал үчүн

хаммал олур, — белә бир садә факт сајәсиндә бәшәр тарихиндә әлагә јаранып, бәшәријјәтин тарихи јаранып вә инсанларын мәһсулдар гүввәләри, демәли, һәмчинин онларын ичтимаи мүнасибәтләри нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, бу тарих дә бир о гәдәр мүкәммәл бир бәшәр тарихи олур. Бурадан зәрури олараг белә бир нәтичә чыхыр: инсанларын ичтимаи тарихи һәмишә онларын анчаг фәрди инкишафынын тарихидир вә буну онларын дәрк едиб-етмәмәсинин фәрги јохдур. Онларын мадди мүнасибәтләри онларын бүтүн мүнасибәтләринин әсасыны тәшкил едир. Бу мадди мүнасибәтләр анчаг, инсанларын мадди вә фәрди фәалијјәтинин тәтбиг олундуғу зәрури формалардыр.

Ҹ-б Прудон идејаларла шејләри гарышдырыр. Инсанлар әлдә етдикләри шејләрдән һеч бир заман әл чәкмирләр, лакин бу о демәк дејилдир ки, онлар мүәјјән мәһсулдар гүввәләри һансы ичтимаи форма шәраитиндә әлдә етмишләрсә, һәмин ичтимаи формадан әл чәкмәзләр. Әксинә, инсанлар әлдә едилән нәтичәдән мәһрум олмамаг вә мәдәнијјәт бәһрәләрини итирмәмәк үчүн өз араларындакы әлагә үсулу [commerce] әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрә даһа ујғун кәлмәдикдә, ирс алмыш олдуглары бүтүн ичтимаи формалары дәјишдирмәјә мәчбурдурлар. — Мән бурада «commerce» сөзүнү ән кениш мә'нада, алманча «Verkehr» сөзүнүн ишләндији мә'нада ишләдирәм. — Мәсәлән: имтијазлар, сех вә корпорасијаларын тә'сис олунмасы, орта әсрләрдәки бүтүн тәнзимат гајдалары, әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрә вә бу тә'сисатлары мејдана чыхармыш ичтимаи гурулушун әввәлки вәзијјәтинә јеканә ујғун олан ичтимаи мүнасибәтләр иди. Сех тәнзиматы гајдаларынын мүдафиәси илә капиталлар јығылырды, дәниз тичарәти инкишаф едирди, мүстәмләкәләр јарадылырды вә әкәр инсанлар бу бәһрәләрин јетишмәсинә көмәк етмиш формалары сахламаг истәсәјдиләр, бүтүн бу бәһрәләрдән мәһрум олардылар. Буна көрә ики шимшәк чахды — 1640-чы вә 1688-чи илләрдәки ингилаблар олду. Бүтүн көһнә игтисади формалар, бунлара ујғун олан ичтимаи мүнасибәтләр, көһнә вәтәндаш ҹәмијјәтинин рәсми ифадәси олан сијаси гурулуш, — бунларын һамысы Инкилтәрәдә дағыдылды. Беләликлә, инсанларын истеһсал, истеһлак вә мүбадилә илә мәшғул олмалары шәраитини јарадан игтисади формалар *кечичи вә тарихи* формалардыр. Јени мәһсулдар гүввәләр әлдә едилдикдә, инсанлар өз истеһсал үсулуну дәјишдирир, истеһсал үсулу илә бирликдә исә, јалныз мөвчуд, мүәјјән истеһсал үсулу үчүн зәрури олан бүтүн игтисади мүнасибәтләри дә дәјишдирирләр.

Ҹ-б Прудон буну анламамышдыр, даһа аз дәрәчәдә исә сүбут етмишдир. Тарихин һәгиги кедишини изләјә билмәди-

јинә көрә, ҹ. Прудон бунун әвәзиндә бизә елә бир фантасмагорија тәгдим едир ки, бу да диалектик фантасмагорија олмаг иддиасындадыр. О, XVII, XVIII вә XIX әсрләр һаггында данышмаға еһтијаҹ һисс етмир, чүнки онун бәһс етдији тарих хәјал булудларынын үстүндәки јүксәкликләрдә ҹәрәјан едир, заман вә мәкан ҹәрчивәсиндән јүксәкләрдә долашыр. Бир сөзлә, бу, Һекел зирзибилидир; бу тарих дејилдир, ади бир тарих — инсанларын тарихи дејилдир, мүгәддәс бир тарих — идејалар тарихидир. Онун нөгтеји-нәзәринҹә, инсан анҹаг елә бир аләтдир ки, идеја вә ја әбәди зәка өз инкишафы үчүн бундан истифадә едир. Ҹ-б Прудонун бәһс етдији *тәкамүлләр* мүтләг идејанын мистик ағушунда баш верән тәкамүлләрдир. Әкәр сиз бу мистик ибарәчилијин пәрдәсини јыртсаныз, көрәрсиниз ки, ҹ. Прудон сизә игтисади категоријаларын онун өз бејниндә јерләшдији сыраны тәсвир едир. Бунун чох долашыг бир бејинин сырасы олдуғуну сүбут етмәк мәндән о гәдәр дә зәһмәт тәләб етмәјәҹәкдир.

Ҹ-б Прудон өз китабыны чох севдији бир мөвзу олан *дәјәр* һаггындакы дүшүнҹәләри илә башлајыр. Мән бу дәфә һәмин дүшүнҹәләри тәһлил етмәјәҹәјәм.

Әбәди зәканын бир сыра игтисади тәкамүлләри *әмәк бөлкүсүндән* башланыр. Ҹ-б Прудонун фикринҹә әмәк бөлкүсү тамамилә садә бир шејдир. Мәкәр силк гурулушу әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән бир нөвү дејилди? Мәкәр сех гурулушу әмәк бөлкүсүнүн башга бир нөвү дејилди? Мәкәр Инкилтәрәдә XVII әсрин орталарындан башлајыб XVIII әсрин ахырларында битән мануфактура дөврүндәки әмәк бөлкүсү мүасир ири сәнаједәки әмәк бөлкүсүндән гәти сурәтдә фәргләнмирми?

Ҹ-б Прудон мәсәләнин маһијјәтини о гәдәр пис баша дүшүр ки, һәтта ади игтисадчыларын унутмадыглары бир шеји нәзәрдән гачырыр. О, әмәк бөлкүсүндән данышаркән, дүнја *базарындан* данышмаға һеч бир еһтијаҹ һисс етмир. Бәс белә! Лакин һәлә мүстәмләкәләрин олмадығы, һәлә Американын варлығындан Авропанын хәбәрдар олмадығы, Шәрги Асија илә јалныз Константинопол васитәси илә әлагә сахландығы XIV вә XV әсрләрдә әмәк бөлкүсү, артыг тамамилә инкишаф етмиш мүстәмләкәләрин мөвҹуд олдуғу XVII әсрдәки әмәк бөлкүсүндән әсаслы сурәтдә фәргләнмәли дејилдими?

Лакин бу һәлә һеч дә һамысы дејилдир. Мәкәр халгларын бүтүн дахили тәшкилаты, онларын бүтүн бејнәлхалг мүнасибәтләри әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән бир нөвүнүн ифадәси дејилдир? Мәкәр әмәк бөлкүсүнүн дәјишилмәси илә бирликдә бунларын һамысы дәјишилмәмәлидир?

Ҹ-б Прудон әмәк бөлкүсү мәсәләсини анламагдан о гәдәр узагдыр ки, һәтта, мәсәлән, IX—XII әсрләрдә Алманијада баш

вердији кими, шәһәрин кәнддән ајрылмасындан данышмыр. Буна көрә дә ҹ. Прудонун фикринҹә бу ајрылма әбәди, дәјишилмәз бир ганундур, чүнки о бунун нә мәншәјини билир, нә дә инкишафыны. О өз китабынын әввәлиндән ахырына гәдәр елә мүһакимә јеридир ки, мүәјјән истеһсал үсулунун бу мәһсулу куја дүнјанын ахырынадәк мөвҹуд олаҹагдыр. Әмәк бөлкүсү һаггында ҹ. Прудонун сөјләдикләринин һамысы ондан әввәл Адам Смит вә бир чох башгалары тәрәфиндән дејиләнләрин хүласәсиндән, һәм дә чох сәтһи, натамам хүласәсиндән башга бир шеј дејилдир.

Икинҹи тәкамүл *машынлардыр.* Ҹ-б Прудонда әмәк бөлкүсү илә машынлар арасындакы әлагә тамамилә мистик бир әлагәдир. Әмәк бөлкүсүнүн һәр бир нөвүндә өз спесифик истеһсал аләтләри олмушдур. Мәсәлән, XVII әсрин орталарындан XVIII әсрин орталарынадәк инсанлар һеч дә һәр иши әллә көрмүрдүләр. Онларын аләтләри, һәтта дәзкаһ, кәми, линк вә и. а. вә с. кими чох мүрәккәб аләтләри вар иди.

Беләликлә, машынын мејдана кәлмәсини үмумијјәтлә әмәк бөлкүсүнүн нәтиҹәси һесаб етмәк тамамилә мә'насыздыр.

Өтәри гејд едим ки, ҹ. Прудон машынын әмәлә кәлмәси тарихи кими, инкишафы тарихини дә аз баша дүшмүшдүр. Демәк олар ки, биринҹи үмуми бөһран дөврү олан 1825-ҹи иләдәк үмумијјәтлә истеһлак еһтијаҹлары истеһсалдан даһа сүр'әтлә артырды вә машынларын инкишафы базарын тәләбатынын лабүд нәтиҹәси иди. 1825-ҹи илдән е'тибарән машынларын ихтира вә тәтбиг едилмәси анҹаг саһибкарларла фәһләләр арасындакы мүбаризәнин нәтиҹәси иди. Лакин бу анҹаг Инкилтәрә һаггында доғрудур. Авропа милләтләринә кәлдикдә, онлары машын тәтбиг етмәјә истәр онларын өз дахили базарында, истәрсә дүнја базарында Инкилтәрәнин рәгабәти мәҹбур етди. Нәһајәт, Шимали Америкада машын тәтбиг едилмәсинә сәбәб һәм башга халгларла олан рәгабәт, һәм дә ишләк әлләрин чатышмамасы иди, јә'ни Шимали Американын сәнаје тәләбаты илә әһалиси арасындакы ујғунсузлуг иди. Сиз бу фактлардан көрә биләрсиниз ки, ҹ. Прудон рәгабәт кабусуна үчүнҹү бир тәкамүл кими, машынын антитези кими әл атмагла нә гәдәр фәрасәт көстәрир!

Нәһајәт, әмәк бөлкүсү, рәгабәт, кредит вә и. а. илә јанашы олараг *машыны* игтисади категорија етмәк үмумијјәтлә мә'насыз бир ишдир.

Котан чәкән өкүз кими, машын да ејни дәрәҹәдә игтисади категорија дејилдир. Машынын индики *тәтбиги* бизим мүасир игтисади гурулушумузун мүнасибәтләриндән биридир, лакин машыны ишләтмәк үсулу һеч дә машынын өзү дејилдир. Барытдан истәр адамы јараламаг үчүн, истәрсә һәмин адамын

јараларыны сағалтмаг үчүн истифадә едилсин, барыт барытлығында галыр.

Ч-б Прудон өз бејниндә рәгабәти, инһисары, веркини вә ја полиси, тичарәт балансыны, кредит вә мүлкијјәти мәһз һазырда көстәрдијим сыра илә јаратмагла, өзү өзүнү өтүб кечир. Инкилтәрәдә демәк олар бүтүн кредит идарәләри XVIII әсрин әввәлләриндә, һәлә машынын ихтирасындан әввәл инкишаф етмишди. Дөвләт кредити веркиләри артырмаг вә буржуазијанын һакимијјәт башына кәлмәси илә јаранмыш јени тәләбаты өдәмәк үчүн јалныз јени бир үсул иди.

Нәһајәт, *мүлкијјәт* ч. Прудонун системиндә ахырынчы категорија тәшкил едир. Керчәк аләмдә, әксинә, әмәк бөлкүсү вә ч. Прудонун бүтүн башга категоријалары елә ичтимаи мүнасибәтләрдән ибарәтдир ки, бунларын мәчмусу инди *мүлкијјәт* адландырылан шеји тәшкил едир; бу мүнасибәтләрдән кәнарда буржуа мүлкијјәти метафизик вә јуридик хәјалдан башга бир шеј дејилдир. Башга бир дөврүн мүлкијјәти, феодал мүлкијјәти тамамилә ајры ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә инкишаф едир. Ч-б Прудон мүлкијјәти мүстәгил бир мүнасибәт кими мүәјјән етмәклә, методоложи сәһвдән даһа пис бир иш көрмүш олур: о, *буржуа* истеһсалынын бүтүн формаларыны бирләшдирән әлагәни анламадығыны ашкар едир; о, мүәјјән дөврүн истеһсал формаларынын *тарихи вә кечичи* характерини анламадығыны көстәрир. Ч-б Прудон бизим ичтимаи тә'сисатын тарихи инкишаф мәһсулу олдуғуну көрмәдијинә, бунларын нә мәншәјини, нә дә инкишафыны анламадығына көрә бунлары анчаг догматик шәкилдә тәнгид едә биләр.

Инкишафы изаһ етмәк үчүн ч. Прудон *үјдурмаја* әл атмаға мәчбурдур. О белә күман едир ки, әмәк бөлкүсү, кредит, машын вә и. а. она раһатлыг вермәјән бәрабәрлик идејасына хидмәт етмәк үчүн ихтира едилмишдир. Онун вердији изаһат сон дәрәчә садәлөвһ изаһатдыр. Бүтүн бу шејләр бәрабәрлик хатиринә дүшүнүлүб дүзәлдилмишдир, лакин, бәдбәхтликдән, бунлар бәрабәрлијин әлејһинә чеврилмишдир. Онун бүтүн мүһакимәси дә бундан ибарәтдир, јә'ни о әсассыз бир һипотез көтүрүр, лакин һәгиги инкишаф һәр аддымда онун үјдурмасына зидд олдуғуна көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, бурада зиддијјәт вардыр. О кизләдир ки, зиддијјәт әслиндә, анчаг, она раһатлыг вермәјән идејаларла һәгиги һәрәкәт арасындадыр.

Беләликлә, ч. Прудон, һәр шејдән әввәл тарихи мә'луматы олмадығына көрә анламамышдыр ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәклә, јә'ни јашамагла бир-бирләринә гаршы мүәјјән мүнасибәтләри инкишаф етдирирләр вә бу мүнасибәтләрин характери лабүд олараг һәмин мәһсул-

дар гүввәләрин дәјишилмәси вә артмасы илә бирликдә дәјишилир. О анламамышдыр ки, *игтисади категоријалар* һәмин һәгиги мүнасибәтләрин јалныз *абстраксијаларыдыр* вә јалныз һәмин мүнасибәтләр мөвчуд олдуғуна көрә һәгигәтдир. Беләликлә, о, буржуа игтисадчыларынын бурахдығы сәһви тәкрар едир; буржуа игтисадчылары исә һәмин игтисади категоријалары, тарихи инкишафын јалныз мүәјјән мәрһәләси үчүн, мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф мәрһәләси үчүн гүввәдә олан тарихи ганун дејил, әбәди ганун һесаб едирләр. Демәли, ч. Прудон сијаси игтисад категоријаларыны һәгиги, кечичи тарихи ичтимаи мүнасибәтләрин абстраксијалары һесаб етмәк әвәзинә, мәсәләни мистик шәкилдә тәһриф едәрәк, һәгиги мүнасибәтләрдә јалныз бу абстраксијаларын тәчәссүмүнү көрүр. Бу абстраксијалар өзү дүнја јаранан вахтдан е'тибарән аллаһ-тааланын синәсиндә мүркүләмиш формуллар имиш.

Бурада бизим мәрһәмәтли ч. Прудонун ағыр әгли әзаблары башланыр. Әкәр бүтүн бу игтисади категоријалар аллаһын синәсиндә төрәмиш шејләрдирсә, әкәр бунлар инсанларын кизли вә әбәди һәјатыдырса, онда, әввәлән, нечә олур ки, инкишаф вардыр вә икинчиси, нечә олур ки, ч. Прудон мүһафизәкар дејилдир? О һәмин ашкар зиддијјәтләри бүтөв бир антагонизмләр системи илә изаһ едир.

Бу антагонизмләр системини ајдынлашдырмаг үчүн бир мисал көтүрәк.

Инһисар јахшы шејдир, чүнки бу — игтисади категоријадыр вә демәли, аллаһын төрәтдији шејдир. Рәгабәт јахшы шејдир, чүнки о да игтисади категоријадыр. Лакин јахшы олмајан шеј, инһисарын керчәклији вә рәгабәтин керчәклијидир. Даһа писи будур ки, инһисарла рәгабәт бир-бирини удуб һечә чыхарыр. Бәс нә етмәли? Аллаһын бу ики әбәди фикри бирбиринә зидд олдуғуна көрә, ч. Прудонун зәннинчә ашкардыр ки, аллаһын синәсиндә бу ики фикрин синтези дә вардыр вә бурада инһисар бәласыны рәгабәт таразлашдырыр вә vice versa*. Һәр ики идеја арасындакы мүбаризәнин нәтичәси бундан ибарәт олачагдыр ки, бунларын јалныз јахшы тәрәфи үзә чыхачагдыр. Аллаһдан бу кизли фикри гопармаг, сонра да ону тәтбиг етмәк лазымдыр, онда һәр шеј чох көзәл олар. Бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасы зүлмәтиндә кизләнән синтетик формулу тапмаг лазымдыр. Ч-б Прудон, бирчә дәгигә тәрәддүд етмәдән, һәмин сирри ашкара чыхаран бир адам кими мејдана атылыр.

Лакин бир анлыға керчәк һәјата нәзәр салаг. Мүасир игтисади һәјатда сиз тәкчә рәгабәт вә инһисар дејил, һәмчинин

---

* — эксинә. *Ред.*

бунларын синтезини дә тапарсыныз, бу исә *формул* дејил, *һәрәкәтдир*. Инһисар рәгабәт доғурур, рәгабәт инһисар доғурур. Лакин бу тәнлик индики вәзијјәтин чәтинликләрини, буржуа игтисадчыларынын зәнн етдикләри кими, арадан галдырмыр вә нәтичәдә даһа чәтин, даһа долашыг бир вәзијјәт јарадыр. Беләликлә, сиз мүасир игтисади мүнасибәтләрин архаландығы әсасы дәјишдирмәклә, мүасир истеһсал *үсулуну* мәһв етмәклә, тәкчә рәгабәти, инһисары вә бунларын антагонизмини мәһв етмәк дејил, һәмчинин бунларын вәһдәтини, бунларын синтезини, јә'ни елә бир һәрәкәти дә мәһв етмиш олурсунуз ки, рәгабәтлә инһисар һәгигәтдә бу һәрәкәтдә таразлашыр.

Инди мән Сизә ч. Прудонун диалектикасындан бир нүмунә көстәрәчәјәм.

Азадлыг вә көләлик антагонизм тәшкил едир. Азадлығын нә јахшы, нә дә пис чәһәтләриндән данышмағыма еһтијач јохдур. Көләлијә кәлдикдә, онун пис чәһәтләриндән данышмаг артыгдыр. Изаһ едиләси јеканә шеј көләлијин јахшы чәһәтидир. Бурада бәһс олунан көләлик долајы көләлик дејилдир, пролетарын көләлији дејилдир. Бурада әсил көләликдән, Суринамада, Бразилијада, Шимали Американын чәнуб вилајәтләриндә зәнчиләрин көләлијиндән бәһс олунур.

Әсил көләлик дә бизим мүасир сәнајенин машын, кредит вә и. а. кими бир әсасыдыр. Көләлик олмадан памбыг олмаз, памбыг олмадан мүасир сәнаје олмаз. Көләлик сајәсиндә мүстәмләкәләр гијмәтли олмушдур, мүстәмләкәләр дүнја тичарәтини јаратмышдыр, дүнја тичарәти исә машынлы ири сәнаје үчүн зәрури шәртдир. Зәнчи алвери мејдана чыхана гәдәр мүстәмләкәләр Көһнә Дүнјаја аз мәһсул верирди вә јер үзүнүн симасыны аз-чох нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишдирмирди. Беләликлә, көләлик чох бөјүк әһәмијјәти олан игтисади категоријадыр. Ән мүтәрәгги өлкә олан Шимали Америка көләлик олмадан патриархал бир өлкәјә чевриләрди. Дүнја хәритәсиндән бирчә Шимали Американы силиб атын, онда сиз һәрчмәрчлик, тичарәтин вә мүасир мәдәнијјәтин там тәнәззүлүнү әлдә едәрсиниз. Лакин көләлијин мәһв едилмәси дүнја хәритәсиндән Американын силинмәси демәк оларды. Беләликлә, көләлик мәһз игтисади категорија олдуғуна көрә, дүнја јаранан вахтдан бүтүн халгларда она тәсадүф олунур. Мүасир халглар өз ичәриләриндә көләлији анчаг пәрдәләјә билмиш вә Јени Дүнјада ону ачыг тәтбиг едә билмишләр. Бәс чох мәрһәмәтли ч. Прудон көләлик һаггындакы бу мүлаһизәләрдән сонра нә едәчәкдир? О, азадлыгла көләлијин синтезини, әсил орта бир нөгтә ахтарачагдыр, башга сөзлә десәк, көләликлә азадлыг арасында мүвазинәт ахтарачагдыр.

Ч-б Прудон чох јахшы баша дүшмүшдүр ки, инсанлар ма-

һуд, кәтан, ипәк парча истеһсал едирләр, бу чүр хырда шеј-ләри баша дүшмәк исә бөјүк бир хидмәт дејилдир! Лакин ч. Прудонун баша дүшмәдији будур ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләринә ујғун олараг елә *ичтимаи мүнасибәтләр* дә истеһсал едирләр ки, маһуд вә кәтан бу ичтимаи мүнасибәтләр дахилиндә истеһсал олунур. Ҹ-б Прудонун даһа аз баша дүшдүјү бир чәһәт одур ки, өз мадди истеһсалына ујғун ичтимаи мүнасибәтләр истеһсал едән инсанлар *идејалар* да, *категориjалар* да јарадырлар, јә'ни һәмин ичтимаи мүнасибәтләрин мүчәррәд, идеал ифадәләрини дә јарадырлар. Беләликлә, категоријаларын ифадә етдији мүнасибәтләр кими, категоријаларын өзү дә әбәди дејилдир. Бунлар тарихи вә кечичи мәһсуллардыр. Ҹ-б Прудонун фикринчә исә, тамамилә әксинәдир, илк сәбәб абстраксијалардыр, категоријалардыр. Онун фикринчә, тарихи инсанлар дејил, һәмин абстраксијалар, категоријалар јарадыр. *Өзлүјүндә көтүрүлән,* јә'ни инсанлардан вә онларын мадди фәалијјәтиндән ајрылыгда көтүрүлән *абстраксија, категорија,* әлбәттә, өлмәздир, дәјишилмәз вә һәрәкәтсиздир. Бу анчаг халис зәканын мәһсулудур, бу исә анчаг о демәкдир ки, өзлүјүндә көтүрүлән абстраксија абстрактдыр. Әчәб *чәфәнкијатдыр!*

Беләликлә, категоријалар шәклиндә нәзәрдән кечирилән игтисади мүнасибәтләр, ч. Прудонун фикринчә, мәншәји олмајан вә инкишаф етмәјән әбәди формуллардыр.

Башга сөзлә десәк, ч. Прудон ачыгча иддиа етмир ки, онун фикринчә *буржуа һәјаты әбәди һәгигәтдир.* О, буну долајы јолла иддиа едәрәк, буржуа мүнасибәтләрини идејалар шәклиндә ифадә едән категоријалары илаһиләшдирир. Буржуа чәмијјәтинин мәһсуллары она категоријалар, идејалар шәклиндә көрүндүјү үчүн о, бунлары өз-өзүнә мејдана кәлән, өз һәјаты олан әбәди мөвчудат һесаб едир. Беләликлә, о, буржуа үфүгү даирәсиндән кәнара чыхмыр. О, әбәди һәгигәт һесаб етдији буржуа идејалары илә мәшғул олдуғуна көрә, бу идејаларын синтезини, онларын мүвазинәтини ахтарыр вә көрмүр ки, онлары таразлашдырмағын мүасир үсулу мүмкүн олан јеканә үсулдур.

Әслиндә о да бүтүн мәрһәмәтли буржуалар кими һәрәкәт едир. Онларын һамысы сизә дејир ки, рәгабәт, инһисар вә и. а. принсип е'тибары илә, јә'ни мүчәррәд мәфһумлар кими көтүрүлдүкдә, һәјатын јеканә әсасларыдыр, тәчрүбәдә исә онларын һәлә бөјүк ислаһата еһтијачы вардыр. Онларын һамысы рәгабәт истәјир, амма рәгабәтин доғурдуғу ачы нәтичәләри истәмир. Онларын һамысы мүмкүн олмајан бир шеји истәјир, јә'ни буржуа һәјат шәраитини истәјиб бу шәраитин зәрури нәтичәләрини истәмир. Онларын һамысы баша дүшмүр ки, феο-

дализм формасы тарихи вә кечичи олдуғу кими, буржуа истеһсал үсулу да тарихи вә кечичи бир формадыр. Бу сәһв ондан ирәли кәлир ки, онларын фикринчә, буржуа-инсан һәр бир чәмијјәтин јеканә әсасыдыр; ондан ирәли кәлир ки, онлар инсанын даһа буржуа олмајачағы бир ичтимаи гурулушу тәсәввүр етмирләр.

Буна көрә дә ч-б Прудон лабүддән *доктриначыдыр*. Мүасир дүнјада чеврилиш јарадан тарихи һәрәкат, онун нәзәринчә, ики буржуа фикринин дүзкүн мүвазинәтини, синтезини тапмаг вәзифәсиндән ибарәтдир. Беләликлә, бу гочаг һијлә ишләдиб аллаһын кизли фикрини, јә'ни ики ајрыча фикрин вәһдәтини ашкара чыхарыр, һәм дә бу фикирләр анчаг она көрә бир-бириндән ајрыдыр ки, ч. Прудон бунлары әмәли һәјатдан, бу фикирләрин ифадә етдији реаллыгларын бирләшмәси олан мүасир истеһсалдан ајырмышдыр. Ч-б Прудон өз бејниндән доған примитив һәрәкәти [mouvement cacadauphin] инсанларын артыг әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләри илә онларын бу мәһсулдар гүввәләрә даһа ујғун кәлмәјән ичтимаи мүнасибәтләри арасындакы тоггушмадан доған бөјүк тарихи һәрәкатын јеринә гојур, бир милләтин мүхтәлиф синифләри вә мүхтәлиф милләтләр арасында һазырланан дәһшәтли мүһарибәләрин јеринә гојур, күтләләрин бу тоггушмалары јеканә һәлл едә биләчәк әмәли вә ингилаби фәалијјәтинин јеринә гојур, — узун заман давам едән бу кениш вә мүрәккәб һәрәкатын јеринә гојур. Демәли, тарихи јараданлар, аллаһын кизли фикрини оғурлајыб әлә кечирә билән адамлардыр, алимләрдир. Ади халг исә анчаг, онларын кәшф етдији һәгигәтләри ишдә һәјата кечирмәлидир.

Инди сиз, ч. Прудонун нә сәбәбә һәр чүр сијаси һәрәката гәддар дүшмән олдуғуну баша дүшүрсүнүз. Онун фикринчә, мүасир мәсәләләр ичтимаи фәалијјәт јолу илә дејил, онун өз бејниндәки диалектик һәрләнмәләр васитәси илә һәлл олунур. Онун фикринчә категоријалар һәрәкәт верән гүввә олдуғуна көрә, бу категоријалары дәјишдирмәк үчүн әмәли һәјаты дәјишдирмәјә еһтијач јохдур. Тамамилә әксинә. Категоријалары дәјишдирмәк лазымдыр, бунун нәтичәсиндә исә мөвчуд чәмијјәт дәјишиләчәкдир.

Ч-б Прудон зиддијјәтләри барышдырмаг истәјәрәк, белә бир мәсәләнин үстүндән тамамилә кечир: бәс бу зиддијјәтләрин лап тәмәлини дағытмаг лазым дејилми? О һәр шејдә елә бир сијаси доктриначыја бәнзәјир ки, ичтимаи һәјатын тәркиб һиссәләри олараг кралы да, нүмајәндәләр палатасыны да, јухары палатаны да әбәди категоријалар кими һифз едиб сахламаг истәјир. О һәмин гүввәләри таразлашдырмаг үчүн анчаг јени бир формул ахтарыр, һалбуки бу гүввәләрин мүва-

зинәти онларын мәһз мүасир һәрәкәтиндән ибарәтдир вә бурада бу гүввәләрдән бири каһ о биринә галиб кәлир, каһ да онун гулу олур. Мәсәлән, XVIII әсрдә бир чох сәтһи дүшүнән бејинләр ичтимаи силкләри, задәканлары, кралы, парламентләри вә и. а. таразлашдырмаг үчүн һәгиги формул тапмаға чалышырды, ертәси күн исә нә крал, нә парламент, нә дә задәканлар галмамышды. Һәмин антагонизми таразлашдырмағын әсил үсулу исә бу феодализм тә'сисатынын әсасыны вә бу тә'сисатдакы антагонизмин әсасыны тәшкил едән бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри дағытмагдан ибарәт иди.

Ҹ-б Прудон әбәди идејалары, халис зәка категоријаларыны бир јана, инсанлары вә ҹ. Прудонун фикринҹә, онларын бу категоријалары тәтбиг етмәкдән ибарәт олан әмәли һәјатларыны исә о бири јана гојдуғуна көрә, сиз онун дедикләриндә лап әввәлдән, һәјатла идејалар арасында, руһла ҹисим арасында мүхтәлиф формаларда тәкрар олунан бир *дуализм* олдуғуну көрәрсиниз. Инди сиз көрүрсүнүз ки, бу антагонизм анҹаг ҹ. Прудонун илаһиләшдирдији категоријаларын мәншәјини вә ади тарихини баша дүшә билмәмәсиндән ибарәтдир.

Мәктубум чох узанды, одур ки, мән даһа ҹ. Прудонун коммунизмә гаршы күлүнҹ һүҹумлары үзәриндә дајана билмәјәҹәјәм. Һәләлик Сиз мәнимлә шәрик олун ки, ҹәмијјәтин индики вәзијјәтини баша дүшмәмиш бир адам һәмин ҹәмијјәти дағытмаға чалышан һәрәкаты вә бу ингилаби һәрәкатын әдәби ифадәләрини даһа аз баша дүшә биләр.

Ҹ-б Прудонла тамамилә шәрик олдуғум *јеканә нөгтә* — сосиалист сентименталлығына онун нифрәтидир. Ондан әввәл мән өзүм, гојун сосиализми, сентиментал, утопик сосиализм һаггындакы истеһзаларымла өзүмә гаршы чох кин доғурмушам. Лакин, мәкәр ҹ. Прудон өзү өз хырда буржуа сентименталлығыны, — мән аилә очағы, әр-арвад мәһәббәти һаггында онун ибарәләрини вә бүтүн бајағы фикирләрини нәзәрдә тутурам,—сосиалист сентименталлығына гаршы гојмагла өзү үчүн гәрибә хәјаллар јаратмырмы, зира сосиалист сентименталлығы, мәсәлән, Фурједә бизим мәрһәмәтли ҹ. Прудонун иддиалы бајағы фикирләриндән хејли дәриндир. О өзү өз дәлилләринин бүтүн һечлијини, бүтүн бу шејләр һаггында данышмагда тамамилә аҹиз олдуғуну о гәдәр јахшы һисс едир ки, бирдәнбирә өзүнү унудуб гәзәбләнир, irae hominis probi*, бағырмаға башлајыр, гызышыб өзүндән чыхыр, сөјүш сөјүр, ифша едир, тәгсирләндирир, лә'нәт јағдырыр, дөшүнә дөјүр, аллаһын да, ҹамаатын да гаршысында өјүнүр ки, онда сосиалист әҹлафлыглары јохдур! О, сосиалист сентименталлығыны вә ја өзү-

* — нәҹабәтли һиддәтә кәлир. *Ред.*

нүн сентименталлыг һесаб етдији шеји тәнгид етмир, О бир мүгәддәс кими, бир папа кими бичарә күнаһкарлара лә'нәт јағдырыр вә хырда буржуазијаны, аилә очағынын мискин мәһәббәт вә патриархал хүлјаларыны шөһрәтләндирир. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Ч-б Прудон башдан ајаға хырда буржуазијанын философу, игтисадчысыдыр. Инкишаф етмиш чәмијјәтдә *хырда буржуа,* өз вәзијјәтинә көрә, бир тәрәфдән сосиалист, дикәр тәрәфдән исә игтисадчы олур, јә'ни ири буржуазијанын дәбдәбәсинә мәфтун олур вә халгын әзабларына чаны јаныр. О ејни заманда һәм буржуа, һәм дә халгдыр. О өз гәлбинин дәринликләриндә фәхр едир ки, гәрәзсиздир, орта нөгтәдән фәргләнмәк иддиасында олан әсил мүвазинәти тапмышдыр. Белә бир хырда буржуа *зиддијјәти* илаһиләшдирир, чүнки зиддијјәт онун варлығынын әсасыдыр. О өзү тәчәссүм етмиш ичтимаи зиддијјәтдән башга бир шеј дејилдир. О тәчрүбәдә нәдирсә, нәзәријјәдә буна һагг газандырмалыдыр, одур ки, франсыз хырда буржуазијасынын елми ифадәчиси олмаг хидмәти ч. Прудона аиддир; бу һәгигәтән бир хидмәтдир, чүнки хырда буржуазија бүтүн кәләчәк ичтимаи ингилабларын тәркиб һиссәси олачагдыр.

Истәрдим ки, бу мәктубла бирликдә сијаси игтисад һаггындакы китабымы[260] да Сизә көндәрә биләјдим, лакин бу вахтадәк нә бу әсәри, нә дә алман философлары вә сосиалистләри һаггында јазыб Брүсселдә Сизә сөјләдијим тәнгиди нәшр етдирә билмәмишәм*. Сиз белә бир әсәрин нәшр олунмасынын Алманијада нә кими чәтинликләрә раст кәлдијини тәсәввүр едә билмәзсиниз; бу чәтинликләри, әввәлән, полис, икинчиси дә, мәним һүчум етдијим бүтүн чәрәјанларын тәрәфини сахлајыб онларын нүмајәндәләри олан наширләр төрәдирләр. Бизим өз партијамыза кәлдикдә, бу партија нәинки јохсулдур, бундан әлавә, алман коммунист партијасы үзвләринин хејли һиссәси, онларын утопијалары вә курултулу ибарәләринә гаршы чыхдығыма көрә мәндән инчимишдир...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 401—412.

МАРКС — ИОСИФ ВЕЈДЕМЕЈЕРӘ
НЈУ-ЈОРКДА

Лондон, 5 март 1852-чи ил

...Мәнә кәлдикдә нә муасир чәмијјәтдә синифләр мөвчуд олдуғуну ачмаг, нә дә бунларын арасында мүбаризә кетдијини

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Алман идеолокијасы» (Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 7—544). *Ред.*

кәшф етмәк мәним хидмәтим дејилдир. Буржуа тарихчиләри бу синифләр мүбаризәсинин тарихи инкишафыны, буржуа игтисадчылары исә синифләрин игтисади анатомијасыны мәндән чох әввәл шәрһ етмишләр. Мәним көрдүјүм јени иш буну сүбут етмәкдән ибарәт олмушдур ки: 1) *синифләрин мөвчуд олмасы* анчаг, *истеһсалын инкишафындакы мүәјјән тарихи мәрһәләләрлә* әлагәдардыр, 2) синфи мүбаризә һөкмән *пролетариат диктатурасына* доғру апарыр, 3) бу диктатуранын өзү, *бүтүн синифләрин мәһв едилмәсинә* вә *синифсиз чәмијјәтә* доғру јалныз бир кечиддир...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 28-чи чилд, сәһ. 424—427.

МАРКС — ЕНКЕЛСӘ

МАНЧЕСТЕРДӘ

Лондон, 16 апрел [1856-чы ил.]

...Срағa күн «People's Paper»[249]-ин илдөнүмү мүнасибәти илә кичик бир зијафәт вар иди. Бу дәфә мән дә'вәти гәбул етдим, чүнки мәнә елә кәлди ки, бу вахтында олан бир шејдир, хүсусилә она көрә ки, бүтүн мүһачирләр арасындан *тәкчә мән* дә'вәт едилмишдим (бу барәдә «Paper»дә е'лан верилмишди) вә биринчи сағлыг сөзү сөјләмәк дә мәним өһдәмә дүшдү. Мән бүтүн өлкәләрдә пролетариатын һөкмранлығы шәрәфинә сағлыг демәли идим. Мән инкилисчә кичик бир нитг сөјләдим, лакин ону мәтбуата вермәјәчәјәм*. Мән гаршыма гојдуғум мәгсәдә чатмышдым. Кириш билети үчүн $2^1/_2$ шиллинг вермәли олан ч. Таландје вә бүтүн галан франсыз вә саир мүһачирләр күруһу јәгин етди ки, биз чартистләрин *јеканә* «јахын» мүттәфигләријик вә әкәр биз чамаат гаршысында ачыг һәрәкәтләрә кечмириксә, франсызларын чартистләрлә ачыгча дилхошлуг етмәсинә јол веририксә, һәр һалда тарихән бизим олан мөвгеји һәр ан јенидән тутмаг бизим өз әлимиздәдир. Бу хүсусилә она көрә лазым иди ки, февралын 25-дә Пианын сәдрлији илә кечирилән митингдә чыхыб данышан алман наданы (көһнә кәләкбаз) *Шертсер* алман «алимләрини», «әгли әмәк ишчиләрини» һәгигәтән дәһшәтли бир сех мәһдудлуғу руһунда тәгсирләндирмишдир вә демишдир ки, онлар бу наданлардан узаглашмыш вә башга милләтләр гаршысында рүсвај олмаға вадар етмишләр. Сән Шертсери, әлбәттә, һәлә Парисдән таны-

---

* Бах: һәмин чилд, сәһ. 549—551. *Ред.*

јырсан. Мән достум *Шапперлә* бир нечә дәфә көрүшдүм вә көрдүм ки, о, төвбә едән бир күнаһкара бәнзәјир. Сон ики ил әрзиндә онун кечирдији тәнһалыг һәјаты онун әгли габилијјәтинә, көрүнүр, чох көзәл тә'сир етмишдир. Сән баша дүшүрсән ки, һәр еһтимала гаршы бу адамы әлимиздә сахламаг һәмишә јахшыдыр, ону Виллихин әлиндән гопармаг исә даһа вачибдир. Инди Шаппер У[индмиллдәки][261] наданлара гаршы чох һиддәтләнмишдир.

Сәнин Штеффенә мәктубуну чатдырарам. Л.-ин* мәктубуну сән өзүндә сахламалы идин. Гајтарылмасыны хаһиш етмәдијим бүтүн мәктублары үмумијјәтлә өзүндә сахла. Бунлар почтдан нә гәдәр аз кечсә, бир о гәдәр јахшыдыр. Рејн әјаләти һаггында сәнин фикринлә тамамилә шәрикәм. Бизим хошумуза кәлмәјәчәк шеј будур ки, мән кәләчәјә нәзәр саланда орада «вәтәнә хәјанәт» ији верәчәк бир шеј көрүрәм. Көһнә ингилабда Мајнтс клубчуларынын[262] дүшдүјү вәзијјәтә бизим дә дүшүб-дүшмәјәчәјимиз, ишләрин Берлиндә нә кими бир шәкил алачағындан асылы олачагдыр. Бу асан олмајачагдыр. Биз ки Рејнин о тајындакы гочаг гардашларымыза јахшы бәләдик! Алманијада бүтүн иш кәндли мүһарибәсинин һәр һансы бир шәкилдә икинчи нәшри васитәси илә пролетар ингилабына јардым көстәрмәк имканындан асылы олачагдыр. Онда ишләр чох јахшы кедәр.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 34—37.

МАРКС — ЕНКЕЛСӘ

РАЈДДА

[Лондон], 25 сентјабр 1857-чи ил.

...Сәнин «Ордун»** чох јахшыдыр; анчаг онун һәчми мәни һејрәтә салды, чүнки бу гәдәр чох ишләмәк сәнин үчүн зәрәрдир. Әкәр мән билсәјдим ки, сән кечәләр ишләмәјә башлајачагсан, бүтүн бу һәнкамәни рәдд едәрдим.

Ордунун тарихи мәһсулдар гүввәләрлә ичтимаи мүнасибәтләрин әлагәсинә олан көрүшүмүзүн доғрулуғуну ән ајдын шәкилдә сүбут едир. Үмумијјәтлә, игтисади инкишафда орду мүһүм рол ојнајыр. Мәсәлән, әмәк һаггы илк дәфә гәдимдәки инсанларын ордусунда тамам инкишаф етмишди. Һабелә ро-

---

* — Леви. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 5—50 *Ред.*

малыларда peculium castrense* еләбир илк һүгуг формасы олмушдур ки, бурада дашынар мүлкијјәт саһиби олмаг һүгугу аилә атасы вәзијјәтиндә олмајан шәхсләрә верилир. Еләчә дә сех гајдасы илк дәфә fabri** корпорасијаларында мејдана кәлмишдир. Һабелә бурада илк дәфә олараг кениш мигјасда машын тәтбиг олунур. Һәтта металларын хүсусилә гијмәтли олмасы вә пул јериндә ишләдилмәси, јәгин ки, Гримм даш дөврү кечдикдән сонра, илк дәфә металын һәрби әһәмијјәти әсасында мејдана чыхмышдыр. Бир истеһсал саһәси *дахилиндә* әмәк бөлкүсү дә һәмчинин илк дәфә ордуларда һәјата кечирилмишдир. Бундан әлавә, вәтәндаш чәмијјәтинин бүтүн тарихи ордунун тарихиндә сон дәрәчә ајдын хүласә едилмишдир. Бир заман вахтын олса, кәрәк мәсәләни бу нөгтеји-нәзәрдән тәһлил едәсән.

Сәнин јазында, мәним фикримчә, нәзәрдән гачырылан јеканә чәһәтләр бунлардыр: 1) муздлу гошунун биринчи дәфә карфакенлиләрдә вә бирдән-бирә нечә мејдана кәлмәси (мән Карфакен гошуну һаггында бир нәфәр берлинлинин*** јаздығы вә анчаг бу јахынларда хәбәр тутдуғум әсәрини өзүмүз үчүн нәзәрдән кечирирәм); 2) XV әсрдә вә XVI әсрин әввәлләриндә Италијада һәрби ишин инкишафы. Һәр һалда тактика үсуллары бурада һазырланмышды. Јери кәлмишкән демәлијәм ки, Макиавеллинин Флоренсија тарихиндә кондотјерләрин[263] нечә вурушдугларынын чох гәрибә тәсвири вардыр (мән буну сәнин үчүн јазыб көтүрәрәм). (Брајтона сәнин јанына кәлсәм — нә вахт? — јахшысы будур ки, Макиавеллинин чилдини өзүмлә кәтирәрәм. Онун Флоренсија тарихи бир шаһ әсәрдир). Нәһајәт, 3) Асија һәрби системинин биринчи дәфә иранлыларда нечә мејдана кәлдији; сонралар бу системә чох дәјишикликләрлә монголларда, түркләрдә тәсадүф олунур...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 154.

---

* — дүшәркә әмлакы (гәдим ромалыларда дүшәркәдә әскәрин шәхси әмлакы демәкдир). *Ред.*

** — гошун јанындакы фәһлә командасы, гәдим ромалыларда гошун јанындакы сәнәткарлар. *Ред.*

*** — В. Бөттихерин. *Ред.*

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

[1] *«Фејербах һаггында тезисләр»и* Ҝ. Маркс 1845-чи илин баһарында Брүсселдә јазмышдыр. Бу заман Маркс тарихә аид өз материалист нәзәријјәсинин инкишафыны әсасән баша чатдырмыш, материализми бәшәр чәмијјәтинин изаһына шамил етмишди. Енҝелсин вердији тә'рифә ҝөрә, тезисләр «јени дүнјабахышынын даһијанә рүшејмини верән илк сәнәддир» (Бах: бу нәшрин 3-чү чилди, «Лүдвиг Фејербах» китабына мүгәддимә).

Ҝ. Маркс «Фејербах һаггында тезисләр»дә һәм Фејербах материализминин, һәм дә бүтүн әввәлки материализмин әсас нөгсаныны — онун пассив сејрчи характерини, инсанын ингилаби, «әмәли-тәнгиди» фәалијјәтинин әһәмијјәтини баша дүшмәдијини ачыб ҝөстәрир. Маркс дүнјаны дәрк етмәкдә вә онун симасыны дәјишдирмәкдә ингилаби тәчрүбәнин һәлледичи ролу олдуғуну гејд едир.

«Фејербах һаггында тезисләр» Марксын 1844—1847-чи илләрә аид «Гејд дәфтәрчәси»ндәдир вә «Фејербаха даир» адланыр. Енҝелс 1888-чи илдә «Тезисләр»и нәшр едәркән, Марксын чап үчүн нәзәрдә тутмадығы һәмин сәнәди охучунун даһа јахшы баша дүшмәси үчүн тезисләрдә бә'зи редактә дәјишикликләри етмишдир. Ҝ. Марксын вә Ф. Енҝелсин әсәрләринин 2-чи нәшриндә олдуғу кими, һәмин нәшрдә дә «Тезисләр» Енҝелсин нәшр етдији шәкилдә верилиб, 1888-чи ил нәшриндә олмајан курсивләр вә дырнаглар Марксын әлјазмасы әсасында әлавә едилир. «Фејербах һаггында тезисләр» ады Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән верилмишдир. — *1.*

[2] *«Алман идеолоҝијасы. Фејербах, Б. Бауер вә Штирнер кими нүмајәндәләринин шәхсиндә ән јени алман фәлсәфәсинин вә мүхтәлиф пејғәмбәрләринин шәхсиндә алман сосиализминин тәнгиди»* — Ҝ. Маркс илә Ф. Енҝелсин 1845—1846-чы илләрдә Брүсселдә бирликдә јаздыглары әсәрдир. «Алман идеолоҝијасы»нда Маркс вә Енҝелс елми коммунизм нәзәријјәсинин фәлсәфи әсасы олмаг е'тибары илә тарихин материалист анлајышыны илк дәфә һәртәрәфли ишләмишләр.

«Алман идеолоҝијасы»нын әлјазмасы ики чилддән ибарәт иди; биринчи чилддә Һеҝелдән сонракы фәлсәфәнин тәнгиди, икинчи чилддә «һәгиги сосиализм»ин тәнгиди верилмишдир.

Биринчи чилдин I фәслиндә бүтүн әсәрин башлыча мүсбәт мәзмуну

шәрһ олунмушдур. Буна көрә дә «Алман идеолокијасы»нын I фәсли бүтүн әсәрин ән мүһүм фәслидир вә онун мүстәгил әһәмијјәти вардыр.

Биринчи фәслин әлјазмасы үч һиссә гаралама әлјазмасындан вә фәслин әввәлинин үзү ағардылмыш ики һиссәдән ибарәтдир. Буна ујғун олараг, фәслин мәтни дөрд һиссәјә бөлүнүр.

Фәслин I һиссәси үзү ағардылмыш әлјазмасынын икинчи вариантындан ибарәтдир вә биринчи вариантын икинчи вариантда истифадә олунмајан һиссәси бураја әлавә едилмишдир. II һиссә бүтүн фәслин илк өзәјидир. III вә IV һиссәләр Штирнер һаггындакы фәсилдән (1-чи чилдин III фәсли) көтүрүлмүш нәзәри һашијәләрдир. Дөрд һиссәдән һәр биринин үмуми мәзмуну belә ифадә едилә биләр. I һиссә: Кириш, Һекелдән сонракы алман фәлсәфәси идеализминин үмуми характеристикасы. Тарихин материалист анлајышынын мүгәддәм шәртләри, маһијјәти вә үмуми контурлары. II һиссә: Тарихи просесин материалист консепсијасы вә тарихин материалист анлајышындан чыхан нәтичәләр. Үмумијјәтлә тарихин идеалист анлајышынын тәнгиди, хүсусилә кәнч һекелчиләрин вә Фејербахын тәнгиди. III һиссә: Тарихин идеалист анлајышы нечә әмәлә кәлмишдир? IV һиссә: Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, әмәк бөлкүсү вә мүлкијјәт формалары. Чәмијјәтин синфи гурулушу. Сијаси үстгурум. Ичтимаи шүур формалары.

Редаксијанын вердији бүтүн башлыглар вә лазым билдији әлавәләр квадрат мө'тәризәјә алынмышдыр. Әлјазмасы сәһифәләринин нөмрәләри дә квадрат мө'тәризәдә көстәрилмишдир. Үзү ағардылмыш әлјазмасынын икинчи, әсас вариантынын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән нөмрәләнмиш вәрәгләри «в» һәрфи илә вә рәгәмлә: [в. 1] көстәрилир вә и. а. Үзү ағардылмыш әлјазмасынын биринчи вариантынын сәһифәләри мүәллифләр тәрәфиндән нөмрәләнмәмишдир, одур ки, бу сәһифәләр «с» һәрфи илә вә рәгәмлә: [с. 1] көстәрилир вә и. а. Әлјазмасынын Маркс тәрәфиндән нөмрәләнмиш үч гаралама һиссәсинин сәһифәләри садәчә рәгәмлә: [1] көстәрилир вә и. а. — *4.*

3 Д. Ф. Штраусун «Исанын һәјаты» адлы әсас әсәри нәзәрдә тутулур (D. F. Strauβ. «Das Leben Jesu». Bd. 1—2, Tübingen, 1835—1836). Бу әсәр динин фәлсәфи тәнгидинин вә Һекел мәктәбинин көһнә вә кәнч һекелчиләрә парчаланмасынын тәмәлини гојмушдур. — *4.*

4 *Диадохлар* — Македонијалы Искәндәр өләндән сонра онун һакимијјәт үстүндә бир-бири илә шиддәтли мүбаризәјә башлајан сәркәрдәләри. Искәндәрин чох да мөһкәм олмајан һәрби-инзибати монархијасы бу мүбаризәнин кедишиндә (ерамыздан әввәл IV әсрин ахыры — III әсрин әввәли) бир нечә ајры-ајры дөвләтә парчаланды. — *4.*

5 *«Дүнјаны сарсыдан фикирләр»* — «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналында дәрч олунмуш имзасыз бир мәгаләдән көтүрүлмүш ифадә, 1845-чи ил, IV чилд, сәһ. 327. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 86.

«Wigand's Vierteljahrsschftir» («Вигандын үч ајлыг журналы») — кәнч һекелчиләрин фәлсәфи журналы иди; 1844—1845-чи илләрдә Лејпсигдә О. Виганд тәрәфиндән нәшр олунмушдур. Журналда Б. Бауер, М. Штирнер, Л. Фејербах вә башгалары иштирак едирдиләр. — *7.*

6 «Алман идеолокијасы»нда «Verkehr» терманинин чох кениш мәзмуну вардыр. Бу терминә ајры-ајры фәрдләрин, ичтимаи групларын вә бүтөв өлкәләрин мадди вә мә'нәви үнсијјәти дахилдир. Маркс вә Енкелс өзләринин әсәриндә көстәрирләр ки, мадди үнсијјәт, һәр шејдән әввәл, истеһсал просесиндә инсанларын үнсијјәти һәр чүр башга үнсијјәтин әсасыдыр. «Алман идеолокијасы»нда ишләдилән «Verkehrsform», «Verkehrsweise»,

«Verkehrsverhältnisse», «Produktions- und Verkehrsverhältnisse» («үнсијјәт формасы», «үнсијјәт үсулу», «үнсијјәт мүнасибәтләри», «истеһсал вә үнсијјәт мүнасибәтләри») терминләриндә о заман Маркс вә Енкелсдә мүәјјән форма алан истеһсал мүнасибәтләри анлајышы өз ифадәсини тапмышдыр. — *9.*

7 «Алман идеолокијасында» «тајфа» кими тәрчүмә едилән «Stamm» термининин XIX әсрин 40-чы илләриндә тарих елминдә индикинә нисбәтән даһа кениш мә'насы вар иди. Бу термин ејни бир әчдаддан төрәјән инсанларын мәчмусу демәк олуб, мүасир «гәбилә» (Gens) вә «тајфа» (Stamm) анлајышларыны әһатә едирди. Бу анлајышларын дүрүст тә'рифи вә бирбириндән фәрги илк дәфә Л. Г. Морганын «Гәдим чәмијјәт» китабында (1877) верилмишдир. Көркәмли Америка етнографы вә тарихчиси Л. Г. Морганын бу әсас әсәриндә ибтидаи ичма гурулушунун башлыча өзәји олмаг е'тибары илә гәбиләнин әһәмијјәти илк дәфә ајдынлашдырылмыш, беләликлә дә, бүтүн ибтидаи чәмијјәт тарихинин елми әсасы гојулмушдур. Енкелс Морганын етдији тәдгигатын нәтичәләрини үмумиләшдирәрәк, «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәриндә (1884-чү ил) (бах: бу нәшр, 3-чү чилд) «гәбилә» вә «тајфа» анлајышларынын мәзмуну һәртәрәфли ачмышдыр. — *10.*

8 Рома халг трибунлары Литсини вә Секстинин аграр гануну — ерамыздан әввәл 367-чи илдә плебејләрин патрисиләрә гаршы мүбаризәси нәтичәсиндә гәбул олунан бу ганун, дөвләт торпаг фондундан (ager publicus) 500 јукердән (тәгрибән 125 һектар) артыг торпаг саһиби олмағы Рома вәтәндашларына гадаған едирди. — *11.*

9 Б. Бауерин 1845-чи илдә «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналында дәрч олунмуш «Лүдвиг Фејербахын характеристикасы» мәгаләси нәзәрдә тутулур; III чилд, сәһ. 86—146. — *18, 33.*

10 Бах: Һекел. «Тарих фәлсәфәси», Кириш, Дүнја тарихинин чоғрафи әсасы. — *21.*

11 «Лүдвиг Фејербахын характеристикасы» мәгаләсиндә Б. Бауерин сөјләдији фикир нәзәрдә тутулур («Wigand's Vierteljahrsschrift», 1845-чи ил, III чилд, сәһ. 130.) Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 79 вә 89. — *21.*

12 «*Deutsch—Französische Jahrbücher*» («Алман-франсыз иллик журналы») Парисдә К. Марксын вә А. Рукенин редакторлуғу илә алман дилиндә нәшр едилирди. 1844-чү илин февралында јалныз биринчи, гоша бурахылышы чапдан чыхмышды. Журналда К. Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир» вә «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәрләри, һабелә Ф. Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир илк гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти. Томас Карлејл. «Кечмиш вә һазырки вәзијјәт»» әсәрләри дәрч олунмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 382—413, 414—429, 544—571, 572—597). Бу әсәрләриндә Маркс вә Енкелс тамамилә материализм вә коммунизм мөвгеләринә кечирләр. Журналын нәшринин дајандырылмасына башлыча сәбәб Маркс илә буржуа радикалы Руке арасындакы принсипиал ихтилафлар иди. — *26, 553.*

13 Пролетар ингилабынын габагчыл капиталист өлкәләриндә јалныз ејни заманда гәләбә чала биләчәји вә, демәли, ингилабын бир өлкәдә гәләбә чалмасынын мүмкүн олмадығы һаггында Енкелсин «Коммунизм прин-

сипләри» әсәриндә (1847-чи ил) (бах: бу чилд, сәһ. 91—93) ән биткин шәкилдә ифадә едилән бу нәтичә инһисарчы капитализмдән әввәлки дөвр үчүн доғру иди. Јени тарихи шәраитдә, инһисарчы капитализм дөврүндә В. И. Ленин империализм заманы капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын бәрабәр олмадығы һаггында кәшф етдији гануна әсасән belә бир јени нәтичәјә кәлди ки, сосиалист ингилабынын әввәлчә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбә чалмасы мүмкүндүр, ингилабын бүтүн өлкәләрдә вә ја әксәр өлкәләрдә ејни заманда гәләбә чалмасы исә мүмкүн дејилдир. Бу јени нәтичә илк дәфә В. И. Ленинин «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» (1915) мәгаләсиндә мүәјјән формада ифадә едилмишдир. — *29, 92, 292.*

14 *Континентал систем* вә ја континентал блокада — 1806-чы илдә Авропа гит'әси өлкәләринин Инкилтәрә илә тичарәтини гадаған едән I Наполеонун гојдуғу систем. Наполеон Русијада мәғлуб оландан сонра континентал блокада арадан галхды. — *31, 327, 558.*

15 *«Марсељоза», «Карманјола», «Ça ira»* — XVIII әсрин ахырында франсыз буржуа ингилабы дөврүнүн ингилаби маһныларыдыр. Ахырынчы маһныда белә бир нәгарат вар иди: «Ah! ça ira, ça ira, ça ira. Les aristocrates à la lanterne!» («Ишләр дүзәләчәк. Аристократлар чармыха чәкиләчәк!») — *33.*

16 Бу ифадәләр М. Штирнерин «Јеканә вә онун мүлкијјәти» китабындан көтүрүлмүшдүр (M. Stirner. «Der Einzige und sein Eigenthum». Leipzig, 1845). Бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 143—149. — *34.*

17 Бу ифадә Б. Бауерин «Лүдвиг Фејербахын характеристикасы» мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр (бах: «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналы, 1845-чи ил, III чилд, сәһ. 139). — *37.*

18 Бу ифадә М. Штирнерин «Јеканә вә онун мүлкијјәти» китабындан көтүрүлмүшдүр. Бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 115—121 вә 150—157. — *37.*

19 *«Hallische Jahrbücher»* вә *«Deutsche Jahrbücher»* — кәнч һекелчиләрин әдәби-фәлсәфи журналынын гысалдылмыш ады; бу журнал 1838-чи илин јанварындан 1841-чи илин ијун ајынадәк Лејпсигдә «Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst» («Алман елми вә инчәсәнәти мәсәләләринә даир Һалле иллик мәчмуәси») ады илә, 1841-чи илин ијунундан 1843-чү илин јанвар ајынадәк «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Елм вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир алман иллик мәчмуәси») ады илә күндәлик вәрәгә шәклиндә нәшр олунурду. 1843-чү илин јанварында һөкумәт журналы гадаған етди. — *37.*

20 B. Bauer. «Geschichte der Politik, Cultur und Aufklärung des achtzehnten Jahrhunderts». Bd. 1—2, Charlottenburg, 1843—1845 (Б. Бауер. «Он сәккизинчи әсрин сијасәт, мәдәнијјәт вә мааріф тарихи». 1—2-чи чилдләр, Шарлоттенбург, 1843—1845). — *38.*

21 *Рејн маһнысы* — алман хырда буржуа шаири Н. Беккерин милләтчиләр тәрәфиндән кениш истифадә едилән «Алман Рејни» ше'ри; 1840-чы илдә јазылан бу ше'рә дәфәләрлә мусиги бәстәләнмишди. — *38.*

[22] «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналында чыхан (1845-чи ил, II чилд, сәһ. 193—205) Л. Фејербахын ««Јеканә вә онун мүлкијјәти» илә әлагәдар олараг, «Христианлығын маһијјәти һаггында» мәгаләси нәзәрдә тутулур; мәгалә бу сөзләрлә гуртарыр: «Демәли Ф[ејербахы] нә материалист, нә идеалист, нә дә ејнилик философу адландырмаг олмаз. Бәс о нәдир? Һәгигәтдә нәдирсә, фикирләриндә дә одур, чисмән нәдирсә, һисси варлығында да, руһән дә одур: *о, инсандыр* вә ја даһа доғрусу, ичтимаи инсандыр, *коммунистдир,* зира Ф. инсанын маһијјәтини јалныз ичтимаиликдә көрүр» (Л. Фејербах. Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, II чилд, М., 1955, сәһ. 420). — *38.*

[23] L. Feuerbach. «Grundsätze der Philosophie der Zukunft». Zürich und Winterthur, 1843. S. 47 (Л. Фејербах. «Кәләчәјин фәлсәфәсинин әсас мүддәалары». Сүрих вә Винтертур, 1843, сәһ. 47).

«Фејербах» адланан вә көрүнүр, «Алман идеолокијасы»нын биринчи чилдинин I фәсли үчүн нәзәрдә тутулан гејдләриндә Енкелс Фејербахын китабынын көстәрилән јерини ситат кәтирир вә шәрһ едир:

«Варлыг әшјадан ајрыла билән үмуми анлајыш дејилдир. Варлыг мөвчуд олан шејлә вәһдәт тәшкил едир... Варлыг маһијјәтин еһтимал олунмасыдыр. *Мәним маһијјәтим нечәдирсә, варлығым да еләдир.* Балыг суда јашајыр, лакин онун маһијјәтини бу варлыгдан ајырмаг олмаз. Дил варлыг илә маһијјәти ејниләшдирир. Јалныз инсан һәјатында, *өзү дә гејри-нормал, бәдбәхт һадисәләр заманы* варлыг маһијјәтдән ајрылыр; елә олур ки, инсанын маһијјәти онун өзүнүн мөвчуд олдуғу јердә әлдә едилмир. Лакин мәһз бу ајрылма үзүндән инсан өз чисминин һәгигәтән олдуғу јердә өз руһу илә һәгиги мә'нада әлдә едилмир. Сәнин гәлбин һарададырса, *Сән* дә анчаг *орадасан.* Лакин *гејри-тәбии һаллар истисна олмагла* һәр шеј мөвчуд олдуғу јердә асанлыгла әлдә едилир вә нә исә јенә дә асанлыгла һәмин шеј олур» (сәһ. 47).

Мөвчуд оланын үстүн аполокијасы. Гејри-тәбии һаллар, бир нечә гејри-нормал һаллар истисна олмагла, Сән һәјатынын једдинчи илиндә көмүр шахтасында гапычыја чеврилир, он дөрд саат зүлмәт ичәрисиндә тәнһа галырсан, мадам ки, сәнин варлығын беләдир, демәли, Сәнин маһијјәтин дә еләдир. Әјиричи машында ишләјән әјиричи фәһлә дә белә. Сәнин «маһијјәтин» еләдир ки, Сән һәр һансы әмәк саһәсинә табе олмалысан» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Алман идеолокијасы», М., 1956, сәһ. 577). — *39.*

[24] Маркс вә Енкелс «Алман идеолокијасы»нын биринчи чилдинин III фәслини нәзәрдә тутурлар (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 161—163). Фејербах һаггындакы фәслин һәмин һиссәси әввәлчә III фәслин тәркибинә дахил иди вә Маркс илә Енкелсин бурада иснад етдикләри мәтндән билаваситә сонра кәлирди. III фәслин көстәрилән јериндә Маркс вә Енкелс Һекелин «Тарих фәлсәфәси»ндән вә башга әсәрләриндән ситат кәтирирләр. — *44.*

[25] *Тахыл ганунларына гаршы лига* — инкилис сәнаје буржуазијасынын тәшкилаты; 1838-чи илдә Манчестер фабрикчиләри Кобден вә Брајт тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Харичдән тахыл кәтирилмәсини мәһдудлашдырмаға вә ја гадаған етмәјә доғру јөнәлдилән тахыл ганунлары Инкилтәрәдә ири торпаг саһиби олан лендлордларын хејринә верилмишди. Там тичарәт азадлығы тәләбини ирәли сүрән бу тәшкилат фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг, торпаг аристократијасынын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтмәк мәгсәди илә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышырды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә 1846-чы илдә тахыл ганунларынын ләғв олунмасы һаггында ганун лајиһәси гәбул едилди ки, бу да торпаг аристократијасы үзәриндә сәнаје буржуазијасынын гәләбәси демәк иди. — *46.*

[26] *«Иттифаг»* («Verein») Штирнерә көрә худпәсәндләрин көнүллү бирлији (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 387—418). — *48*

[27] J. Aikin. «A Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester». London, 1795 (Ч. Ејкин, «Отуз-гырх мил сәһәдә Манчестер шәһәри һәндәвәринин тәсвири». Лондон, 1795). — *55.*

[28] И. Пинтонун «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam, 1771» («Тәдавүл вә кредит һаггында трактат». Амстердам, 1771) китабындакы «Lettre sur la Jalousie du Commerce» («Тичарәтдә рәгабәт һаггында мәктуб») ситат кәтирилир, сәһ. 234 вә 283. — *55.*

[29] A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1776 (А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат». Лондон, 1776). — *55.*

[30] Бах: Ж. Ж. Руссонун 1762-чи илдә Амстердамда бурахылан «Du Contract social; ou, Principes du droit politique» («Ичтимаи мүгавилә һаггында вә ја сијаси һүгуг принсипләри») китабы. — *65.*

[31] М. Штирнерин «Штирнерин ресензијачылары» мәгаләсиндәки мүһакимәси нәзәрдә тутулур. Мәгалә 1845-чи илдә «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналынын III чилдиндә дәрч едилмишдир, сәһ. 187. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 80—81. — *66.*

[32] Инкилтәрә норманлар тәрәфиндән 1066-чы илдә, Неапол 1130-чу илдә истила едилмишди.—*68.*

[33] *Шәрги Рома империјасы*—395-чи илдә гулдар Рома империјасындан ајрылыб мәркәзи Константинопол шәһәриндә олан дөвләт. Сонралар Бизанс адланмаға башланан бу дөвләт 1453-чү илдәки түрк истиласына гәдәр мөвчуд олмушдур.—*69, 403.*

[34] Италијанын Амалфи шәһәри X—XI әсрләрдә тәрәгги едән тичарәт мәркәзи иди. Амалфи шәһәринин дәнизчилик һүгугу (Tabula Amalphitana) Италијанын һәр јериндә гүввәдә олуб Аралыг дәнизи өлкәләриндә кениш јајылмышды. — *76.*

[35] *«Коммунизмин принсипләри»* әсәри Коммунистләр иттифагы програмынын лајиһәсидир; бу лајиһәни Ф. Енкелс Парисдә Иттифагын маһал комитәсинин тапшырығы илә јазмышдыр. Енкелс «Коммунизмин принсипләри»ни илк лајиһә һесаб едәрәк, Маркса јаздығы 1847-чи ил 23—24 нојабр тарихли мәктубунда суал-чаваблы формадан әл чәкиб Коммунистләр иттифагынын програмынын «Коммунист манифести» шәклиндә тәртиб олунмасыны тәклиф едир. Коммунистләр иттифагынын икинчи конгресиндә (29 нојабр—8 декабр) Маркс вә Енкелсин бу фикри тамамилә бәјәнилди; Иттифагын програмыны—«Коммунист Партијасынын манифести»ни ишләјиб һазырламаг онлара тапшырылды. Марксизм баниләри «Манифест»и јазаркән, «Коммунизмин принсипләри»ндә ирәли сүрүлән бир сыра мүддәалардан истифадә етмишләр.

«Коммунизмин принсипләри» әсәриндә Енкелс пролетар партијасынын бә'зи ән мүһүм програм вә тактика принсипләрини нәзәри чәһәтдән әсасландырмыш вә бир сыра тәдбирләр көстәрмишдир ки, һакимијјәти әлә алан пролетариат һәмин тәдбирләри һәјата кечирмәклә капитализмдән социализмә кечилмәсини һазырлајачагдыр. — *80.*

[36] Әлјазмасында 22-чи, һабелә сонракы, 23-чү суала вериләси чавабын јериндә «галыр» сөзү јазылмышдыр. Көрүнүр, бунун мә'насы о демәкдир ки, чаваб Коммунистләр иттифагы програмынын бизә кәлиб чатмамыш илкин лајиһәләриндән бириндә ифадә едилдији шәкилдә галмалыдыр. — *95.*

[37] *«Коммунист Партијасынын манифести»* — елми коммунизмин илк програм сәнәдидир. Бу әсәрдә Маркс вә Енкелсин бөјүк тә'лиминин там вә мүнтәзәм шәрһи верилмишдир. «Бу әсәрдә јени бир дүнјакөрүшү, ичтимаи һәјат саһәсини дә әһатә едән ардычыл материализм, инкишаф һаггында ән әтрафлы вә дәрин тә'лим олан диалектика, синфи мүбаризә һаггында вә јени чәмијјәтин, коммунизм чәмијјәтинин јарадычысы олан пролетариатын үмумдүнја-тарихи ингилаби ролу һаггында нәзәријјә даһијанә бир ајдынлыг вә парлаглыгла шәрһ едилмишдир» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 36).

«Коммунист Партијасынын манифести» пролетариаты, капитализмин ифласынын вә пролетар ингилабынын тәнтәнәсинин лабүд олдуғуну көстәрән елми сүбутла силаһландырмыш, ингилаби пролетар һәрәкатынын вәзифә вә мәгсәдләрини мүәјјәнләшдирмишдир.

Коммунистләр иттифагынын програмы кими Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылан «Манифест» илк дәфә 1848-чи илин февралында Лондонда нәшр олунмушдур. Бу нәшрә әсәрин өзү илә јанашы, «Манифест»ин 1888-чи ил инкилисчә нәшри истисна олмагла бүтүн нәшрләринин мүгәддимәләри дә дахил едилмишдир, зира инкилисчә нәшринин мүгәддимәсиндәки фикирләр башга мүгәддимәләрдә вә 1890-чы ил алманча нәшринин мүгәддимәсиндә тәкрар олунур. Бах: инкилисчә нәшринә мүгәддимә. К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 362—369. — *99, 110.*

[38] *Коммунистләр иттифагы* — пролетариатын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јарадылмыш биринчи бејнәлхалг коммунист тәшкилатыдыр, 1847—1852-чи илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир. Бах: Ф. Енкелсин «Коммунистләр иттифагынын тарихинә даир» мәгаләси (бу нәшр, 3-чү чилд). — *99, 185, 426.*

[39] Франсада 1848-чи ил феврал ингилабы нәзәрдә тутулур. — *99.*

[40] «*The Red Repubilikan*» («Гырмызы республикачы») — чартистләрин һәфтәлик журналы. Бу журналы 1850-чи илин ијун — нојабр ајларында Лондонда Ч. Гарни нәшр етмишдир. «Манифест» гысалдылмыш шәкилдә 1850-чи илин нојабрында 21—24-чү нөмрәләрдә дәрч олунмушду. — *99.*

[41] *Ијун үсјаны* — 1848-чи ил ијунун 23—26-да Парис фәһләләринин гәһрәманчасына үсјаны; франсыз буржуазијасынын амансызчасына јатырдығы бу үсјан пролетариат илә буржуазија арасында тарихдә илк бөјүк вәтәндаш мүһарибәси олду. — *99, 103, 228, 375, 443.*

[42] «*Le Socialiste*» («Сосиалист») — 1871-чи илин октјабрындан 1873-чү илин мај ајынадәк Нју-Јоркда франсыз дилиндә нәшр едилмиш һәфтәлик гәзет; Интернасионалын Шимали Америка Федерасијасында франсыз бөлмәләринин органы иди; Һаага конгресиндән сонра бу бөлмәләр Интернасионал илә әлагәни кәсмишди.

«Коммунист Партијасынын манифести»нин јухарыда гејд едилән франсызча тәрҹүмәси 1872-чи илин јанвар — март ајларында «Le Socialiste» гәзетиндә дәрч едилмишди. — *99.*

[43] «Коммунист Партијасынын манифести»нин 1869-чу илдә Ченеврәдә русча биринчи нәшриндән бәһс едилир. «Манифест»и Бакунин тәрҹүмә етмишди. Бакунин тәрҹүмә заманы бир сыра јердә «Манифест»ин мәзмунуну

тәһриф етмишди. Биринчи нәшрин нөгсанлары 1882-чи илдә Ҹеневрәдә Плехановун тәрчүмәси илә бурахылан нәшрдә арадан галдырылды. Плехановун тәрчүмәси «Манифест» идејаларынын Русијада кениш јајылмасынын башланғычыны гојду. — *99, 100.*

44 А. И. Кертсенин вә Н. П. Огарјовун нәшр етдикләри ингилаби-демократик «Колокол» гәзетинин чап олундуғу «Азад рус мәтбәәси» нәзәрдә тутулур. Кертсенин дүзәлтдији мәтбәә 1865-чи иләдәк Лондонда иди, сонра Ҹеневрәјә көчүрүлдү. «Манифест»ин јухарыда гејд едилән нәшри 1869-чу илдә һәмин мәтбәәдә чап едилмишдир. Бах: 43-чү гејд — *100.*

45 Маркс вә Енкелс 1881-чи ил мартын 1-дә император II Александр халгчылар тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра јаранмыш шәраити нәзәрдә тутурлар; о заман тахта чыхан III Александр «Народнаја волја»нын кизли ичраијјә комитәсинин јени террорчу һәрәкәтләринә әл атачағындан горхараг, Гатчинадан кәнара чыхмырды. — *101.*

46 *Коммунистләрин Көлн мүһакимәси* (4 октјабр — 12 нојабр 1852-чи ил) — Коммунистләр иттифагынын 11 үзвүнә гаршы Пруссија һөкумәтинин тәшкил етдији фитнәкар мүһакимә. Онларын једди нәфәри сахта сәнәдләр вә јалан ифадәләр әсасында дөвләтә хәјанәтдә иттиһам едиләрәк, 3 илдән 6 иләдәк һәбс ҹәзасына мәһкум олунду вә галаја салынды. Маркс вә Енкелс Пруссија полис дөвләтинин бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына гаршы ишә салдығы алчаг вә фитнәкар методлары ифша етдиләр (бах: Енкелс. «Бу јахынларда Көлндә олмуш мүһакимә». Бу чилд, сәһ. 425—431. Марксын «Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшалар» памфлети. К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 423—491). — *103, 425.*

47 Маркс вә Енкелс XIX әсрин 40-чы илләриндән башлајараг, бу нәзәри мүддәаны өзләринин бир сыра әсәрләриндә ирәли сүрмүшләр; һәмин мүддәа бурадакы шәкилдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсиндә ифадә едилмишдир (бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 14). — *105.*

48 Һәмин мүгәддимәни Енкелс 1890-чы ил мајын 1-дә јазмышдыр; о күн II Интернасионалын Парис конгресинин гәрары илә (ијул 1889-чу ил) Авропа вә Американын бир сыра өлкәләриндә фәһләләр күтләви нүмајишләр, тә'тилләр вә митингләр кечирәрәк, 8 саатлыг иш күнү тәтбиг олунмасыны вә конгресин дикәр гәрарларынын јеринә јетирилмәсини тәләб едирдиләр. О вахтдан е'тибарән бүтүн өлкәләрин фәһләләри һәр ил 1 Мај күнүнү ингилаби гүввәләрә мүбариз бахыш вә пролетариатын бејнәлхалг һәмрә'јлик күнү кими гејд етмәјә башладылар. — *105.*

49 *Конгресли Полша* — Полшанын о һиссәсинин адыдыр ки, 1814—1815-чи илләрдәки Вјана конгресинин гәрары илә Полша чарлығы рәсми ады илә Русијанын ихтијарына кечмишди. — *106.*

50 Енкелс бу гејди «Коммунист Партијасынын манифести»нин 1890-чы ил алманча нәшринә дә дахил етмиш, јалныз сон ифадәни атмышдыр. — *111.*

51 Сонракы әсәрләриндә Маркс вә Енкелс «әмәјин дәјәри», «әмәјин гијмәти» анлајышлары əвәзинә Марксын тәтбиг етдији даһа дәгиг анлајышлары — «иш гүввәсинин дәјәри», «иш гүввәсинин гијмәти» анлајышларыны ишләтмишләр (бу барәдә бах: Марксын «Муздлу әмәк вә капитал» әсәринә Енкелсин кириш мәгаләси. Бу чилд, сәһ. 149—157). — *117.*

[52] Сечки һүгугу ислаһаты уғрундакы һәрәкатдан сөһбәт кедир; Инкилтәрәнин нүмајәндәләр палатасы халг күтләләринин тәзјиги алтында бу ислаһаты 1831-чи илдә гәбул етди вә 1832-чи илин ијунунда лордлар палатасы буну гәти тәсдиг етди. Торпаг вә малијјә аристократијасынын сијаси инһисарына гаршы јөнәлдилән бу ислаһат сәнаје буржуазијасынын нүмајәндәләри үчүн парламентә јол ачды. Либерал буржуазија бу ислаһат уғрундакы мүбаризәдә башлыча гүввә олан пролетариаты вә хырда буржуазијаны алдатдығына көрә онлар сечки һүгугу әлдә етмәдиләр. — *132.*

[53] *Лекитимистләр* — ири, ирси торпаг саһиблијинин мәнафејини тәмсил едиб 1830-чу илдә деврилән «лекитим» («гануни») Бурбонлар сүлаләсинин тәрәфдарлары. Малијјә аристократијасына вә ири буржуазијаја архаланан һаким Орлеанлар сүлаләсинә (1830—1848) гаршы мүбаризәдә лекитимистләрин бир гисми чох вахт ичтимаи демагокијаја әл атыб, өзләрини ел@ гәләмә верирдиләр ки, куја онлар зәһмәткешләри истисмарчы буржуалардан мүдафиә едирләр. — *132, 225, 337.*

[54] *«Кәнч Инкилтәрә»* — Тори партијасына мәнсуб олан инкилис сијаси хадимләри вә әдибләри групу; XIX әсрин 40-чы илләринин әввәлиндә јаранмышды. «Кәнч Инкилтәрә» хадимләри буржуазијанын игтисади вә сијаси гүдрәтинин күчләнмәсиндән торпаг аристократијасынын наразылығыны ифадә едәрәк, фәһлә синфини өзләринин тә'сири алтына алмаг вә буржуазијаја гаршы мүбаризәдә бу синифдән истифадә етмәк үчүн демагокија үсулларына әл атырдылар.—*132.*

[55] Франсада «Реформа» («La Réforme») гәзетинин тәрәфдарлары олан хырда буржуа демократ-республикачыларындан вә хырда буржуа социалистләриндән сөһбәт кедир (гәзет 1843-чү илдән 1850-чи иләдәк Парисдә нәшр едилмишдир); онлар республика гурмаг, демократик вә ичтимаи ислаһатлар кечирмәк истәдикләрини билдирирдиләр.—*141.*

[56] «La Réforme» гәзети һаггында 55-чи гејдә бах.—*142, 243.*

[57] 1846-чы илин февралында Полшанын милли азадлығына наил олмаг мәгсәди илә полјак торпагларында үсјан һазырланырды. Үсјанын әсас тәшәббүсчүләри полјак ингилабчы-демократлары (Дембовски вә башгалары) иди. Лакин шлјахта үнсүрләринин хәјанәти вә үсјанын рәһбәрләрини Пруссија полисинин һәбсә алмасы нәтичәсиндә үмуми үсјан баш тутмады вә јалныз ајры-ајры ингилаби партлајышлар олду. Јалныз 1815-чи илдән Австрија, Русија вә Пруссијанын биркә нәзарәтинә табе едилән Краковда үсјанчылар февралын 22-дә гәләбә чалыб феодал мүкәлләфијјәтинин ләғв едилдији һаггында манифест бурахан Милли һөкумәт јарада билдиләр. Краков үсјаны 1846-чы ил мартын әввәлиндә јатырылды. 1846-чы илин нојабрында Австрија, Пруссија вә Русија Краковун Австрија империјасы әразисинә гатылмасы һаггында мүгавилә имзаладылар. — *142, 222.*

[58] Бу мәгалә К. Марксын 1848-чи илин декабрында јаздығы *«Буржуазија вә әксингилаб»* әсәринин бир һиссәсидир. Һәмин әсәриндә Маркс Пруссијада әксингилабын гәләбә чалмасынын сәбәбләрини тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндән арашдырыр, Алманијада март ингилабынын характерини вә хүсусијјәтләрини ачыб көстәрир. — *144.*

[59] Пруссијанын бүтүн әјаләт ландтагларынын нүмајәндәләриндән ибарәт силки органдан сөһбәт кедир. Бу һалда Маркс 1848-чи ил апрелин 2-дә Кампһаузен һөкумәти дөврүндә чағырылан *Икинчи Бирләшмиш ландтагы* нәзәрдә тутур. Бу ландтаг Пруссија Милли мәчлисинә сечки ганунуну гәбул

етди вә борч алмаға разылыг верди, һалбуки 1847-чи ил Бирләшмиш ландтагы һөкумәтин борч алмасына разылыг вермәмишди. Бундан сонра ландтаг 1848-чи ил апрелин 10-да бурахылды. — *144.*

60 Испанија дөвләтинин тәркибинә дахил олан Нидерландда (индики Белчика вә Һолландија) 1566—1609-чу илләрдәки буржуа ингилабы нәзәрдә тутулур; бу ингилаб буржуазијанын вә халг күтләләринин феодализмә гаршы мүбаризәсини Испанијанын ағалығы әлејһинә милли азадлыг мүһарибәси илә бирләшдирирди. Бир сыра мәғлубијјәтләрдән сонра Испанија 1609-чу илдә Һолландија буржуа республикасынын истиглалијјәтини тәсдиг етмәјә вадар олду. XVI әсрин Нидерланд буржуа ингилабы Авропада галибијјәтли буржуа ингилаблары дөврүнү ачды. Индики Белчиканын әразиси 1714-чү иләдәк испанларын әлиндә галмышды. — *145.*

61 *«Муздлу әмәк вә капитал»* әсәрини чап етдирәркән Маркс капитализм чәмијјәтиндә синфи мүбаризәнин мадди әсасыны тәшкил едән игтисади мүнасибәтләр һаггында популјар шәкилдә мә'лумат вермәк вәзифәсини гаршыја гојмушду. Маркс пролетариаты нәзәри чәһәтдән силаһландырмаға чалышараг, капитализм чәмијјәтиндә буржуазијанын синфи һөкмранлығынын, һабелә фәһләләрин муздлу көләлијинин нәјә истинад етдијиһаггында дәрин елми анлајыш верирди. Маркс өзүнүн изафи дәјәр нәзәријјәсинин илк мүддәаларыны инкишаф етдирәрәк, капитализмдә фәһлә синфинин нисби вә мүтләг јохсуллашмасы тезисини үмуми шәкилдә ифадә едир.

Әсәр бу чилддә К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләринин икинчи нәшринин (6-чы чилд) мәтнинә әсасән, јә'ни 1891-чи ил нәшриндә Енкелсин дүзәлишләри нәзәрә алынараг дәрч едилир. — *149, 158.*

62 *«Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie.»* («Јени Рејн гәзети. Демократијанын органы») — 1848-чи ил ијунун 1-дән 1849-чу ил мајын 19-дәк Көлндә Марксын редакторлуғу илә чыхмышдыр; Енкелс редаксијанын тәркибинә дахил иди. — *149, 197, 240, 388, 556.*

63 Брүсселдә *Алман фәһлә чәмијјәтини* Маркс вә Енкелс Белчикада јашајан алман фәһләләрини сијаси чәһәтдән маарифләндирмәк вә онларын ичәрисиндә елми коммунизм идејаларыны тәблиғ етмәк мәгсәди илә 1847-чи ил августун ахырында тә'сис етмишдиләр. Маркс илә Енкелсин вә онларын силаһдашларынын рәһбәрлији алтында бу чәмијјәт Белчикадакы алман ингилабчы пролетарларыны бирләшдирән легал мәркәз олмушду. Чәмијјәтин ән јахшы үнсүрләри Коммунистләр иттифагынын Брүссел ичмасына дахил идиләр. Брүсселдәки алман фәһлә чәмијјәти Франсада 1848-чи ил феврал буржуа ингилабындан аз сонра Белчика полисинин бу чәмијјәт үзвләрини һәбс вә сүркүн етмәси нәтичәсиндә даһа фәалијјәт көстәрмәди. — *149, 555.*

64 1849-чу илдә Мачарыстан буржуа ингилабыны боғмаг вә Австријада Һабсбурглар сүлаләсинин һакимијјәтини бәрпа етмәк мәгсәди илә чар гошунларынын Мачарыстана мүдахиләси нәзәрдә тутулур. — *149.*

65 1849-чу илин мај—ијул ајларында Алманијада халг күтләләринин империја конститусијасыны (1849-чу ил мартын 28-дә Франкфурт Милли мәчлиси тәрәфиндән гәбул олунуб бир сыра алман дөвләтләринин рәдд етдији конститусијаны) мүдафиә едән үсјанлардан сөһбәт кедир. Дағыныг, кортәбии характер дашыјан бу үсјанлар 1849-чу ил ијулун орталарында јатырылды. — *149, 186.*

[66] Марксын муздлу әмәк вә капитал мөвзусунда охудуғу сон мүһазирә вә ја бир сыра ахырынчы мүһазирәләр үчүн әлјазмасы шәклиндә һазырладығы илк гејдләр сонралар Марксын әлјазмалары ичәрисиндә тапылмышдыр; «Әмәк һаггы» адланан бу әлјазмасынын чилдиндә: «Брүссел, декабр 1847-чи ил» јазылмышды. (Бах: Ҡ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 579—602). Мәзмунуна көрә бу әлјазмасы Марксын јарымчыг галмыш «Муздлу әмәк вә капитал» әсәрини гисмән тамамлајыр. Лакин «Муздлу әмәк вә капитал» әсәринин чап үчүн һазырланмыш сон һиссәләри Марксын әлјазмалары арасында тапылмамышдыр. — *149.*

[67] Маркс «Ҡапитал»да јазыр: «Мән классик сијаси игтисад дедикдә, У. Петти илә башлајан вә буржуа истеһсал мүнасибәтләринин дахили асылылыгларыны тәдгиг едән бүтүн сијаси игтисады нәзәрдә тутурам» (Бах: Ҡ. Маркс. «Ҡапитал», I чилд, сәһ. 91). Инкилтәрәдә классик сијаси игтисадын ән бөјүк нүмајәндәләри А. Смит илә Д. Рикардо олмушлар. — *150.*

[68] Ф. Енкелс «Анти-Дүринг» әсәриндә јазыр ки, «даһа мәһдуд мә'нада сијаси игтисад XVII әсрин ахырларында даһи инсанларын зеһниндә јаранмышса да, физиократларын вә Адам Смитин она вердији өз мүсбәт ифадәсиндә маһијјәтчә XVIII әсрин јетишдирмәсидир» (бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг», сәһ. 150). — *151.*

[69] Енкелс 1891-чи илдә Бир мајын бајрам едилмәсини нәзәрдә тутур. Бә'зи өлкәләрдә (Инкилтәрәдә, Алманијада) Бир мај бајрамы мајын 1-дән сонра кәлән биринчи базар күнү гејд едилирди ки, бу да 1891-чи илдә мајын 3-нә дүшмүшдү. — *157.*

[70] Енкелсин көстәрдијинә көрә (бах: бу чилд, сәһ. 149) әсәр јарымчыг галмышдыр. Маркс Көлндән мүвәггәти кетдијинә, сонра исә Алманијада сијаси шәраит кәскинләшдијинә вә «Neue Rheinische Zeitung» гәзетинин нәшри дајандырылдығына көрә мәгаләләрин дәрч едилмәсинә ара верилмишди. 66-чы гејдә дә бах. — *184.*

[71] *«Мәркәзи Ҡомитәнин Ҡоммунистләр иттифагына мүрачиәти»ни* Маркс вә Енкелс 1850-чи ил мартын ахырында, ингилабын јени јүксәлишинә һәлә үмид бәсләдикләри заман јазмышдылар. Гаршыдакы ингилабда пролетариатын нәзәријјә вә тактикасыны һазырлајан Маркс вә Енкелс мүстәгил пролетар партијасы јаратмаг, хырда буржуа демократларындан ајрылмаг зәрурәтини «Мүрачиәт»дә хүсуси гејд едирләр. «Мүрачиәт»дә марксизм баниләринин ифадә етдикләри башлыча рәһбәр идеја фасиләсиз ингилаб идејасыдыр, бу ингилаб хүсуси мүлкијјәтин, синифләрин мәһв олмасына, јени чәмијјәт јаранмасына кәтириб чыхармалыдыр.

«Мәркәзи Ҡомитәнин мүрачиәти» Ҡоммунистләр иттифагынын үзвләри арасында кизли јајылырды. Ҡоммунистләр иттифагынын һәбс едилмиш бә'зи үзвләриндән Пруссија полисинин 1851-чи илдә тапдығы һәмин сәнәд алман буржуа гәзетләриндә вә полис мә'мурлары Вермут вә Штиберин китабында дәрч олунмушду. — *185.*

[72] *Мүгәддәс иттифаг* — ајры-ајры өлкәләрдә ингилаби һәрәкаты боғмаг вә феодал-монархија режимләрини горујуб сахламаг үчүн 1815-чи илдә чар Русијасы, Австрија вә Пруссија тәрәфиндән тә'сис едилән Авропа монархларынын мүртәче бирлији.—*187, 222, 336.*

[73] Франсанын пајтахты—XVIII әсрин ахырларындакы франсыз буржуа ингилабы дөврүндән башлајараг, ингилаб очағы сајылан Парис шәһәри нәзәрдә тутулур. — *187.*

[74] *Франкфурт мәчлисинин сол чинаһы* — Алманијадакы март ингилабындан сонра чағырылыб 1848-чи ил мајын 18-дә Франкфурт-Мајнда өз ичласларына башламыш Милли мәчлисин хырда буржуа сол чинаһы. Мәчлисин башлыча вәзифәси Алманијанын сијаси чәһәтдән парчаланмыш олмасыны ләғв етмәкдән вә Үмумалманија конститусијасыны ишләјиб һазырламагдан ибарәт иди. Лакин либерал әксәријјәтин горхаглығы вә тәрәддүдү, сол чинаһын гәтијјәтли вә ардычыл һәрәкәт етмәмәси үзүндән Мәчлис өлкәдә али һакимијјәти өз әлинә алмагдан еһтијат етди вә 1848—1849-чу илләрдәки алман ингилабынын әсас мәсәләләриндә мөһкәм мөвге тутмағы бачармады. 1849-чу ил мајын 30-да Мәчлис Штутгарта көчмәјә мәчбур олду. 1849-чу ил ијунун 18-дә гошун мәчлиси дағытды. — *187, 391.*

[75] «*Neue Oder-Zeitung*» («Јени Одер гәзети») — күндәлик алман буржуа демократик гәзети. Бу ад алтында 1849—1855-чи илләрдә Бреславлда (Вротслав) чыхмышдыр. 1855-чи илдә Маркс һәмин гәзетин Лондон мүхбири иди. — *190.*

[76] Аграр мәсәләси барәсиндә бурада ирәли сүрүлән бахышлар 40—50-чи илләрдә ингилабын инкишаф перспективләринә Маркс вә Енкелсин вердикләри үмуми гијмәтлә сых бағлыдыр. В. И. Ленинин көстәрдији кими, марксизмин баниләри о заман белә һесаб едирдиләр ки, капитализм кафтарлашмышдыр, сосиализм исә артыг јахындыр. Буну әсас көтүрәрәк, Маркс вә Енкелс «Мүрачиәт»дә мүлкәдарлардан мүсадирә едилән торпаглары кәндлиләрә вермәк әлејһинә чыхыб, торпағы дөвләт мүлкијјәти етмәјә вә бирләшмиш кәнд пролетариаты фәһлә колонијаларынын сәрәнчамына вермәјә тәрәфдар олдугларыны билдирирләр.

Ленин Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тәчрүбәсинә, һәмчинин башга өлкәләрдәки ингилаби һәрәкатын тәчрүбәсинә истинад едәрәк, аграр мәсәләсинә марксист бахышларыны инкишаф етдирди. О, габагчыл капиталист өлкәләриндә пролетар ингилабындан сонра ири кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләрини әсасән сахламағын мәгсәдә ујғун олдуғуну гејд едәрәк јазырды: «Лакин бу гајданы шиширтмәк вә ја бир шаблон шәклинә салмаг вә әмлакдан мәһрум едилмиш гәсбкарларын торпагларынын *бир һиссәсинин* әвәзсиз олараг әтрафдакы хырда кәндлиләрә, бә'зән һабелә орта кәндлиләрә верилмәсинә һеч заман јол вермәмәк чох бөјүк бир сәһв оларды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 152). — *193.*

[77] Қ. Марксын «*1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Фарнсада синфи мүбаризә*» әсәри «1848-чи илдән 1849-чу илә гәдәр» үмуми башлығы алтында нәшр едилән мәгаләләр серијасындан ибарәтдир. Бу әсәрдә Франса тарихинин бүтөв бир дөврүнүн материалист изаһы верилмиш вә пролетариатын ингилаби тактикасынын ән мүһүм мүддәалары ишләниб һазырланмышдыр. Маркс күтләләрин ингилаби мүбаризәсинин әмәли тәчрүбәси әсасында «Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә өзүнүн ингилаб вә пролетариат диктатурасы нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. Маркс фәһлә синфинин сијаси һакимијјәти әлә алмасынын зәрурилијини сүбут едәрәк, һәмин әсәриндә илк дәфә «пролетариат диктатурасы» терминини ишләдир вә бу диктатуранын сијаси, игтисади вә идеоложи вәзифәләрини көстәрир. Маркс өз әсәриндә фәһлә синфинин рәһбәр ролу шәраитиндә бу синфин кәндлиләрлә иттифагы идејасыны ирәли сүрүр. «Франсада синфи мүбаризә» әсәринин

илк планы 4 мәгаләни: «1848-чи ил ијун мәғлубијјәти», «13 ијун 1849-чу ил», «13 ијунун гит'әдә нәтичәләри» вә «Инкилтәрәдә мүасир вәзијјәт» мәгаләләрини әһатә едирди. Лакин јалныз үч мәгалә чыхды. 1849-чу ил ијун һадисәләринин гит'әдә тә'сири вә Инкилтәрәдә вәзијјәт мәсәләләри журналын башга материалларында, о чүмләдән Маркс вә Енкелсин бирликдә јаздыглары бејнәлхалг ичмалларда ишыгландырылды. 1895-чи илдә Марксын әсәрини нәшр едиркән Енкелс әлавә олараг дөрдүнчү фәсли дахил етди; бу фәсил исә «Үчүнчү бејнәлхалг ичмал»ын Франса һадисәләринә һәср едилмиш бөлмәләриндән ибарәт иди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 464—467 вә 473—483). Енкелс бу фәсли «1850-чи илдә үмуми сечки һүгугунун ләғв едилмәси» адландырмышды. Әсәрләрдә олдуғу кими, бу чилддә дә биринчи үч фәслин башлығы журналын мәтнинә, дөрдүнчү фәслин башлығы исә 1895-чи ил нәшринә ујғун олараг верилир. — *197, 218.*

78 Енкелс, Марксын «1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә» әсәринә *кириш* мәгаләсини әсәрин 1895-чи илдә Берлиндә бурахылан ајрыча нәшри үчүн јазмышдыр.

Марксын әсәриндә 1848—1849-чу илләр ингилабынын кедишинә вә дәрсләринә верилмиш тәһлилин әһәмијјәтини көстәрән Енкелс өз кириш мәгаләсинин хејли һиссәсини хүсусән Алманијада пролетариатын синфи мүбаризәсинин сонракы тәчрүбәсини үмумиләшдирмәјә һәср едир. Енкелс кириш мәгаләсиндә пролетариаты сосиалист ингилабына һазырламаг, демократија уғрунда мүбаризәни сосиалист ингилабы уғрунда мүбаризә илә бачарыгла әлагәләндирмәк, биринчи вәзифәни икинчисинә табе етдирмәк үчүн бүтүн легал васитәләрдән ингилаби тәрздә истифадә етмәјин зәрурилијини гејд едир. Кириш мәгаләсиндә Енкелс мүбаризәнин тактики метод вә формаларыны сечмәјин конкрет тарихи шәраитдән асылы олдуғу вә мүртәче һаким синифләр зор ишләдәчәји тәгдирдә ингилаби фәалијјәтин пролетариат үчүн әлверишли олан динч формаларыны динч олмајан мүбаризә формалары илә әвәз етмәјин зәрури олдуғу һаггында марксизмин чох мүһүм мүддәасыны јенидән әсасландырыр.

Кириш мәгаләси чап олунаркән Алманија Сосиал-демократ партијасынын Идарә Һеј'әти Енкелсдән тә'кидлә хаһиш етмишди ки, Идарә Һеј'әтинин фикринчә, әсәрин чох күчлү ингилаби руһуну јумшалдыб, она даһа үсуллу бир форма версин. Енкелс партија рәһбәрлијинин гәтијјәтсиз мөвгејини, онун «јалныз ганун чәрчивәсиндә һәрәкәт етмәк» чәһдини тәнгид етмишди. Лакин Идарә Һеј'әтинин фикри илә һесаблашмаға мәчбур олан Енкелс тәсһиһ заманы бир сыра јерләри атмаға вә бә'зи ифадәләри дәјишмәјә разылыг верди. (Бу дәјишиклик вә ихтисарлар сәтир алтында гејд олунмушдур. Бу дәјишикликләрин едилдији вә мүһафизә олунан мәтбәә сәһифәләри вә кириш мәгаләсинин әлјазмасы илк мәтни тамамилә бәрпа етмәјә имкан верир.)

Ејни заманда сосиал-демократијанын ајры-ајры рәһбәрләри бу әсәр әсасында истәмишдиләр Енкелси һәр чүр шәраитдә һакимијјәтин фәһлә синфинин әлинә јалныз динч јолла кечмәсинә тәрәфдар кими гәләмә версинләр. Куја Енкелс «нечә олурса-олсун ганунчулуғун» мүдафиәчиси имиш. Енкелс бундан бәрк гәзәбләнәрәк, тә'кидлә тәләб етди ки, кириш мәгаләси «Neue Zeit» журналында дәрч олунсун. Лакин журналда да кириш мәгаләси јухарыда ады чәкилән ајрыча нәшрдә мүәллифин етдији ихтисарларла дәрч олунду. Амма кириш мәгаләси ихтисарла дәрч олунса да, өз ингилаби характерини һифз етди.

Енкелсин кириш мәгаләсинин там мәтни илк дәфә ССРИ-дә 1930-чу илдә ашағыдакы китабда дәрч олунмушдур: К. Маркс. «1848—1950-чи илләрдә Франсада синфи мүбаризә». — *197.*

[79] «*Neue Rheinische Zeitung Politisch-ökonomische Revue*» («Јени Рејн гәзети. Сијаси-игтисади ичмал») — 1849-чу илин декабрында Маркс вә Енкелсин тә'сис етдикләри журнал; онлар бу журналы 1850-чи илин нојабрынадәк нәшр етмишләр. Журнал Коммунистләр иттифагынын нәзәри вә сијаси органы иди. Һамбургда чап олунурду. Журналын 6 нөмрәси чыхмышдыр. Алманијада полис тә'гибләри нәтичәсиндә вә мадди вәсаит јохлуғу үзүндән журналын нәшри дајандырылмышды. — *199, 308.*

[80] Һөкумәт дотасијалары нәзәрдә тутулур; Енкелс истеһза илә бу дотасијалары I Вилһелмин Һамбург јахынлығындакы Саксенвалдда (Саксонија мешәси) Бисмарка бағышладығы маликанәнин ады илә адландырыр. — *200.*

[81] *In partibus infidelium* (һәрфијјән: «динсизләр өлкәсиндә») — христиан олмајан өлкәләрдә анчаг ады олан јепископ вәзифәләринә тә'јин едилән католик јепископларынын титулуна әлавәдир. Маркс вә Енкелсин әсәрләриндә бу ифадәјә тез-тез тәсадүф едилир; онлар һәмин ифадәни өлкәнин реал шәраити гәти нәзәрә алынмадан харичдә тәшкил едилән мүхтәлиф мүһачир һөкумәтләри барәсиндә ишләдирләр. — *201, 318, 324, 440, 468, 514.*

[82] XIX әсрин биринчи јарысында франсыз буржуазијасынын ики монархист партијасындан — лекитимистләрдән (бах: 53-чү гејд) вә орлеанистләрдән сөһбәт кедир.

Орлеанистләр — 1830-чу илин Ијул ингилабы заманындан һакимијјәт башында дуруб, 1848-чи ил ингилабынын девирдији Бурбонлар сүлаләсинин кичик шахәси Орлеан һерсогларынын тәрәфдарлары: малијјә аристократијасынын вә ири буржуазијанын мәнафејини тәмсил едирдиләр.

Икинчи республика дөврүндә (1848—1851) һәр ики монархист груплашма бирләшмиш мүһафизәкар «гајда-ганун партијасы»нын өзәјини тәшкил едирди — *204, 238, 453.*

[83] III Наполеон дөврүндә Франса Крым мүһарибәсиндә иштирак едир (1854—1855), Италија үстүндә Австрија илә мүһарибә едир (1859), Инкилтәрә илә бирликдә Чинә гаршы мүһарибәләрдә иштирак едир (1856—1858 вә 1860), Һинд-Чини истила етмәјә башлајыр (1860—1861), Суријаја (1860—1861) вә Мексикаја (1862—1867) силаһлы мүдахилә тәшкил едир, нәһајәт, Пруссија илә мүһарибә едирди (1870—1871). — *204.*

[84] Ф. Енкелс бонапартист Икинчи империјанын (1852—1870) һаким даирәләринин јеритдији харичи сијасәт принсипләриндән бирини ифадә едән термини ишләдир. Бөјүк дөвләтләрин һаким синифләри «милләтләр принсипи» дејилән бу принсипдән, өзләринин истилачылыг планларыны вә харичи сијасәт мачәраларыны идеоложи чәһәтдән пәрдәләмәк үчүн истифадә едирдиләр. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугунун тәсдиг едилмәси илә һеч бир әлагәси олмајан «милләтләр принсипи», милли әдавәти гызышдырмаға, милли һәрәкаты, хүсусән кичик халгларын һәрәкатыны бир-бири илә рәгабәт едән бөјүк дөвләтләрин әксингилаби сијасәти үчүн аләт етмәјә доғру јөнәлдилмишди. — *205.*

[85] 1815-чи ил ијунун 8-дә Вјана конгресиндә јарадылан *Алманија иттифагы* феодал-мүтләгијјәтчи алман дөвләтләринин бирлији олуб, Алманијанын сијаси вә игтисади чәһәтдән парчаланмасыны тәсбит едирди. — *205, 332.*

[86] Франса-Пруссија мүһарибәсиндә (1870—1871) Франса үзәриндә чалынан гәләбә нәтичәсиндә Алманија империјасы јарадылды, лакин Австри-

ја бу империјадан чыхарылды. *«Кичик Алманија империјасы»* ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. III Наполеонун мәғлубијјәти Франсада ингилаба тәкан верди. Бу ингилаб нәтичәсиндә Луи Бонапарт деврилди вә 1870-чи ил сентјабрын 4-дә республика е'лан едилди. — *205, 403.*

87 *Милли гвардија* — Франсада вә Гәрби Авропанын бә'зи башга өлкәләриндә сечкили команданлығы олан силаһлы мулки көнүллү гошун; Франсада илк дәфә милли гвардија 1789-чу илдә буржуа ингилабынын әввәлиндә јарадылмышды; фасиләләрлә 1871-чи иләдәк мөвчуд олду. Франса-Пруссија мүһарибәси деврүндә кениш демократик күтләләри бирләшдирән Парис милли гвардијасы 1870—1871-чи илләрдә бөјүк ингилаби рол ојнады, милли гвардијанын 1871-чи илин февралында тәшкил едилән Мәркәзи Комитәси 1871-чи илин 18 март пролетар үсјанына башчылыг етди вә 1871-чи ил Парис Коммунасынын илк чағларында тарихдә биринчи пролетар һөкумәти вәзифәсини (мартын 28-дәк) јеринә јетирди. Парис коммунасы мәғлуб едиләндән сонра милли гвардија бурахылды. — *205, 223, 442.*

88 Франса 1870—1871-чи илләрдәки Франса-Пруссија мүһарибәсиндә уғрадығы мәғлубијјәтдән сонра Алманијаја 5 милјард франк мәбләғиндә тәзминат вермишди. — *206.*

89 *Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун* Алманијада 1878-чи ил октјабрын 21-дә тәтбиг олунмушду. Һәмин гануна әсасән сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған едилир, сосиалист әдәбијјаты мүсадирә едилир, сосиал-демократлар чәза тәдбирләринә мә'руз галырдылар. Бу ганун күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында 1890-чы ил октјабрын 1-дә ләғв едилди. — *206.*

90 Бисмарк үмуми сечки һүгугуну 1866-чы илдә Шимали Алманија рејхстагы сечкиләриндә, 1871-чи илдә исә бирләшмиш Алманија империјасынын рејхстағы сечкиләриндә тәтбиг етмишди. — *207.*

91 Енкелс Франса фәһлә партијасынын 1880-чи илдә Һаврда кечирилмиш гурултајында гәбул едилән програмына Маркс тәрәфиндән јазылмыш нәзәри киришдән ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 246) — *208.*

92 *1870-чи ил сентјабрын 4-дә* Франсада халг күтләләринин ингилаби чыхышы сајәсиндә Луи Бонапарт һөкумәти деврилди вә республика е'лан едилди. *1870-чи ил октјабрын 31-дә* бланкистләр милли мүдафиә һөкумәтинә гаршы үсјан галдырмаға мүвәффәгијјәтсиз тәшәббүс көстәрдиләр. — *212.*

93 *Ваграм* вурушмасы Австрија-Франса мүһарибәси заманы 1809-чу ил ијунун 5—6-да олмушдур. Бу вурушмада I Наполеонун команданлығы алтында олан франсыз гошуну ерсһерсог Карлын Австрија ордусуну мәғлубијјәтә уғратды.

Ватерлоо (Белчика) вурушмасы 1815-чи ил ијунун 18-дә олмушдур. Бу вурушмада Наполеонун ордусу дармадағын едилди. Ватерлоо вурушмасы 1815-чи ил кампанијасында һәлледичи рол ојнајараг, Наполеон әлејһинә Авропа дөвләтләри иттифагынын гәти гәләбәсини вә I Наполеон империјасынын сүгутуну әввәлчәдән мүәјјән етди. — *212, 283.*

94 Енкелс Мекленбург-Шверин вә Мекленбург-Стрелис һерсоглугларында һерсог һакимијјәти илә задәканлар арасында узун мүддәт давам едән

мүбаризәни нәзәрдә тутур. Бу мүбаризә нәтичәсиндә 1755-чи илдә Ростокда задәканларын вәрәсәлик һүгуглары һаггында конститусија мүгавиләси имзаланмышды. Мүгавилә онларын әввәлки сәрбәстлик вә имтијазларыны тәсдиг едәрәк, силки ландтагларда рәһбәр мөвгејини мөһкәмләндирди, задәкан торпагларынын јарысыны веркидән азад етди, тичарәт вә пешәләр үчүн алынан веркинин гәдәрини, һабелә дөвләт хәрчләриндә онларын пајыны мүәјјәнләшдирди. — *214.*

95 1894-чү ил декабрын 5-дә сосиалистләр әлејһинә јени ганун лајиһәси Алманија рејхстагына верилди вә 1895-чи ил мајын 11-дә бу лајиһә рәдд едилди. — *217.*

96 Орлеан һерсогу франсыз тахтына Луи Филипп ады илә отурду.—*218.*

97 *1832-чи ил ијунун 5—6-да* Парисдә үсјан баш верди. Үсјанда иштирак едән фәһләләр бир нечә баррикада дүзәлдәрәк, өзләрини бөјүк мәрдлик вә мәтанәтлә мүдафиә едирдиләр.

1834-чү илин апрелиндә Лион фәһләләри үсјан етдиләр. Бу үсјан франсыз пролетариатынын илк күтләви чыхышларындан бири иди. Бир сыра шәһәрләрдә, хүсусән Парисдә республикачыларын мүдафиә етдикләри бу үсјан амансызчасына јатырылды.

1839-чу ил мајын 12-дә Парисдә баш верән вә ингилабчы фәһләләрин башлыча рол ојнадыглары үсјаны О. Бланки вә А. Барбесин рәһбәрлији илә илин фәсилләри адлы кизли республикачы-сосиалист чәмијјәти һазырламышды; гошун вә милли гвардија бу үсјаны јатыртды. — *219.*

98 *Ијул монархијасы* — Луи Филиппин һакимијјәт (1830—1848) дөврү; бу дөврүн ады ијул ингилабындан көтүрүлмүшдүр. — *219, 442.*

99 *Зондербунд* — Исвечрәнин игтисади чәһәтдән кери галмыш једди католик кантону арасында 1843-чү илдә ајрылыгда бағланан иттифаг. Бу иттифагын мәгсәди Исвечрәдә мүтәрәгги буржуа ислаһатларына мүгавимәт көстәрмәк, килсәнин вә језуитләрин имтијазларыны мүдафиә етмәк иди. Зондербунду бурахыб дағытмаг һаггында Исвечрә сејминин 1847-чи илин ијулунда гәбул етдији гәрар, нојабрын әввәлиндә Зондербундун дикәр кантонлара гаршы һәрби әмәлијјата башламасы үчүн бир бәһанә олду. 1847-чи ил нојабрын 23-дә федерал һөкумәтинин гошунлары Зондербунд ордусуну дармадағын етди. Зондербунд мүһарибә етдији дөврдә Гәрби Авропанын әвәлләр Мүгәддәс иттифага дахил олан иртичачы дөвләтләриндән Австрија вә Пруссија Зондербундун хејринә Исвечрәнин ишләринә мүдахилә етмәјә чәһд көстәрирдиләр. Кизо Зондербундун тәрәфини сахламагла әслиндә бу дөвләтләри мүдафиә етмәк јолуну тутду. — *222.*

100 1847-чи илин јазында Бүзансда (Ендр департаменти) ачлыг чәкән фәһләләрин, әтраф кәндләрин сакинләринин тәшәббүсү илә мөһтәкирләрин әрзаг анбарларына басгын едилмишди; бу басгын әһали илә гошун арасында ганлы тоггушмаја сәбәб олмушду. Бүзанс һадисәләри һөкумәтин шиддәтли чәза тәдбирләринә әл атмасы илә нәтичәләнди: һадисәләрин билаваситә иштиракчысы олан дөрд нәфәр 1847-чи ил апрелин 16-да е’дам едилди, бир чох башгалары каторга чәзасына мәһкум олунду. — *223.*

101 «*Le National*» («Милли гәзет») — 1830-чу илдән 1851-чи иләдәк Парисдә чыхан күндәлик франсыз гәзети; мө’тәдил буржуа республикачыларынын органы иди. Марраст, Бастид вә Гарнје-Пажес мүвәггәти һөкумәтин тәркибиндә бу истигамәтинән көркәмли нүмајәндәләри идиләр. — *224, 446.*

102 «*La Gazette de France*» («Франсанын гәзети»)—1631-чи илдән Парисдә чыхан күндәлик франсыз гәзети; XIX әсрин 40-чы илләриндә легитимистләрин, Бурбонлар сүлаләсини бәрпа етмәк тәрәфдарларынын органы иди. — *225.*

103 Франса республикасынын мөвчуд олдуғу илк күнләрдә дөвләт бајрағы сечмәк мәсәләси ортаја чыхмышды. Парисин ингилабчы фәһләләри гырмызы бајрағын дөвләт бајрағы е'лан олунмасыны тәләб едирдиләр, чүнки бу бајраг 1832-чи илин ијун үсјаны заманы Парисин фәһлә гәсәбәләриндә учалдылмышды. Буржуазијанын нүмајәндәләри XVIII әсрин ахырында буржуа ингилабы дөврүндә Франсанын вә I Наполеон империјасынын бајрағы олан үч рәнкли (көј-ағ-гырмызы) бајраг үзәриндә тә'кид едирдиләр. Бу бајраг һәлә 1848-чи ил ингилабындан әввәл «National» гәзетинин әтрафында груплашмыш буржуа республикачыларынын емблеми иди. Фәһләләрин нүмајәндәләри үч рәнкли бајрағын Франса республикасынын дөвләт бајрағы е'лан едилмәсинә разылыг вермәјә мәчбур олдулар. Лакин бајрағын ағачына гырмызы бант бағланды. — *228, 452.*

104 «*Le Moniteur universel*» («Үмуми әхбар»)—күндәлик франсыз гәзети, рәсми һөкумәт органы, 1789-чу илдән 1901-чи илә дәк Парисдә чыхмышдыр. «*Moniteur*» гәзетинин сәһифәләриндә һөкумәтин сәнәдләри, парламентин һесабатлары вә башга рәсми материаллар мәчбури олараг дәрч едилирди; 1848-чи илдә гәзетдә Лүксембург комиссијасынын ичласлары һаггында һесабатлар да чап олунурду.—*228, 457.*

105 XVIII әсрин ахырында Франсада буржуа ингилабы заманы мүсадирә олунмуш әмлак мүгабилиндә крал һакимијјәтинин 1825-чи илдә аристократлара вердији мәбләғдән сөһбәт кедир. — *233.*

106 *Лассарониләр* — Италијада синфи симасыны итирмиш лүмпен-пролетар үнсүрләринә верилән аддыр; мүртәче монархист даирәләр либерал вә демократик һәрәката гаршы мүбаризәдә лассаронилләрдән дәфәләрлә истифадә етмишдиләр. — *234, 484.*

107 Инкилтәрәдә 1834-чү илдә гәбул олунан «јохсуллар һаггында ганун»а көрә, јохсуллара анчаг бир шәкилдә јардым көстәрмәјә јол верилирди: онлары һәбсхана-каторга режимли иш евләриндә јерләшдирирдиләр; орада фәһләләр гејри-мәһсулдар, јекнәсәг вә үзүчү ишлә мәшғул олурдулар, халг бу иш евләрини «јохсуллар үчүн Бастилија» адландырмышды. — *235.*

108 *1848-чи ил мајын 15-дәки* халг нүмајиши заманы Парис фәһләләри вә сәнәткарлары Мүәссисләр мәчлисинин ичлас салонуна кириб мәчлисин бурахылдығыны билдирдиләр вә ингилаби һөкумәт тәшкил етдиләр. Лакин чох кечмәдән өзүнү јетирән милли гвардија вә гошун нүмајишчиләри дағытдылар. Фәһләләрин рәһбәрләри (Бланки, Барбес, Албер, Распајл, Собрије вә башгалары) һәбсә алындылар. — *239, 375, 443.*

109 *1848-чи ил апрелин 16-да* Парисдә «әмәјин тәшкили» вә «инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын ләғв олунмасы» һаггында мүвәггәти һөкумәтә коллектив әризә тәгдим етмәк истәјән фәһләләрин динч нүмајиши хүсуси олараг сәфәрбәрлијә алынан буржуа милли гвардијасы тәрәфиндән дајандырылмышды. — *243, 375, 458.*

110 «Journal des Débats» гәзетинин 1848-чи ил 28 август тарихли баш мәгаләси нәзәрдә тутулур.

«Journal des Débats politiques et littéraires» («Сијаси вә әдәби мүзакирәләр гәзети») — 1789-чу илдә Парисдә тә'сис едилән күндәлик франсыз буржуа гәзети. Ијул монархијасы дөврүндә һөкумәт гәзети, орлеанист буржуазијанын органы, 1848-чи ил ингилабы заманы бу гәзет әксингилабчы буржуазијанын, гајда-ганун партијасы дејилән партијанын бахышларыны ифадә едирди. — *245, 446.*

111 Конститусијанын илк лајиһәси Милли мәчлисә 1848-чи ил ијунун 19-да тәгдим едилмишди. — *251.*

112 Төврат әфсанәсинә көрә јәһуди падшаһлығынын биринчи шаһы Саул филистимлиләрә гаршы мүбаризәдә минләрлә дүшмәни, Саулун һимајә етдији силаһдашыјаны Давуд исә он минләрлә дүшмәни һәлак етмишди. Саулун өлүмүндән сонра Давуд јәһуди падшаһлығынын шаһы олмушду. — *253.*

113 *Занбаг* — Бурбонлар монархијасынын керб нишаны. *Бәнөвшә* — бонапартистләрин емблемидир. — *254, 461.*

114 Маркс декабрын 18-дә Парисдән көндәрилиб 1848-чи ил декабрын 21-дә «Neue Rheinische Zeitung» гәзетинин 174-чү нөмрәсиндә дәрч едилән вә Фердинанд Волфун мүхбир нишаны илә имзаланан хәбәри нәзәрдә тутур. Көстәрилән сөзләр чох күман ки, Марксын өзүнә мәхсусдур, чүнки Маркс гәзетин бүтүн материалларыны диггәтлә редактә едирди. — *254.*

115 *Мидасын гулаглары* — Гәдим рәвајәтә көрә Аполлон Фрикија падшаһы Мидаса ешшәк гулағы кими узун гулаглар вермишди. — *256.*

116 *Гајда-ганун партијасы* — мүһафизәкар ири буржуазијанын 1848-чи илдә јаратдығы партија; Франсанын ики монархист фраксијасыны: легитимист вә орлеанистләрин коалисијасыны тәмсил едирди (бах: 53-чү вә 82-чи гејдләр); 1849-чу илдән 1851-чи ил декабрын 2-дәки дөвләт чеврилишинәдәк Икинчи империјанын Ганунверичи мәчлисиндә рәһбәр мөвге тутурду. — *269, 454.*

117 *Реставрасија* — Франсада Бурбонлар сүлаләсинин 1814—1830-чу илләрдәки икинчи һакимијјәт дөвру. Задәкан вә клерикалларын мәнафејини тәмсил едән Бурбонларын мүртәче режими 1830-чу илин ијул ингилабы заманы деврилди. — *269, 453.*

118 1848-чи ил 15 мај һадисәләри иштиракчыларынын (бах: 108-чи гејд) мүһакимәси 1849-чу ил мартын 7-дән апрелин 3-дәк *Буржда* олду. Барбес өмүрлүк һәбс чәзасына, Бланки 10 ил һәбс чәзасына мәһкум олундулар, Албер, Дефлотт, Собрије, Распајл вә башгалары мүхтәлиф мүддәтләрә һәбс чәзасына вә мүстәмләкәләрә сүркүнә мәһкум едилдиләр. — *272, 466.*

119 Парис пролетариатынын ијун үсјаны јатырыларкән, гошун һиссәсинә команданлыг етмиш кенерал Бреа 1848-чи ил ијунун 25-дә Фонтенбло гаровулханасы јахынлығында үсјанчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Бунунла әлагәдар олараг, үсјан иштиракчыларындан ики нәфәри е'дам едилди. — *272.*

120 *«La Démocratie pacifique»* («Динч демократија») — фурјечиләрин күндәлик гәзети; 1843—1851-чи илләрдә В. Консидеранын редакторлуғу илә Парисдә чыхмышдыр.

1849-чу ил ијунун 12-дә ахшам бу гәзет редаксијасынын бинасында Дағ партијасы депутатларынын јығынчағы кечирилди. Јығынчағын иштиракчылары силаһа әл атмагдан имтина етдиләр вә динч нүмајишлә кифајәтләнмәји гәрара алдылар. — *278.*

121 «Le Peuple» («Халг») гәзетинин 1849-чу ил 13 ијун тарихли 206-чы нөмрәсиндә дәрч олунмуш манифестдә «Конститусија достларынын демократик чәмијјәти» Парис вәтәндашларыны ичраијјә һакимијјәтинин «габа иддиаларына» гаршы е'тираз етмәк үчүн динч нүмајишә чыхмаға чағырырды. — *279.*

122 Дағ партијасынын интибаһнамәси 1849-чу ил ијунун 13-дә «Réforme» вә «Démocratie pacifique»-дә, һабелә Прудонун «Peuple» гәзетиндә дәрч едилмишди. — *279.*

123 Маркс папа IX Пијин үч кардиналдан ибарәт комиссијасыны нәзәрдә тутур. Комиссија франсыз ордусунун көмәјинә архаланараг, Рома республикасы девриилдикдән сонра Ромада мүртәче режими бәрпа етмишди. Кардиналлар гырмызы палтар кејәрдиләр. — *284.*

124 «*Le Siecle*» («Әср») — 1836-чы илдән 1939-чу иләдәк Парисдә чыхан күндәлик франсыз гәзети. XIX әсрин 40-чы илләриндә хырда буржуазијанын мө'тәдил конститусија ислаһаты тәләб етмәклә кифајәтләнән һиссәсинин бахышларыны әкс етдирирди; 50-чи илләрдә мө'тәдил республикачы гәзет иди. — *284.*

125 «*La Presse*» («Мәтбуат») — 1836-чы илдән Парисдә чыхан күндәлик гәзет; Ијул монархијасы дөврүндә мүхалифәтчи характер дашыјырды; 1848—1849-чу илләрдә буржуа республикачыларынын, сонралар бонапартистләрин органы иди. — *284, 481.*

126 Бурбонлар сүлаләсинин јухары шахәсиндән олуб Франса тахт-тачы иддиасында олан граф Шамбор (өзүнү V Һенрих адландырырды) нәзәрдә тутулур. Гәрби Алманијада Висбаден шәһәри илә јанашы, Емс шәһәри дә Шамборун даими игамәткаһы иди. — *285, 462.*

127 1848-чи ил феврал ингилабындан сонра Франсадан гачан Луи Филипп Лондонун һәндәвәриндәки Клермонтда јашајырды. — *286, 462.*

128 «*Motu proprio*» («Өз илтифатымызла») кардиналлар илә разылашдырылмадан гәбул олунуб, адәтән, папа вилајәтинин дахили сијасәт вә инзибати ишләринә аид хүсуси нөв папа мәктубларынын илк сөзләридир. Бурада папа IX Пијин 1849-чу ил 12 сентјабр тарихли мүрачиәтиндән сөһбәт кедир. — *286.*

129 Јекун дүз кәлмир: 538 000 000 дејил, 573 178 000 олмалыдыр; күман етмәк олар ки, рәгәмләрдә сәһв кетмишдир. Лакин бу сәһв үмуми нәтичәни дәјишдирмир: һәр ики һалда адамбашына 25 франкдан да аз халис кәлир дүшүр. — *297.*

130 Лекитимист депутат де Бонун вәфаты илә әлагәдар олараг, Гар департаментиндә әлавә сечки кечирилмишди. Дағ партијасы тәрәфдарларынын намизәди Фавон сәс чохлуғу илә, 36 мин нәфәрдән 20 мин нәфәрин сәси илә депутат сечилмишди. — *298.*

131 1850-чи илдә һөкумәт Франса әразисини беш ири һәрби даирәјә бөлмүшдү; бунун нәтичәсиндә Парис вә она битишик департаментләр ән гәддар иртичачыларын башчылыг етдији дикәр дөрд даирәнин әһатәсинә дүшмүшдү. Республикачы мәтбуат бу мүртәче кенералларын һәдсиз һакимијјәти илә түрк пашаларынын мүстәбид һөкмранлығы арасында охшарлыг олдуғуну гејд едәрәк, һәмин даирәләри пашалыг адландырмышды. — *299.*

132 Президент Луи Бонапартын Ганунверичи мәчлисә 1849-чу ил 31 октјабр тарихли мәктубу нәзәрдә тутулур; президент бу мәктубунда јазырды ки, Барро һөкумәтинә истеʼфа вермиш вә јени назирләр һејʼәти тәшкил етмишдир. — *299.*

133 Јенидән Парисин полис префекти тәʼјин едилән Карлје 1849-чу ил 10 нојабр тарихли мәктубунда «дини, әмәји, аиләни, мүлкијјәти, хош нијјәти» мүдафиә үчүн «сосиализм әлејһинә ичтимаи бирлик» јаратмаға чағырырды. — *299.*

134 «*Le Napoléon*» («Наполеон») — 1850-чи ил јанварын 6-дан мајын 19-дәк Парисдә чыхан һәфтәлик гәзет.—*300.*

135 1848-чи ил феврал ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра Парис күчәләриндә *азадлыг ағачлары* әкилмишди. Азадлыг ағачларынын—палыд вә ја говаг—әкилмәси һәлә XVIII әсрин ахырындакы буржуа ингилабы дөврүндә әнʼәнә шәклини алмыш вә вахтилә Конвентин гәрары илә тәсбит едилмишди. — *304.*

136 1830-чу илин ијул ингилабы заманы һәлак оланларын шәрәфинә 1840-чы илдә Парисин Бастилија мејданында учалдылан *Ијул сутуну* 1848-чи илин феврал ингилабы дөврүндән солмаз чичәк әклилләри илә бәзәдилирди. — *304.*

137 Бланкинин тәрәфдары вә Парисин ингилабчы пролетариатынын нүмајәндәси Дефлотт 1850-чи ил мартын 15-дә кечирилән сечкидә 126 643 сәс топламышды. — *306.*

138 *Коблентс*—Гәрби Алманијада шәһәр; XVIII әсрин ахырында франсыз буржуа ингилабы заманы әксингилабчы мүһачирләрин мәркәзи иди.—*308.*

139 1797-чи илдә Инкилтәрә һөкумәти банкын сәлаһијјәтини мәһдудлашдыран хүсуси гәрар чыхармышды: бу гәрара әсасән, банкнот үчүн мәчбури мәзәннә тәʼјин едилмиш вә банкнотун гызыла дәјишдирилмәси ләғв олунмушду. Банкнотун гызыла дәјишдирилмәси јалныз 1819-чу илдә јенидән бәрпа едилмишди. — *310.*

140 Ганунверичи мәчлисдә јени сечки гануну лајиһәсини һазырлајан комиссијанын тәркибинә дахил олан 17 нәфәр орлеанист вә лекитимист башчысыны әсассыз һакимијјәт иддиасында олдугларына вә мүртәче чәһдләринә көрә *бургграф* адландырырдылар. Бу ад Виктор Һүгонун орта әср Алманијасынын һәјатындан бәһс едән ејни адлы тарихи драмасындан көтүрүлмүшдүр. Алманијада император тәрәфиндән тәʼјин едилән шәһәр вә маһал һакимләринә бургграф дејирдиләр. —*313, 479.*

141 «*L'Acsemblée nationale*» («Милли мәчлис»)—1848-чи илдән 1857-чи илләк Парисдә чыхан монархист-лекитимист мәсләкли күндәлик франсыз гәзети. 1848—1851-чи илләрдә һәр ики сүлалә партијасынын — лекитимист

вә орлеанистләрин бирләшмәси тәрәфдарларынын бахышларыны тәмсил едирди. — *315, 503.*

142 «*Le Gonstitutionnel*» («Конститусијачы гәзети»)—күндәлик франсыз буржуа гәзети; 1815-чи илдән 1870-чи иләдәк Парисдә чыхмышдыр; 40-чы илләрдә орлеанистләрин мө'тәдил ҹинаһынын органы; 1848-чи ил ингилабы дөврүндә Тјерин әтрафында груплашан әксингилабчы буржуазијанын бахышларыны ифадә едирди; 1851-чи илин декабрындакы дөвләт чеврилишиндән сонра бонапартист гәзети. — *315.*

143 «*Baiser Lamourette*» («Ламурет бусәси») — XVIII әсрин ахырында баш вермиш Франса буржуа ингилабы дөврүнә аид мәшһур бир епизода ишарәдир. 1792-чи ил ијулун 7-дә Ганунверичи мәҹлисин депутаты Ламурет тәклиф етмишди ки, бүтүн партија чәкишмәләринә меһрибанчасына өпүшмәклә сон гојулсун. Бир-бири илә дүшмәнчилик едән партијаларын нүмајәндәләри Ламуретин чағырышына гулаг асыб, голбојун олмушдуларса да, көзләнилдији кими, бу ријакар «гардашлыг бусәси» ертәси күнү унудулмушду. — *316.*

144 «*Le Pouvoir*» («Һакимијјәт»)—1849-чу илдә Парисдә тә'сис едилән бонапартист гәзети; 1850-чи илин ијунундан 1851-чи илин јанварынадәк һәмин адла чыхмышдыр. — *317.*

145 Франса республикасы конститусијасынын 32-чи маддәсинә көрә Ганунверичи мәҹлисин иҹласларына фасилә верилән заман үчүн 25 нәфәр сечкили үзвдән вә Мәҹлисин бүросундан ибарәт даими комиссија јарадылмасы нәзәрдә тутулурду. Комиссијанын лазым кәлдикдә Ганунверичи мәҹлиси чағырмаг һүгугу варды. 1850-чи илдә һәмин комиссија әслиндә 39 нәфәрдән: 11 бүро үзвүндән, 3 квестордан вә 25 сечилмиш үзвдән ибарәт иди. — *318.*

146 Граф Шамборун һакимијјәт башына кәләҹәји һалда лекитимистләрин тәшкил едәҹәкләри назирләр кабинетиндән сөһбәт кедир. Бу назирләр кабинетинә де Левис, Сен-Прист, Берје, Пасторе вә Д'Ескар дахил олмалы идиләр. — *318.*

147 Ганунверичи мәҹлисдә лекитимист фраксијасынын катиби Де Бартеleминин 1850-чи ил августун 30-да Висбадендә граф Шамборун тапшырығы илә тәртиб етдији «Висбадан манифести» адлы тә'мим нәзәрдә тутулур. Бу тә'мимдә лекитимистләрин һакимијјәт башына кәләҹәкләри тәгдирдә јеридәҹәкләри сијасәт мүәјјәнләшдирилмишди; граф Шамбор билдирирди ки, «халга һәр һансы шәкилдә мүраҹиәт етмәјин рәсми вә *гәти* сурәтдә әлејһинәдир, чүнки белә бир мүраҹиәт бөјүк милли принсипдән— ирси монархијадан имтина етмәк демәкдир». Бу бәјанат депутат Ларошжаклен башда олмагла бир сыра монархистләрин е'тиразы илә әлагәдар олараг, мәтбуатда мүбаһисә доғурмушду. — *318.*

148 Енкелсин «*Алманијада ингилаб вә әксингилаб*» әсәриндә 1848—1849-чу илләрдәки Алманија ингилабына јекун вурулмуш вә ингилабын мүгәддәм шәртләри, башлыҹа инкишаф мәрһәләләри, мүхтәлиф синиф вә партијаларын мөвгеләри тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндән дәрин тәһлил едилмишдир. Әсәрдә пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин тактики принсипләри инкишаф етдирилмиш вә силаһлы үсјан һаггында марксизм тә'лиминин бүнөврәси гојулмушдур.

1851—1855-чи илләрдә «New-York Daily Tribune»дә дәрҹ едилән «Ал-

манијада ингилаб вә әксингилаб» мәгаләләр силсиләсини Енкелс о заман игтисади тәдгигатла мәшғул олан Марксын хаһиши илә јазмышды. «Tribune»дә бу әсәр гәзетин рәсми мүхбири олан Марксын имзасы илә дәрч едилмишди, јалныз 1913-чү илдә Маркс илә Енкелс арасындакы јазышма нәшр едилдији заман ајдын олмушду ки, һәмин әсәрин мүәллифи Енкелсдир. — *324.*

149 *«Tribune»* — 1841-чи илдән 1924-чү иләдәк нәшр едилән «New-York Daily Tribune» («Нју-Јорк күндәлик трибунасы») мүтәрәгги буржуа гәзетинин гысалдылмыш ады. Маркс вә Енкелс 1851-чи илин августундан 1862-чи илин мартынадәк бу гәзетдә әмәкдашлыг етмишдиләр. — *326, 426, 556.*

150 *1818-чи илин һимајәчилик тарифи* — Пруссија әразисиндә дахили рүсумларын ләғв едилмәси. — *328.*

151 *Көмрүк иттифагы* — 1834-чү илдә Пруссијанын башчылығы илә јарадылан бу иттифаг, демәк олар бүтүн алман дөвләтләрини бирләшдирирди. Үмуми көмрүк сәрһәдини мүәјјәнләшдирән бу көмрүк иттифагы сонралар Алманијанын сијаси чәһәтдән бирләшмәсинә көмәк етди. — *328, 558.*

152 1844-чү ил ијунун 4—6-да *Силезија* тохучуларынын үсјаны Алманијада пролетариат илә буржуазија арасында биринчи бөјүк синфи чарпышма иди, бу үсјаны, һәмчинин 1844-чү ил ијунун икинчи јарысында *чех* фәһләләринин үсјаныны һөкумәт гошунлары амансызчасына јатырды. — *331.*

153 *Иттифаг сејми*—Алманија иттифагынын Франкфурт-Мајнда ичлас едән мәркәзи органы; Алманија һөкумәтләринин јеритдији мүртәче сијасәтин аләти иди. — *333.*

154 *Рүсум иттифагы* (Steuerverein) — 1834-чү илин мајында тәшкил едилән бу иттифагын тәркибинә Инкилтәрә илә тичарәтдә марағлы олан алман дөвләтләри: Һанновер, Брауншвејг, Олденбург вә Шаумбург-Липпе дахил иди. Ајрылыгда тәшкил едилән бу иттифаг 1854-чү илә јахын парчаланды вә онун иштиракчылары Көмрүк иттифагына гошулдулар (бах: 151-чи гејд). — *333.*

155 Авропада иртичаја башчылыг едән Австрија, Инкилтәрә вә чар Русијасы 1814—1815-чи илләрдәки Вјана конгресиндә лекитим монархијаларыны бәрпа етмәк мәгсәди илә халгларын милли бирлији вә истиглалијјәти мәнафејинә зидд олараг, Авропанын хәритәсини јенидән бичиб дәјишдирдиләр. — *333.*

156 1830-чу илин ијулунда Франсада буржуа ингилабы баш верди; бу ингилабын ардынча Авропанын бир сыра өлкәләриндә: Белчика, Полша, Алманија вә Италијада үсјанлар олду. — *334.*

157 *«Кәнч Алманија»*—30-чу илләрдә јаранмыш әдәби груп; өз бәдии вә публисистик әсәрләриндә хырда буржуазијанын мүхалифәтчи әһвали-руһијјәсини әкс етдирир, вичдан вә мәтбуат азадлығына тәрәфдар чыхырды. — *335.*

158 *«Berliner politisches Wochenblatt»* («Берлин һәфтәлик сијаси журналы») — ифрат мүртәче орган; тарихи һүгуг мәктәбинин бир сыра нү-

мајәндәләринин иштиракы илә 1831-чи илдән 1841-чи иләдәк нәшр едилмишдир. — *337.*

159 *Тарихи һүгуг мәктәби*—XVIII әсрин ахырларында Алманијада тарих вә һүгуг елминдә јаранмыш мүртәче чәрәјан. — *337.*

160 *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* («Сијасәт, тичарәт вә сәнаје мәсәләләринә даир Рејн гәзети»)—1842-чи ил јанварын 1-дән 1843-чү ил мартын 31-дәк Көлндә чыхан күндәлик гәзет. Маркс 1842-чи илин апрелиндән бу гәзетдә әмәкдашлыг едирди, һәмин илин октјабрындан исә гәзетин редакторларындан бири олду. — *338, 552.*

161 *Бирләшмиш комиссијалар* — Пруссијада әјаләт ландтагларынын өз тәркибиндән сечдији мәшвәрәтчи силки органлар. — *339.*

162 *Seehandlung* (Дәниз тичарәти) — 1772-чи илдә Пруссијада јарадылан тичарәт-кредит чәмијјәти; бир сыра мүһүм дөвләт имтијазларындан истифадә едир вә һөкумәтә бөјүк мәбләғдә борч верирди. — *340.*

163 *Бирләшмиш ландтаг* — кралын харичдән борч алмасыны тә'мин етмәк үчүн силки әјаләт ландтагларынын 1847-чи илин апрелиндә Берлиндә чағырылан бирләшмиш мәчлиси. Крал ландтагда әксәријјәт тәшкил едән буржуазијанын ән чүзи сијаси тәләбләрини јеринә јетирмәкдән бојун гачырдығы үчүн ландтаг харичдән борч алынмасыны тә'мин етмәкдән имтина етди. Буна көрә дә крал һәмин илин ијунунда ландтагы бурахыб дағытды. — *340.*

164 Алман сосиализми вә ја «һәгиги» сосиализм — XIX әсрин 40-чы илләриндә Алманијада әсасән хырда буржуа зијалылары арасында јајылмыш мүртәче чәрәјанын нүмајәндәләринин әсәрләринә ишарәдир. — *342, 531.*

165 *Гота партијасы* — 1849-чу илин ијунунда әксингилабчы ири буржуазијанын нүмајәндәләри олан сағ либералларын тәшкил етдији бу партија Австрија истисна олмагла бүтүн Алманијаны Һокенсоллернләр Пруссијасынын башчылығы алтында бирләшдирмәк мәгсәдини гаршыја гојмушду. — *344.*

166 *«Алман католисизми»* — 1844-чү илдә әмәлә кәлиб орта вә хырда буржуазијанын бир чох тәбәгәләрини әһатә едән дини һәрәкат; католик килсәсиндә ифрат мистисизм вә ријакарлыг тәзаһүрләринә гаршы јөнәлдилмишди. Рома папасынын башчылығыны вә католик килсәсинин бир чох еһкам вә ајинләрини рәдд едән «алман католикләри» католисизми алман буржуазијасынын еһтијачларына ујғунлашдырмаға чалышырдылар.

«Азад ичмалар» — 1846-чы илдә рәсми протестант килсәсиндән ајрылан ичмалар. Бу дини мүхалифәт XIX әсрин 40-чы илләриндә Алманијадакы мүртәче гајдалардан алман буржуазијасынын наразылығынын тәзаһүр формаларындан бири иди. 1859-чу илдә «Азад ичмалар» «алман католикләринин» ичмалары илә бирләшдиләр. —*345, 531.*

167 *Унитариләр* вә ја антитринитариләр—XVI әсрдә Алманијада мејдана кәлиб феодал гурулушуна вә феодал килсәсинә гаршы халг күтләләринин вә буржуазијанын радикал һиссәсинин мүбаризәсини әкс етдирән дини чәрәјанын нүмајәндәләри. Унитаризм Инкилтәрә вә Америкаја XVII әсрдән кечмәјә башлады. XIX әсрдә унитаризм доктринасы диндә мә'нәви-әхлаги чәһәтләри өн плана чәкир, онун заһири, мәрасим чәһәтинә гаршы чыхырды. — *345.*

168 Алманија 1806-чы илин августунадәк алман милләтинин Мүгәддәс Рома империјасы дејилән империјаја дахил иди; X әсрдә јарадылан бу империја императорун али һакимијјәтини танıјан феодал кнјазлыгларынын вә азад шәһәрләрин бирлијиндән ибарәт иди. — *346.*

169 Ваһид вә бөлүнмәз Алманија республикасы шүары Маркс вә Енкелс һәлә ингилаб әрәфәсиндә ирәли сүрмүшдүләр (Бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 316 вә 5-чи чилд, сәһ. 1). — *346.*

170 Инкилтәрәнин Чинә гаршы ишғалчы мүһарибәси олуб *биринчи тирјәк мүһарибәси* адланан мүһарибәдән (1839—1842) сөһбәт кедир. Бу мүһарибә Чинин јарыммүстәмләкә өлкәсинә чеврилмәсинин әсасыны гојду. — *348.*

171 1846-чы илин феврал—март ајларында Краковда милли азадлыг үсјаны илә бир вахтда Галисијада бөјүк кәндли үсјаны баш вермишди. Австрија һөкумәт органлары бу үсјандан шлјахтанын үсјан һәрәкатыны боғмаг үчүн истифадә етдиләр. Австрија һөкумәти Краков үсјаныны боғандан сонра Галисија кәндли үсјаныны да јатыртды. — *348.*

172 1848—1849-чу илләрдә Австријанын һөкмранлығына гаршы италјан халгынын милли азадлыг мүһарибәси нәзәрдә тутулур. Австрија илә мүбаризә, Италијанын ингилаби јолла бирләшәчәјиндән горхан италјан һаким синифләринин хәјанәткарлығы нәтичәсиндә мәғлубијјәтә уғрады. — *357.*

173 1848-чи ил августун 26-да Малмјөдә Данимарка илә Пруссија арасында барышыг бағланмышды. Пруссија исә халг күтләләринин тәзјиги алтында галыб, Алманија илә бирләшмәк үчүн Данимарканын һөкмранлығына гаршы мүбаризә едән Шлезвиг вә Һолштејн үсјанчыларынын тәрәфиндә мүһарибәдә иштирак етмәјә вадар олмушду. Данимаркаја гаршы заһирдә мүһарибә едән Пруссија онунла 7 ај мүддәтинә биабырчы барышыг бағламыш вә Франкфурт милли мәчлиси сентјабрда бу барышығы тәсдиг етмишди. 1849-чу илин мартында мүһарибә јенидән башланды. Лакин 1850-чи илин ијулунда Пруссија Данимарка илә сүлһ мүгавиләси бағлады ки, бу да Данимаркаја үсјанчылары дармадағын етмәк имканы верди. — *366.*

174 *Гус мүһарибәләри* — чех халгынын 1419—1437-чи илләрдә алман феодалларына вә католик килсәсинә гаршы милли азадлыг мүһарибәләри. Бу ад чех Реформасијасынын рәһбәри Јан Гусун (1369—1415) адындан көтүрүлмүшдүр. — *370.*

175 Бу мәгаләдә Енкелс о заман Австрија империјасынын тәркибинә дахил олан халгларын (чехләрин, словакларын, хорватларын вә башгаларынын) милли һәрәкаты мәсәләсинә тохунур. Милли мәсәләјә һәмишә ингилабын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән јанашан Маркс вә Енкелс һәмин халгларын мүбаризәсиндә ингилаби-демократик мејлләр күчлү олдуғу заманларда бу мүбаризәјә дәрин рәғбәт бәсләјирдиләр. Бу һәрәкатда сағ буржуа-мүлкәдар үнсүрләри үстүн кәлдији вә мүртәче монархист гүввәләр бу халгларын милли һәрәкатындан алман вә мачар ингилабларына гаршы истифадә етмәјә мүвәффәг олдуглары заман исә Маркс вә Енкелс һәмин һәрәката өз мүнасибәтләрини дәјишдиләр. В. И. Ленин јазырды: «Буна көрә вә анчаг буна көрә Маркс вә Енкелс чехләрин вә чәнуби славјанларын милли һәрәкатынын әлејһинә идиләр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 362).

Енкелсин әсәриндә 1848—1849-чу илләрин конкрет шәраитиндә Австријадакы славјан халглары милли һәрәкатынын објектив ролуна дүзкүн гијмәт верилмәклә јанашы, һәмин халгларын тарихи мүгәддәраты барәсиндә бә'зи сәһв фикирләр дә вардыр. Енкелс белә бир фикир јеридир ки, бу халглар бир милләт кими мүстәгил јашамаға даһа габил дејилләр, буна көрә дә онлар даһа күчлү бир гоншу милләт ичәрисиндә лабүддән әријиб кедәчәкләр. Енкелсин белә бир нәтичәјә кәлмәсинин сәбәби о заман кичик халгларын тарихи мүгәддәраты һаггында онда әмәлә кәлән үмуми тәсәввүрдүр. Енкелс бу фикирдә иди ки, капитализм шәраитиндә әсас мејли мәркәзләшмәдән ибарәт олан тарихи инкишафын кедиши вә ири дөвләтләрин јаранмасы кичик халгларын даһа бөјүк милләтләр ичәрисиндә әријиб кетмәсинә сәбәб олачагдыр. Енкелс капитализмә хас олан мәркәзләшмә вә ири дөвләтләр гурмаг мејлини дүзкүн гејд етмәклә бәрабәр башга бир мејли нәзәрә алмамышдыр ки, бу да кичик халгларын өз истиглалијјәти уғрунда, милли зүлмә гаршы мүбаризәси вә өз дөвләтләрини гурмаг арзусудур. Кениш халг күтләләри милли азадлыг мүбаризәсинә чәлб олундугча, онларын шүуру вә мүтәшәккиллији артдыгча кичик халгларын, о чүмләдән Австријадакы славјан халгларынын милли азадлыг һәрәкаты даһа демократик, мүтәрәгги характер алыр вә ингилаби мүбаризә чәбһәсини кенишләндирирди. Тарих көстәрди ки, әввәлләр Австрија империјасынын тәркибинә дахил олан кичик славјан халглары нәинки мүстәгил милли инкишафа, өз дөвләтләрини гурмаға гадир олдулар, һәтта ән габагчыл ичтимаи гурулуш јараданлар сырасына кечдиләр. — *370.*

176 1848-чи ил ијунун 2-дә Прагада топлашан *славјан гурултајы* Һабсбурглар империјасынын зүлмү алтында олан славјан халгларынын милли һәрәкатында ики чәрәјан олдуғуну көстәрди. Гурултај милли мәсәләнин һәлли үчүн ваһид нөгтеји-нәзәр ишләјиб һазырлаја билмәди. Гурултај нүмајәндәләринин радикал чинаһа мәнсуб олуб 1848-чи илин ијунунда Прага үсјанында фәал иштирак едән һиссәси шиддәтли чәза тәдбирләринә мә'руз галды. Мө'тәдил либерал чинаһын Прагада галан нүмајәндәләри ијунун 16-да е'лан етдиләр ки, гурултајын ичласлары гејри-мүәјјән мүддәтә тә'хирә салыныр. — *372.*

177 Халг хартијасыны гәбул етмәк һаггында парламентә коллектив әризә вермәк үчүн чартистләрин Лондонда 1848-чи ил апрелин 10-на тә'јин етдикләри күтләви нүмајиш онун тәшкилатчыларынын гәтијјәтсизлији вә тәрәддүдү үзүндән баш тутмады. Иртича гүввәләри фәһләләр үзәринә һүчума кечмәк вә чартистләрә гаршы чәза тәдбирләринә әл атмаг үчүн нүмајишин баш тутмамасындан истифадә етдиләр. — *375.*

178 *1848-чи ил мајын 15-дә* Неапол кралы II Фердинанд халг үсјаныны боғду, милли гвардијаны бурахыб дағытды, парламенти говду вә 1848-чи илин февралында халг күтләләринин тәзјиги алтында һәјата кечирилән ислаһатлары ләғв етди. — *375.*

179 1848-чи ил апрелин 1-дә Австрија һөкумәтинин *мәтбуат һаггында* е'лан етдији *мүвәггәти гајдаларда* гәзет нәшринә ичазә алмаг үчүн бөјүк мәбләғдә киров тәләб олунурду. — *379.*

180 *1848-чи ил 25 апрел конститусијасы* рејхстаг сечкиләриндә јүксәк әмлак сензи илә отураглыг сензи мүәјјән едир, ики палата — ашағы палата илә сенат тә'сис едир, әјаләтләрдәки силки нүмајәндәлик идарәләрини сахлајыр вә императора, палаталарын гәбул етдији ганунлары рәдд етмәк һүгугу верирди. — *379.*

181 *1848-чи ил 8 мај сечки гануну* фәһләләри, күнәмузд ишләјәнләри вә хидмәтчиләри сечки һүгугундан мәһрум едирди. Сенаторларын бир гисмини император тә'јин едир, дикәр гисми исә бөјүк мәбләғдә верки верән шәхсләр арасындан ики дәрәчәли сечки әсасында сечилирди. Ашағы палата сечкиләри дә ики дәрәчәли иди. — *379.*

182 *Академик лекион* — Вјана университетинин радикал әһвали-руһијјәли тәләбәләриндән ибарәт һәрбиләшдирилмиш мүлки тәшкилат. — *379.*

183 *Фритредерләр* — тичарәт азадлығына вә дөвләтин игтисади һәјата мүдахилә етмәмәсинә тәрәфдар оланлара дејилир. XIX әсрин 40—50-чи илләриндә фритредерләр хүсуси сијаси груплашма тәшкил едирдиләр. Сонралар бу груплашма либерал партијасына дахил олду. — *388, 558.*

184 Көркејин команданлыг етдији мачар ордусу, 1849-чу ил августун 13-дә *Вилагош јахынлығында* Мачарыстанда үсјаны боғмаг үчүн көндәрилән чар гошунуна тәслим олду. — *388.*

185 *Ланкастер мәктәбләри* — јохсул валидејнләрин ушаглары үчүн ачылмыш ибтидаи мәктәбләр. Инкилис педагогу Чозеф Ланкастерин (1778—1831) адыны дашыјан бу мәктәбләрдә гаршылыглы тә'лим системи тәтбиг едилирди. — *390.*

186 Сонралар, XVII әср Инкилтәрә буржуа ингилабынын көркәмли хадимләриндән бири олан Чон Кемпден 1636-чы илдә нүмајәндәләр палатасынын тәсдиг етмәдији «кәми пулу» веркисини вермәкдән имтина етмишди. Ч. Кемпденин мүһакимәси инкилис чәмијјәтиндә мүтләгијјәт әлејһинә мүхалифәтин артмасына көмәк етди.

1766-чы илдә Инкилтәрә һөкумәтинин гојдуғу керб рүсумуну өдәмәкдән америкалыларын бојун гачырмасы вә XVIII әсрин 70-чи илләринин әввәлиндә инкилис малларыны бојкот етмәк тактикасы Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси (1775—1783) үчүн башланғыч олду. — *393.*

187 1793-чү илдә франсыз ројалистләринин *Вандејада* (Франсанын гәрб әјаләти) галдырдыглары әксингилаби гијама ишарәдир. Франсыз ројалистләри һәмин әјаләтин керидә галмыш кәндлиләриндән Франса ингилабына гаршы мүбаризә үчүн истифадә етмишдиләр. — *399, 526.*

188 1848-чи ил мартын 21-дә Пруссија буржуа назирләринин тәшәббүсү илә Берлиндә кралын тәнтәнәли кәзинтиси дүзәлдилмишди; бу кәзинти заманы Алманијаны бирләшдирмәк хејринә нүмајишләр олмушду. IV Фридрих-Вилһелм голуна ваһид Алманијанын рәмзи олан гара-гырмызы-гызылы сарғы бағлајыб Берлинин күчәләриндән кечир вә сахта вәтәнпәрвәрлик нитгләри сөјләјирди. — *406.*

189 Империја конститусијасы дејилән конститусијаны нәзәрдән кечириб дәјишдирмәк үчүн чағырылан конфранс нәзәрдә тутулур. Конфранс нәтичәсиндә 1849-чу ил мајын 26-да Пруссија, Саксонија вә Һанновер краллары арасында сазиш («Үч кралын бирлији») бағланмышды. Бу «бирлик» Пруссија монархијасынын Алманијада һекемонлуғуна наил олмаг чәһдиндән башга бир шеј дејилди, чүнки Пруссија кралы империјанын рекенти олмалы иди. Лакин Австрија вә Русијанын тәзјиги алтында Пруссија кери чәкилиб, 1850-чи илин нојабрында, «бирлик»дән әл чәкмәјә мәчбур олду. — *409.*

190 1848-чи ил мајын 18-дән 1849-чу ил мајын 30-дәк Үмумалманија милли мәчлисинин ичласлары Франкфурт-Мајнын *мүгәддәс Павел килсәсиндә* кечирилмишди. — *420.*

191 «New-York Daily Tribune»дә бу серијадан ахырынчы мәгалә дәрч едилмәди. Марксын гызы Елеонора Маркс-Евелингин һазырлајыб 1896-чы илдә чап етдирдији инкилис нәшриндә, һабелә бир сыра сонракы нәшрләрдә Енкелсин һәмин серијаја дахил олмајан «Бу јахынларда Көлндә олмуш мүһакимә» әсәри (бах: бу чилд, сәһ. 425—431) ахырынчы мәгалә кими верилмишди. — *424.*

192 Франсада 1850-чи илин сентјабрында Коммунистләр иттифагындан ајрылмыш Виллих—Шаппер фраксијасына мәнсуб олан јерли ичмаларын үзвләри арасында 1851-чи илин сентјабрында һәбсләр едилди. Бу фраксијанын гәбул етдији хырда буржуа гәсдчи тактикасы Франса вә Пруссија полисинә имкан верди ки, Парис ичмаларындан биринә башчылыг едән фитнәкар Шервалын көмәји илә алман-франсыз гәсди һаггында ујдурма иш дүзәлтсин. Һәбсә алынанлар дөвләт чеврилиши һазырламагда тәгсирләндирилиб, 1852-чи илин февралында мәһкум едилдиләр. Маркс вә Енкелсин рәһбәрлик етдикләри Коммунистләр иттифагыны алман-франсыз гәсдиндә иштирак етмәкдә тәгсирләндирмәк истәјән Пруссија полисинин бу чәһди тамамилә боша чыхды. — *428.*

193 1848—1851-чи илләрдә Франсадакы ингилаби һадисәләрин конкрет тәһлили әсасында Марксын јаздығы *«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери»* әсәри марксизмин ән мүһүм әсәрләриндән биридир. Тарихи материализмин бүтүн ән мүһүм мүддәалары: синфи мүбаризә вә пролетар ингилабы нәзәријјәси, дөвләт вә пролетариат диктатурасы һаггында тә'лим бу әсәрдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Буржуа дөвләтинә пролетариатын мүнасибәти мәсәләсиндә Марксын чыхардығы нәтичә сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. О јазыр: «Бүтүн чеврилишләр бу машыны сындырмаг әвәзиндә, тәкмилләшдирирди» (сәһ. 523). Ленин бу нәтичәни марксизмин дөвләт тә'лиминдә башлыча вә әсас чәһәт адландырмышдыр. (Бах: 25-чи чилд, сәп. 431).

«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә гаршыдакы ингилабда фәһлә синфинин мүттәфиги олмаг е'тибары илә кәндлиләр мәсәләси даһа да тәкмилләшдирилмиш, ичтимаи һәјатда сијаси партијаларын ролу ајдынлашдырылмыш, бонапартизмин маһијјәтинин дәрин характеристикасы верилмишдир. — *432, 436.*

194 Наполеон Франсасынын гәләбәләри шәрәфинә 1806—1810-чу илләрдә Парисдә учалдылан *Вандом сүтуну* дүшмәнин тунч топларындан төкүлмүш вә сүтунун башына Наполеонун һејкәли гојулмушду. 1871-чи ил мајын 16-да Парис Коммунасынын гәрары илә Вандом сүтуну сөкүлүб јыхылмышды. 1875-чи илдә иртичачылар бу сүтуну бәрпа етдиләр. — *433, 534.*

195 J. C. L. Simonde de Sismondi. «Etudes sur l'économie politique». T. I, Paris, 1837, p. 35 (Ж. Ш. Л. Симонд де Сисмонди. «Сијаси игтисадын очеркләри». I чилд, Парис, 1837, сәһ. 35). — *434.*

196 *1851-чи ил 2 декабр* — Франсада Луи Бонапартын вә онун тәрәфдарларынын әксингилаби дөвләт чеврилишини һәјата кечирдикләри күндүр. — *434, 438.*

197 *Брүмер* — Франса республика тәгвиминдә бир ајын адыдыр. 1799-чу ил 18 брүмердә (9 нојабрда) Наполеон Бонапарт дөвләт чеврилиши дүзәл-

диб һәрби диктатура гурмушду. «Он сәккиз брүмерин икинчи нәшри» дедикдә Маркс 1851-чи ил декабрын 2-дәки дөвләт чеврилишини нәзәрдә тутур. — *436*.

198 *Бедлам* — Лондонда дәлихана. — *438*.

199 1848-чи ил декабрын 10-да Луи Бонапарт үмуми сәсвермә нәтиҹәсиндә Франса республикасынын президенти сечилмишди. — *438*.

200 *«Мисирин әт газанлары үчүн һејфсиләнмәк»* ифадәси төврат әфсанәсиндән көтүрүлмүшдүр: јәһудиләр Мисир әсарәтиндән гачаркән, онларын арасында олан зәиф ирадәлиләр јолун чәтинлији вә аҹлығын тә'сири алтында һејфсиләниб әсарәтдә кечирдикләри күнләрин һәсрәтини чәкирдиләр, чүнки орада онлар һеч олмазса, дојунҹа јејирдиләр. — *438*.

201 *Hic Rhodus, hic salta!* (Бу Родос, бујур туллан!) — сөзләри Езопун ловға бир адамдан бәһс едән тәмсилиндән көтүрүлмүшдү; һәмин адам шаһидләрә иснад едиб дејирди ки, бир дәфә Родосда чох көзәл тулланмышдыр; ҹавабында она демишдиләр: «Шаһид нәјә лазымдыр, бу Родос, бујур туллан». Мәҹази мә'нада: өз баҹарығыны бизим јанымызда көстәр.
Бу гызыл күл, бујур ојна! — бундан әввәлки ситатын башга сөзлә ифадәсидир ки, буну Һекел «Һүгуг фәлсәфәси» китабына кириш сөзүндә вермишдир (Родос — јунанча бир аданын адыдыр, һәм дә «гызыл күл» демәкдир). — *440*.

202 1848-чи ил Франса конститусијасына көрә, јени президент сечкиси дөрд илдән бир мај ајынын икинчи базар күнүндә кечирилмәли иди. Луи Бонапартын президентлик сәлаһијјәтинин мүддәти 1852-чи илин мајында гуртарырды. — *440*.

203 *Хилиастлар* (јунанча мин мә'насында олан «хилиас» сөзүндәндир) — Исанын икинчи дәфә дүнјаја кәләҹәји вә јер үзүндә «мин иллик» әдаләт, үмуми бәрабәрлик вә сәадәт «сәлтәнәтинин» бәргәрар олаҹағы һаггында дини-мистик тә'лимин мүбәллиғләри. — *440*.

204 *Капитоли* — Ромада мөһкәмләндирилмиш гала јерләшән тәпәдир. Бу тәпәдә Јупитер, Јунона мә'бәдләри вә башга мә'бәдләр тикилмишди. Рәвајәтә көрә, ерамыздан әввәл 390-чы илдә галларын басгыны заманы анҹаг Јунона мә'бәдиндә газларын гаггылдамасы Капитолинин кешикчиләрини јухудан ојатмыш вә Рома хилас едилмишди. — *441*.

205 Рома тарихчиси Ј. Кесаријскинин дедијинә көрә, 312-чи илдә император I Константин Максенси үзәриндә чалдығы гәләбә әрәфәсиндә куја сәмада үзәринә «Бунунла галиб кәләрсән» сөзләри јазылмыш хач көрүбмүш. — *445*.

206 *Вјана трактатлары* — Наполеон мүһарибәләринин иштиракчысы олан дөвләтләр арасында 1815-чи илин мај—ијун ајларында бағланмыш мүгавиләләр (бах: 155-чи гејд). — *446*.

207 Франсада 1830-чу илин буржуа ингилабындан сонра гәбул едилән *конститусија хартијасы* Ијул монархијасынын әсас гануну иди. Хартија милләтин суверен һүгугларыны заһирән е'лан едир, кралын һакимијјәтини бир гәдәр мәһдудлашдырырды. — *447*.

208 *Клиши* — 1826—1867-чи илләрдә Парисдә борч һәбсханасы. — *450, 490*.

209 *Преторлар* — Гәдим Ромада сәркәрдәнин вә ја императорун имтијазлы шәхси гвардијасына дејилирди; онлар дахили чахнашмаларда даим иштирак едирди вә чох вахт өз адамларыны тахта чыхарырдылар. Бурада 10 декабр ҹәмијјәти нәзәрдә тутулур (бу барәдә бах: бу ҹилд, сәһ. 485—487). — *452.*

210 1849-ҹу илин мај—ијун ајларында Рома республикасына гаршы мүдахиләдә Неапол краллығы илә Австријанын биркә иштиракы нәзәрдә тутулур. — *453.*

211 Маркс, Луи Бонапартын тәрҹүмеји-һалындан ашағыдакы фактлары нәзәрдә тутур: 1832-ҹи илдә Луи Бонапарт Тургау кантонунда Исвечрә вәтәндашлығыны гәбул етмишди; 1848-ҹи илдә Инкилтәрәдә оларкән Луи Бонапарт көнүллү сурәтдә хүсуси констеблләр (Инкилтәрәдә мүлки шәхсләрдән ибарәт полис еһтијат гүввәси) сырасына дахил олмушду. — *453.*

212 Рома императору Калигуланы (37—41) преторлар гвардијасы тахтадан чыхартмышды. — *456.*

213 Ганунверичи мәҹлисдә тәсәррүфаты, малијјәни идарә едән вә онун тәһлүкәсизлијини горујан мүвәккилләри *квестор* адландырырдылар (Гәдим Рома квесторларына бәнзәдиләрәк). Милли мәҹлисин сәдринә гошун чағырмаг һүгугу верән ганун лајиһәсини 1851-ҹи ил нојабрын 6-да ројалист квесторлардан Лефло, Баз вә Пана ирәли сүрмүшдүләр, лакин бу ганун лајиһәси кәскин музакирәләрдән сонра нојабрын 17-дә рәдд едилди. — *457.*

214 *Фронда* — 1648—1653-ҹү илләрдә Франсада мүтләгијјәтә гаршы задәкан-буржуа һәрәкаты. Һәрәкатын задәкан рәһбәрләри өз мәнијјәтләринә вә јаделли гошуна архаланараг о заман баш вермиш кәндли үсјанларындан вә шәһәрләрдәки демократик һәрәкатдан өз хејирләринә истифадә етдиләр. — *459.*

215 Франса тахт-тачыны Рома папасы IX Пијин хејир-дуасы илә алмаг үмидиндә олан Луи Бонапартын планларына ишарәдир. Төврат рәвајәтинә көрә, гәдим јәһуди падшаһы Давуд һөкмдарлыға Самуил пејғәмбәрин хејир-дуасы илә кечмишди. — *470.*

216 *Аустерлис* (Моравија) јахынлығындакы вурушма 1805-ҹи ил декабрын 2-дә (нојабрын 20-дә) Русија-Австрија гошунлары үзәриндә I Наполеонун гәләбәси илә гуртармышды. — *470.*

217 Луи Бонапартын 1839-ҹу илдә Парисдә нәшр олунмуш «Наполеон идејалары» («Des idées napoléoniennes») китабына ишарәдир. — *475.*

218 1850-ҹи илин ијунунда Ганунверичи мәҹлисин гәбул етдији мәтбуат ганунуна көрә, гәзет наширләриндән пулла алынан киров мәбләғи хејли артырылмыш вә китабчалара да шамил едилән штемпел рүсуму тәтбиг олунмушду. — *481.*

219 Луи Бонапартын тәрҹүмеји-һалындан ики факта ишарәдир: 1836-ҹы ил октјабрын 30-да о, ики артиллерија полкунун көмәји илә Страсбургда гијам галдырмаға ҹәһд етмишди. Гијамчылар тәрксилаһ едилдиләр, Луи Бонапартын өзү исә һәбсә алыныб Америкаја сүркүн олунду. 1840-ҹы ил августун 6-да о, Булонда јерли гарнизон гошуну арасында гијам дүзәлтмәјә јенидән ҹәһд көстәрди, гијам мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыгдан сонра

өмүрлүк һәбс чәзасына мәһкум едилди, лакин 1846-чы илдә Инкилтәрәјә гачды. — *485.*

220 Бонапартист мәсләкли гәзетләр нәзәрдә тутулур; һәмин ад Луи Бонапарт президент оларкән онун Парисдәки игамәткаһы олан Јелисеј сарајынын ады илә әлагәдардыр. — *487.*

221 Маркс бурада Шиллерин «Севинчә доғру» ше'ринин бир мисрасындан чинас мәгсәди илә истифадә едир. Шаир һәмин ше'риндә севинчи — Елизиумун вә ја Јелисеј мејданынын гызыны (гәдим мүәллифләрдә чәннәтин синоними) тәрәннүм едир. Һәмчинин, Јелисеј мејданы Парисдә бир проспектин адыдыр ки, Луи Бонапартын игамәткаһы бу проспектдә јерләширди. — *492.*

222 *Парламентләр* — XVIII әсрин ахырындакы буржуа ингилабына гәдәр Франсада али мәһкәмә идарәләри. Крал фәрманларыны гејдә алан парламентләр ремонстрасија һүгугуна, јә'ни өлкәнин адәт вә ганунларына ујғун кәлмәјән фәрманлар әлејһинә е'тираз етмәк һүгугуна малик иди. — *496.*

223 *Бел-Ил* — Бискај көрфәзиндә ада; сијаси мәһбусларын сахландығы јер. — *499.*

224 Маркс бурада антик јазычы Атенејин (II—III әсрләр) «Елм хадимләринин сүфрә башындакы сөһбәтләри» («Deipnosophistae») китабында нағыл етдији ашағыдакы епизоддан истифадә едиб, онун мәзмунуну тәхмини шәкилдә верир. Мисир фир'ону Тахос өз гошуну илә она көмәјә кәлән Спарта падшаһы Акесилајын бојунун балачалығына ишарә едиб демишди: «Дағ һамилә иди. Зевс горхду. Лакин дағ сичан доғду». Акесилај белә чаваб вермишди: «Мән сәнин көзүнә сичан кими көрүнүрәм, амма бир заман кәләр ки, сәнә шир кими көрүнәрәм». — *500.*

225 Франса тахт-тачына чыхмаг иддиасында олан лекитимист граф Шамбор XIX әсрин 50-чи илләриндә Венесијада јашајырды. — *504.*

226 Реставрасија дөврүндә лекитимистләр арасындакы тактика ихтилафлары нәзәрдә тутулур. Виллел (XVIII Лүдовикин тәрәфдары) мүртәче тәдбирләрин еһтијатла һәјата кечирилмәсини мәсләһәт көрүрдү; Полинјак (граф д'Артуанын тәрәфдары, 1824-чү илдән крал X Карл) ингилабдан әввәлки гајдалары тамамилә бәрпа етмәјә тәрәфдар чыхырды.

Парисдә *Түилри сарајы* — XVIII Лүдовикин игамәткаһы; *Марс павилјону* — сарај биналарындан бири, Реставрасија дөврүндә граф д'Артуанын игамәткаһы иди. — *505.*

227 «*The Economist*» («Игтисадчы») — Инкилтәрәдә игтисадијјат вә сијасәт мәсәләләринә даир һәфтәлик журнал; ири сәнаје буржуазијасынын органы олан бу журнал 1843-чү илдән Лондонда чыхыр. — *508.*

228 *Лондон сәнаје сәркиси* — биринчи дүнја тичарәт-сәнаје сәркиси; 1851-чи илин мај — октјабр ајларында дүзәлдилмишди. — *512.*

229 «*Le Messager de l'Assembée*» («Мәчлис хәбәрләри») — Франсада антибонапартист мәсләкли күндәлик гәзет; 1851-чи ил февралын 16-дан декабрын 2-дәк Парисдә чыхмышдыр. — *514.*

230 *Узун парламент* (1640—1653) — буржуа ингилабынын башландығы шәраитдә крал I Карл тәрәфиндән чағырылыб ингилабын ганунверичи органына чеврилән Инкилтәрә парламенти. 1649-чу илдә парламент I Карлы е'дам чәзасына мәһкум едәрәк Инкилтәрәни республика е'лан етди; узун парламент 1653-чү илдә Кромвел тәрәфиндән дағыдылыб говулду. — *518*.

231 *Севенна* — Франсанын Ланкедок әјаләтиндә дағлыг рајон. Протестантларын тә'гиб едилмәси нәтичәсиндә 1702—1705-чи илләрдә бу рајонда башланан кәндли үсјаны ачыг-ашкар антифеодал характери дашыјырды. — *526*.

232 *Констанса јығынчағы* (1414—1418) реформасија һәрәкатынын башландығы шәраитдә католик килсәсинин сарсылмыш вәзијјәтини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә чағырылмышды. — *531*.

233 1715—1723-чү илләрдә Франсада XV Лүдовикин ушаглыг дөврүндә Орлеанлы Филиппин рекентлији (наиблији) нәзәрдә тутулур. — *534*.

234 *Трир мүгәддәс хитону* — Трир килсәсиндә сахланан католик тәбәррүкү; куја Иса е'дам едилән заман онун әјниндән чыхарылан кејим. Бураја зијарәтә кәлиб Трир мүгәддәс хитонуна ситајиш едирдиләр. — *534*.

235 Марксын *«Һиндистанда Британија һөкмранлығы»* вә *«Һиндистанда Британија һөкмранлығынын кәләчәк нәтичәләри»* мәгаләләри Марксын милли-мүстәмләкә мәсәләсиндән бәһс едән ән јахшы әсәрләриндәндир. Бу мәгаләләрдә Маркс чох зәнкин тәбии сәрвәтләрә вә гәдим мәдәнијјәтә малик олан Һиндистанда Британијанын һөкмранлығы тимсалында Шәргин игтисади чәһәтдән кери галмыш өлкәләри үзәриндә капиталист дөвләтләринин мүстәмләкә ағалығы системинин характерик хүсусијјәтләрини ачыб көстәрир. Маркс Һиндистанын инкилисләр тәрәфиндән истила едилиб, мүстәмләкә әсарәти алтына алынмасынын ән мүһүм мәрһәләләрини изләјәрәк, көстәрир ки, мүстәмләкәчиләрин Һиндистанда сојғунчулуғу вә гәсбкарлығы Инкилтәрәнин өзүндә торпаг магнатлары вә пул саһибләри олигархијасынын варланмасы вә күчләнмәси үчүн мәнбә иди. Маркс белә бир ингилаби нәтичәјә кәлир ки, Һиндистанын азадлығына Инкилтәрәдә пролетар ингилабы јолу илә вә ја мүстәмләкәчиләрин ағалығына гаршы һинд халгынын өзүнүн азадлыг мүбаризәси јолу илә наил олмаг мүмкүндүр. — *535*.

236 *Моғоллар* — XVI әсрин әввәлиндә Орта Асијанын шәрг һиссәсиндән Һиндистана сохулуб 1526-чы илдә Шимали Һиндистанда Бөјүк Моғоллар империјасынын (бу империјанын һаким сүлаләсини белә адландырырдылар) әсасыны гојан түрк мәншәли истилачылар. Бөјүк Моғоллар империјасы даими чәкишмәләр вә феодал-ајрылма мејлләринин күчләнмәси нәтичәсиндә XVIII әсрин биринчи јарысында парчаланыб дағылды. — *535*.

237 *Лингам дини* — аллаһ Шиваја пәрәстиш. Чәнуби Һиндистанда линкајидләр (Шиванын емблеми — «Линга» сөзүндән) тәригәтинә мәнсуб оланлар арасында јајылмышдыр; силк фәргләрини гәбул етмир, пәһризи, гурбан верилмәсини, зијарәти инкар едир. — *535*.

238 *Чагкернаут* (Чаһаннатһ) — һинд аллаһы Вишнунун тәчәссүмләриндән биридир. Чагкернаут мә'бәдинин каһинләри күтләви зијарәтдән бөјүк кәлир әлдә едирдиләр (рәггасә адланыб мә'бәддә јашајан гадынлар фаһишәлијә һәвәсләндирилирди). Чагкернаут ајини тәмтәраглы мәрасимлә, һабелә ифрат дини фанатизмлә фәргләнирди. Диндарлар өзләринә ишкәнчә верир, интиһар едирдиләр. Бөјүк бајрам күнләриндә бә'зи диндарлар

өзләрини Вишну-Чагкернаутун шәкли гојулуб кәздирилән арабанын алтына атырдылар. — *535, 548.*

[239] *Кептархија* (једди һакимијјәтлик)—орта әсрләрин илк дөврләриндә Инкилтәрә једди англо-саксон краллығына (VI—VIII әсрләр) бөлүндүјү заман өлкәнин сијаси гурулушуну билдирмәк үчүн инкилис тарихшүнаслығында гәбул едилмиш терминдир; Маркс да бурада һәмин термини Декан (Мәркәзи вә Чәнуби Һиндистан) мүсәлманлар тәрәфиндән истила едиләнә гәдәр онун феодал дағыныглығыны билдирмәк үчүн ишләдир. — *535.*

[240] *Браһманлар* — Һиндистанын дөрд ән гәдим силкиндән биридир. Әввәлләр әсасән имтијазлы каһинләр тәбәгәси бу силкә мәнсуб иди; сонралар Һиндистанын дикәр силкләри кими браһманлар силки дә каһинләрлә јанашы, пешәләри вә ичтимаи мөвгеләри мүхтәлиф олан адамлары, һабелә јохсуллашмыш кәндли вә сәнәткарлары да әһатә едирди. — *536, 547.*

[241] *Ост-Һинд компанијасы* — инкилис тичарәт ширкәти; Һиндистанда, Чиндә вә башга Асија өлкәләриндә инкилис мүстәмләкәчилик сијасәтинин аләти иди; 1600-чү илдә тә'сис олунмушду. 1853-чү илдә гәбул едилән Хартија гануну Һиндистанын идарә олунмасында ширкәтин инһисарчы һүгугуну мәһдудлашдырырды. Ширкәт 1858-чи илдә тамамилә ләғв едилди. — *536, 546.*

[242] Салсетта адасы — Бомбејин шималында јерләшир. Мағараларда јерләшән 109 будда мә'бәди илә мәшһурдур. — *536.*

[243] *Бөјүк Моғол* — өзләрини падшаһ адландыран Моғол империјасы һөкмдарларына (бах: 236-чы гејд) авропалылар тәрәфиндән верилмиш титул. — *542.*

[244] *Маратһлар* — Деканын шимал-гәрб һиссәсиндәки әразидә јашајан һинд халгы. XVII әсрин орталарында маратһлар Бөјүк Моғоллар империјасына чидди зәрбә вурараг онун парчаланыб дағылмасына сәбәб олдулар вә мүстәгил дөвләт јаратдылар. Бу дөвләтин феодал һаким даирәләри тезликлә истилачы мүһарибәләр јолуна гәдәм гојдулар. XVII әсрин ахырларында маратһлар дөвләти дахили феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә зәифләди. Һиндистан үзәриндә ағалыг үстүндәки мүбаризәдә вә дахили чәкишмәләрдә тагәтдән дүшмүш маратһ кнјазлыглары Ост-Һинд компанијасынын әлинә кечди. Бу компанија 1803—1805-чи илләрдәки инкилис-маратһ мүһарибәси нәтичәсиндә һәмин кнјазлыглары өзүнә табе етди. — *542.*

[245] *Зәминдари* вә *рәијјәтвари системләри* — XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин әввәлләриндә инкилис органларынын Һиндистанда тәтбиг етдикләри ики торпаг-верки системи. — *543.*

[246] G. Campbell. «Modern India: a Sketch of the System of Civil Government». London, 1852, p. 59—60 («Ч. Кемпбелл. «Мүасир Һиндистан. Мүлки идарә системинин очерки». Лондон, 1852, сәһ. 59—60). — *546.*

[247] Маркс А. Д. Салтыковун «Lettres sur l'Inde». Paris, 1848, p. 61 («Һиндистан һаггында мәктублар». Парис, 1848, сәһ. 61) китабындан ситат кәтирир. Бу китабын русчасы 1851-чи илдә Москвада нәшр едилмишдир. — *547.*

[248] *Чатлар* — Шимали Һиндистанда силк групу; әсас һиссәсини әкинчи кәндлиләр тәшкил едирдиләр, һәрби-феодал тәбәгәсинин нүмајәндәләри дә һәмин силкә мәнсуб идиләр. — *547.*

[249] 1856-чы ил апрелин 14-дә чартист «People's Paper» гәзетинин дөрдүнчү илдөнүмү шәрәфинә кечирилән зијафәтдә Маркс биринчи олараг, чыхыб данышмаг имканындан истифадә едәрәк, пролетариатын үмумдүнја тарихи ролу һаггында нитг сөјләмишди. «People's Paper» гәзетинин јубилејиндә Марксын иштиракы елми коммунизм баниләри илә инкилис чартистләри арасындакы әлагәнин, Маркс вә Енкелсин инкилис пролетариатына идеја тә'сири көстәрмәк вә Инкилтәрәдә фәһлә һәрәкатыны јени зәмин үзәриндә, сосиализм зәмини үзәриндә дирчәлтмәк үчүн чартизм рәһбәрләринә көмәк етмәк арзусунун ән парлаг тимсалларындан бири олду.

«*The People's Paper*» («Халг гәзети») — һәфтәлик чартист гәзети, 1852-чи илин мајындан 1858-чи илин ијунунадәк Лондонда чыхмышдыр; Маркс вә Енкелс 1852-чи илин октјабрындан 1856-чы илин декабрынадәк гәзетдә әмәкдашлыг етмиш, һабелә гәзетин редактә олунмасына јардым көстәрмишләр. 1858-чи илин ијунунда гәзет буржуа ишбазларынын әлинә кечди. — *549, 579.*

[250] Ҝ. Марксын *«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»* әсәри марксист сијаси игтисадын јаранмасында мүһүм мәрһәләдир. Һәмин китабы јазмамышдан әввәл Маркс он беш ил елми-тәдгигат иши апармыш вә бу ишин кедишиндә күлли мигдарда әдәбијјаты өјрәниб өз игтисади тә'лиминин әсасларыны һазырламышды. Маркс өз тәдгигатынын нәтичәләрини бөјүк бир игтисад әсәриндә шәрһ етмәк фикриндә иди. 1857-чи илин август—сентјабр ајларында Маркс топладығы материалы системләшдирмәјә башлајыр вә әсәрин планынын илк гејдини јазыр. Сонракы бир нечә ај әрзиндә Маркс өз планыны әтрафлы дүрүстләшдирир вә нәзәрдә тутдуғу әсәри һиссә-һиссә, ајры-ајры бурахылышлар шәклиндә нәшр етмәји гәрара алыр. Маркс әввәлчә Берлин нашири Ф. Дункер илә мүгавилә бағлајараг, биринчи бурахылыш үзәриндә ишләјир ки, бу да 1859-чу илин ијунунда чапдан чыхыр.

Биринчи бурахылышдан сонра Маркс дәрһал икинчи бурахылышы нәшр етмәк истәјирди вә капитал проблемләри өз әксини бу бурахылышда тапмалы иди. Лакин сонракы тәдгигат нәтичәсиндә Маркс өз бөјүк әсәринин илк планыны дәјишди. Маркс икинчи вә сонракы бурахылышларын әвәзинә «Капитал»ы һазырлады вә «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын әсас мүддәаларыны јенидән ишләнмиш шәкилдә «Капитал»а дахил етди. — *552.*

[251] Јарымчыг галмыш «Кириш» нәзәрдә тутулур; Маркс бу «Кириши» бөјүк игтисади әсәр үчүн јазырды (бах: Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 12-чи чилд, сәһ. 709—738) — *552.*

[252] «*Allgemeine Zeitung*» («Үмуми гәзет») — Алманијада күндәлик мүртәче гәзет, 1798-чи илдән нәшр едилирди; 1810-чу илдән 1882-чи иләдәк Аугсбургда чыхмышдыр. 1842-чи илдә утопик коммунизм вә сосиализм идејаларыны сахталашдыран јазылар дәрч етмишди. Маркс «Коммунизм вә Аугсбург» «Allgemeine Zeitung» гәзети» мәгаләсиндә гәзетин бу һәрәкәтини ифша етмишдир (бах: Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 114—118). — *553.*

[253] Енкелсин бу мәгаләси Ҝ. Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабына рецензијадыр. Енкелс Ҝ. Марксын әсәрини пролетар партијасынын көркәмли елми наилијјәти вә пролетариатын елми дүнјабахы-

шыны һазырламаг ишиндә мүһүм мәрһәлә кими гијмәтләндирир. Ресензија јарымчыг галмыш, јалныз биринчи ики һиссәси дәрч едилмишдир. Гәзетин нәшри дајандығы үчүн үчүнчү һиссә чап олунмамышдыр. Үчүнчү һиссәдә Енкелс китабын игтисади мәзмунунун тәһлилини вермәк фикриндә иди. Әлјазмасы тапылмамышдыр. — *557, 566.*

254 *Отузиллик мүһарибә* (1618—1648) — протестантлар илә католикләр арасындакы мүбаризә нәтичәсиндә баш верән Үмумавропа мүһарибәси. Алманија бу мүбаризәнин башлыча мејданы, һәрби сојғунчулуг објекти вә мүһарибә иштиракчыларынын гәсбкарлыг иддиалары үчүн објект олмушду. — *557.*

255 1477-чи илдән 1555-чи иләдәк Һолландија алман милләтинин Мүгәддәс Рома империјасы тәркибинә дахил иди, империја парчаландыгдан сонра исә Испанијанын һөкмдарлығы алтына кечди. XVI әсрдәки буржуа ингилабынын ахырында Һолландија Испанијанын ағалығындан хилас олуб мүстәгил буржуа республикасы олду. — *557.*

256 *Камералистика* (вә ја *камерал елмләр*) — Гәрби Авропанын бир сыра өлкәләриндәки орта әср университетләриндә, сонралар исә буржуа университетләриндә тәдрис едилән инзибати, малијјә, игтисади вә башга елмләрдән ибарәт ваһид фәнн. — *558.*

257 «*Das Volk*» («Халг») — 1859-чу ил мајын 7-дән августун 20-дәк Марксын јахындан иштиракы илә Лондонда алман дилиндә нәшр едилән һәфтәлик гәзет; ијунун әввәлиндән Маркс гәзетин фе'лән редактору олду. — *559.*

258 XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Алманија университетләриндә бир чох кафедралары тутан вә өз мөвгеләриндән фәлсәфәдә даһа радикал истигамәт нүмајәндәләринә һүчум чәкмәк үчүн истифадә едән сағ һекелчиләрә истеһзалы ишарә. *Диадохлар* һаггында бах: 4-чү гејд. — *562.*

259 Бах: К. В. Ф. Һекел. «Мәнтиг елми», I һиссә, 2-чи шө'бә. — *563.*

260 Марксын јазмаг фикриндә олдуғу «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» әсәриндән сөһбәт кедир. — *578.*

261 *Алман фәһләләринин Лондондакы Маариф Чәмијјәти* нәзәрдә тутулур; XIX әсрин 50-чи илләриндә Грејт-Уиндмилл-стритдә јерләшән бу чәмијјәт 1840-чы илин февралында К. Шаппер, И. Молл вә Әдаләтлиләр иттифагынын дикәр хадимләри тәрәфиндән јарадылмышды. 1849—1850-чи илләрдә Маркс вә Енкелс чәмијјәтин ишиндә фәал иштирак едирдиләр. Чәмијјәтин чох һиссәси Виллих—Шапперин тәригәтчи-маҹәрапәрәст фраксијасынын тәрәфинә кечдији үчүн 1850-чи ил сентјабрын 17-дә Маркс, Енкелс вә онларын бир сыра тәрәфдарлары чәмијјәтдән чыхдылар. 1864-чү илдә Интернасионал тә'сис едилдикдән сонра чәмијјәт Лондонда Бејнәлхалг Бирлијин алман бөлмәси олду. Лондон Маариф Чәмијјәти 1918-чи иләдәк фәалијјәт көстәрди вә һәмин илдә Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән бағланды. — *580.*

262 Ингилабчы франсыз ордусу Мајнсы алдыгдан сонра алман демократик республикачылары 1792-чи илин октјабрында шәһәрдә Бәрабәрлик вә гардашлыг достлары клубу тә'сис етмишдиләр. Мајнс клубчулары көһнә феодал гајдаларыны мәһв етмәк, республика гурулушу јаратмаг вә Рејнин

сол саһилини ингилабчы Франса илә бирләшдирмәк уғрунда тәшвигат апарырдылар. Нә шәһәр әһалиси, нә дә кәндлиләр клубчуларын бахышларына рәғбәт көстәрмирдиләр. 1793-чү илин ијулунда пруссијалылар Мајнсы алдыгдан сонра Мајнс клубчуларынын фәалијјәтинә сон гојулду. — *580.*

263 *Кондотјерләр* — XIV—XV әсрләрдә Италијада муздлу һәрби дәстәләрин башчылары. — *581.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Август (ерамыздан әввәл 63-чү ил — ерамызын 14-чү или) — Романын биринчи императору (ерамыздан әввәл 27-чи ил — ерамызын 14-чү или). — 19.

Акесилај (ерамыздан әввәл тәхминән 442—тәкминән 358)—Спарта чары (ерамыздан әввәл тәхминән 399 — тәхминән 358). — 500.

Акис I (ерамыздан әввәл тәхминән 399-чу илдә вәфат етмишдир) — Спарта чары (ерамыздан әввәл тәхминән 426 — тәхминән 399).— 500.

Аји (Ailly), Пјер *д'* (1350—1420 вә ја 1425-чи илдә вәфат етмишдир)—франсыз кардиналы; Констанс мәчлисиндә көркәмли рол ојнамышдыр. — 531.

Але (Allais), Луи Пјер Констан (тәхминән 1821-чи илдә анадан олмушдур) — франсыз полис акенти. — 486, 490.

Александр I (1777—1825) — Русија императору (1801—1825). — 333.

Александр III (1845—1894) — Русија императору (1881—1894).— 101.

Албер (Albert) (әсил ады Александр *Мартен)* (1815—1895) — франсыз фәһләси, сосиалист; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү. — 224, 226, 238.

Англес (Anglés), Франсуа Ернест (1807—1861) — франсыз торпаг саһиби, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1850—1851), гајда-ганун партијасынын нүмајәндәси. — 509.

Анненков, Павел Василјевич (1812—1887)—рус либерал мүлкәдары, әдәбијјатчы. — 567—578.

Ауерсвалд (Auerswald), Рудолф (1795—1866) — Пруссија дөвләт хадими, назир-президент вә харичи ишләр назири (ијун—сентјабр 1848-чи ил). — 392—393.

Б

Бабөф (Babeuf) Гракх (әсил ады Франсуа *Ноел)* (1760—1797) — Франса ингилабчысы, утопик бәрабәрчилик коммунизминин көркәмли нүмајәндәси, «бәрабәрләр» гәсдинин тәшкилатчысы.— 139.

Баз (Baze), Жан Дидје (1800—1881) — франсыз вәкили вә сијаси хадими, орлеанчы. — 505, 518.

Бaји (Bailly), Жан Силвен (1736—1793) — XVIII әсрин сонунда

олмуш франсыз буржуа ингилабынын хадими, либерал конститусијачы буржуазијанын рәһбәрләриндән бири. — 438.

Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876) — рус демократы, публисист, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; анархизмин идеологларындан бири, I Интернасионалда марксизмин гаты дүшмәни кими чыхыш етмишдир; 1872-чи илдә Һаага конгресиндә тәфригәчилик фәалијјәтинә көрә I Интернасионалдан кәнар едилмишдир. — 100, 104, 417.

Балзак (Balzac), Оноре *де* (1799—1850) — бөјүк франсыз реалист јазычысы. — 533.

Бараке д'Илје (Baraguay d'Hilliers), Ашил (1795—1878) — франсыз кенералы; Икинчи республика вахтында Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, 1851-чи илдә Парис гарнизонунун команданы, бонапартчы. — 283, 495, 507.

Барбес (Barbes), Арман (1809—1870) — франсыз ингилабчысы, хырда буржуа демократы; 1848-чи ил ингилабынын фәал хадими, 1848-чи ил 15 мај һадисәләриндә иштирак етдијинә көрә өмүрлүк һәбс чәзасына мәһкум едилмиш, 1854-чү илдә амнистијаја дүшмүшдүр. — 262, 306, 549.

Барош (Baroche), Пјер Жүл (1802—1870) — франсыз сијаси дөвләт хадими, гајда-ганун партијасынын нүмајәндәси, сонра бонапартчы, 1849-чу илдә аппелјасија мәһкәмәсинин баш прокурору. — 306, 480, 490, 495, 500.

Барро (Barrot), Одилон (1791—1873) — франсыз буржуа сијаси хадими, 1848-чи илин февралындан әввәл либерал сүлалә мүхалифәтинин башчысы, 1848-чи илин декабры — 1849-чу илин октјабрында гајда-ганун партијасына архаланан һөкумәтин рәһбәри. — 215, 223, 245, 255—257, 259—260, 261—262, 263, 267, 276, 283, 286, 288, 455—456, 459, 472—75, 483, 497, 499, 505, 514.

Бассерман (Bassermann), Фридрих Данијел (1811—1855) — алман буржуа сијаси хадими, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сағ мәркәзә мәнсуб иди. — 396.

Бастиа (Bastiat), Фредерик (1801—1850) — франсыз вулгар игтисадчысы. — 219.

Бастид (Bastide), Жүл (1800—1879) — франсыз буржуа сијаси хадими вә публисисти; «National» гәзетинин редакторларындан бири (1836—1846), харичи ишләр назири (мај — декабр 1848-чи ил). — 249.

Бауер (Bauer), Бруно (1809—1882) — алман идеалист философу, ән көркәмли кәнч һекелчиләрдән бири, буржуа радикалы, 1866-чы илдән сонра милләтчи-либерал. — 6, 7, 18, 20, 21, 32—34, 36—40.

Бебел (Bebel), Август (1840—1913) — бејнәлхалг вә алман фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, 1867-чи илдән алман фәһлә чәмијјәтләри Иттифагынын рәһбәри. I Интернасионалын үзвү, 1867-чи илдән рејхстагын депутаты, алман сосиал-демократијасынын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири, Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы; II Интернасионалын хадими. — 207.

Бедо (Bedeau), Мари Алфонс (1804—1863) — франсыз кенералы вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы, Икинчи республика вахтында Мүәссисләр мәчлиси вә Ганунверичи мәчлисин президентинин мүавини. — 460, 496.

Бем (Bem), Јузеф (1795—1850) — Полша кенералы, 1830—1831-чи илләр үсјанынын иштиракчысы, 1848-чи илдә Вјанада ингилаби мүбаризәдә иштирак етмишдир; Мачарыстанда ингилаби ордунун рәһбәрләриндән бири. — 385.

Бенуа д'Ази (Benoit d'Azy), Дени (1796—1880) — франсыз сијаси хадими, малијјәчи; Ганунверичи мәчлисин президентинин мүави-

ни (1849—1851), лекитимист. — 499, 504.

Бернар (Bernard) — франсыз полковники, Парисдә 1848-чи ил ијун үсјанынын иштиракчыларына диван тутан һәрби комиссијаја башчылыг етмишдир; 1851-чи ил декабрын 2-дә дөвләт чеврилишиндән сонра республикачы-антибонапартчыларын мәһкәмәјә чәлб едилмәсинин тәшкилатчыларындан бири. — 452.

Берје (Berryer), Пјер Антуан (1790—1868) — франсыз вәкили вә сијаси хадими, лекитимист.— 287, 463, 480, 497, 504, 505, 507, 511.

Бөттихер (Boetticher), Карл Вилһелм (1868-чи илдә вәфат етмишдир) — Пруссија мә'муру, 30-чу илләрдә Пруссија әјаләтиндә баш президент. — 581.

Бивен (Bevan), У. — Суонси шәһәри Тред-јунионлар шурасынын сәдри, 1887-чи илдә тред-јунионларын бу шәһәрдә кечирилән конгресинин сәдри олмушдур.— 104.

Бијо (Billault), Окүст Адолф Мари (1805—1863) — франсыз сијаси хадими, орлеанчы, 1849-чу илдән бонапартчы, Мүәссисләр мәчлисинин үзвү (1848—1849); дахили ишләр назири (1854—1858). — 499.

Бисмарк (Bismarck), Отто, кнјаз (1815—1898) — Пруссија вә Алманија дөвләт хадими вә дипломаты, Пруссија јункерләринин нүмајәндәси; Пруссијанын назир-президенти (1862—1871), Алманија империјасынын канслери (1871—1890). — 107, 204, 205, 207, 216.

Блан (Blanc), Луи (1811—1882)— франсыз хырда буржуа сосиалисти, тарихчи; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү вә Лүксембург комиссијасынын сәдри; 1848-чи илин августундан Лондонда хырда буржуа мүһачирләринин рәһбәрләриндән бири. — 142, 224, 226, 230, 235, 236—237, 238, 245, 246, 258, 272, 305, 325, 436.

Бланки (Blanqui), Луи Окүст (1805—1881) — франсыз ингилабчысы, утопист-коммунист, 1848-чи ил ингилабы вахты Франсада демократија вә пролетар һәрәкатынын ифрат сол чинаһында дурурду; дәфәләрлә һәбс чәзасына мәһкум едилмишдир. — 236—237, 262, 303, 304, 306, 443, 549.

Блум (Blum), Роберт (1807—1848) — алман хырда буржуа демократы, Франкфурт Милли мәчлисиндә сол ганада башчылыг едирди; 1848-чи илин октјабрында Вјананын мүдафиәсиндә иштирак етмиш, шәһәр әксингилаби орду тәрәфиндән алындыгдан сонра күлләләнмишдир. — 391, 400.

Богуславски (Boguslawski), Алберт (1834—1905) — алман кенералы вә һәрби јазычы. — 214, 216.

Бомарше (Beaumarchais), Пјер Окүстен (1732—1799) — көркәмли франсыз драматургу. — 263.

Бонал∂ (Bonald), Луи Габријел Амбруаз (1754—1840) — франсыз сијаси хадими вә публисисти, монархист — 337.

Бонапарт — бах: Наполеон III.

Бонапарт (Bonaparte) Жером (1784—1860) — I Наполеонун кичик гардашы, Вестфалија кралы (1807—1813). — 287—288.

Бонапарт (Bonaparte), Наполеон Жозеф Шарл Пол (1822—1891)— Жером Бонапартын оғлу, Луи Бонапартын әмиси оғлу, Икинчи республика вахтында Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 287—288.

Бонапартлар — Франсада император сүлаләси (1804—1814, 1815, 1852—1870). — 524, 526.

Бөјүк Карл (тәхминән 742—814)— Франса кралы (768—800) вә императору (800—814), — 70, 367.

Брајт (Bright), Чон (1811—1889)— инкилис фабрикчиси, тахыл ганунлары әлејһинә Чәмијјәтин баниләриндән бири; 60-чы илләрин ахырларындан е'тибарән либераллар партијасынын лидерләриндән бири; либерал һөкумәт-

ләриндә бир сыра назир вәзифәләри дашымышдыр. — 291.
Бранденбург (Brandenburg), Фридрих Вилһелм, граф (1792—1850) — Пруссија кенералы вә дөвләт хадими, əксингилаби һөкумәтин башчысы (нојабр 1848-чи ил—нојабр 1850-чи ил).—144.
Бреа (Bréa) Жан Батист Фидел (1790—1848) — франсыз кенералы, иртичачы, 1848-чи ил ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак етмиш, үсјанчылар тәрәфиндән күлләләнмишдир. — 272.
Брентано (Brentano), Лорентс (1813—1891) — Баден хырда буржуа демократы; 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол ганада мәнсуб иди; 1849-чу илдә Баден мүвәггәти һөкумәтинә башчылыг етмиш, үсјан мәғлуб едилдикдән сонра мүһачирәт етмишдир. — 417.
Бролји (Broglie), Ашил Шарл (1785—1870) — франсыз дөвләт хадими, баш назир (1835—1836), Ганунверичи мәчлисин депутаты (1849—1851), орлеанчы. — 479, 506.
Брут (Марк Јуни Брут) (ерамыздан әввәл тәхминән 85—42) — Рома сијаси хадими, Јули Сезара гаршы гәсдин башчысы. — 437.
Буакилбер (Boisguillebert), Пјер (1646—1714) — франсыз игтисадчысы, физиократларын сәләфи, Франсада классик буржуа сијаси игтисадынын баниси. — 294.
Бурбонлар — Франсада крал сүлаләси (1589—1792, 1814—1815 вә 1815—1830). — 269, 287, 453, 461, 501, 502, 504, 508, 524.
Бужо де ла Пиконри (Bugeaud de la Piconnerie), Тома Робер (1784—1849) — франсыз маршалы; Ијул монархијасы дөврүндә депутатлар палатасынын үзвү, орлеанчы, 1848—1849-чу илләрдә Алп ордусунун баш команданы, Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 257.
Бухнер (Büchner), Лүдвиг (1824—1899) — алман буржуа физиологу вә философу, вулгар материализмин нүмајәндәси. — 562.

В

Ваис (Vaisse), Клод Мариус (1799—1864) — франсыз дөвләт хадими, бонапартчы, дахили ишләр назири (јанвар—апрел 1851-чи ил). — 489, 499.
Ватименил (Vatimesnil), Антуан (1789—1860) — франсыз сијаси хадими, лекитимист, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1849—1851). — 499.
Вејдемејер (Weydemeyer), Иосиф (1818—1866)—Алманија вә Америка фәһлә һәрәкатынын хадими, Коммунистләр иттифагынын үзвү, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын вә АБШ-да шималлылар тәрәфиндә Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы, АБШ-да марксизм тәблиғинин әсасыны гојмушдур; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. — 432, 578—579.
Вејтлинг (Weitling), Вилһелм (1808—1871) — Алманијада фәһлә һәрәкатынын мејдана кәлмәси дөврүндә бу һәрәкатын көркәмли хадими, утопик бәрабәрчилик коммунизми нәзәријјәчиләриндән бири. — 105.
Велкер (Welcker), Карл Теодор (1790—1869) — алман һүгугчусу, 1848—1849-чу илләрдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сағ мәркәзә мәнсуб иди.—334, 343, 390.
Венедеј (Venedey), Јакоб (1805—1871) — алман радикал публисисти вә сијаси хадими, либерал. — 38.
Веркили (Публи Вергили Марон) (ерамыздан әввәл 70—19)—көркәмли Рома шаири. — 285.
Верон (Veron), Луи Дезире (1798—1867) — франсыз журналисти вә сијаси хадими, бонапартчы, «Constitutionnel» гәзетинин саһиби. — 533.
Вивјен (Vivien), Александр Франсуа (1799—1854) — франсыз вә-

кили вә сијаси хадими, орлеанчы; 1848-чи илдә Кавенјак һөкумәтиндә ичтимаи ишләр назири. — 251.

Видал (Vidal), Франсуа (1814—1872) — франсыз игтисадчысы, хырда буржуа сосиалисти, 1848-чи илдә Лүксембург комиссијасынын катиби, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1850—1851). — 305, 306, 312, 480.

Вијејра (Vieyra) — франсыз полковники, бонапартчы, 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чеврилишинин фәал иштиракчысы. — 470.

Виллел (Villèle) Жан Батист Серафен Жозеф (1773—1854) — франсыз дөвләт хадими, лекитимист, баш назир (1822—1828). — 505.

Виллих (Willich), Август (1810—1878) — Пруссија забити, Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1849-чу ил Баден-Пфалтс үсјанынын иштиракчысы; 1850-чи илдә Коммунистләр иттифагындан парчаланыб ајрылан тәригәтчи-фитнәкар фраксијанын лидерләриндән бири; 1853-чү илдә АБШ-а мүһачирәт етмиш, шималлыларын тәрәфиндә Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. — 580.

Вилһелм I (1781—1864) — Вүртемберг кралы (1816—1864). — 411.

Вилһелм I (1797—1888) — Пруссија шаһзадәси, Пруссија кралы (1861—1888), Алманија императору (1871—1888). — 205.

Виндишкретс (Windischgrätz), Алфред, кнјаз (1787—1862) — Австрија фелдмаршалы; 1848—1849-чу илләрдә Прагада, Вјанада үсјанларын вә Мачарыстанда ингилабын јатырылмасына рәһбәрлик етмишдир. — 372, 380, 382, 384, 391.

Вобан (Vauban), Себастјен ле Претр (1633—1707) — франсыз маршалы, һәрби мүһәндис вә јазычы. — 294.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (әсил фамилијасы *Аруе*) (1694—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси, деист философу, сатирик јазычысы, тарихчиси. — 285.

Волф (Wolff), Вилһелм (1809—1864) — алман пролетар ингилабчысы, 1848-чи илин мартындан е'тибарән Коммунистләр иттифагы Мәркәзи Комитәсинин үзвү, 1848—1849-чу илләрдә «Neue Rheinische Zeitung»ун редакторларындан бири, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты; Инкилтәрәдә мүһачир, Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. — 413, 420.

Волф (Wolff), Христиан (1679—1754) — алман идеалист философу, метафизик. — 562.

Вранкел (Wrangel), Фридрих Һенрих Ернст (1784—1877) — Пруссија кенералы. — 393, 394.

Вуд (Wood) Чарлз (1800—1885) — Инкилис дөвләт хадими, виг, Һиндистан Ишләри үзрә нәзарәт шурасынын сәдри (1852—1855) вә Һиндистан ишләри үзрә назир (1859—1866). — 535.

Г

Гракхлар, Гај Семпрони (ерамыздан әввәл 153—121) вә Тибери Семпрони (ерамыздан әввәл 163—133) гардашлары. — Гәдим Романын халг трибунлары, кәндлиләрин мәнафејинә ујғун олараг аграр ганунларынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апармышлар. — 216, 437.

Гранден (Grandin), Виктор (1797—1849) — франсыз фабрикчиси, депутатлар палатасынын үзвү (1839—1848); Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, ифрат мүһафизәкар мөвге тутурду. — 219.

Гранје де Кассанјак (Granier de Cassagnac), Адолф (1806—1880) — франсыз журналисти, принсипсиз сијасәтчи, 1848-чи илә гәдәр орлеанчы, сонра бонапартчы; Икинчи империја дөврүндә Ганунверичи корпусун депутаты. — 315, 534.

Грејф (Greif) — Пруссија полис

забити, XIX әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә Лондонда Пруссија акентлијинин рәһбәрләриндән бири. — 428—430.
Грун (Grün), Карл (1817—1887)— алман хырда буржуа публисисти, 40-чы илләрин орталарында «һәгиги сосиализмин» башлыча нүмајәндәләриндән бири. — 137.
Гудшо (Goudchaux), Мишел (1797—1862) — франсыз банкири, буржуа республикачысы, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтдә малијјә назири. — 246.
Гулухан — бах: Надир шаһ.

Д

Далман (Dahlmann), Фридрих Христов (1785—1860) — алман тарихчиси вә сијаси хадими, либерал, 1848—1849-чу илләрдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сағ мәркәзә мәхсус иди. — 343.
Данте Алигјери (Dante Alighieri) (1265—1321) — бөјүк италјан шаири. — 109, 556.
Дантон (Danton), Жорж Жак (1759—1794) — XVIII әсрин сонунда олмуш Франса буржуа ингилабынын көркәмли хадимләриндән бири, јакобинчиләрин сағ ганадынын башчысы. — 412, 436, 437.
Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — бөјүк инкилис тәбиәтшүнасы, елми тәкамүл биолокијасынын баниси. — 103.
Де Местр (De Maistre), Жозеф (1753—1821) — франсыз јазычысы, аристократ вә клерикал иртичасынын идеологларындан бири, XVIII әсрин сонунда олмуш Франса буржуа ингилабынын гаты дүшмәни. — 337.
Демосфен (ерамыздан әввәл 384—322)—Гәдим Јунаныстанын көркәмли натиги вә сијаси хадими. — 287.
Демулен (Desmoulins), Камилл (1760—1794) — франсыз публисисти, XVIII әсрин сонунда олмуш буржуа ингилабынын хадими, сағ јакобинчи. — 437.
Дефлотт (De Flotte), Пол (1817—1860)—франсыз дәнизчи забити, Бланкинин ардычылы, Парисдә 1848-чи ил 15 мај һадисәләринин вә ијун үсјанынын фәал иштиракчысы, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1850—1851). — 305, 306, 479.
Диоклетиан (тәхминән 245—313)— Рома императору (284—305). — 217.
Дитс (Dietz), Освалд (тәхминән 1824—1864) — алман ме'мары, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; Лондонда мүһачир, Коммунистләр иттифагы Мәркәзи Комитәсинин үзвү, Иттифаг парчаландыгдан сонра Виллих—Шапперин тәригәтчи фитнәкар фраксијасына мәнсуб иди, сонралар АБШ-да шималлыларын тәрәфиндә Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы. — 428.
Доблһофф (Doblhoff), Антон (1800—1872) — Австрија дөвләт хадими, мө'тәдил либерал, 1848-чи илдә тичарәт назири (мај) вә дахили ишләр назири (ијул—октјабр). — 380.
Дункер (Duncker), Франс (1822—1888) — алман буржуа сијаси хадими вә нашири. — 557.
Дуклер (Duclerc), Шарл Теодор Ежен (1812—1888) — франсыз сијаси хадими, «National» гәзети редаксијасынын үзвү (1840—1846). — 265.
Дүпен (Dupin), Андре Мари Жан Жак (1783—1865) — франсыз һүгугшүнасы вә сијаси хадими, орлеанчы, Ганунверичи мәчлисин сәдри (1849—1851); сонра бонапартчы. — 314, 486, 490.
Дүпон де л'Ер (Dupont de L'Eure), Жак Шарл (1767—1855)—франсыз сијаси хадими, либерал; XVIII әсрин сонунда олмуш буржуа ингилабынын вә 1830-чу ил ингилабынын иштиракчысы; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин сәдри. — 224.
Дүпра (Duprat), Паскал (1815—

1885) — франсыз журналисти, буржуа республикачысы; Икинҹи республика дөврүндә Мүәссисләр мәҹлисинин вә Ганунвериҹи мәҹлисин депутаты, Луи Бонапартын әлејһинә чыхыш едирди. — 492, 493.

Дүфор (Dufaure), Жүл Арман Станисла (1798—1881) — франсыз буржуа сијаси хадими, орлеанчы; 1848-ҹи илдә Мүәссисләр мәҹлисинин депутаты, 1848-ҹи илин октјабр — декабрында Кавенјак һөкумәтиндә дахили ишләр назири. — 251, 254, 292.

Дүшател (Duchâtel), Шарл (1803—1867) — франсыз дөвләт хадими; орлеанчы, дахили ишләр назири (1839—1840, 1840—феврал 1848-ҹи ил). — 504.

Е

Ејзенман (Eisenmann) Готфрид (1795—1867) — алман публисисти, Франкфурт Милли мәҹлисинин депутаты, мәркәзә, сонра сол ганада мәнсуб иди. — 334.

Ејкин (Aikin), Ҹон (1747—1822),— инкилис һәкими, радикал публисисти. — 55.

Ејһорн (Eichhorn), Иоһанн Албрехт Фридрих (1779—1856) — Пруссија дөвләт хадими, Пруссијада дин, маариф вә тибб ишләри үзрә назир (1840—1848).— 345.

Енкелс (Engels), Фридрих (1820—1895) — (тәрҹүмеји-һалына даир мә'лумат). — 103—105, 111, 149, 150, 197, 199.

Ж

Жирарден (Girardin), Делфина *де* (1804—1855) франсыз јазычысы, Емил де Жирарденин арвады.— 534.

Жирарден (Girardin), Емил *де* (1806—1881) — франсыз буржуа публисисти вә сијаси хадими, «Presse» гәзетинин редактору. 1848-ҹи ил ингилабындан әввәл Кизо һөкумәтинә мухалифәтдә иди, ингилаб дөврүндә буржуа республикачысы, Ганунвериҹи мәҹлисин депутаты (1850—1851); сонралар бонапартчы.—314, 493.

Жиро (Giraud) Шарл Җозеф Бартелеми (1802—1881) — франсыз һүгугшүнасы, монархијачы, маариф назири (1851). — 516.

Жуанвил (Joinville), Франсуа Фердинан Филипп Луи Мари, *Орлеан* һерсогу, шаһзадә (1818—1900) — Луи Филиппин оғлу, 1848-ҹи ил феврал ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра Инкилтәрәјә мүһаҹирәт етмишдир. — 505, 514.

З

Зикел (Sigel) Франс (1824—1902) — Баден забити, хырда буржуа демократы, 1849-ҹу ил Баден-Пфалтс үсјаны заманы Баден ингилаб ордусунда баш командан, сонра баш команданынын муавини; 1852-ҹи илдә АБШ-а көчмүшдүр. Вәтәндаш мүһарибәсиндә шималлыларын тәрәфиндә фәал иштирак етмишдир. — 418.

И

Иоһанн (1782—1859) — Австрија ерсһерсогу, 1848-ҹи илин ијунундан 1849-ҹу илин декабрынадәк Алманијанын империја наиби. — 364, 413, 420, 421.

Иосиф II (1741—1790) — мүгәддәс Рома империјасы дејилән империјанын императору (1765—1790). — 351, 352.

Искәндәр Македонијалы (ерамыздан әввәл 356—323) — гәдим дүнјанын мәшһур сәркәрдәси вә дөвләт хадими. — 50, 164, 321, 487.

Ј

Јелачич (Јеласис), Иосип, граф (1801—1859) — Австрија кенералы, Хорватија, Далмасија вә Славонија баны (1848—1859), 1848—1849-ҹу илләрдә Мачарыстанда вә Австријада ингилабын

јатырылмасында иштирак етмишдир. — 380, 381, 382, 384, 386, 387.

Јон (Yon) — 1850-чи илдә Ганунверичи мәчлисин мүһафизә дәстәсинә башчылыг едән франсыз полис комиссары. — 486, 490.

Јордан (Jordan), Силвестр (1792—1861) — алман һүгугшүнасы вә сијаси хадими, 1848—1849-чу илләрдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты. — 344.

Јувенал (Десим Јуни Јувенал) (тәхминән 60-чы илдә анадан олмуш — 127-чи илдән сонра вәфат етмишдир) — мәшһур Рома сатирик шаири. — 216.

К

Кабе (Cabet), Етјен (1788—1856) — франсыз публисисти, 30—40-чы илләрдә пролетариатын сијаси һәрәкатынын иштиракчысы, динч утопик коммунизмин көркәмли нүмајәндәси, «Икаријаја сәјаһәт» китабынын мүәллифи.—105, 141, 237.

Кавенјак (Cavaignac), Луи Ежен (1802—1857) — франсыз кенералы вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы; 1848-чи илин мајындан е'тибарән һәрби назир; Парис фәһләләринин ијун үсјаныны амансыз бир гәддарлыгла јатырмышдыр; ичраијјә һакимијјәтинин башчысы (ијун—декабр 1848-чи ил). — 241, 244, 248, 249, 251—255, 259, 260, 265—267, 273, 297, 376, 447, 451—53, 460, 497, 510, 518.

Калигула (12—41) — Рома императору (37—41). — 456.

Кампһаузен (Camphausen), Лүдолф (1803—1890) — алман банкири, Рејн либерал буржуазијасынын лидерләриндән бири; 1848-чи илин март — ијунунда Пруссијанын назир-президенти.— 145, 359, 362, 370, 392.

Кант (Kant), Иммануил (1724—1804) — көркәмли алман философу, XVIII әсрин сону — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин баниси. — 289, 562.

Капфиг (Capefigue), Жан Батист Оноре Ремон (1802—1872) — франсыз публисисти вә тарихчиси, монархијачы. — 315.

Карл X (1757—1836) — Франса кралы (1824—1830). — 306.

Карл-Алберт (1798—1849) — Пјемонт кралы (1831—1849).—267

Карлје (Carlier), Пјер (1799—1858) — Парисин полис префекти (1849—1851), бонапартчы. — 299, 300, 475, 486, 492, 515.

Карно (Carnot), Лазар Ипполит (1801—1888) — франсыз публисисти вә сијаси хадими, буржуа республикачысы, мүвәггәти һөкумәтин үзвү (1848); Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, 1851-чи илдән сонра Бонапарт режиминә гаршы республикачы мүхалифәтин лидерләриндән бири.—305—306.

Карно (Carnot), Лазар Никола (1753—1823) — Франса ријазијјатчысы вә физикшүнасы, сијаси вә һәрби хадим; буржуа республикачысы. XVIII әсрин ахырында Франса буржуа ингилабы дөврүндә јакобинләрә гошулмушду. Авропа дөвләтләри коалисијасына гаршы Франсанын мүдафиәсинин тәшкилатчыларындан бири. — 305.

Катон (Марк Порси Бөјүк Катон) (ерамыздан әввәл 234—149). Рома сијаси хадими вә јазычысы. — 249.

Кемпбелл (Campbell), Чорч (1824—1892) — Һиндистанда инкилис мүстәмләкә мә'муру, Һиндистан һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифи, парламент үзвү, либерал. — 546.

Көллер (Köller), Ернст Маттиас (1841—1928) — алман иртичачы дөвләт хадими, рејхстагын депутаты (1881—1888), 1894—1895-чи илләрдә Пруссијанын дахили ишләр назири; сосиал-демократ партијасыны тә'гиб етмәк сијасәти јеридирди. — 217.

Клајв (Clive), Роберт (1725—1774) — Бенгалија губернатору (1757—1760 вә 1765—1767), Британија вәһши мүстәмләкә һөкм-

ранлығы үсулларынын Һиндистанда кениш тәтбиг едилмәсинин әсасыны гојмушдур. — 547.

Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865) — Инкилис фабрикчиси, буржуа сијаси хадими, фритредерләрин лидерләриндән вә Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәтин баниләриндән бири. — 291.

Констан (Constant), Бенчамен (1767—1830) — франсыз јазычысы, либерал сијаси хадим. — 437.

Константин (тәхминән 274—337) — Рома императору (306—337). — 217.

Коссидјер (Caussidière), Марк (1808—1861) — франсыз хырда буржуа демократы; 1834-чү ил Лион үсјанынын иштиракчысы, 1848-чи илин феврал — ијунунда Парисдә полис префекти, Мүәссисләр мәчлисинин депутаты, 1848-чи илин ијунунда Инкилтәрәјә мүһачирәт етмишдир. — 230, 245, 246, 272, 436.

Кремјө (Crèmieux), Адолф (1796—1880) — франсыз вәкили вә сијаси хадими, 40-чы илләрдә буржуа либералы. — 224, 265.

Кретон (Creton), Николá Жозеф (1798—1864) — франсыз вәкили; Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, орлеанчы. — 293, 502.

Кромвел (Cromwell), Оливер (1599—1658) — XVII әср инкилис буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын башчысы, 1653-чү илдән е'тибарән Инкилтәрәнин, Шотландијанын вә Ирландијанын лорд-протектору. — 437, 518.

Кузен (Cousin), Виктор (1792—1867) — франсыз идеалист философу, еклектик. — 437.

Күбјер (Cubières) Амеде Луи (1786—1853) — франсыз кенералы вә дөвләт хадими, орлеанчы; 1847-чи илдә рүшвәтхорлуғуна вә вәзифәсиндән суи-истифадә етдијинә көрә рүтбәси ашағы салынмышдыр. — 292.

К

Кервинус (Gervinus), Кеорг Һотфрид (1805—1871) — Алман буржуа тарихчиси, либерал; 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты. — 344.

Киз, һерсог — бах: *II Һенрих Лотарингски.*

Кизо (Guizot), Франсуа Пјер Кијом (1787—1874) — Франса буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, 1840-чы илдән 1848-чи иләдәк Франсанын дахили вә харичи сијасәтинә фе'лән рәһбәрлик етмишдир. — 110, 219, 222, 223, 241, 249, 256, 263, 283, 288, 437, 449, 505, 522, 534, 553.

Кинар (Guinard), Окүст Жозеф (1799—1874) — франсыз хырда буржуа демократы, Дағ партијасынын 1849-чу илин 13 ијунунда олмуш чыхышларынын фәал иштиракчысы. — 306.

Көркеј (Görgey), Артур (1818—1916) — 1848—1849-чу илләрдә Мачарыстан ингилабынын һәрби хадими, мачар ордусунун баш команданы (апрел—ијун 1849-чу ил). — 388.

Көте (Goethe), Иоһанн Волфһанг (1749—1832) — бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккири. — 18, 441, 541.

Л

Лаит (La Hitte), Жан Ернест (1789—1878) — франсыз кенералы, бонапартчы, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1850—1851), харичи ишләр назири (1849—1851). — 305, 479.

Лакрос (Lacrosse), Бертран Теобалд Жозеф (1796—1865) — франсыз сијаси хадими, орлеанчы, ичтимаи ишләр назири, 1850-чи илдән е'тибарән бонапартчы. — 278.

Ламартин (Lamartine), Алфонс (1790—1869) — франсыз шаири, тарихчиси вә сијаси хадими; 1848-чи илдә харичи ишләр назири вә фе'лән мүвәггәти һоку-

мәтин башчысы. — 224, 229, 237, 279, 499.
Ламорисјер (Lamoricière), Кристоф Луи Леон (1806—1865) — франсыз кенералы, мө'тәдил буржуа республикачысы, 1848-чи ил ијун үсјанынын јатырылмасында фәал иштирак етмишдир, сонра Кавенјак һөкумәтиндә һәрби назир (ијун—декабр). — 460, 518.
Ларошжаклен (La Rochejaquelein), Һанри Окүст Жорж, маркиз (1805—1867) — франсыз сијаси хадими, лекитимист партијасы рәһбәрләриндән бири, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 225, 505.
Лассал (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — алман хырда буржуа публисисти, вәкил, 1848—1849-чу илләрдә Рејн әјаләтиндә демократик һәрәкатда иштирак етмишдир; 60-чы илләрин әвәлләриндә фәһлә һәрәкатына гошулмушдур, Үмумалман фәһлә иттифагынын (1863) баниләриндән бири; Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијанын «јухарыдан» бирләшдирилмәси сијасәтини мүдафиә едирди, алман фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанын башланғычыны гојмушдур. — 104, 207.
Латур (Latour), Теодор, граф (1780—1848) — Австрија дөвләт хадими, монархијачы; 1848-чи илдә һәрби назир; 1848-чи илин октјабрында Вјана үсјанчылары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. — 381.
Лаффит (Laffitte), Жак (1767—1844) — ири франсыз банкири вә сијаси хадими, орлеанчы. — 219.
Леви (Lewy), Густав — алман сосиалисти, Үмумалман фәһлә иттифагынын фәал хадимләриндән бири. — 580.
Ледрү-Роллен (Ledru-Rollin), Александр Окүст (1807—1874) — франсыз публисисти, хырда буржуа демократларынын рәһбәрләриндән бири, «Réforme» гәзетинин редактору; Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, орада Дағ партијасына башчылыг етмишдир, сонра мүһачир. — 142, 224, 233, 236, 243, 245, 254, 262, 265—267, 272, 273, 276, 280, 293, 306, 312, 325, 370, 447, 460, 465, 468.
Леклер (Leclerc), Александр — Парис тачири, гајда-ганун партијасынын тәрәфдары, 1848-чи илдә фәһләләрин ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишдир. 312.
Лемуан (Lemoinne), Чон (1814—1892) — «Journal des Débats» гәзетинин инкилис мүхбири. — 315.
Леополд (1790—1852) — Баденин бөјүк һерсогу (1830—1852). — 411.
Лерминје (Lerminier), Жан Луи Ежен (1803—1857) — франсыз публисисти, орлеанчы, «Collège de France»дә мүгајисәли һүгуг профессору (1831—1839); тәләбәләрин е'тиразы нәтичәсиндә кафедраны тәрк етмишдир. — 263.
Лефло (Le Flô), Адолф Еммануел Шарл (1804—1887) — франсыз кенералы вә сијаси хадими; гајда-ганун партијасынын нүмајәндәси, Икинчи республика вахтында Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 457, 518.
Лист (List), Фридрих (1789—1846) — алман вулгар буржуа игтисадчысы, ифрат протексионизмин тәблиғатчысы. 558.
Литсини (Гај Литсини Столон) — ерамыздан әввәл IV әсрин биринчи јарысында Рома дөвләт хадими; халг трибуну олуб Секстије илә бирликдә плебејләрин мәнафеләрини күдән ганунлар гәбул етдирирди. — 11.
Локк (Locke), Чон (1632—1704) — көркәмли инкилис дуалист-философу, сенсуалист. — 438.
Луи Бонапарт—бах: *Наполеон III.*
Луи-Наполеон—бах: *Наполеон III.*
Луи-Филипп (1773—1850) — һерсог *Орлеански,* Франса кралы (1830—1848). — 218—221, 223,

248, 249, 251, 254, 256, 283, 286, 289—290, 291, 292—293, 318, 354, 441, 443, 446—447, 452, 454, 459, 470, 473, 484, 503, 505, 507, 508, 524.

Луи-Филипп-Албер Орлеански — Парис графы (1838—1894) — крал Луи-Филиппин нәвәси, Франса тахт-тачынын иддиачысы. — 318, 503.

Лудовик IX «Мүгәддәс» (1215—1270) — франсыз кралы (1226—1270). — 285.

Лудовик XIV (1638—1715)—франсыз кралы (1643—1715). — 294, 525.

Лудовик XV (1710—1774)—франсыз кралы (1715—1774). — 308, 534.

Лудовик XVI (1754—1793)—франсыз кралы (1774—1792), XVIII әсрин сонунда франсыз буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир. — 336.

Лудовик XVIII (1755—1824) — франсыз кралы (1814—1815 вә 1815—1824). — 437.

Лүтер (Luther), Мартин (1483—1546) — реформасијанын көркәмли хадими, Алманијада протестантлығын (лүтеранчылығын) баниси, алман бүркерләринин идеологу. — 436.

М

Мазанјелло (Masaniello) (тәхәл. Томазо *Анјелло)* (1620—1647)—балыгчы, 1647-чи илдә Неаполда испан һөкмранлығына гаршы халг үсјанынын башчысы. — 517.

Макиавелли (Machiavelli), Никколо (1469—1527) — Италија сијаси хадими, тарихчи вә јазычы. — 581.

Мак-Маһон (Mac-Mahon), Мари Едм Патрис Морис (1808—1893) — франсыз иртичачы һәрби вә сијаси хадими, бонапартчы; Парис Коммунасы чәлладларындан бири; Үчүнчү республиканын президенти (1873—1879). — 205.

Максимилиан II (1811—1864) — Баварија кралы (1848—1864).— 403.

Макфарлин (Macfarlane), Елен — 1849—1850-чи илләрдә чартист гәзетләринин фәал әмәкдашы, «Коммунист Партијасы манифести»нин инкилис дилинә тәрчүмәчиси. — 99.

Малвил (Maleville), Леон (1803—1879) — франсыз сијаси хадими, орлеанчы, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, дахили ишләр назири (1848-чи ил декабрын икинчи јарысы). — 499.

Мантејфел (Manteuffel), Отто Теодор, барон (1805—1882)—Пруссија дөвләт хадими, дахили ишләр назири (1848—1850), назир-президент (1850—1858), — 393.

Манјан (Magnan) Бернар Пјер (1791—1865) — франсыз маршалы, бонапартчы, 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чеврилишинин тәшкилатчыларындан бири. — 507, 515, 518.

Мари (Marie), Александр (1795—1870) — франсыз сијаси хадими; мө'тәдил буржуа республикачысы; 1848-чи илдә ичтимаи ишләр назири, сонра Кавенјак һөкумәтиндә әдлијјә назири. — 235.

Маркс (Marx) Карл (1818—1883) (тәрчүмеји һалына аид мә'лумат) — 102—107, 108, 149—151, 154, 197—200, 203—204, 206, 430, 432—435, 552, 553, 555, 556, 563—567, 578—581.

Марраст (Marrast), Арман (1801—1852) — франсыз публисисти, мө'тәдил буржуа республикачыларынын лидерләриндән бири, «National» гәзетинин редактору. 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәт үзвү вә Парисин бәләдијјә рәиси. Мүәссисләр мәчлисинин сәдри (1848—1849). — 237, 244, 248, 250, 252, 265, 273—274, 325, 438, 447, 457.

Марш (Marche) — 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтдән әмәк һүгугуну е'лан етмәсини халгын

адындан тәләб едән франсыз фәһләси. — 226.

Матје де ла Дром (Mathieu de la Drôme), Филипп Антуан (1808—1865) — франсыз хырда буржуа демократы, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты; бурада Дағ партијасына гошулмушду, 1851-чи илдән мүһачир. — 264.

Маурер (Maurer), Кеорг Лүдвиг (1790—1872) — көркәмли алман буржуа тарихчиси, гәдим вә орта әср Алманијасынын ичтимаи гурулушунун тәдгигатчысы. — 111.

Мејснер (Meissner), Отто Карл (1819—1902) — Һамбург китаб нашири, «Капитал»ы, Марксын вә Енкелсин бир сыра башга әсәрләрини нәшр етмишдир. — 199.

Мерославски (Mieroslawski), Лүдвик (1814—1878) — Полша сијаси вә һәрби хадими, 1830—1831-чи илләр Полша үсјанынын иштиракчысы; 1848-чи илдә Познан үсјанына башчылыг етмишдир, сонра Сичилија үсјанчыларынын мүбаризәсинә башчылыг етмишдир; 1849-чу ил Баден-Пфалтс үсјаны заманы ингилаби ордуја команданлыг етмишдир; 1863-чү ил Полша үсјаны заманы диктатор е'лан едилмишдир, үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра Франсаја мүһачирәт етмишдир. — 418.

Мессенһаузер (Messenhauser), Сезар Вентсел (1813—1848) — Австрија забити, милли гвардија командири вә 1848-чи ил октјабр үсјаны заманы Вјананын комендадаты; әксингилабчы ордулар тәрәфиндән шәһәр алындыгдан сонра күлләләнмишдир. — 385.

Меттерних (Metternich), Клеменс, кнјаз (1773—1859) — Австрија иртичачы дөвләт хадими; харичи ишләр назири (1809—1821) вә канслер (1821—1848), Мүгәддәс Иттифагын тәшкилатчыларындан бири. — 110, 336, 348—349, 351—355, 356, 358.

Мокен (Mauguin), Франсуа (1785—1854) — франсыз һүгугшүнасы, 1848-чи илә гәдәр либерал сүлалә мүхалифәтинин башчыларындан бири; Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 490, 491.

Моле (Molè), Луи Матјө, граф (1781—1885) — франсыз дөвләт хадими, орлеанчы, баш назир (1836—1837, 1837—1839), Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты. — 283, 284, 479, 506.

Молешотт (Moleschott), Јакоб (1822—1893) — буржуа физиологу вә философу, вулгар материализмин нүмајәндәси; Алманија, Исвечрә вә Италија мәктәбләриндә дәрс демишдир.—562.

Молл (Moll), Иосиф (1813—1849) — Алманија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Әдаләтлиләр иттифагынын рәһбәрләриндән бири, Коммунистләр иттифагы Мәркәзи Комитәсинин үзвү, 1849-чу ил Баден-Пфалтс үсјанынын иштиракчысы, Мург јахынлығында вурушмада өлдүрүлмүшдүр. — 186.

Молјер (Moliére), Жан Батист (әсил фамилјасы *Поклен*) (1622—1673) — бөјүк франсыз драматургу. — 316.

Монк (Monk), Чорч (1608—1670) — инкилис кенералы; 1660-чы илдә Инкилтәрәдә монархија гурулушунун бәрпа едилмәсинә фәал көмәк көстәрмишдир. — 263, 487.

Монталамбер (Montalembert), Шарл (1810—1870) — франсыз публисисти, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, орлеанчы, католик партијанын башчысы. — 293, 313, 497, 506, 529.

Мопа (Maupas), Шарлеман Емил (1818—1888) франсыз вәкили, бонапартчы, Парисин полис пре-

фекти (1851), 1851-чи ил декабрын 2-дә дөвләт чеврилишинин тәшкилатчыларындан бири, полис назири (1852—1853). — 515.

Морган (Morgan), Луис Һенри (1818—1881) — көркәмли Америка алими, ибтидаи чәмиjjәт тарихчиси, кортәбии материалист. — 111.

Морни (Morny), Шарл Окуст Луи Жозеф, граф *де* (1811—1865) — франсыз сиjаси хадими, бонапартчы, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1849—1851), 1851-чи ил декабрын 2-дә дөвләт чеврилишинин тәшкилатчыларындан бири, дахили ишләр назири (декабр 1851 — jанвар 1852).—533.

Мосле (Mosle) Иоһанн Лүдвиг (1794—1877) — алман забити; 1848-чи илдә империjа комиссары сифәти илә Вjанаjа көндәрилмишдир. — 390.

Н

Надир шаһ (Гулу хан) (1688—1747) — Иран шаһы (1736—1747) — 1738—1739-чу илләрдә Һиндистана истилачылыг сәфәри етмишдир. — 535.

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — Франса императору (1804—1814 вә 1815). — 30, 194, 220, 253—254, 255, 256—257, 294, 295, 298, 299, 320, 322, 327, 339, 346, 418, 433, 436—438, 452, 486, 487, 517, 518, 523—530, 534.

Наполеон III (Луи-Наполеон Бонапарт) (1808—1873) — I Наполеонун гардашы оғлу, Икинчи републиканын президенти (1848—1851), Франса императору (1852—1870) — 107, 199, 204—205, 248, 253, 254—261, 263, 264, 266, 268, 271, 272, 275—277, 285—288, 293—295, 299, 300, 304—306, 316—323, 424, 432, 433, 436, 438, 446, 452—457, 459, 460, 464, 466, 469—475, 478—480, 483—489, 491—502, 505, 507—511, 514—522, 524, 525, 527, 528—534.

Неj (Ney), Едгар (1812—1882) — франсыз забити, бонапартчы, президент Луи Бонапартын адjутанты. — 286, 473.

Неjмеjер (Neumayer), Максимилjен Жорж Жозеф (1789—1866) — франсыз кенералы, гаjда-ганун партиjасынын тәрәфдары. — 322, 487.

Николаj II (1868—1918) — Русиjа императору (1894—1917). — 214.

Нотjунг (Nuthjung), Петер (1821—1866) — алман дәрзиси, Көлн Фәһлә иттифагынын үзвү, Коммунистләр иттифагынын үзвү, коммунистләрин 1852-чи ил Көлн мүһакимәсиндә мүттәһимләрдән бири. — 427.

Нутон (Newton), Исаак (1642—1727) — бөjүк инкилис физики, астроному вә риjазиjjатчысы, классик механиканын баниси. — 56.

О

Опул (Hautpoul), Алфонс Анри (1789—1865) — франсыз кенералы, лекитимист, сонра бонапартчы; һәрби назир (1849—1850). — 288, 298, 304, 314, 321, 322, 475, 480, 487—489.

Орлеанскаjа, Jелена, гызлыг фамилиjасы Мекленбург, һерсокинjа (1814—1858) — Луи Филиппин бөjүк оғлу Фердинандын дул галмыш арвады. — 286, 447, 473.

Орлеански, һерсог — бах: *Луи Филипп.*

Орлеанлар — Франсада крал сүлаләси (1830—1848) — 269, 287, 453, 461, 462, 501, 504, 505, 524, 532.

Оссе (Haussez), Шарл (1778—1854) — франсыз сиjаси хадими, иртичачы, 1829-чу илдә дәниз назири. — 306.

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858) — бөjүк инкилис утопист сосиалисти. — 2, 139, 141.

Ө

Өврәнкзиб (1618—1707) — Һиндистанда Бөjүк Моголлар сүлаләсиндән падшаһ (1658—1707). — 535.

П

Палатски (Palacký), Франтишек (1798—1876) — мəшһур чех тарихчиси, буржуа сијаси хадими, либерал; Һабсбург монархијасынын сахланмасы сијасəтини јеридирди. — 370.

Пањер (Pagnerre), Лоран Антуан (1805—1854) — франсыз нашири, буржуа республикачысы, 1848-чи илдə Мүəссислəр мəчлисинин депутаты. — 265.

Парисли, граф — бах: *Луи Филипп-Албер.*

Пасси (Passy), Ипполит Филибер (1793—1880) — франсыз игтисадчысы, орлеанчы, Ијул монархијасы дөврүндə дəфəлəрлə һөкумəтин тəркибиндə олмушдур, Икинчи республика заманы малијјə назири. — 286, 292.

Перро (Perrot), Бенжамен Пјер (1791—1865) — франсыз кенералы, 1848-чи ил ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишдир. 1849-чу илдə Парисдə милли гвардијаја команданлыг етмишдир. — 495.

Персини (Persigny), Жан Жилбер Виктор, граф (1808—1872)—франсыз дөвлəт хадими, бонапартчы, Ганунверичи мəчлисин депутаты (1849—1851), 1851-чи ил 2 декабр дөвлəт чеврилишинин тəшкилатчыларындан бири, дахили ишлəр назири (1852—1854 вə 1860—1863). — 500, 514.

Пертсел (Perczel), Моритс (1811—1899) — мачар кенералы, Мачарыстанда 1848—1849-чу иллəр ингилабынын иштиракчысы; ингилабын мəғлубијјəтиндəн сонра Түркијəјə, сонра Инкилтəрəјə мүһачирəт етмишдир. — 381, 384, 387.

Пиа (Pyat), Феликс (1810—1889)— франсыз публисисти, хырда буржуа демократы, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы, 1849-чу илдəн мүһачир; Лондонда олан франсыз бөлмəсиндəн истифадə едəрəк бир сыра иллəр əрзиндə Маркса вə Интернасионала гаршы бөһтан долу мүбаризə апармышдыр. Парис Коммунасынын үзвү. — 579.

Пиј IX (1792—1878) — Рома папасыдыр (1846—1878). — 266, 286, 473.

Пинто (Pinto), Исаак (1715—1787)—Һолландијанын ири биржа ишбазы, игтисадчы. — 55.

Платон (ерамыздан əввəл тəгрибəн 427—тəгрибəн 347) — гəдим јунан идеалист философу. — 251.

Полињак (Polignac), Окүст Жүл Арман Мари, књаз (1780—1847) — франсыз дөвлəт хадими, лекитимист вə клерикал, харичи ишлəр назири вə назирлəр кабинетинин башчысы (1829—1830). — 505.

Прудон (Proudhon), Пјер Жозеф (1809—1865) — франсыз публисисти, игтисадчы вə сосиологу, хырда буржуазија идеологу, анархизмин банилəриндəн бири, 1848-чи илдə Мүəссислəр мəчлисинин депутаты. — 138, 310, 433, 469, 555, 567—568.

Публикола (Публи Валери Публикола) (ерамыздан əввəл 503-чү илдə вəфат етмишдир) — Рома республикасынын јарымəфсанəви дөвлəт хадими. — 437.

Р

Радетски (Radetzky), Јозеф, граф (1766—1858) — Австрија фелдмаршалы, 1831-чи илдəн Шимали Италијада Австрија гошунларына команданлыг етмиш, 1848—1849-чу иллəрдə Италијада ингилаби вə милли азадлыг һəрəкатларыны амансызчасына јатырмышдыр. — 374, 380, 383.

Распајл (Raspail), Франсуа (1794—1878) — көркəмли франсыз тəбиəтшүнас алими, сосиалист, ингилаби пролетариата јахын олмуш, 1830 вə 1848-чи ил ингилабларынын иштиракчысы; Мүəссислəр мəчлисинин депутаты. — 224, 236—237, 248, 254, 262, 549.

Рато (Rateau), Жан Пјер (1800—1887) — Франсыз вəкили, Икинчи республика дөврүндə Мүəссислəр мəчлисинин вə Ганунверичи мəчлисин депутаты, бонапартчы. — 259, 260, 264, 455.

Рау (Rau), Карл Һенрих (1792—1870) — алман вулгар буржуа игтисадчысы. — 558.
Рафлс (Raffles), Томас Стамфорд (1781—1826) — инкилис мүстәмләкә мә'муру, 1811—1816-чы илләрдә Јаванын губернатору, «Јаванын тарихи» китабынын мүәллифи. — 536.
Рөјтер (Reuter), Макс — XIX әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә Лондонда Пруссијанын полис часусу. — 428, 430.
Ремер (Roemer), Фридрих (1794—1864) — Вүртемберг дөвләт хадими, 1848—1849-чу илләрдә әдлијјә назири вә баш назир, Франкфурт Милли мәчлисинин үзвү. — 334.
Ремуза (Rémusat), Шарл Франсуа Мари, граф (1797—1875) — франсыз дөвләт хадими вә јазычысы, орлеанчы, дахили ишләр назири (1840), харичи ишләр назири (1871—1873). — 496.
Рено де Сен-Жан д'Анжели (Regnault de Saint-Jean d'Angély), Окүст Мишел Етјен, граф (1794—1870) — франсыз кенералы, бонапартчы, һәрби назир (јанвар 1851). — 494.
Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәси. — 151, 154.
Рил (Riehl), Вилһелм Һенрих (1823—1897) — алман мүртәче әдәбијјат тарихчиси. — 558.
Ричард III (1452—1485) — инкилис кралы (1483—1485). — 502.
Робеспјер (Robespierre), Максимилиан (1758—1794) — XVIII әсрин сонунда олмуш франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, јакобинчиләрин башчысы, ингилаби һөкумәтин рәһбәри (1793—1794). — 249, 436, 437.
Рөслер (Roesler), Густав Адолф (1818—1855) — алман журналисти, 1848—1849-чу илләрдә Франкфурт Милли мәчлисинин үзвү, 1850-чи илдән Америкаја мүһачирәт етмишдир. — 422.
Рөслер (Rößler), Константин (1820—1896) — алман публисисти, Берлиндә јарымрәсми әдәби бүронун рәһбәри кими (1877—1892) Бисмарк сијасәтини мүдафиә едирди. — 216, 422.
Роттек (Rotteck), Карл (1775—1840) — алман буржуа тарихчиси вә сијаси хадими, либерал. — 334, 343.
Ротшилд (Rothschild), Анселм (1773—1855) — Франкфурт Мајнда Ротшилдләр банкынын башчысы. — 340.
Ротшилд (Rothschild), Чемс (1792—1868) — Парисдә Ротшилдләр банкынын башчысы. — 221.
Ротшилдләр — Авропанын бир сыра өлкәләриндә банклары олан банкирләр сүлаләси. — 222.
Руаје-Коллар (Royer-Collard), Пјер Пол (1763—1845) — франсыз философу вә сијаси хадими, монархијачы. — 437.
Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуа идеологу. — 65.
Руе (Rouher), Ежен (1814—1884) — франсыз дөвләт хадими, бонапартчы, әдлијјә назири (1849—1852—фасиләләрлә). — 490, 500.

С

Салландруз (Sallandrouze), Шарл Жан (1808—1867) — франсыз сәнајечиси, Мүәссисләр мәчлисинин депутаты (1848—1849); бонапартчы. — 518.
Салтыков, Алексеј Дмитријевич, кнјаз (1806—1859) — рус сәјјаһы, јазычысы вә рәссамы. — 547.
Салванди (Salvandy), Нарсис Ашил, граф (1795—1856) — франсыз јазычысы вә дөвләт хадими, орлеанчы, маариф назири (1837—1839 вә 1845—1848). — 504.
Себастиани (Sébastiani), Орас, граф (1772—1851) — франсыз маршалы, харичи ишләр назири (1830—1832), Лондонда сәфир (1835—1840). — 241

Сезар (Гај Јули Сезар) (ерамыздан әввәл тәхминән 100-чү ил—44-чү ил) мәшһур Рома сәркәрдәси вә дөвләт хадими. — 286, 437.

Секүр д'Акессо (Ségur d'Aguesseau), Ремон Пол (1803—1889)—франсыз сијаси хадими, һакимијјәт башында дуран бүтүн партијалара нөвбә илә гошулурду. — 306.

Сен-Жан д'Анжели — бах: *Рено де Сен-Жан д'Анжели,* Окүст Мишел Етјен.

Сен-Жуст (Saint-Just), Луи Антуан (1767—1794) — XVIII әсрин сонунда олан франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, јакобинчиләрин башчыларындан бири. — 437.

Сен-Прист (Saint-Priest), Еммануел Луи Мари, виконт (1789—1881) — франсыз кенералы вә дипломаты, лекитимист, Мүәссисләр мәчлисинин депутаты (1849—1851). — 504.

Сен-Симон (Saint-Simon), Анри (1760—1825) — бөјүк франсыз утопист сосиалисти. — 139, 285.

Сент-Арно (Saint-Arnaud), Арман Жак Ашил *Леруа де* (1801—1854) — франсыз маршалы, бонапартчы; 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чеврилишинин тәшкилатчыларындан бири, һәрби назир (1851—1854). — 457.

Сент-Бөв (Sainte-Beuve), Пјер Анри (1819—1855) — франсыз фабрикчиси вә торпаг саһиби, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, гајда-ганун партијасынын нүмајәндәси.—509.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл *Леонар Симонд де* (1773—1842)—Исвечрә игтисадчысы, капитализмин хырда буржуа тәнгидчиси. — 71, 134, 434.

Смит (Smith), Адам (1723—1790)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири.—56, 565, 571.

Стадион (Stadion), Франс, граф (1806—1853) — Австрија дөвләт хадими, Галисија вә Чехијада милли-азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризәнин тәшкилатчыларындан бири, дахили ишләр назири (1848—1849). — 391.

Сулук (Soulouque), Фаустин (тәгрибән 1782—1867) — Һаити зәнчи республикасынын 1849-чу илдә өзүнү I Фаустин ады илә император е'лан етмиш президенти. — 256, 299, 304, 533.

Сеј (Say), Жан Батист (1767—1832) — франсыз буржуа игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси. — 437.

Сју (Sue), Ежен (1804—1857) — франсыз јазычысы, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1850—1851). — 300, 312, 314, 480.

Т

Таландје (Talandier), Пјер Теодор Алфред (1822—1890) — франсыз журналисти, хырда буржуа демократы, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы, 1851-чи илдән мүһачир; Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1864); франсыз парламентинин депутаты (1876—1880, 1881—1885). — 579.

Тејмурләнк (Тејмур) (1336—1405) — Орта Асија сәркәрдәси вә ишғалчысы. — 541.

Тест (Teste), Жан Батист (1780—1852) — франсыз дөвләт хадими, орлеанчы, Ијул монархијасы дөврүндә тичарәт, әдлијјә вә ичтимаи ишләр назири, рүшвәтхорлуғу вә вәзифәсиндән суи-истифадә етдији үчүн мәһкәмәјә чәлб едилмишдир. — 292.

Тјер (Thiers), Адолф (1797—1877) — франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, Ганунверичи мәчлисин депутаты (1849—1851), орлеанчы, республика президенти (1871—1873), Парис Коммунасынын чәллады. — 205, 283, 287, 289, 300, 313, 316, 457, 463, 466, 469, 479, 497, 505, 506, 509, 511, 514, 517, 518.

Токвил (Tocqueville), Алексис (1805—1859) — франсыз буржуа тарихчиси вә сијаси хадими, ле-

китимист, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты, харичи ишләр назири (1849-чу ил ијун — октјабр). — 506.

Торинји (Thorigny), Пјер Франсуа Елизабет (1798—1869)—франсыз һүгугшүнасы, 1834-чү илдә Лионда апрел үсјаны иштиракчыларынын иши үзрә истинтаг апармышдыр; бонапартчы, дахили ишләр назири (1851). — 515.

Трела (Trèlat), Улис (1795 — 1879) — франсыз сијаси хадими, буржуа республикачысы, ичтимаи ишләр назири (мај — ијун 1848-чи ил). — 238.

Туссен-Лувертүр (Louverture, dit Toussaint), Франсуа Доминик (1743—1803) — XVIII әсрин сонунда испан вә инкилис ағалығына гаршы Һаити зәнчиләринин ингилаби һәрәкатынын башчысы. — 256.

У

Удино (Oudinot), Никола Шарл Виктор (1791—1863) — франсыз кенералы, орлеанчы; 1849-чу илдә Рома республикасына гаршы көндәриләи гошуна команданлыг етмишдир; 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чеврилишинә мүгавимәт тәшкил етмәк тәшәббүсүндә олмушдур. — 268, 275, 276, 457, 469, 473.

Уоррен (Warren), Чарлз (1798—1866) — Инкилис забити, 1858-чи илдән е'тибарән кенерал, 1816—1819 вә 1830—1838-чи илләрдә Һиндистанда гуллуг етмишдир, Крым мүһарибәсинин иштиракчысы. — 545.

Ф

Фаллу (Falloux), Алфред (1811—1886) — франсыз дөвләт хадими, лекитимист вә клерикал, 1848-чи илдә милли е'малатханаларын дағыдылмасынын фитвачысы вә Парисдә ијун үсјанынын јатырылмасынын илһамчысы, маариф назири (1848—1849). — 256, 266, 277, 288, 459, 472, 474, 505, 507.

Фејербах (Feuerbach), Лудвиг (1804—1872) — Марксдан әввәлки дөврүн бөјүк алман материалист философу. — 1—7, 17—20, 38—40, 62, 561, 562.

Фердинанд I (1793—1875)—Австрија императору (1835—1848).— 379, 381, 391.

Фердинанд II (1810—1859) —Неапол кралы (1830—1859), 1848-чи илдә Мессининин бомбардман едилмәсинә көрә Бомба кралы адландырылмышдыр. — 375.

Ферје (Ferrier), Франсуа Луи Окүст (1777—1861) — франсыз вулгар буржуа игтисадчысы. — 558.

Флөри (Fleury), Чарлз (әсил ады Карл Фридрих Август *Краузе*) (1824-чү илдә анадан олмушдур). — Лондонда тачир, Пруссија часусу вә полис акенти. — 428—430.

Флокон (Flocon), Фердинан (1800—1866) — франсыз сијаси хадими, хырда буржуа демократы, «Réforme» гәзетинин редакторларындан бири; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү. — 224.

Фогт (Vogt), Карл (1817—1895)—алман тәбиәтшүнасы, вулгар материалист, хырда буржуа демократы; 1848—1849-чу илләрдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол ганада мәнсуб иди. — 413, 562.

Фоше (Faucher), Леон (1803—1854) — франсыз буржуа сијаси хадими, орлеанчы, малтусчу-игтисадчы, дахили ишләр назири (декабр 1848—мај 1849, 1851), сонра бонапартчы. — 219, 256, 262, 265, 480, 500, 505.

Франс I (1768—1835) — Австрија императору (1804—1835) — 351, 354.

Франс-Иосиф I (1830—1916) — Австрија императору (1848—1916). — 399.

Фрөбел (Fröbel), Јулиус (1805—1893) — алман публисисти вә мүтәрәгги әдәбијјат нашири, хырда буржуа радикалы, сонра-

лар либерал, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол ганада мәнсуб иди. — 391.

Фридрих II («Бөјүк» ләгәби верилмишдир) (1712—1786) — Пруссија кралы (1740—1786).— 212.

Фридрих-Август II (1797—1854)— Саксонија кралы (1836—1854).— 411.

Фридрих-Вилһелм III (1770—1840) — Пруссија кралы (1797—1840). — 336, 338, 339.

Фридрих-Вилһелм IV (1795—1861) — Пруссија кралы (1840—1861). — 336—341, 358—360, 383, 406.

Фукје-Тенвил (Fouquier-Tinville), Антуан Кантен (1746—1795) — XVIII әсрин сонунда олмуш Франса буржуа ингилабынын көркәмли хадими, 1793-чү илдә Ингилаби трибуналын ичтимаи иттиһамчысы. — 268.

Фулд (Fould), Ашил (1800—1867)—франсыз банкири, орлеанчы, сонра бонапартчы; 1849—1867-чи илләрдә дәфәләрлә малијјә назири вәзифәсиндә олмушдур. — 233, 248, 260, 289, 290, 292, 293, 475, 495, 500, 508.

Фурје (Fourier), Шарл (1772—1837) — бөјүк франсыз утопист сосиалисти. — 139, 141, 567, 577.

Фуше (Fouche), Жозеф (1759—1820) — XVIII әсрин сонунда олмуш франсыз буржуа ингилабынын хадими, јакобинчи, I Наполеон дөврүндә полис назири; сон дәрәчә принсипсиз олмасы илә фәргләнирди. — 299.

h

Һајнау (Haynau), Јулиус Јакоб (1786—1853) — 1848—1849-чу илләрдә Италијада вә Мачарыстанда ингилаби һәрәкаты амансызчасына јатырдан Австрија кенералы. — 285, 370.

Һакстһаузен (Haxthausen), Август (1792—1866) — Пруссија мә'муру вә јазычысы, Русијанын торпаг мүнасибәтләриндә ичма гурулушу галыгларыны тәсвир едән әсәрин мүәллифи. — 111.

Һанземан (Hansemann), Давид (1790—1864) — ири капиталист, Рејн либерал буржуазијасынын лидерләриндән бири; 1848-чи илин март—сентјабрында Пруссијанын малијјә назири. — 144, 145, 359, 362, 370, 393.

Һекел (Hegel), Кеорг Вилһелм Фридрих (1770—1831)—классик алман фәлсәфәсинин ән көркәмли нүмајәндәси, објектив идеалист. — 4, 6, 7, 21, 36, 37, 40, 43—44, 335, 436, 553, 558, 561—564, 570.

Һејдт (Heudt), Август, барон фон дер (1801—1874) — Пруссија дөвләт хадими, тичарәт, сәнаје вә ичтимаи ишләр назири (1848—1858). — 144.

Һејне (Heine), Һенрих (1797—1856) — бөјүк алман ингилабчы шаири. — 366, 374.

Һелветси (Helvétius), Клод Адриан (1715—1771) — көркәмли франсыз философу, механистик материализмин нүмајәндәси, атеист. — 275.

Һемпден (Hampden), Чон (1594—1643) — XVII әср инкилис буржуа ингилабынын көркәмли хадими, буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын мәнафејини ифадә едирди. — 393.

Һенрих II Лотарингски, һерсог Киз (1614—1664) — Фронда хадимләриндән бири. — 533.

Һенрих V — бах: *Шамбор,* Анри Шарл.

Һенрих VI (1421—1471) — Инкилис кралы (1422—1461). — 502.

Һенрих VIII (1491—1547) — Инкилис кралы (1509—1547). — 52.

*Һенрих LXXII Рејс-Лобенштејн-*Еберсдорф (1797—1853) — алман тәзә нәсил Рејс чыртдан дөвләтинин мүлкәдар кнјазы (1822—1848). — 403.

Һервег (Herwegh), Кеорг (1817—1875) — мәшһур алман шаири, хырда буржуа демократы. — 287.

Һирш (Hirsch), Вилһелм — Һамбургда приказчик, XIX әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә Лондонда Пруссијанын полис акенти. — 428—429.

Һүго (Hugo), Виктор (1802—1885) — даһи франсыз јазычысы, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичи мәчлисин депутаты.— 287, 315, 433, 473.

Ч

Чапмен (Chapman), Чон (1801—1854) — инкилис публисисти, буржуа радикалы, Һиндистанда ислаһат кечирилмәси тәрәфдары. — 545.

Ш

Шамбор (Chambord), Анри Шарл, граф (1820—1883) — Бурбонларын көһнә нәслинин сон нүмајәндәси, X Карлын нәвәси, V Һенрих ады илә франсыз тахттачынын иддиачысы. — 285, 318, 463, 484, 503, 508.

Шангарније (Changarnier), Николà Анн Теодүл (1793—1877)—франсыз кенералы вә буржуа сијаси хадими, монархијачы; 1848-чи илин ијунундан сонра Парис гарнизонунун вә милли гвардијасынын команданы, Парисдә 1849-чу ил 13 ијун нүмајишинин дағыдылмасында иштирак етмишдир. — 257, 263, 264, 274, 280, 284, 317, 321, 322, 370, 456—457, 459, 466, 470, 471, 486—487, 490, 493—497; 500, 506, 509, 514, 516, 518.

Шапер (Schaper), фон — Пруссија иртичачы бүрократијасынын нүмајәндәләриндән бири; Рејн әјаләтинин оберпрезиденти (1842—1845) — 553.

Шаппер (Schapper), Карл (1812—1870) — Алманија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Әдаләтлиләр иттифагынын рәһбәрләриндән бири, Коммунистләр иттифагы Мәркәзи Комитәсинин үзвү; Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; 1850-чи илдә Коммунистләр иттифагы парчаландығы заман тәригәтчи-фитнәкар фраксијанын лидерләриндән бири; 1856-чы илдән јенидән Маркса јахынлашмышдыр; I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү. — 579—580.

Шаррас (Charras), Жан Батист Адолф (1810—1865) — франсыз һәрби вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы; 1848-чи илдә Парис фәһләләринин ијун үсјанынын јатырылмасында фәал иштирак етмишдир; Луи Бонапарта гаршы чыхырды; Франсадан сүркүн едилмишди — 433, 518.

Швартсенберг (Schwarzenberg), Феликс, књаз (1800—1852)—Австрија иртичачы дөвләт хадими вә дипломаты; 1848-чи ил Вјана ингилабы јатырылдыгдан сонра баш назир вә харичи ишләр назири олмушдур. — 357.

Швартсер (Schwarzer), Ернст (1808—1860) — Австрија мә'муру вә публисисти, ичтимаи ишләр назири (ијул — сентјабр 1848-чи ил). — 381.

Шекспир (Shakespeare), Вилјам (1564—1616) — бөјүк инкилис јазычысы. — 522.

Шербүлје (Cherbuliez), Антуан Елизе (1797—1869) — Исвечрә игтисадчысы, Сисмондинин ардычылы. — 71.

Шервал (Cherval), Жүлјен (әсил ады Јозеф *Кремер)* — Коммунистләр иттифагы сыраларына јол тапмыш Пруссија полисинин фитнәкар-часусу; 1852-чи илин февралында Парисдә алман-франсыз гәсди адланан ишин мүгәссирләриндән бири; полисин көмәји илә һәбсханадан гачмышдыр. — 428.

Шертсер (Scherzer), Андреас (1807—1879) — алман дәрзиси, 1850-чи илдә Коммунистләр иттифагы парчаландыгдан сонра Виллих—Шапперин тәригәтчи-фитнәкар фраксијасына мәнсуб

олан Парис ичмаларындан биринин үзвү, 1852-чи илин февралында Парисдә алман-франсыз гәсди адланан ишдә мүгәссирләрдән бири, сонралар Инкилтәрәјә мүһачирәт етмишдир.—579.

Шрамм (Schramm), Жан Пол Адам (1789—1884) — франсыз кенералы вә сијаси хадими, бонапартчы, һәрби назир (1850—1851)—488.

Штејн (Stein), Лорентс (1815—1890) — алман һүгугшүнасы, вулгар игтисадчы. — 558.

Штеффен (Steffen), Вилһелм—кечмиш Пруссија забити, Көлн мүһакимәсиндә коммунистләрин мүдафиәсинин шаһиди (1852); 1853-чү илдә Инкилтәрәјә, сонра АБШ-а мүһачирәт етмишдир; 50-чи илләрдә Маркс вә Енкелсә јахын олмушдур. — 580.

Штибер (Stieber), Вилһелм (1818—1882) — Пруссија полис мә'муру, Пруссија сијаси полисинин рәиси (1850—1860), Коммунистләр иттифагынын үзвләринә гаршы Көлн мүһакимәсинин тәшкилатчыларындан бири вә бу просесдә әсас шаһид. — 427, 429, 430.

Штирнер (Stirner), Макс (Каспар *Шмидтин* әдәби тәхәллүсү) (1806—1856) — алман философу, кәнч һекелчи, буржуа фәрдијјәтчилијинин вә анархизминин идеологларындан бири. — 6, 7, 36—40, 44, 60, 66.

Штраус (Strau), Давид Фридрих (1808—1874) — алман философу, көркәмли кәнч һекелчиләрдән бири; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал. — 4, 6.

Штүве (Stüve), Иоһан Карл Бертрам (1798—1872) — алман сијаси хадими, либерал; Һанновердә дахили ишләр назири (1848—1850). — 334.

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

Аввакум — библија пејғәмбәри.—438.

Антеј — Гәдим јунан мифолокијасында, она јени гүввә верән анасы јерлә тәмасда олдуғу мүддәтдә мәғлубедилмәз сајылан гәһрәман. — 278.

Ахилл вә ја *Ахиллес* — гәдим јунан мифолокијасында Тројаны мүһасирәјә алан јунан гәһрәманларындан ән чәсуру, Һомерин «Илиада» әсәринин әсас гәһрәманларындан бири. — 449, 451.

Вакх (вә ја Бахус) — гәдим Ромалыларда шәраб вә шәнлик аллаһы. — 487.

Варфоломеј — Библија әфсанәсинә көрә Исанын 12 апостолундан бири. — 249.

Горди — Фрикија падшаһы; әфсанәјә көрә Горди өз дөјүш арабасынын бојундуруғуну дишләјә сон дәрәчә долашыг бир дүјүнлә бағламышды (Горди дүјүнү ифадәси дә бурадан әмәлә кәлиб. Мәчази мә'нада чох долашыг иш, мәсәлә); рәммалларын ирәличәдән дедијинә көрә бу долашыг дүјүнү ачан адам Асијанын һөкмдары олачагды. Македонијалы Искәндәр бу дүјүнү ачмадан гылынчы илә вуруб кәсмишди. — 321, 403.

Дамокл — гәдим јунан әфсанәсинә көрә Сиракуз һөкмдары Дионисинин (ерамыздан әввәл IV әср) јахын адамларындан бири. Дамокл Дионисинин зијафәт мәчлисинә дә'вәт едилир, мәчлисдә Диониси она гибтә едән Дамокла бәшәри хошбәхтлијин мүвәггәти бир шеј олдуғуну сүбут етмәк үчүн ону өз тахтына әјләшдирир вә башынын үстүндә ат түкү илә ити бир гылынч асдырыр. «Дамокл гылынчы» ифадәси даим көзләнилән дәһшәтли тәһлүкәнин синоними кими ишләнир. — 299, 478.

Дон-Кихот — Сервантесин ејни адлы романынын баш гәһрәманы — 338, 390.

Иса (Иисус Христос) — христианлығын әфсанәви баниси. — 440.

Јанус — гәдим Рома аллаһы, мүхтәлиф сәмтләрә бахан икиүзлү шәклиндә тәсвир едилир; мәчази мә'нада икиүзлү адам. — 275.

Јусиф — гәдим јәһуди әфсанәсинә көрә патриарх Јә'губун оғлу, гардашлары тәрәфиндән Мисирә сатылмыш вә орада јүксәк вәзифә саһиби олмушдур. — 285.

Крапул — Һејненин «Ики чәнкавәр» ше'ринин гәһрәманы; вар-јохдан чыхмыш Полша задәканы; Крапјулински фамилијасы франсыз сөзү crapule — гарынгулу, ачкөзлүк, сәрхошлуг, һабелә авара, позғун сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Маркс Луи Бонапарты Крапул адландырырды. — 445.

Кревел — Балзакын «Дајыгызы Бетта» әсәриндә әхлагсыз, тамаһкар, бамбылы образы. — 533.

Мидас — Фрикија падшаһы; гәдим рәвајәтә көрә Аполлон она ешшәк гулаглары вериб чәзаландырмышды. — 257.

Моисеј (Муса) — библија рәвајәтинә көрә пејғәмбәр, гәдим јәһудиләри Мисир фир'онларынын тә'гибиндән азад етмишдир. — 292.

Немезида — Гәдим јунан мифолокијасында гисас илаһәси. — 274.

Орландо (јахуд Роланд) Гәзәбли — Ариостонун поемасында әфсанәви гәһрәман. — 260.

Орфеј — јунан мифолокијасына көрә шаир вә мүғәнни, о өз маһнылары илә куја вәһши һејванлары рам едир вә һәтта дашлары да һејран гојурмуш. — 274.

Основа — Шекспирин «Јај кечәси јухусу» комедијасынын персонажы. — 485.

Павел — библија рәвајәтинә көрә христиан апостолларындан бири. — 436.

Пентефри (Потифар) — гәдим јәһуди рәвајәтинә көрә патриарх Јә'губун оғлу Јусифин сатылдығы Мисир ә'јаны. — 285.

Робер Макер — мәшһур франсыз артисти Фредерик Леметрин јаратдығы вә Оноре Домјенин карикатураларында әбәдиләшдирилмиш маһир фырылдагчы сурәти. — 221.

Робин Гудфеллоу — инкилис халг әфсанәләринә көрә инсанларын һәјатында һами вә көмәкчи ролу ојнајан хәјали бир варлыг; Шекспирин «Јај кечәси јухусу» комедијасында әсас персонажлардан бири. — 550.

Сабала—һинду дининдә инәк шәклиндә тәсвир едилән аллаһ. — 541.

Самсон — куја мисилсиз физики гүввәјә малик библија гәһрәманы. — 279.

Самуил—библија әфсанәсинә әсасән гәдим јәһуди пејғәмбәри. — 434, 470.

Санчо Панса — Сервантесин «Дон Кихот» романынын персонажы. — 390.

Сирсеја (Кирка) — гәдим јунан мифолокијасына көрә Еја адасында чадукәр гадын Улисин јолдашларыны донуза дөндәрмиш, Улиси исә бир ил әрзиндә өз адасында сахламышдыр, мәчази мә'нада фүсункар көзәл. — 521.

Фетида — јунан мифолокијасында дәниз илаһәси, Ахиллин анасы, о, оглуна хәбәрдарлыг едиб демишди ки, Троја јанында саһилә биринчи олараг чыхмасын (биринчи олараг саһилә чыханы өлүм көзләјирди). — 451.

Ханумани, јахуд Хануман — һинду дининдә мејмун шәклиндә тәсвир едилән аллаһ; күләк вә пилунг-мејмунун оғлу, гәдим һинд әфсанәсинә көрә о, Вишну аллаһыны тәчәссүм етдирән әфсанәви падшаһ вә һинд әфсанәсинин гәһрәманы Рама мүһүм хидмәт көстәрмишдир. Мејмун Ханумана ситајиш едилмәси Һиндистанда инди дә чох јајылмыш ајинләрдән бириdир. — 541.

Чагкернаут (Чаһаннатһа) — гәдим һинд мифолокијасында аллаһ Вишнуну тәчәссүм етдирәнләрдән бири. — 535, 548

Шлемил, Петер — Шамиссонун «Петер Шлемилин гәрибә әһвалаты» повестинин өз көлкәсини сеһирли пул кисәсинә дәјишән гәһрәманы. — 459.

Шуфтерле вә Шпикелберг — Шиллерин «Гачаглар» драмында персонажлар, һәр чүр мә'нәви кејфијјәтләрдән мәһрум олан сојғунчу вә гатил сурәтләри. — 486.

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Абстраксија (тәдгигат методу кими) — 3, 15—16, 20, 31, 43, 72, 74, 552, 564—566, 573, 575.
Австрија — 108, 158, 201, 203, 205, 209, 213, 222, 229, 248, 290, 333, 336, 343—346, 348—357, 361—363, 365, 366, 378—380, 396—397, 399—405, 406, 407, 412.
Аграр мәсәләси — 193.
Бах: һәмчинин *Кәндлиләр.*
Азадлыг — 31—32, 62—63, 64, 113, 124—127, 129, 448, 449.
Аилә — 10, 22, 25, 26, 30, 45, 59, 60, 66, 95, 114, 121, 127, 128, 140, 146, 568.
Алманија — 4, 17, 22, 24, 31, 33, 36—38, 44, 59, 70, 71, 75, 90, 92, 97, 99, 104, 105, 107, 108, 113, 121, 133—137, 142—148, 158, 159, 185—189, 192, 194, 201, 203—206, 209—210, 213, 229, 327, 332, 335, 343, 354, 367, 373, 375, 376—377, 398, 410, 423, 425, 557, 558, 560, 562, 571, 580.
— Алманијанын бирләшдирилмәси — 205, 216, 345—347;
— игтисади керилијинин сәбәбләри — 194, 326—327, 332, 333;
— буржуазија — 186—187, 327—329, 333—336, 338—344, 346, 347, 352—353, 358, 362, 368, 407, 408;
— хырда буржуазија — 187—189, 329—330, 344, 346—347, 407, 408, 413—417, 420—421.
— пролетариат — 59, 188—189, 330—331, 341, 342, 344, 347, 358, 359;
— фәһлә һәрәкаты — 185—186, 195, 206, 207, 331, 341, 358, 360—361;
— кәндлиләр—331—332, 339, 341, 342, 344, 346, 347, 357, 360—362;
— 1848—1849-чу илләр ингилабы әрәфәсиндә. Алманијада вәзијјәт — 326—327, 333—347;
— фәһлә синфинин партијасы — 185—186, 188, 192, 195, 206, 214—215, 361, 426, 558.
Бах һабелә: *Демократ партија* (Алманијада). *Алманијада социалистләр әлејһинә хүсуси ганун, Классик алман фәлсәфәси, «Кәнч Алманија», Пруссија, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабы, Алманија социал-демократ партијасы.*
Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабы — 137, 144—149, 158, 186, 187, 200—201, 210, 326,

330—331, 334, 343, 347, 367, 372, 374—377, 405—406, 560, 580.
— Берлиндә вә Вјанада март үсјанлары — 355—360, 362, 363, 373, 388, 394—395, 406;
— буржуазија ингилабда—356—363, 406—407, 408, 423;
— пролетариат ингилабда — 357, 359, 414—415, 419—420;
— буржуа һөкумәти — 358—359, 360, 362, 363, 369, 393, 399;
— Франкфурт Милли мәчлиси — 360, 362—366, 377, 378, 388, 389—392, 393—396, 399—414, 419—423;
— 1848-чи илин октјабрында Вјанада үсјан — 209, 378, 381—392, 395;
— империја конститусијасы — 402—409, 411;
— империја конститусијасы уғрунда мүбаризә — 406—420, 422, 424.
Алманија сосиал-демократ партијасы — 142, 206—208, 214—216.
Алманија сосиалистләринә гаршы хүсуси ганун — 207, 208, 217.
Америка
— Американын кәшф едилмәси— 30, 53, 112, 173.
— Америка Бирләшмиш Штатлары — 53, 65, 68, 71, 76, 83, 92, 97—99, 101, 105, 121, 141, 142, 194, 324, 397, 444, 561, 571, 574.
— истиглалијјәт уғрунда мүһарибә — 393—394;
— Чәнуби Америка — 65, 574.
Анархистләр — 104, 522.
Антагонизм — 108, 122, 124, 129, 139, 355—356, 426, 464—465, 477, 503, 550, 554, 559, 574, 577.
Аристократија—26, 41, 42, 85, 120, 132, 426.
Артыг изафи дәјәр — 178—179.
Асија истеһсал үсулу — 536—538, 554.
Асија — 536, 540, 543, 581.
бах һәмчинин: *Һиндистан, Чин.*
Африка — 112.

Б

Базис вә үстгурум — 8—10, 14, 15, 18, 22, 24, 28, 34—35, 41—42, 63, 65—68, 85, 91, 102, 114, 116, 126—127, 128—129, 158, 159, 197, 202, 435, 462, 553—554, 559, 569, 575.
бах һабелә: *Дөвләт, Инчәсәнәт, Әхлаг, Һүгуг, Дин, Фәлсәфә, Игтисадијјат вә сијасәт.*
Базар — 55, 101, 113, 114, 571.
Банклар — 56, 70, 91, 131, 231—232, 309, 310, 349, 508—509.
Барбарлыг — 46, 50, 69, 70, 115, 116, 540, 543.
Баррикада дөјүшләри — 209—212, 224, 375, 385, 442.
Белчика — 97, 159, 213, 327.
Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији—103—105, 205.
Бәрабәрлик (буржуа) — 85.
Бијар — 64.
Биолокија — 103.
Биржа — 56, 75, 231, 290, 349, 440, 475, 508, 532.
Бир мај — 157.
Бланкизм, бланкистләр — 205, 303.
Болгарыстан — 213.
Бонапартчылыг — 204—205, 206, 207, 252—256, 266, 271, 433, 460, 483—487, 491, 493, 494, 497, 501, 514, 521—522, 523—527, 529, 531—534.
Бөјүк чоғрафи кәшфләр — 53, 112.
Бөлкү — 19, 25, 64.
Буржуазија — 41, 42, 59, 60—61, 74, 75, 78, 82, 83, 85, 97, 111—116, 122—128, 138, 145, 156, 177, 269, 270, 307, 324, 338, 425, 448, 461—463, 477, 478, 497, 546, 547.
— онун инкишафынын тарихи — 55—56, 57—58, 60—61, 63—64, 75, 76, 85, 86, 111—113, 115, 116, 119—122, 129—130, 132, 133—134, 144, 146, 147, 158, 172, 173, 200, 201, 203—204, 205, 211, 219, 227, 326—329, 333, 335, 336, 341, 342, 351—352, 354—355, 367—368, 425, 426, 476—77, 478.
— вә пролетариат — 32, 43, 58, 61—62, 86, 89, 92, 102—103, 112, 117, 120, 122, 123—124,

147, 162, 176, 200—201, 204—205, 211, 224, 227, 228, 329, 341—342, 435.
— вә дөвләт — 54, 75—76, 113, 116, 193—195, 203, 242, 269, 270, 291, 330, 345—346, 423, 474, 477, 478, 502—503, 523, 524, 572.
— ири буржуазија — 53, 55, 89, 203—204.
Буржуа демократијасы — 447—448.
Буржуа конститусијасы — 97—98, 249—252, 264, 265, 276, 307—308, 338, 447—452.
Будчә (дөвләт бүдчәси) — 220, 291, 446.
Бурократија—188, 528—529, 530—531.

В

Варлыг — 14, 28, 39, 61—62, 67, 129, 554, 559.
Верки — 46, 75, 85, 90, 131, 195, 206, 220, 251, 257, 269, 291, 292—295, 297, 528, 572.
Вәрәсәлик — 90, 91, 131.
Вәтән — 128.
«Вәтәндаш чәмијјәти» — 3, 21, 30, 34, 74—76, 83, 474, 553, 568, 581.

Г

Галлија — 69, 216.
Гәбилә гурулушу — 10, 11—12, 26, 30, 45, 46, 62—63, 68, 74—75, 111.
Гәдим дүнја — 11, 12, 70, 74, 75, 78, 169, 434, 554.
Гәдим Рома — 11—12, 19, 69, 70, 75, 76, 111, 114, 216—217, 434, 437, 549.
Гијмәт — 82, 84, 115, 117, 150, 153, 160, 163—167, 169, 176, 179—180, 566.
Гијмәтли кағызлар — 56, 70, 75.
Гызыл (вә күмүш) — 53—56, 173.
Гулдарлыг истеһсал усулу — 10—11, 11—12, 76, 111, 162.

Д

Даими капитал — 174.
Данимарка — 213, 373, 377.
Дарвинизм — 103.
Демократ партија (Алманијада)—185, 187—195, 407—409, 423.
Демократија — 10—11, 26, 90, 130, 201, 426, 467—468.
Дәјәр — 151—154, 156, 174—175, 565, 566.
— иш гүввәсинин дәјәри — 152, 154, 155, 160, 167.
Дәјишән капитал — 174.
Дил — 17, 23, 26, 436—437.
Дин — 2, 3, 6, 14, 15, 22, 24, 34—36, 57, 66, 76, 78, 95, 113, 121, 129, 133, 135, 266, 345—346, 350—351, 529, 535, 540, 547—548, 559.
Дөвләт борчу — 56, 75, 195, 220, 290, 291, 508—509, 547.
Дөвләт истигразы—220, 221, 348—349.
Дөвләт — 14, 26, 30, 32, 34, 61, 62, 64, 68, 74—76, 78, 140, 188, 542, 543.
— онун мәншәји — 10—11, 13—14, 30—31, 46, 53—54.
— вә синфи мүбаризә — 26, 32;
— пролетариатын һакимијјәти әлә алмасы — 26, 90, 91, 130, 189, 191, 192, 523—524, 530—531.
— буржуа дөвләти — 54, 75—76, 113, 116, 193—194, 203, 241—242, 269, 270, 290—291, 330, 345—347, 423, 475, 477—478, 502—503, 523, 524;
— дөвләтин синфи чәмијјәтдә ролу — 32—33, 75—76, 113, 225, 241—242.
Дөври мәтбуат — 338, 543.
Дүнја базары — 29, 31, 50, 53—57, 58, 92, 112—115, 128, 159, 181, 197, 227, 552, 570, 571.

Е

Елм — 78, 548, 550, 556.
Еһтикар (фәлсәфи) — 30, 32, 44, 544.

Ә

Әдәбијјат (сосиалист вә коммунист әдәбијјаты) — 132, 135, 334, 351.
Әкинчилик — 10, 12, 46, 52, 60, 89, 93, 101, 116, 296, 527.

Әкинчиликлә мәшғул олан халглар — 60.
Экслик —
— сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты әмәји арасында экслик — 10, 11, 94, 131;
— зеһни әмәклә физики әмәк арасында экслик — 24, 25, 41, 46, 72.
Әмәк — 45—47, 58, 64—65, 71, 170;
— әмәк инсаны һејванлардан фәргләндирән әсас әламәт кими — 8;
— әмәк инсанын јашајышы үчүн әсас шәртдир — 19, 21, 22;
— зеһни әмәклә физики әмәк арасында экслик — 24, 25, 40—42, 46, 72;
— капитализмдә әмәк — 57, 72, 86, 117, 121, 125, 161, 162, 180—182, 184;
— коммунизмдә әмәк — 27, 33, 61—62, 73, 90—91, 125—126, 127, 130—131, 250—251.
Әмәк аләтләри — 50, 71.
Әмәк бөлкүсү — 9—10, 24—27, 41, 42, 45, 46—47, 49, 51, 71, 78, 79, 570, 571, 572, 581;
— әмәк бөлкүсү вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы—9—10, 13, 25, 27, 31, 56, 178—181;
— биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү — 9—10, 13, 46, 47, 571;
— икинчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү — 10, 13, 49;
— зеһни әмәјин физики әмәкдән ајрылмасы — 24, 24—25, 40—42, 46, 72;
— тәбии әмәк бөлкүсү — 10, 24, 25, 56—57;
— мануфактура (вә фабрикдә) әмәк бөлкүсү — 46, 49, 51, 81, 84, 112, 117, 180, 181;
— аиләдә әмәк бөлкүсү — 10, 25;
— әмәк бөлкүсү вә мулкијјәт формалары — 10—11, 25, 70—71;
— антагонист формасијаларда әмәк бөлкүсү — 25, 26, 35, 47, 62—63, 64—65, 70, 73, 134, 181—184;
— әмәк бөлкүсү вә синифләр — 27, 60—61, 93;
— коммунизмдә көһнә әмәк бөлкүсү системинин мәһв олунмасы зәрурәти — 27, 28, 33, 57, 61, 63, 64, 74, 94—95.
Әмәјин интенсивләшмәси — 117—118.
Әмәк мәһсулдарлығы — 24, 156, 176, 178.
Әмәк һаггы—82, 86, 117—119, 125, 150, 152, 154, 159—163, 167, 172—178, 181—183, 580;
— онун формалары — 154, 155;
— реал әмәк һаггы — 173—175, 176;
— номинал әмәк һаггы — 173, 174, 176;
— нисби әмәк һаггы — 175, 176.
Әмтәә — 117, 169, 170, 565, 566.
Әмтәә фетишизми — 27, 31, 32, 45, 61—62, 63, 72, 79, 550, 565.
Әхлаг — 6, 14, 15, 24, 34, 57, 78, 121, 130.
Әһали — 9, 22, 24, 46, 49, 51, 71, 115, 116.
Әһали артыглығы — 182—183, 528—29.

З

Задәканлыг — 12, 13, 52, 63, 83, 85, 113, 121, 326—327, 337, 348.
Зиддијјәт — 2, 24—25, 112, 123;
— истеһсал мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләр арасында зиддијјәт — 24, 24—25, 27, 32, 46, 57, 58—59, 67, 68, 72, 88, 89, 116, 117, 328, 550, 554, 559, 576;
— истеһсалла истеһлак арасында зиддијјәт — 25, 92, 156;
— әмәклә капитал арасында зиддијјәт — 71, 112, 124—125, 175—176, 177, 464—465.
— сәнаје өлкәләри илә кеpидә галмыш өлкәләр арасында зиддијјәт — 115, 159;
— шәхси мәнафе илә үмуми мәнафе арасында зиддијјәт — 25—27, 62—65.
Зоракылыг, тарихдә онун ролу — 66, 131.

И

Ибтидаи капитал јығымы
— капиталын јаранмасы—12—13, 51—52, 569;
— пролетариатын мејдана кәлмәси — 52.
Ибтидаи иҹма гурулушу—10, 102, 111, 565.
Игтисадијјат вә сијасәт — 13—14, 35—36, 37—38, 65—66.
Игтисади ганунлар — 573;
— антагонист формасијаларда игтисади ганунларын һәјата кечирилмәсинин характери—26—28, 32—33, 61—65, 67, 180, 182, 568—569;
— коммунизмдә онун һәјата кечирилмәсинин характери — 26, 28, 32, 65;
— истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин характеринә ујғунлуғу гануну — 59, 66—70, 72, 73, 569, 572—573, 580.
Игтисади бөһранлар — 86, 87, 92, 116, 117, 119, 134, 184, 189, 223, 230, 309, 311, 312, 499, 509, 511—513, 571.
Идеализм
— онун тарихи сәбәбләри — 7—8, 24, 39—40;
— үмуми характеристикасы — 1, 4, 14—17, 31, 32, 34—35, 36—37, 43—44, 45, 77, 433, 553, 559, 560;
— Һекел идеализминин тәнгиди—6—8, 36, 43—44, 335, 561—563;
— тарихи идеалистҹәсинә анламаг — 31—32, 32—33, 34—37, 41—45, 60—61, 61—62, 74, 135—136, 568, 570, 573, 576;
— ҹәнҹ һекелчиләр — 4—7, 34—40, 61—62, 335, 338, 561—562;
— көһнә һекелчиләр — 7.
Идеолокија — 6, 14—15, 24, 41, 42—43, 44, 57, 61, 74, 78, 121, 129, 219, 554.
Изафи дәјәр — 156.
Илһаг — 206.
Ингилаб — 17, 26, 28, 32—35, 39, 42, 58, 68, 90, 109, 111, 186, 187, 199, 202, 205, 212, 214, 230, 298, 324—325, 354—356, 394, 395, 414—415, 436, 438—440, 442, 540, 548—550, 554, 559, 576;
— тарихин һәрәкәтверичи гүввәси кими — 34, 58, 298, 355—356;
— ингилабын мүгәддәм шәртләри вә шәраити — 20, 28—29, 32, 33, 35—36, 58—59, 68, 86, 89, 90, 116, 122, 197, 227, 231, 315—316, 324—325, 426;
— коммунист ингилабы — 31, 32, 63—64, 73, 86, 90, 116, 121, 122, 130—131, 138—139, 143, 158—159, 189, 191, 195, 199—201, 205, 213, 216, 227, 231, 242—243, 315—316, 325, 357—358, 375, 426, 439—440, 546—547, 548, 550, 580;
— коммунист ингилабынын бүтүн башга ингилаблардан фәрги—32, 33, 63—64, 65, 73, 90—91, 189, 201—203, 213, 523—547;
— пролетар ингилабы бүтүн габагҹыл өлкәләрдә бир вахтда баш верәҹәкдир — 29, 84—85, 92, 128, 189, 227, 242—243, 295, 549;
— буржуа ингилабы — 84, 85, 97, 108—109, 112, 116, 124, 142—143, 186—187, 193, 202, 218, 219, 329, 357—358, 439—440.
— ингилабын динҹ јолла гәләбә чалмасынын мүмкүнлүјү — 89, 186—187;
— фасиләсиз ингилаб — 189, 191, 195, 201, 203, 295, 306—307, 414—415.
Бах һабелә: *XVII әср Инкилтәрә буржуа ингилабы, XVIII әсрин сонунда бөјүк франсыз буржуа ингилабы, 1848—1849-ҹу илләр ингилабы, Алманијада 1848—1849-ҹу илләр ингилабы, Франсада 1848-ҹи ил ингилабы.*
Инкилтәрә — 19, 28, 31, 33, 46, 51, 52, 55, 56, 68, 71, 76, 77, 80, 84, 85, 90, 92, 97, 99, 101, 113, 120, 121, 132, 134, 141—142, 143, 146, 159, 197, 200, 204, 223, 227, 229, 248, 290, 291—292, 309, 310, 311, 324, 326, 327, 348, 375, 397, 512, 513, 528, 541—544, 547, 557, 569—572;

— инкилис буржуазиjасы—291—292, 324, 326, 327, 544—548;
— инкилис торпаг аристократиjасы — 132, 134, 462;
— инкилис фəhлə синфи — 330, 550;
— кəндлилəр — 331.
— Инкилтəрəнин мүстəмлəкə сиjасəти — 533—548.
Инсан — 1, 2, 9, 23, 24, 30, 43—47, 93, 113, 550;
— онун hejванлардан фəрги — 9, 23;
— инсан вə тəбиəт — 18—19, 23, 30, 34, 35, 39, 45, 168, 550;
— инсанын мə'нəви зəнкинлиjи онун həгиги мүнасибəтлəриндəн асылыдыр. — 30.
Инкишаф — 67, 68, 564.
Интернасионал — бах: Бejнəлхалг Фəhлə Бирлиjи
Интернасионал II — 105.
Инhисар—55, 131, 163—164, 573—575;
— мүстəмлəкə инhисары — 54.
Инчəсəнəт — 78, 114.
Иран — 537.
Ирг — 8, 71.
Ири сəнаjе — 46, 50, 56, 58, 70, 75, 81—82, 84—87, 106, 108, 112, 120, 121, 123, 570, 574.
Ирландиjа — 111, 158, 535.
Исвечрə — 97, 142, 159, 187, 195, 207, 213, 222, 341, 346, 422.
Исландиjа — 68.
Испаниjа — 146, 207, 210, 397.
Истеhлак дəjəри — 565, 566.
Истеhлак — 25, 92—93, 156, 568, 571.
Истеhсал алəтлəри — 45—47, 73.
Истеhсал — 9, 19, 23, 25, 34, 40—41, 49, 50, 53, 55, 58, 67, 70, 93, 168, 553, 568, 575;
— истеhсал — инсаны сəчиjjəлəндирəн бир əламəт кими—9, 21;
— антагонист формасиjаларда истеhсалла истеhлакын əкслиjи — 24—25, 92—93, 156.
Истеhсал васитəлəри—9—10, 40—41, 45, 69, 115—116, 154, 200, 227, 251.
Истеhсал васитəлəринин амортизасиjасы — 167.
Истеhсал мүнасибəтлəри — 10—11, 13, 14—15, 18, 22, 25, 27—29, 34, 51, 57, 58—59, 65—68, 72—73, 78, 88, 114, 116, 124, 127, 131, 159, 168, 168—169, 227, 303, 311, 553—554, 559, 573—575, 580.
Бах hабелə: *игтисади ганунлар*
Истеhсал тə'лими — 91, 131.
Истеhсал үсулу — 9, 18, 22, 25, 34, 43, 73, 76, 81, 88, 114, 179—180, 554, 559, 569.
Бах hабелə: *Ичтимаи-игтисади формасиjа.*
Истеhсал хəрчлəри — 82, 164—167, 176, 179—182, 291.
Истисмар — 102—103, 113, 118, 124—125, 129, 228, 297—298.
Италиjа — 19, 51, 69, 76, 107—109, 113, 158, 201, 213, 222, 229, 248, 266—268, 348, 354, 357, 373—375, 380, 399, 403, 452, 454, 457, 535, 537, 581.
Ифрат истеhсал бөhраны — бах: *игтисади бөhранлар*
Ихтира — 31, 40, 50, 156, 571.
Ичма — 46—47, 111, 193, 194, 539, 540, 543, 545, 565.
Ичма (рус) — 102, 111.
Ичтимаи зəрури əмəк — 152, 154—155, 156.
Ичтимаи-игтисади формасиjа — 10—13, 18, 22, 29—30, 34—35, 43, 63—64, 66—67, 73, 74, 88, 168—169, 554, 568, 569.
Иш вахты — 166—167.
Иш гүввəси — 29, 150, 155, 160, 170—171, 173;
— онун дəjəри — 153—154, 155, 160—161, 167.
— иш гүввəси бир əмтəə кими — 155, 156, 160—163, 170—171.
Иш күнү — 156;
— иш күнүнүн гысалдылмасы уғрунда мүбаризə — 105—106, 120.
Ишсизлик — 29, 31.

J

Jени тарих — 197, 202.
Jунаныстан (Гəдим) — 12, 68.

К

К. Марксын «Луи Бонапартын 18 брүмери» — (jарадылмасы тарихи) — 432, 434.

К. Маркс. «Муздлу әмәк вә капитал» — (јаранмасы тарихи)— 149, 184.
К. Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәри (јаранмасы тарихи) — 552, 561.
К. Марксын «Франсада синфи мүбаризә» әсәри (јаранмасы тарихи) — 197, 198.
Капитал — 32—33, 45, 47, 49, 51—53, 56, 57, 75, 85, 86, 112, 121, 124—125, 168—173, 176, 184, 297—298, 461—62, 528, 547—548, 552;
— сәнаје капиталы — 57, 61, 70, 79;
— дөвләт капиталы — 91, 131;
— тичарәт капиталы — 61;
— мәһсулдар капитал — 172, 173, 177, 178, 184;
— банк капиталы — 508—509;
— ичтимаи мүнасибәт кими—168.
Капитал ахымы — 165, 166.
Капитал јығымы—51, 71, 123, 178, 181.
Капитал јығымынын үмуми ганunу—172—173, 175—177, 182—184.
Капиталист истеһсал үсулу — 28, 52, 53, 56—57, 57—58, 74, 84—85, 87, 108, 109, 114—116, 124—125, 125—126, 152, 155, 156, 161, 168—169, 171—172, 181, 203, 435, 437, 547—549, 552, 554—555, 557, 559, 575;
— онун зиддијјәтләри — 60—61, 87, 111—112, 156, 157, 171—172, 181, 554, 555, 559, 573—574.
— истеһсал мүнасибәтләри—159, 554, 555.
Бах һабелә: *капиталист истеһсалынын һәрч-мәрчлији, Буржуазија, Әмәк һаггы, Капитал, Рәгабәт, Ири сәнаје, Дүнја базары, Муздлу әмәк, Пролетариат, Сәнаје, Иш гүввәси, Мүлкијјәт, Игтисади бөһранлар.*
Капиталист истеһсалынын һәрчмәрчлији — 86, 134, 166.
Карфакен — 68, 581.
Кәндлиләр—12, 51, 52, 91, 94, 121, 124, 134, 158, 188, 203, 204, 219, 225, 296—298, 331—332, 357, 524—529.
Кимја — 19, 93, 116.
Классик алман фәлсәфәси — 4, 6, 36, 43—44, 135, 335.
Коллектив, коллективчилик — 62, 65.
Коммуналар (истеһсал коммуналары) — 91.
Коммунизм (ичтимаи-игтисади формасија)
— истеһсал — 27, 28, 34, 66, 87—88, 92—94, 125, 130, 157;
— бөлкү — 28, 93;
— истеһлак — 92, 93;
— мадди мүгәддәм шәртләр — 28—29, 59—60, 65, 65—66, 87, 94, 101—102, 546, 548, 555, 559;
— мәһсулдар гүввәләр — 28, 34, 60, 65, 73, 74, 91—93, 125, 130, 157, 189, 548;
— истеһсал мүнасибәтләри — 28, 34, 65—66, 73, 87—88, 92—93, 93, 125—127, 129—130, 131, 303;
— мадди-техники база — 59—60, 65—66, 87, 92—93, 93—94.
— коммунизм јалныз үмумдүнја мигјасында мүмкүндүр — 29, 85, 92—93, 189;
— коммунизм вә хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси—28, 31—32, 33, 38—39, 46, 57, 59—60, 62, 73, 83, 84, 88—94, 101, 124—127, 142, 189, 250—251;
— әмәк — 27, 33, 62, 73, 90—91, 125, 126, 131, 251;
— шәһәрлә кәнд арасында әксилијин ләғв едилмәси — 47, 60, 91, 94, 131, 140;
— коммунизм вә синифләрин ләғви — 26, 33, 43, 61, 64—65, 94, 130, 131, 157, 189, 303, 330, 579;
— коммунизм вә дөвләт — 26, 90, 100, 131, 189, 524, 530—31.
— аилә — 60, 95, 127—128;
— фәрдләрин һәртәрәфли инкишафы — 31, 33, 62, 64—65, 66, 73, 87—88, 94, 157;
— капитализм илә коммунизм арасында кечид дөврүнүн зәрури олмасы — 90, 91—92, 96, 131, 157, 193.
Коммунизм (тә'лими) — 17, 29, 32, 33, 35—36, 38—39, 80, 344—345, 445;

— утопик коммунизм—105, 139—142, 341—342;
— елми коммунизм — 20, 33, 38—39, 39—40, 65—66, 89, 95—97, 105, 110, 123—124, 124—125, 127—128, 142, 189, 202—204, 303, 341—342, 346, 423, 577, 578.
Коммунистләр иттифагы—99, 105, 110, 185, 186, 189, 190, 192, 426—428.
Коммунистләрин Көлн мүһакимәси — 425, 427—431.
«Коммунист Партијасынын манифести» (јаранмасы вә јајылмасы тарихи) — 99—103, 104, 106, 107, 109, 185, 197, 426, 555.
Коммунист партијасынын тактикасы
— демократик партијаларла иттифагын мүмкүнлүјү — 96, 97, 142, 143, 188—192, 414—415;
— өз сијасәтини јеритмәјин зәрурилији — 192—196, 215.
Конститусијачылыг — 334, 343—344.
Кортәбиилик — 65—67.
Көләлик — 10, 16, 25, 69, 70, 75, 82, 83, 111, 162, 168, 574.
Кредит — 75, 91, 131, 184, 246, 310, 508—509, 571, 572, 574.

К

«Кәнч Алманија» — 335.
«Кәнч Инкилтәрә» — 132.

Л

Лассалчылыг — 104.
Лекитимистләр (Франсада) — 132, 225, 241, 244, 256, 263, 269, 275, 283, 289, 300, 301, 318, 454, 461—463, 471—472, 476, 484, 496, 502, 505—506, 508, 518.
Либерал партија — 187, 341, 425.
Либерал һәрәкаты — 136, 329, 333, 334.
Лумпен-пролетариат—69, 121, 222, 234, 479, 485, 493, 520—521, 530, 532.

М

Мајорат — 85, 146.
Малијјә аристократијасы — 219—222, 227—228, 508.
Мануфактура — 50—57, 75, 79, 81, 83—85, 88, 112, 113, 203, 557, 570.
Марксизм (онун тарихи) — 26, 99, 102—103, 149—150, 203—205, 338, 552, 553, 555, 560—561, 563—564, 578.
Бах һабелә: *К. Маркс. «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери», К. Маркс. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», К. Маркс. «Франсада синфи мүбаризә», Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији, К. Маркс. «Муздлу әмәк вә капитал», Коммунистләр иттифагы.*
Марксист сијаси игтисадын методу — 563—565.
бах һабелә: *Абстраксија, Диалектика*
Материализм
— материалист дүнјабахышы — 2, 8, 9, 13—14, 562, 563;
— диалектик материализм—2, 19, 554, 563, 565;
— тарихи материализм — 2, 3, 8, 9, 13—14, 15, 17—20, 22, 23, 31—32, 40—41, 42, 62—63, 65—66, 68, 69, 88—89, 102—103, 168—169, 197—199, 435, 436, 550, 553, 554, 558—560;
— Фејербах материализми — 1—3, 17—20;
— вулгар материализм — 20, 562;
— Маркса гәдәрки материализм — 1—3, 21.
Маһијјәт вә тәзаһүр — 42—43, 58.
Мачарыстан — 83, 107, 108, 158, 203, 229, 351, 352, 354, 357, 373, 375, 381, 385—389, 398, 399, 404.
Машын — 31, 32, 51, 56, 60, 80—81, 86, 112, 115—118, 118—119, 134, 178, 180—184, 546, 547, 549, 550, 571, 572, 574, 581.
Метафизика — 6, 14, 15, 31, 561—563, 565.
Механика — 56.
Мешшанлыг — 137.

Мәддаһлыг — 134.
Мәдәнијјәт — 45, 46, 115, 134, 547.
Мәнтигилик вә тарихилик — 66, 564, 566.
Мәнфәәт — 164, 165, 174—175, 176.
Мәркәзләшмә—28, 57, 91, 115, 119, 131, 548.
Мәһсулдар гүввәләр — 10—12, 14, 15, 19, 22, 27—30, 32—33, 34, 50, 56—60, 65—67, 70—73, 79, 88—91, 115—116, 121, 157, 168, 189, 311, 544, 553—555, 559, 568, 569, 572—573, 580.
Бах һабелә: *Игтисади ганунлар.*
Милләт — 9, 24, 31, 46, 50, 52—55, 57, 68, 74, 107, 109, 115, 128, 146, 205, 329, 368, 397—398, 441, 522, 576.
Милли гвардија (Франсада)—210, 223, 224, 442, 470—471.
Миллијјәт — 31, 33, 57, 74, 75, 95, 114—115, 121, 122, 128, 370, 397.
Миллиләшдирмә — 131, 193, 195.
Милли мәсәлә — 108—109, 114—115, 242—243, 368—370, 397—398, 546—548.
1848—1849-чу илләр ингилабы — 99—101, 105, 107—109, 158, 159, 185, 186, 198—205, 209—210, 218, 229, 324, 325, 361, 368, 373—375, 426, 436, 438, 440, 458, 459, 549.
1871-чи ил Франса—Пруссија мүһарибәси — 205, 206.
Монархија — 13, 26, 41, 113, 308, 461, 503;
— мүтләг монархија — 78, 85, 97, 113, 119, 135, 146, 349, 350, 523;
— конститусијалы монархија — 85, 145—146, 225, 335, 344;
— буржуа монархијасы — 159, 225, 237—238.
Муздлу әмәк—111, 114, 123, 124—126, 140, 159, 162, 171—172, 176, 226, 552.
Мүбадилә — 19, 45—47, 52, 164, 566, 568.
Мүбадилә дәјәри — 169, 565, 566.
Мүгәддәс иттифаг — 187, 222, 336.
Мүлкијјәт — 10, 12, 25, 27—28, 51, 58, 73, 74—75, 121, 124—125, 227, 554, 559, 572.
— хүсуси мүлкијјәт — 11, 31—32, 46, 47, 56, 57, 60, 70—72, 75—77, 83, 88, 194;
— истеһсалчынын шәхси әмәјинә әсасланан хүсуси мүлкијјәт — 12—13, 46—48, 73, 81, 124—125, 530.
— өзкә әмәјинин истисмары үзәриндә гурулан хүсуси мүлкијјәт — 25, 46, 75, 83, 124—125;
— тајфа мүлкијјәти — 10, 12, 75;
— ичма мүлкијјәти — 11, 12, 79, 194;
— антик ичма мүлкијјәти — 11, 12, 75, 76, 127;
— феодал мүлкијјәти — 11, 12, 53, 63, 75, 79, 83, 124, 127, 146, 554;
— буржуа мүлкијјәти — 60—61, 71, 72, 75, 76, 79, 81, 83, 124—128, 146, 444, 445, 572;
— дөвләт мүлкијјәти — 11, 75, 193, 195;
— хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәјин зәрурилији — 28, 31—32, 33, 39, 46, 56—57, 60, 61, 73, 83, 84, 88—95, 101, 124—127, 142, 189, 250.
Мүлкијјәтдән мәһрум етмә — 131;
— мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси — 90.
Мүстәмләкәчилик — 53, 112.
Мүстәмләкәләр — 56, 68, 112, 547, 557, 569, 570, 574;
бах һабелә: *Һиндистан.*
Мүһарибә — 10, 50, 52, 54, 69, 70, 74, 158, 205, 206, 211—212, 326, 387, 393, 411—412, 576;
— дүнја мүһарибәси — 159, 205, 292;
— вәтәндаш мүһарибәси — 240, 437;
— Авропада 1813-чү ил азадлыг мүһарибәләри — 31.
Мүһачирәт — 101, 324.

Н

Нәглијјат — 112, 115, 543—544.
Нәзәријјә — 68, 124, 559.
Нидерландлылар — 145.
Никаһ — 69, 91, 95, 128.

О

XVII әср Инкилтәрә буржуа ингилабы — 56, 143, 145, 146, 202, 327, 437, 517, 569.
XVII әср инкилис фәлсәфәси—21.
XVII әср франсыз фәлсәфәси—21.
XVIII әсрин сонунда бөјүк Франса буржуа ингилабы — 43, 56, 124, 135, 145—147, 193, 194, 212, 229, 233—234, 240—242, 327—328, 331, 435—437, 441, 457—458, 522—523, 527.
Орду — 168, 204 206, 209—211, 327, 375, 376, 530, 580.
Орлеанчылар (Франсада) — 244, 256, 263, 269, 275, 283, 290, 301, 318, 453, 461—63, 472, 476, 496, 501—503, 504—505, 509, 518.
Орта әсрләр — 11, 47—50, 56, 60, 74—76, 83, 89, 109, 111, 112, 119, 120, 126, 133, 146, 194, 227, 327, 330, 426, 435, 557—558, 569.
Орта әср коммуналары — 113, 122.
Ост-Һинд компанијасы — 536.

Ө

Өзкәнинкиләшдирмәк — 28, 74.

П

Панславизм — 371—373, 398.
Парис Коммунасы — 100, 205, 207.
Парсел әкинчилији — 13, 28, 295—296, 297, 525—530.
Пауперизм — 122.
Пәрәстиш — 6, 237.
Плебеј — 11, 12—13, 48, 69, 111.
Полша — 83, 107, 142, 158, 203, 205, 229, 367—369, 373;
— онун бөлүнмәси — 222, 368.
Практика (фәлсәфи мә'нада) — 1—3, 24, 28, 38.
Пролетариат — 31—32, 33, 37, 58, 73, 80, 82—84, 105, 111, 117, 121—122, 132—133, 139—140, 171—172, 185, 192—193, 205, 206, 227—228, 230, 329, 442, 549—551, 579.
— онун инкишаф тарихи — 11, 28—29, 32—33, 57—58, 59, 60—62, 80, 81, 85—86, 89, 90, 101, 106, 108—109, 117—120, 122—124, 133—134, 145, 183—184, 203—205, 225, 330, 353—354, 426, 442—443;
— пролетариат илә буржуазија арасында экслик — 32, 43, 57, 60—61, 62—63, 65, 83, 89, 111—112, 118, 142, 147, 176, 204, 226—227, 342;
— пролетариат илә буржуазија арасында синфи мүбаризә — 57—58, 86, 92, 97—98, 102—103, 111—112, 118—120, 122—123, 139—140, 158, 200, 203, 204, 227—228, 242, 255—256, 265, 274—275, 280, 330, 435;
— пролетариат вә коммунист дүнја бахышы — 30—31, 32, 39—40, 86, 95—96, 104, 106, 123—124, 132—133, 157, 303, 425—426;
— синифләри ләғв етмәк һаггында пролетар тәләби — 26, 33, 43, 61, 63—65, 93—94, 129—130, 157, 189, 303, 330;
— онун тарихи ролу — 29, 63—64, 73, 123—124, 158—159;
— пролетариат вә сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы — 26, 90, 91, 100, 123—124, 128—129, 130, 131, 189, 191, 192—193, 207—208, 254—255, 523—524, 530—531;
— онун бүтүн башга синифләрдән фәрги — 29, 32, 33, 57, 61, 63—64, 65, 83, 84, 121, 122, 185, 190;
— пролетар бејнәлмиләлчилији— 106, 120, 123, 204, 214;
— онун мүбаризә формалары — 208—209;
— кәндлиләрлә иттифагын зәрурилији — 193—194, 212—213, 228, 242, 297—298, 528, 530—531, 580.
Бах һабелә: *Пролетариатын силаһланмасы, Пролетариат диктатурасы*
Пролетар бејнәлмиләлчилији — 105—106, 120, 123—124, 204, 214.
Пролетариатын силаһланмасы — 192, 211—212.
Пролетар партијасы — 38—39, 89, 97—98, 100, 110, 120, 124, 185,

186, 189, 190, 192, 193, 195—196, 198, 199, 324, 360—361, 369, 425, 426, 561.
Прудончулуг—104, 205, 310, 567—579.
Пруссија — 205, 222, 334, 343—344, 347, 352—353, 357, 361—363, 365, 366, 396, 399, 407—409, 411.
Пул — 32, 46, 54, 57, 71, 566, 581;
— кағыз пул — 56.

Р

Радикаллар — 97, 110, 127, 142, 202.
Рәгабәт — 5, 29, 42, 47, 50, 52—56, 58, 59, 63, 70, 75, 77, 80, 82—88, 107, 116—120, 123, 129, 134, 146, 163, 164, 166, 167, 178—182, 183, 571, 573—575.
Рента — бах: *Торпаг рентасы*
Рентачы — 63, 183.
Республика
— буржуа республикасы — 159, 193, 194, 203, 224—226, 229—230, 237—240, 242, 249, 258—259, 261—262, 269, 270, 274, 288—289, 290, 297, 308, 316, 444, 446, 453, 469, 472—473;
— парламентли республика—463, 469, 477—78, 497, 501—502, 520, 523—524.
Реформизм — 195—196.
Русија — 83, 101, 106, 108, 111, 203, 213—214, 222, 229, 275, 344, 369, 371—372, 426.
Румынија — 213.

С

Сечки һүгугу (үмуми) — 85, 193, 206—209, 213, 225, 237, 249, 251—252, 307, 313, 344, 360, 441, 447, 480—81, 482.
Сехләр (орта әср) — 12, 47, 51—53, 57, 85, 88, 89, 111, 112, 134, 146, 203—204, 330, 350, 353, 569, 570, 581.
Сәлиб јүрүшләри — 114.
Сәнаје ингилабы — 56, 80, 83—86, 112, 203, 327, 351—352, 426, 580.
Сәнаје — 10, 13, 18, 19, 40, 46, 53, 56, 76, 77, 81, 85, 88, 205, 227, 327.
Сәнаје тсикли — 86, 199, 511—513.
Сәнәткар истеһсалы — 13, 47—49, 57, 63, 81—83, 85, 121.
Сәһмләр, сәһмдар чәмијјәтләри — 56, 133, 310.
Сијасәт — 14, 38, 47, 66, 76, 78, 129.
Сијаси игтисад — 557—559, 578;
— марксист сијаси игтисады — 149—150, 198—199, 548, 553, 555, 556, 558—559, 561, 564—566;
— классик сијаси игтисады — 150—154, 565—566;
— вулгар сијаси игтисады — 25, 28, 71, 134, 138, 166, 168, 171—172, 177, 183, 558, 561, 562, 573, 574.
Сијаси һакимијјәт — 26, 85, 131, 332.
Силаһ — 206, 211.
Силк — 10, 13, 42, 61—63, 75, 79, 111, 121, 133, 147.
Синифләр — 10, 19, 26, 40—43, 62, 64, 65, 75, 76, 80, 82, 121, 162, 201, 462, 578;
— синифләрин мејдана кәлмәси—32, 33, 47, 57, 60—61, 75, 124;
— синифләр игтисади мүнасибәтләрин мәһсулу кими—19, 40—41, 53, 57—58, 88, 198, 203, 579;
— ингилабчы синифләр—33, 41—42, 43, 57—58, 61, 63—64, 120—121, 227;
— һаким синифләр — 26, 32—33, 40—43, 62, 63, 76, 88, 120—121, 122, 129, 162, 201—202, 270, 291—292;
— синифләр арасында әкслик — 43, 58, 61—65, 83, 84, 88, 92—93, 102—103, 111—112, 122, 128—129, 291—292;
— синифләрин арадан галдырылмасы — 26, 33, 42—43, 61—62, 64—65, 94, 130, 131, 157, 189, 303, 330, 579.
Синфи мүбаризә — 26, 31—33, 43, 58, 62—64, 124, 158, 159, 433—435, 461, 482, 578, 579;
— синфи мүбаризә антагонист чәмијјәтләрин инкишафында һәрәкәтверичи гүввәдир — 42—43, 102—103, 111, 129;

— феодализмдә синфи мүбаризә — 42—43, 47—49, 60—61, 62—65, 111—112;
— капитализмдә синфи мүбаризә — 57—58, 92, 97—98, 112, 118—123, 124, 138—139, 192, 200—201, 204, 211—213, 227—228, 354—355, 435, 476—479, 482, 571;
— игтисади синфи мүбаризә — 138;
— сијаси синфи мүбаризә — 58, 120, 158, 426.
— синфи мүбаризә вә сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы — 26, 189;
— синфи мүбаризә формаларынын истеһсалын сәвијјәсиндән асылылығы — 19.
Славјанлар — 367—368, 370, 371, 397—398.
Сосиализм — 100, 106, 159, 204, 228, 341, 344—345, 426, 476—477, 499;
— елми сосиализм — 103—104, 200, 204, 206, 303, 426, 476—478.
— утопик сосиализм — 105, 139—141, 200, 303, 304, 341—342, 553, 560, 577;
— мүртәче сосиализм — 95, 105, 132—137, 141;
— буржуа сосиализми — 95—96, 138, 200, 301—303, 476—478;
— демократик сосиализм — 96;
— феодал сосиализми — 132—133, 200;
— хырда буржуа сосиализми — 133—134, 187, 188, 200, 302, 303, 443.
Статистика — 198.
Сүр'әтлә силаһланма — 206.

Т

Тајфа — 69, 111, 146.
Тарих (елм кими) — 5, 8—9, 15, 20—24, 30—31, 34, 35—36, 40—41, 42, 57, 58, 62, 67—69, 74, 78, 102—104, 120, 129—130, 194, 197, 198, 325—326, 434, 462, 550, 559, 562, 564, 569, 578.
Тарихи материалзим — бах: *Материализм, Тарихин материалистчәсинә анлашылмасы.*
Тарихин материалистчәсинә анлашылмасы — 8, 9, 14—20, 23, 30, 31—32, 34—35, 40—41, 42, 62—63, 66, 68, 69, 88—89, 102—103, 116, 117, 128—129, 139, 168—169, 197—199, 435, 436, 550, 553, 558—560, 568, 572—573.
Тарихи мәктәб — 337.
Тарихшүнаслыг — 8—9, 21, 36, 45.
Тачирләр — 49, 51, 54, 55—56.
Теолокија — 6, 21, 24.
Террор — 437.
Тәбиәт — 18—19, 23, 30, 34, 35, 39—40, 45, 56, 60, 115, 176.
Тәблиғат — 150, 159, 208, 213.
Тәкрар истеһсал — 86, 92—93, 116, 134.
Тәләбат — 21—24, 29, 46, 49, 57, 58, 66, 68, 92—93, 94, 114—115, 172—173.
Тәләб вә тәклиф — 28, 56, 163—167.
Тәмәркүзләшмә — 54, 56, 115, 195;
— капиталын тәмәркүзләшмәси— 46—47, 51, 81, 101, 115, 134, 178, 181, 303;
— торпаг мүлкијјәтинин тәмәркүзләшмәси — 69, 134;
— әһалијјәтын тәмәркүзләшмәси — 91.
Тәрбијә — 91, 94—95, 127, 131.
Тәрәгги — 93, 120, 122, 546.
Тәригәтчилик — 105, 123.
Тәсадүф — 63—65, 67, 71, 73—74, 77, 151.
Тәфәккүр — 1, 2, 14, 15, 25, 44.
Тәһсил — 120, 127.
Тәһкимли кәндлиләр — 12, 13, 16, 47, 48, 64, 82—83, 88, 111, 112, 122, 162, 332, 348, 353.
Тичарәт — 11, 18, 19, 28, 45, 49—57, 60, 76, 77, 552.
Тичарәт азадлығы — 56, 113, 125, 291, 553.
Торпаг рентасы — 77, 131, 134, 462.
Торпаг мүлкијјәти — 11—12, 28, 45, 47, 77, 79, 101, 131, 193, 462, 463, 503, 552;
— феодал торпаг мүлкијјәти — 12, 53, 63;
— антик дүнјада торпаг мүлкијјәти — 69, 74—75;

— капитализмдә торпаг мүлкијјәти — 463, 543.
Төјчу — 64.
Тред-јунионлар — 104, 119.
Түркијә — 398.

Ү

Үмуми һәрби мүкәлләфијјәт — 206.
Үсјан — 209—213, 375—376, 411—413.
Үстгурум — бах: *Базис вә үстгурум.*

Ф

Фабрик системи — 81.
Фаһишәлик — 95, 127, 128.
Фејербахчылыг — 38—39;
— онун үмуми характеристикасы — 2, 5, 17;
— Фејербах материализминин нөгсанлары — 1, 16—20, 38—41;
— Фејербах идеализми — 2, 3, 19—20, 38—41.
Феодализм — 11—12, 13, 47, 52, 53, 61, 63, 68—69, 70, 76, 78, 83, 88, 95—96, 111—113, 116, 117, 122, 129, 132, 146, 169, 177, 193, 227, 326—327, 329, 435, 437, 523, 527, 530, 554, 569, 575, 577.
Фәлсәфә
— үмуми характеристикасы—3—6, 7, 16, 18, 24, 34, 37—38, 43—44, 61—62, 74, 77, 128—129;
— фәлсәфә үстгурум кими — 24, 34;
— онун предметинин дәјишилмәси — 15—16.
Бах һабелә: *Идеализм, Классик алман фәлсәфәси, Материализм, Фејербахчылыг.*
Фәһлә (капиталист чәмијјәтиндә) — 49, 52, 57, 82, 122, 125, 162, 170, 177.
Фәһлә синфинин јохсуллашмасы — 28, 29, 156, 174—175.
Фәһлә партијасынын парламентдәки фәалијјәти — 213—214.
Фәһлә синфи — 103, 119, 156, 158, 171, 177, 182, 193, 205, 207, 330, 414, 550.
Бах һабелә: ***Пролетариат.***
Фәһлә һәрәкаты — 104—105, 119, 122, 123—124, 331, 341—342.
Бах һабелә: *Синфи мүбаризә.*
Физика — *19.*
Фландрија — 51, 537.
Форма вә мәзмун — 122, 130.
Франса — 28, 33, 38, 43, 51, 54, 56, 71, 76, 85, 90, 92, 97, 105, 113, 121, 132, 134, 135, 141—142, 143, 145, 158, 187, 194, 195, 198, 199, 203—207, 209—210, 212—213, 219, 223—230, 324, 326, 327, 330, 341, 360, 375, 380, 397, 425, 433—435, 437, 450, 459, 473—474, 512, 513, 520—523, 527, 528, 533, 534, 557;
— Ијул монархијасы — 218—223, 225, 229, 231, 269—270, 289, 293—294, 300, 443, 446—447, 452, 453, 458, 461, 463, 470, 523;
— Икинчи империја — 204, 523—526, 528—534;
— 1851-чи ил дөвләт чеврилиши — 438—440, 451, 456, 515, 517—520, 521.
Бах һабелә: *Бонапартчылыг, Франсада буржуа-республикачы партијасы, XVIII әсрин сонунда бөјүк франсыз буржуа ингилабы, Лекитимистләр, Милли гвардија, Орлеанчылар, Парис коммунасы, Франсада 1848-чи ил ингилабы, Франсада Республикачы партија.*
Франсада буржуа-республикачы партија («National» партијасы) — 224, 229, 238, 241, 244—246, 248—249, 251, 252, 256—257, 259—260, 262—265, 269, 273—274, 279, 284, 445—447, 453—54, 445, 458.
Франсада 1848-чи ил ингилабы — 99, 108, 158, 200, 202, 204, 209—210, 218, 224—229, 240, 255—256, 343, 354, 355, 358, 375, 439, 441, 443—447, 451, 458—460, 470, 471, 518—520, 534, 560;
— пролетариатын ијун үсјаны — 103, 158, 200—201, 209—210, 228, 239—246, 272—273, 274—275, 375, 378, 394—395, 443, 444, 447, 453, 458, 466, 468, 470,

471, 479, 481—82, 518—519, 560;
— пролетариат ингилабда — 203, 224—230, 234—236, 238, 238—239, 241—242, 254, 255, 261, 272, 273, 277—278, 303—305, 441—444, 464, 467, 479—480, 481—82, 492, 499, 511—519—22;
— буржуазија ингилабда—203—204, 205, 236—239, 241—244, 248, 249, 251—254, 259—260, 269, 270, 308, 318, 441, 443, 447, 452, 453, 471, 474, 476, 482, 485, 492, 499, 500, 502—503, 507—511, 513, 516—518, 519—520, 521, 525—527;
— хырда буржуазија ингилабда — 231, 235—238, 243, 246—248, 251, 253, 254—255, 271, 273, 277, 280, 314, 441, 464, 466, 471, 479, 500—501, 519—520;
— кәндлиләр ингилабда — 225, 232—233, 237, 249, 253, 272—273, 296—299, 453, 476, 525—527;
— Дағ партијасы — 243, 255, 464;
— ичтимаи-демократ партија (јени Дағ партијасы) — 262, 264, 265, 268, 271—274, 276—281, 301, 312, 313, 315, 436, 458—461, 464—470, 479—481, 491, 494, 496, 498, 500—501, 516, 519—520;
— гајда-ганун партијасы — 269, 271, 275, 281, 288, 291, 299, 301—302, 306, 307, 312—323, 445, 448, 454, 455, 458, 460—465, 468—474, 476, 478—484, 488—489, 491—507, 509, 510, 516—517, 518, 519;
— феврал ингилабынын мүвәггәти һөкумәти — 224—226, 229—239, 245, 326, 441, 442, 446;
— Лүксембург комиссијасы—226, 228, 235;
— Мүәссисләр мәчлиси (конститутианта) — 238—239, 243—245, 247—250, 252, 255, 265, 267, 268, 270—274, 276, 277, 293, 409, 441—443, 445, 446, 451—52, 453, 454—457, 459—460, 461, 464—66, 473—476, 479, 481—484, 487, 488, 499, 518—519;
— Ганунверичи мәчлиси — 252, 268—271, 274—279, 281—288, 293, 298—301, 304, 312—313, 314, 316—319, 322, 441, 455, 457—461, 469, 471—73, 478—79, 490, 491, 494—496, 498, 500, 501, 515—517, 519.
— 1848-чи ил конститусијасы — 447—452, 455, 456, 466, 467, 482, 501—502, 506.
Франсада республикачы партија—187, 224.
Фритредерләр — 302, 388.

Х

Хаммал — 54, 114.
Харичи сијасәт — 205.
Хырда буржуазија — 53, 90, 96, 118, 119, 121, 122, 124, 134, 184, 185, 187—191, 195, 203, 204, 219, 243, 302—303, 328—330, 415—417, 420, 425, 426, 464, 467—68, 577, 578.
Христианлыг — 8, 129, 133, 216—217.

Һ

Һекелчилик — бах: *Классик алман фәлсәфәси.*
«Һәгиги сосиализм» — 134—138.
Һимајәчилик көмрүјү — 52—54, 56, 227—228, 328, 350, 553.
Һиндистан — 31, 36, 84, 111, 534—548.
Һипотек — 296, 297, 528, 530.
Һисси фәалијјәт — 1, 2, 17—20.
Һолландија — 327, 536, 557.
Һүгуг (хүсуси) — 68, 76—78, 127, 129, 553, 559, 580.

Ч

Чаризм (Авропа иртичасынын дајағы кими) — 101, 110, 333.
Чартизм — 97, 141, 374—375, 579.
Чехословакија — 370—372.
Чин — 31, 84, 348.

Ч

Чәмиjjәт — 18, 24, 83, 111, 123, 125, 127, 169, 555, 568.
Чәмиjjәтдә һәjат уғрунда мубаривә — 28.

Ш

Шәрги Рома империjасы — 69.
Шәхсиjjәт — 38, 63, 64—66, 125, 126.
Шәһәр вә кәнд — 12—13, 46—53, 55, 57, 60, 60—61, 75, 76, 86, 211;
— илк бөjүк әмәк бөлкүсү олмаг е'тибары илә шәһәрин кәнддән аjрылмасы — 10, 12, 46, 46—47, 571;
— шәһәрлә кәнд арасында әкслик — 10—12, 46, 47, 60, 115, 461;
— коммунизмдә шәһәрлә кәнд арасында әкслиjин арадан галдырылмасы — 47, 59—60, 91, 94—95, 131, 140.
Шовинизм — 206.
Шүур — 14, 23—26, 34, 40, 58, 68, 78, 129, 130, 554, 559.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә .... VII—VIII

К. МАРКС. ФЕЈЕРБАХ ҺАГГЫНДА ТЕЗИСЛӘР .... 1—3

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. ФЕЈЕРБАХ. МАТЕРИАЛИСТ БАХЫШЫ ИЛӘ ИДЕАЛИСТ БАХЫШЫН ӘКСЛИЈИ („Алман идеолокијасынын“ I фәсли) .... 4—79

[I] .... 4—15

[1.] Үмумијјәтлә идеолокија, хүсусән алман идеолокијасы 6—8

[2. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын әсас тутдуғу мүгәддәм шәртләр] .... 8—9

[3. Истеһсал вә үнсијјәт. Әмәк бөлкүсү вә мүлкијјәт формалары: тајфа мүлкијјәти, антик мүлкијјәт, феодал мүлкијјәти] .... 9—13

[4. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын маһијјәти. Ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүур] .... 13—15

[II] .... 16—40

[1 Инсанлары һәгигәтдә азад етмәјин шәртләри .... 16—17

[2. Фејербах материализминин сејрчилији вә ардычылсызлығынын тәнгиди] .... 17—20

[3. Илкин тарихи мүнасибәтләр вә ја ичтимаи фәалијјәтин әсас чәһәтләри: һәјат васитәләринин истеһсалы, јени тәләбатын төрәнмәси, инсанлар истеһсалы (аилә), үнсијјәт, шүур] .... 20—25

[4. Ичтимаи әмәк бөлкүсү вә онун нәтичәләри: хүсуси мүлкијјәт. дөвләт, ичтимаи фәалијјәтин „өзкәләшмәси“] .... 25—28

[5. Мəһсулдар гүввəлəрин инкишаф етдирилмəси коммунизмин мадди мүгəддəм шəртидир] 28—30

[6. Тарихин материалист анлајышынын нəтичəлəри: тарихи просесин варислији, тарихин үмумдүнја тарихинə чеврилмəси, коммунист ингилабынын зəрурилији] 30—33

[7. Тарихин материаллистчəсинə анлашылмасынын хүласəси] 34—35

[8. Тарихи идеалистчəсинə анлајан бүтүн əввəлки фəлсəфəнин, хүсусилə Һекелдəн сонракы алман фəлсəфəсинин əсассызлығы] 35—38

[9. Фејербахын əлавə тəнгиди, онун тарихи идеалистчəсинə анламасынын тəнгиди] 38—40

[III] 40—45

[1. Һаким синиф вə һаким шүур. Тарихдə руһун һөкмранлығы һаггында Һекелин тəсəввүрү нечə əмəлə кəлмишдир] 40—45

[IV] 45—79

[1. Истеһсал алəтлəри вə мүлкијјəт формалары] 45—46

[2. Мадди вə мə'нəви əмəјин бөлкүсү. Шəһəрин кəнддəн ајрылмасы. Сех гурулушу] 46—49

[3. Сонракы əмəк бөлкүсү. Тичарəтин сəнаједəн ајрылмасы. Мүхтəлиф шəһəрлəр арасында əмəк бөлкүсү. Мануфактура] 49—56

[4. Əн кениш əмəк бөлкүсү. Ири сəнаје] 56—58

[5. Мəһсулдар гүввəлəр илə үнсијјəт формасы арасындакы зиддијјəт ичтимаи ингилабын əсасыдыр] 58—59

[6. Фəрдлəрин рəгабəти вə синифлəрин формалашмасы. Фəрдлəр илə онларын һəјат фəалијјəтинин шəраити арасындакы əкслијин инкишафы. Буржуа чəмијјəти шəраитиндə фəрдлəрин сахта коллективлији вə коммунизм шəраитиндə фəрдлəрин һəгиги бирлəшмəси. Чəмијјəтин һəјат фəалијјəти шəраитинин бирлəшмиш фəрдлəр һакимијјəтинə табе едилмəси] 59—66

[7. Фəрдлəрлə онларын һəјат фəалијјəтинин шəраити арасындакы зиддијјəт мəһсулдар гүввəлəрлə үнсијјəт формасы арасындакы зиддијјəтдир. Мəһсулдар гүввəлəрин инкишафы вə үнсијјəт формаларынын бир-бирини əвəз етмəси 66—69

[8. Тарихдə зоракылығын (истиланын) ролу] 69—70

[9. Ири сəнаје вə азад рəгабəт шəраитиндə мəһсулдар гүввəлəр илə үнсијјəт формасы арасындакы зиддијјəтин инкишафы. Əмəклə капитал арасындакы əкслик] 70—72

[10. Хүсуси мүлкијјəтин лəғв едилмəсинин зəрурилији, шəраит вə нəтичəлəри] 72—74

[11. Дөвлəтин вə һүгугун мүлкијјəтə мүнасибəти] 74—77

[12. Ичтимаи шүур формалары] .... 78—79

Ф. ЕНКЕЛС. КОММУНИЗМИН ПРИНСИПЛӘРИ .... 80—98

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ .... 99—143

1872-чи ил алманча нәшринә мүгәддимә .... 99—100

1882-чи ил русча икинчи нәшринә мүгәддимә .... 100—102

1883-чү ил алманча нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси .... 102—103

1890-чы ил алманча нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәсиндән 103—105

1892-чи ил полјакча нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси .... 106—107

1893-чү ил италјанча нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси .... 108—109

Коммунист Партијасынын манифести .... 110—144

I. Буржуалар вә пролетарлар .... 111—123

II. Пролетарлар вә коммунистләр .... 123—132

III. Сосиалист вә коммунист әдәбијјаты .... 132—133

1. Мүртәче сосиализм .... 132—133

a) Феодал сосиализми .... 132—133

b) Хырда буржуа сосиализми .... 133—135

c) Алман сосиализми, јахуд „һәгиги“ сосиализм .... 135—138

2. Мүһафизәкар, јахуд буржуа сосиализми .... 138—139

3. Тәнгиди-утопик сосиализм вә коммунизм .... 139—141

IV. Мүхтәлиф мүхалифәтчи партијалара коммунистләрин мүнасибәти .... 141—143

К. МАРКС. БУРЖУАЗИЈА ВӘ ӘКСИНГИЛАБ. Икинчи мәгалә .... 144—148

К. МАРКС. МУЗДЛУ ӘМӘК ВӘ КАПИТАЛ .... 149—184

1891-чи ил нәшринә Ф. Енкелсин кириш мәгаләси .... 149—157

Муздлу әмәк вә капитал .... 159—184

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. МӘРКӘЗИ КОМИТӘНИН КОММУНИСТЛӘР ИТТИФАГЫНА МҮРАЧИӘТИ. Март 1850-чи ил .... 185—195

К. МАРКС. 1848-чи ИЛДӘН 1850-чи ИЛӘДӘК ФРАНСАДА СИНФИ МҮБАРИЗӘ .... 197—323

1895-чи ил нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси .... 197—217

1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә .... 218—323

I. 1848-чи ил ијун мәғлубијјәти .... 219—243

II. 13 ијун 1849-чу ил .... 243—274

III. 1849-чу ил 13 ијунун нәтичәләри .... 275—308
IV. 1850-чи илдә үмуми сечки һүгугунун ләғв едилмәси 308—323
Ф. ЕНКЕЛС. АЛМАНИЈАДА ИНГИЛАБ ВӘ ӘКСИНГИЛАБ .... 324—424
I. Алманија ингилаб әрәфәсиндә .... 324—333
II. Пруссија дөвләти .... 333—343
III. Дикәр алман дөвләтләри .... 343—348
IV. Австрија .... 348—354
V. Вјанада үсјан .... 354—357
VI. Берлиндә үсјан .... 357—362
VII. Франкфурт Милли мәчлиси .... 362—366
VIII. Полјаклар, чехләр вә алманлар .... 367—370
IX. Панславизм. Шлезвиг-Һолштејн мүһарибәси .... 371—374
X. Парис үсјаны. Франкфурт мәчлиси .... 374—378
XI. Вјана үсјаны .... 378—384
XII. Вјанаја һүчум. Вјанаја едилән хәјанәт .... 384—392
XIII. Пруссија Мүәссисләр мәчлиси. Милли мәчлис .... 392—399
XIV. Гајда-ганунун бәрпа едилмәси. Рејхстаг вә палата .... 396—401
XV. Пруссијанын гәләбәси .... 402—406
XVI. Милли мәчлис вә һөкумәтләр .... 406—409
XVII. Үсјан .... 409—414
XVIII. Хырда буржуазија .... 414—418
XIX. Үсјанын сону .... 419—424
Ф. ЕНКЕЛС. БУ ЈАХЫНЛАРДА КӨЛНДӘ ОЛМУШ МҮҺАКИМӘ .... 425—431
К. МАРКС, ЛУИ БОНАПАРТЫН ОН СӘККИЗ БРҮМЕРИ .... 432—534
1869-чу илдәки икинчи нәшринә К. Марксын мүгәддимәси 432—434
1885-чи илдәки алманча үчүнчү нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси .... 434—435
Луи Бонапартын он сәккиз брүмери .... 436—534
I .... 436—445
II .... 445—457
III .... 457—472
VI .... 472—482

V .... 483—500

VI .... 500—520

VII .... 520—534

К. МАРКС. ҺИНДИСТАНДА БРИТАНИЈА ҺӨКМРАНЛЫҒЫ .... 535—541

К. МАРКС. ҺИНДИСТАНДА БРИТАНИЈА ҺӨКМРАНЛЫҒЫНЫН ҜӘЛӘҸӘК НӘТИҸӘЛӘРИ .... 542—548

К. МАРКС. „THE PEOPLE'S PAPER"ин ЈУБИЛЕЈИНДӘ НИТГ, 1856-чы ил апрелин 14-дә Лондонда сөјләнмишдир .... 549—551

К. МАРКС. СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР. Мүгәддимә 552—556

Ф. ЕНКЕЛС. К. МАРКС. „СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР" 557—566

I .... 557—561

II .... 561—566

К. МАРКС. МӘКТУБЛАР .... 567—581

Маркс—Павел Васиљевич Анненкова, 28 декабр [1846-чы ил] .... 567—578

Маркс—Иосиф Вејдемејерә, 5 март 1852-чи ил .... 578—579

Маркс—Енкелсә, 16 апрел [1856-чы ил] .... 579—580

Маркс—Енкелсә, 25 сентјабр 1857-чи ил .... 580—581

Гејдләр .... 585—619

Адлар көстәричиси .... 620—641

Мөвзу көстәричиси .... 642—656

ШӘКИЛЛӘР

К. Марксын портрети (1867-чи ил).

Ф. Енкелсин портрети (1877-чи ил).

Бураxылышына мәс'ул
М. Сүлејманов

Бәдии редактору
В. Сејтин
Техники редактору
М. Мәммәдов
Корректорлары
М. Мурадова, Е. Фејзуллајева

Јығылмаға верилмиш 31/I-1977-чи ил. Чапа имзаланмыш 2/XII-1977-чи ил. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 42. Шәрти чап вәрәги 42. Учот нәшр. вәрәги 42,2. Сифариш № 47. Тиражы 10.000.
Гијмәти 1 ман. 70 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин
Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб
Тичарәти Ишләри Комитәси.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.